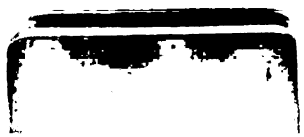
Digitized by Google

THE LIBRARIES

COLUMBIA UNIVERSITY

GENERAL LIBRARY

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Ft. 40:-

GALLETTI J. G. A.

EGYETEMI VILÁGISMERETE

vagy

földirati, statisticai és statustörténeti Encyclopaedia,

minden országok földirati, statisticai és történeti rajzával,

mellyben

fekvésök, nagyságok, népességök, miveltségök, legnevezetesebb városaik, alkotmányaik és nemzeti hatalmok 's a' régiebb és ujabb történetek vázlata foglaltatik.

A' kilenczedik, földirati-statisticai részében

CANNABICH J. G. F., 's a' történetiben Dr. MEYNERT HERMANN

által megbővitett és újjá dolgozott kiadás szerint

Magyarországhoz alkalmazva

VÁLLAS ANTAL,

philos. dra, a' nemzeti magyar tudós társaság' 's a' pesti természetvizsgáló társulat', nem különben az alsó-ausztriai iparegyesület' rendes tagja által.

Tizenöt szinezett földképpel.

499 499

PESTEN.

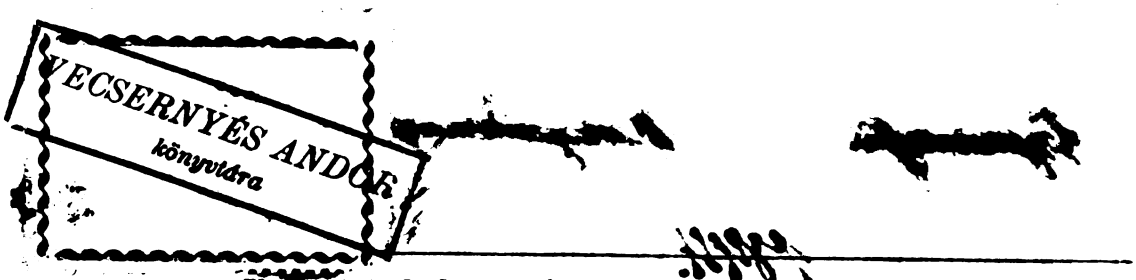
Hartleben Konrád Ádolf sajátja.

1844.

Digitized by Google

G
115
.C16

14198.4

Nyomatott A. Strauss összvegy' és Sommer' betűivel Bécsben.

14198 H

Digitized by Google

ELŐSZÓ

a' magyar kiadáshoz.

Felszólítva a' kiadó-könyvárus által, hogy Galletti' Egyetemes Világismeretének magyarra áttetelét, 's mennyiben közelebbről érdekeltetünk, Magyarországrai alkalmazását magamra vállaljam; örömest engedtem e' felszólításnak, mivelhogy teljesítendő valék szívemnek egyik régi óhajtását is, melly szerint csínos abroszokat kivántam nyújtani a' magyar ifjúságnak.

Galletti' német munkája kilencz kiadásban 's 21,000 példányban immár köz kézen forog, tizedik kiadása pedig, melly legalább is új 5000 példánynyal növelendi a' német kézikönyvek' halmazát, épen készülőben van. Illy tényekkel szemközt nem lesz ember, ki Galletti' munkájának félreismerhetlen elsőségeit: annak az adatok' helyes kiválasztásábani ovatosságát, előadásának példás rövidségét, főkép pedig azon objectivitást, melly az egész munkán keresztülszövődve a' pártnézetek' egyoldaluságát szorgosan kerüli, kétségbe vonná. Csak illy elsőségek mellett magyarázhatni a' német eredeti példátlan szerencséjet, mellyhez hasonlót a' földirati és státisticai irodalomban nem igen ösmerünk.

De helyén lesz talán a' mondott elsőségeket egy pár szóval bővebben taglalgatni. Az adatok' kiválasztása a' szerint történt, hogy az olvasó minden ország' legújabb hiteles képmását birja. El van ismerve, mit tagadni senkisem fog, hogy illy munkában a' legújabb adatoknak kell foglaltatniok. De midőn egy részről a' régiebb adatokat, nem annyira (mint nálunk valaki mondá) a' tudomány' történeteibe, mint inkább azon czikkeibe utasítjuk, mellyek a' státusnevezetességek' mozgását tárgyalják, melly mozgás lényeges részét teszi a' tudománynak; akkor más részről el nem akarjuk hallgatni abbeli meggyőződésünket, miszerint minden bitang hír után indúlni, a' legújabb adatokat hirlapokból, röpiratokból vagy társalgás végett összeférczelt munkákból szedegetni, a' legégbekiáltóbb tévedésekre adna alkalmat. Ki azt hiszi, hogy illy munka' átdolgozásához nem kivántatik egyéb, mint az *Allgemeine Zeitung* vagy a' *Conversations-Lexikon* utolsó kötetei közt ülve, kiirni, mit a' pártüvegen átnéző vagy rövidlátó czikkirók külön czéljaikhoz képest csak amúgy mellesleg compiláltak; annak, ha nem is a' tudományról, legalább annak forrásairól tiszta fogalma nem lehet. — Probáljon valaki péld. Magyarországot rajzolni azon vonasok után, mellyek csak az augsburgi *Allg. Zeitung*-ban letévék, 's ha nem kapja a' legelferdítettebb törzképet, melly eredetijéhez úgy hasonlít mint ökör a' szemhez, akkor mi letesszük a' tollat, hogy azt soha hasonló pályáni versenyzésre ne használjuk. Mi pedig Magyarországról áll, az áll a' többi országokról is. Nemcsak mi, édes hazámfiai! vagyunk olly helyzetben, hogy rólunk a' külföld részint rosz szándék nélkül, részint pedig szántszándékosan mystificaltatik; hanem illy helyzetben vannak a' többi országok is. Nemzeti rokon- vagy ellenszenv, a' czikkirók' készült- vagy készületlensége, azoknak pártszenvedélyei 's politicai eretnekségei, sőt ezeknél hatalmasb befolyások is, rakják össze azon különös mozaikot, melly a' nemzetek' képét rajzolva a' közvélemény' 's ez által a' jövendő' vezérlését igényli.

A' felvilágosodott és lélekismeretes iró tudja, mit tartson az illy adatokról — még akkor is, midőn azok hivatalos köntösben megjelennek. Legyen csak egy kis surlódás Francziaország és Albion között, 's tüstént megjelennek a' hajóhad' hivatalos specificatiói. Az angol párducz kezébe veszi a' krétát 's felszámítja a' franczia kakasnak vitorláit és pedig hivatalosan; csakhogy e' hivatalos eljárásában felrója azt is, mi a' gyárban csak készül vagy készülni akar, de mellynek fája még a' canadai őserdőket díszesíti — a' franczia kakas ellenben fölveri álmából nemzetét 's lelkesedést színlelve hasonló hivatalos összeirást mutat elő 's végtére kibékül szomszédjával. — Kellenek-e az illy adatok?

Digitized by Google

De van még egy pont, melly a' felvilágosító szót aligha nélkülözheti. Az adat néha olly természetű, hogy szenvedély azt el nem ferdítheti. Ha ezen adat azonkivül még ollyan is, hogy mérésen vagy számoláson alapúl; akkor úgy látszik, mintha más iróktól elütő véleménynyel lenni, vagy épen több véleményeket előhozni 's összeállítani felesleges munka lenne. Sokaknak dobhártyáján rezeg Mephistónak ama' jóakaró tanácsa:

Am besten ist's auch hier, wenn ihr nur Einen hört,
Und auf des Meisters Worte schwört.
Im Ganzen — haltet euch an Worte!
Dann geht ihr durch die sich're Pforte
Zum Tempel der Gewissheit ein.

Francziaország' kiterjedésének ismerete — ez kétséget sem szenved — fölméréseken és pedig a' lehető legpontosabb fölméréseken alapúl. Ha mármost valaki a' 92 hasábot olvasva azt kérdi tőlünk: miért állítottunk össze több adatokat 's mellyik ezek közül a' legjobb? annak mi a' következő kérdésekkel felelünk: Hiszi-e, hogy minden fölmérés csak megközelítése a' valónak, 's hogy lehetnek esetek, midőn még az acták' hosszas vizsgáltatása után is kétséges az eredmény? — Ezen valaki jobban cselekednék, ha hasonló esetben így okoskodnék: A' több adat nyilván mutatja, hogy többfelé ágaznak a' mérések és számolások, mellynek látásából azt vonhatni le tanúlságúl, hogy ezen mérések és számolások nem absolut, hanem hibákkal járó munkálatok, hogy itt a' helyett, hogy legjobbat keressen az ember, legtanácsosabb középértéket venni fel 's a' t., 's a' t. — A' középérték' kikeresését pedig az olvasóra bizni, annyit tesz, mint belátásához illő figyelemmel viseltetni. — Oh! legyünk méltányosak, barátaim! Sohase keressük a' hibát elegendő studium és gyakorlás által élesített itélőtehetség nélkül az iróban, hanem inkább drága én-ünkben. Legyünk méltányosak még akkor is, midőn tagadhatlan incohaerentiákra akadunk; mert nincs ember, ki az adatoknak végetlen halmazából mindég a' legjobbat kikeresse 's azt mindég oda állítsa, hol annak állnia kell!

'S most még csak egy pár szót. Az abroszokon Párizs' délvonalát vettük elsőnek; a' szövegben ellenben Ferro' délvonalát meghagytuk régi bitorlott jogában. A' reductió azonban olly könnyű, minthogy Párizs épen 20°-kal keletiebb fekvesű, hogy mindenki egy kis gondolkozás után maga találandja el a' szükséges számmíveleteket. Majd tudniillik 20°-at a' párizsi hosszaságokhoz hozzá kell adni, majd ugyanannyit belőlök kivonni, hogy keletkezzenek a' ferrói hosszuságok. Ellenkező mívelet reducálja a' ferrói hosszakat párizsiakra. — A' kiadó-könyvárus végtére mindenkép azon volt, hogy e' magyar munka külső csinra a' német eredetit ne csak elérje, hanem azt sokakban fölül is múlja. Legjobban 's legszembetűnőbben sikerült ez neki az abroszok' kiállításában. Az érdemnek nagy része őt illeti — őt, ki annyi magyar vállalatai által a' magyar irodalom körül felejthetlen nevet vívott ki magának. Ha van e' munkában valami, mi az értelmiség' terjesztésére nem egészen befolyástalan — 's bár többet adhattunk volna! — akkor az öntudat' egy része tisztelt báratunkat, Hartlebent illeti. Költ Pesten, majus 1, 1844.

Dr Vállas Antal.

Digitized by Google

Digitized by Google

Láhak
Mérföldek
Columbiai felföld
Perui felföld
Mexicói felföld
Éjszakame-rikai közpon-ti felföld
Nevado Sorata
Illimani
Chimborazo
Antisana
Cotopaxi
Chipicani
Pichu-Pichu
Pichinca
Jztaccihuatl
Nevado Toluca
Jllyeshegy
Pic Long
Fuego
Sulitelma
Snähättan
Schneeberg
Kreivan
Pic du Midi
Jégvölgyi cs.
Sursura
Lomniczi cs.
Atlas
Canigou
Vanaseris
Mont Perdu
Grofs-Glockner
Schreckhorn
Finsteraarhorn
MONTBLANC
M. Cervin
Jungfrau
Aetna
Sz. Bernát
Amba-Hai
Amba-Geshen
Teneriffai csúcs
Olymp
Colosa
Sinai
Libanon
Tukte-Suliman
Ararat
Elbrus
Pisaueri csúcs
Hindu-Ku
Dhawagiri
Dhavalagiri
Mongol felföld
Yemeni felföld
Nyugotázsiai felföld
Tibeti felföld
Amerikai hegyek.
Európai és afrikai hegyek.
Ázsiai hegyek.
Amazonok folyama
Missisippi foly.
La Plata foly.
Sz. Lörincz foly.
Orinoco foly.
Ohio foly.
Düna foly.
Tajo foly.
Pecsora foly.
Ural foly.
Dwina foly.
Dnieper foly.
Volga foly.
Nil foly.
Duna foly.
Don foly.
Rajna foly.
Elbe foly.
Vistula foly.
Odera foly.
Indus foly.
Brahmaputra foly.
Ganges foly.
Eufrat foly.
Jantsekiang foly.
Jenisei foly.
Amerikai folyamok.
Európai és afrikai folyamok.
Ázsiai folyamok.
NYUGOTI FÉLTEKE
KELETI FÉLTEKE
Északi Jegestenger
Déli Jegestenger
Csendes Óczeán
Atlanti Óczeán
Indiai Óczeán
Déli tenger
Sarkkör
Egyenlítő
Hollandi föld
Déli Wales
Marianak
Fokföld
Jokohama
Jedo
Nangasaki
Kanton
Manilla
Batavia
Calcutta
Bombay
Madras
Pondichery
Mocha
Bassora
Bagdad
Mekka
Moszkva
Petersburg
Stockholm
Kopenhága
Berlin
Amsterdam
Frankfurt
Prága
Bécs
Pest
Buda
Belgrad
Konstantinápoly
Smyrna
Rhodus
Alexandria
Kairo
Tunis
Algier
Tanger
Madrid
Lissabon
Gibraltár
Marseille
Genua
Rom
Velencze
Milano
Torino
Nizza
Lyon
Genf
Strassburg
Mainz
Hamburg
Bremen
Lübeck
Danzig
Riga
Petersburg
Archangel
Stockholm
Christiania
Edinburgh
London
Dublin
Liverpool
Brest
Paris
Bordeaux
Toulouse
Montpellier
Marseille
Nizza
Genua
Rom
Neapel
Palermo
Malta
Tripolis
Tunis
Algier
Tanger
Gibraltár
Madrid
Lissabon
Cadix
Sevilla
Granada
Malaga
Cartagena
Valencia
Barcelona
Perpignan

A' FÖLD.

A. Mint földtest tekintve.

1. Földünk a' kegkülönnemüebb ásványokból alakúlt, víz, tűz, gőzök és légszeszfajok által a' legkülönfélébb irányokban áthatott, mindenütt atmosphaerai léggél körülvett, önnön vonzó erejénél fogva összetartott test, melly felszinén sokféle növény- és állatnemekkel, mint legsajátabb termékeivel van ellátva, és nagy, két ellentétes ponton (a' két sarkon, poluson) kevessé laposra nyomott tekét (sphaeroidest, ellipsist) képez. Kerülete 5400 geographiai mérföld, felszine, tekintettel a' két sarkoni lapúltságra, 's a' földtengelyek' viszonyának különféleségére, 9,282,000 geographiai négyszögmérföld. Testfoglalata 2,659,000 köbmérföldre számítatik.

2. Földünk, mint földtest tekintve, napunknak rendszeréhez tartozik, mellytől világot és meleget nyer, 's melly körül koronként 20,000,000 és 20,600,000 geographiai mérföld között különböző, és 20,300,000 geogr. mérföldnyi közép távolságban, 129 millió geogr. mérföldnél hosszabb planetapályáját megfutja. A' földnek ezen mozgalma a' nap körül, melly hasonlíthatlan sebességgel mindég 365 nap, 5 óra, 48 percz, 47 másodpercz alatt történik, meghatározza egyszersmind időszámolásunk' szokott egységét, a' napévet.

3. Földünk, ezen a' nap körüli mozgalmán kivül, hasonlatlanúl rövidebb idő alatt még más mozgalmat is tészen, két sarka mint valamelly tengely körül mindég azonegy sebességgel forogván. Ezen mozgalom által, melly mindenkor 24 órára osztott időszak közben történik, a' nap és éj közötti különbség eszközöltetik.

4. Földünknek állása a' naphoz, és tengelye körüli naponkinti mozgalma határozzák meg a' négy égtájat. A' dél azon táj, honnan a' napsugarak jőnek nálunk, 's az ennek egyenes vonalban ellentétetett, az éjszak. Más, ezen vonalt egyenes szegletben átvágó vonalok jelelik meg a' keletet és nyugotot; még pedig keletnek neveztetik azon táj, mellyben a' földnek tengelye körüli naponkinti mozgalmánál nekünk a' nap felkel, nyugotnak pedig az, mellyben leszáll. — A' földnek tengelye körüli forgása történik nyugotról keletre. Azon körvonal, mellyet a' föld ezen mozgalomnál, valamelly mind a' két sarktól egyiránt távol (90°) pontjával megfut, aequatornak vagy egyenlítőnek (a' hajósnyelvben vonal, linea) neveztetik. Ez két féltekére osztja a' földet, a' délire, 's az éjszakira. A' földnek a' nap körül haladó mozgalma nyugotról kelet felé történik, és körded vonalként a' föld körül húzva, földpályának, eclipticának mondatik.

5. A' földpályának iránya azonban nem felel meg egészen a' forgó földmozgalomnak, hanem ezt mintegy 23½ foknyi szegletben általmetszi. Miből következik, hogy az évnek különböző szakaiban a' napsugaraknak a' földfelszin' egyes részeire különböző irányok van, 's azokat ennélfogva különbözőkép világositják és melegítik. Ezáltal okoztatnak, a' változások a' naphoszszában, 's a' rendes melegben, vagy az évszakokban, földünkön. Ha az egyenlítő' térében áll a' nap, akkor nap és éj egyiránt hoszszak az egész földfelszinen. Ha távozik e' tértől, akkor a' föld egyik féltekéjében nőnek a' napok, a' másikban fogynak; 's ha legnagyobb távolságára jutott, a' földtekének egyik oldalán kezdődik a' tél, másikán a' nyár. Az egyenlitő alatt nap és éj mindég egyenlők; de a' polusok' közelségében nap és éj szakadatlanúl fél évig tartanak. 'S e' szerint az egyenlítőtől a' sarkokig számos különbözőség van a' leghosszabb nap' meddigtartását illetőleg. Már 16° 44′ szélesség alatt is egy egész órával tart tovább a' leghosszabb nap, tehát 13 óráig.

30°	48′	alatt	tart	14 óráig.
41°	24′	»	»	15 »
49°	2′	»	»	16 »
54°	31′	»	»	17 »
58°	27′	»	»	18 »
61°	19′	»	»	19 »
63°	23′	»	»	20 »
64°	50′	»	»	21 »
65°	48′	»	»	22 »
66°	21′	»	»	23 »
66°	32′	»	»	24 »

66° 32′-n túl nem órákig, hanem hónapokig tart a' leghoszszabb nap, és pedig

67°	18′	alatt	tart	1 hónapig.
69°	44′	»	»	2 »
73°	22′	»	»	3 »
78°	11′	»	»	4 »
83°	50′	»	»	5 »

90° vagy a' földsarkok alatt 6 hónapig.

6. A' napnak az égegyenlítőtőli (melly a' földegyenlítőveli hasonló térben az egen vonatva 's ennek tekéjét két egyenlő részre osztva képzeltetik) legnagyobb távolságának pontja napállás pontnak neveztetik (*solstitium*). Az égegyenlitő mindenik részén van egy illyes pont. 23½° távolságra van mindég az egyenlítőtől. Ha ezen által, a' földtestre átvive, egy a földegyenlítővel az egész földtest körül párhuzamosan futó körvonal húzatik, ez a' naptérítő; 's egy éjszaki és egy déli naptérítő van ennélfogva. Más, a' naptérítőtől 43° és a' sarktól 23½° távolságra vonatott kör sarkkörnek neveztetik, még pedig az éjszaki féltekében vonatott, éjszaki, a' déliben vonatott, déli sarkkörnek.

7. A' föld' felszinén minden ponton, 's ennélfogva minden helyen által is vonhatni olly kört, melly párhuzamos legyen az egyenlítővel. Ezen kör párhuzamos vagy szélességkörnek neveztetik, mert a' helynek távolságát az egyenlítőtől, mi geographiai szélességnek mondatik, meghatározza. Miután a' szélesség szintúgy az éjszaki mint a' déli sark felé számíthatik az egyenlítőtől, az éjszaki féltekében éjszakinak 's a' déliben délinek mondatik a' széles-

Digitized by Google

ség. Ezen geographiai szélesség rendesen fokok szerint méretik, 's az egyenlítőnek a' sarktóli távolságában, melly 90° foglal magában, 90 párhuzamos vagy szélességkört is képzelünk magunknak, és igy a' helynek ezek' valamellyikéhezi fekvéséhez képest szélessége meghatároztatik.

8. A' két sarkon által az egész föld körül húzott körvonal meridiannak, vagy délvonalnak mondatik, mert midőn a' nap ennek térébe lép, mind azon helyekben, miken e' körvonal átjár, a' földnek a' nap felé fordított oldalán, épen dél van. A' geographusok' nagyobb száma, nevezetesen a' francziák és németek a' párizsi csillagásztoronytól, vagy az ettől 20° nyugatra fekvő Ferro canáriai szigettől vonják az első meridiánt csak az angolok számlálnak jobbárá a' greenwichi délvonaltól, hol legjelesebb observatoriumok van. (Greenwich 17° 41′ fekszik Ferrotól keletre, 's igy 2° 19′ Parizstól nyugotra, miből ama' számolási nemek' különbsége könnyen meghatároztathatik.) Egyébiránt a' földfelszín' mindenik pontján, 's igy minden helyen keresztül is külön délvonalt húzhatni. Valamelly hely' délvonalának távolsága az első délvonaltól geographiai hosszának mondatik. Ezen geographiai hossznak meghatározására gondoljunk magunknak az egész földfelszínre annyi délkört vonva, mennyi foka van az egyenlítőnek, tudnillik 360, 's ezen hossznak fokait számláljuk aztán vagy mindég kelet felé az első délvonaltól kezdve, köröskörül az egész földtekén, mi történik midőn általjában csak hosszról, minden melléktétel nélkül van szó, vagy pedig különböztetőleg (közönségesen) keleti vagy nyúgoti melléktétellel jeleljük meg a' hosszat, a' mint kelet vagy nyúgot felé számlálunk az első délvonaltól. Amaz első esetben 360°ig nőhet valamelly helynek hossza, az utóbbiban pedig legfelebb 180°ig.

9. Valamelly hely' geographiai szélességének és hosszának kijelelése arra való, hogy földszíni fekvése meghatároszassék, minthogy az éjszaki vagy déli szélesség' fokai a' hely' éjszaki vagy déli távolságát az egyenlítőtől; a' hossz' fokai általjában, 's a' keletti hosszéi különösen annak keleti, 's a' nyúgoti hossz' fokai nyúgoti távolságát az első délvonaltól adják. Hogy egyébiránt valamelly szélesség vagy hosszfok' nagysága geographiai mérföldekben kivetessék, következő számolásból kell kiindúlni. A' szélesség' fokai valamelly délvonal' éjszaki vagy déli negyedének 90 egyenlő részei, a' hossz' fokai pedig az egyenlítőnek 360 foka szerint húzott egyes délvonaloknak távolságai egymástól. Minthogy pedig valamelly délvonal' mindenik negyede, mint negyed része a' földkerületnek, 1350 geographiai mérföldeket foglal magában, ennélfogva egy szélességfok, mint illyes körnegyed' 90 része, 15 geographiai mérföldből áll. A' hoszfokok azonban épen nem állandó nagyságúak, 's miután a' föld körül huzott 360 délvonalok, minél közelebb esnek a' két sarkhoz, szükebbekké is válnak, nagyságok az egyenlítőtől a' sarkok felé számítva mind inkább fogy. Épen az egyenlítőben a' hosszfok is szintúgy 15 geogr. mérföldből áll. De

2°	szélességnél	a'	hosszfok	már	csak	14,^{998}	g.	m.	foglal	magáb.
10°	»	»	»	»	»	14,^{772}	»	»	»	»
20°	»	»	»	»	»	14,^{095}	»	»	»	»
30°	»	»	»	»	»	13,^{990}	»	»	»	»
40°	»	»	»	»	»	11,^{491}	»	»	»	»
50°	»	»	»	»	»	9,^{642}	»	»	»	»
60°	»	»	»	»	»	7,^{500}	»	»	»	»
70°	»	»	»	»	»	5,^{130}	»	»	»	»
80°	»	»	»	»	»	2,^{005}	»	»	»	»

90° szélességnél pedig a' hosszfok egészen eltűnik.

E' szerint a' geographiai szélesség' és hossz' adatait arra is használhatni, hogy valamelly országnak terjedelme legnagyobb hosszában és szélességében meghatároztassék, előadván a' szélességnek és hosznak azon fokait, mik között az fekszik, 's a' közbenfekvő szélesség és hosszfokokat illető nagyságok által sokszorozván.

10. A' földteke' látszó felszine két, szemre nézve anyag' és terjedelem' tekintetében egészen különböző részből áll, t. i. $^3/_4$ vízből és $^1/_4$ földből. A' földtekének bele azonban csak föld, 's ennélfogva való felszine is csak a' szárazföld; de egyenetlen magosságánál és mélységénél fogva, mélyebb, üstekhez hasonló helyein vizet foglal magában, mi tengernek neveztetik, 's mi által elborítva, a' szemnek láthatlan leszen a' föld, 's csak magosabb pontjai nyúlnak ki belőle, mik szárazföld' képében tünnek fel.

11. Azon különböző terjedettség, melly a' szárazföld darabjainak sajáta, két különböző nevezet által jeleltetik meg: nagy terjedelmü szárazföld neveztetik continensnek, kisebb terjedelmü pedig szigetnek.

12. Continens három van, 's ha a' földtekét a' ferroi délvonal szerint, keleti 's nyúgoti féltekére osztjuk, ketteje a' keleti, 's a' harmadik — a' nyúgoti féltekén terjed ki. A' keleti féltekén találtató continensek közül a' nagyobbik, — a' már a' tizenötödik század' vége előtt a' mivelt nemzetektől ismert ó világ — geographiailag három részre (földrészek, söt világrészek név alatt is) osztatik; neveik: 1. Europa. 2. Ázsia (keleti részével még a' nyúgoti féltekébe benyúló), és 3. Afrika; a' keleti félteke' kisebb continense, mellynek ismeretéhez legkésöbben, csak a' tizenhetedik század' kezdetével jutottunk, számos, az ó világtól keletre és Amerikától nyugotra fekvő szigetekkel együtt, a' legújabb világrészt képzi, mellynek neve Ausztralia, 's melly a' szoros értelemben vett szárazföldre: Újhollandra vagy Ausztralföldre, és a' szigetekre (Polynesia, szigetvilág) osztatik. A' nyúgoti féltekének continensét, melly az óvilágnál később és csak 1492 óta folytatólag felfedeztetett 's ezért újvilágnak neveztetik. — Amerika név alatt mint ötödik földvagy világrészt ismeri a' geographia. Az ehhez, úgy az óvilág' többi földrészeikhez közelebb fekvő szigetek illető földrészeikhez számitatnak.

13. Ezen földrészek, a' hossz- és szélességfokok szerint, következő fekvéssel és terjedelemmel bírnak. Az úgynevezett

Ó világ:

Europa fekszik 8—83° H. és 36° É. — 71° 11′ É. Sz. alatt (a' szigetek nélkül).

Ázsia fekszik 44—208° H. és 9° D. (a' szigetekkel együtt, ezek nélkül pedig 1° 15′ É. Sz.) — 78° alatt.

Afrika fekszik 1—69° H. és 34° D. — 37° 30′ É. Sz. alatt.

Új világ:

Amerika a' földsarki részekkel együtt fekszik 210 — 360° H. és 8° É. — 56° D. Sz. alatt.

Legújabb világ:

Ausztralia fekszik 130 — 270° (a' husvétszigettel) H. és 54° D. — 23° É. Sz. alatt.

Ezen földrészek kerék számmal következő területtel bírnak:

Europa	155,000	geogr.	négyszögmérföld.
Ázsia	816,000	»	»
Afrika	530,000	»	»
Amerika	710,000	»	»
Ausztralia	160,000	»	»

14. Az ezen földrészeket körülfogó víz, mint már mondatott, a' tenger, 's mint összefüggő tömeg — mellynek minden külön is tengereknek nevezett vizek részei — világtengernek mondatik. Ezen világtenger' részeit, vagy közelebbi határkijelelés nélkül csak a' világtájak szerint kü-

Digitized by Google

lönböztetjük meg, a' mik felé tudniillik a' continenstől és nevezetesen az óvilágtól indúlva kiterjed, vagy pedig azon ország szerint, mellybe, nagyobb vagy kisebb tengeröböl' képében benyúl. Amaz értelemben mindenik földsarknál találtatik egy földsarki vagy jégtenger, az éjszaki földsark körül tudniillik, az arcticus földsarki tenger, vagy is az éjszaki jégtenger, és a' déli földsark körül az antarcticus földsarki tenger vagy is a' déli jégtenger; az óvilág' keleti részében kiterjeszkedik a' nagy oczeán vagy a' csendes tenger, mellyben Ausztraliának szigetvilága találtatik, 's mellynek déli része a' déli naptéritőtől a' déli jégtengerig déli tengernek neveztetik; ugyanannak nyúgoti részében az atlanticai tenger, melly az óvilágot elválasztja Amerikától, és legéjszakiabb részében éjszaki tengernek neveztetik; dél felé van az indiai tenger. A' második értelemben, mint külön tengerek fordúlnak elő, az asowi, a' fekete, a' marmorai tenger, a' görög tenger, vagy archipelagus, a' jóniai tenger, a' földközi, az ádriai a' biscayai tenger, a' német vagy az éjszaki, a' balt vagy a' keleti tenger, a' guineai tengeröböl, az arab tengeröböl vagy a' veres tenger, a' perzsa tengeröböl, az arab tenger, a' bengáli tengeröböl, a' chinai, a' japáni tenger 's a' t. Az e' nembeli tengerek gyakran tengerszorosok által választatnak külön az oczeán' nagy tömegétől, vagy ennek valamelly nagyobb szakaszától. Találjuk ezt az asowi, fekete, marmorai, görög, földközi, német, balt, veres, perzsa, japani tengereknél, hol is a' feodoziai út, a' konstantinápolyi csatorna a' hellespontus vagy a' dardanellák' útja, a' gibraltari út, a' calaisi csatorna és tengerszoros, a' Sund, a' kis és nagy Belt, a' bab-el-mandebi út, az ormuzi szoros, a' koreai út fordúlnak elő mint tengerszorosok. Az újvilági continensnél illyes tengerosztályok jobbára csak tengeröböl név alatt fordulnak elő. Igy a' hudsonbai, vagy öböl (helyesebben hudsontenger), a' sz. lőrinczi tengeröböl, a' mexicói öböl, a' californiai öböl a' hudsonúti, belle-isle-úti, bahama-csatornai tengerszorosokkal.

A' szárazföld' vagy egyes szigetek' felszinén is találtatnak még némi nagyobb terjedelmű állóvizek, mellyeknek semmi látszó összefüggesök nincs a tengerrel, 's tavaknak neveztetnek. A' legnagyobb tó a' kaspitó Ázsiában, melly kaspi tengernek is mondatik, 140 mérföldnyi hosszú, 's 30 — 64 mérföldnyi széles, és 6000 vagy 6860 négyszögmérföldnyi víztükörrel. Vannak folyamoktól átszelt tavak is. Igy a' Rajna átfoly a' bodentavon, a' Rhone a' genfi tavon, a' Lőrinczfolyam Éjszakamerikában az Ontario-, Krie-, Huron- és Michigantavakon.

15. A' tengernek víztömege ritkán egészen nyugott, hanem többször szelek által különbféle irányú mozgalomba hozatik. Néhány világtájakban mindég azonegy irányú a' mozgalom, 's ömlésnek neveztetik, melly nem csak a' szelek, hanem a' földnek tengelye körüli forgása és egyéb okok által is származik. A' tengernek ezen ömlései vagy általánosok vagy különösek. Amazokhoz tartozik kivált az éjnapegyenlőségi ömlés, melly a' nyílt tengeren a' naptérítők között K-től N. felé szünet nélkül tart, 's legvilágosabban és legszabályosabban az atlanti és a' nagy oczeánban mutatkozik. Innen ered a' híres öböl folyam, melly a' mexicoi tengeröbölből D. N-tól É. K. felé megyen, 's végre délfeléi irányt vesz ismét. — A' különös ömlések szerfelett számosak, 's a' tengerfenék' és partok alkata és mivolta nagy befolyással vannak származásokra. Más szabályos mozgalma a' tengernek mutatkozik az árban és apályban, melly naponkint kétszer ismételt, mintegy 6 óráig tartó apadása, és szintannyi ideig tartó áradása a' tenger' víztömegének, a holdnak' 's részint a' napnak behatása által is okoztatva, 's így ezeknek a' földhezi állásától feltételezve. Ezen tünemény a' nyílt tengeren nem annyira észrevehető, mint a' partokon, de itt is különböző (Afrika' déli csúcsán alig 3 láb, Francziaország' nyúgoti partján néha 40 — 50 láb között), bezárt tengerekben (p. o. a' földközi tengerben) kevéssé vagy (p. o. a' keleti tengerben) épen észresemvehető. Ha az árnak szigetek és csatornák közé szorított vizei a' tenger' felszine alatt levő sziklákba vagy igen szoros nyilásokba akadnak, sodró folyamárok származnak, mellyek tengerörvény név alatt ismeretesek. Örvényekben igen gazdag Norvegiának összeszaggatott Fiorden — vagy szigetpartja, 's köztök legismeretesebb és legjelesebb a' Mal — vagy Moskoe-folyam, hol a' víz szoros csatornán keresztül két sziget között átnyomúl, 's eléggé sebesen által nem haladhatván zuhatagot képez, melly D. és É. felé zúg felváltva, és esésközben a' tovább folyó ár és apály által örvénybe forgattatik. — A' tengernek ezen mozgalmaihoz tartozik még a' hullámcsapás, melly a' szelek által származik, de ezen hullámmozgás legfelebb is 72 lábnyi mélységig hat; 90 lábnyi mélységben tökéletes csend mutatkozik.

16. A' tenger' mélységéről általjában kevés meghatározottat tudunk. Csak egyes részek és helyek ismeretesek e' tekintetben. Általjában tudva van jelenleg, hogy a' beltengerek rendesen kevésbbé mélyek a' nyilt óczeánnál. A' legnagyobb mélység, mennyire eddigelé lebocsáttatott a' mérón, 7600 láb. Nevezetes még az atlanti óczeánban a' nagy tengeri zöldtér a' 20 — 45° párhuzamok között, melly főleg az Azoroktól a' Bermudákig és Bahamákig terjed, és a' tengerjárók által mar de Sargossónak neveztetik. Ezen tér, melly gyakran, de nem ugyan azonegy időben tengeri zölddel van megtöltve, mintegy 65,000 □ mérföldre terjed. Figyelemre méltó szintúgy a' tengeri víznek átlátszósága, kivált hideg égálban, de néhány déli rész is, névszerint a' karaibi tenger kitünik tisztasága által. — A' tenger' legjelesebb és legszebb tüneményeinek egyike a' tenger' ragyogása, 's ez legszebb és leggyakoriabb a' naptérítők közötti tengervidékeken. Mutatkozik a' legkülönfélébb alakokban, 's kivált csendes, meleg éjszaka egész dicsőségökben lépnek fel e' tünemények. — A' tengernek héfoka (temperaturája) épen olly különböző, mint a' szárazföldé 's az atmosphaeráé. Először is különbség van a' hideg, mérsékelt és hév zonák' tengerei között, aztán a' felszín' 's a' mélység', valamint a' szárazföld' közelében levő 's a' nyílt tenger' vizei között. Számos tapasztalatokból kiviláglik, hogy a' tengerfelszín' hévmérséke mindég valamenynyivel csekélyebb a' légénél, 's hogy a' tengernek melege fogy a' mélység felé. A' tengervíz be is fagyhat, mi kivált a' hideg zonákban megtörténik, hol bámulatos nagyságú örök jégtömegekre akadhatni. A' földsarki tenger' jege vagy nagy tömegekben (jégmezők) vagy kis darabokban mutatkozik. Ha ezen jégdarabok olly távol esnek egymástól, hogy köztök átvonulhat a' hajó nyílt jégnek hivatnak, 's rendesen, meghatározott mozgalommal bírván, jégárnak is. Az egyes jégtömegek között több rendkivüli, 1500 — 1800 l. magosságúak is találtatnak, miket jéghegyeknek nevezünk.

17. A' tengerrel összefüggésben állanak a' folyóvizek, mik némileg a' felszin' erei gyanánt tekintethetnek, 's patakokra, folyókra és folyamokra osztatnak. (Folyamnak mondatik több egyesülő folyók közül az, melly nevét eredetétől a' tengerbe szakadásaig megtartja. A' folyókat fő és mellékfolyókra osztjuk. Amazok több folyókat vesznek magokba; emezek a' főfolyamakba ömlők. Partfolyók alatt értjük azokat, mik a' tenger' közelében erednek, és rövid menet után a' tengerbe szakadnak. Minden folyók forrásokból erednek, mellyek jobbára a' hegyek' lejtőjén, vagy alján találtatnak, minthogy ezek a' gőz' képében az atmosphaerába felszállott víznek

Digitized by Google

fő letéritői. Ezen folyó vízek' menete a' föld' lejtőségétől veszi irányát. E' menetnek hossza némelly folyamoknál igen tetemes (400 mérföld 's több is), némellyeknél (a' partfolyóknál) igen rövid. A' folyamok' nagyobb része tengerbe szakad, néhány síkségi folyó a' homokba vész, mint p. o. a' Saharában, vagy a' Mészhegylánczban (Kalkgebirg), 's különösen Illyriában és a' Horvátországi végekben. A' folyam 's ennek mellékfolyói által befutott föld folyamkörnyéknek neveztetik, 's ez folyókörnyékekre osztatik fel ismét. Valamelly folyamnak vagy folyónak folyam és folyókörnyéke más illynemüektől magossághuzom által választatik külön, mik ennél fogva vízválasztóknak neveztetnek; ezek azonban nem állanak mindég hegyekből, hanem gyakran csak puszta földhátakból, mik néha olly lassud emelkedésüek, hogy a' körülfekvő föld' térsége feletti magoslásokat észre sem veszi a' szem, 's az csak közvetve p. o. a' folyó vizek' menetéből világlik ki. Igy p. o. a' fő vízválasztó keleti Europában, melly a' jeges tengerbe szakadó folyamokat, a' keleti, fekete és caspi tengerekbe szakadóktól különválasztja, 's hol a' Volga, a' Dniepr, a' Niemen, a' Düna 's a' Dwina származnak, nem hegylancz, hanem csak emelkedettebb földhát, melly hibásan Valdaihegylánczcznak neveztetik.

18. A' föld felszine különféle, hol kisebb hol nagyobb eltéréseket mutat a' lapos alaktól, azaz: nagyobb vagy csekélyebb emelkedettségeket az általánosan legalacsonabb tér, tudniillik a' tenger' színe felett. Ollyas térségek, mik csak csekély magosságnyira emelkednek a' tengerszin felébe, mélytérségeknek, 's ha 500 lábnál magosabban, plateauknak, magostérségeknek mondatnak. Ha pedig tetemes hosszaságú és szélességü illyes magostérségen hegylánczok emelkednek, ollykép hogy nagyobb és kisebb terjedelmü térségeket foglalnak magokban felföldeknek hívatnak. Terjedelmes magostérségek ellenben, mik a' hullámféle síkság' jellemével bírnak, táblaföldeknek mondatnak. Ha valamelly mélytérség tetemes terjedelemmel bír, mély- vagy alföldnek neveztetik. A' felföld és mély- vagy alföld közötti átmenet, középföldnek, fokföldnek, terrassenak mondatik. A' legtetemesebb emelkedettségek a' hegyek. Több, különféle irányban összekapcsolt, 's mindég magosbúló hegysor, hegylánczcznak, hegységnek neveztetik. Ezek magosságokra nézve kisebb hegységre, középhegységre és magoshegységre osztatnak, 's az elsőkhez az 1000—3000 lábnyira — a' második rendbeliekhez a' 3000—6000 lábnyira emelkedök, az utolsókhoz a' 6000 lábnál magosabbak számítatnak. A' legmagosabb megmért hegy a' dhawalagiri vagy dholagir (fejér hegy) a' himalayai lánczból, Keletindiának éjszaki szélén, mellynek magossága 26,000 lábnál több (26,340 l.). Ezenkivül a' legtetemesebb ismeretes hegymagosságok a' 23,600 láb magosságu Sorata, a' 22,900 l. m. Illimani és a' 20,100 l. m. Chimborazo az Andeshegylánczból Délamerikában; az Elbrus a' kaukasusi hegylánczból Ázsiában (16,800 párisi l. m.); a' Mont-blanc, a' Monte Rosa, az Ortles-csúcs, mind hárma az europai alpeshegylánczból, 's két elseje 14,000 lábnál magosabb, az utolsó pedig 12,060 láb magosságú; a' pic de Teyde Teneriffában (afrikai sziget), magossága 11,500 l., az Atlas' legmagosabb csúcsai Éjszakafrikában (13,000—14,000 l.); és a' Mouna Roa a' Sandwichszigeteken Ausztraliában (csaknem 15,000 párizsi l. m.). A' hegységek egyébiránt mintegy vázát teszik a' földfelszínnek. Alkotó részeiknél fogva: *a)* őshegységek, neptuni (vizi) és plutói (tűzi) őshegységek, 's alkrészeik gránit, zagyla (Gneiss), csillámpala, agyagpala, varagszirt (Quarzfels) ősmészkő, syenit, porphyr, serpentinszikla 's a' t. s. a. t.; *b)* átmenetihegyek, szintúgy neptuniak és plutóiak, alkotó részeik: szüreg (Grauwacke) átmenitiagyagpala (Übergangsthonschiefer) zagyla, átmenetimészkő 's a' t., az érczek' fő fekhelyei, 's ennélfogva az erektől, mikben az ércz töretik, érhegységeknek neveztettek; telep vagy másodszármazatu hegységek, különféle alkatúak, fövenykő, kőszén, palaagyag, márga, bűzkő (Stinkstein) 's a' rétegekből nem azonegy időben alakúltak, a' réz-, timsó-, gáliczpalák', a' galmei', hegyolaj', kősó', a' sóforrások' és ásványvizek', valamint a' kövülések', conchyliák és növénylenyomások' fekhelyei; harmadszármazatu hegységek, állat- és növényországi kövülések által jelesek, és szintúgy plutói képletekre (Trachit, Phonolith vagy hangkő, Perlit csoportúlatokkal) 's neptuni képletekre (barnaszén, korongagyag, mész, gypsz fövenykő molasse 's a' t. részekkel) oszlók; vízrakotthegységek (Alluvialgebirge) miknél két képletet, a' régiebb és újabb vízrakott képletet kell megkülönböztetni, 's mik a' földkéregnek legnagyobb 's legporhanyóbb és valóban termékeny részét teszik, hol homok, agyag, agyagmárga, mészpor, tőzeg és növényföld találtatik; és végre vulkánok, központi vagy sorvulkánok (nagyobb részint már kiégve, de sok, Leonhard' felvetése szerint 187, még munkás, égő anyagot vagy lávát, néhány vizet és sarat is kihányó). — A' hegyeknek természetes kiséröi a' völgyek, vagy azon földvonalok, mik a' hegyeket elválasztják egymástól. Közönségesen azon pont felé emelkednek és szükülnek hol az általok különválasztott hegyágak törzshegységökből kinyúlnak, és fő vagy mellékvölgyekre, hossz- vagy harántvölgyekre osztatnak.

19. A' termő föld igen különféle. Alaptartalma, az egyszerü földnemeken túl, a' vele határos hegység által módosítatik, honnan a' légnek kitett és lassankint elmállott szikladarabok önnön nyomatékok, úgy szél és esők által a' sík vidékekre kerülnek. A' földnek termékenysége pedig főleg az abban találtató fölelemzett növényi és állati anyag' (humus) kisebb vagy nagyobb mennyiségétől függ.

Mennyiben a' föld' alkotó részei a' szem által megismerhetők, következő főnemeket találunk: *a)* fekete, feketebarna, porhanyó és puha tapintatu földet, melly legtöbb humust foglal magában, 's ennélfogva legtermékenyebb; *b)* fejéres földet, melly közönségesen sok meszet és kövecset (homokot) foglal magában, könnyen beszívja a' nedvességet, de attól szint olly könnyen elválik, 's ennélfogva száraz, meleg földnek neveztetik; *c)* sárgás szinü földnem, melly sok agyagra mutat, 's mivelésközben nehéz és nyulós; végre *d)* barna, kék és veres rétegü föld, melly sok vasas agyagot foglal magában, minél fogva nehéz, tapadó és javitásokra kevéssé alkalmas.

20. A' földhez tartozik még az ezt mintegy 8 geogr. mérföld' magasságáig mindenünnen körülfogó lég vagy gőzkör (atmosphaera). Ez határozza meg állandó tulajdonainál, 's a' benne megtörténő változásainál fogva azt, mit climának, égalnak nevezünk. Mennyiben az atmosphaera' tulajdonságai, 's különösen illető héfoka, 's az évszakoknak innen származó változása és tartása némi vidékre nézve, ennek cosmicai fekvése, és nevezetesen az egyenlítőtöli távolsága 's geographiai szélessége által meghatároztatnak, mathematicainak mondatik az égal. Ezen tekintetben az egész földfelszín, egy sarktól a' másikig öt földövre (földvonalra, zona) osztatik: *a)* az egyenlítő' mind két oldaláról ($^4/_{10}$ az egész földfelszínnek) a' hév; *b)* a' naptérítők és a' sarkkörök között, dél 's éjszak felől (a' földfelszín $^5/_{10}$nél több) a' két mérsékelt, és *c)* a' sarkkörök 's a' sarkok, ezeknek mind két oldalán (nem egészen $^1/_{10}$ a' földfelszínnek) a' hideg földöv. A' hév, forró földövben, mellyre függőlegesen esnek a' napsugarak, csak két évszak van, a' száraz és a' nedves. A' hideg földöv is csak két evszakkal bír, hosszú téllel és rövid nyárral, melly utóbbi a' hosszú napoknál fogva viszonylag ugyan igen meleg, de még is rövidebb, mint a'

Digitized by Google

növenyek kifejlődésére nézve szükséges volna. Belafrikában legmagosabb fokára ér a' hévség, néha 40°-ig. A' legerősebb hideg Jeniseiskben Sziberiában (110° H. és 58° É. Sz.) méretett meg, hol 1733 januáriusban 126°n állott nulla alatt a' fahrenheiti hévmérő.

Mennyiben valamelly vidéknek égalja, és különösen illető hémértéke a' cosmicai fekvésen kívül még a' felszínnek bizonyos tulajdonságai által, minők: a' földnek mivelése, a' tengerszín felébei emelkedettsége, közelebb vagy távolabb fekvése a' tengerhez, — okoztatik, physicai vagy physicalis égalnak neveztetik.

A' mathematicai égal gyakran tetemesen módosíttatik a' physicalis által, 's azonegy szélességfok alatt ugyanazonegy időben érezhetőleg különböző a' hémérték. A' vizes és egyéb a' légkörben tartózkodó gőzök' váltózásai: a' szálladékok (köd, harmat, eső, jég, dér, hó), a' zivatarok, és szelek, mik az időjárás névben foglaltatnak mindnyájan, a' physicalis égalhoz számíttatnak.

21) Az egész föld' hémérsékviszonyainak könnyebb attekintésére több melegegyenlőség-vonal (Isotherm-Linie) húzatott, részint hévmerői viszgálatokból, részint bizonyos növényeknek e' vagy ama' helyen terméséből kiindulván e' munka. A' forró zonában ezen vonalok egybecsnek a' szélességfokokkal; da a' mérsékelt és hideg zonákban igen szabálytalanok. Európában és Nyugotamerikában sokkal magosabbra szállnak az éjszaki földsark felé, mint keleti Ázsiában és Keletamerikában, hol sokkal alantabb maradnak. A' mintegy 20′/, középhévfoknyi melegegyenlőség-vonal mintegy a' 20-dik szélességi foknak felel meg az éjszaki féltekén, 's megjeleli a' határt, melly pontig teremnek a' forró földöv' legfinomabb fűszerei és egyéb nemes gyümölcsei. A' mintegy 16′/, hévfoki vonal körülbelől a' czukornád' és kávéfa' éjszaki határával esik össze, 's Éjszakamerikának keleti partján a' szélesség' 30° és 31°-ig terjed, az atlanti oczeán' europai oldalán épen 37°-ig. A' 12 hévfoki vonal keleti Éjszakamerikában a' szélesség' 35°-ig halad, Európában ellenben körülbelől a' 44°-ig, 's általjában véve az olajfa', füge' 's egyéb déli gyümölcsöknek határa. Az ázsiai felföldben a' szélesség' 35°-ig süllyed, de Amerikának nyúgoti partjain fellszáll 38°-ig, 's valószinüleg 40° és 41°-ig is. A' 8 hévfoki vonal általában a' venyige' éjszaki határával esik egybe; Középeuropában az 50° és 51°-al jár, nyúgoti partjain azonban és Angliában a' szélesség' 54°-ig ér. Németországtól keletre Lengyel- és Oroszországban mindig mélyebbre süllyed, Ázsiában a' szélesség 40°-ig. Amerikának nyugoti partjain azonképen mint Európában a' szélesség' 50°-val találkozik. A' 4 hévfoki vonal a' buza' és tölgy' éjszaki határának felel meg általjában. A' legéjszakiabb tölgyeket találhatni Norvegiában körülbelől a' 63-dik vagy 63′/, sz. fok alatt, Oroszországban az 58°-ig. Éjszakamerikában Újfoundland szigetén megy végig e' vonal 49° alatt, 's a' keleti tartományokon általjában 50° alatt, holott a' nyúgotiakban magosabbra száll. A' nulla hévfoki vonal, hol tudniillik a' közép évhémérsék a' fagyponton áll, Európában az éjszaki foknál, 71° alatt kezdődik, Keletamerikában, Labradorban már a' szélesség' 54° alatt.

22. Termények. Földünk' terményeinek egész öszvege, az organismus' fokosítása és tökéletessége szerint három természetországra osztatik, az ásványok', a' növények', és az állatok' országára. Mindenik nagyobb vagy kisebb mennyiségű nemekből és fajokból áll. A' termények ismeretes fajainak száma, az állatországból (Oken szerint) 88,000-re, és a' növényországból 80,000-re tétetik általjában. De a' termények' nemeinek és fajainak lajstroma még koránt sincs befejezve, sőt évenkint, még olly vidékekből is, mik már tökéletesen átvizsgáltatnak tekintethetnek, újakkal szaporodik. A' még ki nem kutatott termények' száma alkalmasint jóval felülhaladja az ismeretesek' számát. A' növényországról legalább úgy vélekednek, hogy az még 120,000 ismeretlen nemet foglal magában.

Az ismeretes terményeknek ezen számos nemei épen nem osztattak el egyformán az egész földön. Több csak bizonyos vidékekre szorítatott, úgy, hogy más szélességi fokokba átültetve, meg nem él. Az állat-és növényországban erre számos a' példa. Az ásványoknál, mennyiben ezeket a' földnek eddigelé átvizsgált legkülsőbb kérgéből ismerjük, ezt kevesebbé veszszük észre. De annyi még is bizonyosnak látszik, hogy a' legdrágább ásványok a' forró zona' tartományaiban sokkal gyakrabban és nagyobb tökéletességben fordúlnak elő.

A' növényeket mi illeti, ezeknek több nemei, mint: zsázsa, zeller, petreselem, általjában minden sülyelleni és több főzeléknövény az egész föld felett vannak elterjesztve. A' többi ismeretesebb nemekre, a' mohtól a' legnemesebb fűszernövényig a' szélességi fokoknak (mik alatt tudniillik termenek következő lépcsőzetét alkalmazhatni: *a)* 70 — 60°: mohok, harasztfüvek, alacson növények; *b)* 60 — 50°: gabona, burgonya, gyümölcs, len, kender, rabarbara, ginzenz, repcze, buzér, borsó, káposzta, répa, fa; *c)* 50 — 40°: tönköly, rizs, kukoricza, sáfrány, nemesebb fagyümölcsök: olajbogyó, czitrom, füge, pálmaszilva, manna, china, tamarind, pisztácz, aloe, szenna, bor, szeder, dohány; *d)* 40 — 30°: czukornád, pamut; *e)* 30 — 0°: durra, ananász, bananász, kokosz, pizáng, kenyérgyümölcs, füszerek, kávé, cacao, vanília, indigo, a' leghathatósabb gyógyszerek' nagy száma; a' legnemesebb gyanták, a' legszebb fanemek, a' legdrágább asztalos- és festőfák. Számos növények azonban, jelesen a' leghasznosabbak, eredeti hazájoknál hidegebb zónákban is teremnek, ha helyesen megválasztatott a' föld, 's ha gondosan ápoltatnak; sőt hozzá is szoknak az égalhoz. Bizonyságúl szolgál gyümölcsnemeink' és kertnövényeink' nagyobb száma, 's maga a' burgonya is.

Az állatországból elvégre, de itt a' halak és nagyobb részint a' madarak is változékony tartózkodásoknál fogva nem jöhetnek tekintetbe, — szintúgy több nem, minden égalban honos. Ezek a' négylábúak közül: az ökör, juh, kecske, ló, kutya, disznó, róka, medve, nyúl, mókus, macska, egér. Az állandó tartózkodású madarak közül ezek a' legáltalánosabban elterjedettek: a' lúd, kacsa, házi tyuk, vad galamb, pacsirta, veréb. — A' többi ismeretesebb négylábú- és madárnemeknél természetes tartózkodásokra nézve így áll a' fokozat:

a) 70 — 60°: fejér medve, pikkelyes medve, földsarki- vagy kőróka, lemmín, muskusökör (Amerikában), rozmár, hófajd, vereslúd, dunnamadár, hattyú; *b)* 60 — 50°: nyuszt, folyamvidra, hód, czoboly, gődény, hiúz, jávor szarvas, marmota, pézsma, hörcsök, szakállas keselyü, daru, gólya, közönséges varju, csóka, fenyvesmadár, rigó, pinty, fülemile, fajdtyúk, fogoly; *c)* 50—40°: ugró nyúl, dámvad, teve, zerge, sakál, hyaena; Amerikában a' bizon (púpos ökör), fáczán, páva, púlyka, túzok, ortolán, albatrosz; *d)* 30—40°: az óvilágban, a' bival, tarajos sül, pávián, majom, giraffa (tevepárducz), rinoczeros, elefánt, oroszlán, tigris, párducz, czibétpetymeg, antilope, nílló; az újvilágban: a' tapir (anta), jaguar, lama, vikunna, tengeri macska, hangyamedve, armadill, tajasu (pézsmadisznó) strucz (Afrikában) kazuár (Keletindiában), papagáj, paradicsommadár, tropusimadár, aranyfáczán; Amerikában: churi vagy nandu (amerikai strucz), kondor, keselyűkirály, aras, kakadu, borsevő, kolibri, magelláni lúd (déltenger, tűzföld), dudu vagy dronte (előbb Isle de Franceban és Bourbonban, most kiveszett), íbisz. A' kaengurubk, orratagok, kaenguruhpatkányok csak Ausztraliának szárazföldjén (Újhollandban) honosok, hol a' forró és mérsékelt zónában egyiránt találtatnak.

Digitized by Google

A' bogarak és férgek legkevesbé alkalmasok arra, hogy a' geographiai felosztás szerint rendszereztessenek, mert kivétel nélkül, részint bizonyos növényekhez, részint azon darabföldhez, mellyen találtatnak, mintegy csatolvák, a' nélkül hogy különben az égaltól függnének.

B. A' földtest' legnemesebb lakosa: az ember.

Hozzászokik minden zónához, minden életnemhez; égal, földkülönbség és életnem azonban szintúgy nevezetes változásokat hoznak elő testén, 's úgy látszik, csak a' mérsékelt égalban díszlik rendeltetésének megfelelőleg az ember' testi és szellemi élete.

1. Az' ember' testbeli különbözései.

1. Szín. Az alabastromnak fényes fejérségétől, az ébenfa' mély és ragyogó feketeségeig, különféle árnyalatokban; a' főszínek azonban: fejér, sárgabarna, rézveres, feketebarna és fekete; *a)* fejér: europaiak és nyugotázsiaiak az Obig, caspi tengerig és Gangesig, továbbá az éjszakafrikaiak a' Szenegálig és Nígerig; *b)* sárgabarna: a' többi ázsiaiak, a' keletausztraliaiak és a' legéjszakiabb amerikaiak; *c)* rézveres: a' többi amerikaiak; *d)* feketebarna: a' délindiai és több ausztraliai szigetek' lakosai; *e)* fekete: Középázsia' lakosai, a' négerek és a' nyugoti ausztraliaiak. Vegyes házasságból származó elfajzásaik: kreolok, mulattok, mestizek, zambók, terzeronék 's a' t. Kórságosak: a' kakerlakok minden földrészekben.

2. Alkat, hajak. A' sárgabarnáknak hajai ritkák, arczaik laposak, szemhéjaik keskeny hasadékúak; a' rézveresek egyenes, kemény haj és különféle, jobbára mesterkélt fejalkat által jeleltetvék. Sűrű haj, szélesorr, nagy száj, és általjában erősen megjelelt arczvonások az ausztraliainak jegyei. A' négerek göndör, gyapjas haj, pisze orr, gambás ajkak és az arcz' erősen kinyuló részei által különböztetnek meg.

Fogalmaink szerint az europaiak és nyugotázsiaiak a' legszebb emberek.

3. Magosság. A' legkisebb emberek, csak 4 láb magosságúak, találtatnak a' földsarkiköröken túl; a' legmagosabbak (6 láb 's több) Patagoniában (Délamerika). Óriásnemzetek (6½ lábnál magossabbak) és törpékből (4 láb alatt) álló népek nem léteznek.

4. Szám.

Europa mintegy	226	millió.
Ázsia »	638	»
Afrika talán	100	»
Amerika a' földsarki tartományokkal	45	»
Ausztralia alig	2	»
mintegy:	1000	millió *).

Az embernek középkora általjában véve a' 30dik év, vagy: évenkint 30 ember közül meghal egy. — Rendesen és az egészet összefogva, mindig több ember születik, mint a' mennyi meghal, 's ennélfogva évről évre szaporodik az emberszám. De ezen szaporodás nem történik mindenütt egyiránt. Legtetemesebb alkalmasint Amerikában, nevezetesen Éjszakamerikában, legcsekélyebb Afrikában. Európában, e' földrész' jelen népességi állapotának egy százától felmegy. A' mérsékelt és hideg égövben egyremásra több figyermek születik mint leány, de a' férfiasság' beállása előtt a' fiak' nagyobb halandóságánál fogva már is helyreállott a' sulyegyen, 's különben is háborúk és élet-veszedelemmel járó foglalatosságai a' férfinak, kiegyengetik azt végkép. Ellenben több leány mint fiú születik a' forró égövben. Itt tehát a' polygamia, amott a' monogamia részben physicai okokon alapúl.

*) Bergius (über die Bevölkerung der Erde i. J. 1828? Berlin, 1828) szerint volna

Európában	222,698,038	egyed.
Ázsiában	520,866,150	»
Afrikában	106,778,210	»
Amerikában	40,505,782	»
Ausztraliában	2,500,400	»
Összesen:	893,348,580	egyed.

2. Az ember' szellemi különbözései.

1. Nyelv. *a)* Egyes hangokban különböző: szójárás (Adelung 3000nél több szójárást említ); *b)* egész szótagokban: rokon nyelvek; *c)* egészen különböző szók: nem rokon nyelvek. A' föld' összes nem rokon, vagy alapnyelveit először is ázsiai, europai, afrikai, amerikai és óczeaniai nyelvekre oszthatni. Az ázsiaiak ismét a' semita, kaukazi, perzsa, ind, gangesentuli, tatár és szibiriai, — az europaiak a' bask, thráciai, pelasgiai, germán, szláv és úrali, — az afrikaiak a' nílvidéki, partnigritiai, délafrikai és belnigritiai nyelvekre osztatnak; az amerikaiak ezek: a' patagoniai, 's perui, guaranbrazilai, orenokoamazoni, guatemalai, mexikói, éjszakamerikai, columbiai, alleghani, és az eszkimóké; az óczeaniai nyelvek a' malai és a' tengeri négereké. A' legszámosabb nyelvek azonban inkább vagy kesvesbé vegyesek. Néhány (p. o. a' chinai) csupa egytagú szókból áll.

2. A' népeknek jelleme vagy uralkodó hajlandóságai, és innen kiinduló erkölcseik és szokásaik, föld, égal, élet és keresetmód, országalkotmány és vallás által különfélekép módosítva.

3. Míveltség; *a)* minden míveltség nélkül: vadak; *b)* az ismeretek' és képességek' tudományos összefüggése nélkül: félmíveltek (barbárok); *c)* test- és léleknívelt-séggel birók: polgárosúltak (civilisáltak).

4. Életmód. *a)* Nomádélet, a' terményeknek vadászat, halászat, állattenyésztés általi szerzése; *b)* állandó lakhelyek, föld- és kertmíveléssel; *c)* a' nyers termékek' nemesbítése és további kidolgozása (mesterségek), mechanicai művészetek, kézművek, gyárak, 's a' természeti és ipartermények' sürgébb cseréje (szárazföldi és tengeri kereskedés).

5. Vallás.

A. A' vallási tisztelet' tárgya. *a)* Valamelly, a' legmagosabb lénynek alárendelt teremtmény, p. o. fetis (szent, bűvös izé), elem, állat, ember, kép (ez utóbbi valóságos kép, bálvány, vagy jelkép). Ezek általjában pogányoknak neveztetnek. Ide valók: a' bramánok, samánok, lamaiak, buddhisták (a' lámaiakkal és foiakkal), taoiak (Chinában), sintóiak (Japánban) és a' fetisimádók. *b)* Maga a' legfőbb lény: 1. Keresztyének. Ezek vagy az egyháznak egyetemiségét a' római pápa, mint látható felsőség alatt megismerők, vagy nem. Amazok, a' katholikusok, diák vagy görög szertartásúak.) A' nemkatholikusok ismét nem egyesült görögökre, őrményekre, nestorianusokra, jakobitákra, lutheránusokra, reformátusokra (az egyesült lutheránosok és reformátusok evangelicusoknak neveztetnek) episcopalisokra (anglicánusok) és több apró felekezetekre osztatnak, minők a' mennoniták, quackerek herrnhutiak 's a' t. 2. Zsidók, a' karaita és talmudi osztályokkal. 3. Mohammedanusok, 's ezek vagy sunniak, vagy síiak. (A' vahabitákat mint kemény mohamedanusokat, nem külön felekezetbelieknek, hanem sunniaknak kell tekintenünk). 4. A' Konfúcziak Chinában és Japanban. 5. A' Síkhek (Keletindiában).

B. A' vallási tisztelet' helye. A' zsidóknál synagogák, a' keresztyéneknél szentegyházak, a' mohammedánusoknál mecsetek, az indiusoknál pagódok.

Digitized by Google

C. Papok és tanítók. A' zsidóknál rabbik, a' keresztyéneknél papok, plebánosok, púpák (a' görög egyházban), a' mohammedánusoknál imámok, a' budhistáknál Lámák és Gelongok.

6. Tudományok és müvészetek. 1) Iskolák: *a)* népiskolák (polgári és falusi iskolák); *b)* tudományos iskolák: *α)* (mint előkészítő iskolák) gymnasiumok, lyceumok; *β)* egyetemek; 2) académiák, az az: tudós társaságok, mik egyesült erővel a' tudomány' határait külebbre terjeszteni törekednek. Szép müvészetek', az épitészet', festészét, szobrászat' hangászat academiái. 'S még egyéb, a' tudományt és müvészetet előmozdító eszközök: könyvtárak, muscumok, pénz-, antik-, képgyüjtemények.

3. Politicai alkotmány.

1. Különböző rendek. Ez részint hivatalos foglalatosságokon, részint több vagy kevesebb előjogokon alapúl. Amazokra nézve kézmivesekre, müvészekre, tudósokra, papokra, katonákra és tisztviselőkre; emezek' tekintetében vagy szabad, közvetlen státuspolgárokra, vagy pedig függőkre, közvetettekre osztatnak az emberek. A' szabadokat gyakran nemesekre és nemtelenekre osztályozzák. A' függők alattvalók, jobbágyok, rabszolgák.

2. Status. Ez a' külön kormány alatt élő embereknek öszvege, 's vagy monarchia, vagy respublica. Amaz gyakran népbiztosok által megszorított, korlátolt. A' respublica vagy aristocratiai, vagy democratiai, vagy pedig vegyes alkotmányú.

3. Státuskormány. Tárgyai *a)* Törvényhozás 's a' törvényekrei felügyelés, jogintézetek és policzia által, mihez közönségesen a' népgazdaságrai és népnevelésrei ügyelet is számítatik; *b)* a' státus' külső viszonyai 's nevezetesen a' hadi erő; *c)* a' státusjövedelmek.

C. A' földtest' történetei.

1. A' földtest' első eredete (geologiai tekintetben) az ős előkor' homályába van rejtve. A' természetvizsgálók' hypothesisei a' legkülönfélébbek. Lichtenberg 50 illyesről emlékezik, mellyek részint az égtérben létezett parányoknak egész darabbá gomolyodásából, részint a' nap' némi részének tüzes kifakadás, vagy valamelly elsodródó cometa általi elszakításából, részint több közel testek' összeállásából, egyesületéből, részint végre korábbi nagy világtestek' felbomlásából származtatják földünket. De bár mi éles elme' bizonyságai legyenek is ezen hypothesisek közül néhányan, közelebbi megtekintés után még is, világhistoriai tekintetben, csak üres vizsgálodások, és haszontalan theoriák. Mi beelégedhetünk azzal, mit az ó frigy' szent könyvei földünknek, mint nemünkbeli lények' lakhelyének' eredetéről, reánk hagytak. E' szent irások szerint Isten' teremtő szavára eloszlott az eredeti sötétzég és sürü köd, melly a' vizeken feküdött, úgy, hogy a' nap, jótékony világával hatással lehetett a' földre. Ekkor Isten' mindenható' szavára összefolytak egy helyre a' vizek, és lőn a' száraz föld. Ismét hangzott Istennek mindenható szózata, és számtalan növény-'s állatnemek támadtak. De még nem vala befejezve a' föld' teremtése. Azáltal, hogy már is lakhelye volt számos lételeg és állati életnek, képessé lett magosabb természetü lény', az ember' elviselésére, 's ime Isten teremté őt, és ezáltal befejezé a' teremtés' munkáját. Ez történt, a' szent irás' tanúsága szerint, mintegy 6000 év előtt. Azon évmyriádok, mik némellyek szerint a' földdel történt minden változások' magyarázatára szükségesek, hibás előfeltételeken alapúlnak, mint azt a' történet-idö-és természettudományok legújabb haladásai tanusítják. Az elöntött állatok' és növények' feltalált maradványai, az összemosott és ismét víz által kifúrt föld' számos tüneményei nem csekély forradalmakra mutatnak ugyan, mellyeket földünk, már mióta élő lények' lakhelyévé lett, tűz, víz és egyéb természeti erők által szenvedett, de azon' vélemény' elfogadására: hogy mind ezen tetemes változások a' szent irásban emlitett teremtési időszak előtt történtek, — nincsen okunk. Kivántattak legyen bár a' föld' magvának-mellyet, melleslegesen mondva, még nem is esmerünk-kiképzésére évmilliók; az, mit a' földtestről tudunk, nevezetesen azon körülmény, hogy a' földmagvat tetemes mélységig körülfogó rétegekben ugyan élő lények', de épen nem emberi nemheliek' nyomaira akadunk; továbbá a' tudományok' a' közelebb múlt századokbani haladásának egybehasonlítása azzal, mi ez ügy körül történt volt előbb, jogot adnak hinnünk, hogy planetánknak Isten' mindenhatósága által emberi lények' lakhelyévé alakítása, az első embernek eredete a' szent könyvek által kijelelt teremtési időszakba esik.

2. Azon változások, mellyek amaz utolsó teremtésidőkor óta földünken történtek, általjában véve vagy ollyanok, mik magát a' földtestet, vagy ollyanok, mik ennek legnemesebb lakóját, az embert illették.

3. Amazok között a' physicai erő által, még pedig halkan, vagy erőszakosan okozottak, a' legfeltünőbbek. A' természeterőknek' illyes erőszakos hatásai közül ama nagy vizáradat, melly K. sz. előtt 2348 eszt. körül történt, és a' noahi vízözön' neve alatt ismeretes, alkalmasint a' legnevezetesebb. Volt is befolyással, ha nem az egész akkorban lakott földre (Közép- és Nyugotázsia), legalább ennek igen nagy részére, 's bizvást ama' korábbi vízforrodalmak' gyengébb ismétlésének tartatható, mik által földünk lassankint az emberi nem' lakhelyévé idomittatott.

4. Több népek' regéiben említetnek illyes nagyobb vízáradások, mik a' föld' egyéb részeiben történtek. Idevalók név szerint amaz áradások, mellyekről Görögország' korábbi történeteiben van szó (Deucalion' és Ogyges' idejében), 's mellyek meg' a' noahi vízözön' gyengébb ismétléseinek látszanak.

5. Hasonló erőszakos módon hatottak a' természeterők vulkáni kitörések és földingások által földtestünk' külső alakára. A' tenger' mélyéből új szigeteket, a' szárazon a' lapályból új hegyeket emeltek ki ez' úton. Völgyeket kiegyengettek, hegyeket behorpasztottak, új tavakat teremtettek, nagyobb darabföldeket tengerbe süllyesztettek. A' történetekben vagy 30 illyes, az emberek' láttára a' tengermélyből kikelt szigetekről tétetik szó; közülök Rhodus, Delos, Madeira, néhány canáriai, capverdi és azori szigetek a' legjelesebbek. 1839-diki februárban, körülbelől 60 tengeri mérföldre Valparáisótól nyugot felé, egy vulkáni szigetcsoportozat támadott. Igy továbbá a' 13-dik században a' tengernek benyomúlása által a' Zuydertó (Hollandban) tengeröbölle, 's egy partdarab Keletfrieslandban Dollarttá lett. 1634-ben Helgoland' szigetét, a' még most is lakott sziklacsúcsig, elsülyeszté a' tenger. 'S igy ez általjában partjainak nem egy helyén nem kevés szárazföldet nyelt el, mi különösen Európában az éjszaki és keleti tengerek' déli, — és az ádriai tenger' éjszak-keleti partjaival történt. Különösen a' hegytömegek' földalatti huzamából nagy valószinüséggel következtethetni, hogy a' jelenleg tengerszorosok által különválasztott földrészek azelőtt keskeny földszeletekkel voltak együvékapcsolva, 's csak a' tengernek benyomúlása által szakíttak el. Igy Amerikának éjszaki része is össze lehetett kapcsolva Ázsiával, 's innen nyerheté első népesedését is.

6. Kevésbé erőszakos, változásokat okozott földünknek felszinén a' természet, a' tengernek fokonkinti viszszavonúlása és előhaladása, az esővízmosások, a' légáltali elmállás, szelek, és folyóvízi el-'s hozzámosások által.

7. Hogy a' tengernek a' szárazföldtőli eredeti elválása óta már is terjedelmes tengerdarabok szárazföldé átalakúltak, annak azon körülmény is bizonysága, hogy különféle tetőkön horgonyok és hajóromok ásattak ki. 'S az újabb időben is több helyt a' tengervíznek nevezetes süllyedését tapasztalhatni. Igy például a' keleti tenger' éjszaki partjain már hosszabb idő óta folyvást visszalép a' tengervíz. Az 56 — 63° között 40 év lefolyta alatt 1½ lábbal apadott a' víz. Ha ez igy lesz ezentúl is, nem sokára Reval, Abo és több más tengeri 's revpartváros ezen tulajdonságaiktól elesnek. De a' tenger további benyomúlását is tanusítják föleg Europa', Ázsia', Afrika' és Amerika' délpartjai, mellyeknek nagyobb része bunkóféle tömegekkel végződik, miknek magos hegységekkel beszegett oldalai a' tengervíz további benyomúlását akadályozzák jelenben. Feltünő azonban, hogy ott, hol legerősebbnek kell lenni a' földgömb' forgásának, t. i. az egyenlítő körül, a' legnagyobb vízmennyiség is gyülekezett, holott az éjszaki tájakban ellenkező viszony vétetik észre.

8. A' magosságokról lefolyó esővíz' ereje, szelek és lég általi elmállás hegyeket é-dombokat a' csúcsaikon találtató földrészektől megfosztottak lassankint, 's észrevehetős

Digitized by Google

leg megalacsonúltak, holott a' völgyek és mélyebben fekvö vidékek, hasonló viszonyban magasbúltak. A' folyóvizek' el és hozzámosásai által végre kisebb és nagyobb földdarabok kimozdíttattak helyeikből és máshová szállíttattak; mi olly gyakran szokott történni, hogy ennek emberipar által kell korlátoltatnia. Egyiptomban, hol a' pyrámisok körülötti vizsgálódások és a' Nil' vízmagosságának a' régi Nilmérököni kijeleltetése által elégséges bizonyságra lehettet szert tenni, a' földnek igen tetemes magasbúlása vétetett észre.

9. De valamint az embernek szabad munkássága ezen és a' természeterőknek küljólétére pusztítólag ható egyéb változtatásait gátolhatja; épen úgy más részről magá az emberi szabadság ismét oka több változásoknak földtestünken és a' föld felett. Mit nem csinált az embernek évezredeken keresztül fokonkint mivelő keze Ázsiából, nemünknek első bölcsőjéből? mit földrészünkből, ha Tacitus' sivatag Germaniáját a' mai Németországgal egybehasonlítjuk?

10. De nem kevésbé tetemes változtatásokat tapasztalt a' föld' felszinén ennek legjelesebb lakosa az ember.

1. Az első emberek hasonlítottak azon népségekhez, mellyek, mint több afrikai és ausztráliai még jelenleg is a' miveltség' legalacsonabb fokán találtatnak. A' még nem gyengített testnek egészséges életmódja által előmozdított szaporodása az embereknek, a' noahi vízözön által egészen félbe nem szakított mivelödésöket is előbbre vitte. Az ember megismerkedett a' tűz' használatával; sütni tanúlt és olvasztani. Az ág lassankint nyárssá és nyíllá alakúlt; karddá lett a' darab vas. Ezen fegyverek először is védelmül szolgáltak a' vadállatok ellen, így eredett a' vadászat. Rövidre néhány állat megszelidítetett: íme az állattenyésztés. Elvetették az életmagot, szőlőtökét és gyümölcsfákat ültettek, hol azok nem termettek magoktól. A' kunyhók most állandókká lettek; szorgalmasabban építve. Falvak alakúltak és városok. A' hidegebb égal az öltözet (elején bőrök és nagy levelek) szükségét érezhetővé tette. Az érzéki ember úgy vélekedett, hogy nap, hold, tűz, szél 's a' t. láthatlan lények által igazgattatnak. Ezen eszme, kiveszvén részben a' régi kinyilatkozott tan, ama' tárgyak' tiszteletését, a' bálványozást mindenféle áldozatokkal és papokkal vonó maga után. Az ember' tapasztalatainak szaporodásával gyarapodtak ismeretei is, szelleme kimivelödött mind inkább. Ez befolyással volt nyelvére, melly eredetileg csupa egytagú szókból állott, 's melly, föld, égal és életmód különfélekép módosítván a' nyelveszközöket, idő' multával szójárásokra, rokon és nemrokon nyelvekre oszlott.

12. Családokból nemzetségek lettek, népek, státusok. Elején a' családatya, a' nemzetségatya feje volt a' státusnak. Vezért választott magának a' vadásznemzetség. Ez alattvalóinak egyesült erőit más nemzetségek' hódítására fordítá; így támadott a' harború, így eredtek a' foglyok, rabszolgák, így alakúltak a' királyságok. Illyes királyságot alapított (Kr. sz. előtt 2200 körül) Nimrod az Euphratföldön (Sinear), az óvilág' csak nem kellő közepében (Babel annyit jelent mint: úr' udvara). A' Nilföldön (Egyiptomban) is mar korán voltak státusok.

13. Folyóvíz vagy tenger mellett lakozó népek könnyen juthattak a' hajózás' müvészetére. A' phönicziaiak, Syria' partjain, voltak az első nép, melly magát (Kr. e. 1800) a' hajózásban kitűntette.

A' phönicziaiak nem csak a' földközi tengert útazták be, hanem a' gibraltári tengerszoroson is túlhaladtak bátorságokban. A' hajózás' czéljává lett az árúszállítás. Elején árú becseréltetett árúval. Utóbb arany és ezüst általjános csereeszköz gyanánt használtatott. Bélyegzett érczdarabokból lett a' pénz. Mennél inkább tanúltak egymással társalkodni a' népek, annál inkább növekedtek a' kényelem' és fényüzés' (fonni, szőni, hímezni, bíbor, üveg) szükségei 's találmányai. A' képző müvészetek nemesbűltek; a' képfaragásból kikelt lassankint a' szobrászat, féldomborm ű, festészet. Alakok (p. o. a' hieroglyphek az obeliscusokon) történetek' és gondolatok' lekötésére szolgáltak. Ez volt a' képirás. Utóbb minden hang, mellyből összerakatott a' szó, jegy (betű) által jeleltetett meg. Betük és vonások kivántattak a' számoláshoz is. Az állattenyésztéssel vagy hajózással foglalkodó népek figyelemmel voltak a' csillagcsoportozatokra és csillagzatokra. A' legrégiebb csillagásztornyok' egyike volt a' babyloni. Az időre nézve lassankint hetek (holdváltozások), hónapok, évek különböztettek meg.

14. Az ekkép kimivelődött népek időről időre nagyobb monarchiákban egyesültek. Az elsők' egyikét (Kr. e. 2000 körül) Ninus asszyriai király alapította, az Euphrát és a' caspi tenger között; fővárosa Niniveh. A' későbbi századokban (900 körül) több kisebbre oszlott fel e' státus. Ennek szomszédságában sokáig állott fenn a' hebraeusok' birodalma, az Euphrát és a' földközi tenger között: egyike a' régiség' azon kevés népeinek, kik egy Istent tisztelték.

15. A' régi monotheismussal a' földlakosok' nem zsidó részénél a' patriarchaság, 's ezzel a' tiszta, törzsökatyai és főpapi tekinteten alapúló monarchia is kiveszett. Ázsiában a' polytheismussal a' despotismus, és Európában, e' földrész' legkorább miveltségű népénél a' görögöknél a' republicanismus hozatott be.

16. A' görögök' virágzó ifjúereje által megtöretett a' perzsa világuralkodás Ázsiában, melly az assyriai után állott be. 'S ugyancsak a' görögök az emberi miveltség' példányaivá emelkedtek, kivált a' szépmüvészetekben és tudományokban. Politicai egyenetlenségöknél fogva azon sors éré öket végre (338 Kr. e.), hogy éjszaki szomszédok, Fülep macedóniai király által járomba vereték.

17. Fülepnek fia, Sándor, nemcsak az egész perzsa monarchiát elfoglalta, hanem a' caspi tenger' keleti oldaláig 's Indiáig is haladott előre. De halálával (323) vége szakadt világbirodalmának is. A' maczedoniai, egyiptomi, syriai, pontusi 's a' t. birodalmak keletkeztek belőle.

18. Mind ezeket elnyelé végre a' római státus, melly (Kr. e. 754 óta) először Olaszországot elfoglalá, aztán (Kr. e. 146) az éjszakafrikai partokon virágzó karthagói respublicát, a' régiség' legnagyobb kereskedési státusát, legyőzte; 's melly végre legdiadalmasabb korában (a' keresztyén időszámolás' kezdetével) Lissabontól a' Tigerig, és Numidiától Skócziáig uralkodott, 's a' föld' legszebb országait nagy politicai testté egyesítette.

19. A' tömérdek köztársaság végre (31 Kr. e.) monarchiává átváltozott, császársággá, melly nagy Theodosius' halála után (Kr. u. 395) nyugotira és keletire oszlott. Ezeket most a' hunnok által (376 óta) nyúgot felé szorított nagyszámú német népek megtámadván, a' nyúgoti császárság' szép tartományait egymás közt felosztották. Ekkor (400 óta) Portugálban és Spanyolországban svevek és nyugoti gothok (Afrikában vandalok), Franciaországban nyugoti gothok, burgundiak, frankok; Angliában szászok, angelek és jüttek; 's Olaszországban (476) Odoaker herulai és rugiusiai, (493) Theodorich' keleti gothusai, (568) Alboin' longobardai telepedtek le. Ezen népek' vezérei vagy királyai alsóbb hadnagyaikat tartományrészekkel jutalmazták. Igy eredett a' hübéri alkotmány.

20. A' német népek által alapított státusok lassankint, mint ez már előbb a' nyúgoti birodalomban történt, uralkodóik' példájára a' Palaestinában támadott keresztyén hitre áttértek. Ennek terjesztésére nagy befolyással voltak az először is Egyiptomban keletkezett klastromok. A' keresztyénség' terjedésével nöttön nött a' keresztyén egyház' látható fejének, a' római pápának hatalma, 's ennek mindegyre növekedő politicai befolyása (bűndíj, kiátkozás) ellen főleg a' nyúgoti római császárnak, kinek Romulus Augustulussal 766 kiholt méltóságát nagy Károly frankkirály 800b. ismét feléleszté, — kell vala küzdeni.

21. A' frank császárok, kik nagy Károlylyal kezdődnek, megmentették Európát az arabok' jármától. Ezek (622 óta) a' Mohammedtől alapított Izlam által lelkesítve, halála után (630) mint hódítók léptek fel, és világnemzetté emelkedve, a' caspi tengertől 's a' Gangestől Lissabonig és Zanguebarig uralkodtak. De miután nagy török csapatokat zászlóik alá fogadtak, a merész sereg' vezérei országot ország után ragadtak el tőlök.

22. Ezen országokhoz tartozott Palaestina is, mellynek fővárosa, Jeruzsalem, Kristus' koporsója miatt annyi zarándok által meglátogattatott. Ezeknek a' törökök általi elnyomatása okot adott a' keresztesháborúkra (amiensi Péter által 1095 óta), mellyek 150 év' lefolyása alatt Europa' embertömegét 7 millióval ritkították, de mellyeknek egyszersmind a' nemesség levagrendjeit, czímereit és családneveit, az olasz városok' polgára, kinek hajóin Ázsiába költöztek a' keresztesek, virágzó ipart, a' német parasztoknak egy része a' személyrabság' megszüntetését, egész Europa végre gyümölcsfaművelését, nagyszámú hasznos találmányokat, és — Heeren' helyes kifejezése szerint — egy jobb világ' előkészítését köszöné.

23. Európának a' keresztes háborúk által emelkedett kereskedése Ázsiával, először is a' mogolok és utóbb a' törökök által zavartatott. Amazok Dzsingiz-chán' vezérlése alatt (1200 óta) világbirodalmat alkottak, melly Chinától Moszkváig terjedett, 's midőn ez 150 év múlva ismét felbomlott, Timur (1400 körül) a' mogol és tatár csordákat másod izben világbirodalommá egyesitette. Utódainak egyike, Babur, a' nagymogol' birodalmának nevezett indiai császárságot alapította.

24. Az ozmán törökök nyúgoti Kisázsiában (1325) támadott státusa nem rázatott meg annyira (1402) Timur által hogy 50 év múlva (1453) a' napkeleti császárság' maradványait, mellyek már csak a' főváros Konstantinápolyból állottak, ne ragadhatta volna magához.

Digitized by Google

Digitized by Google

Kőre metszette Mácsek Rud. Bécsben.

Nyomtatta Bauh János Bécsben.

Digitized by Google

25. Az europai kereskedő nemzetek azóta, a' compass' vezérlése alatt, új és biztos útat találtak Indiába. A' portugáliak (1498 óta) a' jó reménység' foka körül hajóztak oda; Colombo a' nyúgoti útat választván, felfedezte (1492) Középamerikát és a' vágy, illyes útat találhatni, nagy számú földkörülhajózásokat 's több új tartomány' felfedezését vonó maga után, és az europai nemzetek' iparának számos újdon alapítású gyarmatok által a' többi világrészekben igen élénk izgalmára volt.

26. Europának felsősége a' többi világrészek felett, kivált a' tűzfegyver' feltalálása (1350 körül) óta tetemesen megváltozott hadakozási rendszer által gyámolítatott, 's az 1440 körül feltalált könyvnyomtatás a' tudományok' terjedésének egyetemi rugóúl szolgált, valamint a' buzgóság is, melylyel a' keresztyénség terjesztetett, a' tudományokkal együtt haladott előre. A' portugáliak által a' tizenhatodik század' kezdetével (1503 óta) jó szándékkal behozatott rabszolgakereskedés az amerikai gyarmatok' gazdasági mívelését rendkívülileg könnyebbítette.

27. A' tengeri uralkodásban 's az ezen alapúló világkereskedésben az olasz köztársaságok, a' portugáliak, spanyolok, hollandusok és brittek váltották fel egymást. Az utolsók a' tizenhetedik század' közepében vették tengeri uralkodások' alapját, 's azt a' legújabb időkig minden versenytársaik felett fenntartották. Azon nagy birodalom, mellyet az angol keletindiai kereskedési társaság alapított, a perzsa Nadir-schach által (1739) hatalmasan megrendített hindostani császárság' romjain emelkedett. Ausztráliának a' portugáliak, spanyolok és hollandusok által megkezdett, feltalálását a' brittek tetemesen kiterjesztették, 's Éjszakamerikának éjszaknyúgoti partjait is ugyancsak ők kutatták ki pontosabban.

28. Ez' utolsó pontban, valamint az Éjszakázsia és Ejszakamerika közötti tenger szorgalmas behajózásában a' brittekkel vetélkedtek az oroszok, kik a' 18-dik század óta tömérdek világstátussá emelkedtek. Ennek egyik szomszédja Ázsiában a nagy chinai császárság. Európában Bonaparte Napoleon Franczia ország' uralkodója (1799 óta) olly hatalomra kapott, melly való hogy erőszakos státusváltoztatások által ismét felbomlott, de a' többi világrészekre nagy közvetett befolyással volt, mellynek következményeit még el nem láthatni.

29. Ezen következmények most legvilágosabban mutatkoznak Amerikában. Azon példát, mellyet a' mult század' második felében az éjszakamerikai britt gyarmatok politicai érdekeiknek az anyaországtóli különválasztása által adtak, követték a' legújabb időkben a' spanyol gyarmatok Délamerikában, 's közűlök többen független státusokká lettek, 's azoknak ismertetnek. Az egész földrész egyenesen odatörekszik, hogy értelmi és physicai képességeit az europai felsőség alóli emancipatióra fordítvan, olly önállóságának vesse meg alapját, melly rövid időközben a' világnak egész politicai alkatát mellyváltoztathatná. Ezen változtatással a' világkereskedésnek egy új iránya a' legszorosabb kapcsolatban állana. Ha az éjszakamerikai szabad státusoknak, kik már is a' nyúgoti oczeán' partjáig terjesztik ki birodalmokat, sükerülne, nagy, hajózható folyamaikat művészi vízutak által amaz óczeánnal egybekapcsolni, vagy ha semmi europai hatalmasság már nem volna képes, a' kémlelő szemek elől ama' módokat tovamozdítani, mellyeket a' természet a' dáriai isthmus' keskeny földszorosában illyes czélokra nyújtani látszik: akkor az olly húzamoson behajózott tengeri út Keletindia és az ausztráliai szigetvilág felé, Afrikának délcsúcsa körül, rövidre épen olly hamar feledségbe jutna, mint a' hogy felfedeztetése a' tizenötödik század' vége felé, a' földközi tenger' gazdag révpartjait pusztákká tette és behomokosodni hagyá. — A' britteknek talán ezen sejdítés' következésében történt próbatételeik, a' földsarki tenger' éjszaknyugoti átjárásának felfedezésére, süker' esetében több haszonnal járnának a' földismeret' terjedésére, mint a' kereskedésre nézve, melly könnyebb ösvényeket keres, mintsem ama' jeges vidékektől várhatni. Ross és Back kapitányok' csodálatraméltó állhatatossággal véghezvitt utazásai inkább tagadólag mint igenlőleg oldották fel az éjszáknyugoti átjárás lehetőségének feladását (1834); Dease és Simpson pedig, 1837 júniusban Fort Norwaynél megkezdett utazások által, az Amerika körüli éjszaknyúgoti átjárás' lehetőségét kimutatták.

EUROPA.

A. Föld.

1. Fekvése. 8—83° H. 36—71° 11' É. Sz. (a' szigeteket ide nem számítva). Határai, É. az éjszaki jegestenger; K. orosz Ázsia, az asowi és fekete tenger, a' konstantinápolyi csatorna vagy a' Bosporus, a' marmorai tenger, a' Dardanellák' szorosa és a' görög tenger vagy az Archipelagus; D. a' középtenger; N. az atlanti óczeán, mellynek éjszaki része éjszaki tengernek neveztetik. Europának éjszaki részét átvágja a' keleti tenger (öble az éjszaki tengernek). A' keleti tengertől kelet felé a' finn és éjszak felé a' bothniai tengeröböl válik külön. Az éjszaki tenger, az atlantióczeánnak része, ezzel a' csatornának nevezett tengerszoros által kapcsoltatik egyűvé. Az atlanti tengerből a' gibraltari szoroson keresztűl a' középtengerbe, mellynek az ádriai és a' fekete tenger részei, visz az út. Az azowi tenger a' feketének öble.

2. Állatórészei. Földrészünk 81 státusra oszlik, mellyek fekvésökhez képest déli vagy nyúgoti, éjszaki vagy keleti, 's végre középeuropai tartományoknak neveztetnek. A' déli státusok: 1. az ozmán birodalom, mennyiben Európához tartozik; 2. a' görög státus; 3. a' jóniai szigetek; 4. a' különféle olasz, azaz: az olasz félszigeten fekvő státusok, nevezetesen: *a)* a' két Sicilia; *b)* Sardinia; *c)* a' pápai birodalom; *d)* San Marino; *e)* Toskána; *f)* Parma; *g)* Lucca, és *h)* Modena. A' nyúgoti státusok: 1. Spanyolország; 2. Portugal; 3. Franczia ország; 4. Németalföld; 5. Belgium; 6. a' britt birodalom. Az éjszakiak: 1. Dánia; 2. Svédország és Norvégia, egy monarchának kormánya alatt. Europa' keletét Oroszország 's az ehhez tartozó Lengyelország foglalják el. A' középeuropai státusok végre: 1. Ausztria; 2. Poroszország; 3. a' többi 36 német status, névszerint: Anhalt-Bernburg, Anhalt-Dessau, Anhalt-Köthen, Baden, Bajorország, Braunschweig, a' 4 szabad város: Lübeck, Frankfurt, Bréma és Hamburg, továbbá: Hannover, Hessen-Cassel, Hessen-Darmstadt, Hessen-Homburg, Hohenzollern-Hechingen, Hohenzollern-Sigmaringen, Holstein-Lauenburg, Liechtenstein, Lippe-Detmold, Lippe-Schauenburg, Luxemburg, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz, Nassau, Oldenburg, Reuss (az öregebb-), Reuss (az ifjabb ág), Szászország, Szász-Altenburg, Szász-Coburg és Gotha, Szász-Meiningen (Hildburghausen-Saalfeld), Szász-Weimar, Schwarzburg-Rudolstadt, Schwarzburg-Sondershausen, Waldeck és Würtemberg; 4. Krakó, és 5. a' 22 Svajczi státus (canton): Aargau, Appenzell, Basel, Bern, Freiburg, St. Gallen, Genf, Glarus, Graubündten, Luzern, Neufchatel, Schafhausen, Schwyz, Solothurm, Tessin, Thurgau, Unterwalden, Uri, Waadt, Wallis, Zug és Zürich. — Balbi (Abrégé de Géographie, 1837), egész Európát először is nyugotra és keletre osztja, 's amazt ismét középre, délire és éjszakira. Közép nyugothoz számítja: Franciaországot, Ausztriát, Poroszországot, Németalföldet, Belgiumot, a' Svaiczot, és a' német szövetség' összes státusait; a' délihez: Spanyolországot az andorrai védenczköztársasággal, Portugált, és az olasz státusokat összvesen; az éjszakihoz: Dániát, Norvegiát, Svédországot és Nagybritanniát. Europa' keletét képezik szerinte: Orosz- és Lengyelország, Krakó, Törökország, Görögország, a' török vazallstátusok: Szerbia, Oláh- és Moldvaország, 's a' joniai szigetrespublica.

Digitized by Google

Ezen állató részek' fekvése.

a) A' szélességfokok szerint.

35—45°: Portugál, Spanyolország, déli Francziaország, Közép- és déli Olaszország, Dalmátia, Törökország, Szerbia, Oláhország, Görögország és az ioniai szigetek.

45—50°: Francziaország, a' Svajcz, Éjszaki Olaszország, déli Németország, Magyarország, Edély, Galliczia, Moldvaország.

50—55°: Irland és Anglia, Németalföld, Belgium, éjszaki Németország, Poroszország, Krakó, Lengyelország, Középoroszország.

55—60°: Skóczia, Dánia, délszaki Norvégia és Svédország, éjszaki Oroszország.

60—80°: Norvégia, Svédország, éjszaki Oroszország.

b) A' tengerek szerint.

A' földközi tengernél: Spanyolország, Francziaország, Olaszország, Németország, Dalmátia, Törökország, görög és ioniai státus.

Az atlanti tengernél: Portugál, Spanyolország, Francziaország, Anglia és Irland.

Az éjszaki tengernél: Anglia, Skóczia, Németalföld, Belgium, Németország, Dánia, Norvégia.

A' keleti tengernél: Dánia, Németország, Poroszország, Svédország, Oroszország:

A' fekete tengernél: Török és Oroszország.

c) A' hegységek szerint.

Alpesek: D. Olaszország, Ny. Francziaország, É. Svajcz és Németország, K. Dalmátia.

Pyrenaeusok: D. Spanyolország, É. Francziaország.

Karpatok: D. Magyarország, É. Galliczia, K. Moldvaország.

Werchotúrok: Ny. Oroszország, K. Ázsia.

Skandináviai hegyláncz: Ny. Norvégia, K. Svédország.

3. Felszín. Legalacsonabb Keleteurópában és Nyúgoteuropa' egyik részében (tehát Orosz-'s Lengyelországban, Gallicziában, Poroszországban, Németország' éjszaki részében, Dániában, Hollandban, Belgiumban és Francziaország éjszaknyúgoti részében), hol merő sík- és mélyföld van, és egyetlen egy hegyvonal sem találtatik, hanem legfelebb mérsékelt magosságok, dombok és földhátak; Europának többi része ellenben hegy- és felföldből áll, a' nagy magyar és lombardi síkság' kivételével. Europa' földszíne legmagosabb dél felé, hol az Alpesek, a' Pyrenaeusok, és a' Sierra Nevada (Spanyolországban) emelkednek. A' legnevezetesebb hegységek: 1. A' földközi tenger' éjszaki oldalán az **Alpesek** (Francziaországtól Dalmátiáig); 2. az olasz félszigeten átvanúló **Apenninek**; 3. a' földközi és az atlanti tenger között a' **Pyrenaeusok** (Spanyolországot Francziaországtól elválasztók); és **Sierra Nevada**, déli Spanyolországon átvonúló; 4. a' földközi és a' keleti tenger között (Középeuropában): a' **Sudetek** és a' **Karpatok**; 5. a' fekete és az ádriai tenger között: a' **Haemus** vagy a' **Balkán**; 6. az Europa és Ázsia közti határokon: a' **werchoturi** hegyláncz; 7. az éjszaki és keleti tenger között: a' **skándináviai** hegyek, miknek éjszaki része **Kjölennek** neveztetik. Ezen hegyek közt valódi, még munkás **vulkánok**: az Aetna (Siciliában), a' Vesúv (déli Olaszországban), három a' lipári szigeteken, hét Islandban (köztök Hekla a' rég' ismeretes, az Eyafiael, a' jelenben legnyugtalanabb).

Legmagosabb csúcsai ezen nevezetesebb hegyláncznak így következnek egymásra régi franczia ölekben azaz toisokban:

1) Alpesek.

A. Főláncz:

a) *Tengeri alpesek* ..	Monte Pelvo	1557 t.
b) *Cotti alpesek*	Mont Olan	2163 »
	Mont Pelvoux de Valouise	2102 »
	Mont Viso	1968 »
	Mont Genèvre	1848 »
c) *Görög alpesek* ...	Mont Iseran	2076 »
	Dent Parassé	1898 »
	Kis St. Bernát	1500 »
d) *Pennini alpesek* ..	Mont Blanc *)	2460 »
	Mont Rosa	2371 »
	Mont Cervin	2310 »
	Mont Combin	2209 »
	Géant (Óriás)	2158 »
e) *Leponti alpesek* ..	Monte Leone vagy Simplon	1807 »
	Pitz Vahlrein	1700 »
	Pesciora, Sz. Gotthárd' legmagosabb csúcsa	1657 »
f) *Rhaeti alpesek* ...	Ortles-csúcs	2010 »
	Zebru	1919 »
	Monte dell' Oro	1648 »
	Dreiherrnspitz	1583 »
g) *Nori alpesek*	Nagy Glockner	1998 »
	Wiesbachhorn	1800 »

B. Éjszaki vagy berni láncz:

Finsterahorn	2206 »
Jungfrau (Szűz)	2145 »
Mönch (barát)	2111 »

C. Vorarlbergi láncz:

Hochspitze	1667 »

D. Karni alpesek:

Marmolata	1533 »
Nagy Nabois	1500 »

E. Juli alpesek:

Terglou	1699 »

2) Apenninek.

a) *Központi apenninek:*	Monte Cavallo vagy Monte Corno (Gran-Sasso d'Italia)	1489 »
	Monte Vetora	1272 »
b) *Déli apenninek:*	Monte Amaro (Majella' csúcsa)	1428 »
c) *Szigeti appenninek:*	Aetna	1700 »

3) Pyrenaeusok.

a) *Galliberiai láncz:*	Maladetta vagy Pic Nethou	1787 »
	Pic Posets	1764 »
	Mont Perdu	1747 »
b) *Aszturiai láncz:*	Penna Pennaranda	1720 »
	Sierra Pennamarella	1500 »
c) *Gallicziai láncz:*	Penna Trevinca	1500 »

4) Sierra Nevada:

Cerro de Mulhacen	1823 »
Pic Veletta	1780 »
Sierra de Gredos	1630 »
Moncayo	1500 »

5) Karpatok:

Ruska Poyana	1550 »
Gailuripi	1500 »
Lomniczi csúcs	1324 »

6) Skandinaviai rendszer.

Skagtöls-Tind	1313 »
Sneehaetten	1270 »

'S itt megjegyzendő, hogy a' lajstromba csak olly csúcsok vétettek föl, mellyek az 1), 3) és 4) alattiakra nézve legalább 1500 toise-nyi magosak, a' többi hegységekre nézve pedig csak azok, mellyek legalább 1200 toise-nyi magosak. A' legmagosabb tíz europai csúcs a' következő:

*) Ez Europának legmagosabb csúcsa.

Digitized by Google

Mont blanc	2460 t.	Mont Olan	2163 t.
Mont Rosa	2371 „	Géant	2158 „
Mont Cervin	2310 „	Jungfrau	2145 „
Mont Combin	2209 „	Mönch	2111 „
Finsterahorn	2206 „	Mont Pelvoux . . .	2102 „

valamennyi az alpesek' rendszeréből, melly Europában általában a' legmagosabb's mellyhez közelebb csak a' Spanyol hegységek járúlnak.

Előfokok: É. az éjszaki fok, D. Matapan, DNy. St. Vincent, Ny. Finisterre.

Folyók: 1. A' jeges tengerbe: Pecsora, Mesen; — a' fejér tengerbe: Dwina, Onega; — a' keleti tengerbe: Tornea, Newa, Düna, Memel, Pregel, Visztula, Odera; — 4. az éjszaki tengerbe: az Elbe, Weser, Ems, Rajna, Maas, Schelde, Themze; — 5. a' calaisi csatornába: a' Szajna; — 6. az atlanti tengerbe: a' Loire, Garonne, Minho, Duero, Tajo, Guadiana, Guadalquivir; — 7. a' középtengerbe: az Ebro, Rhone, Arno, Tiber, Volturno; — 8. az ádriai tengerbe: a' Po, Etsch, Piave, Tagliamento; — 9. az Archipelagusba: a' Strymon, Marizza; — 10. a' fekete tengerbe: a' Duna, Dniestr, Dniepr; — 11. az azowi tengerbe: a' Don; — 12. a' kaspi tengerbe: a' Volga.

A' legnevezetesebb europai folyamok' hosszosságai geographiai mérföldekben:

Volga	495	geogr.	mf.	Tajo	125	geogr.	mf.
Duna	400	„	„	Odera	119	„	„
Dnipr	317	„	„	Rhone	104	„	„
Don	280	„	„	Szajna	98	„	„
Rajna	174	„	„	Ebro	94	„	„
Dnisztr . . .	162	„	„	Szevern . . .	82	„	„
Elbe	155	„	„	Pó	75	„	„
Visztula . . .	136	„	„	Themze . . .	48	„	„
Loire	127	„	„				

Tavak: az éjszaki részben, K.-től Ny.-felé: Ladoga, Onega, Saimen vagy Saima, Mälar, Wener, Wetter; a' középben, az Alpesek' aljún: a' Boden- és genfitó, lagomaggiore, Gardató, 's még több jeles a' Svajczban; D. a' karpatoktól: a' Balaton, és Fertő.

4. A' földszín' nagysága. Azon 155,000 □ mérföld, mellyeket földrészünk' felszíne magában foglal, igen különböző részletekben osztatott fel az egyes státusok között. Europának legnagyobb birodalma, az orosz 74,000 □ mérföldnél terjedelmesebb; a' legapróbb ellenben alig foglal 1¼ □ mérföldet magában. Az europai státusok, földterületekre nézve, általjában véve négyrendbeliek.

1. 10,000 négyszög mérföldnél nagyobb státusok, mikhez Oroszországon kívül még csak Svédország (Norvegiával), Ausztria és Franciaország tartoznak; 2. 1000 □ mérföldnél nagyobb felszinnel bíró státusok, 's illyes rendbeli van 8. — 3. 100 □ mérföldnél nagyobb státusok. Van 18 és 4. 100 □ mérföldnél kisebb státusok, hová a' többi 50 státus számítatik.

5. Égal. 1) Déli, 36 — 46°: Portugal, Spanyolország, déli Franciaország, Olaszország, Dalmátia, déli Törökország, Görögország, ioniai szigetek és a' tauriai délfok. A' hó nyomban elolvad, a' fagy nem erős. A' fák januárban és februárban virágoznak. Nyár' kezdete: április vagy május. Hévség 30° Réaumurig. October és novembertől kezdve esőzések.

2) Közép, 46 — 56°: Franciaország, Svajcz, Németország, Holland, Belgium, Magyarország, Galliczia, éjszaki Törökország, Lengyel 's Poroszország, Posen, déli és éjszaki Oroszország, déli Dánia, Anglia és Irland. Egyebiránt különböző. A' Svajczban hegy-és völgylég; Angliában, Hollandban, Belgiumban, Dániában tengeri lég; Angliában hó és fagy nem tartós; Franciaországban, déli és nyúgoti Németországban 's Magyarországban jó borok' és nemes gyümölcsök' termesztésére elég lanyha. Tavasz' kezdete: martius és április; nyár: júniustol septemberig, hévség: 26° R—ig. Tél novembertől kezdve. Az éjszaki részben gyakran hó, de melly rendesen nem sok idő múlva elolvad.

3) Éjszaki, 56 — 72°: Skóczia, éjszaki Dánia, Norvégia, Svédország és éjszaki Oroszország. Tavasz csak májusban vagy júniusban. Rövid nyár augustusig vagy septemberig. Jobbára csak két évszak: hosszú, sok hóval és fagygyal járó tél, és rövid, igen meleg nyár, mellynek melege hosszú napok által még növekszik. 60°n túl (Norvegiában, Orosz-és Svédországban) kevés önkéntes növényélet *).

6. Terménye k. 1) Ásványok. — Arany: Magyarország, Spanyolország, Svédország, Németország. — Ezüst: Németország, Svédország, Norvégia, Magyarország, Franciaország, Sardínia, Anglia, (Humboldt az európai bányáknak évenkínti jövedelmezését nemes érczekben 2,695,314 tallerra vagy 4,042, 971 pforintra becsüli, Berghaus az 1835-diki jövedelmezést 5200 marca aranyra és 276,250 marca ezüstre teszi, holott az amerikai bányákból az 1492 — 1803 közötti 311 év' lefolyása alatt 7853 millió tallér, évenkint tehát 38 millió forint gyült be. A' 19-dik század' kezdetével évenkint 73,000 marca aranyat és 3,550,000 marca ezüstöt hozott be Amerika; de 1811 óta megcsökkentek az amerikai arany- és ezüstbányák' jövedelmezései, úgy hogy 1835-ben csak 41,400 marca arany és 3,080,000 marca ezüst nyerethetett.) — Réz: Magyar és Svédország, Nagybritannia, Németország, Spanyolország. — Ón (Czinn): Anglia, Cseh és Szászország. — Vas: Svédország, Ausztria (Styria), Magyarország, Nagybritannia, Oroszország, Német-, Franczia-, Spanyol-, Olaszország, Belgium, Törökország. — Ólom: Ausztria (Karinthia, Styria), Csehország, Németország, Nagybritannia. Spanyolország. — Horgany (Zink): Németország, Belgium, Lengyelország. — Barnakő: Német és Franciaország. — Kéneső: Illyria (Idria), Spanyolország. — Mágnes: Cseh 's Magyarország, Erdély. — Kobalt: Német, Svédország és Norvégia. — Piskólcz: Német és Franciaország. — Bátrany (Wissmuth): Németország. — Egérkő (Arsenik): Német, Svédország, Norvégia, Franciaország. — Drágakövek: Németország, Magyarország, Erdély. — Márvány: Olaszország, görög szigetek. — Konyhasó: Galliczia, Magyarország, Erdély, Nagybritannia, Franciaország, Spanyolország, Portugál, Olasz-, Orosz- 's Törökország. — Gáliczkő: Németország, Nagybritannia, Franciaország. — Salétrom: Németország. — Timsó: Német-, Magyar-, Svédország, Norvégia, Nagybritannia, Franczia-, Olaszország. — Kénkő: Németország, Nagybritannia, Franczia-, Olaszország. — Köszén: Anglia, Skóczia, Német-, Magyar-, Franciaország, Belgium. — Barnaszén: Német-, Franciaország. — Tőzeg (Torf): Németország, Holland, Belgium, Franciaország. — Porczellánföld: Német-, Franciaország, Nagybritannia. — Gyantakő: a' keleti tenger'partjai.

2. Növények. A' leghasznavehetőbb fajok, nevezetesen a' legtöbb gabna- és gyümölcsnem-idegen eredetüek. Déli gyümölcsök (szederfák is) jelenleg a' 45°ig találtatnak — Jó borok 50°ig. — Rizs és kukoricza csak a' déli tartományokban, az utolsó Középeuropában is. Pamut Görög, Török és déli Olaszországan. — Czukornád Sziciliában és Spanyolországban. — Gyümölcs 55°ig. — Gabna 64°ig is. Len, kender, komló, dohány kivált a' középtartományokban. — Fa, legtöbb a' középben és éjszakiban. Europa' öszves erdőségei 700 millió hold földre tétetnek.

*) Újabb geographusok Europa' égalját négy huzamra, a' melegre (36—46°), középe (46—56°), hidegre (56—66°), és arcticusra (66°tól kezdve) osztják.

Digitized by Google

3. Állatok. Viszonylag csekély számmal. Kevés sajátságos; Humboldt szerint csak 80 emlős állat, 400 madár és 30 kétlaki (amphibium). Kőrókák és jeges medvék a' legmagosabb éjszakban. Bölények már csak a' bialoviczai őserdőben, Lithvániában. — Medvék már csak Lengyel és Oroszországban, Norvegiában, Svédországban, a' Pyrenaeusokban, Magyarországban és Erdélyben. — Farkasok: Orosz-, Lengyel-, Porosz-, Német-, Magyarországban, Gallicziában, Török-, Spanyol-, Francziaországban. Jávorszarvasok: Poroszország és Lithvánia. — Iramszarvasok: Norvégia-, Svéd- és Oroszország. Vadkecskék (igen ritkák) és zergék: az alpeseken, kivált a' styrialakon. — Bivalok: Erdély, Olasz, Törökország. — Tevék: Törökország. — Majmok: a' Gibraltár feletti kösziklák. — Tövises sül: déli tartományok. Marmoták: Savoy, Svajcz, déli Németország. — Hörcsökök: Németország. — Asztali vadak: Németország — Szelid állatokban Europa igen gazdag. — Szarvasmarhák: Svajcz, Németalföld, Nagybritannia-, Magyar-, Lengyelország, Moldva. — Lovak: Spanyolország, Anglia, déli Németország, Magyarország, Erdély, Lengyelország, Dánia-, Oroszország. — Őszvérek: Franczia, Olasz, Spanyolország. — Juhok: Spanyolország, Anglia, Magyar-, Német-, Franczia-, Oroszország, Oláhország. — Sertések: Magyar-, Török-, Németország. Általjában véve Europában, Török- és Görögország nélkül: 27 millió ló, 800,000 őszvér, 1,700,000 szamár, 80 millió darab szarvasmarha, 191 millió juh, 17 millió kecske, 38,000 millió sertés.

A' madarak és halak között tálan egyetlenegy saját faj sincsen. A' halak közül: a' heringek, tokok, vizák, tőkehalak, pilchardok, szardellák, anschovik, pontyok, tinnhalak, lazaczok, angolnák, félszeguszók (Butte) pisztrángok, csukák, és a' kedvesízű fogasok (csak a' Balatonban) a' legjelesebbek.

Madarak: szakállas keselyűk, havasi sasok, nemes sólymok az alpesi tartományokban, minők: Helvetia, Tirolis; csonttörő sasok a' tengerpartokon; hattyúk és gólyák a' melegebb tartományokban; pelikánok Magyar és Spanyolországban; gémek Magyarországban, fejtollaik (kócsag) a nemzeti öltözethez tartozók; dunnamadarak Norvegiában és Izlandban; fajdok, nyírfajdok a' közép és éjszaki tartományokban; foglyok csak nem mindenütt; olasz tyukok kivált a' lanyhább égalban; más, különféle tyukok mindenütt, többféle galambnem is; továbbá: canáriai madarak, fülemilék, pacsirták, fecskék, rigók, fenyvesmadarak, hollók, varjak, csókák 's a' t.

Kétlakiakban Europa épen nem gazdag. Tetemesb nagyságú umakkokon, kevés mérges kigyó-és skorpiófajakon kivül találtatnak gyikok, békák, varasbékák, tekenyősbékák leginkább Magyarországban.

A' bogarak közül a' selyembogarak és méhek a' leghasznosabbak. Amazok mindenütt találtatnak a' déli tartományokban, a' meleg égalban legszebb sükerrel; legtöbb méhe van Orosz-, felső Magyar-, és Lengyelországnak.

A' férgek, lágyállatok és polypusok között a' leghasznosabbak: a' pióczák, Német-, Magyar-, Lengyel-, Oroszországban nagy számmal; osztrigák, a' déleuropai, franczia, angol, németalföldi, dániai partoknál bőségben; gyöngykagylók Németország' nehány folyamában; klárisok Corsicánál; fürdőszivacsok (spongiák) Görögországban.

B. Lakosok.

1. Származás. *A)* Vegyületlen, saját (anya) nyelvekkel:

1) Németek *a)* tulajdonképeni németek: Németországban, keleti Francziaországban, Svajczban, Németalföldön, Poroszországban, Lieflandban, Kurlandban, Erdélyben, és elszórva minden európai tartományokban; *b)* goth vagy normann németek: Svédországban, Norvégiában, Dániában, Izlandban.

2) Szlávok: Csehországban, Morvában, Styriában, Illyriában, Gallicziában, Posenben, Szileziában, Lausitzban, Lengyel-, Orosz-, Magyarországban, Slavoniában, Horvátországban, Dalmátiában, Erdélyben, Krakóban, Törökországban; rokonaik: Lithvániában, Lieflandban, Poroszországban.

3) Magyarok: Magyarországban, Erdélyben, Bukovinában, Moldvában.

4) Finnok: Orosz- és Svédországban (Finland és Lapland).

5) Tatárok (törökök): az ozmán birodalomban és Oroszországban.

6) Zsidók: kik a' zsidó nyelven kívül még más tartományi nyelvet is (p. o. Németországban az úgy nevezett zsidónémetet, Törökországban a' franknyelvet) beszélnek, minden országokban elszórva.

7) Samojedek: csak az archangeli orosz kerületben.

8) Czigányok: Magyarországban, Erdélyben, Oláh-, Franczia-, Orosz-, Spanyol-, Törökországban; jelenleg jobbára már letelepedve.

B) Vegyes származásúak, vegyes és származéknyelvekkel:

1) Római és Német: portugáliak, spanyolok (mellékfajzat: baskok a' pyrenaeusokban), francziák, angolok, déli skócziaiak, olaszok, oláhok.

2) Celta és Gallus: Irland, a' skót felföld, a hebridák.

3) Cimbriai és Britt: Anglia (Wales). A' breyzardok vagy alsó bretagniak Francziaországban.

4) Görög és Tót és Tatár (Újgörög): Görögország, Albania (az arnauták) az ióniai szigetek.

2. Szám. Földrészünk lakosainak öszves száma, melyet jelenleg 223 millióra tehetni, csaknem épen olly egyformátlanúl van az egyes státusok között elosztva, mint maga a' föld' felszine. Legtöbb jut az orosz státusnak, melly (Lengyelország nélkül) többet számlal 41 millió lakosnál; legkevesebb a' Liechtensteinféle státusnak, mellyben csak 5,800 ember lakik. Különben még öt státus van Oroszországon kívül, mellyek 10 millió lakosnál többet foglalnak magokban; és pedig: Ausztria, Francziaország, Nagybritannia, Poroszország, Spanyolország. Hét más státus 3 milliónál több lakost számlál; 8 státus és a' Svajcz 1 milliónál többet, a' többi kevesebbet. — Legsűrűbb népessége van a' négy szabad város' határainak (Hamburgban 21,000 egy □ mérföldön, Brémában és Frankfurtban 17,000, Lübeckben 8400); következik Lucca (7500), San Marino (7000), Belgium (7000), Szászország (5400), Szász-Altenburg (4900), a' Hesseni nagyherczegség (4700), Holland és Würtemberg (4400), Nagybritannia, Báden és Nassau (4200). Legritkább népességgel bírnak: Norvégia (200), Svédország (352), Oroszország (608), Dánia Islanddal (700), Törökország (1,100 lakos 1 □mérföldön). Általjában véve földrészünkben 1440 ember esik 1 □mérföldre.

3. Rendek. Részint örökösek, részint a' személylyel járók. Örökösek, születésnél fogvai előjogokkal vagy megszorításokkal: a' nemesség, polgárság, parasztság. Személyesek, mik tekintet nélkül a' születésre, foglalatosságon vagy hivatalon alapúlnak, 's részben az alsóbb örökös rendek' fölébe emelkednek, nevezetesen: az egyházi, polgári és katonai rend.

Digitized by Google

Politicai tekintetben közönségesen négy rendosztályt szoktunk megkülönböztetni státusainkban: a' nemességet, a' clerust vagy egyházi rendet, a' polgári és a' parasztrendet.

1) Nemesség, előjogaira nézve nagyobbra és kisebbre oszlik. Mindenütt (Norvegiának és az ozmán birodalomnak kivételével) némi előjogokkal a' többi státusok felett.

2) Clerus, azaz egyházi rend, mellynek magosabb osztályai már csak nehány catholicus tartományokban külön, földbirtokaikkal összekapcsolt előjogokkal fel vannak ruházva, 's melly egyébiránt a' nemesség' előjogaival bír.

3. Polgárok vagy városi lakosok, kik legtöbb országokban némi kedvezésekkel bírnak a' negyedik státus felett; korlátolt alkotmányoknál pedig ezzel a' képviselésre nézve a' státusok' gyülésén összeforrnak. Ezen jobbára iparűző osztályokból alakúlt rendhez tartoznak a' tudósok és művészek is.

4. Parasztok vagy mezei lakosok, kirekesztőleg földmiveléssel, 's az elemi termesztésnek ezzel összekapcsolt ágaival foglalkodók, 's néhol még szabadokra (kik birtokváltoztatásra képesek) és személyrabokra avvagy jobbágyokra (kik a' telekhez kötve vannak) oszlók.

4. **Ipar.** 1) Kézművek:

Aczél- és vasárúk: Anglia, Francziaország, Németország (Bécs), Belgium.

Órák: Anglia, Svajcz (Bécs), Schwarzwald, Francziaország.

Sárgaréz-, réz-, ón- és ólomárúk: Németország, Anglia, Belgium, Francziaország.

Arany és ezüstárúk: Németország, Bécs, Francziaország, Belgium, Svajcz, Oroszország.

Porczellán: Német-, Francziaország, Anglia.

Kőedények: Anglia, Németország.

Tükrök: Franczia, Németország, Cseh 's Oroszország.

Üveg: Csehország (az üveg' mennyisége, finomsága és formái által híres), Anglia, Velencze, Franczia, Orosz, Magyarország.

Vászon: Szilezia, Westphália, Holland, Belgium, Német- és Csehország.

Pamutkelmék: Anglia, Francziaország, Svajcz, Belgium, Orosz- 's Németország (Enns alatti Ausztria, Cseh és Szászország, a' rajnai tartomány).

Csipkék: Belgium, Francziaország, Svajcz, Szász- és Csehország.

Papiros: Anglia, Svajcz, Francziaország, Németalföld, a' rajnai tartományok, Baden, Würtemberg, Csehország, Ausztriának az Enns alatti része, főleg Bécs körül, a' magyar tengerparti vidéken jeles erőműgyár Fiuméban.

Faárúk: Német, Orosz, Francziaország.

Posztó és gyapjukelmék: Anglia, Francziaország, Németalföld, Belgium, Németország (Morva, Cseh, Poroszország), Magyarország (Gács), Oroszország.

Selyemkelmék: Olasz, Franczia, déli Németország (Bécsben igen jelesek), rajnai tartomány, Oroszország.

Bőr: Anglia, Holland, Belgium, Orosz, Magyar, Német, Törökország.

2) Kereskedés: *a)* belső (szárazföldi): csak nem minden europai tartományokban, Törökország' kivételével, egyiránt élénk; és számos, hajózható folyam, gőzhajózás, művészeti csatornák, vas- és csinált utak, nem különben a' posták' jeles intézete, és szabadalmas vásárok és sokadalmak által előmozdítva.

b) Külső (tengeri kereskedés): jelenleg nagyobb részben az angolok kezeiben, de az egyetemi tengeribéke' kedvezései alatt más nemzeteknek is, nevezetesen a' hollandiak', francziák', és a' dolgok új állásánál, 's a' szabad hajózást a' fekete tengerbe és a' Dardanellákon keresztül biztosító orosz-török békénél (1829) fogva — az oroszoknak élénk részvételével. Általjános segédeszközök: technicai és kereskedési iskolák, találmányszabadítékok, bankok, börzék, kereskedési kamarák, társaságok és más iparegyesületek *), biztósító intézetek, kereskedési szerződések, vámegyesületek, consulátusok 's a' t.

5. **Vallás.** 1) Keresztyén: *a)* római catholica. Portugál, Spanyolország, Franczia- 's Olaszország, Belgium, Irland, Svajcz (fele), Lengyelország, Krakó, déli Németország, Magyarország (jóval nagyobb része), nyúgoti Poroszország, Posen; *b)* lutheránа: éjszaki Németország, Dánia, Svédország, Norvegia, Erdély, Magyarország; *c)* reformáta: Svajcz, nyúgoti Németország, Anglia, Skóczia, Holland, Magyarország; több helyt azonban a' lutheránusok és reformátusok közös egyházzá (az evangelica név alatt) egyesültek; *d)* görög: Görögország, ioniai szigetek, Orosz, Török, Magyarország. Az elkülönözött keresztyén felekezetek között nevezetesbek: a' methodisták a' britt birodalomban; a' mennoniták Nagybritanniában, Hollandban, Poroszországban, Német, Oroszországban; a' quackerek Angliában és Hallandban; a' morva atyafiak vagy herrnhutiak, kik sok helyt községeket alakítottak; az örmények Törökországban és Erdélyben.

2) Mohammedána: Törökországon kívül Oroszországban is.

3) Zsidó: a' nemzettel' mindenütt elszórva.

4) Pogány (legalább pogány szokások) már csak a' samojedeknél a' jegestenger melett.

6. **Tudományok és művészetek.** Mérsékelt égaljánál fogva, melly a' szellemi erők' munkásságára serkentőleg hat inkább, mint gátolólag; hajózása, kereskedése és földfelszínéhez képest rendkívüli terjedelmű, 's így a' minden világrészekkeli közösülést előmozdító partvonala által (4,300 mérföld, mellyek közül 780 csik a' jeges tengerre; 1820 az atlanti óczeánra, az éjszaki és keleti tengerre; 1,700 a' közép és fekete tengerre, úgy hogy 36 □ mérföldre 1 mérföld tengeri part jut), végre az általánosan elterjedett keresztyénség üdvös befolyása által is, Europa az újabb tudomány és művészet' bölcsője, mint anyja és ápolónéja mindkettőnek, minden egyéb földrészeket megelőzött, 's felvilágosodást és műveltséget terjeszt ki ezekre is. Egy europai nemzet sem (az ozmánok' kivételével) fosztathatik meg ezen dicsőségtől, ámbár az újabb időkben kivált a' germán és római származású népek között telepedtek le az emberiség' ezen boldogító geniusai, honnan a' többi nemzeteket meglátogatni szokták.

Ezen tudományok' és művészetek' alapító és segédeszközei: Akademiák vagy tudós társaságok (Párizs, London, Berlin, München, Göttingen, Milano, Kopenhága, Stockholm, Sz. Pétervár); legifjabb a' magyar Pesten, melly rendkívüli munkássága által szép sükerrel hat a' nemzetre; felsőbb tanítóintézetek minden országban (egyetemek), a' legjobbak: Németországban, Skócziában, Francziaországban; nagy számmal még Olasz-, Spanyolországban is. Nagy könyvtárak: Franczia, Németországban, Angliában, Olasz, Spanyol, Oroszországban, Dániában 's a' t. Számos csillagásztornyok, mű- és termékgyüjtemények, képgalleriák és

*) Az újabban alakúlt europai-amerikai bányaegyesületek a' délamerikai bányáknak europai tőkék segédéveli mivelésére itt különösen említendők.

Digitized by Google

füvészeti kertek. Művészakademiák: Párizsban, Bécsben, Berlinben, Drezdában, Münchenben, Düsseldorfban 's a' t. Antikgyűjtemények: Párizsban, Drezdában, Rómában, Fiorenzában, Nápolyban. Pénzgyűjtemények: Párizsban, Bécsben, Drezdában, Gothában, Münchenben; továbbá: könyvírás, czélirányosan elrendelt könyvkereskedés, tanitóintézetek.

C. Státusalkotmány és státusigazgatás.

Kormányformák.

A. Monarchiák. *a)* Korlátlanok: az ozmán birodalom, Oroszország, Dánia, Sardiniának szárazföldi tartományai, Genua' kivételével, Toskána, Parma, Modena, a' pápai birodalom, Görögország, a' két Sicilia, Ausztria (a' nem magyar tartományok), Poroszország és néhány németszövetségi státus, név szerint: Oldenburg, Schwarzburg-Sondershausen és Hessen-Homburg.

b) Korlátoltak: Francziaország, Nagybritannia, Portugál, Spanyolország, Svédország és Norvégia, Holland, Belgium, Ausztria (Magyarországra és Erdélyre nézve), Neufchatel, Sardinia a' szigeten és Genuában, Lucca, és a' többi felebb meg nem nevezett német szövetségi státusok, tudniillik: Szász- és Bajorország, Würtemberg, Hannover, Baden, Kurhessen, Hessen-Darmstadt, Szász-Weimar, Szász-Meiningen, Szász-Altenburg, Szász-Coburg és Gotha, a' két Mecklenburg, Braunschweig, Nassau, a' két Lippe, a' három Anhalti herczegség, Schwarzburg-Rodolstadt, Waldeck, a' két Hohenzollern, Liechtenstein és a' két Reuss.

B. Respublicák (köztársaságok). A' 21 Svajczi státus, az ióniai szigetek, San Marino, Krakó és a' német szövetség' szabad státusai: Lűbeck, Frankfurt, Bréma, Hamburg.

Földrészünknek ezen státusai között több együttvéve két státusszövetséget képez: a' német szövetséget, és a' Svajczi szövetséget. Az első Ausztriából, Poroszországból és a' többi felebb említett 36 német státusból áll. A' Svajczi szövetség' tagjai a' 21 respublicai canton és a' Neufchateli porosz kerület.

A' nyilvános tisztviselők és tisztcollegiumok, mik a' törvények' végrehajtására a' státusigazgatás' egyes ágaiban ügyelnek, státusainkban, legalább minden nagyobb státusban három fokbeliek: 1) Központi hatóságok, miniszteriumok' vagy udvari tisztségek' neve alatt, mik a' végrehajtást az egész státusra nézve kormányozzák; 2) Középhatóságok, tartományi 's kerületi hatóságok' neve alatt, mellyek a' nagyobb birodalomrészek' igazgatását viszik; végre helybeli hatóságok, mellyek a' státuspolgárok' kisebb községeire, rendesen városi és falusi községekre nézve fennállók.

A' státusigazgatás' tárgyaira vagy ágaira nézve földrészünk' státusaiban a' belső kormány' nyilvános hatóságai: vagy politicai-, vagy törvényhatóságok. Ezek a' magános- és büntetőjóg', amazok a' többi kormányzási törvények' kiszolgáltatásával foglalkodnak. A' politicai hatóságok, főkép a' magosabbak, igazgatási ügyeik különféleségéhez képest, ismét több osztályokból állanak. Igy p. o. a' belső ügyek', a' cultus és nyilvános tanítás', a' kereskedés', a' financziák és a' státushitel' miniszteriumai. A' külső státuskormány közönségesen a' külügyek' és a' hadügy' miniszteriumaiból áll.

D. Történetek.

I. *Odoaker- és Chlodovigon kezdve nagy Károly czászárig, vagy a' nyúgotrómai birodalom' megbukásától a' frank uralkodásnak alapitásáig.* (476—800.)

1. A' nyúgotrómai birodalomnak megbukása, mint következménye a' nagy éjszaki népvándorlásnak, mellyre a' hunnusok' berohanása Attila alatt (450) szolgált első indító okúl, egészen új politicai és társasági rendnek csirája volt Europában; az ezutánra rövid idő múlva bekövetkezett eseményeknek alapját vetették a' még ma is fennálló europai státusrendszernek. Romának bukása, és Augustulusnak az utolsó római czászárnak a' trónról (476) Odoaker német hadi vezér általi leszállítatása, a' germán népeknek berohanását a' már alapjában is megrendített római birodalomnak különböző tartományaiba vonó vala maga után. Földrészünknek déli és nyúgoti része germán népek által foglaltatott el, mellyek az eredeti lakosokkal egybevegyülvén, új törzsök- és státusviszonyokat alapitottak. A' germánoktól odahagyott tartományok, a' keleti tengertől és az Oderától az Elbéig, a' Fichtel hegyekig 's a' Dunáig lassankint a' szlávok törzsökéhez tartozó vindusok által foglaltattak el; mélyebben dél felé, a' Duna mellett még hunnusok maradtak hátra. Egyedül Középeuropa és éjszakon Skandinávia tartották meg tisztán german lakosaikat; legmélyebbre dél felé a' görög czászárság még előfalúl szolgált az araboknak Ázsiából és Afrikából benyomulások ellen. Csak a' déli és nyúgoti részekben maradtak fenn vagy keletkeztek tartósabb, polgárilag társaságos egyesületek. A' tisztán german népségek Europának közép és éjszaki részében törzsökvezéreik alatt szokásaikhoz híven, még nem igen foglalkodtak a' földmiveléssel; a' keleti részben hunnok és szlávok alatt, kik részben (délkeletre) a' görög czászárokat uralták, még nomádi volt az életmód.

2. De a' nyúgotrómai birodalom' romjain alapúlt új politikai viszonyok is csak rövid ideig tartottak jobbára. Olaszországban kevés idő alatt a' berulok, a' keleti góthok' birodalma, 's a' görögromai exarchatus mellett a' longobard uralkodás váltották fel egymást, 's ez utóbbi, berohanván végdélről az arabok, veszélyeztetvén az exarchatust, még legtovább (568—774) állott fenn, de még is a' frankok' martalékává lett elvégre. Csak az 5-dik század' vége felé felső olaszországi szőkevények által alapított velenczei státus maradott épen; a' frank' királyok' befolyása alatt, kik közül az első, Chlodovig, a' keresztyénségre tért által, a' pápai birodalom, mint szent Péter' világi örőksége alapitatott (754). Hispániában a' suevus, alán és vandal uralkodásra, melly már a' nyúgotrómai birodalom' tökéletes feloszlása előtt szünt meg részben, következett a' nyúgoti góthok' birodalma (419—712), 's erre az arab chalifátus, melly alatt a' frankok Galliából több elfoglalásokat tettek 's megtartották. Britanniában és Galliában nem változott olly könnyűséggel az uralkodás. Britanniában az angolszászok által alapított heptarchia 825-ig tartott, és Galliában Chlodovig frank vezér 's utóbb király (481), olly uralkodásnak veté meg alapját (500), melly hadviselő utódai alatt nem sokára egész Galliára, és végre (nagy Károly alatt) Olasz és Németország' nagyobb részére, sőtt részben Spanyolországra is kiterjedett. Új nyúgotrómai czászárság. (Lásd: Franczia, Olasz, Német, Spanyolországot.)

3. A' german népeknek elfoglalásai dél és nyugot felé sok új intézetet keletkeztettek a' nyilványos életben. Az elfoglalt tartományokban elosztatván a' fekvő birtok a' hadvezér által, az adományosok' kötelességében állott a' fegyverviselés és hadi szolgálat, miből a' hübéri alkotmány és hadi felkelés származtak. A' fekvő birtok továbbá rendesen némi joggal járt a' közügyek feletti tanácskozásbani részvételre. — A' rómaiak megismertették az elfoglalókkal a' keresztyénséget, legelőbb is a' keleti gothokkal, kiknél a' tudomány' és művészet' szeretetének gyenge csiráit is találjuk. Az úgynevezett goth ízlés az épitészetben. A' római nyelv azonban, mint míveltebb, 's mint az isteni tisztelet' nyelve, irói nyelv lenni meg nem szünik.

II. *Nagy Károly czászártól VII Gergely' haláláig, vagy a' frank uralkodástól Europában a' keresztes háborúk idejéig.* (800—1085.)

1. Nagy Károly' birodalma 843-ban három unokái: Károly, Lajos és Lothár között osztatott fel (verduni szerződés). A' franczia, német és olasz státusok származnak ezáltal. Utódainak gyengesége (a' Carolingusok, kik Olaszországban már 875, Németországban 911 és Francziaországban 987 haltak ki), és a' normannok' berohanásai Francziaországba (Normandiába) és alsó Olaszországba (Nápolyba) nagyon megcsökkentették e' birodalmak' tekintetét; a' hübéri rendszer, a' vazalloknak túlnyomó befolyásával, növekedett mind inkább.

Digitized by Google

2. Németország, melly a' carolingusok' kiholtával szász választó fejedelmek alatt állott, lassankint Olaszország felett terjesztè ki ismét hatalmát. Fejedelmei római császárokká lettek újlag, 's mint illyesek megkoronáztattak a' pápa által. De Britanniában vége szakadt a' német uralkodásnak, 's a' normannoké lépett helyébe Angliában.

3. Spanyolországban a' keresztyén státusok: Asturia, Leon és Castilia gyarapodtak, felosztások által gyengülvén az arab (saraczén) hatalom. A' saraczénoktól meg' elszedett Portugál a' braganzai ház alá kerül.

4. A' keleti császárság és az éjszaki birodalmak ezen időszakban, belső viszálkodásaiknál és trónvitáiknál fogva 's a' keleten támadt szláv státusok még meg nem állapodások miatt, csekélyebb tekintettel bírnak.

5. A' szakadatlan háborúskodások által vadság és tudatlanság, 's a' keresztyén tan mellett, melly Daniába, Norvégiába, Svéd, Magyar, Lengyel és Oroszországba hozatott be, nem kevés babona terjedett ki egész Europára. A' 10-dik század vasszázadnak nevezetik ennélfogva. Csak a' klastromokban maradtak fenn a' római és görög míveltség' csekély maradványai, és a' tanítás' némi eszközei. Innen a' papságnak, különösen a' pápának növekedő hatalma és nagy befolyása. Iskolákban és írásra a' latin és görög nyelv mellett használni kezdik a' németet is. Német nyelvtant írt maga nagy Károly 's német elnevezéseket adott a' hónapeknak. A' szegletes barátírásból keletkeztek ki a német betük. Párizsban, hol nagy Károly a' schola palatinát állandóul megállapitá és Bolognában már felsőbb iskolák találtatnak.

III. *VII-dik Gergely' halálától I-ső Miksáig vagy a' keresztes háborúktól Amerika' feltalálltatásáig.* (1085—1492.)

1. A' keresztes háborúk, mellyeket a' szent sírt és az ígéret' földét a' hitetlenek' kezéből kiragadni akaró jámbor szándék okozott volt, Europa erejét Kisázsiára vonák át ez' időben. Földrészünk, nevezetesen Német, Franczia és Olaszország viruló ifjuságának nagyobb részét veszté el ezáltal, és tömérdek kincsek áldoztattak fel siker nélkül e' szent czélnak. Olaszországban a' német császárok' hatalma szerfelett megcsökkent a' pápasággali szünetlen surlódások, és a' feléledő kereskedés és ipar által meggazdagodott 's részben szabadstátusokká alakúlt felső olaszországi városok' függetlenségre jutása miatt. A' pápának világi birodalma és egyéb státusokrai befolyása pedig növekedett egyre. Az ekkor keletkezett siciliai státus (a' két Sicilia) pápai hübér volt szintúgy.

2. Hispániában a' keresztyén státusoknak az arabokkali hosszas küzdései után új spanyol királyság alakúlt, Ferdinándnak Izábellával összekelése Castiliának Arragoniával összekapcsoltatását vonván maga után. Sicília is Spanyolországhoz csatoltatott.

3. Az uralkodóknak hatalma Franciaországban (hol 987 óta a' Capetinguson, és VI-dik Füleptől kezdve névszerint a' Valois mellékágbeliek uralkodtak) és Németországban (hol a' szász császárcsaládra a' frank, erre pedig a' sváb következett) az egyházi hatalom' ellenében veszített ugyan: de nyert a' nagy vazallok' gyengítése által, kik a' keresztes háborúkban életöket és javaikat feláldozták. A' Svajcz különválik Németországtól (1298) és Franciaország' több tartományai Angliára szállanak a' száz éves háborúban (1347 — 1450). Mind a' mellett Franciaországban IX-dik Károly óta többféle elfoglalások által, és Németországban különösen a' burgundi ház' következésében, igen növekedett az uralkodók' hatalma.

4. Angliával hódító Vilmos óta össze van kapcsolva Normandia (1066). A' plantaganeti család alatt, melly házassági kapcsolatoknál fogva az angol trónra jutott, több franczia tartomány, nem különben a' Bretagne, Wales és Irland Angliával egyesülnek. Trónviszálkodások és belső nyughatatlanság okozák, hogy a' száz éves háborúban nyert franczia tartományok, az egy Calaisnek kivételével odavesztek ismét.

5. A' magyar és szláv törzsökök által Europa' keleti részében alapított státusok között, ezen időszakban Magyar-, Cseh- és Lengyelország, mik közül a' két első a' korszak' vége felé az ausztriai házból német császárok' örökös tartományává lett, voltak a' legnevezetesbek. A' mai Oroszországban csak Iwan Wasiliewitsch, ki a' mogolokat elüzé, vetett tartós alapot a' szláv-orosz birodalomnak; és a' keleti tengernél a' német lovagok a' hitetlen esthek és lithvániak ellen nyert csaták és elfoglalás által a' mai porosz királyságnak vetették meg alapját.

6. Az éjszaki birodalmak között különösen Dánia emelkedett, melly I. Valdemár óta még Németország' éjszaki partjain is elfoglalásokat tett. De ezen gyarapodás nem volt olly tartós, mint a' calmári szövetség általi (1397), melly Norvegiát és Svédországot Dániával egyesítette.

7. A' keleti császárság gyenge kormányánál és trónviszálkodásoknál fogva mindég mélyebbre sülyedt. Már a' negyedik keresztés háború' idejében (1204) a' frankok' kezébe került, és nyúgoti vagy latin császársággra átváltoztatott. Az ozmán törökök is Ázsiából mindinkább előnyomúltak e' birodalom ellen, 's végre 1453 május' 29-én bevették Konstantinápolyt, melly város a' szultánok' székhelye azóta.

8. A' keresztes háborúk' mozgalmai, pusztító következményeiken kívül jótékony eredményeket is keletkeztettek. Igy különösen a' nemesség' hadi hajlama, melly eddigelé ellenségeskedések, erőszakoskodás által nyilatkozott, új, jótékonyabb irányt vett. Ama' regényes lovagi szellem, melly a' társaság' akkor magasb osztályai között első csirája volt az emelkedő humanitásnak, 's melly a' minden jogállapotot megsemmisitő ököljog' megszüntetését lassankint kieszközlötte, a' keletben tartózkodásnak köszöné vala lételét. Hasonlóképen most már müvészetek és kézmüvek, hasznos találmányok és tudományok, keletről nyugotra átülteve üdves kifejlődésnek nézhettek elejébe. A' kézmüvek és gyárak különösen Olaszországban és Németalföldön a' tökélletesség' magosabb fokára értek. A' müvészeteknek új virágzása, kivált Olaszországban; dicső festők, szobrászok, épitők; virágzó kereskedés Velenczében, Genuában, a német Hansában, Portugálban; a' scholastica philosophiának tetőpontja.

A' nyomtatás' feltalálása Mainzban (Guttenberg 1440). Eleinte egész lapok fára metszve, utóbb egyes betük fából, ónból. Schäffer feltalálja a' nyomtatásnál még most is használtatni szokott eszközök' nagyobb részét. A' könyveknek olcsóbb ára előmozdítja az ismeretek' terjedését. Görög tudósok, kik Konstantinápoly' bevétele után, Olaszországban menedéket keresnek, a' görög classicusok' szorgalmasabb studiumára vezetnek. A' 14-dik század óta az egyetemeknek száma is szaporodott.

A' hadi müvészetben a' lőfegyver' feltalálása tetemes változást okozott. A' lőpor már régen azelőtt külön más czélokra használtatott. A' réank nézve most elveszett görög tüzből eredett valószinüleg, mellyet már csövekből lőttek ki. Ágyúk már 1330-ban fordúlnak elő, kezdetben várak előtt 's benn a' várakban, vagy hajókon. Az ágyúkból lassankint puskák és pisztolyok keletkeztek. A' láncsák' és alabárdok' helyébe lépnek a' lőfegyverek. A' gyalogság most a' sereg' jelesebb részét teszi. Katonák (zsoldosok) condottierik (kapitányok) vezérlése alatt pénzért lépnek szolgálatba. Miksa császár 10 zászlóalból szerkeszt egy ezredet.

IV. *Amerika' feltalálásától a' júliusi forradalomig.* (1492—1830.)

1. Új eredetü vallási vélemények, miket már előbb Valdus (?) déli Franciaországban, Wiclef Angliában és Huss Csebországban megpendítettek, reformatiót 's ennélfogva különszakadást is okoztak a' keresztyén egyházban, melly csak nem egész Európát két felé osztván, több ezen időszak' első részében támadott háborúknak 's egyéb politicai mozgalmaknak Német- és Franciaországban indító okúl szolgált.

A' reformatiónak következménye volt: 1) a' smalkaldi háború Németországban (lásd: Németország); 2) a' németalföldi forradalom (lásd: Németalföld); 3) a' hugonottaháborúk (lásd: Franciaország); 4) a' harminczéves háború Németországban (lásd: Ausztria, Franciaország, Dánia, Svédország).

2. Franciaország, ezen korszak' kezdetében hatalmát Olaszországban meggyökeresztetni törekedett, 's ennyiben állandó vágytársa volt az ausztriai hatalomnak; XIV-dik Lajos alatt a' hadi ügyekben felsőbbséget nyer minden egyéb hatalmasságok felett (lásd: Franciaország).

3. Nagybritannia ezalatt magának a' tengeri uralkodást kivívá. Szerencsés harcza a' fejledező angol tengeri erőnek II-dik Fülep' győzhetetlen hajóseregével; Cromwell' hajózási törvénye. (Lásd: Nagybritanniát.)

4. Éjszaki Európában Orosz és Poroszország kezdeteiknél hasonlatlanúl magasb fokra emelkednek. Oroszország főleg I. Péter és II. Katalin, — Poroszország Fridrik Vilmos választó fejedelem és II. Fridrik király alatt. (Lásd: Orosz- és Poroszország.) Ez útóbbi Ausztriának kivált Mária Terézia és II. József alatt veszedelmes ellensége. (Lásd: Ausztria.) Oroszország' felsőbbségét a' török birodalom érzé mindenek felett. (Lásd: europai Törökországot.)

5. Lengyelország, melly hajdanában erős gátúl szolgált volt a' növekedő török hatalom ellen, melly (1600 körül) a' muszkákat csak nem meghóditotta, ingatag kormányánál fogva (1572 óta királyait választotta, és 1652 óta minden országgyülési következnek joga volt vetója által az egész gyülés' határozatát megsemmisiteni), alkalmat és okot szolgáltatott a' szomszéd hatalmasságoknak, státusát háromszoros felosztás által

Digitized by Google

(1772, 1793 és 1795) feldarabolni. (Lásd: Ausztriát, Porosz- és Oroszország)

6. A' Franczia ország felett uralkodó, erőtlen bourboni család, melly Lengyelország' feldarabolását nem bírá vala megakadályozni, megbukott a' forradalomban. A' franczia státus respublicává leszen. Lásd: Franczia ország.)

7. A' franczia respublica császársággá változik által (1804), melly szövetségeselvel és védenczeivel Europa' legjelesebb része felett uralkodik egy ideig, de egyetemi népszövetség által előbbeni határai közé, és a' királyságok' sorába visszaútasítatik.

8. Ezen szövetségből alakúlt a' szent szövetség (az oklevél 1815 september' 26-dikáról szól), melly az europai keresztyén hatalmasságok jelen békeállapotát alapítá, és mellynek elveinél fogva történt kétségkívül, hogy az 1828-ban olly fenyegetődző környülmények közt kitört háborúja a' legnagyobb europai hatalmasságnak az egyetlennagy nem keresztyén ország ellen, az europai státusrendszer' egyensúlyát és nyugalmát nem háborító véget vőn.

9. Az ozmán birodalom a' 16-dik század közepe felé hatalmának és nagyságának tetőpontjára ért. A' következő századokban, a' szultánok' elpuhúltsága, nagyravágyó helytartóik, a' jancsárok' katonai uralkodása, 's a' hatalmasan emelkedő orosz birodalom banyatlásra juttatták. II-dik Mahmud, a' közelebb meghalálozott szultán, ezen káros befolyásoknak nagyobb kisebb szerencsével ellene dolgozott. (Lásd: Törökország.)

10. Az europai míveltség, Amerikának feltalálása óta, a' tökéletesség' magos fokára ért. Az olaszoktól és németalföldiektől tanultak a' francziák és angolok, a' franczióktól a' németek, a' franczióktól és németektől Europának éjszaki népei. Kézművek és gyárak Angliában, Franczia és Németországban a' legnagyobb tökéletességre hozattak.

A' művészetek elején legszebb virágzásnak indúltak Olaszországban; később Franczia, Német és Angolországban is a' legnemesebb verseny' útján míveltettek. Több, részint egyetemi, részint külön academiák alapítatnak előmozdításokra.

A' tudományos felvilágosodásban rendkívüli előlépéseket tesznek az europaiak, nevezetesen a' franczián, olaszok, angolok és németek; tudományos társaságok és egyesületek Párizsban, Londonban, Berlinben, Péterváratt, 's a' t. Az egyetemek' 's más felsőbb iskolai intézetek' nagy szaporodása. A' tudományosság' körében magoknak kitünő érdemeket szerzett férfiak: Copernicus, Newton, Leibnitz, Franklin, Buffon, Rousseau, Voltaire, Jenner, Galvani, Volta, Cook, Linné, Herschel, Werner, Cuvier 's a' t.

A' hadi tudomány a' tökeletesség' magos fokára lépett, nevezetesen Franczia országban. Az újabb tactica' elvei szerinti, első szabályos ütközet volt a' lipcsei, september' 17-én 1631, a' harminczéves háború alatt Gusztáv Adolf svéd király és Tilly között. Csak 1660 körül alakíttatak állandó katonai ezredek Franczia országon kívül is, egyenruhában, és pontosan betanítatva. A' granátosok, szuronyok, tisztczímek és parancsszók a' franczióktól kölcsönöztettek. A' svédek és poroszok nevezetes részt vesznek a' hadi tudomány' javításában. (Kevesebbé mély helyhezés és töltéstartók a' gyalogságnál Gusztáv Adolf óta, vas hengerded puskavesszők a' poroszoknál, lovas pattantyússág a' poroszoknál és franczióknál; az ezredeknek zászlóalakra osztása, először is a' franczióknál.)

Növekedő fényüzés a' házi életben is, kivált az angoloknál és franczióknál: a' bútorokban, öltözetben, az asztalnál. Vendégbajak, részben tömérdek nagyságúak, XIV-dik Lajos óta; hajpor ugyancsak azóta, először az udvari dámáknál. Háromszegletes kalapok röviddel 1700 előtt, és haromhegyüek csak a' 18-dik században. A' kardviselés' szokása, a' katonaságon kívül, először a' deákoknál. Az asszonyságok' halhéjas úgy nevezett abroncsőltvényei elsőben a' spanyoloknál. Kávéházak I Szolimán alatt Konstantinápolyban, 1669 óta Párizsban, Bécsben 1683-ban. Az első állandó játékszín Párizsban (1625) Corneille Péter által. Dohány és thea 1650 óta. Ekkortájban a' franczia kertművészet' eredete. Pyrometer 1731 óta; papier-maché 1740 óta; platina 1750 óta, a' legújabb időkben pénzül is használtatva az oroszoknál; villámháritók 1752 óta; stereotypok 1760 óta; vasutak 1788 óta Angliában; a' gőz' alkalmaztatása hajókra és kocsikra; telegraphok 1793 óta; agytan; arcztan; schachjátékgép; kőmetszés a' múlt század' végével; répaczukor 1799 óta, illyes gyárak Franczia- és Németországban 1805 óta; a' szűrő gép' (a' tengeri víz' ihatóvá tételére) javítása; kupakos lőfegyverek; congrevi röpentyük és nyomtatás.

V. *A' juliusi forradalomtól Franczia országban.* (1830.)

1. Új eredetű politicai nézetek, mik az éjszakamerikai szabad státusoknak az anyaországtóli elszakadása, az angol és franczia forradalom által keletbe jöttek, lényeges változásokat okoztak részben, az europai státusoknak egymáshozi állásában.

2. Franczia ország a' juliusi forradalomban, 1830, a' bourboncsalád' idősb ágáról az ifjabbra szállítá vala át az uralkodást. Az új kormány, Algir' elfoglalását elődétől átvállalván, ezen új birtokának gyarmatosításához látott. A' benemereszkedés' elvét, mellyet Franczia ország a' diplomatiával elfogadtatni törekedett, önmaga forgatá fel Belgiumban és a' pápai birodalomba fegyveres belépése által; de egyébiránt a' külügyekbeni mérséklett rendszerénél fogva az europai béke' fenntartását lehetségessé tette. (Az örökös pairség' eltöröltetése.)

3. Nagybritannia Keletindiában nagyszerű érdekeit tovább fejlesztette, emléket emelt magának az emberbarát' szivében a' rabszolgakereskedés' és a' rabszolgaság' eltöröltetése, valamint már előbb az irlandi catholicusok' felszabadítása által, 's a' reform- és a' kénszerítési bill' segédével belső fennállásáról gondoskodott; a' zsidók' felszabadítása is figyelembe vétetett. A' király- és a' ministerváltozás Franczia országban, 's Algir' elfoglalása sem szakasztották félbe a' két státus közötti barátságot, 's az 1840-ben europai háborúval fenyegetődző aegyptusi ügy' elintézése után, valószinüleg meg' helyreálland a' bizodalmas visszony.

4. Porosz- és Oroszország, 1830' végétől fogva háborúra készen, Ausztriával együtt részesei voltak a' londoni conferentiának a' közbéke' fenntartására (l. Nagybrit.). A' birodalmaikban kitört zendüléseket lecsillapították.

5. Ausztria, éjszak felé közönös, a' déli részekben hatalmasan beereszkedő, mint a' német szövetség' tagja háborgásoktól körülfogva, becsületes népeinek csendszeretetére bizton számolhatott. (Ministergyülekezet Bécsben, 1834, a' békének Németországbani biztosítására.)

6. Lengyelország feltámad Oroszország ellen, véres kardját hüvelyébe eresztení kénszerítetik; az ellenséges hadvezérnek, mint császári helytartónak kormánya alatt áll, és jogainak lényeges részétől söt nyelvétől is megfosztatik.

7. Németország több oldalról látá felbuzogni a' zendülés hullámait, és részben megragadtatik általok. Sorsa az éjszaki és a' déli hatalmak közé van helyheztetve, 's tartós békére nem számolhat, még Európának politicai állása szilárdúl meg nem alapítatik. (Rajnai és elbei hajózás; vámegyesület; pénzegyezkedés.)

8. A' catholicus Belgium, elégületlen a' reformált Holland alatt, Vilmos király' kedvezéseinek daczára (1830) végkép elszakad Hollandtól, két ízben Franczia ország fegyveres közbenjárása 's a' franczia-angol hajósereg által pártoltatik (lásd: Franczia ország 26); a' londoni conferentia' határzatainak alávetteték. A' sok oldalról megvivott királyválasztás végre Leopoldot az újdon alkotású státus' fejévé teszi. Aláíratása a' hollandi királysággali egyességnek (1839 apr. 19-ér Londonban) és ennek következtében a' luxemburgi nagyherczegség' és a' limburgi tartomány' részeinek Hollandra szállítása, a' londoni conferentia' határozatánál fogva.

9. Görögország, mint újra született státus, phönixként kél ki hamvaiból. Felszabadúlt az ozmánok alól, 's királyt kapott a' bajor uralkodó házból. Az országnak sokáig és gyakran veszélyeztetett nyugodalma a' kormány czélirányos rendeletei által a' lehetőségig biztosíttatott; Anglia, Franczia és Oroszország a' fiatal státusnak támaszai. (Gyarmatítási rendszer; kereskedési szerződések; összeiratási törvény 's a' t.)

10. A' török porta, melly már korábban is nagylelkü győzőjének hődolt, saját vazallusában, Mehemed Ali basa egyiptomi alkirályban legveszedelmesebb ellenségére talált, 's ez a' török hadi seregnek, Nisibinél 1839 június 25-én, megsemmisítése után, az egykoron olly hatalmas török birodalmat végveszélylyel fenyegeté, mellyet azonban az 1840-ben kötött négyes szövetség (Ausztria, Anglia-, Porosz- és Oroszország között) elhárított ismét.

11. A' pyrenaei félsziget megismerkedett a' testvérvita' véres következményeivel. Portugal azonképen mint Spanyolország uralkodó családának egyenes ághell utódainál maradt ugyan, de némber örökösök alatt, amaz alkotmányi oklevélénél, emez a' salica törvény' eltöröltetésénél fogva. Portugálban, 's legújabban Spanyolországban is a' némberi örökösödés mellett nyilatkozott ki a' győzedelem. (L. Spanyolország és Portugál.)

12. Dániának közhitele folyvást gyarapodik, 's itt 1831 óta a' legnevezetesebb tünemény az új alkotmány; jelenleg azonban ellenséges mozgalmak befolyása alatt szenved, miknek czélja iránt nincs tisztában. Még szerencsésebb Svédország, tökéletes békeségben az 1814-ben szerzett Norvegiával, 's a' csak nem egész Németországot mozgásba hozott nyughatatlanságoktól ment. Még a' cholera által is csak nem teljesen megkíméltetve, néhány rosztermésü évről panaszkodhatik egydeül.

13. Olaszország épen ellentéte; bel-

Digitized by Google

részeiben forradalmas fondorkodások vagy saját népmozgalmak által megrázatott; Savoy (Sabaudia) politicai szökevényeknek a' Svajczból berohanása alatt szenvedett, de csak múlólag; az ausztriai közbenjárás' hatalmas befolyásának köszönhetik a' pápai birodalom 's a' herczegségek a' helyréállot csendességet. Az ausztriai olasz tartományok a' kormány bölcsesége 's az uralkodónak kegyességét olly fényesen tanusított közbocsánat által még szilárdabban kapcsoltattak a' habsburgi-lotharingiai házhoz.

14. Ennyi nyughatatlanság' daczára is csak ideiglen akad meg a' kereskedés és ipar Europában; tudományos vizsgálódások visszhangra találnak mindenütt; mindenütt átlátják a' státusboldogság' nevelés általi biztosításának szükségét; az erőműveknek bámulatos terjedése nem csekély aggodalmat és nyughatatlanságot gerjesztett a' kézmíves osztályokban, mi itt ott erőszakos cselekedetek által is nyilatkozott. A' közelebb múlt időszak' találmányai tökéletesítettek; minél fogva feltehetni, hogy Europa még mindég legelől áll a' míveltségben, 's hogy a' való míveltség' általánosítása, a' béke' szeretetét is, melly nélkül nincs státusboldogság, maga után fogja vonni. — A' gőzerő' alkalmazásának tökéletesbítése; villanyos-mágnesi telegraph; fényképek, galvanoplastica 's a' t.

Az uralkodó házak Europában.

Az uralkodó családok Europában, azaz: ama' fenséges családok, mellyek az europai monarchiák feletti uralkodást örökségül bírják, következők:

1. Ethico' törzsöke a' lotharingiai ággal Ausztriában, mellyhez a' toscánai 's modenai család is tartozik, 's a' jelén parmai uralkodónő; a' badeni ág.

2. Az oldenburgi vagy holsteini törzsök, a' dán, gottorp-romanowi vagy orosz, oldenburgi és gottorp-holstein-eutini (svéd) vonalokkal, az utóbbi a' jelen svéd királynak eldőde általi fiúvá fogadtatása által maradott fenn.

3. A' capeti, vagy inkább bourboni törzsök, a' franczia, spanyol, sicíliai, luccai és portugáli vagy braganzai főágakkal.

4. A' lombardiai törzsök (estei), a' braunschweigi, nagybritanniai és hannoveri, lichtensteini ágakkal.

5. A' hohenzollerni ház, a' porosz (brandenburgi), hohenzollern-hechingeni és hohenzollern-sigmaringi ágakkal.

6. A' savoyi vagy szardiniai törzsök.

7. A' wittelsbachi vagy bajor törzsök, melly Bajor és Görögországban uralkodik.

8. A' wettini vagy szász törzsök az erneszti főággal, mellyhez a' szászweimári, szászmeiningen-hildburghausen-saalfeldi, a' szászaltenburgi, szászcoburg-gothai 's most már Belgium és Portugal és Nagybritannia is tartoznak, az alberti vagy szászkirályságí ággal.

9. A' würtembergi ház.

10. A' nassaui család a' szoros értelemben vett nassaui és a' németalföldi (nassau-oranieni) ágakkal.

11. A' hesseni ház a' casseli, darmstadti, homburgi alosztályokkal.

12. A' mecklenburgi ház a' schwerini és strelitzi osztályokkal.

13. Az anhalti ház a' dessaui, bernburgi és cőtheni osztályokkal.

14. A' schwarzburgi ház a' sondershauseni és rudolstadti osztályokkal.

15. A' reussi ház az ifjabb és idősb ágban.

16. A' lippei ház a' detmoldi és schaumburgi osztályokkal.

17. A' waldecki ház.

18. Az ozmán törzsök.

Az europai státusok' rajza.

(Terjedelmességök szerint sorozva.)

A' státus' neve	Felosztása	Nagysága geogr. mérföldekben	Népessége általános	Népessége viszonlagos	Közjövedelem	Katonai erő béke' idején	Alkotmánya	Uralkodó
Az orosz császárság Lengyelországgal.	I. Az europai és ázsiai orosz birodalom 49 kerületet, 12 tartományt (oblast), a' doni kozákok' földjét, a' finnlandi nagy herczegséget, mellynek külön alkotmánya van, és a' kaukazi vazalltartományokat foglalja magában. II. A' lengyel királyság 8 vajdaságra van felosztva.	351,000 Europában: 74,700 's ezekből Lengyelországra esik 2331	60 millió; mikből Europában: 47,000,000 4,188,000	170 629 1796	312,000,000 papirosrubel Schnitzler szerint, és 394,000,000 papirosrubel Schubert szerint	643,000 ember 464 vitorlás hajó	Korlátlan monarchia. A' legfelsőbb országló székek: 1. a' statustanács. 2. a' sz. zsinat. 3. a' kormányso tanács. Lengyelországban, melly az 1830 forradalom előtt két kamrából álló képviselléssel birt, márcsak tartományi státusok vannak.	I. Miklós császár sz. 1796 julius' 6.
A' svéd királyság Norvegiával.	I. Svedország 24 länével. II. Norvégia 17 hivatallal.	13,619 mikből a' négy, nagy tóra: 178 Norvegia: 5684	4,220,000 (1835) Svédországra 3,025,439 Norvegia 1,194,498	302 381 210	13,328,400 bankotallér (à 55 kr.) Svédországban 700,000 speciestallér ezüstben; 2,300,000 species bankoczéd. Norvegiáb	45,200 ember 18 sorhajó és fregatt's 360 ágyúnaszád	Korlátolt monarchiai. Svédországban országos státusok a' papi, nemesi, városi és parasztrendből; Norvegiában a' storthing városi és falusi követekből.	XIV. Károly király (János) sz. 1764 jan. 26.

Digitized by Google

A' státus' neve	Felosztása	Nagysága geogr. mérföldekben	Népessége általános	Népessége viszonlagos	Közjövedelem	Katonai erő béke' idején	Alkotmánya	Uralkodó
Az ausztriai császárság.	I. A' magyar tartományok (Magyarország, Horvátország, Erdély, Dalmátia, a' magyar határszélek. II. A' nem magyar tartományok 11 kerülettel.	**12,193** mikből. magyar **6167** német **3595**	**36,950,401** (1840) **15,378,807** **11,735,540**	**3177** **2724** **3184**	**150,000,000** forint	**271,000** ember **31** vitorlás hajó	Monarchiai, Magyarországban és Erdélyben korlátolt.	**I. Ferdinand** császár (Károly Leop.) sz. 1793 apr. 19.
Németország, vagy: a' német szövetség.	38 szövetségi tag, 's köztök 34 tisztán német státus. Ausztria, Poroszország, Dánia és Németalföld csak részben állanak a' német szövetségben.	**11,424** mikből Ausztria **3578** Poroszország: **3348**	**38,000,000**	**3297**	**245,000,000** forint	**303,484** ember	A' szövetség gyülése majnai Frankfurtban; ha szorosabb 17, ha teljes 69 szavazata van. Az elnökséget viseli az ausztriai követ.	—
A' francia királyság.	Egész terjedelme Corsica' szigetével együtt 86 megyére osztatik.	**9753**	**33,540,000** (1836)	**3337**	**1,281,173,360** franc (1843)	**310,000** ember **351** vitorlás hajó	Korlátolt monarchiai. Két kamarából álló képviselés (pairek és megyei követek). A' pairséget holta' napjáig viseli az azzá kinevezett; a' követ 5 évre választatik.	**Lajos Fülep** király sz. 1773 oct. 6.
A' spanyol királyság.	A' szárazföld, a' baleari és pithyusi szigetekkel együtt 1833-ban 49 tartományra osztatott.	**8500**	**11,962,000** (1836) Mások 14,millióra teszik, de, úgy látszik helytelenül	**1407**	**700,000,000** reál. Az 1838 budget 841,000,000-ra számítja	**60,000** ember **25** vitorlás hajó	Korlátolt monarchiai. A' senatorok' és a' procuradorok' kamrájára osztott cortesek. A' senator, az marad haláláig. Navarrának és a' baski tartományoknak külön előjogaik vannak.	**Maria** (Isab. Luisa) sz. 1830 oct. 10.
Az ozmán birodalom. (Törökország)	I. Közvetlen tartományok: 4 ejalet II. Közvetett tartományok: *a)* Oláhország. *b)* Moldva. *c)* Szervia.	**8500** mikből a' közvetlen tartományokra: **5900**	**8,600,000** (körülbelől)	**1012**	**20—30 mill.** forint. Balbi **360,000,000** francra teszi.	**100,000** ember, a' szabályozatlan sereg nélkül **60** vitorlás hajó	Korlátlan monarchiai. Az uralkodó akaratának csak a' szentnek tartott szokás, 's a' korán (a' vallásos törvénykönyv) raknak némi gátakat.	**Szultán Abdul-Medschid** sz. 1823 apr. 20.
A' nagybritanniai királyság.	I. Főtartományok: *a)* Anglia 40 shire-el, *b)* Wales 12 shire-el, *c)* Skóczia 33 shire-el, *d)* Irland 32 shire-el. II. Melléktartományok: *a)* Normann szigetek. *b)* Helgoland' szigete. *c)* Gibraltar. *d)* Malta (Gozzóval és Cominóval).	**5716** mikből a' melléktartományoké: **81**	**26,571,000** (1841)	**4648**	**56,769,292** font st. (1836)	**108,000** ember **557** vitorlás (1834)	Monarchiai, a parliament által korlátolt, melly az örökös tagokból álló lordok házából, 's a' választott tagokból szerkesztett közházból áll.	**I. Victoria** (Alexandrina) királyné sz. 1819 majus 24.

Digitized by Google

A' státus' neve	Felosztása	Nagysága geogr. mérföldekben	Népessége általános	Népessége viszonlagos	Kőzjövedelem	Katonai erő béke' idején	Alkotmánya	Uralkodó
A' poroszi királyság.	I. Poroszország: 10 tartomány 25 kerülettel. II. A' neufchateli fejedelemség.	5077 mikből Neufchatel: 14 A' cölni és düsseldorfi kerület: (előbb Jülich-Cleve-Bergi tartomány) 171	14,907,091 (1840) 59,448 1,193,531	2822 4246 6979	55,867,000 tallér (1841)	122,000 ember	Monarchia, a' főnemesi, lovagi, városi és parasztrendekből választott, és tanácsló szózattal bíró tartományi státusok által módosítva.	**IV. Fridrik Vilmos** király sz. 1795 oct. 15.
A' dán királyság.	I. Főtartományok: 1) a' szoros értelemben vett Dánia és Schleswig. 2) Holsteini herczegség. 3) Lauenburgi herczegség. II. Melléktartományok: 1) Island. 2) Faröiek Grönlanddal.	2847 mikből Island: 1800	2,096,000 mikből Island: 56,000	736 31	14,257,183 tallér (1837)	26,000 ember 27 vitorlás 71 ágyúnaszád	Korlátlan monarchia csak tanácsló tartományi státusok által módosítva, mik jelenleg az egész országba hozattak be. Lauenburg és Holstein a' német szövetség' kiegeszitő részei.	**VIII. Keresztély** király sz. 1786 dec. 18.
A' sicíliai királyság.	I. Nápoly (*Dominj al di quà del Faro*): 15 tartomány. II. Sicilia (*Dominj al di là del Faro*): 6 intendantura.	1985 mikből Nápoly: 1490 Sicilia 495	7,915,000 Nápoly 6,021,000 Sicilia 1,894,000	3886 4041 3826	30 millió tallérnál több	48,000 ember 16 vitorlás	Monarchia, alig korlátolt a' külön mindegyik királyságban fennálló Consulta által.	**II. Ferdinand** király sz. 1810 jan. 12.
A' portugáli királyság.	7 tartomány: Estremadura, Felső-Beira, Alsó-Beira, Minho (a' minhoi és douroi kerületre osztva) Tras os Montes, Alemtejo, Algarve.	1933	3,060,000	1583	14 millió tallér	28,000 ember 14 vitorlás 8 ágyúnaszád	Korlátolt monarchia. A' törvényhozás a' fejedelmet 's a' nemzeti, két kamarából a' senatorok' és követek kamarájából álló képviselést egyiránt illeti. A' senátorok és követek választatnak.	**II. Maria da Gloria** királyné **I. Pedro** brasiliai császár' leánya sz. 1819 apr. 4.
A' sardiniai királyság.	I. Szárazföld: 8 főintendanza. II. Szigetek: *a)* Sardinia. *b)* Capraja.	1330 mikből a' sardiniai sziget: 430	4,450,000	3350	28 millió forint	36,000 ember 13 vitorlás 12 ágyúnaszád	Genuán és a' sardiniai szigeten kivül korlátlan monarchia, Genuában választott képviselés van, és Sardiniában, nemesi, clerusi és városi státusok.	**V. Károly Emanuel** (Albert) király sz. 1798 oct. 2.
A' pápai birodalom.	18 legatio és delegatio, mikhez még a' Comarca di Roma is járúl.	816	2,720,000	3343	9,300,000 scudi vagy: 13,485,000 tallér. Az igazgatási költségek lerovatása után marad 7,080,000 scudi.	16,000 ember 8 vitorlás	Korlátlan monarchia. A' fejdelem a' bíbornok-gyülekezetben választatik mindég.	**XVI. Gergely** (előbb Mauro Capellari) sz. 1765 sept. 18.

Digitized by Google

A' státus' neve	Felosztása	Nagysága geogr. mérföldekben	Népessége		Közjövedelem	Katonai erő béke' idején	Alkotmánya	Uralkodó
			általános	viszonlagos				
Görögország.	*a*) A' livadiai szárazföld. *b*) A' moreai félsziget. *c*) A' szigetek. Ezen három főrész 24 kerületre és 7 alkerületre osztatik.	800	900,000	1125	15,000,000 drachma (1 drachma = 21 kr.)	6000 ember 32 hadihajó	Eddig még korlátlan monarchiai, független király alatt.	**I. Otto** király sz. 1815 jun. 1.
A' Svajcz.	22 Canton. A' neufchateli canton a' porosz király alatt áll.	696	2,160,000	3020	2,000,000 tallér	—	Státusszövetség. A' törvények [az országgyülesen hozatnak, melly a' cantonok' követeiből áll, és évenkint a' három székváros' (Zürich, Bern és Luzern') egyikében összeül.	—
A' németalföldi királyság.	I. A' szoros értelemben vett Németalföld: 10 tartomány. II. Luxemburg és Limburg, mennyiben ezek 1839-b. Belgiumtól idecsatoltattak.	617	2,870,000	4651	50,000,000 forint	50,000 ember 78 vitorlás	Korlátolt monarchiai; képviselése két kamarára (a' senatusé 's a' képviselőké) osztatik.	**II. Vilmos** király sz. 1792 dec. 6.
A' belgiumi királyság.	9 tartomány.	542¡	3,980,000	7343	99,528,000 frank (1839-re számítva)	48,000 ember Eddigelé csak zsengéi a' tengeri erőnek	Korlátolt monarchiai, két kamarából (a' senatus 's a' képviselők) álló képviselésel.	**I. Leopold** király (György Keresztély Fridrik) sz. 1790 dec. 16.
A' toscánai nagy herczegség.	5 compartimenti	395	1,437,000	3638	23,000,000 lira = 5,150,000 tallér (1836)	5000 ember 5 hadihajó	Monarchiai, képviselő státusok nélkül. Toscána, Ausztriának másod szülöttségi tartománya.	**II. Leopold** (Ján. Jós. Ferd. Károly) nagy herczeg. sz. 1791 oct. 3.
A' parmai herczegség.	5 kerület.	102	466,000	4568	csak nem 7 millió lira = 1,862,000 tallér (1834)	1500 ember	Monarchiai, nemzeti képviselés nélkül. A' mostani herczegné' halálával Parma a' luccai herczegnek jut.	**Mária Luiza** herczegné (ausztria főherczegné) sz. 1791 dec. 12.

Digitized by Google

A' státus' neve	Felosztása	Nagysága geogr. mérföldekben	Népessége általános	Népessége viszonlagos	Közjövedelem	Katonai erő béke' idején	Alkotmánya	Uralkodó
A' modenai herczeg.	1) Modena, 4 kerülettel. 2) Massa.	**98**	**400,000**	**4082**	**3,000,000 lira = 800,000 tallér**	**1860 ember**	Monarchia, képviselő statusok nélkül. Modena Ausztriának harmad szülöttségi tartománya.	**IV. Ferencz** (Jós. Kár. Ambrus Staniszló) esteihg, austriai főhg, sz. 1779 oct. 6.
Az ióniai szigetek' republicája.	7 sziget: Corfu, Paxo, Santa Maura, Ithaca, Cephalonia, Zante, Cerigo.	**47**	**200,000**	**4255**	**300,000 forint**	**1600 ember**	Aristocratiai-republicai. A' törvények 40 választott tagból álló gyülésen hozatnak, britt főbíztos' felügyelése alatt.	—
A' Krakói republica.	1) Krakó' városa. 2) A' tíz kerületből álló vidék.	**23**	**131,000**	**5695**	**296,000 tallér**	**400 ember**	Democratiai-republicai. A' nép' külön osztályaiból választott képviselés, minden évben négy hétre áll össze törvényhozás végett.	—
A' luccai herczegség.	11 község.	**20**	**156,000**	**7800**	**400,000 tallér**	**600 ember**	Korlátolt monarchiai. A' képviselő tanács 36 főből áll.	**Károly** (Lajos) herczeg sz. 1799 dec. 23.
A' san marinoi köztársaság.	1 Város. 4 falu.	**1,2**	**7600**	**7334**	**8,000 tallér**	**21 emberből álló őrség a' capitanik' és a' két tanácsos' szolgálatára**	Aristo-democratiai. A' felségjogok az egész közönséget illetik; szavazattal bir mindenik polgár. A' közügyek' viselése a' nagy tanács mellett van, melly 60 tagból (20 nemes, 20 városi és 20 falusi polgár) áll. A' 12 tagból álló kisebb tanács a' nagyobb által választatik. A' végrehajtó hatalom az évenkint a' nagy tanács által választatni szokott Capitani reggenti által gyakoraltatik.	—

Digitized by Google

NAGYBRITANNIA ÉS IRLAND.

A. Területe.

1. Fekvése és geogr. alkotórészei. *a)* Nagybritannia, az éjszaki és atlanti tengertől körülfogott sziget, a' calaisi szoros (128,214 lábnyi szélességü) és a' csatorna (la Manche) által Francziaországtól, Irlandtól az íri tenger által különválasztva. A' déli rész: Anglia 11° 40′ — 19° 20′ K. H. és 49° 55′ — 55° 35′ É. Sz. a' délnyúgoti és déli szigetekkel egyetemben: az éjszaki rész Skóczia, hozzá értetvén az ide tartozó szigetek is, 9° — 17° K. H.; 54° 46′ — 60° 44′ É Sz. — *b)* Irland, Nagybritanniától nyugotra fekvő külön sziget, 7° 12′ — 12° 40′ K. H. 51° 18′ — 55° 23′ É. Sz. *c)* Az europai mellékrészek: Helgoland' szigete, Daniának nyúgoti partjain, 25° 34′ K. H. és 54° 11′ É. Sz. A' gibraltari sziklaerősség Spanyolország délnyúgoti csúcsán (12° 10′ K. H. és 36° 6′ É. Sz); Malta, Gozzo és Comino szigetek a' földközi tengerben Szicziliához közel (31° 41′ — 32° 13′ K. H., 35° 46′ — 36° 6′ É. Sz). Ezeken kívül Nagybritanniának még gyarmattartományai vannak a' föld' mindenik részében.

2. Political felosztása. Anglia 52 shire-re osztatik: 40 a' szoros értelemben vett Angliában, 12 a' walesi fejdelemségben. A' shirek' fekvése Angliában:

1. A' csatorna és az íri tenger között, Nytól K. felé: 1) Cornvall, 2) Devon.

2. A' csatorna mellet Ny.tól K. felé: 3) Dorset; 4) Hant (Hamshire) Wight szigetével, 5) Sussex, 6) Kent.

3. Az éjszaki tenger mellett D. től É felé (a' Thames éjszaki oldalán): 7) Essex, 8) Suffolk, 9) Norfolk, 10) Lincoln; (a' Humbertől éjszakra): 11) York, 12) Durham, 13) Northumberland.

4. Az íri tenger' mellett É. tól D. felé: 14) Cumberland, 15) Westmoreland, 16) Lancashire, 17) Cheshire.

5) A' Thames' és Severn' déli oldalán, Ng. tól K. felé: 18) Somerset, 19) Wilts, 20) Berks, 21) Surrey.

6. A' Thames' éjszaki oldalán, K. től Ny. felé: 22) Middlessex (London fővárosával), 23) Hertfort, 24) Buckingham, 25) Oxford.

7. A' Severn mellett, felfelé D. től É. felé: 26) Monmouth, 27) Gloucester, 28) Heresford, 29) Worcester, 30) Shrop.

8. Az Avon mellet: 31) Warwick.

9. A' (déli) Ouse mellett (lefelé): 32) Bedford, 33) Huntingdon, 34) Cambridge.

10. Az Ouse és a' Trent között, Dtől É. felé: 35) Northampton, 36) Rutland, 37) Leicester.

11. A' Trent mellett (lefelé): 38) Stafford, 39) Nottingham.

12. Közepett, a' Derwent mellett: 40) Derby.

Walesi fejdelemség. Délwales 6 shire-ből: Pembroke, Cardigan, Caermarthen, Glamorgan, Brecknoch, Radnor. — Éjszakwales 6 shire-ből: Montgomery, Merioneth, Denbigh, Flint, Caernarvon, Anglesea (sziget az íri tengerben).

Angliához tartozó szigetek: *a)* a' Scylli szigetek DNy-ra Cornwalltól, összesen 145, csak 5 vagy 6 lakott közöttök; a' legnagyobb Sz. Marys. *b)* Man' szigete az íri tengerben; *c)* a' 4 normann sziget a' franczia partok mellett: Jersey, Guernsey, Alderney, Sark.

Skóczia déli, közép és éjszaki Skócziára és 31 shire-re 's 2 stewartryra osztatik, közülök találtatik:

a) Déli Skócziában: Edinburgh, Linlithgow, Haddington, Berwick, Roxburgh, Selkirk, Tweedale (Peebles), Dumfrics, Kirkcudbright, Wigton, Ayr, Kanark, Renfrew, Styrling, Clackmannan, Fife, Kinross, Dumbarton; a' butei stewartry.

b) Közép Skócziában: Argyle (a' déli Hebridákkal), Perth, Forfar (Angus), Mearns (Kinkardine), Aberdeen, Banff, Murray (Elgin), Nairn.

c) Éjszaki Skócziában: Inverness (a' középső Hebridákkal), Cromarty, Ross, (az éjszaki Hebridákkal), Sutherland, Caithness, és végre az Orkneystewartry, melly az Orkneyszigeteket (67, lakott 29) és a' Shetlandszigeteket (86, lakott 17) foglalja magában.

Irland 4 tartományból áll, mellyek 32 grófságra (counties) osztatnak, név szerint:

a) Éjszakban Ulster, Armagh, Down, Antrim, Londonderry (Derry), Donegal, Tyrone, Fermanagh, Monaghan, Cavan grófságokkal.

b) Keletben: Leinster, — Dublin, Wicklow, Carlow, Wexford, Kilkenny, Queens, Kings, Westmeath, Longford, Kildare, East Meath, Louth grófságokkal.

c) Délben: Munster, Limerick, Clare, Tipperary, Waterford, Cork, Kerry grófságokkal.

d) Nyugotban: Connaught, — Galway, Mayo, Sligo, Leitrim, Roscommon grófságokkal.

3. Nagysága.

Anglia Walessel	2,728	négyszögmérföld.
Skóczia	1,467	» »
Irland	1,511	» »
Europai mellékrészek ..	10	» »
Összesen:	5,716	négyszögmérföld.

Az Europán kívüli britt birtokok összesen mintegy 183,000 négyszögmérföldet tesznek. A' britt koronának, a' keletindiai kereskedési társaság által kormányzott tartományai Ázsiában 53,660 négyszögföldre mennek.

4. Felszíne. Angliában változó, a' Cheviot- és Pentlandhegyek által a' skót Grampianlánczczal összekapcsolt középponti hegysoron kívül (Peak 4,050′ magos, 2,250′ hosszú üreggel Derbyben), legtöbb hegy van nyugot felé (Walesben a' Snowdon, legújabb felmérés szerint 3,456′); a' hegyeken kevés az erdőség, kopaszok inkább vagy hangával benőve. — Folyamok: A' keleti részen: Humber, melly az éjszaki Ouset és a' Trentet (balról Derwenttel) egyesíti; Ouse (déli, különböztetésül a' Humber' forrásfolyójától), szakad a' Washba (tengeröböl); és Thames, az Isisnek a' Medway és Charwell folyókkali egyesületéből (hossza alig 30 mérföld). A' nyúgoti oldalon: Severn, melly balról felveszi az Avont, jobbról a Wye-t; Mersey és Dee (a' szent Györgycsatorna' partfolyói). A' Cumberlandi tartományban (nyugot) számos szép ta-

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

vak (a' híres lake-k). — Csatornák, annyi 's olly pompások, mennyi 's millyenek nem semmi egyéb europai tartományban, összes hosszaságok 470 mérföld: a' bridgewateri, greattrunki, herefordi, liverpooli és leedsi, lancasteri, oxfordi, a' nagy összekapcsoló (grandjunction) csatorna (melly belső Anglia' számos csatornáit a' fővárossal összekapcsolja), 's több más. Említendők még a' gőzkocsikkal bejárt vasútak, számosabbak, mint bár hol Európában, 's mindég újakkal szaporítva. Kész vasút 1840-ben 275 g. mf., építés alatt 105 g. mf.

Skóczia jobbára hegyes, kivált az éjszaki részben (felföld). De a' legmagosabb hegy, Ben Nevis, még is csak 4,387′ magosságú. Keletről foly a' Forth, Murray és Tay; nyugotról a' Spey és a' Clide (szép zuhatagokkal) a' tengerbe. A' számos tavak között kitünő a' lochlomondi 28 szigettel déli Skóczában. A' Forth és Clide csatorna által kapcsoltatnak együvé. Ezen kívül a' már most 800,000 f. sterling költséggel bevégzett nagy caledoniai csatorna, melly a' német tengert az Oczeánnal egyesíti, és öt hajózható tavat (Ness, Oich, Loch, Ell és Linnhe) átszel.

Irlandban a' legmagosabb hegyek (a' Mac-Gilly-Cuddys-Reeks) alig emelkednek 3,300′-ig; az éjszaki parton magos basaltsziklák (az óriásgát, giants causeway); a' belsőben számos tó, söppedék (bogs) és homoksík. — Folyók: keletre: Slaney, Boyne; éjszakra Bann, Barrow; nyugotra: Shannon. A' királyi és a' nagy dublini csatorna (85′ magos vízmederrel a' Ryen át, az íri tengert összekapcsolják az óczeánnal); 's még több apró. A' számos tavak közül legjelesebb a' Lough Killarney (Lough-Leane).

5. Égal. Angliában mérsékelt (ritkán 12° hideg 0 alatt, ritkán 16 — 18° forróság); tengeri gőzökkel megtelt, 's ennélfogva inkább borúlt és változó, egyébiránt egészséges. Télen át eső, köd és hó felváltva. A' keleti parton kevesebb az eső, mint a' nyúgotin. Skócziában a' levegő általjában véve tiszta és egészséges, a' meredek, kopasz hegyeken, mik legmagosabb tetőiken örökös hóval borítvák, zordon is, a' völgyekben ködös. Irlandban még nedvesebb az égal, 's még nehezebb a' levegő mint Angliában, és a' számos tó' 's mocsár' kigőzölgései legalább a' külföldire nézve egészségtelenné teszik ezen tartományt.

6. Termények. 1. Angliában. *a)* Ásványok: Ezüst, az ezüsttartalmú ólomérczekből Cornwallban, Cumberlandban, Derbyben, Flintben, évenkint 12,000 marca; ón Cornwallisban, Walesben, Devonban (évenkint 93,000 mázsa) és réz Cornwallisban, Angleseaban, Devonben (285,000 mázsa évenkint), tisztált réz 10 millió tallérnál magosb értékig. Vas (sok, de nem különös jóságú 's nem igen aczélos, évenkint mintegy 13,800,000 mázsa) Staffordban, Shropban, Yorkban, Walesban 's a' t. Ólom körülbelől 400,000 mázsa, Cumberlandban, Yorkban, Derbyben, Shropban, Devonban, Cornwallisban, Walesben. Horgany (Zink) kivált Cornwallisban és Walesben, évenkint 72,000 mázsa. Kőszén töménytelen mennyiségben 's különös jóságú; legdúsabb fekhelyei éjszaki Angliában és Walesben. Évenkint mintegy 400 millió mázsa (10 millió f. st. értékű) nyeretik, 's Anglia kivált kőszénfekhelyeinek köszönheti iparának példátlan kifejlődését. Pala évenkint 1,200,000 mázsa, főleg éjszaki Walesben, hol a' legnevezetesebb bányák, Bangorhoz közel találtatnak és 300 év óta míveltetnek. Puskakohák nagy mennyiségben Brandonnál Suffolkban, Gáliczkő (50,000 mázsa.) Timsó (33,000 m.). Só, évenkint 4 millió mázsánál több nyeretik, kivált Cheshireben, Durhamban 's a' t. Iróón, rendkívül gazdag bányák Cumberlandban, mellyek a' gyártás' szükségeinek fedezésére csak minden hetedik évben nyittatnak meg, 's két (újabban felfedezett) ér Skocziában (Ayr és Inverness.) Ásványos források Bath mellett Sommersettben, 's még több helyt is.

b) Növények: Gabona, az állattenyésztésre szükséges nagy rétmívelésnél, 's a' gyárak és a' tengeri szolgálat által a' földmiveléstől elvont számos kezeknél fogva eddigelé nem elegendő (1828 — 1831-ig 7,263,184 quarter külföldi gabona és hüvelyes vetemény költetett el), de szép növekedésben, úgy hogy jelenleg sokkal kevesebb hozatik be; a' nedves égal miatt ritkán a' lovakkali fényűzésnek elégséges árpa és zab (1832 buzával 3,250,000, árpával és rozszsal 1,250,400, zabbal 3,200,000, hüvelyes veteménynyel 1,200,000 acre volt bevetve). Komló (1835-b. 53,816 holdf.), legtöbb Kentben, Herefordban, és Sussexben; jóféle gyümölcs kivált alma, körte, cseresnye; főzelek (Yorkban).

c) Állatország: Igen jeles lovak, finomgyapjas juhok, hízlalt szarvas marhák (Nagybritanniában és Irlandban jelenleg a' lovak' száma 2,200,000-re, a' szarvasmarháké 11,200,000-re, a' juhoké 50 millióra — magában Angliában 36 millió 's a' sertéseké 6 millióra (kivált Berkshirében) becsültetik, nagy kutyák, számos baromfi, különösen ludak. Heringek (Yarmouth Norfolkban esztendőnkint 50 milliót is szárít), szardellák, pilchardok és egyéb halak, kivált a' partok mellett. 1826-ban a' heringhalászat 10,365 hajót és 76,041 embert foglalkodtatott, 's 374,234 hordót megtöltött. 1831-ben 439,370 hordó került ki; 1834-ben 11,248 hajó, 382,877 hordó. 1000 — 1200 halászbárka szardella-, és 230 bárka pilchardhalászattal foglalkodott; a' 80 millióra menő pilchardok jobbára kivitettek. Osztrigák, Jerseynek keleti partjain évenkint 2000 embert 's 300 bárkát foglalkodtatva. Czethalak és tengeri kutyák (évenkint 600,000 f. st. értékig. 1823-ban 16,597 tonna czetszalonnát hoztak Grönlandból a' czethalbárkák). 1834-ben csak 76 hajó foglalkodott e' halászattal, 's 8214 tonna hájjal és 442 tonna halhéjjal került vissza. A' fizéter- (Pottfisch) halászat 1834-ben 6731 tonna húst és 2543 tonna hájat hozott be, 27 hajón. Tőkehalak szintúgy szép számmal a' britt-éjszakamerikai, 's az europai partokon, de kevesebb mint ezelőtt. Vad, az erdők' szükében (Yorkshire' kivételével) igen kevés.

2. Skócziában. Mindenféle ásvány, kivált jeles és sok kőszén, továbbá vas, ólom; ásványos források; elégséges gabona, de gyümölcsfa már igen kevés az éjszaki részekben. Szarvasmarha azonképen mint Angliában, de alacsonabb testalkotású; vad, kivált szárnyas, nagy számmal; vadállatok; földsarki ludak (költöző lúdfaj az úgynevezett skóczai szigeteken aprilistől octoberig; a' lakosok a' tojásgyűjtés után élnek); heringek (3000 bárka foglalkodik a' halászattal 1835-ben 402,000 hordóval) és egyéb halak, mint: lazaczok (Berwickből évenkint 30,000 vitetik ki), tőkehalak, de az eltartásra szükséges kő- és forrásső' hijányában csak tengeri só használtatik.

3. Irlandban. Len (49—50,000 oxhoft vetőmag, 's a' gyártás' szükségeire még sem elég), a' földmivelés' előmozditására irlandi földmivelő egyesület (farming-society) állott fel. Terjedelmes marhatenyésztés a' gazdag legelőknél fogva. Kőszén, tőzeg (turfa), burgonya, heringek (de kő- és forrásső itt sincsen).

B. Lakosok.

1. Szám.

Anglia Walessel (1841-ben)	15,906,629	lakos.
Skóczia	2,628,957	»
Irland	7,765,518	»
Hadi és tengeri erő	277,917	»
Europai mellékrészek	124,079	»
Összesen	26,703,300	lakos.

Nagybritannia' nem europai birtokaiban a' lakosok' száma körülkelől 138 millió.

Digitized by Google

Néhány jelesebb város' népessége.

a) Angliában.

	Lakosok.
London (Middlesexben)	1,700,000—1,800,000 *)
Manchester (Lancashireben)	272,000
Liverpool (ugyanott)	230,000
Birmingham (Warwickb.)	146,000
Leeds (Yorkban)	123,000
Halifax Hudderfieldssel (Yorkban)	110,000
Bristol (Gloucesterben)	104,000
Sheffield (Yorkban)	92,000
Plymouth, Devonport és Stonehouse (Devonben)	75,000
Wolverhampton (Staffordban)	68,000
Bradford (Yorkban)	68,000
Oldham (Lancasterben)	68,000
Stockport (Chesterben)	66,000
Rochdale (Lancasterben)	65,000
Bolton (Lancasterben)	63,000
Portsmouth, Portsea és Gosport (Hampshireben)	63,000
Knaresborough (Yorkban)	62,000
Norwich (Norfolkban)	61,000
Blackburn (Lancasterb.)	60,000
Newcastle (Northumberlandban)	55,000
Nottingham (Nottinghamb.)	51,000
Stepney (falu Midlesexben, London mellet)	49,000
Bath (Somersetben)	46,000
Hull (Yorkban)	42,000
Brighton (Sussexben)	41,000
Leicester (Leicesterben)	40,000
Islington (falu London' szomszédságában)	37,000
Stocke (Staffordban)	37.000
Preston (Lancasterben)	33,000
Chelsea (mezőváros, Middlesexben)	32,000
Hackney (falu Middlesexben)	31,000
Exeter (Devonben)	29,000
Coventry (Warwickban)	27,000
York (Yorkban)	25,000
Greenwich (Kentben)	25,000
Derby (Derbyben)	24,000
Macclesfield (Chesterben)	23,000
Dudley (Worcesterben)	23,000
Cheltenham (Gloucesterb.)	23,000
Chester (Chesterben)	21,000
Shrewsbury (Shropban)	21,000
Yarmouth (Norfolkban)	21,000
Cambridge (Cambridgeb.)	21,000
Kensington (Middlesexb.)	21,000
Kidderminster (Worcesterben)	21,000
Wigan (Lancasterban)	21,000
Ipswich (Suffolkban)	20,000
Oxford (Oxfordban)	20,000
Deptfort (Kentben)	20,000
Shields (Northumberlandb.)	20,000
Carlisle (Cumberlandben)	20,000

b) Skócziában.

Glasgow (Lanerkben)	202,000
Edinburgh Leith-el	162,000
Aberdeen	70,000
Paisley (Renfrewban)	57,000
Dundee (Forfarban)	54,000
Greenock (Renfrewban)	28,000
Leith (Edinburgh nélkül)	26,000
Perth (Perthben)	20,000

c) Irlandban.

Dublin	276,000
Cork	108,000
Limerick	66,000
Waterford (Waterfordb.)	59,000
Belfast (Antrimben)	54,000
Galway (Galwayben)	33,000
Kilkenny (Kilkennyben)	29,000
Drogheda (Louthban)	20,000
Clonmel (Tipperaryban)	16,000
Dundalk (Louthban)	15,000

d) Máltában.

Valette (az idegeneket is ide számítva) mintegy	60,000

2. Eredet. A' két főtörzsök: a' german és a' gael. Amazokhoz tartoznak az angolok, német vér, a' régi angelek és szászok' utódai, más gyarmatosokkal vegyítve, Anglia' nagyobb részében; kaledoniaiakkal (gaelek, legrégiebb gallusok, Sismondi szerint 340,000 lélekre leolvadva), Skócziának alföldén és az Orkneyszigeteken; a' régi brittekkel Cornwallban. Angolúl beszélő: 16½ millió. A' gael törksök 3 ágra oszlik: *a)* kymmrusok (egész Délbritanniának régi lakosai) főleg Walesben és Cumberlandban, 700,000 egyed külön nyelvvel; *b)* Skótok felső Skócziában, a' szigeteken, Középskóczia' síkföldének nagy részében és a' Man szigeten, körülbelől 1 millió; *c)* írek Irlandban, mintegy 8 millió. Az írek nyelvökre nézve közelebb állanak a' skótokhoz, mint az angolokhoz, miért is írek és skótok az ers közös név alá fogatnak. Nyelveik az ers' dialectusai gyanánt tekintetnek, ellentétül a' kymmrival, e' két utolsó pedig ismét e' régi gael nyelvnek, mint közös anyának leánya. Francziák a' normann szigeteken, olaszok Máltában, Németek Helgolandban, normannok a' Shetlandszigeteken, flamandok Walesben, zsidók és czigányok itt ott elszórva.

3. Ipar. Sehol sem olly virágozó mint Nagybritanniában; már 1831-ben lakosainak $^4/_{10}$-e ipart és kereskedést üzött. *a) Kézművek és gyárak.* Nagybritanniára, 's nevezetesen Angliára és Skócziára nézve legfontosabbak a' pamutművek, mik közvetve és közvetlenül 1,500,000 embert foglalkodtatnak. Nyers anyagból Arkwright találmánya (a' fonógép) előtt 250,000 zsák kivántatott, már most 1 milliónál több. 1835-ben 360,829,834 font pamut hozatott be, 's az innen készült gyáratok' értéke 31,400,000 font sterlingre ment, mikből 18,541,926 font sterlingért ki vitetett, nevezetesen: fonalból (twist) 82,457,885 font, 6,012,600 f. st. értékkel, és 480,959,896 yard szövött kelme, a' csipkéket, zsebkendőket és harisnyaárúkat ide sem számítva. Nagybritanniában 1262 pamutfonógyár találtatott erőművekkel és 11,153,000 orsóval. A' pamutgyártás főtartománya Lancaster, az összes britt pamutárúknak két harmada innen kerül ki. Ezenkívül a' gyapjúgyárak a' legrégiebbek 's legfontosabbak közé tartoznak az egész országban, 1835-ben mindazonáltal a' kivitt gyapjuáruk csak 6,539,781 értékkel bírtak, mi körülbelől a' pamutárukivitelnek egy harmada. A' gyapjút Nagybritannia, terjedelmes juhtenyésztése mellett is, nagyobb részben a' külföldről kéntelen behozni, különösen Németországból, Ausztraliából és Oroszországból. 1837-ben 48,388,292 font gyapju (19,705,492 font Németországból, 7,060,525 font Újdélwalesből és Van-Diemenslandból, 's 6,114,945 f. Oroszországbol) hozatott be. A' fonógépek nélkül (Owen' felvetése szerint) Angliának gyapju és pamutgyárataihoz 400 millió munkás kivántatnék. Bőr, évenkint 12 millió f. sterlingnél több. A' bőrgyártásnak különösen jeles tárgya a' fénymázas bőr. Worcester kesztyűgyáraiból 6 millió pár kesztyűnél több kerül ki évenkint. Vászon gyárak, 's általjában minden egyéb len és kenderkézművek legvirágzóbbak Irlandban, 's ez után Skócziában, és 300,000 embernek adnak munkát, kik évenkint 2 millió f. sterlingért kivisznek belőle, de az anyagnak nagy része a' külföldről hozatik be előlegesen. Selyemgyárak. Az itt foglalkodtatott munkások' száma 120,000, 's a' készített árúk' értéke 1832-ben 8 millió f. st. felé ment. Papiros 830 malomban és 30,000 munkás által évenkint 1,300,000 f. sterlingért. (1833-ban 67 millió koncz papirosnál és 30,000 mázsa táblapapirosnál több). Érczárúk, jelesek a' fegyver- és kurta aczél- 's vasárúk, továbbá az ezüstölt, és drágasági munkák. Az összes érczművek' értéke (a' 3,400,000 f. sterlingnyi aranyművek nélkül) 18 millió f. sterlingre becsültetik évenkint, 's a' kivitel 4 millió font sterlingre. Ezen iparág mintegy 360,000 munkásnak ád foglalatosságot, kiknek egy hatoda Birmingham' városára esik. Cserépárúk (nevezetesen Wedgewood és köedények) 2½ mill. f. st. 45,600 munkás. Üveg 2½ millió f. st. 46,000 munkás. Czukor 1818-ben 350 serpenyővel 150,000, 1821-ben már csak 170 serpenyővel 90,000 hordó; 60,000 hordóval kevesebb vitetvén ki (1832-ben 774,934 mázsa finomított czukor vitetett ki, 1,544,300 f. sterlingért; maradott az országban 3,725,751 m. fogyasztásra). Ser Londonnak 11 legnagyobb serfőzése 1824-ben 1½ millió barrel porternél többet; 1832-ben általjában véve Anglia' serfőzései 25,800,000, a' skócziaiak 990,000, 's az irlandiak 1,540,000 bushel komlót fogyasztottak el, más adatok szerint az 1825—1830 közötti 6 évben 32,400,000t évenkint, sőt 1833-ben épen 40,675,890t. Égettbor, a' canon-millsi gyár Edinburgh mellett, 80,000 f sterling adót fizet évenkint egy maga, és London' 12 legjelesebb lepárolója 10½ millió quart közönséges pálinkát használtak finomításra; 1832-ben Angliában 3,788,068, Skócziában 7,979,038, és Irlandban 9,260,920, összesen tehát 21,028,026 gallon szeszes ital lepároltatott (destilláltatott).

Meidinger nagybritanniai és irlandi utazásaiban (1828) a' gyárhelyeket ekkép sorozza:

	Angliában	Skócziában	Irlandban
Pamutkelmékre	46	28	16
Gyapju »	41	12	19
Selyem »	26	5	4
Vászon »	15	32	60
Vas- és aczélárúkra	37	16	6

*) 1839-ben 1,626,500. Némellyek szerint jelenleg már 2 millió.

Digitized by Google

Nagybritannia' nemesbítő iparának egész termesztésértékét Pebrer 1832-ben 205,475,000 f. sterlingre teszi, 's ugyanazon esztendőben a' termesztés' jövedelmét 271,000,000 f. sterlingre (246,600,000 f. st. földmívelés után, és 24,800,000 f. st. bányászatból, sóból) becsüli.

b) Kereskedés. Ennek tárgyai nem csak felebb említett kézmű- és gyárárúk, de számos kelet- és nyúgotindiai termék is, minők: kávé, czukor (az 1807—1820 közötti 14 évben 55½ millió mázsánál több, még pedig mintegy 50 millió mázsa britt ültetvényekből nyers czukor hozatott be), thea (magában az országban (1835) 35,580,000 font fogyasztatott), indigo, fűszerek 's a' t. Az 1828—1833 közötti hat évnek kivitele, egyremásra, hivatalos becs szerint 67,904,852, és a' kijelentett becs szerint 47,752,812 f. st., 1836-ben a' külkereskedésben forgó árúk' hivatalos becse 154,852,245 f. sterlingre ment, 97,621,548 a' kivitelre (ezek között 85,229,837-ért, vagy a' kijelentett becs szerint, 53,368,571-ért föld- és gyártermékek) és 57,230,697 f. st. a' bevitelre esvén. Ezen kereskedés 1836-ben 25,820 hajót (2,792,616 tonna teherrel és 170,637 hajóssal) foglalkodtatott, a' miknek ⅘ Nagybritanniához és Irlandhoz, ⅕ pedig a' britt gyarmatokhoz tartozott. Ezenkívül volt Nagybritanniának az 1836-d. év' vége felé mintegy 600 gőzhajója 67,969 tonnával. 1837-ben 23,951,719 f. sterlingre mentek a' vámjövedelmek. 1838-ben a' britt révpartokba érkezett tengeri hajóknak száma 19,639, (3,501,254 tonna teherrel), 's az e' révpartokból kiindúltaké 17,204 (2,916,302 tonna teherrel). Az 1834—1836 közötti három évben 3687 új hajó (483,091 tonna teherrel) építetett.

A' bevitel, melly jobbára nyers anyagokból áll, kézművek' és gyárak' számára, 1838-ben állott: gyapjúban 52,737,447, pamutban 507,286,744 font (az éjszakamerikai egyesült státusokból 431,437,858), lenben 1,625,315 és kenderben 729,648 mázsa, selyemben 4,633,000 font, és faggyúban 1,122,256 mázsából.

A' kivitel' értéke ugyanezen évben; pamutárúkban 16 millió 700,468, pamutfonalban 7,430,582, gyapjuárúkban 5 millió 792,156, gyapjufonalban 365,657, vászonárúkban 2,919,744, selyemárúkban 778,000, érczárúkban (vasból és aczélból) 2 millió 530,903, finomított czukorban 550,506, cserépedényekben 670,985, és üvegárúkban 476,524 f. sterling.

Európára, Irlandot és a' franczia partok' hosszábani szigeteket is ide számítva, jutott 1829b. a' kivitelből 34,051,076, a' bevitelből 14,525,883 f. st. Különösen Németországra a' kivitelből 10,213,363, a' bevitelből 1,597,854 f. st.

1820 b. a' Keletindiába küldött hajók 76,833 tonnákkal és gyáratokkal (érték: 2½ millió f. st.), a' Nyúgotindiába küldöttek pedig 217,744 tonnákkal és gyáratokkal (érték: 5¼ millió f. st.) voltak terhelve *).

Egyébiránt a' külkereskedés' legfontosabb fokhelyei, Angliára nézve: London, mellyre külön az egyetemi britt kereskedés' ⅖ esik, 's melly a' legpompásabb kereskedési és hajózási intézetekkel (mindenek felett a' hajógyárak) bír; Liverpool, melly rendkívüli haladásánál fogva a' britt kereskedésnek ⅕ részét magához vonta és kivált Amerikával a' legterjedelmesebb kereskedési viszonyokban áll; Bristol, Hull, Newcastle, Sunderland és Whitehaven; Skóciára nézve: Edinburgh Leith-el, Glasgow, Dundee és Aberdeen; Irlandra: Dublin, Cork, Belfast és Waterford.

*) A' britt birodalom' kereskedési vázlatának alapúl szolgáltak a' vámtételek, mik 1696 óta azon egyek maradtak. De a' partok' hosszában rendkívüli dugárkodás üzetik, melly külön tengeri erővel bír; 30 és több ágyús hajók védik a' dugárkodók' naszádait, 's ezek nem ritkán a' kormány' 50 rendbeli fegyveres vámhajóival nyílt harczba bocsátkoznak.

Segédeszközök: *a)* A' szabadítékos bankok, mellyek között Angliának nagy bankja Londonban mintegy 40 millió f. sterlinget, 15 millió f. st. tőke mellett, bír jelenleg, és (1832b.) 21,914,320-at forgat bankjegyekben. Ezen bankon kívül a' legnagyobb a' királyi irlandi Dublinban, mellynek 1821 óta 3 millió f. st. tőkéje van, 's jelenleg 6 millióra menő bankjegyeket hoz forgásba. Ezenkívül Angliában és Walesben az 1824—1827 közötti években egyremásra 780 szabadíték adatott ki különbankokra, melly szabadítékokat évenkint újra kell váltani, 's ezen bankok összesen 14 millió font sterlinget hoznak forgásba. Ide való még 80 tartományi bank Skocziában, közöttök 31 társasági bank, kettő »Skoczia' bankja« név alatt, és a' nagyobb szám fiókbankokkal is ellátva. Összes bankjegyeik 1820-ban 3,309,082 f. sterlingre mentek. Irland' számára van még 34 különbank, mellyeknek összes forgásban volt bankjegyeik 1827 b. 1,192,886 f. sterlingről szólottak. A' Nagybritanniában és Irlandban bankjegyek' képében folyamatban levő papirospénz egész összesége ennélfogva mintegy 46,500,000 f. st.; *b)* a' biztosító egyesületek; *c)* kereskedési társaságok (a' keletindiai, afrikai, orosz, levantei, déltengeri, hudsonöbli, kelettengeri, sieraleonai és hamburgi társaság); *d)* kereskedési szerződések majdnem minden kereskedő nemzetekkel; *e)* külső kereskedési consulátusok; *f)* jelcs kereskedési törvények; *g)* egy felső kereskedési collegium.

Pénz: 1 penny (ezüstpénz) = körülbelől 2 krajczár; 12 p. = 1 shilling (ezüstp.) = 27 kr. pengő pénz; 20 sh. = 1 font sterling (képzelt pénz) vagy 1 sovereign (új aranypénz); 21 sh. = 1 guinea (aranyp.). 1799-ben 44 millió f. sterlingnyi aranypénz, és lord Liverpool' felvetése szerint 3,960,433, Buchanan szerint pedig csak 2,000,000 f. sterl. czüstpénz volt forgásban. Malchus a' Nagybritanniában forgó érczpénz' összegét 25 és 30 millió f. st. közé helyezi általjában. Wellington hg' jelentése szerint 1828' végével 'a Nagybritanniában forgott pengőpénz 28,360,000 darab sovereignből és 8,000,000 f. st. ezüstből állott. Az 1790—1832 közötti években 73,604,556 f. sterlingért kettős, egyes és fél sovereignek arany pénz, és 12,300,628 f. sterlingért (egész és fél tallérok, shillingek, 6-, 4-, 3- és 2pencek's pennyk) ezüstpénz veretett összesen.

4. Vallás. Angliában a' reformált püspöki egyház: 2 érsek (a' canterburyi, ki egyszersmind Anglia' primása *), 's a' yorki), 25 püspök 9,300 egyházkerülettel és 10,711 plebániával. Minden egyéb vallás türetik. — Irland-ban a' püspöki egyház 4 érsek, 18 püspök, 300 felsőbb 's körülbelől 1,200 alsóbb pap alatt áll; a' lakosoknak ⅙-de catholicus, ezelőtt súlyos elnyomatás alatt, de 1778 óta fekvő jószág' birtokára képesek, 1791 óta minden kutató boszontásak alól felmentve, 1817 óta, a' testeskü' elengedése mellett, részesei a' hadi seregnek és tengeri erőnek, 1829 óta a' felszabadító törvénynél fogva a' protestánsok' minden jogaival birók. 1822-ben catholicus pap volt Irlandban: 4 érsek, 22 püspök, 1500 felsőbb, 3100 segédpap; — 896 egyház, 55 klastrom. — Skóciában az uralkodó reformált egyház presbyteriánusnak neveztetik: 889 egyházkerület, ugyan annyi plebánossal, 60 presbyter (öregek), 15 tartományi zsinat mint egyházi itélőszékek alatt, miktől a' felebbvitel az évenkint egyszer Edinburghban összegyülő generalassembly (a' presbyteriumok' küldöttei) elejébe történik. — A' király feje az angol (püspöki és presbyterianus) egyháznak, Irlandban ellenben nincsen befolyása a' catholicus püspökségek' betöltésére. — Türetett felekezetek (dissenters): lutheránusok, herrnhutiak, independisták, mennoniták, unitáriusok, quackerek, methodisták (a' legerősebb; 1816-ban 452,484 tagból álló, főhelye Manches-

*) Évi jövedelme nem egészen 20 ezer f. sterl.

Digitized by Google

ter), New-lights (új felvilágosodottak), főhely Brighton 's a' t. — Zsidó, Londonon kívül (20,000) igen kevés az országban. — Egyremásra számíthatni: 14,500,000 püspökit, 2,200,000 presbyterianust, 1½ millió dissentert és 8 millió catholicust. A' keresztyénségi társaságok közűl kiváltképen fontosak a' missiói egyesületek 's a' britt bibliai társaság, melly alapításától (1805) fogva 1820-ig az egyesült három országban 629 segédegyesülettel szaporodott, 's a' bibliának 130 különböző nyelvekre és dialectusokra fordításáról gondoskodott, és ama' 15 év alatt 704,840 f. sterlinget költött czéljára. A' cambridgei segédegyesület' legújabb jelentése szerint 9 új bibliai fordítás járúlt még amazokhoz, 's a' bibliai segédegyesületek 783-ra mennek jelenleg.

5. Tudományok és művészetek. A' britt literatura' fő ágai: régisignyomozás 's a' görög és római classicusok' criticája, mathematica, történettudomány, gyógytan, gazdaság, státusoeconomia és kézműtan. Az angol szónokok és költők előkelő helyet foglalnak el. A' könyvkereskedés sehol sem olly nagyszerű mint Angliában (van olly könyváros, ki évenkint 5 millió f. sterlinget kezel; Londonban van 900 könyváros, 's köztök a' Longman' és társaié csak a' hirdetésekért 250,000 tallért fizet évenkint), és sehol sem az éjszakamerikai státusok' kivételével nyomatik 's olvastatik annyi időszaki irás (1816-ban az egy Londonban 66, most 97, a' tartományokban 135 újság, ezeken kívül 46 havi és 2 évnegyedi irás, lord Russelnek a' parliamentben tett jelentése szerint 1822-ben összvesen 284 időszaki irás, 1829-ben megjelent 308 folyóirás, most 483. Az 1821-diki év' folyamata alatt Angliában 23,600,000, és az egy Londonban 11 millió újságlap adatott ki. A' művészetben (a' rézmetszés' kivételével, 1820 óta nyilvános műkiállítással) azonban más nemzetek megett maradtak a' brittek, 's mit illyes mesterművekből összevásároltak, eddigelé nem annyira művészeti előpéldányúl szolgált, mint fényűsésűl büszkeségök' és pompaszeretetök' kielégítésére. A' legújabb időben mindazonáltal több gazdag gyűjtemény Londonban (Leicesteré, Staffordé, Grossvenoré, Hopeé, Fawkeé) nyitva áll a' közönség' számára.

Művelts égi intézetek. A' népmívelődés, nem lévén tárgya a' státus' gondoskodásának Britanniában, rendkívül elhanyagoltatott Angliában és Irlandban, és czélirányos iskolai oktatás által csak Skócziában (mindenik egyházkerületben egy iskola) volt róla gondoskodva. Az elsőbb országokban, a' baj' gyorsabb orvoslására a' kölcsönös tanítás hozatott be legujabban, mellynek terjesztéséről külön a' szegények' nevelésére összeállott társaság gondoskodik. 1829-ben már is 1490 iskolája volt, holott 1824-ben még csak 1179. Hasonló társaság Irlandban, melly 1814-ben csak 148 iskolával bírt, 1824-ben ezek' számát már 1072-re felvitte. Általjában véve 1810 óta nagy haladást tett az elemi oktatás. Nagybritanniának akkor még csak 32,000 iskolája volt 850,000 tanítványnyal, és 1816-ban 90,000 gyermek találtatott magában Londonban, kik minden tanítás nélkül felnőttek. Nagy változás történt ekkor, vasárnapi és elemi iskolák' felállítása által, ugy hogy már 1826-ban az egyesült országokban 6000 vasárnapi iskola 50,000 tanítóval és 700,000 növendékkel, és 1820-ban az egy Angliában 35,382 nyilvános elemi iskola 1,571,372 tanítványnyal találtatott. 1835-ben a' vasárnapi és elemi iskolák' növendékeinek száma 1,794,640-re ment Angliában. Irlandban 1824 óta, hol akkor 10,000 iskola 374,813 tanítványnyal bírt, ezeknek száma 1835-ig 633,846-ra nőtt; de még ezen szám is csak felét tette az iskoláztatható gyermekeknek. Az egyetemi tanúlmányokra az úgy nevezett collegiumok szolgálnak előkészületül, mellyek a' német gymnasiumoknak felelnak meg némileg. Ezek 's az elemi iskolák között állanak még a' grammar-schoolok. — Tudományos intézetek: Királyi tudományos társaságok Londonban, Edinburghban, Dublinban, és számos egyéb tudós egyesületek; művészeti academia Londonban és Glasgowban, britt institutum Londonban. Egyetemek. *a)* Angliában: Oxford, Cambridge és London (ez utóbbiban jelenleg kettő); *b)* Irlandban: Dublin (Oxford és Dublin csak nem minden jog- és gyógytudományi tanítóintézetek nélkül); *c)* Skócziában: Edinburgh, Glasgow, Aberdeen, St. Andrews; jeles szerkesztésűek, 's minden tudományosztályokra kiterjedők; College of Physicians 's egyéb jeles gyógytudományi tanítointézetek, Londonban a' kórházak mellett. Különösen még említésre méltók a' keletindiai collegium (Haileybury-college), a' keletindiai társaság' katonai iskolája Addiscombeban, a' Sandhurst-college, a' New-Military-Academy, a' Royal-Naval-Collegek Portsmouthban és Plymouthban, a' három nagyszerű tanító intézet iparűzők' számára Londonban s' a' t. Nyilvános könyvtárak: A' britt museumban (1832-ben 218,957 kötet, 21,604 kézirat, és 19,093 földi abrosz és eredeti oklevél); a' három királyi társaság' könyvtárai; az egyetem' könyvtára (a' bodleyi) Oxfordban (250,000 kötet és 30,000 kézirat, sőt mások szerint 500,000 kötet), az egyetem' könyvtára Edinburghban (gyógytudományi osztálya 60,000 kötetre megyen); az ügyvédi könyvtár az edinburghi parliamentházban (120,000 kötet, különös tekintettel a' német literaturára): a' londoni orvosi kar' könyvtára (30—40,000 kötet), Landsdown', Spencer' és Bank' magános könyvtáraik. — A' britt museum Londonban, egyikével a' legnagyobb régiséggyűjteményeknek, mellyben Elgin' híres márványtáblái, mik 875,000 francon vásároltattak meg a' kormány által, találtatnak; a' Hunter-museum összehasonlító boncztanra (20,000-nél több készítménynyel) Londonban; a' füvészeti kert Kewban; a' Loddigeféle híres növényiskolák Hakneyben London mellett, miknél nagyobb és szebb nem találtatik az egész birodalomban; csillagásztornyok: Greenwichben, Cambridgeben, Sloughban, Edinburghban.

C. Polgári alkotmány.

1. Státusforma. Örökös, korlátolt monarchia. Státusalaptörvények: 1) Első Henrik' szabadságlevele (charta libertatum) költ 1101-ben. 2) A' nagy szabadságlevél (magna Charta, the great charter), melly a' birodalom nélkűli János királytól 1215-ben kicsikartatott. 3) A' Petition of rights (könyörgés jogért), melly parliamenti oklevél' kiadására 1628-ban I-ső Károly, hogy a' gyakran megsértett magna charta ismét helyreállhasson, kénszerítetett. 4) Az 1673-diki úgy nevezett testoklevél. 5) A' habeas-corpus oklevél 1679-ből. 6) A' declaration of rights (a' jogoknak kinyilatkozása) 1689-ből, midőn harmadik Vilmos trónra lépne. 7) Az act of settlement (a' hannoveri ház' öröködésoklevele) 1701-ből. 8) Skócziának (1707) és Irlandnak (1800) egyesülési okleveleik. 9) A' catholicusok' emancipatiói oklevele 1829-ből, mellynél fogva a' catholicusok hasonló politicai jogokkal bírnak, mint a' többi keresztyén felekezetek. 10) A' reform' oklevele 1832-ből, melly az alsóház' szerkezetét 's a' választási jogot tárgyazza. (Lásd: történetek.)

A' király a' parliamenttel osztja a' törvényhozó hatalmat. A' parliament két házból áll, *a)* a' felsőházból (az egyházi és világi lordok), a' lordkanczellár' elnöksége alatt; 1837-ben 429 tag (2 királyi herczeg; Angliából 21 herczeg, 19 marquis, 108 gróf, 17 algróf vagy viscount, 188 báró; Skócziából 16, Irlandból 28 peer és 30 érsek 's püspök); *b)* az alsó vagy a' községek' házából (house of commons), 658 követ, shireket, városokat, mezővárosokat, egyetemeket, és tengerirévpartokat képviselők, kik

Digitized by Google

sem rendes fizetést, sem napi díjt nem húznak; Skóczia küld 45-öt, Irland 100-at; a' ház által választott 's a' király által megerősített szóló, elnöke a' háznak. Ezen ház minden hetedik évben új választások által megujítatik. A' parliamentreform (1832) óta, — melly a' választási jogot tökéletesen átidomította, minthogy általa 57 mezőváros egészen, és 30 részben fosztatott meg választási jogától, holott ezzel más részről több nagy város, mik eddig nélkülözték, februháztatott, — az álsóház ugyan még jelenleg is, mint ezelőtt áll 658, a' polgári rendet, mellyhez a' kisebb nemesség is számítatik, képviselő követből, de Anglia vesztett 18 szózatot, nyertek ellenben Wales 5-öt, Skóczia 8-at és Irland 5-öt, úgy hogy jelenleg Anglia 471 (143 a' 40 grófságból, 2 az oxfordi és cambridgei egyetemből, 324 pedig 187 városból és boroughból vagy mezővárosból), Wales 29 (15 a' 12 grófságból és 14 a' 14 boroughból), Skóczia 53 (30 a' 30 grófságból és 23 a' 21 városból és boroughból) és Irland, 105 (64 a' 32 grófságból, 2 a' dublini egyetemből, 39 pedig 33 városból és boroughból) követet küld.

Mind a' két házban az emancipatiói törvényig (1829) csak az angol egyház' hívei bírtak székkel és szózattal, miért is 17 catholicus peer (7 angol, 8 irlandi és 2 skócziai) ki volt zárva. — Mindenik tagnak joga van valamelly tárgyat indítványba hozni, 's ha ez törvényjavaslatot foglal magában, billnek nevoztetik. A' háromszoros felolvasás után, szózatok' többségével elfogadott bill a' másik házba küldetik tanácskozás végett, honnan helyeslés esetében a' király' elejébe terjesztetik, ki azt megerősíti vagy nem. A' pénzbillek mindazonáltal csak az alsóházban inditványoztathatnak, 's a' felsőház ezeket minden változtatás nélkül, feltétlenül, vagy elfogadja vagy elmellőzi. A' bill csak a' királyi megerősítés által lesz kötelező törvénynyé, 's ekkor a' parliamentacták közé soroztatik. A' király csak ministerei által, kik majd nem mindenkor választott követek is egyszersmind az alsóházban vagy peerek, indítványozhat valamelly törvényt, 's a' státus' szükségei is ez' úton terjesztetnek tanácskozás végett az alsó ház' elejébe. A' ministerek évenkinti számadással tartoznak a' megajánlott sommák mire fordításáról. A' király együvé hívja a' parliamentet, 's ezt elhalaszthatja (hosszabb időre szétoszlathatja), vagy egészen felbonthatja. De három évnél továbbra nem halasztathatik el valamelly parliamenti ülés.

Mindenik ház maga magát is eloszlathatja. A' kormány nagy befolyással van az alsóház' tanácskozására azon tagok által, kik vagy kormányhivatalokat viselnek, sinecurákkal birnak, és halálok' napjáig járó évenkinti fizetést húznak, vagy a' seregben és tengeri haderőben szolgálnak (egy parliamenti választmány' jelentése szerint 1822-ben 109 illyképen a' koronától függő tag találtatott az alsóházban).

A' végrehajtó hatalom kirekesztőleg a' király' kezében van, minden számadás' kötelezése nélkül. De minthogy ministerei és tisztviselői feleletadásra vonathatnak a' nemzet által, 's az alsóház őket a' lordok' háza (mint legfőbb nemzeti itélőszék) elejébe e' végre idéztetheti, ennyiben a' parliamentnek is befolyása van a' végrehajtó hatalomra. — Fő kormányzási hatóságok: a' király' titkos tanácsa, melly a' státustanács' és a' titkos tanács képét viseli egyszersmind, 's mellynek tagjai a' királyi herczegek, a' felsőbb koronatisztek, ministerek, az alsóház' szólója, Angliának mind két érseke, és ollyas státusférfiak, kiket a' király' különös bizodalma e' tisztségre emel (1831-ben 183 volt a' tagok' száma); a' király' cabinetje, áll 14 rendes tagból, tudniillik a' ministerekből 's a' legfőbb státushatóságok' elnökeiből. Kivételképen még bizonyos rendkívüli tagok is a' cabinet' üléseibe meghivatnak; a' státusministerium (a' közkincstár' első lordja és fő kincstárnoka, a' kincstár cancellárja, ki egyszersmind alkincstárnok 's financzminister is szorosabb értelemben, a' külügyek, belügyek', és a' kereskedés' 's gyarmatok' minister-státustitoknokai).

A' bírói hatalom is a' király' nevében gyakoroltatik az egész birodalomban békebirák, esküttszékek, sherifek által a' grófságokban, mayorek (Londonban lord-mayor) által községi tanáccsal (common-council), melly a' városok' különböző nagyságához képest 15 — 90 tagból áll, 's mellynek harmadát az alderman-ek képezik — a' városokban; 4 fő törvényszék Anglia' számára: a' közönséges perek' itélőszéke (court of common pleas); a' királyi bank' itélőszéke (court of kings-bench) Londonban; a' tárnoki itélőszék (court of the exchequer), 4 bíróval mindegyik, kik összvesen Anglia' 12 bíráinak neveztetnek; végre a' cancellária itélőszék (court of chancery), mellynek elnöke a' főcancellár, 12 ülnökkel (masters of chancery). Irland' számára szintúgy 4 illyes fő itélőszék szerkesztetett hasonló nevek alatt 's ugyan annyi számú személyzettel, da a' court of chancerynek csak 4 ülnöke van, mindnyájan Dublinban. Skócziában csak három fő itélőszék van, nevezetesen a' court of session, court of justiciary és court of exchequer, mindenben hasonlók az angolokhoz és irlandiakhoz, 's Edinburghban mindnyájan. A' policzia a' grófságokban a' sherifek és békebirák által igazgattatik, kiknek leghathatósabb segédeik a' constable-k; ezek két osztálybeliek, fő constable-k (egész grófságra) és községi constable-k (egyes községek' számára). Ezeken kívül az összes policziai igazgatóságnál még a' coronerek fordúlnak elő. A' városokban a' policziai ügyviselés a' mayor és a' községi tanács alatt áll.

2. A' király. 1837 óta I-sö Victoria királyné, a' braunschweigi ház' ifjabb (hannoveri) ágából. Rokonágbeli öröködés. — Czím: Nagybritannia' és Irland' egyesült birodalmának királya, 's a' hit' védője. A' koronaörökös született cornwalli és rothsayi herczeg, chesteri és flinti gróf, ezen jószágok minden jogaival és jövedelmeivel, 's kinevezett walesi herczeg. — A' király' jövedelmei: a' király' civillistája kormányának egész idejére a' parliament által meghatároztatik' öregbitethetik ugyan de leebb nem szállíthatik. Csak az előbbeni király', IV-dik Vilmos' országlása alatt választatott külön a' civil-government a' civillistától, 's ezáltal felére szállítatott az utóbbi, 's csak az udvartartás', az udvari tisztségek' költségei, és a' királyi kegyelmek 's díjpénzek terhelik azt jelenleg. IV-dik Vilmos alatt évenkint 510,000 f. sterlingre ment, vagy más adatok szerint (1836) 498,470 f. sterlingre. Jelenben 386,000 f. sterlingből áll, de mikhez még 500,000 f. st. koronai birtok után, 100,000 f. st. Skócziából, és 24,000 f. st. Cornwallból és Lancasterből járúl, úgy hogy a' királyi jövedelmek' összvege 1 millió font sterlingnél többre tétethetik. — Lak: Londonban a' St. James-palota (de a' három utolsó király 's a' mostani királyné nem laktak itt) és a' Buckinghamhouse-palota. — Vidéki kastélyok: Kensington, Hamptoncourt, Kew, Windsor 's a' t. Koronatisztségek: 1) Az országbiró (lord high steward of England), csak rendkívüli esetekben betöltve; 2) a' fő cancellár, néha egyszersmind főpecsétőr; 3) főtárnok; 4) a' státustanács' elnöke; 5) titkos pecsétőr; 6) főkamrás, a' Lancasterházból mindég; 7) főconnetable, csak a' koronázás alatt betöltve; 8) főmarshal, mindég a' norfolki (catholicus) házból; 9) főadmirál (jelenleg az admiralitási itélőszék által képviselve). — Fő udvari tisztek: főkamrás, főudvarmester, főistállómester, lord főalamizsnaosztó.

Lovagrendek: 1) a' kék nadrágszalag (térdszalag)- rend (1349-ben III-dik Eduard által alapítva); 2) Bath-rend (1399-ben IV-dik Henrik által álapítva, 1725-ben I. György által megujítva 's ezen megújítás óta érdemrend és 1815-től kezdve 3 osztályból álló); 3) Tüske-rend (skó-

Digitized by Google

cziai, V-dik Jakab által 1540-ben alapítva); 4) Sz. Patrik' rendje (irlandi, III-dik György által 1783-ben alapítatott). 5) Sz. Mihály és György' rendje, csak az ioniai szigetek' és Malta' számára, 's érdemjutalmúl IV-dik György által 1818-ban alapítva.

3. Rendek. Alkotmányilag csak két státus van Nagybritanniában: a' nobility és a' commonalty. Amaz (a' magos vagy szoros értelemben vett nemesség) áll herczegekből, marquis-kból, grófokból (earls), viscountokból, bárókból, 's ezek Angliában született peerek (a' felsőház' tagjai), Skócziában és Irlandban ide választathatók. Ezen nemességet csak a' legidősb fiú örökli az atyától; az ifjabbak a' commonaltyba lépnek, de mint herczegek', grófok' és marquis-k' fiai még lordoknak neveztetnek. Személyökre nézve bírnak e' nemességgel a' fő koronatisztek, az angol és irlandi érsekek, 's az angol püspökök. Ezenkívül az érdemet is megjutalmazhatja e' nemességgel a' király, valamint valamelly peernek legidősb, 's fitestvérrel nem bíró leányával házasság' útján is megszereztethető. 1835-ben (a' személyökre nézve peerséggel bíró királyi herczegeken 's érsekeken és püspökökön kívül) 664 britt peer volt összesen, tudniillik Angliában, Skócziában és Irlandban 28 herczeg, 36 marquis, 222 gróf, 79 viscount, 283 báró és 16 peeress, kik közül többen már a' tizenegyedik században képesek nemességöket kimutatni.

4. Státusjövedelem. Az 1830-diki budget szerint 54,810,190 f. sterlingre ment a' státusjövedelem, és a' közkiadások 52,018,217 f. sterlingre. Azóta a' bevétel is az adózások' leszállítása által, a' kiadások is jóval megkisebbedtek, annyira, hogy amazok 1835-b. csak 50,494,730, és ezek 48,787,639 f. sterlinget tettek. A' korábbi években a' kiadások tetemesen felülhaladták a' bevételt, 's a' hiányt ennélfogva kölcsönök által kellet pótolni *). Ezek 1818-ban a' britt státusadósságok' öszvegét csak nem 900 millió f. sterlingig emelték, mik 1834-ig 754,100,159 f. st. alapított és 27,906,900 f. st. alapítatlan státusadóssággá szállottak le. Az 1835-ben a' négerrabszolgák' felszabadításakor a' gyarmatok' kártalanítására tett 20 millió f. st. kölcsön miatt ismét növekedett a' státusadósság, miért is 1837 januarius' 5-én az alapított adósságok 761,422,560 f. sterlingre mentek (V. ö. történetek). Ezeknek lerovására jelenleg nem létez külön törlőtőke, 's csak viszszavásárlás által fogyasztatnak, mennyiben ezt a' bevételi több engedi.

*) 1793—1802-ig évenkint 23 milliónál több; 1803—1809-ig évenkint 19 millió; 1811—1812-ig évenkint 25 millió; 1813—1815-ig évenkint 47 millió font sterling. — A' kamatláb mindazonáltal soha sem haladá felül a' $6^{7}/_{10}$ percentet, 's az utolsó években, midőn épen a' legnagyobb kölcsönök tétettek, nem igen haladá meg az 5 percentet; a' kormány tehát, úgy látszik, nem fosztá meg tőkepénzeitől a' kereskedést, 's csak a' gazdagok' kezeiben összehalmozott felesleg emésztetett meg ez' adósságok által. (Nebenius über den öffentlichen Credit. Carlsruhe, 1820.) Az 1805—1814 közt lefolyt tíz évben 800 millió f. sterlingre mentek a' kiadások. A' háború' folytában 46,289,459 f. st. fizettetett segédpénzek' és kölcsönök' képében külstátusoknak. A' jelen században 1000 millió f. sterlingnél több fordíttatott a' nemzeti védelemre, miből $^{63}/_{100}$ az 1800—1814 közötti esztendőkre, 's $^{37}/_{100}$ a' 22 békeévre esik.

5. Hadierő. A' katonaság önkéntes vállalkozás, 's csak ritkán kényszerítés (hajósfogás) által a' tengeri erőnél szerkesztetik.

a) Szárazon: 1833-ban 26 lovas ezered, 7 zászlóal gyalogtestőr, 103 zászlóal gyalogság és 7 gyarmatcsapat, mik a' pattantyúsokkal és rokkantokkal 109,139 személyből állottak, 's közülök volt

Nagybritanniában	31,634
Irlandban	23,074
Keletindiában	17,777
a' többi tartományokban	31,700

1836-ban a' szárazföldi erő 109,075 fejre ment, közülök 19,720 Keletindiában. Felosztva voltak ekképen:

Lovas testőrök	1,311
Sorlovasság	10,156
Gyalog testőrök	5,253
Sorgyalogság	92,355

De ide, úgy látszik, még a' pattantyúsokat is kell számítani, mintegy 10,000 embert.

A' sorkatonaságon kívül találtatott még 1832-ben:

polgári katonaság' istápja	2,627
önkéntes vállalkozók Nagybrittaniában	20,399
Yeomanry (tartományi lovasság Irlandban).	31,422
Irlandi rendőrség	7,367

Anglia 14, Skóczia 4, és Irland 8 újonczkerületre van osztva. A' zsold nagyobb mint bármelly hadi seregben.

b) Tengeren: a' britt tengeri erő a' legnagyobb egész Europában, 's nagyobb mint a' többi europai státusokéi összvesen. Az egész hajósereg 3 osztályból (a' veres, kék és fejérből) áll. 1808-ban (legmagosabb fokán) 255 sorhajó, 50 ágyús hajó 38, fregatt 258; az 1809—1813 években 1000—1100 hadi hajó általjában (közöttök 250—220 sorhajó), 26,900 ágyúval és 145,000 hajóslegénynyel. Azóta tetemesen leszállítva. Az 1829-diki (januar 1.) lajstrom szerint állott a' britt tengeri erő 610 hadi hajóból, 's köztök 131 sorhajó, 149 fregatt, 172 corvette, 158 brigg, öszvesen 22,920 ágyúval. 1833 december' elsején hivatalos adatok szerint találtatott a' tengeri erő' hajói között 22 sorhajó 100 's több ágyúval, 99 hetvennégy 's több ágyús, 104 fregatt 42 's több ágyús, 22 gőzös és 310 egyéb hajó 10—30 ágyúval öszvesen 657 hadi hajó 20,000 legénynyel és 9,000 királyi tengeri katonával, kik 102 csapatból, mellyek 5 osztályt képeznek, állanak, 's ez' osztályok közül az ötödik, a' pattantyúsoké, Portsmouthban tartja fő szállását. A' többi csapatok ollykép vannak felosztva, hogy 26 Chatamben, 29 Portsmouthban, 27 Plymouthban és 27 Woolwichban fekszik. 1838-ban 93-ra ment a' sorhajók' száma, 105-re a' fregattoké. De activ szolgálatot csak 30 sorhajó tett, 28 fregatt és 110 kisebb hajó, a' gőzöseket ide nem számítva, 80—220 lóerejű gépekkel. — Főhadikikötők: Plymouth és Portsmouth, mindegyike nagy hajógyárhely egyszersmind, úgy Chatam, Deptford, Woolwich, Pembroke, Scheerness (a' Thamesnél), Dover, Falmouth és (Indiában) Bombay.

A' hadisereg', pattantyússág' és hajósereg' öszves költségei 1837-ben 12,716,897 f. sterlingre számíttak, tudniillik:

6,521,715 f. st.	a' hadi sereg szárazon.
4,750,659 » »	» » tengeren.
1,440,523 » »	a' pattantyússág.

D. Történetek.

1. Csak az egyik brit félsziget', a' szoros értelemben vett Britanniának déli részét foglalták el a' rómaiak, 's provincia Britanniává tették. Ezen szigetnek éjszaki része, valamint Hibernia vagy Irland római sasokat soha sem látott. Ezen országok ös lakosaik', a' gaelek, skótok' és belgák' birtokában maradtak. Midőn ama britanniai tartományt, a' germán népeknek Olaszországbai nyomúlásakor, önként odahagyták a' rómaiak, és a' negyedik keresztyén században a' lakosok' segédért folyamodása meg nem hallgattatott, éjszakról a' skótok és piktek törtek ellenök, úgy hogy a' hadviseléstől a' római járom alatt elszokott brittek amazok ellen segédet kerestek az Elbe' torkolatánál lakó angoloknál, szászoknál és jütteknél.

Ezek Hengist és Horsa vezéreik alatt a' lakosoknak hathatós segédére voltak (449), de őket egyszersmind a' nyúgoti hegyek kö-

Digitized by Google

zé (Wales) szorították, és Angliában önkéntesen megállapodván hét kis birodalmat alapítottak (452—593): Kent, Sussex, Westsex, Keletanglia, Estsex, Mercia és Northumberland (angolszász heptarchia), mellyek csak 827-ben egy király, a' nagy Egbert alatt egyesültek, 's már ekkor Angliának neveztetett az egyesült királyság. Majd nem 200 évvel azelőtt hozatott be a' keresztyénség. Angliának déli részében a' dánok (normannok) telepedtek le. Alfred († 901) szerencsésen hadakozott ellenök (870—880 között), de utóbb (1017) meg' ők kerültek felül, 's Kanut király († 1036) és fiai alatt 40 évig hatalmaskodtak, míg az angolszász király Eduard a' hitvalló által kiüzettek: Eduard gyermekek nélkül halt meg 1066 januárius' 5-én.

2. A' királyi háznak egy rokona, Vilmos, normandiai herczeg, kit Eduard háladatból a' dánok ellen tőle nyert segédért, utódának jelelt ki, a' nemzet által uralkodójának választott westsexi gróf Harald ellen Hastingsnál nyert véres győzelem' (1066 oct. 14.) nyomain, az ország' birtokába jutott, minél fogva a' hodító melléknevet nyeré. Ő hozá be a' hűbérjogot Angliába, ő epité a' Towert, 's több, kemény országlása ellen intézett lázadást lefojtott († 1087). Fiai közül Robert a' kurtanadrágú († 1134) Normandia' birtokába jutott, de ezt a' szent földrei költözésekor testvérének, veres Vilmosnak Anglia' királyának elzálogosította (1095). A' hódítónak harmadik fia és második utóda, I. Henrik († 1135) alatt, régi szabadítékaikból néhányat meg' visszanyertek az angolok (1101). Ugyan csak I. Henrik, nem lévén fiörökösei, leányágra is terjeszté ki a' trónöröködést. Mathild leányának (és anjoui Gotfrid gróf') fia II. Henrik († 1189), a' Plantagenet ház' alapítója, örökség és házasság által Francziaországnak csak nem negyedrészét birta és (1172) Irlandot is, melly eddigelé apró fejdelemségekre és urodalmakra volt osztva, királyi pálczája alá kerítette. Fiának, oroszlánszivü Richardnak hosszú távolléte († 1199) a' keresztes háborúban és az ausztriai fogságban (1189—1194) nyugtalanságokat okozott és káros hadviselést Francziaországgal, mik gyenge testvére és utóda, János király' (föld nélküli, † 1216 oct. 12-én), alatt Angliát veszedelembe ejtik, 's franczia tartománynyá átváltoztatással fenyegetik. De az angol bárók hazájok' függetlenségét a' magna charta által biztosítják (1215 januárius' 20-án). Fia, III. Henrik alatt (1272 nov. 16. †) a' charta foresta, az alsóház' eredete (első alapja az oxfordi gyülésben 1258 június' 11-én, és a' nagyravágyó Leicester által 1265 januárius' 20-án), 's unokája I. Eduard († 1307 jul. 7.) Walest és Skóciát két izben elfoglalja. A' háborúra szükséges pénz' megajánlása már ekkor is az alsóháztól függött.

3. II. Eduard († kegyetlenül meggyilkolva 1327) házassága Izabella franczia herczegnével (l. Franczia ország) a' Plantagenetek' követeléseit a' franczia trónra megújította. Fia, III. Eduard' († 1277, a' kék nadrágszalag' rendének alapítása 1349) bátor vezére Eduard (a' fekete herczeg † 1376) Francziaországnak tetemes részét foglalá el ismét, 's III. Eduard Francziaország' királyának czimezé magát, miből száz esztendős örökségi háború származott a' két ország között, mellyet a' három Henrik, IV. († 1413) — VI. a' lancasteri házból, váltózó szerencsével folytatott. II. Richard, III. Eduard' unokája, a' fekete herczegnek fia, nagyatyja után lépett a' királyi székre († 1400); alatta állott fel Wiklef (sz. 1324 † 1384); meghalt erőszakos halállal, gyermekek nélkül. V. Henrik († 1421) már Francziaország' legnagyobb részének birtokában volt, ellenben fia VI. Henrik (1421—1460, megöletett 1471), csak a' calaisi révpartot 's néhány apró szigetet tarthatott meg. Követték ezt a' zsarnok IV. Eduard (a' yorki házból, 1461—1483 †), V. Eduard (megöletett 1483), mint átvonúló árnyékkép, és III. Richard, gloucesteri herczeg, VI. Henrik' gyilkosa, zsarnok és képmutató (elesik a' bosworthfieldi csatában 1485 aug. 22-én, Jeanne d'Arc; l. Francziaország tört. 13.). A' nemzet' boldogságu ezen időközben a' harmincz éves belső örökösödési háború által, a' lancasteri és yorki ház között (a' veres és fejér rózsa' háborúja) zavartatott, mellyet VII. Henrik a' Tudor (lancasteri házból, 1485—1509), Erzébetteli (yorki házból) házassága által bevégzett.

4. VIII. Henrik' hosszú országlása (1509—1547) a' reformatió' idejébe esett; az előbb a' reformatió elleni buzgóságáért a' pápától »hit' védője« mellékczimet nyert király utóbb megtagadott házasságbontás miatt ahhoz állott, minden klastromokat eltörlött, az egyház' jószágait elfoglalá, de változó szeszélye által gyakran a' reformatiót haladásában is megakasztá. Azon kedvezések, mellyekben a' reformatió fia a' gyengekorú VI. Eduard' (1547 — 1553) helyettesei alatt részesült, Eduard' nénje Mária (1553 — 1558) által a' legdühösebb üldözésekkel váltattak fel, de hugának, Erzsébet királyné' trónra lépésével a' protestantismus a' püspöki egyház' alakjában szilárdabbúl megalapitatott.

Erzsébet (1558 — 1603) nem csak a' számos pártok ellen, mellyek anyja' (Boleyn Anna') házasságát VIII. Henrikkel jogszerűnek nem ismerték, hanem 's főleg Skóczia' királynéja Stuart Mária (VII. Henriknek anyja' részéről unokája) követelései ellen is küzdött. Azon szégyenfolttól elvonva mellyet e' szerencsétlen féltestvér' kivégeztetése Erzsébet' nevére hozott, a' nagybritanniai uralkodók' sorában igen kitünő helyet foglal el. Országlása alatt tetemesen emelkedett az ipar. Már III. Eduárd (1327 — 1377) előmozdítá a' gyapjuszövészetet. Megelégedetlen gyapjuszövők (1382) Löwenből (Brabant) Angliába költöztek. Erzsébet alatt az angol gyapjuszövés németalföldi és franczia vallásüldözöttek által külebb terjesztetett. Késeket, zsebórákat, kocsikat még nem gyártottak az angolok.

Az angolok' hajózási és tengeri kereskedési ügyeik magosabb lépcsőre értek. VII. Henrik alatt Cabot (velenczei) felfedezé Éjszakamerikát, az Archangel felé utat feltalálván az angolok, Oroszországon keresztül Perzsiával és Törökországgal kereskedési viszonyba léptek. Erzsébet (1599) korlátozá a' német Hansa' tetemes előjogait, alapitá a' Keletindiai társaságot (1602); Drake körülhajózta (1577—1579) a' földet; Davis a' nevét viselő tengerszorost feltalálá; Hudson az ohiólt és tengerszorost, mellyet Hudsonfélének nevezünk még ma; Raleigh elfoglalá Virginiát. Az angol költészet' virágzása Shakspeare' (sz. 1564 † 1616) halhatatlan műveiben szintúgy e' királyné' országlását dicsőíté.

5. A' bajadon Erzsébet halála (1603) után a' skót Stuart házra szállott az angol trón; a' lefejeztetett Máriának fia, I. Jakab (—1625), Angliát és az előbbeni királyok által már több izben megtámadott Skóciát egyesíté, 's a' két birodalom (de még külön alkotmány alatt) Nagybritanniának neveztetett. De a' Stuart házbóli királyok' despotiai elveik (mellyeket a' tory part a' whígek ellen, l. alább 7. védett) 's a' catholica vallásnak pártfogása I. Károly (1625 — 1649) alatt belháborúra adtak okot, mellyet sem a' népjogok' helyreállítása a' petition of rightsban (1628), sem a' számos egyéb megalázás, mellyeket e' király szenvedni kénteln volt, le nem csillapithattak, 's melly neki utóbb életébe került 's utódait a' trontól elejtette.

6. Az I. Károlyt tronjától és életétől megfosztó parliament' vezértagja volt Cromwell Olivier, ki protector czim alatt kilencz évig († 1658) korlátlan hatalmat gyakorolt. Ő Angliának tengeri hatalmát ügyesen kiszámolt, és keményen véghezhajtott kizáró rendeletekkel idegen hajók ellen, mik a' tőle kiadott hajózási oklevélben foglaltatnak (1651), olly magos fokra emelé, hogy az eddigelé kizárólag a' tenger felett uralkodó hollandusok Angliának felsőbbségét megismerni kénteleníttetek (az 1654-ki békében). Ezen kivül Spanyolországtól Jamaikát nyeré, Francziaországtól Dünkirchent és Mardykot. Cromwell' fia Richard rövid idő múlva az örökségbe nyert protectoratustól lemondott, 's a' Skócziába szökött Stuart, mint II. Károly trónra lépett (1660).

7. Két szerencsétlen háború a' hollandusokkal, és szándéka, a' catholica vallást ismét behozni, II. Károly alatt újra felélesztették azon pártokat, mellyeknek egymássali küzdése atyjának életébe került, 's kénszeríték a' parliamentet, szándékának (1673) a' test-actát (melly minden catholicust, vallásával össze nem férő eskü' követelése által, minden közhivatalból kizár) és (1679) a' habeas corpus-actát (a' státuspolgárok' személyes szabadságát minden — előleges törvényes vád nélküli — elzárástól biztosító) elejébe gördíteni. Mindenek felett rosz neven vették neki, hogy Dünkirchent Francziaországnak eladta (l. felebb. 6.). Országlása alatt származott a' cabal (ármány) szó ministereinek első betüiből: Clifford, Ashley, Buckingham, Arlington és Lauderdale; 's a' whig (alutt tej) és tory (rabló) nevek az ország' kárára nagyobb hírre kaptak alatta.

8. Ezen viták testvére II. Jakab' (1685) még gondolatlanabb országlása alatt is tartottak, míg egy revolutio által be nem fejeztettek, melly Jakab király' helyébe vejét orániai Vilmost németalföldi helytartót minden vérontas nélkül léptetvén, a' megbukottat Francziaországba menekedni kénszeríté (1688).

Az angol ipar mind virágzóbb lett azalatt. I. Jakab alatt az angol gyapju- és selyemszövők' száma megszaporodott. Az angolok megtanulták a' hajógyártás' és ágyúöntés mesterségét. II. Károly alatt, a' vas, réz, kalap és üveggyárak támadtak; a' Cromwell által közrebocsátott hajózási törvényszerkezet' következésében tengeri felsőbbségre kaptak az angolok, 's ezáltal kereskedésöket akadály nélkül kiterjeszthették. II. Jakab érdemeket szerzett magának a' hájózás' müvészete körül.

9. III. Vilmossal († mart. 8. 1702) az angol alkotmány jelen állapotára ért, csak a' bill of rights által meghatározott korlátozások mellett ruháztatván fel a' királyi hatalommal, 's a' trónörökösödés csak protestáns fejedelmet illethetvén; az akkori első civillista 680.000 f. sterlingre szabatott. Alatta az eddigelé mindég elnyomott presbyterianusok lélekismeretszabadságot nyertek, a' sajtószabadság behozatott, a' rysswiki béke köttetett (1697) 's az angol bank megalapitatott; való, hogy a' jelenleg olly súlyos

Digitized by Google

nemzeti adósság is (900,000 f. sterlinggel) kezdődött alatta.

10. III. Vilmost, ki gyermektelenül meghalálozott, követé az országlásban korább elholt nejének nénje Anna, György dán herczeg' özvegye. Kormánya kivált Angliának és Skóczinak tökéletes egyesülése 's a' spanyol örökösödési haborúban (1702—1713) Francziaország felett tengeren és szárazon (Marlborough alatt) nyert győzelmek által jeles. Az utrechti béke (1712) Angliát Gibraltar' birtokába helyhezé (1704b. Rooke által elfoglalva), 's Minorkát, és Éjszakamerikában Sz. Kristóf szigetét, Terre neuve-t (Newfoundland), Újskócziát és a' hudsonöblöt szerzé meg néki. A' gyermektelen Anna' halálával (Aug. 2. 1714) az I. Jakabnak egy leányától származó braunschweigi ház jutott a' nagybritanniai tronra.

11. I. György († jun. 11-én 1727) Walpole' ministeriumával a' béke' rendszerét követé, mellyet fia II. György († 1760 oct. 25) a' Spanyolországgal viselt kereskedési háború' kitöréséig, 's a' csak nem azon egy időben támadott ausztriai örökösödési hadviselésig folytatott. Ha bár a' király az első években személyesen jelen volt az utóbbi háborúban (dettingeni győzedelem 1743), még is Angliának fő része ez ügyben (időközben a' Skócziában partra szállott praetendens Eduard [II. Jakab' fia] által támasztott követeléseknek a' kullodeni csata véget vetett), pénzsegedelmezésben állott, 's a' háború' végével a' nemzeti adósság 30 millió f. sterlingtől 75 millióra szállottnak találtatott, a' nélkül hogy az aacheni béke (1748) 's a' békekötés Spanyolországgal (1750) ezért megfelelő kárpótlást nyújtottak volna.

12. Sokkal sebesebben még, és szédítő magosságra emelkedett (l. felebb 9. és 11.) az adósság' sulya (1772b. 127 millió 500,000 f. st.) III. György alatt († jan. 29-én 1820) két kilenczéves háború és húsz esztendőnél tovább tartott Francziaország elleni hadiállapot' következésében (1793—1815). Amazok Éjszakamerikában keletkeztek. Az első, már 1754-ben Francziaországgal határbeli visszálkodás miatt megkezdve, lefolyásközben összevegyült az úgy nevezett hét éves háborúval az europai szárazföldön, és (1763) Angliára nézve nagy haszonnal a' Fontainebleaui béke által bevégeztetett, 's most Canada', Cap breton', Florida, a' grenadai és St. vincenti szigetek', 's Afrikában a' Senegal melletti földrész' birtokába jutott. A' nagy Pitt (lord Chatam) bölcs igazgatása akkor alapját veté azon befolyásnak, mellyet a' britt cabinet azóta az europai ügyekre olly túlnyomó súlylyal gyakorlott. A' második háborúban (1774—1783) a' 13 éjszakamerikai gyarmat, Francziaországtól segítetve, kivívá ugyan függetlenségét a' britt anyaországtól: de más részről a' (1765 óta) Clive alatt megkezdett keletindiai elfoglalások rendkívül kiterjedtek és szilárd alapot nyertek; — Cook' felfedezési útazásai 1776 óta.

13. A' Francziaország elleni huszonkét éves háborúban legmagosabb fokára ért a' britt tengeri erő, hajóival győzedelmesen lépett fel minden tengereken, 's a' francziák', spanyolok' és hollandusok' minden gyarmatait elfoglalá, mert a' két utóbb nevezett nemzet gyászos egyesületre kényszerítetett az elsővel (l. Spanyolország és Németalföld' történeteit). Az éjszaki szövetség, mellyre Orosz, Svéd, Dán és Poroszország a' brittek által még neutralis nemzetek ellen is elkövetett tengerijogsértések' megtorlására léptek (1780—1801) Pál' halálával (l. Oroszország) 's a' kopenhágai csata után, mellyben a' dánusok megverettek, felhomlott. A' tíz év alatt ismét még egyszer annyira nőtt státusadósság (a' háború előtt 210, 1802-ben már 451 millió f. st.) e' háború' fő védőjét, Pittet (lord Chatam' fia) a' ministeriumból kilépésre kényszerité, 's Addington' békeszeretőbb ministeriuma lépett helyébe. Nagybritannia, az europai tengeri hatalmaktól kivívott nyereségeinek nagy részbeni lemondásával megegyezett az amiensi békekötésben (mart. 25-én 1802), de csak hamar áttallátá, hogy mérséklete a' Francziaországban akkoron már korlátlanúl uralkodó Bonaparte merényeit megerősíté, 's alig tizennégy hónapos békeállapot után újra kitört a' háború.

14. Az ismét a' ministeriumba léptetett nagy státusférfiú, Pitt, 's ennek halálával az előbb békére hajlott utódok most nyilvános háborút vittek a' franczia uralkodó világhódító tervei ellen. Azon viszonyban, mellyben ennek hatalma a' szárazföldön nőtt[nőtt (l. Franczia ország), a' britt tengeri erő, a' Trafalgarnál az egyesült spanyol-franczia hajóseregen nyert győzedelem (1806), a' dán hadi flotta' elkobzása (1807) 's a' minden europai partok ellen kinyilatkozott ostromállapot által a' tengerek' egyedüli uralkodójává lőn. Midőn Francziaország hódítási terveit a' pyrenaei felszigetre is kiterjeszté, a' brittek (először is Portugalban 1808) közvetlen részt vettek a' continentális háborúban, mellyet váltózó szerencsével folytattak, míg Napoleon' hadviselése az oroszok ellen (1812) a' franczia erőt Spanyolországban fogyasztá. Ezen időponttól fogva a' britt seregek (Wellington alatt) az utóbb nevezett országban felsőbbséget nyertek, 's a' vittoriai csata után (1813 jun. 21-én) nem csak Spanyolországot felszabadították a' franczia járom alól, hanem még Francziaországba is berohantak, Ausztriával, Orosz- és Poroszországgal, a' három nagy continentalis hatalmassággal az 1814 és 1815-diki két párizsi békekötést eszközlötték (waterlooi csata 1815 jun. 18-án), és sok évi törekvéseiket a' bourboncsaládnak a' franczia tronra visszahelyhezésével jutalmazva látták. Birtok' tekintetében Nagybritannia ezen béke által nyeré Europán kivül Tabago szigetét, S. Luciet, Ceylont és Isle de France-t; Vera-Cruz, Essequebo és Berbice délamerikai gyarmatokat; a' jó reménység' fokát; Europán belül pedig Malta' szigetét (Gozzóval és Cominóval), Helgolandot, 's az ióniai szigetek feletti protectoratust. Nagybritanniának ezen békeállapotrai visszatérése még III. György' országlása' idejéhe esik, mely ugyan a' király' több izbeni őrültségénél fogva 1811-ben fia alatti igazgatóságra ment által, de évsorára és dicsőségére nézve minden korábbi felett áll. Ezen több tekintetben tiszteletre méltó fejdelem' halálával (1820 január 29.), a' herczeg-igazgató mint IV. György lépett a' királyi székre, és (1821 jul. 19.) Nagybritannia' és Irland' királyának koronáztatott.

15. Az 1800 május' 26-án a' szózatok' nagy többségével elfogadott egyesülés által, Irland, melly annyi ízben a' nagybritanniai felsőbbség alól kibúvni törekedett, Angliával szorosan összekapcsoltatott. Az újabb időben ezen gyakran elhanyaglott vagy nyilvánosan elnyomott testvérszigetért, melly O'Connellben szint olly meleg mint rettenthetlen szószóllóra talált, több jótékony javítás kiszközöltetett. A' catholicismus, mellynek az írek, üldözések' és hosszú elnyomás' daczára, nemes állhatatossággal hívei maradtak, végre 1829-b. a' már több ízben (1824—1825) félrevetett emancipatiói bill által igazságos védelemre talált, 's ezáltal vég maradványa tűnt el ama' kemény törvenyhozásnak, melly egy ezerednél tovább az ír nép felett gyakoroltatott. Mind e mellett még ezen emancipatiói bill is elején inkább szóval mint tettleg hozá be a' catholicusok és protestánsok közötti egyenlőséget, mellyet amazok hathatósan követeltek. Fennmaradott még először is a' tizedek' eltöröltetése; mert több részekben, nevezetesen déli és nyúgoti Irlandban protestánsok egyáltaljában nem találtattak. 'S még is minden egyházi kerületnek külön protestans plebanósa volt, kinek a föld' minden termékeiből egy tized rész jutott. Ama' rendkívüli hatalom is, mellyel az ellenségek' elnyomására életbe léptetett ír kényszerítési bill (1833 apr. 3.), a' korona' tiszteit felruházá, sem vala képes megakadályozni a' tized' makacs megtagadását. Az ír tizedbill (1838) végre ezen megrögzött bajon segíteni törekedett, 's azonegy időben az ír szegényi törvény megelégedésre némi okot szolgáltatott. Nagy jótétemény volt még Irlandra nézve a' fizetéses békebírák' és a' státus által kinevezett rendőrségi tisztek' behozatala (1836); mert a' protestans földbirtokosok' és testületi tagok' kezeiben lévén előbb kizárólag a' rendőrség, nem ritkán eszköze volt az önkénynek és elnyomásnak. Mind e' mellett a' múlt nem egy könnyen feledésbe jutott. Az egyesülés' (unió') felbontása, a' régi népszerű ir függetlenség' helyreállítása, még e' pillanatban is kedves hang a' többség előtt, 's O'Connell' terveinek iránya. Csak az idő fogja ezen századról századra tovább szőtt ellenségeskedést kiegyenlíthetni. 1841 nov. 1 O'Connell dublini lord-mayornek választatott. 1843 hivatalától a' miniszterium által megfosztatott.

16. Az angol ipar a' legújabb időben példátlan magosságra emelkedett, mire kétségkívül a britt cabinetnek aggodalmas gondoskodása minden alkalmat a' kereskedési viszonyok' kiterjesztésére a' lehetőségig használni (a' hollandus keletindiai birtokok' megszerzése Malaccával együtt a' britt Sumatráért és Benkoolenért 1824) tetemes befolyással van. Mind e' mellett 1825b. több nagyobb bukást maga után vont pénzcrisis mutatkozott, melly a' hitelt 's a' kézműveket (gabnaszükség és a' gyármunkások' nyughatatlanságai, 1826) 's ennélfogva a' britt jólét' életelvét a' kereskedést nagy veszélylyel fenyegette, de melly a' feltétlen kereskedési szabadság' rendszerének alkalmazása által a' canningi ministerium alatt (szabad bevitel Angliába, 's új szállítási kereskedésnek kül árukkal ez útoni alakítása, minthogy a' bel gyártás kevéssé megakadt), aztán a' délamerikai szabad státusoknak megismerése's a' velők (1825, 1826) kötött kereskedési viszonyok által meg' szerencsésen elmozdíttatott.

17. Egyébiránt ezen státusnak békeállapota Europában, a' portugáli (l. ezen státust), görögországi (l. az ozmán birod.) és németalföldi ügyelintézés', 's az admiral Greigh által 1838 dec. 31-én kiadott nyilatkozás' kivételével, mellynél fogva a' Bosporus ostromállapotba helyheztetik, nem zavartatott ez idő alatt. De Europánkívüli birtokaiban bel nyugtalanságokkal (pártvita Canadában 1824, négerlázadás Nyugotindiában a' fejérek' embertelen bánásmódja ellen 1824) és kül megtámadadókkal (Cape Coast az ashanteek által megrohanva 1824, a' birmanok' betörései a' keletindiai birodalomba 1824—1826) kell vala küzdenie az angol politicának.

18. A' legcslegújabb időben a' britt cabinet olly élénk figyelemmel kísért minden po-

Digitized by Google

liticai tűneményt, hogy Angliának történetei majdnem azonegyek az angol ministeriumok' történeteivel. Canning előkészíté a' státusnak ezen mindenoldalú állapotát (1827 apr. 12. aug. 16.). Szerződés Francziа- és Oroszországgal Görögország' megnyugtatására (1827 jul. 6.). Goderich nem volt képes Canning' terveit kivinni. Wellington (1828 jan. 28.) a' torykat juttatá a' kormányra. Barátja Polignacnak, egy czélra dolgoztak mind ketten. A' portugáli királyné' hívei britt hajók által akadályoztattak Terceirára kiszállani (1829), Grant R. indítványa a' zsidók mellett megbukott (1830), más indítvány az angol és irlandi státusegyház' visszaéléseinek megvizsgálására elmellőztetett, a' reform visszafelé látszott tenni egy lépést.

19. IV. György († 1830 jun. 26.) nem érő meg a' júliusi forradalmat Francziaországban. IV. Vilmos (mint hannoveri király I., Irlandban II., Skócziában III.), clarencei herczeg, Györgynek testvére lépett a' trónra. De a' Bourbonok' idősb ága az ifjabb által váltatott fel Párizsban, Polignac megbukott, 's mind e' mellett Wellington, ambár közte és a' clarencei herczeg között a' navarini csata miatt egykor félreértés támadott, feje maradt a' ministeriumnak. Először is Anglia ismeré meg az új kormányt Francziaországban. A' wellingtoni ministerium feloszlását (november 16.) okozák: a' parliamentreform' halasztása; Huskisson' halála; népgyülekezetek; politicai és kézművesegyesületek, ez utóbbiak a' munkás osztály' nyomorúságának következésében, melly tolvaj- és kolduscsoportokat, fosztást és gyújtogatást is vont maga után; a' whigek és tory közötti ellenségeskedés. Most Grey egy whigministeriumot alakított, minőt Fox óta (1806) nem látott volt Anglia. A' parliamentreform munkába vétetett (1831 febr. 3.). Élénk vitatások után, mellyek közben a' ministerium lemondását bényújtotta (apr. 21.), de mellyet a' király el nem fogadott, végre győztek a' whigek 307 szavazattal 231 ellen (jul. 6.), 's az új választási törvény 109 szavazat' többségével fogadtatott el az alsó házban (sept. 21.), de a' felsőben 41 szavazat' többségével félre vetteték (oct. 7.). Új népnyughatatlanságok; rémítő lázadás Bristolban (oct. 29.) épen akkor midőn egy nagy politicai nemzeti egyesület' terve dolgoztatott ki Burdett' elnöksége alatt Londonban, melly egyesület az alsóházat, ha még egyszer megbuknék a' reformbill, minden adózások' megtagadására felszólítandónak kinyilatkoztatá. Grey' ministeriuma elbocsáttatni kívánt, de nem szerkesztethetvén más, megmaradott (1832 máj. 15.); a' reformbill' harmadik felolvastatása a' felsőházban (jun. 4.); királyi helybenhagyást nyer, 's törvénynyé leszen (jun. 7.). Ezen változtatás az 1688-ban (l. felebb. 8.) történttel összehasonlítható; az új, reformált parliament első ülését tartja (1833 jan. 29.). A' jobbára középkori formákra támaszkodó angol jogalkotmány' fonásságai gyakran, de leghatalmasabban lord Brougham által korholtattak 1828-ban. A' legújabb időben több lényeges javításnak adatott hely. Ama 117 státustörvény között, mellyeket az 1835—1836-diki parliament életbe léptetett, jelesbek: a' rabszolgaságnak a' keletindiai gyarmatokban tökéletes megszüntetését, 's az eddigi tulajdonosok' kártalanítását tárgyazó törvény; az új banqueroutetörvény Irland' számára; a' tizedet Angliában és Walesben szabott pénzdíjjá átváltoztató törvény; a' házassági törvény Anglia' számára 's a' t. Hosszú ellenzés után az új városrendszer is elfogadtatott (1835).

20. A' békételenség Portugálban (l. ezt) és Németalföldön (l. Belgium) az angol ministerium' és nemzet' teljes figyelmét vonó magára. Belgium' megállapodásáról gondoskodott a' londoni conferentia, melly az öt főhatalom': Ausztria', Porosz-, Orosz-, Francziа- és Angolország' felhatalmazottaiból áll vala. A' kelet' jelen bonyolódott állapota is Anglia által élénk figyelemmel kísértetik.

21. Június' 20-án 1837 IV. Vilmos király meghalálozván a' tizennyolcz esztendős Victoria herczegné lépett a' trónra. Országlásának kezdetét az angol törvényhozás' rémületes kemenységének még a' múlt által indítványozot korszerű enyhítése jellemzi; 's ezen bill által a' halálos büntetés eltöröltetik csak nem mind azon esetekre nézve, mellyek egyedül a' tulajdoni jog' sértésében állanak; a' halált magok után vonó vétségek' száma ezáltal 31-től 10-re szállíttatott. A' Canadában (1837 nov.) kitörött lázadás a' montreali kormányzó sir John Colborne' szilárd gondoskodása által lecsillapíttatott; Perzsia' ellenséges szándékában a' britt indiai birodalom ellen fegyveres kézzel gátoltatott (1838—1839), 's az Indus melletti legfontosabb helyek elfoglaltattak. Az angol kereskedés' virágzása a' legújabb időben is fő feladása volt a' kormánynak. Görögországgal és Ausztriával (1837 és 1838) kereskedési szerződés köttetett; 's hogy China az általa erőszakoson félbeszakított kereskedési viszony' megújítására birattassék ellene, 's úgy az egyiptomi basa ellen is, ki hatalmat Syriában mind inkább kiterjeszté, mi az angol kereskedést veszélyeztető, győzedelmes hajósereg küldetett (1840). Chinával béke (1843).

22. Az Európán kívüli viszonyok röviden következő népontok alá szoríthatók: rabszolgalázadás Jamaikában; nyugtalanságok Canadában (már 1826 óta); a' falklandszigetek' elfoglalása és innen származó viszálkodások Francziaországgal; a' honghok által okozott viszálkodások Chinával; a' keletindiai társaság' szabadítéklevelének lefolyása 1834-ben; Dease és Sampson az elsonöből mellett fekvő barrowi fokon feltűzik a' britt lobogót 's a' királyné' nevében elfoglalják az országot (1837 aug.); rabszolgák' felszabadítása Nyúgotindiában; a' királyi hatalom' fenntartása a' felázadt Canadában; a' britt kereskedési jogok védelmeztetnek China ellen (mellyel ez idén, 1843, béke köttetett); a' britt birodalom Indiában, nyúgotról temészetes határaig terjesztetik ki (1839).

23. A' legújabb időben is jeles előmenetel tudományban és művészetben. Több nemű felfedezési utazások; új egyetem alapítatik Londonban (1828 oct. 1.), mellyet a' kormány 1836 decemberben szabadítéklevéllel felruház; a' Thames alatti út (tunnel) többszöri félbenszakasztás' daczára befejeztetik; vashajók; gőzkocsik; gőzágyúk; szürőgép; kivált a' hajózási művészet' és az ország- 's népismeret' kiterjesztése körül örök érdemeket szerzett magának Anglia (Lander testvérek utazása Afrikában, hajózások az éjszaki sark felé Ross, Back, Dease és Simpson alatt; a' Nigernek behajózása; az Euphrat megvizsgáltatik Keletindiába vezető rövidebb út' választhatására).

Az országló ház' származási táblája.

III. GYÖRGY király, † 1820 jan. 29. *Sophia Charlotte* Mecklenburg-Streliczi herczegné' haláláva özvegy.

IV. György (Auguszt Fridrik), sz. 1762 aug. 12. Nagybritannia kormányzójának kineveztetik 1811 január. 10., király 1820 óta, † 1830 jun. 26 özvegy *Carolina Amalia* braunschweig-wolfenbütteli herczegné' halálával.

- *Charlotte*, walesi herczegné (l. Belgium), † 1817.

IV. Vilmos (clarencei herczeg), sz. 1765 aug. 21., követi testvérét a' trónuson 1830 jun. 26., † 1837 jun. 20., özvegye *Amália Adelheid* szasz-meiningeni herczegné, † 1837 jun. 20.

† 1820 **Eduard Auguszt** kenti herczeg, sz. 1767; özvegye *Mária Luisa* coburgi szász herczegné.

- **I. Victoria** (Alexandrina) sz. 1819 május' 24., királyné 1837 június' 20. óta, házasságra lép 1840 február. *Albrecht Ferencz Aug. Károly Emanuel*lel (sz. 1819 aug. 26. *Ernesztszász-coburg-gothai uralkodó herczeg' fia*).
  - *Victoria Adelaide Mary Louisa* szül. 1840 nov. 21.
  - *Albrecht Eduard*, walesi herczeg, trónörökös, szül. 1841 nov. 9.
  - *Alice Maud Mary*, szül. 1843 apr. 25.

Auguszta Sophia sz. 1768, † 1819.

Erzsébet sz. 1770, *Fridrik József* hessen-homburgi tartománygróf' özvegye.

Ernesztt Auguszt (cumberlandi herczeg), sz. 1771, hannoveri király 1837, jun. 20. óta, házasságra lép 1815-ben *Friderika Carolina* Mecklenburg-Strelitzi herczegnével.

- *György Fridrik Sándor* (koronaörökös), sz. 1816 május' 27. házasságra lép 1842 jul. 26. *Mária Alexandrina* szász-altenburgi herczegnével.

Auguszt Fridrik sussexi herczeg, sz. 1773, † 1843.

Adolf Fridrik cambridgei herczeg, sz. 1774, házasságban 1818 óta *Auguszta Vilh. Luisa* hessen-kasseli herczegnével.

- *György Fridrik Vilmos*, sz. 1819.
- *Augusta Car. Elisabetha*, sz. 1822.
- *Mária Adel. Vilh. Elisa*, sz. 1833.

Maria, sz. 1776; *Vilmos Fridrik* gloucesteri herczeg' özvegye.

Sophia, sz. 1777.

Digitized by Google

SPANYOLORSZÁG.

A. Földje.

1. Fekvése. Keleti h. 8° 26′ — 21°; Éjszaki sz. 36 — 43° 46′. ÉK. felé Francziaországtól a' Pyrenaeusok által elválasztva, N. felé Portugallal és az atlanti tengerrel határos, É. és DN-ról az atlanti tengertől, DK-ről a' földközitől körülfogva, legdéliebb fokával az afrikai parttal egyetemben a' gibraltari tengerszorost (útat) képezve.

2. Alkotó részei. Spanyolország, eddigi felosztása szerint 4 fő részből állott: 1) a' castíliai királyságból 2) az aragoniai királyságból; 3) a' navarrai királyságból; 4) a' biscayai (bask) tartományokból. Az aragoniai királyság következő tartományokat foglalt magában: Aragonia, Valencia, Catalonia, a' baleari és pityusiai szigetek. A' biscayai tartományok: Biscaya, Guipuzcoa, Alava. Mi még fennmaradt a' navarrai tartományból a' castiliai királysághoz tartozott, melly Ó- és Új-Castiliából, Leonból, Galiciából, Granadából, Andalusiából, Murciából, az asturiai herczegségből és az estremadurai tartományból szerkesztetett. Ezen négy fő rész 13 tartományra vagy királyságra oszlott, mellyeknek fekvése következő:

a) A' hegysorok szerint:

1) a' cantábriai hegysor' hosszában Ny-tól Kre: Galicia, Asturia, Biscaya.

2) A' pyrenaeusok' hosszában, ÉN-tól DK-re: Navarra Aragonia, Catalonia.

3) Sierra de Guadarama: Ó-Castilia és Leon.

4) Sierra de Toledo: Új-Castilia és Estremadura.

5) Sierra Morena: Murcia, Andalusia.

6) Sierra Nevada (Alpujarrok): Granada.

b) A' folyamok szerint:

1) az Ebronál: Biscaya, Navarra, Aragonia, Catalonia.

2) a' Xucarnál: Valencia.

3) a' Minhónál: Galicia.

4) a' Duerónál: Ó-Castilia, Leon.

5) a' Tajónál: Aragonia, Új-Castilia, Estremadura.

6) a' Guadianánál: Estremadura.

7) a' Guadalquivirnél: Andalusia.

c) A' tengerek szerint:

1) a' földközi tenger' keleti partjain: Catalonia és Valencia.

2) a' földközi tenger' déli partjain: Murcia, Granada, Andalusia.

3) az atlanti tengernél: délre Andalusia, éjszakra Galicia, Asturia, Ó-Castilia, Biscaya.

4) keletre a' földközi tengerben: a' baleari és pityusiai szigetek: Majorca, Minorca, Iviça, Formentera.

Az 1821-ben történt új felosztás 31 tartományt számlál elő. Ezek: Madrid, Toledo, Guadalaxara, Cuenca, Mancha, Burgos, Soria, Segovia, Avila, Leon, Palencia, Toro, Valladolid, Zamora, Salamanca, Asturia, Galicia, Estremadura, Sevilla, Cordova, Caen, Granada, Murcia, Aragon, Valencia, Mallorca, Catalonia, Navarra, Biscaya, Guipuzcoa, Alava. A' tartományok kerületekre oszlanak, mellyek partidos, tierras, concejos, jurisdiciones 's a' t., nevek alatt fordulnak elő. A' legújabb, királyi rendelet által 1833-ban meghatározott felosztás szerint Spanyolország 48 tartományból áll, neveik: Cordova, Jaen, Granada, Almeria, Malaga, Sevilla, Cadix, Huelva (az előbbeni Granadából és Andalusiából képezve), Saragossa, Huesca, Teruel (Aragonia), Oviedo (Asturia), Madrid, Toledo, Ciudad-Real, Cuenca, Guadalaxara (Új-Castilia), Burgos, Valladolid, Palencia, Avila, Segovia, Soria, Logroño, Santander (Ó-Castilia), Barcelona, Taragona, Lerida, Gerona (Catalonia), Badajoz, Caceres (Estremadura), Coruña, Lugo, Orense, Pontevedra (Galicia), Leon, Salamanca, Zamora (Leon), Murcia, Albacete (Murcia), Valencia, Alicante, Castellon de la Plana (Valencia), Navarra (Pampelona), Alava (Vittoria), Biscaya (Bilbao), Guipuzcoa (S. Sebastian) és a' baleári szigetek.

Ezeken kívül még terjedelmes gyarmatok Ázsiában, Afrikában, Amerikában és Ausztraliában tartoznak Spanyolországhoz.

Ázsiában: Manilla' szigete, a' bissayi csoportulat, a' babuyanák, a' baschi-szigetek, Magindanáonak része.

Afrikában: a' presidios (azaz: négy megerősített hely Berberiában), a' canarias-szigetek, és a' guineai szigetek közül egy, t. i. Annabon, melly ugyan 1778-ban a' portugálusoktól a' spanyolokra szállott, de mellyet ezek soha sem szállottak meg tettlegesen.

Amerikában: Fő-kapitányság: Havannah; Puerto-Ricco, néhány szűzszigettel, például a' passage- és kígyószíget vagy Colubra.

Ausztraliában: a' mariana-szigetek.

3. Felszine. Spanyolország nagy hegylánczoktól szeletik át. De a' hegyek között a' legszebb 's legtermékenyebb, folyamokkal 's patakokkal ellátott térségek és völgyek találtatnak; más részről közép Spanyolország' magos táblaföldét fa nélküli, száraz, puszta síkságok töltik el. A' két Castilia' magos síksága 2,000 — 2,600′ fekszik a' tenger felett.

Hegyek: 1) A' pyrenaeusok 52 — 56 mérföld' hosszában a' 42 — 43° É. Sz. DN-tól ÉK. felé emelkednek; a' főhát' lejtősége Francziaország' részéről magosabb, mint délről Spanyolországban, hol a' jóval hosszabb hegyágak elég közel jőnek az Ebrohoz, 's ezt nehányan előhegyeikkel érik is. A' pyrenaeusok' sajátsága, hogy a' legmagosabbak közűlök nem a' főláncz' fokozatához, hanem mellékláncokhoz tartoznak. A' pyrenaeusok' legmagosabb hegyének tartatott eddig a' majdnem 10,500 l. magosságu, Francziaországhoz tartozó Montperdu; de jelenleg tudjuk, hogy a' Pic d'Anethoua' Maladettán, Francziaország' 's Aragonia' és Catalonia' határszélén, melly 10,720 lábnyira emelkedik, a' legmagosabb közöttök. Egészen Spanyolország felé esnek az Alcobiscarnak még meg nem mért foka és a' Mousset (6,600). Három fő hegyút: S. Jean de Luztől Irunnak, S. Jean de Pied de Porttól Roncevallesnak, Perpignantól Barcelonának, a' többiek nagyobbára csak gyalog vagy lóhátoni átjárásra alkalmasok. — A' pyrenaeusokat párhuzamos irányban az éjszaki parttal 43° Sz. alatt Navarrától a' galiciai előfokozatig 2) a' cantabriai és 3) az asturiai hegylánczok folytatják. Helytelenűl tétetett eddigelé szó egy iberiai vagy Ebroi (Iberus) hegységről, melly a' cantábriai és asturiai hegylánczból délkeletre kifejlődvén, az Ebro'

Digitized by Google

vidékét a' Duero' és Tajo' vidékétől különválasztja, és Spanyolország' többi főhegylánczsorainak gyűlpontja; mert ezen iberiai hegysor nem létezik, de igen egy ezen irányban terjedő magos vonal, melly a' fő vízválasztékot képezi a' földközi és atlanti tenger között, a' nélkül hogy összefüggő hegyláncz' jellemével bírna, ambár egyes hegytömegek, p. o. a' sierra de Oca, Molina, Albaracin és Cuenca vonalába esnek. — Belső Spanyolország főhegylánczai közül, mik általjában véve ÉK. től DN. felé terjednek 's egymással csak nem párhuzamosak, a' legéjszakiabb 4) fekszik a' Duero és Tajo között, és Somosierra 's Guadarama hegység nevek alatt a' két Castiliának választékúl szolgál, 's aztán más elnevezések alatt Portugal felé vonúl, hol Serra d'Estrella név alatt ismertetik, 's mint Serra de Cintra a' la Rocai fokban végződik a' tengerparton (legmagosabb teteje Peñalara 7,700'); inkább dél felé 5) a Tajo és Guadiana között, sierra de Toledo vagy Guadalupe (mons carpetanus) Portugalban az espicheli és s. vincenti végfokokkal; még inkább délre 6) a' sierra morena (montes moriani), a' Guadiana' és Guadalquivir' vizeit választva (legnagyobb magosság 2,290). — Ezen utolsó lánczról 15° H. alatt a' D. part felé süllyéd egy ág, melly a' 37° Sz.ben nyúgoti, a' parttal párhuzamos irányt veszen, és a' hóhegységet (a' cumbre de Mulhacen 11,100 magos) képzi, 's az Alpujarrák és a' sierra de Rondo által a' gibraltari sziklával végződik. Nem messze a' keleti parttól, 41 és 42° Sz. alatt, az elszigetelt Monserrat.

Előfokok, éjszakról és éjszaknyugotról: de Pennas, Ortegal, Finisterre; délről: Trafalgar, Gibraltar, de Gata; keletről: de Palos, St. Martin (la Xao), St. Antonio, Tortosa, Creus 's a' t.

Folyamok. Mindnyájan magában az országban eredők: 1) A' keleti lejtőségen (É. tól D. felé) az egyetlen egy folyam Ebro (Xalonnal jobbra, Segrével balra) 94 mérföldnyi hossza után a' földközi tengerbe szakad. — Délnyúgotra 2) a' Guadalquivir, (Guadalimarral jobbra, Xenillel balra) 65 mérföldnyi folyása után az atlanti tengerbe ömlik; 3) Guadiana (balra a' Sujával és Chanzával) 105 mérföldnyi folyamat után a' portugáli határszéleknél az atlanti tengerbe szakad. — Nyugotról 4) a' Tajo (Portugalban Tejo 's csak itt hajózható, Xaramával, Guadaramával, Alberchével, Tictarral, Alagonnal 's a' t. jobbra; Guadielával, Magoscával, Salorral s a' t. balra), folyása spanyol földön 78 mérföldnyi; 5) Duero (Pisuerguával és Eslával jobbra, Tormessel és Aguedával balra) 67 mérföldnyi folyás után Portugálba általcsap — Partfolyamok: *a)* az atlanti tengerbe, kelettől nyugotra: Bidassoa, Ybaizabal, Mira, Suanes, Nalon, Eo; továbbá (Portugal' határát Galiciával képezve) Minho, (délre) Odiel, Tinto, Guadalete; *b)* a' földközi tengerbe: Segura, Xucar, Turia vagy Guadalaviar, Llobregat, Ter 's a' t.

Csatornák: a' császárcsatorna Aragonban és a' castiliai csatorna; mindketteje még be nem végezve, de a' mint vannak, kivált a' vidék' nedvesítésére használtatva.

Tavak: egy sem kitünő, a' haldús abulferai parttó' kivételével Valenciánál, melly a' tengerrel összefügg.

4. Égal. Háromféle: 1) az éjszaki, hegyes vidékeken inkább hideg mint enyhe, néha hó és jég; 2) a' magos síkságok közepette száraz hévség nappal hideg éjszakákkal; 3) a' déli partokon igen forró és nedves, 's ennélfogva legegészségtelenebb 's a' sárga láznak alávetve. Közép Spanyolország' magos síkságain 15° a' közép melegség, a' portokon általjában véve két fokkal több. Granadában és Andalusiában nyaranta egészen afrikai a' hőség. Cadizban (36° 30') a' hévmérő 4 — 22° R. Valenciában (39 1/3°) nyári időben 17 — 20°, télen 7 — 13°. ÉN-on a' cantábriai hegylánczból fúvó hideg gallego; délről a' tikkasztólag forró solano.

5. Terjedelme. Az egész birodalom Európában 8,446 négyszögmérföldet foglal magában, mellyek a' 31 tartományra külön ekképen vannak felosztva:

1. Madrid	terjedelme	61¹ □mf.		17. Galicia	terjedelme	748¹ □mf.	
2. Toledo	»	412⁸	»	18. Estremadura	»	674³	»
3. Guadalaxara	»	91⁶	»	19. Sevilla	»	423	»
4. Cuenca	»	531⁵	»	20. Cordova	»	195⁷	»
5. Mancha	»	354⁹	»	21. Jaen	»	209³	»
6. Burgos	»	361¹	»	22. Granada	»	452⁹	»
7. Soria	»	191⁸	»	23. Murcia	»	370⁶	»
8. Segovia	»	163¹	»	24. Aragon	»	693	»
9. Avila	»	120⁹	»	25. Valencia	»	361⁵	»
10. Leon	»	277³	»	26. Mallorca	»	82⁶	»
11. Palencia	»	81⁵	»	27. Cataluña	»	573¹	»
12. Toro	»	92⁸	»	28. Navarra	»	115³	»
13. Valladolid	»	152⁴	»	29. Biscaya	»	59⁶	»
14. Zamora	»	74⁸	»	30. Guipuzcoa	»	29³	»
15. Salamanca	»	264⁹	»	31. Alava	»	50⁹	»
16. Asturias	»	173⁴	»				

A' nemeuropai gyarmattartományok összvesen 5,161 □ mérföldet foglalnak magokban, 's különösen:

1. Ázsiában	2420 □mf.	3. Amerikában	2530 □mf.
2. Afrikában	154 »	4. Ausztraliában	57 »

6. Termékek: 1. **ásványok**, mikkel Spanyolország rendkívüli mennyiségben van ellátva, és mikre nézve semmi egyéb ország megett nem áll, csak hogy még nagyon kevéssé használtatnak; különösen elmulasztatik az arany- és ezüstbányák' mivelése, mellyek korábbi időkben gazdagon jövedelmeztek, úgy hogy Kr. sz. után az első században Spanyolországban évenkint 30,000 marca arany nyeretett. Ezüst' tekintetében is Spanyolország volt Rómának leggazdagabb tartománya, a' leggazdagabb 's legszebb ezüstérczekkel lévén ellátva. De bár mi gazdag is még jelenleg az ország aranyban 's ezüstben, gondosan egyáltaljában nem mivéltetnek a' bányák, 's csak csekély mennyiség arany, ezüst és platina választatik külön melleslegesen a' réz- és ólomérczekből. A' guadali gazdag ezüsterek Estremadurában, a' cazallaiakkal, constantinaiakkal és gazallaiakkal (sevillai tartomány) egyetemben a' 16-dik században mivéltettek ugyan, de csak hamar odahagyattak ismét; a' jelen század' kezdetével újra megnyittatak és franczia bányászati egyesületnek adattak által, hogy rövid idő mulva meg' abba maradjon minden. Egyéb ásványok az újabb időben gondosabban mivéltettek. Réz, főleg Nieblánál Sevillában Tinto nevű kisebb partfolyónál, Aragoniában is, különösen Albaracinnál, hol a' bányák a' legszebb rezet gazdagon nyújtják, és Navarrában (évenkint talán 2,500 mázsa.) Ón Galiciában és Cataloniában. Ólom rendkívüli mennyiségben nyeretett a' legújabb időben, legtöbb Andalusiában, az Alpujarrákban, továbbá Cataloniában és Galiciában; 1820 előtt évenkint 30 — 40,000 mázsa ásatott ki, de 1823-ban 500,000 és 1827-ben 800,000 mázsára ment a' jövedelem. Vas Biscayában, Navarrában, Aragonban, Andalusiában (jelenleg 500,000 mázsa); kéneső különösen Almadennél Új-Castiliában, hol az illető bányászat jelenben tetemesen kiterjedett, olly annyira, hogy évenkint 20,000 mázsa kéneső nyeretik, mellynek értéke 21,600,000 reálra vagy 14,400,000 tallérra megyen, miből 10 millió tallér a' királyi kincstárt illeti. Igen becses kobalt Tistain pyrenaei völgyben, Aragoniában; márvány Valenciában (Nagueránál), Estremadurában, Új-Andalusiában, Granadában, Cataloniában (177 faj ez' egyben); alabastrom Minarolánál; drága kövek (karneol, jaspis, saphir, granátok 's a' t.) Granadában; fejér agyag (barro) Jaenben; köszén Új-Castiliában, Asturiában (9 millió mázsa); só, sóforrásokból főzés által nyeretve, Jaenben és Guipuzcoában, kősó Cardonánál Cataloniában, de hol a' töménytelen kincsek még gyéren használtatnak, mellyeket hegyek és aknák nyújtanak, Miglonillánál Új-Castiliában, sós tó Alicanténél; öbölsó Sevillában és a' Baleárokon; általjában évenkint 8 millió mázsa

Digitized by Google

só; salétrom Alcazar de St. Juannál Aragoniában; gáliczkő (2,250 mázsa); timsó (1,400 m.); kénkő (750 m.). (Az ásványtermékek' összes értéke már jelenleg is 20 millió tallérnál több évenkint, 's nagyobb belátás és munkásság mellett igen rövid idő alatt gazdagon helyre pótolná az amerikai gyarmatokban odaveszett kincseket.) Ásványvizek (1,500 ásványforrás).

2. Növények: Gabna, mint: buza, árpa, rozs, kukoricza, panizo (tatárkának neme), rizs, néha százszorosan fizető, a' legújabb időben, hol kétszer annyi gabna termesztetik, mint ezelőtt, a' lakosok' fogyasztására elegendő. Hüvelyes növények, különösen nagy csicseri borsó, bab. Zöldség, nevezetesen hagymák, szerelemalmák, dinnyék, arbusok, tökök, burgonyák, mellyek itt batatáknak neveztetnek, 's a' t. Sáfrány Guadalaxaránál és Cuencánál; czitromok, narancsok, fügék, mondolák, pisztáczják, granátalmák, opunczják (indiai fügék), sz. János' kenyere a' déli tartományokban több mint szükséges, 's cserjéket képző, olajfák bámulatos mennyiségben, Valenciában (100,000 mázsa gyümölcs), a' baleári szigeteken (236,000 millió). Bor (évenkint 4 — 5 millió akó) a' legnemesebb fajok: Tinto, Xerez, és Mansanilla Sevillában, Pedro Ximenes, Tierno és muskatály Malagánál, Alicantebor Valenciából, a' Montilla Cordova' vidékén, Fuencarral Új-Castiliaban; mazsola szőlő Granadában és Valenciában (140,000 m.); találtatnak itt 40 font nyomatéku szőlőfürtök; czukornád, ugyan ott, de nem nagy ültetvényekben, Granadában évenkint 2 millió font. Édes gyökér konkoly gyanánt Sevillánál; kápri; soda (sós növény) Granadában, Murciában (de Barilla), Valenciában (300,000 m.), Navarrában, Aragoniában és a' baleári szigeteken. Spanyol bors Estremadurában és Avilában. Pirosító buzér Ó-Castiliában, álkermes Valladolidban, cochenille újabb időkben Andalusiában és Estremadurában termesztve (évenkint 28,000 font) 's a' t. Esparto és Junco (nádnem fonatéknak) tömérdek. Pamut Andalusiában, Aragoniában, a' szigeteken. Kender Valenciában (35,000 m.) Aragoniában, Galiciában; len, cyprusok, czédrusok, timár-, dugasz-, álkermes-, terpetín-, mastixfák, aloë kerítésekre; rozmarin csalitokban; dugasztölgyfák Cataloniában, palmafák Valenciában (Elchenél).

3. Állatok. Szarvas marha (legtöbb haszonnal Galiciában, különben igen elhanyagolva; az andalúsiai bikák kivált bikatusákra kerestetnek). — Lovak, jeles tulajdonságuak, Andalusiában szép termetűek, Asturiában igen erősek, de a' franczia elfoglalás óta a' szükséges mennyiségnél jóval kevesebb. — Öszvérek gyakran a' legjobb lovaknál is derekabbak; a' legjava la Manchában. — Juhok, *a)* nem vándorlók (estantes), durvább gyapjuval birók; *b)* vándorlók (merinos), előbb 5½ millió, 10,000 — 40,000 darabból álló nyájakban majoral alatt, kivált Ó-Castiliában, Andalusiában, Valenciában, Aragoniában; csak az erre jogosítottak tarthatnak vándorjuhokat; ezen tartásjog mestának neveztetik, mi által a' földmivelés' virágzása tetemesen akadályoztatik, de ezen jog 1834 óta némileg megszorítatott; jelenleg 12 millióra tétetik a' jukok' száma, 4-re a merinóké, 8-ra a' közönségeseké. — Kecskék szépek, 's különösen fejés végett tartottak, 2½ millió darab körülbelől. — Sertések kivált feketék, nagy csordákban. Moreau de Jonnes Spanyolországban 1835-ben 400,000-re veti fel a' lovak, 3 millióra a' szarvasmarhák', és 18 millióra a' juhok' (évenkint 40 millió font gyapju) számát. — Vadkanok, hiúzok, rókák, medvék, farkasok a' pyrenaeusokban. Genetmacskák a' déli tartományokban.

Madarak: sasok, flamingók, méhfalók Granadában, Andalusiában; pulykák Ó-Castiliában. — Tó- és folyamhalak nagy mennyiségben, név szerint: szardellák, angolnák, kabeljauok, besugák (tőkehalfaj Galiciában), compostellák, tinhalak (az andalusiai és valenciai partoknál), kecsegék (Guadalquivirban); igen ízletes osztrigák, kagylók, klárizsok. — Nagy keleti sáskák. — Selyembogarak Valenciában, Murciában, Granadában, Andalusiában, 1803-ban 21,000 mázsa selyemnél több; 1808—1814-ben évenkint csak 15,000 mázsa.

Méhészet kivált Leonban, Castiliában, Estremadurában, Valladolidban, a' földközi tenger melletti tartományokban; különösen a' valenciai méz tisztaságánál, fejérségénél és édességénél fogva jeles. Mind e' mellett a' méhészet koránt sem fedezi a' viasz' szükségét.

B. Lakosok.

1. **Eredetök.** *a)* A' valóságos spanyolok, celták, romaiak', vandalok' góthok' és arabok' vegyülete. Éjszakról azonban inkább góth, délről inkább arab származásuak. Nyelvök, a' latinnak leánya; számos idegen, arab és góth eredetű szókkal vegyítve. A' számos dialectus között a' castiliai a' legtisztább, a' catalóniai a' legromlottabb; *b)* baskok, a' régi cantábriaiak' utódai, külön nyelvvel Biscayában és Navarrában, mintegy 500,000 fő; *c)* modejárok, a' maururok' maradványai, kik ugyan kényszerités által keresztyénekké lettek, de vegyületlenül és őseik' erkölcseihez híven, az Alpujarrák' és a' sierra morena' völgyeiben elszórva élnek, körülbelől 60,000; *d)* czigányok, itt gitanóknak neveztetve, 40 — 50,000; *e)* német gyarmatosok a' sierra morenában (nagyon tönkre jutva).

2. **Népessége.** Az ország' lakosainak öszves száma Europában, 1826-ben Miñano szerint, a' katonaság' és papság' ideszámításával 13,732,172 főre ment, Balbi szerint 13,900,000-re, 1827-ben Hassel szerint 13,953,000-re; 1830-ben 14,032,276 számitatott, köztök 123,345 pap és 114,797 a' szárazföldi és tengeri erőhöz tartozó személy. Moreau de Jonnes 1833-ben 14,660,000 egyedre teszi a' népességet, köztök 2,040,264 vidéki. Az 1834-ben megjelent Mapa de España szerint Spanyolországnak a' canáriai szigetekkel egyetemben csak 12,286,941 lakosa van, 's ezek nélkül, 12,086,991. Az 1836-diki Gazeta de Madrid, a' corteseket egybehivó királyi rendelet' függelékében a' spanyol népesség' részletes adatait közli, mik szerint ez a' canáriai szigetekkel 12,162,172, ezek nélkül 11,962,222 egyedre megyen. Ezen adatok szerint a' 48 tartomány, mellyekre jelenleg oszlik az ország, következő népességgel birnak:

1. Alava	67,523 lakos.		25. Logroño	147,718 lakos.	
2. Albacete	190,326	»	26. Lugo	357,272	»
3. Alicante	368,961	»	27. Madrid	363,881	»
4. Almeria	234,789	»	28. Malaga	338,442	»
5. Avila	137,903	»	29. Murcia	283,540	»
6. Badajoz	306,092	»	30. Navarra	221,827	»
7. Barcelona	442,273	»	31. Orense	319,038	»
8. Burgos	224,407	»	32. Oviedo	434,635	»
9. Caceres	241,328	»	33. Palencia	148,491	»
10. Cadiz	324,703	»	34. Pontevedra	360,002	»
11. Castellon de la Plana	119,220	»	35. Salamanca	210,314	»
			36. Santander	166,730	»
12. Ciudad Real	277,788	»	37. Segovia	134,854	»
13. Cordova	315,459	»	38. Sevilla	367,303	»
14. Coruña	435,670	»	39. Soria	115,619	»
15. Cuenca	334,582	»	40. Taragona	233,477	»
16. Gerona	214,150	»	41. Teruel	214,988	»
17. Granada	370,974	»	42. Toledo	282,197	»
18. Guadalaxara	159,044	»	43. Valencia	388,759	»
19. Guipuzcoa	104,491	»	44. Valladolid	184,647	»
20. Huelva	133,470	»	45. Vizcaya	111,436	»
21. Huesca	214,874	»	46. Zamora	159,425	»
22. Jaen	266,919	»	47. Zaragosa	304,823	»
23. Leon	267,438	»	48. Baleári szigetek	229,197	»
24. Lerida	151,322	»			

Digitized by Google

Legsűrűebb a' népesség Madrid tartományban, hol 5869, leggyérebb a' két estremadurai tartományban, Badajoz- és Caceresben, hol 812 ember esik egy négyszögmérföldre.

A' főbb városok' népessége

(Miñano szerint):

Madrid	201,000	lakos.	San Felipe	15,000	lakos.
Barcelona	120,000	»	Castellan de la Plana	15,000	»
Sevilla	91,000	»	Pamplona	15,000	»
Granada	80,000	»	Salamanca	14,000	»
Valencia	66,000	»	Martos	14,000	»
Cordova	57,000	»	Loja	14,000	»
Cadiz	53,000	»	Velez Malaga	14,000	»
Malaga	52,000	»	Olot	14,000	»
Saragossa (Zaragoza)	43,000	»	Bilbao	14,000	»
Lorca	40,000	»	Segovia	13,000	»
Cartagena	37,000	»	Oviedo	13,000	»
Murcia	36,000	»	Ferrol	13,000	»
Ecija	35,000	»	Badajoz	13,000	»
Xeres de la Frontera	34,000	»	Lerida	13,000	»
Palma	34,000		Mataro	13,000	»
Sanjago de Compostella	28,000	»	Vich	13,000	»
Orihuela	26,000	»	Burgos	12,000	»
Reus	25,000	»	Lugo	12,000	»
Alicante	25,000	»	Arcos de la Frontera	12,000	»
La Coruña	23,000	»	Lucena	12,000	»
Valladolid	21,000	»	Baza	12,000	»
Antequera	20,000	»	Motril	12,000	»
Santander	19,000	»	Liria	12,000	»
Jaen	19,000	»	Ontiniente	12,000	»
Almeria	19,000	»	Igualada	12,000	»
Elche	19,000	»	Vittoria	12,000	»
San Fernando, v. Isla de Leon	18,000	»	Palencia	11,000	»
Puerto de San Maria	18,000	»	Bacza	11,000	»
Ronda	18,000	»	Velez el Rubio	11,000	»
Alcoy	18,000	»	Chinchilla	11,000	»
San Lucar de Barrameda	17,000	»	Tarragona	11,000	»
Ubeda	16,000	»	Utrera	11,000	»
Tortosa	16,000	»	Almaden	10,000	»
Toledo	15,000	»	Zafra	10,000	»
Ossuna	15,000	»	Caceres	10,000	»
			Andujar	10,000	»
			Tarrazona	10,000	»
			Olivenza	10,000	»

(Nehány város' korábbi népessége iránt l. Történ.)

A' gyarmatok összvesen 3,980,000 lakosból álló népességet foglalnak magokban, miből az ázsiaiakra jut 2,500,000, az afrikaiakra 209,000, az amerikaiakra 1,600,000, az ausztráliaiakra 5,000.

3. Ipar. 1. *Kézművek és gyárak.* Különfélék, 's nem olly alacson fokon, mint közönségesen a' földleirók által előadatik, hanem egyes tárgyak körül más státusokkal is versenyezhetők, de egészben véve nem elegendők a' szükség' fedezésére. Az ipar jelen évenkinti jövedelmét Borrego 1,356,800,000 reálra, vagy kerülbelől 99 millió tallérra számítja. A' spanyolok között elsők az iparban a' cataloniaiak, valenciaiak és galiciaiak.

Vashámorok: legtöbb Biscayában, de van Burgosban is, Leonban és Cuencában; — tűzfegyverek: Eybar és Plasencia Biscayában, Utrillas Aragoniában, Ripoll és Albacete, Igualada. — Ágyúk: Sevilla, Barcelona; — kések: Albacete Murciában, és Guadix Granadában; — kardok: Toledo; — lőpor: Valencia, Granada, Navarra. — Drágakőárúk, arany- és ezüstmívek: Madrid, Sevilla, Barcelona, Valencia, Cadiz. — Porczellán: Madrid (hol a' kir. porczellángyár 300 munkást foglalkodtat), Alcora Valenciában, és Moncloa; — fayence- és kőedények: Alcora, Moncloa, Andujar, Caceres 's a' t.; — tükrök: S. Ildefonso (Segoviában). — Vászon: Galicia, Catalonia, Valencia, Cuenca és Estremadura; — damasztabroszok: Coruña és Bayona Galiciában és Soriában; — vászonnyomatás Madridban; — fonalok: Madrid, Cordova; — vitorlavászon: Coruña, Mataro, Bilbao, San Sebastian, Santander és Cartagena. — Pamutkézművek: Barcelonában (34 kézmű- és 91 fonógyár, 20,000 munkással), Avilában, Mataroban, Reusban 's a' t.; selyemkelmék: különösen Cataloniában (Barcelona, Reus, Mataro) 6,000 szövőszéknél több, Valenciában (4,000 szövőszék 20,000 munkással), Talavera de la reina (Új-Castiliában), Madrid, Toledo, Sevilla, Malaga, Saragossa, Granada, összvesen 18,000 szövőszék munkásságban. — Kalap: több 30 gyárnál, a' legjobbak Badajozban. — Timármunkák: Catalonia, Burgos, Toledo. — Fejérbőrczikkelyek: Valladolid, Sevilla, Granada, Malaga, Arcos és Miguel-Turra. — Gyapjuposztók: Tarraza, Manresa, Escaray, Burgos, Bejar, Segovia, Guadalaxara, Olot, Barcelona, Alcoy (évenkint 16,000 vég), Albacete 's a' t.; — viaszvászongyárak: Barcelona. — Szappanfőzések: Valencia, Catalonia, Estremadura, Segovia, Toledo, Cuenca, és főleg Ocaña, Antigola és Matero városok. — Papiros: Catalonia és Valencia (Alcoy), általjában 337 papirosmalom, közülök 220 Cataloniában, 95 Valenciában; — Kártyák: Madrid. — Dohány: Sevillában a' rendkívüli nagyságu kir. gyárban (1,000 munkásnál több), és a' madridi cigarrogyárban, melly még többnek ád munkát. — Pálinkafőzések: Catalonia, Valencia, Aragonia, Murcia, Estremadura, baleári szigetek; — Czukortisztító gyárak: Madrid, Malaga, Barcelona, Cadiz 's a' t.

A' spanyol gyáratok elejétől fogva igen magos áron keltek, de e' kelendőség csak addig volt biztosítva, míg az amerikai gyarmatok az anyaországtól függő vásárul szolgáltak. 1802-ben Spanyolország az egy veracruzi révbe 31 millió forintért vitt be tulajdon és egyéb europai gyáratokat. Ezen vásártól, úgy látszik, tökéletesen esett el az ország.

2. *Kereskedés.* A' belföldi közlekedésre kelletinél kevesebb csatorna és hajózható folyam, kelletinél kevesebb jó országút, és rosz elrendelésü posták. A' legtetemesebb vállalatok egy madridi kereskedőegyesület (los gremios) által vitetnek ki. A' parti kereskedés a' creusi foktól Cadizig a' földközi, — és San Sebastiantól a' cap Finisterreig az atlanti tenger' hosszában tetemes, 's ebben legtöbb része van Cataloniának (1808-ben 1500 hajója volt a' tengeren). — A' külkereskedés, nevezetesen a' tengerinek $^2/_3$-da idegenek' kezében van. — A' Spanyolországra nézve legfontosabb kereskedés volt eddiglen a' gyarmatbeli, mellyből ki voltak zárva az idegenek, de mellyre az 1823 dec. és 1824 febr. 9-én költ királyi rendeletek által minden nemzetbeliek felszabadíttattak, spanyol hajók' számárai egynémelly kedvezések' kivételével. Azóta a' spanyol kereskedés' ezen ágában több élénkség mutatkozik. Cuba szigete' kereskedésének hivatalos áttekintése ezen a' minden spanyol tartományok Amerika szárazföldjén elszakadása óta legfontosabb spanyol gyarmat' kereskedési ügyeinek értékét 32,507,233 dollárra teszi (bevitel 18,511,132, kivitel 13,996,750 d.) 1833-ban. Miből

az éjszakamer. egyesült státusokra	8,848,857	dollár
a' hansavárosokra	2,446,473	»
Nagybritanniára	3,536,154	»
Franciaországra	1,458,812	»
Oroszországra	1,047,873	»
Németalföldre	470,878	»

esik.

1837-ben a' sziget' két fő révéből, Havanából és Matanzasból 506,952 szekrény czukor, és 1,638,482 aroba kávé vitetett ki. Portorico szigetének kivitele 1834-ben 4,500,000 piaszterre ment.

Kivitel: Kiváltképen gyapjú, bor, faolaj, nemes déligyümölcsök, mazsolaszőlő, só, dohány, dugaszfa, sóda 's a' t.

Digitized by Google

1829-ben bevitel és kivitel 40 millió tallérra ment összvesen, 's itt meg kell jegyezni, miképen a' csempészkereskedés olly tetemes, hogy ennek értéke a' törvényesnél $^1/_3$-dal többre tétetik.

Bevitel; belföldi szükségre: gabna, vaj, sajt, besózott hús, halak, pamut- és gyapjukelmék, finom vászon, mindenféle ércz- és fényűzési árú. Az Amerikából érkező természetkincsek (Peuchet szerint évenkint 37$^1/_2$ millió forint aranyban 's ezüstben, 112$^1/_2$ millió forint cochenilleben, cacaoban, vanigliában, czukorban, dohányban, nyers bőrökben, pamutban és vigognegyapjuban, festőfában és gyógyárukban 's a' t.) a' kereskedési egyensúlyt meg' helyreállitották ezelőtt.

Előmozdítási eszközök: Kereskedési törvényszékek a' fő kereskedési városokban; kereskedési consulatusok a' külföldön (10 fő consulatus, 16 consulatus, és 16 alconsulatus), S. Ferdinand' bankja Madridban, 1829-ben költ új szerkezete szerint 60 millió reál alaptőkével 20,000 részvényben, madridi kereskedők' egyesülete (los gremios), biztosító egyesületek (Coruñában, Cadizban és Barcelonában), szabadítékos kereskedési társaságok (a' philippinai; a' havannahtársaság Cadizban; a' kereskedési és kézműtarsaság Burgosban).

Kereskedési helyek: *a)* a' partokon (ÉK-ről DK-re) Barcelona, Valencia, Alicante, Cartagena, Malaga (1828 óta szabad rév), Cadiz (1829-ben 3 évre szabad révvé emelve, melly szabadíték 1832-ben valósággal visszavétetett), Coruña, Gijon, Santander, Bilbao, S. Sebastian; *b)* az ország' belsejében: Madrid, Sevilla, Burgos, Saragossa, Cordova, Granada, Murcia.

Pénz. Ezüstpénzek: Real de Vellon = 34 maravedi = 6$^2/_{10}$ kr. peng. p.; kemény piaszter = 20 real; aranypénz: dublon = 80 real (mintegy 8 for.).

4. Vallás. A' római catholica, 8 érsek (Toledóban az ország' primása 8 püspökkel, Sevillában 2 püspökkel; Compostellában 12 püspökkel; Granadában 2 püspökkel; Burgosban 5 püspökkel; Tarragonában 8 püspökkel; Saragossában 6 püspökkel; Valenciában 4 püspökkel). Ezeken kívül a' leoni és oviedoi püspökök, és 2 püspök Sanjago' rendéből. Összvesen 51 püspök, 22,400 plebános és káplán; 1808 előtt 70,000 barát 2,122 klastromban, és 36,000 apácza 1,130 klastromban, mellyek közül nehány évvel ezelőtt igen sok eltöröltetett, 's jószágaik a' státusnak odaitéltettek. 1834-ben a' papok' száma 159,328-re 's a' barátoké és apáczáké 96,878-ra ment, a' papi és egyházi jövedelmek' összes sommája pedig 300 millió francra becsültetett. De ezen esztendőben törvény hozatott, hogy mind azon klastromok, mellyekben a' barátok' száma a' 12-től meg nem haladja, eltöröltessenek és jószágaik a' státusadósságok' törlésére fordítassanak. A' barátok' száma tehát jóval csekélyebb lett.

5. Művészetek és tudományok. A' 15-dik — 17-dik századnak kivált költői remekművekben olly gazdag literaturája tanúságot teszen, hogy a' spanyol nemzet a' szellemi műveltség' és felvilágosodás' legmagosabb fokát képes elérni; de a' spanyol lassanként munkátlanságra szoktatott, mellyből őt, a' beállott változások után, meg ki fogja ragadni a' jövendő. Műveltségi intézet van elegendő, csak javított létegítés szükséges. Madridban a' spanyol nyelv', a' történetirás', a' szép művészetek' academiái; Sevillában rövid idő óta egy tudományos academia; Valenciában és Valladolidban szépművészeti academiák; 13 egyetem (1831-ben 9,864 tanulóval): Valladolidban, Salamancában, Granadában, Valenciában (1,850 tanulóval), Alcalában, Saragossában 's a' t.; 56 seminárium vagy collegium, hol a' magosabb tudományos ágak tanítatnak; ezeken kívül még egyebek közmíveltség' terjesztésére, 's több az escuelas pias' vezérlése alatt álló; 774 deák iskola vagy a' magosabb tanításra előkészítő iskolák, 1831-ben 26,275 tanítványnyal, 's közöttök a' 8 királyi gymnasium áll legelől; 9558 elemi iskola figyermekek' számára 356,520 tanítványnyal, és 3,070 leányiskola 119,202 tanítványnéval; királyi földmérési academiák' Madridban és Barcelonában, pattantyúsiskolák Talavera de la Reynában, Barcelonában és Segoviában, szárazföldi és tengeri kadetház Cadizban, tengeri kadetház Ferrolban, 4 hajózási iskola Cadizban, Cartagenában, Barcelonában és Ferrolban, kereskedési academiák Bergarában és Segoviában, földmívelési és mezei gazdasági iskola Madridban, rajziskolák Madridban és Cadizban. Könyvtárak: Madridban (200,000 kötet, 2,000 kézirat), az Escuriálban (80,000 kötet és 1600 kézirat, mások 6,000-ről szólanak); pénzgyűjtemény Madridban 150,000 darabbal; csillagásztornyok Madridban, Isla de Leonban, Passagében 's a' t.; füvészeti kertek (Madridban, Cadizban, Cartagenában, S. Lucarban 's egyebütt); természet-, művészet- és antikgyűjtemények Madridban; képtár Ildefonsóban.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Monarchia, a' cortesek (2 kamarában, estamientos) által korlátolva; a' senátorok' kamarája úgy mint a' procurádoroké (követeké) nem szabadítékos, azaz: e' tisztségek egyiránt nem örökösek. A' senátorok' száma a' követek' számának $^3/_5$-dére szabatott. Hármas, a' választók által előterjesztett lajstrom' nyomain választatnak a' király által. Ennek fiai és a' közvetlen trónörökösök 25 éves korokban senátorokká lesznek. A' követek' congressusa a' mindenik tartományból küldendő tagokból (50,000 lélekre egy) áll, kik 3 évre választatnak. A' senátus' számára mindenik tartomány 85,000 lélektől 3-mat ajánl, 's e' háromból választ aztán egyet a' király. A' követek' száma jelenleg 258. Az évenként egybegyűlő cortesek, mindenik országlás' kezdetével meghatározzák a' király' civillistáját, kié a' végrehajtó hatalom, de ki a' törvényhozót a' cortesekkel osztja. A' törvény csak úgy bír erővel, ha mind a' két kamara által megvítatott, szavazatok' útján elfogadtatott, és a' király által megerősítetett. Különös viszony fordúl elő a' király és az andorrai demokratai község között a' pyrenaeusokban, melly t. i. Spanyol- és Franczia-ország' közös védelme alatt áll.

Alaptörvények ezek:

1. A' III. Ferdinand által (1236) hozatott törvények a' castiliai birodalom' osztathatlanságáról (ley de señorio uno), 's az első szülöttség' jogáról a' castiliai trónörökösödésnél (ley de majoria).

2. Az V. Fülep és az ország' rendei által 1713-ban felállított örökösödési törvény.

3. III. Károly' pragmatica sanctiója 1776-ból.

4. VII. Ferdinand legújabb pragmatica sanctiója (1830 martius' 29), melly szerint a' régi castiliai örökösödés meg' helyreállitatik, és egyenes ágbeli férfiutódok' nem létében némberekre is szállhat a' trón.

5. Az estatuto real, vagy királyi törvény az új cortesek' alakitásáról két kamarában, költ 1834 apr. 10-én.

6. A' procurádorok' kamarájának választása körüli eljárást szabályozó törvény (1834 máj. 20-án), mi szerint a' követek' száma 188-ra határoztatik. De a' lagranjai lázadás (1836) által, az 1834-diki estatuto eltöröltetvén az 1812-diki alkotmány hozatott be újolag, melly több korszerű változtatásokkal a' cortesektől 1837 junius' 18-án el is fogadtatott.

A' legfőbb státushatóságok:

1. A' státusminiszterium.

2. A' VII. Ferdinánd' végintézete által korlátolt kormánytanács, donna Izabella' kiskorusága' idejére. (L. a' Történeteket.)

Digitized by Google

3. A' királyi tanács Spanyolország' és a' két India' számára hasanló tisztkörrel és szerkezettel, mint a' franczia státustanács, és 7, a' különféle miniszteriumok mellé rendelt osztályból álló.

4. A' fő itélőszék Spanyolország' és a' két India' számára, Castilia' 's a' két India' eddigi tanácsa' helyébe.

5. A' fő hadi és tengeri itélőszék.

6. A' fő financziai itélőszék.

2. A' Király. Maria Izabella Luisa, Esparteró vittorial herczeg' gyámigazgatósága alatt, a' capetingi törszök' bourbonágából. Czíme: Mind két Spanyolország' királynéja: catholicus felség melléknévvel. Különben nagyobb és kisebb czím, 's hasonlókép kétféle czímer van szokásban. A' koronaörökös: asturiai herczeg; a' többi herczegek és herczegnék: Spanyolország infantjai és infantnéi. Lak: Madrid. Mulatókastélyok, Escurial, Ildefonso, Aranjuez, la Florida. Lovagrendek: 1) az arany gyapju' rendje (1430-b. alapítva); 2) III. Károly' rendje (1771); 3) a' Mária-Luisarend 1792-b. legmagosb rangú asszonyságok' számára alapítva és 1816-b. megujítva); 4) sz. Ferdinand' rendje, VII. Ferdinand által alapított katonai rend; 5) sz. Hermenegild' rendje, szintúgy katonai, 's ugyan csak VII. Ferdinand által 1815-b. alapított rend; 6) Izabella királyné' rendje Amerika' felfedezésének emlékére, és ollyas érdemek' jutalmazására, mellyeket polgári vagy katonai személyek az odaveszett amerikai gyarmatok' visszanyerésében szereztek magoknak, 1816-b. Ferdinand király által alapítva; és 7) a' szintúgy általa 1816-ban álapított tengeri rend. Végre a' calatrávai, alcantárai, sanjagoi (mind hárma a' 12-dik századból) és montesai (1319) egyházi rendek.

3. Státusjövedelmek. Az 1835-diki évre a' budget szerint:

a' státuskiadás ..... 937,340,321 reálra
(köztök 56,300,000 a' kir. ház' számára)
a' státusbevétel ..... 766,804,658 »
tétetik.

E szerint a' deficit 62,715,722 reálra megyen, de melly azóta mindég nagyobbá és súlyosobbá lett, a' kiadás évenkint meghaladván a' bevételt, 's a' tömérdekre nőtt státusadosság' kamatai is mindegyre öregbedvén, — olly annyira, hogy az 1838-diki budgetben a' kiadások: 1,546,094,191 reálra = 112,736,030 tallérra számítatnak, holott más részről bevétel fejében csak 837,974,785 reál = 61,102,328 tallér tétetik ki, mi 708,120,406 réal = 51,633,707 tallér deficitet ád. A' kiadásokból jut ezen budget szerint a' civillistának 43,500,000 reál, a' hadi miniszteriumnak 694,428,556 reál (a' Don Carlossal és a' baszk tartománnyokkal vitt pusztító háború miatt, melly VII. Ferdinand' halálával kezdődött, de most egészen megszünt; l. tört.), a' financzminiszterium' számára 554,893,873 reál a' külés belföldi státusadósságoktól járó kamatok' ideszámításával (a' státusadosság már 1833-b. 8,609 millió reálra ment; t. i.: 2,907 millió külföldi, és 5,702 millió belföldi adósság, miből 3,364 millió kamattal járt és 5,245 millió kamattalan volt). De azóta még tetemesen nőttek az adosságok, úgy hogy már 1836-ban a' kamattal járó száztól ötös öszves státusadosság 6,500,000,000 reálra = 469,778,000 tallérra tétethetett. Jelenleg mintegy 15,000 millió reál leszen a' megfelelő szám, mellynek törlésére a' klastromok' és egyházi rendek' gazdag birtokainak kellene szolgálni.

4. Hadiereje. 1. Katonasága a' szárazföldön. Jelen állapotja a' következendő:

1) Házi katonaság vagy őrsereg: 5 escadron testőr, 1 osztály alabárdos, 4 ezred lovasság, 1 brigád pattantyússág és 8 ezred gyalogság, öszvesen	5,604 ember.
2) 27 gyalogezred 68 zászlóallal	39,652 »
3) 12 ezered lovasság	7,859 »
4) Pattantyússág: 4 ezred; 5 oszály mineur	5,458 »
5) 2 zászlóal sappeurek és hídvetők....	736 »
Öszveg:	59,309 ember.

Ezenkívül a' polgári katonaság, melly 42 zászlóalból áll; öszvesen 33,809 ember. A' partok' és határok' őrzésére szolgálnak a' karabélyosok, 12 zászlóalra osztott könnyü gyalogsági csapat, melly tartományok szerint van felosztva. A' királyi önvállalkozottak' serege, mellynek 300,000 emberből kell vala állania, de melly jobbára csak a' papiroson állott, 1834-ben eltöröltetett, 's mint a' nemzeti őrségnek egy neme újra létegítetvén, részben státusköltségeken felfegyverkeztetett. Ezen új polgári katonaságnak tetemes része a' rendes hadi sereg' működéscinek segédére van. 1834 augustusban ezen új polgári katonaság körülbelől 234,000 emberre ment, de még csak 65,000 — 70,000 volt valósággal felfegyverkezve.

Az ország 11 katonai osztályból áll.

Müveltségi intézetek. Ezek már felebb említettek, de megjegyzendő, hogy mind ezen katonai miveltségi intézetek a' legújabb időkben inkább elhanyagoltattak, nem hogy előmozdíttattak volna. — Várak: (Francziaország felé) Figueras, Rosas, Gerona, Lerida, Tortosa, Saragossa, Pamplona, Fuentarabia; (Portugal felé) Badajoz, Ciudad Rodrigo, Olivenza; a' földközi tengernél: Barcelona, Taragona, Alicante, Cartagena és Cadiz; az Óczeannál: S. Sebastian és Ferrol.

2. Tengeri erő (1808): 42 sorhajó, 30 fregatt és általjában 283 hajó; 1834-ben a' cortesek' elejébe terjesztett hivatalos jelentés szerint csak 3 sorhajó, de mellyek mindnyájan nem állják ki a' tengert jelenleg, 4 fregatt, 3 corvette és 15 kisebb hajó. Az előbbeni 3 tengeri kerület: Cadiz (vagy inkább Caracca Cadiznál), Ferrol, Cartagena, mellyek egyszersmind a' három hadi révet képzik, 's mellyek közül ezelőtt mindegyik tengeri academiával, mathematicai és kalauziskolával birt, 1825-ben feloszlattak, csak Cadizban maradván meg a' tengeri-főhivatal, 's a' tengeri miniszterium' közvetlen igazgatása alatt tengeri tanács alakíttatván. Most már csak egyegy halauziskola találtatik a' három hadi révben, 's az előbbeni tengeri kadéttestület helyébe lépett egy a' cadizi révben fekvő caraccai szigetben alapított magosabb tengeri tanító-intézet 40 tanuló' számára. A' tengeri intézetek' pénzbeli igazgatása három tengeri felügyelőség által vitetik Cadizban, Ferrolban és Cartagenában.

D. Történetek.

1. Spanyolország többféle német népek által (409 körül) ragadtatott el a' rómaiaktól. Az Afrikába költözött vandalusok' emléke még ma is fennmaradt az „Andalusia“ névben. Svevusok, Alánok, és nyúgoti Góthok letelepedtek nyúgoti Spanyolországban 's az ezzel összekapcsolt Portugálban; de a' svévusok és alánok végre (600 felé) a' nyúgoti góthok' járma alá kerültek. A' nyúgoti goth birodalomban olly tekintete volt a' papságnak, hogy a' királyi méltóságot is veszélyeztetné. Az elnyomott párt segédül hivá a' tenger tulsó partján fekvő Berberségben uralkodó arabokat, 's ezeknek partraszállására Tarek alatt (710) emlékeztet még ma is a' Gibraltar név (azaz: Tarekszikla, az arab gibel vagy giabel [hegy] szótól). Az arabok mindég nagyobb 's nagyobb számmal költöztek át, úgy hogy az előbb csak segédül hivottak a' nyúgoti gothbirodalom viszálkodó felcit könnyen legyőzték. A' Xeres de la Fronterai csatában a' nyúgoti góth király Roderich életét vesztvén, Spanyolország a' bagdadi ommiádok'

Digitized by Google

chalifátusának tartományává lőn. A' nyúgoti góthoknak maradéka az éjszaknyúgoti hegyek közé menekedett, 's a' biscáyai és asturiai tartományokban némi függetlenségben élt. Midőn 756-ben a' bagdadi ommiadok az abassidák által megbuktattak, Abdalraham vagy Abderrahman ommiád Spanyolországba szökött, 's ezen tartományt a' nagy arab birodalomtól külön szakítván, Cordovában önálló chalifátust alapított.

2. Ezen országlás alatt a' földmivelés, kézművek és gyárak (selyemszövetek, kordoványbőr), 's a' kereskedés szorgalommal vitettek; az ország virágzó városokkal *), számos lakosokkal (30 millió) volt megtömve. A' mohammedánus Spanyolország több, Europa' egyéb részeiben ismeretlen tudományokat (különösen: csillagászat, vegytan, gyógytudomány, füvészet) művelt, 's gyakran nyúgoti keresztyének is Cordovába jöttek iskolákra. De az arabok osztás és egyetlenségek által meggyengültek, 's az éjszaki hegyek közé menekedett nyúgoti góthok' utódai kapván az alkalmon nem egy helyet, 's nem egy tartományt ragadtak el tőlök. Igy a' 11-dik század' kezdetével már több keresztyén státus (Leon I. Alfonz alatt, Barcelona, Navarra, Castilia, Asturia) állott fel újra, midőn a' Cordovában kiütött lázadás (1030 e. körül) az uralkodó chalifát megbuktatá, 's az ommiádok' országlásának véget vete. Ezen lázadás által a' városok' és tartományok' helytartói független fejedelmekké lettek, 's kisebb mohammedánus királyságok alakúltak. A' cordovai chalifátusnak ezen feldaraholása tetemes segédére volt a' keresztyén fejedelmeknek, státusaikat a' mohammedánusok' rovására külebb terjeszteni.

3. A' nagy Sanchez, Navarra' királya, eléggé szerencsés volt ekkortájban az egész keresztyén Spanyolországot (a' barcelonai uradalmon kívül) uralkodása alá foghatni. 1035-ben státusait három fia között felosztván, don Garciának a' legidősbiknek jutott Navarra, 's ő ezen apró ország' királyai' hosszu sorának ősévé lett; János Albert az utolsó, catholicus Ferdinand által előzetett. A' másodszülöttől don Ferdinand, Leon és Castilia' királyától származnak ezen országok' összes királyai Izabella királynéig, 's ez által 1469-ben férjére catholicus Ferdinándra szállíttatott az uralkodás. Ramiro a' nagy Sanchez' természetes fia az aragoniai királyok' őselődévé lett (egy ideig Sardinia, Sicilia és Nápoly felett is uralkodnak), 's itt ismét catholicus Ferdinánddal, mint egyenes utódával találkozunk.

4. Ezen Ferdinand' castiliai Izabellá vali házassága által támadott a' spanyol monarchia, melly (1492) Granadával az utolsó maurus királysággal szaporodott. Ehhez még a' nápolyi királyság is járult (1503) 's a' pyrenaeusokon inneni Navarra (1512); Oran Masalquivir, és Bougia afrikai parthelyek szintúgy birtokába kerültek. Ekkortájban fedezé fel Colombo Középamerikát (1492 — 1504), de más részről a' Ferdinand által behozatott inquisitio 's igen kemény rendelkezései a' keresztyén-catholicus vallás' terjesztésére általjában, miknek catholicus czimét köszönheti, sok ezer szorgalmas arabot üztek ki az országból.

5. Johanna, Ferdinand' és Izabella' örököse, I. Fülleppel, ausztriai Maximilián' (I.) fiával házasságra lépett (1477). Fiai valának Károly és Ferdinand. Amaz, mint Spanyolország' királya I. Károly, egyszersmind német császár e' néven V-dik, (1519 — 1556, † 1558, sept. 21) I. Ferencz Francziaország' királya ellen viselt öt rendheli háború' következésében a' milanói herczegséget birodalmához kapcsolá. Tunis és Algir elleni hadviselései következmény nélkül maradtak, ellenben Cortez Mexicót, 's Pizarro Perút foglalá el számára, 's ugyan ekkor a' ladron és philippin szigetek is spanyol kézbe kerültek. Spanyolország most Europa' legdúsabb birodalmává lett. (1519 — 1617-ig 2200 millió forint jutott Spanyolország által aranyban 's ezüstben Európába.) A' spanyol gyalogság legeslegelső volt akkorban. I. Károly alatt az ausztriai monarchia is, 's ezzel Németalföld' ausztriai része Spanyolországgal egyesült. Ezen 11 németalföldi-belga tartományhoz, mellyek a' nagy spanyol-ausztriai monarchia' felosztásával Spanyolország mellett maradtak, vétel' 's egyéb szerződések' útján Károly még a' hátralevő hatot is megszerzé.

6. Károly fia II. Fülep († 1598 sept. 13.) alatt már hanyatlik a' birodalom. A' portugáli koronát ugyan (1580) Spanyolországéval egyesíté, de a' németalföldiek felkeltek ellene, és Spanyolország' lakosai több százezer morisco vagy maurusutóddal ritkúltak, továbbá Angliával tengeri hatalmára nézve igen káros háborúba keveredett (a' 130 hajóból álló, 20,000 tengeri katonával, 8000 hajóslegénynyel és 1360 ágyúval ellátottt győzhetetlen flotta' meggyőzetése és tönkre jutása 1588 julius' 21), 's az általa épített Escuriál (24 millió forint) a' S. Quentini győzelem' emlékére és sz. Lőrincz' tiszteletére (1547 aug. 10.), az amerikai kincseket felemésztette.

7. II. Fülep' utódai alatt mindig mélyebbre sülyedett a' birodalom' hatalma. III. Fülep (1598 — 1621), ki a' lermai herczegre bizá vala az országlást, 600,000 maranót és moriscót számüzött. IV. Fülep (1621 — 1665), az Olivarez' és Haro' buzdítására viselt háborúban kéntelen volt Jamaikát az angoloknak odaengedni (1655); Catalonia fellázadt és Francziaország' védelme alá vonúlt; Portugál az 1640-diki forradalomban elvált; mind ezek után IV. Fülep kéntelen volt a' westpháliai békekötésben (1648) az egyesült Németalföldről (Hollandról), és a' pyrenaeiben (1659) Roussilonról és Artois' legnagyobb részéről lemondani. (Lásd: Francziaország tört. 18.)

8. II. Károly (1665 — 1700) Németalföld' nagy részétől fosztatott meg XIV. Lajos franczia király által. Benne kihalt családának ága. Két leánytestvére közül az idősbik XIV. Lajos király', az ifjabbik I. Leopold császár' hitvese volt. Amaz II. Károlyt reá tudá bírni, hogy unokáját, anjoui Fülepet utódának nevezé ki. I. Leopold jogáról a' spanyol trónra nem akarván lemondani, tizennárom éves háború támadott (1700 — 1713). V. Fülep († 1746) az utrechti béke' erejénél fogva spanyol király maradott; de Milano, Nápoly, Sardinia és Németalföld Ausztriához kapcsoltattak; Sicilia Savoyhoz, Gibraltar és Majorca Angliához. Nápoly és Sicília azonban 25 év mulva (az 1738 bécsi békében) Parma- és Piacenzáért becserélttettek és spanyol fejedelem' kormánya alá kerültek ismét.

9. VI. Ferdinand († 1759 aug. 10.) a' képző művészetek' academiáit alapitá, és nem csak a' földmivelést, hanem külföldiek által a' kézműveket és gyárakat is elősegité. III. Károly († 1788 dec. 17-én), midőn Francziaországnak Anglia elleni hadviselésében részt venne, ez utóbbinak kéntelen volt Floridát átengedni (1762), de pótlékul Louisianát nyeré Francziaországtól. Uj háborúban Nagybritanniával Gibraltárt (ostromoltatik 1779 — 1782) vissza nem nyerheté, de még is Minorca 's Florida ismét Spanyolországhoz kapcsoltattak (1783). Ezen király alatt a' jesuiták Spanyolországból számüzettek.

10. IV. Károly (sz. 1748) a' baseli békében (1795) S. Domingo' szigetét Francziaországnak, és az amiensi békekötésben (1802) Trinidad' szigetét Nagybritanniának engedé át. Azon rendkívüli bizodalma, mellyel a Prencipe de la Paz (Godoy) iránt viseltetett, nehány országnagy' titkos szövetségét (1808) voná maga után, mi szerint IV. Károlyt lemondásra bírni és fiát VII. Ferdinandot trónra helyezni törekedtek. De Napoleon franczia császár nem akará Ferdinandot királynak ismerni (Bayonneban), 's IV. Károlyt reá bírá, hogy jogát a' spanyol monarchiára, reá, Napoleonra szállítsa. Ekkor József testvérét, Nápoly' eddigi királyát nevezé ki Napoleon Spanyolország' uralkodójának. Ezen státusváltoztatással azonban olly megelégedetlen volt a' nemzet, hogy köz fellázadást vont maga után. Ez ugyan (1809) a' Napoleon' vezérlése alatt Spanyolországba betört nagy hadi sereg által csak nem elnyomatott: de mivel a' más háborúkkal elfoglalt császár egész figyelmét nem szentelheté vala a' spanyolok meghódításának, a' nemzetnek sükerült elvégre, szabadságát, az angolok által Wellington alatt hatalmasan segítetve, 's a' cortesek (kik a' franczia elfoglalásközben a' belső státusigazgatást vitték, és 1812 martiusban új, de a' monarchiai országlást nagyon is megszorító alkotmányt szerkesztettek) az eddig Francziaországban fogva tartott de 1814-ben szabadon bocsátatott VII. Ferdinándnak á' birodalmat általadták. Az ezen átadással összekapcsolt feltételeket Ferdinand utóbb nézeteivel ellenkezőknek találta, 's röviddel trónrajutása után, mielőtt Madridban megérkeznék, a' corteseket feloszlatta, 's ezeket, de kivált a' franczia bitorlás hivelt keményen megbüntette. Ez forrongásra adott alkalmat, mellyet egy uralkodásra vágyó katonai párt 1820 tavaszszal a' lázadás' zászlajának kitüzésére használt, mellynek következésében az 1812-diki cortesek' alkotmányának elfogadására kényszeritetett a' király.

A' nemzet' nagy része nem helyeselvén a' történteket, polgári háború ütött ki, mellyben elején (1832-ig) a' forradalmi fél győzött, 's a' királyi méltóság csak nem egészen megsemmisitetett. De midőn Francziaország 1823-ban a' király' tekintetét fegyveres kézzel helyreállitaná, és nem csak Madrid, hanem Cadiz is, hová magokkal vivék a' cortesek a' királyt, elfoglaltatott, rög-

*) Laborde Spanyolország' legnevezetesb városainak hajdani népességéről következő adatokat közöl:
Tarragona a' rómaik alatt 2,500,000; a' 16d. században 350,000. — Merida a' rómaik alatt 90,000-ből álló várörizettel bírt; a' maurusok alatt 40,500. — Sevilla 1247 b. 300,000-nél több; a' 16 d. században 200,000. — Cordova a' chalifák alatt 1 milló; a' 17 d. század' közepében 60,000. — Leon királyságban a' 16d. század' lefolyása alatt Rio Seco 32,000; Medina del Campo 69,000; Salamanca 50,000 — O-Castilia a' 16 d. században: Burgos 40,000; Valladolid 60,000; Segovia 38.100 kézmüvés. — Uj-Castilia a' 14—16 d. században: La Puebla 10,000, Toledo 20,000. — A' granadai királyság a' maurusok alatt 3 milló, Granada' városa (1492-b.) 250,000; 1614-b. 80,000. — Baeza (Jaenben) a' maurusok alatt 150,000, Malaga a' maurusok alatt 80,000.

Digitized by Google

tőn eltűnt a' szabadság' álma, jóllehet a' liberalismus' és a' kemény visszahatás' felei még tovább is léteztek. (Egy összeesküvésnek felfedezése és elnyomása Cataloniában gr. d'España által, Francziaországnak követelése (80 millió fr.) megismertetik, 1828). Említendők még a' földrengés Valenciában és Murciában (1829), és a' cholera (1832).

Ezen belső nyugtalanságok közben, Spanyolország' délamerikai gyarmatai is, mint ezt már előbb (1819 és 20) Chili, Buenos-Ayres, Venezuela és Caracas jo sükerrel megkisérették, az anyaországtól elválásokat nagyobbára eszközlötték. L. Amerika.

11. Rendkivül fontos lépést tőn VII. Ferdinand a' salica törveny' Spanyolország', Nápoly' és Francziaország' ez alapszabályának eltöröltetésével, azon okból, hogy netalántai némberutódsága, don Carlos infant' elmellőzésével, trónra juthasson (1830 martius 19.). Nem csak Carlos ellene mondott e' lépésnek (1830 apr.) és számüzetett (máj. 7.), hanem Francziaország is, Nápoly és Lucca. Francziaország megváltoztatá utóbb ebbeli véleményét. Don Carlos' követői (carlosisták; apostoliak már 1824 óta) ennek következésében nyiltan működéseikhez fogtak. A' nékik kedvező, a' királytól Calomarde' segédével kieszközlött rendelkezés megsemmisitetett, Calomarde elbocsátatott és Zea Bermudez léptetett helyébe. A' fiatal királyné országlónának neveztetett ki a' fejdelem' betegségének idejére (1832 oct. 4.), 's midőn a' király csak ugyan meghalálozott (1833 september 29.), az Anglia és Francziaország által megismertetett II. Izabella' kiskoruságánál fogva a' királynéra bizott országlás alatt csak szomorú kilátása lehetett Carlosnak.

12. Francziaország 1823-bóli pénzkövetelését megujította. A' portugáli zendülés szükségessé tevé egy őrseregnek a' határszélekhez rendelését. Don Carlos még testvére életében unokaöcséhez Dom Miguelhez (lásd: Portugal) költözött, ki VII. Ferdinand' halála után őt mint V. Károlyt Spanyolország' királyának ünnepélyesen megismerte. Ezen lépés a' spanyol kormányt Dom Miguel' buzgó ellenségévé tette, 's egyike volt a' Spanyolország, Portugál, Anglia és Francziaország közötti, utóbb olly híressé lett négyes szövetség' alapitási okainak (1834 apr. 21.) Spanyol hadsereg Portugálba nyomúlt. Dom Miguel' megbukása után Don Carlos Angliába menekedett, honnan utóbb titkosan elszökött és (1834 jul. 9.) a' spanyol határszéleken általlépett. A' navarraiak örvendve üdvözlették őt V. Károly királyoknak, de más részről a' proceresek' ülésében (septemb. 3) Carlos és utódai a' tronra juthatásból kizárattak 's a' spanyol birodalombai visszatéréstől eltiltattak. A' kormány 's a' cortesek megerősitették e' határzatot. Most azon gyászos háború kezdődött a' királyné' hivei (christinos) 's Carloséi (carlistas) között, melly hat évig Spanyolországot pusztitá. A' hadi szerencse hol ez', hol ama' fél mellett mutatkozott, de utóljára kiviláglott, hogy don Carlos nagyravágyó vezéreinek puszta eszközévé vált, 's már valóságos rabjok volt. Seregének fő vezére Maroto, azon ürügy alatt, hogy a' vég nyomoruságra jutott országnak elkerülhetetlen szüksége van békére, bár mi áron is vásárolja meg azt, 1839 július óta Esparteróval a' királyné' vezérével viszonyba lépett, 's egynémelly akadály' elhárítása után megvolt az egyesség. Bergarában, Esparteró' fő hadi szállásán aug. 3-án a' békeszerződés a' két hadi vezér között megköttetett. Marotóval a' carlosista seregnek fele a' királyné mellé állott. A' fő támaszától megfosztott Carlos sept. 17-én a' franczia határokon általlépett. Egyébiránt a' praetendensnek a' hadi és politicai színhelyről lelépésével a' spanyol belháború megszünt. Navarra és a' bask tartományok, „fuerosaik'" (régi szabadítékaik) megismerése igértetvén, a' királyné ügyéhez állottak; 's több carlosista vezér, névszerint Cabrera Francziaországban kerestek menedéket. Anglia és Francziaország' a' béke' helyreállitására törekedtek. Végül Krisztina is kiköltözött a' marczongolt országból, mellynek kormányát jelenleg Espartero' erős keze viszi. (Épen midőn ezt sajtó alá adnók, vesszük azon hirt, mi szerint Lajos Fülep' cabinetje Espartero' megbuktatásán dolgozik és hogy a' nagykorúnak nyilatkoztatott Izabellát franczia herczegnek kivánja feleségül adni.)

13. A' polgári háború 's a' pártok' közepette, lényeges javitásokra nem volt elég alkalma és önállósága a' kormánynak. Belzavar rendité meg a' státus' minden támaszait. Malagában, Barcelonában, Saragossában, Cadizban, utóbb Aragoniában is, Cataloniában, Valenciában és Murciában erőszakosan bontatott fel a' rend. A' clubbkormány terjed mindegyre; a' többféle junták' uralkodása létegitetik és félelmes alakot öltt magára; Malaga és Granada, lázádásban a' királyné' kormánya ellen, kihirdetik az 1812-diki státusalkotmányt. Mendizabalnak a' ministeriumba lépésével lassankint meg' alávetik magokat a' junták. A' fővárosban 1836 aug. 13-án kitört lazadás a' királyné-igazgatónét az 1812-diki alkotmány' elfogadására kénszeríté, melly korszerü változtatásokkal a' cortesek' tanácsában ellátva, 1837 junius 18-án a' királynéigazgatóné' esküje által megerősitetett. Erőszakoskodások a' klastromok ellen; ezeknek 's az 1815-ben ismét visszállitott jezuitarendnek eltöröltetése; szerződés Nagybritanniával a' rabszolgakereskedés' elnyomására, és Espartero' 's Maroto' egyezkedése után politicai amnestia.

Az uralkodó ház' származása.

IV. KÁROLY, lemond 1808 martius' 19-én † Rómában 1819 januárius' 19-én; házasságban *Luisa* parmai herczegnével, † 1819.

† **Charlotte Joachim** (l. Portugal).

Maria Luisa, sz. 1782, luccai herczegné, 1803 óta *Lajos* hetruriai király' özvegye, † 1823.

† 1833 sept. 29.
VII. Ferdinand, sz. 1784 oct. 14. király 1808 márt. 19. óta, trónját elveszti, 's visszanyeri 1814, negyedik házasságban (1829 dec. 11.) *Christina Mária* sicíliai herczegnével.

Carlos (don) (Maria Isid. de Borbon), sz. 1783 martius' 29. házasságban *a) Mária Francisca* portugáli infantnéval, † 1834; *b)* 1838 *Mária Theresa d. Pedro Carlos* sp. infant özvegyevel.

Maria Izabella, sz. 1789, 1802-b. házasságban *I. Ferencz*, sic. királylyal, özvegy 1830-b.

Paulai Ferencz, sz. 1794, házasságban 1819 óta *Charl. Luisa*, sic. herczegnével.

Károly Lajos, luccai herczeg, sz. 1799, házasságban 1820 óta *Mária Theresa* sardiniai herczegnével.

Maria Luisa Charlotte, sz. 1802-b. *Maximilian* szász herczeg' özvegye 1838 óta.

Luisa, sz. 1821.

Ferdinand (Károly Mária Boldizsár József Victor), sz. 1823.

II. Mária Izabella (Luisa) (asturiai herczegné), sz. 1830 oct. 10. királyné 1833 óta.

Maria Luisa Ferdinanda, sz. 1832 január' 30-án.

Károly Lajos, sz. 1818 januárius' 31-ér.

János Károly Mária, sz. 1822.

Ferdinand Mária, sz. 1824.

Izabella Ferdinanda, sz. 1821. 1841 óta gróf *Gurowsky'* felesége.

Asisi Ferencz Mária, cadizi herczeg, sz. 1822.

Henrik Mária Ferdinand, sevillai herczeg, sz. 1823.

Luisa Theresa, sz. 1824.

Josephina Ferdinanda Luisa, sz. 1827

Ferdinand Mária Mariana, sz 1832.

Maria Christina Isabella, sz. 1833.

Amália Phil., sz. 1834.

Digitized by Google

PORTUGAL.

A. Földje.

1. Fekvése a' K. H. 8° 15′ — 11° 20′ 's É. Sz. 36° 56′ — 42° 7′ között. É. és K-ről Spanyolországtól, D. és N-ról az atlanti tengertől körülfogva.

2. Politicai felosztása. A' portugáli státus áll a' portugáli királyságból, melly az 1835-dik legújabb felosztás szerint hat tartományt: Estremadura, Felső- és Alsó Beira, Minho (a' minhoi és douroi kerületből álló), Tras os montes, és Alemtejo, — foglal magában, áll továbbá az algarvei királyságból. Európán kívül Portugalnak Ásziában és Afrikában vannak gyarmatai, még pedig Ásziában: a' goai kerület Keletindiában, a' dillii kerület Timoron és a' macaoi kerület; Afrikában: Madeira' szigete, az azorok, a' caboverdei- szigetek, nehány telepítvénynyel Senegambiában, a' guineaszigeteknek egy része, az angolai és mosambiquei kerületek.

3. Földje. Nagyobbára hegyes, köves és homokos, de szép, kövér agyagföld is több részben. A' földterületnek legalább is $^9/_{10}$-de hegyes, száraz és terméketlen földből áll, vagy nagy homokpusztákból elégséges víz nélkül. Különösen az erdőségek' kiirtása óta terméketlenebbé lett a' föld. A' legmagosabb hegységek, mindnyájan Spanyolországból átvonúlva, a' Douro és Tejo között: Serra d'Estrella (Pinhel 7200′ magos.); a' Douro és Minho között: Serra de Montezinho (6 — 7000′ magosságig, több hónapon át hóval fedezve), Serra de Suazo, (Gaviarrában 7400); Algarvéban: serras de Monchique (nem egészen 4000′ m.) és Caldeirao. A' csak nem szünetnélküli földrengések és ásványvizek mellett is semmi vulkánok. Előfokok É. Dre.: Carvoeiro (a' Berlengas szigetcsoporttal), Roca Espichel, S. Vincent (mérföldnyi mélységú üregekkel), S. Maria (egy épen délre fekvő homokszigetcsoport' alacson foka). Folyamok: É.tól a' déli partok felé: Minho éjszaki határfolyam Spanyolország felé: Douro (Spanyolországban Duero, Coával és Tavorával balra, Saborral, Tuával, Tamegával jobbra); Mondego (Daoval jobbra, Ceiroval balra, Coimbráig hajózható); Tejo (Elgával, Ponsellel, Zezerével jobbra, Sorraya- vagy Tatassal, és Cunhavagy Almansorral balra), és Guadiána (Ardilával balra, Degebével jobbra), mindnyájan, a' Mondego' kivételével Spanyolországból jövők. Partfolyamok: Lima, Cavado, Vouga, Saado, Portimao (Algarvében). Nevezetes tavak az Estrellan (a' lago esara, sötét tó, tetemes elfolyással, észrevehető befolyás nélkül). A' Tras os Montesbeni mélly posványság Chavesnél római hegyaknából eredettnek mondatik.

4. Nagysága. Egész Portugal 1933 □ mérföldnyi földterülettel bír, miből

1. Estremadura	463 □mf.	4. Tras os Montes	256 □mf.
2. Beira	423 »	5. Alemtejo	496 »
3. Minho	163 »	6. Algarve	130 »

Az ázsiai gyarmatok összvesen 312, az afrikaiak 28,489 négyszögmérföldet foglalnak magokban.

5. Égal. A' tavasz már februáriusban kezdődik, melly a' fris zöld' 's csak nem mindég mérsékelt melegség' kellemével bír. Júniusban beáll az aratás. Junius' végével legmagosabb fokára ér a' hőség, 's azon marad két hónapig. Eső csak nem soha sem esik illyenkor. De a' nyári hőség tengeri szelek, különösen az éjszaki szél által meghűtetik. A' síkföldön több hónapig tart a' derült idő. A' legtürhetlenebb hőséggel jár a' keleti szél (30 — 32° R.); melly azonban nem tart sokáig. Lissabonban a' legnagyobb hőség rendesen Júliusban áll be (17° — 28°, néha 31° — 32°). September végével több az eső, 's új tavasz kezdődik octoberben, melly hasonló kellemmel 's olly jótékony friseséggel ruházza fel a' vidéket, mint februárius. Novemberben végre és decemberben beáll a' gyakori esőzés, melly közönségesen szélvészszel van összekapcsolva. A' tél általjában véve inkább szélveszes és esős, mint hideg. Hó csak a' magosan fekvő, hegyes részekben esik. Lissabonban minden 5 — 10 évben esik vagy egyszer hó, 's mint fejér eső csodáltatik. A' legnagyobb hideg van januáriusban, de a' hévmérő általjában véve nem esik 2°-nál mélyebbre Lissabonban 's ezen álláspont rendszerint 4 — 13° meleggel váltatik fel. Zivatarok nincsenek nyáron át, legtöbb a' téli hónapokban, 's csak ekkor és őszszel állanak be földrengések, mellyek főleg Lissabont 's legközelebb vidékeit és a' Tejótól délre fekvő környéket érik. Jégeső a' legnagyobb ritkaságok közé tartozik egész Portugálban. Az éjszakák egészben véve igen hűvesek. Az égal igen egészségesnek tekintetik. Endemiai betegségek' az életmód' következményei.

6. Termékek. 1. Ásványok. Több helyt még világos nyomai az egészen elhanyaglott bányászatnak; egyetlen egy müvelésben levő aranyér Setubal mellett Adissánál, 30 marca arany évenkinti jövedelemmel; aranytartalmu föveny több folyamban, névszerint a' Tejoban és mellékfolyóiban, de csak kevés arany mosatik ki; gazdag ezüstaknák előbb Tras os Montesben. A' réz és ónérczek használatlanúl maradnak. — A' ventozelloi ólomaknák sem miveltetnek rendesen eddigelé. — A' rendkívül gazdag vasbányák egészen illetlenül maradnak; még csak egyetlenegy olvasztó kemencze Fox d'Algénál Thomar mellett, melly 1821-ben 4,500 arrobát vagy körülbelől 1200 mázsa vasat nyújtott. — Márvány Alemtejóban, Estremadurában és Beirában nagy mennyiségben. — Mészkövek, gypsz, palakő, homokkő, gránit, puskakövek nagy mennyiségben; agyag- és fazekasföld. — Kőszénbányák San Pedro de Covában Potro mellet (évenkint 6,000 carro) és Buarcosnál Coimbránál (évenkint 2,000 carro). Tengerisó nagy mennyiségben (évenkint 2,000,650,000 mázsa), különösen Lissabonnál és Setubalnál terjedelmes kivitelre; de forrássó csak kevés. — Ásványforrások, 56 névszerint említve Balbi által, különösen sok kőszénfürdő magos hőségfokkal.

2. Növények. Jeles vegetatio. — Majd nem mindennemű gabona, de az elhanyaglott földmívelésnél fogva a' legújabb időkig nem elegendő, olly annyira, hogy az 1796 — 1819 közötti 24 évben egyre másra 10 millió tallérért vitetett gabna az országba. Jelenleg, a' földmivelésnek számtalan középkori terheitől megmenekvése óta, Portugal nem csak a' neki szükséges mennyiséget termeszti, hanem még ki is viszen belőle. Kukoricza kivált az éjszaki tartományokban; rizs Beirában és Alemtejóban. Bor Tras os Montesben (portbor), Estremadurában (carcavelosi és s. Ubezi muskatály); gesztenyék,

Digitized by Google

olajbogyók, fügék, narancsok, czitromok, török szilvák, sz. János' kenyere, mondolák, pisztáczják, görög dinnyék. Algarvében kivált carubák, czitromok és narancsok még a' hegyeken is. Len és kender, de kevés; sumach, dugasztölgyek; mindég zöld tölgyek ehető gyümölcscsel; sparto; amerikai aloe és indiai fügék csalitokban (Alemtejóban). Több helytt fa-hiány, mi után az erdőségekkel nemgondolás miatt, az erdők csak nem mindnyájan tönkre jutottak. A' legtetemesebbek még Estremadurában és Alemtejóban. Azon kevés tüzelő fát, mellyre a' portugálinak szüksége van, az alacson bokrok nyújtják neki, 's építő fára nem igen szorúl, mert házait kőből építi.

3. Állatok. Lótenyésztés az evorai királyi ménes' kivételével, 's a' szarvasmarhatenyésztés, a' legelők és tejgazdaság' rosz állapotánál fogva, egészen elhanyagolva. — Szamarak és öszvérek bőségben (50,000), nagyok és szépek Tras os montesben. — Kecskék bőven és sajt készítésre használtak. — Juhok merinofélék Alemtejóban, silányabb gyapjuval Tras os montesben, 700,000 darab legalább. — Sertések mindenik tartományban, kivált a' chinai fajhoz közelítők, mellyek a' Minho, Alemtejo és Algarve tartományokban készített sonkát híressé tevék. — Kutya szerfelett sok. — Vadak; dámvadak, sertések és orgalik vagy vadjuhok, ez utóbbiak ritkábban 's csak a' Spanyolország felé fekvő éjszaki tartományokban; nyulak csak nem egyáltaljában nem, de annál több evet. — Házi madarak nem nagy bőségben. — Halak; sokféle (kivált tinhalak és szardellák) 's nagy mennyiségben, millió számra rohadnak el a' partokon. Selyem Tras os montesben évenkint mintegy 50,000 font. — Méhészet Beirában és Alemtejóban, egészben véve a' szükségnek megfelelő mennyiségben.

B. Lakosok.

1. **Eredetök.** A' portugáliak csak nem egy törszökből valók a' spanyolokkal, 's külön de a' spanyollal közel rokonságban levő nyelvvel bírnak. Sok előbb vallásokat eltitkoló, 1820 óta tűrt zsidók, szabaddá lett negerek, mulattok.

2. **Népesség.** Egyetlenegy europai státusban sem gondoltak olly kevessé a' népesség' kitudásával mint Portugalban, 's az illető minden adatok a' tüzhelyek' száma utáni felvetésen alapúlnak. Az 1836-b. a' cortesek' elejébe terjesztett lajstrom szerint, az előbb 6, 's az ország' új felosztása szerint 7 tartománynak 791,492 tüzhelye és 3,061,684 lakosa volt, még pedig:

Estremadura	178,016	tüzhely	789,730 lakos.
Felső-Beira	218,852	»	841,017 »
Alsó-Beira	24,063	»	91,444 »
Minho	194,243	»	755,634 »
Tras os montes	73,068	»	279,501 »
Alemtejo	73,688	»	258,522 »
Algarve	29,562	»	105,406 »

Ha a' tartományok' népessége külön egymással összehasonlítatik, kiviláglik, miképen Minhóban, mint legnépesebb tartományban kilenczszer több ember jut egy négyszögmérföldre, mint Alemtejóban; és Estremadura öt fokkal fogna Minho megett állani, ha a' népes főváros nem volna kebelében. Ha egész Portugal olly arányban volna népesítve mint Minho, akkor 9 millió lakossal bírna.

A' főbb városok (cidades, összesen csak 21 Portugalban, az Azórokkal 24) népessége.

	lakos.		lakos.
Lissabon (Estremadurában)	260,000	Elvas (Alemtejóban) 5000-ből álló őrizetén kívül	9,950
Porto (Minhoban)	70,000	Viseu (Beirában)	9,160
Coimbra (Beirában)	15,200	Evora (Alemtejóban)	9,050
Setubal (csak villa Estremadurában)	14,800	Faro (Algarvében)	8,840
Braga (Minhoban)	14,400	Tavira (Algarvében)	8,600

3. Ipar. 1. *Kézművek* és *gyárak*. Lissabonban mindennemű gyárak és gyárcollegium de parányi hatással. Készgyárak: Braga, Beja, Quimarães és Porto. — Fegyvergyártás: Lissabon és Elvas. — Pléhművek: Lissabon és Porto. — Arany és ezüstművek: Lissabon és Porto. — Fayence: Lissabon, Coimbra, Porto, Estremor (Alemtejóban). — Üveg: Marinha grande Estremadurában. — Pamutszövés: az éjszaki tartományokban; pamutfonás Thomarban (Estremadura); vászon: Minho, Beira, Tras os montes. — Harisnyagyárak: Alcobaza és Thomar. — Gyapjuposztók és kelmék: Fundao, Portalegre, Cavilhao; Porto és Braga (abaposztó szegények' számára). — Selyemkelmék: Lissabonban és Lissabon körül, Porto, Braganza (nagyon megcsökkent), Campo grande. — Bőrgyárak elégséges számmal: Lissabon, Satuval, Porto, Coimbra, Beja, Evora, Thomar, Viaña és Quimarães. — Viaszgyárak: minden nagyobb városban 's a' mennyi kivántatik. — Selyemgyárak a' dohánynyal egyetemben királyi bérlés alatt, a' legjelesebbek Lissabonban és Portóban. — Szalma- és nádfonás: Portóban és Algarvében. — Kalapok: Lissabon, Porto, Elvas, Coimbra, Evora, Thomar. — Dohány: Lissabon és Porto, az országlás' részéről 3'/, millió forintért bérbe adva; a' dohánygyártás királyi monopolium 's egyike a' státusjövedelem' fő ágainak. A' két főgyár Lissabonban és Portóban. — Czukorfőzések: Lissabon, Porto. — Különös jóságu édességek: Lissabon, Porto, Coimbra, Quimarães. — Papiros: Alemquer, Quimarães, Louzan, Feira és Lissabon' környéke.

2. *Kereskedés* (nagyobbára tengeren; a' szárazon ugyan azon akadályokkal küzdve, mikkel Spanyolországban): *a)* Kivitel: bor 15 millió for. nagyobb sommáért (különösen Portbor, 1821-b. 23,391 csap Nagybritanniába, és csak 1264 egyébüvé; 1835-b. 37,966 csap, miből 32,396 Angliába. Ezen bornak termesztése és kereskedése külön szabadítékos kereskedési egyesület által vitetik; — narancsok és czitromok egyéb szárított gyümölcsökkel (1819-b. mintegy 825,000 tallérig), olajbogyók (330,000 tallér), dugaszfa, sumach, gyapju (kis mennyiségben), öböl- vagy tengeriső (fontos czikkely, az 1796 — 1819 közötti 24 évben egyremásra évenkint 180,000 moyo 1,200,000 tallér' értékéig). 1819-b. midőn Brasilia még Portugalhoz tartozott, a' kivitel' értéke 18,819,000 és a' bevitelé 24,790,000 tallérra ment, 's közte gabona 10 millió tallér' erejéig; fa, len, halak, mindenféle gyáratok, a' dugárkodáson kivül 1815-b. 24 millió forintért, jobbára angolok által 9 millió forint nyereséggel. Az egyensúly eddigelé az Amerikából jövő kincsek' útján meg' helyreállítatott. Az 1796 —1819 közötti 24 évben 897,250 hordó bor 230,880,000 cruzado' értékéig, és só 31,814,000 cruzadoért vitetett ki, ellenben 7,520,000 mázsa tőkehal (77,047,500 cruzado) a' bevitel' pontjai között állott. 1819-b. Anglia 7,466,156,836 reis' erejéig vitt be árúkat, 's az árúkivitel Angliába csak 4,209,087,095 reisre ment. A' bevitel Brasiliából 's az ázsiai és afrikai birtokokból 9,413,093,583, 's a' kivitel a' nevezett tartományokba csak 8,156,400,789 reisre becsültetett.

Előmozdítási eszközök: a' real junta do commercio, agricultura 's a' t. Lissabonban; az 1822-b. alapított nemzeti bank 5000 millió reis (8,250,000 tallér) tőkével, '/, mill. reis (825 tallér) egyegy részvény, de 1828 óta midőn a' politicai viszonyoknál fogva fizetéseivel felhagyott, részvényei és jegyei igen rosz kelettel bírnak. Kereskedési révek: Lissabon, Porto, Setubal, Aveiro, Faro; a' szárazoni kereskedésre (Spanyolország felé): Elvas, Evora, Coimbra.

Pénz: reis (képzelt számolási pénz), hét reis körülbelől egy p. kr. vagy 100 mintegy 14 pengő krajczár, milreis (1000 reis) 2'/, p. forint. 1000 milreis tesz egy contot. Nagyobb aranypénzek: a' moidore vagy moedor (4,800 reis), az egész dobrao (24,000 reis), a' fél dobrao (12,000 reis).

Digitized by Google

Vannak aranycruzádók is. Ezüstpénzek: cruzado (480 reis), fél, negyed és nyolczadcruzádók (240, 120 és 60 reis). A' negyedcruzádo legkelendőbb, 's 17 p. krajczárt ér. Portugalban viszonylag több arany van folyamatban, mint más europai státusokban.

4. Vallás. Római-catholica. Az összes papság' főneke a' lissaboni patriarcha 5 alatta álló püspökkel. A' patriarchának' helyettese érseki czímet visel. Kövétik őt a' brágai érsek (egyszersmind az ország' primása) 6 püspökkel, 's az evorai érsek 3 püspökkel. Ezeken kívül még 10 eximált, azaz: közvetlenül a' pápa alatt álló püspök. Az egyházikerületek' száma: 4,034. — 1833-b. 534 klastrom, még pedig 402 barátok', 132 apáczák' számára; 8592 személy, és 6 millió franc tiszta jövedelem, az egy millió francot feiülhaladó termékadományozás nélkül. 1834-b. a' barátklastromok egyáltaljában eltöröltettek, minek következésében a' barátokkal és apáczákkal 29,700 fejre menő papok' száma 5,600-zal megfogyott.

5. Tudományok. A' nyilvános oktatásra 1822-b. 833 elemi iskola, 322 latín, 21 görög és rhetoricai iskola, 27 theoriai és erkölcsi philosophia' számára; a' tanúlók összvesen: 31,280 fej. Tudományok' accademiája Lissabonban; egyetem Coimbrában (1820: 1600 hallgató, 84 tanító), tengeri és kereskedési academiák Portoban és Lissabonban. Királyi könyvtár (90,000 kötet) Lissabonban, egyetemi könyvtár Coimbrában (45,000 kötet); az eltörlött klastromok' kincseiből 1835-b. 300,000 kötetből álló középponti könyvtár szerkesztetett Lissabonban, 's egy hajdani klastromban felállítatott; 5 csillagásztorony (1 Coimbrában és 4 Lissabonban); füvészeti kertek Lissabonban és Coimbrában. Könyvnyomtató intézetek csak három helytt (Lissabon, Porto, Coimbra), mikből 1805—1819 összvesen 95 munka kelt ki évenkint. De azóta élénkebbé lett a' tudományos közlekedés, 's 1835-b. egy politicai újság, 's egy kereskedési helyett (csak e' kettő jelent meg a' folyó század' kezdetével), 10 politicai újság és 6 más tartalmú folyóirás bocsátatott ki.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Alkotmányos monarchia, korlátolva a' cortesek által, kik az 1838 martiusban bevégzett, és 1838 april. 4-én a' királyné' esküje által megerősitet új alkotmány szerint, 2 kamarára, a' senátorok' és követek' házára oszlanak, amaz 52, ez 114 tagból áll. A' végrehajtó hatalom kirekesztőleg a' királyt, a' törvényhozó ezt 's a' corteseket illeti.

Alaptörvények:

1. Az első országos alaptörvény, hozatott az 1143-diki országgyülésen, Lamegóban; szól a' trónusörökösödésről, a' nemesség' jogairól és a' törvénykiszolgáltatásról. Ezen alaptörvény azonban későbbi határozatok által különféle változásokan ment által, de a' trónusörökösödést tárgyazó rész épségben maradott.

2. Portugal' három státusának kinyilatkozása a' braganzai ház' trónra jutásáról 's jogairól a' koronára, 1641-ből.

3. Az 1822 sept. 23-án költ alkotmánylevél, melly a' spanyollal (1812) rokon, de egy év múlva még eltöröltetett.

4. Az 1826 apr. 19-én költ carta de lei, ez a' dom Pedro (I.) által adatott alkotmány, melly 2 kamarára oszló képviselésen alapúl, de 1828-ban dom Miguel infant' parancsára eltöröltetett, 's csak ennek Portugalból kiűzetésével újra életbe lépett, 1834-b. — 1836 sept. 9-én ezen alkotmányt az 1820-ban vagy inkább 1822-ben hozott váltá fel ismét, az egy begyülendő cortesek által netalán szükségeseknek látandott változásokkal. 'S így eredett

5. A' legújabb, 1838 martiusban bevégzett, martius' 19-én aláirt és apr. 4-én a' királyné által megerősitett alkotmány, melly az 1822-diki egészen democratiai alkotmányhozigen hasonló. (L. Történetek, 16 sz.)

A' főstátushatóságok:

1. A' státusministerium, melly 1837 óta a' titkos tanács elnökéből, és az igazságkiszolgáltatás', a' belső, külső, hadi és tengeri ügyek', a' gyarmatok' és financziák' minisztereiből áll.

2. A' státustanács csak tanácskozási szavazattal, és életök' idejére a' király által kinevezett tagokból álló.

3. A' főtörvényszék.

2. A' király. Maria da Gloria királyné; capeti törszök, burgundi vonal' természetes ága (mások szerint magyar eredetü), braganzai ház. Egyenes fi- és nembervonalbeli örökösödés. — Czím: Portugal' és Algarve' királya (királynéja), a' tengeren innen és túl, Afrikában Guinéának ura, — »leghivebb felség« mellékczímmel; a' trónusörökös koronaherczegnek czímeztetik, ennek legidősb fia: beirai herczegnek. — Lak: a' necessidades palota Lissabonban. A' gazdag máfrai klastromnak egy szárnyépülete királyi nyárilakúl van elrendelve, de most rendszerint üresen áll. Mulatókastélyok: Ajuda, Bemfica és Ramalhao Belemnél.

Lovagrendek: 1) a' torony- és kardrend (alapítatott 1459, megujítatott 1808-b.); 2) Izabellarend (alapítva 1804-b.), asszonyságok' számára; 3) Krisztus' rendje (1317); 4) a' kardviselő sz. Jakab' rendje, a' spanyol sanjagoi rendnek ága, eredett a' törszökrend' spanyol és portugali tagjainak különoszlásakor a' 13-d. század' végével; 5) avizi sz. Benedek' rendje, a' 12-d. században alapítva és 1789-b. katonai érdemrenddé átalakítva, 6) az 1818-d. hódolás' alkalmával Rio Janeiróban alapított »villa vizosai sz. szűz'« rendje.

3. Státusok. Eddig négy rendbeliek: 1) Nemesség, magos (titulados: herczegek, marquis-k, grófok, viconték, bárók), kisebb (hidalgos de jobbára igen elszegényedve), 2) papság, 3) polgárok, 4) parasztok. Az alkotmánynál fogva törvényes egyenlőséggel birók.

4. Státusjövedelmek. 1834-re a' státusbevétel: 9,578,108,553 reis, a' státuskiadás (közte 405,000,000 a' királyi házért): 12,549,270,912 reis; ennélfogva: 2,971 mill. 162,359 reis deficit. 1836 a' bevétel: 2,491,866,060, és a' kiadás: 12,973,832,603 reisre ment, deficit: 3,482,166,543 reis. A' követek' kamarájának elejébe terjesztett 1838—1839-diki budgetben a' bevétel 8,000 conto reisre, a' kiadás 10,000 contóra tétetik, deficit: 2,000 conto vagy 5 millió forint. A' belföldi státusadósság az 1837-diki jelentés szerint 40,000 conto reisre megyen, 's csak nem ugyannyira a' külföldi, mi 200 millió forint összveget ád.

5. Hadiállás. 1) Szárazon: az 1837-diki legújabb rendelet szerint az újonnan létegitendő sereg békelábon 28,472 emberből áll, t. i.

Gyalogság 30 zászlóal (10 zászlóal vadászok és 20 zászlóal lineagyalogság.	21,560 ember
Lovasság, 8 ezred (4 lancsás és 4 vadászezered).....	3,680 »
Pattantyússág 4 ezered, és 3 ágyútelep.	3,232 »

Első rangbeli várak: Elvas (a' legerősebb), San Julião Lissabonnál, Cascães, Peniche, Almeida és Valença; 2) tengeren: 1793-b. 12 fregatt, sorhajó, 20 corvett, és 3 brigg, összvesen: 37 nagyobb hadihajó; 1835-b. csak 2 sorhajó, 4 fregatt, 8 schooner, corvett és kutter (20—14 ágyúval), tehát csak 14 nagyobb hajó. Flottaszolgálatban állott még azonkívül: 8 ágyúnaszád, 2 gőzhajó, 8 szállítási és 8 paquethajó. Hadi kikötő: Lissabon. — Müvelési intézetek: a' várerősités, pattantyússág' és rajzolás k. academiái; királyi katonai collegium Lissabonban.

Digitized by Google

D. Történetek.

1. A' Romaiak által Lusitaniának neveztetett, több századig Spanyolország' sorsában osztozott ország' nevét a' calei révtől (porto), melly a' Duero' torkolatánál fekszik, származtatják. VI. Alfons, Castiliának királya vejét, Henrik burgundi grófot, capeti Hugo' harmadunokáját e' tartomány' éjszaki részének helytartójává nevezé ki (1100 körül). Fia I. Alfons, ki országát az arabokkal viselt háború' következésében Alemtejoig terjeszté ki, az uriquei győzelem után (1139) királynak kikiáltatván, e' méltóságában a' pápa által megerősítetett. Hogy Leon és Castilia' királyai ellen az új státus' függetlenségét fenntarthassa, 1142-ben elhatározá magát, a' szent széknek, mint vazallusa, adófizetőjévé lenni. De innen utódaira nézve, kik lassankint Algarvét is elfoglalták, kemény küzdések keletkeztek a' szent székkel, mig végre Dénes (az igazságos, 1279 — 1325) a' királyi tekintetet ismét szerencsésen helyreállítá. Ugyan ő a' földmívelést és hajózást is előmozdítá, 's 1290-ben a' lissaboni egyetemet alapítá, melly 1308-ben Coimbrába tétetett által.

2. A' királyi családbani több viszálkodások után Ferdinand (a' nyájas) királylyal a' valóságos burgundi ftőrzsök kiholt (1383). Ezen fejedelem egyetlenegy (természetes) leányát, Beatrixet, I. János Castilia' királyának nőül adván, neki a' portugáli trónörökösödést odaigéré. De Dom Juan, természetes testvére, a' portugaliak' idegenkedését a' castíliai uralkodástól használván, magához ragadá a' királyi hatalmat, mellyet az aljubarottai győzedelem (1385 aug. 14.) által a' castíliaiak és szövetségeseik a' franczíák ellen szerencsésen fenn is tartott. Ezen I. János, ki fattyú Jánosnak is neveztetik a' természetes burgundi dynastiát alapítá, melly 1385 — 1580-ig Portugal felett uralkodott, és legnagyobb királyait adá ez országnak. Három fiának alkalmat kívánván szolgálni kitűntetésre, az afrikai maurusok ellen (1415) hajósereggel ment, Ceutában partra szállott, 's e' város' nagy mecsetében fiait lovagokká üté.

Ezentúl megkedvelleték a' portugáliak a' hajózást, 's tengeri felfedezések után láttak. Jánosnak második fia dom Henrik († 1463) mathematicai és hajózási ismereteinél fogva a' tengeri hajózó' nevét viselő, meg ápolá bennök e' kedvet. Igazgatása alatt felfedezték (1418 — 1432) Madeirát, a' canáriai, azóri capverdei szigeteket, és Guineának partjait.

3. A' negyedik király e' dynastiából II. János (1481 — 1495), az evorai országgyülésben (1482) a' nemesség' előjogait nagyobbára visszavonván, megerősíté a' királyi hatalmat, 's az ellene kitőrött lázadást kemény szilárdsággal megbűnteté. Bartholomeo Diaz alatta fedezé fel (1486) a' jó reménység fokát.

4. De Portugalnak legfényesebb időszaka nagy Emánuel' (1495 — 1521) és ennek fia III. János' (— 1557) igazgatása alatt folyt le. Miután Vasco de Gama (1497) a' Keletindiába vezető tengeri utat feltalálá, a' portugáliak ama' hatalmas birodalmat alapíták Keletindiában, melly az Albuquerque, Almeida, Abunha, Silveira és de Castro neveket a' történetirásban örökíté. Chináig és Japánig jutottak, a' molukkai szigeteket felfedezték és elfoglalták. Cabral (1500) feltalálá Brasiliát, mellyet Amerigo Vespucci katonáival megszállott. A' portugáliak egy századon keresztül Europá' első tengeri népe valának.

5. De maga az anyaország, a' legnagyobb kereskedési virágzás' és pénzgazdagság' közepette, külháborúk által népességétől megfosztatott, és a' türelmetlenség' szelleme, mellyet Emánuel és III. János (az inquisitio' alapítója) a' zsidók ellen gyakoroltak, a' hamar felkapott nagyságot lassankint aláásta. Sebestyén (1557 — 1578) az 1540 óta befogadott jesuitáktól fanaticus hódítónak nevelve, a' Marocco elleni háborúban életét feláldozta. Nagybátyja és utóda Henrik (a' bibornok) örökösök nélkül holt el (1580).

6. Portugal, melly akkorban 4 millió lakossal és virágzó iparral bírt, most a' spanyol II. Fülep' (V. Károly császár' és Izabella' nagy Emánuel legidősb leányának fia) birtokába jutott. A' portugáliak' idegenkedése a' spanyol uralkodástól még nagyítá vala a' veszteséget, mellyet kereskedésök és keletindiai birtokaik szenvedtek. Eddigelé a' keletindiai árúk', nevezetesen a' fűszerek' kereskedése kirekesztőleg Portugal által vitetett, 's a' hollandiak beelégedtek azzal, hogy ez árúkot Portugalban összevásárolván, velők Europa' éjszaki tartományait elláthatták. Miután ezen másodkézből kereskedés' nyereségei a' felzendűlt hollandiakat képesekké tevé a' Spanyolország elleni háború' viselésére, Fülep nagy csapást vélt rajtok ejthetni, ha őket a' Portugáliali kereskedéstől egyáltaljában eltiltja. De csalódott. A' lázadók most (1595 óta) magok keresék fel a' keletindiai útat, áruikat ezentúl első kézből vasárolták 's miután a' portugáliakat a' bantami tengeri győzelem (1601) után a' molukkai szigetek' jóval nagyobb részéből kiűzték (1619), az utóbb olly fontossá lett Bataviát alapították. Ugyan csak a' hollandusokon vesztő Portugal Brasiliát, telepítvényeit az aranyparton és kereskedési előjogait Japánban.

Ezen fájdalmas veszteségek, miket a' madridi udvar egykedvüleg néz vala, a' portugáli koronajószágok' elpazaroltatása, a' hazai nemességnek a' státustisztségektőli elzáratása, 's a' legnyomasztóbb adózások végre megérlelték a' nemzetben a' szándékot: IV. Fülep, harmadik castíliai királyok alatt meg' lerázni a' spanyol jármot. Az 1640-ben kitőrött forradalom a' függetlenséget visszaszerzé az országnak, és IV. János' személyében (Eduard', III. János és Henrik királyok' legifjabb testvérének másodunokája) a' braganzai házat trónra emelé (dec. 1.).

7. Huszonnyolcz éves háború után Portugal' függetlensége (1668) Anglia' és Franciaország' segéde által biztosíttatott. Való, a' hollandusok időközben még a' portugáli telepítvényeket Ceylonban elfoglalták, 's a' haagi békekötésben (1669) minden keletindiai szakmányaikat megtartották; de Brasiliát lázadás által meg' elvesztették. VI. Alfons, IV. János' fia, kinek országlása alatt ez történt, legközelebbi rokonainak indítványára (1667) a' királyi széktől megfosztatott. II. Pedro, amannak testvére és utóda († 1706) dicsőséges részt vett a' spanyol örökösödési háborúban, de minden haszon nélkül. Methuen, angol követ, őt a' portugali ipart károsító kereskedési szerződés' kötésére bírá.

8. Pedrónak fia V. János († 1750), a' lissaboni patriarchatus' alapítója, és a' pompás Mafrának építője életének vége felé szellemileg elgyengült, 's a' státus' kormányát dom Gaspar gyontatójára a' ferenczek rendéből bízván, ennek ministersége alatt számos visszaélés csúszott be az igazgatásba. Ezen visszaéléseknek eltörlését fia és utóda József Emánuel († 1777) fő feladásának nézé. E' munkájában egy felvilágosodott minister', Carvalho Sebestyén' (oeyrasi gróf, pombali marquis) tanácsa után indúlt, ki — a' természet' rémségeivel a' lissaboni földindulásban (1755), és hatalmas, a' nemességből és jesuitarendből (ennek tökéletes számüzetése a' státusból 1758-ben) kikelt elleneivel egyiránt bátran megvíván, — a' közigazgatás' minden ágait lassankint törekvéseinek czéljául kitűzé, a' művészeteket és tudományokat pártolá, a' földmívelést, kézműveket és kereskedést példájára (l. Spanyolorsz.) a' cortesek' helyreállításával a' korona' minden jogait ledönteni, és a' királyi méltóságot árnyékképpé lealacsonítani. Az 1821 júliusban történt visszatérése a' királynak Lissabonba, nem akaszthatá meg szomorú folyamatában e' zendülést, 's ennek következésében állott be az olly régóta félt csapás, hogy Brasilia (eddigelé a' Rio Janeiróban székelő és a' kormánynyal felruházott koronaőrökös által mint a' portugáli monarchia' kiegészítő része igazgatva) magát az anyaországtól tökéletesen különválasztá, és I. Péter alatt önálló császársággá átalakitá (1822 dec. 1.).

10. Portugalban a' felek dühös viszálkodásai után, mik VI. János királyt az akaratlanság' némi állapotába helyezék, az alkotmány tökéletesen eltöröltetett. A' pártok' mindegyre növekedő elkeseredése által kénszerítetett a' király a' tajoi révben fekvő britt admiralitási hojón menedéket keresni, 's az angolok' beelegyedése helyreállítá a' rendet elvégre.

11. VI. János' halálával (1826 mart. 10.) leánya', Izabella Mária infantné neveztetett ki kormányzónának, mit Dom Pedro brasiliai császár is megerősített. Emez leánya Maria da Gloria' javára jogáról a' portugali trónra lemondott, 's új alkotmányt adott az országnak. (1826 jul. 13.)

12. Dom Miguel, VI. János' másodszülöttje, bátor a' dom Pedro által adott alkot-

Digitized by Google

mányt előbb megismeré 's esküvel elfogadá, 's bátor Maria da Gloriával el vala jegyezve, elcsábítva talán valamelly párt által, jogait a' portugáli koronára életbe léptetni törekedett. A' Pedro által egybehívott corteseket eloszlatá (1828 július), 's az ország' hajdani cortesei, kiket amazok' helyébe összehitt, dom Pedrót a' trónról leszállítottnak, 's dom Miguelt korlátlan királynak kinyilatkoztatták (1828 június). Dom Pedro követei által (1828 aug. 8.) testvérének ezen lépését bitorlás gyanánt tekintetni kivánta, 's a' portugáli küldöttségnek kinyilatkoztatá (1828 dec. 22.), hogy a' bitorlóval egyáltaljában közlekedni nem fog.

13. Donna Maria 1828 jul. 5-én elindult Rio Janeiróból, Gibraltarban partra szállott és sept. 27-én Falmouthba ért, hol a' britt hatóságok által királynénak adatni szokott tisztelkedéssel fogadtatott. Miguel nem késett hozzáfogni a' testvérvitához. Külön választmány, Botelho do Amaral' elnöksége alatt, minden perlekedési rend' elmellőzésével, a' dom Miguel ellen féllazadtak' elitéltetésével foglalkodott (1828 jul.), Almeida bevétetett, az oportoi lázadás' részesei üzőbe vétettek (jul.), még a' kihirdetett amnestia' következésében Spanyolországból visszatértek is tömlöczbe vettettek, Madeira, mellynek helytartója Valdez britt hajóra menekedék, elfoglaltatott, királyi önvállalkozókból álló sereg az egész országban szerkesztetett (oct.), 's dom Pedrónak Terceirában tartózkodó hivei ellen katonaság küldetett. A' királyné' ügye kevés pártolóra talált. Alig hagyá el Plymouthot a' portugali kivándorlottak' első osztálya, midőn a' Lissabonban a' királyné mellett megkisértett merény lenyomatott (1829 január), Moreira elfogatott és kivégeztetett (martius-ban), a' brasiliai consul az országból elparancsoltatott, Oportóban az öldüklések folytattattak (máj. 7.), és migueli sereg küldetett az Azórok' meghódítására (május 2. 16.). De mind ez nem akadályozá gróf Villaflor' megérkezését Terceirában (jun. 22.), ki a' királyné' nevében az Azórok' kormányzójává kineveztetett (apr. 5.).

14. Az ország' halálcsendét a' dom Pedro brasiliai császár által Terceirában alakított igazgatóság' híre félbeszakitá (1830 martius' 16.), minek következésében dom Miguel még a' papi jószágok' zsarolásával is a' szigetnek eddiglen hanyagul vitetett ostromoltatását új erővel vitetni parancsolá (jul.). Ügyének tetemesen ártott azáltal, hogy ez' alkalommal nehány angol hajót elkoboztatott, hogy az új franczia uralkodást megismerni késett, hogy a' franczia és angol alattvalók tömlöczőztetését elnézé. Ezen két hatalmasság elégtételt kivánt, sőt franczia hadibrigg is érkezett a' Tajóba (1831 mart. 26.), mikhez még 10 britt hajó érkezett rövidre; a' kormány' bajait az elégtételt követelő éjszakamerikai követ' megérkezése, 's Villaflornak Terceiráról kiindulása a' többi azorok' elfoglalására, szükségképen növeszté. Anglia és Franczíaország elégtételt nyertek, S. Miguel szigete a' terceirai igazgatósághoz állott. Miguel' győzelmét egy fellázadt osztály felett, a' néhai brasiliai császárnak szives fogadtatása Párizsban, 's a Londonból érkezett rosz hírek árnyékba helyhezteték (sept. oct.). Most mindenkép törekedett erejét megedzeni; a' sereg 40,000 embernél többre emeltetett, kölcsön' ürügye alatt új adó behajtatott (nov. 12.). Örömmel értették Miguel' követői, hogy Anglia dom Pedro' hajóira embargót vetett. (dec. 12-én).

15. Végre megérkezett Pedro' manifestuma, mellyben határozatát kijelenti: leányának országlását meg helyreállítani (1832 februárius 2.). Pedro Terceirába érkezett, 's a' kormányzást magára vállalta (martius' 3.). Miguel a' politicai vétségeket elitélő törvényszékeket tetemesen megszáporitá (martius' 23.), 's mind azon partokat, mellyeken testvére kiszállni találna, ostromállapotba helyzetteknek nyilatkoztatá. Pedro' serege ellentállás nélkül szállott ki Oportóban (julius 9.), 's a' lissaboni földrengés jul. 20.), mintegy megelőzője volt azon rázódásnak, mellyet a' boldogtalan testvérviszály éreztetni fogna az országgal. A' száraz földöni csaták (jul. 23., aug. 7., oct. 13.) azonképen mint a' tengeriek (aug. 10., oct. 11.) nevezetes következmény nélkül maradtak. De annál veszélyeztetőbbnek mutatkozott a' don Pedro és Sartorius admirál között támadott egyenetlenség (1833 mart. 10.), a' hajósereg' fizetése iránt. Most Napier vállalá fel a' fő vezérséget a' flotta felett (jun. 8.), 's cap S. Vincentnél, britt legénység' segedelmével, elhatározó győzelmet nyert Miguelnek számra nagyobb tengeri erején (jul. 5.). Algarbiában, Alemtejóban, Estremadurában és Beirában nagyobb mozgalmak mutatkoztak a' pedroi ügy mellett, Setubal elfoglaltatott (julius 22.), 's Villaflor Lissabonba érkezett seregével (jul. 23.). Bourmont Algír' hóditója, a' migueli sereg' fővezére (jul. 14 óta) siker nélkül ostromlá Oportót jul. 23., aug. 9-dikéig. Dona Maria (II) rövidre Anglia által királynénak ismertetett, Bourmont lemondott a' vezérségről, spanyol sereg átlépett a' határokon. Dom Miguel santaremi erős helyzetéből kiszorítva, ellenségeinek kezébe esett, 's egyezkedés után odahagyta az országot, hogy Genuában meg ellent mondjon iként tett igéreteinek (1834). Pedro nem sokáig élé túl vágyának beteljedését († sept. 24.).

16. II. Mária királyné 1834-b. a' leuchtenbergi herczeggel, 's ennek 1835-ben bekövetkezett halála után Ferdinand szász-coburg-gothai herczeggel házasságban (1836), a' két kamara' határozatának következésében teljeskorunak jelenté ki magát (sept. 19. 1834), 's az országláshoz fogott. Portugal azonképen mint Spanyolország szünet nelkül belső pártok és clubbizgatások által szenvedett a' legújabb időben. 1836 sept. 10. Lissabonban az 1822-diki alkotmány kikiáltatván, nov. 3-án már ismét dom Pedro' chartáját vivá ki az új zendülés. De a' nemzeti őrség az 1822-diki alkotmány mellett nyilatkozott. A' királyné 's a' nemzeti őrség közötti egyezkedés nyomain határozatba ment: hogy az 1822-diki státusszerkezet a' cortesek által szükségeseknek itéltetendő változásokkal elfogadtassék. A' királyné' védelmére partra szállott angol katonaság most visszavonult ismét. 1837 aug. 21. nyilatkozása a' hg. Terceira, marquis Saldanha, L. de Sà és Mouzinho d'Albuquerquéből álló ideigleni országlásnak (Torres Vedrasból). 1838 martius' 21. az új alkotmány a' cortesek által elfogadtatván, apr. 4. a' királyné' esküjével is megerősitetett.

17. Portugal' állapota e' pillanatban még korán sem kielégitő. Súlyos financziai szükség, növekedő kivándorlás, a' nyúgotafrikai parton fekvő gyarmatok' odaveszésének veszélye, mellyek különben is elhanyagoltatásoknál fogva azonképen mint az ázsiaiak teherrel járnak nem haszonnal, kivált, ha Anglia' sürgetős követelésére a' rabszolgakereskedéssel fel kell hagyni melly a' vámházaknak különösen Afrikában, eddigelé még egyetlenegy jövedelemforrásul szolgált.

Az országló ház' származása.

VI. JÁNOS, sz. 1766 máj. 13., országló 1799 óta, király 1816-b. † 1826 mart. 10. házasságban 1790 óta *Charlotta Joachima* spanyol hgnével († 1830).

Maria Theresa, sz. 1793, *Péter Károly* sp. infant' özvegye 1812 óta; *don Carlos'* hitvese 1838 óta (l. Spanyolország).

Első házasságából: *Sebestyén Gábor*, sz. 1811.

† 1834 sept. 24. mint Portugal országlója, leányának donna Maria' (II.) nevében

I. Péter (Antal), sz. 1798 oct. 12-én, 1822 oct. 12 óta brasiliai császár, atyját *VI. Jánost* követé az országlásban 1826, de leánya' javára lemond a' portugáli koronáról; *a)* házasságban *Leopoldina* ausztriai herczegnével 1817—1826; *b)* 1829-b. *Amália* leuchtenbergi herczegnével.

Maria Francisca, sz. 1800, *don Carlos'* hitvese, † 1834.

Izabella Maria, sz. 1801, 1826 mart. 10 — 1828 febr. 26-ig Portogáli országlóné.

Miguel (Maria Evarist), sz. 1802 oct. 26. 1828 febr. 26-tól országló, királylyá lesz 1828 jun. 30. lemond. 1834-b.

Anna da Jesus Maria, sz. 1806, marquis *Loulé* hitvese 1827 óta.

II. MARIA DA GLORIA (Joh. Charl. Leopoldina), sz. 1819 apr. 4. Atyjának lemondása által Portugal' és Algarbia' királynéja 1826 mart. 2-án; férje *a)* 1834-b. *Auguszt*, leuchtenbergi herczeg † 1835, *b)* *Ferdinand* (Aug. Fer. Ant.) szász-coburg-gothai herczeg 1836-b. (sz. 1816 oct. 29.).

Pedro da Alcantara, koronaherczeg sz. 1837.

Lajos Fülep, oportoi herczeg, sz. 1838.

Joao, bejai herczeg, sz. 1842.

Januaria, brasiliai koronaherczegné, sz. 1822.

Francisca Carolina, sz. 1824.

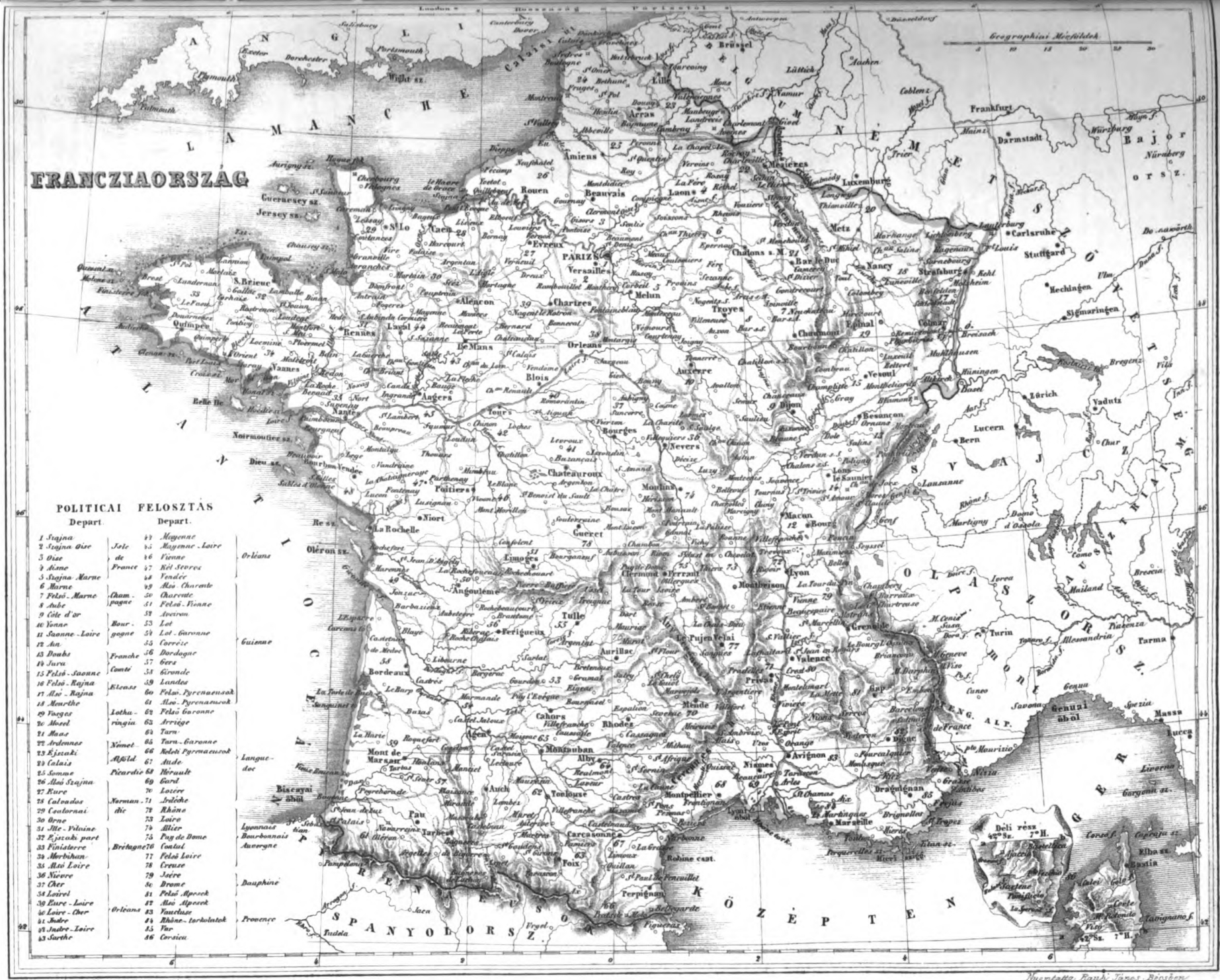
Pedro da Alcantara (Ján. Kár. Leop.), sz. 1825 dec. 2.; atyjának lemondása után 1831-b.

II. Pedro brasiliai császár.

Mária Amalia, sz. 1831-b.

Digitized by Google

Digitized by Google

Köre metszette Maschek Rudolf Becsben

Nyomtatta Rauh János Beesben

Digitized by Google

FRANCZIAORSZÁG.

A. Földje.

1. Fekvése. K. Hossz. 12° 50′ — 26° 4′; É. Szél. 42° 23′ — 51° 3′. Határai Éről: az úgy nevezett csatorna (la Manche) és a' calaisi tengerszoros (pas de Calais), mellyek Nagybritanniától elválasztják, az éjszaki tenger, Belgium és Németország; K-ről: Németország, a' Svajcz, Olaszország; D-ről: a' földközi tenger és Spanyolország; Ny-ról: az atlanti oczeán. Az összefüggő státustól különválasztott egyetlenegy rész, Corsica' szigete a' földközi tengerben. Szél. 41° 15′ — 42° 59′; Hossz. 26° 15′ — 27° 16′. — Három nagy tengeröböl: 1) kettő az éjszaknyúgoti, — 2) a' déli széleken (lyoni öböl).

2. Politicai felosztása. Francziaország ezelőtt tartományokból állott, mik jelenleg 86 jobbára folyók vagy hegyek, néhányan fekvésök: p. o. az éjszaki, Finisterrei (finis terrae), vagy helybeli minemüségök p. o. puszták szerint elneveztetett departementra (kerületre) oszlanak. E' két rendbeli felosztás' ismeretéhez azonegy úton juthatni:

1. A' pyrenaeusok' alján, a' Rhone, földközi tenger, Garonne és az atlanti óczeán között: Languedoc. Kerületek, *a)* a' Rhone' mellékfolyóinak hosszában: 1. Ardeche, 2. Gard; *b)* partfolyóknál: 3. Herault, 4. Aude; *c)* a' Garonne' és mellékfolyóinak partjain: 5. Felső-Garonne, 6. Arriège, 7. Tarn; *d)* a' hegységeknél: 8. Keleti-pyrenaeusok, 9. Lozere.

2. Guienne és Gascogne: *a)* a' pyrenaeusok' alján, 10. Felső- és 11. Alsó-pyrenaeusok; *b)* a' Garonne és mellékfolyói mellett, 12. Gers, 13. Gironde, 14. Aveyron, 15. Lot, 16. Lot-Garonne, 17. Tarn-Garonne, 18. Correze, 19. Dordogne; *c)* a' Charentenál: 20. Charente és 21. Alsó-Charente; *d)* a' Viennenél: 22. Felső-Vienne; *e)* a' tengerpartnál, az Adour' jobbján: 23. Puszták (departement des landes).

3. Orléanois, a' Loire' mint két partjain, az atlanti tengerig: *a)* jobbra; 24. Nièvre, 25. Loiret, 26. Cher, 27. Loir-Cher, 28. Eure-Loir, 29. Indre, 30. Indre-Loire, 31. Sarthe, 32. Mayenne, 33. Maine-Loire; balra: 34. a' két Sevres, 35. Vienne, 36. Vendée (az atlanti tenger mellett).

4. A' csatorna és az atlanti tenger között: Brétagne: 37. Alsó-Loire, 38. Ille-Vilaine, 39. Morbihan (tengeröböl), 40. Finisterre, 41. Éjszakipartok.

5. A' Felső-Loire mellett: Auvergne, 42. Felső-Loire, 43. Puy de Dome, 44. Cantal, 45. Allier, 46. Creuse.

6. A' Felső-Szajnánál: Champagne: 47. Felső-Marne, 48. Marne, 49. Aube, 50. Ardennes (az ardenni erdőségtől).

7. A' Közép-Szajnánál: Isle de France; 51. Seine, 52. Oise, 53. Alsó-Oise, 54. Seine-Marne, 55. Aisne.

8. Az Alsó-Szajnánál: Normandia, 56. Eure, 57. Alsó-Seine, 58. Orne, 59. Calvados (hegy), 60. Csatorna (la Manche).

9. A' Somme mellet: Picardia; 61. Somme, 62. Calaisi szoros (Pas de Calais).

10. A' Maas és a' Schelde között: Németalföld; 63. Éjszak.

11. A' Moselnél: Lotharingia; 64. Wasgau, 65. Meurthe, 66. Mosel, 67. Maas.

12. A' Rajna és az Ill mellett: Alsace (Elsass); 68. Felső-Rajna, 69. Alsó-Rajna.

13. A' Juránál: Franche Comté; 70. Jura, 71. Felső-Saone, 72. Doubs.

14. A' Saone és az Aranyhegy mellett: Bourgogne; 73. Aranydomb, 74. Yonne, 75. Saone-Loire, 76. Ain.

15. A' Rhone' jobb partján: Lyonnais; 77. Loire, 78. Rhone.

16. Az Alpesek' alján, a' Rhone bal partján; 79. Felső-Alpesek, 80. Isère, 81. Drome.

17. A' Rhone' torkolatánál: Provence; 82. Rhonetorkolat, 83. Var, 84. Alsó-Alpesek; és a' hajdani pápai grófság: Avignon és Venaisin: 85. Vaucluse (a' Durance' jobb partján).

18. A' földközi tengerben; 86. Corsica' szigete.

Ha egész Francziaország négy, úgymint éjszakkeleti, éjszaknyúgoti, délnyúgoti és délkeleti részre osztatik, e' négy fő rész közül az első következő kerületeket foglal magában: Seine, Seine-Oise, Seine-Marne, Aisne, Oise, Somme, Pas de Calais, Nord, Ardennes, Marne, Aube, Felső-Marne, Wasgau, Meurthe, Maas, Mosel, Alsó-Rajna, Felső-Rajna, Doubs, Jura, Felső-Saone, Saone-Loire, Cote d'or, Yonne; a' második következőket: Alsó-Seine, Eure, Orne, Calvados, la Manche, Ille-Vilaine, Éjszakipart, Finisterre, Morbihan, Alsó-Loire, Maine-Loire, Mayenne, Sarthe, Loire-Cher, Indre-Loire, Eure-Loire, Loiret, Nievre, Allier, Cher, Indre, Creuse, Felső-Vienne, Vienne, a' két Sevres, Vendée, Alsó-Charente; a' harmadik: Gironde, Dordogne, Charente, Correze, Lot, Lot-Garonne, Landes, Alsó-pyrenaeek, Felső-pyrenaeak, Gers, Tarn-Garonne, Felső-Garonne, Arriège, Keleti-pyrenaeek, Aude, Herault, Tarn, Aveyron; végre a' negyedik: Rhone, Loire, Puy de Dome, Cantal, Felső-Loire, Ardeche, Gard, Lozere, Ain, Isere, Felső-Alpesek, Drome, Vaucluse, Rhonetorkolat, Alsó-alpesek, Var, Corsica.

Európán kívül fekvő több gyarmattartomány is tartozik Francziaországhoz, nevezetesen Ázsiában: Pondichery, Carical, Mahé; Afrikában: Algír, a' Senegal mellett egy földrész, Bourbon' szigete egy comtoirral Madagascarban; Amerikában: a' halászszigetek (S. Pierre és Miquelon), Martinique, Guadeloupe nyúgotindiai szigetek járulékaikkal, és Guianának egy része 's Cayenne.

3. Földje. Jobbára térföld és sík, legmagosabb délkelet és délnyúgot felé, 's innen nyúgot és éjszak felé leszálló. Rendkivül termékeny, nehány belrész' (Champagne pouilleuse), a' nyugoti part' déli részében fekvő puszták' (des landes), 's a' Bretagne' és Normandia' egykét kerületének kivételével. Franczia statisticusok' adatai szerint a' föld' felszinének 52,700,000 hectáraiból 4,027,000 esik a' pusztákra és posványokra, 's 3,535,000 a' legelőkre, tehát mintegy hatoda az egész területnek.

Schnitzler' legújabb statisticája szerint Francziaország' kiterjedése 52,768,618 hectare, mellyből utakra, nyil-

Digitized by Google

vános terekre, utczákra stb., továbbá folyóvizekre és tavakra 2,905,008 hectare esik. A' fenmaradó és adó alá eső 49 mill. 863,610 hectare pedig hivatalos tudósitások szerint következőleg használtatik:

Szántóföld	25,559,153	hect.
Rét	4,834,621	»
Szőllő	2,134,822	»
Erdő	7,422,314	»
Kert	643,699	»
Füzes, egres	64,490	»
Kisebb tavak és posványok	209,432	»
Pusztaság és legelő	7,799,673	»
Hajózási csatorna	1,631	»
Különféle mivelés alatt	951,934	»
Épitmények	241,842	»
Összesen	49,863,610	hect.

Francziaország' területe 10,893,528 jószágra van osztva. Egyegy illyen jószágra csak 4'/, hectare (= 10'/, 12,000 öles hold) esik köszépszámmal:

I. Nagy jószágok.

1. Osztály,	több mint	1000	franc	telekadót	fizető	13,361	jószágok.
2.	»	»	»	500	»	»	»	33,196	»
3.	»	»	»	300	»	»	»	57,555	»
Összesen								104,112	jószágok.

II. Középszerű jószágok.

100 — 300 franc telekadót fizető..... 341,159 jószág.

III. Apró jószágok.

1. Osztály, 50 — 100 franc adót fizető	553,230	jószág.
2. Osztály, 20 — 50 franc adót fizető	1,423,371	»
3. Osztály, 20 francnál kevesebbet fizető.....	8,471,656	»
Összesen	10,448,251	jószág.

(L. Schnitzler, des intérêts matériels en France, Paris, 1842.)

Hegységek: az Alpesek, délkeleten többféle ágakkal: a' cotti alpesek (legmagosabb fok Pelvoux de Vallouise, 13,236'); a' tengeri alpesek (közép magosságúak); 2. Jura, keleten (Reculet 5,310', a' Grand-Colombier 5,200'); 3. Wasgau (a' Vosgesek), inkább éjszakra (a' sulzi vagy guebweileri belch vagy ballon 4,410'); és 4. az Ardennek, a' legéjszakiabb hegysor (körülbelől 1,800'). — Dél felé még két hegyláncz: 5. a' 45 — 46° Sz. között az auvergnei zordon basalthegység: Mont d'or 6,288', Cantal 5,964', Puy de Dome 4,960'; 6. 44 — 45 Sz. között a' Cevennek, kezdetben 14 — 1500' emelkedve, magosabbra a' Lozerehegységgel, 's legmagosabbra az Allier' és Loire' forrásánál, hol a' Mont-Mezin 6,160' magos, és végre a' Côte d'or nevezetű dombláncczá válva; 7. délnyúgoton a' pyrenaeek: pic d'Anethou (a' Maladettának legmagosabb foka) 10,722', pic Posets 10,584', Mont Perdu 10,482', Canigou 8,580' magos. — Corsicában a' Monte rotondo 8,600', és a' Monte Cinto 8,000' magossággal.

Előfokok: Blanc nez és nez gris a' calaisi szorosnál; cap la Hogue a' csatornánál Cherbourg mellett; Raz és Penmarch' foka az atlanti tengernél; cap Sicie és cap Tailland (a' földközi tengernél Toulon mellett).

Folyók: *A.* Az éjszaki tengerbe: 1. a' Rajna, határfolyam, Ill és Mosel (jobbra a' Meurthe-l és Saar-ral) mellékfolyókkal; 2. A' Meuse (Maas), balra a' Sambre-al; 3. az Escaut (Schelde), balra a' Scarpe-al, Lys-sel. — *B.* A' csatornába: 4. a' Szajna (folyása 98 mérföld), mellybe *a)* jobbra: az Aube, Marne, Oise (Aisne-l balra), *b)* balra: a' Yonne és Eure szakadnak. — *C.* Az atlanti tengerbe: 5. a' Loire folyása 127 mérföld); *a)* jobbra: Nièvre, Mayenne (balra a' Sarthe-al és Loire-al), *b)* balra: Alliet, Loiret, Cher, Indre, Vienne (Creuse-el jobbra), Sevre-Nantaise; 6. Garonne (torkolatához közelebb, Gironde, folyása 90 mf. legnagyobb szélessége Blayenél 1,800', alantabb torkolatáig $^3/_4$ mérföld szélességű); *a)* jobbra: Arriège, Tarn (jobbra Aveyronnal), Lot, Dordogne (jobbra Correze-l), *b)* balra: Gers. — *D)* A' földközi tengerbe: 7. a' Rhone (104 mf. h.); *a)* jobbra: Aine, Saone (balra Doubs-al), Ardeche, Gard, *b)* balra: Isère, Drome, Durance.

Tengerpartfolyamok: *a)* az atlanti tengerbe, Éről DN-ra: Somme, Orne, Vilaine, Sevre-Niortaise, Charante, Adour; — *b)* a' földközi tengerbe N.-ról K.-re: Aude, Herault, Var. Corsicában: a' Liamone, Golo, Javignano. — Számos haldús tócsa (kivált Sologneban) 's bel-'s parttó (étangs); kevés országos tó, mellyek között a' legnagyobb Grandlieu (Alsó-Loirei kerület), hossza 1'/, mf.; szélessége 1 mf.; a' Paladru az iserei kerületben 13,800 lábnyi hosszaságu és 3,570' szélességű.

Csatornák: *A)* Az atlanti és földközi tenger összekapcsolására: 1. a' déli csatorna (királyi vagy languedoci csatorna), 30 mf. hosszaságu, 113 zsilippel, 71 vagy mások szerint 92 hiddal; a' csatorna 55 helyt hídképen arkadokra támaszkodik, mellyek alatt folyók és patakok szokott medreikben tovább folynak; 720' távolságra föld alatt a' Malpashegyen keresztül: főmedenczéje Sz. Ferréolnál, mellynek területe egy órányi, mélysége 100l. Ezen csatorna 2,000 mázsa tehernyi hajókat is elbír; 2) a' charolaisi (vagy du centre) csatorna, hossza 15 merföldre a' Loiretól a' Saonehoz. — *B)* Az atlanti tengernek a' csatornávali összekapcsolására: 3. briarei csatorna (folytatásával a' loingi csatornával) 15 mf. h. és 4. az orleansi csatorna 11 mf. h. a' Loiret a' Loing által a' Szajnával összekapcsolók. — *C.* A' csatornának a' földközi tengerrel kapcsolására: 5. a' bourgognei csatorna, a' Rhonetól (a' Saone által) a' Szajnához (a' Yonne által), 32 mf. h. '/, mf. földalatti oszlopzaton keresztül — *D.* A' földközi tengernek összekapcsolására az éjszakival: 6. Monsieur' csatornája, most a' Rhonenak a' Rajnához csatornája név alatt, a' Rhonet (a' Doubs és Saone által) a' Rajnával (az Ill által) összekapcsoló, jelenleg bevégezve, 43 mf. h. 's ennélfogva Francziaország' leghosszabb csatornája. — *E.* A' csatornának összecapcsolására az éjszaki tengerrel: öt csatorna, köztök a' st. quentini, 12 mf. h. 20,000'nyi távolságra föld alatt, a' Szajnát (az Oise által) a' Somme-al és Escautval egyesitő, az Ardenni csatorna, melly az Aisnet (a' Szajnába ömlő Oise' mellékfolyója) a' Meuse-el összekapcsolja, 's még számos egyéb, mellyek a' belső közlekedést élénkitik, mint p. o. a' sedani csatorna a' Felső- és Alsó-Meuse' kapcsolására, az Ourcq-csatorna (Párizs' vízzel ellatására), 's mellyek részben (p. o. nagy csatornavonal Nantes és Brest között, 's egy más, Párizs és Rouen között) csak munkában vannak; az elsőből (49 mf. hosszra számitva) 1836-b. csak 33 mf. volt bevégezve. Ezen csatornákkal a' legújabb időkben megkezdett vasútak is említendők, p. o. a' Lyontól St. Étienne-be, Montpelliertől Cettebe, Párizstól St. Germainbe vezetők 's a' t., miken gőzkocsikkal történik a' közlekedés.

4. Területe. Az egész királyság 10,086 □mföldet *) foglal magában, mellyek a' felebb nevezett négy főrészre ekkép vannak felosztva:

Éjszakkeleti Francziaországra jut	2688	négyszögmérföld.
Éjszaknyugoti	»	»	3311	»
Délnyúgoti	»	»	2183	»
Délkeleti	»	»	1904	»

*) Balbi szerint csak 9635; egyéb hiteles adatoknál fogva 9753, a' francziai statistikai társaság' munkálatai szerint 9843 □mf.

Digitized by Google

A' gyarmattartományok összvesen 1566 □mfdre mennek, mikből az ázsiaiakra 29, az afrikaiakra 152, az amerikaiakra 1385 mérf. esik. Ide számítandó még az algíri igazgatóság Afrikában; de mellynek csak kisebb része áll eddiglen franczia felsőség alatt.

5. Égal. Általjában véve a' geographiai fekvéssel összhangzásban, mérsékelt és szelíd, de még is a' hegyvonalok, tengerek' közelsége, a' föld emelkedése és lejtősége, folyamok, erdőségek és más helybeli környülmények által tetemes eltéréseket amaz általjános jellemtől feltélezve. A' növényvilág szemlátomást kitűnteti ezen eltéréseket, és Franczia-országot három regióra, a' délire, középre és éjszakira osztja, de mellyeknek határai nem párhuzamosok a' szélességi fokokkal, hanem ferde irányban DN.tól Ék.re átszelvén az országot, ugyanazon égal a' növényzetben K.en 2 — 3°kal magosabbnak mutatkozik, mint N.on. Ennélfogva a' déli regiónak határvonala (41—45° É. Sz.) hol az olajfa terem, a' pyrenaeusoktól (arriegei kerület) az iserei kerület' közepéig megyen (Grenoble felett); a' középső (45—48° É. Sz.), melly még a' kukoriczát megérleli a' Girondo' torkolata- és Alsace' éjszaki széléhez ér; ezen túl fekszik az éjszaki regio (48—51° Sz.) de két csak nem egyenlő félre osztva, a' Loire' torkolától a' Meusenek Franczia-országbóli kifolyásáig (Mezieres felett) húzott vonal által, melly a' szőlőtőnek véghatára. — A' régiebb felosztás szerint tehát a' déli regióhoz következő tartományok számítatnak: Languedoc, Provence és Dauphiné; a' középhez: Guienne, Auvergne, Lyonnais, Bourgogne (nagyobbára), Franche-Comté, Lorraine (részben) és Alsace; a' többiek az éjszaki regióba esnek, de közülök még bortermők: Orléans (nagyobbára), Bourgogne, Champagne és Lorraine. Az egész évnek középmelegsége a' déli regióban 14, a' középben 12, az éjszakiban 8½ fok. Az elsőben rendesen csak hózivatarból áll a tél, és február' első napjaiban végét éri; de a' dühös mistral (éjszaknyúgoti szél) néha kemény telet hoz magával. A' másodiknak tele ritkán múlik martius' első napjai előtt, 's a' harmadiké olly tartós, hogy april' kezdete előtt ritkán mutatkozik a' tavasz, 's olly kemény, hogy a' folyók befagynak.

6. Termékek. 1. Ásványok. — Arany (csak aranyszemek) a' Rajnában Strassburg alatt, a' Rhoneban Gexben, a' Garonneban Toulousenál, Doubsnál a' Jura' alján, Gardnál, Arriegenél; az egyetlenegy ér az iserei kerületben elhagyatva. — Ezüst kevés, egyetlenegy bánya fogyó jövedelemmel Allemontban (Isère), egyébiránt mellesleg esen az ólomaknákból évenkint vagy 5000 marca. — Ólom 29 aknában 18 kerületben, de csak 10 aknából valóságos nyereség; nevezetesen a' wasgaui, alsórajnai, finisterrei, lozerei, de még a' felsőrajnai, felső- és alsóalpesi, loirei, aveyroni, gardi és vendéei kerületekben is; mintegy 15,000 mázsa ólom és gelét. — Réz: Rhone (Chessy és St. Bel), Felső- és Alsó-Pyrenaeusok (Bigorry), Felső-Alpesek, alig 3000 mázsa. — Ón, 1809 óta több ér Felső-Vienneben és Alsó-Loireban. — Vas, az ország' nagy részében elágazva; 86 kerület között csak 12 találtatik vasbányászat nélkül; 1833-b. találtatott 1246 vasmű, köztök 454 olvasztó kemencze, 317 aczél- és vashámor, 29 kaszahámor, 38 vaspléh-lapmalom, 26 vaspléhkovácsműhely 's a' t.; legtöbb Felső-Marneban, Felső-Saoneban, Niévreben, Côte d'orban, Dordogneban, Meuseben; évenkint 4 millió mázsa összvesen (öntött és rúdvas). — Dárdany nagy bőségben: Charente, Felső-Loire, Vendée, Cantal, Creuse, Allier, Gard, Puy de Dome, Keleti pyrenaeek, Alsó-Rajna, Aube; évenkint 800 mázsa (70 font a' mázsa ércre). — Kobalt, czink, egérkő, bátrany nem sok; barnakő helylyel közel rendkívüli mennyiségben, építésre közönséges kő gyanánt használtatva, 4000 mázsánál több évenkint. — Vitriol igen dúsan; mintegy 50—60,000 mázsa (mások szerint csak 25,000) p. o. a' gardi, oisei 's a' t. kerületekben. — Timsó sok (25,000 m.): Aisne, Avignon. — Kőszén csak nem mindenütt: 30 millió mázsánál több évenkint; legtöbb 's legjobb minőségü az éjszaki és loirei, saone-loirei és aveyroni kerületekben, mellyek az összes jövedelemnek ⅘ dét nyújtják, összesen 300 (mások szerint 240) aknából 40 kerületben; de még ezeken túl a' külföldről is. — Barnaszén: körülbelől 190,000 m. — Asphalt; Alsó-Rajna, Ain. — Márvány a' legkülönfélébb felszínnel, legalább is 24 kerületben, legtöbb: Arriège (27 nem), Aude (griotte Cannesból), Felső-Garonne, Isère, Jura (lumachelle St. Amourból), Manche (egész fek, szürke), a' három pyrenaei kerület (zöld, izabellaszínü és veres Camparból; a' setétveres serancolin Antrinból), Corsica. — Serpentin, egész, talán 30 mérföldnyi fek Felső-Viennen, Correzen, Loton, Aveyronon keresztül; három nem a' Felső-Alpesekben. — Puskakövek: Loire-Cher 20—30 millió darabot évenkint. Általjában igen számos és nagy kőbányák, csak magában a' seinei kerületben 932; 's itt a' munkások' száma: 4000; évenkinti jövedelem 10 millió franc. — Só, a' legnagyobb sótőke a' meurthei kerületben, eddig évenkint 1 millió mázsa forrássóval, 's az újabb időben kősó-ásás' hozzájárulásával; Jura (mintegy 80,000 m. forrássó); tengeri vizből az atlanti 's földközi tenger partjain végetetlen sok (a' Vendéeben 75,000 sótócsa, mindegyik körülbelől 10 mázsa sót évenkint); természetes szótócsák Rhonetorkolatban; általjában évenkint 5 millió mázsa só. — Ásványforrások: savanyúak, részben melegek, a' puy de domei és heraulti kerületekben; aczélvíz számos kerületben; sok kénkővíz tetemes hévfokkal; nevezetesen: Felső-Pyrenaeek (Cauterets, Barrèges, St. Sauveur), Felső-Garonne (Bagnère de Luchon), Keleti-Pyrenaeek (Arles, 40—57° R.), Arriège (Aix 53 forrással). — Savasok: Allier (Bourbon l'Archambault), Felső-Marne (Bourbonne les bains), Wasgau (Plombières, Luxeuil), Cantal (Chaudes-Aigues, 64° R.), Felső-Pyrenaeek (Bagnères-Adour). Franczia-országnak csak nem 1000 különféle helyén erednek ásványforrások, de közülök alig 77 bír némi, 's több, nem épen alapos dicsőséggel. A' leghíresebbek 23 számra mennek, tudniillik 11 első, és 12 másod rangbeli.

2. Növények. — Gabna (a' szükséges mennyiség), 4,400,000 holdföld buzával (miből fele a' nemzetnek kenyerét süti, 170—200 millió mázsa évenkinti aratás), 9 millió hold rozszsal 3,800,000 árpával, 700,000 kukoriczával, 4 mill. zabbal, tönkölylyel, kásával bevetve. Fő gabnavidékek Cherben, és a' Szajna, Rajna és Escaut közötti vidéken; burgonyák a' sarthei kerületben, hol a' felszínnek ⅟₁₀-de azokkal van bevetve, hízlalásra. Az 52,700,000 hectareból 25 millió számítatik szántóföldekre. Egy franczia statisticus szerint az bevetett földeknek összes tömege 15½ millió hectárra tétethetik, 's közülök buzával 4,660,000, rozszsal 2,620,000, árpával 1,180,000. A' maradék vegygabnával, tönkölylyel, zabbal, hüvelyes zöldséggel 's a' t. van bevetve. Középjóságu aratás 300 mill. pozs. mérőre megyen. — Zöldség 2 millió hold földön, mindennemü és igen ízletes. Jeles e' tekintetben Párizs' vidéke, a' Somme' völgye Amiensnél (az úgy nevezett hortillonokban), hol növénymagokkal is élénk kereskedés üzetik. — Articsókák (Laon mellett 60,000 darabnál több), spárga Párizs körül (az egy st. denisi térségen 90 holdföld, évenkint 30 ezer füzelék), de a' legjobb spárga az orleansi; dinnyék, különösen híresek a' cavaillonbeliek (vauclusei kerület) 's a' romansiak (dromei ker.). — Gyümölcs: a' legfinomabb fajak, főleg Tours' és Orleans' vidékén, Almák és körték a' Normandiában, Bretagneban és Picardiában, cider' és poirée' (alma- 's körtebor) készítésére használtatva; évenkint 6 millió hectoliter, 67 millió franc értékkel; szilvák a' Provenceban (Brignoles, aszalva [prunelles] szétküldve); er-

Digitized by Google

dei cseresnyék Wasgauban (cseresnyeszeszitalra). Baraczkok, füge'k, mondolák, gesztenyék (400,000 hectare), közép- és déli Francziaországban, hol a' kenyeret pótolják; kevés czitrom és narancs Francziaországban (csak Hyeres és Frejus körül a' Provenceban), Corsicában több. — Olajbogyók kivált a' Provenceban, de az illető olaj' nagy fogyasztásánál fogva, a' bevitel még is tetemes, legalább 26 millió francért. Szederfák nagy mennyiségben. — Dohány: 20,000 hold, legtöbb 's a' legjobb egyszersmind Alsaceban. — Bor (az alsóloirei és ardenni kerületek közötti szélességig) 78 kerületben 1,736,000 hectaron évenkint 35 millió hectoliter, 540 millió franc' értékében; Chateauneuf' adatai szerint a' bortermesztés (250 faj) 2,700,000 hectárt foglal el, 's 600 millió fr. értékü a' nyeretett évenkinti mennyiség; legtöbb Girondeban, Yonneban, Charenteben, Alsócharenteban, Côte d'orban, Dordogneban, Gardban 's a' t. Az egész mennyiségnek fele kivitetik, vagy égettbor' és eczet' készítésére fordíttatik; Champagnei (Epernay, Moet' gyáraiban 400,000 palaczk és 800 hordó; Sillery, Ay, Pierry 's egyebütt); burgundi (Chambertin, Nuits, Beaune, Pomaré, Vollenay); a' bordeauxi borok (Medoc, Hautbrion, Lafitte, Graves, Sauterne, Barsac 's a' t.); a' languedociak (különösen híresek a' frontignani, luneli 's a' t. muscatborok); a' roussiloniak (a' maccabec, a' rivesaltesi muskatályok); a' provenceiak (a' roquerairei muscatály, a' ciotáti bor); a' rhoneborok (côte rotie, hermitage); az orleanoisi borok 's a' t. — Repcze: keleti tartományok — Mustár: Dijon. — Pastel: Languedoc. — Buzér: Alsó-Rajna, Lot-Garonne, de a' szükséges mennyiségnél jóval kevesebb. — Sáfrány: Vendée. — Kender: csak nem mindenütt (körülbelől 120,000 hectare), legjobb Alsaccban és Lot-Garonneban. — Len: (vagy 50,000 hectare) éjszaki kerületek (St. Amand az éjszaki k.). Champignonok és szarvasgombák (ez' utolsók közül a' leghíresebbek a' dordognei kerületből, hol St. Perigueux gombapastétomai által híres). — Fa: Orleans, Ardennes, Pyrenaeek, Wasgau, Alsó-Rajna 's a' t. A' forradalomban számos erdőség elpusztítatott, innen sok helytt fahiány. Az erdőségek' évenkinti jövedelme (6,500,000 hectáron, de csak $^1/_{14}$-de rengeteg) 110 millió francra becsültetik.

3. Állatok. Szarvasmarha: Bretagne, Normandia (cervoni völgy az eurei kerületben legnagyobb hízó ökrökkel), Vendée, Malmaisonban svajczi tehenek, Rambouilletben bivalok; öszvesen 7 millió darab szarvasmarha. Chateauneuf 4,915,000 ökröt és bikát, 4 millió tehenet és 855,000 borjut számít. — Juhok, nemesítettek (merinók): Rambouillet (Seine-Oise), Pompadour (Felső-Vienne), Perpignan (keleti Pyrenaeek). Egész Francziaországban mintegy 30 mill. gyapjas és körülbelől 7—800,000 mázsa gyapju; mások szerint 1827-b. találtatott 39 millió juh, 's köztök csak 40,000 egészen nemesített, olly finom gyapjuval mint a' szász electoraljuhok, 100,000 silányabb merino és 5,340,000 félig nemesített. Chateauneuf 31 millió juhot vesz fel, 's köztök 800,000 egészen és 4 millió félig nemesített juhot. — Lovak: terhekre, Normandia, Bretagne; könnyük: Cantal, Correze, Dordogne, Puy de dome (a' limousinek), mintegy $2^1/_2$ millió, de nem elégséges számmal. Öszvérek és szamarak: kiváltképen Poitou, Limosin, Auvergne; a' Provenceban 's déli Francziaország' más részeiben. — Kecskék: (850,000) Auvergne, a' hegyvidékek, Corsica (1820 óta a' Provenceban tibeti vagy kashemirkecskék, mellyek nem csak tetemesen megszaporodtak, hanem elvegyüles által meg is nemesedtek). — Sertések: csak nem mindenütt, kivált a' nyúgoti tartományokban, hol a' bayonnei sonkák híresek; öszvesen 4 millió sertés. — Vad állatok: medvék, farkasok (véghetetlen sok, 1821-ben 1,970 öletett meg). — Vadkecskék és zergék (ritkák), isard-ok, saját pyrenaei zergefaj, de kisebb és gyengébb. Marmoták (Dauphiné és Savoy' szélein). — Szárnyasok: tyukok, kivált olasz tyukok: Normandia, Guienne, Languedoc. — Vad szárnyasok bőségben. Hizlalt ludak (30 fontig) Tarnban. — Selyembogarak: a' déli kerületekben (jelenleg 27,500 mázsa selyem 66 millió franc értékkel, de még 40 millió francnyi a' bevitel). Méhek: a' közép és éjszaki tartományokban sok, de a' szükséges viaszmennyiségre nem elegendő; a' narbonnei fejér méz becses, a' legjobb sárga viasz a' Bretagneban. A' viasz és méz utáni évenkinti jövedelem 6 millió francnál többre becsültetik. — Folyam- és tengeri halak: különfélék, (a' tengeri kivált a' czet- és heringhalászat az 1822 januar 4 és 1823 januar 8-kán költ rendeletek által pártfogoltatva). A' heringhalászat' évenkinti jövedelme 2 millió tallérra becsültetik; legtöbb részt vesz benne Dieppe' városa. Nagyfontosságu még a' kabljauhalászat Newfoundlandnél Éjszakamerikában, hová 1836-b. Francziaország 986 hajót 21,000 legénynyel küldött. — A' szardella- (főfoglalatossága a' finisterrei kerület' réveinek, 2 millió francnál nagyobb nyereséggel), macrelle-, osztriga (különösen ízletesek a' cancaliak) és tinhalászat is szépen jövedelmez. Az úgy nevezett apró halászat, melly a' partok' közelében üzetik, 1828-b. 5,837 hajót (39,797 tonna teher, 26,324 hajós) foglalkodtatott, 's 16,640,000 francra ment a' jövedelem. Ezen apró halászaton Dieppe, Boulogne, Fécamp és Caen városok veszneknek legtöbb részt.

B. Lakosok.

1. Eredetök. 1. Szoros értelemben vett francziák, mintegy 29 millió, celták, gallusok', romaiak, németek' frankok' vegyülete, különféle dialectussal bírók, mellyek között a provençali a' legeltérőbb; patois (parasztnyelv). 2. Bretagniak vagy breyzardok (bretonok) 1,100,000; nyelvök a' gallus ősnyelvvel rokonnak tartatik (Pas-bretonban), 's rokon a' gael nyelvvel Skócziában (l. NBritt). 3. Baszkok (a' spanyol határon) 120,000 lélek; az iberiaiak' utódai, külön nyelvvel. 4. Németek a' bal Rajnapart' hosszában; É.on flammlandiak (wallonok), mintegy 3 millió. 5. Olaszok, Corsica' lakosai, 200,000-nél több; zsidók: vagy 60,000; czigány 10,000 és cagot 6,000 fő. Az utolsók, valószínüleg maradványai az 5-dik században bevándorlott alánoknak, jobbára cretinismusban sínlődnek, 's a' legnagyobb megvettetésben élnek.

2. Számok: Francziaország' öszves lakosainak száma 1836-b. 33,540,908-ra tétetett. Ezen öszveg a' 86 kerületre külön ekkép felosztatik:

	lakos.		lakos.
Seine kerület.....	1,106,891	Yonne kerület.....	355,237
Seine-Oise »	449,583	Alsó-Seine »	720,525
Seine-Marne »	325,881	Eure »	724,762
Aisne »	527,095	Orne »	443,988
Oise »	348,641	Calvados »	501,775
Somme »	552,706	Manche »	594,382
Pas de Calais »	664,654	Ille-Vilaine »	547,249
Éjszak »	1,026,417	Éjszakipart »	605,563
Ardennes »	306,861	Finisterre »	546,955
Marne »	345,245	Morbihan »	447,743
Aube »	253,870	Alsó-Loire »	470,768
Felső-Marne »	255,870	Maine-Loire »	477,270
Wasgau »	411,034	Mayenne »	361,765
Meurthe »	424,366	Sarthe »	466,888
Meuse »	317,701	Loir-Cher »	244,043
Mosel »	327,250	Indre-Loire »	304,271
Alsó-Rajna »	561,859	Eure-Loire »	285,058
Felső-Rajna »	447,019	Loiret »	316,189
Doubs »	276,274	Nièvre »	297,350
Jura »	315,353	Allier »	309,270
Felső-Saone »	343,298	Cher »	276,853
Saone-Loire »	538,507	Indre »	257,350
Cote d'or »	385,624	Creuse »	276,234

Digitized by Google

	lakos.		lakos.
Felső-Vienne kerület ..	293,011	Aude kerület.....	281,088
Vienne „	288,002	Herault „	357,846
Sèvres (a' két) „	304,105	Tarn „	346,614
Vendée „	341,312	Aveyron „	370,951
Alsó-Charente „	449,649	Rhone „	270,423
Gironde „	555,809	Loire „	492,052
Dordogne „	487,502	Puy de dome „	589,438
Charente „	365,126	Cantal „	262,110
Corrèze „	302,433	Felső-Loire „	295,384
Lot „	287,003	Ardèche „	353,752
Lot-Garonne „	346,400	Gard „	366,259
Landes „	284,918	Lozère „	141,738
Alsó-Pyrenaeek „	446,398	Ain „	346,188
Felső-Pyrenaeek „	244,170	Isère „	573,643
Gers „	312,882	Felső-Alpesek „	131,162
Tarn-Garonne „	242,184	Drome „	305,499
Felső-Garonne „	454,727	Vaucluse „	246,071
Arriège „	260,536	Rhonetorkolat „	362,325
Keleti-Pyrenaeek „	164,325	Alsó-Alpesek „	157,045
		Var „	323,404
		Corsica „	207,889

Egész Franczia-országban 3072 város és mezőváros, 39,381 falu, 6,649,551 mindenféle lakház, 82,946 szél- és vízmalom, 42,739 olvasztó huta, kemencze, gyár, kéz- 's egyéb műhely találtatik. — Az életnemre 's foglalatosságra nézve: 1,421,000 egyed egészen vagy nagyobb részben fekvő jószág' jövedelméből él (2000 — 20,000 franc jövedelem egy egy családra); 13,059,000, a' mezei gazdaság vagy szőlőmivelés után (évenkinti jövedelem: 64—464 fr.); 4 mill. 941,000, paraszt fekvő birtok nélkül. Ezen három osztály $^2/_3$-dát teszi az egész népességnek. A' hátralevő $^1/_3$ áll 4,309,000 gyár- és kereskedésbeli munkásból, és 5,270,000, mint kereskedők, művészek, tőkészek, státustisztek 's a' t. élő egyedből.

A' legnevezetesebb városok' (kerületbeli fővárosok vagy legalább is 5,000 lakossal bírók) népessége:

	lakos.		lakos.
Párizs (Szajna, főv.) ...	909,000	Le Mans (Sarthe, főv.)...	19,700
Lyon (Rhone, főv.).....	197,700	St. Omer (Pas de Calais)	19,300
Marseille (Rhonetork.főv.)	148,600	Abbéville (Somme).....	19,200
Bordeaux (Gironde, főv.)	100,300	Valenciennes (Éjszak)...	19,000
Rouen (Alsó-Szajna, főv.)	90,000	Douay (Éjszak).....	18,800
Nantes (Alsó-Loire, főv.)	78,000	Cherbourg (Csatorna)....	18,400
Lille (Éjszak, főv.).....	69,100	Montauban (Tarn-Garonne, főv.).....	18,300
Toulouse (Felső-Garonne, főv.)	59,600	St. Quentin (Aisne).....	17,100
Strassburg (A. Rajna, főv.)	49,900	Bourges (Cher, főv.)....	17,000
Metz (Mosel, főv.)	45,300	Perpignan (Kel. Pyr. főv.)	16,300
Amiens (Somme, főv.) ..	42,000	Dieppe (Alsó-Szajna)...	16,000
Orleans (Loiret, főv.)...	40,400	Aix (Rhonetorkolat).....	16,000
Nimes (Gard, főv.).....	39,100	Niort (Két Sevres, főv.)..	15,800
Caen (Calvados, főv.)...	38,200	Laval (Mayenne, főv.)...	15,800
Rheims (Marne, főv.)...	38,100	Angoulème (Charente, főv.)	15,200
S. Etienne (Loire)	37,000	Colmar (F. Rajna, főv.)..	15,100
Montpellier (Herault, főv.)	35,800	Arles (Rhonetorkolat) ...	15,000
Toulon (Var).....	30,200	Carcassone (Aude, főv.)..	14,900
Angers (Maine-Loire, főv.)	30,000	Le Puy (F. Loire, főv.)..	14,900
Clermond-Ferrand (Puy de dome, főv.).....	30,000	Beziérs (Herault).....	14,800
Versailles (Szajna-Oise, főv.)	29,800	Moulins (Allier, főv.)...	14,700
Avignon (Vaucluse, főv.)	29,500	La Rochelle (A. Charente, főv.).....	14,600
Rennes (Ille-Vilaine, főv.)	29,400	Cambray (Éjszak)	14,500
Nancy (Meurthe, főv.)...	29,100	L'Orient (Morbihan).....	14,400
Besançon (Doubs, főv.)..	28,800	Sedan (Ardennes).....	13,700
Brest (Finisterre, főv.)..	26,700	Chartres (Eure-Loire, főv.)	13,600
Troyes (Aube, főv.).....	25,600	Alençon (Orne, főv.)....	13,500
Limoges (F. Vienne, főv.)	25,600	Vienne (Isère, főv.).....	13,400
Dünkirchen (Éjszak)....	25,500	Mühlhausen (F. Rajna)...	13,200
Havre de Grace (A. Szajna)	24,600	Bayonne (A. Pyrenaeek).	13,000
Dijon (Côte d'or, főv.)...	23,900	Beauvais (Oise, főv.)....	12,900
Arras (Pas de Calais, főv.)	23,400	Bar le Duc (Meuse).....	12,500
Grenoble (Isère, főv.)...	24,300	Roubaix (Éjszak).....	12,500
Tours (Indre-Loire, főv.)	23,200	Châlons sur Marne (Marne, főv.)	12,400
Poitiers (Vienne, főv.)..	23,100	Châlons sur Saone (Saone-Loire).....	12,200
Boulogne (Pas de Calais)	20,900		

	lakos.		lakos.
Luneville (Meurthe).....	12,200	Ajaccio, (Corsica, főv.).	8,900
Castres (Tarn).....	12,000	Valence (Drome, főv.)..	8,900
Riom (Puy de Dome)....	12,000	Vannes (Morbihan, főv.)	8,700
Agen (Lot-Garonne, főv.)	12,000	Aurillac (Cantal, főv.)..	8,700
Nevres (Nièvre, főv.)...	11,900	Perigueux (Dordogne, főv.)	8,700
Blois (Loire-Cher, főv.).	11,000	Epinal (Wasgau, főv.)..	8,700
Maçon (Saone-Loire, főv.)	11,000	Tarbes (F. Pyren. főv.)..	8,700
Auxerre (Yonne, főv.)...	11,000	Laon (Aisne, főv.).....	8,300
Chateauroux (Indre, főv.)	10,900	St. Lo (Csatorna, főv.)..	8,100
Cahors (Lot, főv.).....	10,800	Evreux (Eure, főv.)	8,000
St. Germain en Laye (Seine-Oise).....	10,700	Lons le Saulnier (Jura, főv.)	7,900
Cette (Herault).....	10,600	Rodez (Aveyron, főv.)..	7,900
Pau (A. Pyrenaeek, főv.)	10,600	Bourg (Ain, főv.).....	7,800
Alais (Gard).....	10,500	Auch (Gers, főv.).....	7,700
Calais (Pas de Calais)....	10,400	Gap (F. Alpesek)	7,000
St. Brieux (Éjszakipart, főv.).....	10,400	Melun (Seine-Marne, főv.)	6,600
Rochefort (A. Charente)..	10,300	Tulle (Correze, főv.)....	6,500
Lisieux (Allier)	10,300	Chaumont (F. Marne, főv.)	6,100
Verdun (Meuse).....	10,000	Vesoul (F. Saone, főv.).	5,500
Saumur (Maine-Loire)...	10,000	Mende (Lozère, főv.)...	5,400
Beaucaire (Gard).....	10,000	Montbrison (Loire).....	5,000
Quimpar (Finisterre, főv.)	10,000	Foix (Arriège, főv.).....	5,000
Bayeux (Calvados).....	10,000	Mezières (Ardennes, főv.)	4,200
Elbeuf (A. Szajna).....	10,000	Privas (Ardèche, főv.)...	4,200
Lodeve (Herault).....	10,000	Digne (A. Alpesek, főv.)	4,000
Vic-Bigorre (Felső-Pyrenaeek).....	9,700	Gueret (Creuse, főv.)...	3,400
St. Malo (Ille Vilaine)..	9,700	Mont de Marsan (Puszták, főv.).....	3,100
Draguignan (Var, főv.)..	9,100	Roche sur Yon (Vendée, főv.).....	3,100
Alby (Tarn, főv.).....	9,000		

3. Ipar. 1. *Kézművek* és *gyárak*. Czikkelyeik különösen ízletesek és elegansok, miért is könnyen divatczikkelyekké válnak. Órák: Párizs, Gex (Ain) és a' doubsi kerület. Általjában véve évenkint 300,000 zseb- és 5000 hengeróra készítetik (17 millió franc). — Drágaművek (évenkint 16 millió francnyi arany és ezüst fordítatik e' czélra, az innen készült árúk' értéke 64 millió francra megyen); bronszárúk és aranyozások (Párizsban 900 aranyozási intézet). Fínom arany és ezüstdrót: Trevoux és Lyon; fegyverek: Tulle, Maubeuge (Éjszak), St. Étienne, Klingenthal (Alsó-Rajna), Párizs, Mutzig (Alsó-Rajna). Ágyúk: Perpignan, Auxonne, Strassburg, Toulon 's a' t. — Kések: Langres és Nogent le Roy (F. Marne), St. Étienne, Nevers, Cobne (Nièvre), Párizs, Chatellerault. — Varrótűk: Párizs (nem régiben külön egyesület által gyártásba hozatva). Tűzőtűk: l'Aigle és Rugles (Orne); gőzgépek: Charenton. Mintegy 350,000 munkás találtatik az érczárugyárakban; évenkint 321 millió fr. gyárat. — Porczellán: Párizs körül 30 gyár (a' legjelesebb Sevresben), Limoges. — Tükrök: Párizs (Faubourg St. Antoine, 50,000 francig egy egy darab), a' St. Gobini öntőgyárból (Somme); flintüveg (optikai műszerekre) és kristályárúk: Párizs, Cenis (Saone-Loirei ker.), Creusot, Lorraine, Alsace. — Fayence: kivált Rouen, Bordeaux, Nevers. — Kőedények: legjava Chantillyban. — Dohány: gyártása kir. monopolium. — Papiros 200 gyárban, igen szép és jó: Angoulème 23 gyárral, Annonay, Vire, Limoges, St. Leonard. Vászon: évenkint 600,000 személy által 360 millió francért, legtöbb Normandiában, Bretagneban, Flandriában, Picardiában. — Battist: St. Quentin, Cambray (innen az angol cambric 's a' német kammertuch szó); csipkék: gyártások megfogyatkozott; Lille, Douay, Valenciennes: Alençon; a' legfinomabb csipkefonal le Chateauban (Éjszak) készítetik. Kötélgyártás: Brest, Rochefort, Toulon, Bordeaux. — Pamutkelmék: 700,000 személyt foglalkodtatók, Mühlhausen (F. Rajna) e' tekintetben legelől áll, mint általjában az egész kerület; továbbá Rouen, Tarare, St. Quentin, Párizs, 's ennek közelében Jouy 1834-b. 297,000 köteg pamut hozatott be külföldről. A' kész pamutárúk' értéke

Digitized by Google

170—200 millió francra megyen *). Pamutharisnyák: Caen, Párizs, Műhlhausen. — Selyemportékák: Lyon, Tours, Nimes, Avignon; az egy Lyonban 24—26,000 selyemszövőszék; általjában évenkint 800,000 kilogr. selyem feldolgoztatik, és 1831-ben 199 millió francért vitettek ki selyemáruk; 90,000 munkás. — Selyemszalagok: St. Étienne 30,000 szövőszéken évenkint 24 mill. francért; 20,000 munkás. — Gyapjuposztók: Sedan (Ardennek), Chateauroux, Louviers, Elbeuf, Eure), Rouen, Abbeville; Shawlok: Párizs, Lyon, Rheims; gyapjuharisnyák: Vitri (Ille-Vilaine). Nyers gyapjuból 1826-b. Francziaország 43 millió francért dolgozott fel. A' 400,000-re menő munkások évenkint 228—240 mill. fr. **) értékü gyapjugyáratokat készítenek. — Kalapok: Lyon (1,400,000 darabot), Párizs. — Mindenféle divat- és pipereáruk, ú. m. virágok, szalmakalapok, nap- és esernyők, különösen Párizs. — Bőr: Párizs, Nantes, Niort, Strassburg, Metz, Grenoble, évenkint 300 mill. francért. — Czukor (tisztított) 1826-b. 72 millió kilogr., vagy 164 mill. fontnál több. — Répaczukor: kivált éjszaki Francziaországban. Általjában véve illyes gyár találtatott összesen 42 kerületben, mik 49 mill. kilogr. czukrot nyújtotttak, 's többet 1000 mill. kilogr. répánál dolgoztak fel. — Finomabb és közönséges szeszborok: Montpellier. Ugyanitt: illatárúk és bőrmázak. Vegytani gyáratok: Montpellier, Párizs, Lyon. — Szappan, mindenek felett Marseille. Chaptal az összes gyárak kereskedési értékét általjában 1820 mill. francra becsüli, miből 844 mill. francra megyen a' munkabér. Jelenleg az összes gyártmányok' kereskedési értéke 550 mill. tallérra, és a' munkások' száma 2,800,000 főre megyen.

2. *Kereskedés: a)* belső, számos csatornák, hajózható folyamok és művútak' által könnyítve; az összes folyamhajózás jelenleg 1700 mérföldnyi tért foglal el. A' művútak' hossza 1836-b. 10,880 mérföldre ment, de ennek nagy része rosz állapotban volt. A' csatornák' hossza 550, a' vasutaké (1836-b.) 30 mf. *b)* Külső, kivált tengeren igen terjedelmes, 's a' britt után a' legfontosabb. Kivitel: bor, borszesz, eczet, finom égett borok, olaj, mondolák; őszvérek 's egyéb marhanem; posztók, gyapjukelmék, karton és vászon, battist; arany és ezüst rojtok, selyemportékák és hariysnák; papiros, könyvek, rezek; divatárúk, só, feldolgozott vas, drágaságok, órák, porczellán, tükrök, kalapok, bronszok, antimonium, puskakovák. — Bevitel: arany, ezüst, réz, ezink, ón, ólom, kőszén, nyers kénkő, hamu, salétrom, lovak, marhák, bundák, dohány, festékfa, közönséges fa, olaj, pamut, selyem, gyapju, len, gyarmatárúk. 1836-b. a' be- és kivitel' értéke összesen 1867, 1837-b. pedig csak 1566 (bevitel 808, kivitel 758) millió francra ment. A' veszteség különösen a' franczia föld- és gyártermékek' kivitelét éré, melly 115 millió franccal leebb szállott. 1833-ban a' bevitel 633,275,752 (467,117,179 tengeren és 226,158,573 szárazon), és a' kivitel 766,316,312 francra (tengeren eredeti anyagokban 205,328,084, és gyáratokban 345,080,475, összesen 550 mill. 408,559, és szárazon eredeti anyagokban 58,501,568 's gyáratokban 157,406,185, összesen 245,907,753 francra) ment. 1834-ban a' bevitel 720 és a' kivitel 714 millió francra nőtt. A' bevitelbeli czikkelyek között voltak a legtetemesbek: pamut 75, nyers selyem 72, nyers czukor 58, indigo 37, gyapju 23 mill. francért. A' kivitelbeliek között: bor 50, selyemgyáratok 137, pamutgyáratok 76, gyapjugyáratok 35, divatárúk 10 mill. francért. 1832-b. a' Francziaország' összes réveiben megérkezett hajók' száma 9941-re (1,114,586 tonnával) 's a' kiindultaké 8681-re (808,989 tonnával) ment. 1834-b. a' megérkezett és kiindúlt hajók összesen 25,026-ra mentek 2,492,876 tonnával. A' megérkezett és kiindúlt parti hajók összege 138,807-re ment 593,694 hajóssal. A' folyamhajózás az ország' beljében 65,855 hajót foglalkodtatott 166,182 legénynyel. 1832-b. a' franczia kereskedési hajóerő 15,324 hajóból (köztök 10,551 csak 30 vagy kevesebb tonnával biró) állott, 1828-ban 14,322-ből, összesen 692,125 tonnával. Segédeszközök: kézművek' számára: a' művészet- és kézműiskolák Chalons sur Marneban és Angersban; a' művészetek és kézművek' conservatoriuma; az ipartermékek' kiállítása (1827-ban 1665 szám 52 teremben) díjjegyek' kiosztásával; a' találmányszabadítékok' rendszere; külön tanács a' gyárak' számára, az egyes iparágak' képviselőivel. A' kereskedés' számára: nemzeti bank Párizsban (1803 óta szabadítékkal biro, 's teljesen megalapítva, tőle függnek a' lyoni, roueni, lillei státusbankcomtoirok 's a' t.); 1832-b. a' bank passivái 146, és activái 180 millió forintra mentek. A' passivák között 109 mill. forintnál többre menő bankbilletek voltak forgásban; 63 városban börsék; sokadalmak (Beaucaire, Falaise, Lyon, Strassburg); biztosító egyesületek, kereskedési consulatusok; kereskedési kamarák 33 városban; kereskedési itélőszékek, szerződések. 1824-b. külön főtanács alapítatott a' kereskedés' számára. Az újabb időben, nagyobb városok' összekapcsolására behozott gyorskocsik és vasútak az ipart szintúgy tetemesen előmozdítják. Kereskedési kikötők: 1) az éjszaki tengernél: Dunquerque; 2) a' csatornánál: Boulogne, Dieppe, Havre, St. Malo; 3) az atlanti tengernél: l'Orient, la Rochelle, Bordeaux, Bayonne; 4) a' földközi tengernél: Port-Vendres, Cette, Marseille. A' legfontosabbak mindnyájak között: Marseille és Havre. Kereskedési városok a' belsőben: 1) a' Rajna mellet: Strassburg (kereskedési ösvény Németország és keleti Europa felé); 2) a' Szajna mellet: Párizs és Rouen; 3) a' Loirenál: Nantes; 4) a' Rhonenál: Lyon (kereskedési ösvény Olaszországba és Svajczba), Beaucaire, Aix, Nismes, Montpellier; 5) (kereskedési ösvény Németalföld felé) Lille; 6) kereskedési vonalok Spanyolország felé: Perpignan és Bayonne.

Pénz: Számolási pénz 1 franc = 100 centime (1 centime csak nem = 1/5 krajczár) vagy 23 p. kr., kevéssel több a' hajdani livrenél. Vert pénzek: 1 tallér (écu) = 5 franc; 20 és 40 franc értékü aranypénzek. — Rézpénz: sou, körülbelől egy váltó garas. Napoleon óta Francziaországban 3385 millió franc veretett; 1831-b. 255 millió francra ment az ez évben veretett pénz' mennyisége, t. i.: 50 millió aranyban, és 205 millió ezüstben, jelenleg már csak Párizsban, Lilleban, Rouenban, Lyonban és Marseilleban veretik pénz. A' Francziaországban forgó érczpénz' összes mennyisége, a' következmara által kinevezett financziai küldöttség jelentésében (1826) 3086 9/10 mil. francra tétetik, miből 3047 9/10 millió arany és ezüstpénz, 39 millió rézpénz. 1832-ben a' forgásban levő készpénz 3583 millió francra becsültetett összesen.

4. **Vallás.** A' francziák' jóval nagyobb számának (31 millió) vallása a' catholica: A' legújabb, 1822-ben a' pápával kötött szerződéseken alapúló létegítés szerint van: 14 érsek és 66 püspök. Ezeken kívül találtatott 1833-ban: 174 úgy nevezett generalvicárius, 660 kanonok, 3301 plebános, 26,776 segéd és 6184 vicarius. 1828-b. találtatott 3024 apáczaklastrom 19,340 apáczával. — A' catholica, mint uralkodó (?) vallason kívül, még minden egyéb vallás is szabadon 's a' törvény' védelme alatt gyakoroltatik. A' lutheránusok, mintegy 300,000 (kivált a' felső és alsórajnai kerületben), főconsistorium által igazgattatnak, mellynek székhelye Strassburg, 's melly 5 inspectióra oszlik; van azonkivül külön theologiai facultások egy főseminárium mal. A' reformatusok (körülbelől 1 millió) zsinatokra oszlanak; mindenik zsinat 5 consistorialis egyházból áll (6000 lélek' számára). Az egyházak' ösz-

*) Schnitzler szerint 500 millió francra.
**) Schnitzler szerint 400 millió.

Digitized by Google

ves száma: 103-ra megyen, legtöbb van Gardban. Theologiai iskolájok: Montauban. A' zsidók: 7 consistorialis és egy középponti zsinagoga, főrabbi alatt, Párizsban.

5. Tudományok és művészetek. Ezek a' tökéletesség' magos fokára léptek, különösen pedig az ontologiai tudományok (mathematica, természet- és vegytan, természettörténet- és műtudomány). A' föld- és történetirásban is jeles munkákkal bír a' franczia literatura. Egy nemzet sem tett annyit nyelvének kimivelésére, mint a' franczia. Az egyházi szónoklatban a' régiebb 's a' polgáriban az újabb időben jeles példányokkal kérkedhetik; de poesisa nem annyira az érzelem', mint a' reflexiónak nyelve. 1825-b. 665 könyvnyomtató intézet volt Franczia-országban (Párizsban 82), 's köztök a' királyé 80, Didot Firminé 40 's egynehány sajtóval birt. A' nyomtató intézetekből öszvesen 13—14 millió kötet kelt ki évenkint. 1833-b. megjelent 7011 tudományos munka, köztök 4346 röpirat, védelmezési 's egyéb beszédek, a' csekélyebb nyomatékú tüneményeken kívül. Gróf Daru' áttekintése szerint 1825-ban 149,671,046 ív nyomatott a' könyvkereskedés' számárá. 1822b. magában Párizsban megjelent 14 újság, 4 értesítőlap, 10 féliidőszaki irat, 24 tisztán tudományos, 22 jogtani, 14 orvosi, 12 műtani, 2 paedagogiai, 2 földeirási, 4 vallástudományi, 2 katonai és 2 divatfolyóirás; a' kerületekben öszvesen csak 27 újság és időszaki irat. 1829-b. 169 folyóirás jelent meg az egy Párizsban. 1821-ben 616-ra ment a' könyvárosok', 84-re a' könyvszatócsok' száma Párizsban; a' kerületeken 1025-re. A' hangászatban 's a' képző művészetekben déli szomszédaik megett állanak a' franczíák, de a' 17-d. és 18-d. század' festői külön iskolát alakítottak, mellynek nyomaiba, 's nem dicsőség nélkül, léptek, sőt tovább haladtak az újabb művészek; a' rézmetszésben (Párizsban 391 híres és nemhíres név, 's 127 réznyomó) és a' könyvnyomtatásban versenyeznek az angolokkal; a' kőmetszésben (18 lithographiai intézet Párizsban, 26 a' kerületekben) a' németekkel. A' gymnasticai művészetekben, nevezetesen a' tánczban minden egyéb nemzetek felett állanak. 1835-ben 82 museum és 160 szépművészeti iskola találtatott az országban, Párizsban 20 museum és 35 szépművészeti iskola; ugyan csak itt 773 festő, 106 szobrász, 102 rézmetsző, 195 architectus és 209 rajzoló, öszvesen: 1385 művész.

Képző intézetek. 1) Elemi iskolák, a' községek' költségein, részben (de 1821-b. még nem egészen 2000) a' lancasteri módszer' szabályai szerint; az általános népmivelésre nézve még nagyon csekély számmal, ámbár a' legújabb időkben több gond fordíttatik ez ügyre, mint e' következő adatokból láthatni.

	1831-b.	1832-b.	1833-b.
Községek iskolák nélkül.....	13,998	11,439	9,568
„ iskolákkal.....	24,148	26,710	27,619
Az elemi iskolák' öszves száma	30,796	42,092	45,119

Mind e' mellet 1833-b. a' községek' negyed része még iskolák nélkül volt. A' 45,119 elemi iskola közül 33,743 volt figyermekek', és csak 11,376 leányok' számára. A' tanulók' száma 1833-b. 2,386,070-re ment, holott az iskolajárásra alkalmatos gyermekek' száma 4,800,000-re megyen, miszerint fele a' gyermekeknek még mindég tanitás nélkül marad. 1838-ban 29,750 község volt elemi iskolával ellátva; a' fiúiskolák' száma 29,750-re ment 1,552,847 tanítványnyal, a' leányiskoláké 14,424-re, 1,098,645 tanítványnéval. De minthogy 5,800,000 iskolajárásra alkalmas gyermek találtatott, még csak fele sem részesült a' tanítás' jótéteményében. Párizsban 1828-ban csak 25,582 tanuló járt elemi iskolákba, 10,460-on kívül, kik a' szegény-iskolákban nyertek oktatást. 2) Tanító intézetek és pensionátusok, mellyek az úgynevezett polgári vagy középiskolák' helyettesei; számok 1839-ben 1118-ra ment, 31,914 tanulóval; 3) collegiumok, királyiak és községiek; mik körülbelől a' német gymnasiumoknak és lyceumoknak megfelelnek. Királyi collegium (közülök 5 Párizsban) csak 41 találtatott 1839-ben, 10,975 hallgatóval; a' 317 községi collegium 22,058 tanuló által látogattatott meg. 4) Academiák; van annyi, mennyi királyi itélőszék (27), 's közülök nehány minden vagy még több facultással biró, mint például a' németországi egyetemek; másoknak ellenben nincsenek facultásaik, hanem csak királyi collegiumaik. Teljesszámú facultásokkal csak a' párizsi és strassburgi academiák birnak, 's így csak ezek tökéletes egyetemek, és a' többi academiák felett a' tudományos mivelődés' végfoka gyanánt állók. Van még 12 egyetem különtudomány' számára, mindnyájan olly városokban, hol különben is academiák vannak, nevezetesen 8 a' törvénytudomány' számára, kapcsolatban az egyetemi tudományos facultással: Toulouseban, Dijon, Aix-ban, Bordeauxban, Grénobleban, Poitiersben, Rennesben és Caenben; 2 különiskola a' theologia' számára Lyonban és Caenben; 1 a' gyógytan' és egyetemi literarura' számára Montpellierben, és végre 1 kirekesztőleg az egyetemi tudományok és literatura' számára Besançonban. A' párizsi kir. franczia collegium (Collège de France) is a' német egyetemekhez hasonló, mindenik szaknak külön tanítója lévén. 5) Még egyéb a' státusszolgálatnak szentelt tanítóintézetek, minők: a' természettörténeti museum mellett levő, az élő keleti nyelvek' 's az archaeologia' tanítóintézete; süketnémák' és vakok' intézetei; katonai iskolák St. Cyrben, Flécheben és Saumurban; kilencz pattantyús és három génieiskola; tengeri iskolák Brestben, Toulonban és Rochefortban, hajózási, bányászati iskolák Geislauternben, Pezayben és St. Étienneben, állatorvoslási iskolák Alfortban és Lyonban, erdőszeti iskola Nancyban, a' művészetek' és kézművek' királyi iskolái Chalons sur Marneban és Angersben, a' művészetek' és ipar' királyi conservatoriuma Párizsban, a' polytechnicai iskola (földmérők', híd- és útépítők' oktatására) Párizsban. A' normális iskolák (1832-ben 31) elemi tanítók' képzésére. — A' társasági miveltség' számárai magosb intézetek között a' legelső az »Institut« Párizsban, melly jelenleg 5 academiára oszlik, mik között a' szép művészetek' academiája is előfordúl (ac. française, ac. des sciences, ac. des inscriptions, ac. des sciences mor. et politiques, ac. des beaux-arts; évi budgete az Institutnek 800,000 franc.). Hangászati conservatorium Párizsban. Számos tudományos társaság a' tudományok' külön ágaira. A' királyi museumon, 's a' nagy királyi könyvtáron (70,000 kötet, és 80—90,000 kézirat; pénzek', antikok', képek' és rézmetszések' [5700 portefeuilleben] gyüjtemenyei) kívül, vagy 40 más nyilvános könyvtár Párizsban (köztök X-d. Károlyé 180,000 kötettel és 5000 kézirattal, a' st. génevièvei 110,000 kötettel és 2000 kézirattal, a' mazarini 92,000 kötettel és 1000 kézirattal); ezeken kívül a' tartományokban még 234 nyilvános könyvtár, mellyek a' párizsiakkal egyetemben 6 millió kötetnél többet foglalnak magokban. Gazdag képgyüjtemények és museumok a' nagyobb kerületi iskolákban. A' nagy növénykertek Párizsban, 's ugyan csak itt a' csillagvizsgáló torony a' hosszak' hivatalával (Bureau des longitudes).

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Korlátolt monarchia, örökös az elsőszülöttségi jog szerint a' bourbon-orleansi család' ágában. Statusalaptörvény: az 1814 jun. 4-én költ alkotmány, azon módosításokkal, mellyeket a' kamarák 1830 augustusban határoztak, és a' mostani király trónra lépése előtt elfogadott és esküvel megerősített. Ezen alkotmány szerint a' király a' törvényhozó hatalmat a' nemzettel osztja, melly két kamarában (a' pairek', 's a' követek' kamarája) képviseltetik. Amazok (1830-b. a' herczegek nélkül 214 tag) a' király által éle-

Digitized by Google

tők idejére neveztetnek ki. A' második kamarába mindenik kerület küld követet, lakosainak számához képest. Választathatási képességök a' harmincz éves életkorra és az ingatlan birtok utáni adózás' meghatározott mennyiségére szorítkozik (előbb 258 tag, a' juliusi forradalom óta új választási törvény által 459-re szaporítva). A' kamara minden ötödik évben választás által egészen megújítatik. Az elnököt önkebeléből választja. A' kamarák rendesen minden évben hivatnak együvé, 's a' törvényhozás' initiativájában osztozkoznak a' királylyal.

A' pairkamara' tanácskozásai azonképen mint a' követeké, nyilvánosak; de titkos választmányokká alakúlhatnak át. A' kirekesztőleg a' követkamara' elejébe tartozó adózási törvényeken kívül, mindegy, akármelly kamarában tétetik bár mi iránt az indítvány. — A' király a' kamarák által elfogadott törvényeket sanctionálja. A' végrehajtó hatalom a' királyt illeti egyedül.

Az ország' legfőbb kormányhatóságai: 1) a' státusminiszterium vagy a' miniszterek' tanácsa, melly 8 miniszterstátustitoknokból áll, kik név szerint: a' külügyek', a' belügyek', az igazságkiszolgáltatás', a' hadi, a' tengeri ügyek', 's gyarmatok', a' pénzügyek', a' közoktatás' és a' kereskedés' miniszterei. A' közös miniszteri tanácskozások, egy elnök' felügyelése alatt folynak. 2) A' titkos tanács (conseil privé), melly csak a' király' különös meghívására gyűl egyűvé, 's mellyben maga a' király viszi az elnökséget. Tagjai: az uralkodó házbóli herczegek, a' kormányzó státusminiszterek, és azon magos állásu státustisztviselők, kiket a' király különös bizodalmára érdemesített, és mint tiszteletbeli státusminiszterek ezen titkos tanács' tagjaivá nevezett ki. Tagjainak száma nincsen meghatározva, de ritkán haladja felül a' 40-t, 's általjában nem gyakran hívatik egyűvé. 3) A' státustanács, mellynek üléseiben csak akkor vehetnek részt az uralkodó házbóli herczegek, midőn a' király' elnöksége alatt gyűlt egyűvé. Ide tartozók különben a' státusminiszterek, státustanácsosok, maîtres des requêtes, és auditeurök, kik e' végre meghivatnak. 1837-ben találtatott 23 státustanácsos rendes, és 33 rendkívüli szolgálatban; 25 maîtres des requêtes rendes, és 31 rendkívüli szolgálatban; 33 első, és 21 másod karbeli auditeur. Továbbá 42 státustanácsos és 57 maîtres de requêtes másnemü szolgálatban vagy szolgálaton kívül, mikhez 16 becsületbeli státustanácsos, 15 becsületbeli maîtres des requêtes és 14 rendkívüli szolgálatbeli auditeur még járult. 4) A' kereskedés és gyárak' főtanácsa, mellyhez 1830 óta még a' kereskedés 's gyárak' köztanácsa is kapcsoltatott. 5) A' főszámadási kamara, melly a' statusminiszterium mellé adatott 's az összes hatóságok' minden számadásai felett ellenőrséget gyakorol. 6) A' cassatiói törvényszék, mint legfőbb felebbviteli bíróság.

A' belügyek' miniszteriuma alatt állanak a' kerületek' praefectusai (főispánai), mikre Francziaország fel van osztva. Mindenik járásnak (arrondissement) alpraefectusa van; a' cantonok, mikre meg' mindenik kerület osztatik, nem birnak külön igazgatási előljáróval; minden egyes község' azonban saját maire- el bír. Egyegy békebirája van mindenik cantonnak.

Az igazság a' király' nevében szolgáltatik ki, a' polgári jog a' cantonok' békebirái és az első foku törvényszékek által, millyessel mindenik kerület bír; a' büntető jog az assisek által (juryvel); felebbviteli törvényszékek: 27 királyi törvényszék; legfelsőbb jogvizsgáló szék: a' cassatiószék Párizsban. Kereskedési itélőszékek (jelenleg 214). Öt törvénykönyv (code civil, du commerce, de procédure, criminel és d'instruction criminelle).

2. A' király. I. Lajos Fülep király, capeti-törzsök, bourbon-orleansi ág. Címe: francziák' királya. A' király' legidősb fiának, mint koronaörökösnek címe, orleansi herczeg. A' többi herczegek az uralkodó házból neveiket tartományoktól vagy városoktól kölcsönzik, p. o. a' némoursi herczeg, chartresi herczeg, aumalei hg. A' királyi herczegnék: orleansi herczegnéknek címeztetvék. — A' király székhelye: Párizsban a' Tuilleriák. Nyaralók és mulatozási kastélyok: Neuilly, St. Cloud, Versailles, Fontainebleau, St. Germain és Compiègne.

A' connétable, Francziaország' cancellárja és főpecsétőre, főudvarmester, főkamarás, főadmirál és főlovászmester, — mind ezek már nem léteznek Francziaországban. Ellenben hasonló ranggal bír az ország' maréchalival a' Lajos Fülep által kinevezett három admirál. A' civillista (mellyet az új uralkodó' trónra jutása után azonnal uralkodásának egész idejére szabnak ki a' kamarák), X. Károly' alatt 25 millió francra ment, mihez még 9 millió apanage a' herczegek' számára, és 2—3 millió koronajószágbeli jövedelem járult; Lajos Fülep' civillistája 12 millió francra határoztatott.

Következő lovagrendek: 1) a' sz. léleké, alapítatott 1578-b. III. Henrik által; 2) sz. Mihályé, 1469-b. XI. Lajos által alapítva; 3) sz. Lajosé, 1693-b. XIV. Lajos által katholikusok' számára alapított katonai rend; 4) katonai érdemrend, alapítatott 1759-b., XV. Lajostól protestansok' részére, és 5) sz. Lázár' és bold. asszonyunk' Carmel hegyéről egyházi rende, 1831-ben eltöröltetvén, jelenleg csak két rend vagyon: a' becsületlegió' királyi rendje, 1802-b. Napoleon által alapítva, 1814-ben XVI. Lajos által megerősítve, és 1816-b. újonnan létegítve 's az aug. 13-dikán költ királyi rendelet' erejénél fogva szabályozva (80 nagykeresztes, 160 főbbtiszt, 400 commandeur, 2000 tiszt és határozatlan számu lovagok); 1834-b. azonban 104-re ment a' nagykeresztesek' száma, 204-re a' főbbtiszteké, 827-re a' commandeureké, 4555-re a' tiszteké, és 44,318-ra a' lovagoké; 2) a' júliusi keresztnek az 1830-diki december' 30-dikán költ rendelet' erejénél fogva alapított rendje, az 1830-diki júliusi forradalom' napjaiban elkövetett jeles tettek' jutalmazására.

3. Rendek. 1) Nemesség (duc, marquis, comte, vicomte és báró): *a)* régi, melly az előidő' czímeivel, de nem jogaival is bír; *b)* új, melly hogy örököltessék, meghatározott vagyonhoz és az elsőszülöttséghez van kötve. A' forradalom előtt mintegy 18,000 családból, 's körülbelől 90,000 egyedből állott; régi családok kivesztek, újak keletkeztek, 's így a' szám alkalmasint azonegy jelenleg is. 2) Polgárok, kik most minden státusban egyenlő jogokkal bírnak. 3) Parasztok, kik az egykori hübérrendszer' minden terhei alól felmentettek. Általjában egy rend sem bir törvényes előjogokkal a' másik felett; a' francziák mindnyájan egyenlők a' törvény előtt, bár mi czímök vagy rangjok legyen is különben; 's épen így mindnyájan juthathak el, kivétel nélkül, polgári és katonai tisztségekre, minélfogva státusjogilag csak egy státus van, mellynek legjelesebb tagjai, országos érdemeik' jutalmául, életök' idejére a' pairkamarába léptettetnek a' fejedelem által.

4. Státusjövedelem. 1831-ben a' valóságos bevétel 1,001,550,000, 1832-b. 986,125,000 és 1833-b. 986,000,000 francra ment; a' kiadások 1831-b. a' budget szerint 1172 mill. 192,000, valósággal 1,219,310,000, 1832-b. a' budget szerint 1,106,618,270, valósággal 1,190,748,000 és 1833-b. a' budget szerint 1,120,394,000, valósággal pedig 1,162,000,000 francra mentek. Azóta ezen tetemes deficit megkisebbedett, olly annyira, hogy már 1836-b. csak 6,919,038 francból állott, a' kiadás 1,001,904,935, a' bevétel 994,985,897 francra tétetvén. 1837-b. a' bevétel 47,241,297 franccal többre ment a' valóságban, mint a' budgetben, összesen t. i. 1,079,232,732 francra, név szerint egyenes adózásból 383,174,000, bélyegjog és státusjoszágok után 220,161,070, fából 30,371,838,

Digitized by Google

indirect adókból 209,091,318, vámok és só után 169,069,343, postákból 40,558,282 fr. 's a' t. 1839-re a' kiadás 1,053,918,930 (a' státusadosságért 331,361,843, hadi miniszteriumért 238 mill. 914,486) és 1840-re 1,100,805,028, a' bevétel ellenben 1,116,713,172 francra számíttatott *). A' státusadósság' 1831 végével 4426 millió francra — miután t. i. 1816—1831-ig 1077 mill. fr. fordítatott törlésére — ment. Az öszves emigratioi kárpótlás 1830 május' végével 819,150,000 francból állott. De 1831 óta ismét növekedett a' státusadósság, úgy hogy 1838-b. 4,590,526,111 francra ment, még pedig 2,804,756,120 francnyi summától 5 pc. 22,813,333 franctól 4½ pc. 399 mill. 469,125-tól 4 pc. és 1,363,506,533-tól 3 pc. járván kamat fejébe.

5. Hadiállapot. 1) Hadi erő szárazon. Valóságos állása 1833-ban: tábori főkar 4063, rendőrség: 15,899, gyalogság (67 sor- és 21 könnyü ezred) 275,149, lovasság (50 ezred) 54,558, pattantyússág 34,120, geniekar 8151, katonai fuvarozás 4527 és 13,533 veteránus, öszvesen 410,000 ember. A' hadi-miniszterium' budgete 305,547,000 francra ment, 1834-b. 311,400 emberre szállitatott le a' sereg, t. i. 205,100 gyalogra, 49,000 lovasra, 22,700 pattantyúsra, 6100 ingenieurre és 28,500 rendőrre. Az 1839-diki hadi budget által a' seregnek következő öszvege állapitatott meg: belső szolgálat 278,066 ember, Anconában 1522 gyalog, Afrikában 38,000 gyalog, 8779 lovas, öszvesen 317,588 gyalog és 60,055 lovas. Ezenkivül Francziaországnak még nemzeti őrserege van, melly ingó és ingatlanra oszlik; amaz, háború' idejében, a' sorsereggel együtt tartozik működni, 's jelenleg 1,000,000 embernél többre megyen. Francziaország 19 katonai osztályból áll; várainak száma: 106 (köztök 15 első rangú); várnagygyal pedig bir öszvesen: 178 hely.

2. Tengeri erő. Az 1832-diki budget szerint 1832 január' 1-jén állott a' hajósereg: 34 sorhajóból, 39 fregattból, 33 corvettből, és a' többi apróbb hadi hajókkal öszvesen 279 hajóból; készülőben volt 66, 's 1833' elejéig 345 vitorláig növekedendőnek tétetett az egész tengeri erő. A' tengeri miniszteriumnak 1837 febr. 1-jén költ jelentése szerint állott a' tengeri erő 40 sorhajóból, 50 fregattból és 220 kisebb hajóból, köztök találtatott 31 gőzös. A' három admirál alatt álló flotta öt igazgatóságra, a' brestire, keletire, toulonira, rochfortira és cherbourgira oszlik, 's itt tengeri pattantyúsparkok is találtatnak.

*) Az 1843-diki budget 1281 milliára rúg.

D. Történetei.

1. Gallia, Marius' hősteltteinek színhelye, a' római legiók' hadi iskolája, melyleyeknek vezére Caesar a' hatalmas hös és politicus már is alászta volt a' római szabadságot, midőn arra biratott, hogy e' tartományról lemondjon, különféle német népek által ragadtatott el a' rómaiaktól; déli részében a' Loire' bal partján nyúgoti gothok telepedtek le; a' Rhone mellett burgundiak; a' nyúgoti részt az Angliából kivándorlott britannusok (lásd: N. Britanniát) szállották meg; éjszakról, Németalföldből a' german eredetü frankok vandoroltak be. Az ország' közepében, a' Seine és Loire között még a' rómaiak uralkodtak, 's az ötödik század' közepe felé az Attila alatt Chalonsig előnyomúlt hunnokat visszaverték.

2. De ezen rómaiak a' soissonsi csatában (486) Chlodovig egy frank törzsök' vezére 's az egyesült frank nemzetiségeknek, 481 óta királya által meghódíttattak. Ugyan csak ezen merész fejdelem legyőzé (496) az alemannokat, kiknek lakhelyei a' jobbik Rüsstől (a' Svajczban) a' Rajna' mind két partjának hosszában terjedeztek. Ugyan ő magok' alávetésére kényszeríté (507) a' britannusokat; 's a' nyúgoti gothok kéntelenek voltak Aquitaniát (Gascogne és Guyenne) neki általengedni. A' keresztyénség' ürügye alatt elnyomá a' többi frank nemzetségek' fejdelmeit, 's utódait ennélfogva e' czimekkel: legkeresztyénebb királyok és elsőszülött fiai az egyháznak ajándékozá meg a' pápa. Igy változott át Gallia frankbirodalomra germán alkotmánynyal.

3. A' frank királyok, kik egyik elődök Merovich után Merovingoknak neveztettek, osztások és családviszálkodások által megyengültek. Az országlást major domusaikra (főudvarmestereikre) bizták, kik (650 óta) méltóságaikat örököseikre szállitották, 's a' hatalmat, mellyel felruházlattak, arra fordították, hogy a' merovingoktól lassankint magát a' koronát is elvegyék. Közülök Martel Károly Francziaországot a' toursi győzedelmes csatában, (732) a' Spanyolországból előnyomuló arabok általi hódítástól megmenté. Kis Pipin (vagyis a' rövid, brevis) királynak nevezteté ki magát (752). Fia Nagy Károly (771—814) alapitója a' carolingi uralkodó háznak.

4. Nagy Károly a' mai spanyol és magyar határokig úgy Olasz- és Németország' jóval nagyobb része felett, az Ebrotól a Rábcáig, az Eidertől Rómáig 's Román túl terjeszté ki uralkodását. Ő a' hatalom' 's terjedség' legmagosabb fokára emelé a' frank monarchiát, kiragadá a' barbarságból, fontos szolgálatokat tőn religiónak és tudományosságnak, számos bölcs törvényt és intézetet alkotott, 's tekintetével figyesen tudá megegyeztetni a' franczia' státusok' jogait. Ájtatos Lajos (le débonnaire), gyenge, és önbizalom' hiányával levén külbefolyásoknak szerfelett engedő fejdelem, fiainak engedelmetlensége és testvérvitáiknál fogva a' sorsnak keserü csapásait tapasztalá (fontenoyi csata 802). De fiainak osztozkodása által Francziaország a' birodalom' többi tartományaitól különválasztatott (Verdunben 843), és kopasz Károly alatt († 877 oct. 6.) önálló státussá lett. Ettől azonban meg' két birodalom vált el: 1) az ájtatos Lajosnak egy veje által alapított (879) alsóburgundi, melly a' bal Rhone melletti tartományokat (Provence, Daupbiné, Lyonnais, Franche-Comté 's a' t.) foglalá magában 's Arles fővárostól arlesinek is neveztetett; és 2) a' felsőburgundi, túl a' Jurán, melly a' Svajcznak nyúgoti felét Savoyval foglalá magában, 's mellynek Rudolf helytartó volt alapitója (911). Ezen két birodalom rövid idő mulva (930) egy király alá került, és (1065) örökösödési szerződés' következésében Németország' királyának jutott osztályrészül. (Vesd ö. 11.)

5. A' szoros értelemben vett Francziaországban, melly a' Rhone' jobb partjától 's a' Rajnától a' földközi 's atlanti tengerig és az úgy nevezett csatornáig terjedett, Normannok (mérész tengeri kalandorok éjszaki Europából) telepedtek le (889 Rollo alatt) a' Seine és Loire között, 's innen Normandia. A' többi Francziaország nagy, berczegek és grófok által kormányzott tartományokból állott. A' hajdani burgundi birodalomnak még egy maradványa volt fenn, a' bourgognei herczegség. Aquitania Guienne és Gascogne tartományokká változott át. A' Seine, Marne, Oise és Aisne által sziget' képére körülfogott földrész Isle de Francenak neveztetett. A' Somme melletti tartomány a' picardoktól (azaz: élénk, elmés emberek) Picardia nevet nyert (a' 9-d. században martalékaúl esett a' normannoknak. Lásd felebb.) A' felsőseinei tartomány, nagy síkságainál és réteinél fogva Champagnenak (Campania) neveztetett. Déli Francziaországban találtatott a' toulousei grófság. Az ezt körülfogó tartomány Languedoc nevet nyert utóbb. (A' déli franczia nyelve t. i. mellyben oc igent jelentett, különbözött az éjszakitól, mellyben igen = oui).

6. Az akkori Francziaország' herczegei és grótjai olly függetlenül uralkodtak kerületeikben, hogy a' király csak mintegy elsőnek tekintetett közöttök. Már kopasz Károly, mint ki Francziaország' külön királyainak sorát megnyitá, kéntelen volt nekik részt engedni az ország' ügyeiben, 's fegyveres kézzel ellentállási jogukat megismerni. Unokájától, III. d. Károlytól (az együgyü, † 929 october 9.) már Odo párizsi és orleansi gróf csak nem elvitázta a' trónt (888), 's a' franczia urak két pártra szakadtak ez idő óta, mig végre 100 évvel utóbb (987) V-d. Lajos' (a' rest) halálával (valószinüleg méreg által) Nagy Károly' utódai Francziaország' kormányától egészen eltávolíttatlak. Ezen kizárás okai voltak: a' fejedelmek' szükeszüsége; a' normannok', magyarok' 's a' t. pusztitásai 's a' német háborúk, 's az ezekkel összekapcsolt elszakadása a' nagyoknak; a' birodalomnak meggondolatlan felosztása; a' némberek' befolyása. Helyökbe léptek a' capetingok, kik Capet Hugóval, Odo' öcscsével, Isle de France' herczegével kezdetöket veszik. Ennek nagy örökségi jószágai királyi uradalmakká váltak, 's azóta mindég Páriss volt a' monarchának lakhelye. Bourgognet Otto testvérére szállitá Hugo.

7. Hugo, a' trónörökösödésnek családábani megerősítésére, Robert fiát már korán uralkodótársának választotta. Utódai követék ezen példát, és 193 év alatt (987—1180) csak öt országlás váltá fel egymást. A' nagyobb vazallok csak hamar érzették egy

Digitized by Google

főbiró' szükségét, 's ezért külön frigyre léptek a' királylyal. Ezáltal szabályosabb státusrendszerhez nyittatott út. Hogy a' makacs vazallokkal annál biztosabban megvívhasson, VI-d. Lajos (1137 † 1180 sept. 18.) a' városi községeket alapitá, külön törvényhatósággal és fegyverjoggal ruházván fel őket.

8. A' legelőkelőbb franczia uraknak egyike, Vilmos normandiai herczeg az angol korona' birtokába jutott. (l. Nagybritannia' történeteit). Annál bátrabban dacolt most urának. Példája a' többi herczegeket és grófokat utánzásra birá. Innen származott a' hosszú (l. Fülep, VI. Lajos, VII. Lajos, II. Fülep és IX. [szent] Lajos alatt, 1066—1223) veszedelmes háború Angliával. IX. Lajos végre eléré, hogy Anglia a' Normandiát, továbbá a' Loire' bal partján fekvő Poitout, a' jobb Loire melletti Mainet's a' t. reá szállítván, az angol uralkodás Franczia országban megszünt.

9. Ezen Angliával harczok alatt, a' franczia nemességnek tetemes része gondolkodás módjával megegyező foglalatosságot talált a' keresztes háborúkban. Egyházi gyülés Clermontban, Auvergneban (1095), hol amiensi Péter (a remete) a' franczia urakat a' keresztes háborukbani részvételre birá. VII. Lajos (1147—1149), II. Fülep (Auguszt) 1180—1190), és IX. Lajos (1249 és 1270 jul. 11-én, de már aug. 25-én meghalálozott) a' keresztes hadakat személyesen vezérelték. Franczia ország osztozott a' keresztes háborúk általjános következményeiben. (Lásd: Europa' történeteit. 8.)

10. Időközben nem egy grófság összekapcsoltatott a' korona' tartományaival. II. Fülep az anjoui grófságot (Angers fővárossal) úgy Auvergnet és Artois-t (az alföldnek része Arras fővárossal) megszerzé. IX. Lajos ezt a' toulousei grófsággal megtoldá. A' királyi tekintet, ellentétben a' nemességgel, mindinkább növekedett a' lassankint feiszabaduló középrend 's a' városok' haladó gyarapodása által. II. Fülep óta állandó katonasága volt a' királynak. IX-d. Lajos a' birodalmat törvényszéki kerületekre osztá, mik bailliik által kormányoztattak. A' párviadal' helyébe a' tanúk és oklevelek általi bebizonyitás lépett. A' római jog mind inkább kiterjedett. Az előkelő egyházi és világi urak', a' pairek' (pares Franciae) gyüléséből alakult a' párizsi parlament, mellyhez (1301) a' városok', mint a' harmadik rend' követei is csatlakoztak. IV. Fülep új paireket nevezett ki, t. i. a' bretagnei herczeget, 's az anjoui és artoisi grófokat (királyi vérből herczegek). Ugyan ezen fejedelem, ki a' királyi hatalmat a' pápa' törekvései ellen szintolly szerencsésen mint állandóan védé, okozá vala, hogy az egyház' feje székét Franoziaországba áthelyezé, 's a' pápa Fülep' kivánatának engedve (1312) a' templomosok' rendének eltörlésében is megegyezett. IV. Fülep' fiai alatt (1314—1315) a' Champagne és Brie a' korona' egyéb tartományaival összekapcsoltatott.

11. Fülep' fiaiban (X. Lajos, a' veszekedő, vitáiért népével és a' vazallokkal igy nevezletve, † 1316, I. János, † 1316 kevésnapi országlás után, V. Fülep a' tudományok' és müvészetek' előmozditója, † 1322, IV. Károly, süker nélkül törekedik a' császári korona után, különben békeszerető, † 1328) kihalt a' capeti főtörzsök. A' trón most a' valoisi (Isle de Franceban) grófnak, IV. Fülep' testvérfiának jutott (mint VI. Fülepnek), † 1350. IV. Fülep' leánya II. Eduard Nagybritannia' királyával lévén házasságban, ez csak nem száz éves örökségi háborúra adott alkalmat. Ebben János (a' jó) 1357 † 1364 angol fogságba esett. V. Károly († 1380) és dicső hadvezére du Guesclin Bertrand, kik a' hadi ügyeket 's a' hadfenyitéket tetemesen javitották, a' nemesség' szolgálati készségét zsold által öregbitették, 's a' tiszteknek a' connétablet 's a' maréchalokat fővezérekül adták, az angolokat csaknem egész Franczia országból kiüzték. V. Károly' idejében keleti Franczia országban is megszünt a' német felsőbbség. IV. Károly császár (nagybátyja), ki magát 1365 után V. Orbán pápa által Arlesban burgundi királynak koronáztatá, a' koronaőrököst (1377) élete' idejére és visszahivhatlanúl helyettesének nevezé az arelati királyságban. Ezen idő óta az Arelat 's a' német birodalom közötti viszonynak semmi nyoma (lásd felebb 4.). Ezen viszony azonban már annakelőtte fokonkint felbomlott. Az alboni grófok a' viennei kerületben a' Rhone mellet, annyira kiterjeszkedtek az arelati birodalomban, hogy való urainak tekintethettek. A' Dauphin, (ezen nevet választá egyik előde 1000 táján) V. Fülep' legkisebb fiát örökösének jelelé ki (1343). Az atya azonban ennek jogát a' legidősbikre szállitá, 's ezen idő óta a' franczia koronaörökös mindég dauphinnek neveztetett.

12. VI-d. Károly (1380 — 1422) alatt boldogtalan időszakot ért Franczia ország. Ezen királynak örültsége és fiának, VII-d. Károlynak kiskorusága helyettes kormányt követeltek. Ennek jogáért vetélkedtek egymással a' király' testvére az orleánsi herczeg, 's a' király' hitvese a' bajor Izábella, férjének nagybátyja a' burgundi herczeg' pártfogása alatt. Az angolok a' királyné párjának olly hatalmas segédére voltak, hogy az incourti győzedelem által (1415) Páriz' uraivá lettek, 's az 1422-ben megürült királyi széket a' jogszerü örököstől, VII-d. Károlytól sok ideig csak nem elvonták, 1429-ben Orleansig előnyomulván. De most az orleansi szüz (Jeanne d'Arc) VII. Károly' és harczosainak bátorságát hatalmasan helyreállitá. Az angolok Calais-n kivül már nem birtak egyebet Franczia országban. Hogy ellenek annál több erőt kifejthessen VII. Károly állandó sereget alkotott, melly 1500 láncsásból (nommes d'armes), 900 lovasból és egy vadásztestületből (4500 francs archers, egyegy minden egyházkerületből) állott. Országlása alatt a' második parlament alapittatott, Toulouseban. XI. Lajos (1461 — 1483) a' vadászok' helyébe 8000 emberből gyalog sereget léptetvén, ehhez (1474) még 6000 svajczit is fogadott. A' nagyhatalmu connétable-ok' tisztsége eltöröltetett. XI. Lajos a' birodalmat az 1477-ben fiörökösök nélkül kimult burgundi herczeg', Károly' (a' bátor, a' jó Jánosnak harmadunokája') tartományainak tetemes részével (Bourgogne és Franche-Comté) — miből csak nem 300 évig tartó vita a' habsburgi házzal keletkezett, — és az anjoui család birtokaival (a' Provenceban 's a' t.) öregbitette. Az alattvalók' adói 1,800,000 livretől 4,700,000-ig (az újabb pénzláb szerint legalább is 15 millió) szállottak. Ugyanekkor (1464) alakult a' franczia postáik' intézete is. VIII. Károly 1490-b. a' bretagnei koronaörökösnével házasságra lépett; de más részről a' Franche-Comté Ausztriára, és Roussillon Spanyolországra szállott.

13. Hiába törekedtek a' franczia királyok uralkodásokat Olaszországra is kiterjeszteni. VIII. Károly (1483 † 1498 apr. 7.), mint örököse az anjoui háznak, Nápolyt is akará magának tulajdonitáni, de megbukott tervével. Halála után nem maradtak gyermekei. Az özvegy királyné feketékre változtotá a' franczia királynéknak addiglan fehér gyászruháit. Utóda, XII. Lajos, másodunokája Lajos orleánsi herczegnek (az őrült VI. Károly', a' valoisorleánsi vonal' alapitója' testvérének), sem Milánót sem Nápolyt nem tudá megtartani. I. Ferencz († 1547, mart. 31.) szövetségben I. (mások szerint II.) Szolimannal Károly császár ellen öt haszonnélküli háborút viselt különösen Olaszország végett, Páviánál fogságba esett (1525), 's kéntelen volt a' madridi békekötésben (1526) minden igényeiről Milanóra, Genuára és Nápolyra lemondani és a' burgundi herczegséget 's a' Flandria és Artois feletti hübéri felsőbbséget V. Károlyra szállitani, a' bretagni herczegséget azonban koronájával örök időkre egyesitette. Pártfogója volt a' tudományoknak és tudósoknak, de az új vallásos nézeteket, mik a' reformatio (Chauvin vagy Calvin sz. Noyonban 1509 † Genfben 1564) által alattvalói között is elterjedtek, kemény eszközök' segédével akadályozá.

14. Ugyan ezen reformatió a' franciákat utóbb két pártra osztá, mellyek hosszas polgári háborúkban üldözék egymást. Már II. Henrik alatt († 1559 jul. 11.), ki az angoloktól Calaist, a' németektől Metz Toul és Verdun lorraini püspökségeket elfoglalá, mutatkozott a' pártszellem. Három fiának (II. Ferencz † 1560, IX. Károly † 1574, és III. Henrik † 1589) erőtlen uralkodása alatt polgári és forradalmi háborúk törtek ki, mik Ferencz guisei herczeg' és testvére a' lorraini bibornok' (a' II. Ferenczczel házasságra lépett Stuart Maria nagybátyja) nagy befolyásából 's a' rokon (XI. Lajos' ifjabb fiainak egyikétől származó) Bourbon családban ébresztett féltékenységből származtak. A' guisei ház a' catholicus párt' fejévé lön, 's más részről a' bourbonok (a' navarrai király, 's a' condéi herczeg) a' hugonottákat vagy reformáltakat védék. Midőn II. Ferenczet kiskoru testvére IX. Károly, anyja' Medicis Katalin' gyámsága alatt követé a' trónon, a' catholicusok és hugonották közötti háború (1562) rémséges alakban tört ki. Az utóbbiak azonban némi biztositó helyek' birtokában maradtak. Megsemmisitésőket a' vérmenyekző (le massacre de st. Barthélemy, aug. 24. 1562) sem eszközölheté. III. Henrik, miután a' bloisi országgyülésben (1583) a' guiseket megölteté a' reformatió iránti legalább látszatos engedékenységeért (1589 aug. 1.) meggyilkoltatván a' valoisi ágat bezárá.

15. Most a' navarrai király, Bourbon Henrik, II. Henrik' veje, volt a' legközelebb álló fiörökös. A' catholicus párt ugyan az öreg Bourbon bibornokot (X. Károly) védé ellene, de IV. Henrik a' catholica vallásra tért által, a' nantesi edict' erejével a' reformáltak' polgári jogait is biztositván (1593; Vesd össze: 18 sz.). A' derék Sully' segédével, IV. Henrik több nyúgotindiai szigetek' elfoglalásával Franczia ország' gyarmaterejét alapitá, a' selyem, gyapju- és lenkézműveket előmozditá, 's olly példányosan gazdálkodék, hogy nem csak 330 millió livre (a' mai pénzláb szerint 800 millió) státusadósság lerovatott, de még 40 millió fennmaradt készpénzben. Mind e' mellett egy vallásos ábrándozó, Ravaillac' gyilka által megöletett (1610, május 14.).

16. IV. Henrik' utódai alatt, Richelieu bibornokkal kezdetét vevé a' miniszteri kor-

Digitized by Google

mányzás. XIII. Lajos' idejében († 1643 máj. 14.) a' reformáltakat egyetlenegy biztossági helyöktől, mellyel még bírtak, la Rochelletől is fosztá meg Richelieu, aztán arra használá a' német harmincz esztendős háborút, hogy szövetségben Gusztáv Adolffal az ausztriai hatalom' növekedését megakassza. A' financziák' mindegyrei öregbülésével a' királyi ház' hatalma elhatározó felsőbbséget nyert az előkelő koronavazallok felett, mi a' franczia birodalom' tökéletesebb egységét vonó maga után.

17. Richelieu' tervét az ausztriai hatalom ellen alakitandó egyensúlyra nézve, utóda Mazarin még inkább kifejleszté, XIV. Lajos' († 1715 aug. 2.) kiskorusága alatt, a' királyi anya Medicis Mária' 's pártja' minden törekvéseinek diadalmasan ellentállott (1661 óta). XIV. Lajos, a' nagynak neveztetett, bírt azon szerencsés adománynyal, hogy mély belátással biró miniszstereket volt képes választani. Colbert (1663—1672), a' státusgazdaság, Louvois (Németország' pusztitója) a' hadi ügyek körül érdemeket szereztek magoknak. Amaz előmozdítá a' gyárakat és kezműveket (selyemszövetek, posztók, hódkalapok, harisnyák, daróczok, tükrök) idegen árúkra vetett nagy adók, és a' belárúkat kivivők' jutalmaztatása által. Kelet- és nyúgotindiai kereskedési egyesület, — a' languedoci csatorna Riquet Pál által. — Louvois rémületes határvonalt alkotott váraival; mindennemü hadi szükségekről nagy mennyiségben, a' bajóépitésre angol és hollandi mesterekről gondoskodott. XIV. Lajos' hadserege 400,000 főből állott. Nagy hadi vezérekkel ajándékozá meg a' franczíákat, elég itt Turennet, Condét és Luxembourgot említeni, derék génietisztekkel és hadi épitőmesterekkel, minő például: Vauban; új intézetekkel (egyenruhák, gránátosok, szuronyok); tetemes hajóerővel (60,000 hajóslegény, bombás galioták). Figyelmét az igazságkiszolgáltatás' javitására, a' művészetek' és tudományok' előmozdítására is fordítá. A' már korább alapitott (1635) académie françaisehez, még a' festők' és szobrászok', a' felirások' és hangászat' academiái is járultak. Francziaország azóta a' társalkodási formák' 's divatok' tekintetében is példányul szolgált a' többi Európának; de a' megfinomított erkölcsi romlottság is Francziaországból ragadott el máshová. Azalatt azonban, mig a' nemzeti ipart virágzásra hozni törekedett a' király, a' nantesi edict eltöltöltetése által (1685) több százezer szorgalmas kézművestől, és számos ügyes haditiszttől fosztattatott meg az ország.

18. XIV-dik Lajos' kormányának egyik főtárgya volt uralkodásvágyának kielégitése. Számos hadviselései 's békekötései által szerzé magának: 1) a' westpháliai békében 1648 a' három lotharingiai püspökség' megerősitetett birtokát, továbbá Alsacenak jóval nagyobb részét és Sundgaut, 2) a' pyrenaei békében 1659: Roussillont (lásd felebb 12. és Spanyolország' történeteit 7.), csak nem az egész ausztriai Artoist Németalföldnek egy részével; mihez 3) az aacheni és nimwegi békében (1668, 1679) még több németalföldi kerület is járult; 4) az egyesitőkamarák által: Alsacenak egyéb részeit, Zweibrückent és Luxemburgot; az itt nevezett német tartományok' birtokába (1684) huszévi fegyvernyugvás által jutott. A' pfalzi magszakadást is akará (1688) monarchiájának' nagyobbitására fordítani. A' nyolczévi háborúban (rysswicki béke 1697), mellybe e' miatt a' császárral 's a' német birodalommal, úgy Spanyolországgal, Nagybritanniával 's az egyesült Németalföldiddel keveredett, a' franczíák' hadi felsőbbsége fényesen tűnt ki. A' franczia hadi sereg való, megsemmisittetett la Hoguenál 1692-ben; de Luxembourg győzött Németalföldben, Catinat Savoyban, Vendome Spanyolországban. XIV-dik Lajos továbbá, befejezvén a' spanyol örökösödési háborút Ausztriával, mellyben (1705) egy hajósereget 's hideg és éhség által számos katonát veszitett, az ennek következésében kötött utrechti béke' álkalmával (1713) a' spanyol monarchiát Bourbon sarjadéknak megszerzé. De 2500 millió livreből álló adósságterhet hagyott utódára, 's a' későbbi forradalomnak alapját is megveté (1715 óta).

19. XV. Lajos († 1774, május' 10-én) XIV-d. Lajosnak másodunokája, nagybátyja' Fülep orleansi herczeg' gyámsága alá került, ki az adósságtömeget több próbatételek között a' Law-féle részvények' kibocsátása által is törleszthetőnek vélé. Midőn XV-dik Lajos személyesen kezdé vinni a' kormányzást, az agg bibornok Fleury ennek meg tekintetet tudott szerezni egy időre, de uralkodó ágyasak és gyenge miniszterek mindinkább vesztét siettették. A' kelletinél szabadelműebb parlamentek eltöröltettek (1771). Azon háborúk, mellyekben Francziaország akkorban részt vett, — a' lengyel örökösödési háború Lescinsky Szaniszlóért (a' király' ipáért) 1733-b. az ausztriai örökösödési háború (1740—1748), a' hétesztendős háború Poroszország és Anglia ellen (1756—1763), kevés haszmára voltak. Lotharingia, melly a' bécsi békében (1735) Lescinsky Szaniszló' számára megszereztetett, 's melly ennek halálával Francziaországgal összekapcsoltatandó vala, úgy Corsica, melly 1768-ben Genuától elfoglaltatott (vesd össze: Sardiniat, 3) kevés kárpótlást nyújtottak a' háborúk' következésében 4000 millió livrere szállott adósságokért (— 1774). Ezenkivül Francziaország a' párizsi békében (1763) több keletindiai, afrikai és amerikai gyarmatokat kéntelenitetett Angliának átengedni.

20. XVI-dik Lajos' jó akarata, népét boldogabb állapotra juttatni, tekintettel azon nyugtalan időkorra, mellyben országlása esett, nem volt elég szellemi erővel párositva, nem elég szilárdsággal és belátással miniszstereinek helyes megválasztására. Ő ugyan helyreállitá ismét a' parlamenteket; de a' státusköltségeket azáltal, hogy az Anglia ellen felállott éjszakamerikai gyarmatoknak segédére kelt, öregbitette, 's nem bírt szükséges elhatározottsággal és állandósággal, hogy az elkerülhetlen gazdasági megszoritásokat udvarában, mint kell vala, kivigye. Igy a' státusadósságok 5220 millióig szaporodtak, 's a' státusjövedelem körüli fogyatkozás egyetlenegy évben 140 millióra ment; pedig a' megszegényedett nép már nem volt új adók' elviselésére képes. Necker nem igen pártoltatott, és Calonne' meggondolatlan magaviselete csak öregbitette a' bajt. A' notable-ok' gyülekezete (1787) ezen nem segithetett. Brienne a' főminiszter, ki a' parlament-eket cour plenière-l akará felváltatni, csakhamar hivataláról lemondott (1788). A' notable-ok második gyülekezete kiesz közlé az ország' státusainak általánosan ohajtott egybehivatását (états généraux, 1200 tag 1789 májusban). A' polgáriak (le tiers état), kik a' státusok' felét képezték, Mirabeau' és Sieyes inditványára nemzeti gyüléssé alakúltak. Velök egyesült (június' 19-én) a' papság. A' királyi párt' törekvéseinek a' gyülés' felbontására szerencsés sükerrel állott vala ellen Bailly az elnök. Ekkor a' nemesség is hozzájárúlását kinyilatkoztatá (junius' 27-én).

21. A' gyülés most a' szomszédságban táborozó katonaság' eltávoztatását kivánd. A' kormány nem bátorkodott husznát venni e' seregnek. Necker, ki iránt a' párizsiak' része nagy bizodalommal viseltetett, rögtön elbocsátatott hivatalából (jul. 11.). Ez a' királyi párt' ellenségeit nyilt lázadásra birta (a' Bastille' ostromoltatása, jul. 14-én). 48,000 emberből álló nemzeti őrsereg alakittatik. Tábornoka: Lafayette. A' bübéri rendszer feldöntetik (augusztusb.). A' királyi család (october 6.) Párizsba hozatik. Az öröklési nemesség' eltöröltetése, 's minden egyházi alapitványok' és klastromok' a' nemzet' számárai lefoglaltatása (1790). Francziaország kerületekre osztatik. Polgári hit' letétele. A' király szerencsétlen próbát tesz, szökés által megmenekedni (1791 jun.), 's csakhamar (september 14.) az alkotmány' elfogadására kénszeritetett. Az alkotó gyülés' helyébe most (oct. 1.) a' törvényhozó lépett. A' királyi család' ellenségei erre a' Tuilleriák' ostromoltatását (1792 aug. 2.) 's a' királyság' eltöröltetését eszközlék, 's e' lépést iszonyú gyilkolások által (sept. 2.) biztositani törekedtek. A' francziа nemzet, melly democratai köztársasággá alakúlandó vala, most a' nemzeti convent által képviseltetett, de a' közjóválasztmány csakhamar a' legönkényesb hatalmat gyakorlá. Ezalatt XVI. Lajos (1793 jan. 21.) és Mária Antonia elleneik' dühének feláldoztattak. A' mérsékelt girondisták' helyébe lépnek (május' 31.) a' szenvedelmes jacobinusok. Lyon, Marseille és Toulon sükeretlenül ügyekeznek Robespierre' rémületes kormánya alól menekedni. A' királyiak Angliának pártfogása alatt összesereglenek a' Vendéeban.

Ugyan ekkor batalmas coalitio által (Ausztria, Poroszország, a' német státusok és Spanyolország) is megtámádtatott az új köztársaság. A' háború még a' király' idejében kezdődött (apr. 20-án 1792). Porosz sereg nyomúlt (augusztusban) a' braunschweigi herczeg' vezérlése alatt a' Champagneba, de meg' visszavonúlni kéntelenittetett. A' következő évben (1793) ugyan az egyesült ellenek' nagy serege lépett franczia földre, 's több várakat elfoglalt; de Robespierre, Carnot hadiminiszter' batalmas segédével a' nemzetnek fegyverrel biró részét 14 seregben, mellyek még öregbitendők valának, küldé a' belső és külső ellenségek elejébe. Ez' időtől fogva olly felsőbbséget mutattak a' franczíák, hogy a' szövetségesek, kik a' harmadik táborozás' alkalmával (1794) Cambrayig előnyomúltak, nem csak visszavonulni, hanem még Belgiumot és Hollandot is a' franczíáknak hagyni kéntelenitettek. Porosz- és Spanyolország békére lépnek (Baselben 1795).

Robespierre, a' merész de kegyetlen zsarnok, időközben (1794 julius) megbuktatatott. A' jacobinus kormány is végét éré (nov.). Az őt tagból álló directorium a' mérséklet' ősvényére tért. A' Vendéeban megszűnt a' háború, és belső Francziaország nyugalomban látszott lenni. A' külháború is, kivált mióta Bonaparte fellépett (1796), szerencsés folyamattal bírt. Campo-Formioi béke (1797), mellyben Francziaország Belgiumot nyeré. Bonaparte (1798) Maltát elfoglalja és Egyiptomba kiszáll.

A' directorium' forradalmi eljárása új coalitióra alkalmat szolgáltatván, ehhez Oroszország is csatlakozott. A' háború szerencsét-

Digitized by Google

lenül folyt le (1799) Francziaországra nézve, 's a' directorium' tekintete mindinkább megcsökkent.

22. Bonoparte Napoleon, ki időközben Egyiptomból visszatért (1799 oct.), forradalmat okoz (1800 nov. 9.), melly által, mint három consul között a' legelső, Francziaország uralkodójává lett. Ambár mint hadvezér csak nem mindég szerencsével járt, még is 1800-ban sükeretlenül békét ajánlott. De a' marengoi győzedelem után megkötteték a' lunevillei béke (1801), mellyben a' Rajnának bal partja Németországtól Francziaországra szállott. 1803-ban Bonaparte életének idejére meggerősítetvén a' consulságban, már 1804-ben Francziaország' császárjának, 1805-ben Olaszország' királyának koronáztatott. A' franczia státus' határait szerencsés háborúk és erőszakos elfoglalások által Olaszországban, Illyriában és Németországban külebb terjeszté. (Ausztriávali háborúk; pozsonyi béke 1805-b. bécsi békekötés 1809-b.; háború Porosz- és Oroszországgal 1806-b.; tilsiti béke 1807; továbbá háború Spanyolországgal 1808; német tártományok' erőszakos kapcsoltaltása Francziaországhoz a' Rajna' jobb partján; a' rajnai szövetség alapítása a' német birodalom' feloszlása.) A' franczia császárság elvégre 14,000 □mföldnél többet foglalt magában, 43 millió lakossal, és hadi ereje 700,000 embernél többre ment. Ezen hadi erőt még a' német fejedelmek' tetemes részének seregeivel öregbité, mellyek felett, mint a' rajnai szövetség' pártfogója, uralkodott. De tömöntelen hatalma először is Spanyolországban és Portugálban megrázatott, 's a' szerencsétlen orosz háború (1812) csaknem minden europai hatalmasságokat nagy szövetségbe egyesíte, melly által Napoleon végre lenyomatott. A' Rajnán (1813) átszorítva és Hollandból kiüzetve, a' nagy számmal Francziaországba nyomuló seregek ellen az ország fővárosát nem védheté. Erre a' senátus' határozata által (aprilis) trónjától megfosztatott, mellyre most XVIII. Lajos a' kivégezett XVI. Lajos' testvére lépett, mint Francziaország' királya. Ezzel az egyesült hatalmasságok békét kötöttek (martius 30.) melly által a' franczia státus 1792-diki terjedelmére szoríttatott; nehány apróbb, savoyi, belgiumi és németországi kerületek vele összekapcsolva maradván.

23. Bonaparte, midőn a' császári trónról lemondana Elba szigetének felségjogi birtokával megelégedését igéré; de csak hamar Francziaországba vissza érkezett (1815 febr.), 's a' XVIII. Lajostól elpártolt katonaság, olly nagy számmal hozzá szegődött, hogy trónját meg' elfoglalhatá (mart. 20.). A' száz nap. A' szövetséges fejedelmek' seregei, a' waterlooi csata után (jun. 18.) olly erővel rohanták meg Francziaországot, hogy Napoleon másod izben is kéntelen volt lemondani trónjáról, mellyet XVIII. Lajos ismét elfoglalt (júliusban.). Napoleon Rochefortban angol hajóra szállott (julius' 15.) melly őt Angliába hozván, a' nagybritanniai kormány egyetértőleg a' többi frígyes hatalmasságokkal, Sz. Ilona' szigetét jelelé ki foghelyéül, hol életét befejezte († 1821 május' 5-én). XVIII. Lajos a' szövétséges fejedelmekkel békét kötvén (1815 nov. 20.), néhány az első párizsi béke' alkalmával Francziaország mellett megmaradott kerület attól meg' külön választatott, 's a' literatura' és művészet' azon tömérdek kincsei, mellyeket a' győzedelmes franczíák, húsz év' lefolyása alatt az általok elfoglalt tartómanyokból Párizsba hoztak, ismét előbbi uraiknak visszaadattak. Ugyan e' szerződés' következtében, Francziaországnak öt éven keresztül 150,000 külföldi katonát kell vala béke biztósítékául ön kebelében táplálnia, 's a' szövetséges hatalmasságoknak 700 millió franc adót a' külsőháborúk' fejébe kimutatott magán követelésekért pedig 1600 milliót kárpótlásúl fizetnie. Az aacheni congressus azonban (1818 oct.) ezen feltételeket oda enyhité, hogy a' külföldi seregek még amaz évben Francziaországból kitakarodtak, 's a' fizetések vagy kisebbittettek, vagy alkalmassabb mód által könyíttettek.

24. Francziaország' külső békéje az újabb időben több háború által zavartatott, mellyeket kormánya, részben mint közbenjáró, indít vala. Illyesek a' spanyol háború (1823), Ferdinand király' a' fellázadt cortesek által veszélyeztetett hatalmának helyreállítására (l. Spanyolorsz.); továbbá a' moreai expeditio, a' görögök 's a' török porta közötti béke' helyreállítására (lásd: az ozmán birodalmat, Oroszországot, Nagybritanniát) az Algír elleni (1830 mellynek erőssége Turette Chica 1828 october ostromló hadisereg által elpusztíttatott), 's ezen tartomány a' dey' levereése után (Duperré admiral, és Bourmont maréchal) még most is franczia sereg' birtokában van, a' negyedik expeditio volt az anconai, az ötödik a' belgiumi és hollandi hatalmasságok, a' hatodik Antwerpen ellen, mellynek fellegvára, miután Chassétól húzamosabban makacsúl védetett volna, Gérard tábornok által bevétetett (1832. dec.) — Brasiliával, elfoglalt kereskedési hajók miatt, szintúgy ellenségeskedés keletkezett de melly, — kiadatván Roussin admirál' követelésére a' hajók, már jul. 5-én 1828 kiegyenlíttetett. Éjszakamerikával 1831 jul. 4-én szerződés kötetett.

25. Az ország' belsejében, kivált X. Károly' országlásától kezdve, 's az ezen király által elején követett rendszer' következésében (a' censurának eltöröltetése, a' financziákat 's a' közhitelt tárgyazó királyi rendelmények) nagyobb élénkséggel folytak a' pártviták. (Tüzes szóváltások a' követek' kamarájában 's a' hírlapokban az országlási önkény' 's a' jesuitismus' ügyében. Gyakori változások a' miniszteriumban.)

Az előbbeni engedményeknek 1830 június 25. költ rendeletek általi felfügesztése makacs ellentállásra bírta a' kamarákat 's forradalmat okozott, melly X. Károly' (családával és utódaival 1832 apr. 10-én költ törvény által Francziaországból számüzetik) és fiának a' dauphinnek (az angoulemei herczegnek) trónróli lemondását vonó maga után (1830. aug. 4.). X. Károly ugyan jogait unokájára, Henrik bordeauxi herczegre szállíttottaknak nyilatkoztatá, de a' kamarák az uralkodó ház' legközelebbi oldalágú rokonára az orleansi herczegre szállítván a' nemzet' nevében a' koronát, az, miután aug. 9-én az alkotmány' megtartására magát hittel lekötelezé, mint I. Lajos Fülep, franczíák királya lépett a' trónra.

26. A' király' azon nyilatkozása, hogy ezentúl valóság leszen a' charta, lelkesedést gerjesztett, melly azonban az első év' lefolyásával már kihültnek találtatott. Az új kormány' ellenségei zendüléseket gerjesztettek; a' hires 221 egykori szabadelvü követ sértéseket szenvedett. A' Guizot féle miniszterium Lafitte által felváltatott (oct. 31.), de éz szintúgy a' mérséklet' és engedékenység' ösvényére tért által (lásd: Europa V. 2.). Azon szelidség is, mellyel a' kormány Polignac, Peyronnet, Chantelauze és Guernon de Ranville fogolyminiszterek iránt viseltetett, zendüléseket okozott. Perrier' miniszteriuma alatt (1831 mart. 13.) még növekedett a' békételenség; 40,000 selyemgyártó fellázadt Lyonban (nov. 20.), 's csak nehezen állíttathatott helyre a' béke (dec.). Perrier' halálával (1832 május' 16.) a' vendéei lázadás több kisebb csaták után elnyomatott, 's nevezetes levelezésre akadván a' kormány, melly Berry herczegnének a' vendéi lázadásbai elegyedését tanúsitá, a' Vendée, úgy a' mainei és loirei, az alsó loirei, 's a' két sevresi kerületek ostromállapotba helyzetteknek nyilatkoztattak (1832 jun. 3. — 1833 jun. 10.). Tetemes jelentékenységü volt a' respublicai és carlistapártok' zendülése Lamarque tábornok' temettetése' alkalmával († jun. 1. eltemettetett jun. 5.), mellynek következtében Párizs ostromállapotba helyeztetett (jun. 6.). Következik Soult' miniszteriuma (oct. 11-én). Most a' legfontosabb események felváltják egymást: Berry herczegné' elfogatása (nov. 7.); a' hollandi hajók embargo alá vétetnek a' franczia révpartokban; az angol-franczia hajósereg' expeditiója Malcolm és Villeneuve alatt a' hollandi partok felé (nov. 16.); gyilkoltatási merény a' király ellen (nov. 19.); Gérard hadseregévèl Belgiumba lép, 's az antwerpi fellegvárat elfoglalja (dec. 24. lásd felebb); Berry herczegné gyermekével Blayeből Palermóba küldetik (1833 jun. 8.); el nem sült merények a' király' élete ellen Fieschi' pokolerőműve által (1835 jul. 28.), melly azonban Treviso maréchal herczegnek életébe kerül; továbbá Alibeaud (1836 jun. 25), Mennier (1836 dec. 27.) 's mások által. — Napoleon Lajos Károly, a' néhai hollandi király Bonaparte Lajos' legifjabbik fia, Strassburgban, a' jelen országló családot megbuktatni 's a' napoleonidák' hatalmát helyreállítani, süker nélkül törekszik. Az országlás külső 's belső merények' ellenében erőteljesen lép fel, röpiratok 's hírlapok által megtámadtatva, magát ezek ellen, valamint a' státust veszélyeztető társaságok és egyesületek ellen is (az emberjogok' egyesülete, a' saint-simonisták, 's a' t.) biztosítja 's mind eddig szerencsésen és diadalmasan vivott meg minden elleneivel.

27. A' nemzeti becsületet elszánt és szerencsésen bevégzett külső politicájával ügyekezett kielégíteni az új országlás. Még az előbbenitől örökölte Algírt, 's ezen birtokát szerencsés badviselés 's Constantinának bevétele által (1837 oct. 13.) erősbítvén, a' tartomány' gyarmatitásán buzgóan törekszik. — Francziaország' fegyveres beavatkozásának (lásd: 24.) köszöni Belgium önállóságát. — Hogy a' Svajcz ellen indittatni szándékoltatott háborúnak eleje vétessék, Napoleon Lajos Károly (l. 26.) — kinek Svajczbóli kiigazíttatását követelé a' franczia kormány, — innen önként eltávozott. — Midőn franczia polgárok, kik kereskedési ezélokra Mejico és Buenos-Ayres spanyolamerikai státusokban tartózkodtak, birtoksértés és jogtalan elnyomás ellen panaszkodtak, Francziaország' nem csak kárpótlást, hanem az említett státusokban lakozó polgárai' számára még külön kedvezéseket is követelt. A' nélkül hogy a' britt cabinetnek Mejico és Buenos-Ayres által felkért közbenjárása beváratnék, Francziaország fenyegetéseit késedelem nélkül valósította. A' Rio de la Plata' torkolatja 's Mejicónak egész keleti partja ostromállapotba helyezettnek nyilatkoztatott, minek foganatosítására a' franczia hajósereg a' S. Juan d'Ulloai erősséget (1838 nov. 27.) megadásra bírá 's december' 5-én Veracruzt megtámadván,

Digitized by Google

a' várost lefegyverkezteté. Ennek következése békekötés lőn Mejicóval (1839 mart. 9.), melly szerint ez kárpótlást fizetni tartozott, és Francziaország Mejicóvali közlekedésében, addig is míg a' két státus külön kereskedési szerződésre lépne, a' legtöbb kedvezésekben részesített nemzetekkel azonegy sorba helyeztetett. — Míg Francziaország a' tengeren túl hódítólag fellépett, Európában a' béke' politicáját követé. Igy p. o. (1838 dec. 3.) az 1832 óta elfoglalt anconai erősséget ismét a' pápa hatalmának visszaadá. Az 1838-ban ismét megnyitott tanácskozásokban Belgium' ügyében szintúgy a' béke' szellemében részt vön, 's ezáltal ama' nagyobb kérdések közűl, mik Francziaországot a' júliusi forradalom óta a' többi hatalmasságoktól különválasztották, a' legvégsőt is szerencsésen feloldá 's az aegyptusi kérdés is (1840) a' nelkül hogy Europa' békéje zavartatnék, elintéztetett.

28. A' törvényhozás lényeges változásokon ment által: a' státus' egyenlő pártfogása alatt állanak minden vallások, külön státusreligio nincsen (1830); a' pairség' örökösödése eltöröltetik (1831 dec. 29.); községi és kerületi alkotmány (1831—1838); népiskolák, és tanitás' szabadsága (1833 junius 28-án); a' majorátusok' eltöröltetése, még a' jelenleg fennállóknak is, ha harmadik kézbe kerűlnek (1835 május 1-én); a' békebirőságok' illetőségének külebbterjesztése (május' 25-én 1838); a' büntető törvénykönyv' és a' büntetőperi eljárás vizsgálat alá vétele (1832); törvény a' sajtóvétségekről (1835 sept. 9.); a' lotteriának eltöröltetése (1836 május' 21-én) 's a' hazardjátékházaknak bezáratása; kemény törvény a' rabszolgakereskedés ellen (1831 mart. 4.). — Több nemű kedvezések az ipar' és kereskedés' előmozditására. A' Párizs és St. Cloud közötti vasútnak megnyittatása (1838 sept. 6-án). Daguere' találmánya: a' képek' fixatiója a' sötét kamarában. — Bor czukorrépákból (1839).

Az uralkodó ház' származási táblája.

XIII. LAJOS, † 1643.

XIV. LAJOS, király 1643, † 1715.

LAJOS, dauphin, † 1711.

LAJOS, burgundi herczeg, † 1712.

XV. LAJOS, sz. 1710, király 1715, † 1774.

LAJOS, dauphin, sz. 1729, † 1765.

Ferdinand (Fülep Lajos), koronaörökös, orleansi herczeg, sz. 1810 sept. 3., házasságban 1837 máj. 30. óta *Helena (Luisa Elisa)* mecklenburg-schwerini herczegnővel, † 1842 jul. 13.

Lajos Fülep Albert, parizsi gróf, sz. 1838 aug. 24.

Luisa Mária Theresia, sz. 1812, belga királyné (l. Belgium).

Lajos Károly, nemoursi herczeg, sz. 1814, nőül veszi *Victoria* Szász-Coburg-Gothai herczegnét 1840 apr. 27.

Lajos Fülep stb., eui gróf, sz. 1842 apr. 28.

Robert Fülep Lajos Ödön Ferdinand, chartresi herczeg, sz. 1840 nov. 9.

Mária Clementina, sz. 1817.

Ferencz Ferdinand, joinvillei herczeg, sz. 1818.

Henrik Eugen Fülep Lajos, aumalei herczeg, sz. 1822.

Antal Mária Fülep Lajos, montpensieri herczeg, sz. 1824.

V. FÜLEP, a' spanyol és siciliai házak' törzsatyja.

I. FÜLEP, orleansi herczeg, † 1701.

FÜLEP, orleansi herczeg, Lajos (XIV.) kiskorusága alatt kormányzó. Ennek másodunokája:

LAJOS JÁNOS FÜLEP, orleansi herczeg, sz. 1747 (házasságra lépett *Luisa Mária Adelaide* Penthievrei herczegnével, sz. 1753, † 1815), † a' guillotin alatt 1793 nov. 6.

I. LAJOS FÜLEP, sz. 1773 oct. 6., franciák' királya 1830 aug. 9., házasságra lép 1809 nov. 25. *Mária Amália* siciliai herczegnével, sz. 1782 apr. 26.

ADELAIDE EUGÉNIE, orleansi herczegnő, sz. 1777.

XVI. LAJOS, sz. 1754, † 1793, hitvese *Mária Antonia* ausztriai főherczegnő, † 1793.

Mária Theresia, sz. 1778, házasságra lép 1799 *Lajos Antal* angoulemei herczeggel.

(XVII.) Lajos, sz. 1785, † 1795.

XVIII. LAJOS, sz. 1755 nov. 17, trónra lép 1814, † 1824.

X. KÁROLY, Fülep, artoisi gróf, sz. 1757 oct. 9., özvegye *Mária Theresia* sardiniai herczegnőnek 1805 óta, trónra jut 1824 sept. 16., lemond 1830 aug. 2., † 1836 nov. 6.

Lajos Antal, angoulemei herczeg, sz. 1775, házasságban 1799 óta *Mária Theresia*, XVI. Lajos' leányával.

Károly Ferdinand, berryi herczeg, sz. 1778, házasságban 1816 óta *Carolina Ferd. Luisa* siciliai herczegnővel, meggyilkoltatott 1820.

Luisa Mária Ther., artoisi herczegné, sz. 1819.

Henrik Károly Ferd., bordeauxi herczeg, sz. 1820.

BELGIUM.

A. Földje.

1. Fekvése. A' H. 20° 16' — 23° 49' és a' Sz. 49° 30' — 51° 45' között. Határai keletről Németország, délről Francziaország, nyugotról az éjszaki tenger és délről Németalföld.

2. Alkoté részei. Az 1831 oct. 15-én költ londoni conferentiai határozat' következtében, melly a' luxemburgi nagyherczegség' 's a' limburgi tartomány' hollandi 's belgiumi külön részekre osztását illetőleg, a' német szövetség által is a' Londonban 1839 apr. 19. költ, és a' kérdéses hatalmasságok aláirásával megerősített szerződésnél fogva helybenhagyatott, Belgium következő kilencz tartományból áll: Délbrabant, Antwerpen, Keletflandria, Nyugotflandria, Hennegau, Namur, Liège, Limburg és Luxemburg (de e' két utolsó a' hollandi illetőség' kizárásával).

E' tartományok közűl fekszik:

A. A' partok' hosszában:

1. Nyugotflandria, az éjszaki tenger és a' Schelde között.

B. A' franczia' határszélek' hosszában, ÉN.-tól DK.felé:

2. Hennegau, a' Schelde és Sambre között.

3. Namur, a' Sambre és Maas között.

4. Luxenburg, Francziaország és a' németalföldi Luxemburg között, az Ourthe és Semry folyóknál.

Digitized by Google

C. A' német határok mellett DN.-tól ÉK-felé:

5. Liège (Lüttich) a' Maas' mindkét oldalánál.

D. Németalföld' határainak hosszában DK.-től ÉN.felé:

6. Limburg, a' Maas' bal partján.

7. Antwerpen, a' Scheldétől keletre a' Nethe mellett.

E. Belső tartományok, É.-tól D.felé:

8. Keletflandria, a' Lys és Dender mellett a' Schelde' mintkét partján.

9. Délbrabant, a' Dyle mellett.

3. Földje. Az éjszaki és nyugoti részben olly alacsony és lapos, hogy csak gátok által amott a' Schelde áradásai, itt a' tenger' benyomúlása ellen biztosítható. A' polderek-ben (alacsony és körülgátozott vidékek) összegyűlt víz, szélmalmok által csatornákba 's innen a' folyamokba takarítatik. Az ország' ezen lapos részeiben, mellyek jobbára igen termékeny földdel bírnak, hegyek épen nem találtatnak; csak a' déli részekben vannak dombok és hegyek, mellyek az ardenni erdőhegysorhoz tartoznak, és legmagosb csúcsaikkal körülbelől 1800 lábnyira emelkednek. — A' főfolyamok K.től N.felé: 1) a' Maas (Meuse) Francziaországból, kezdetben éjszakkeletre (balról a' Sambre-al Namurnál, és jobbról az Ourthe- al Liégenél), utóbb éjszagnyugotra Németalföldbe szakadó. — 2. A' Schelde (Escaut), szintúgy Francziaországból Doorniktól (balról a' Lys-sel, jobbról a' Dender-rel és a' Dyle és Nethe alakította Rupellel). Antwerpenig' éjszakkeletre szakadó, aztán éjszaknyugotra Németalföldbe általcsapó. — A' számos csatornák között a' belga éjszaki csatorna, melly a' franczia uralkodás alatt megkezdetett, 's a' belga és hollandi határok' hosszában már elkészült, hol is a' Scheldét, a' Maassal egyesíti, de még készületlen azon részében melly a' Maast a' Rajnával összekapcsolandja; 3) a' liégei csatorna, melly munkában van 's a' Maast a' Mosellel (az Ourthe és Sure) fogja együvé kapcsolni; 4) a' brüsszeli csatorna, melly Brüsszelt és Antwerpent egyesületbe hozza; 5) a' Gentből Brüggébe és az Ostendeből Brüggébe vezető csatorna, melly utóbbi olly mély és széles, hogy nagy tengeri hajók sőt fregattok is elmehetnek rajta. Általjában csak nem minden nagyobb városok között találhatni csatornákat Belgiumban. Hozzájárúl az igen jeles vasútrendszer. Az összes vasútaknak középpontja: Mecheln, honnan 4 főág Antwerpen, Gent, Brüsszel és Löwen felé ered, mellyek részben már is meghosszabbíttattak, részben most toldatnak meg 's mellékösvényekkel is elláttatnak. Liégeből Tirlemonton, Löwenen, Mechelnen és Genten keresztül 8 óra alatt kényelmesen Brüggébe és Ostendebe útazhatni. A' mellékútak már elérték a' franczia és hollandi határokat, 's az Aachen és Köln felé meghosszabbítás már munkában van. Ezeken kívül még vasút készül Antwerpen és Köln között a' porosz Rajnatartományban.

4. Éghajlat. Egészben véve mérsékelt, az alacsony és mocsáros tájékokon nedves és változékony; az Ardenni vidékeken csak kevéssel zordonabb.

5. Területe. Belgium 542 □mérföldet foglal magában, még pedig:

Délbrabant	60	□mf.	Namur	67	□mf.
Antwerpen	51½	»	Liège	53	»
Keletflandria	54½	»	Limburg (belgium)	50	»
Nyugotflandria	58½	»	Luxemburg (belgium)	80	»
Hennegau	68	»			

6. Termékek. 1) Az ország' alacsony síkságain tőzegen kívül kevés ásvány találtatik; a' dombos hegyes vidékeken azonban kivált vas nagy bőségben (Namurban, Hennegauban, Liégeben és Luxemburgban), továbbá kevés ólom. (Namurban és Hennegauban) és réz (Liégeben), galmáj (Liégeben), igen sok kőszén (Namur, Hennegau, Lüttich, Limburg és Luxemburg, évenkint Luxemburgon kívül 60 millió mázsánál több; az egy Hennegau, hol jelenleg 400 akna van munkában, 50 mill. mázsát adott 1836-ban), timsó (évenkint 12,000 mázsa); só, csak egy, Arlon' szomszédságában megkísértett aknában; márvány bőségben, fényes feketesége és finom csiszárlásánál fogva híres a' liégei; palakő (kivált Lüttichben és Luxemburgban), jó építési kövek (az úgy nevezett kék építési kövek Hennegauban); Malom-, köszörű- és fenőkövek; mészkő; üvegföveny; kalló-, fayence- és pipaagyag; tégla és fazékagyag; híres ásványforrás Spaaban (Liégeben).

2) Növények: mindennemű gabona, kivitelre is (a' földmivelés jeles szorgalommal és belátással üzetik, takarmányfüvek (luczerna) és olajnövények nagy bőségben, Len és kender (a' legfinomabb len Flandriában, névszerint Waeslandban), dohány, komló (Brabantban Assche, Flandriában Alost és Poperingen nagy kereskedést visznek komlóval), czikória, buzér, takács-mácsonya, igen kevés bor (Lüttichben és Luxemburgban), gyümölcs bőségben (az almák és cseresznyék Keletflandriában igen ízletesek, a' legfinomabb gyümölcs a' Sambre' és Maas' völgyeiben), zöldség és burgonya (bőven és jeles fajból), fa (igen sok az ardenni vidékeken, híres a' soignesi nagy erdő Délbrabantban). Brabantban és Gentben nagy virágtermesztés. Gentet csak Haarlem előzi meg e' tekintetben. 1833-ban a' genti virágkereskedés' forgásban levő tőkéje (266 hévház után) 1,300,000 francnál többre ment.

3) Állatország: Lovak (talán 200,000, nagy erős alkatúak jobbára), nagyjelességű szarvasmarhák (körülbelől 900,000 darab, legjava 's legtöbb Antwerpenben, Flandriában és Brabantban, a' dixmuideni vaj Flandriában, az anderlechti Brabantban, és a' campinei Antwerpenben hiresek); juh (mintegy 800,000, a' nagy flandriai faj Flandriában és Brabantban, és a' kis ardenni fajta, a' hennegaui, namuri, lüttichi és luxemburgi hegyes vidékeken, igen ízletes hússal; híres a' juhtéjből készült úgy nevezett limburgi sajt (Limburgban és Lüttichben), sertések, baromfi (a' hízlalt campinei baromfi igen jeles), kevés vad, legtöbb a' déli erdős kerületekben, hová a' franczia ardennekből néha farkasok is átcsapnak. Méhészet (Campineban), tengeri- és folyóvizi halak, nagy rákok.

B. Lakosok.

1. Eredetök. Német és celta népségek' vegyülete, kivált belgákra és vallonokra oszló. A' flamm 's a' vallon nyelv a' legterjedelmesbek. Jelenleg azon vannak, hogy a' flamm (alsónémet szójárás) ismét irási és nemzeti nyelvvé emeltessék. A' déli tartományokban a' franczia nyelv igen kiterjedett, de csak a' nagyobb városokban, nem a' vidéken is.

2. Számok. 1830 januárius' 1-én 4,074,712, és 1838 jan. 1-én 4,262,262 lélekre ment az összes népség, egész Limburg és Luxemburg számíttatván ide. Limburg' és Luxemburg' azon részeinek levonatásával, mik a' londoni conferentia' határozatához képest 1839-b. Hollandhoz kapcsoltattak, csak 3,978,000-re tétethetik Belgium' népessége. Van pedig:

	lakos.		lakos.
Keletflandriában	758,906	Antwerpenben	390,715
Hennegauban	631,823	Belga-Limburgban	227,000
Nyúgotflandriában	627,128	Namurban	227,074
Brabanthan	592,250	Belga-Luxemburgban	163,000
Lüttichben	390,715		

Belgium egyike Europa' legnépesebb tartományainak, különösen pedig Flandria; Keletflandriában 10,925, Nyúgotflandriában 10,720 lélek esvén egy négyszögmérföldre.

A' legnépesebb helységek és tartományi fővárosok:

Digitized by Google

	lakos.
Brüsszel (Brabant' fővárosa)	112,000
Gent (Keletflandria' föv.)	83,800
Antwerpen (a' hasonló nevü tart. föv.)	77,200
Lüttich (a' hasonló nevü tartomány' föv.)	60,000
Brügge (Nyúgotflandria' föv.)	42,200
Doornik (Tournay, Hennegaub.)	39,000
Lőwen (Louvain, Délbrabantb.)	35,700
Mecheln (Malines, Antwerpenb.)	24,400
Mons (Hennegau' föv.)	23,000
Namur (a' has. nevü tart. föv.)	21,600
Verviers (Lüttichben)	19,600
Cortryk (Courtray, Nyúgotflandriáb.)	19,100
St. Nikolas (mezőváros Keletflandr.)	16,400
Lokeren (mezőváros Keletflandriáb.)	16,100
Alost (Keletflandriában)	14,800
Ypern (Nyugotflandriában)	14,000
Lierre (Antwerpenben)	13,100
Turnhout (Antwerpenben)	12,500
Ronse(Renaix, Keletfland.)	12,100
Thielt (mezőváros Nyúgotfland.)	11,500
Ostende (Nyúgotflandriáb.)	11,400
Poperingen (mezőváros Nyúgotfland.)	10,100
St. Tron (Limburg' legnagyobb városa)	8,300
Arlon (Luxemburg' föv.)	3,100

3. Ipar. 1) *Kézművek* és *gyárak.* Belgium egyike a' legiparűzőbb országoknak Europában, és évről évre inkább halad előre iparában. Ennek és a' kereskedés' számára jelenleg 1,000 gőzmozgonynál többet bír, 20,000 ló' erejével. Az ipar' egyik főágát képzi a' vászongyártás (Flandria, Brabant és Hennegau); a' vászon- és lenfehéritők (mik közül kivált a' courtrayiak jó hirben állanak, és a' nagynevü haarlemiekkel felérnek); a' cérnagyárak (1832-ben a' legfinomabb csipkeczérnának fontjáért 1,920 ftot. fizettek); a' csipkék (Brüsszel, Mecheln, Brügge, Gentben, rőféért 84—500 ftig. Általjában véve a' brabanti csipkék a' leghiresebbek a' világon); a' pamutgyárak (különösen a' gentiek; a' belga forradalom előtt Gentben 's e' város' legközelebbi szomzédságában 60,000 munkás foglalkodott 84 gyárintézetben; szőnyegek (Tournayban és Brüsszelben); gyapjugyárak (különösen Verviersben, hol a' szomszéd helyeket is ide számitva, évenkint 100,000 darabnál több finom, és szép külseje miatt nagyrabecsült posztó, jobbára német gyapjuból, 200 gyárban 2500 szövőszékkel és 70 gőzerőművel készittetik, továbbá Lüttichben, Antwerpenben, Lőwenben, Mechelnben 's a' t.); kalapgyárak Mechelnben; bőr (Stablóban évenkint 3,200,000 francért, Lüttichben, Gentben); viaszgyárak Brüsszelben, Antwerpenben és Gentben; enyvfőzések Lüttichben; vas-, aczél-, réz- és sárgarézárúk Namurban (belga Sollingen), Lüttichben, Charleroiban, Monsban, 's a' t. hol valamint Seraingben is a' legnagyobb vashámorok találtatnak; arany és ezüstművek Gentben, Brüsszelben és Antwerpenben; fegyvergyárak és kések Lüttichben (1836-ban 349,379 fegyver, 7 millió franc értékben, ugyan csak itt egyike a' legnagyobb ágyúgyáraknak) 's Namurban; pléhhámorok és hengerművek Lüttich mellet és Hennegauban; fonó- és gőzerőművek Seraingben Lüttichhez közel, hol a' híres Cockerill egyikét a' legnagyobb gyárintézeteknek alapitá, melly 2,000 munkást és 15 gőzerőművet foglalkodtat, hol egyike a' legnagyszerüebb erőműgyáraknak, 2 izzó kemencze, 37 egyéb tűzhely az érczek' további feldolgozására, 81 kovácsmühely 's a' t. létezik; kocsik Brüsszelben, üvegárúk (évenkint 4,700,000 francért, névszerint a' val-st.-lamberti üveghutának készítményei hiresek); porczellán és fayencegyárak (Brüsszelben, Tournayben, Boomban, Gentben); czukortisztító gyárak (különösen Antwerpenben), és még számos egyéb gyárárúk.

2. *Kereskedés.* Ez virágzó állapotban van, és különösen beltermesztésü árúkkal üzetik, mind szárazon, hol jó útak és csatornák könnyitik a' közlekedést, mind tengeren. 1835-ben Belgiumban 1842 hajó 212,798 tonnával kötött ki, és 1547 hajó 215,707 tonnával indult tengernek. A' fő beviteli czikkek: só, bor, pamut, gyapju, gyarmatárúk, különféle gyáratok, nevezetesen selyemárúk. A' fő kiviteli czikkelyek: vászon, gyapjugyáratok, csipkék, posztók, fegyverek, késesmüvek, gabna, olaj, vas, kőszén, vaj, sajt, magvak, kender. 1835-b. a' kivitel 138,097,695 francra, és 1836-b. 146 millióra ment; a' bevitel ellenben 1835-b. 198,112,284 és 1836-b. 208 mill. francra emelkedett, miből 1835-b. 172, és 1836-b. 178 mill. francért költetett el az országban. Az 1835-diki bevitel között találtatott 7,235,789 francért növényi és állati áru, mik Francziaországból szállittattak Belgiumba, holott más óldalról illynemü áru 25,147,583 franc' erejéig szállittatott Belgiumból Francziaországba. Ugyanazon évben a' Poroszországbai kivitel 22,330,692 francra ment. A' legjelesebb kereskedési városok: Brüsszel, Gent, Lüttich, Brügge, Namur, Tournay; a' tengermellékiek közül Antwerpent illeti az elsőség, hol (1836) 1254 hajó 176,089 tonnával kötött ki; csekélyebb tengeri kereskedése van Ostendenak és Nieuportnak. Fontos még a' könyvkereskedés is, mellyben Brüsszel kitünő részt veszen. A' kereskedés' előmozdítására szolgálnak: a' brüsszeli, 's az antwerpeni bank (ez' utóbbi nem régiben alapittatott), az 1834-ben szerkesztett brüsszeli kereskedési egyesület, melly a' nemzeti ipar' előmozdítására alapitott, szintolly fontos és hasonlag Brüsszelben létező társasággal viszonyba lépett, 20 mill. franc alapitványnyal; a' biztosító egyesületek, a' kereskedési kamarák és törvényszékek, a' börzék, a' kereskedési consulok, mellyeket Belgium a' külföld' több helyein tart alattvalói' számára.

Pénz. Az 1832-ben költ új pénztörvény által a' pénzláb majdnem egészen azonegygyé lett a' francziával, úgy hogy 5 gramme ezüst, frank név alatt képzi a' pénzegységet. Az arany- és ezüstpénzek a' király' képét mutatják az elölapon, e' felirással: I. Leopold, a' belgák' királya; a' hátsón a' pénz' értéke számmal van előadva, mellyet tölgykoszorú fog körül. — Ezen új pénzekből verettek: 20 és 40 francnyi aranyok, ¼, ½, 1, 2 és 5 francnyiak ezüstben, 1, 2 és 5 centime rézben. Az országban még forgó régiebb hollandi pénzek tovább is eddigi értékök szerint elfogadtatnak; a' franczia minden pénztárnál névbeli értéköket megtartják.

4. Vallás. Az alkotmány teljes vallásszabadságról biztosítja az alattvalókat, de a' lakosok csaknem mindnyájan római-catholicusok 's alig van (belga Limburg' és Luxemburg' kivételével) 13,000 protestáns, 1000 zsidó és 700 sectárius. A' catholicusok' érseke Mechelnben lakik, Gentben, Brüggében, Lüttichben, Tournayben és Namurban egy egy püspök. Jelenleg 333 klastrom van Belgiumban, t. i. 42 barát- és 291 apáczaklastrom, 's közülök 121 ájtatos czélokra, 138 az ifjuság' oktatására van rendelve.

5. Tudományok. Mint nemzeti nyelve, úgy nemzeti literaturája sincs Belgiumnak. A' franczia nyelv lőn irás' nyelvévé, 's általjában az itt született jeles tudósok' és művészek' nagyobb száma a' külföldnek, különösen Francziaországnak köszöni műveltségét és szellemi irányát. A' szép müvészetek közül legnagyobb sükerrel gyakoroltatott a' festészet, 's Belgium külön, a' flandriai iskolával bir, mellyet Van-Dyk János az olajfestészet hellyreállitója alapitott. A' Belgiumban megjelenő literaturai termékek' száma nem épen tetemes, de az időszaki lapok igen számosok. A' hollandi kormány alatt szerencsésen haladott előre a' népoktatás' javitása; a' forradalom ezt megakadályoztatá, 's az iskolai ügyek csak most nyernek egészen új törvényes elintézést, mi annál szükségesebb, minthogy a hollandi kormány alatt divatozott intézmények eltöröltettek, 's jobb valami nem jutott helyökbe. Általjánosan véve, a' tudományok' 's az oktatás' előmozdítására kevés történt eddiglen is. A' tanitó intézetek oszlanak: 1) elemi iskolákra, mellyeknek száma 1836-ban csak 5229-re (370,996 fiú és leánynövendékkel) ment, miből láthatni, hogy még sok iskolázásra alkalmas gyermek (csaknem fele a' taníttatandó

Digitized by Google

ifjuságnak) oktatás nélkül maradt; 2) collegiumokra (kisebb gymnasiumok); 3) athenaeumokra (nagyobb gymnasiumok); és 4) egyetemekre; a' Brüsszelben, Löwenben, Gentben és Lüttichben fennálló négy egyetem közül csak a' genti és lüttichi alapitványai a' státusnak. A' különös tanító intézetek közé tartoznak: a' borghendaeli katonaiskola, a' gyógyászat-sebészeti iskolák Brüsszelben, Antwerpenben, Tournayben és Monsban; a' gazdasági és állati gyógyiskola Brüsszelben; a' papi nevendékház Mechelnben; a' kereskedési iskola Lüttichben; az 1837 óta Brüsszelben fennálló középponti iskola kereskedés' és ipar' számára; a' süketnéma intézetek Lüttichben, Gentben és Namurban; a' mesterségi iskolák; a' rajziskolák; végre a' számos nevelő intézetek. — Tudós és müvészeti egyesületei nagy számúak, illyesek: a' tudományok' és szép müvészetek' királyi academiája Brüsszelben; a' tudományok' és müvészetek' királyi academiája Antwerpenben; a' füvészeti vagy Flóraegyesület Brüsszelben igen jeles füvészeti kerttel; a' rajzolás', építészet' és szobrászat' academiái Brüsszelben és Brüggében; a' festészacademiák Antwerpenben, Lüttichben, Gentben, Mechelnben 's a' t. A' királyi museum Brüsszelben 100,000 kötetből álló könyvtárra, képcsarnokra és természettudományi gyüjteményre oszlik. A' legfontosabb egyetemi könyvtár a' genti; csillagászati intézetek Brüsszelben, Gentben, Löwenben és Lüttichben.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Örökös, korlátolt monarchia. Státusalaptörvény: az 1831 martius' 3-án költ alkotmányi oklevél. — A' törvényhozói hatalomban király és nemzet osztozkodnak, az utóbbi a' kamarák, t. i. a' senátus vagy is az első kamara, és a' második, vagyis a' képviselő kamara által működik; mind a' két kamara évenkint gyül együvé. A' senátus' tagjai mindenik tartományból, népességéhez képest a' második kamara' rendes választó collegiumai által választatnak. A' képviselők' kamarája követekből alakúl, kik közvetlenül a' polgárok által választatnak, a' mennyiben ezek a' választó törvényben meghatározott egyenes adót fizetik. 40,000 lakosra jut egy egy követ. A' képviselők' kamarája 100 tagból áll, a' senátoroké 50-ből. Azok 4, ezek 8 évre választatnak. A' státusbevétel' és kiadás' budgete évről évre megszavaztatik a' kamarák által.

A' végrehajtó hatalom a' királyt illeti kirekesztőleg. A' legfőbb központi hatóságok: a' miniszteriumok, mellyeknek fejei a' király' elnöklete alatt képezik a' miniszteri tanácsot, mellyben minden, egyetemi státusérdekkel bíró tárgy tanácskozásba vétetik. A' miniszteriumok ezek: az igazságkiszolgáltatás, a' belső, a' külső, a' hadi, a' tengeri ügyek', 's a' financziák' miniszteriumai. Minden miniszteriumtól független központi hatoság: a' számadási szék. — A' törvényszéki alkotmány lényegében a' franczia után képeztetett, 's egyetemi törvénykönyv nélkül szükölködvén az ország, a' franczia code szerint hozatik itélet. Vannak békebiróságok, első foku törvényszékek, 's három felebbviteli: Brüsszelben, Gentben és Lüttichben; legfőbb törvényszék a' cassatiói Brüsszelben. Büntető, politicai és sajtóvétségek felett itél a' jury; kereskedési ügyekben a' kereskedési itélő székek. — A' politicai igazgatás' fejébe külön kormányzója van mindenik tartománynak, úgynevezett tartományi tanács (a' tartományi státusok' követsége) adatván melléje. A' tartományok kerületekre oszlanak, külön biztos' igazgatása alatt állván mindenik kerület. Ezek ismét cantonokra, a' cantonok communekre vagy községekre oszlanak, a' polgármester' elnöklete alatt.

2. A' király. Király: I. Leopold (György Keresztély Fridrik), a' Szász-Coburg-Saalfeldi házból; örökösödés az egyenes férfi ág szerint, a' leányág' kirekesztésével. — Czime: a' belgák' királya. A' trónörökös koronaherczeg czimet visel. — Civillista: a' kamarák által mindenik országló' idejére meghatároztatik; a' jelenleg uralkodó királyé 2,751,333 francra szabatott. A' királyi lak Brüsszel, 's nyári mulatóhely a' laakeni kastély Brüsszel mellett. Az udvari szolgálat igen egyszerü. Eddigelé a' nagy udvari tisztségek közül csak egy fölovászmester 's egy főudvarmester neveztettek ki.

Van három lovagrend: 1) a' becsületcsillag három osztálylyal, azok' jutalmaztatására, kik 1830-ban különös szolgálatokat tettek a' hazának. 2) Leopoldrend (ordre de l'union) 1832-ben alapitva, négy osztálylyal, a' státusnak polgári vagy katonai úton tett szolgálatokért jutalmul. 3) A' vaskorona' rendje, két osztalylyal.

3. Rendek. Nemesség, polgárok és parasztok; de a' törvény előtt egyenlő minden belga, és státusbeli elsőbbséget nem ismer az alkotmány. Minden polgári és katonai hivatalok' viselésére csak született vagy naturalizált belgák képesek.

4. Státusjövedelem. Az első években a' kiadás meghaladá a' bevételt; innen a' státusadósságok' növekedése. A' legújabb időkben kedvezőbb viszonyok állottak be e' tekintetben, mert az 1837-re szóló kiadási budget 86,290,635 francra (12,945,600 a' státusadósságok' kamatai és 38,380,000 a' hadi miniszterium), és a' bevétel 86,622,700 francra tétetett. 1838-ra és 1839-re a' kiadási budget, a' státusadósságok után járó kamatok' öregbítésénél, 's a' vasútak' nagyszerü épitményeinél fogva, ismét növekedett, 's 1838-ra 96,996,362 (státusadósági kamatok 13,603,077 és hadi miniszterium: 43,500,000), 's 1839-re 99,502,082 francban megalapíttatott; holott a' bevétel 1838-b. 97,029,442, 's 1839-b. 99,527,856 francra tétetett. A' státusadosságok 1836-ban 380 millió francra mentek. Ezenkívül a' londoni conferentia' határozatához képest Belgium a' hollandi nyilvános adósság után, melly az elszakadásig Belgiumot is illeté, évenkint 8,400,000 forintot köteles fizetni kamatok' fejébe, mellyek 2% százátóliak lévén 336 millió forintból álló tőkét feltételeznek, úgy hogy az összes adóssági teher mintegy 500 millió forintra megyen.

5. Hadi állapot. *a)* Szárazon: 1) rendes hadi sereg békelábon: Gyalogság (12 sorezred, 3 vadászezred, a' scheldeosztály, 5 helybeli és fegyelmi zászlóal, 9 tartalékezred) 32,769 ember; lovásság (7 ezred) 5768 ember; pattantyússág (3 ezred, hidászokkal, tüzmüvelőkkel 's a' t.) 7269, csendőrsereg 1268 ember; összesen mintegy 48,000. Hadi lábon 's a' 30,000 emberből álló teljes tartalékkal együtt 100,000 embernél többre menne az egész sereg. Létezik polgári őrsereg is, három felkeléssel, mellyek közül az első 89,000 emberből áll.

A' legjelesebb várak: Antwerpen, Mons, Marienburg, Philippeville, Namur; Charleroi és Tournay. — *b)* Tengeren: még csak első kezdete egy marinának, melly 24 ágyús corvettekből, és 20 ágyús briggekből álland, 's mellyért a' kiadási budgetben 650,000 franc rovatik fel évenkint. Az egyetlenegy hadi révpart Antwerpen; Ostende illyesre kevésbé alkalmas lévén.

D. Történetei.

1. A' belgák, a' régi Galliában lakozó népségek' főtörzsökeinek egyike, a' Rajna és a' Maas' déli partjain tanyázván Alsó-Németországhoz tartoztak (Germania inferior). Eredetileg német szarmazásuak utóbb összevegyültek a' celtákkal, kik a' Rajna, a' Maas, és a' Schelde melletti vidékeket birták.

2. A' belgák 113 Kr. sz. előtt a' cimberek' és teutok' Olaszországbai rohánásában részt vettek úgy látszik. Midőn a' németek Ariovist alatt Galliába nyomultak, törzsök-

Digitized by Google

rokonaik' pártjára keltek a' belgák 's Galliában Julius Caesar ellen küzdettek, de utóbb kéntelenségból szövetségre léptek vele, sőt hadi szolgálatot is vállaltak fel a' római seregben. Augustus alatt országok Gallia' legnagyobb tartományává lőn, 's utóbb Belgium Belgia prima és Belgia secunda galliai tartományokra oszlott. De ezek éjszakra, keletre és délre sokkal terjedelmesebbek voltak napjaink' Belgiumánál.

3. A' harmadik keresztyén század' közepétől fogva a' frankok' berohanásaitól sokat szenvedett az ország, kik bár a' római császárok által több ízben is visszaverettek, a' következő századok' lefolyása alatt azt elfoglalták és birtokokban megtartották.

4. A' keresztyénség már a' második században kiterjedett belga Galliában; a' frankok azt csak két századdal utóbb, a' friesek kik az éjszaki széleken túl telepedtenek le, csak a' nyolczadik században fogadták el, úgy a' még ma is catholicus Belgiumot illeti a' dicsőség, hogy Európának e' részében először is földjére lövellettek a' Kristustan' boldogító sugárai.

5. Nagy Károlynak harminczkét évi háborúja alatt a' százok ellen, Belgium sem maradott nyúgodalomban. A' verduni szerződés (843) szerint a' mai Belgiumnak egy része Lothárnak, másika kopasz Károlynak, mint nagy Károly' unokáinak és áhítatos Lajos' fiainak jutott. Belgium ekkor Alsó-Lotharingiának leglényegesebb részét tevé, melly a' tenger, a' Rajna, Schelde és Maas közötti földet foglalá magában és Alsó-Lotharingiával egyetemben német hübér vala. (L. Franczíaország 4.)

6. Belgium Német- és Franczíaország közötti fekvésénél fogva már korán vitatkozás' almájául szolgált az említett birodalmaknak. Az europai státustörténetekben soha sem bírt önálló szereppel. Mint burgundi Mária' örőksége (lásd: Holland 2. Spanyolország 5.) annak unokájára V-dik (I.) Károlyra szállott, és a' spanyol hatalomhoz de a' német birodalom' védelme alatt tartozott, míg a' habsburgi ház a' spanyol trónon II. (VI.) Károlyban ki nem halt. Ezen jeles időszakba esik: Németalföld' szabadsági háborúja Spanyolország ellen: Antwerpen' ostromoltatása Farnese Sándor parmai herczeg által, midőn Brabant és Flandria magok' alávetésére már készek voltak; a' város Giambelli híres olasz pattantyús által védetik; a' város bevétetik, és sorsa jóval kedvezőbb mint Genté és Brüsszelé (l. Holland 4.). A' spanyolausztriai örőkösödési háborút befejező utrechti béke (1713) a' németalföldi státusnak délnyúgoti tartományait (jelenleg a' belgiumi királyság) az ausztriai ház' kezébe juttatá. A' tartomány' státusai némi jogokkal birtak, mellyeket a' fejdelem joyeuse entrée-jekor (hittel megerősített egyezkedés új országlás' megnyitásakor) köteles volt megismerni. A' barrière-szerződés (1715) a' namuri, dorniki, menini, furnesi, warnetoni, yperni és eknokei várakat illeté (l. Holland 8. 10.). A' II. József által a' belga tartományoknak mind polgári mind hadi alkotmányában a' státusok' hozzájárulása nélkül behozatni szándékoltatott újítások lázongást okoztak (1787), mellyet még a' császárnak engedékenysége sem vala képes lecsillapítani. 1789-ben az ausztriai felekezet (Vonk ügyvéd' vezérlése alatt és a' democratai van der Noot alatt) között nyilvános háború tört ki, mellyben az utóbbi győztes maradott. A' belga tartományok 1790 januarius' 11-én „egyesült belga státusok“ neve alatt függetlenségöket kihirdették. De midőn a' felséges congressus a' külhatalmasságoktól nevezetesen Angliától és Poroszországtól remélt segéd nélkül maradt, a' kiegyenlítés megtörtént, és Belgium az év' lefolyta előtt, II. Leopold császár' országlása' kezdetével, ausztriai felsőbbség alá visszatért. Midőn Ausztria a' forradalmas Franczíaország ellen háborút indítana (1792), Belgium két évre e' háború színhelyévé lőn, 's az előnyomuló franczíák' kezébe került, (l. Holland 12.), úgy hogy azt II. (I.) Ferencz császár a' campo-formioi békében (1797) a' franczia respublicára szállítá. Csak nem húsz évig a' franczia birodalom' alkotó részét tevé, de attól a' párizsi béke (1814) által külön választatott, 's a' bécsi congressus' határozatánál fogva az újonnan alkotott egyesült németalföldi királyságba foglaltatott.

7. Az 1830-dik évben Belgium (déli Németalföld), melly az europai státustörténetek' hosszú időszakában soha önállósággal nem bírt, külön fejdelem alatti önálló királysággá változott által. A' Hollanddal (éjszaki Németalföld) meg nem elégedés' okai: a' vallás' különfélesége; a' földmivelési, kézművi és gyári érdekeknek összenemférése Holland' kereskedési érdekeivel: a' hollandi nyelvnek, mint státusnyelvnek behozatala; a' philosophiai collegium Löwenben; az új alkotmányi törvény, mellynél fogva Belgium' képviselőinek száma a' státusok' közgyülésében, azonegy a' hollandiak' számával; a' hollandiaknak a' belgák felett adatott felsőbbség hivatalok' viselésénél, a' fő törvényszék' átszállítása Hágába; az esküttszékek' behozatása; adók (kivált fogyasztásiak); a' nemzeti adósság' felosztása. Az oppositiónak naponkint növekedő szenvedélyessége végre az 1829-diki év' végével kényszeríté a' kormányt, eddigi szelidségéről és engedékenységéről lemondani. De Potter, Tielemans, Bartels és de Neve számüzettek (1830 május' végével). A' lázadás' kitörése Brüsszelben (augustus 25.) a' porticii néma' előadása után, négy héttel utóbb mintsem a' gyászos királyi rendeletek Párizsban kiadattak volna; a' törvénypalota', van Maanen' és de Knyff' lakainak feldúlatása; a' katonaság tüzet ád; holtak és megsebesítettek; házak és gyárak pusztíttatnak Brüsszelben 's a' vidéken; a' fegyverraktár ostrommal bevétetik; az őrlési adó' eltöröltetik; a' nyúgodalom helyreáll (augustus 28.). Küldöttség a' királyhoz. A' katonaság orániai Vilmos és Fridrik herczegek alatt Brüsszel felé közeledik. Amannak a' városba érkezése (sept. 1.); a' király' válasza elégettetik; új forrongás; Belgium igazgatására nézve Hollandtól különválasztottnak nyilatkoztatik; hasonló jelenetek Lüttichben (september 2.); van Maanen az igazságkiszolgáltatás' minisztere elbocsáttatik. Antwerpen és Gent az elválás ellen nyilatkoznak (sept. 8.) A' közstátusok a' két ország' törvényhozói és igazgatási különválasztatását elhatározzák, de a' nassaui ház' közös' felsőbbsége alatt (sept. 29). October' elején általjánosnak mondathatott a' lázadás. Az ideigleni kormány független státusnak nyilatkoztatá az elszakadt tartományokat (oct. 4-én), és Luxemburgot Belgium' alkotó részének (oct. 18.). Ekkor minden közlekedés Hollanddal megszűnt, melly is Belgiummal úgy bánt ezentúl mint külfölddel.

8. 1830 oct. 24-én kinyilatkoztatá a' király hogy ő ezentúl csak Hollandot és Luxemburgot fogja kormányozni, és a' londoni conferentia' határozatáig az antwerpeni, maestrichti és venlooi várakat birtokában megtartani. Ezzel elkezdődött a' háború. Belga katonaság fegyvernyugvás ellenére Antwerpenben megjelenvén, Chassé tábornok hét órafolyásig lövöldözteté a' várost a' fellegvárból (oct. 27.), miáltal 30 ház, és sok millió értékü árúk hamuvá égettek. Mindennemü zavar tovább is nyugtalanítá az országot. A' nemzeti gyülés Belgium' függetlenségét kihirdeti (nov. 18.), a' monarchai alkotmányt (nov. 22.), és a' nassaui ház' kizáratását az országlástól (nov. 24.), a' londoni conferentia' és Franczíaország ellennyilatkozatai' daczára. Végre tiz napi fegyvernyugvás következett (nov. 25.), további vérontás' kikerülésére. Az ellenségeskedés' ismételt kitörése, angol közbenjárásnál fogva, tetemes következmények nélkül maradott.

9. Most végre komolyan fogtak hozzá a' fejdelem' választásához. Következők voltak az ajánlottak: Chateaubriand; herczeg Salm-Salm; a' franczíák' királya; gr. de Merode Fridrik; gr. de Merode Felix; Otto bajor herczeg; egy ausztriai főherczeg; Leuchtenbergi herczeg; Nemoursi herczeg. A' választás ez utóbbira esett (1831 febr. 3-án), de a' franczíák' királya által el nem fogadtatott. Minek következése az volt, hogy a' rendnek minél előbbi helyreállítására báró Surlet de Chokier igazgatónak választatott és feleskedtetett (febr. 25.).

10. Az új kormánynak többféle támadásokat kell vala lecsillapítania, 's a' Scheldehajózás és Luxemburg' ügyében sem vala képes elintézkedni Hollanddal. Az új státus' szomorú látkörén a' koronának Leopold szász-coburg-gothai herczeg általi elfogadtatása ennek 's az alkotmányra letett hite, reménysugárként tűnt fel (jul. 21.). Rövid idő mulva ellenségesen megtámadtatott Holland által (augustus 2-án). Franczíaország' fegyveres közbenjárása nélkül, melly a' tizenhárom napos háborúnak véget vetett, oda lett volna Belgium' függetlensége. A' franczia sereg rövidre meg' kitakarodott Belgiumból (sept. 26-án). A' londoni conferentia' daczára Belgium még mindég igen hajos állapotban volt; a' financziákban a' tartozások jóval felülhaladták a' bevételt, 's a' kölcsönök nagy áron szereztettek; a' hadi seregnek új létegítésre volt szüksége; mindenütt részint elégedetlenség, részint sujtó nyomorúság; a' király egy maga nyúgodtan gondoskodott segédről.

11. Igen nevezetes tünemény Belgium' biztosítására volt az 1831 oct. 15-dikén költ londoni jegyzőkönyv, mellyben Belgiumnak Németalföld' hajdani déli tartományai, Luxemburg' és Limburg' részletes kivételével, továbbá a' folyamhajózás' szabadsága, közös hasznavétele a' csatornáknak, a' nemzeti adósság' fejéhe évenkinti kamatok' fizetése a' hollandi kormány' kezeihez, végre függetlenség és örőkös kőzönyösség ajánltatott. Belgium' részéről ez elfogadtatott, de Holland hozzájárulását makacsul megtagadá, úgy hogy 1832 martius' végével a' két szomszéd státus új háborúnak nézett elejébe. Erre bekövetkezett a' britt és franczia révekben hollandi hajókra vetett embargo (1832 nov. 6-án 1833 máj. 21-én). Az antwerpeni fellegvárnak ostromoltatása és bevétele a' franczíák által Gérard' vezérlése alatt; Chassé azt hősileg védelmezi (l. Franczíaország tört. 26.).

12. Ezóta Belgium minden erejével azon volt, hogy felbomlott kereskedését és gyáriparát felsegítse; viszonyainak kiterjesztésére 's intézeteinek kimivelletésére törekedvén egyszersmind. Szerződés Dániával a' jus detractus' viszonyos eltörültetése, és a' két státus' hajózásának egyenlő jogokkali bí-

Digitized by Google

rása iránt (1835). Brüsszelben bank nyittatik. Kereskedési szerződés a' fényes portával (1838 aug. 3.). A' Gent és Ostende közötti vasút' megnyittatása (1838 sept. 2.). Az ország 1833 óta élénk kifejlődési korszakon ment által, miután t. i. fennállásának bizonytalansága, 's az innen származott izgatottság is elmúltak.

13. A' nyúgodalom, mellynek az ország a' közelebb mult években örvendhetett, az 1837 év' végével újra veszélyeztetett, midőn a' hollandi kormány (1837 dec.) a' luxemburgi tartományhoz tartozó földeken, — miknek birtokában hagyatott Belgium az 1833 május' 21-én kötött egyezkedésnél fogva az ügy' végelintézéseig — a' grünewaldi erdő' használatvétele által felségi jogokat akart gyakorolni. Azonban ez is szerencsésen elintéztetett. Rövid idő mulva jelenté a' hollandi király a' négy nagy hatalmasság' Londonban levő képviselőinek, hogy-mit 1831 óta megtagadott — a' 24 czikkely' szerződéséhez hozzájárulni kész. Ezen szerződésnél fogva Belgiumnak a' limburgi és luxemburgi tartományok' bizonyos részeiről le kell vala mondania; de ez a' legroszabb esetben Franciaország segedelmére számítván elhátározottnak látszék, e' részek' kiadatását bár mi áron is megtagadni, 's midőn a' hatalmasságok e' tartományok' felosztását végkép kimondák, hadi készületekkel válaszolt. 1838 dec. 6-án Anglia', Ausztria', Porosz- és Oroszország' képviselői kinyilatkoztaták Londonban, hogy azon esetre, ha a' belgák magokat a' nagy hatalmasságok által elhatározott feltételeknek késedelem nélkül alá nem vetik, arra hatalommal fognak kényszeríttetni. Utóbb Franciaország is e' nyilatkozathoz járult, 's így Belgium már nem láthatá benne szövetségesét. Most a' tartományrészek' átengedése helyett pénzbeli kárpótlásra ajánlkozott az ország, de erre a' conferentia reá nem állott. Ezen terhes körülményekben a' király a' kamarák által (1839 martius' 19-én és 26-án) ez ügybeni szerződés' kötésére felhatalmaztatott, és 1839 apr. 19-én Belgium és Holland között a' két rendbeli felhatalmazottak által Londonban aláiratott az egyezkedés, mit a' különválasztott tartományrészeknek általadatása követett (junius' 21 és 22-én). Ekkor a' hatalmasságok a' félbeszakított diplomaticai viszonyokat Belgiummal ismét megkötvén, azok rendesen folynak azóta.

Az uralkodó ház' származási táblája.

I. LEOPOLD (György Keresztély Fridrik),

szász-coburg-gothai herczeg, sz. 1790 dec. 16., a' belga congressus által belgák' királyának választatik 1831 jun. 4., országlani kezd 1831 jul. 21, házasságban *a) Charlotta*, walesi herczegnével, IV. György angol király' leányával, † 1817 nov. 6.; *b)* 1832 *Luisa Mária Theresia Charlotta Izabellával* Lajos Fülep' a' francziák' királyának leányával.

Leopold Lajos Fülep Mária Victor, koronaherczeg, sz. 1835 apr. 9.

Fülep Eugen Ferdinand Mária Clemens Balduin Leopold György, sz. 1837.

Mária Charlotte stb., sz. 1840 jun. 7.

HOLLAND (NÉMETALFÖLD).

A. Földje.

1. Fekvése. 20° 53′ — 24° 50′ hosszasági és 50° 44′ — 53° 34′ szélességi fokok alatt; keletre Németországtól, délre Belgiumtól, nyúgotra és éjszakra az éjszaki tengertől körülvéve. A' Hollanddal maradt Luxemburg 23″ 24′ — 24° 13′ H. és 49° 26′ — 50° 10′ sz. alatt fekszik, 's Franciaország, Belgium és Németország határai.

2. Alkotó részek. 1) A' szoros értelemben vett Németalföld 10 tartománynyal: Éjszakbrabant, Limburg, Geldern, Holland (Éjszakhollandra és Délhollandra osztva), Zeeland, Utrecht, Friesland, Overyssel, Gröningen, Drenthe.

2) A' luxemburgi nagyherczegség; tartozik Németországhoz.

Ezen alkotórészek' fekvése itt következik:

A. A' partok hosszában ÉK.tól DN.ra:

1) Gröningen, Rottum' szigetével.

2) Friesland, Schiermonik, Ameland és Schelling szigetekkel.

3) Overyssel, az Yssel jobb partján, Schokland szigettel
4) Geldern, a' Rajna' két partján, az Yssel mellet, 's a' Maasnak éjszaki oldalán
(a' Süderseetől Németország' határáig).

5) Utrecht, a' Rajna és a' Südersee között.

6) Holland:

a) Éjszakholland, az éjszaki tenger (holott Texel és Vlieland szigetek) 's a' Südersee (Wieringen és Urk ide tartozó szigetekkel) között.

b) Délholland, az éjszaki tenger, a' Maas és a' haarlemi tenger (a' Maastorkolatok' néhány nagyobb szigeteivel) között.

7) Zeeland, jobbára a' Scheldetorkolatok' szigeteiből álló, minők: Walchern, Dél- és Ejszakbeveland, Wolfersdyk, Schouwen, Duiveland, Tholen 's a' t.

B. A' német határszélek' hosszában DN.tól ÉK.re:

8) Limburg a' Maas' mind két partján.

9) Drenthe (éjszakra Geldernen túl, Gröningen és Friesland alatt).

C. A' belga határok' hosszában:

10) Éjszakbrabant, a' Maastól délre.

A' luxemburgi nagyherczegség a' Franciaország, Belgium és Németország közötti legdélszakiabb ponton fekszik.

Európán kívül tetemes gyarmatai és telepítvényei vannak Németalföldnek Ázsiában, Afrikában és Amerikában; még pedig Ázsiában: Batavia Madurával, Amboina, Banda, Ternate, Makassar, Sumatra, Timor; Afrikában tizenhárom erősség Guineában; Amerikában: Surinam, St. Eustach és Curassao.

3. Földneme. Az éjszaki részben olly alacsony és lapályos, hogy csak (14 — 30 toise magosságu) gátak által biztosíttatik a' tenger' benyomulása ellen. A' polder-ekben (lapályos, gátokkal körülfogott vidékekben) összegyülő víz szélmalmok által a' csatornákba, és zsilipekkel a' folyamokba csapoltatik. A' számos csatornákon és folyamokon vonóhajók (trekschuiten) találtatnak az útazók' számára. Valóságos hegyek itt nincsenek; csak Luxemburg szeletik át az ardennek' ágaitól. Az éjszaki tengertől egy nagy öböl a' zuydi tenger 's az Y (olvasd Ei) és a' haarlemi tenger nyúlnak az országba. — Kisebb tengeröblök: a' Dollart ÉK.re, és a' Biesbosch DN.ra. — A' fő folyamok K.től N.ra: a' Rajna, a' Maas, és a' Schelde. 1) A' Rajna Németországból Hollandba léptekor két ágra oszlik: a' bal (a' Waal) nyúgotra a' Maasba Gorkumnál; a' jobbik csakhamar ismét két ágra oszlik, mellyek közül az éjszakkeletre folyó (Yssel) a' zuydi tengerbe szakad, a' nyúgoti Wykig Duurstedénél megtartja a' Rajna nevet, de innen nagyobb vísztömeggel már mint Leck nyú-

Digitized by Google

gotra a' Maashoz egyedül Rotterdamnál, éjszakra pedig a' kromme Rhynt (görbe Rajnát) Utrecht felé bocsátja, hol az mint Oude Rhyn (öreg Rajna) Leidenen át az éjszaki tengerbe vezettetik. — 2) A' Maas Belgiumból, elcjén éjszakkeletre (jobbra a' Roerrel Roermondenél, és a' Niersel Genepen alól, balra a' Dommellel Herzogenbuschon alól), aztán nyúgotra szakadó míg a' Waallal (Rajnával) nem egyesül; ezentul Merve-nek neveztetik, 's két ággal, a' ballal a' Biesboschba, a' jobbikkal (ez is két ágra oszlik, de Rotterdam megett egyesül ismét) az éjszaki tengerbe ömlik. — 3) A' Schelde, szintúgy Belgiumból Antwerpenen alól, éjszakra és éjszakkeletre két (többfelé oszló a' zeelandi tartomány' déli szigeteit magokban foglaló) főággal az Oster- és Westerscheldével (ez Hondnak is nevcztetik) az éjszaki tengerbe. 4) Az Ems mellynek a' Dollartba szakadó torkolatja a' grőningeni határszélekhez tartozik. — A' számos csatornák között, mellyek nevezetesen az éjszaki tartományokban az országútak' helyettesei, az 1819—1825 épült nagy éjszakhollandi (10 mérföldnyi hosszaságu, 's csaknem 20 lábnyi mélységü) remekműve a' hollandi vízépítészetnek, és a' legszélesebb csatorna egész Európában, úgy hogy két fregatta is elmehet egymás mellett; a' Heldertől és a' Het Nieuve Diep nevü nagy révparttól Het Y-ig terjed Amsterdam előtt, 's ezt könnyebb és sebesebb közlekedésbe hozza az éjszaki tengerrel, holott különben az Amsterdamba szándékozó hajóknak a' silány vizü zuydi tengerre kell vala bocsátkozniok.

4. Éghajlat. Sürü, gőzös; a' gyakori nyúgoti szeleknél fogva igen változékony levegő; különösen az éjszaki tenger' szomszédságában. Erős ködök. Enyhe telek, ritkán 10° alatt. A' délkeleti részben kevésbé nedves és ennélfogva egészségesebb éghajlat.

5. Felszíne. Németalföld (Luxemburg' hollandi részével) 617 □mérföldet foglal magában, meg pedig különösen:

Az éjszakbrabanti tartomány	.....	92¼	□mf.
A' limburgi	»	36	»
A' gelderni	»	95	»
Az éjszakhollandi	»	43	»
A' délhollandi	»	53	»
A' zeelandi	»	30	»
Az utrechti	»	25	»
A' frieslandi	»	49	»
Az overysseli	»	61	»
A' grőningeni	»	42¼	»
A' drenthei	»	45	»

A' luxemburgi nagyherczegség' jelen terjedelme mintegy 46 négyszögmérföldre megyen.

A' gyarmattartományok összesen 5200 □mérföldet foglalnak magokban, még pedig az ázsiaiak és afrikaiak 4690-t, az amerikaiak 510-t.

6. Termékek. 1) Ásványok. A' tengeri tartományokban kövek is alig az építésre; tégla és cserépagyag csak nem mindenik tartományban; nagy mennyiségü tőzeg Grőningenben, Frieslandban és Hollandban. Érczek, csak mocsárvas Overysselben, Geldernben és Éjszakbrabantban; vaskő Luxemburgban, hol rézbányák, palakő bőségben és egyéb kőnemek is találtatnak; pipa- és fayenceföld Hollandban, és só kis mennyiségben a' tengeri vízből nyeretve.

2. Növények. Gabona (nem elégséges). Hüvelyes vetemények és igen sok burgonya, repcze (Grőningen és Friesland), takarmánynövények bőségben a' gabonaföldeknél sokkal több felszínt elfoglaló réteken. Len és Kender, buzér (különösen jó Zeelandban), komló, czikória, mustármag, takácsmácsonya, dohány (kivált Utrechtben, Geldernben). Bor (Luxemburgban kevés). Gyümölcs, névszerint: almák, körtvék, cseresnyék Geldernben és a' többi tartományokban, de csak kertekben. Eprek, különösen Amsterdam' vidékén. Szép zöldség kivált Hollandban; a' leydeni vidék jeles káposztája és ízletes spárgája által híres. Virágápolás, különösen Alkmar és Haag között, nevezetesen hyaczintok és tulipánok, Haarlem körül egész holdföldeken is.

3) Állatország. Lovak Hollandban, Zeelandban, a' legjobbak Frieslandban, 280,000 darab; szarvasmarha, négy fő fajta, a' grőningi, a' friesi (sovány), az éjszakhollandi (husos és nehéz), a' délhollandi, ama' többi fajtáknak vegyülete. Általjában véve 1 mill. darabnál több szarvasmarha. Sok vaj és sajt (1837-b. 9,475,000 font vaj és 17,232,000 font sajt vitetett ki; 1835-ben Éjszakholland' 8 sokadalmán 10 mill. 194,684 font sajt adatott el 2,850 000 hollandi forint' értékéig; Frieslandból 1833-ben 5,161,930 font vaj, és 1,034,388 font sajt vitetett ki). Juhok (körülbelől 7—800,000) a' legjava Texelben, angol származás. Sertések (vagy 500,000). Méhészet (Délbrabant, Utrecht, Friesland, Geldern, Éjszakbrabant). Sok vízi madarak. Gólyák nagy mennyiségben. Halak kivált tengeri halak rendkívüli bőségben. A' hollandi heringek még mindég a' legjobbak gyanánt tekintetnek; ezek Skóczia és Anglia' partjain halásztatnak a' hollandusok által, hová hajdanta 1500 hajó (buise) is, de 1837-ben már csak 116 ment e' végre; a' tőkehalászatra (a' Doggerfokon az angol partok' hosszában) 100, 's a' czet- és rob- halászatra 50 hajó megyen évenkint. Osztrigák a' hollandi partokon, 's különösen jók a' zeelandiakon és Texel' szigete mellett. Tengeri kutyák a' grőningi és frieslandi szigeteken.

B. Lakosok.

1. Eredetök. A' lakosok német származásuak, még pedig 1) németalföldiek vagy hollandusok, az ide tartozó flamandiakkal, külön nyelvvel, mellynek saját szójárása a' flamandi; 2) németek Luxemburg' és Geldern' némelly részeiben; 3) friesek (Frieslandban 's az ide tartozó szigeteken). Vallonok és zsidók kevés számmal.

2. Számok. Németalföld, Luxemburg és Limburg nélkül az 1838-ban megjelent hollandi státuskalendáriom szerint 2,552,339 lakossal bírt; Németalföldi Limburg (Maestricht nélkül, mellynek lakosai már felebb beszámíttattak) mintegy 160,000-el; németalföldi Luxemburg 154,000-el; összesen 2,866,339 lakos.

A' többi tartományok' népessége az említett 1838-diki státuskalendáriom szerint itt következik:

Éjszakbrabant ...	359,503 lakos.	Utrecht.....	139,041 lakos.
Geldern	333,719 »	Friesland...	226,446 »
Éjszakholland ...	411,437 »	Overyssel	192,340 »
Délholland	505,116 »	Grőningen	172,454 »
Zeeland.....	144,137 »	Drenthe	70,146 »

1841 januárius' 1-én 2,663,731 lakos számláltatott e' 10 tartományban.

A' legnépesebb helységek és tartományi fővárosok:

	lakossal.		lakossal.
Amsterdam (Éjszakholland' fővárosa).....	210,000	Nimwegen (Geldernben)	17,300
Rotterdam (Délhollandb.)	80,000	Delft (Délhollandban) ..	16,000
Hága (Délholland' föv.).	59,000	Middelburg (Zeeland' föv.)	15,700
Utrecht (a' hasonlónevü tartomány föv.)	43,000	Zwoll (Overyssel' föv.)	15,600
Leyda (Délhollandban)..	36,000	Arnheim (Geldern' föv.).	14,500
Grőningen (a' hasonlónevü tart. föv.)	30,000	Deventer (Overysselben)	13,600
Haarlem (Éjszakhollandban)	22,000	Breda (Éjszakbrabantb.)	13,100
Maestricht (Limburgnak föv.)	22,000	Gouda (Délhollandban)..	13,000
Leeuwarden (Friesland' föv.)	21,000	Amersfort (Utrechtben)..	12,000
Herzogenbusch (Éjszakbrabant föv.).....	20,500	Tilburg (Éjszakbrabantb.)	11,700
Dortrecht (Délhollandb.)	20,000	Luxemburg (a' hasonló nevü tart. föv.)	11,500
		Zaandam (Éjszakhollandban)	10,700
		Schiedam (Délhollandb.)	10,500
		Zütphen (Geldernben) ..	10,200
		Hoorn (Éjszakhollandb.)	10,000
		Assen (Drenthének föv.)	2,200

Digitized by Google

3. Ipar. 1) *Kézművek és gyárak.* Több iparág még mindég virágzó állapotban van, 's általjában az ipar most újra emelkedett. Híres gyémántcsiszárlások Amsterdamban. Jeles vegymű- és festékgyárak kivált Amsterdamban, Rotterdamban és Dortrechtben. Tük Rotterdamban és Herzogenbuschban. Vashámorok Deventerben és Doesburgban. Fegyvergyár Delftben. Ágyúgyárak Amsterdamban és Hágában. Sószűrések mellyekben a' Portugalból és Spanyolországból behozatott tengeri só jól megtisztíttatik, Amsterdamban, Muidenben, Rotterdamban, Dortrechtben 's a' t. Pipák Goudában (120 gyár, mellyek közül nemellyik 30 embert is foglalkodtat); fayence Delftben; porczellán Amsterdamban; pálinka (genever) sok helyett, a' legnagyobb pálinkafőzés Delftben, legtöbb Schiedamban), őszvesen 800,000 akó; czukor Amsterdamban (70 czukorgyár), Rotterdamban (18), Dortrechtben (12). Hajók (a' legjelesebb gyárak Amsterdamban, Zaandamban, Rotterdamban, Dortrechtben, Delfthavenban, Vliessingenben). Vászon (Herzogenbuschban, Haarlemben). Lenszalag- és vászonfehérítők Haarlemben (a' leghíresebbek egész Europában); pamutgyárak (Amsterdam, Dortrecht, Eindhoven, Enschede, hol jelenleg új fonógyár részvényeken alapíttatott); csipkeczérna Haarlemben (300 forintig fontja); posztó, sokkal kevesebb mint régente, mikor mindenki hollandi posztóban járt, legtöbb még Leydenben, Delftben és Tilburgban; selyem szövetek Haarlemben, Amsterdamban, Utrechtben; pergament Alkmaarban és Leydenben; bőrgyárak Maestrichtben; papiros kivált Éjszakhollandban (Zaandamnál 30 szélmalomban); dohánygyárak Amsterdam és Rotterdamban.

2. *Kereskedés.* Ez, ambár koránt sem olly fontos, mint hajdanta, midőn Holland a' világkereskedés birtokában vala, még mindég tetemes, 's újabban ismét magosbra emelkedett, kivált Belgium' különválása óta. A' németalföldiek nem csak a' belföldi termesztékekből készült gyáraikat, minők: vászon, czérna, papiros, pipák, bőr, égettbor, vaj, sajt, olaj, dohány, buzér, besózott halak; hanem még számos külföldi 's az országban csak feldolgozott termesztékeket is visznek ki. Bevitelök' tárgyai jobbára kivitelbeliek egyszersmind. Europában kivált Angliával, Poroszországgal, Belgiummal, Dánia-Svecziával, Orosz-, Német-, Franczia-, Spanyolországokkal, Portugállal kereskednek; de ezeken kívül minden egyéb földrészekre, névszerint Chinára is kiterjed kereskedésök, 's Europának minden nemzetei közül egyedül csak ők vannak egyenes kereskedési viszonyban Japánnal. A' külföld' termékeiből legtöbb szükségök van gabonára, kőszénre, sóra, borra, fára és faárukra, érczre és érczárúkra, 's különféle egyéb gyáratokra. A' cserekereskedés is fontos, 's meg kell itt jegyezni, hogy egyetlen egy országnak sincsenek (Anglia kivételével) nagyságához mérve annyi tőkepénzei, mint Németalföldnek. Lakosai 3400 mill. francot bírnak különféle népeknél, minélfogva a' legterjedelmesebb 's legfontosabb kereskedési ügyek' vitelére képesek. 1834-b. őszvesen 5647 tengeri hajó, 652,049 tonnával 43 millió fr. árúértékkel, érkezett hollandi révpartokba, és 5732 hajó 632,760 tonnával és 31 mill. franc árúértékkel indúlt ki. 1836-ban érkezett 5175 hajó 648,558 tonnával, és 5245 indult útnak, köztök 2500 németalföldi zászló alatt. Belgiumba 624 hajó indult. Nagy fontosságu még a' kereskedés a' német vámegyesületi tartományokkal, különösen a' Rajnán, szárazon és tengeren. A' német vámegyesületi tartományokbóli kivitel Hollandba, 's a' Hollandbóli bevitel amazokba 30 mill. forintnál többre becsültetik. A' német vámegyesületből Hollandba vitt árúk 20 mill. forint' erejéig gyáratok, 10 mill. forintért fel nem dolgozott termesztékek. A' Németalföld' birtokában levő Java szigeť (Ázsiában) szerfelett gyarapodó földmivelésével, az e' szigetteli kereskedés is tetemesen növekedett. Javának öszves kivitele 1829-ben még nem ment 16 mill. forintra, 1836-ban már 42½ millióra, miből 27 mill. forint a' Németalföld feléi kivitelre esik, 22½ millió az inneni bevitelre. A' legjelesebb kereskedési városok: Amsterdam, Rotterdam, Mittelburg, Utrecht, Haarlem, Leyden, Leeuwarden, 's még nehány más bőrzékkel; a' leglátogatottabb révpartok: Amsterdam, Rotterdam, Briel, Enckhuizen, Vliessingen, Dortrecht, Zirksee. Előmozdítási eszközei a' kereskedésnek: az 1814-ben újonan alapított németalföldi státusbank Amsterdamban, a' rotterdami bank, a' nagy entrepot 60 lomházzal Amsterdamban, a' biztosító egyesületek, kereskedési kamarák és törvényszékek, az 1814-ben újjá született kelet- és nyúgotindiai kereskedési társaság, a' rotterdami gőzhajózási egyesület, az 1824 óta fennálló németalföldi kereskedési társaság, az 1815-ben alapított egyesület chinai theávali kereskedésre, a' nagy halászať collegiuma, a' kereskedési szerződések, nevezetesen: az 1837-ben Poroszországgal és Angliával, 's 1839-ben a' német vámegyesülettel kötöttek. Jelenleg már Németalföldnek is vannak vasútjai, mellyek közül az egyik Amsterdamból Haarlembe, a' másik Amsterdamból Leydenen és Hágán át Rotterdamba vezetend, de mellyek még be nem végeztettek eddiglen.

Pénz. A' számolás főleg forintok szerint történik (49⅓ kr. conv. pénz = 100 cent, vagy 20 stüver). Vert pénzek: *a)* aranyból: 10 és 5 forintosok (egész vagy fél Wilhelmd'orok), egész és fél ruyderek (14 és 7 for.), egyes és kettős aranyok; *b)* ezüstpénzek: ducatonok (3¼ for.), tallérok (2½ for.), schillingek (6 stüver).

4. Vallás. *a)* A' reformált az uralkodó, a' miniszterium' és a' zsinatok' igazgatása alatt; ezen kívül a' római catholicának (az amsterdami és herzogenbuschi püspökök alatt) és a' jansenistai-catholicának (az utrechti és haarlemi püspökök alatt) 's a' lutheránának számos hívei vannak; Luxemburg' lakosai catholicusok mindnyájan. Vannak még számos egyéb keresztyén felekezetek (remonstransok, anabaptisták, herrnhutiak, rheinsbergiek 's a' t.) és zsidók, ezek közül legtöbb Éjszakhollandban, mintegy 50,000. 1835-ben (Limburg és Luxemburg nélkül) 1,489,505-re ment a' reformáltak' száma, 1237 községben; ezeken kívül találtatott 857,961 catholicus 686 községgel; 53,921 lutheránus 56 községgel, 46,655 izraelita és 55,592 külön más keresztyén felekezetbeli. Az egész státusban a' legnagyobb lélekismeret-szabadság, és egyenlő politicai 's polgári jogok minden hitsorsosok' számára. Az egyesült németalföldi bibliatársaság 50 segédegyesület, 's ezeken kívül egyéb vele szövetségben levő társaságok által, Franciaországban, Svajczban, Németországban, Norvegiában, Svécziában, Dániaban, Islandban az evangelium' terjesztésén munkálódik.

5. Tudományok. A' németalföldiek a' komoly tudományok' körében (kivált mathesis, gyógy- és nyelvtudomány) számos nagynevű tudósokkal és becses munkákkal dicsekedhetnek. A' művészetek között mindég a' festészet gyakoroltatott legtöbb sükerrel és Hollandnak saját festészeti iskorája van (a' hollandi).

A' mivelési intézetek igen számosak, 's általjában a' nyilvános oktatás' ügyében a' hollandiakat illeti a' belgák felett az elsőség. Van három egyetemök: Leydenben, Grőningenben, Utrechtben; ugyan annyi athenaeumaik (magosabb, csaknem egyetemféle tanító intézetek): Amsterdamban, Franeckerben és Deventerben; vannak számos collegiumaik (gymnasiumok vagy latin iskolák) és mindenütt jól elintézett elemi iskoláik. A' külön tanító intézetekhez tartoznak: a' királyi katonai academia Bredában, a' tengeri intézet Medemblikben, melly Muidenbe átszállítandó, hajozási iskolák Amsterdamban és Helvetsluysban; süketnéma intézet Grőningenben, az állatgyógyiskola Utrechtben. Számos egyesületek a' tudományok' és művészetek' előmozdítására, millyenek: a' tudományok' és

Digitized by Google

szépművészetek' királyi intézete Amsterdamban, a' felix meritis társaság ugyanott, a' tudományok' haarlemi társasága 's a' t. könyvtárak Utrechtben, Leydenben, 's a' királyi Hágában (100,000 kötet). Művészeti gyűjtemények: királyi museum Amsterdamban, kir. természettudományi museum Leydenben, a' hágai museum, a' régiségek és ritkaságok' (kivált japani nevezetességek) gyűjteménye ugyan csak Hágában, valamint a' gazdag képgyűjtemény is; az utrechti, grőningeni museumok 's a' t.; füvészeti kertek Amsterdamban, Leydenben, Grőningenben, Utrechtben; az amsterdami és utrechti csillagásztornyok.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Örökös, korlátolt monarchia. Státusalaptörvény: az 1815 aug. 24-én költ alkotmányi oklevél. — A' király a' törvényhozó hatalomban a' nemzetet képviselő, évenkint egyszer összegyülő, és két kamarából álló közstátusokkal osztozkodik. Az első kamarának 23, a' király által éltök' idejére kinevezett tagjai vannak jelenleg. A' második kamara Belgiumtóli különválása előtt 110 tagból állott, mellyek a' státusok' követei által a' tartományi gyülésekben választattak, de jelenleg (németalföldi Luxemburg és Limburg nélkül) csak 55 tagból áll. Törvényjavaslatok a' második kamarában inditványoztatnak, 's innen átmennek az elsőbe. Ugyan csak a' másodikban kerülnek a' státus' szükségei tanácskozás alá, 's a' miniszterium ott ád számot a' közpénzek' alkalmazásáról.

A' végrehajtó hatalomban itélethozó státustanácsra (1832-ben két királyi vérből herczeg, 19 státustanácsos rendes, és 25 rendkívüli szolgálatban álló) támaszkodik a' király. Hét miniszter (az igazságkiszolgáltatásé, ki egyszersmind elnöke a' magos statustanácsnak, és a' németalföldi legfelsőbb törvényszéknek, a' külügyeké, a' bel-, a' hadi, a' tengeri ügyeké, a' finánczüké, az iparé, a' vízstátus' és a' gyarmatok' ideszámításával), a' nyilvános oktatás' főbiztosa, és két státustitoknak alakitják a' titkos cabinetet. A' jog a' király' nevében szolgáltatik ki. Az új németalföldi törvénykönyvek 1830-ban léptek életbe. A' magos tanács Hágában, mint cassatiói törvényszék, a' legfelsőbb bíróság a' tartományi törvényszékekre és minden gyarmatbeliekre nézve. Alatta állanak a' tartományi törvényszékek, a' kerületi, és a' békebiróságok egyes községekben. Utrechtben van a' fő katonai törvényszék. A' nagyobb városok kereskedési itélőszékekkel bírnak. A' politicai igazgatást illetőleg, kormánytanácsosok a' tartományi státusok' állandó választmányával igazgatják az egyes tartományokat; a' kerületek (mikre a' tartományok oszlanak) külön bisztosságok alatt állanak, 's a' kerületek ismét cantonokra, és ezek községekre osztályoztatnak.

2. A' király. II. Vilmos király, a' nassaui ház' ottoi vagy ifjabb (orániai) ágából. Az örökösödés a' fiágon levő egyenes, 's ezek nemlétében a' leányágon levő egyenes utódok szerint. — Czíme: Németalföld' királya; oranien-nassaui herczeg; luxemburgi nagyherczeg (l. Németors z.). — A' koronaörökös: orániai herczegnek czímeztetik. — Civillista a' státus' pénztárából, a' koronaörökösnek járó 20,000 f. évenkinti díjon kívül, 1,225,000 hollandi forint. — Székhely: Hága. Mulatozási kastélyok: Busch, Loo. A' hágai udvar 7 főtisztből (főudvari marsal, főkamarás, fölovászmester, főpohárnok, a' királyi kastélyok' fő felügyelője, udvari marsal és főszertartásmester) 's egyéb alsóbb hivatalosokból áll.

Két a' jelenleg uralkodó király által (1815-ben) alapított lovagrend: *a)* a' Vilmos' rendje, katonai, 4 osztálylyal; *b)* a' németalföldi oroszlán' rendje, polgári, 3 osztálylyal.

3. Státusjövedelem. Az 1836-diki budget szerint a' rendes státusköltségek 49,588,684 (tengeri ügyek: 4,750,000, financzják: 25,530,081, a' státusadósságért járó 20,814,895 ideszámításával; hadi miniszterium: 11,000,000 forint) az 1837-diki szerint ellenben csak 44,617,012 forintra mentek. A' státusbevétel 1837-ben 44,719,915 forintra tétetett. A' státus bevételhez (1835-b.) a' fekvő birtok utáni adózások 7 mill. 983,256 forinttal járultak, 's 3 millióval a' tengeren túli birtokok 's ez az anyaország által viselt számos évi áldozatoknak első gyümölcse. — A' státusadosság' azon része, melly után kamatok fizettetnek 1,129,000,000, azon része pedig mellynek kamatai felfüggesztettek, 816,691,600 frtra. megyen, minek öszvege: 1,945,691,600 forint. Ezen adósság' kamatviselésére, valamint a' felfüggesztett adósság' évenkint eltörlesztendő részeinek megvásárlására kivántatik 39,183,500 f. minden évben. E' summából, a' londoni conferentia' határozatához képest 8,400,000 f. Belgiumnak terhére esik.

4. Hadi állapot. *a)* Szárazon. 1) Fennálló sereg: Gyalogság (49 zászlóal) 39—40,000 emberig; lovasság (7 ezred): 4500; pattantyússág mintegy 6000, tehát öszvesen: 50,000 ember. 2) 12 ezred polgáriőrség (schutters): 30—35,000 ember. Számos, és részben erős várak, minők: Maestricht, Breda, Bergen-op-Zoom, Herzogenbusch, Vliessingen, Helder, Coewerden. — *b)* Tengeren april' elsején 1835-b. 12 sorhajó, 16 fregatt, 44 ágyúval mindegyik, 23 corvett (20—32 ágyúsak), 17 brigg (8—18 ágyúbeliek), 1 gyakorlási hajó, 4 gőzhajó és 3 szállitási hajó, öszvesen (az ágyúnaszádokon kívül) 76 hajó, mellyek közül 16 talapon és 60 a' tengeren. Jelenleg (1839): 11 sorhajó, 60—84 ágyúval mindegyik, 19 fregatt (32—44 ágyúsok), 28 corvett 18—28 ágyúbeliek), 16 brigg, 7—14 ágyúval különegy, öszvesen: 64 hadi hajó 2377 ágyúval, a' 103-ra menő ágyúnaszádokon kívül. — 3 hadi kerület. — Az öszves szárazföldi és tengeri erő' főnöke Admirálnak és főezredesnek neveztetik. Ezalatt állanak a' tengeri 's a' szárazföldi erő' főigazgatói. — Hadi kikötők: a' Helder vagy Nieuwe Diep, Vliessingen és Helvoetsluys.

D. Történetei.

1. Németalföld eredetileg Németországnak vagy Germániának részét tevé, 's déli részét (Belgiumot) a' belgák, az éjszakit a' friesek és batávusok lakták. Az ötödik században elfoglalván a' frankok e' tartományokat Németalföld a' nagy frank birodalomhoz kapcsoltatott. A' frank monarchia' felosztásakor a' verduni szerződés által (843), Németországnak jutottak e' tartományok, 's királyhelyettesek által kormányoztattak. Igy eredtek lassankint a' német királyságnak bübérileg lekötelezett herczegségek, grófságok és szabad városok. A' tizenegyedik század' végéig 5 herczegség (Brabant, Alsólotharingia, Luxemburg, Limburg és Geldern), 7 grófság (Flandria, Holland, Zeeland, Hennegau, Artois, Namur és Zütphen), 1 szabad uradalom (Friesland) és 1 papi alapitvány (Utrecht, Overyssellel és Grőningennel) alakúltak.

2. Mind ezen birtokok 1383 körül a' franczia családtól származó burgundi herczegi ház' kezeibe jutottak, melly a' belga tartományok felett is uralkodott. (L. Belgium 6.) Bátor Károly' (a' végső herczeg') leánya Mária, ugyanazon évben (1477) midőn atyja a' nancyi csatában a' vitéz svajcziak ellen (lásd: Svajcz) elesett, Maximilián ausztriai herczeggel, IV. Fridrik császár' fiával házasságra lépett, 's igy bátor Károly' terjedelmes birtokai az ausztriai házhoz kerültek; de minthogy Maximilian Németországban bajlakodó atyjától csak gyenge segédet nyerhetett, Artoist, Flandriát és a' burgundi herczegséget a' nagyravágyó, XI. Lajos franczia király ellen védeni nem bírá (l. Franczia orsz. 12.). Maximilian' és Mária' örököse, szép Fülep, házasságra lépett a' spanyol monarchia' örökösnéjével (l. Spanyolorsz. 5.), 's V. Károly és I. Ferdinand császárok származtak e' házasságból. Amaz, kinek a' spanyol monarchiával együtt Német-

Digitized by Google

alföld is jutott osztályrészül, ehhez még az utrechti és gröningeni egyházi urodalmat is kapcsolta, 's a' németalföldi tartományokat a' burgundi kerület' képében ismét Németországgal egyesíté. A' nagy spanyol-ausztriai monarchiának V. Károly és I. Ferdinand közötti osztásakor a' németalföldi-belga tartományok Spanyolországnak jutottak. A' posztógyártás Leydenben és egyéb városokban, a' nagy gyapju és posztóvásár Ostendeban és Brüggében (a' 13-dik század óta egyike az első kereskedési helyeknek Európában), a' serfőzés 's a' heringhalászat éjszaknyúgoti Németalföld' lakosait virágzó jólétre juttatá.

3. Ezen németalföldiek között a' reformált hitvallás elterjedett. Ezt II. Fülep, V. (I.) Károly' utóda Spanyolországban (1558 — 1598) meg' ki akará irtani. Azon kemény bánásmód, mellyel tábornoka Alba herczeg e' szándékot létesíteni ügyekezett, lázadást és 100,000 ember' kivándorlását vonó maga után. Ezek között a' helytartó, Orániai Vilmos herczeg, nassaui gróf is találkozott. Ez azonban sereget gyűjtött Németországban, hogy a' németalföldieket a' spanyol kegyetlenség ellen védje. Időközben a' tengeren kalózó németalföldiek a' brielí révpartot (Hollandban a' voornei szigeten, a' Maas' torkolatánál) elfoglalták (1572).

4. A' most bekövetkezett háború a' hatalmas spanyol monarchia és a' németalföldiek között, kiktől a' tíz déli németalföldi belga tartomány' catholicus lakosai meg' különváltak, szintolly változékony volt mint egyenetlen. De a' forradalom' feje, az orániai herczeg (Vilmos), ki mint helytartó a' hét éjszaki tartományt (Utrechttől még Overyssel is elszakadt) 1579-ben az utrechti békekötésben egyesíté, de 1584-ben orgyilkos által agyonlövetett, és fia Móricz nassaui gróf (1584 — 1631) az egyesült németalföldiek' merényeit szintolly bélátással, mint bátorsággal igazgatták. Erzsébet angol királyné őket hatalmasan segité, 's a' Keletindiába vezető tengeri út, mellyel Houtmann Vilmos őket megismertette (1598), midőn azonfelül Francziaország irigykedése Spanyolországra szintúgy a' lehetőségig ügyeik' előmozditásán törekedett, a' drága termékekkel gazdag keletindiai szigetekkel hozá közlekedésbe a' fellázadtakat, mi által rendkívülileg gyarapodtak. Amsterdam lépett most a' Spanyolország' zsarnoksága alatt nyögő Antwerpen helyébe. 'S III-dik Fülep 37 évig tartott háború után (1609 apr. 10-én), minekutána a' bátor admirál Heemskirk az ellenséges hajóssereget Gibraltarnál megsemmisítette, Barneveldt Olden hollandi nagypensionarius ügyviselése alatt, Antwerpenben tizenkét esztendős fegyvernyugvásra lépett Németalföldddel.

5. Az egyesült németalföldiek ez időközt alkotmányok' erősítésére fordították. Keletindiai társaság (1602); ennek első rendbeli székhelye Batavia Javában (1602 — 1619). Bank Amsterdamban (1609). Birtokok Koromandelben. Kereskedés Chinával és Japánnal. Ide járul még Curassao Amerikában, és St. Giorgio a' guineai partokon. De a' művészetekről és tudományokról sem feledkezett meg Németalföld. Öt egyetemnek alapítása, mellyek kivált a' classicai literatura' ügyében nagy érdemeket szereztek magoknak. A' hollandi szorgalom által a' csekély, mintegy a' tengertől elorzott tartomány, szép városokkal és falvakkal megrakott, 's idegen országokból érkezett vallásbeli szökevények által gazdagon népesített státussá átváltozott, melly Francziaország' hatalmas segédével, az új háborúban (1631 óta) szabadságát olly szerencsével védé, hogy függetlensége a' westphaliai békekötésben (1648) Spanyolország által is megismertetett,

6. A' respublicai szabadság' ez új lakhelyén két párt fejlődött ki korán, mellyeknek egyike a' helytartó' jogait kiterjeszteni, másika ezeket a' legszorosabb korlátok között tartani törekedett. Amazok utóbb oraniaiaknak, emezek hazafiaknak neveztettek. Amaz első pártnak áldozatává lőn már (1618) a' tiszteletre méltó Barneveldt Olden, kinek elnyomására Móricz az arminiánusok és gomaristák közötti viszálkodásokat használá vala. II. Vilmos' (1650) halálával, ki monarchiai irányt nyilvánított, az úgynevezett örök edictnél fogva betöltetlenül maradott a' helytartóság. A' dicső de Witt János igazgatá időközben a' státusügyeket.

7. A' tengeri felsőbbség, mellyet a' hollandusok nagy admiráljaiknak, Tromp nak és Ruyternek köszönhettek, most közttök és az angolok között (1651 — 1674) vetélkedés' tárgyává lőn. De már is az egész státust fenyegeté vala a' végveszély, midőn XIV. Lajos, kinek a' spanyol alföldi tartományokra agyarkodása ellen dolgoztak (1672 óta) Geldernt, Utrechtet, Overysselt és Hollandnak részét csaknem egész Amsterdamig elfoglalták. A' zendülés, mellyben de Witt János és testvére megölettek, a' státusokat III. Vilmosnak főkapitánynyá és örökös helytartóvá nevezteté. Időközben a' franciák Brandenburg, Spanyolország és a' német császár által annyira elfoglaltattak, hogy Hollandból meg' kivonúlni kénteleníttettek.

8. III-dik Vilmos örökös helytartó által, ki (1688 óta) Nagybritanniának királya volt egyszersmind (l. Nagybritannia és Irland 9.) a' köztársaság az akkori europai háborúkbani részvétre vonatott. Szárazföldi hadi erejét 130,000 emberig öregbíté; és tengeri ereje 50 sorhajót foglalt magában. De kárpótlásul csak azt nyeré, hogy hét németalföldi várakban részt vehetett az őrizetben, az Ausztriával (1715) kötött barrière-szerződés szerint (l. alább 10 és Belgium 6.) mellynél fogva még Ausztria évenkint 500,000 tallért tartozott fizetni Hollandnak.

9. III-dik Vilmosban kihalt (1702) az orániai férfiág. Örököse és utóda János Vilmos Friso nassau-dietzi herczeg hét héttel fiának IV. Vilmosnak születése előtt vízbe halt (1711). 'S most ismét betöltetlenül maradott az örökös helytartónak széke. De midőn a' hollandusok a' Mária Theresia császárnénak nyújtott segédért (1747) nagyon megszoríttattak a' franciák által, új zendülés tört ki, 's IV. Vilmos nehány tartomány' örökös helytartójává és főkapitányává lőn. Végre az összes ország' helytartóságára emeltetett. De IV. Vilmos is olly korán halálozott meg, (1751) hogy utóda V. Vilmos számos évig anyjának és Lajos braunschweigi herczegnek gyámsága alatt áll vala.

10. Az egyesült németalföldi tartományok hajdanta olly hatalmas respublicája lassankint bukásához közeledett. Józan politica elleni részvét az europai szárazon viseltetett háborúkon, 's azon veszteségek, mellyeket az angoloknak tengeri és kereskedési felsőbbsége Hollandiára hozott az ország' gazdagságát tetemesen leebb szállították. A' Nagybritanniávali háborúban (1780 — 1783) mellyet az éjszakamerikai státusoknak pártfogoltatása vont nyakokra, elvesztették Negapatnamat. II-dik József császár a' barrière-szerződést felbontván (1782) a' Schelde szabadságát is erőszakosan akará kieszközölni (1784); 's az egyenletlen háború' veszedelme csak Francziaország' közbenjárása által távoztatott el.

11. Az alatt a' hazafiúi párt, az Angliával viselt szerencsétlen háborút, az örökös helytartó', és ennek korábbi nevelője' 's jelenleg tanácsosa' a' braunschweigi herczeg' gyanusítására és gyülöletessé tételére használta. Erre minden városokban úgy nevezett szabad vállalkozású csapatok és hazafiúi egyesületek alakúltak. Lajos braunschweigi herczeg Hollandból távozni kénteleníttetett, és a' helytartó fokonkint minden jogaitól megfosztatott. Sógorának, II. Fridrik Vilmos porosz királynak, az uralkodó braunschweigi herczeg' vezérlése alatt megérkezett serege azonban előbbeni jogainak helyreállítását kieszközlé.

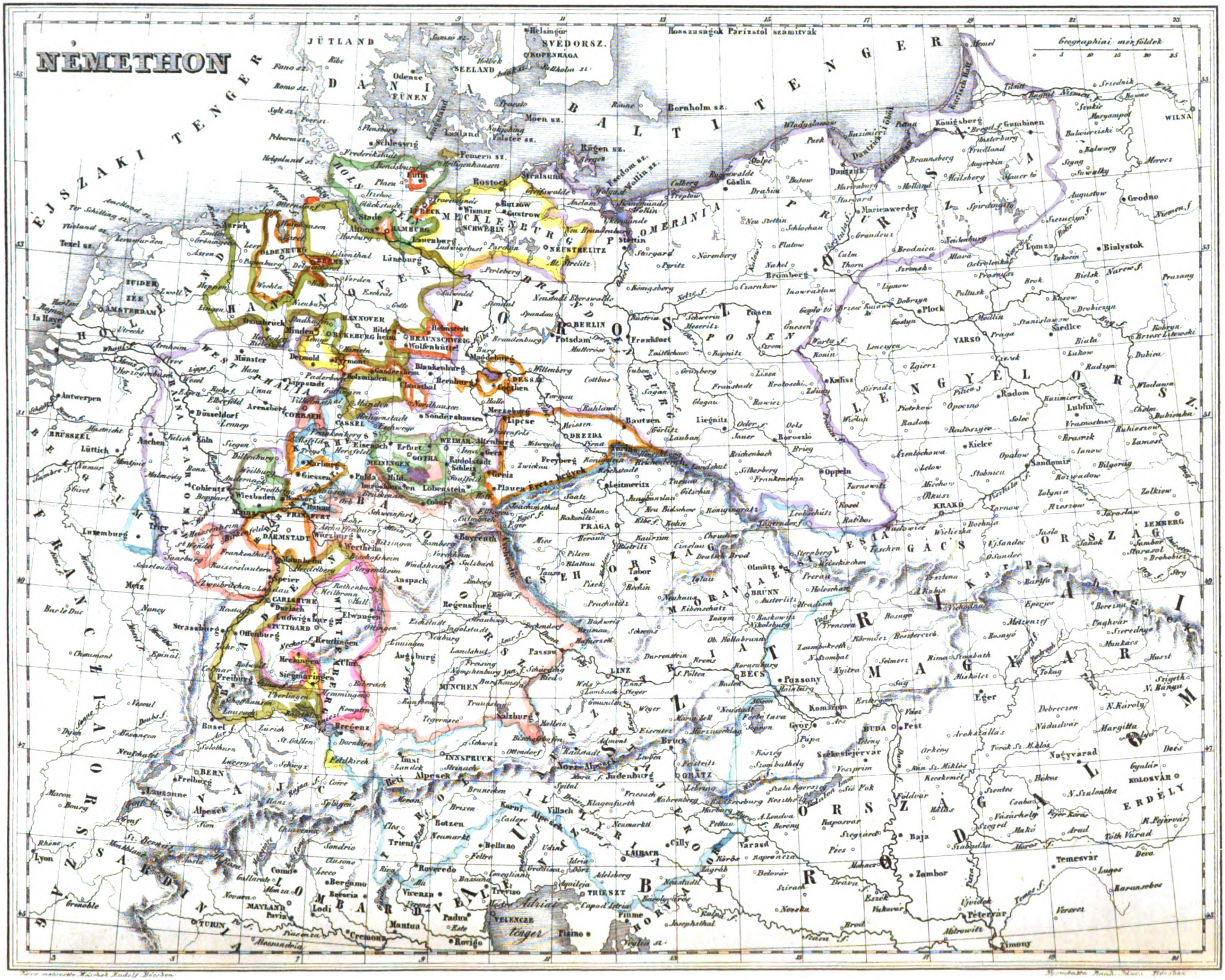
12. A' hazafiúi párt' fejei a' coalitio' háborúja által Németalföld' szomszédságába hozott franciákkal titkos szövetségre léptek. A' franciák, kedvezvén nekik a' téli fagy, Hollandba jöttek (1795 januáriusban). Az örökös helytartóság megszűnt, és Batavia franczia minta szerinti köztársasággá lőn. Az új respublica 100 millió forintot fizetett Francziaországnak, 's nehány déli tartományrészek', nevezetesen: Maestricht', Venloo', Status-Limburg' és Status-Flandria' átengedésére kényszeríttetett. Az amiensi békekötésben (1802) Ceylon szigeti birtokaikat kötelezettek a' hollandiak Nagybritanniára szállítani. 1806-ban végre Napoleon királysággá változtatá át a' respublicát, 's azt Lajos testvérének adományozá, olly feltétellel mindazonáltal, hogy Lajos, mint Francziaországnak nagyconnétableja gyermekeivel együtt a' franczia császári családintézkedésnek alávetve maradjon.

13. Miután Bonaparte Lajos király, a' franczia császár' kemény rendszabásaiban az angolok ellen nem osztozkodott, a' császár olly mértékben érezteté vele meg nem elégedését, hogy Lajos a' királyi székről lemondott. A' hollandi királyság most a' franczia császárság' kirgészítő részévé lőn. Ez állapotban maradott 1813 novemberig, midőn egy porosz seregosztály Bülow tábornok' vezérlése alatt, függetlenségök' helyreállítására buzdítá a' hollandiakat. Erre Vilmos nassau-orániai herczeg, az 1806-ban meghalálozott utolsó örökös helytartónak fia, a' nemzet által Angliából visszahívatott, és Holland' első felségjogokkal biró fejedelmének nyilatkoztatott. Midőn pedig 1815-ben Ausztria, Nagybritannia' és Oroszország közötti szerződésnél fogva Belgium Hollanddal egyesíttetett, Németalföld' királyának 's luxemburgi nagyherczegnek czímével mint I. Vilmos nyitá meg a' németalföldi királyok' sorát.

14. A' párissi békekötés óta (1814), mellyben Belgium Francziaországtól különválasztatott, és a' bécsi congressus' határozatainál fogva a' németalföldi egyesült királyság' részévé lett, ezen státus (az 1825 és 1826-ban lecsillapított jávai lázadás' kivételével) teljes békének örvendhetett, 's ha némi czivakodásokat Poroszországgal, a' rajnai hajózásnak a' bécsi congressusban megalapított szabadsága iránt, tekintetbe nem vétetnek, — az europai hatalmasságokkal is a' legjobb egyetértésben élt. Europán kívüli birtokait a' palempangi szultán' tartományaival, és a' britt Sumatrával Benkoollel Keletindiában öregbítette (1824), de más részről a' keletindiai szárazföldön találtatott hollandi birtokok Malaccával együtt Nagybritanniára szállíttattak.

Digitized by Google

Digitized by Google

NÉMETHON
Geographiai mérföldek
Hosszuságok Párizstól számitvák
JÜTLAND
SVÉDORSZ.
KOPENHAGA
SEELAND
FÜNEN
Bornholm sz.
Rügen sz.
Fehmern sz.
Moen sz.
Langeland
Lolland
Falster sz.
Schleswig
Flensburg
Rendsburg
Kiel
Lübeck
Rostock
Stralsund
Wismar
Butzow
Gustrow
Stade
Altona
HAMBURG
Lauenburg
SCHWERIN
NEUSTRELITZ
Stettin
Stargard
Pyritz
Nakel
Bromberg
Thorn
Culm
Graudenz
Marienwerder
Marienburg
Elbing
Danzig
Pillau
Königsberg
Gumbinen
Memel
Tilsitt
Ragnit
Niemen
Wilna
Grodno
Bialystok
Lomza
Tykocin
Brodnica
Mlawa
Neu Stettin
Schlochau
Flatow
Neu Brandenburg
Demmin
Greifswalde
Wolgast
Anclam
Usedom sz.
Wollin sz.
Freedom sz.
Darss
Treptow
Colberg
Rügenwalde
Gollnow
Cöslin
Stolpe
Lauenburg
Lebork
Putzig
Hela
Danziger Haff
Frisches Haff
Kurisches Haff
Memel Fluss
Tilsitter Fluss
Pregel
Deime
Wladislawow
Pilkallen
Insterburg
Gumbinen
Goldap
Augustow
Suwalky
Sejny
Kalwary
Marcinkance
Pilwiszki
Balwierzyski
Sejny
Niemen
Narew
Bobr
Lomza
Tykocin
Bialystok
Brok
Kosow
Brzesc Litewski
Prazany
Bielsk
Siedlce
Praga
Warszawa
Radzyn
Lukow
Dubica
Kobryn
Pultusk
Nowydwor
Plock
Gombin
Mlawa
Soldau
Neidenburg
Ortelsburg
Johannisburg
Lyck
Rhein
Wesel
Emmerich
Cleve
Xanten
Duisburg
Ruhrort
Crefeld
Neuss
Düsseldorf
Elberfeld
Barmen
Solingen
Remscheid
Lennep
Mastricht
Aachen
Jülich
Köln
Bonn
Siegen
Coblentz
Wiesbaden
Rüdesheim
Mainz
Frankfurt
Hanau
Darmstadt
Worms
Speier
Landau
Carlsruhe
Durlach
Ludwigsburg
Stuttgard
Offenburg
Strassburg
Kehl
Rastadt
Baden
Heidelberg
Mannheim
Schwetzingen
Weinheim
Heilbronn
Rothenburg
Ansbach
Anspach
Nürnberg
Regensburg
Ingolstadt
Neuburg
Donauwörth
Augsburg
Ulm
Biberach
Ravensburg
Lindau
Bregenz
Memmingen
Kempten
Immenstadt
Füssen
Reutlingen
Tübingen
Hechingen
Sigmaringen
Freiburg
Schaffhausen
Constanz
Basel
Zürich
Solothurn
Aarau
Luzern
Schwyz
Altdorf
Sarnen
Stanz
Engelberg
Sursee
Zug
Rapperschwyl
Glarus
Chur
Coire
Davos
Ragatz
Sargans
Wallenstadt
Wesen
Einsiedeln
Schwyz
Brunnen
Altorf
Bern
Freiburg
Lausanne
Vevay
Sion
Martigny
Aosta
Ivrea
Chivasso
Turin
Susa
Pignerol
Fenestrelle
Briançon
Grenoble
Lyon
Macon
Bourg
Dijon
Besançon
Vesoul
Epinal
Nancy
Bar le Duc
Metz
Thionville
Luxemburg
Trier
Saarbrücken
Saarlouis
Zweibrücken
Kaiserslautern
Neustadt
Landau
Germersheim
Philippsburg
Bruchsal
Durlach
Pforzheim
Calw
Tübingen
Rottenburg
Horb
Sulz
Rottweil
Villingen
Donaueschingen
Hüfingen
Engen
Stockach
Radolfzell
Meersburg
Lindau
Bregenz
Feldkirch
Bludenz
Landeck
Imst
Innsbruck
Zirl
Mittenwald
Partenkirchen
Garmisch
Weilheim
Starnberg
Munchen
Freising
Landshut
Dingolfing
Straubing
Deggendorf
Passau
Schärding
Braunau
Ried
Wels
Steyer
Amstetten
Melk
Krems
Korneuburg
Wien
Baden
Neustadt
Wiener Neustadt
Mödling
Hainburg
Pressburg
Schwechat
Bruck
Leitha
Neusiedler See
Oedenburg
Güns
Steinamanger
Kormend
Szombathely
Körmend
Fürstenfeld
Hartberg
Weiz
Gleisdorf
Graz
Leoben
Bruck
Mürzzuschlag
Neunkirchen
Wiener Neustadt
Aspang
Mariazell
Gemünden
Lilienfeld
Scheibbs
Amstetten
Waidhofen
Steyer
Kirchdorf
Gmunden
Ischl
Hallein
Salzburg
Reichenhall
Berchtesgaden
Traunstein
Rosenheim
Kufstein
Kitzbühel
Zell
Saalfelden
Mittersill
Lienz
Sillian
Toblach
Brixen
Sterzing
Botzen
Meran
Trient
Roveredo
Riva
Arco
Ala
Rovereto
Borgo
Primolano
Feltre
Belluno
Cadore
Ampezzo
Pieve
Conegliano
Vittorio
Treviso
Castelfranco
Bassano
Asiago
Vicenza
Schio
Thiene
Bassano
Padua
Este
Monselice
Rovigo
Adria
Chioggia
Venedig
Lagune
Mestre
Fusina
Malamocco
Lido
Pellestrina
Caorle
Portogruaro
Latisana
Palmanova
Udine
Cividale
Gemona
Tolmezzo
Paularo
Villach
Klagenfurt
Völkermarkt
Eisenkappel
Kanker
Veldes
Radmannsdorf
Krainburg
Stein
Loitsch
Adelsberg
Wippach
Görz
Gradisca
Aquileja
Monfalcone
Triest
Capo d'Istria
Pirano
Parenzo
Rovigno
Pola
Fiume
Buccari
Porto Re
Carlopago
Zengg
Segna
Karlstadt
Agram
Warasdin
Cilly
Windisch Feistritz
Pettau
Radkersburg
Mureck
Leibnitz
Marburg
Windisch Landsberg
Rann
Gurkfeld
Tschernembl
Weixelburg
Laibach
Loitsch
Idria
Wippach
Görz
Gradisca
Aquileja
Monfalcone
Triest
Capo d'Istria
Pirano
Parenzo
Rovigno
Pola
Fiume
Buccari
Porto Re
Carlopago
Zengg
Segna
Karlstadt
Agram
Warasdin
Cilly
Windisch Feistritz
Pettau
Radkersburg
Mureck
Leibnitz
Marburg
Windisch Landsberg
Rann
Gurkfeld
Tschernembl
Weixelburg
Laibach
Neustadtl
Zengg
Buccari
Porto Re
Carlopago

15. Az 1830-diki év Németalföldre nézve is nevezetes történeti időszakaszt képez, mert egy hónappal a' franczia júliusi forradolom után kitört a' brüsszeli lázadás (aug. 25.) melly Belgiumnak teljes különválását Hollandtól vonú maga után, mi a' londoni conferentia 's utóbb a' német szövetség által is helybenhagyatott (l. Belgium 7—11.). Holland csak erőszakkal biratott engedékenységre; a' hajóira rakott embargót Franciaország és Anglia ellen viszonozta (1832 nov. 16.); az antwerpeni fellegvár a' francziáknak átadatik (dec.). A' Belgiummali surlódások nem szüntek meg egyhamar. 1837 decemberben Vilmos király felségjogait a' luxemburgi tartományban, melly véghatározásig a' conventio által Belgiumnak ítéltetett oda ideiglen (1833 május' 11), megújítani törekedett; mi nem sükerülvén, jelentést tőn az őt hatalmasságnak, hogy az 1831-ben általa el nem fogadott 24 szerződési czikkely' aláírására kész. Ezen nyilatkozatnak következésében, Belgium — bár mint vonakodott is elején, — a' luxemburgi és limburgi tartományok' némelly részeit Hollandnak általengedte, 's így 1839 apr. 19-én az elhatározó szerződés teljesedésbe ment (l. Belgium 13.) 1840 october 7. I. Vilmos az uralkodásról lemondván, fia II. Vilmos vette át a' kormányt.

16. Németalföld, veszteségének daczára is, sükerrel törekszik jólléte' és viszonyai terjesztésén. Kereskedési szerződés az éjszakamerikai egyesült státusokkal, 's a' német vámegyesületi tartományokkal (1839 januariusb.) Amsterdam-haarlemi vasút. Szándékba vett gőzhajózás a' csatornákon. A' schielansi zuydtér' kiszárasztása; mi a' haarlemi tengerre nézve is szándékban van. Az új németalföldi törvényhozás' behozatala. Büntető törvénykönyv.

Az uralkodó ház' származási táblája.

V. VILMOS, oraniai és nassaui fejdelem, sz. 1748, Németalföld örökös helytartója 1766, lemond 1800, † 1806; hitvese: *Friderika Sophia Vilhelmina*, porosz kir. herczegné, † 1820.

I. VILMOS,
sz. 1772 aug. 24., fuldai és corveyi fejdelem 1803—1806; király 1815 óta; özvegységben *Vilhelmina*, porosz kir. herczegné' halálával (1837); második feleségül veszi 1841 febr. 16. *Henriette* Oultremont grófnét, de előbb 1840 oct. 7. az uralkodásról lemond.

II. VILMOS (Fridrik György),
sz. 1792 dec. 6., házasságban 1816 óta *Anna Paulownával*, oroszországi nagy fejdelemnével (sz. 1795); átveszi atyjától 1840 oct. 7. a' kormányt.

- *Vilmos Sándor Pál*, orániai örökös herczeg, sz. 1817, házasságban 1839 óta *Sophia* würtembergi herczegnével.
  - *Vilmos Miklós Sándor*, oraniai herczeg, trónörökös, sz. 1840 sept. 4.
- *Vilmos Sándor Fridrik*, sz. 1818.
- *Vilmos Fridrik Henrik*, sz. 1820.
- *Vilhelmina Mária Sophia Luisa*, sz. 1824.

FRIDRIK VILMOS KÁROLY,
sz. 1797, házasságban 1825 óta *Luisa*, porosz kir. herczegnővel.

- *Vilhelmina Frid. Alex. Anna Luisa*, sz. 1828.
- *Vilmos Fridr. Miklós Albert*, sz. 1836.
- *Vilma Frid. Anna Örzs.*, sz. 1841.

MARIANNA VILHELMINA FRIDERIKA LUISA,
sz. 1810, házasságban 1830 óta *Fridrik Henrik Albrecht*, porosz kir. herczeggel.
(Lásd Poroszországot.)

NÉMETORSZÁG
vagy
A' NÉMET STÁTUSSZÖVETSÉG.

A. Föld.

1. Fekvése. K. H. 23° 24′ — 37° és az E. Sz. 45° — 54° 52′ között. Határai éjszakról: az éjszaki tenger, Dánia és a' keleti tenger; keletről: nyúgoti Poroszország, Posen, Lengyelország, Krakó, Galliczia és Magyarország, délről: az ádriai tenger, Olaszország és a' Svajcz, nyúgotról; Franciaország, Belgium és Németalföld.

2. Alkotó részei. Ausztriai császári tartományok, porosz királyi tartományok, bajor királyság, szász királyság, hannoveri királyság, würtembergi királyság, bádeni nagyherczegség, hassziai választófejdelemség (Hessen-Cassel), hassziai nagyherczegség (Hessen-Darmstadt), holstein-lauenburgi herczegség (Dániához tartozó), luxemburgi nagyherczegség (Németalföldhez tartozó), szász-weimári nagyherczegség, szász-meiningen herczegség, szász-altenburgi herczegség, szász-coburg-gothai herczegség, braunschweigi herczegség, mecklenburg-schwerini nagyherczegség, mecklenburg-strelitzi nagyherczegség, oldenburgi nagyherczegség, nassaui herczegség, anhalt-dessaui herczegség, anhalt-bernburgi herczegség, anhalt-köthení herczegség, schwarzburg-sondershauseni fejdelemség, schwarzburg-rudolstadti fejdelemség, hohenzollern-hechingeni fejdelemség, hohenzollern-sigmaringeni fejdelemség, liechtensteini fejdelemség, reussi fejdelemség (öregebbik ág), reussi fejedelemség (ifjabbik ág), lippe-detmoldi fejdelemség, lippe-schaumburgi fejdelemség, waldecki fejdelemség, hessen-homburgi tartományi grófság; továbbá Lübeck, majnai Frankfurt, Bréma és Hamburg szabad városok. Délre fekszik: Ausztria, Bajorország, Liechtenstein, Hohenzollern, Würtemberg és Baden; nyúgotra: Poroszország, Luxemburg és Hannover; éjszakra: Oldenburg, Hannover, Brema, Hamburg, Holstein-Lauenburg, Lübeck, a' két Mecklenburg és Poroszország; keletre: Ausztria és Poroszország. Németország' többi tartományai közepett fekszenek. (Lásd a' következő mutató táblát l. 1.)

Szorosabb meghatározással így feküsznek a' szövetség' egyes státusai:

a) Mathematicai fekvés (Ny.tól K.re):

45—47 Sz. fok. Ausztria (Istria, Tyrolis, Illyricum, Styria).
47—48 » » Liechtenstein, Délbaden, Würtemberg, déli Bajorország, Felső- és Alsó-Ausztria.
48—49 » » Baden, éjszaki Würtemberg, Hohenzollern, Bajorország, Cseh- és Morvaország.
49—50 » » Luxemburg, rajnai Poroszország, rajnai Bajorország, hassziai nagyherczegség, éjszaki Bajorország, Cseh-, Morvaország, és ausztriai Szilezia.
50—51 » » Rajnai Poroszország, Nassau, Frankfurt, mind két Hasszia, száz herczegségek, Felső-Schwarzburg, Reuss, száz királyság, Csehország, porosz Szilezia.
51—52 » » Westphaliai Poroszország, Waldeck, Kurhasszia, porosz Sászország, Alsó-Schwarzburg, Anhalt.

Digitized by Google

52—53 Sz. fok. Lippe, Hannover, Braunschweig, Brandenburg.
53—54 » » Hannover, Oldenburg, Brema, Hamburg, Lübeck, Mecklenburg.
54—55 » » Holstein, Pommern.

b) Physicai:

1. Alpesi kerület; Duna: Liechtenstein (Bodeni tó), Baden, Hohenzollern, Würtemberg, déli Bajorország, Ausztria.
2. Csehherdő és érczhegyek; Elbe: Csehország, száz királyság, Anhalt, Brandenburg, Mecklenburg, Lauenburg, Hamburg, Holstein; Elster: Reuss, Altenburg, Szászország.
3. Óriáshegyek (Riesengebirge); Odera: Szilézia, Brandenburg, Pommern.
4. Fenyőhegyek (Fichtelgebirge); Majna: Északi Bajorország, Frankfurt, Hessen-Darmstadt.
5. Thüringi erdő; Saale: Coburg, Weimar, Schwarzburg, porosz Szászország; Werra: Hildburghausen, Meiningen, Gotha, Eisenach, Kurhasszia; Weser: Kurhasszia, Waldeck, Hannover, Braunschweig, westphaliai Poroszország, Lippe, Oldenburg, Bréma.
6. Harz; az Elbe, Weser és Ems között: Hannover.
7. Schwarzwald (fekete erdő); Rajna: Liechtenstein, Ausztria, Würtemberg, Baden, Hassziа-Darmstadt, Nassau, rajnai Poroszország; Neckar: Hohenzollern, Würtemberg, Baden; Mosel: Luxemburg, rajnai Poroszország.
8. Keleti tenger; Trave: Lübeck.

3. Felszíne. Földje: A' déli részekben magosan fekvő és hegyes; emelkedett alpestartományt képező, hol a' legmagosabb alpesi csúcsok közűl többen örök hóval boritvák, 's alantabban pedig erdőségekkel és legelőkkel boritvák. A' legnagyobb völgy itt a' Duna által képeztetik; középett nagy magossíkság, mindenünnen hegylánczokkal és bérczestartományokkal körülfogva; a' déli részben 1600 és az éjszakiban 7—800 lábnyi magosságu; nem szakadatlan sikságból álló, hanem számos, erdős hegyvonaloktól általszelve; végre az éjszaki részben tökéletes mélysikság, csak helylyel közzel csekély magosságoktól és dombsoroktól félbenszakitva, egyébiránt, inkább homokfölddel, száraz homokpusztákkal, lápokkal és ingoványföldekkel a' nagyobb folyamok' partjain és részben a' tenger' hosszában is bíró.

Hegységek; délre: az Alpesek (K.től N.ra az ausztriai-német tartományokon, és déli Bajorországon átvonúlók l. Ausztriát). Középett (DK.től N.felé) a' Szudetok, a' Karpatoktól kezdve az óriáshegyekkel (Schneekoppe 4950′), érczhegyekkel (Fichtelberg 3731′ és Keilberg 3870′), csehherdővel (4000′ túl) félkörben Csehország' határlánczát képezve (v. ö. Ausztr.) és ÉN.ra a' fenyőhegyeket (Fichtelgebirge; Schneeberg és Ochsenkopf 3200′) és a' thüringi erdőt (Schneekopf 3113′ és Beerberg 3133′) kiszögellők. Nyúgotra D.től É.ra a' Rajnán innen a' fekete erdő (Feldberg 4670′, Belchen 4357′), rauhe Alp (Hohenberg 3160), Odenwald (Katzenbuckel 1780′), Spessart (Geiersberg 1800′), Taunus (grosser Feldberg 2605′), Vogelsberg (Oberwald 2281′), Rhöngebirge (heiliger Kreuzberg 2800′); a' Rajnán túl több hegyágak (l. Poroszország) Északra K.től ÉN.ra: a' Harz (Brocken 3500′), Weserhegyek, Sollingerwald (mintegy 1600′), Teutoburgerwald vagy Osning (körülbelől 1600′), Sauerländisches Gebirge (Astenberg 2625′) és Westerwald (2000′).

Folyamok: *a)* a' fekete tengerbe (Magyar- és Törökországon keresztül) a' Duna, jobbra: Iller, Lech (a' Wertachchal), Isar, Inn (a' Salzachchal), Traun, Enns, Dráva (a' Murával), Száva (de e' kettő csak Németországon kívül ömlik a' Dunába): balra: Altmühl, Nab, Regen, Morava. Németországbani folyása: 96 mérföld, Ulmtól kezdve hajózható. *b)* A' keleti tengerbe: Odera, jobbra: Warthe (a' Netzével); balra: Oppa, Neisse, Bober (a' Queissel). Folyása: 119 mérföld, hajózható Ratibortól Szileziában. — *c)* Az éjszaki tengerbe: Elbe, balra a' Moldva, Éger, Mulde, Saale az Ilmmel, Unstruttal, Bodeval, fehér Elsternel); jobbra: Iser, fekete Elster, Havel (a' Spreevel), Elde. Folyása: 155 mérföld, Melniktől (Csehországban) hajózható. Weser (a' Werrából és Fuldából); jobbra: Aller (az Ockerrel és Leinével); balra: Diemel, Hunte. Folyása: 70 mérföld, Mündentől hajózható. Rajna (a' Svajczból a' Bodeni tavon keresztül), jobbra: Neckar (Kocher, Jaxt és Enzzel), Majna (a' felső és alsó Rajnát felosztva, Rednitztzel és Tauberrel), Lahn, Sieg, Ruhr, Lippe; balra: Nahe, Mosel (a' Saarral). Folyása egyáltalában hajózható Németországban; 103 mérföld. — (Az Etsch ugyan Tirolisban ered 's ezt átömleszti, de még is inkább Olaszországhoz tartozik; a' Németországban származó Visztula is ezt csakhamar odahagyja.) Partfolyamok: A' keleti tengerbe K.től N.ra: Persante, Rega, Uker, Peene, Reckenitz, Warnow, Trave; az éjszaki tengerbe: Eider, Jade, Ems. — Tavak. Számosan, 's nagyobb terjedelmüek is Holsteinban, Mecklenburgban, Pommernben, de még is csak vízakadások; a' deli részben azonban, Bajorországban és kivált Ausztriában völgyüstök' kitöltései; Bajorországban az Ammer-, Würm-, Chiem- és Berchtesgadeni tó, Ausztriában az Atter-, Traun-, Halstadti-, Mond-, Abertavak 's a' t.; de a' legnagyobb és legfontosabb német tó a' Bodeni, azonban csak éjszaki és déli partjaival Németországhoz, különben a' Svajczhoz tartozó (l. Svajcz). Mint természeti nevezetességek az időszakonkint megtelő és ismét lefolyó tavak: a' czirkniczi Ausztriában, az eicheni Badenban. Művészeti csatornák csak Alsó-Ausztriában, Poroszországban, Holsteinban (l. Poroszország, Dánia), keleti Frieslandban (hannoveri tartomány), hasznosak de nem nagyszerüek; a' Felső-Ems' hajózhatásárai csatorna Westphalenban (porosz tartomány), és egy más az Eldének és Stoernek összekapcsolására Mecklenburgban; mind ketteje csak rövid idő óta bevégezve. — Fontos csatorna a' Majnának és a' Dunának kapcsolására Bajorországban (a' Regnitz és az Altmühl által) — a' Lajoscsatorna — 1836-ban megkezdetett 's már szépen haladott előre; az 5 mérföldnyire hajózhatóvá teendő Altmühllel együtt, 23′/, mérf. hosszaságu leszen, 's ennélfogva Németország' leghosszabb csatornája egyszersmind.

4. Terjedelme. A' német szövetség' tartományai összvesen 11,424 négyszög mérföldet foglalnak magokban, miből 6926 (3/5-de az egésznek) Ausztriához és Poroszországhoz számittatik. Az ausztriai német tartományok 3578, a' porosz német tartományok 3348 mérföldet foglalnak magokban; a' 4 királyság 2707, a' nagyherczegségek 1140, a' herczegségek 483, és a' többi apróbb státusok 168 □mérföldet. Legkisebbek: Frankfurt és Liechtenstein, amaz 2, emez 2′/, □mérföldnyi. (L. a' mutató táblát l. 1.)

5. Éghajlat. 1) Déli, 45—50°. Ausztriában, Bajorországban, Würtembergben, Badenben, rajnai Poroszországban, Luxemburgban. A' legenyhébb éghajlattal bír több vidék közép Németországban, különösen a' Neckar', Majna' és Rajna' vidékei, úgy Csehország' közép része 's a' Pfalzban, ambár déli Németország' nyílt völgyei is csaknem olasz éghajlattal bírnak. Nyúgotra 50°ig, és keletre 48°túlig jó bor terem. 2) Közép, 50—52°. Szileziában, Csehországban, Szászországban, Hassziában, rajnai Poroszországban. Az Elbe' partjain olly enyhe, hogy a' bor még nem roszul terem. A' hegyeken és ezek' aljánál kora 's tartós tél. 3) Éjszaki,

Digitized by Google

52—54°. Pommern, Brandenburg, Mecklenburg, Holstein, Braunschweig, Hannover, Oldenburg, Hamburg, Lübeck. A' tenger' partjain változó és vészes. Déli Németországban (a' hegyes vidékek' kivételével) ½ hónappal sőt még ennél is korábban áll be a' tavasz 's a' tél ugyan ennyivel később, mint az éjszaki német tartományokban, a' keleti tenger' közelében. Általjában véve (ha a' legdéliebb partszegélyt az ádrial tenger mellett nem tekintjük, hol olasz éghajlat uralkodik) a' meleg' terjedésére nézve igen egyféle éghajlattal bír. Egyre másra az év közép mérséklete 8—9 melegségi fokra megyen. Csak a' felebb említett déli partvidéken emelkedik 4 fokkal magosbra az év' közép mérséklete. Az alpeseken kívül egyetlen egy német hegysor sem emelkedig a' hóvonaliglan.

6. Termékek. 1. Ásványok. **Arany:** kevés; az Alpesek, Harz, Hannover, Braunschweig, Baden (rajnai arany), Kurhasszia (ederarany), összvesen 150 marcánál több évenkint. **Ezüst:** érczhegyek (Szász- és Csehország), Alpesek (Ennsfeletti Ausztria, Styria és Tyrolis), Harz (Hannover, Braunschweig, Anhalt és porosz Szászország), porosz Szilézia, Westphália és alsó Rajna, Baden, Bajorország, Kúrhasszia, összvesen évenkint 160,000 marca, miből ⅔ a' szász királyságra és Hannoverre esik. — **Réz:** Ausztria, Poroszország, Hannover, Szászország, Bajorország, Baden, Kurhaszszia, hassziai nagyherczegség, Nassau, Waldeck, Braunschweig, összvesen 30,000 mázsa. — **Ón:** Szász- és Csehország, mintegy 4000 mázsa. — **Vas:** Ausztria 1 millió mázsánál több, Poroszország körülbelől 2 millió, Bajor-, Szászország, Kúrhasszia, hassziai nagyherczegség, Hannover, Braunschweig, Anhalt, Nassau, Würtemberg, Baden, 's a' t. összvesen 4 millió mázsánál több. — **Ólom:** Harz, érczhegyek, Karinthia, Poroszország, Baden, Nassau, összvesen mintegy 190,000 mázsa. — **Gelét:** Ausztria, Poroszország, Hannover, Braunschweig, Szászország, Nassau, Baden, Anhalt, összvesen vagy 70,000 mázsa. — **Eleven kéneső** csak Ausztriában (jelenleg vagy 1500 mázsa) és rajnai Bajorországban (130 mázsa). — **Bátrany:** Ausztria és Szászország, 780 mázsa. **Kobalt:** Ausztria, Porosz-, Szászország, Kurhasszia, Bajorország, Baden 's a' t. körülbelől 24,000 mázsa. — **Galmaj és czink:** Poroszország tömérdek mennyiségben, jelennen vagy 2 millió mázsa, Ausztria 's a' t. — **Férjany:** Porosz-, Szászország. — **Barnakő:** Ausztria, Porosz-, Bajor-, Szászország, weimari nagyherczegség. — **Dárdány:** Ausztria, Poroszország, Anhalt. — **Graphit vagy írón:** Ausztria, Bajorország. — **Drága kövek:** Szász-, Csehország (gránátok). — **Márvány:** Tyrolis, Salzburg, Bajor-, Szászország, Baden, Würtemberg, Poroszország. — **Porczellánföld, különös jósága:** Szász-, Bajorország (a' feldunai kerület' wegscheidi járásában), Poroszország, Ausztria 's a' t. — **Só,** Ausztria (Ischl, Hallstadt, Aussee, Hallein), Tyrolis (Hall), Bajorország (Reichenhall, Rosenheim, Traunstein, Berchtesgaden), Poroszország (Schönebeck, Halle, Dürrenberg), Hannover (Lüneburg), Würtemberg, Baden, Kurhasszia, hassziai nagyherczegség 's a' t. összvesen 5 mill. mázsánál több. — **Timsó:** Poroszország évenkint 40,000 mázsa, Ausztria, Bajorország, Kurhasszia 's a' t. — **Gáliczkő:** Ausztria, Porosz-, Bajor-, Szászország, Hannover, Braunschweig 's a' t. — **Salétrom.** — **Kőszén:** Poroszország legtöbbet 40 mill. mázsán túl, Ausztria, Szászország, Hannover, Braunschweig, Nassau, Bajorország, Würtemberg, Baden, Kurhasszia, összvesen vagy 45 mill. mázsát. — **Barnaszén:** Poroszország 10—11 mill. mázsát, Kurhasszia, hasszia nagyherczegség, Weimar. — **Gyeptőzeg:** Poroszország, Hannover, Oldenburg, Holstein 's a' t. általjában nagy mennyiséggel éjszaki Németországban. — **Kénkő:** Ausztria, Porosz-, Szász-, Bajorország. — **Ásványvizek:** Ausztria (Baden, Gmünden, Gastein), Csehország (Károlyfürdő, Ferenczkút, Teplitz, Marienbad, Eger, Saidschütz 's a' t.), Poroszország (Aachen, Burtscheid, Beetrich, Kreuznach, Salzbrunn, Warmbrunn, Driburg), Bajorország (Alexandersbad, Kissingen, Bocklet, Brückenau); Würtemberg (Wildbad, Cannstadt, Boll); Nassau (Wiesbaden, Schwalbach, Schlangenbad, Ems, Fachingen, Selters), Baden (Baden, Rippoldsau, Griesbach, Petersthal), Lippei fejdelemségek (Meinberg és Eilsen), Waldeck (Pyrmont), Kurhasszia (Hofgeissmar, Nenndorf) 's a' t.

2. Növények. Mindennemű **gabona** olly menynyiségben, hogy a' szükségen felüli más országokba is vitethetik ki. Általjában véve Németország földmivelés' tekintetében a' föld' legmíveltebb országai közé tartozik. A' legdúsabb gabnavidékek: Szilezia, Cseh-, Bajorország, Thüringen, Szászország' nagy része, a' szász tartományok, Anhalt, Altenburg, részben Hannover, Braunschweig, Holstein, Mecklenburg, csak nem minden rajnai és majnai tartományok, Würtemberg 's a' t. — **Rozs, buza, árpa és zab** mindenütt, **tatárka** inkább az éjszaki pusztal vidékekben, ellenben **kukoricza és tönköly** inkább a' déli tartományokban. — **Köles** közép és déli Németországban, **hüvelyes vetemények** bőségben, különösen a' közép és éjszaki tartományokban, ezeknek révpartjaiban fontos kereskedési czikkely egyszersmind. — **Repcze:** minden gazdag gabonavidékekben, kivált a' kövér lápföldeken; **mák:** közép és déli Németországban; takarmányfüvek: mindenütt réteken és lóheretermesztés által; **burgonya** nagy mennyiségben mindenszerte, táplálatra és pálinkaégetésre szolgáló; mindenféle **zöldség,** úgy **czikória** mint kávépótszer és **fehér czékla** czukorgyártásra mindenütt. (Zöldségtermesztés által híresek: Bamberg, Schweinfurt, Erfurt, Frankfurt 's a' t.) **Festéknövények,** névszerint: pirosító buzér (Szilczia, rajnai tartományok, Cseh-, Bajorország, Braunschweig), sáfrán (Ausztria); csülleng (Thüringen). **Komló:** Cseh-, Bajorország, Braunschweig; **len,** Szászország, Hannover, Braunschweig, Westphália, Szilezia, Cseh-, Morvaország, Thüringen 's a' t. **Kender:** a' rajnai tartományok; **dohány:** Tyrolis, Baden, Bajorország, Kurhasszia, Brandenburg, Hannover, Szászország, Anhalt, Meiningen 's a' t. **Déligyümölcs:** Tyrolis, Illyricum; **mondolák, gesztenyék:** Ausztria, Baden, Nassau, Hasszia. — **Gyümölcs:** különösen a' Rajna, Neckar, Majna, déli Elbe' (Szászország) mentében. — **Olasz diók:** Baden, Nassau. — **Bor:** Ausztria (évenkint 5 millió akó), Würtemberg (Neckar- és taviborok, évenkint 200,000 akó); pfalzi Bor: Baden és rajnai Bajorország; frankeni borok: Bajorország (Würzburg körül); rajnai borok: Nassau, kivált a' Rheingau, hassziai nagyherczegség, rajnai Bajorország és rajnai Poroszország; moseli borok: rajnai Poroszország; markgróf: Baden, Alsó-Ausztria, Styria, Tyrolis. — **Fa:** Ausztria, Poroszország (német tartományaiban 16 millió holdföld erdőség), Bajorország (6,500,000 napimunka), Hannover, Braunschweig (360,000 hold), szász királyság (8—900,000 holdföld), Kurhasszia (1,550,000 h.), Würtemberg (1 mill. 752,000 h.), hassziai nagyherczegség (1,100,000 h.), Baden (1,563,000 h.), Nassau (724,000 h.), a' többi apróbb tartományok is erdőségekkel bővelkedők; csak az éjszaknyúgot erdők nélküli, de tőzeggel dúsan van ellátva.

3. Állatok. **Lovak:** mintegy 2,400,000, a' legszebbek és nagytermetűek Holsteinban, Mecklenburg, keleti Friesland-ban, Oldenburgban. — **Szarvas marhák:** Tyrolis, Ausztria, Styria, Würtemberg, Bajorország, Baden, Oldenburg, Holstein, keleti Friesland, több 14 mill. darabnál. — **Juhok:** 22 mill. darabnál több (nemesítettek Szász-, Cseh-, Morvaországban, Szilezíában, Brandenburgban, a' szász tartományban (Poroszország), szász herczegségekben, Anhaltban, Schwarzburgban. — **Kecskék:** vagy 1 mill., legtöbb

Digitized by Google

a' hegyes tartományokban. — **Sertések**: talán 5 mill. (mások szerint 8 millió), kivált Westphaliában, Bajorországban, Mecklenburgban, Pommernben, Hannoverben 's a' t. — **Házi szárnyasok, ludak**: Csehországban, a' keleti tenger mellett, keleti Frieslandban, Hoyában, Diepholzban. — **Vad szárnyasok** (Csehország' fáczánai híresek). **Egyéb vad**: csak nem mindenütt bőségben, jelesül: szarvasok, őzek, nyulak, tengeri nyulak; csekélyebb számmal: vad disznók, farkasok az alpesi vidékekben és a' Rajna nyúgoti oldalán, zergék és marmoták az Alpeseken. — **Halak**: Lazaczok, az Elbében egész Csehországig, a' Weserben és Rajnában; galóczák (rajnavidékek), gyöngyhalak (a' bodeni tóban), orsóhalak (híresek a' bremaiak és lüneburgiak); továbbá hamburgi halak, pommerni ángolnak; tokhalak és hárcsák (az Elbében, Dunában); heringhalászattal foglalkodnak többen Emdenben, Bremában, Altonában, Hamburgban, Stettinben 's a' t. **Osztrigák**: Hamburg és Holstein az éjszaki tenger' partjain találtakkal kereskednek. — **Csigák**: étkül, Würtembergben és Bajorországban külön kertekben hízlaltatnak, és catholicus tartományokba kivitetnek. — **Gyöngykagylók**: Szász-, Cseh-, Bajország' némelly folyamaiban. — **Méhek**: Hannover (Brema, Lüneburg), Westphália, Braunschweig, Brandenburg, Lausitz, Szilézia, 's a' t.

B. Lakosok.

1. Eredetök. 1) German-német őstörzsök, 30 mill. 600,000 számmal: Szilezia, Ausztria, Styria, Tyrolis, Bajorország, Svábság, Franken, Rajnatartományok, felső és alsó Szászország, Westphália; D.re felső- és É.ra alsó-német szójárás; az úgynevezett magosnémetség (Hochdeutsch) könyvek' nyelve. 2) **Szláv** törzsök, saját nyelvvel, többféle szójárásokkal, Pommernban, Felső-Szileziában, Morva-, Csehországban, Alsó-Styriában, Karintiában, Krainban, Lausitzban; mintegy 6,700,000. 3) Jelenleg (Luxemburg' vallon részének elválása óta) már csak kevés számu vallonok és francziák, kik a' trieri és aacheni porosz kerületekben élnek, és a' többi, Németországban szétszórva lakozó francziákkal körülbelől 100,000-re felmehetnek. 4) Olaszok Tyrolisban, Illyricumban (220,000). 5) Zsidók (350,000).

2. Számok. A' német szövetség' öszves tartományai csaknem 38 mill. lakost foglalnak magokban. Ezeknek nagyobb fele az ausztriai- és porosznémet tartományokra esik, amazok ugyan 11,394,000, emezek 10,908,000-ra menő népességgel birván. A' tisztán német státusok között Bajország 4,315,000 lélekkel a' legnépesebb. — Legparányiabb népességgel bír Liechtenstein, 6200 lélekkel. Legsűrűebb a' népesség Hamburg, Brema, Frankfurt és Lübeck szabad városok' kerületeiben, 's az elsőben 22,857, a' másodikban 16,514, a' harmadikban 31,601, a' negyedikben 8400 lélek esik 1 négyszögmérföldre. Különben a' szász királyságban, szász Altenburgban, a' hassziai nagyherczegségben, Würtembergben, Badenben és Nassauban legsűrűebb a' népesedés. Ezen státusokban 4000 embernél több esik egy mérföldre; még pedig nevezetesen: a' szász királyságban 6073, szász Altenburgban 5272, a' hassziai nagyherczegségben 5115, Würtembergben 4542, Badenben 4472 és Nassauban 4462. Leggyérebb népessége van Mecklenburgnak, t. i. nem sokkal több 2000-nél (2035) egy négyszögmérföldön. **Lakhelyek**: 2390 város, 2300 mezőváros, 110,000 falu és puszta, 5,200,000 ház.

A' legjelesebb városok' lakosainak száma (hol a' lakosok száma legalább is 10,000). Ide tartozók:

a) **az ausztriai monarchiából**: Bécs, Prága, Trieszt, Grätz, Brünn és Linz (mindenütt 20,000-nél több), Iglau, Trient, Olmütz, Reichenberg, Troppau, Laibach, Salzburg, Innsbruck, Steyer, és Neustadt;

b) **a' porosz monarchiából**: Berlin, Boroszló, Köln, Magdeburg, Aachen, Stettin, Potsdam, Halle Erfurt, Barmen, Düsseldorf, oderai Frankfurt, Elberfeld, Münster és Krefeld (mindenütt 20,000-nél több); Stralsund, Trier, Koblenz, Halberstadt, Brandenburg, Grossglogau, Wesel, Quedlinburg, Burg, Bonn, Naumburg, Brieg, Görlitz, Liegnitz, Neisse, Eupen, Mühlhausen, Nordhausen, Prenzlau, Greifswald és Stargard.

	lakos.		lakos.
Hamburg *)	130,000	Ulm (Würtemberg)	15,000
München (Bajorország, székváros)	95,000	Hanau (Kurhasszia)	15,000
Drezda (Szászország, székv.)	70,000	Hildesheim (Hannover)	15,000
Frankfurt	54,300	Freiburg (Baden)	15,000
Lipcse (Szászország)	46,000	Altenburg (székváros)	14,100
Brems	42,000	Gotha (Coburg)	14,000
Nürnberg (Bajororsz.)	41,000	Baireuth (Bajorország)	14,000
Braunschweig (székváros)	37,800	Heidelberg (Baden)	13,500
Stuttgart (Würtemberg, székváros)	35,000	Schwerin (székváros)	13,000
Mainz (hassziai nagyherczegség)	32,000	Lüneburg (Hannover)	12,100
Augsburg (Bajorország)	31,300	Weimar (székváros)	12,100
Kassel (Kurhasszia székváros)	31,300	Wiesbaden (Nassau, székváros)	12,000
Hannover	30,000	Emden (Hannover)	12,000
Altona (Holstein)	26,400	Dessau (székváros)	11,800
Lübeck	26,000	Erlangen (Bajorország)	11,600
Darmstadt (hassziai nagyherczeg. székváros)	24,000	Freiberg (Szászország)	11,500
Würzburg (Bajorország)	23,000	Osnabrück (Hannover)	11,500
Mannheim (Baden)	22,500	Luxemburg (Németalföld)	11,500
Chemnitz (Szászország)	22,300	Reutlingen (Würtemberg)	11,500
Karlsruhe (Baden, székv.)	22,000	Celle (Hannover)	11,200
Bamberg (Bajorország)	20,600	Gera (Reuss — ifj. ág)	11,200
Rostock (Mecklenburg-Schwerin)	20,000	Bautzen (Szászország)	11,000
Regensburg (Bajororsz.)	19,000	Göttingen (Hannover)	10,900
Fürth (Bajorország)	16,700	Passau (Bajorország)	10,300
Anspach (Bajorország)	16,400	Heilbronn (Würtemberg)	10,200
		Wismar (Mecklenburg-Schwerin)	10,100
		Coburg (székváros)	10,000
		Fulda (Kurhasszia)	10,000
		Offenbach (hassziai nagyherczeg)	10,000

10,000 lakosnál kisebb népességgel bíró székvárosok.

	lakos.		lakos.
Oldenburg	8000	Schwerin, mezőváros, 's nem régiben még székv.)	4000
Greiz (Reuss — id. ág)	6600	Ballenstädt (Anhalt-Bernb.)	3800
Bernburg (Anhalt-Bernburg, székváros)	6000	Homburg (Hessen-Homb.)	3600
Meiningen (Szász-Meiningen-Hildburghausen)	6000	Hechingen (Hohenzollern-Hechingen)	3000
Neu-Strelitz (Mecklenburg-Strelitz)	6000	Detmold (Lippe-Detmold)	3000
Rudolstadt (Schwarzburg-Rudolstadt)	6000	Bieberich (Nassau, mező- és székváros)	3000
Köthen (Anhalt-Köthen)	6000	Bückeburg (Schaumburg-Lippe)	2200
Sondershausen (Schwarzburg-Sondershausen)	5090	Arolsen (Waldek)	2000
Schleiz (Reuss — ifj. ág)	4600	Sigmaringen (Hohenzollern-Sigmaringen)	1600
Ludwigslust (Mecklenburg-		Ebersdorf (Reuss — ifj. ág mező- és székváros)	1200

3. Ipar. Földmivelés, baromtenyésztés és bányászat a' német jóllét' alapjai, 's e' hárman együtt semmiféle europai nemzet által nem gyakoroltatnak hasonló tökéletességgel. Másod rangbeliek, de még is nagyjelességűek, és éjszaki Németországra nézve az eredeti termesztésnél is nagyobb fontosságúak a'

A. Kézművek és gyárak, mellyek a' közelebb mult 25 év óta rendkívülileg növekedtek és tökélyesbültek, 's kivált az ausztriai és porosz tartományokban és a' szász királyságban virágzó állapotban vannak; a' legújabb időben azonban a' többi német tartományok' nagyobb száma is tetemesen haladott

*) Hamburgnak nagy része 1842 tűz' martalékja lőn.

Digitized by Google

előre az iparban. 1) Ásványanyagok. Arany és ezüstművek: Bécs, Berlin, Prága, Augsburg, Cassel, Hanau, Frankfurt, Pforzheim, Offenbach. — Vasárúk: Ausztria, Steyer (Felső-Ausztriában), Styria, Csehország, Szászország, Hannover (Harz), Hasszia (Schmalkalden 38,000 mázsa öntött vasat dolgoz fel), Würtemberg, Poroszország (Westphália és Jülich-Cleve-Berg, kivált Solingen és Remscheid, az ennepi út, a' szász tartomány (Poroszország), Suhl. — Öntött vasárúk: Ausztria és Poroszország (Berlin), Hannover, Szászország, Würtemberg, Bajorország. — Fegyverek: Suhl, Potsdam és Spandau (Brandenburg), Herzberg Hannoverben, Zella és Mehlis Gothában, Ferlach Illyricumban, Marktel Alsó-Ausztriában, Fortschau és Amberg Bajorországban, Olbernhau Szászországban. — Kardvasak: Solingen (rajnai Poroszország), Pottenstein, Steyer (Ausztriában), Schmalkalden (Kurhassziában). Tűk: Westphália és rajnai Poroszország (Altena, Iserlohn, Aachen, Burtscheid); Bajorország (Schwabach, Nürnberg, Fürth); Ausztria (Carlsbad, Nadelburg, Lichtenwerth). Erőművek, gőzgépek: Poroszország (Berlin, Boroszló, Magdeburg, Ruhort, Wetter, Mühlheim); Ausztria (Bécs, Lajthai Bruck); Szászország (Chemnitz, Uebigau 's a' t.); Hamburg; Würtemberg; Hannover. Kaszák (Remscheid, egy négyszögmérföldnyi kerületben 40 vashámornál és 100 kereskedési háznál több, mellyek e' czikkelylyel foglalkodnak); Ausztria (Styria és Illyrföld). Sárgarézárúk: Stolberg, Iserlohn és Altena Poroszországban; Nürnberg; Rodewisch Szászországban. Ónárúk: Carlsbad Csehországban, Nürnberg, Fürth. Órák: Bécs, Berlin. Zsebórák: Fürth, Augsburg. Faórák: a' Schwarzwaldban. — Üveg: Csehország, Szilezia, Bajorország. — Tükrök: Glocknitz, Neuhaus (Alsó-Ausztria), dossei Neustadt (Poroszország), Fürth, Nürnberg, Erlangen (Bajorország), Amelith Nienover mellett (Hannover). — Mathematicai és természettudományi műszerek: Bécs, München (a' Frauenhofer-Utzschneiderféle math.-természettudományi intézet). — Porczellán: Meissen (Szászország), Bécs, Berlin, Nymphenburg München mellett. Silányabb: Bruckberg Ansbachnál, Gera, Gotha, Ilmenau, Volkstedt Rudolstadt mellet, Dornheim Arnstadt mellet, Fürstenberg Braunschweigben. — Kőedény és Fayence: Berlin, Boroszló, Proskau, Magdeburg, Althaldensleben, Köln, Hubertsburg, Offenbach, Braunschweig, Elgersburg (Gotha). — Vegytani gyárlatok és festékek: Bécs, Nussdorf (Ausztria), Berlin, Augsburg, Nürnberg, Schönebeck (porosz Szászország), Oranienburg Brandenburgban, Boroszló, Köln, Bonn.

2. Növényanyagok; Vászon: Szilezia (az óriáshegyek' keleti odalán, és a' porosz felső Lausitzban), Csehország (az óriáshegyek' nyúgoti részén), Westphália (Bielefeld, Warendorf), rajnai Poroszország (Gladbach), szász királyság (felső Lausitz), Würtemberg (Alp), Kurhasszia (fuldai tartomány), Hannover. — Damaszt: porosz Westphália Bielefeld), Grossschönau Lausitzban, Münsingen Würtembergben. — Czérnacsipkék: Szász-, Csehország. — Pamutárúk, mellyeknek gyártása 1800 óta az erőműfonás alkalmazása által tetemesen növekedett, 's magosbra emelkedett: Szászország (Chemnitz, Plauen, felső Lausitz Hartau bobinetgyárral), rajnai Poroszország, az Enns alatti Ausztria, Bajorország (Augsburg, az őszművészeti egyesület által újra emelkedve, 's Hof). — Czukorgyártás: az egy Hamburgban 200 czukortisztító gyár, a' porosz-német tartományokban 66, nem különben az ausztriai-német tartományokban is; jelennen Németországban is sok czukor gyáratik répákból. — Dohány: Ausztria, Poroszország (Magdeburg), Szászország (Lipcse), Nürnberg, Hamburg, Brema, Frankfurt. — Ser: Bajorország (müncheni bockser), Csehország, Braunschweig (Mumme). — Égett bor (igen elterjedve egész Németországban, kivált az éjszaki részekben, hol Nordhausen leghíresebb e' pontban. Finom égettborok: Mannheim, Boroszló, Berlin, Trieszt (rosoglio). Illatos vizek (Köln — eau de Cologne — egyéb helyeken is készítve). — Faárúk: Bajorország (Nürnberg, Berchtesgaden), Meiningen (Sonneberg), Szászország (érczhegyek), Szilezia (Steinseifen), Tyrolis (grödeni völgy). Hintók: Bécs, Hanau (Kurhasszia), Offenbach (hasszsiai nagyherezegség), Hamburg, Frankfurt, Berlin. Szalmaszövetek: Baden (Schwarzwald), Szászország (Drezda és vidéke), Tyrolis, Bajorország. — Papiros: Ausztria (300 papirosmalom), Poroszország (360), Szászország (60-nál több), Hannover (40-nél több).

3. Állati anyagok. Gyapjuposztó- és gyapjukelmegyárak: Ausztria (az Enns alatt), Morva-, Cseh-, Korontország, rajnai Poroszország, Szilezia (Görlitz, Grünberg), Brandenburg, Szász királyság (Zittau, Reichenbach, Bautzen). Daróczok: Tyrolis és Bajorország. — Bőr: Poroszország (Malmedy, Mühlhausen, Köln), Ausztria, Szász-, Bajorország, Kurhasszia (Eschwege), hasszsiai nagyherczegség (Mainz és Offenbach) 's a' t. — Harisnyaárúk: szász királyság, szász (porosz) tartomány, rajnai (porosz tartomány, weimari nagyherczegség (Apolda), Reuss (Zeulenroda). — Selyemkelmék: Ausztria (az Enns alatt), Berlin, rajnai Poroszország. — Viasz: Westphália (Minden), Brandenburg (Berlin, Potsdam, Sorau), Szászország (Halberstadt), Hannover (Zelle).

B. Kereskedés. a) Kivitel. 1) Nagybritanniába: gyapju (1837: 19,705,492 font), komló, néha gabona (zab csaknem mindég); magvak; tölgyhéj; vászonrongyok, lenfonál, bőrök; tükrök, üvegárúk, kobaltos kék, férjany (egérkő), dárdány (antimonium). — 2) Franczia országba: vas és aczél, kender, len, gyapju, nyúlbőrök és nyúlszőr, lenfonál, durva vászon, közönséges csipkék; gabna kevesebb mint ezelőtt, úgy marha is; ezen kivitel, melly 1820-ban még 1,375,000 forintra ment, az 1822-diki franczia vámtörvények által egészen megakasztatott (1834-ben a' bevitel' értéke 37 mill. francra tétetett, — az ausztriai-német tartományokat ide nem számítva). — 3) Olaszországba: Vászon, pamut- és kurta árúk. — 4) Németalföldbe: gabona (évenkint 2 millió forintért), fa (4 mill. for.), kőszén, gyapju, bőr, érczek, kövek (összvesen 10 millió forint. termékek), gyapju- és pamutárúk, vas- és aczélmunkák, harisnyák, üveg, porczellán, általjában 20 millió forint' erejéig gyáratok 1834-ben, 's így a' Németalföldbei összes kivitel' értéke 30 millió f. — 5) Belgiumba: Gyapju, bor, só, nehány gyárat. — 6. Portugalba és Spanyolországba: gabna, selyemkendők és szalagok, bársony, bársonyszalagok és kurta árúk. — 7) A' Svajczba: gabona, só, égettborok és gyáratok. — 8) Éjszak felé: fák, magok, szárított gyümölcs, czukorszűremény. — 9) Magyarországba 's a' Levantéba: minden nemű gyáratok. — 10) Délamerikába, Nyugotindiába és az éjszakamerikai egyesült státusokba (Hamburgon, Bremán, Trieszten keresztűl): vászon (talán 18 millió for. évenkint), kurta-, selyem-, vas- és üvegárúk, tükrök 's a' t.

b) Bevitel. 1) Nagybritanniából: gyarmatárúk és gyáratok nagy mennyiségben, évenkint 30 millió tallér' erejéig (1835-ben 29,306,538 font pamutfonál, és 44,471,452 yard pamutszövet, és 1837-b. 1,421,855 font gyapjufonál Németországba bevitetett. — 2) Franczia országból: bor, égetborok és finomabb szeszes italok (1820-ban összvesen csaknem 8 millió forintért, de 1822 óta tilalmak által korlátolva), selyem- és divatárúk, vászon, batiszt, posztók, kalapok, drága művek, buzér; 1834-b. a' bevitel' értéke (ide nem számítva az ausztriai-német tartományokat) 53 millió francra ment

Digitized by Google

— 3. Olaszországból: rizs, nyers és feldolgozott szappan, déli gyümölcsök, olaj, művészeti portékák. — 4. Németalföldből: gyarmatárúk, halak, halzsir, dohány, sajt, többféli gyáratok 's a' t. — 5. Belgiumból: magok, vászon, csipkék, finom posztók, bőr, olaj, fegyverek, mindennemü gépek, kőszén. — 6. Spanyolországból: bor (kis mennyiségben) és déli gyümölcsök. — 7. A' Svajczból: sajt, bőrök, pamut- és vászonárúk, marhák. — 8. Éjszakból: réz, vas, kender, kátrány, halzsir, faggyú, serte, halak, ködmönárúk, viasz, bőr, hamuzsir. — 9. Magyarországból: szarvasmarhák és sertések, bor, dohány, közönséges gyapju, ludtoll, bányászati termékek nagy mennyiségben (ezentúl alkalmasint igen kevesett egyetemi Németország' számára, de igen a' határhoz közelfekvő Bécs' szükségeire). — 10. A' Levantéból: szarvasmarhák és pamut, rizs. — 11. Délamerikából: gyarmatárúk, dohány, pamut 's a' t. 's a' t.

Nagyfontosságu Németországra nézve a' transito-, arúszállító és közbeni kereskedés, 's az innen származott nyereség szenvedőleges kereskedését, kivált Angliával, fedezi némileg.

A' belső közlekedés legjelentékenyebb ágai közé tartozik a' könyvkereskedés, mellynek középpontja, Lipcse, ollyas, minővel semmi más státus nem dicsekedhetik.

A' kereskedést elősegitik a' hajózható folyamok' nagy vizútjai: a' Duna, Rajna a' Majnával, Ems, Elbe, Weser és Oder (Elbe-, Weser- és Rajnai hajozási szerződések); az élénk gőzhajózás a' Rajnán, Dunán, Elbén, 's az Elbét és Oderát összekapcsoló (porosz) csatornák; továbbá számos, jó karban tartott művutak kivált nyugoton és délszakon (v. ö. Ausztriát), jó postai elrendelés, az újabb időkben gyors posták Ausztriában, Poroszországban, Szász-, Bajor- és egyéb országokban, a' több vidékeken kész vagy készülőben levő vasútak, a' gyakori vásárok és sokadalmak, a' nagy gyapjuvásárok, a' számos bankok (Hamburg, Berlin, Bécs, Stuttgart, München, Lipcse), a' bőrzék, biztositó egyesületek, több különösen a' közelebb lefolyt évtizedben kötött kereskedési szerződések több német státusok között, kivált a' kereskedési és vámegyesület, mellyet Poroszország csaknem mindon német státusokkal (csak az ausztriai német tartományok, Mecklenburg, Holstein, a' hansavárosok, Hannover, Braunschweig, Lippe és Oldenburg még nem járultak az egyesülethez) kötött. (l. Tört.). Ezen német kereskedési és vámegyesület jelennen 8000 □mföldnél többet (csaknem 26 millió lakossal) foglal magában; az 1839-ben ezen egyesületi státusok és Németalföld között kötött szerződés (a' tengeri kereskedés a' berlini tengeri kereskedési társaság által mozdittatik elő; az Európán kivüli kereskedést pedig elősegiti több kereskedési egyesület, minő a' trieszti a' tengerentúli kereskedés' előmozdítására, kivalt Braziliával, a' rajna-nyúgotindiai, most már rajna- tengerentúli Elberfeldben *), a' kölni hajózási egyesület, Kölnnek tengerentúli és kelettengeri révpartokkal való közvetlen összekapcsolására, — melly 1837-ben első rajna-tengeri hajóját útnak bocsátotta).

Kereskedési városok. Szárazon: Bécs, Prága, Berlin, Boroszló, Elberfeld, Köln, Magdeburg, Nürnberg, Augsburg, Münden, Mainz, Ulm, Regensburg, majnai Frankfurt, Lipcse, Braunschweig, Naumburg, oderai Frankfurt, Offenbach és Botzen (a' hét utolsó sokadalmakkal); tengermellékiek: Hamburg (jeles szerkezetü bankkal), Altona, Brema, Emden, Lübeck, Rostock, Stettin és Trieszt.

Pénznemek: 1) a' conventiós vagy húszforintos pénzláb, egyegy marca 13⅓ tallérba vagy 20 forintba (egy forint 60 kr. vagy ⅓ tallér) számítva; 2) a' huszonegy forintos pénzláb, melly szerint 21 forint vagy 14 tallér veretik egy marcából; és 3) a' huszonnégy forintos pénzláb, melly szerint 2½ huszas 60 krajczár' értékével bir. Forintok szerint számítanak a' déli, tallérok szerint (24 garas = 1 tallér; 1 garas = 12 fillér) az éjszaki tartományokban. Poroszországban 1 tallér = 30 ezüstgaras. Az 1838-ban kötött pénzértéki szerződésnél fogva, a' német vám- és kereskedési egyesülethez tartozó státusok által a' tizennégy talléros láb, és egyesületi pénznek (½ marca finom ezüst) 2 tallér = 3½ for. fogadtatott el. Németország' éjszaknyúgoti részeiben különféle értékü marcák szerint is számítanak. A' hosszmérték' és fontokra nézve még ennél is tetemesebb különféleség divatozik.

4. Vallás. A' német szövetség' státusaiban minden keresztyén felekezetek gyakorolhatják vallásokat. A' déli részekben a' catholicismus, az éjszakiakban a' protestantismus uralkodó. A' szövetségi oklevél' határozatához képest (1815 jun. 8.) a' kerestyén vallásfelekezeti különbözőség a' polgári és politicai jogok' gyakorlatában semmi különbséget nem vonhat maga után. A' zsidók' polgári állapotának a' lehetőségig javitása igértetik ez oklevél által.

1) Catholicusok: Ausztrián és Poroszországon kivül (l. ezen státusokat), Bajorország (müncheni és freisingeni érsekségek, három püspökséggel: augsburgi, passaui és regensburgi; bambergi érsekség, a' würzburgi, eichstädti és speyeri püspökségekkel). Würtembergben, Badenban, Nassauban, Kurhassziában 's a' hassziai nagyherczegségben a' katholicusoknak egy érsekök van Freiburgban, 's négy püspökök: Rottenburgban, Limburgban, Fuldában és Mainzban. Hannover (hildesheimi püspökség), Hohenzollern, Liechtenstein, Luxemburg (összesen 21½ millió).

2) Reformáltak: Kurhassziában, Anhaltban, Nassauban, Lippében.

3) Lutherférélék a' többi státusokban.

} Számos német státusokban jelenleg egy, az evangelicus egyházba egyesitve. A' reformáltak és lutheránusok' száma összesen 16 milliónál több.

4) Sectáriusok: legnagyobb számmal Würtembergben, hol (lásd: Hesperus 1822, 71. Sz.) számos egyéb sectariuson kivül 20,000-re megyen a' pietisták' száma.

5) Zsidók (lásd felebb).

5. Tudományok és művészetek. A' tudományos miveltség' terjedtségét mi illeti — még a' középosztályokban is — a' németeké az elsőség Európának igen sok nemzetei fölött; és tudósainak alaposságára nézve Németország minden egyéb nemzeteken felüláll. Ezen elsőségeit köszönheti derék iskoláinak, irói' buzgalmának, és jól intézett könyvkereskedésének. 1836 végével összes Németországban 941-re ment a' könyvkereskedések' száma, 's közülök 106 találtatott Lipcsében, 72 Berlinben, 32 Bécsben, 29 majnai Frankfurtban 's a' t. Lipcsében 1836 óta német könyvárusi börze találtatik. 1833-ban megjelent az ausztriai-német tartományokban 290 (?), a' porosz-németekben 1758, Bajorországban 778, Szászországban 1110, Hannoverben 141, Würtembergben 415, Badenban 190, Kurhassziában 89, Hessen-Darmstadtban 157, Holsteinban 62, a' szász-weimari nagyherczegségben 117, a' herczegi szász tartományokban 71, Braunschweigban 64, Mecklenburgban 23, Oldenburgban 3, Nassauban 34, és a' szabad városokban 316 nyomtatott munka. A' folyóirások' száma 1833-ban: 121 politicai 248 nem politicai, napi- és hetilapok, és 161 időszaki irás. A' szép művészetek is, jelesül: a' költészet, hangászat és szinészet annyira kimivelődtek, hogy a' németek e' tekintetben is bármelly europai néppel versenyezhetnek. A' nyomtatással netalántai félreéléseknek megakadályozására 1819 sept. 20-án sajtótörvény hozatott (megujitva 1824 aug. 16-án), mellynek erejénél fogva, a' napi lapok' alakjában, vagy füzetenkint megjelenő folyóirások, úgy a' 20

*) 1821 — 1826 között 5,378,700 tallér' erejéig küldött német eredeti és művészeti termesztékeket Amerikába.

Digitized by Google

nyomtatott ívnyinél kisebb munkák az előljáróságok' engedelme nélkül semmi szövetségi státusban nem adathatnak sajtó alá.

1) Tanítóintézetek. 24 egyetem. Ausztriában: Bécs, Prága, Innsbruck, Grätz, Ollmütz; Poroszországban: Berlin, Halle, Bonn, Boroszló, Greifswalde, Münster (v. ö. ezen státusokat); Bajorországban: München (1834-b. 1592 tanuló), Erlangen (1829-b. 449 tanuló), Würzburg (1834-b. 402 tanuló); Würtembergben: Tübingen (1834-b. 756 tan.); Badenben: Heidelberg (1834-b. 518 tan.) és Freiburg (1834-b. 484 tan.); Hannoverben: Göttingen (1834-b. 860 tan.); Hessen-Kasselben: Marburg (1828-b. 357 tan.); Szászországban: Lipcse (1834-b. 1400 tan.), és Jena (1834-b. 485 tan.); Hessen-Darmstadtban: Giessen (1834-b. 362 tan.); Holsteinban: Kiel (1834-b. 294 tanuló); Mecklenburgban: Rostock (1830-b. 110 tan.). Bányászati academia Freibergben, Szászországban. — Gymnasium vagy 300 számos városokban, különösen: Bécsben, Prágában, Berlinben, Münchenben, Augsburgban, Nürnbergben, Stuttgartban, Frankfurtban, Halleban, Carlsruheban, Gothában, Coburgban, Dessauban, Oldenburgban, Hamburgban, Lipcsében, Drezdában, Schulpfortában 's a' t. — Tanító intézetek külön czélokra nagy számmal; p. o.: állatgyógy-, sebészeti-, erdőszeti-, öszmüvészeti iskolák, oktató- és lelkésznövendékházak, vakok' és süketnémák' intézetei, kereskedési és katonai iskolák, rajz-, épitészeti és ipariskolák, bába-, hajózási és uszóiskolák 's a' t., 's a' t. Általjában véve a' tanitás minden ágaiban sehol sem tökéletesebb és terjedtebb, mint Németországban; számtalan tanitóintézetek azt minden karbeliekre nézve úgy közhasznuvá mint lehetségessé teszik. A' népiskolák olly nagy számmal vannak, hogy kevés községnek nincsen elemi iskolája. — 1000 emberre alig esik 1 ki olvasni ne tudna, 's alig 40 irástudatlan. — Tudományos academiák: Berlinben, Münchenben, Prágában, Göttingenben. — Müvészeti academiák: Bécsben, Berlinben, Münchenben, Drezdában, Kasselban, Düsseldorfban 's a' t. Továbbá számos tudományos egyesületek.

2) Más előmozditási eszközök: nagy könyvtárak: Bécsben, Münchenben (400,000 kötet és 8,500 kézirat), Göttingen (300,000 kötet), Drezda (220,000 kötet és 2,700 kézirat), Wolfenbüttelben (200,000 kötet és 10,000 kézirat), Stuttgartban (200,000 kötet), Berlinben, Boroszlóban, Prágában, Weimarban (125,000 kötet), Gothában (150,000 kötet), Darmstadtban (200,000 kötet), Hamburgban (180,000 kötet). — Pénzgyüjtemények: Bécsben, Gothában, Münchenben. — Képgyüjtemények: Bécsben, Drezdában, Münchenben, Berlinben, Stuttgartban, Braunschweigban, Darmstadtban. Museumok, füvészeti kertek és csillagászati intézetek nagy számmal.

C. Státusalkotmány.

1. Kormányzás. A' német szövetség fejedelmek' és szabad városok' egyesülete, kik hasonló jogokkal bírnak. Felhatalmazott követeik képzik a' szövetségi gyülést majnai Frankfurtban, melly az öszves szövetségnek fő törvényhozó hatósága. Az egész szövetségi gyülésnek 69 szavazata van, mik a' 38 szövetségesek között, népességök' arányához képest felosztvák. A' kisebb gyülésben csak 17 szavazat alakúl, mellyek közül 11 (a' nagyobb státusoké) egyedi-, 6 (a' többi részeseké) curiatszavazat. Az ausztriai követ viseli a' gyülésben az elnökséget. (L. Történ.)

A' szövetségi gyülés, határozatainak végrehajtásáról-birói végzések és a' szükséges kényszeritési módok által is gondoskodik. Szövetségi tagok közötti viszálkodások először választmány által kiegyenlítendők, 's ha ez nem sükerül, úgynevezett austraegal-bíróság' útján, mire a' nagyobb német státusok' fő felebbviteli itélőszékeik használtatnak. A' végrehajtói kényszerités' alkalmazására, a' szövetségi gyülés egyet vagy többet a' fennforgó ügyben nem érdekelt kormányok közül szokott megbízni a' határozatoknak katonai erő általi végrehajtásával, az e' végre kiküldendő katonaság' számát, 's a' végrehajtói eljárás' meddigtartását meghatározván egyszersmind.

Külön státusjogi állása van a' német szövetségben a' bentink-kniephauseni grófságnak. Gróf Bentink kniephauseni uradalmára nézve részben az oldenburgi nagyherczeghez, részben a' német szövetséghez ugyan azon viszonyban áll, mellyben azelőtt mint birodalmi közvetlen a' német császárhoz és birodalomhoz állott vala. A' felség' minden jogaival 's igy külön lobogóval is bir.

Alaptörvények. Az 1815, jun. 8-án költ szövetségi oklevél; a' befejezési oklevél 1820 május' 15-éről; az 1832 junius' 28-án költ 6 pótlékczikkely; az 1836-ban hozott 12 czikkely választott bíróság' alkotásáról, mellynek feladása a' kormányok és a' különféle szövetségi státusok' rendjei között fennforgó izetlenségeket az alkotmány' magyarázata vagy a' státusok közbenjárása iránt az országlók' némi jogainak gyakorlásában — elintézni, melly czélra a' szövetségi gyülés' kisebb tanácsának 17 szavazata közül mindegyik kétkét szószólót nevezvén, ezekből aztán 6 biró választatik.

2. Fő nemesség. Németországban a' főnemességet képzik az előbb birodalmi-közvetlen (reichsunmittelbar), most mediatisált herczegi és grófi családok, mellyeknek státusjogi állása következőleg van meghatározva: 1) hasonló születésüeknek tekintetnek, mint az uralkodó házak' sarjadékai. Ennélfogva (1825 aug. 18. költ szövetségi határozat) a' herczegi családok' fejeinek »a' Durchlaucht« és a' grófi családoknak (szövetségi határozat 1829 Febr. 13-án) az »Erlaucht« melléknév minden nyilvános oklevelekben adandó; 2) ezen családok főnökei az első státusurak mind azon országokban, mellyekhez tartoznak, és családaikkal egyetemben, kivált az adózásra nézve a' szabaditékos osztályt képezik; 3) személyeik', családaik' és birtokaik' tekintetében megtartják mind azon jogokat és elsőségeket, mellyek tulajdonukból és ennek teljes élvezetéből származnak, és a' státushatalomhoz vagy a' felsőbb kormányjogokhoz nem tartoznak.

3. Finanezián. A' szövetség' czéljának elérésére és ügyeinek viselésére az öszves tagok által fizetendő pénzjárulékok' tekintetében; a' szövetségi gyülés

1) a' szokott, alkotmányos kiadások' öszvegét, mennyire az előlegesen lehetséges, meghatározza;

2) előforduló esetekben, a' különös, és megismert szövetségi czélok' tekintetében hozatott végzések' kivitelére szükséges rendkívüli kiadásokat, 's az ezeknek viselésére fizetendő járulékokat kitűzi;

3) a' matriculaféle viszonyt, melly szerint a' szövetség' tagjai fizetéseikkel az egészhez járulnak, meghatározza;

4) a' járulékok' felvételét, alkalmazását és számbavételét, úgy az ezek feletti ügyelést viszi.

4. Hadi erő. A' szövetségi sereg Németországban áll az egyes szövetségi tagok' illetőségeiből, mellyek a' népesség' mennyiségéhez képest (100 lakosra egy katonát számitván) meghatározvák, és az 1830-ban történt változtatás szerint 303,484 emberből állanak. Az öszves illetőségek jelenleg 11 testületre vannak felosztva, 's közülök a' három első egészen ausztriaiakból (= 94,822 ember), a' következő három egészen poroszokból (= 79,234), a' hetedik egészen bajorokból (= 35,600 ember), a' nyolczadik, kilenczedik és tizedik vegyes katonasági osztályokból áll, de ollyfélekép, hogy

Digitized by Google

a' szász, würtembergi és hannoveri királyságok' testületei azoknak alapját teszik, és a' többi kisebb státusok' illetőségei ezen királyi illetőségek' vezérei alatt állanak. A' tizenegyedik, azonképen több státusok' katonai osztályából alakult testület, tartalék-gyalogság-osztályképen szolgál a' szövetségi erősségek' őrizetének kiegészítésére, 's a' fővezérnek rendelkezésére. Ide járul még tizenkettedszer a' luxemburgi nagyherczegség által kiállítandó seregrész. A' fegyverkezést mi illeti, áll a' szövetségi sereg 282,119 sorgyalogságból, 11,694 vadászból, 43,090 lovasból, 21,717 pattantyúsból és 3017 hidverőből. (L. a' következő mutató táblát.) — Szövetségi erősségek: Luxemburg, hol részben a' poroszokat illeti az őrizet' joga; Mainz, hol ausztriaiak- és poroszokból áll az őrizet, 's Landau, hol a' bajorok gyakorolják az őrizet' jogát.

A' német státusok' mutató táblája.

A' státusnak neve	Politicai felosztása	Terjedelme □ mérföldekben	Lakosok' száma		Státus-jövedelem	Katonai erő béke' idejében és szövetségi illetőség	Státusalkotmánya és viszonya a' német szövetséghez	Uralkodó	Mediatisáltak
			összesen	egy egy □ mérföldön					
Ausztriai császárság.	1. Az Enns alatti tartomány (4 kerület). 2. Az Enns feletti tartomány (Salzburggal 5 kerület). 3. Styria (5 kerület). 4. Karintia és Krain (5 kerület). 5. Trieszti kerület. 6. Görz és Gradiska. 7. Tyrolis (7 kerület). 8. Csehország (16 kerület). 9. Morvaország és Szilezia (8 ker.). 10. Auschwitz és Zator.	**3578** Az Enns alatti és feletti Ausztria **709** Csehország **953**	**11,725,540** **2,220,900** **4,133,000**	**3184** **3111** **4356**	**150,000,000** forint. A' német tartományokra ennek alig fele.	**272,000** ember, **31** vitorla **94,822** ember.	Monarchia tanácskozó tartományi státusokkal az egyházi, úri, lovagi és polgári rendből; Tyrolisban a' parasztrendből is. A' német szövetség' gyülésében az elnökség; a' kisebb gyülésben az első, a' nagyobbikban 4 szavazat.	**I. Ferdinand** (Károly Leop.) **császár,** sz. 1793 apr. 19.	—
Poroszország.	1. Brandenburg. 2. Pommern. 3. Szilezia. 4. Szászország. 5. Westphália. 6. Rajnai tartomány. Öszvesen 16 kormánykerület	**3348** Brandenburg **731**	**10,900,000** **1,750,000**	**3226** **2394**	**55,867,000** tallér. A' német tartományokra talán két harmad.	**107,000** ember. **72,234** ember.	Monarchia csak kevéssé korlátozó tartományi státusokkal. A' szövetség' kisebb gyülésében a' második szavazat, a' nagyban 4 szavazat.	**IV. Fridrik Vilmos** király, sz. 1795 oct. 15.	Aremberg (hercseg), Bentheim-Tecklenburg, Bentheim-Bentheim (hg.), Croy (h.), Kaunitz-Rietberg (h.), Looz és Corswaren (h.), Salm-Salm, Salm-Horstmar (h.), Solms-Lich, Solms-Braunfels (h.), Stolberg-Wernigerode, Stolberg-Rossla, Stolberg-Stolberg (grófok), Wied (h.), Wittgenstein-Berleburg, Wittgenstein-Wittgenstein (h.).

Digitized by Google

A' státusnak neve	Politicai felosztása	Terjedelme □ mérföldekben	Lakosok' száma: öszvesen	Lakosok' száma: egyegy □ mérföldön	Státus-jövedelem	Katonai erő béke' idejében és szövetségi illetőség	Státusalkotmánya és viszonya a' német szövetséghez	Uralkodó	Mediatisáltak
Bajor királyság.	1. Felsőbajorország. 2. Alsóbajorország. 3. Pfalz. 4. Felsőpfalz és Regensburg. 5. Felsőfranken. 6. Középfranken. 7. Alsófranken és Aschaffenburg. 8. Svevia és Neuburg.	**1382** Felsőbajorország **306**	**4,315,000** **684,000**	**3112** **2235**	**30,000,000** rajnai forint.	**57,000** ember. **35,600** ember.	Korlátolt monarchia. A' státusok az országtanácsosok' és követek' kamarájára oszolnak. A' szövetség' gyülésén a' harmadik hely; a' nagy gyülésben 4 szavazat.	**I. Lajos** (Károly Aug.) király, sz. 1786 aug. 25.	Castell (g.), Eichstädt (h.), Erbach (g.), Eszterházy (h.), Fugger-Babenhausen (h.), Fugger-Glött, Fugger-Kirchberg, Fugger-Kirchheim, Fugger-Nordendorf (g.), Giech (g.), Leiningen-Amorbach (h.) Löwenstein-Freudenberg, Löw. Rosenberg (h.), Oettingen-Oettingen és Oett. Wallerstein (h.), Ortenburg (g.), Pappenheim (g.), Rechtern-Limpurg (g.), Schönborn-Wiesentheid (g.), Hohenlohe-Schillingsfürst (h.), Schwarzenberg (h.), Stadion (g.), Thurn és Taxis (h.), Waldbott-Bassenheim (g.).
Szász királyság.	4 kerületigazgatási járás: Drezda, Lipcse, Zwickau, Bautzen.	**272** Drezdai kerületigazgatási járás **79**	**1,652,000** **430,000**	**6073** **5443**	**5,000,000** tallér.	**13,000** ember. **12,000** ember.	Korlátolt monarchia. A' státusok két kamarát képeznek. A' szövetség' gyülésén a' negyedik hely; a' nagy gyülésben négy szavazat.	**II. Fridrik** (Auguszt) király, sz. 1797 maj. 18.	Schönburg-Waldenburg (h.), Schönburg-Hinterglauchau, Schönburg-Penig-Wechselburg, Schönburg-Rochsburg, Schönburg-Penig (g.).
Hannoveri királyság.	6 tartományi grófság (landdrostei): Hannover, Hildesheim, Lüneburg, Stade, Osnabrück, Aurich és a' clausthali bányászati kapitányság.	**693** Hannover **116**	**1,700,000** **336,000**	**2453** **2896**	**6,300,000** tallér.	**19,400** ember. **13,054** ember.	Korlátolt monarchia. Státusok két kamarában. A' szövetség' gyülésén az ötödik hely; a' nagyobb gyülésben 4 szavazat.	(Cumberlandi herczeg) **Ernesst August** király, sz. 1771 jun. 5.	Aremberg (h.), Bentheim-Bentheim (h.), Stolberg-Wernigerode, Stolberg-Stolberg (g.).

Digitized by Google

A' státusnak neve	Politicai felosztása	Terjedelme □ mérföldekben	Lakosok' száma összesen	Lakosok' száma egyegy □ mérföldre	Státus-jövedelmek	Katonai erő béke' idejében és szövetségi illetőség	Státusalkotmánya és viszonya a' német szövetséghez	Uralkodó	Mediatisáltak
Würtembergi királyság.	4 kerület: Neckari, Schwarzwaldi, Dunai, Jaxtkerület.	360 Neckari kerület 61	1,635,000 445,000	4541 7295	10,300,000 rajnai forint.	6500 ember. 13,955 ember.	Korlátolt monarchia. A' státusok 2 kamarára oszolnak. A' szövetségi gyülésben a' 6-dik hely; nagy gyüléskor négy szavazat.	I. Vilmos király, sz. 1781 sept. 27.	Dietrichstein (h.), Erbach (g.), Fürstenberg (h.), Fugger-Kirchberg (g.), Hohenlohe 6 ágban (h.), Isenburg-Meerholz (g.), Königsegg (g.), Löwenstein két ágban (h.), Neipperg (g.), Oettingen két ágban (h.), Plettenberg, Pückler, Quadt, Rechberg (g.), Schlisberg (g.), Schwarzenberg (h.), Solms-Braunfels (h.), Sternberg (g.), Thurn és Taxis (h.), Törring, Waldbott (g.), Waldburg három ággal (h.), Windischgrätz (h.).
Badeni nagyherczegség	4 kerület: Középrajnai, Felsőrajnai, Alsórajnai, Tavikerület.	275	1,230,000	4472	12,000,000 rajnai forint (bruttó bevétel).	10,340 ember, kik közül 6000 szabadsággal elbocsátva. 10,000 ember.	Korlátolt monarchia A' státusok két kamarára oszolnak. A' szövetségi gyülésén a' 7-dik hely, nagy gyüléskor 3 szavazat.	Leopold (Károly Frid.) nagyherczeg, sz. 1790 aug. 29.	Baden (markgróf), Fürstenberg (h.), Leiningen 3 ágban (h. és g.), Leyen (h.), Löwenstein 2 ágban (h.), Salm-Kraunheim (h.).
Hassziai kurherczegség	4 tartomány: Alsóhasszia, Felsőhasszia, Fulda, Hanau.	207	700,000	3381	3,200,000 tallér.	7900 ember. 5679 ember.	Korlátolt monarchiai. A' státusok egy kamarát képeznek. A' szövetségi gyülésén a' 8-dik hely; nagy gyüléskor három szavazat.	Kurfejdelem és nagyherczeg: II. Vilmos, sz. 1777 jul. 28. Uralkodó társ: Fridrik (Vilmos), sz. 1802 aug. 20.	Isenburg három ágban (h. és g.).
Hassziai nagyherczegség.	3 tartomány: Starkenburg, Rajnai Hasszia, Felső Hasszia.	153	783,000	5119	6,500,000 rajnai forint.	6360 ember. 6195 ember.	Korlátolt monarchiai. A' státusok két kamarára oszolnak. A' szövetségi gyülésén a' 9-dik hely; nagy gyüléskor 3 szavazat.	II. Lajos nagyherczeg, sz. 1777 dec. 26.	Erbach 3 ágban (g.), Görz (g.), Isenburg 4 ágban (h. és g.), Leiningen-Westerburg (g.), Schönborn-Wiesentheid (g.), Solms 4 ággal (h. és g.), Stolberg 2 ággal (g.).
Holsteini herczegség.	1. Holstein. 2. Lauenburg.	175	471,000	2691	1,500,000 tallér.	— 3600 ember.	Monarchiai, tartományi státusokkal Holsteinban rövid idő óta, és Lauenburgban régóta. A' szövetségi gyülésén a' 10-dik hely; nagy gyüléskor 3 szavazat.	VIII. Keresztély (Fridrik) herczeg és király, sz. 1786 sept. 18.	—

Digitized by Google

A' státusnak neve	Political felosztása	Terjedelme □ mérföldekben	Lakosok' száma összesen	Lakosok' száma egyegy □ mérföldön	Státusjövedelem	Katonai erő béke' idejében és szövetségi illetőség	Státusalkotmánya és viszonya a' német szövetséghez	Uralkodó	Mediatisáltak
Luxemburgi nagyherczegség, és Limburgi herczegség.	Mióta Luxemburg' egész valloni része Belgiumhoz kapcsoltatott, a' luxemburgi nagyherczegség, már csak az előbbinek délkeleti részét, 's különösen Luxemburg, Grevenmachern, Remich, Diekirch, Echternach és Vianden városokat foglalja magában. Ide járul még a' limburgi herczegség, melly az elszakitott luxemburgi részt pótolja a' német szövetségben, a' mastrichti és venlooi várak' kivételével, mik nem a' német szövetség' hatósága alá tartozók. Mind azon jogok és elsőbbségek, mik ediglen a' luxemburgi nagyherczegséget külön illették, a' jelen luxemburgi nagyherczegségnek és limburgi herczegségnek is sajátjai.	82 Luxemburgi nagyherczegség 46 Limburgi herczegség 36	302,000 154,000 148,000	3683 3358 4111	Nem tudatik.	— 3536 ember.	Összekapcsolva Hollanddal, 's ennekalkotmányában osztozkodó. A' szövetségi gyülésén a' 11-dik hely; nagy gyüléskor 3 szavazat.	**II. Vilmos** nagyherczeg és király, sz. 1792 dec. 6.	—
Szász-Weimári nagyherczegség.	1. Weimári fejdelemség: *a*) Weimari- *b*) Neustadti kerület. 2. Eisenachi fejdelemség.	67	246,000	3672	1,400,000 tallér.	2164 ember hadi lábon. 2010 ember.	Korlátolt monarchiai. A' lovag-polgári és parasztrendből választott státusok egy kamarában. A' szövetség' gyülésén a' 12-dik szavazathoz járul, nagy gyüléskor 1 szavazat.	**Károly Fridrik** nagyherczeg, sz. 1783 febr. 2.	—
Szász-Meiningeni (Hildburghauseni) herczegség.	1. Meiningeni fejdelemség. 2. Hildburghauseni fejdelemség. 3. Saalfeldi fejdelemség. 4. Camburgi grófság. 5. Kranichfeldi uradalom.	43	146,000	3395	1,300,000 rajnai forint.	1150 ember.	Korlátolt monarchiai. A' státusok a' lovag-polgár és parasztrendekből valók, 's a' lovagrendbeliek' kivételével 6 évre választatnak. A' szövetség' gyülésén a' 12-dik helyhez tartozók; nagy gyüléskor 1 szavazat.	**Bernárd** (Erich Freund) herczeg, sz. 1800 dec. 17.	—
Szász-Altenburgi herczegség.	1. Altenburgi kerület. 2. Saal-Eisenbergi kerület.	23	121,000	5260	430,000 tallér.	982 ember.	Korlátolt monarchiai. A' státusok a' lovag-polgár- és parasztrendből állók. A' szövetség' gyülésén a' 12-dik helyhez; nagy gyüléskor 1 szavazat.	**József** (Frid. Erneszt György Kár.) herczeg, sz. 1789 aug. 27.	—

Digitized by Google

A' státusnak neve	Politicai felosztása	Terjedelme □ mérföldekben	Lakosok' száma		Státus-jövedelem	Katonai erő béke' idejében és szövetségi illetőség	Státusalkotmánya és viszonya a' német szövetséghez	Uralkodó	Mediatisáltak
			összesen	egyegy □ mérföldön					
Szász-Coburgh-Gothai herczegség.	1. Coburgi fejdelemség. 2. Gothai fejdelemség.	**36**	**136,000**	**3777**	**380,000** tallér (kamarai jövedelmek nélkül).	**1116** ember.	Korlátolt monarchiai. A' státusok egy kamarában. Gothában régi tartományi státusok. A' szövetség' gyülésén a' 12-dik helyhez járuló, nagy gyüléskor 1 szavazat.	**Erneszt** herczeg, sz. 1784 jan. 2.	—
Braunschweigi herczegség.	5 kerület: Wolfenbüttel, Schöningen, Harz, Weser, Blankenburg.	**73**	**252,000**	**3452**	**3,200,000** tallér.	**2470** ember. **2096** ember.	Korlátolt monarchiai. A' státusok 48, a' lovag-polgár-és parasztrendből választott követből állanak. A' szövetségi gyülésén a' 13-dik hely; nagy gyüléskor 1 szavazat.	**Vilmos** (AugusztLajos Max. Frid.) herczeg, sz. 1806 apr. 25.	—
Mecklenburg-Schwerini nagyherczegség.	2 kerület: Mecklenburg, Wenden. Schwerini fejdelemség. Wismari urodalom. Rostocki járás.	**228**	**476,000**	**2087**	**1,500,000** tallér.	**3200** ember. **3580** ember.	Korlátolt monarchiai (régi tartományi státusokkal). A' szövetségi gyülésen Mecklenburg-Strelitztzel a' 14-dik hely; nagy gyüléskor 2 szavazat.	**Ferencz** (Fridrik) nagyherczeg, sz. 1823 márt. 7.	—
Mecklenburg-Strelitzi nagyherczegség.	1. Stargardi kerület. 2. Ratzeburgi fejdelemség.	**52**	**85,000**	**1640**	**400,000** tallér.	**300** ember. **718** ember.	Egyazon a' mecklenburg-schwerinivel. A' szövetségi gyülésén a' 14-dik helyhez; nagy gyüléskor 1 szavazat.	**György** (Frid. Károly József) nagyherczeg, sz. 1779 aug. 12.	—
Oldenburgi nagyherczegség.	1. Oldenburgi herczegség. 2. Lübecki fejdelemség. 3. Birkenfeldi fejdelemség.	**116**	**261,000**	**2250**	**1,000,000** tallér.	**1800** ember. **2178** ember.	Monarchiai tartományi státusok nélkül. A' szövetségi gyülésén a' 15-dik hely; nagy gyüléskor 1 szavazat.	**Auguszt** (Pál Fridrik) nagyherczeg, sz. 1783 jul. 13.	Bentinck (gróf).
Nassaui herczegség.	28 hivatal.	**85**	**380,000**	**4470**	**2,000,000** rajnai forint.	**2800** ember. **3028** ember.	Monarchiai, két padra oszló státusokkal. A' szövetségi gyülésén Braunschweiggal a' 13 hely; nagy gyüléskor 2 szavazat.	**Adolf** (Vilmos Kár. Auguszt Frid.) herczeg, sz. 1817 jul. 24.	Leiningen-Westerburg (g.), Ausztriai-Schaumburg (fő-herczeg), Wied (h.).

Digitized by Google

A' státusnak neve	Politicai felosztása	Terjedelme □ mérföldekben	Lakosok' száma		Státus-jövedelem	Katonai erő béke' idejében és szövetségi illetőség	Státusalkotmanya és viszonya a' német szövetséghez	Uralkodó	Mediatisáltak
			összesen	egyegy □ mérföldön					
Anhalt-Dessaui herczegség.	A' tartomány 8 hivatalra van osztva.	17	60,000	3529	470,000 tallér.	529 ember.	Korlátolt monarchiai, régi tartományi státusokkal, mellyek minden anhalti tartományokra nézve közösen fennállók. A' más két Anhalttal, Oldenburggal és Schwarzburggal a' szövetségi gyülésen a' 15-dik hely; nagy gyüléskor 1 szavazat.	**III. Leopold** (Fridrik) herczeg, sz 1794 oct. 1.	—
Anhalt-Bernburgi herczegség.	1. Az alsó herczegség. 2. A' felső herczegség.	16	48,000	3000	300,000 tallér.	370 ember.	Mint Anhalt-Dessauban. A' szövetség' nagy gyülésében külön szavazattal bír.	**Károly** (Sándor) herczeg, sz. 1805 mart. 2.	—
Anhalt-Kötheni herczegség.	A' tartomány 6 hivatalra oszlik.	15	40,000	2666	260,000 tallér.	324 ember.	Mint Anhalt-Dessau. A' szövetség' nagy gyülésekor külön szavazattal bír.	**Henrik** herczeg, sz. 1778 jul. 30.	—
Schwarzburg-Sondershauseni fejdelemség.	1. Alsó urodalom 5, 2. Felső urodalom 2 hivatallal.	16½	55,000	3333	330,000 tallér a' kamarai pénztárral együtt.	451 ember.	Monarchiai, tartományi státusok nélkül, miután az 1831-ben adatott alkotmány el nem fogadtatott. Részt vesz a' 15-dik helyben, nagy gyüléskor 1 szavazat.	**Günther** (Frid. Károly) fejdelem, sz. 1801 sept. 24.	—
Schwarzburg-Rudolstadti fejdelemség.	1. Felső urodalom 7, 2. Alsó urodalom két hivatallal.	19	66,000	3474	300,000 tallér.	539 ember.	Monarchiai, tartományi státusok által (1816 óta) korlátolva. Része van a' 16-dik helyben, nagy gyüléskor egy szavazat.	**Günther** (Fridrik) fejdelem, sz. 1793 nov. 6.	—
Hohenzollern-Hechingeni fejdelemség.	1 város, 3 mezővárros és 20 falu.	5½	21,600	3927	100,000 rajnai forint.	145 ember.	Korlátolt monarchiai tartományi státusokkal. Része van a'16-dik helyben; nagy gyüléskor 1 szavazat	**Fridrik** (Vilmos Herm. Konstantin) fejdelem, sz. 1801 febr. 16.	—

Digitized by Google

A' státusnak neve	Politicai felosztása	Terjedelme □ mérföldekben	Lakosok' száma		Státus-jövedelem	Katonai erő béke' idejében és szövetségi illetőség	Státusalkotmanya és viszonya a' német szövetséghez	Uralkodó	Mediatisáltak
			összvesen	egyegy □ mérföldön					
Hohenzollern-Sigmaringeni fejdelemség.	1. Közvetlen tartományok (4 felső hivatal és 3 felső tiszttartóság). 2. Felsőbbségi tartományószék.	20	43,200	2160	300,000 rajnai forint.	370 ember.	Mint Hohenzollern-Hechingenben.	**Károly Antal** (Fridrik) fejdelem, sz. 1785 febr. 20.	Fürstenberg (L.), Thurn és Taxis (f.).
Liechtensteini fejdelemség.	1 mezőváros, 13 falu és puszta. Ezeken kívül terjedelmes közvetett birtokai vannak a' fejdelemnek Ausztriában és Poroszországban, összvesen 104 □mf., 600,000 lakossal, és mintegy 1,200,000 r. for. jövedelemmel.	2½	6200	2480	80,000 rajnai forint.	55 ember.	Monarchiai tartományi státusokkal egy kamarában. Részes a' 16-dik helyben; nagy gyüléskor 1 szavazat.	**Alajos** (Mária József János Joakim Ferencz) fejdelem, sz. 1796 máj. 26.	—
Reussi fejdelemség, idősb ág.	1. Greitzi urodalom. 2. Burgki urodalom.	7	30,000	4285	90,000 tallér.	206 ember.	Monarchiai tartományi státusokkal, a' lovagságból, városokból 's falvakból. Részesek a' 16-dik helyben; nagy gyüléskor egy szavazattal bír külön mindenik.	**XX. Henrik** (Reuss-Greitz) fejdelem, sz. 1794 jun. 29.	—
Reussi fejdelemség, ifjabbik ág.	1. Reuss-Schleitz. 2. Reuss-Lohenstein-Ebersdorf. 3. Gerai urodalom.	21½	69,000	3309	260,000 tallér.	538 ember.	Mint felebb.	**LXII. Henrik** (Reuss-Schleiz) fejdelem, sz. 1785 máj. 31. és **LXXII. Henrik** (Reuss-Lohenstein-Ebersdorf) fejdelem, sz. 1797 mart. 27.	—
Lippe-Detmoldi fejdelemség.	10 hivatal.	20⅔	82,000	3967	300,000 tallér.	130 ember. 690 ember.	Monarchiai, tartomány-státusi collégiummal, melly a' nemesi, polgári és parasztosztályból választott 21 követből áll. (L. Lippe-Schaumburg.)	**Leopold** (Pál Sándor) fejdelem, sz. 1796 nov. 6.	—
Lippe-Schaumburgi fejdelemség.	4 hivatal.	8	23,000	3120	150,000 tallér.	240 ember.	Monarchiai, tartományi státusokkal, mik a' lovagságból, polgárságból és parasztságból választott 13 követből állanak. A' fejdelemségnek Lippe-Detmolddal része van a' 16-dik helyben, nagy gyüléskor 1 szavazat.	**György Vilmos** fejdelem, sz. 1784 dec. 20.	—

Digitized by Google

A' státusnak neve	Political felosztása	Terjedelme □ mérföldekben	Lakosok' száma: összesen	Lakosok' száma: egyegy □ mérföldön	Státus-jövedelem	Katonai erő béke' idejében és szövetségi illetőség	Státusalkotmánya és viszonya a' német szövetséghez	Uralkodó	Mediatisáltak
Waldecki fejdelemség.	1. Waldecki fejdelemség (5 ker.). 2. Pyrmonti fejdelemség (1 ker.).	21⅓	60,000	2768	300,000 tallér.	518 ember.	Monarchiai tartományi státusokkal 1 kamarában. Részes a' 16-dik helyben, nagy gyülés-kor 1 szavazat.	**György** (Henrik Frid.) fejdelem, sz. 1789 sept. 20.	—
Hessen-Homburgi tartomány-grófság.	1. Homburgi urodalom. 2. Meisenheimi urodalom.	7¼	23,100	3186	100,000 tallér.	200 ember. 200 ember.	Monarchiai tartományi státusok nélkül. Részese a' 9-dik helynek, nagy gyülés-kor 1 szavazat.	**Fülep** (Aug. Frid.) sz. 1779 mart. 11.	—
Mainai Frankfurt szabad város.	1 város, 7⅛ falu.	2	63,000	31,500	800,000 rajnai forint.	479 ember.	Democratai; a' törvényhozás 85 emberből álló gyülés által gyakoroltatik. Részese a' 17-dik helynek, nagy gyülés-kor 1 szavazat.	—	—
Lübeck szabad város.	2 város, 68 falu és puszta.	5⅓	46,500	8400	750,000 mark.	406 ember.	Democratai; a' tanács 's a' polgárság egyiránt részt vesz a' törvényhozásban. Részese a' 17-dik helynek, nagy gyülés-kor 1 szavazat.	—	—
Bréma szabad város.	1 város, 1 mezőváros, 42 falu és puszta.	3⅓	57,800	16,514	570,000 tallér.	485 ember.	Democratai; a' tanács 's a' polgárság gyakorolják a' törvényhozást. Részese a' 17-dik helynek, nagy gyülés-kor 1 szavazat.	—	—
Hamburg szabad város.	2 város, 2 mezőváros, 68 falu és puszta.	7	160,000	22,859	400,000 marknál több.	980 ember. 1298 ember.	Democratai; a' törvényhozásban a' polgársággal eljár a' tanács. Részese a' 17-dik helynek, nagy gyülés-kor 1 szavazat.	—	—

Digitized by Google

D. Történetei.

1. Midőn a' régi németek (germanok) a' római birodalommali harczaik által ismeretesekké tették magokat, azon földrész, mellyben — mintegy Europa' közepette — lakoztak, több egymástól független népségek között volt elosztva. Ezek különválasztva és egyenként élvén eleinte, csakhamar az Olaszországon kivül hódítások után törekvő rómaiak' prédájává lettek. De ezen járom alatt az irás' művészetével 's a' kereszty énséggel ismerkedtek meg. Midőn azonban a' germán népségek utóbb együvé szövetkeztek, a' római nép' mindegyre növekedő puhaságánál és erkölcsi süllyedésénél fogva is mind inkább elönyomultak a' római tartományokban, és nagy pusztítások 's vérontések után ledöntötték azon trónt (476 kr. u.), melly még egy századdal azelőtt a' félvilág felett uralkodott.

2. Több német törzsöknek a' római tartományokbani letelepedése óta, Germánia főleg a' frankok — a' közép Rajnánál, — az allemannok — a' felső Rajnánál, — a' friesek és szászok — az alsó Rajnánál az Elbéig, — a' svábok és bajorok — a' Dunánál — és a' thüringiek között a' Harz körül volt felosztva. Ezen népek' sorából kitűntek kivált a' frankok. Hadszerető vezéreik alatt, Chlodowig- és Merowichtól fogva (419 és 451 Kr. u.) nagy Károly császárig (808) nem csak az utánok elneveztetett római Galliát foglalták el, hanem lassankint az allemannokat, svábokat, szászokat, bajorokat és thüringieket is legyőzték. Ezen győzedelmek által a' kereszty énség is Frankországból Németország' keleti részeire terjedett el. A' mainzi, trieri, cölni, würzburgi, osnabrücki, mindeni, verdeni, münsteri, hildesheimi püspöki megyék már fennállottak ekkor.

3. Ezen legyőzött német népségeket, mellyek részben hajdani törvényeik' és szabadságaik' gyakorlatában maradtak, nagy Károly helytartók (herczegek, markgrófok) által kormányoztatá. Igy támadott az ausztriai mark (katonai helytartóság), a' sváb, bajor, szász, frank herczegségek.

4. Midőn a' jámbor Lajos' (le débonnaire) halálával (840) ennek három fija — illetőleg nagy Károly' unokái egymás ellen hadakat viseltek, és Lothar az öszveszövetkezett Lajos és Károly által a' fontenoyi (842) nagy ütközetben megveretett: akkor közös szerződésre lépvén (verduni frigy, 843), Németország a' Rajna' jobb partján I. Lajosban külön királyt nyert. De Németország' carolingiai uralkodói 68 év múlva a' gyermek Lajosban (911) kihaltak. A' német urak kik akkorban a' bajor, sváb, frank és szász herczegek között voltak elosztva, a' királyválasztás' jogát magokhoz ragadván I. Konrád (911 — 919) keletfranconiai herczegben honi királyt adtak magoknak.

5. A' szász törzsökből származott német királyok kitünő érdemeket szereztek magoknak a' német birodalomra nézve. I. Henrik (919 — 936) a' francziaországi belviszályokat arra használá, hogy ismét Lotharingia' birtokába jöhessen, és az Eyder' jobb partján, Jütlandban, a' schleswigi markgrófságot alapitá. Ugyan ő menté meg Németországot (a' merseburgi csata által 933) egy időre a' magyarok' évenkinti berohanásaitól, mellyeknek csak I. Otto az augsburgi csata által mindenkorra véget vetett, 955-ben. E' két király a' vendeket is legyőzé az Elbének jobb partján. Igy eredett a' meissenimarkgrófság. I. Otto a' németek' védelmére több várakat emelt, mellyek utóbb városokká alakultak át.

6. A' német királyok a' római császári koronát is szerezték meg magoknak. I. Otto nyitá meg a' Rómában megkoronázott német királyok' sorát. (962, † 974). A' német és római birodalom' ezen összeköttetésének következményei valának 1) gyakori hadviselések Rómával, mik a' keresztes háborúkkal egyetemben a' német nemesek' számát rendkivülileg fogyasztották; 2) a' felségjog, mellyet a' királynak egykori helytartói, a' herczegek, markgrófok, tartományi grófok, pfalzgrófok, várnagyok 's a' t. magoknak lassankint tulajdonitottak. II. Otto († 983 dec.) és III. Otto († 1002) után következett II. Henrik († 1024 jul.), s' benne a' szász házból csaszárok' sora kihalt.

7. A' frank (salicus) császárok (l. felebb 4. I Konrád), név szerint: II. Konrád († 1039) és III., IV. 's V. Henrik († 1056, † 1106 aug. 7., † 1125 máj. örökösök nélkül) alatt, a' német monarchia, terjedelmére nézve, legfényesebb fokát eléré, a' Kr. e. 250 évi korszak' kivételével, mikoron Germánia olly kiterjedéssel birt, minővel sem azelőtt, sem azután nem soha. II. Konrád Burgundot 's ennélfogva a' Svajczot is Németországhoz kapcsolá, 's az istenbékét (treuga Dei) is előmozditá az ököljog' korlátozására. III. Henrik nagy Károly' hajdani birodalmának csaknem kétharmada felett uralkodott. Azonban e' két császár' országlása alatt keletkeztek a' római székkeli viszályok, mellynek betöltése eddigelé a' császároktól függött, 's melly most vazalljaivá akará tenni a' császárokat. Azon csapás, melly a' császári hatalmat e' viszályoknál fogva (kivált IV. Henrik alatt VII. Gergely által, és V. Henrik alatt, ki 1122-ben II. Calixt pápával a' wormsi concordátumra lépett, melly az investiturai vitát befejező) éré, alkalmat szolgálltatott a' német fejdelmeknek, méltóságok' birtokát örökössé, 's igy magokat függetlenekké tenni, olly annyira hogy csak a' felségjogok' gyakorlása, és a' közvetlen föuralkodás, az utolsó királyok' urodalmainak csekély romjaival, maradott meg a' császároknak. II. Lothár († 1137 dec. 3.) leányának házassága által a' guelfek és ghibellinek közötti híres viszályoknak veté meg alapját.

8. A' hohenstaufi császárok' időkorában (1137 óta) Németország utóbbi alkotmányához közeledett. A' legjelesebb birodalmi fejedelmek' nehányai, jelesen: a' három főkanczellár (a' mainzi, trieri és cölni érsekek), és négy világi főhivatalos (a' cseh király, a' Rajna melléki pfalzgróf, a' szász herczeg, és a' brandenburgi markgróf) a' császárválasztás' kizáró jogát szerezték meg magoknak. A' szász és bajor herczegeknek nagy, 's a' császárt olly annyira veszedelmeztető hatalma, 1180-b. a' szerencsétlen oroszlán Henrikkel megszűnt ismét. A' bajor herczegség egy Wittelsbach' tulajdonává lőn; a' szász herczegség egy anhalti grófnak jutott; de a' szomszéd fejedelmek meg' annyit szakitottak el ez' országtól, hogy a' lauenburgi és wittenbergi kerületek maradtak meg alatta. Egy más anhalti gróf a' brandenburgi grófok' idősb ágát alapitá. Otto oroszlán Henrik' fia a' braunscweigi fejedelemcsalád' törzsökatyjává lőn. A' holsteini és schwerini grófok, továbbá a' pommerni fejedelmek, kik a' szász herczeg' felsőbbsége alatt állottak eddiglen, a' császár' közvetlen felsősége alá kerültek.

9. A' hohenstaufi ház III. Konrád († 1152 febr.) alatt a' welfi birtokokat felosztá tagjai között; I. Fridrik (Barbarossa, vizbe fült 1190), VI. Henrik († 1197), és II. Fridrik (1218 óta, † 1250 dec. 3.) siker nélkül küzdöttek a' pápáknak mindegyre növekedő hatalma ellen; Konradin', IV. Konrád' († 1254 május) fiának vérpadon történt kimultával (1269, oct. 29.) a' család is kihalt. Frank és sváb terjedelmes birtokait a' würtembergi grófok, a' badeni markgrófok (a' zaehringeni herczegek' házából), a' würzburgi püspökök 's a' t. osztották fel magok között. Ekkor támadtak, kivált Sveviában, ama' számos birodalmi conventek, birodalmi lovagok és birodalmi városok, mellyekben Olasz és Franczia ország' példájára egy harmadik, a' papságtól és nemességtől különböző státus alakult (a' polgárság). A' rabszolgaság több német tartományokban eltöröltetett. IV. Konrád' halálával, kivel hollandi Vilmos harczra kelt a' korona' elnyerésére, az utóbbi, ambár a' pápa által pártoltatva, soha illő tekintetet nem tuda magának kivivni, miután egy részről a' papság öt minden hatalmától megfosztá, más részről pedig a' rajnatartományi vámok rendkivüli ingerlettséget szülének. Ugyan ekkortájban a' birodalom' éjszaki részében Hamburg és Lübeck városok kereskedési szerződésre léptek, melly utóbb a' Hansa' vagy hansai szövetség' neve alatt félelmes hatalomra jutott. 1247-b. egy meisseni markgróf, Henrik (a' magosságos) örökség' útján a' thüringeni markgrófok' birtokába jutott. Ez utóbbi családnak egy fejdelemnéjétől származtak a' hassziai tartományi grófok.

Hollandi Vilmos az 1256-diki télen (januar.) hadat viselt a' friesek ellen, melly életébe került. Nagy közbenországlás Németországban (1256 — 1273), melly idő alatt a' thüringi és ausztriai örökösödési háború elejét vevé, Németország pedig cornwallisi Richard és castiliai Alfonz ellenkirályok által a' polgári háború' minden iszonyainak kitétetett. Ez időközben történt a' sváb Konradin' és családának tragicai végveszedelme (l. felebb 9.). Mind ezen rendetlenségeknek véget vetett I. Rudolf habsburgi gróf (1273 sept. 30-án) szerencsés választatása, ki is nem sokára (oct. 31.) Aachenben megkoronáztatott; castíliai Alfonz igényeiről lemondásra biratott; cseh Ottokár megaláztatott, tartományainak hübéres birodalmában meghagyatott (1276 nov.), de utóbb Rudolf ellen feltámadván, a' Marchmezőn, Bécs' szomszédságában megveretett (1278) és megöletett; a' béke, a' birodalom' jószágainak kiegészítése teljesedésbe ment, 's Németország tekintetre kapott újolag.

10. Ausztria, melly I. Fridrik alatt, keleti Bajorország' részével összekapcsolva (1156) herczegségre emeltetett, és a' stájer, kaerntheni és krainiherczegségekkel egyesittetett, a' babenbergi házból származott herczegeinek kimultával (1246) I. Rudolf császár' († 1291 jul. 15.), az ausztriai ház' törzsökatyjának birtokába került; fia I. Albrecht, nassaui Adolf' megbukása (1291 — 1298) és a' gellheimi csatában történt halála (1298 jul. 2.) után lépett a' császári székre. Ezen császár alatt, kinek Burgundra, Hollandra (1300), a' rajnai vámokra, Csehországra (1305), Thüringenre

Digitized by Google

(1306) irányzott vállalatai szerencsétlenül ütöttek ki, a' Svajcznak több cantonjai (elején 13, utóbb 19) külön váltak a' német birodalomtól (1308 januar. 1.) 's a' svajczi szövetséget képezték (Tell Vilmos, Werner, Stauffacher, Fürst Valther, Melchthal Arnold, l. Svajcz 4.). Kimult erőszakos halállal (1308 máj. 1.) János (parricida) unokaöcscse által.

11. A' habsburgi házból származott királyok és császárok néha még más családbeli fejedelmek által váltattak fel. VII. Henrik (választatott 1309 jul. 26. † 1313 aug. 24.) luxemburgi gróf annyiban is használ vevé császári méltóságának, hogy János fiának a' cseh koronát megszerzé. (Nyolczévi trónviszálkodás bajor Lajos († 1347 oct. 11.) és ausztriai Fridrik († 1330) között a' mühldorfi csatáig (1322 sept. 28-án. Lajos' hadi vezére: Schweppermann) János' fiával, IV. Károlylyal († 1378 nov. 29.) a' német császárok' luxemburgi háza kezdetét vevé. Egy már 1338-b. a' frankfurti országgyülésen hozatott törvény a' német birodalomnak a' pápáktóli függetlenségét biztosította, IV. Károly a' császárok' választását az arany bulla által szabályozván (1356 december 25.), ő és fia Venczel (letétetett 1400 aug. 20.) több a' királyokat illető jogokat adtak el a' birodalmi városoknak. Pfalzi Ruprecht († 1410 május' 19.), Jodokus morva markgróf († 1411 jan. 5.) szerencsétlen korviszonyoknál fogva nyom nélkül tüntek el. Zsigmond alatt (1410 — 1437), kiben a' luxemburgi törzsök kihalt, a' meisseni markgrófból szász választó fejedelem keletkezett, és a' nürnbergi várgróf brandenburgi választó fejedelemmé lett. Az eddigi herczegekhez még a' jülichi, clevei, bergi és mecklenburgi járultak. Vallási viszálkodások Huss és prágai Jeromos által (megégettek 1415, és 1416); a' német tanítóknak kivándorlása Prágából Lipcsébe, 's az itteni egyetem' alapítása; lőpor, könyvnyomtatás.

12. II. Albrecht († 1439 oct. 27.) Zsigmond' veje az ausztriai házból származó császároknak szakadatlan sorát megkezdi. III. Fridrik († 1493 aug. 19.) alatt a' fejedelmek már nem jelentek meg személyesen az országgyülésen, 's a' császári méltóság olly mélyen süllyedett Németországban, hogy minden társasági kötelék felbomlás által veszélyeztetett, 's hogy ezeknek megmentésére egy különös tünemény, a' westphaliai vehmbiróságok keletkeztek. I. Maximilián († 1519 jan. 12.) a' birodalmi kamara-itélőszék', a' birodalmi tanács' és a' birodalmi kerületek' felállítása által biztosítá a' belbékét. Ő Németalföldet (utóbb a' burgundi kerület) kapcsolatba hozá a' birodalommal, de a' Svajcz ellen szerencsétlenül ütött ki hadviselése. (L. Svajcz 6., 7.)

13. I. Maximilián' halála után kormányszünet állott be újolag (l. felebb 9.), mellyben ökőljog és tusák voltak ismét a' napi renden. V. Károly' választása (1519 junius 28.) ennek is véget vetett. Koronáztatása előtt megerősíté hitével a' választási capitulatiót, ezen 33 czikkelyből álló fontos alaptörvényt, mellyben a' státusoknak és a' hat választó fejedelemnek császárukhozi viszonyai világosan meghatároztattak, a' vám-, hadi és szövetkezési önkény korlátok közé szoríttatott, és az igazság' szabad folyamata egyes fejedelmek és elleneik között, szabadságaikra és jogaikra nézve, biztosíttatott. (Luther' reformatiójának haladása; augsburgi vallás, pórháború Svábhonban.) A' reformatio nagy változást vont maga után Németország' alkotmányában. Felső- és Alsó-Szászország (kevés kivétellel), Hasszia, Würtemberg, Baden és számos birodalmi város a' pápának egyházi ügyekbeni felsőbbsége alól kibontakozott. A' reformatio által okoztatott schmalkaldi háborúnak (1547) következménye az volt, hogy a' szász választó fejedelmi méltóság, az ország' jóval nagyobb részével az ernesztiágtól az albertire szállott. Amaz ismét a' weimari és altenburgi ágakra oszlott.

I. Ferdinand († 1564 jul. 25. Bécsben) mindjárt római királylyá választatásakor (1530) háborúba keveredett a' schmalkaldi szövetséggel; V. Károly testvére 1558-b. reá szállítá a' császári méltóságot (a' bécsi, brüsszeli, cölni és luzerni pápai nunciaturák' keletkezése). II. Maximilián († 1576 octobre 12.) szerencsésen hadakozott Erdélylyel és az ozmánokkal, 's catholicusok és protestánsok által egyiránt tiszteletben tartatott. II. Rudolf alatt († 1612 jan. 20.), tekintethe nem vételvén a' vallásbeli felekezetek' panasztételei, keletkeztetett a' harminczévi háború (1618 — 1648), melly Mátyás' († 1619 mart. 20.) és Ferdinánd' († 1636 dec. 22.) országlása alatt (a' II. Rudolf által Chehország' számára kiadott felséglevél' eltöröltetése 1620-b. visszahelyezési határozat 1629 mart. 6. Magdeburg' bevétele Tilly által 1631 május' 10. Lützeni csata 1632 novemb. 6. mellyben Gusztáv Ádolf elesik; Wallenstein' halála 1634 febr. 25.) szünet nélkül dúlongott, 's csak III. Ferdinánd alatt († 1657 apr. 2.) a' münsteri és osnabrücki békekötés által (westpháliai béke) befejeztetett elvégre (1648 oct. 24).

14. A' westphaliai béke a' legnagyobb változást vonó maga után Németország' alkotmányában. Először is Franczia-ország a' metzi, touli és verduni kerületek' (Lotharingia) birtokában megerősíttetett, mellyeket t. i. már V. Károly idejében elfoglalt vala; továbbá az ausztriai ház' birtokai az Elsassban ugyancsak Franczia-országhoz kapcsoltattak. A' többi hatalmasságok' — mellyeknek érdekei itt fennforogtak — kielégítése és nyert kárpótlásai jobbára az egyház' rovására 's több egyházi urodalom' világivá tétele által eszközöltettek. Svedországnak Előpommern, Wismar 's a' bremai és werdeni egyházi urodalmak jutottak osztályrészül. A' brandenburgi választó fejedelem Előpommernrei-mint mellynek fejedelmei 1637-b. kiholtak — jogaiért a' magdeburgi urodalom' nagyobb részért, továbbá a' halberstadti, mindeni és camini jószágokat nyeré kárpótlásul. Mecklenburg az odaengedett Wismarért a' schwerini és ratzeburgi urodalmakkal kártalanittatott. A' hessen-casseli tartománygrófnak jutott a' hersfeldi apátság 's a' t. A' braunschweig-lüneburgi család egy mindég a' káptalan által választandó katholicus püspökkel felváltva bírá az osnabrücki urodalmat. A' szász választó fejedelemség a' Lausitznak, 's Bajorország a' választó fejedelmi méltóság' és Felsőpfalz' birtokába jutott. Az országától és választó fejedelmi méltóságától elesett Pfalzgróf' számára a' nyolczadik választó fejedelmi méltóság szerkesztetett, de melly azon esetre, ha a' pfalziak egyike kihalna, ismét eltörlesztendő volna. — Az összes státusoknak jog adatott, mindennemü szövetkezések' kötésére, ollyanok kivételével, mellyek a' császár vagy birodalom ellen irányoztatvák. A' Svajcz és Németalföld tökéletesen önállóknak, és a' római-német birodalom' hatóságától függetleneknek nyilatkoztattak.

15. Néhány német fejedelmi ház nagy tekintetre kapott. A' weimar és gothai herczegek ugyan (miután Altenburg kiholt és nagyjában Gothával egyesíttetett) több ágra oszlott, és más fejedelmi házakban is szaporodott az uralkodók' száma: de másoknak tartományait és tekintetét folyvásti növekedésben látjuk. Brandenburg és a' Pfalz már korábban — a' szász fejedelmek' igényeinek daczára — felosztották egymás között a' julichi, clevei és bergi (kiholt) herczegi családok' urodalmait. Braunschweig-Lüneburg magának sajátítá (1689) a' lauenburgi herczeg' birtokait, 's 1692-b. a' kilenczedik választófejedelmi méltóságra emeltetvén, egy braunschweig-lüneburgi vagy hannoveri választó fejedelem a' nagybritanniai trónra lépett (1714). A' szász választó fejedelem 1697-b. Lengyelország' királyának választatott. A' brandenburgi választófejedelem 1701-b. porosz királylyá alakult át, 's már most egy új hatalmasság létezett Németországban, melly Ausztriával versenyezhetett.

16. I. Leopold császár († 1705 május' 5-én) 1663-ban a' birodalom' státusait Regensburgba egybehíván, segédet kért a' török ellen, és több, a' korábbi gyülésekben el nem döntött kérdések' elintézését ajánlá; ezen gyülés most eloszlatás nélkül folytatá üléseit a' birodalom' felbomlásáig (1806).

17. Időközben Németország' nyugoti szomszéda, Franczia-ország' királya mindég több tartományokat szakított el Németországtól a' Rajna' bal partján. XIV. Lajos (az 1680-ban a' metzi parlament' kebelében alakított egyesületikamara' végzésénél fogva) Elsassnak azon részét is tulajdonítá magának (lásd felebb: 14.) melly nem szállíttatott reája; utóbb a' burgundi kerületet is részenkint elfoglalá. Egyesség' hiánya a' német birodalom' elökelő státusai között, zendülések Magyarországban mellyekre meg török háború következett, 's a' nagyvezérnek mindenfelé rémülést terjesztő hadviselése Bécs ellen, mind ezek akadályozák, a' birodalom' gyülését férfias határozatra lépni, 's a' ryswicki béke (1697) csak kéves elszakított részt kapcsolt ismét Németországhoz. Strassburg 's mi hozzá tartozott a' Rajna' bal partján, Franczia-ország' birtokában maradott.

18. I. József († 1711 apr. 17.) az atyja és elődei alatt kitört spanyol örökösödési háborút folytatá, 's terjedelmes birodalma' minden veszedelmes mozgalmai között bátorság' és meggondolás' jeleit adá; a' bajor és cölni választófejedelmeket hűtleneknek nyilatkoztatá, mint kik a' westphaliai békekötés' ellenére az ellenséges Franczia-országgal szövetségre léptek. A' császári úgy nevezett választási capitulatiók a' XVIII-d. század' kezdetével új alakot öltöttek magokra, 's az összes birodalmi státusok 1713-ben az örökkétartó capitulatiót szerkesztették, mellyet először is VI. Károly császár erősített meg hitével (l. f. 13.).

19. Ezen császárnak, a' habsburg-ausztriai ház' utolsó fisarjadékának († 1740 october 20.) örököse, ambár ezirányt Europa' első hatalmasságaival ama' híres pragmatica i szerződésre lépett, — háborút keletkeztetett Németország' szivében (austriai örökösödési háború), mellyben elején Ausztria, a' nagybritanniai király', mint ama' szövetség' egyetlenegy hívének 's a' nagylelkü magyar nemzetnek segédére szo-

Digitized by Google

ríttatva, veszedelmes harczot vívott Poroszországgal, Bajorországgal, Szászországgal, 's Franczia- és Sardinia ellen, de mellyből még is, az ellenséges frígy' felbomlása után, a' Poroszországgal összekapcsolt Szilezia' feláldozásával (drezdai béke, 1745) diadalmasan bontakozott ki elvégre.

20. A' VII. Károly császár' (választatott mint bajor választó fejedelem 1742-b. 's a' háború' lefolyása alatt több ízben közel volt a' megbukáshoz, † 1745 jan. 20.) hálála által megürült császári szék, I. Ferencz toscánai nagyherczeg' († 1765 august 18.) választatása által (férje és uralkodó társa Mária Theresiának, VI. Károly' leányának és örökösének, † 1780 nov. 29.) ismét az ausztriai ház' birtokába jutott.

21. Új, és az europai fő hatalmasságok' többnemű érdekeit védő háború (1756—1763), melly a' hét évi hadviselés' neve alatt ismeretes, 's a' távol éjszakig, sőt Amerikáig is kiterjedett, 's mellyben a' német hatalmasságok közül Ausztria és Szászország a' poroszok és Hannover ellen harczoltak, hét költséges hadjárás után a' hubertsburgi béke (1763 febr. 15.) által fejeztetett be Németországban, a' nélkül hogy a' birodalom' viszonyai módosúltak volna.

22. Ellenben nehány fontos változás történt a' felebbi háborúra bekövetkezett harmincz évi béke' idejében. II. Katalin orosz császárné az oldenburgi és delmenhorsti grófságokat, mellyeket holsteini osztályrészéért csere' útján Dániától nyert, 1773-b. a' holstein-gottorpi házból származó eutini érsekre szállítá, és II. József császár († 1790 febr. 20.) anyjának Mária Theresiának 1765 óta uralkodó társa, e' két grófságot herczegséggé átalakítá. A' wittelsbachi nemzetség' bajor ágának kihalásával, Bajország egyesült a' Pfalzzal, miáltal a' westphaliai békében a' Pfalz' számára alapított új választó fejedelemség (l. felebb 14) is megszűnt (bajor örökösödési háború, bevégeztetett a' teschení békekötés által 1779-b. maj. 13.). Poroszországban 1792-b. az anspachi és baireuthi markgróf' tartományaival öregbült. II. Leopold († 1792 mart. 1.) még a' franczia forradalom elleni háború' kitörése előtt halálozott meg.

23. Számos jeles német működött e' században a' tudományok' és művészetek' terjesztésére, 's a' német műveltség' gyarapítására, nevezetesen: Adelung, † 1806; Bach J. S. † 1784; Hagedorn, † 1754; Gottsched, † 1766; Gellert, † 1769; Mosheim, † 1755; Winkelmann, † 1768; Ernesti, † 1781; Euler † 1788; Klopstock, † 1803; Herder, † 1803; Kant, † 1804; Schiller, † 1805; Salzmann, † 1811; Goethe, † 1832.

24. A' legfontosabb változásokat, 's végre a' német birodalom' felbomlását is vonó maga után Németországnak a' franczia forradalmi háborúbani elegyedése. II. Ferencz (vál. 1792 jul. 5.), fennséges atyja' elveinek híve, trónra léptével a' csatamezőre is kilépett. (A' birodalmi háború' nyilatkoztatása, háromszoros erő' kiállításával Franczia-ország ellen, 1793 mart. 22.; Mainznak visszafoglalása jul. 22-én; Custine' megveretése Bingennél mart. 28.; Mack' terve Belgium' elfoglalására megbukik; az egyesült ausztriai, porosz és birodalmi seregek' hátrálása, a' Rajnán átkelése 1794 oct.; a' Coburg hg. vezérlése alatt álló seregnél megjelenik a' császár; a' bataviai köztársaság' alapítása; a' Schelde' megnyitása, 1795 maj.; a' birodalom' ötszörös erő' kiállítására felszólíttatik, 1749 oct.; Hessen-Cassel békét köt külön magn' számára, 1795 aug. 28. 's Rheinfels' várát és Katzenellenbogen' részét Franczia-országnak általengedi, mire Poroszország által az apr. 5-én Baselben kötött de nem helyeslett szerződése által bíratott; rövididejü fegyvernyugvás; a' háború újra kigyúl, 1795 őszszel; Károly főherczeg Clairfait' helyébe fő hadi vezér; Jourdan, Moreau, Bonaparte megtámadják Ausztriát három oldalról; Würtemberg' és Baden' külön békekötései, 1797 aug. 7. és 22-én; Károly főherczeg' merész és szerencsés terve, ki Ingolstadtnál a' Duna' bal partjára általkelvén, Jourdant Schweinfurtig visszaszorítja. A' campoformioi béke (1797 oct. 17.) által Belgium Franczia-ország' hatalmába kerül. A' rastadti congressus czélja ugyan abban állott, hogy Németországnak visszaszerezteassék a' béke, de mind e' mellett a' francziák, már a' tanácskozások' megnyitásakor, Mainzot elfoglalták (1798 jan. 25.); a' franczia befolyás Németország ügyeire tetemesen növekedett; déli Németország birodalmi háborút indít, ötszörös erő' kiállításával és 100 úgynevezett rómaihónap' szavazásával (1799 sept. 16.); Károly főherczeg' hősi bátorsága és győzedelme Jourdan felett Stockachnál, (1799 mart. 25.); a' sükeretlen rastadti congressus' felbomlása a' franczia küldöttek' megöletése után, (apr. 28.); Moreau déli Németországban Kray ellen indúl, ki János főherczeg által megmentetik; Moreaunak nagy győzedelme Hohenlindennél (1800 dec. 3.), mire a' francziák felső Ausztriába nyomulnak. Az erre bekövetkezett lunevillei békében (1801 febr. 9.) nem csak a' burgundi kerület, hanem az egész bal Rajna is Franczia-országra száll. Azon fejedelmek, kik tartományaikat a' Rajna' balpartján elvesztették, valamint azok is kik az olaszországi változások által (l. Olaszország) hasonló sorsra jutottak e' béke' következésében a' Rajna' jobb partján nyertek kárpótlást. Franczia és orosz befolyás alatt külön birodalmi választmány határozá meg e' kárpótlást (1802 aug.). Kiegyenlítésre; 1) minden nagyobb 's kisebb birodalmi egyházi birtokok (Reichsstifter), és 2) minden birodalmi városok (Nürnberg', Augsburg', Frankfurt', Hamburg', Lübeck' és Bréma' kivételével) szolgáltak.

Ausztria Trient és Brixen birtokába jutott. Ellenben a' modenai herczegre († 1803), kinek leánya 's illetőleg örököse Ferdinand főherczeggel volt házasságban, Breisgaut és Ortenaut szállítá. A' toscanai főherczegnek Salzburg, Berchtesgaden és Passaunak része jutott, választó fejedelmi méltósággal együtt. Új szerződés' után az eichstädti tartomány is járult a' felebbiekhez.

Bajorország, melly minden pfalzi rajnatartományaitól 's alsó Pfalztól elesett, ezeket nyeré kárpótlásul: 1) a' bajor kerületben: Freisingent és Passau' városát vidékestől; 2) a' sváb kerületben: az augsburgi püspökséget és a' kempteni apátságot, továbbá Kempten, Bopfingen, Buchhorn, Wangen, Leutkirch, Alschhausen, Ulm, Kaufbeuern, Memmingen, Dinkelsbühl, Ravensburg, Nördlingen birodalmi városokat, 's a' waldsasseni, eberachi, St. Ulrichi, afrai 's a' t. apátságokat; 3) a' frank kerületben: a' würzburgi és bambergi egyházi uradalmakat, és Rothenburg, Weissenburg, Windsheim, Schweinfurt, Gochsheim és Sennfeld birodalmi városokat.

A' mainzi választó fejedelem († 1802 jul. 26.) minden méltóságával járó birtokaitól elesett, az aschaffenburgi fejedelemség' kivételével. Kárpótlásul nyeré: 1) a' regensburgi birodalmi várost 's püspökséget (1803 febr. 1. érsekség); 2) Wetzlar' városát; 3) a' rajnai vám tetemes részét. Ő most, mint az egyetlenegy egyházi választó fejdelem, a' német birodalom' főkancellárja 's primása volt egyszersmind.

A' würtembergi herczegnek rajnántúli veszteségeiért jutott: 1) az elwangeni fejdelmi apátság; 2) nyolcz kisebb birodalmi apátság; 3) kilencz birodalmi város, nevezetesen: Weil, Reutlingen, Esslingen, Rothweil, Giengen, Aalen, Hall, Gmünd, Heilbronn; 4) a' választó fejdelmi méltóság.

A' badeni markgróf, parányi veszteségeért a' Rajna' bal partján következő kárpótlást nyert: 1) a' speyeri, baseli és strassburgi egyházi urodalmaknak a' Rajna' jobb partján fekvő részeit; 2) 11 birodalmi apátságot; 3) hét birodalmi várost: Offenburg, Zellhammersbach, Gengenbach, Überlingen, Biberach, Pfullendorf és Wimpfen (Biberach csere' útján Würtemberghez, Wimpfen Hasziához jutott); 4) a' constanzi egyházi urodalom' birtokait; 5) a' rajnai Pfalznak Neckar melletti részét; 6) a' választó fejdelmi méltóságot.

A' hessen-casseli tartománygrófnak Amöneburg, Fritzlar, Naumburg, és Neustadt, előbb Mainzhoz tartozó jószágrészek, 's a' választó fejdelmi méltóságok ítéltettek oda. Hessen-Darmstadtnak nehány mainzi és pfalzi urodalomrészeken kivül a' westpháliai herczegség, a' wormsi egyházi urodalom' maradványai 's Friedberg' városa estek kárpótlásul.

A' porosz királynak jutottak: a' hildesheimi és paderborni egyházi urodalmak, az erfurti és untergleicheni járás, Eichsfeld és Treffurtnak mainzi jaruléka, a' münsteri egyházi főurodalom' nagyobb része, Mühlhausen, Nordhausen és Goslar birodalmi városok, 's a' quedlinburgi, elteni, esseni, verdeni és kappenbergi apátságok.

Más kisebb birodalmi fejedelmek, például: Hohenlohe-Bartenstein, Löwenstein, Leiningen, Salm, Wiedrunkel, Aremberg (a' münsteri főurodalom' része által), Solms, Wittgenstein, Isenburg, Thurn és Taxis 's t. e. jószágrészek és apátságok által, részben nyereséggel is kártalaníttattak.

Azonegy időben, midőn a' három egyházi választó fejdelemségből csak egy maradott fenn, Salzburg, Würtemberg, Baden és Hessen-Cassel' számára 4 új választó fejdelemség rendszeresztetett. A' birodalmi városokból csak a' felebbnevezett hatrendbeli maradott függetlenségben. A' burgundi kerület odaveszett egészen, 's a' felsőrajnai, alsórajnai, és westphaliai kerület tetemes csonkulásokat szenvedtek.

Az ulmi csata után harmadfél hónappal később kötött pozsonyi béke (1805 december 26.) még fontosabb változásokkal járt. Ausztria elvesztő ezáltal: Tyrolist, Eichstädtet, Passaut, Burgaut, a' vorarlbergi urodalmakat, Lindaut, az öt dunai várost, Breisgaut és Ortenaut. Más részről Salzburg és Berchtesgaden Ausztriához kapcsoltatott, melly tartományokért a' salzburgi választó fejdelemnek (Ferdinand főhgnek) Würzburg jutott.

Bajországnak osztalékul esett (Würzburgért) Burgau, Eichstädt, Passaunak ausztriai része, Tyrolis Brixennel és Trienttel, a' vorarlbergi urodalmak, Lindau és Augsburg bir. város. A' würtembergi választó fejdelem Breisgaunak részét (melly 1806-b.

Digitized by Google

csere' útján Badenhez került) Hohenberget, Nellenburgot, 's az őt dunai várost: Ehingen, Munderkingen, Riedlingen, Mengen és Sulgau — nyeré. Breisgaunak másik része, valamint Ostenau és Constanz' városa Badennel kapcsoltatott együvé. A' bajor és würtembergi választó fejedelemségek királyságokká alakíttattak át. Baden megelégedett a' nagyherczegi czímmel. A' bergi herczegségből, mellyet a' bajor király 1806 febr. Franczia országnak engedett át, 's Clevének maradványaiból a' bergi nagyherczegséget teremté Napoleon sógora' Murat herczeg' számára. Bajorországnak az anspachi fejedelemség és Nürnberg városa szolgált kárpótlásul. Az általengedett Anspachért Poroszország' királya a' hannoveri tartomány' elfoglalására hatalmaztatott fel.

35. A' német birodalmi fejedelmek nagy része 1806 jul. 12. Párizsban a' rajnaszövetségre lépett, mellynek következésében aug. 1. a' birodolomhozi viszonyaiból kiléptek, mi II. Ferencz, császárt arra bírá (aug. 6.), hogy a' német császárságról lemondana. 'S ez volt vége a' 963 évig (843 — 1806) tartott német birodalomnak, mellynek helyébe a' rajnai szövetség léptettetett. Ekkor több birodalmi fejedelem mediatisáltatott, a' rajnai szövetség felségjoggal bíró tagjainak alárendeltetett, nevezetesen 1) Bajorország alá: Öttingen, Schwarzenberg, Hohenlohe-Schillingsfürst, Thurn és Taxis, Fugger herczegek; 2) Würtemberg alá: Löwenstein-Wertheim, Hohenlohe (3 ágban) herczegek, és számos egykori birodalmi grófságok, 3) Baden alá: Fürstenberg, Leiningen és Schwarzenberg, Löwenstein-Wertheim (másik ág), Salm-Krautheim herczegek, 4) Frankfurt alá: nehány löwensteini birtokrész; 5) Hasszia alá: Homburg, Solms, Wittgenstein, Friedberg, Erbach, 's a't., 6) Nassau alá: Wied, Solms; 7) Berg alá: Limburg-Styrum, a' siegeni, dillenburgi (nassaui) ágak, Bentheim grófok 's a' t. A' birodalmi lovagság azon fejedelmek' felsősége alá került, kiknek tartományaiban feküdtek jószágaik.

A' rajnai szövetségbe lépett még, a' porosz hábórú' kitőrése előtt a' würzburgi nagyherczeg, 's lefolyása alatt (decemberben) a' szász választó fejedelem 's a' szász herczegek, az anhalti herczeg, Schwarzburg, Reuss, Waldeck, Lippe fejedelmek. A' szász választó fejedelem a' királyi czímet elvállalá. A' tilsiti béke után még a' mecklenburgi és oldenburgi herczegek járultak a' rajnai szövetséghez.

36. Az Elbe' bal partjain fekvő tartományokból, mellyeket Poroszország a' tilsiti békekötéskor veszített, Napoleon franczia császár Jeromos testvére' számára a' westpháliai királyságot alakítá 1807 jul. Az ebbe kebelezett tartományok voltak e' következők: 1) a' hasszíai választó fejedelem' és a' braunschweigi herczeg' tartományai; 2) Eichsfeld; 3) a' brandenburgi Altmark az Elbe' bal partján; 4) Quedlinburg; 5) a' kalenbergi fejedelemség' göttingi része; 6) a' grubenhageni fejedelemség: 7) a' magdeburgi herczegség; 8) a' halberstadti fejedelemség; 9) a' hildesheimi fejedelemség; 10) Goslar, Mühlhausen és Nordhausen birodalmi városok; 11) a' mindeni fejedelemség; 12) a' ravensbergi grófság; 13) a' werningerodi grófság; 14) az osnabrücki fejedelemség, 15) a' hohensteini és mansfeldi grófság. Ezen tartományokhoz 1810-b. még a' hannoveri tartomány' hátramaradott része, Lauenburg' részbeni kivételével kapcsoltatott. Keleti Friesland és Jever Hollandhoz járultak.

A' bergi nagyherczegséget Napoleon következő porosz tartományokkal szaporítá (1809): Münster, Mark, Lingen, Tecklenburg 's Verden; midőn Murat a' nápolyi királyszékre emeltetett, Lajos hollandi király' fiának és örökösének jutott a' nagyherczegség.

37. A' bécsi béke által (1809 oct. 14): 1) a' kraini herczegség, 2) a' kärntheni herczegség' villachi része, 3) az ausztriai főherczegség' Innkerülete 's a' hausrucki kerület' része; 4) Salzburg és Berchtesgaden Napoleon' birtokába jutott. A' 3-dik és 4-dik sz. alatti tartományok Bajorországgal összekapcsoltatván, ez Tyrolis' déli részét Franczia országra szállítá, 's a' würtembergi királynak és badeni nagyherczegnek sveviai birtokait engedé át. A' würzburgi nagyherczeg nehány frankoniai kerületet nyert ugyancsak Bajorországtól. A' rajnai szövetség' alakulása óta a' választó főkanczellár' helyébe léptetett herczegprimás regensburgi fejedelemséget Bajorországra szállítá. Pótlásul a' hanaui és fuldai tartományok' nagyobb része jutott néki, 's Frankfurt' városa vidékestől, frankfurti nagyherczegség' czíme alatt. Hanaunak hátramaradott része a' hasszíai nagyherczegséghez kapcsoltatott, 's a' fuldai maradványok Würzburghoz. Napoleon azonban saját birodalmát mindinkább előbbeni kiterjeszté Németországban (1810), a' bergi és westpháliai tartományok' egy részén kívül az oldenburgi herczegséget, 's Hamburg, Lübeck és Brema városokat a' franczia császársághoz kapcsolván.

38. Napoleon' császárságának megbukásával, a' franczia főuraság éjszaknyúgoti Németországban, 's a' rajnai szövetség is szüntettetett meg. Már az első párizsi béke által (1814) a' több német státusoktól elszakított tartományok előbbeni viszonyaikba illesztettek, és a' második (1815) által még Landau' városa is a' közte és a' franczia szélek közt fekvő tartományrészszel Németországhoz csatoltatott. A' porosz király a' hannoveri és hessen-casseli választó fejedelmek', 's a' braunschweigi herczeg, eddiglen a' westpháliai királyságot alakító tartományaikat meg' magoknak tulajdonították; az ausztriai császár 's az oldenburgi herczeg a' Napoleon által elszakított részek' birtokába jutottak ismét. Az ausztriai, porosz, bajor, hannoveri 's egyéb státusok részben tetemesen öregbíttettek (l. Ausztria. Poroszorsz.) Bajorország az Ausztriának általengedett tartományokért a' Toskánába visszahelyezett würzburgi nagyherczeg' birtokait nyeré, továbbá az aschaffenburgi fejedelemséget, a' Rajna' bal partján fekvő egykori pfalzi, zweibrücki, trieri, speyeri, saarbrücki tartományok' kerületeivel 's Landauval 's a' t. egyetemben. Hannover (1814 óta királyság) Hildesheim és keleti Friesland fejedelemségekkel, 's nehány apróbb tartományokkal öregbült. A' hasszíai választó fejedelem — most már fuldai nagyherczeg egyszersmind — az isenburgi és fuldai tartományoknak részét nyeré 's a' t. A' hasszíai nagyherczegnek azokért mikről lemondott, Mainz' városa (mint birodalmi vár), Worms, 's az isenburgi tartománynak része 's a' t. jutott. A' németalföldi királynak a' luxemburgi nagyherczegség ítéltetett oda. A' nagyherczegek' sorába lépő weimari herczegnek, a' szász királyság' neustädti kerületének jóval nagyobb része, 's még nehány más szász, erfurti és fuldai járás esett osztályul. A' Saalfeld Coburgi herczeg a' Rajna' bal partján fekvő Lichtenberg fejedelemség' birtokába jutott, melly utóbb az 1834 maj. 31. költ szerződés' erejénél fogva Szász-Coburg-Gothától Poroszországra szállíttatott. A' mecklenburg-schwerini herczeg a' svédektől vásárlott Wismar' városának birtokába lépett ismét; a' mecklenburg-strelitzi herczegnek 10,000 lakossal bíró urodalmak ítéltettek oda, 's a' szintúgy nagyherczeggé lett Holstein-oldenburgi herczeg birtokait Birkenfeld fejedelemséggel szaporítá. Nassau a' Poroszországnak általengedett részekért Dillenburgot egészen, 's Dietz és Hadamar fejedelemségeket részben nyeré, 's a' t. A' hessen-homburgi tartománygróf felségjogokkal bíró fejedelemmé lőn ismét, birtoka 10,000 lakosnyi járulékkal szaporodván. Lübeck, Frankfurt, Brema és Hamburg független, szabad városoknak ismertettek. Ellenben a' szász király (l. Poroszorsz.) országának felét elveszté, 's a' frankfurti nagyherczeg, az isenburgi és leyeni fejedelmek kiléptettek a' német felségek' sorából.

39. A' bécsi congressusban (1814 és 15) a' korábbi események nevezetesen a' német birodalom felbomlása 's a' rajnai szövetség által függetlenekké vált összes német státusok új szövetségre (német szövetség) léptek, mellyben függetlenségöket viszonyosan biztosítván állandó szövetségi gyülést (majnai Frankfurtb.) alapítottak, mint melly e' státusegyesület' minden külső és belső ügyeiben eljár, 's névszerint a' szövetségi tagok közötti viszálkodásokat jól szerkezett úgynevezett austraegalitélőszék' útján elintézi, és szükség esetében végre is hajtja.

A' mediatisált birodalmi státusok' jogállapota, valamint a' néhai német birodalom' egyéb osztályai és érdekei is, emez új Németország' létegítésekor, a' lehetőségig tekintetbe vétettek.

40. A' német szövetség 1825-b. a' szászgothai főág' kihalása által 39 tagról 38-ra szállott, de más részről a' kniephauseni urodalomnak Oldenburgtóli különválasztásával (1826) új tartományi felség alapíttatott. Mióta (1817 jul. 7.) a' függetlenné vált hessen-homburgi tartománygyróf egy virilszavazattal a' német szövetségbe felvétetett, a' szövetségi gyülés ismét 39 szavazóból és 70 szavazatból áll. Szilárd rendszabások által 1817-től kezdve a' több helytt mutatkozó demagogiai forrongások' lecsillapítását eszközlé a' szövetség, 's midőn a' Svajczban tartózkodó német szőkevények' viselete Németország' nyúgodalmát veszélyeztetné, olly lépések történtek, mik a' szövetség' követeléseit kielégítették. A' szövetségi gyülésnek nyilvánosokká lett határozatai és intézkedései közül ezek a' legújabbak és legfontosabbak: egy középponti hatóság' kineveztetése Mainzban forradalmi szövetkezések' vizsgálatára 1833 jun.; az irományok' elküldésének büntetőjogi és rendőrségi ügyekben tökéletes megszüntetése 1835 nov. 5.; azon határozat, hogy a' német szövetség ellen bűntettek, alkotmánya elleni merények, 's illyes czélu egyesületekbeni részvétel, minden német státusban azonképen bűntettessenek meg, mintha egyes státusok ellen volnának irányozva, 's hogy státusvétkességről vádolt egyedek, a' saját alattvalók' kivételével — a' megsértett vagy veszélyeztetett státusnak kiadatandók, 1836 aug. 18.; általános rendszabások az egyetemi fegyelem' fenntartására, és politicai egyesületek' akadályoztatására 1834 nov. 13.; az austrägaleljárás' közelebbi meghatározása: hogy azon esetre, ha valamelly pör' lefolyása alatt újítások történnének, az

Digitized by Google

ausztrágaltörvényszékek ugyan feltétlen parancsokat bocsáthatnak ki, de birságok nélkül, hogy a' végrehajtás azonban a' szövetségi gyülést illeti, 1833 febr. 28.; végre az utánnyomtatás' tökéletes megszüntetése, 1837 nov. 9. Egyike a' németszövetségi gyülés' legfontosabb kiterjedéseinek és további kiképzéseinek: a' választott bírák' intézete, melly 1834 Bécsben tartott tanácskozások' alkalmával szóba hozatván 1834 october 30. a' németszövetség' nagyobb gyülésében egyhangulag elfogadtatott. A' szövetségi státusok ez által lekötelezték magokat, ollyas viszályok' alkalmával, mellyek az alkotmányok' magyaráztatásakor, vagy a' meghatározott felségi jogok' gyakorlásakor a' státusokat illető közbenmunkálás' határai iránt támadnak, a' szövetség' közbenjárásának megkeresletése előtt, választott bírák általi elintézéshez folyamodni.

31. Belső létegítésének folytonos kimívelése 's a' szövetség' belső közlekedési viszonyainak' folytatólagos tökéletesbítése által Németország mindég erősbülő jövendőnek néz elejébe. Egyes nyugalom és csendbontások, mint következményei a' franczia juliusi napok' izgalmának, 's a' belga és lengyel politicai változásoknak, az egésznek egységére befolyás nélkül maradtak, 's általjában véve csak múlékony természettel bírtak. Braunschweigban új uralkodót (1831 apr. 25.) és Szászországban új alkotmányt (1831 sept. 4.) vontak magok után. Jelenleg a' belső béke a' szövetségi státusok' egész terjedelmében tartósan megállapítottnak látszik, 's a' hannoveri egyenetlenség kormány és nép között, mellynek oka Erneszt Auguszt király' kormányzása' kezdetével adott azon kinyilatkozásában rejtezik (1837 jul. 5.): hogy az 1833-diki alkotmány reá nézve nem bir kötelező jogerővel, 's hogy annak, mit az ország' szükségeire nézve czélirányosnak tart, sokban meg nem felel, — szintúgy békésen elintéztetett. Nem egy helytt azonban az egyházi és világi hatalom közötti régi vita újolag ébredezni látszik, 's a' porosz kormány jónak látá, a' cölni, gneseni és poseni érsekek ellen keményebb rendszabásokhoz nyúlni

32. Kereskedés és ipar példátlan buzgósággal és hatékonysággal fejleszték ki erőjöket a' legújabb időben. A' belső kereskedési közlekedés' előmozdításához kivált a' Poroszország által csak nem minden német státusokkal (az ausztriai német tartományok', Mecklenburg', Holstein', a' hanzavárosok', Hannover', Braunschweig', Lippe' és Oldenburg' kivételével) kötött kereskedési és vámegység (német vámegyesület) is tetemesen járult; — ezen külföldtől különválás által, melly több eddigelé kívülről behozatott szükségeket drágábbakká tőn, a' lelemények szellem is nyert, 's a' gyárak' és kézművek' hatósága lényegesen öregbült. Szintúgy kereskedési egység felé van irányozva a' (1837 aug. 25.) porosz vámegyesület' déli státusainak (Bajorország, Würtemberg, Baden, hassziai nagyherczegség, Nassau és Frankfurt) szerződése a' pénzügy' egyenszerű alakítása iránt a' forintok és krajczárok szerinti számolás' fenntartásával, mellyhez 1838 julius' 30. a' porosz vám- és kereskedési egyesületbe lépett státusok' (Porosz-, Bajor-, Szászország, Würtemberg, Baden, Kurhasszia, hassziai nagyherczegség, Szász-Weimar, Szász-Meiningen, Szász-Altenburg, Szász-Coburg és Gotha, Nassau, Schwarzburg-Rudolstadt és Schwarzburg-Sondershausen, Reuss (id. ág.), Reuss-Schleiz és Reuss-Lohenstein, Frankfurt) pénz körülti egyezkedése is járult. A' német kereskedés' hatalmas emelkedésére szolgálnak a' már több státusokban fennálló vasútak, 's közülök eddigelé a' Ferdinand császár után neveztetett éjszaki vasút, 's a' Lipcse és Drezda közötti (megnyittatott 1838 — 1839) legnagyobb terjedelemmel bírnak; a' kereskedést tetemesen előmozdítják továbbá a' dunai gőzhajózás, melly Németországot közvetlen közlekedésbe hozza a' kelettel, 's a' megszaporodott bankok és számos biztosító egyesületek. A' részvényegyesületi rendszer szintúgy egyetemiebb és hatósabb jellemet kölcsönöz az iparnak. A' gépészet is mindinkább függetlenné válik a' külföldtől; a' lipcse-drezdai vasút' gépei Németországban készültek. — A' tudományosságban e' napig megőrzé régi dicsőségét a' német, 's 1810-ben Hahnemann (sz. 1755) egy uj gyógytudományi rendszert, a' homöopathiát alapítá. A' képző művészet kivált Bajorországban 's a' Rajna mellett új korszakát ünneplé (müncheni és düsseldorfi festőiskolák); 's e' szerint Németország minden tekintetben méltó czél felé törekszik, mellyet szilárd akaratánál fogva nam fog elvéteni.

A' német szövetségi státusokban országló királyi és nagyherczegi házak' származása.

I. Az ausztriai tartományokban.

(Lásd: az ausztriai birodalmat.)

II. A' porosz tartományokban.

(Lásd: a' porosz birodalmat.)

III. A' bajor királyságban.

KÁROLY TIVADAR, pfalzi választó fejdelem, a' sulzbachi házból, † 1799.

MAXIMILIÁN JÓZSEF, a' pfalz-zweibrückeni választófejdelmi ágból, Bajorországot 's a' választó fejdelemséget örökben nyeri, 1805-ben királylyá leszen, † 1825.

Első házasságából:

I. LAJOS (Károly Auguszt), sz. 1786 aug. 25., atyja' *I. Máximil.* halála után 1825 oct. 13. kezd országolni; házasságban 1810 oct. 12. óta *Theresia Carol. Luisa Friderika Amália*, szászaltenburgi herczegnővel, sz. 1792 julius' 8.

Augussta Amália, sz. 1788 jun. 21., a' leuchtenbergi és eichstädti herczeg' özvegye.

Carolina Augussta, sz. 1792 febr. 8. házasságb. 1816 oct. 29. óta *I. Ferencs* ausztriai császárral; 1835 mart. 2. óta özvegy.

KÁROLY TÓDOR, sz. 1795 jul. 7.

Második házasságából:

Eliza, (l. Poroszorsz.) — *Amália Augussta*, (l. Szászorsz.) — sz. 1801 nov. 13.

Sophia Friedr. Dorothea, (l. Ausztr.) — *Mária Anna Leopoldina*, (l. Szászorsz.) — sz. 1805 jan. 25.

Ludovica, sz. 1808 aug. 30. *Maximilián* bajor herczeg' hitvese.

MAXIMILIÁN, koronaörökös, szül. 1811 nov. 28. feleségül vette *Frid. Franc. Aug. Máriát*, Vilmos porosz herczeg leányát, sz. 1842.

Mathilda Car. Vilh. Charlotta, sz. 1813 aug. 23. a' hassziai nagyherczeg' örökösének hitvese.

OTTO (Frid. Lajos), sz. 1815 junius' 1. Görögország királya. (L. Görögorsz.)

Luitpold Károly József Vilm. Laj., sz. 1821 mart. 12.

Adelgunda Aug. Charl. Eliza Amália Sophia Mária Luiza, sz. 1823 mart. 19. neje modenai *Ferencs*, örökös herczegnek, 1842 óta.

Hildegard Luiza Charlotta Ther. Fridr., sz. 1825 jan. 10.

Alexandra Amália, sz. 1826 aug. 26.

Adalbert Vilmos György Lajos, sz. 1828 jul. 19.

Digitized by Google

IV. A' szász királyságban.

FRIDRIK KERESZTÉLY, választó fejdelem, † 1763 dec. 17.

I. Fridrik Auguszt',
sz. 1750 dec. 23. Atyja után trónra lép 1763 dec. 19. Királylyá leszen 1806 dec. 11. † 1827 május' 5. Házasságra lép 1769 jan. 29. *Amália Mária Aug.*, Pfalz-Zweibrückeni herczegnővel, sz. 1752 maj. 11. † 1828.

Auguszta Mária Nep. Antonia Xav. Franc. Aloizia,
sz. 1782 jun. 21.

† 1836 junius' 6.
I. Antal
(Clemens Tódor),
sz. 1755 dec. 27. Király 1827 máj. 5 óta; házasságban *a) Mária Car. Antonia*, sardiniai herczegnővel 1781 oct. 24. óta, sz. 1764 jan. 17. † 1782 dec. 23. *b)* 1787 oct. 18. óta *Mária Ther.*, ausztriai herczegnővel, sz. 1764 jan. 14. † 1827 nov. 7.

† 1838 jan. 3.
Maximilián Mária József,
szül. 1759 apr. 13. A' koronáról lemond 1830 sept. 13. Házasságra lép *a)* 1792 máj. 9. *Car. Mária Ther.*, parmai herczegnővel, sz. 1770 nov. 22. † 1804 mart. 1.; *b)* 1825 nov. 7. *Mária Luiza Charl.*, luccai herczegnővel, sz. 1802 oct. 1.

Első házasságából:

Amália Maria Fridr. Auguszta,
sz. 1794 aug. 10.

Mária Ferdinanda Amália,
sz. 1796 apr. 27., a' toscánai nagyherczeg' özvegye.

II. FRIDRIK AUGUSZT,
sz. 1797 máj. 18., atyja' lemondásának következésében 1836 jun. 6. óta király előbb - 1830 sept. 13. fogva uralkodó társ.; házasságban *a)* 1819 sept. 7. óta *Car. Ferd. Ther. Jos. Demet.*, ausztriai herczegnővel, sz. 1801 † 1832 máj. 22.; *b)* 1833 apr. 24. óta *Mária Anna Leopoldina*, bajor herczegnővel, sz. 1805 jan. 27.

Anna Mária Carolina,
sz. 1799 nov. 15. toscánai nagyherczegnő, † 1832.

N. János Mária József,
sz. 1801 dec. 12. Házasságra lép 1822 nov. 21. *Amália Auguszta*, bajor herczegnővel; sz. 1802 oct. 1.

Mária Auguszta Fridr., sz. 1827 jan. 22.

Fridrik Auguszt Albert,
sz. 1828 apr. 23.

Mária Eliza,
sz. 1830 febr. 4.

Fridrik Auguszt Erneszt,
sz. 1831 apr. 5.

Fridrik Auguszt György,
sz. 1832 aug. 8.

Mária Sidonia,
sz. 1834 aug. 16.

Anna Mária,
sz. 1836 jan. 4.

Margita,
sz. 1840 máj. 24.

V. A' hannoveri királyságban.

ERNESZT AUGUSZT,
sz. 1771, junius' 5., Hannover' királya, nagybritanniai és irlandi királyi herczeg, cumberlandi herczeg 's a' t. *IV. Vilmos* angol király testvérbátyja után a' hannoveri királyság' országlásához fog 1837 jun. 20. (l. Nagybritt.); házasságban 1815 máj. 29. óta *Fridr. Luiza Carol. Sophia Alexandrina*, mecklenburg-strelitzi herczegnővel, sz. 1778 mart. 2. özvegye *a)* 1796-b. *Lajos*, porosz kir. herczegnek; *b)* 1814-b *Fridrik Vilmos*, Solms-braunfelsi hgnek.

György Fridrik Sándor,
koronaörökös, sz. 1819 máj. 27.

VI. A' würtembergi királyságban.

I. FRIDRIK választófejdelem 1803, király 1805, † 1816 oct. 30.

I. VILMOS,
sz. 1781 sept. 27., atyja' I. Fridrik halálával trónra lép 1816 oct. 30.; házasságban *a)* 1816 jan. 24. *Catharina Paulowna*, sz. 1788 máj. 21. orosz nagyherczegnővel és *György Péter*, holstein-oldenburgi herczeg' özvegyével; *b)* 1820 apr. 15. *Paulina Ther. Luiza*, sz. 1800 sept. 4. *Lajos*, würtembergi herczeg' leányával.

Catharina Friderika Sophia Dorothea,
Montfort herczeg' hitvese, sz. 1783 febr. 21. † 1835 nov. 28.

Pál Károly Fridrik Auguszt,
sz. 1785 jan. 19. házasságra lép 1805 sept. 28. *Charlotta Catharina*, szászaltenburgi herczegnővel, sz. 1787 jun. 17.

Charl. Friderika Mária,
sz. 1807 jan. 9. jelenleg *Helena*, Mihály orosz nagyherczeg' hitvese.

Fridr. Károly Auguszt,
sz. 1808 febr. 21. kir. würt. főőrnagy, egy orosz dzsidásezred'-feje.

Paulina Fridr. Mária,
sz. 1810 febr. 25., *Vilmos György Auguszt Henrik*, nassaui herczeg' özvegye, 1839 aug. 20. óta.

Auguszt Fridr. Eberhard,
sz. 1813 jan. 24., kir. porosz ezredes.

Első házasságából:

Mária Fridr. Charlotta,
sz. 1816 oct. 30.

Sophia Fridr. Mathilda,
sz. 1818 jun. 17.

Második házasságából:

Cath. Fridr. Charlotta,
sz. 1821 aug. 24.

Károly Fridr. Sándor,
koronaörökös, sz. 1823 mart. 6.

Auguszta Vilh. Henr.,
sz. 1826 oct. 4.

VII. A' bádeni nagyherczegségben.

KÁROLY FRIDRIK, Baden-Badent örökli 1771, vál. fejdelem 1803, nagyherczeg 1806, † 1811.

Első házasságából:

Károly Lajos,
sz. 1751, trónörökös, † 1801; házasságban *Amália Friderika*, hessen-darmstadti herczegnővel, sz. 1754, † 1832.

Fridrik,
sz. 1756, † 1817.

Lajos
(Vilmos Auguszt),
sz. 1763 febr. 9., *Károly Lajos Fridrik*, unokaöcsse' halálával országláshoz fog 1818 dec. 8. † 1830 mart. 26.

Carol. Fridr. Vilhelmina,
sz. 1776-b. 1825 óta özv. bajor királyné.

Károly
(Lajos Fridrik),
sz. 1786, nagyhercz. 1811 jun. 11., † 1818 dec. 8. házasságban 1806 óta *Beauharnois Steph. Luiza Adriána Napoleonneval.*

Vilh. Luiza,
hessen-darmstadti nagyherczegné, sz. 1788, † 1836.

Luiza Amália Stephania,
szül. 1811, *Wasa Gusztáv* herczeg' hitvese 1830 óta.

Jzsefa Fr. Luiza,
sz. 1813, házasságban 1834 *Károly* hohenzollern-sigmaringi herczeggel.

Mária Amália Elisab. Carolina,
sz. 1817.

LEOPOLD
(Károly Fridrik),
szül. 1790 aug. 29., mostoha testvére' (Lajos') halálával országolni kezd 1830 martius' 30.; házasságban 1819 óta *Sophia Vilh. IV. Gusztáv* sved király' leányával, sz. 1801.

Második házasságából:

Vilmos
(Lajos Auguszt),
sz. 1792, markgróf, badeni gyalogság-tábornok, házasságban 1830 oct. 16. óta *Elisa Alex. Constantia*, württ. herczegnővel, sz. 1802.

Amália Christ. Carolina,
sz. 1795, *Károly Egon*, fürstenbergi herczeg' hitvese 1818-b.

Max
(Fridrik János Erneszt),
sz. 1796, bádeni főőrnagy.

Alexandra Luiza Am. Fr. Elisab. Sophia,
sz. 1820.

Lajos,
sz. 1824 aug. 15. nagyherczegi örökös.

Fridrik Vilmos Lajos,
sz. 1826.

Vilmos Lajos Auguszt,
sz. 1829.

Károly Fridrik Gusztáv Vilm. Max,
sz. 1832.

Mária Amália,
sz. 1834.

Czéczilia,
sz. 1839 sept. 20.

Sophia Paul. Henr. Mária Amál. Luiza,
sz. 1834 aug. 7.

Paul. Sophia Elis. Mária,
sz. 1835 dec. 18.

Leop. Vilh. Paulina Amália Max.,
sz. 1837 febr. 22.

Digitized by Google

VIII. A' hessen-casseli fejdelemségben és a' fuldai nagyherczegségben.

IX. VILMOS, sz. 1743, mint választó fejdelem (1803) I., † 1821.

Mária Friderika,	*Carolina Amália*,	II. VILMOS,
sz. 1768, az Anhalt-Bernburgi herczeg' elvált hitvese, 1834 óta özvegy, † 1339.	sz. 1771, szász-gotha-altenburgi özvegy herczegné.	sz. 1777 julius' 28., atyja' halálával országolni kezd 1821 febr. 21., házasságra lép 1797-b. *Aug. Fridr. Christiana*, porosz k. herczegnővel, sz. 1780.

Carolina Fridr. Vilhelmina,	FRIDRIK VILMOS,	*Mária Fridr. Vilh. Krisztina*,
sz. 1799.	kormányörökös, sz. 1802 aug. 20., országlótárs 1831 sept. 30. óta. (Hitvese morganaticai házasságban: Schaumburg *Gertrud* grofné, sz. 1806.)	sz. 1804, házasságban 1825 óta *Bernát Erich Freund*, Szász-meiningeni herczeggel.

IX. A' hessen-darmstadti nagyherczegségben.

I. LAJOS (mint tartománygróf X-dik), sz. 1753 jun. 14., atyja halála után országláshoz fog 1790 apr. 6. nagyherczeggé lesz 1806, † 1830 apr. 6.

II. LAJOS,	GYÖRGY,	FRIDRIK	EMIL
nagyherczeg, sz. 1777 dec. 26., atyja után a' nagyherczegi székre lép 1830 apr. 6., 1836 óta *Vilhelmina Luisa*, bádeni herczegnő halálával (sz. 1788) özvegységben.	(Lajos Kár. Fridr. Erneszt), sz. 1780 nagyherczegi gyalogsági tábornok, házasságban 1804 óta *Car. Ottilia*, niddai herczegnővel, sz. 1786.	(Aug. Kár. Ant. Emil. Max. Ker. Lajos), sz. 1788.	(Max. Leop. Auguszt Károly), sz. 1790, cs. k. ausztriai helyettes tábornagy.

Lajos,	*Károly Vilmos Lajos*,	*Sándor Lajos Ker. György Emil Fridrik*,	*Max. Vilhelmina Aug. Sophia Mária*,
sz. 1806 junius' 9. nagyherczegörökös, házasságban 1833 óta *Math. Frid. Vilh. Charl.*, bajor herczegnővel, sz. 1813.	sz. 1809 apr. 23.; hitvesül vevé 1836-b. *Mária Elisa Car. Vict.*, porosz herczegnőt, sz. 1815.	sz. 1823.	sz. 1824.

Fridr. Vilh. Lajos Károly,	*Henr. Lajos Vilmos Adalb. Valdemar*,
sz. 1837.	sz. 1838.

X. A' luxemburgi nagyherczegségben.

(Lásd: Németalföldet.)

XI. A' szász-weimar-eisenachi herczegségben.

KÁROLY AUGUSZT, sz. 1757, anyjának gyámsága alatt országolni kezd atyja' halála után 1758-ban, tettlegesen átveszi a' kormányt 1775-ban nagyherczeggé lesz 1815-ben, † 1828.

KÁROLY FRIDRIK,	BERNÁT KÁROLY,
sz. 1783 febr. 2., atyja után országolni kezd 1828 jun. 14., házastársa 1804 óta *Mária Paulowna*, orosz nagyherczegnő, sz. 1786.	sz. 1792, németalföldi tábornoki helyettes; házasságban 1816 óta *Ida*, szász-meiningeni herczegnővel, sz 1794.

Mária Luiza Alex.,	*Auguszta Luiza Mária Kath.*,	*Károly Sándor Augusst János*,	*Eduard Vilm. Augusst*,	*Hermann Bern. György*,	*Fridrik Gusztáv Károly*,	*Anna Amália Mária*,	*Amália Mária da Gloria*,
sz. 1808. (L. Poroszországot.)	sz. 1811. (L. Poroszországot.)	nagyherczegörökös, sz. 1818 jun. 24., feleségül veszi 1842 *Zsófiát*, hollandi király' leányát.	sz. 1823.	sz. 1825.	sz. 1827.	sz. 1828.	sz. 1830.

XII. A' mecklenburg-schwerini nagyherczegségben.

FRIDRIK FERENCZ, sz. 1756 dec. 10. *Fridrik* nagybátyja' halálával kormányhoz fog 1785 apr. 24., nagyherczeggé lesz 1815 jun. 9., † 1837 febr. 1.

Fridrik Lajos,	*Gusztáv Vilmos*,	*Charlotta Friderika*,
sz. 1773, † 1819; házasságban *a) Helena Paulowna*, orosz nagyherczegnővel; *b) Car. Luiza*, szász-weimári herczegnővel, † 1816; *c) Aug. Friderika*, porosz herczegnővel, sz. 1776.	sz. 1781.	sz. 1784, házasságban volt *Ker. Fridrik*, dániai kir. herczeggel.

Első házasságából:		Második házasságából:
PÁL FRIDRIK, sz. 1800 sept. 15., nagyatyja után átveszi az országlást, 1837 febr. 1., házasságra lép 1822-b. *Alexandrina*, porosz herczegnővel, sz. 1803, † 1842 mart. 7.	*Mária Luisa Fridr. Alexandr. Eliza Charl. Kat.*, sz. 1803, *György*, szász-altenburgi herczeg hitvese.	*Helena Luisa Eliza*, sz. 1814. Az orleansi herczeg' özvegye. (L. Franczia országot.)

FRIDRIK FERENCZ,	*Luiza Mária Helena*,	*Fridrik Vilmos Miklós*,
nagyherczeg, atyja után 1842 mart. 7. átveszi a' kormányt; sz. 1823 febr. 28.	sz. 1824.	sz. 1827.

Digitized by Google

XIII. A' mecklenburg-strelitzi nagyherczegségben.

KÁROLY LAJOS FRIDRIK, sz. 1741, országláshoz fog 1794, a' nagyherczegi méltóságot elfogadja 1815-b, † 1816.

† 1839 febr. 12.
Therezia
(Math. Amália),
sz. 1773, Thurn és Taxis herczeg özvegye.

Friderika
(Car. Sophia Alex.),
sz. 1778, hannoveri királyné.
(L. Nagybritannia.)

György
(Fridr. Károly József),
sz. 1779 aug. 12., kormányozni kezd 1816 nov. 6., házasságban 1817 óta *Mária Vilh. Friderika*, hessen-casseli herezegnővel, sz. 1796.

† 1837 sept. 21.
Károly
(Fridrik Auguszt),
sz. 1785, porosz gyalogsági tábornok.

Luiza Carolina Mária Fridr. Ther. Charl. Vilh. Aug., sz. 1818.

Fridrik Vilm. Kár. Gy. Ern. Adolph Gusztáv, sz. 1819 oct. 17., nagyherczegörökös.

Carolina Marianna, sz. 1821.

György Ern. Adolf Kár. Lajos, sz. 1824.

XIV. Az oldenburgi nagyherczegségben.

PÉTER FRIDRIK LAJOS, sz. 1755, országláshoz fog 1828, † 1829.

Auguszt (Pál Fridrik),
sz. 1783 jul. 13., kormányozni kezd 1829 máj. 21., 's 28. a' nagyherczegi czímet felveszi; házasságban *a)* 1817 *Adelaide*, anhalt-bernburgi herczegnővel, † 1820; *b)* 1825 ennek testvérével *Idával*, sz. 1804, † 1828; *c)* 1831 *Cäcilia*, svéd hgnővel, sz. 1807.

György (Péter Fridrik),
szül. 1784, † 1812, házasságban *Katharina*, orosz nagyhgnővel, utóbb würtembergi királynéval, † 1819.

Első házasságából:

Amália Mária Friderika, sz. 1818-b.; 1836 óta *Otto*, görög király' hitvese.

Friderika Eliza Mária, sz. 1820.

Második házasságából:

Miklós Fridrik Péter, nagyherczegörökös, sz. 1827 jul. 8.

Péter Konstantin Fridrik, sz. 1812, csász. orosz tábornokhelyettes, házasságban 1837 óta *Therezia Vilh. Fridr. Izabella*, nassaui herczegnővel, sz. 1815.

Alex. Fridr. Vilhelmina, sz. 1838.

Miklós, sz. 1840 máj. 9.

Mária, sz. 1842 febr. 27.

A' SVAJCZ.

(HELVETIAI KÖZTÁRSASÁG.)

A. Földje.

1. Fekvése. K. H. 23° 40′—28° 10′. É. Sz. 45° 45′ — 47° 48′. D.ről Felsőolaszországgal (sardiniai királyság és Lombardia), N.ról a' jurai hegysor által Francziaországgal határos; É.ról részben a' Rajna és bodeni tó által Németországtól különválasztva; K.ről legmagosabb hegyei Németországgal (Tyrolis) összefüggők.

2. Alkotórészei. Az összes köztársaság 22 cantonból áll, mellyek közül dél felé: Graubündten, Tessin, Wallis, Genf; nyugotra: Waadt, Neufchatel, Bern; éjszakra: Basel, Solothurn, Aargau, Zürich, Thurgau, Schaffhausen; kelet felé: St. Gallen, Graubündten, 's Appenzell feküsznek; a' többiek középett. — A' föld' lapulásához képest következő a' cantonok' fekvése: 1) a' Rajnánál (DK.től ÉN.felé): Graubündten, St. Gallen, Appenzell (ama kettőtől körülfogva), Thurgau, Schaffhausen, Zürich, Basel; 2) az Aar mellett: Bern, Freiburg, Solothurn, Aargau; 3) a' Reussnél: Luzern; 4) a' neufchateli tónál: Neufchatel (Neuenburg); 5) a' Tessinonál: Tessin; 6) a' Rhone mellett: Wallis; 7) a' waldstädti tónál: Schwyz, Uri, Zug, Unterwalden, Glarus; 8) a' genfi tónál: Waadtland, Genf.

3. Felszíne. A' Svajcz mint valóságos hegyi tartomány és Európának legmagosabb része, hegyi magosságainak különféle fokozatain a' légmérséknek 's az ettől függő növényvilágnak ugyanazon különféleségeivel bír, miket a' legdéliebb szélességi foktól, melly alatt a' Svajz fekszik, a' legmagosabb europai éjszakig feltalálhatni. Az első vagy legalacsonabb magossági vidék a' szőlőtőé (700—1700 tengeri magosságig); a' második a' tölgyeké, hol kevés buza, de különben még elég gabona terem, és a' rétek kétszer kaszáltatnak le egy évben (1700—2800′-ig); a' harmadik a' bükkeké, hol már csak rozs és zab érik meg és valóságos gyümölcsfák már nem találtatnak (2600—4100′-ig); a' negyedik a' fenyveké, hol apró burgonyákon kívül már csak legelőkre akadunk, 's hol 8—9 hónapig tart a' tél (4100—5500′-ig); az ötödik az úgynevezett alsó havasi tartomány, hol semmi fát, hanem csak alacsony bokrokat, és semmi állandó emberi lakásokat nem találhatni (5500—6500′); a' hatodik a' felső havasi tartomány, hol a' völgyekben már állandó hó fekszik, semmi bokrok, csak kevés havasi növények találtatnak (6500′—8200′); a' hetedik végre, melly 8200′ tengeri magossággal kezdődik, az örök hó' vidéke. Illyes, örök hóval fedett hegyek különösen a' déli részekben számosak. Egészben a' jéghegyek, miknek száma 423-ra megyen, 40 □mföldet foglalnak el. A' legmagosabbak és legnevezetesbek közülök: Monte Rosa 14,222′ (Wallis), Finsteraarhorn, 13,234′, Jungfrau 12,872′, Mönch 12,666′, Schreckhorn 12,560′ (Bern), nagy Bernhard (Wallis, legmagosabb csúcsa) 10,380′, felette elmenő út 7542′-ig (hol az úgy nevezett hospitium, melly ediglen Europa' legmagosabb lakának nézetett, de ez jelenleg a' stilfsi bérczen átvezető úton Tyrolban és Lombardiában találtatik); sz. Gotthard, nem annyira egyes hegy, mint hatalmas hegycsomó, mellyből számos havasi hegysorok kiindúlnak (Uri, legmagosabb csúcsa 9844′, a' 14 óra hosszaságu út felette, hol az ördöghíd, az urni lyuk találtatnak, 6693′-ig emelkedik); Grimsel 9100 (6588′-ig uttal), Furka 13,171′, honnan a' hires furka- és rhonejéghegyek lefelé vonúlnak (Bern); Gemmi (Bern 6953′ a' legmagosabb csúcson átvezető úttal), Simplon (Wallis) 10,330′, 6174′-ig emelkedő úttal, Splügen (Graubündten, legmagosabb csúcsa a' Tambo 10,500′, úttal 6500′-ig), Titlisberg (Unterwalden 10,800′), Dödi (Glarus 11,037′), Glärnisch (Glarus 8925′), Pilatus (Luzern 7130′), Rigi (Schwyz, 5676′). — A' Jura csak kevéssé emelkedik

Digitized by Google

5000′ felébe (l. Franczia ország). Az éjszaki hegyeknek magossága csak 2000 – 3000 lábnyi.

Ezen hegyeken Europa' nehány legnevezetesebb folyamainak forrásai találtatnak. Éjszaknyugoton: a' Rajna, 3 forrással, a' hátsó, közép és elő Rajnával, Graubündten' havasaiból, sz. Gotthardtól keletre 7000′ magosságban a' tenger felett eredve, Graubündtenen keresztülfolyó, 's aztán St. Gallen és Tyrol között a' határszélt képző, Rheineggnél a' bodeni tóba, Konstanznál e' tóból kilépő, 50 — 60′ magosságu vízszakadással Laufennél (Schaffhausen és Basel között, hol Swajczból kilép); forrásától Schaffhausenig süllyedése 6000′-nyi. A' Rajnának mellékfolyama: az Aar, a' lauteri és finsteraari jéghegy' folyadéka, melly az alsóaarijéghegygyel egyesül, 's melly ennek szép jégboltjából (5854′ magosságu) mint Aar lép elő, a' Grimsel' szomszédságában, áthalad a' brienzi és thuni tavon, 's a' Reuss által a' vierwaldstädti, a' Limmat által pedig a' zürichi tóval van kapcsolatban. — Nyugotra: 2) a' Rhone (Rhodanus), a' Furka' alján a' rhonejéghegyből (5130′) ered (nehány földleiró helytelenül tartja a' 3 szomszéd és 290′ magosabban a' Saashegyen fakadó és a' saaspatakot képző forrást, mellyeknek víze még télen át sem fagy be és 14° hévmérsékkel bír, a' Rhone' forrásainak), keresztülfolyja Wallist (Visp, Turtman, Borgne és Dranse mellékfolyókkal), a' genfi tavat és a' genfi cantont (az Arve-al), honnan Franciaországba szakad. Délre 3) a' Tessin (Ticino) St. Gotthard' több patakaiból, mellyeknek egyike kisebb tóból, a' hospitiumhoz közel 6650′ magosságban a' lago maggiorén keresztül Olaszországba ömlik, a' Pó felé. Ejszakkeletről: 4) az Inn, 6580′ magosságból Graubündtenben; a' Nalar' déli alján a' kis Lungintóból kilép, 's Graubündtenen keresztül folyván, Tyrolisnak veszi útját.

Legnevezetesebb tavak: 1) a' határokon: a' kosztniczitó 8 mföld hosszaságu, 2 — 2′/, mföld szélességü, és öble az überlingi tó nélkül, 9′/, □mföldnyi területtel bíró; délnyúgotra a' genfitó, 9′/, m. hosszaságu, 2 m. szélességü, és 11′/, □mf. nagyságu; délre a' luganoitó (Tessinben), hossza 4 mf.; szélessége ′/, mf., és a' lago maggiore vagy hosszutó, mellynek csak legéjszakiabb csúcsa tartozik a' Svajczhoz; 2) belsejében: a' vierwaldstädti tó (Luzern, Uri, Schwyz és Unterwalden között), hossza 4′/, mf.; nagysága 2 □mf., az 5 mf. hosszaságu Zürichitó, a' waldstädtitóval (sz. Gallenben) összefüggve; a' neufchatelitó, 4′/, mf. hosszaságu és 4′/, □mf. nagyságu, a' Broye által keletre a' murtni (Freiburgban), a' Ziel által éjszakra a' bielitóval (ezen van Péter' szigete) összefüggésben; a' thuni és brienzitó (Bernben) 's még számos apróbb. — Vízszakadások: a' rajnai (zürchi cantonb.), a' Staubbach vagy Reichenbach (Bernben), a' pissevache (Wallisban).

4. Kiterjedése. Az egész Svajcz 696 geogr. □mföldet foglal magában; mások szerint 716-ot vagy épen 734-et. Közülök 38 (mások szerint 62) tóviz által van ellepve; 50 □mföldnyi tért foglalnak el a' jéghegyek, és harmadfélszer nagyobbat a' puszta, minden termékenység 's müveltség nélküli hegyek, olly annyira hogy az egész területnek ′/,-de földmívelést és legelést kizár.

A' cantonok' legnagyobbjai: Bern (121 vagy 124 □mf.), Graubündten (121 vagy 118 □mf.), Wallis (78 vagy 80 és 90′/,), és Waadt (56 vagy 57 □mföld). Ezen négy canton többet foglal el a' Svajcz' felszinének felénél. A' legkisebb cantonok: Schaffhausen 5′/,, Zug 4, és Genf 4′/, □mfölddel.

5. Égalj. A' föld' csekély terjedelméhez képest igen változó. A' déli rész' (Wallis) völgyeiben türhetlen nyári hőség, és a' kiáradó Rhone által okozott számos mocsároknál fogva egészségtelen levegő. A' hévmérő árnyékban 25° Réaum. A' tessini cantonban alsóolaszországi növények. Az alpeseken szibiriai hideg. Általjában véve, mersékelt és enyhe.

6. Termények. 1) Ásványok: arany, ezüst, réz, ólom és ónnyomok, de csak kevés ólom és ezüst nyeretik az ezüsttartalmu ólommázból; vas (mintegy 35,000 mázsa évenkint); kobalt Wallisban, salétrom Glarusban és Appenzellban; kénkő Bern, Zürichben és Waadtban; márvány Aargauban, Unterwaldenban, Bernben, Glarusban, Solothurnban, Wallisban, különösen szép Graubündtenben és Tessinban; kristály Bernben (a' Grimselben), de 1720-b. történt felfedeztetése óta már alkalmasint kiásva, továbbá Tessinben, Uriban, Unterwaldenben; fazékkő edényekre Tessinben; malomkövek Aargauban és St. Gallenben; palakő Glarus- és Graubündtenben; kőszén Freiburg, Solothurn, Basel, Bernben; tőzeg több helytt; kallóföld Waadtban (évenkint 22,000 mázsa), nem rég ideje egy újsóakna (Schweizerhall) nyittatott meg Basel mellett, évenkinti 50,000 mázsa só termesztéssel; ásványforrások csak nem minden cantonban; hideg kénforrások, a' gurnigelfürdő Bernben és a' stachelbergi fürdő Glarusban; szénsavanyforrások Sz. Móricznál és Fiderisnél (Graubündten); meleg fürdők Pfeffersben, 30° Réaum. (S. Gallen), Badenben és Schinznachban (Aargau), Lenkben 40° Réaum. (Wallis), ambár 5000 párizsi lábnyira a' tenger felett igen hideg vidéken.

2. Növények (Wahlenberg szerint 496 nem és 1800 fajta, a' kryptogámok [1000 fajta] nélkül); Gabona minden cantonban, de csak Luzern, Solothurn és Aargau termesztenek szükségeiknél többet; Schaffhausen, Basel, Thurgau és Waadt jó terméskor csak kevés gabnát vásárolnak, a' többi 15 canton inkább vagy kesvésbé gabna' szükében; egészben csak felét termeszti a' szükséges gabonamennyiségnek az ország; kukoricza Tessin-, Graubündten-, S. Gallen-, Waadtban; buza ugyanott 's még Aargau-, Zürich-, Genf-, Basel-, Schaffhausen-, Thurgauban; burgonyák: 1817 óta tömérdek mennyiségben; vetemények nagy bőségben 's jeles szorgalommal termesztve csak nem az egész Svajczban, különösen Genf-, Lausanne-, Bern-, Basel-, Luzern-, és Zürichben; rétek és legelők, jeles mineműségűek; amazok a' termékeny földnek nagy részét foglalják el, hol szükséges, müvészetileg vízzel ellátva; emezek a' nagy alpesi láncz' minden részeiben találtatnak, kitünő jóságuak, növénydúsak, és a' tejet különösen nemesbitők; gyümölcs nagy mennyiségben (cseresnyék 4100′-ig, almák és körték 4000′-ig, szilvák 3700′-ig, diófák 3500′-ig, alma- és körtebor 's cseresnyelél nagy mennyiségben készittetik); gesztenyék: Zug, Tessin, Waadt, Wallisban; fügék, bőségben a' tessini cantonban, de csak kevés mondola, olaj-, czitrom- és narancsfa; kender és len több vidéken elégséges önhaszonvételre, másutt még eladásra is, leginkább Thurgauban és Bernnek egy részében; dohány Tessin-, Waadt-, Freiburgban; bor Schaffhausen-, Thurgau-, Aargau-, Zürichben (5000 holdföld), Tessinben, a' legjobb Waadtban (13,000 holdföldén, 15,000 fuder évenkint), Neufchatelben és a' genfi tó mellett; fa csaknem mindenütt, de nem kelletinél több. Az alpeseken 's a' Jurán számos gyógynövény.

3) Állatok. Szarvas marhák (nyáron körülbelől 900,000 darab, télen csak 600,000), igen nagyok és szépek csak nem az egész Svajczban, különösen a' simmeni völgyben, 's a' saaneni és greyerzi vidéken. A' tehenek rendesen 5 — 7 mázsányiak, a' hízó ökrök 20 — 25, gyakran 30 mázsa nyomatékuak is; gazdaságok a' havasokon, kivált a' harmadik, negyedik és ötödik magosságu vidéken, jeles sajtkészitéssel (100 font tej ád 10 font zsíros sajtott; évenkint 25 millió franc' erejéig sajt és vaj); lovak, Bern- és Schwyzben nehézkések; sertések nagy bőségben; juhok, de rosz nemüek, St. Gallen-, Solothurn-, Tessin-, Neufchatel-, Waadt-, Genfben 's a' t. Kecskék minden hegyi vidéken; bérczi rókák, marmoták, zergék, szakálas keselyűk,

Digitized by Google

kivált Wallisban; halak csak nem mindenütt bőven, 90 fontnyi pontyok, csukák — 40 fontnyiak is — a' zugitóban, ugyan itt igen ízletes piros pisztrángok (salmo salvelinus), galóczák (a' genfi és bodeni tóban, 15 font nyomatékuak); kék pisztrángok (salmo Wartmanni), igen bőven a' bodeni tóban, nagy pettyes angolnák ugyan ott; méhek, kivált Tessin-, Wallis-, Appenzellben; de Bernben is.

B. Lakosok.

1. Származásuk. Eredetileg jobbára Németország' lakosaival rokonságban, csak a' DN. határszeli cantonokban francziák' ivadékai, DK.re az olaszok és rhätiaiak' utódai. Nyelvökre nézve is különbözők; franczia nyelv: Genf-, Neufchatel-, Waadt-, és (romlott szójárással) Bern', Solothurn', Freiburg' több részeiben, nyúgoti Wallisban; összvesen körülbelől 440,000 egyed; olaszok keleti Wallisban, egész Tessinben, és Graubündtennek egy részében, mintegy 116,000; Graubündten' más részében romániai, körülbelől 35,000 (származtatnak a' 600 évvel Krisztus előtt ide menekedett etruskusoktól); Svajcznak egyéb tartományaiban a' német nyelv otthonos, de jobbára igen durva, romlott szójárásokkal; gyülésekben is a' német nyelv a' divatozó. Stalder 41 német, 21 franczia, 8 olasz és 6 romániai szójárásokat számlál.

2. Számok. Az összves Svajcznak lakosai jelenleg 2 mill. 200,000-re mennek. Következő öt cantonja: Bern (407,000), Zürich (232,000), Waadt (186,000), Aargau (183,000) és St. Gallen (159,000 vagy 167,000) az összves lakosok' felét foglalja magában. Legcsekélyebb népességgel bírnak: a' glarusi (29,350), unterwaldeni (24,000), zugi (15,300) és urii (14,000) cantonok. Az egész Svajczra esik, ha 734 □mfre tétetik területe, □mföldenkint 2997, ha csak 696-ra, 3160 lakos. Legsűrűebb népességűek: Genf (13,546), Aargau (7705), Basel (7474), Thurgau (7240), Zürich (7175) és Appenzell (6500 lakossal egyegy □mföldön). Legritkább a' népesség: Uriban (700), Graubündtenben (828) és Wallisban (1020 lakossal egyegy □mfön). Ama felebbi átmérői számon alóliak még Unterwalden (1920), Glarus (2215), Tessin (2326) és Schwyz (2531 lakossal 1 mf.) Találtatik Svajczban 92 város, 100 mezőváros és 7400 falu 's puszta; 10,000 lakosnál több van következő városokban:

	lakos.		lakos.
Genf	31,000	Zürich	14,000
Bern	22,800	Lausanne (Waadt)	14.100
Basel	22,200	St. Gallen	10,300

3. Státusok. A' nem nagyszámu nemesség nem képez külön státust; városi nemesség' maradványai több városokban (Bern, Zürich), mint patriciusok. Polgárok, földmivelők és pásztorok teljes szabadsággal bírnak.

4. Ipar. 1) *Kézművek és gyárak.* Fő székhelyök a' tartomány éjszaki és nyúgoti részeiben. Órák és drága művek: Genfben, Neufchatelben (évenkint vagy 200,000 zsebóra), a' berni és waadti cantonok' juravidékein; vasárúk Schaffhausenban, Solothurnban; lőpor (híres a' berni); vászon, Appenzell, Bern, Thurgau, Aargau és St. Gallenben; csipkék Neufchatelben; Szalmakalapok és szalmaszövetek Aargau, Luzern, Freiburgban; pamutkelmék St. Gallen, Appenzell, Zürichben (évenkint 24,000 mázsa pamutfonál dolgoztatik fel), Glarus, Aargau, Thurgau, 's Genfben; gyapjas posztók és kelmék Bern, Zürich, Aargau, Luzern, Glarus, Basel, Solothurn, St. Gallen, Tessinben; selyemszövetek Zürichben (évenkint 3000 mázsa selyem feldolgozásra), Baselben (kivált selyemszalagok, évenkinti kivitel 10 millió franczia franc' erejéig), továbbá St. Gallen, Appenzell, Luzern, Schaffhausen, Thurgau, Genfben; bőr Baselben, továbbá Bern, Aargau, Waadt, Zürichben (zergebőrök Bernnek' haslivőlgyében); papiros (nagyhírű és évenkint 820,000 svajczi francért 47 papirosgyárban), nevezetesen Baselben, de Zürich, Bern, Luzern, Solothurn, Zug, Waadt, Neufchatelben is.

2) *Kereskedés.* A' Rajna, a' számos hajózható tavak és jó utak által előmozdítva. A' kivitelt, melly lovakból és szarvasmarhákból (az utóbbiakból 1820-b. Francziaországba 450,000 ftért, és 1821-b. Olaszországba 18,200 darab); vajból, sajtból, cseresnyelélből, gyümölcsborból, aszalt gyümölcsből, fából, orvosi növényekből, pamut-, len- és selyemárúkból, csipkékből, lőporból, papirosból, órákból és egyéb kézmű- 's gyári czikkelyekből áll, tetemesen felülhaladja a' bevitel, mellynek czikkelyei: kávé, czukor, fűszerek, gabona, len, kender, bor, gyapju, pamut, selyem, érczek, érczáruk, só, déli gyümölcsök, dohány, festékanyagok. Egyébiránt a' pénzmérlegnek e' veszteségét az előbb még sokkal jelentékenyebb átviteli és szállitási kereskedés a' határos tartományokkal, 's az évenkint nagy számmal érkező útasok által hozatni szokott kész pénz helyreüti ismét. Főutak a' kereskedés' számára: *a)* Németországból Olaszországba: Basel, Luzern, a' st. Gotthárdon át, mellynek a' franczia által 1799-ben elpusztított hospitiuma kegyes adakozások' útján meg' helyreállíttatott; Lindau, Chur a' Splügenen át; tovább: Basel, Aarau, Bern a' st. Gotthárdnak; *b)* Németországból déli Francziaországba: Basel, Solothurn, Genf, vagy Schaffhausen, Aarau, Bern, Lausanne, Genf; *c)* Francziaországból Olaszországba: Genf, Lausanne, vagy a' st. Bernhárdon vagy a' Simplonon át; Bern, Zürich és Luzern a' belső kereskedésnek, 's Basel Genf a' külsőnek nagy rakhelyei.

Pénz: Svajczi frankok (ezüstpénz), 2 és 4 frankosokban; 36½ darab = 1 finom marca. Négy frank = 1 franczia tallér, vagy 2 for. 12 kr. p. p. A' kisebb pénznemek: sou-k és denier-ek, vagy batzen-ek és krajczárok, de nem azonegy értékűek mindenütt. A' penzverés' jogával külön mindenik canton bír.

5. Vallás. A' svajcziak részben a' katholika, részben a' protestans-reformált valláshoz tartozók. Egészen vagy nagyobbára katholikusok: Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Freiburg, Solothurn, Wallis, Tessin; egészen vagy jobbára reformáltak: Zürich, Bern, Glarus, Basel, Schaffhausen, Waadtland, Neufchatel; mind a' két vallásbeliek: St. Gallen, Aargau, Thurgau, Appenzell, Genf, Graubündten. 1,300,000 reformált, 880,000 katholikus, 's körülbelől 2300 türetett zsidó. A' katholikusok állanak a' sitteni, genfi és lausannei, st. galleni és churi, baseli és comoi, 's igy összvesen 5 püspök alatt. A' pápai internuncius' székhelye: Schwyz (előbb: Luzern).

6. Tudományok és művészetek. A' svajcziak' nagy részénél hasonló fokon állanak mint szomszédaiknál. Nem csak mint mathematicusok, természetviszgálók és orvosok, hanem mint rézmetszők, festészek és bélyegvésők is tűntetik ki magokat. A' német Svajczban Zürichet, a' franczíában Genfet illeti a' míveltségi elsőség. Az elemi oktatás jól van ellátva *), 's a' viszonos tanítás Freyburgból lassankint a' többi cantonokra is terjed ki. Az iskolai tanításra Unterwalden, Appenzell, Tessin és Wallis állanak leghátúl. Egyetemek találtatnak Basel-, Zürich- és Bernben; 's két academiai tanitóintézet Genfben és Lausanneban, tudományos gyűjteményekkel. Vannak jó gymnasiumok és cantoniskolák is. A' szép művészetek' számára képző intézetei, müegyesületei és gazdag nyilvános 's magán gűjteményei vannak Bernek, Baselnek és Genfnek. Van továbbá egy egyetemi helvecziai természetvis-

*) A' waadti canton egymaga 600 iskolával bír, mellyekben 25,000 (7—16 évü) gyermek nyer oktatást, 's bir még azon kivül számos magánintézetekkel.

Digitized by Google

gáló társaság (1823 óta), 375 rendes és 100-nál több tiszteleti taggal; gazdasági egyesületek st. Gallen, Glarus, Graubündtenben; müvésztársaság Zofingenben, hangászati Baselben, Zürichben; közhasznu a' Zürichi, Baseli (az iselini) és több cantonokban; a' svajczi ifjak' egyesülete Zofingenben, az egyetemi helvetiai társaság Baselben, valamint Bernben, Zürichben, Luzernben 's a' t. is. Nevelőintézetek (Pestalozzié Yverdunben folytatva Rank által), Fellenbergé Hofwylben (ez utóbbi gazdasági iskolával összekapcsolva). Katonai academia Bernben, ugyan itt, valamint Zürichben is állatgyógyiskolák. Süketnéma intézetek Bernben, Zürichben, Genfben és Baselben. Thunban a' köztársasági katonai iskola. Jeles könyvnyomtató intézet Baselben.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Huszonkét, önmagát egymástól függetlenül kormányzó cantonból álló szövetséges köztársaság. Ezen 22 canton' küldöttei képzik az országgyülést (Tagsatzung), melly a' szövetség' öszves ügyeinek, a' hadi erő' kiállításának és a' külügyeknek gondját viseli. Rendesen egyszer gyül össze évenkint, julius' első hétfőjén, a' három előhely' — Zürich, Bern és Luzern — valamellyikében, melly akkor igazgató előhelynek (dirigender Vorort) neveztetik. Az épen hivatalt viselő polgármester (az ig. előhelyben) viseli illyenkor az elnökséget. A' legújabb időben az alkotmányok, kivált az eddig aristocratai cantonoké, mikben a' fővárosok némi előjogokkal birtak a' vidék felett, tetemes változásokat szenvedtek, miszerint a' cantonok' minden alkotmányai jelenleg democratai alapon nyugszanak, minden előjogok' megszüntetése elhatároztatván.

Az országgyülés a' cantonok közötti viszálkodásokat is elintézi, egyezkedés, választott bíró' kinevezése, vagy rendes birói végzés által.

2. Státusjövedelmek. Mennyiben öszves jövedelmek volnának, nincsenek; egyébiránt 539,275 francnyi somma vétetik fel alaptömegül, melly szerint e' czélra az egyes cantonok' járuléka közös kiadások' alkalmával kiszámittatik. Legújabb határozat szerint azonban 1839 óta 707,740 francra megyen a' pénzilletőség. 1838 — 1839 a' polgári középponti pénztár' bevétele 79,750, 's a' kiadás 64,072, a' középponti katonai pénztár' bevétele pedig 73,564, 's kiadása 70,692 francra ment. Az egyes cantonok adózások' utján fedezik igazgatási költségeiket, nehányan regáliák vagy közurodalmi jövedelmek által is.

3. Hadi erő. Mindenik svajczi katonáskodásra köteles. Midőn hadi erőre van szükség, mindenik canton népességéhez képest meghatározott illetőséggel járul a' 33,758-ra szabott szövetségi sereghez, mellyhez még a' szintolly erős tartaléksereg is járul. Katonai kiállításkor először az egész szövetségi sereg vagy ennek része fegyverkeztetik fel, szükség' esetében a' tartalék is, 's ha a' veszedelem nagyobb, az általános felkelő sereg. A' legújabb határozatok szerint 1839 óta 64,019 emberből áll tartalékostúl a' szövetségi sereg. Egyébiránt 1815-ben, minden békövetkező háború esetére, örökös közönségről biztosittatott a' Svajcz az europai nagyhatalmasságok által. Idegen hadi szolgálat' újabb határozatnál fogva, tilos.

A' svajczi státusok mutatótáblája.

A' státus' neve	Politicai felosztása	Terjedelme négyszögmérföldekben	Lakosok' száma		Pénzjárulék francokban	Katonai illetőség	Státusjövedelem
			általjában	egyegy négyszögmérföldre			
Bern	28 tisztség (Aemter) egyházkerületekkel.	121 (124—127)	408,000	3372	104,080	5824	2,800,000 franc.
Graubündten	3 szövetség: 1. Grauer vagy felső szövetség, 8 fő itélőszékkel. 2. Gotteshausbund 11 fő itélőszékkel. 3 Zehngerichtenbund 7 fő itélőszékkel.	121	88,000 (84,500)	828	12,000	1600	400,000 forint.
Wallis	13 Zehend, mellyek szint annyi apró szabad státusokat képeznek, és egymással szövetkezve vannak.	76⅓ (80—90)	78,000	1020	9600	1280	133,000 franc.
Waadt	19 kerület, öszvesen 60 járással.	55¼	184,000	3300	59,280	2964	1,000,000 franc.

Digitized by Google

A' státus' neve	Politicai felosztása	Terjedelme négyszög-mérföldekben	Lakosok' száma		Pénzjárulék francokban	Katonai illetőség	Státus-jövedelem
			általjában	egyegy négyszög-mérföldre			
Tessin	8 kerület, 38 járással öszvesen.	**49** (52—54)	**114,000**	**2326**	**18,040**	1804	**900,000** lira.
St. Gallen	15 kerület, kerületi községekkel.	**35¼** (38)	**167,000** (158,000)	**4736**	**39,450**	**2630**	**346,000** forint.
Zürich	11 kerület tartományi czéhekkel (Landzünfte).	**32⅓** (31—33)	**232,000**	**7175**	**74,000**	**4250**	**1,400,000** franc.
Luzern	5 tisztség, egyházjárásokkal (Kirchgänge).	**27¼**	**124,500**	**4486**	**26,010**	**1734**	**360,000** franc.
Aargau	11 kerület.	**23¼** (25)	**183,000**	**7705**	**48,200**	**2410**	**740,000** franc.
Freiburg	13 kerület.	**23½** (27—29)	**91,000**	**3872**	**18,600**	**1240**	**410,000** franc.
Uri	2 kerület 11 társulattal (Genossamen).	**20** (31)	**14,000**	**700**	**1180**	**236**	**46,000** franc.
Schwyz	7 kerület plebaniákkal.	**16** (11)	**40,500**	**2531**	**3010**	**602**	**27,000** forint.
Neufchatel	21 kastellania.	**14**	**60,000**	**4286**	**19,200**	**960**	**440,000** franc.
Glarus	15 tagwen.	**13¼**	**29,350**	**2215**	**3625**	**482**	**30,000** forint.
Thurgau	8 kerület 32 járással.	**12⅕** (15)	**89,800** (84,100)	**7240**	**22,800**	**1520**	**100,000** forint.

Digitized by Google

A' státus' neve	Politicai felosztása	Terjedelme négyszög-mérföldekben	Lakosok' száma		Pénzjárulék francokban	Katonai illetőség	Státus-jövedelem
			általjában	egyegy négyszög-mérföldre			
Unterwalden	Obwalden és Nidwalden, melly két főrész külön két független szabad státust képez.	12¹/₂	24,900 (22,570)	1920	1910	383	?
Solothurn	9 főtisztség.	12	63,000	5250	13,560	904	350,000 franc.
Basel	Baselváros és báseli tartomány, mellyek két, egymástól független részeket képeznek	8¹/₄ (10)	65,400	7474	22,950	918	530,000 franc.
Appenzell	Auserrhoden és Innerrhoden, mellyek két, egymástól független státust tesznek.	8	52,000	6500	9220	972	230,000 forint.
Schaffhausen	6 kerület.	5¹/₂ (6—6¹/₄)	32,140	5844	9320	466	(1837-b.) 56,803 for.; mások szerint (1834-b.) 142,968 for.
Genf	37 majorság vagy község.	4¹/₃	58,700	13,546	22,000	880	2,000,000 genfi forint (3 batzen=1 f.) vagy körülbelől 600,000 franc.
Zug	4 kerület vagy belső és külső tisztség.	4	15,300	3825	1250	250	?

D. Története.

1. A' helvetiai völgyek' lakosai, miután előbb (496 óta) a' frank, utóbb a' carolingi birodalomnak voltak alávetve, a' burgundi királyok' uralkodása alá kerültek (888-b.). Ezeknek státusával együtt (1032) a' német birodalomhoz tértek át. Már korábban terjedett Olaszországból a' keresztyénség a' helveták között, 's a' 4-dik században találtattak keresztyén egyházak Genfben, Churban 's a t. Társasági alkotmányoknál fogva a' földek udvarszámra osztattak ki a' szabad harczosok között. 100 illyes udvarból álló kerület felett, melly centnek nevezetett, ügyelt egy centgróf, és több centek felett, mik egy megyét (gau) képeztek, a' megyei gróf (gaugraf)

2. Svajcznak Németországgali összekapcsoltatása után, a' császár egy herczeget helyhezett a' grófok' fölébe, ki a' megyék és városok felett, melly utóbbiak közül a' nagyobbak, mint például: Zürich, Bern, Solothurn, Basel 's a' t. virágzó iparral és birodalomvárosi alkotmánynyal birtak, uralkodott. A' belföldi dynasták' leghatalmasbbjai voltak a' kyburgi, savoyei és habsburgi grófok. A' magos havasok között, a' waldstädti tó körül (Uri, Schwyz és Unterwaldenben) éltek húzamosan, Svábhonhoz számíttatva, a' boldog bérczi pásztorok, kik kantonaikban (helyek vagy helységek) saját hatóságaik által kormányoztattak. A' német birodalom' feje tartományi birákkal (Landvögte) gyakoroltatá közttök a' vérhatóságot (jus gladii). Ezen alkotmánynyal bírt még akkortájban is a' Svajcz, midőn grófjainak egyike habsburgi Rudolf (V-dik) 1273-ban német császárságra emeltetett (l. Németorsz. 10.).

3. Rudolf' fia, I. Albrecht császár, kinek terjedelmes birtokai voltak a' Svajczban, összefüggő fejdelemséget kivánt alkotni e' tartományból fiai' számára, 's e' végre lassankint több több urodalmakat szerzett magának. Végre a' német birodalom' ama' közvetlen kantonjait Ausztria' felsöbbségének megismerésére akará kényszeríteni. Ezen terv, 's még inkább a' nehány tartományi bíró által gyakoroltatott zsarnokság, arra határozá e' hegyi lakosokat, hogy tartományokat az idegen uralkodás alól felszabadítsák.

4. A' forradalom, mint mondják, Tell Vilmos ellenszegülésével kezdődött Gessler tartománynok' zsarnoksága ellen Uriban, melly alkalommal ez utóbbi életét is elveszté. E' tett' emlékezetét a' luczerni és küssnachti (Zürich' tartományában) kápolnák halhatlanitják, ámbár valódiságát historiai bizonyossággal kinyomozni nem lehet. Mind a'

Digitized by Google

mellett azonban be van bizonyítva, hogy Stauffachi Werner, Fürst Walter és Melchthali Arnold (1307 nov. 13.) tiz évi szövetséget kötöttek Schwyz, Uri és Unterwalden között. Az újév' (1308) első napján az összeesküdtek az ausztriai várakba csődülvén az ausztriai tartománynokokat kiüzték. Ausztriai Leopold herczeg, a' fellázadt tartományokat ismét hatalma alá akarván keriteni, a' szövetségesektől Morgarten mellett (a' zugi cantonban) megveretik. E' győzelem által felbátorítva az elégületlenek örökös szövetségre léptek Brunnenben (Schwyz cantonban), mellyet mivelhogy esküvel erősitettek, eskü sorsosoknak (Eidgenossen) neveztettek.

5. A' helveták' ezen egyesületéhez, kiket az ausztriaiak a' hozzájok legközelebb lakókután svajczi aknak neveztek, Schwyzhez, Urihoz és Unterwaldenhez csatlakozott még (1332 — 1352) Luzern, Zürich, Glarus, Zug és Bern. Ama' három canton és emez öt most a' nyolcz régi cantont képezték.

6. A' szövetségesek Sempachnál (Luzernben) 1386-ban megverték ájtatos Leopold ausztriai herczeget, és Gransonnál, Murtennél és Nancy mellett (1476 — 1477) bátor Károly burgundi herczeget, ki szabadságaik' megszoritását szándéklá. Ezen hadi szerencsének a' korukbeli leghatalmasabb fejedelmek' egyike ellen, Franczíaország' barátságát és két új szövetséges társat Freiburg és Solothurn városát köszönhették (1481); 's midőn Maximilián császár őket a' sváb szövetséghezi hozzájárulásra kénszeriteni akará (1495), elszakitották végkép azon köteléket, melly által eddiglen még némi viszonyban állottak a' német birodalomhoz.

7. Az 1499-diki hadviselés után, mellyben nyolcz, — Maximilián és a' sváb szövetséggeli csata közül csak egyetlenegyben nem valának diadalmasok, bekövetkezett a' baseli béke, 's ez elhatározó volt a' német birodalomtóli függetlenségökre nézve, ambár ez világos szavakkal csak a' westpháliai békekötésben ismertetett meg (1648). Graubündten 1498-ban csatlakozott a' szövetséghez, 's midőn 1501-ben Basel és Schaffhausen eddiglen német birodalmi városok, 's utóbb Appenzell is (1523) frigyesekké váltak, teljesszámuvá lőn a' szövetség, melly, az europai státusrendszerben csaknem 300 évig „a' svajczi szövetség' tizenhárom kantonjai" nevet viselt.

8. Hazájokban bántatlanul, bátorságokat és vitézségöket a' szomszéd tartományokba, kivált Olaszországba vitték a' svajcziak, hol is majd a' milanoi herczegeknek, majd a' franczia királyoknak szolgáltak mint zsoldosok (ez utóbbiaknak 1480 — 1715-ig mintegy 700,000 katonát adtak, az újonczok nélkül kikért összesen 1050 millió forint zsoldot húztak). Ez alkalommal nyerték a' milanoi herczegektől az olasz tartománynagyságokat (Landvogteyen). Wallis és Genf szövetségökhez állottak. Rendkivüli testmagossággal összekapcsolt bátorságoknál fogva csaknem mindenik nagyobb fejedelem svajcziakat választott testőrjeiül.

9. A' svajcziak között, 1524 óta, a' reformatio, mellyet Zwingli Ulrik, Ökolampad János és Calvin János terjesztett hazájokban, sokféle viszálkodásoknak volt szülő oka. Négy kanton (Zürich, Bern, Schaffhausen és Basel) különvált a' római egyháztól 's a' reformatióhoz állott, Glarus és Appenzell pedig a' régiebb dogmák mellett az újabbaknak is engedtek helyet keblökben. A' hivek, kiket a' reformatió a' szövetségesekhez közösen tartozó tartománynagyságokban is talált, ellentállásra buzdíták a' catholicusokat, mi 1531-ben az egyik és másik vallásfelekezetbeli „helységek" (Orten) közötti nyilvános harczot vont maga után. De ezen harcznak még ugyan ez évben az új tannak kedvező békekötés véget vetett. Fontosabb következményüek voltak a' Svajcz' politicai viszonyaira nézve a' vallási nyugtalanságok, midőn Genf (1534) az új tan, és egy úttal szabad, független köztársaság mellett nyilatkozott. A' savoyei herczeg megragadá ez alkalmat Genf' ostromlására, mellyet tulajdonának állított. Bern Genfnek pártjára kelt Franczíaországgal szövetkezve (1536) háborút üzent a' herczegnek, 's a' pays du Vaud-t (Waadtland) foglalá el tőle. Freiburg mint Savoye' szövetségese is több földrészeket nyert ez utóbbitól, mellyek birtokában a' lausannei béke' alkalmával (1564) megerősittetett.

10. Kisebb, a' vallásbeli felekezetek' különféleségéből származó viszályok 1718-ig nyugtalaníták ugyan még belsejében a' Svajczot, de külső alkotmányára nézve, mióta a' westpháliai béke szabadságát és függetlenségét biztositá, szilárd közönösségi rendszert követett a' szövetség, 's nem vett egyéb részt szomszédainak viszálkodásaiban, mint hogy azon hatalmasságokat, mellyekkel szövetségben állott, katonákkal ellátá. Ezen békeállapot igen kedvező volt iparra, földmivelésre és kereskedésre; nem különben a' müvészetre és tudományokra nézve is. Az ipar' több ágaiban (óracsinálás, papirosgyártás, bőrmunkák) Europa' minden egyéb népein túltettek a' svajcziak, 's az emberi tudalom' és a' szép müvészet' csaknem minden ágaiban bel- és külföldön érdemeket szereztek magoknak (Haller, Bonnet, Bernoulli, Rousseau J. J., Lavater, Bodmer, Gessner, Sulzer, Hirzel, Müller János, Pestalozzi, Füssli, Zschokke [születésére porosz], Troxler).

11. Következményekkel terhes viszálkodásokat idéztek elő a' franczia szabadságelvek. Már ezelőtt, kivált Genfben, aristocraták és democraták, két egymás ellen agyarkodó párt alakult. Az utóbbiak örömmel üdvezlették a' franczia forradalmat. Waadt és Basel leghajlandóbbak voltak a' forradalom' elveinek elfogadására (1797). Schauenburg és Brune alatt két franczia sereg érkezett segédül. Alkalmas vezérek', lovasság', pattantyússág' és egyetértés' szükében, Bern legyőzetett a' szabadságért vitt háborúban (1798 martius' 2—5.), és most (aprilisban) a' helvetiai köztársaság hirdettetett ki Aarauban. Azon bátorság, mellyel a' waldstädtiak (apr. 30., máj. 5.) szabadságokért küzdöttek, nem mentheté meg őket. Genf ekkor Franczíaországhoz kapcsoltatott, és a' lemani kerület' fővárosává lett.

12 A' francziák által kénszerítés' utján kieszközlött helveta forradalom egyik főoka volt az Ausztria és Franczíaország közötti új háborúnak (1799). Massena a' Zürichchel szemközött fekvő magosságokon állapodott meg seregével. Károly főherczeg Suvarow' orosz hadi seregétől felváltva, innen (augustusban) a' közép Rajnához sietett. Ezalatt Korsakow orosz tábornok Zürichnél megtámadtatott (sept. 25.) 's a' Rajnán túl üzetett. Suvarow, későbbi események által akadályoztatva, nem mentheté meg Svajcz' eddigi alkotmányát.

13. Több pártharczok, több csak hamar ismét elvetett alkotmányok után, végre egy szövetséges státus alakíttatott (1801 máj. 29.), csak nem egészen a' régi kantonintézkedés' példájára. De ez annyira visszatetszett a' forradalom' embereinek, hogy (octoberben) új szakadás, új belháború támadott, míg elvégre (1803 febr.) új, Párizsban tervezett, a' Bonaparte által kiadott mediatioi oklevélben foglaltatott alkotmány létesült, mellyben az akkori franczia consul mint közbenjáró az első helyet foglalá el, 's melly a' régi alattvalói tartományok' felszabadításával a' kantonok' számát tizenkilenczre emelé. Betürendben: Aargau, Appenzell, Basel, Bern, Freiburg, Glarus, Graubündten, Luzern, St. Gallen, Schaffhausen, Schwyz, Solothurn, Tessin, Turgau, Unterwalden, Uri, Waadt, Zug, Zürich. Azonban már 1802-b. az alpeseken inneni köztársaságra (république cisalpine) szállíttattak az olasz várnagyságok, Wallis külön alkotmányt nyert (1802), de utóbb (1810) Franczíaországhoz kapcsoltatott; Neufchatel már 1806-b. hasonló sorsra jutott, és Berthier Sándor tábornagy számára franczia hübéri herczegséggé alakíttatott. Csak tetemes pénzáldozatok, katonaállítás és Franczíaország' politicai szabályainak tiszteletben tartása által mentheté meg látszatra önállóságát a' Svajcz.

14. Napoleon' megbukása és a' párizsi béke (1814) eltörleszték ezen erőszakosan kivitt változásokat, felmentették a' Svajczot a' franczia felsőbbség alól, és a' bécsi congressus (1815) ezen köztársaságnak, melly Neufchatelt, Genfet és Wallist kantonjai' soráha (most már 22) felvevé, helyet engedett az europai státusrendszerben.

15. A' Svajcz 1830 óta nagyszámu szőkevényeknek és számüszötteknek menedékül szolgált, nevezetesen franczíáknak, lengyeleknek, németeknek, kik ama' nagyszerü év' örvényéhe sodortatva, önkéntésen vagy kénteleségből itt menhelyet kerestek és találtak. A' Svajcz nagyobb részében pezsgett és forrot a' néptömeg 's itt ott féktelenségében felhomlással is fenyegeté az illető státust; jogkülönféleség városiak és vidékiek között önnösség 's az újitás' dühe egyiránt azon voltak, hogy gerjeszszék és térjeszszék az egyenetlenséget. A' fennálló rend' erőszakos feldöntésére próbatételek Baselben (1831 aug. 21. 1832 apr. 6.); a' sarni párt' ellentáll (1832 nov. 15. óta) a' közgyülésnek; az új alkotmány elkészül Luzernben (dec. 15.); 500 lengyel Franczíaországot odahagyja 's befogadtatni kér (1833 apr. 10.); Schwyz és Basel (aug. 10.) a' belbéke' felbontása után a' köztársasági sereg által elfoglaltatnak, mi a' sarni szövetség' megsemmisülését vonja maga után; Neufchatel, 10,000 emberből álló sereg indulván ellene, a' közgyülés' határozataihoz járul, miben Oroszország is megnyugszik; a' nyugalom' helyréall (oct. 16.). A' lengyelek, kik iránt Oroszország, Ausztria, Poroszország, Sardinia és Baden roszalásaikat béküldötték, rögtön odahagyják a' berni kantont (1834 jan. 26), 's Waadton és Genfen által Savoyeba rohannak, szerencsétlenül; (febr. 1.) Bern csak feltételek alatt fogadá be őket ismét (febr. 10.); a' már megnevezett és egyéb hatalmasságok' ismételt sürgeteseire, végre a' nagytanács kielégitő nyilatkozást adott (jun. 24.) a' politicai szőkevények' ügyében. A' zendülés' (Németországban) táplálásáról, vádolt berni kézmüves egyesületek öreghitették a' külső hatalmasságok birodalmatlanságát, és a' német szövetség' 1835-diki azon határozatára adtak alkalmat, melly a' mesterlegényeket a' Svajczbai vándorlástól eltiltja. Bonaparte Lajos Na-

Digitized by Google

poleon a' franczia trónkövetelő' befogadtatása, kinek Francziaország által követelt kiűzetéséről mit sem akart tudni a' thurgaui canton, csaknem háborúba keverte a' Svajczot, mellynek azonban a' védencz' önkéntes távozása által eleje vétetett. (l. Francziaorsz. 27).

16. A' pártok' és véleménykülönségek tusája az újabb és legújabb időben rendkivüli indulatossággal foly a' Svajczban. A' schwyzi veszekedéseknél fogva (1838 maj. 6.) az elnökséget viselő luzerni canton' kisebb tanácsa Schwyz' alkotmányát és kormányát felbomlottnak nyilatkoztatta; 's csak nagynehezen engedé meg a' közgyülés hogy új kantoni község hivathassék együvé az eddigi tiszviselők' vezérlése alatt. Wallisban is az alkotmány-clubb által státusalaptörvénynek nyilatkoztatott új alkotmány miatt (1839 januarius 30.) többféle szakadások támadtak. Különösen szenvedelmes volt a' pártzajgás Zürichben, hol vallásos alakot vön magára a' viszály. Már 1830 óta titkos nyugtalanság lappangott a' zürichi kantonban, csak nagynehezen csatlakozott a' főváros az akkorban alapított népkormányhoz. Az igazgatásnak újitások utáni törekvése megerösité ellenszenvében a' fővárost. Sept. 6. 12—15,000 emberből álló sereg tanyázott a' város előtti dombokon. A' fegyverház ellen irányzott megtámadás visszaveretett ugyan de az orstromlók' serege rémítőleg növekedvén, a' kormány lemondott, 's új, ideigleni lépett helyébe. — A' St. Gallentől Rorschachig a' bodeni tó mellett vezető országút' készitéséhez rövid idő előtt sikeresen fogtak; a' tópartok közötti közlekedés, melly különben is rendkivüli élénkséget nyert a' gőzhajózás által, ezen költséges de szükséges mű által még inkább fog elömozdittatni.

POROSZORSZÁG.

A. Föld.

1. Fekvése, határai és alkotó részei. Poroszország közép Europában a' keleti hosszaság' 23° 35′ és 40° 31′ és az éjszaki szélesség' 49° 8′ és 55° 52′ között fekszik. — Legnagyobb hosszasága az orosz határtól fogva a' franczia határig 345 óra járás; legnagyobb szélessége felső-sziléziai Plesstől a' Rügen sziget' legéjszakiabb csucsáig 150 óra. Határainak hosszasága 839 mérföld, mellyekből a' száraz határra 735 a' keleti tenger' partjára 104 mf. esik.

Két fő része: egy keleti és egy nyugoti, melly amattól Hessen, Hannover és Braunschweig által elválasztatik. A' keleti rész' (Hossz. 27° 29′ — 40° 31′; Széless. 49° 49′ — 55° 52′) határai: Éjszak felől Mecklenburg és a' keleti tenger; K. felől: Oroszország, Lengyelország és Krakó; D. felől: Ausztria, Szászország, Altenburg, Reuss, Schwarzburg, Koburg, Gotha és Weimar birtokok; Ny. felől: Kurhessen, Hannover, Anhalt-Bernburg és Braunschweig. A' nyugoti résznek (Hossz. 23° 35′ — 27° 4′; széless. 49° 8′ — 52° 30′) határai: É. f. Németalföld és Hannover; K. f. Hannover, mind a' két Lippe, Braunschweig, Waldeck, Kurhessen, Nagyherczegi Hessen és Nassau; DK. f. Meisenheim homburgféle urodalom, Birkenfeld és Pfalz; D. f. Franczia-ország; Ny. f. Holland, Belgium és Luxemburg. A' keleti rész az 1—4 továbbá 7—8-dik tartományt foglalja magában 584 mfnyi határkiterjedéssel, a' nyugoti az 5—6 tartományt 254 mfnyi határokkal.

(A' neufchateli fejedelemséget Valenginnel együtt, ambár monarchico-aristocratai alkotmánya a' porosz királyt ismeri el főnökének, nem Poroszországhoz hanem inkább a' svajczi statusszövetséghez kell számitani, miért is a' Svajcz' rovata alatt már értekeztünk róla.)

Poroszország 8 tartományra, 's ezek ismét (25) kormányvidékekre és (326) kerületekre osztatnak.

Németországhoz tartozók.

Tartományok:	Kormányvidékek és kerületek.	Fekvésök:
1. Brandenburg.	Potsdam, Frankfurt (31 kerül.).	Közép Odera (Bober, Neisse, Warthe), Elbe (tekete Elster, Havel és Spree).
2. Pomerania.	Stettin, Stralsund, Köslin (25 kerül.).	Alsó-Odera (Peene, Recknitz), keleti tenger, stettini öböl; Rega, Persante.
3. Szilézia.	Boroszló, Oppeln, Liegnitz (57 ker.)	Szudétok; Felső-Odera (Oppa, sziléziai Neisse, Katzbach, Klodnitz és Bartsch).
4. Szászortartomány.	Magdeburg, Merseburg, Erfurt (39. ker.).	Harz; Elbe (Mulde, Saale a' fejér Elsterrel és Unstrel).
5. Westphália.	Minden, Münster, Arnsberg (34 kerül.).	Teutoburgi erdő, Weserhegység, westphaliai kapu, sauerlandi hegység és Westerwald; Weser, Ems, Rajna (Lippe, Ruhr).
6. Rajnatartomány.	Köln, Düsseldorf, Aachen, Koblenz, Trier (58 ker.).	Héthegy, Hundsrück, magos Veen, Eifel; Rajna (Nahe, Lahn, Mosel a' Saarral, Wied, Sieg, Wipper, Erft, Ruhr, Lippe), Roer, Niers.
7. Prusszia.	Danzig, Marienwerder, Königsberg, Gumbinnen (56 ker.).	Keleti tenger; kuri és fris öböl; Visztula, Passarge, Pregel, Niemen.
8. Posen.	Bromberg, Posen, (26 ker.).	Warthe a' Netzével, Visztula a' Brahéval.

Németországhoz tartozók.

2. Földje. Egészben inkább róna mintsem hegyes. Róna kivált a' keleti tengeren. A tengerparton és Brandenburg tartományában sok homokos sikság. Déli és nyugoti részeiben hegyes.

Hegyek. 1) Szudétok, Sziléziát D. Ny. felől körülvevők: *a)* D. felől morva hegyek (Glatzi havas 4300′, Eule 3300′, Ottenstein 2620′ magos); *b)* közepen Óriáshegyek (Havas- vagy Óriáskúp 5000′, nagy kerék [grosses Rad], Sturmhaube, Seifenberg, Reifträger 4700—4800′ magos); *c)* É. felől Iserhegyek (Tafelfichte 3400′ magos). A' Szudétoknak több előfoka Sziléziában elszórva 2300—2800′ magos.

2) Harz (Brocken 3500′ magos) és thuringiai erdő (a' Finsterberg 2940′ és Dolmar 2290′, Szászországot ENy. és DNy. felől elválasztók).

3) Weserhegység (mint teutoburgi erdő és porta westphalica) Westphaliát bejáró kevéssel 1000-nál magosabb.

4) A' Sauerlandi hegységek, legmagosabb águkban 2600 magosak és a' Westerwald a' héthegygyel (Siebengebirge 2000′-ig magos), a' westphaliai tartomány' déli részében.

A' Rajnán túl 5) a' Hundsrück a' Hochwalddal a' Mosel' jobb partján, folytatása a' Vogésoknak, mintegy 2300′-ig magos.

6) A' hohe Veen (2100′-ig magos) és Eifel (legmagosabb csúcsa, a' Hohe Acht 2260 m.), a' Maas, Mosel

Digitized by Google

és Rajna között, folytatása az Ardenneknek (lásd Franczia-országot).

Vizek: *a)* Öblök a' keleti tengeren: (K.-ről Ny.felé) Putziger vagy Pautzker Wyk, nyugoti Prussia' partján; Rüger Bodden és Prorer Wyk, mindkettő a' Rügen szigetén. A' keleti tengerrel több parti- avvagy földközi tavak kötetnek össze, 66⅓ □mfnyi összes kiterjedéssel, mellyek között a' Kurisches Haff és Frisches Haff Prussziában és a' Stettiner Haff Pomeraniában e' legnagyobbak *). — *b)* Tavak: kivált keleti és nyugoti Prussziában, Posenben, Brandenburgban és Pomeraniában, szám szerint ugyan 383, de a' legnagyobbak is (úgymint a' Spirdingsee és a' Mauersee keleti Prussziában) 2 □mfnél kisebbek, valamennyi körülb. 34⅓ □mfet elfoglaló.

Folyóvizek 1) A' keleti tengerbe és *a)* nevezet szerint a' kuri öbölbe szakad: Niemen (Memel), torkolata előtt a' Russ és Gilge nevű ágakra oszló, a' porosz határokon belől 22 mfnyire hajózható; *b)* a' fris öbölbe: Pregel, Passarge és Nogat (a' Visztulának egyik ága); Visztula Lengyelországból jöve 's a' porosz határban 30 mfnyi hajózható hosszaságra terjedve (bal felől Brahe); *c)* a' stettini öbölbe: Odera, Morvaországból, 100 mfnyi hajózható folyás, mellyel bal felől Bober és Neisse, jobb felől a' 48 mfig hajózható Warthe (jobb f. Netze, bal f. Obra) egyesül; 2) az éjszaki tengerbe: Elbe, Cseh- és Szászországból, 55 mfnyire hajózható (jobb felől Havellel, a' fekete Elsterrel és a' 21 mérf. hajózható Spreevel, bal felől a' Mulde és Saléval); Rajna 48 mfnyi hajózható folyással (jobb felől Lahn, Sieg, Ruhr, Lippe; bal felől Nahe és Mosel). — A' Weser egyes pontokban csak érinti a' birodalmat, az Ems pedig itt vevén eredetét a' birodalmat csakhamar elhagyja. A' Maas' folyambirtokából ide tartoznak a' Roer és Niers, a' Maas maga a' határon kívül maradván.

Csatornák, kivált a' Visztula, Odera és Elbe között: *a)* Brombergi csatorna a' Visztulát az Oderával a' Brahe és Netze által összekötő, 4 mfnyi hosszú, 10 zsilippel; *b)* Finowcsatorna 5/2 mérföldnyi hosszú, 15 zsilippel; *c)* Plaueni csatorna 4¼ mf. hosszú, 3 zsilippel, mindkettő az Oderát Elbével a' Havel által összekötő; *d)* Fridrik Vilmos' csatornája, Oderát Elbével egyesitő a' Spree által, hosszasága 3 mérf., zsilipeinek száma 10; *e)* Klodnitz csatorna a' Klodnitz és Odera között, 8 mfnyi hosszú, 18 zsilip; *f)* a' Templini; *g)* a' Ruppini; *h)* a' nagy főcsatorna és több apró, nagy részint lecsapoló csatorna. — Poroszországnak számos és terjedelmes mocsárai és posványai között a' legnevezetesebb a' Seefelder nevű posványos völgy, melly Glatz' vidékén a' Szudétokan 2000' tengerfeletti magosságban fekszik.

3. Kiterjedése. Egész Poroszország 5077⁴ □mérföldre terjed, melly kiterjedésből az egyes tartományoknak és kormányvidékeknek a' következő számok jutnak:

Tartomány:	□mf.	*Kormányvidék:*	□mf.
1. Brandenburg . .	730⁹	*a)* Potsdam	382⁵
		b) Frankfurt	348⁴
2. Pomerania	574⁵	*a)* Stettin	236⁹
		b) Köslin	258⁵
		c) Stralsund	79
3. Szilézia	741⁷	*a)* Boroszló	248¹
		b) Oppeln	243¹
		c) Liegnitz	250⁵
4. Szászt artomány .	460⁶	*a)* Magdeburg	210¹
		b) Merseburg	188⁸
		c) Erfurt	61⁷
5. Westphália . . .	368⁰	*a)* Münster	132²
		b) Minden	95⁷
		c) Arensberg	140⁴
6. Rajnatartomány .	487¹	*a)* Köln	72⁴
		b) Düsseldorf	98³
		c) Koblenz	109⁶
		d) Trier	131¹
		e) Aachen	75⁶
7. Prusszia	1178⁰	*a)* Königsberg	408¹
		b) Gumbinnen	298²
		c) Danzig	152³
		d) Marienwerder . . .	319⁴
8. Posen	536⁵	*a)* Posen	321⁷
		b) Bromberg	214⁸

Ide járúl még Neufchatel 13⁹ □mérfölddel, mi által az összes álladalom' kiterjedése 5090⁹ □mérföldre kiegészítetik.

Az egyes kormányvidékek pedig kiterjedésre nézve a' következő mindég növekedő sorozatot képezik:

a) 61 és 109 □mf. között: Erfurt, Köln, Aachen, Stralsund, Minden, Düsseldorf, Koblenz.

b) 131 és 188 □mf. között: Trier, Münster, Arnsberg, Danzig, Merseburg.

c) 210 és 298 □mf. között: Magdeburg, Bromberg, Stettin, Oppeln, Boroszló, Liegnitz, Köslin, Gumbinnen.

d) 319 és 408 □mf. között: Marienwerder, Posen, Frankfurt, Potsdam, Königsberg.

4. Éghajlat. Nagyon kellemes a' Rajna' vidékén. A' keleti tenger' partjain ellenben változó, kellemetlen, nedves levegő. Sziléziában és a' német tartományokban szelídebb 's tartósabb időjárás. A' brandenburgi homokos vidékeken néha nyomasztó nyári meleg 's az álló vizekből egészségrontó kigőzölgések. A' porosz álladalomnak nagyobb része az isothermák 7½ — 10° között fekszik, a' miért is legtöbb pontjainak közép évi mérséklete 7½ — 10° között áll. Csak a' nyugoti rész, a' Rajna' völgye fekszik az isothermák 10° és 12½° között, az éjszakkeleti rész pedig (a' Visztula és Memel' köze) a' hévegyenlítők 5 — 7½° között. A' havas kúp (Schneekoppe) az óriáshegyek' gerinczével együtt, magos fekvésöknél fogva, a' hévegyenlítők' 0 — 5° közötti övébe esnek.

5. Termények. 1) Ásványok: Arany felette csekély. — A' státus' bányái 1837: (24,036 márka) ezüstöt hoztak be, többnyire a' mannsfeldi (Szásztartomány) réz- és a' tarnowitzi (Szilézia) ólomérczekből és Alsó-Rajnán. — Veresréz: 19,347 mázsa, legtöbb a' mannsfeldi és Sangerhauseni (Szásztartomány) bányákból. — Vas és frisített aczél: 1,943,982 m. (1,456,372 m. szenes vas, 337,469 m. öntött mű és 150,141 m. frisített aczél; az olvasztó kemenczék' száma 220, mikből Sziléziára 77, a' Rajnatartományra 75, Westphaliára 44, Szásztartományra 20, a' többi tartományokra 4 esik). Legtöbb vas a' Rajnatartományból (774,172 m. szenes vas, 152,590 m. öntött mű és 149,003 m. frisített aczél) és Sziléziából (635,650 m. szenes vas, 67,381 m. öntött mű, 1138 m. frisített aczél) jő, a' legjobb pedig Westpháliából és a' szásztartományi Harzból. 1836-ban a' 3607 munkás' segítségével nyert szenes vas és frisített aczél' értéke 3,346,880 tallérra, és az 5533 dolgozóval nyert vasrudak, frisített aczél' és aczélvas' értéke 5,168,253 tallérra rúgott. — Ólom: 23,807 mázsa, ólomtajt 10,847 mázsa és mázföld avvagy Alquifaux 42,739 mázsa, összesen 362,000 tallérnyi értékben, különösen Sziléziában (Tarnowitz) és a' Rajnatartományban (Bleiberg, Schleider mellet). — Horgany avvagy zink, sehol sem nagyobb mennyiségben mint Sziléziában, horganyfény', kovacs 's többnyire eresztetlen ércz' alakjában; kivált Felső-Sziléziában (Beuthen), West-

*) E' Haffok inkább öblök mintsem parti tavak; a' miért is itt az öblök' rovata alá soroztattak.

Digitized by Google

pháliában és a' Rajnatartományban. 1836 a' nyereség 1 mill. 227,849 mázsára (1,083,265 Sziléziában); 1837 995,300 mázsára (Sziléziában 951,994) hágott. — Kobalt: 8791 mázsa (Szilézia, Westphália [Siegen] és Szásztartomány). — Barnakő: 2500 mázsa. — Egérkő: 3170 mázsa (Szilézia). — Dárdany; 901 mázsa. — Só: (43,338 teher, egyegy teher 4000 font.: Sóintézet Szásztartományban és Westphaliában 16, Pomeraniában 2, Alsó-Rajnán 4 *). Azonkívül trágya-, csuda- és keserű só. — Timsó: 40,877 mázsa (Brandenburgban, Freienwalde és Gleissen mellett, Szásztartomány, Westphália, Szilézia, de kivált Rajnatartomány, mellyben magában 25,271 mázsa főkép Bonn' szomszédságában). — Gáliczkő: 33,837 mázsa gálicz; 3467 mázsa rézgálicz; 3567 vegyes és 260 horganygálicz (Szilézia, Szász- és Rajnatartomány). — Salétrom, a' szükségnek meg nem felelő kisebb mennyiségekben 's mesterségesen készülve, miért is évenként mintegy 21—24,000 mázsa külföldről, nevezetesen Keletindiából bevitetik. — Kénkő: 456 mázsa (Rhonau mellett Sziléziában). — Kőszén évről évre nagyobb mennyiségben: 1829 több 28 milliónál, ellenben 1837 már 10,393,479 tonna (egyegy tonna = 4 Scheffel = $3^5/_{100}$ pozsonyi mérő) avvagy 31,700,000 pozsonyi mérő, főkép Westpháliában, Sziléziában 's Rajnatartományban. — Barnakő: 10—11 mill. Scheffel (7—8 mill. pozs. mérő): 1837 Brandenburg nélkül 2,612,630 tonna = 7,960,000 pozs. mérő; legtöbb Szász- és Rajnatartományokban. — Gyeptőzeg (75 mill. tégla): főkép a' kelettengeri tartományokban és Brandenburgban. — Borostyánkő: az e' kútfőből eredett brutto nyereség 1782—1802 összesen 196,151, tehát évi középszám szerint 9807 tallért tett (Prusszia, most Posenben is). — Márvány: Szilézia (Prieborn, Grosskunzendorf), Szásztartomány, Westphália (csigás márvány). — Mészkő: az álladalomnak mindenik tartományában (összesen 1200 mészkemencze). — Gipsz és alabastrom: Szásztartomány, Westphália, Brandenburg, Szilézia. — Vulkanféle tuffkő, mellyből vizi vakolat (Trass) készítetik: Rajnatartomány. — Födélpala: Rajnatartomány, Westphália, Szásztartomány. — Malomkövek: a' legjobbak Rajnatartományban. — Köszörű és fenőkövek: Szilézia, Rajnatartomány. — Porczellánföld: Szásztartomány. — Fazekas és pipaagyag: Rajnatartományban jeles, Szásztartomány, Szilézia 's a' t. 1837-re a' nyert érczek, égő ásványok' (gyeptőzeg nélkül azonban) és savak' összes értékét 28 millió tallérra tehetni, 's ebben a' vas és a' kőszén első helyen állanak. — Ásványos vizek: legtöbb és a' leghíresebbek Rajnatartományban (Aachen, 8 forrás 30—51° R. meleg, Európában a' leghíresebbek közé tartozik; továbbá Burtscheid, Roisdorf, Tönnisstein, Heppingen, Biresborn, Bertrich, Malmedy, Ründeroth, Lamscheid, Kreuznach 's a' t. 's a' t.), Sziléziában (Warmbrunn, Landeck, Altwasser, Reinerz, Flinsberg, Cudowa és Salzbrunn), azután Westpháliában (Driburg, Schwelm, Tatenhausen, Fiestel, Godelheim, Valdorf, Holzhausen 's a' t.); Szásztartományban (Lauchstädt, Bibra, Beringerbad Suderode mellett); Brandenburgban (Freienwalde, Gleissen 's a' t.); Pomeraniában (Luisenbad Polzin mellett, Kenz Stralsund mellett, Sagard Rügen szigetén); Tengeri fürdő: Pomerania (Putbus, Stralsund, Swinemünde, Heringsdorf, Rügenwalde, Kolberg, Deep); Prusszia (Zoppot Danzig mellet, Kranz Königsberg mellett); sósfürdők nagy számmal, kivált Szásztartományban, Westphaliában és Pomeraniában.

2) Növények. — Buza és rozs, mindenütt elégséges, sőt a' szükségen fölül is több vidékeken; középszámmal mintegy 5,600,000 Scheffel (körülb. 4 millió pozs. m.) szemes élet vitetik ki évenként; az egész álladalom 15—16 millió Scheffel buzát és 50—55 millió Scheffel rozsot arat (11—12 mill. pozs. m. buzát és 42—46 mill. pozs. m. rozsot). — Tatárka valamennyi tartományban. — Köles a' keleti tartományokban. — Tönköly: a' Rajna' vidékén. — Hüveyes vetemény: a' keleti tartományokban. — Kerti- és honyhanövények: Szásztartomány, Brandenburg, Szilézia, Rajnatartomány. — Répa: Brandenburg (Teltow). — Burgonya mindenütt. — Káposzta: Szilézia, Szásztartomány, Rajnatartomány, Düsseldorf mellett egyegy fej néha 18—24 font nehéz. — Vízi torma: Erfurti kerület (körülb. 6000 for. értékü ki is vitetik). — Bor: 1836 50,625 holdon a' Rajnatartományban (koblenzi kerület 31,453, trieri 15,558, kölni 3471, aacheni 143 hold., a' Rajnán Mosel, Ahr, Nahe, Sieg, Erft, Saar's a' t. folyókon), és 13,873 holdon a' keleti vidékeken, úgymint Szásztartományban, Sziléziában, Brandenburgban és Posenben; az 1835-diki termés 802,603 akó, melly között 692,135 Rajnatartományból (409,583 a' koblenzi kerületből). Takarmánynövények: mindenütt. — Cichoria, legnagyobb mennyiségben a' magdeburgi kerületben termesztve. — Mácsonya: nem elegendő. — Czukorrépa: nagy mennyiségben a' czukorgyárak' számára. — Olajas növények: mindenütt ugyan, de aligha elegendők. — Komló: mindenütt, de nem a' legjobb minőségü. — Gyümölcs: több vidékeken igen sok, a' legfinomabb gyümölcsnemek Rajna- és Szásztartományokban; Szilézia, Pomerania (Stettini alma) 's nyugoti Prusszia is üzik kivált 1819 óta a' gyümölcstermesztést. — Festőfüvek: Szilézia; kender: Rajnatartomány. — Dohány (1827-ben 39,141 holdon 173,045 mázsa): Brandenburg, Szilézia, Szásztartomány, Pomerania és Rajnatartomány; de csupán durvább fajú. — Fa: általjában a' legnagyobb mennyiségben; a legnagyobb tölgy és bükkfaerdők keleti és nyugoti Prussziában honnan sok karó és épitőfa kivitetik tengeren; a' Rajnatartomány' erdős hegységeiből sokat kivisznek Németalföldre; Szásztartomány' és Westphália' némelly vidékein ellenben faszükség. Összesen 24 millió hold erdőség (Prusszia 5,694,000. Posen 2,400,000, Pomerania 2,650,000, Brandenburg 3,598,000, Szilézia 3,857,000, Szásztartomány 1,450,000, Westphália 1,220,000, Rajnatartomány 3,196,000 hold).

3) Állatok. — Lovak 1834: 1,375,000 darab, mellynek fele Prusszia, Brandenburg és Pomeraniára esik; kitünő országos ménesek keleti Prussziában, Brandenburgban és Szásztartományban. — Szarvas marha: 4 millió darab, aránylag legtöbb Rajnatartományban, Westphaliában és Sziléziában, azután Száztartományban és keleti Prussziában, legkevesebb nyugoti Prussziában. — Juhok: merino 's egészen nemesített, 1834: 2,831,553 (főleg Szásztartomány, Brandenburg, Pomerania és Sziléziában, ez utolsóban magában 609,514 és 1837-ban: 734,566 darab), félnemesitett 5,839,332 (csak Sziléziában 1,481,332 és 1837: 1,719,575), összesen 12,632,277 darab ürükkel 's bárányokkal együtt, mik évenként 28 millió font gyapjút adnak, közép ár szerint 20—21 millió tallér értékűt. Mennyire terjed a' juhtenyésztés, mutatja péld. Szilézia, mellynek 1834 csak 2,400,215 juha volt, 1837 ellenben már 2,769,200, melly között 315,058 honi; e' tartományban a' herczeg Lichnowskyféle juhászatok Europaszerte hiresek. — Sertések: 1¼ millió, mellynek kisebb fele keleti és nyugoti Prussziában Posennel együtt; ötöd része Pomerania és Brandenburgban; legkevesebb pedig Sziléziában. Igen híres a' westpháliai sódar. — Kecske 1831: 214,072 darab, most

*) A' belfogyasztásra megkivánható sómennyiség a' királyi raktárakban mindenütt ugyanazon az áron és pedig 405 fontnyi tonnája 15 forinton adatik el, 's minden lakos köteles, a' csempészkedés' megakadályoztatása' tekintetből évenként e' raktárakban bizonyos sómennyniséget vásárolni. A' sóegyedárusága az álladalomnak évenként körülbelől 5,620,000 tallért hozbe.

Digitized by Google

már hihetőleg 263,000; legtöbb Szász- és Rajnatartományban, Westpháliában, Brandenburgban és Sziléziában. — Jávor szarvas: Keleti Prusszia (de csak a' bludaui erdőben); farkasok, borzok, vad macskák, hölgymenyét, vidra és hód (ritkák): Prusszia és Posen. — Ludak: Pomerania lúdtenyésztése által igen elhíresült. — Méh: Westphália, Prusszia (250,000 méhkas), Szilézia (100,000 méhkas), Brandenburg, Szásztartomány. — Selyembogár: 1780-ban csak 5388 font selyem, 1785-ben 17,000 font körül; később a' selyemtenyésztés majdnem egészen abbahagyatott, most azonban ismét a' köz figyelem' tárgya kezd lenni, 1839 Brandenburgban 1,900 font selyem. — Halak, kivált folyam- és tóhalak; lazaczok (Rajna, Elbe, Oderában), harcsák (néha 120 fontig, Elbe Odera), fokok (Odera, Elbe és a' Haffok), angolnák (Spree, Havel, Odera; a' pritterangolnák a' pomeraniai tavakban), murénák, orsóhalak 's a' t. heringek, apró heringek, félszegúszók 's a' t. a' keleti tenger' partjain.

B. Lakosok.

1. Számok. 1837 végén Poroszország' népessége katonasággal együtt 14,098,125 lélek volt (mihez azonban a' neufchateli fejedelemség 59,448 lakossal nem számítatott). 1840 végén szinte Neufchatel nélkül: 14,907,091 lélek. Egyenként:

Tartomány:	lélek.	*Kormányvidék*:	lélek.
Brandenburg . .	1,835,702	*a)* Potsdam	1,065,836
		b) Frankfurt . . .	769,866
Pomerania . . .	1,056,287	*a)* Stettin	492,357
		b) Köslin	393,082
		c) Stralsund . . .	170,848
Szilézia	2,858,820	*a)* Boroszló	1,084,522
		b) Oppeln	906,010
		c) Liegnitz	868,288
Szásztartomány	1,637,221	*a)* Magdeburg . . .	628,695
		b) Merseburg . . .	683,700
		c) Erfurt	324,826
Westhphália . .	1,283,318	*a)* Münster	411,370
		b) Minden	441,736
		c) Arnsberg	530,212
Rajnatartomány	2,591,721	*a)* Köln	447,437
		b) Düsseldorf . . .	809,951
		c) Koblenz	478,501
		d) Trier	470,444
		e) Aachen	385,388
Prusszia . . .	2,310,172	*a)* Königsberg . . .	796,065
		b) Gumbinnen . . .	597,725
		c) Danzig	366,685
		d) Marienwerder . .	549,697
Posen	1,233,850	*a)* Posen	824,875
		b) Bromberg . . .	408,975
Neufchatel (1837)	59,448		

Poroszországnak 25 kormányvidékei között Boroszló legtöbb (1,084,522) lakost számlál, Stralsund ellenben legkevesebbet (170,848).

Az 1819-diki év óta Poroszország' összes népessége, melly akkor csak 10,994,244 lélek volt, az 1840-diki évig, tehát huszonkét évnek leforgása alatt, 3,912,847 lélekkel szaporodott, mi egyegy évre 177,856 lelket azaz az 1819-diki népességnek 1⁶/₁₀ percentjét teszi.

A' népességnek viszonya az ország' kiterjedéséhez az 1840-diki népesség' állásához képest:

a) Egészben egyegy négyszög mérföldre 2934 lélek esik.

b) A' 8 tartomány népsűrűségre, azaz viszonyos népességre nézve illy sorozatban következik:

	Lélek 1 □mf.		Lélek 1 □mf.
Rajnatartomány	5424	Brandenburg	2511
Szilézia	3854	Posen	2299
Westphália	3759	Prusszia	1961
Szásztartomány	3554	Pomerania	1838

A' 8 tartomány' népességi túlsúlya a' két nyugoti tartományban (Rajnatartományban és Westpháliában) fekszik, 4649 lélekkel egyegy □mérföldön; a' közép tartományok (Szásztartomány, Szilézia, Brandenburg és Pomerania) 2946 lelket számítnak egyegy □mérföldön, az országnak keleti tartományai végül csak 2067-et hasonló téren.

c) Az egyes kormányvidékek ugyan is népsűrűségre nézve, a' legsűrűbbnél kezdve, illy progressióba állíthatók:

	Lélek 1 □mf.		Lélek 1 □mf.
Düsseldorf	8238	Magdeburg	2991
Köln	6180	Potsdam	2783
Erfurt	5261	Posen	2562
Aachen	5094	Danzig	2407
Minden	4617	Frankfurt	2209
Boroszló	4372	Stralsund	2162
Koblenz	4364	Stettin	2078
Arnsberg	3784	Gumbinnen	2004
Oppeln	3727	Königsberg	1950
Merseburg	3622	Bromberg	1904
Trier	3588	Marienwerder	1721
Liegnitz	3465	Köslin	1520
Münster	3112		

Az egész álladalomban 972 város találtatik, mert csak ennyinek vagyon képviselője a' tartományi rendek' gyűlésein (Deutz, Ehrenbreitstein, Neustadt, Sudenburg és Damm külön városok ugyan, mindazonáltal népességök Köln, Koblenz, Magdeburg és Stettin városokéhoz számítatik), azonkívül 340 mezőváros és 36,000 falu 's tanya; (1828) 1,674,929 lakházzal, 91,436 gyárépülettel, malommal és raktárral és 67,810 nyilvános épülettel.

A' városokban 3,639,446 lélek találtatik, tehát minteg $^3/_{11}$ az egész népességnek.

Városok, mellyek legalább 10,000 lélek lakossággal bírnak, az 1837-diki hivatalos összeirás szerint és a' katonaság' kirekesztésével:

	Lélek.		Lélek.
Berlin (katonasággal 1840: 302,529)	265,394	Trier	14,941
Boroszló (katonasággal 1838: 95,875)	88,869	Stralsund	14,900
Köln (katonas. 75,941)	69,051	Burg (Szásztartomány, Magdeburg)	14,025
Königsberg	64,200	Bonn (Rajnatart. Köln)	13,871
Danzig (a' külvárosokkal együtt)	56,257	Görlitz (Szásztartomány, Liegnitz)	13,670
Magdeburg (Neustadt és Sudenburggal)	51,344	Brandenburg	13,283
Aachen	38,878	Quedlinburg (Szásztartomány, Magdeburg)	12,903
Stettin	33,786	Nordhausen (Szásztartomány, Erfurt)	12,163
Posen (katonággal 36,486)	32,456	Mühlhausen (Szásztart. Erfurt)	12,051
Barmen (Rajnatartomány, Düsseldorf)	28,975	Naumburg (Szásztartomány, Merseburg)	11,925
Elberfeld (Rajnatartomány, Düsseldorf)	26,770	Eupen (Rajnatartomány, Aachen)	11,678
Halle (Szásztartomány, Merseburg)	26,447	Grossglogau (Szilézia, Liegnitz)	11,646
Potsdam	24,560	Liegnitz	11,607
Erfurt	24,308	Tilzit (Prusszia, Gumbinnen)	11,179
Frankfurt	23,378	Brieg (Sziléz., Boroszló)	10,947
Krefeld (Rajnatartomány, Düsseldorf)	23,008	Neisse (Szilézia, Oppeln)	10,787
Düsseldorf	21,858	Stargard (Pomerania, Stettin)	10,693
Münster	19,763	Wesel (Rajnatartomány, Düsseldorf)	10,634
Elbing (Prusszia, Danzig)	18,725	Greifswald (Pomerania Stralsund	10,291
Halberstadt (Szásztartomány, Magdeburg)	17,325		
Koblenz (Ehrenbreitsteinnal együtt)	15,878		

Ezeken kivül még a' következő Düsseldorf' kormányvidékén fekvő 's a' rajnatartományi rendi gyülésekre a' városokkal behivatni szokott közel fekvő gyáros helység-egyletek birnak több mint 10,000 lakossal: Remscheid 10,688, Burtscheid és Leichlingen 10,384, Höhescheid és Marscheid 10,255 l. —

Digitized by Google

A' következő városok pedig, ámbár népességök a' 10,000-ret el nem éri, mint kormányvidéki fővárosok még is említést érdemelnek:

	Lakos.		Lakos.
Merseburg (Szászt.).....	9413	Oppeln (Szilézia).....	6821
Minden (Westphália).....	7966	Gumbinnen (Prusszia)....	6235
Bromberg (Posen).....	7390	Marienweder (Prusszia)..	5520
Köslin (Pomerania).....	6900	Arnsberg (Westphália)...	4006

3. Származása. *a)* Németek, a' népességnek főtömege, Posent és Prussziát kivéve, összesen 10'/, millió. A' német nyelv különböző tájárnyékiatokban az egész birodalomban uralkodik.

b) Szlávok (körülbelől 3'/4 millió); főtörzsökök a' lengyel Posenben, Nyugoti Prussziában és Sziléziában; vindusok és sorbok Brandenburgban és Alsó-Szilészia-ban; kasubok Pomeraniában; lettek keleti Prussziában. A' szlávok' tájnyelvei igen nagyon különböznek egymástól.

c) Francziák és vallonok (összesen 80,000) Rajnatartományban a' franczia határon; az elsők (1685 óta) mint gyarmatosok Brandenburgban is (1790 körül még 15,000, jelenleg alig egy harmadrésze vegyületlen).

d) Zsidók (183,000); legtöbb (körülbelől $^2/_5$) Posenben, legkevesebb Szásztartományban, Előpomeraniában (Stralsund) és keleti Prussziában.

3. Ipar. A' földmivelésben és állattenyésztésben tagadhatlanúl a' keleti tartományoknak és Pomeraniának vagyon elsősége; a' nyers termékek' feldolgozásában ellenben a' nyugoti tartományok birnak túlsúlylyal, mellyek gyártásban Europa' legiparosabb részeivel vetélkednek. A' közép tartományokban, ha Pomeraniát kivesszük, mind két ága a' nemzeti gazdálkodásnak áll hasonló és pedig kitünőleg magos polczon. A' gyáripar nemcsak ama' nyers termékekre szoritkozik, mellyeket a' hon nyújt, hanem ollyanokra is kiterjed, mellyek külföldről hozatnak (mint a' pamut, selyem, dohány 's a' t.) és e' kettős tekintetben nemcsak a' belföldi szükséget elégíti ki, hanem kivitelre is tetemes felesleget szolgáltat.

a) Gyárak. Vászon: Szilézia (Hirschberg, Schmiedeberg, Landshut, Greifenberg); Westphália (Bielefeld, Warendorf); Rajnatartomány (Erkelenz, Gladbach, Viersen, Rheidt, Elberfeld és Barmen, melly utolsó két város vegyes lenszövetek és szalagok' gyártása, nem különben jeles fonalfejérítés által tünteti ki magát), elszórva a' többi tartományokban is; 1837 összesen: 35,877 gyári és körülbelől 246,294 házi szövőszék falun. 1831 Poroszország lengyártmányaiért a' külföldtől 8,928,440 tallért bevett. Ámbár a' lenipar előbbi állásához képest utóbbi időkben leebb szállott, mindazáltal jelenleg is fontos az, és nemcsak mindennemű vásznat, hanem szép damasztokat is, továbbá asztalneműt, drillichot, zwillichot, fátyolt, batisztgyolcsot, linont, vegyes lenkelméket, lenszalagokat, czérnát és, bár csekélyebb minőségű csipkét is állítnak elő. A' legfinomabb fonalat Westpháliában, Sziléziában és a' Rajnatartományban fonják. Poroszország jelenleg 7 lenfonó intézettel bir, összesen 10,144 orsóval.

Gyapju. A' gyapju- kivált a' posztógyártás felette nagy fontosságú, minthogy jelenleg évenként 200,000—205,000 mázsa (15—16 millió tallért érő) gyapju dolgoztatik fel, és csak posztó mintegy 600,000 darab 30—35 mill. tallér értékű készítetik. 1837 Poroszországnak 4143 gyapjufonógyára volt 1,100,000 orsóval (legtöbb Brandenburgban, Rajna- és Szásztartományban, Sziléziában és Posenben) és 21,022 szövőszéke. A' porosz posztó napról napra javúl és finomúl, 's most mindenesetre a' legjobb Németországban. A' posztógyártást az egész monarchiában űzik, főkép Rajnatartományban, nevezet szerint az aacheni kormányvidéken, a' hol a' legfinomabb posztók és kazimírok készítetnek (Eupen, Aachen, Montjoie, Malmedy, Stolberg, Burtscheid 's a' t.), továbbá a' düsseldorfi kormányvidéken (Lennep, Kettwig, Werden, Orsoi, Hükeswagen 's a' t.); Sziléziában (Görlitz, Grünsberg, Trebnitz, Liegnitz, Rothenburg, Neurode 's a' t.); Szásztartományban (Burg, Mückenberg, Salzwedel, Wittenberg, Torgau 's a' t.); Brandenburgban (Berlin, Züllichau, Kottbus, Luckenwalde 's a' t.). Posen csak középszerű és durva, Prusszia és Pomerania majd általában csak közönséges durva posztókat készítenek. Könnyebb gyapjuszövetek, úgymint Rasch és Etamin főleg Szásztartományban (Langensalza, Mühlhausen 's a' t.) és Sziléziában; merinók és bombassinek Szásztartományban (Zeitz, Weissenfels, Eilenburg) és Brandenburgban; gyapju 's egyéb szalagok kiváltkép a' düsseldorfi és arnsbergi kormányvidékekben, továbbá Szásztartományban (Erfurt, Magdeburg), Sziléziában és Berlinben gyártatnak. 1837 4340 szalagszéket számittottak, mellyből 3215 a' Rajnatartományban és Westpháliában volt.

Vas. Ezen iparág a' legfontosabbak közé tartozik. Számos és nagyszerűebb öntő és hámoros műhelyek Rajnatartományban, Westpháliában, Sziléziában és Szásztartománynak egy részében találtatnak. 1837-ben 337,469 mázsa öntött mű és 1,141,365 mázsa dorongvas készült. Az ország mintegy 1180 vashámorral és azonkivül számos ujabb időkben támadott lángműhelylyel bir. Vassodronyt jelesen Westphália készit (1837: 62,780 mázsát), hol ebben leginkább tüntetik ki magokat: Altena, Lüdenscheid, Iserholn (hol a' legfinomabb sodrony gyártatik) és Limburg. Öntött vasművek és pedig colossalis nagyságúak és kitűnő finomságúak, valamit a' legfinomabb ékszerek is Berlin, Gleiwitz, Malapane, Lauchhammer, Sägnerhütte, Altwasser, Neusalz, Torgelow, Schierke, Ilsenburg, Süttorp, Sterkrade, Isselburg, Wetter, Stromberg 's a' t. Gőzmozgonyok Essenben, Mühlheimban, Berlinben és Aachenben készülnek. Fekete és fejérpléh (mintegy 140,000 mázsa): Aachen, Trier (Dillingenben a' legnagyobb poroszországi pléhgyár), Arnsberg és Oppeln kormányvidékekben. Kurta aczél- és vasáru: Remscheid és környéke, Ennepi út 's több helység a' márkban és Berg' környékén, Suhl Szásztartományban 's a' t. Kasza és sarló: Remscheid, Lüttringhausen Rajnatartományban, Westphália kivált Ennepi út. — Kések és kardvasok: Rajnatartományban, hol kivált Sollingen tünteti ki magát, melly évenként 50 gyárraktárost és 3300 dolgozót foglalkodtatva 300,000 kardvasat és 500,000-nél több tuczet kést valamint 300,000 ollót 's a' t. készit; továbbá Suhl Szásztartományban. — Varró- és gombostű kitűnő jelességű: Aachen, Burtscheid, Köln, Iserlohn, Altena. Fegyvergyárak: Malapane és Neisse Sziléziában, Spandau Brandenburgban, Grossömmerda és Suhl Szásztartományban, Essen és Saarn Rajnatartományban.

Pamut. A' pamutgyártás a' nyugoti és közép tartományokban nagyon elterjedett, központjai a' düsseldorfi kormányvidék, Berlin és Sziléziának egy része. 1837-ben 152 pamutfonó intézet számláltatott 125,972 orsóval és 39,324 szövőszékkel (mellyből Sziléziáé 17,739, Rajnatartományé 9964, Brandenburgé 4898, Szásztartományé 3775 és Westpháliáé 2847 volt). A' pamutgyárak jelenleg 277,000 mázsa pamutot dolgoznak fel évenkent, a' gyártott kelmék' összes értéke 30 millió tallérra megyen. — Selyem főkép a' düsseldorfi kormányvidéken (jelesül az Elberfeldi és Krefeldi kerületekben) és Berlinben. 1837-ben 14,111 selyemszövőszék (1831 csak 8956), mellyből 11,137 a' düsseldorfi kormányvidéken és 1575 Berlinben. Selyem esztendőnként 6000 mázsa gyártatik fel és a' kivitt egész vagy fél selyemárúk' értéke 10—12 mill. tallért tesz. A' Krefeldi selyemgyárak olly magos polczán állanak a' tökélletességnek, hogy valamennyi németországi, sőt a' façonnirozott kelmékeket kivéve, még a' lyoni gyárakkal is versenyezhetnek. A' krefeldi bársony majd altaljában még a' lyonit és genuait is kiszorította már a' concurrentiából.

Digitized by Google

Bőr. A' cserzés egy igen fontos iparág Rajnatartományban (Malmedy, a' hol a' lüttichi talpbőr, St. Vieth, Prüm, Stromberg, Köln 's a' t.), Szásztartományban (Mühlhausen, Erfurt); Sziléziában, a' timárság Brandenburgban, Szásztartományban, Prussziában és Sziléziában; 1837-ben az egész monarchiában 10,482 cserzővarga és timár volt. — Dohány minden tartományban, Kölnben magában 25 gyár 800 dolgozóval; nagyszerű gyárak Berlinben, Magdeburgban. Évenként, a' belföldi leveleken kívül, több mint 120,000 mázsa külföldi dohánylevél dolgoztatik fel. — Veres réz: Brandenburg (csak Neustadt-Eberswalde körülbelől 2000 mázsa); Szilézia, Westphália (Olpe); 1837-ben általjában 16,148 mázsa veres réz' dolgoztatott fel 's 1834-ben 77 hámor számíttatott. — Sárgaréz: Aacheni kormányvidék (Stolberg 20,000 mázsa mindenféle portéka és 40,000 csomó sodrony), Iserlohn, Altena 's a' t. — Arany- és ezüst művek, paszomány, arany- és ezüstsodrony: Berlin, Köln, Boroszló, Danzig. — Papiros valamennyi tartományban; 1827-ben az egész monarchiában 392 papirosmalom, mellyek 1,570,000 rizma papirost készítettek; 1834 már 433 malom 672 káddal; legtöbb Rajnatartományban, Westpháliában, Sziléziában és Szásztartományban; legjobb minőségű író és nyomtatópapiros, de réz- és velinpapiros még igen sok külföldről hozatik. — Zene- és mathematicai eszközök: Berlinben.

Üveg 107 hutában, mellyekből 25 sziléziai, hol kitünő szépségű üvegáruk készülnek; a' zechlingi üvegcsür is tünteti ki magát Brandenburgban; tükörgyár: Neustadt an der Dosse, kitünő alakokra és festésre néze a' berlini kir. gyár, mellyből évenként 650,000 darab kerül; egészségi edény Charlottenburgban. — Fayence- és kőedény-gyárak sok helyütt Szász- és Rajnatartományban, kiváltkép a' kölni kormányvidéken (ugyanott pipák is), azután Berlinben és egyebütt. — Borostyánkő-esztergák Königsbergben, Danzigban és Stolpéban (Pomerania).

Czukorfinomító intézetek 1837:74, mellyek 891,348 mázsa nyers czukrot feldolgoztak, legtöbb Rajnatartományban (tudniillik 28), Brandenburgban (17), Szásztartományban (12) és Prussziában (8). A' legjelesebb czukorfőző gyárak Stettinben, Potsdamban, Kölnben, Berlinben, Boroszlóban és Duisbergben vannak. Ujabb időben számos répaczukorgyár keeltkezett, úgy hogy 1836 nem kevesebb mint 17 folytatná' munkáját, 44 pedig épen keletkeznék. Azóta számok tetemesen szaporodott, kivált Sziléziában (1828: 16, hol legalább 480,000 mázsa répa dolgoztatott fel). Több helyütt burgonya-szörpgyárak is léteznek, főkép Sziléziában, a' hol 1836: 12 gyárban 9800 mázsa szörp főzetett. — Borszesz és likőr: Danzig, Nordhausen, Boroszló, Quedlinburg; általjában évenként 157 millió quart pálinka (1 quart = $1^1/_5$ magyar iccze). Sziléziában 1835-ben 4138 pálinkagyár, melly több mint 720,000 scheffel gabonát és 2,435,000 scheffel burgonyát fogyasztott, 's melly között 188 műpálinka-égető gyár volt, egyszerrei lepárologtatás által 50—80 foknyi borszeszt előállító. — Kölni víz (*eau de Cologne*): Kölnben 24 gyár, több mint 100,000 for. értékű árut készítő, azonkívül több más helyütt is. Ser 16,027 serházban, mellyekben körülbelől 200 millió quart és pedig jelenleg sokkal jobb ser főzetik, mint azelőtt, ámbár a' serházak most sem felelnek meg minden igaz kívánatnak. A' legjobbat főzik Berlin, Stettin, Danzig, Kottbus, Merseburg (most nagyon hanyatlik), Tangermünde, Althaldensleben, Königsberg, Boroszló, Stohndorf 's a' t. — Vegytani gyárak (Berlin, Schönebeck, melly utolsó a' legnagyszerűbeck' egyike, mellyben 220 különféle czikk készítetik), Oranienburg, Boroszló, Bonn, Köln, Neuwied. — Lőporgyárak: legnagyobb a' spandaui, melly évenként 5000 mázsát ad. — Keményítő: Halle, Langensalza, Berlin 's a' t. — Cichoriagyár: legtöbb Magdeburgban. — Csokoláde: Potsdamban nagyszerű gyár gőzmozgonynyal.

A' kivitt gyártmányok' összes értéke 1823-ban már 63 mil. 289,241 tallérra rúgott. — Az 1837-ben szerkesztett iparta-bellák szerint Poroszországnak akkoron 335,516 czéhes és czéhenkivüli mestere, továbbá 238,288 legénye és inasa volt. A' mestereknek nagyobb fele falun lakik 's általjában kevés segédet azaz legényt vagy inast tart.

b) Kereskedés. Kivitel: Gabona, vászon és fonal, gyapju, gyapjukelmék, vas- és sárgarézáruk, porczellán; kőszén, fa, berlini kék festék; füstölt hús, sódar (Westphália); tömött lúd (Pomerania); viasz, lúdtoll; dohány, rajnai bor, likőr, pálinka; eau de Cologne (évenként 80—90,000 palaczk), vegytani gyártmányok; fa- és asztalosmunka, pamut- és selyemkelme, üveg, repcze, olaj, só, horgany, malomkő, len, lenmag, hüvelyes vetemény, liszt 's a' t. — Bevitel: arany, higany (kéneső), ón, czukor, kávé, thea, franczia és magyar borok, pamut, selyem, dohánylevél, fűszerszám, rizs, salétrom, déli gyümölcs, komló, halzsír, faolaj, hal, bunda 's a' t. — 1833-ban a' kivitt portékák értéke 89,185,678, a' behozottaké pedig csak 78,476,868 tallért tett, mi azért tesz olly nagy különbséget, mivelhogy ez utóbbi rovatba a' dugárusok által behozott értékek be nem számíthatók. Nyer egyébiránt a' státus az átmeneti és szállító kereskedés által is, melly a' keleti és nyugoti 's más részről a' déli 's éjszaki határok között igen élénk. 'S még többet nyerne, ha Oroszország külföldi portékák elől el nem zárkoznék. Legnagyobb jelentőséggel bír az átmeneti és szállító kereskedés Szásztartományban, Sziléziában és a' Rajnán. A' tartományi határvámok megszüntettettek 's az ország' határaira vagy azon országok' határaira fektettettek, mellyek Poroszországgal egyetemben a' német vámegyesületet képzik. Az árumegállítás' joga a' hajózható folyomok' mentében szinte eltöröltetett. Általjában mondhatni, hogy a' poroszországi kereskedés ujabb időkben roppant kiterjedést nyert. Legnagyobb fontosságú a' belkereskedés, melly a' keleti tartományok' nyers termékeit a' nyugot' iparczikkelyeiért kécseréli és mellyet jeles szerkezetű posta gyámolít, továbbá számos hajózható folyam, úgymint a' Rajna' (1837: Kölnnél csak fölfelé 1323 hajó 1,667,000 mázsával, lefelé pedig 3891 hajó 1,124,000 mázsával), Weser, Elbe, Odera, Visztula, Pregel és Memel' fővíziútjai (1834-ben 8357 folyamhajója volt a' monarchiának 190,269 teherrel), a' Visztula, Odera és Elbe közötti csatornák, jeles és évről évre szaporodó (már 1835-ben is összesen 1651 mérföldnyi hosszú) műutak, a' rajnai, elbei gőzhajózások, továbbá számos kereskedési városok, úgymint: Berlin, Boroszló, Magdeburg, Frankfurt, Naumburg (a' három utolsó országos vásárokkal), Münster, Minden, Bielefeld, Elberfeld, Barmen, Köln 's a' t., számos vásár 's kivált gyapjuvásár (az utóbbiak kivált Boroszlóban, Berlinben, Landsbergben, Magdeburgban, Mühlhausenben, Stettinben és Königsbergben, mellyeken 1834 összesen körülbelől 11,605,000 tallérért azaz 124,217 mázsa gyapju eladatott), az építetni kezdett 's nagy részint már befejezett vasutak gőzerőre (Berlin és Potsdam, Magdeburg, Halle és Lipcse, Köln és Belgium, Düsseldorf és Elberfeld 's a' t. között) 's a' t. 's a' t. — A' tengeri kereskedés a' keleti tenger' számos kikötőinél fogva (Memel, Königsberg és Pillau, Elbing, Danzig, Stettin és Swinemünde, Stralsund 's a' t.) a' nagybani világkereskedésnek nem megvetendő részét teszi, ámbár még most egy tengeri hadierő' ótalmát nélkülözi. Hajóseregnek befogadására egyébiránt a' monarchiának egyik kikötője sem alkalmas. 1836-ben Kölnből és Düsseldorfból Amerikába közvetlen hajózás nyittatott, új szerkezetű hajókon, mellyek folyam- és tengeri hajózásra egyiránt alkalmatosak. A' gyorsabb közlekedést tengeri gőzösök eszközlik, mellyek Stettin, Swinemünde

Digitized by Google

és Greifswaldból indúlnak ki. 1839 a' monarchia 619 tengeri hajót birt 18,647 teherrel 's ezek közül legtöbbet Stettin, azután Stralsund, Danzig és Memel. 1831 a' porosz kikötőkbe összesen 4471 hajó érkezett 365,792 teherrel, kiindúlt pedig ugyanazon kikötőkből 4698 hajó 364,839 teherrel. 1838-ban 4831 hajó érkezett és 5039 elindúlt, legtöbb Stettin avvagy Swinemünde, Danzig, Königsberg avvagy Pillau, továbbá Stralsund és Barth kikötőiből.

Közönséges segédeszközei a' kereskedésnek. Berlinben kir. bank 's ennek tartományi hivatalai (Boroszlóban, Königsbergben, Stettinben, Magdeburgban, Kölnben 's egyébütt); biztosító- és tengeri kereskedési társaság ugyanott; kir. pénz- és kereskedési intézet (1772-ben tengeri kereskedési egyesület' neve alatt alapítva), melly a' kormány' számára tengeren túli sót vesz 's a' kormánynak külföldeli pénzügyeit elintézi, váltókkal, továbbá aranynyal és ezüsttel nagyszerű kereskedést űz, tengeri hajókat bir 's a' t.; rajnai és nyugotindiai kereskedési társulat Elberfeldben (1821 alapítva, mellynek eladott részvények utáni tőkéje 1823-ban 400,000 tallér volt. 1832 úgynevezett rajnai és tengerentúli kereskedési egyesületté alakúlt. Lásd: Németország' történeteit, 30.); kereskedési collegiumok Königsbergben, Danzigban és Boroszlóban; kereskedési consulatusok és ügyviselőségek külföldi kikötőkben és kereskedési piaczokon, több kivált az utolsó években kötött hajózási és kereskedési szerződés Nagybritanniával és a' német státusok' nagyobb részével (vámegyesület), mi által Porosz- és Németország' 26 mill. lakosinak számára egy 9600 □mérföldnyi téren egyenlő határvám és tőkélletesen szabad belkereskedés eszközöltetett. (Lásd: Németországot.) Kereskedési oskolák: Berlinben, Magdeburgban, Elberfeldben, Düsseldorfban 's a' t.

Pénz. A' porosz tartományokban 1821-ig különböző pénznemek voltak folyamatban. Az 1821-diki kir. rendelet a' pénzekbe egyformaságot hozott be. Aranypénz most is, mint azelőtt, a' Friedrich d'or, a' conventiós láb szerint 5 tallér (7 for. 30 kr.) értékű, mellyből kettős és féldarabak is veretnek. Ezüstpénz: tallér *) (14 darab 1 finom márka), és 1/2, 1/3, 1/4, 1/6, 1/12 darabok; aprópénz: ezüstgaras ('s 1/2 garasos darabok is), mellyből 30 megyen egy tallérra, de csak 480 megyen 1 finom márkára (tehát 1 márka 16 tallérrá veretik). 1839 óta kettős tallérok is veretnek, mellyek a' vámegyesületben keringnek 's krajczáros pénzben 3 1/2 forintúl elfogadtatnak. Az ezüstgaras 12 (réz) fillért ér. Az 1809 és 1832 közötti 24 év' leforgása alatt összesen 103 millió tallér pénz veretett. Azonkívül papirospénz avvagy pénztári utalványok is forognak 1, 5, 50 és 100 tallérnyi darabokban, összesen 20,242,347 tallér és 9,579,815 darab utalvány.

4. Rendek' különbsége. 1) Fő- és alnemesség. A' főnemesség 18 közvetett (mediatisirt) német birodalmi fejedelemből, 13 sziléziai fő- és 5 rangos, 7 lausitzi és 7 egyéb úgymint brandenburgi, pomeraniai a' poseni főrangú személyekből (Standesherr) áll. Az utolsók közé tartozik herczeg Thurn és Taxis is, mióta a' poseni Krotoszyn herczegséget birja. A' főnemesség nagy kiváltságokkal bír. Némelly kiváltságaiban a' főnemességnek, mint kiváltságos bíróságban, főudvari hivatalok' viselhetésében 's némelly státusterhektől mentességben osztozik az alnemesség is. Az alnemességgel a' papi rend egyazon rangon áll.

2) Polgárság, azaz a' városok' nemetlen lakosi, kik városi mesterséget űznek vagy városi földet birnak. E' rend jelenleg nemesi fekvő vagyont is birhat és hadi szolgálatban több hivatalakra is kinevezhető. Az adónak czélirányos elosztása végett a' városok iparosságokhoz és népességökhöz képest 4 osztályt képeznek. Az első osztályba kiterjedésök 's iparosságoknál fogva 10 város soroztatott (úgymint: Berlin, Boroszló, Danzig, Köln, Königsberg, Magdeburg, Stettin, Aachen, Elberfeld, Barmen); a' többi osztályokra nézve a' népesség szolgál mértékül: azon városok, mellyeknek polgári népessége a' 3500-zat meghaladja, a' második osztályba tartoznak (220); mellyeknek polgári népessége 1500 és 3500 között áll, a' harmadikba (479); a' negyedik osztálybeli városok' száma 263 's ezek 1500 léleknél kevesebb polgári lakost birnak. — 1837: 3,639,446 polgár számítatott.

3) Parasztság. A' paraszt most már mindenütt szabad birtokosa a' földnek.

5. Vallás. Uralkodó vallás nincsen. — A' többség (több mint 3/5 része a' népességnek) az evangelicus nevezet alatt egyesült két protestans (ágostai és helvecziai) hitfelekezet' követőiből áll (a' helvecziai hitsorsosok' száma az egyesülés előtt általjában 400,000 főre becsültetett), fősuperintendensek (mellyek közül némellyek, úgymint a' berlini, potsdami, stettini, magdeburgi, poseni 's a' t. püspöki czímmel is élnek), superintendensek és consistoriumok' kormánya alatt. Hozzájok számítatnak a' herrnhutiak, socinianusok és mennoniták. — Katholikusok, közel 2/5 része a' népességnek, 2 érsekség alatt: Köln (3 püspökséggel: Münster, Trier és Paderborn), Posen és Gnesen (a' kulmi püspökséggel); a' boroszlói és ermelandi püspökök érseki felvigyázat nélkül; Glatz 's Felső-Sziléziának egy része az ausztriai prágai és ollmützi egyházi megyékhez tartoznak. — A' zsidóknak szabad de csendes vallásgyakorlatok vagyon, több városokban synagogákkal és rabbikkal, egy Berlinben lakó főrabbi alatt; ők egyébiránt a' keresztyénekkel ugyanazon státuspolgari jogokban részesülvén egyszersmind ugyanazon terhekben is osztoznak, tehát katonáskodni is tartoznak. — 1837-b. 8,604,748 evangelicus, 5,294,003 katholikus, 14,495 mennonita, 1300 görög és 183,579 zsidó (102,917 státuspolgári joggal és 80,662 a' nélkül) volt Poroszországban. Az evangelicusoknak 5082 anya- és 3042 fiókegyházok volt 's azon kívül 744 vallásos gyűléshely fárai jog nélkül; a' katholikusoknak ellenben 3859 anya- és 962 fióktemplomuk és 2332 kápolnájok volt; a' mennoniták 43 imaházba, a' zsidók 773 synagogába gyűlekeztek.

6. Tudományok és művészetek. A' porosz monarchia' lakosi tudományos és művészeti miveltségre nézve egészen a' német nemzethez csatlakoznak 's mind a' két tekintetben a' német népek között, nagyobb részint legalább, kitűnő helyet foglalnak. Miveltséget előmozdító intézetekben a' státus felette gazdag. Az egyetemek' száma 7, mellyek között Berlin, Halle, Greifswald, Bonn, Königsberg és Boroszló teljes egyetemek, Münster pedig csak két tudományos (theologiai tudniillik és philosophiai) karral bir. Berlinben (1834) 1863 és (1837) 1585, Halleban (1834) 801 és (1837) (638), Greifswaldban (1834) 220 és (1837) 218, Bonnban (1834) 854 és (1837) 657, Königsbergben (1834) 422 és (1837) 379, Boroszlóban (1834) 920 és (1837) 721 és Münsterben (1834) 242 és (1837) 206; összesen (1834) 5348 és (1837) 4431 tanúló járt a' felsőbb egyetemi osztályokba. Lyceum Hosianum Braunsbergben 2 tudományos karral és 30 tanúlóval; 1 evangelicus lelkész-képző intézet Wittenbergben; 9 katholikus növendék-papház (Gnesen, Posen, Pelplin, Paderborn, Trier, Köln, Münster, Boroszló és Braunsberg); 113 jeles szerkezetű gymnasium 23,371 tanúlóval (Poroszsziában 13, Posenben 4, Pomeraniában 6, Brandenburgban 18, Sziléziában 20, Szászországban 21, Westphaliában 11 és

*) A' porosz tallért meg kell különböztetni a' conventiós tallértól, mellyből csak 13 1/3 tesz 1 finom márkát. 21 porosz tallér = 20 conv. tallér és szintúgy 21 porosz ezüstgaras = 20 (ausztriai) garas avvagy 1 for. conv. p.

Digitized by Google

Rajnatartományban 18); 31 progymnasium 1896 tanúlóval, 90 főbb polgáriskola 11,807 tanúlóval, 307 közepiskola figyermek és 537 leányok' számára, amazok' 38,277 ezek 39,927 tanítványnyal; végül 22,910 elemi oskola 2,171,745 tanítványnyal, úgy hogy közel $^1/_6$ a' népességnek elemi oskolába jár, míg Franciaországban csak $^1/_{11}$, Nagybritanniában pedig csak $^1/_{15}$ a' népességnek kap oktatást. Mindezekhez járúlnak még a' vasárnapi segédiskolák, a' kiskedovó-intézetek 6 évesnél fiatalabb gyermekek', úgy szinte oktató és nevelőintézetek fiatal gonosztevők' számára. Az elemi oskolák' oktatói nagyobb részt mester-seminariumokban képeztetnek, milly seminarium az országban 1837-ben 45 létezett 2583 növendékkel. — Specialis tanitóintézetek: műegyetemek (a' legnagyobb Berlinben); öt hajókázó oskola Danzigban, Stettinben, Memel, Pillau és Greifswaldban; kereskedési oskolák: Danzig, Magdeburg, Erfurt, Boroszló és Naumburg; bányászintézetek: Berlin, Halle és Bonn; erdészacadamia: Neustadt-Eberswalde 's erdészoskolák: Königsberg és Düben; kertészintézetek: Potsdam és Schöneberg Berlin mellett; ipar- és kereset-oskolák; 23 siketnéma-intézet (Berlin, Boroszló, Königsberg, Erfurt, Münster 's a' t.); vakok' intézetei (Berlin, Königsberg, Boroszló és Halle); katonai intézetek (lásd a' katonaságot); a' berlini orvos-sebészeti academia és orvos-sebészeti Fridrik-Vilmos-intézet; orvos-sebészeti intézetek: Magdeburgban, Berlinben, Boroszló-, Münster- és Greifswaldban; bába-intézetek; gyógyszeres intézetek (Höxter, Halle, Berlin, Bonn, Boroszló és Erfurt); boromorvos-iskolák: Berlinben és Münsterben; a' möglini és bonni kir. gazdasági academiák; az eldenai (a' greifswaldi egyetemhez tartozó) státus- és mezei gazdasági academia; a' herrnhutiak' academiai növendékháza Gnadenfeldben (Szilézia, liegnitzi kormányvidék). — Felsőbb tudományos egyesületek: Tudományos academia Berlinben; tudós társaságok Boroszlóban, Erfurtban, Görlitzben; gazdasági egyesületek: Königsberg, Köslin, Potsdam, Ham, Mohrungen, Jauer; számos egyéb tudós társaságok egyes tudományok' kimivelésére Berlin, Stettin, Halle, Paderborn, Bonn, Trier, Danzig 's a' t.; a' képző művészetek' és mechanicai tudományok' kir. academiája Berlinben, mellynek a' magdeburgi és boroszlói művész 's épitész-, továbbá a' königsbergi, danzigi, erfurti és berlini művészoskolák alárendelvék; a' közönséges épitőoskola (előbb épitészacademia) Berlinben; számos művésztársulat nyilvános műkiállításokkal, földirati műoskola Potsdamban, énekacademiák Berlinben, Boroszlóban és Düsseldorfban, énekegyesületek 's a' t.; roppant könyvgyűjtemenyek: a' berlini kir. könyvtár (400,000 vagy mások szerint 200,000 kötet), a' boroszlói egyetemi könyvtár (közel 200,000 kötet), a' hallei egyetemi könyvtár 50,000 kötettel, a' bonni 60,000 kötettel, az erfurti 40,000 kötettel, a' kölni 60,000 kötettel, a' trieri 70,000 kötettel 's a' t. Mű- és természetiek' gyűjteményei kivált Berlinben. Több egyetemekkel összekötött csillagásztornyok és füvészkertek.

Az egyes művészetágak' közül főkép a' festészet (melly új és külön festészoskolává alakúlt, főközpontja Düsseldorf), a' pénzmetszés, lithographia, mintaöntés, réz- és abroszmetszés emelkedtek tekintélyes polczra. A' művészetre nézve a' berlini kir. museumok, a' válogatott királyi képgyűjteménnyel és a' düsseldorfi képgalleria nagyon fontosak. A' berlini szinházat egyik legjelesebb oskolájának tartják a' német szinészetnek 's a' hangversenyek' tereme pompára 's nagyságra nézve majdnem páratlan.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Korlátlan monarchia. Az 1815-diki kir. igéret és 1823-diki jun. 5 és jul. 1 költ kir. rendeletek' következtében az egyes tartományokban tartományi rendek, mellyek a' királytól elejökbe terjesztett törvényjavaslatok felett, mennyiben ezek a' személyes 's birtokjogot vagy az adóztatást targyazzák 's csak az illető tartományra vonatkozók, egymással tanácskoznak, azután pedig az egész tartomány' nevében kérelmeket és panaszokat terjesztnek a' király' elejbe. Rendi tekintetben az egész monarchia 8 tartományra oszlik: 1) Brandenburg és Alsó-Lausitz; 2) tulajdonképeni Prusszia; 3) Posen; 4) Pomerania és Rügen; 5) Szilézia, Glatz és Felső-Lausitz; 6) Szásztartomány; 7) Rajnatartomány; 8) Westphália. Az első négy rendi tartományban a' tartományi rendek három, a' többiekben négy osztályból állanak, mellyek rend szerint a' lovagságból, polgárságból és nemetlen földbirtokosokból, a' négy utóbbi tartományokban azonkívül a' közvetett főrangú személyekből, végül Brandenburgban és Szásztartományban némelly káptalanok' követeiből is összetévék. A' többnyire választott rendi képviselők' száma az egyes rendi tartományokban ez: 68, 95, 46, 48, 84, 72, 78, 71. A' tartománygyűlés' elnöke, az úgynevezett Landmarschall, a' gyűlés' idejére 's az első rend' tagjai közül a' királytól neveztetik ki. Egyébiránt a' tartománygyűlést megnyitni, a' királyi előterjesztéseket a' rendeknek előadni, a' tanácskozást vezetni, a' rendek' feleleteit, véleményit, kérelmit és panaszait elfogadni 's a' gyűlést ismét berekesztein egy külön fejedelmi biztos' (landesfürstlicher Commissarius) dolga.

A' trón lemenő ágban örökös 's leányágra is mehet által.

Az igazgatás' élén egy titkos cabinet és státustanács áll, melly utóbbi csak tanácsadó hivatal 's a' plenumban előadandó tárgyak' alapos megvitathatására (a' kül-, katonai ügyek', igazságszolgáltatás', financziák', bel- és rendi ügyek' végül a' köz nevelés' és vallásos dolgok' számára) 6 osztályra szakad, de az igazgatásban tettleges részt nem vesz. A' közigazgatás a' státusminiszteriumra 's egyes ágai a' következő 8 státusminiszterre vannak bízva: 1) a' kir. ház' minisztere; 2) a' külügyek'; 3) az igazságszolgáltatás'; 4) a' pénzügy; 5) a' bel-továbbá kereskedési és iparügy'; 6) hadi ügyek'; 7) belügy' és rendőrség' (mellynek hatáskörébe minden beligazgatás alá való ügyek tartoznak); 8) az egyházi, közoktatás' és orvosi ügyek' miniszterei. Külön, az előszámlált miniszteriumoktól elválasztott igazgató-collegiumok ezek: a' fő-számvevőkamra; az országos könyvvitel; a' kir. főbank; a' kir. tengeri kereskedési intézet; a' postadepartement és a' főpostahivatal; 's végül a' státusadósságok' igazgatósága. — Tartományi igazgatás: minden tartományban egy főelnök, minden kormányvidéken egy kormánycollegium, minden kerületben egy tartománytanács (Landrath).

Jogot az egész monarchiában a' király' nevében szolgáltatnak, és pedig külön polgári és fenyítő törvények nevezet szerint az országos polgári jog (allgemeines Landrecht), a' közönséges fenyítő törvény és a' közönséges törvénykezési mód' szabályai szerint. Rajnatartományt kivéve a' mondott törvények az egész monarchiában általjános erővel birnak. Rajnatartományban még a' franczia törvényeket követik 's a' keleti rajnai részben a' közönséges törvényt; de Új-Pomeraniában (Stralsundi kormányvidék), hol ezelőtt szinte a' közönséges törvény a' svéd törvénykezési renddel vala folyamatban, a' porosz törvénykezést hozták be, és a' greifswaldi főudvari-törvényszéket porosz fő tartományi törvényszékké változtatták. Legfőbb törvényszékek; a' főtribunál a' keleti és nyugoti, Rajnán inneni tartományok' számára (Posennek külön főfelebbviteli törvényszéke van), és a' fővizsgáló 's perszüntetőszék a' Rajnán túli részek' számára. Másod fokú törvényszékek: a' főtartományi törvényszékek, számra jelenleg 19, úgymint: Königsbergben, Insterburg, Marienwerder, Posen, Bromberg, Stettin, Köslin, Greifswalde, Frankfurt, Boroszló, Glogau, Ratibor, Magdeburg, Halberstadt, Naum-

Digitized by Google

burg, Münster, Paderborn, Arnsberg és Hammban; továbbá a' kamraiszék Berlin' és a' potsdami kormánykerület' számára és a' kölni felebbviteli törvényszék Rajnatartomány' számára. Alsó törvényszékek: tartományi, kerületi, városi és úri székek; a' Rajnatartományban és Posenben békebirák is. Prussziában, Brandenburgban, Sziléziában és Szásztartományban egy idő óta választott birák (Schiedsmänner) itélnek olly ügyekben, mellyekre nézve a' perlekedő felek által megkeresteinek.

2. A' király. IV. Fridrik Vilmos, hohenzollerni törzsök (Tassillo zollerni gróf, † 800 körül), királyi ág avagy brandenburgi ház. — Czíme: háromféle; a' legrövidebb ez: Porosz király és brandenburgi markgróf; a' többiek' szövegében még hozzá adatik: sziléziai herczeg, alsó rajnai és poseni nagyherczeg, szász herczeg 's a' t. — Czíme a' trónörökösnek: porosz koronaherczeg. Az ország' főczimerén fekete koronás sas. — A' királyi ház (3,750,000 forintra becsült) jövedelemeit az országos pénztárból veszi ugyan, de azért a' hohenzollerni házi jószágok' jövedelmei (közel 5 millió for.) a' köz pénztárba folynak. — Lak: Berlin; kéjkastélyok: Charlottenburg, Potsdam és több palota a' környéken (Sans-souci, márványpalota). — Udvari tisztség: 10 nagy udvari hivatal (főkomornyik, főmarsall egyszersmind a' kir. kertek' igazgatója, fővadászmester, főlovászmester, főpohárnok, főünnepélymester, udvari marsall, a' kir. szinház' főigazgatója és a' kir. museumok' főfelügyelője). Örökös udvari hivatalok a' tartományokban, jelesül Sziléziában 7, Prussziában 4 (a' hol azonban nem tulajdonképen örökösek, hanem inkább személyesek), Brandenburgban 8 (mellyekből csak 5 betöltve), Szásztartományban 1, Pomeraniában 4. A' többi tartományokban az udvari hivatalok vagy nem örökösek, vagy pedig hiányzanak. 1835: 240 kamarás, 's ezek közül 25 szolgálatot tevő, a' többi tiszteletbeli.

Lovagrendek: 1) A' fekete sas, 1701 I. Fridriktől alapítva; — 2) a' veres sas, 1705 Brandenburg-Baireuthi Markgróf György Vilmostól alapítva, 1777 Keresztély Károly Sándor Anspachi és Baireuthi markgróftól megújítva, a' mondott markgrófsággal 1792 Poroszországra szállva, 1810-ben III. Fridrik Vilmostól egy második és egy harmadik osztálylyal, mint érdemjelekkel és 1830 negyik osztálylyal (hajdan első osztályú tiszteletjellel) megbővítve. — 3) Érdemrend (*Ordre pour le mérite*), 1740 II. Fridriktől a' zárjel alatt levő franczia czím alatt mint polgári és katonai érdemrend alapítva, 1810 óta kirekesztőleg katonai érdemekért osztogatra 's 1842 IV. Fridrik Vilmostól egy külön osztálylyal, tudósok' és művészek' számára, megtoldva. — 4) Johanniterend, a' meghalálozott királytól 1812 az 1811 megszüntetett brandenburgi johanniter-tisztség' emlékezetére alapítva. — 5) A' vas kereszt, olly érdemekért osztogatva, mellyeket valaki 1812 — 1813 a' Poroszország' szabadságáért 's önállóságáért viselt háborúkban szerzett; alapítatott 1813 martius' 10. — 6) A' Luizarend, 1814 olly aszszonyok' megjutalmaztatására alapítva, kik magokat ugyan is a' mondott háborús években honszenetetők által kitüntették. A' két utolsó rend (alapításának czéljához képest, melly további osztogatásukat meg nem engedi) tagjainak egymás utáni kihalása által magától meg fog szünni. — Azon kívül van többféle tiszteletjel, úgy mint: a' (hajdan második osztályú, most azonban, miután az első osztály a' veres sasrendhez csatoltatott, egyetlen) közönséges tiszteletjel; első és második osztályú katonajelek, a' főbb tiszteknek 25 évi szolgálat után osztogatni szokott arany hivatalkereszt, a' hivataljel altisztek és közkatonák' számára, három osztálylyal: 9, 15 és 21 évi szolgálat után; emlékpénz az 1813 -1815 évi vitézek' számára; az 1832-ben alapított tiszteletjelek azon neufchateliek' számára, kik az 1831-diki lázadók elleni katonai operatiókban tettleges részt vettek.

3. Jövedelmek és kiadások. Az 1828-diki februárius' 23 költ királyi előterjesztés szerint: 52,681,000 tallér, 's nyilvános számadás szerint a' folyó státusszükségek által tökélletesen ellenmérlegezve. A' jövedelmek között olvastatik 9,847,000 tallér telekadó, 6,502,000 tallér osztályadó, 2,054,000 tallér iparadó; a' kiadások' rovatai között találtatik: 8,537,000 tallér státusadósság' kamatjául és törlesztőjéül, továbbá 23,436,000 tallér a' hadminiszterium' számára. — A' kamatozó státusadósság az 1833 jan. 1 nyilvánított adó-état szerint: 145,803,767 tallér, a' nem kamatozó státusadósság ellenben 11,242,347 tallér, a' státus' kezessége alatt levő tartományi adósságok 17,822,716 tallér, összesen tehát 174 mill. 868,830 tallér. — 1833 jun. 28-káig a' státuspapirosokat beváltó biztosság által 310,358,177 tallérnyi státuskötelezvény beváltatott 's megsemmisítetett.

4. Hadi erő.

	Hadi állapot.		Békeállapot.
Sorgyalogság (az őrsereggel együtt)	3000 tiszt;	128,412 fő;	66,536 fő.
Sorlovasság (szinte őrsereggel)	932 »	21,600 »	18,000 »
Pattantyússág	899 »	20,970 »	15,570 »
Mérnök és Sánczoló ...	219 »	4,050 »	1,800 »
Várőrség	161 »	5,400 »	5,400 »
Összesen	5211 tiszt;	180,432 fő;	107,306 fő.

A' polgárkatonaság első felhivásra:

Polgári gyalogság	2658 tiszt;	118,481 fő.
Polgári lovasság	918 »	20,400 »

Háborúkor tehát Poroszország kiállíthat 8787 katonatisztet és 319,313 közkatonát (a' 2400 rokkant vitézt nem is számítva), mihez a' polgárkatonaságból második felhivásra még 180,000 ember járúl; mi összesen több mint 500,000 főt tesz. A' sorkatonasághoz (őrsereg nélkül) tartozik: gyalogság 32 ezred és tartalék 8 ezred, vadász 2, lövész szinte 2 ezred, 's azelőtt 50 zászlóal félrokkant, melly azonban 1838 megszüntetve 8 combinált tartalékzászlóalban egyesítetett 's mellyből a' 8 haditcsthez egyegy zászlóal csatoltatott. Lovasság (szinte őrsereg nélkül) és pedig vasas német 8 ezred, dragonyos 4 ezr., huszár 12, dzsidás 8 czred. Pattantyússág (őrsereg nélkül) 8 brigád, mindenik 15 csapatból álló. Az őrsereghez tartozik: gyalogság 4 ezred, vadász 1 és lövész szinte 1 ezred; lovasság 6 ezred, pattantyússág 1 brigád, mérnök és sánczoló 1 osztály 's végül tartalékzászlóal egy.

Előmozdító intézetek. Közönséges katonai oskola (főbb tisztek' számára); egyesült pattantyús és mérnökoskola (tisztek' számára); 5 kadétintézet: Berlin, Potsdam, Kulm, Wahlstatt és Bensberg; osztály-, ezred- és zászlóaloskolák a' gyalogság és lovasságnál; brigád- és századoskolák a' pattantyússágnál; az orvos-sebészeti hadiacademia; az orvos-sebészeti Pepinière, most orvos-sebészeti Fridrik-Vilmos intézetnek nevezve; a' potsdami katonai árvaház; az annaburgi katonagyermek-nevelőház; a' berlini, stolpei és rybniki kórkatonaházak.

A' főfelvigyázat' tekintetéből a' (berlini) őrsereg' főparancsnokságán kívül, a' 8 haditest, mellyre az egész hadisereg osztatik, mindenik egy főparancsnokság alatt áll; az első haditesté Königsbergben, a' másodiké Stettinben, a' harmadiké Frankfurtban, a' negyediké Magdeburgban, az ötödiké Posenben, a' hatodiké Boroszlóban, a hetediké Münsterben 's a' nyolczadiké Koblenzben szekel.

Fővárak: 1) Prussziában: Graudenz, Danzig, Pillau,

Digitized by Google

Thorn; 2) Posenben: Posen; 3) Sziléziában: Silberberg, Schweidnitz, Glatz, Neisse, Kosel, Glogau; 4) Pomeraniában: Stettin, Kolberg, Stralsund; 5) Brandenburgban: Spandau, Küstrin; 6) Szásztartományban: Magdeburg, Wittenberg, Torgau, Erfurt; 7) Westphaliában: Minden; 8) Rajnatartományban: Saarlouis, Jülich, Wesel, Köln és Deutz, Ehrenbreitstein és Koblenz. Poroszország az őrizetjogot Mainzban Ausztriával, Luxemburgban pedig Németalfölddel osztja.

D. Történetek.

I. A' királyság előtt.

a) *Brandenburg.*

1. Első eleme a' mai porosz monarchiának a' brandenburgi mark vala. Ez országot, melly később markgrófság lett, a' nagy népköltözés előtt a' longobardok és senonok lakták, 's midőn ezek Olaszországba költözének, szláv népek, különösen a' wilsek (vindus törzsök) foglalták el, kik mások között Brandenburg (Bannibor, Brennabor) városát is építették. Éjszaki szomszédjaikkal, a' szászokkal együtt, a' wilsek is jutottak Nagykároly' hatalma alá, később azonban Nagykároly' utódjai alatt ismét rövid ideig függetlenek lettek, még I. Henrik királytól (960 körül) a' Havelen lakó Haveliekkel 's több szomszéd vindus törzsökökkel egyetemben teljesen meghódíttatak. I. Otto (946 — 949) a' brandenburgi és havelbergi püspökségeket alapította. A' polgári kormány pedig egy markgróf' kezébe adatott, ki eleinte Salzwedelben székezett.

2. A' tizenkettedik században Lothar császár (1135) Askaniai gróf Medve Albertnek adá e' markgrófságat hűbérbe. Ez székét Brandenburgba tevén át magát Brandenburgi markgrófnak nevezte. Ez a' vindusokat tökélletesen magának alávetvén, hatalmát az Odera és Elbe közötti téren megerősítette 's német gyarmatosokat hívván az országba, általok városokat építetett. Így támadt Köln a' Spree folyóvizén, Frankfurt az Oderán, Neustadt-Eberswalde 's a' t.

3. Közel kétszáz (192) évnek leforgása után (1320) kihalt a' brandenburgi markgrófoknak askaniai fiága, kik egyúttal választó fejedelmek és német birodalombeli főkomornokok is valának. Az akkori császár, bajor Lajos, a' markgrófságot megürült hűbérének tekintvén, azt idősb fiának adta. Ettől azonban nem sokára fiatalabb testvéreire ment által, kik azt (1373) IV. Károly császárnak eladták; a' császár pedig Zsigmond második fiának engedvén át, ez végül (1415) hohenzollerni házból való VI. Fridrik nürnbergi várgrófnak adta, kitől Zsigmond magyarok elleni táborozásakor tetemes sommát (400,000 aranyat) vett volt, 's kit Zsigmond (1417) a' kosztniczi egyházgyülésen ünnepélyesen a' választó fejedelmi méltósággal is felruházott. 'S így lett VI. Fridrik nürnbergi várgróf, ki lakát Berlinbe áttette, a' brandenburgi választó fejedelmeknek és mostanáig uralkodó porosz királyoknak törzsökapja.

4. A' nürnbergi várgróf' fia, II. Fridrik választó fejedelem, (1440) Anspach és Baireuthot, házának frankhoni birtokait ifjabb testvéreinek engedte át. Ezektől származtak a' frankenbeli brandenburgi markgrófok. Az Odera és Elbe közötti ország más felől évről évre terjedett; 1443 a' kottbusi kerület, 's 1455 az Oderán túli rész, melly mindaddig a' német rendnek vala elzálogositva, csatoltatván hozzá. E' legujabb rész Neumarknak neveztetett. Az eddigi rész, a' választói mark (Kurmark) pedig régi markra (Altmark, a' markgrófok' eredeti birtoka), az Alt- és Neumark között fekvő Mittelmarkra, azután Priegnitz és Uckermarkra osztatott. A' Neumarkhoz (1538) a' krosseni herczegség is járult, melly azelőtt szilézához tartozott.

5. II. Joachim választó fejedelem alatt († 1517) a' lutherana vallás hozaték be. E' változás' következtében a' brandenburgi, havelbergi és levusi káptalani birtokok a' markgrófsághoz csatoltattak, 's a' választó fejedelem a' magdeburgi főkáptalan' birtokainak kormányát is átvette. A' birtokszerzés legkedvezőbb pontja választó fejedelem János Zsigmond alatt állott be, ki felesége után Kleve, Mark és Ravensberget, nagybátyja után pedig a' porosz herczegséget örökié (1619).

b) *Prusszia.*

1. Prusszia avvagy Poroszország, mellynek neve utóbbi időkben az egész porosz monarchiára ment által, csak a' tizedik század óta jelenik meg a' történetekben. Ekkor kezdék tudniillik az anakelőtte közönségesen, hihetőleg német irók után Esthländereknek azaz keletieknek hívott szláv partlakosit a' balti tengernek, porusszoknak azaz poroszoknak nevezgetni. A' porosz vagy porusz szót po (— n, mellett) és Rusztól, a' Rusz folyócska' nevétől származtatják, melly szerint tehát porosz annyit tenne, mint a' Ruszon lakó.

2. A' poroszok vagy Ruszon lakók, a' letteknek, egy más szláv ágnak rokonai 's többnyire, nomad életet élvén, olly rossz szomszédok valának, hogy mellettök országló masoviai (mazur) herczeg Konradot egyre háborgatnák, mire ez a' német rendnek, melly neki (1226) segitséget igért, Kulm' vidékét általadta 's előleg is mind azon vidékeket jövőben átengedni igérte, mellyeket a' német rend a' pogány poroszoktól elfoglalandó lesz, melly igéret és szerződés II. Fridrik császártól jóváhagyatott és megerősitetett.

3. A' német rend a' keresztes háborúk alatt egy családjával a' szent földön letelepedett gazdag német' jótékonyságának köszöni eredetét, ki a' szegény német zarándokok' számára Jeruzsalemben vendégházat és Boldogs. Szüz Máriának fölszentelt imaházat építetett. Több német a' lovagi rendből egyesülvén vele, magát ünnepélyes fogadás által a' német szegények' ápolására 's az akkoron még új jeruzsalemi Szent-János (később máltai rend) és templom rendek' példájára a' pogányok' kipusztitására kötelezte. Rendszabályait a' német rend Akka vagy Ptolemaïs' ostromlásakor kapta (1190 körül), 's a' pápai megerősitést III. Coelestintől 1191. Prussziába már negyedik nagymestere Salzai Herrmann alatt hivatott, 's e' meghivást el is fogadta.

4. Miután a' német rend számos világi német lovagot zsoldba fogadott, 53 évi folytonos küzdés alatt a' keleti tenger és Memel közötti és az Alsó-Visztula' két partján fekvő tért egészen meghódította. Hogy foglalásait minél biztosabban megtarthassa, városokat építetett az elfoglalt vidékeken. Így támadt Thorn, Danzig, Elbing (egy meisseni markgróf által kezdve), Königsberg (mellynek alapját Ottokar cseh király megvetette), Marienburg, Marienwerder's a' t.'S a' nagymester eddigi lakhelyét, Velenczét, 1292 Marienburggal cserélte föl. Prussziában ekkor 55 város és 18,000 falu volt, melly uraiknak, a' német rend (3000) szerzetes lovagjainak évenként 2—3 millió forinttal jövedelmezett.

5. E' roppant jövedelem kivált a' nagyobb kereskedési városok, ugymint: Danzig, Elbing, Thorn 's a' t. adójából folyt. E' városok annyira érezték önnön fontosságokat, hogy a' szerzetes lovagok' zsarolásainak ellentállani akarván, a' marienwerderi unióra lépnének, 's midőn ez a' lovagok által megtámadtatnék, a' lengyel király ótalmát keresnék. A' rend hosszas és véres háború után végül (1466) kénytelen volt nyugoti Prussziát Lengyelországnak átengedni 's keleti Prussziát lengyel hübérnek elismerni. Keleti Prussziát nagymester Albert, egyszersmind brandenburgi markgróf, nagybátyja Zsigmond lengyel király' jóváhagyásával (1525) örökös herczegséggé változtatta 's benne, maga is elállván a' catholicismustól, a' Luther' reformatióját buzgón terjesztette. Albert már előbb is alapított volt egyetemet Frankfurtban, most egy másikat hozott létre Königsbergben.

Miután a' német rend e' szerint a' 300 évig birt Poroszországtól elesett, német birtokaira szoritkozott 's (1526) új nagymestert választván székét a' mai würtembergi Jaxkerületben fekvő Mergentheimbe tette át.

6. Albert' utódja, Albert Fridrik, olly gyöngeeszü vala, hogy helyette nagybátyjának, anspachi markgróf Fridriknek kell vala kormányoznia. A' kormány később Joachim Fridrik és János Zsigmond választó fejedelmekre ment által, melly utolsó a' porosz rokonok' kiholta után (1612) Prusszia herczegségét egészen birtokába vette.

7. János Zsigmond volt egyúttal az, ki a' reformata vallásról a' lutheránа vallásra tért által. Fia György Vilmos, ki jobbágyaival együtt a' harmincz éves háborúban sokat szenvedett, végül Pomerania' egy része által vigasztaltatott. — Pomerania (a vindus tengerpart-vidék) melly hajdan a' Neumark és Uckermarkon kivül, a' Visztula, Netze és keleti tenger közötti Pommerellát (Kis-Pomeraniát) is foglalta magában, saját herczegei által kormányoztatott, melly herczegek (1107) két ágra szakadoztak. A' másik ág Pommerellát ('s lakhelyül Danzigot) kapta. De midőn a' pomeraniai herczegi ház kihalt (mi 1637 történt), ezen ország, mellyre a' választó fejedelemnek igényei valának, épen a' svédek' hatalmában volt.

8. Előpomerania (1648) a' westpháliai béke által a' svédek' hatalmában maradt. Brandenburg pedig érette a' magdeburgi és halberstadti főkáptalanok a' Hohnsteini grófság' egy részével, úgy a' mindeni és kamini káptalanok által kártalanitatott. Fridrik

Digitized by Google

Vilmos választó fejedelem (1640 óta), ki az atyjától György Vilmostól örőklött 4000 főnyi hadsereget 28,000-re szaporította, arra vitte hűbérura (a' lengyel király) ellen, mint Svédország' frigyese a' dolgot, hogy az (1657) Prussziát független herczegségnek nyilvánítni kénytelenítetnék. Ezen nagy fejedelem, ki a' németalföldieknek Franczia-ország' ellen segítségül vala, a' körülmények' változtával a' svéd királytól, mint Franczia-ország szövetségesétől megtámadtatván, most a' svédek ellen fordítván hadi erejét, ezeket Előpomerania' egyik részének kiadására szorította; elpusztított városaiba pedig számos ezer franczia vallás miatt üldözött családot hívott meg és fogadott be, kik nemcsak szorgalmas gyárnokok, hanem egyúttal alkalmas haditisztek is valának († 1688).

II. A' királyság óta.

1. Fridrik Vilmos' utódja, I. Fridrik magát (1701 jan. 18.) I. Leopold császár' jóváhagyásával porosz királylyá koronáztatá. Országát nagyobbítani akorván a' szász választó fejedelemtől Quedlinburg és Nordhausen' vidékeit, a' Solmi gróftól pedig Tecklenburg' egy részét vásárolta; III. Vilmos angol király és Nassau-Oraniai herczeg és nagybátyja után pedig a' Mörs, Lingen, Neufchatel és Valengin grófságokat örőklötte. Országának népességét sok ezer waldensis, pfalzi és franczia' befogadása által nevelte. — Hallei egyetem (1694). Tudományos academia Berlinben.

2. I. Fridrik Vilmos (1713—1740) az atyjától átvett 30,000 főnyi fegyveres erőt 72,000 főig szaporította; a' gyalogsághoz granátos századokat csatolt, a' töltővesszőket vasból csináltatta 's hadiseregét a' legszabályosbá 's leggyakorlottabbá tevé Európában. Országának kiterjedését (1713) a' Gelderni felső negyed és (1720) Stettin és az Odera és Peene közötti vidékek által, népességét pedig 20,000 új család' befogadásával nevelte. 'S a' kincstárban, ambár atyjának tetemes adósságit le kell vala rónia, kész pénzben 8—9 millió tallért hagyott maga után.

3. II. (avvagy Nagy) Fridrik (1740 — 1786) Ausztriától Sziléziát foglalta el, mellynek birtokában a' boroszlói (1742), dresdeni (1745) és hubertsburgi (1763) békekötések által megerősítetett. Azonkívül pedig Ausztriára városányi joggal is akart élni (1744. Lásd az Ausztriai monarchiát b. 9—12.)

Lengyelország' első felosztása alkalmával nyugoti Gallicziára és a' Netze kerületre tett szert; 's 1779 Mansfeldnek egy részét ejté birtokába. Alattvalóinak számát 45,000 gyarmatos családdal nevelte, mellyek nem kevesebb mint 800 falut építettek. Országa, felvirágoztatására 's hadierejének (200,000 főnyiig) szaporítására számos milliókat fordított, 's mind e' mellett kész pénzbeli kincset is gyűjtött.

4. II. Fridrik Vilmos (1786—1797), Nagy Fridriknek unokaöccse és utódja (1791) tartományit örökségi jognál fogva Anspach és Baireuth által szaporította 's Lengyelországnak teljes elenyészte' alkalmával (1795) déli- és Ujprussziát, úgy Danzig és Thorn városait csatolá birodalmához. A' hadisereg 240,000 főre szaporíttatott; 's a' Holland (1787), Franczia-ország (1792—1795) és Lengyelország (1793) elleni táborozások, nem különben az udvarnak fényűzése nagyon apasztották a' Nagy Fridrik által összehalmozott kincset.

5. III. Fridrik Vilmos (1797—1840) a' lunevillei békekötés alkalmával (1802) a' Rajna' balpartját Franczia-országnak átengedni kénytelenítetvén, kárpótlásul Quedlinburg, Mühlhausen, Nordhausen, Eichsfeld, Erfurt ('s evvel Untergleichen és Blankenhayn), Hildesheim, Goslar, Paderborn, Essen, Werden, Lippstadt és Münster' vidékeit vette. Anspach és Kleve' maradványa helyett Franczia-ország (1806 jan.) a' hannoverai tartományok' birtokát engedé neki át. De mindezen, mind egyéb nem kevés tartományaitól megfosztá őt egy ujabb Franczia-országgal viselt háború (1806 oct. fogva a' tilsiti békekötésig 1807 jul. 9.). Elvesztett számos birtokait azonban visszaszerzé neki ama' jámbor népe által olly dicsőn támogatott győzelmes háború, melly egy Ausztria, Poroszország, Nagybritannia és Oroszország között Teplitzben 1813 sept. 9. kötött négyes szövetségtől megelőzve, az első párizsi békével (1814) végződött. III. Fridrik Vilmos ez által ismét nyugoti Prusszia' és a' Netze kerület', Danzig és Thorn' úgy a' délprussziai Posen, Gnesen és Kalisch' birtokába helyeztetett. Minthogy pedig a' hajdan lengyel tartományokat, Délprussziának többi részeit, nem különben Új Keleti Prussziát Oroszországnak; német tartományai közül pedig Hildesheim 's Keleti Frisiát, továbbá Goslárt, Lingen' éjszaki részét és Münstert úgy Eichsfeldnek egy részét Hanoverának átengednie kellet, a' bécsi congressus őt a' szász királyságnak egy részével és a' Rajna' nyugoti partján, Krefeldtől kezdve Bingenig, egy nagyobb darabbal kielégítette. Azután Dania a' svedektől Norvegia helyébe kapott Előpomeraniát, Hessen-Darmstadt a' westphaliai herczegséget 's végül a' Nassau-Oraniai ház, melly a' németalföldi trónra lépett, saját birtokait a' Rajna' jobb partján engedé neki át. Poroszország bonyolódott territorialis viszonyait a' legujabb időkig a' legnagyobb ovatossággal és hölcsességgel rendezé. 1833 május 31. Szász-Coburg-Gothával szerződés köttetett, mellynél fogva Poroszország 1834 sept. 23. a' lichtenbergi fejedelemséget kapta. Hannoverával szerződés (1837 nov. 25.) a' Weserparti országos határ' kiegyenlítését, az úgynevezett Mengedörfert és az 1815-diki maj. 29. és sept. 13. kötött tractatusoknál fogva a' hanoverai koronának átengedendő 1654 lelket tárgyazó.

6. A' német szövetségnek, melly ugyanis az 1815-diki státuscongressuson Bécsben és pedig junius' 8. hozatott életbe, Poroszország nemcsak tagja, hanem ujabb territorialis 's egyéb viszonyainál fogva egyik legelőkelőbb hatalmassága lett. Nem különben társalapítója vala a' porosz király az 1815 Párizsban kötött úgynevezett szent-szövetségnek is.

7. Poroszország az ujabb időkben nemcsak minden fontosabb europai kérdések' vitatásában mint első rangú hatalom közvetlen részt vesz (péld. adrianopoli béke Oroszország és a' fényes porta között; görög király' választása; londoni conferentia a' belgiumi és hollandi érdekek' kiegyenlítésére 's a' t.); hanem szilárd és szabályozott kormánya által erejének potenczirozásában, 's evvel vagyonosság' és miveltség' terjesztésében folytonosan előrehalad. Az éjszakamerikai szövetséges státusokkal (1829 mart. 14.) kereskedési szövetség köttetett. A' német vánegyesület (Lásd Németországot, 32.) szinte Poroszországnak köszöni lételét, mert kormánya átlátta, hogy ujonnan szerzett részeinek a' régiebb tartományokkal egybeolvosztását 's a' nép' vagyonossága' 's elégültsége' gyarapodását semmi nem eszközli biztosabban, mint ha a' belföldi vámvonalok' megszüntetésével, az egész birodalom, egy az egészet hasonló gondoskodással átölelő kományzási rendszer után igazgattatik. Azért is Poroszország 1818 óta csüggedetlenül munkálkodott ez áldásteli irányban 's nem vonakodott, hogy nagy czélját 's maradandó munkáját befejezhesse, pillanatnyira saját érdekeit fel is áldozni. Rajnahajózási egyesség több évi alkadozás után (1831, mart. 31.); ujonnan átvizsgált városi szerkezet (mart. 17.); barátságos hajózási és kereskedési szerződés Mexicoval (1831, februárius 18.); hajózási szerződés Németalfölddel (1837, jun. 3.); vasut-törvény (1838, nov. 3.) 's a' t. 's a' t. Kereskedési vállalatai Poroszországnak az oceánon túlterjednek 's a' porosz „Louise“ nevű hajó' hajózásai (1830 — 1832) a' természettudományoknak olly bő anyagot szolgáltattak, hogy azok némi tekintetben a' fölfedezési hajózások közé sorozhatók. A' „Rajna“ nevű porosz hajó 1837 november 11. Londonba megérkezvén, Köln és London között közvetlen kereskedést nyitott. Szorgalmas ápolása a' közoktatásnak és a' tudományok' 's művészetek' minden ágainak.

8. Az ország' nyugalmát a' németalföldi események, de kivált a' lengyel 's az ezt melegőző juliusi franczia forradalom (1830) fölzavarhatták. De a' melly tekintetet vivott ki magának Poroszország' kormánya külföldön (lásd felebb 7.), szintolly erősnek tapasztaltatott a' fenyegető veszély' napjaiban belsejében is, a' közbéke' fentartását a' Rajnán és Lengyelország' határain hadiseregének egyedüli összpontosítása által eszközölhetvén. A' Svajczczali viszálkodásoknak, mellyek Poroszországgal komoly összeütközésre vezethetének, Neufchatel' engedésénél fogva a' reménlitnél jobb kimenetelük volt (Lásd Svajczot 13, 14, 15.). Mindazonáltal czélszerűnek találtatott a' porosz ifjuságot a' Svajczban zürichi és berni egyetemekeni tanulástól eltiltani; rendszabály, mellyet egyéb statusok is utánozának Legujabb időkben a'vegyes házasságok' tárgyában egyházjogi kérdések vették a' kormány' gondoskodását számba.

9. IV. Fridrik Vilmos (1840 jun. 7. óta) az egyházi zavart kiegyenlítvén a' sajtónak szabadabb mozgást kezde engedni, de ezáltal többféle érdek magát compromittálva kiáltozván, engedményét visszavonván, ismételt rendeletek által a' könyvvizsgálatot legalább szabályozni kivánta. 1842 az érdemrendet tudósok és művészek' számára egy új osztálylyal pótolta.

Digitized by Google

Az uralkodó ház' származása.

I. FRIDRIK VILMOS király, † 1740

II. FRIDRIK király, † 1766.

AUGUSZT VILMOS, porosz herczeg, † 1758.

FERDINAND, porosz herczeg, † 1813. Felesége *Anna Örsébet Luiz*, Brandenburg-Schwedti herczegné, † 1820.

II. FRIDRIK VILMOS király, † 1797.
Első felesége: *Örsébet Kriszt. Ulrika*, Braunschweigi herczegné, elválasztva 1769, † 1840. — Második felesége: *Friderika Luiz*, Hessen-Darmstadti herczegné, † 1805.

Auguszt, szül. 1779, gyalog tábornok, 's a' pattantyúság' főnöke, † 1843.

† 1840 jun. 7. III. FRIDRIK VILMOS király, szül. 1770 aug. 3.; átvette a' kormányt 1797 nov. 16.; feleségül vette *a)* 1793 *Luiz*, Mecklenburg-Strelitzi herczegnét † 1810; *b)* morganatic. házasságra Harrach *Auguszta* grófnét, most Liegnitzi herczegnét, szül. 1800.

† 1796. LAJOS KÁROLY, szül. 1773; felesége *Friderika Carolina* Mecklenburg-Strelitzi herczegné, most Hannoverai királyné. (Lásd Hannoverát.)

Fridrik, szül. 1794; felesége 1817 óta *Vilma Luiz*, Anhalt-Bernburgi herczegné, szül. 1799.

Friderika, szül. 1796, 's 1818 óta *Leopold Fridrik*, Anhalt-Dessaui herczeg' felesége.

Fridrik Vilmos Lajos Sándor, szül. 1820.

Fridrik Vilmos György Ernesst, szül. 1826.

† 1837. FRIDERIKA LUÍZ, szül. 1774, Németalföldi királyné. (L. Németalföldet.)

AUGUSZTA FRIDERIKA, szül. 1780; 1797 óta *II. Vilmos* Hesseni vál. fej. felesége.

HENRIK, szül. 1781, gyalogtábornok a' johanníta rend' nagymestere.

VILMOS, szül. 1783, lovas tábornok, Mainz várának igazgatója; felesége 1804 óta *Maria Anna*, Hessen-Homburgi herczegné, sz. 1785.

Adalbert, szül. 1811.

Örsébet, szül. 1815; felesége 1836 óta *Károly*, Hesseni és Rajnai herczegnek, a' nagyherczeg' második fiának.

Fridrik Vilmos Valdemár, szül. 1817.

Friderika Franciska Auguszta Maria Hedvig, szül. 1825.

IV. FRIDRIK VILMOS, szül. 1795 oct. 15., átvette a' kormányt 1840 jun. 7.; felesége 1823 nov. 23. óta *Örsébet Ludovika*, Bajor herczegné, szül. 1801 nov. 13.

Fridrik Vilmos Lajos, porosz herczeg, sz. 1797 mart. 22.; felesége 1829 óta *Maria Luiz Aug. Katalin*, Szász-Weimari herczegné, szül. 1811.

Friderika Luiz Sarolta Vilma (most *Alexandra Feodorowna*), szül. 1798; felesége 1817 óta *I. Miklós*, Orosz császárnak. (L. Oroszországot.)

Károly Fridrik Sándor, szül. 1801; felesége 1827 óta *Mária Luiz*, Szász-Weimari herczegné, szül. 1808.

Alexandrina Frider. Vilma, sz. 1803; neje 1822 óta *Pál Fridrik*, Mecklenburg-Schwerini herczegnek.

Luiz, szül. 1808, felesége 1825 óta *Fridrik*, Németalföldi herczegnek.

Albert, szül. 1809, felesége 1830 óta *Vilma Friderika Luiz Sárolta Mariána*, Németalföldi herczegné, szül. 1810.

Fridrik Vilmos Miklós Károly, szül. 1831.

Luiz Mária Örsébet, szül. 1838.

Fridrik Károly Miklós, szül. 1828.

Luiz Mária Anna, sz. 1829.

Anna Mária Friderika, szül. 1836.

Friderika Luiz Vilma Mar. Sárolta, szül. 1831.

Fridrik Vilmos Miklós Albert, szül. 1837.

Friderika Vilma, Luiz Örsébet Alexandra, szül. 1842.

DÁNIA.

A. Földje.

1. Fekvése. A' dániai álladalom Európában 1) Németország' egy részét az Elbe és Eyder között (DK.ről ÉNy felé: **Lauenburg** és **Holstein** herczegségek); — 2) az Eyder, német tenger és keleti avvagy balti tenger közötti félszigetet (D.ről É.felé: **Schleswig, Jütland**) több Ny. és K. felől fekvő apróbb szigetekkel; — 3) négy a' keleti tengertől körülvett főszigetet, úgymint: *a)* nyugot felől **Fünen**; *b)* délkelet felől **Laaland** (és Falster); *c)* éjszakkelett felől **Seeland** több apró szigetekkel; *d)* 20°-kal tovább kelet felé **Bornholm** (Fünent Schleswigtól a' **kisebb Belt** [tengerszoros, ⅛ mérföldnyi széles], Seelandtól pedig a' **nagyobb Belt** [2½ mf. széles], úgy Seelandot Svédországtól a' **Sund** [szinte tengerszoros, Helsingör és Helsingborg között 1331 toise avvagy régi franczia ölnyi széles] választja el; Seelandtól éjszak felé Jütland és Svédország között a' **Kattegat** és **Skagerrak** nevű tengerből); — 4) az éjszaki tengerben a' **Farői** szigetek csoportját (25, mellyek közül csak 17 lakatik); — és 5) az éjszaki sarktengerben **Island** szigetét foglalja magában. (Islandot azonban az ujabb földleirók Amerikához számítják.)

Az 1—3 szám alatt előadott részek europai Dániának anyaországát, a' 4 és 5 szám alattiak pedig ennek melléktartományit képezik.

E' részeknek mathematicai fekvése a' következő:

1. Éjszaki szélesség:
   - *a)* 53° 21′ — 54° 25′ Holstein és Lauenburg.
   - *b)* 54° 12′ — 56° 10′ Schleswig, Laaland szigete és Falster; Seeland 's a mi hozzá tartozik.
   - *c)* 55° 18′ — 57° 44′ Jütland a' körüle fekvő szigetekkel.
   - *d)* 61° 20′ — 62° 30′ Farői szigetek.
   - *e)* 63° 23′ — 66° 23′ Island.
2. Hosszaság:
   - *a)* 353° 9′ — 4° 20′ Island.
   - *b)* 9° 25′ — 10° 10′ Farői szigetek.
   - *c)* 25° 47′ — 28° 38′ Jütland.
   - *d)* 25° 30′ — 32° 52′ Fünen, Seeland és Bornholm.
   - *e)* 25° 37′ — 28° 38′ Schleswig, Holstein, Lauenburg.

Digitized by Google

2. Kiterjedése.

1) Holstein	153½	□mérf.
2) Lauenburg	22	»
3) Schleswig (a' Femern szigettel)	164	»
4) Jütland	448	»
5) Fünen	61	»
6) Seeland (és Bornholm)	144	»
7) Laaland	21½	»
8) Falster	8½	»
9) Faröiek	24	»
10) Island	1800	»
Összesen	2846½	□mérf.

Ezekhez járúlnak még keletindiai, nyugotindiai, guineai és grönlandi birtokok, körülbelől 336 □mérföld, mellyből Keletindiában Trankebarra 1¼, a' nyugotindiai szigetekre 9, Guineára 26 's Grönlandra 300 □mf. esik. Az egész dán monarchia ennél fogva 3182 □mfre terjed.

3. Földje. Holsteinban síkság számos tóval, részint termékeny lápföld, részint homokos és árpaföld. A' keleti rész a' legtermékenyebb. — Lauenburg szinte róna és tavas, egészben termékeny, de szinte homokos huzamokkal. — Schleswig' nyugoti részében és déli Jütlandban sok ingovány, helylyel közzel futó homok is; a' legtermékenyebb vidékek a' keleti tenger' partjain. — Éjszaki Jütlandban még több homok és láp. Seeland, Fünen és a' kisebb hozzájok tartozó szigetek jeles gabnaföldel birnak.

Bornholmon kívül, hol a' 496' magos Rytterknaeyt, mindezen részekben egyetlen magosabb hegy sincs. — A' félszigeten D.ról É.felé keresztül húzódó földhátnak legmagosabb pontja, a' Himmelberg csak 1000' magos. — Islandban ellenben oriási hegysorok (Jäkül), mellyek között sok örökös hóval és jéggel borított havas, mint a' köztök legmagosabb Oeraefe-Jäkül (6240' magos). Több részint kialudt részint még most is munkás vulcán, 's ez utolsók között az Eyafiäl (5790' m.), a' Hecla (5200' m.), a' Schneefields-Jäkül (4600' m.) 's a' Kötlugiaa. A' két utolsó 1822 és 1823 hatalmasan kitört.

Ezen sziklákkal körülvett szigetnek számos előfokai vannak. A' nagy félsziget' előfokai között csak a' Kap Skagen érdemel említést, melly Jütlandnak legéjszakiabb csucsát foglalja el.

Folyóvizek: Az Elbén (mint határfolyamon), az Eyderen (melly Hollstein és Schleswig között folyván a' német tengerbe szakad) és Travén (melly Holsteinból Lauenburgon keresztül Lübecknél a' keleti tengerbe siet) kívül Daniának egyetlen hajózható folyáma sincs. A' D.ről É.felé húzódó földhát a' félszigetnek vízválasztóúl szolgál, a' honnét (Ny.ról K.felé) csak rövid partfolyamok, legfelebb 1°-on átvonúlók; a' legnagyobb ezek között a' Guden, melly a' Kattegatba ömlik 's legvégén hajózható is. A' szigeteken természetesen még csekélyebb folyóvizek vannak. Islandon a' legnagyobbak a' Huitaa és a' Thiorsaa.

Tengeri öblök (Wyk vagy Fiord): *a)* Schleswigben a' balti tenger felé D.ről É.felé: a' Schley, az Eckenflörder Wyk, a' Flensburger Fiord, az Apenrader Fiord; — *b)* Jütlandban szinte a' balti avvagy keleti tenger felé és pedig éjszakról a' Limfiord (12 □mérföldet elfoglaló), a' melly nem régiben azon keskeny földnyelven, melly őt az éjszaki tengertől elszakítá, keresztül törvén Jütland' éjszaki részét szigetté változtotta; déliebb fekvésű a' Stavning- avvagy Ringkiöbinger-Fiord; — *c)* Seelandban: É.felől a' Jisefiord; — *d)* Island szigetén, hol főkép az éjszaki és nyugoti part bir öblökkel, az éjszaki parton: az Axa-Fiörde, a' Skialfonde-Fiörde, az Eya-Fiörde, a' Skaga-F., a' Huna-F., és a' Reyliar-F.; a' nyugoti parton: az Isa-F., a' Breyde-F. és a' Faxe-Fiord.

Tavak számosan vannak, de egy sem (az Arretót Seelandban, a' Plönitót Holsteinban, a' Ratzeburgit Lauenburgban, továbbá a' Thingwallewatn-ot, Hvitaarwatn-ot és Swinawatn-ot Islandon kivéve) nagyobb kiterjedésű avvagy nagyobb fontosságú. 'S csak a' Flemhudi tó bir mint a' schleswig-holsteini csatorna' viztartója némi fontossággal.

Csatornák: 1) a' schleswig-holsteini, a' keleti tengert Kielnél az Eyderrel Rendsburgon fölül 's általa a' német tengerrel összekötő (hosszasága 4½ mf.); — 2) a' Streckenitz-csatorna szinte a' mondott két tengert Lübeck és Lauenburg között a' Trave és Elbe által összekötő, melly csatornánál a' Strecknitz (a' Trave' mellékfolyója) használtatik; — 3) az odenseei csatorna Fünen szigetén, 1804 óta építve; — 4) Seelandon az 5 mérföldnyi hosszú Daneskioldi csatorna, melly a' sziget középső vidékit a' keleti tengerrel összeköti.

4. Éghajlat. A' német és balti tengerek szigetein, úgy Holsteinban és Schleswigben elég kellemes; éjszaki Jütlandban többnyire zordon és hideg, nyugoti részein mindazáltal mérsékeltebb. Többnyire nyugoti szél uralkodik. A' szigetek szelídebb levegővel birnak. A' sok, eső, köd és harmat okozta nedvesség' daczára (Olufsen évenként 130 esős és 30—40 ködös napot számít) meglehetősen egészséges, és gabona' kivált árpa' termésének kedvező. Az éjszaki vidékekről gyakran jég vitetvén lefelé, e' miatt a' Sund és a' Belt néha be is fagynak. — A' Faröieknek, éjszaki fekvésökhöz képest, elég kellemes időjárások vagyon. Island zordon éghajlattal bir 's mind ezt mind a' Farői szigeteket közönségesen erős orkánok (szélveszek) gyötrik.

5. Termékek. 1) Ásványok. Érczek csupán Bornholm szigetén, a' hol nem régiben ezüsttartalmú ólomércz találtatott 's hol tetemes vasércz-telepek vannak; só csúpán Holsteinban (egyetlen sófőző intézet Travensalzén Oldeslohe mellett, évenként 30—40,000 mázsa). — Borostyánkő Jütland' nyugoti partján (Hize zátonyon, honnét a' szedők Hizläufereknek neveztetnek). — Egyébiránt mész, kréta az angol után a' legjobb, gyeptőzeg, barnakő, kallóföld; a' kőszénbányák Bornholm szigetén most újra miveltetnek. — Kénkő, gálicz, timsó 's a' t.

2) Növények. Gabona főkép Holsteinban, Lauenburgban és a' szigeteken, azután Schleswigben és Jütlandban, összesen 17 millió tonna aratás, miért is sok gabonát kivisznek. Alma és más gyümölcs a' szigeteken és Schleswigben sok, de kevessé nemesített. — Fa kevés; a' legnagyobb erdőségek a' korona' birtokában vannak. Gribskov erdeje 's a' szinte királyi szászerdő. Island szigetén csak bokrok, melly sziget azonban az Amerikából oda úszó fával láttatik el. — Len, kender, komló kivált Fünen szigetén, de a' minőség nem nagy becsű. — Burgonya felette sok. Repcze és dohány kivitelre is. Az islandi mohból csak felette kevés terem Islandban.

3. Állatok. Lovak: két nagyra becsült faj, a' dániai és a' holsteini; nagy, nehézkes és erős Jütlandban; könnyű és élénk Fünen és Seeland szigetein, a' két fajból a' legszebb darabok Holstein- és Schleswigben. Nagy magán-ménes Fünen szigetén. A' legjelesebb királyi ménes Frederiksborgon Seelandon, hol 900 ló tartatik (ló összesen 600,000 darab). — Szarvasmarha szinte Holsteinban a' legnagyobb faj, a' tulajdonképeni dán faj kisebb; mind kettő téjgazdaságra használtatik (borjú nélkül 1,200,000 darab). — Juh, kevés nemesített (1,300,000 darab között 1818-ban csak 15,000) 's többnyire hus és téj mintsem gyapju miatt tenyésztetve. Mindazáltal évenként mintegy 8—9000 mázsa gyapjút kivisznek. Islandon külön fajú mintegy 340,000 darab. — Sertés főkép Jütlandban. — A' szárnyasok közül kivált lúd (évenként 2

Digitized by Google

mill.); pelyhes lúd Bornholm és Island szigetein. A' tengeri madarak' tojásainak szedése e' szigeteken egy fő élelemmódot képez. — Méhtenyésztés a' szigeteken és a' herczegségek' pusztáin. — Hal mindennemű a' partokon: delfínek, tőkehalak, gadóczok, félszeguszók, lazaczok, heringek (nagy mennyiségben); osztrigatelepek Schleswig' partjáin. — A' földmivelés' tökélletesítésére társaság ügyel, mellynek alaptőkéje 600,000 tallér dán pénz.

B. Lakosok.

1. Származások. Általjában német származásúak, de négy különböző ágbeliek: *a)* dánok, a' balti tenger' szigetein, Jüttlandban és keleti Schleswigben külön, de a' némettel rokon nyelvet beszélők (1,300,000); — *b)* németek Holsteinban, Lauenburgban és Schleswig' közép részén (600,000); — *c)* frizek és angolok Schleswig' nyugoti partján 's a' közel fekvő szigeteken, részint a' tiszta fríz nyelvet beszélők (70,000); — *d)* normannok a' Farői és Island szigeteken (62,000); *e)* zsidók körülbelől 6000. A' dán az irói és nyilvános nyelv.

2. Számok.

1. Tulajdonképeni Dánia (1837).....	1,223,800	lakos.
a) Seeland a' hosszája tartozó szigetekkel	464,600	
b) Fünen és hozzávaló	167,100	
c) Laaland és hozzávaló ...	66,200	
d) Jütland	525,900	
2. Schleswig	337,500	»
3. Holstein.....	435,600	»
4. Lauenburg	35,600	»
Összesen	2,032,500	lakos.
Ide számítva a' Farői szigeteket	6,920	»
és Island szigetét.....	56,030	»
Összesen	2,095,450	lakos.

Az Európán kivüli birtokok általjában mintegy 80,000 lakost számlálnak, mellyekből Trankebarra 20,000, a' nyugotindiai szigetekre 46,000, Guineára 8000 's Grönlandra mintegy 6000 esik. Europai Daniában a' viszonyos népesség 736, a' Farőieket 's Islandot kihagyva 1988 lélek egyegy □mföldön. Holstein és Schleswig' népessége utóbbi időkben tetemesen szaporodott.

Népessége a' főbb városoknak.

	Lakos.		Lakos.
Kopenhága, Kiöbenhavn (fő és székváros, Seeland)	119,300	Hadersleben.....	3,500
		Eckernförde.....	3,500
Altona (Holstein).....	27,000	Lauenburg	3,500
Flensburg (Schleswig) .	12,500	Wiborg (Jütland).....	3,400
Kiel (Holstein)	11,700	Sonderburg (a' Schleswigi Alsen szigeten)...	3,200
Schleswig	11,000	Apenrade (Schleswig)...	3,000
Odense (Fünen).....	8,700	Slagelse (Seeland).....	3,000
Rendsburg (Holstein) ..	7,600	Friedrichstadt (Schleswig)	2,800
Aalborg (Jütland).....	7,050	Swendberg (Fünen).....	2,600
Helsingör (Seeland) ...	7,000	Rönne (Bornholm szig.).	2,600
Aarhuus (Jütland).....	6,800	Ribe (Jütland).....	2,400
Glückstadt (Holstein)...	6,000	Ratzeburg (Lauenburg)..	2,300
Itzehoe (Holstein.....	5,800	Tönningen (Schleswig) ..	2,200
Randers (Jütland).....	5,000	Roeskilde (Seeland).....	2,000
Husum (Schleswig)	4,500	Nyeborg (Fünen)	2,000
Horsens (Jütland).....	4,000	Naskow (Laaland).....	2,000
Friedericia (Jütland)...	4,000	Kolding (Jütland).....	2,000
Tondern (Schleswig) ...	3,600	Plön (Holstein).....	2,000

3. Rendek. 1) Nemesség: *a)* főnemesség, herczegek (1), grófok (19), bárók (12) tetemes előjogokkal és kiváltságokkal; mások között part- és bányajog birtokában; *b)* alnemesség, mintegy 1000 család, vagyon és tekintet nélkül. — 2) Polgárság, városi kiváltságokkal, nem igen gazdag. — 3) Parasztság; a' jobbágyság (1805 óta) mindenütt megszüntetve; Schleswigben és Holsteinban egy része nemesi előjogokkal (Bondebauern); a' többi tartományokban azonban néhol csak robotos vagy bérnök.

4. Ipar. *a) Gyárak.* A' gyáripar a' köznépnek takarékossága' 's a' nagyok' csekély fenyüzésénél fogva csekély jelentőségü 's kevés árut hoz kereskedési forgásba. — Gyapju-, pamut-, vászon-, selyem- és vitorlavászongyárak Kopenhágában és Altonában. — Csipkék: Tondern 's a' t. — Cserzés, igen el van terjedve. Az odensei és randersi kesztyük hiresek. — Papiros: Seeland és Holstein. — Czukorfinomítás, 46 gyár, sok saját gyarmati terményt feldolgozó: Kopenhágában (9), Flensburgban 's a' t. — Pálinkagyárak, számosak, kivált Kopenhágában. — Dohánygyártás, most gyarapodó; Altonában és Kopenhágában számos gyár, továbbá Flensburg, Kiel 's a' t. — Ágyúöntés: Friedrichswerdt (Seeland) 900 dolgozóval; fegyvergyár Hellebeken (Sceland), évenként 4000 darabot készítő. — Porczellángyár Kopenhágában. — Viaszkosvászongyárak: Altona, Wandsbeck, Rendsburg. — Legtöbb iparosság Kopenhága és Altona városaiban. A' Farőiek és Island' lakosi süvegeket és harisnyákat készítnek, továbbá durva posztót, bőrt, hamuzsírt és szappant.

b) Kereskedés. A' belkereskedés felette csekély. A' tulajdonképeni Dánia a' Farői szigetekre, Islandba és grönlandi gyarmatiba gabonát visz. — A' külső kereskedés ellenben a' világ' minden részeire terjed, 's ez főkép az Anglia- és Franczia ország közötti tengeri háború alatt, a' dán lobogónak állhatatos közönössége által gyarapodatt. 1801 óta (Lásd a' Történeteket) e' nyereményes állapot megszünt 's a' következett Angolország elleni háború Dániát három év alatt (1807—1810) 900 hajótól, rakománnyal 's legénységgel együtt fosztá meg. Jelenleg a' kisebb nagyobb kereskedői hajók' száma 3876-ra megyen. 1835-ban csak Schleswig és Holstein herczegségeknek vala 2100, 30,196 teherrel. 1830 Dánia' összes kikötőiből 4029 dán hajó indúlt ki 115,400 teherrel 's azon 13,960 hajó között, melly 1838 a' Sunden keresztül ment, 1019 dán volt. — Fő kiviteli czikkek: gabona és repcze 1829 összesen 1,659,217 tonna, melly a' kivitt 46,610 tonna vajjal és 3434 hajósfont sajttal együtt 11 millió tallérra becsültetett. (1834 a' kivitt gabona 2,523,261 tonnára rúgott); marha (1827: 22,263 ökör, 6779 tehén, 5054 ló; 1831: 12,350 ló, mellynek értéke 1 mill. becsültetett, és 3 millióért mindenféle bőr); továbbá 45,798 tonna hering; 6 mill. fontnál több szalonna, besózott és füstölt hus; gyapjú 1,405,600 font; pálinka 3174 oxhoft. Gyártmányokból bőrt, kesztyűt 's a' t. visz ki Dánia. — Bevitel: mindenféle fényüzési czikkek, franczia borok, angol pamutkelmék, só, fa, kőszén, nyers és feldolgozott érczek, finom posztók, selyemszövetek; gyarmati áruk, czukor azonban saját gyarmataiból (St. Croix 350 ültetvénynyel).

Segédintézetek. Földmivelési és kereskedési collegium Kopenhágában, nemzeti bank szinte Kopenhágában 1832: 4,430,000 banktallérnyi tőkével, bankcomptoir Altonában; kereskedői csarnokok Kopenhágában és Altonában; gőzhajózás Kiel és a' dán szigetek között; ázsiai kereskedési társaság (4800 részvény azelőtt 10 most alig ⅞ mill. tallért érő, mellynek szabadítéka 1842 lejárt); halásztársaságok Altonában és Kopenhágában; az 1834 keletkezett grönlandi kereskedési társulat 300,000 tallérnyi tőkével; az 1824 keletkezett volt némettengeri társaság ismét megszüntettetett; tengeri biztosító társaság Kopenhágában; consulok (1823: 15 főconsul, 53 consul és 263 helyettes). Főpiaczok: Kopenhága, Altona, Helsingör, Flensburg, Kiel és Aarhuus; azután Rendsburg,

Digitized by Google

Tönningen, Glückstadt, Aalborg, Randers, Tondern, Schleswig, Friedrichshafen (azelőtt Fladstrand) 's a' t.

Pénz: a' márca ezüstből 9¼ speciestallér, 1 tallér = 6 mark, 1 mark = 16 schilling avvagy 17 kr. conv. pénz. Arany = 2 tallér. E' mellett számos jegyei a' régi és új kopenhágai bankoknak.

5. Vallás. Uralkodó az evangelico-lutherana vallás, mellyet a' dánok' többsége követ, Holstein, Schleswig és Lauenburg herczegségekben egy fősuperintendens alatt (ki Schleswigben lakik), Dánia' többi részeiben hét püspök alatt (Kopenhága, Odensee, a' loalundi és falsteri püspökség helyhez kötve nem levén a' kinevezett lelkészekkel vándorol, Aalborg, Wiborg, Aarhuus, Ribe), egy püspök Island szigetén Skalholt városában. — A' többi vallások nemcsak tűretnek, hanem szabad istentisztelettel is birnak; mindazáltal csak kevés katholikus ('s ez is csak a' fő kereskedői piaczokon), reformált (Jütlandban 's Amack szigetén mint holland gyarmatosok), mennoníta (Altona), herrnhuti (Christiánsfelde Schleswigben); 6600 zsidó, mellynek ⅘ Kopenhága és Altona városaiban tartózkodik.

6. Tudományok és művészetek. Ámbár Dánia külön, kivált a' költés' különböző nemeiben kimivelt nyelvvel 's e' tekintetben gazdag nemzeti literaturával bír; mindazáltal tudományos miveltségében csak déli szomszédjait utánozá, mire német példányok után alapított tudományos intezeteinek szerkezete is utal. Ezen intézetek: 2 egyetem (a' kieli és a' kopenhágai, amaz 1834: 320, ez 1838: 1301 tanulóval) természetitárakkal, csillagvizsgáló tornyokkal és füvészkertekkel; számos gymnasium 's egyéb tudós kőzép oskola (mellyek között egy lovagacademia Soroëban és több czélirányos szerkezetű polgároskola); számos néposkola (mellyeknek tanítói külön seminariumokban képeztetnek); siketnémaintézetek Kopenhágában és Schleswigben; műegyetem, baromorvos-intézet, sebészacademia, hadi-főoskola, theologiai seminarium, természettudományi tanitóintézet mind Kopenhágában; erdészoskola Kielben; több tudományos, felvilágosító és nevelő társulat, úgymint: a' tudományok' kir. academiája, az orvosi kir. társaság, a' történettudományi és nyelvészeti kir. társaság, a' szépművészetek' kir. academiája, az islandi irodalmi társaság Kopenhágában. — A' könyvtárak közül különös említést érdemelnek: a' királyi Kopenhágában jelenleg 500,000 kötettel (mellyek között 30,000 incunabula és 30,000 kézirat), továbbá az egyetemi 100,000 és a' Klassenféle 34,000 kötettel szinte Kopenhágában. A' kieli egyetemi könyvtár 90,000 kötettel. Kir. pénzgyűjtemény. Kir. természetiek' tára, minap Möldike' europai madárgyűjteményével gazdagítva; a' híres kir. képgyűjtemény; a' gazdag művészeti museum. Éjszaki régiségek' számára museum, melly 1807 alapitva (7000 darab) választmány által külön folyóirást bocsát ki (*Antiquariske Annaler*).

A' művészet Dániában soha külön művészoskolává nem alakult, mindazáltal a' kormány 's a' kopenhágai művészetek' kir. academiája által melegen pártoltatik. Az ujabb kor dán születésű Thorwaldsenben egyik legnagyobb mesterét tiszteli.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Korlátlan monarchia, melly fi- 's ennek kimúlta után léányágban örökös; jelenleg tartományi rendekkel, de a' mellyek csupán tanácskozás' jogával birnak. Rendiség' tekintetében a' dán álladalom négy külön gyüléseket tartó complexusra oszlik: *a)* Seeland, Fünen, Laaland, Farőiek és Island; *b)* Jütland; *c)* Schleswig; *d)* Holstein. — Alaptörvények: 1) az 1661-diki fejedelmi-akta; 2) az 1661-diki fejedelmi-akta; 3) az 1665-diki királyi törvény; 3) az 1831-diki majus' 28., és 1834 majus' 15. költ kir. rendeletek, a' tartományi rendek' ügyében. (Lásd a' Történeteket 14 és 20).

A' legfelsőbb igazgató szék, mellyben a' király' elnöksége alatt minden fontosabb belügyek tárgyaltatnak és eldöntetnek 's mellyben a' külön szakokban munkálkodó 6 státusminiszter központját leli, a' titkos státustanács. A' külügyek a' státustanácstól függetlenül külön osztályban tárgyaltatnak. A' státustanácsnak alá van rendelve: a' jövedelmi kamra, a' fővámkamrai és kereskedési collegium, a' főbiztoscollegium (hadi ügyekben) és az admiralitás' collegiuma (a' hadi erő' számára). A' belügyek' igazgatására az illető miniszter alatt két kanczellaria áll fen, az egyik Schleswig, Holstein és Lauenburg' számára, a' másik a' többi dán tartományok és gyarmatok' számára. Schleswig és Holstein 1834 óta, Schleswig-Holsteini kormány' nevezete alatt, külön kormánynyal birnak, mellynek élén egy közös kormányzó áll, ki kormány-főelnöki czímmel is él; Lauenburg külön kormányzó alatt áll; a' többi részek megyékre (Stift), ezek ismét kerületekre (Amt) 's a' kerületek végül tisztartóságokra (Herreder) osztatnak. Minden megyének egy ispánja (Stiftsamtmann) a' polgári 's egy püspöke az egyházi ügyek' eligazítására, minden kerületnek egy kerületi biztosa (Amtmann) 's minden tiszttartóságnak egy tisztartója vagyon. A' nagyobb városok külön városi tanáccsal birnak. Island külön megyét képez, külön alkotmánynyal és igazgatással; a' Farői szigetek Seeland megyéhez tartoznak.

Igazságszolgáltatás' tekintetében a' legfelsőbb törvényszék a' kopenhágai főtörvényszék, mellynek állandó elnöke a' király maga; a' Holsteini, Schleswigi és Lauenburgi herczegségek számára 1834 egy közös főfelebbviteli törvényszék állitatott Kielben. Alsó törvényszékek a' kerületi főbirói, kerületi birói és tiszttartói székek.

2. A' Király. VIII. Keresztély; oldenburgi vagy holsteini törzsök (Theodorik holsteini gróftól, † 1440), régibb avvagy királyi (dán) fővonal. — Czíme (1820 óta): Dán, vindus és goth király, schleswigi, holsteini, stormarni, dithmarseni, lauenburgi és oldenburgi herczeg. — Laka: Kopenhága; kéjkastélyok: Friedrichsberg, Friedrichsborg, Friedensburg, Charlottenlund és Jägerpreis. — Udvari tisztség (számos ugyan, de nagyobb részint csupán czím- és tiszteletbeli); négy főudvari hivatal alatt (főudvari marsal, főkomornyik, fölovászmester és főünnepélymester) 1835: 157 kamarás, 3 lovászmester, 38 udvari vadászmester, 305 kamarás úrfi, 14 apród. Lovagrendek: 1) Elefántrend, 1458 I. Keresztélytől alapítva vagy is inkább fölélesztve, 1693 V. Keresztélytől szabályokkal ellátva; jelmondata: *Magnanimi pretium*, 1821: 52 lovag. Csak főnemes vagy fő hivatalban levő olly személyeknek osztogattatik, kik a' lutherana hitfelekezethez tartoznak. — 2) Danebrogrend (a' dán országzászlótól Danebrogzászlónak is nevezve), 1219 II. Waldemártól alapítva, 1671 óta V. Keresztély által megújítva, 1808 VI. Fridriktől szélesebb alapra kiterjesztve, mellyben érdemeihez képest minden rangú és rendű dán részesülhet (1820-ban e' rendnek 2 nagycommandeurje, 115 nagykeresztese, 59 commandeurje és 776 lovaga volt). — 3) Hűség' rendje (*de l'union parfaite*), 1732-ben VI. Keresztély király' feleségétől egybekelésök' emlékére alapítva, de a' királyné' 1770 történt halála óta nem osztogatva (1817-ben még 7 lovag és 13 hölgy).

3. Jövedelmek. A' dán monarchia' évi jövedelmei közel 14 millió országos banktallérra mennek. 1836: 13,888,631 (1837: 14,257,183) tallér; melly jövedelemhez a' dán tartományok 6,327,477, Schleswig és Holstein herczegségek 4,526,601, Lauenburg' herczegsége' feleslege 197,400, Nyugotindia 158,388 és a' Sund- vám 1,899,844 (1837: 1 mill. 925,969) tallérral járúltak. A' kiadások 1836: 14,256,976

Digitized by Google

(1837: 14,057,278) tallérra rúgtak. A' kiadások' főbb rovatai 1835: 1,214,094 tallér a' királyi ház' számára, 2,706,813 a' szárazföldi katonaság', 1,142,106 a' tengeri hadicrő, 4,795,346 tallér adóssági kamat' fejében 's a' t. A' szerencsétlen 1806—1814 évek alatt halmozott státusadósság a' kormány gondoskodását nagyon számba veszi, 's az 1818 nemzetinek czímzett 's 90 évre szabadalmazott kopenhágai bank növekedő hitele által a' kormány' jó szándékát mindenben előmozdítja. 1835 a' státusadósság' állapotja ez volt: belföldi 69,038,000 tallér ezüstben, és 2,443,000 tallér jegyekben; külföldi 58 mill. 324,000 tallér ezüstben; összesen 127,362,000 tallér ezüst és 2,443,000 tallér papirosjegy. 1837: az összes státusadósság 125,721,314 tallérra leszállott.

4. Hadi erő. *a)* Szárazföldi. A' teljesszámú sorkatonaság' közlegényei 26,362 fő; tisztekkel, zenészekkel 's a' t. 30,838 fő (mellyből azonban béke' idején mindenféle rangú személy csak 18,264 húz zsoldot). A' sorkatonaságon kívül van polgárkatonaság avvagy úgynevezett erősítő-zászlóalok is. A' gyalog ezredekhez, vadászkarokhoz és pattantyús brigádokhoz tudniillik bizonyos polgár-zászlóalok csatoltattak, mellyek szükség' esetében ellenség' elejbe állíthatók 's háború' idején a' sorkatonaságot erősítik vagy pedig csak tartalékúl szolgálnak. Ezen polgárkatonaság 26 gyalog, 4 vadász és 2 pattantyús századból, összesen 26,880 közvitézből áll. Az erősítő zászlóalok' tartalékosztályai olly személyekből állanak, kik hajdan a' sorkatonaságnál szolgáltak. A' sorkatonaságból, midőn ez teljes erejében van, a' gyalogságra 18,413, a' vadászkarra 2677, a' lovasságra 6128, a' pattantyússágra, mérnőki és roppentyűskarokra 's a' t. 3239 fő esik. Nevezetesebb várak: Kopenhága, Kronenburg és Rendsburg, azután Nyburg, Friedrichsort, Friedrichshafen, Friedericia 's a' t. Képzőintézetek: Kadétkar és Hadi-főoskola, 1830 a' pattantyús-kadétoskola' helyébe léptetve, Kopenhágában.

b) Tengeri erő (melly 1807-ben, midőn az angolok 18 sorhajót, 15 fregattot, összesen 64 vitorlát minden kárpótlás nélkül elvittek, tetemes veszteséget szenvedett) 1839 elején: 7 sorhajó, 7 fregatt, 5 korvett, 5 brigg, 3 schooner és 71 ágyús naszád; összesen 152 tengeritiszttel. — Főhadikikötő: Kopenhága egy tengerész, és hajózási oskolával, hajógyárakkal 's a' t.

D. Történetei.

1. A' jüt félsziget' (Chersonesus cimbrica) legrégiebb lakosi, mellyekkel a' római irókból megismerkedtünk, a' német törzsökű cimbrusok valának. E' cimbrusok a' gothok által, kik egyébiránt egész Scandinaviát (Svédhont és Norvegiát) is elfoglalták, lakhelyeikből kiszorítattak. A' scandinaviai országok több fejedelmeknek hódoltak 's ezek között vala, mint állítják Skiold is, a' híres de mesés Odin' fia, mint a' németektől Dänemarknak nevezett Jütország' (Jütland) fejedelme. Ezen Jütland pedig majd külön álladalom, majd meg a' szigetekkel vagy épen Svédország' déli részével együtt ugyanazon egy fejedelem alatt álló ország vala. Régi történeteit homály borítja, melly csak a' keresztyén hit' behozatala óta, azaz a' tizedik század' végével vagy a' tizenegyediknek első negyedével kezd oszlani.

2. Dánia' első királyaúl (941 körül) Haraldot kell tekinteni, kinek mellékneve Blaatand azaz kékfogú volt. Tudósítatunk ugyan egy Nagykároly és a' dánok közti szerződésről is (821), melly szerint Dániának határaúl Németország felé az Eyder határoztatott volna, 's hogy I. Henrik király, e' határt nem tekintve, az Eyderen túl (931) a' Schleswigi markgrófságot állította volna fel; de e' markgrófságot Henrik' fia, I. Otto csak a' fenemlített Harald ellen indított keresztes háború által tarthatá meg (948). Ottótól meggyőzetve Harald és Swen fia (965 körül) keresztyének lettek. Az utóbbi ugyan a' pogány hitre visszatért, de Knud (Kanut), Swen' fia uralkodása' elején (1014) a' keresztyén vallást álladalmába ismét behozván, barátokat hívott meg, templomokat építetett 's országát egyházi megyékre osztotta.

3. Nagy Kanut később hódító lett. Miután tudniillik (1017) Angliát elfoglalta volt, a' dánok uralkodását Norvegiára, hol 875 körül egy hódító, tudniillik Harfager (Széphajú) melléknevű Harald által egy nagyobb birodalom alapíttatott volt, 's Svédország' egy részére is kiterjesztette. Egyúttal a' Schleswigi markgrófságot szüntette meg egy (1038) Konrád csaszárral kötött egyesség' következtében. Angliából Kanut a' hűbérrendszert hozta be Dániába. Foglalásai azonban csak rövid ideig tartottak. Birodalmát még életében két fia között felosztván, Swennek Norvegiát, Hardeknudnak pedig Dániát adta. Swen Norvegiából (1035) kiüzetett 's Anglia, mellyet Hardeknud atyja' halála után (1036) örőklött, Hardeknudnak halála után szinte lerázta (1042) a' dán jármat. Sőt Magnus, norvegiai király, magát Dániát is elfoglalta, melly önállóságát nem előbb, mint Magnus' halála után 's II. Swen alatt kapta vissza (1047).

4. Az (1041) gyermektelenűl meghalt Hardeknuddal a' Skiuldunger királyi ágnak vége szakadt, 's II. Swennel, Estrith nagy Kanut' öccse' fiával az Estrithidák' ága következett. Az e' házbóli királyok papságokkali hosszas küzdés után elfoglalták I. Waldemar, VI. Kanut és II. Waldemar alatt a' német keleti tartamányokat, Holsteintól kezdve Liefiandig. II. Waldemárnak azonban, miután egy schwerini groftól meggyőzetettt, mindezen tartományok' birtokáról le kell vala mondonia.

5. II. Waldemár országát fiai között elosztván, ez által fiai és unokái közé a' viszálkodás magva hintette el. Csak szász év mulva állott be ismét III. Waldemár alatt (1340) a' csend és béke.

A' Németországgali egyesülés alatt számos német lovag meg kereskedő költözött Dániába. I. Waldemár alatt (1164) Lundi érsek Axel Kopenhága (Kiőbenhavn) városát építette. A' német Hansa Daniában nagy kereskedési szabadalmokra tett szert.

Az országrendek', úgymint: 1) Nemesség'; 2) Papság' sorába (1280 körül) a' városok' és parasztság' követei is vétettek fel. Más részről meg a' nagyobb birtokosok birói hatalmat kezdének gyakorolni jobbágyaik fölött.

6. III. Waldemár Margita, éjszaki Semiramis melléknevű leányának hagyá a' trónt. E' Margita Norvegiát is öröklé V. Olaf fia után, mint VII. Hako norvegiai király özvegye. Norvegia Nagy Kanut' ideje óta önálló vala 's külön királyoktól kormányoztatott.

7. Ugyanazon időben, midőn Margita a' dán és norvegiai koronákat egyesítette, a' svedek Mecklenburgi Albrecht királyuk ellen felkelvén, Margitát hívták meg királynéjokúl. Albrecht le nem akarván mondani, hosszabb ideig tartó makacs ellentállás után végűl a' Falköpingi ütközetben nemcsak meggyőzelett hanem fogságba is esett. Mi megtörténvén egész Svédország ismerte el (1394) Margita' uralkodását. E' rendkivüli asszony a' három királyságot egy álladalommá olvasztani akorván, (1397) a' három ország' rendeit Kalmárba összehívta 's ott Erichet (Wratislaw cseh herczeg és Mecklenburgi Mária', testvére Ingeburge által unokahugának fiát) utódjának megválasztatta és megkoronáztatta.

8. Ezen csakhamar elhíresült kalmari unio, bármelly féleimesnek látszott is eleinte, gyenge alapokra vala építve, mert általa csak három korona egyesült egyazon fön 's egyik királyság a' másiknak segétségét biztosította külföldi ellenség ellen. Többire nézve mindeniknek saját alkotmánya maradt, saját senatusa és külön törvényhozása. Ezen hármas szövetsége olly monarchiáknak, mellyek különböző törvények, szokások és külső formák által egymással ellentétben állottak, sőt féltekenység 's irígykedés által csakhamar ellenséges állásba jutottak, tartós nem lehete. A' királyok a' dánok iránt előszeretettel viseltetvén, 's a' kormányzói 's egyéb hivatalokat valamint kegyelmeket csak dánoknak osztogatván, főkép a' svedek kezdték az uniót gyülölni.

9. Már Pomeraniai Erich, Margita' utódja (1412 — 1439) tapasztalta az unio' gyenge voltát, mert egy Holstein elleni háborúban a' német Hansa által meggyőzetvén, trónjától megfosztatott. Erich után ennek unokaöccse (bajor) III. Kristóf iktattatott a' királyi méltóságba, ki csendes de rövid országlás után (1448) gyermektelenül meghalt. Most a' svedek az uniótól elállottak (Lásd Svedországot) 's a' dánok Keresztélyt (a' kiholt királyi házzal rokon Oldenburgi gróf Ditrik' fiát) választották királynak. Ezen I. Keresztélytől származnak a' következett dán és norvegiai királyok' a' legujabb időkig.

10. Keresztély (1450) az uniót Norvegiával megujította sőt a' sved koronát is birta

Digitized by Google

ő 1457—1464. 'S megjegyzésre méltó, hogy ő nagybátyja Holsteini és Schleswigi herczeg Adolf meghalálozása után, ebbeli örökségét is Dániával egyesítette (Schleswig már azelőtt is tartozott Dániához 's csak V. Olaf engedte át a' Holsteini grófnak).

11. Keresztély' utódjai (fia és unokája) János (1483 — 1513) és II. Keresztély († 1559 januar' 24.) minden erejöket arra fordították, hogy Svédországot féken tartsák, de mind a' mellett elvált az az utóbbi alatt a' dán koronától. II. Keresztély tudniillik, 1515 óta V. Károly' sógora, Steen Sturét, a' svéd kormányzót Bogesundnál meggyőzvén, magát 1520 Svédországban megkoronáztatta; de véres bosszút állván ellenein újra lázadás tört ki Svédországban, melly II. Keresztélyt a' kormánytól elmozdította 's helyette Wasa Gusztávot hazája' megszabadítóját emelte a' királyi székbe. De a' dánok sem tűrhették sokáig a' király' kegyetlenségét, hanem Svédország példáját követve Keresztélyt elűzvén, nagybátyját Holsteini Fridrik herczeget hivták meg királynak (1523). Keresztély, miután a' sors' változékonyságát tapasztalva 12 évet fogságban töltött, végül Callundborgban meghalt. — A' dán és svéd királyok igényei még igen sokáig táplálták a' két ország közötti viszálkodásokat, miglen a' svéd függetlenség (1570) a' stettini békekötésben a' dánok' részéről feltétlenül elismertetett.

12. I. Fridriknek (1523 — 1533) egy hatalmát nagyon korlátozó iktatási szerződést kell vala aláírni; ő a' Luther' reformatóját hozta be, mellynek terjesztését utóda, III. Keresztély (1534 — 1559) sem akadályoztatta. E' miatt a' papság fellázadt ellene, melly papság II. Keresztélyt visszahívta 's a' hansától erősen segitetett. II. Fridrik (— 1588) a' dithmáriakot meghódította. — Főoskola Kopenhágában 1476 óta. — Hollandi gyarmatosok Amak' szigetén. — Tycho de Brahe.

13. IV. Keresztély (1588 — 1648), egy tudományosan kimívelt 's alattvalói javát szivén hordó király, Kalmart elfoglalta, keletindiai Trankebarba (1620) gyarmatot küldött, katonatisztek' kiképzésére oskolákat alapított 's első állandó sereget tartott Dániában, selyem- gyapjú 's a' t. gyárakat állított 's a' t. Háborúiban 1) Németországgal (ütközet Lutternél a' Barenbergen, 1626), 2) Svédországgal (Lásd Svédországot) szerencsétlen vala.

III. Fridrik (1648 — 1670) a' nyugotindiai szigeteket szerzé; ellenben pedig svéd X. Károly ellen háborút folytatván, a' Röskildi béke (1658) és Kopenhágai szerződés' (1659) következtében Schonent melléktartományaival, ugy Bornholm és Drontheimot elveszté.

14. Dánia' erőtlenségét, melly leginkább IV. Keresztély és III. Fridrik háborúiban nyilvánúlt, a' királyi hatalomnak azon szűk határai okozák, mellyekbe azt, I. Fridrik' iktatási szerződése óta az uralkodásra vágyó főnemesség szoritotta volt. A' királyi hatalom' korlátoltsága 's ennek szomorú okai a' III. Fridriktől összehívott (1660) országgyűlésen tárgyaltatván 's a' nemesség engedni nem akarván, a' papság a' polgársággal együtt a' nemesség' túlnyomó befolyásának megszüntesére a' koronát örökösnek nyilvánították 's a' királyt korlátlan hatalommal felruházták. E' hatalomnál fogva III. Fridrik az úgynevezett királytörvényt (Kongs-Loven) bocsátotta ki, melly azóta Dánia' egyetlen alaptörvényének tekintetik. (Lásd felebb az Alkotmányt.)

15. V. Keresztély (1670—1699) nemcsak Oldenburgot és Delmenhorstot, hanem Schleswiget is (mellyet III. Keresztély Adolf testvérének, a' Holstein-gottorpi ág' törzsökapjának átengedett volt) egyesítette ismét többi tartományival. E' miatt utódjának, IV. Fridriknek (1699—1729) Holstein-Gottorppal baja lett, mi (1700) XII. Károlylyal veszélyes háborút vona maga után. Egyéb iránt Fridrik szárazföldi hadierejét szaporította (16,000 fő idegen zsoldos és 25,000 fő nemzeti) 's a' nemzeti iparosságot előmozdította. Kormánya alatt az első evangelicus térítők (Ziegenbalg és Plütschau lelkészek) mentek Halléból (1706) Trankebarra, 's Egede János új gyarmatot vitt (1721) Grönlandba. Új ázsiai társaság (1730.)

16. VI. Keresztély (1730—1746) és V. Fridrik (1746—1766) csendes idejöket a' tudományok' és iparosság' előmozdítására fordították. A' gyapju- és selyemgyárak' száma szaporodott. Tudos társaságok: 1) a' tudományok' általános mivelésére; 2) a' dán nyelv és történetek' mivelésére; altonai gymnasium (1744); soroei lovagacademia; kereskedési academia; festész és szobrászacademia. Bernstorf nagyerdemű miniszter. III. Péter' részéről háború' lehetősége forogván fen, a' hadisereg 70,000 főre szaporitatott. Hajósereg: 26 sorhajó, a' fregatt.

17. VII. Keresztély (született 1749) alatt az érdemdús Bernstorfot a' talentomos de könnyelmü Struensee hivatalából kitolta. Struensee a' királyi családban viszálkodásokat támasztván, fényes de rövid pályáját (1772) a' vesztőpadon végezte. Kivégeztetése után a' király anyjára bizta a' kormányt, mig a' serdülő koronaherczeg Fridrik (szül. 1768) veheté át elmebeteg atyja helyett (1784) az igazgatást.

18. Dánia a' franczia forradalmi háború alatt a' legszigorúbb közönösséget követte. Mindazonáltal nem sikerült neki a' közönösség' elvét végig fentarthatni. Kopenhága (1801) az éjszaki szövetség miatt (Lásd Oroszországot) az angoloktól megtámadtatott 's (1807) nehogy Dánia Franczíaországgal szövetségre léphessen, nagyobb részint elpusztítatott. Ez alkalommal Dánia egész hajóseregét vesztette el. (Az 1773-dik évben Holsteinnak Gottorpot illető része Oldenburg és Delmenhorstért kicseréltetvén, Dániához csatoltatott. Rövid táborozás Svédország ellen 1788. IfjabbBernstorf' érdemei. Kieli csatorna.)

19. VI. Fridrik (a' volt koronaherczeg) atyja' halála után (1808) Svédországgal háborúba keveredett, mellynek következtében Dánia Norvegiát (1814) örökre elvesztette. A' kárpótlásúl kapott pomeraniai részt 1815 az Elbe jobb partján fekvő Lauenburg herczegségért Poroszországnak kellett átengednie. Mint Lauenburg és Holstein' ura a' király tagja egyszersmind a' német szövetségnek is. A' dán kormány' humanus voltát gyarmatai iránt tanúsítja azon körülmény, hogy (1792 óta) a' rabkereskedés' megszüntetésével valamennyi europai kormányokat megelőzte.

Island szigete (872 körül) Norvegiából népesítetett. Islandon a' normannok köztársaságot alapítottak, melly 1261-ig függetlenségét fentartotta, de akkor a' norvég királytól meghódíttatott. A' keresztyén hit' behozatásától fogva a' tizennegyedik század' közepeig Island a' magosabb erkölcs és tudományos mivelteség' központja volt. Island hozta elő az első éjszaki annalistákat, kik között leginkább Snorre Sturleson tüntette ki magát. A' párizsi főoskolán tanúló islandiak a' provençali költészet' ismeretét hazájokba hozván, Islandban nem sokára számos kivált románczköltő lépett föl. A' költészet' jelességét az islandi Edda tanúsítja. Az Islandiak (983) Grönlandot fedezték föl.

20. A' mexicoi egyesült státusokkal 1827 kereskedési szerződés köttetett, melly két év múlva (1829 oct. 20.) a' mexicói elnöktől jóvá hagyatott. Grönlandban utazások és vizsgálódások Pingel és Graah által (1828—1829). — A' franczia juliusi forradalom nem múlt el dán viszhangok nélkül. Súlyos orosz vámok okozák, hogy a' Sund kevesbé látogattatott. Miért is a' jelen kereskedési viszonyokhoz képest új vámrend dolgoztatott ki (1830 nov. 26.). A' király, ki egyébiránt a' népoktatás és iparosság' igaz barátja (2700 Lancasterféle oskola, a' kereskedés' könnyebbségére úszó tüzek a' Kattegaton, gőzhajózás' kiterjesztése 's a' t.), kénytelennek látta magát Holsteinban és Schleswigben, a' közcsendet komolyabb rendszabályok által is helyre hozni (1830 nov. 16.). Ugyanis Holsteinban és Schleswigben tartományi rendek behozva (1831 maj. 29.), mellyeknek munkássága minden nehezítő viszonyok mellett is, szép gyümölcsöket termett, minden esetre pedig czélszerü gazdálkodás által a' zavart pénzviszonyokat ismét helyre állitotta. Kiemelendő a' sajtó' jogszerü használatát gyámolító egyesület is (1835 óta), mellynek főczélja a' visszaéléseket „bármelly oldalról jöjjenek is azok“ megszüntetni, melly egyesület jelenleg főkép Schleswig' lakosinak dánosításával foglalkodik. Aláírás utján most egy nemzeti museum' építetése czéloztatik, melly Thorwaldsen', Kopenhága szülőhelyének ajándékozott, gazdag műgyüjteményit foglalandja magába. A' kinvallatás' legutolsó maradványa, az úgynevezett komoly vizsgálat megszüntetve 's a' törvényhatóságok' viszonyai fenyitő ügyekben elrendezve (1837); az utánnyomtatás 's később a' müdarabok' másolása megtiltva; 1837 dec. 27-kén költ kir. rendelet, mellynél fogva az ázsiai kereskedési társaság 1843 május' 1. után megszüntnek nyilvanitatik; közoktatásbani javítások, melly tekintetben mindazáltal még sok a' teendő; gymnasticai 's evvel együtt katonai gyakorlatok nemcsak hadi oskolákban, hanem a' tudós oskolákban, seminariumokban sőt a' polgári- és néposkolákban is. Az oskolai igazgatóságok (1838 febr. 10.) arra felszólítva, hogy a' városokban magosabb polgáriskolák' alapítását szorgalmazzák. Urbéri váltság egyezkedés' utján előmozdítva, a' földesurak és jobbágyok egymás közti jogviszonyaik elrendezve 's a' t.

Digitized by Google

Az uralkodó ház' származása.

V. FRIDRIK, király 1746, † 1766.

VII. KERESZTÉLY, király és házasságban *Carolina Matild*, Nagybritanniai herczegnével 1766 óta, † 1808 martius 13.

† 1839 dec. 3. VI. FRIDRIK, szül. 1768 jan. 28. országlótárs 1784 óta, átveszi a' kormányt 1808; felesége 1790 óta *Maria Sophia Friderika*, nagynénje' leánya. (Lásd felebb.)

LUÍZ AUGUSZTA, szül. 1771, 's 1814 óta özvegye *Fridrik Keresztély*, Holstein-Sonderburg-Augusztenburgi herczegnek.

Károlina, szül. 1793, *Ferdinand* herczeg' neje. (Lásd alább.)

Vilma Mária, szül. 1808, neje 1828 óta *Fridrik Károly Keresztély*, mostani dán koronaherczegnek, ettől 1837 elválván 1838 óta neje *Károly*, Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburgi herczegnek, szül. 1813 sept. 30.

† 1831. LUÍZ, szül. 1750, neje 1766 óta *Károly*, Hessen-Casseli tartománygrófnak, egyszersmind dán kir. tábornagy és Schleswig-Holsteini kormányzónak (szül. 1744, † 1836).

Maria Sophia Friderika, sz. 1767, özvegy dán királyné.

Fridrik, szül. 1771, dán kir. tábornagy és Schleswig-Holstein' helytartója 's a' t.

Julia Luiz, szül. 1773, itzehoei apátné.

Luiz Karolina, szül. 1789, 1831 óta *Fridrik Vilmos*, Holstein-Becki herczeg' özvegye.

† 1805. FRIDRIK, dán örökös herczeg, szül. 1753, özvegy 1794 óta *Sophia Friderika*, Mecklenburg-Schwerini herczegné után.

VIII. KERESZTÉLY (Fridrik), szül. 1786 sept. 18., átveszi a' kormányt 1839 dec. 3., elvált *Sárolta Friderika*, Mecklenburg-Schwerini herczegnétől; második felesége *Karolina Amália*, Holstein-Sonderburg-Augustenburgi herczegné, szül. 1796.

Juliána Sophia, szül. 1788, 1834 óta özvegye *Fridrik Vilmos*, Hessen-Philippsthali herczegnek.

Luiz Sárolta, szül. 1789, neje 1810 óta *Vilmos*, Hessen-Casseli herczegnek, szül. 1787.

Fridrik Ferdinand, szül. 1792, dán kir. tábornak, felesége *Karolina*, VI. Fridrik † dán király' leánya.

Első házasságból:

Fridrik Károly Keresztély, koronaherczeg, szül. 1808 oct. 6., elvált 1837 *Vilma Mária*, VI. Fridrik dán király leányától; második felesége 1841 óta *Karolina*, Mecklenburg-Strelitzi herczegné, szül. 1821 jan. 10.

SVÉDORSZÁG ÉS NORVEGIA.

A. Föld.

(Ezen közös királynak hódoló, de törvényhozási és kormányzási tekintetben külön országok, földiratilag tekintve csak egy birodalmat képeznek, miért is itt együtt tárgyaltatnak.)

1. Fekvés. K. Hossz. 22° 40′ — 49° 10′; É. széless. 55° 22′ — 71° 11′. Roppant Európának legvégső éjszakától dél felé leterjedő félsziget, melly talapjával Oroszországgal függ össze, egyéb oldalain pedig a' tengertől vétetik körül. É.felől a' jeges tenger; Ny.f. az éjszaki tenger; D.f. a' Kattegat és Sund (öblei a' német tengernek Svédország és Dánia között); DK.f. keleti tenger (balti tenger és bothni öböl). Némelly földleíróknak azon véleménye, mi szerint állítják, hogy a' félsziget két országa 140 norvegiai mérföld' hosszában a' Seven- és Kiölenhegység által egymástól nagyobb részt elválasztatik, nem egészen helyes; mert csak egy vidéken képzi e' hegyláncz a' határt. Európán kívül még a' nyugotindiai Sz. Bertalan szigete tartozik Svédországhoz.

2. Földje. Az egész félszigeten átvonúl D.ről É.felé egy 8000′ magosságra emelkedő hegyláncz (déli részének közönséges neve nincsen, mert a' Seve-hegység nevezet, mellyel némelly földleírók jelölik, az országban ismeretlen, csak egyes magosságai birnak különös nevekkel, például: Folgefondefjeld, Sognefjeld, Langfjeld, Jotundfjeld, Dovrefjeld). — A' scandinaviai hegysor' éjszaki része Kjölennek neveztetik. Legmagosabb, örökös hóval fedett csúcsai (Fiällar) ezen hegységnek Svédországban: Syltoppen 6080′, Sulitelma (jéghegy) 5800′ magos; Norvegiában: Snachättan 7720′ (a' hol a' fölánczctól Ny. felé a' Dovrefjeld elválik 's éjszaki és déli Norvegia között a' határvonalt képzi), a' Skagtölstind 7880′ a' Langfjelden magos. A' legszélsőbb éjszakon az éjszaki fokban végződik. — A' félszigetnek nagyobb részint szaggatott 's kisebb szigetekkel és szirtekkel körülvett partjai vannak; Norvegia' partján éjszakon a' Mahl- vagy Moskoe folyam, örvény, melly az ottani tengerfolyamnak az árapálylyal való küzdésétől veszi eredetét. — A' föld' főjelleme: örökös változás hegy völgy között, terjedelmesebb síkság sehol nincsen; a' svédországi síkságok tavak és mocsárok által foglaltatnak el, mellyek Svédországban és Norvegiában 1284 □mfnyi tért borítnak.

Tavak. Svédországban: a' legnagyobbak a' déli vidékeken: a' Wenertó (100 □mf.); Wettertó (35 □mf.); Hjelmortó (9 □mf.); Mälartó (25 □mf., mellyen 1300 apró szigetecske találtatik). — Norvegiában: a' Miösen (13 mf. hosszú, 3 mf. széles) és Fämundtavakon kívül, mellyek az ország' déli részén fekszenek, a' többi mind apró.

Folyóvizek: Svédországban 24 főfolyam, mellyek közül 6 a' Kattegat és Sundba, a' többiek pedig a' balti tengerbe és a' bothni tengeröbölbe szakadnak, nagyobb része e' folyamoknak a' sok zuhatag miatt hájózhatatlan. Azok közül a' legnagyobb a' (Wenertóból eredő) Gotaelf; az utóbbiak közül pedig a' (Wettertóból jövő) Motala; éjszakiabb a' Dalelfe (egy nagy zuhataggal); a' legéjszakiabb 's egyszersmind Oroszország határfolyama a' Torneaelf. — Norvegia' folyói még sebesebbek és zuhatagosabbak; a' legnagyobb közülök a' Glomenelf, melly É.-ról D.f. az éjszaki (itt német) tengerbe szakad.

Digitized by Google

Csatornák. Ezek csak Svédországban: 1) Trolhättacsatorna, melly a' Gottaelf' 600' magos zuhatagát kerüli, 1800 óta bevégezve. — 2) Arbogacsatorna, a' Hjelmor és Mälar tavakat egymással összekötő. -- 3) Strömholm csatorna, a' Mälartótól fogva a' Barkentóig (a' vasszállításra nézve fontos) — 4) Södertelgecsatorna, a' Mälartót és Stockholm városát a' balti tengerrel összekötő, 1819 megnyitva (1831: 1102 nagyobb és 491 kisebb hajó összesen 18,212 teherrel járt rajta). — 5) Gotacsatorna, csak 1832-ben 22 évi építés után bevégezve, melly által a' Wener-, Wettertavak és a' Gotaelf' segítségével a' keleti és éjszaki tengerek egymással összeköttetnek. Az egész víziút Gothenburgtól kezdve Söderköpingig 51 mérföldet tesz, mellyből 11 mérföldet ásni vagy szétvettetni kellett. 1836 óta a' Gotacsatornán rendesen gőzhajók járnak.

3. Égal. Egészben hideg, de tiszta és derült. A' hidegség' fokai azonban igen különbözők, miután ezen ország 16 szélességi fokra terjed 's éjszaki részével a' sarkkörbe is benyúlik. Az éjszaki fokon a' közép hémérsék alig haladja meg a' 0-pontot, Lundban azonban 7°, sőt Gothenburgban közel 8 fokra emelkedik az. Schonenben a' szederfa, gesztenye- és diófa szabad ég alatt tenyészik, az éjszaki fok ellenben aligha embertől lakható. Éjszakon a' tél octobertől fogva juniusig eltart, s' ugyanott a' nap 6—7 hétig alig fel is kél. A' hosszú éjjeleken a' hó, a' hold 's a' gyakori éjszaki fény világítnak. A' hosszú telet közvetlenül a' rövid nyár váltja fel, a' midőn a' nap Lapphonban 7 hétig le sem nyugszik. Tornеában (66° széless.) ekkor a' nap éjfélkor és látható, 's a' szürkület egyáltalában sokáig tart. — A' nyári meleg gyorsan hat, erejét azonban csak az utolsó harmadban, Juniusban és Juliusban érezteti. A' szélesség 60 fokáig éjszaki Németországnak majd valamennyi növénye tenyészik 's a' földmivelés biztos sikerrel űzetik; a' 62 fokon túl a' gyümölcs már nem érik 's a' gabona gyakran rosszúl terem. A' közönséges europai háziállatok a' 64° alatt eltünnek és az ember' physicai növése észrevehető hátramaradást szenved. Egyébiránt az éghajlat egészben egészséges 's csak a' nyári hőség hat, minthogy a' tikkasztó napi hőségre hideg éjjelei következnek, az emberi testre károsan.

Az örökös hó Svédországban és Norvegiában kezdődik Buch szerint a'

60°	alatt	5500'	tengerfel.	magosságg.
61°	»	5200'	»	»
62° 30'	»	4860'	»	»
63° 30'	»	4500'	»	»
67°	»	3600'	»	»
70°	»	3300'	»	»
71°	az éjszakif.	2200'	»	»

4. Political felosztás. *A.* Svédország 24 lánekre azaz tartományokra osztatik, mellyek közül nyolcz, úgymint: Stockholm, Upsala, Westeracs, Nyköping, Oerebro, Karlstadt, Stora-Kopparberg és Gefleborg a' tulajdonképeni Svedhont; tizenkettő: Linköping, Kalmar, Jönköping, Kronoberg, Blekingen, Skaraborg, Elfsborg, Gotaborg, Halmstadt, Christianstadt, Malmöhuus és Gothland Gothhont, és következő négy, ugymint: Norbotten, Westerbotten, Westernorland és Jämtland az ugy nevezett Norrlandot képzik. Mindenik tartomány kerületekre (Vogtei) szakad.

B. Norvegia 17 megyére (Amt) osztatik, 's ezekből hét: Aggerhuus, Smaalehnen, Hedemarken, Christian, Buskarud, Bradsberg 's a' két, de csak egy megyét képző Jarsbergi és Laurvigi grófságok az Aggerhuusi (egyházi) kerülethez; következő három: Nedenäs, Mandal és Stavanger a' Christiansandi (egyházi) kerülethez; kettő: Söndre-Bergen és Nordre-Bergen a' Bergeni (egyh.) kerülethez; 's végül a' még hátralevő öt: Ramsdal, Söndre-Drontheim, Nordre-Drontheim, Norrland és Finnmarken a' Drontheimi (egyh.) kerülethez tartoznak. A' megyék továbbá megyei kerületekre osztatnak fel.

5. Nagysága. A' két ország' terűlete összesen 13,734 □mföldet tesz, miből Svédországra 7935, Norvegiára 5799 esik.

Svédország' egyes részeire a' következő terűletek esnek:

1. Stockholm (a' város)	0⁸	□mf.
2. Stockholm (a' lan)	138¹	»
3. Upsala	96¹	»
4. Westeräs	126⁹	»
5. Nyköping	119	»
6. Oerebro	152²	»
7. Carlstadt	303⁴	»
8. Falun (Stora-Kopparberg)	590⁴	»
9. Gefle vagy Gefleborg)	352⁶	»
10. Linköping	303	»
11. Kalmar	200⁵	»
12. Jönköping	195⁴	»
13. Wexiö (Kronoberg)	178⁴	»
14. Karlskrona (Bleckingen)	54¹	»
15. Mariestad (Skaraborg)	159⁵	»
16. Wenersborg (Elfsborg)	245¹	»
17. Gotaborg	86¹	»
18. Halmstad	88¹	»
19. Christianstad	109⁸	»
20. Malmö	79¹	»
21. Wisby (Gothland)	56³	»
22. Pitea (Norbotten)	1539⁵	»
23. Umea (Westerbotten)	1369⁴	»
24. Hernösand (Westernorrland)	445	»
25. Oestersund (Jämtland)	371²	»

Ezen átnézetre nézve meg kell jegyezni, hogy a' 178 □mföldnyire terjedő nagy tavak e' számításból kihagyattak.

Norvegia' terűlete pedig ekkép osztatik fel:

1. Aggerhuus	96	□mf.
2. Smaalehnen	75	»
3. Hedemarken	469⁶	»
4. Christian	474⁴	»
5. Buskerud	231	»
6. Bradsberg	253⁴	»
7. Nedenäs	200	»
8. Mandal	96¹	»
9. Stavanger	163	»
10. Jarlsberg grófság	28¹	»
11. Laurvig grófság	12⁶	»
12. Nordre-Drontheim	391	»
13. Söndre Drontheim	319	»
14. Ramsdal	281¹	»
15. Nordre-Bergenhuus	330⁸	»
16. Söndre-Bergenhuus, Rosendal báróság	310	»
17. Finmarken	1352	»
18. Norrland	716⁶	»

6. Termények. 1) Ásványok. E' terményekben nagyon gazdag 's a' természet' többi két országához képest mindenesetre leggazdagabb a' két testvérhon. Főkép sok ércz, mellynek felkészítésével Svédországban 35,000 ember foglalkodik. 1837-ben a' bányatermények' összes értéke több mint 15 millió tallérra becsültetett. — Arany (egy aranyválasztó műhelyben, Falunban, 1827: 4½ font). — Ezüst: 1827 három ezüstbányából 3596 font (hajdan Sala vagy Saalbergnél Westeräsben esztendőnként közel 30,000 marca); Norvegiának gazdag ezüstbányája vagyon Kongsberg mellett, melly csak 1623 óta van folyamatban 's mellyből a' nyereség évről évre magosabbra rúg, 1830: 8200, 1831: 9230, 1832: 21,365 marca ezüst. Ugyan e' bánya 1833, a' költségek levonása után 309,423 speciestallér tiszta hasznot hozott 's közel 43,000 marcát adott. Ez óta az évi nyereség valamivel csökenni kezdett 's 1838 csak 20,34 marcát nyújtott. A' 1836—1838 közötti három évben a' kiásott ércz 82,500 márcát 's a' tiszta maradék 550,000 speciestallért tett. 1834 juniusban egy 1443 marcányi termény ezüst rögöt találtak benne. Mindezen ezüst

Digitized by Google

egyetlen viradásra (Anbruch) 's többnyire terményen ásatik. — Veresréz: 1825: 14 hutában 6111 hajósfont, nagyobb része (4367 hajósfont) Falunban, hol az ércz egyébiránt arany- 's ezüsttartalmú 's évenként 2 — 3000 aranyat 's 4 — 500 marca ezüstöt ad; 1834 a' faluni nagy rézolvasztó 1,009,841 font veresrezet adott 's a' többi rézbányák közel ugyan ennyit; Norvegiában szinte veresréz (főkép Röraas mellett) 's általjában 5 bányából 1833: 2117 hajósfont réz és 1812 hajosfont ércz, összesen tehát Svédországban és Norvegiában 24,000 mázsa. — Ólom (Svédországban 1827: 3 hutában 321 hajósfont). — Vas, főkép Westerås, Upsala (Danemora mellett), Carlstadt, Stora-Koparbergben kitünő jelességű (1825: 389 bányából 415,000, és 1825: 389 bányából 415,000, és 1821: 472,000 hajósfont nyers vas és 1832: 429,000 szenetlen vas); Norvegiában 16 vasbánya van, évenként kerülbelől 29,500 nyers, 9870 öntött és mintegy 23,700 hajósfont dorongvas (Laurvig és Moosnál, a' Smaalehnen megyében); összesen tehát Svédországban és Norvegiában 1,700,000 mázsa vas. — Horgany (Svédországban) 1825: 471 hajósfont. — Kőszén csak Schonenben (Malmö Län, Höganäsben Heisingborg mellett; 1827: 155,323 hajósfont). — Só, Svédországban kevés; Norvegiában körülbelől 67,000 mázsa öbölsó a' Vallöe szigeten (melly a' Jarlsberg grófsághoz tartozik). — Timsó, Svédországban (22,000 mázsa). — Kobalt avvagy büveny Svédországban 1824: 46,659 font; Norvegiában évenként mintegy 3000 mázsa kobaltüveg. — Gáliczkö (Svédországban 1824: 1504 hajósfont). — Kénkő (Svédország 1825: 577 hajósfont). — Márvány (fekete probakő) Oelandon; jó fövenykő Gotslandban; porphyr Elfdalen mellett (Stora-Koparb.), 600 embert foglalkodtató. — Ásványos vizek, főkép Svédországban: Medewi (a' Wettertó mellett), Sätza (Upsala), Parta és Loka (Oerebro), Ramlösa (Malmöhuus). A' legkedveltebb tengeri fürdő Strömstad mellett.

2) Növények. — Gabona, legtöbb Gothhonban (kivált Schonenben) és déli Norvegiában; Norrlandban olly kevés, hogy a' lakosok korpából, nyirfahejból és porrá tört islandi mohból sütnek kenyeret (Stampebrot). Svédországban a' kiterjedésnek körülbelöl 50-d. része termő szántóföld, 's itt középszámmal évenként 6,200,000 tonna gabonát aratnak; Norvegiában a' gabnatermés még csekélyebb; mert ez 1835 a' vetésre való mennyiséget kivonva, csak 1½ millió tonnát tett, 's e' között volt 1 millió tonna zab és több 400,000 tonnánál tatárka. Mind a' két ország ennél fogva, mind a' mellett hogy sok burgonyát termeszt (Svédország 3,300,000 's Norvegia több mint 2 millió tonnát), tetemes gabnabevitelre szorúl. — Hüvelyes veteméy. Jó borsó, kivált Norvegiában. — Fa: nyirfa, fenyű, kevesebb tölgy és bikk. Svédországban, de kivált Norvegiában kivitelre is. Az erdőségek hihetlen kiterjedésüek 's mint állítják, 198 millió holdat foglalnak el. Komló Svédországban elegendő. — Len és kender a' bothni öböl partjain. — Dohány Svédország' déli részén. — Köméy Malmö körül (Dániába sokat kivisznek), és Norvégiában, hol sok helyütt vadon is terem. — Gyümölcs csak a' melegebb déli vidékeken. Norvégiából számos teher magyorót kivisznek. — Festékes moh, miből szinte sokat kivisznek. — Kávé-sztragal (*Astragalus baeticus*), a' kávébevitel' csökkentésére mindenütt termesztik.

3) Állatok. — Alacson szarvasmarha (melly azonban a' téjgazdálkodásra igen alkalmas). — Többnyire kis lovak, de erősek és kitartók, egy részt szép idomúak is; legnagyobb becsben állanak a' Norbakok Norvegiában és Svédországi Norrlandban. — Juh, kecske, továbbá sertés nagy számmal. (A' marhák' száma az utolsó összeiráskor Svédországban volt: ló 380,538, szarvasmarha (borjúval) 1 millió 625,835, juh 1,464,870, sertés 512,438, kecske 177,470 darab; Norvegiában 1835: ló 113,098, szarvasmarha (borjú nélkül) 646,315, juh 1,034,289, sertés 79,874 és kecske 185,554 darab). — Iramszarvas (többféleképen vonásra, ruházatra és téjgazdálkodásra használva) kivált éjszakon 's gyakran ezernyi nyájakban tenyésztve; Norvegiában 1835: 98,321 darab. — Szárnyas állat (kivált hattyuk, mellyek itt a' telet seregenként töltik, és pelyhes ludak Norvegia' partjain. Nyírfajd, császármadár, fajd). — Bundás állatok (menyét, róka, hód, nyest). — Tengeri és folyam halak' mindenféle neme; miért is a' halászat nagy fontosságú, és sok helyütt kivált az éjszakiabb vidékeken a' hal pótolja a' többi élelemczikket. Ámbár a' heringfogás a' svéd partokon ma már nem olly nyereséges, mint hajdan, mind a' mellett még most is felette fontos az. Svéd kikötőkből még mindég évenként 100,000 tonna heringet kivisznek. Fontosabb azonban a' halászat Norvegiában, hol 1837 körülbelöl 600,000 tonna heringet fogtak és besóztak, 1,200,000 species (tallér) értékűt. Christiania Norvegiában ansovival űz nagy kereskedést. Kabljaut (tőkehalat) nagy mennyiségben a' lofódi szigeteknél, nevezet szerint a' keleti és nyugoti Vaage szigeteknél fognak, a' hol évenként január és april között halászat miatt 4000 hajó 20,000 emberrel összesereglik 's hol közel 16 millió kabljaut, és nagyobb gadóczot 600,000 tallért érőt fognak, 's nevezetes körülmény az, hogy 1000 év óta a' halfogás e' vidéken mindég hasonló sikerrel gyakoroltatik. Ugyanitt és a' bothni tengeröbölben robot (tengeri kutyát) is fognak, 's Norvegia' déli partjain tengeri rákot és osztrigát. Az éjszaki folyamokban a' lazaczfogás felette fontos, de sehol a' lazacz nem olly jó, mint a' legészakiabb vidékeken, kivált a' Tanaelfben.

B. Lakosok.

1. Származások. 1) Svédek; 2) Norvegiaiak, kik majd ugyanazon nyelven beszélnek 's közösen német származásúak; 3) Finnek, kevés számmal talán csak egy pár ezer; 4) Lappok a' finnek névrokonai, körülbelöl 7000; 5) Zsidók csupán Svédországban 850.

2. Számok. Mind a' két országban jelenleg mintegy 4,261,000 lélek lakik. Ezekből esik:

A. Svédországra (1833) 2,956,900; (1839) 3 mill. 111,067; nevezet szerint:

	Lakos.		Lakos.
1. Stockholm (város és Län)	196,522	14. Mariestad (Skaraborg)	179,449
2. Upsala	85,393	15. Wenersborg (Elfsborg)	218,698
3. Westerås	92,411	16. Gotaborg	164,598
4. Nyköping	113,752	17. Halmstad	94,832
5. Oerebro	125,393	18. Christianstad	162,809
6. Karlstad	192,879	19. Malmö	218,074
7. Falun	141,208	20. Wisby (Gothland)	42,589
8. Gefle (Gefleborg)	109,382	21. Pitea (Norrbotten)	46,422
9. Linköping	200,588	22. Umea(Westerbotten)	55,256
10. Kalmar	179,300	23. Hernösand (Westernorrland)	85,242
11. Jönköping	148,595	24. Oestersund (Jämtland)	45,517
12. Wexiö (Kronoberg)	118,309		
13. Karlskrona (Blekingen)	93,849		

B. Norvegia (1834 1,194,727 most több mint 1 mill. 200,000) lélek, és pedig:

	Lakos.		Lakos.
1. Aggerhuus	94,832	10. Jarlsberg grófs. }	56,759
2. Smaalehnen	65,390	11. Laurvig „ }	
3. Hedemarken	79,729	12. Nordre-Drontheim	59,852
4. Christians	95,177	13. Söndre-Drontheim	79,640
5. Buskerud	76,768	14. Römsdal	73,742
6. Bradsberg	67,139	15. Nordre-Bergenhuus	70,776
7. Nedenäs	47,584	16. Söndre-Bergenhuus	108,434
8. Mandal	55,478	17. Finnmarken	37,190
9. Stavanger	67,674	18. Norrland	58,763

Az összes birodalomban 301, Svédországban magában 378, Norvegiában pedig magában 206 lélek esik egyegy □mér-

Digitized by Google

földre. — Legnépesebb Svédországban Malmö Län 2600, leggyérebb Norrbotten 29 lakossal egyegy □ mfdön. Norvegiában a' két extremum e' tekintetben a' Jarlsberg 's Laurvigi megye 1090 és Finnmarken 24 lakossal. Svédország 88 várost, 11 mezővárost és 65,284 udvart számlál; Norvegia pedig csak 24 várost, 30 mezővárost és 41,500 udvart.

A' főbb városok' népessége.

	Lakos.		Lakos.
Stockholm (fő- és székváros (Svédország)...	85,180	Jönköping (Svédorsz.) ..	4,300
Gotaborg (Svédorsz.)...	28,760	Christianstad (Svédorsz.)	4,300
Christiania (Norv.).....	24,000	Lund (Svédorsz.).....	4,200
Bergen (Norv.).....	22,800	Stavanger (Norv.).....	4,100
Drontheim (Norv.).....	12,700	Ystad (Svédorsz.).....	4,100
Karlskrona (Svédorsz.).	12,200	Carshamm (Svédorsz.)...	4,100
Norköping (Svédorsz.) .	12,000	Landskrona (Svédorsz.) .	4,000
Malmö (Svédorsz.).. ..	9,000	Kongsberg (Norv.).....	4,000
Christiansand(Svédorsz.)	8,200	Uddevalla (Svédorsz.)...	4,000
Gefle (Svédorsz.).....	8,100	Linköping (Svédorsz.)...	4,000
Drammen (Norv.).....	7,600	Westeräs (Svédorsz.) ...	3,500
Kalmar (Svédorsz.)....	5,300	Laurvig (Norv.)	3,400
Frederikshald (Norv.)..	5,000	Moos (Norv.)	3,100
Upsala (Svédorsz.).....	5,000	Sala (Svédorsz.).....	3,000
Falun (Svédorsz.)	4,500	Nyköping (Svédorsz.)...	3,000
Wisby (Svédorsz.).....	4,300	Carlstadt (Svédorsz.)....	3,000
Oerebro (Svédorsz.)....	4,300	Westerwick (Svédorsz.).	3,000
		Röraas (Norv.).....	3,000

3. Rendek. Svédországban: 1) Nemesség, 1817: grófi családok (73), bárói családok (191), egyéb nemes családok (920). Ezen nemes családokhoz összesen 10,500 egyén tartozik. A' svéd nemesség nem gazdag, de e' helyett a' legelső polgári és katonai hivataloknak várományával bír. — 2) Egyházi rend (14,000 egyén). — 3) Polgárság (melly rendből az országgyűléseken közel 66,000 egyén képviseltetni magát). — 4) Parasztság (több mint ⅓ a' népességnek), melly itt politicailag magosabb polczon áll, mint más országokban, a' honnan e' népnek egyebűt ismeretlen magasztos öntudata. A' parasztok egyébiránt több osztályokra szakad, a' mint vagy szabad földbirtokosok vagy örökös, vagy pedig ideig lenes haszonbérlők.

Norvegiában kiváltságos rend egyáltaljában nem létez, hanem minden lakos, mint státuspolgár, egyenlő jogoknak örül. 1821 még a' nemességi czímek is eltöröltettek.

4. Ipar. 1) *Gyárak.* — Svédországban számosabb és nagyobb gyárak mint Norvegiában. A' svédek a' gyártásban ujabb időkben nagyon előhaladtak. Vas, veres- és sárgaréz-olvasztó kemenczéken és vashámorokon kivül (319 vas-olvasztó kemencze és huta, (1832) 707 dorongvas-hámor és 1167 dorongvas-tűzhely, (1818) 105 nyersvas-műhely és (1821) 141 nyersvas-tűzhely) Svédország 1831 1884 gyárt számlált 12,143 dolgozóval és 9,699,456 tallérnyi gyártmányi értékkel. A' legfontosabbak: posztógyárak (1831) 97, mellyből 559,043 röf posztó és gyapjúszövet került ki 2,794,458 tallérnyi értékben. (Leginkább virágzanak a' stockholmi és norrköpingi gyárak.) — Pamut- és lenszövetek (42 gyár, 658 dolgozóval; legtöbb pamutszövet a' stockholmi Lammféle gyárban készül). Többet azonban e' gyáraknál készit a' földmivelők' házi szorgalma, kivált a' Wenersborg-Länben (2,250,000 röf). Kinnában (ugyanis Wenersborg-Länben) egy Swen Erikson nevű paraszt 700 takácsot tart, kik évenként 7—800,000 röf kelmét szőnek. — (1831) 33 czukorfőző intézet évenkénti 1,813,069 tallérnyi gyártmánynyal, nevezet szerint 4,560,505 font czukor és 3,218,306 font szörp (a' legnagyobb czukorgyár Gothenburgban létez, melly maga közel 2 millió czukrot készit). — Vitorlavászon 9 gyárban. — Selyemszövetek 19 gyárban (kivált Stockholmban, hol a' tafotagyárak szaporodnak). Igen jó bőr 186 gyárban (a' legnagyobbak Stockholmban, Norrköpingben, Kalmárban, Karlskronában 's a' t.), mellyekben szattyán és angolféle bőr is készül. — Papiros 90 papirosmalomban 517,215 tallérnyi értékü. — Dohány 77 gyárban összesen 2,928.000 font 817,000 tallér értékben. (Legtöbb dohánygyár Stockholmban, Gotaborg és Nyköpingben.) — Ezeken kivül volt 1831: 9 szalaggyár, 256 festőmühely, 13 üveghuta (a' legnagyobb Bromöben, Skaraborg Län), 2 porczellángyár (Rörstrand és Gustávsberg), 19 szappangyár, 1 porterfőző intézet (Gotaborg mellett), 2 vasöntőmühely Stockholmban, melly 155,512 tallérért müveket készitett. — A' legnagyobb vashámorok és olvasztókemenczék Löfstában (2000 dolgozó) és Oesterbyben, továbbá Nyköping mellett vannak. Nagy horgonymühelyek Söderforsban, Stockholmban és Karlskronában. Az aczél-, vas- és fegyvergyárak között említést érdemlenek: a' nagy kir. mühely Eskilstunában, hol főkép szép eres müvek készülnek, és a' strangnäsi, tunaforsi 's a' t. gyárak. Híres ágyúöntő mühely Finspongben (Linköping Län) és Akerben. Híres gőzmozgonygyár Motalában (szinte Linköping Län). Nagyon számosak a' fürészmalmok, 1832: 4028. — Norvegiában, hol az ipar korán sincs azon fokon mint Svédországban, főkép csak fürészmalmok, vas- és rézmühelyek, szeggyárak, hamuzsir- és timsófőző intézetek, üveghuták, lőpor- és papirosmalmok és számos pálinkagyárak vannak; mellyeken kivül Norvegiának még egynéhány posztó-, bőr-, czukor-, dohány- és pamutgyárai is vannak, nevezet szerint a' nagyobb városokban.

2) *Kereskedés.* — *a)* Kivitel: Vas (Svédország maga 1831: rudas vasat 428,204, gyártottat 35,299 összesen vasat 463,501 hajósfontot vitt ki; Norvegia évenként 16—18,000 hajósfontot szokott kivinni); aczél; Svédországból 1829: 9648 hajósfont. — Veresréz (1830) Svédországból 3711, Norvegiából évenként 2500 hajósfont. — Továbbá sárgaréz, büveny (kobalt), horgonyok, hajókötél, vitorlavászon, üveg, czukor, papiros, bőr, hamuzsir, timsó, gálicz, szurok, kátrány, fenyőkorom 's a' t. és mindenek fölött mind a' két országból sok fa (deszka, épitőfa, donga, árbocz, egész hajó és ház és mindenféle szerszám; Norvegia maga évenként 230,000 teher fát kivisz). Fahéj (Norvegiából magából ⅞ millió tallérért, sok Angliába a' cserzők' számára). — Nevezetes kiviteli czikket képeznek a' halak és halneműek, mint a' heringek, tőkehalak 's a' t. (Norvegia maga 1833 2½ millió tallérért vitt ki szárított és besózott halat; csak Bergen városa szállitott 200,000 tonna heringen és 300.000 mázsa tőkehalon fölül külföldre); tengeri rákok, kivált Norvegiában, hol egy társaság e' kereskedést nagyban üzi 's több mint 100,000 tallérért külföldre, kivált Londonba visz; halikra (Norvegiából ⅞ mill. tallér) kivált Francziaországba hol szardellafogásra használják 's miből Bergen maga évenként 60—70,000 hordót kivisz; halzsir 's a' t. 1833 Svédország' kivitele 16,902,000 Norvegiáé pedig 7,000,000; amannak bevitele 13,885,000, emezé pedig 6 millió tallért tett. A' svédországi kivitel legnagyobb részint Nagybritanniába, az éjszakamerikai egyesült státusokba, Dániába, Finnlandba, a' Hansavárosokba és Francziaországba megyen. — *b)* Bevitel: gabona, kivált Finnland' elvesztése óta (1838 Norvegiába 550,294 tonna árpa, 381,264 rozs és 92,993 zab szállitatott), só, bor, selyem, gyapju, len, kender, nemes déli gyümölcs, gyarmati áruk és mindenféle gyártmányok. Beviteli tilalmak. A' dugárkodás' meggátlására a' külső kereskedés Svédországban csak 28 városokban (rakváros, helytelenül Stapelstadt) gyakoltatik, melly városoknak egyedül szabad saját hajóikon külországi kikötőket meglátogatni 's onnét vagy oda árukat vinni. A' többi városok (Landstadt) ezektől veszik át a' behozott portékákat 's adják el az országban. Norvegiában 27 rakváros létez, mellyek külföldi kereskedéssel foglalkodnak.

Főkereskedési piaczok: Stockholm és Gothaborg, Wisby, Kalmar, Westerwik, Karlshamm, Karlskrona, Malmö

Digitized by Google

's a' t. Svédországban; Bergen, Drammen, Christiania, Drontheim, Christiansand, Arendal, Tönsberg, Skeen, Oster-Rüsör, Krageröe, Hammerfest (a' széless. 70° 38' alatt), hol a' rövid nyár alatt 175—180 hajó szokott kikötni, mellyek közül 160 orosz 's hol jelenleg egy angol gyarmat (Faktorei) is létez. — 1839 Svédországnak 994 kereskedési hajója 54,657 teherrel volt, 's ezeken kívül még 36 gőzöse; Norvegiának pedig 1837: 1431 tengeri hajója 71,361 teherrel. 1831 Svédország' kikötőibe 4085 hajó 136,142 teherrel ('s közöttök 2427 svéd hajó 69,099 teherrel) érkezett; 3995 hajó pedig 142,375 teherrel (2379 svéd hajó 74,117 teherrel) révpartjaiból 's kikötőiből kiindúlt.

Gyámolító intézetei a' kereskedésnek. A' svéd országos vagy nemzeti bank, a' leszámítoló hivatal, a' kir. kereskedési collegium, a' Stockholmi tengeri biztosító intézet, kilencz tartományi bank, kereskedési collegium és kereskedési társulatok Stockholmban; az 1817 alapított norvegiai bank Drontheimban 3 fiókbankkal Christianiában, Bergenben és Christiansandban; tengeri biztosító hivatal és kereskedési intézet Christianiában; kereskedő csarnokok Stockholmban és Christianiában; gőzhajózási társaságok Götaborg és Kopenhága, Istad és Greifswalde, Stockholm és Lübeck 's a' t. között; több csatorna Svédországban, és jeles országutak mind Svédországban mind Norvegiában; különutazási és levélposta (rendes utazási posta nincsen).

Pénz. Svédország' rendes pénze az országos vagy speciestallér (= 2 for. 11¾ kr. pengő) = 48 schilling; egyegy schilling 12 apródarabra (Rundstück) osztatik. De az ezüstpénz a' papirospénz által a' forgalomból egészen kiszorítatott. Az egyedüli forgó érczpénz a' verespénz. A' papirospénz a' svéd országos bank' jegyeiből, továbbá bankszállítójegyekből áll. A' forgó papirospénz' öszvegét közel 30 millió országos banktallérra számítják mellynek értéke körülbelől 11 millió ezüsttallér. Norvegia' speciestallérjai 5 markra, a' mark pedig 24 schillingre osztatik. Egyegy finom márka ezüstből 9¼ speciestallért vernek. Egyébiránt dán pénz is kereng. Többnyire azonban papirospénzzel élnek, azaz országos bankjegyekkel; a' pénzkelet szerint 125 species bankjegyekben = 100 species ezüstben.

5. Vallás. Uralkodó: az evangelico-lutherana, mellyet majd az egész lakosság vall 's mellyet vallani a' svéd és norvegiai uralkodó dynastiának kötelessége (számos felekezet, úgymint: herrnhuti, pietista, svedenborgianus 's a' t.; ez utóbbiak azonban nagyon összeolvadtak). Svédországban 1 érsek (Upsalában, ki egyszersmind az ország' főpapja, primása), 11 püspök, 172 prépost, 1147 lelkész, 1214 fiók egyház, 2490 gyülekezet; Norvegiában 5 püspök, 53 préposttal, 333 lelkészséggel és 336 egyházi gyülekezettel. — Zsidó igen kevés mind a' két országban (Svédországban 850).

6. Tudományok. Svédország főkép a' természettudományok körül szerzett magának érdemeket, nevezet szerint a' füvésztan (Linné óta), ásványtan, vegytan és természettan (physica) körül. Ujabb időkben a' svéd irodalom nagyon emelkedett. 1821 csak 185 munka jelent meg Svédországban, 1830 ellenben már 715. A' hirlapok' száma 1833: 89 volt, mellyből 19 Stockholmban; a' journaloké 20, mellynek ¾ szinte Stockholmban bocsátatott közre. Minthogy a' svéd nyelv az ország' határain kívül ismeretlen 's ben az országban a' tudományos közönség nem igen nagy, a' svéd tudósok munkáikban a' deák, német vagy franczia nyelvet használják. Norvegiának nemzeti irodalma nincs, az irodalmi élet itt csak első zsengéiben mutatkozik. Norvegiában a' dán literatura túlnyomó. A' legnagyobb könyvkereskedések Christianiában vannak 's ugyanott jelenleg 14 ujság adatik ki.

Tanítóintézetek. A' népnevelést főkép a' kölcsönös-oktatás eszközli, 1828 már 1000 kölcsönösen oktató intézet létezett. Svéd egyetemek. Upsala (1834: 1303 tanúló) és Lund (1836: 645 tanúló); norvegiai egyetem: Christiania (1830: 600 tanúló). Ezen egyetemek csillagásztornyokkal, természetiek' gyűjteményeivel és füvészkertekkel birnak. Gymnasium Svédországban 13, Norvegiában 5, polgároskola 148, elemi oskola 2994; Stockholmban orvos-sebészeti intézet, mérnök-oskola, hajózási oskola, baromorvos intézet, siket néma-intézet, műegyetem és erdész-oskola. Norvegiában egy gazdasági oskola Rüsében (Jarlsberg' szomszédságában), siketnéma-intézet Drontheimban és egy seminarium fiatal lappok' számára. Egyéb gyámintézetei a' tudományoknak és művészeteknek: kir. tudományos academia, széptudományok' történet és régiségtan' academiája, svéd academia, mellynek körébe a' svéd költészet és szónoklat tartozik, zeneacademia, hazafiúi társaság, *pro patria* társaság, szabad művészetek' academiája, goth szövetség (az éjszaki mythologiának képző és rajzoló művekbeni alkalmazására) Stockholmban, 's ugyanott gazdasági academia is. Tudományos társaság Upsalában, 's kosmographiai társaság ugyanott; tudományos és művészegyesület Gotaburgban; kir. tudományos academia Drontheimban; kir. társaság Norvegia' javára Christianiában. A' kir. könyvtár Stockholmban (melly kivált szláv munkákban gazdag) most 70,000 kötetet és 25,000 kéziratot számlál; egyetemi könyvtárak Upsalában (100,000 kötet és 6000 kézirat), Lundban (40,000 kötet), Christianiában (63,000 kötet); Stockholmban jeles képgyűjtemény és régiség-museum.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Svédország' és Norvegia' egymástól független, alkotmányaik által korlátolt 's lemenő ágban örökös monarchiák. A' jelen uralkodó dynastia' kimúltával a' svéd és norvegiai rendek együtt választanak új királyt. — Alaptörvények: Svédországban az 1809 junius' 7 költ alkotmány; Norvegiában az 1814 majus 17-dikéről országos alaptörvény, melly Norvegiának (Svédországgal ugyanazon közös fejedelem alatt) saját alkotmányát és igazgatását biztosítja. Mind a' két országot illeti az 1810 sept. 25. trónörökösödési törvény, melly a' norvegiai 1814-diki alkotmány és az 1815 egyesülési oklevél által elfogadtatott; 's végül az egyesülési oklevelek 1815 julius' 31. és augustus 6-kárál.

A' törvényhozásban a' király a' nemzettel osztozik, Svédországban a' minden ötödik évben tartandó országgyülésen a' nemzetet négy országos rend: 1) nemesség; 2) papság; 3) polgárság és 4) parasztság képviseli. 1828 az országgyülés 492 nemes, 57 pap, 47 polgár és 122 paraszt követekből állott; a' paraszt követeknek egy része a' kisebb nemesek közül választatott. Az 1823-diki országgyülésnek egy végzésénél fogva jövőben az egyetemek is fognak képviseltetni 's követeik a' papi rendhez csatoltatni. Az országgyülésen mindenik rend külön tanácskozik és szavaz a' királytól elejökbe terjesztett törvényjavaslatok felett; a' király' jóváhagyása a' javaslatot törvénynyé emeli; a' király feltétlen *veto* jogával bir. — Norvegiában, hol rendek nincsenek, a' minden három esztendőben Christianiában tartandó országgyülésre (Storthing) olly népkövetek küldetnek, kik részint a' városok' önálló polgárai, részint a' vidékeken választatnak. A' követek' számának 75-nél kisebbnek vagy 100-nál nagyobbnak lenni nem szabad. A' Storthing két osztályból áll, a' Lagthing és Odelsthingból; a' storthing tudniillik tagjai közül egy negyedrészt kiválaszt, 's ezek képzik a' Lagthingot, a' többi ¾ rész ellenben az Odelsthingot. Minden törvényjavaslat előbb az Odelsthing' elejbe vitetik, 's ha itt keresztül megyen a' Lagthingnak küldetik át, mellytől az vagy elfogadtatik vagy félre vettetik. Az elfogadatt törvényjavaslatokat a' király a'

Digitized by Google

legközelebbi Storthingig halaszthatja. A' három törvényhozástól elfogadott törvényjavaslat azonban a' király' jóváhagyása nélkül is törvénynyé' lesz. — Mind Svédországban mind Norvegiában maga a' nemzet vet magára adót 's vizsgálja meg a' kormány' számadásait; mik szinte országgyülésen történnek.

A' végrehajtó hatalom a' királyé (ki Norvegiában egy helytartó vagy alkirály által — 's illyen csak a' korona vagy örökös herczeg lehet — képviseltetik). Legfőbb igazgató organumok: mindenik országban egy státustanács; a' norvegiai státustanácsból a' külügyek' minisztere és két státustanácsos mindég a' királyi udvarnál tartózkodnak. A' svéd státustanács a' jogszolgáltatás és külügyek' minisztereiből és 6 státustanácsosból áll. Svédországban a' bel- és küligazgatás' tárgyaival a' kir. kanczellaria foglalkodik, melly a' külügyek' státusminisztere' elnöksége alatt egy udvari kanczellár, 4 státustitoknak és kanczelláriai tanácsosokból áll és hatáskörére nézve több expeditiókra azaz departementra osztatik. Külön collegiumok a' kir. kamrai, bányász-, kereskedési és hadicollegiumok és a' tengeri hadierő' igazgatása. Norvegiában a' közönséges országos ügyek' igazgatása a' norvegiai kormányra bizatott, melly kormány 1 státusminiszterből, 8 státustanácsosból és 1 státustitoknokból áll. A' beligazgatás' tárgyaiban a' következő 6 departement dolgozik: 1) igazságszolgáltatás és rendőrség; 2) egyházi és oskolai ügyek; 3) financziák, kereskedés és vámok; 4) revisio; 5) szárazföldi és 6) tengeri hadi erő. Mindenik osztályban egy státustanácsos elnököl. — Az igazságszolgáltatás a' király' nevében ugyan, de mindenik ország' külön törvényei szerint kezeltetik. A' legfelsőbb törvényszék Svédországban a' királyi tribunal. Felebbviteli törvényszékek a' stockholmi és jönköpingi udvari birói székek, mikhez egy harmadik járúl amazokhoz hasonló Schoonen és Blekingen' számára. A' vidékeken külön másod fokú vidéki törvényszékek vannak. Altörvényszékek a' kamrai székek a' városokban és a' häradszékek a' vidéken. Az 1442 összeszedetett 's 1734 és 1772 javítatott polgári és fenyítőtörvénykönyv Svédországban általjános zsinórmértékül szolgál. Norvegiában a' legfőbb instantia a' főtörvényszék Christianiában, melly némelly esetekben a' Lagthing' hozzájárúlása által országos törvényszékké alakúl. A' beligazgatás' könnyebbségére Svédország 24 tartományra avvagy Länre 's ezek ismét häradokra azaz kerületekre osztattak. Mindenik tartomány egy tartományi kapitány (Landshöfding) által kormányoztatik. Norvegia igazgatás' tekintetéből, a' Laurvig és Jarlsbergi grófságok' két megyei kormányán kivül, 17 megyére és 43 tisztartóságra osztatik. A' megyék fő- és megyei hivatalnokok által (Stiftsamtmann, Amtmann) igazgattatnak.

2. A' király. XIV. Károly (Ker. János Gyula), a' franczia Bernadotte családból, az 1818 meghalálozott (és Holstein-Gottorpi házból származott) XIII. Károly királytól flúvá és trónörökössé fogadva. — Czime; Svéd, norvegiai, goth és vindus király. — Lak: Stockholm; Kéjkastélyok: Drottningsholm, Rosersberg, Haga (a' mostani koronaherczeg' birtoka), Gripsholm. — Udvari tisztség: országos marsall, fő udvari lovászmester, főkamarás, első udvari marsall, és fővadászmester. Az 1834-diki budget szerint az egész kir. udvartartás 719,250 's a' királyé különösen 420,000, a' koronaherczegé 170,000 's a' t. tallérba került. Norvegiából a' király (a' storthingnak 1834 és következő három évekre vonatkozó határozata szerint) évi 96,000 ezüst speciestallért húz.

Lovagrendek. 1) Seraphinrend (mint mondják már I. Magnustól a' 13 században alapítva, de a' kard- és sarkcsillagrendekkel együtt csak I. Fridriktől megujítva és rendszabályokkal ellátva) csupán fejedelmi személyeknek és legfőbb státushivatalnokoknak osztogatva, az országban a' jóltevő intézetekre felvigyáz. — 2) Kardrend, katonai négy osztályú rend, I. Gusztáv által 1523 alapítva. — 3) Sarkcsillagrend, polgári tisztviselők és egyházi személyek számára, I. Fridrik által fölélesztve. (A' Seraphinrend' megnyerése a' kard- és sarkcsillagrend' birását föltevén a' Seraphinrend lovagjai, ha katonák, a' kardrend', ha nem, a' sarkcsillagrend commandeurjei egyszersmind.) — 4) Wasarend, 1772 III. Gusztáv által a' földmivelés- és műipar' tökéllesbitésére serkentőül alapítva. — 5) XIII. Károly' rendje, 1811 közjó' körüli érdemek' jutalmaúl alapítva, 's többnyire csak szabad kőműveseknek, mint kiknek XIII. Károly számos évekig nagymesterök vala, osztogatva. A' lovagok, a' legújabb királyi határozat szerint a' rubinkereszten kivül a' ruha' bal oldalán veres kelméből keresztet hordanak, úgy mint hajdan a' keresztes vitézek. Norvegiának lovagrendjei nincsenek; mindazáltal 1819 a' király egy norvegiai tiszteletjelt alapított polgári érdemek' számára, melly ezüst emlékpénzből áll.

3. Státusjövedelmek. *a)* Svédországban az évi budget az 1830-diki országgyülésen a' legközelebbi törvényhozásig 8,879,700 banktallérban vala meghatározva; az igazi közjövedelem azonban legfelebb 7,171,470 banktallért tett, úgy hogy a' többit külön forrásokból és meghagyás által 5 percentes jövedelmi adó által kell vala pótolni. A' bevételek közé azonban a' természetbeni adót 's robotot is kell felvenni, mik a' budgeten meg nem jelennek és mintegy 7,500,000 tallért tesznek. 1834 a' rendes kiadási budget 9,206,200 és a' rendkivüli 2,922,150 banktallérra emelkedett. — Az 1836-diki nyilvános számadás 13,328,400 tallér bevételt mutat ki, mikhez még 1,620,000 tallér járúl, melly közintézetek számára a' státustól beszedetett 's ismét kiadatott. A' kiadás, ugyan azon számadás szerint, 12,855,129 tallárt tett, mik között az udvar és kir. család' számára 742,000, a' hadisereg' számára 4,336,000 a' hajósereg' számára 2,185,000 's a' t. — A' státusadósság 1830 körülbelől 9 millió banktallérra rugott. Ezen adósság' nagyobb része belföldi 's csak mintegy 1,200,000 tallér ezüst alapszik külföldön felvett kölcsönön. Most hihetőleg már törlesztve van. *b)* Norvegia. Az országgyülésről országgyülésre meghatározandó budget sokkal kisebb; a' bevétel:

az 1836—1839 évekre: 1,047,226 spec. ezüst,
és 1,102,546 spec. bankjegy;
» » » a' kiadás: 221,233 spec. ezüst,
és 2,019,500 spec. bankjegy;
1836 a' bevétel volt: 635,466 spec. ezüst,
és 2,332,691 spec. bankjegy;
» » kiadás volt: 728,862 spec. ezüst,
és 2,170,907 spec. bankjegy.

A' jövedelmek' nagyobb részét a' vámok adják, mellyekből 1837: 1,355,433 spec. ezüst és 491,946 spec. bankjegy került.

A' státusadósság' állapotja 1839: 1,163,600 spec. ezüst és 1,810,000 spec. bankjegy.

4. Hadi erő. *a)* A' szárazföldi 1831:

1) Svédországban: 32,694 fő rendes és álló katonaság, nevezet szerint:

25 gyalog ezred ..... 25,409 fő,
8 lovas ezred ..... 4,705 »
3 pattantyús ezred ... 2,580 »
Polgárkatonaság avvagy conscriptio 5 osztályban, háború' idején.. 95,518 »

2) Norvegiában..... 12,000 fő rendes katonaság (mások szerint 14,051 fő, mellynek csak 1/3 activ szolgálatban)
10,000 fő polgárkatonaság

Összesen 150,212 fő.

Digitized by Google

Forsell után a' mostani svéd hadisereg:
rendes katonaság 33,070 fő gyalogság,
5,100 » lovasság,
3,000 » pattantyússág,
370 » genietest,
41,540 fő.

A' polgárkotonaság 130,000 fő.

A' hadisereg Svédországban különös módon vagyon szerkesztve. Az egész sereg 3 részből áll: az osztályozott seregből (olly ezredekből, mellyeknek tisztjei a' nekik használatra átadott kis földbirtok után élnek, közlegényei pedig a' földbirtokosoknál úgyszólván szolgálatban levén azoktól el is tartatnak); a' fogadott seregből (olly állandó és zsoldot húzó ezredekből, mellyek önkéntes toborzás által kiegészítetnek); és végül a' polgárkatonaságból. Svédország 6 katonai kerületre osztatik; Blekingen ezen kerületekből ki van rekesztve, minthogy az külön tengerhadi kerületet képez. Mindenik katonai kerületben egy főtábornok van, kinek parancsai alatt áll a' kerületi katonaság.

1833 a' sved hajósereg: 11 sorhajóból, 4 fregattból, 4 korvettből, 8 briggből állott, összesen 1,363 agyúval.

Ehhez járult még a' flotilla (Scheeren-Flotte): 24 schooner, 8 bombáshajó, 5 tűzhajó és 250 ágyúsnaszád és yolle részint födéllel, részint fedetlen a' partok' védelmére. Mások szerint a' Scheeren-Flotte 3—400 ágyúsnaszád és yolle-ból áll, 's a' naszádok az yolle-oknál nagyobbak, továbbá vitorlákkal 's evezőkkel ellátvák és 54 katonát hordók; az ágyús-yolle-ok pedig laposak, gerincz nélküliek és csak evezőkkel birók. A' norvegiai hajósereg' állapotja 1832 ez volt: 1 fregatt, 2 brigg, 2 korvett, 8 ágyússchooner, 2 mozsarassalup és 80 ágyússalup és yolle. Hadikikötők Svedországban: Karlskrona, Stockholm és Gotaborg. Norvegiában: Frederiksvärn és Christiansand. — Várak Svédországban: Christianstad, Karlskrona, hol nem régiben erős fellegvár építetett, Ny-Elfsborg, a' Stockholm' kikötőjét védő Waxholm és Friedrichsburg nevű fellegvárak, a' Wanäs vagy Karlsborg nevű nagy erősség a' Wattertón, mellynek felépítésén évek óta dolgoznak. Norvegiában: Aggerhuus, Frederikstad, Frederikssteen, Frederikholm, Bergenhuus és Christianssteen.

Hadiacademiák: Stockholm, Karlsberg; kadétintézet Christianiában; hajózási oskolák Stockholmban és Karlskronában. Ujonnan alapított rokkantház az Ulriksdal nevű hajdani kastélyban (300 kórkatona' számára). 1816 óta tengeri kadéttestület Frederiksvärnben.

D. Történetei.

1. Svédország' ős lakosai finn származásúak, azaz finnek és lappok valának, kik a' sved és goth német törzsöktől éjszak felé szoríttatak. Ez utolsók' vadászcsoportai, kiknek többnyire a' Yaglinger családból való külön főnökeik valának, az ötödik században olly törzsökfejedelem alatt egyesültek, ki a' Mälartón uralkodván, magat lakhelyétől upsalai királynak czímezte. Utódjai ezen upsalai királynak 1068-ig uralkodtak Svédországban.

2. A' svédek és gothok (829) Ansgar által ismerkedtek meg a' polgárosító kereszтyén hittel, melly Olaf alatt már (1000 körül) erős gyökeret vert volt. — A' svédek és gothok több századokon keresztül leginkább hadakozással és tengeri rablással folgalkodtak.

3. A' királyok' abbeli törekvését, mi szerint hatalmokat mind inkább kiterjeszteni vágytak, a' nagyobb földbirtokosok, a' yarleok a' legnagyobb erőködésekkel ellenezték, míg végül (1250) a' Falkunger törzsökből és Birger családból származó királyoknak a' sved és goth ellenséges nemzeteket egybeolvasztani, 's a' király' tekintetét helyreállítani sikerült. E' királyok Finnlandot elfoglalván, a' birkekerleket (Norrlandban) és Lapphonnak egy részét meghódították. Száz év múlva (1363) a' Folkungerek hatalmaskodásaik miatt a' trónt elvesztették, 's a' svedek az utolsó király' unokaöccsét Mecklenburgi Albertet hívták meg a' trónra. De Albert sok külföldit, kivált németet hozván magával az országba, a' féltő yarle-ok gyülölni kezdék és végül (1389) el is űzék.

4. Dán Margitának illy előzmények után könnyű vala a' három éjszaki országot: Dániat, Svédországot és Norvegiát a' kalmári unió által (Lásd Dániát) egymással (1397) egyesíteni. De Margitával sem elégedvén meg az urak, még alatta Bonde Károlyt és Sten-Sture-t külön és királyi hatalommal felruházott helytartójokúl választották; II. Keresztely a' svéd trónt ez előkelőbbek' kivégeztetésével magának biztositani akarván (stockholmi vérfürdő 1520) Svédországnak az uniótól elszakadását csak sietteté.

5. Svédország' megmentője, Wasa Gusztáv, a' nemzet' választása által (1523) a' svéd trónra emelve olly hatalmassá tette az országot, millyen az még nem volt. Mind a' kormány 's vallás, mind a' financziák, kereskedés, földmivelé és tudományok új alakot vőnek alatta. A' nemességnek annyi rendetlenséget szülő túlnyomó hatalma 's a' hierarchiai befolyások az által mérsékeltettek, hogy rendes országgyülés hozatott be, mellyen polgárok 's parasztok is részt vőnek. Wasa Gusztáv a' lutherana vallás' behozatalának és terjesztésének kedvezvén, a' katholikus papság' roppant jószágait magához vette és státusjószágokúl használta. Egy részét e' jószágok' jövedelminek a' (1477) Sten-Sture országos helytartótól alapított, de később hanyatlani kezdő upsalai egyetem' helyreállítására fordította. Angolországgal és Hollanddal egyességre lépvén a' német Hansát szükebb határok közé szorítá; 's az országrendeitől kieszközlé az (1540 országgyülésen határozatban ment és 1544 Westerásben megerősített) úgynevezett örökösödési uniót, melly fimaradékinak a' trónörökösödést biztosítá.

6. Gusztáv öregebbik fia 's utódja, XIV. Erich, koronázása' alakmával (1560) az addig szokatlan grófi és bárói méltóságokat hozta be. Esthlandot Svédországhoz kapcsolta, de nem sokára saját öcscse II. János által (1568) mind trónjától és szabadságától, mind (1575) életétől megfosztatott. Hogy Dánia Svédországrai igényeiről lemondjon, ugyan ez időben (1570) a' stettini békekötésnél fogva Gothland, Schonen és több déli tartományai az országnak Dániához kapcsoltattak.

Ez időtájban fegyvergyár és salétromfőző intézet állíttattak Svédországban; az udvar zenekart tartott külföldi művészekből állót és (1594) már sved szindarabok adattak elő.

7. János' fia' Zsigmond, Zsigmond Auguszt lengyel királynak anyai részről unokája (Lásd Lengyelországot, 9.), 1587 lengyel királynak választatván, atyja halála után (1592) a' svéd koronát örökölte. Alatta Finnland' egy része és Ingermannland a' Teusinai békében (1595) Oroszországhoz csatoltatak, mikért a' svéd koronának Esthland' békés birtoka biztosíttatott. E' katholicus király Svédországban a' katholika hit' terjesztésének kedvezvén nagybátyától IX. Károlytól (1599) a' svéd királyi méltóságban (1604) felváltatott. Az ennek következtében, nevezet szerint Esthland birtokáért, viselt sved-lengyel háborúk csak félszázad mulva, (1660) az Olivai békében érték végöket.

8. Gusztav Adolf, IX. Károly' fia, századának legnagyobb királya volt. Nagy vitéznek mutatkozott az orosz és lengyel háborúkban, de még nagyobbnak a' németországiban, mellynek Ausztria elleni vezetésére a' Franciaországgal titkos szövetségben álló német protestans fejedelmek és rendek által felszólíttatott. (Lipcse 1631, Lützen 1632). Foglalásai ezek valának: 1) az oroszoktól: Kexholm, Karelia, Ingermannland (a' Stolbowai békében 1617); 2) a' lengyelektől: Liefland (az Altmarki fegyverszünetben 1629). Vele új hadokozási mód kezdődik; első ütközet az új szabályok szerint (Lásd Európát IV., 10); kevesbé mély felállítása a' gyalog katonaságnak; patrontartó és puska; vasas német és dragonyos.

9. Gusztáv Ádolfnak a' lützeni csatamezőn történt eleste után, a' svedek Krisztina nevű kiskorú leánya alatt, Franciaországnak mármost nyilvános segítségével, a' háborút olly szerencsésen folytatták, hogy a' westphaliai béke (1648) Svédország' terjedelmét egész Előpomeraniával, Rügen, Stettin, Wismarral, úgy a' bremai érsekséggel és verdeni püspökséggel nevelné; miután az a' Svédország és Dánia között (1643) folytatott háború' következtében Jämtland, Herjedalen, Gothland, Oesel és Holland tartományival 's részint szigetivel már úgy is jókora toldalékot kapott volt, sőt Svédország a' brömsebrói békekötésnél fogva (1645) a' sundvám alól is felszabadíttatott.

Digitized by Google

10. Krisztina, ki Abóban új egyetemet alapított, a' tudományok és művészetek iránt olly rendkivüli előszeretettel viseltetett, hogy (1654) a' királyi méltóságról lemondana és Olaszországba költöznék, Svédország' kormányát nagynénje' (Katalin, Zweibrückeni herczeg János Kázmér' felesége') fiának X. Károlynak átengedvén. E' harczos király János Kázmér legyel királynak trónfoglalása ellen intézett tiltakozása' következtében a' Svéd- és Lengyelország között fenálló fegyverszünetet megsemmisitvén, a' brandenburgi választó fejedelemmel együtt Lengyelországot megtámadta. Varsó melletti győzedelme (1656 julius' 29. és 30.). Lengyelország sorsát eldöntheté, ha Brandenburg, Ausztriától fenyegetve, a' szövetségtől el nem áll 's a' Welaui szerződésben (1657) Lengyelországgal ki nem békül; mi megtörténvén Oroszország és Dánia is támadtak fel X. Károly ellen. Ez mármost minden erejét Dánia ellen fordítván 's a' befagyott Belten Dánia' fővárosaig előnyomúlván, főellenségét a' Roskildi békében (1658) a' Schonen, Blekingen, Halland, Bohus, Bornholm és Drontheim tartományaitól megfosztotta; de egyúttal abbeli törekvését, mi szerint Kopenhága' elpusztításával Dániát egészen svéd tartománynyá változtassa, el nem titkolhatván, először is a' hollandiak győzték meg hajóseregét egy véres ütközetben a' Sundban (1658) 's igy Kopenhágát a' végenyészettől megmentették, azután pedig Francziaország, Anglia és Holland szövetkeztek (1659) az egyensúlynak fentartására, melly egyensúly X. Károlynak nem sokára bekövetkezett kora halála által (1660) többé nem háboritatott.

11. X. Károly' kiskorú XI. Károly nevü fiának (szül. 1655) gyámkormánya Svédország' ellenségeivel csakhamar kibékült. A' Kopenhágai békében (1660) Dánia mindazon részeit visszakapta, mellyek a' mostani svéd határokon kivül feküsznek; Lengyelországgal ugyanazon gyámkormány Olivában, Oroszországgal pedig esthlandi Kardisban lépett (1661) békességre, mellynél fogva Svédország, Liefland és Esthlandnak háborítlan birtokában maradt. — Később a' fiatal király XIV. Lajos által a' hollandi háborúba bonyolitatván, a' St. Germaini és Lundi békekötésekben (1679) Előpomeraniának Oderán túli részétBrandenburgnak kénytelenitetett kiadni.

12. E' háború szerencsétlen kimenetelét XI. Károly, az ujolag elhatalmasodó aristocratia' fondorkodásainak tulajdonitván, több országgyüléseken (1680, 1683 és 1693) az alsó rendeket ezen aristocratia ellen felbőszitette, még végül ugyanazon alsóbb rendektől korlátlan királyi hatalommal felruháztatott. Illy állapotban hagyá a' trónt (1697 történt) halálakor 15 éves XII. Károlynak; ki a' veszélyes hatalommal, ifjusági hevétől elragadtatva, visszaélvén Svédországot kalandos táborozásai által véginség' és nyomor' örvényébe ejté és magfosztá azon súlyától, mellyel azelőtt az europai hatalmak között birt vala.

13. Dánia, Orosz- és Lengyelország, három szomszédjától ugyanazon időben megtámadtatva, XII. Károly kilencz év' lefolyta alatt hámulatos szerencsével tartá magát fen, Dánia ellenséges indulatát, (már 1700) a' Travendahli egyesség által kibékítvén, Oroszországot a' Narwai véres utközetben megvervén és Lengyelországot őt rendbeli győzedelem által annyira megalázván, hogy Auguszt királyától az Altranstädti (1706) békeszerződésnél fogva elállva, a' győzőjétől ajánlott Lescinsky Staniszlót választaná királyúl. XII. Károly egyetlen csapás által minden győzelmei gyümölcsétől elesett. I. Péter orosz czártól Pultawánál (1709 julius 8.) megveretvén, hadiserege' maradványaival Törökországba menekedett. Itt 1714-ig Bendernél mulatván és oroszok elleni segitségre várakozván, azalatt országát Dánia úgy Lengyelország, mellyekhez Poroszország 's választói-Braunschweig is csatlakoztak, megtámadták. Károly Törökországból reményeinek hiúsúlta után visszajövén minden erejét Dánia ellen összpontositotta, mindenek előtt e' hatalmat Norvegiából kiüzni szándékozván, melly czélból midőn Friedrichshallt ostromolná (1718) bihetőleg orgyilkos által életét veszté.

14. XII. Károly' halálával a' svéd királyi méltóság Ulrika Eleonora testvérére szállván, ez a' kormányt a' királyi czimmel együtt férjének, Hessen-Casseli házból származó I. Fridriknek átengedte (1720 — 1751). Svédország mármost ismét nagy áldozatokkal ellenségeivel kibékült. A' Stockholmi békeségben (1719 november' 20. és 1720 jan. 21. és junius 3.) Választó-Braunschweig a' Bremai és Verdeni herczegségeket; Poroszország Előpomeraniának Odera és Peene közötti részét, Usedom szigetét és Wolint; Oroszország pedig, mellyel a' háború néhány évekig nagy veszteséggel még folytattatott, a' Nystadti békében (1721) Liefландot, Esthlandot, Ingermanlandot és Kareliát kapta. Dánia ellen Svédország, ugyanis a' Stokholmi békeszerződésnél fogva, a' sund és két beltbeni vámmentességét vesztette el. Oroszországgal (1741), Franczіaország' bujtására, új háború kiütvén, Finnland is vesztetett el, mi az Abói békekötésben (1743) csak azért adatott vissza, mivel a' gyermektelen király, Ulrika feleségének (1741) történt halála után, az Oroszországtól pártolt Holstein-Gottorpi herczeget trónörökséve fogadta.

15. Ezen Holstein-Gottorpi Adolf Fridrik (1757 — 1771) csak czimzetes királya vala Svédországnak, annyire erézhetővé tette magát a' szomszéd orosz befolyás, 's annyira korlátolták ismét az ország' rendjei (kik között a' kalapok' és sapkák' pártjai, azaz franczia és orosz pártok alakúltak) a' királyi hatalmat. A' bilincseket lerázta ugyan (1772) a' bátor király, de Oroszország elleni fényes pályáján az (1789) finn hadiseregében terjedő összeesküvés által akadályoztatva, a' Wäräli békében (1791) foglalásairól lemondott és (1792, martiusban) Ankerström által megöletett. — Alatta (1784) a' nyugotindiai Barthelemy sziget jutott Svédország' birtokába.

16. IV. Gusztáv 1803 Wismart, pomeraniai tartományt, Mecklenburg-Schwerinnek eladta, egyébiránt országos rendjeivel szerencsés egyetértésben uralkodott, még 1806 szükség nélkül Francziaországgal háborúba keveredvén, Pomeraniát egészen elvesztette. A' Tilsiti, Orosz- és Francziország közötti béke után a' szárazföldi rendszert el nem fogadván, Oroszországgal ellenséges állásba jött, mi uralkodásróli lemondását vonta maga után.

17. Utána következett nagybátyja XIII. Károly (szül. 1748). Ez Keresztély Auguszt Holstein-Sonderburgi herczeget nyilatkoztatta ki trónörökösének, de ez nem sokára (1810) meghalálozván, a' svéd országos rendek Bernadotte franczia marsallt és Pontecorvói herczeget fogadták el jövendő királyoknak, ki is Károly János név alatt XIII. Károly' halála után (1818) a' trónt elfoglalta.

Közben Oroszország (1809) Finnlandot és Norland' egy részét elfoglalta. E' helyett Svédország (1813) Norvegia' birtokába jutott, mellynek hadiserege (1814) hiában iparkodott Norvegia' függetlenségét kivini.

18. Ezen idő óta a' svéd kormány majd kirekesztőleg a' béke' fentartásán és a' beligazgatás' javitásán munkálkodik. Norvegiában (1836 februárban) azon igyekezett a' kormány, hogy halasztási vetóját feltétlen vetóvá változtassa, mit azonban a' Storthing el nem fogadott. A' mezei gazdaság annyira emelkedik, hogy már több ezer tonna gabonát kivisznek, holott azelőtt mindég bevittek. Az erdők' pusztitásai ellen czélszerű rendeletek és törvények hozattak; csak a' marhatenyésztés van még hátra, 's a' heringfogás csökkenni látszik. Gyár most elég vagyon az országban a' gyártmányi szükségek' kielégitésére és Gotoborgból évenként sok portert visznek ki Angolországba és Amerikába. A' hányászat Anglia' versenyzése által mitsem szenvedett, mert a' svéd érczek Amerikában számos piaczokra találtak. A' svéd kormány mindenképen azon volt — mint a' királyi trónbeszéd az utolsó országgyülés' kezdetén (1840 januáriusban) mondja — hogy az országnak új és fontos segédforrásokat nyisson. Kivált a' svéd vasnak kivitele az, mi a' kormány védszárnyai alatt érről évre növekedett. Innen a' külföldi adósságnak és a' belföldi egy részének leirásának, az országos adónak (bewilling) fölemelése nélkül. Új csatornák ásattak, utak épitettek, a' gyáripar és mezei gazdaság pártoltattak, a' hadi sereg követésre méltó lábra állitatott, mindenek fölött pedig az idegenkedő, sőt ellenséges indulatú norvegiaiak a' svéd státussal és néppel kibékéltettek, 's ennek érdekeivel együvé forrasztattak.

(Norvegia' történeteit Dánia' történeteivel adtuk elő).

Digitized by Google

Az uralkodó ház' származása.

ADOLF FRIDRIK, Holstein-Gottorpi herczeg, Sved trónörökösül elfogadva 1743, király 1751, † 1771.

III. GUSZTÁV,
szül. 1746, király 1771, † 1792. Felesége *Sophia Magdolna*, Dán herczegné.

† 1837 febr. 7.
IV. GUSZTÁV (ADOLF),
szül. 1778, király 1792 mart. 29., lemond 1809 martius 29.; felesége *Friderika Dorothea Vilma*, Badeni herczegné, † 1826.

Gusztáv Wasai herczeg, szül. 1799, császári kir. ausztriai tábornagy és osztályvezér Bécsben; felesége 1830 ota *Luiz Amália Stephanie*, Badeni herczegné, szül. 1811.

Karolina Friderika Francisca Stephanie, szül. 1833.

Sophia Vilma, szül. 1801, felesége 1819 óta *Leopold*, Badeni nagyherczegnek. (L. felebb.)

Amália Maria Sárolta, szül. 1805.

Caecilia, sz. 1807, és 1831 óta *I. Augusst* Oldenburgi nagyherczeg' felesége.

XIII. KÁROLY,
szül. 1748, Südermannlandi herczeg, kormányzó és gyámnok 1792—1796, király 1809, † 1818. Felesége: *Hedwig Örsébet Sárolta*, Holstein-Oldenburgi herczegné, † 1820.

Fiúvá fogadás által:
XIV. KÁROLY (JÁNOS),
(Bernadotte),
szül. 1764 jan. 26., örökössé választva és fogadva 1810 aug. 21; király 1818 febr. 5. óta; felesége 1798 óta *Eugenie Bernhardine Desideria*, született *Clary*, szül. 1781.

János Ferencz Oskar, korona- és Südermannlandi herczeg, szül. 1799 jul. 4., nagyadmiral, az Upsalai, Lundi és Christianiai egytemek' kanczellárja; felesége 1823 óta *Josephine* Leuchtenbergi *Eugen'* herczeg' leánya.

Károly Lajos Ödön, Schonei és örökös herczeg, szül. 1826 maj. 3.

Ferencz Gusztáv Oskar, Uplandi herczeg, szül. 1827.

Oskar Fridrik, Ostgothlandi herczeg, szül. 1829.

Sárolta Eugenia Auguszta, szül. 1830.

Auguszt Miklós, Dalekarliai herczeg, szül. 1831.

LENGYELORSZÁG.

A. Föld.

1. Fekvése. K. Hossz. 35—42°; É. széless. 50—55°. Ny. és É. felől Poroszország; É.K. és K.f. Oroszország; D.f. Ausztria (Galliczia) és Krakó' köztársasága. Az egész határhúzam 311½ mf., miből az orosz határra 134, a' poroszra szintannyi, az ausztriaira 52, a' krakóira 11½ mf. esik.

2. Földje. Többnyire róna. Csak a' legdéliebb rész, melly a' Karpatok' éjszaki lejtőjén fekszik, boritatik el ezen hegysor' nyújtványai által 's hegyvölgy között Lengyelország' legszebb vidékeit képzi. Az előhegyek, miket krakói hegységnek nevezhetni, alig emelkednek 2000' fölül; legnagyobb pontjok a' Lysa-Gorán, egy 5 mérföldnyi hosszú hegyháton fekszik, hol azon kúp, mellyen a' Svienty Kryz (Szent-Kereszt) kolostor épült, Lengyelország' legmagosabb hegyét képzi. Számos mocsár és láp É. f. a' Narew és Niemen folyóvizek' partjain.

Folóvizek. 1) Visztula, ausztriai Szilézióból kelet felé a' gallicziai határszélen Sandomirzig, innen éjszak felé Varsó mögé, a' honnét éjszaknyugot felé Poroszországba. Hajózható mind a' határszélen, mind az országban 69 mfnyi hosszaságban; bal felől: Nida (csak a' krakói vajdaságot öntöző), Pilica (a' krakói tartományban eredő, innen Sandomirz, Kális és Masoviát egymástól elválasztó) Inowlodzon túl kisebb hajókat elbir, Bzura (Masoviában D.ről E. felé); jobb felől: San (Gallicziából, Lengyelországot csak egy pár mérföldnyire érintő), Wieprz (Lublinban É. felé, azután Lublin és Podlachia között Ny. felé); Bug (Gallicziából É. féle, Lublint és Podlachiát Oroszországtól elrekesztő, innen Ny. felé és hajózható, Plockot Podlachiától és Masoviától elválasztó, jobb f. Narewwal egyesülő); Drewenz (Poroszországból, Plock' egy részét Poroszországból elválasztó). — 2) Wartha, a' krakói tartományból, É. felé, azután Ny. felé; bal felől Prosnával, Kálison keresztül Poroszországba. — 3) Niemen, keleti határfolyam Oroszország és Augustow között, É. felé tart.

3. Felosztása és kiterjedése. 8 tartomány (1837 óta tudniillik az addigi vajdaságok tartományoknak czímeztetnek):

Éjszakiak, É.ról D.f.	1. Plock	318'	□mf.
	2. Masovia	357	»
	3. Kális	311³	»
	4. Krakó	194⁵	»
Déliek, Ny.ról K.f.	5. Sandomirz	260	»
	6. Lublin	296⁶	»
Keletiek, D.ről É.f.	7. Podlachia	252	»
	8. Augustowo	341⁷	»
	Összesen	2331³	□mf.

Fekvés a' folyóvizekhez képest. A' Visztulán balról: Krakó, Sandomirz, Masovia: a' Visztulán jobbról: (Wieprz) Lublin, (Bug) Podlachia, (Narew) Plock. — A' Warthán: Kális. — A' Niemenen (és Narewen): Augustowo.

4. Égal. Közép évi hémérsék Varsóban közel + 6° R.; a' tél, gyakran sok hóval, 5 hónapig tart és rend szerint szintolly kemény, mint közép Svédországban. A' levegő nem egészen tiszta ugyan, de azért még is egészséges. Járványos betegség a' lengyelfürt. Gyakori marhadög.

5. Termények. *a)* Ásványok. Csak a' déli tartományokban, hova a' Karpatok' ágai becsapnak (Krakó, Kális, Sandomirz); vas, kitünő jóságú, 1836: 214,300 mázsa; azonban reménylik, hogy bányászati némelly javitások után a' vasbányák' évi hozománya 638,000 mázsat fog tenni; veresréz (az 1819-diki és 1820-diki évben: 457 mázsa); ezüstös ólom (1819 és 1820: 1953 mázsa ólom és 106 márka ezüst) és horgany nagy bőségben, úgy hogy 1835 ebből 125,000 mázsát kivittek. A' 17 században olly gazdag (Olkuszi, Krakó tartományi) ezüstbányák most víz alatt vannak. — Ezeken kívül gyeptőzeg és kőszén (évenként 500,000 zsák), kivált Krakóban, a' hol erdők' hiányában kő-

Digitized by Google

szénnel élnek. Só nem elegendő. A' Slonskban, a' Visztula' völgyén (Masovia) nem régiben állított sófőző intézet a' legújabb javítások után évi 100,000 mázsát igér. Egyébiránt Sochoczynban (Plocki tartományban) is létez nagyobbszerű sómű.

b) Növények. A' növényország, minden termékenysége mellett a' földnek, nem igen gazdag. Gabona nagy mennyiségben, mellyből kivált rozsot és buzát a' tengeren és Nyugoti Prusszián keresztül sokat kivisznek. — A' hüvelyes veteményekből csak borsó nagyobb mennyiségben 's kivitelre. Pirókmohar vadon; kender és len csak belföldi közönséges vászonra, egyébiránt olajra is. Komló felette sok, Augustowe tartomány' ingoványin vadon is, mellyből ki is visznek. — Fa nagy mennyiségben a' terjedelmes erdőkben, mellyek néhol egyébiránt részint gondatlanság miatt, részint tűz által el is pusztúltak; mintegy 190,000 hold, azaz az egész kiterjedésnek $^1/_4$ része erdő.

c) Állatok. Ló számos, de a' hajdani híres lengyel faj elkorcsosúlt 's csak ritkán találtatik még tisztán vagy tatár csődörök által nemesitve némelly ménesekben. A' lótenyésztés' emelésére a' janowi nagy országos (600 darabból álló) ménes jótékony hatással van. — Szarvasmarha, korántsem olly számos mint lehetne; az úgynevezett lengyel szarvasmarha, melly Szilézia' vásáraira hajtatik Ukraine és Moldovából jő 's Lengyelország' legelőin csak hizlaltatik. — Juh nagyon sok és merinók, nevezetesen a' Kielcei (Krakói tartománybeli) nemzeti urodalmak' selyembirkái által nemesitve. — Sertés, többnyire magyar faj és nagy számmal. 1836: 439,530 lovat és csikót, 1,090,960 darab szarvasmarhát és bornyút, 2,919,664 darab juhot (melly között 420,388 nemesített, 1 mill. 257,195 félnemesített és 1,242,081 parasztjuh), 639,246 darab sertést és 9308 darab kecskét számitottak. — A' szárnyasállatok közül, mellyek nagy számmal tartatnak, főkép a' pohánkával hizlalt pulyka érdemel említést. — A' vad méhtenyésztés mézet és viaszkot ad kivitelre 's a' méz a' konyhákban sokszor a' czukrot pótolja, egyébiránt mézsört is csinálnak belőle. — Számos vad, főkép nyúl, mellynek bőrét kiviszik, azután őz, vaddisznó, de kevés szarvas. — A' vadállatok közül a' farkas még most is elég gyakran, de a' medve ma már gyérebben mutatkozik. — A' folyóvizek halban igen gazdagok.

B. Lakosok.

1. Származások. A' lakosok mind, a' beköltözött németeket és zsidókat kivéve, szláv származásúak, és pedig nagyobb részint: *a)* lengyelek; csak az éjszakkeleti részeken (Augustowo), a' hajdani Lithvaniában, lithvániaiakkal és Lublin tartományában rusznyákokkal vegyesek; ittott nagyoroszok is találtatnak közöttök. — *b)* Németek a' nagyobb városokban, mint iparüzők. — *c)* Zsidók. 1836: 440,155, régtől fogva polgári jogokkal felruházva 's hajdan majd kivétel nélkül a' lengyel falusi fogadók' és csapszékek' bérlői 's Lengyelország' egyetlen kereskedői. Ezen kívül mesterségeket is üznek, legörömestebb a' könnyebbeket és ollyakat, mikhez testi erőfeszítés nem kivántatik. Minden eddigi törekvés, őket a' lengyel nemzettel egybeolvasztani, siker nélkül maradt. Még mindég csak egymás közt élnek 's öregeiktől (a' nép' vénei-től) vezettetnek. Mindazonáltal egy 1822-diki törvénynél fogva a' zsidó községi előljáróságok (Kahal) meg vannak szüntetve. — Tatár kevés.

2. Népesség. 1836: 4,251,344 lélek; 1839: 4 mill. 298,962 lélek.

	Lélek.		Lélek.
1. Krakó	429,541	5. Plock	489,601
2. Sandomirz	413,044	6. Masovia	817,271
3. Kális	645,756	7. Podlachia	377,445
4. Lublin	516,305	8. Augustowo	562,381

A' népesség a' kiterjedéshez a' 8 tartományban ekként áll: Masoviában egyegy □mfre 2287 lélek esik. — Krakóban 2208 l. — Kálisban 2076 l. — Lublinban 1910 l. — Plockban 1540 l. — Podlachiában 1497 l. — Egész Lengyelországban általjában 1823 lélek lakik egyegy □mérföldön.

Lengyelországban 22,607 falu és 453 város találtatik. A' nevezetesebb városok ezek:

	Lélek.		Lélek.
Varsó (Masovia' fővárosa), Prágával de katonaság és idegenek nélkül 1831: 139,654; 1839 csak	136,102	Tomaszow (Masovia)	5,000
		Zamosc (Lublin)	4,700
		Siedlec (Podlachia főv.)	4,400
		Petrikau (Kális)	4,300
Lublin (főv.)	13,300	Miendryzecs (Podlachia)	4,300
Kális (főv.)	10,200	Pinczow (Krakó)	4,200
Plock (főv.)	9,450	Kutno (Masovia)	4,000
Lovicz (Masovia)	6,700	Hrubieszow (Lublin)	4,000
Kalwarya (Augustowo)	6,600	Tarnogrod (Lublin)	4,000
Czenstochawa (Kális)	6,600	Pultusk (Plock)	3,800
Kielce (Krakó, főv.)	5,000	Radom (Sandom. főv.)	3,600
		Suwalki (Augustowo főv.)	3,000

3. Rendek. 1) Nemesség felette számos (1836: városokban 21,518, vidéken 276,679, összesen 298,198 lélek 's így 14 lélek között 1 nemes), többnyire szegény és földmivelő, némellyek azonban nagyon is gazdagok. A' született nemességen kivül van személyes avvagy érdemnemesség is, bizonyos státushivatalokkal és szolgálatévekkel összekötött. Czimek: herczeg, gróf, báró; de jogban a' fő és köznemesség között semmi különbség. (1839 a' nemesek' száma 282,320 volt). — 2) Egyházi rend, hajdan dúsgazdag 's tetemes előjogokkal felruházva, jelenleg meghatározott jövedelemre szoritva. — 3) Polgárság, kik a' nemességgel és egyházi renddel jogban egyenlők 's tölök csak annyiban különböznek, hogy külön községi gyűléseket tarthatnak. — 4) Parasztság, a' hajdani Varsói herczegség' alkotmányánál (1807), azután Lengyelország' mostani (1815) constitutiójánál fogva személyre szabad és földbirtokra képes, de még mindég a' miveltségnek legalsóbb fokán tespedő.

4. Ipar. *Gyárakat* hajdani Lengyelország nem ismert sőt a' nagyobb tartományi városokban a' legszükségesebb mesteremberek is alig találtattak. Az orosz uralkodás alatt azonban a' műipar 's a' gyárak annyira elszaporodtak, hogy Lengyelország gyártmányaiból ki is vihetett. Az 1830-diki zendülés óta a' gyáripar ismét hanyatlásnak indúlt. Legvirágzóbbak valának 1830 előtt a' lengyel posztógyárak, úgyannyira, hogy 1828-ban 5424 szövőszéken mindenféle színű és minőségű 7,286,000 rőf jeles posztó készült, mellynek nagyobb része Oroszországban kelt el. 1830 óta a' posztógyártás előbbi kiterjedésének egy hatodrészére csökkent 's a' pamut- és lengyártás szinte tetemes fogyatkozást szenvedett. Mindazáltal jelenleg egy kis élénkség mutatkozik ismét, mert 1836 a' posztógyárak összesen 10,302 embert foglalkodtattak és 2,069,900 rőf posztót (melly között $^1/_5$ finom posztó és 488,476 rőf mindenféle gyapjuszövet) állítottak elő; a' pamut- és vászongyárak, mellyekben 9754 ember dolgozott, pamutszövetekben 13,193,817, vászonban 6,738,934, drillichben 83,567 lengyel rőföt és pamutharisnyát 92,340-et készítettek. A' többi iparágak között főleg a' számos serházak érdemelnek említést, mellyekben 1836: 6102 tonna porteren és angol seren kívül összesen 838,784 tonna közönséges ser főzetett; azután a' papirosmalmak (74,096 rizma); pálinkaházak (1836: 9,582,481 garniez, azaz iccze égettbor); cserző intézetek (1836: 424,735 darab bőr); vashuták (főkép a' krakói tartományban, Olkusz kerületében, hol 6 nagy olvasztó kemencze létez és több vasrud- és pléhgyárak vannak, mellyek évenként 200.000 mázsa vasat feldolgoznak); üveghuták (1836: 39,955 darab közönséges üveg); továbbá asszonyczipők és nyergesművek Varsóban, úgy a' nem régen felállított nagyszerű gőzmalom Varsó-

Digitized by Google

ban 's a' nagy Perksféle ércz- és mozgonygyár 500 dolgozóval ugyanott.

A' *kereskedés* többnyire csak földtermékekkel foglalkodik. Kivitel: gabona (1836: 10,377,457 lengyel for.), repcze, liszt, lovak, hajóépítésre alkalmas fa, gyapju (1836: 38,234 mázsa), horgany (1835: 126,422 de 1836 csak 64,232 mázsa), viaszk és méz, nyulbőr, serte 's a' t. — Bevitel: arany-, ezüst-, ón-, sárgaréz- és acélmüvek, bor és fűszerek. 1830 Lengyelország' kivitele Orosz-, Poroszországba, Ausztriába és Krakóba 45,073,140 de 1832 csak 34,091,093 lengyel for. volt, a' bevitel pedig ugyanazon országokból 1830: 47,713,683 és 1832: 62,433,607 lengyel for. — 1835 a' bevitel 58,605,176 és 1836: 54,600,418 for. volt. — Országos vásárok Varsóban és Lublinban. Nemzeti bank Varsóban. Jelenleg Lengyelországnak jeles műutai is vannak, mellyek azelőtt egészen ismeretlenek voltak. — Pénz: lengyel forint (ezüst pénz) = 15 kr. conv. pénz. Arany pénzek 25 és 50 for. értékben.

5. Vallás. Uralkodó vallás nincs, de a' lengyelek nagyobb része a' római katholika egyházhoz tartozik. Egy érsek Varsóban, 6 püspök: Lublin, Plock, Kielce, Wigry, Chelm (unitarius) és Krakó városaiban. 1836 a' katholikusok' száma 3,362,778 volt 3124 papi egyénnel. — Lutheranus 199,998 lélek, 40 egyházzal és 53 lelkészszel. — Református 7866, 7 egyházzal és 5 pappal. Az ágostai és helvetiai vallást követők együtt egy két osztályból álló evangelicum consistorium alatt állanak. — Azonkívül 234,445 egyesült görög 360 lelkészmegyében; 879 görög nem egyesült óhitű, 4752 mennonita és 179 morva testvér. — Végtére 312 muhamedanus tatár (Augusztowo tartományban) és 440,155 zsidó, 746 rabbival, 274 synagogával és egy Brzek Litewskiben levő úgynevezett (zsidó) egyetemmel.

6. Tudományok és művészetek. A' lengyel nyelv a' messze terjedő szláv nyelveknek egyik legmíveltebb tájnyelve, melly a' 16 és 17 században saját virágzó irodalommal birt, de később a' felsőbb rendektől társalgási eszközül elfogadott franczia és a' hivatalos nyelvül behozott latin nyelv által mindenünnen kiszorítva hanyatlásnak indúlt. A' közönséges népnevelés eddig nagyon el vala hanyagolva, 's ez csak a' jelen alkotmány alatt kezdvén a' trón' különös gondoskodásának tárgya lenni, most egy külön országos biztosság' rendelkezéseitől függ. A' forradalmi háború óta Lengyelországnak egyeteme nincs, mert a' Varsóban létezett meg van szüntetve. 1836 Lengyelországnak volt: 11 gymnasiuma és 22 kerületi oskolája összesen 6702 tanulóval, 51 vasárnapi oskola 5225 és 872 elemi oskola 49,167 's végül 151 magánoskola 4872 tanítványokkal. Külön (specialis) oskolái valának: 1 papi academia (az előbbi hőzponti seminarium helyett), 12 egyházmegyei papi seminarium, 1 tanítóképző intézet, 1 gazdasági oskola, 1 tanító-seminarium Lowiczban, 1 siketnéma intézet, 1 bába-oskola és 1 rabbi oskola. Dombrowán bányászoskolát szándékoznak alapítani. A' tanúlók és tanítványok' összes száma 1836: 66,994 volt, melly szerint csak 63 ember közül kap 1 tánítást. Varsóban néhány tudós társaság létez és művészoskola, mellynek ujonnan épült háza csillagásztornyot és füvészkertet foglal magában. — Nyilvános könyvtárak hajdan: az egyetemi könyvtár 150,000 kötet, az utolsó lengyel királynak 60,000 darabnyi rézmetszet gyűjteményével; a' tudományos társaság' könyvtára (110,000 kötet és ásványgyűjtemény); de mind e' két könyvgyűjtemény most Pétervárba vitetett. A' Pulawyban (Lublin tartományában) létezett herczeg Czatoryskyféle könyvtár 60—80,000 kötettel, ritka kéziratokkal és számos műkincsekkel, melly 1819-ben Csáky Tadé igen figyelemre méltó és legtöbb a' lengyel történeteket érdeklő kéziratokkal biró könyvtára által szaporítatott, a' lengyel lázadási háború alatt lángok' martalékja lett.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Alaptörvény: hajdani Varsó herczegségének alkotmánya 1807-ről; bővítve, változtatva 's megerősítve 1815 november' 15. (27.). Mostani Lengyelország, alapításától fogva, külön, de az orosz császársághoz kapcsolt alkotmányos monarchia vala, úgy hogy a' trónörökösödést kivéve, melly közös törvény szerint intéztetett el, az orosz császár mint lengyel király a' végrehajtó hatalomnak ugyan teljes gyakorlatában volna, de a' törvenyhozó hatalomban az ország' rendjeivel osztoznék, melly országrendek egy senatusból, mint első kamrából és egy követkamrából állottak és minden 2 évben Varsóba gyülekeztek.

A' senatus avvagy első kamra' tagjai valának: a' cs. kir. orosz herczegek, mihelyt a' 18 évet betöltötték, a' püspökök, világi vajdák (palatinus) és várnagyok 's végül a' királytól kinevezettek, kiknek egyébiránt 35 évcseknek 's legalább 2000 lengyel forint adót fizetőknek kell vala lenni. A' senatus' tagjai' számának a' követek' száma' felénél nagyobbnak lenni szabad nem volt. A' senatusban egy a' királytól a' senatus' tagjaiból kinevezett elnök vitte az elölülést. A' második avvagy követkamra 77 nemesi (Landbothe) és 51 községi követből állott, kik hat évre választattak ugyan, de minden 2 évben egy sorshuzás által meghatározandó harmadrész' kiléptével szintannyi új tagokkal megújíttattak. E' második kamránál egy a' követek közül és ezek által választott országgyűlési marsall vitte az elnökséget. De miután az 1830-ban kiütött lengyel forradalom végül 1831 makacs ellentállás után Varsó' bevételével legyőzetett, a' lengyel alkotmány, kamráival 's a' külön lengyel nemzeti hadisereggel együtt megszüntettetett; a' külön igazgatás, tartományi rendekkel, nemesi és községi gyülésekkel 's ez által a' külön nemzetiségnek egy kis árnyéka megtartatott ugyan, de Lengyelország maga örök időkre Oroszországhoz csatoltatott, mellynek azóta elválaszthatlan kiegészítő részét teszi. Az 1832 február' 26 Pétervárat költ 's mart. 25. Varsóban közzé tett új létszeres statutum szerint, Lengyelországot a' császár' nevében 's a' császári helytartó' elnöksége alatt külön igazgatótanács kormányozza. Ezen igazgatótanács áll az ország' helytartójából, főigazgatókból, egy főellenőrből és igazgatótanácsosokból. Az igazgatótanács' oldalán egy lengyel státustanács áll, melly a' törvényhozást gyakorolja és az igazgatótanácsban készült költségszámításokra (budgetre) 's a' t. felvigyáz. Azonban minden törvényjavaslatot 's minden költségfelvetést utolsó átnézetre a' pétervári orosz császári státustanácshoz kell küldeni, hol a' lengyel ügyek egy külön osztályban tárgyaltatnak és egy miniszter státustitoknok a' lengyel ügyek' számára a' pétervári státusminiszteriumban üléssel és szavazattal bir. A' helybeli igazgatás 4 főigazgatóságra avvagy igazgató biztosságra szakad: 1) a' bel- 's egyházi ügyek', nem különben közoktatás'; 2) a' jogszolgáltatás'; 3) a' pénzügy' és kincstár'; 4) a' legfelsőbb ellenőrség' számára, melly egyes osztályok avvagy biztosságok főigazgatók' vezetése 's elnöksége alatt állanak (a' legfőbb ellenőrség' főnöke egyszersmind elnöke a' varsói főszámvevő hivatalnak). A' beligazgatásra nézve jelenleg Lengyelország (a' volt 8 vajdaság, palatinatus helyett) ugyanannyi tartományra avvagy kormányvidékre (Gouvernement) 's ezek ismét kerületekre osztatnak. Mindenik tartomány avvagy kormányvidék' élén egy polgári kormányzó áll.

Legfelsőbb törvényszékek. A' lublini és petrikaui (Kális) felebbviteli törvényszékek és a' legfelsőbb varsói tribunal. 1837 Lengyelország új törvénykönyvet kapott.

2. Király. A' lengyel korona az orosz császár' fejét ékesíti, ki is e' miatt a' lengyel czár és király' czimével él. A' király' koronáztatása Moszkvában vitetik véghez az orosz koronáztatással ugyanazon egy cselekvény által, melly szen-

Digitized by Google

tartásnál egy lengyel küldöttség van jelen. A' külön koronáztatás meg van szüntetve. Két királyi palota Varsóban. A' királyi helytartó, jelenleg Varsói herczeg és gróf Paskevics-Erivansky, Varsóban székel.

Lovagrendek: 1) A' fejérsasrend, 1705 II. Augusztól alapítva, a' Varsói herczegség' felállítása' alkalmával 1807 megújítva és 1815 Sándor császártól megerősítve. — 2) Sz. Szániszló' rendje, 1765 Poniatowsky Szaniszló' trónra léptekor alapítva, 1815 fölélesztve és 1818 (egy osztály helyett) négy osztályra kiterjesztve, és azóta nemcsak státusszolgálatbani érdemekért, hanem tudományok 's művészetbeni kitüntetésért, úgy hon körüli fáradozásokért is osztogatva. — 3) Katonai érdemrend, melly miután a' Sz. Szániszló' rendje mindennemü érdemekre kiterjesztetett, külön katonai érdemek' jutalmaúl metartatott. E. 3 rend mostanában az orosz rendek' sorába vétettett föl.

3. Státusjövedelmek. Az 1824—1828 közötti átmérő szerint 78,380,000 lengyel, azaz 19,595,000 conv. pengő for.; a' kiadások pedig ugyan is a' mondott évek' átmérője szerint 72,549,000 lengyel, azaz 18,137,000 conv. for. Egy 1832-diki adat szerint a' statjövedelmek ezen évben (rendkivüli jövedekmeken kivül) 76,821,058 lengyel azaz 19,205 conv. forintra (17,862,356 közvetlen adó, 39,327,039 közvetett adó, 11,124,018 státusjószágok és erdők, 8,507,645 különféle forrásból) számíttattak. A' kiadások között 1,100,000 lengy. for. a' czár' rendelkezése alá bocsátatott. — A' státusadósság 1832: 200 millió lengy. (50 millió conv.) forintra rúgot. Azóta ezen adósság több rendbeli kölcsönökkel még neveltetett. 1835 az országos-hitelintézet 198 millióig papirosjegyeket bocsátott ki.

4. Hadierő. A' hajdani 50,000 főnyi lengyel hadisereg, mint külön nemzeti fegyveres erő, már nem létez, hanem az orosz hadisereggel egybeolvasztatott. Az eddigelő Kálisban létezett katonai-kadétoskola 1832 fel lön oszlatva 's a' kadétok részint a' moszkvai, részint a' pétervári kadéttestületekbe tétettek által.

Várak. Eddig csak kettő: Zamosc és Modlin (1831 óta Nowo- vagy Új-Georgiewsk is), mellyek ujolag erősítve első rendü fergverrakhelyekké átalakúltak. Egy úttal Varsó' éjszaki részén, a' Visztula' bal partján egy új nagyszerü, 's úgynevezett Sándorerősség épitetett, melly Varsót féken tartja. Azonkivül Brzecs-Litewki mellett és a' Wieprz' torkolatánál a' Visztulába roppant erősségek épitettek, 's a' prágai hidfő, Varsó' átellenében, ujolag megerősitetett.

D. Történetei.

1. Mai Lengyelországot hajdan azon szláv néptörzsöknek része lakta, melly Lettek és Vindusok nevezete alatt a' Niemen' és keleti tenger' vidékeit, alább pedig Lechek' neve alatt a' Visztula' környékét elfoglalta. Már a' tizedik században találjuk e' szláv törzsökőt az állitólag síkság' lakóját jelentő polak közönséges név alatt. A' lithvaniaiak a' letteknek törzsökrokonai. A' lengyel csordák' főnökei (840) egy herczegnek czimzett közös fejedelem alatt egyesültek, melly fejedelmet a' bizonytalan népmonda Piastnak nevez 's kinek utódjai, a' Piastok, Lengyelországban a' tizennegyedik századig uralkodának.

2. Darab ideig a' lengyel herczegek a' német császárok' főuraságát elismerték, kik a' keresztény hit' behozatala által 's a' poseni, gneseni és krakói püspökségek' alapitásánál segédkezet nyújtván, Lengyelországban a' polgárositást hatalmasan előmozditották.

3. III. Boleslaw' birodalom-felosztása következtében (1138) a' lengyel státus a' következő részekre szakadt: 1) Nagy Lengyelország (a' Warthán); 2) Kis Lengyelország (a' felső Visztulán); 3) Szilézia; 4) Masovia. Ezen osztás által megnyilt Lengyelország' bajainak első forrása. Belviszálkodások az egyes részek' fejedelmei között az országot a' külföld ellenében erőtlenné tették. Már Konrád, Boleslaw' unokája és masoviai herczeg, kénytelennek látta magát a' német lovagrendet a' porosz pogányok ellen segitségül hini (L. Poroszországot); azután a' mogolok' becsapásai (1240) Lengyelországot is elpusztitották.

4. Ezen erőtlenségből Lengyelországot Wladislaw Lokietek emelé ki, mint a' ki Nagy- és Kis-Lengyelországot egyesitette és (1320) magát Krakóban megkoronáztatta. Tőle a' királyi méltóság utódjaira is ment által a' melly ez által Lengyelországban örökös lett. Wladislaw' közvetlen utódja és fia Nagy Kázmér lemondott ugyan a' cseh királyok' javára Szilézia' birtokáról, de azért régi Oroszország' több tartományait elfoglalván, országa' határait még is kiterjesztette. Ő volt az, ki (1340) Veresoroszországot meghóditotta és a' lithvaniai herczegeknek Volhinia, Podolia, Chelm és Belz tartományokat, mellyeket azok Oroszországtól elfoglaltak, kezeikből kiragadta.

5. Kázmér gyermek nélkül (1370) meghalálozván, vele a' lengyel Piast ház is kihalt, mellynek csak mellékágai virágozának még. Ezen mellékágak Lajos magyar királytól és Kázmér' unokaöccsétől az örökösödést elbarcsolni törekedvén, Lajos a' lengyel nemzettől azaz nemességtől erősen támogatva, amaz igényeket fegyveres kézzel visszaverte. A' lengyel nemesség szolgálataért előjogokat követelvén, ezen előjogokon alapúlt a' későbbi aristocratai alkotmány, és Lengyelországnak választó-monarchiává átalakúlása. Illy helyzetben vala Lajos, midőn az általa Maria leánya férjeül és trónutódúl választott Luxemburgi Zsigmondnak örökösödését az 1382 egybehivott lengyel országgyülésen az ország' rendjeitől elismertette. (Lásd Magyarországot 8.)

6. Lajosnak még ugyanazon évben történt halála után a' lengyelek szavokat visszavették és Hedvig Lajos' ifjabb leányát kinálták meg a' lengyel koronával. Egy úttal arra is kötelezték a' fiatal királyleányt, hogy Jagello lithvaniai nagyherczeggel házasságra lépjen, minthogy Jagello Lithvaniának Lengyelországhoz csatoltatását és mind maga mind népe részéről a' keresztyén hitre áttérést a' lengyel rendeknek megigérte. Jagello a' keresztségben Wladislaw (Ulászló) nevet fölvevén, magát Krakóban 1386 megkoronáztatá.

7. Ezen egyesülése Lengyelországnak és Lithvaniának csak annyiból állott, hogy amaz a' lithvaniai királyi házból származott ifjabb nagyherczegek felett főuraságí jogot gyakorlott. A' teljes egyesülés csak (1569) Zsigmond Auguszt alatt sikerült, a' midőn Lengyelország olly túlnyomóságra vergődött, hogy a' német rend' hatalmát éjszakon megtörné.

8. Wladislaw Jagello († 1434) csak az által nyerheté meg a' lengyel nagyoknak fia VI. Wladislaw' (kimint I. Ulászló 1440 óta egyszersmind magyar király is volt's a' varnai ütközetben 1444 elesett. Lásd Magyarország' történeteit, 10) utódjául elismerését, hogy kiváltságaikat, mellyeket eldődeitől nyertek, ujakkal megtoldotta. Egyébiránt ő volt az első, ki hogy rendkivüli jövedelmekre szert tehessen, 1404 a' nemesség' követeit országgyülésre meghivta 's a' vajdaságokba az előgyüléseket behozta. A' lengyel korona utódjai mellett maradt, míg azok a' tizenhatodik században kihaltak. A' trónörökség azonban vegyes vala (nem tiszta), mert ámbár a' Jagello' házából származó herczegek magokat az ország' örököseinek tekintették, mindazonáltal minden kormányváltozás' alkalmával a' korona csak a' nemesség' választása által mehetett az utódra által.

9. Jagello' nagyunokája II. Zsigmond Auguszt 1572 történt halála által a' jagellói ház' uralkodását bezekesztvén, az ország' rendjei magoknak a' választási szabad jogot örök időkre biztositották. Igy vették eredetöket a' választó országgyülések, mellyeknek minthogy az egész nemesség fegyveresen és lóháton megjelenvén Varsó mellett tábort ütött, szükségképen zajosoknak kell vala lenni.

Valois Henrik vala az első választott király, ki ama' híres, a' királyi tekintélyt egész erőtlenségében egy aristocratai köztársaság' élére állitó pacta conventákat (1573) eskűjével megerősitette. Reá következett Báthory István erdélyi fejedelem (1575—1585), ki az oroszokat Liefландból, mellyet a' német rend' nagymestere Kettler, Kurland és Semgallenért Lengyelországnak átengedett, kitakarodásra kénytette. De ugyan e' Liefland miatt Báthory utódja III. Zsigmond (1587—1632) alatt Svédországgal háború támadt, melly az Olivai békében (1600) Liefland' átengedésével végződött.

10. III. Zsigmond fia IV. Wladislaw (1632—1648) vala az utolsó lengyel király, ki koronája' méltóságát az akkoron már félelmesnek mutatkozni kezdő orosz hatalom ellen fentartotta. Ő első táborozásában (1618) Moszkváig előnyomult, másikban (1634) Smolenszk városát elfoglalván 's a' fővárost hasonló sorssal fenyegetvén, hatalmát a' Wiasmai békekötés által a' Dniepren túl terjesz-

Digitized by Google

tette. De ezen fellobanása a' lengyel hatalomnak Wladislaw' testvére és utódja, János Kázmér alatt (1648—1668) ismét régi tehetlenségébe esett vissza. A' svédek Lieflandot visszafoglalták, a' kozakok' egy része (1654)Lengyelországgali viszonyát felbontván Oroszország' ótalmát kereste; a' Brandenburgi választó fejedelem keleti Prussziának hűbéri kapcsolatát (1657) feloldotta, 's az oroszok elvesztett tartományaikat (1665) az Andrusowi fegyverszünet' feltételeinél fogva visszafoglalták.

11. Wisniowiecki Mihálynak (király 1668—1673) új ellenséggel kellett küzdenie. A' még lengyel kormány alatt levő kozakok (a' Dniepren túl) föllázadtak és a' törököket segítségül hívták. Mihály a' lázadást el nem nyomhatván, a' törököknek Kaminiecet és Podoliát átengedte, évenkinti gyalázatos adó' fizetésére is kötelezvén magát,'s a'kozakoknak Ukrainát kénytetett átadni. A' respublica azonban e' békét helyben nem hagyta, hanem a' háborut Mihály' halála (1673 nov. 11.) után is folytatta Sobiesky János fővezért, ki Mihály' halála utáni napon Choczimnál a' törökök felett fényes győzelmet nyert, királyának meg választván.

12. Sobiesky polgártársainak választását teljes mértékben igazolá. A' Zurawnói (1676) békében nagy része ugyan a' foglalásoknak még török kézen maradt, de a' gyalázatos adó' kötelessége megszüntetett 's Ukainának némelly darabjai Lengyelországhoz visszacsatoltattak. Később Lengyelország Ausztriával a' török hatalom ellen frígyet kötött és Sobiesky a' bécsieket megszabadítá (1683) a' török ostromtról. De fényes pályájának közepette olly annyira minden eszköz nélkül hagyá őt a' legkisebb áldozattól is vonakodó lengyel egyenetlenség és rövidlátás, hogy Sobiesky kénytelen volt, törökök elleni szövetséget és segítséget Oroszországtól, egész (Dniepr' bal oldalán fekvő) Kisoroszország és Dniepren túli Kiew városának átengedésével kialkudni.

13. Ezen időtől fogvamind inkább érezhető lett Lengyelországban az orosz túlnyomóság. A' következett szász királyok nem tudták a' nemzet' bizodalmát megnyerni. II. Auguszt alatt (1697—1732) visszakapta ugyan Lengyelország a' karloviczi béke' következtében (1699) mind azt, mit Podoliában és Ukrainában a' törökök birtokukba ejtettek; de Augusztnak azon kisérlete, melly Liland' visszakapcsoltatását tárgyazá, nem sikerült, sőt az erőszakos XII. Károly' részéről legnagyobb meg aláztatását vonā maga után. Fia és utódja, III. Auguszt (1733) kénytelen volt a' Kettler ház' magszakadása által (Lásd felebb, 9) megürült Kurlandi herczegséget az Oroszországtól támogatott Bironnak adni.

14. III. Augusst második szász házbóli királynak kimúlta után (1763) II. Katalin orosz czárné gróf Poniatowsky Szaniszló Auguszt' megválasztatását vívta ki. A' dissidensek azaz nem-katholikusok polgárijogokban részesítetvén, e' miatt pártháború támadt, melly (1772) Lengyelországnak Ausztria, Orosz- és Poroszország közötti első felosztását vonta maga után. A' keskenyre szabott országnak (1773) új alkotmány adatott 's a' király' személyéhez állandó tanács csatoltatott.

15. A' nemzet' kivánságára, melly önállóság után vágyódék, (1791 majusban) új alkotmány dolgoztatott ki, mellyben határoztatott, hogy Szániszló Auguszt' halála után III. Fridrik Auguszt szász választó fejedelem foglalja el a' lengyel királyi széket és hogy a' nemzet függetlenségének biztosítására számos hadisereget tartson. Ezen új alkotmányt azonban Orosz- és Poroszország félre vetették 's (1793) új osztás által Lengyelországot ismét néhány nagyobb darabbal gyengitették. Az illy méltatlanságra fegyverre kelő lengyelek Kosciusko' vezetése alatt (1795) az orosz túlhatalom által elnyomatván, Lengyelország (1796) harmadszor és végképen felosztatott.

16. Az Európát alapjaiban megrendítő franczia háborúk alatt véletlenül elkövetkezett olly időpont is, melly a' lengyel nemzetnek óhajtott függetlenségét darab időre visszaadni látszott. Napoleon Poroszország ellen viselt háborújában, a' porosz kormány alatt levő lengyelek' föllázadását mindenkép előmozdította's a' Tilsiti békében nem sokára Europa egy Varsói herczegséget láta támadni, mellynek kiterjedése a' bécsi békében (1809) tetemesen növekedett. A' kormányt, franczia befolyás által, Fridrik Auguszt szász király vette át. De midőn Napoleonnak nagy hadiserege (1812) Oroszországban megsemmisitetett, az oroszok (1813 februárban) a' Varsói herczegségbe benyomúlván, miután a' porosz királynak azt, mi előbb Nyugoti Prussziához és a' Netze kerülethez tartozott volt, kiadták, 'a többit (1815) orosz kormány alatt lengyel királysággá alakitották.

17. A' napjainkban kitört lengyel insurrectio nem csak a' szomszéd státusok' figyelmét, hanem egész Europaét is vonta magára. Már Sándor czár' uralkodásának utolsó évelben († 1825 december 1.) hallatszottak elégületlenség' kifakadásai a' fenálló rend ellen, melly szózatokat az országnak napról napra érezhetőbb virágzása el nem némithata. Igaz 's részint költött okai az elégületlenségnek ezek valának: némelly régi tartományoknak az országhoz vissza nem csatoltatása, miniszteri felelőség' hiánya, az országgyülések' nyilvántalansága, az igazságszolgáltatás' függése, törvénytelen bebörtönöztetések, hadi törvényszékek' elejbe hurczoltatás, titkos policzia, censura, a' közoktatás' megszorítása, terhes hadiadó végül idegenség Konstantin nagyherczeg helytartó és gróf Novosilzoff czári főbiztos ellen. A' franczia juliusi forradalom végül megérlelé az elégületlenség' kifakadását. A' zendülés 1830 november' 29., 6. órakor este vevén eredetét, másnap az oroszok Varsót elhagyák; provisorius kormány alakúl és Chlopicki dictator lesz, de mérséklete és békeszeretete miatt a' dictaturát nem sokára (1831 január 18.) leteszi. A' sérelem azon nyilatkozatra, hogy a' királyi szék megürült és hogy a' Romanow ház abból örök időkre kizáratik orvosolhatlanná' lesz (január 20 és 25). Radzivil herczeg fővezérül választatik és Csatorysky' elnöksége alatt egy öt tagból álló kormányzótanács bizatik meg az ország' dolgaival. Az oroszok Diebitsch-Sabalkansky' vezérlése alatt a' határon öt ponton átlépnek (februar' 5.); Varsó ostrom állapot alá vétetik (februar' 7.); de Dwernicky Geismart Stoczeknél megveri, Skrinecky pedig magát Diebitschet is Dobrénál (februar 17.) meggyőzi; az oroszoknak a' Zymirskynél nyert előmenetel nem használ 's a' lengyelek két véres nap után (februar' 19., 20.) Wawrai állásukat megtartják. De most kezdődik a' híres Grochowi erdőben a' nagy harcz, melly a' lengyel ügyet több ízben rögtön enyészettel fenyegeti; Chlopicki megsebesítetik, a' lengyelek Pragába visszavonúlnak, Radzivil herczeg a' vezérségről lemond (februar' 25.) 's helyét Skrinecky foglalja el, kinek állhatatossága Dobronál és Grokhownál Varsót megmentette. Diebitsch több rendbeli vesztességek által gyengitve visszavonúl, hogy a' Wieprznél a' Visztulán átmehessen. Ismételt de sikertelen alkudozások után Rosen orosz tábornok (Dembe Wielkinél) és Geismar (Wawránál) megveretnek (március' 31. és april' 1.) 's az oroszok állása a' Volhyniában és Lithvaniában kitört lázadások' következtében napról napra veszélyesebb lesz. De ekkor Dwernicki kénytelennek látja magát 4000 lengyellel Ausztriába menekedni, hol serege lefegyvereztetik (april' 27.). Az Ostrolenkai véres ütközet (majus' 26.) nem határoz; de ekkor Diebitsch meghal (junius' 6.) baráttól és ellenségtől sajnálva; 's vezéri helyét Paskewitsch-Erivanski veszi át (junius' 20.). Gielgud, Chlapowsky és Rohland alatt kisebb nagyobb csapatok Poroszországban lefegyreveztetnek (julius' 15.), Konstantin nagyherczeg meghal (julius' 18.) 's az elveszettnek tartott Dembinski visszatér (aug. 2.). Skrinecky' lemondását iszonyatos jelenetek követik Varsóban (aug. 16.).

Közben az orosz főhadi vezér, a' lengyel nagyok' egyenetlenségei és akaratlansága által segitve, Varsóhoz közelit 's e' várost keményen megtámadja (september' 6.). A' város a' távallevő lengyel vezérektől elhagyatva ellent nem állhatván az oroszok' hatalmába kerül (september' 7.). A' ki menekhetik, futásnak ered; Svajcz, Francziaország, Portugalia, Anglia, sőt a' távoleső America is szemléli határaiban a' szökevényeket, kiknek magaviselete némelly kormányoknál bizalmatlanságot ébreszt (Lásd Franczia országot, Svajcsot, Szardiniát); a' hátramaradtak megbüntettetnek, 's a' közbocsánatból (1831 nov. 1.) 286 külföldön levő egyén kivétetik 's (egy 1834 oct. 16. költ czári ukás által) olly személyeknek, kik az Országhoz csatolt lengyel tartományokból eltávoztak 's az 1832 oct. 16. kibocsátott ukázhoz képest a' czártól bocsánatot nem nyertek a' visszatérés örök időkre megtiltatik. Lengyelország új létszeres statutumot kap (1832 febr. 26., melly ellen a' külföldön levő lengyelek tiltakoznak) 's most Pétervárából kormányoztatik, és herczeg Paskevics-Erivanski-Warsawski helytartósága alatt örök időkre Oroszországhoz kapcsolt 's tőle elválhatlan királyságot képez. (A' többi változtatásokat lásd: Státusforma, Hadierő czimek alatt.) Némelly menekvők álruhában hazájokba visszatérvén 's ott a' lázadás' tüzét ismét felélesztení igyekezvén, az orosz kormánytól elfogattak és kivégeztettek. (Egy későbbi összeesküvés' részesei jószágelkobzással büntettettek, 1838 octoberben). A' lengyel katonaság az orosz hadisereggel egybeolvasztatott, a' lengyel nemesség az oroszszal egy lábra állitatott (1836 juliusban). Az orosz nyelv és nemzetiség hathatós eszközökkel Lengyelországban előmozditva (Lásd Oroszországot).

Digitized by Google

KRAKÓ' KÖZTÁRSASÁGA.

A. Föld és Lakosok.

1. Fekvése. K. Hossz. 36° 49′ — 37° 48′; É. széless. 49° 58′ — 50° 16′. Dél felől Ausztriától (Galliczia) a' Visztula által elválasztva; Ny. f. Poroszország (Szilézia); É. és K.f. Lengyelország.

2. Földje és égalja. Egy dombok és erdők által félbeszakasztott, jól öntözött termékeny rónaság. Főfolyam: a' Visztula, itt már hajózható. Mérsékelt, egészséges éghajlat.

3. Kiterjedése és népessége. 23′/, négyszögmérföld (1837) 131,462 lakossal, mellyből 37,027 a' fővárosra esik. E' fővárosban egyébiránt körülbelől 400 német lakik, a' többi lakos lengyel vagy zsidó (ez utóbbiból a' fővárosban 11,453, a' vidéken 2920 lakik. A' fővárosban ennél fogva a' zsidók a' népességnek ¼ részét teszik). A' krakói vidék 4 várost és 125 falut és majorságot foglal magában.

4. Termények és ipar. Gabona elegendő; főzelék és gyümölcs a' főváros körül. A' faszükséget kőszén pótolja. Kevés vas, horgany (1835: 36,902 mázsa), timsó (4987 mázsa), ólomércz (358 mázsa), ásványos viz (meleg kénforrás) Krzessowicen, jeles szarvasmarha, sertés és méh. — Posztógyártáson, csekély lenszövésen és cserzésen kivül a' fővárosban iparhiány. — Kereskedés nem megvetendő. A' bevitel Lengyelországból 1832: 2,195,575 lengyel forintot, a' kivitel pedig szinte Lengyelországba ugyanazon évben 1 mill. 336,882 lengyel forintot tett.

5. Vallás és tudományok. Római katholika vallás a' krakói püspök alatt (ki a' varsói érsek' segéde). 108 világi pap, 17 barát és 10 apáczaklastrom. A' többi keresztyén hitfelekezetek a' katholikusokkal hasonló jogokkal birnak.

Krakóban régi időktől fogva híres egyetem, könyvtárral, csillagásztoronynyal és tudományos társasággal; 1834—1835: 289 tanúló által látogatva. Az egyetemmel hajdan összekötött művészoskola a' nem régiben felállított műegyetemmel kapcsoltatott össze. Ugyanott 2 gymnasium és egy oskolatanitó-seminarium.

B. Státusalkotmány.

Krakó egy a' bécsi congressustól 1815 alapított demokratai köztársaság, Ausztria, Porosz- és Oroszország' közös ótalma alatt, örökre biztositott neutralitassal.

A' törvényhozó hatalmat egy minden esztendőben egy hónapra összeülő népképviselő gyülés gyakorolja, melly 30 követből áll, melly közül 6 a' városra, 14 a' vidékre, 6 a' senatusra, papságra 's egyetemre esik; a' többi 4 egyúttal békebiró is. A' végrehajtó hatalom a' senatus kezében van (12 tag és 1 elnök), mellynek 8 tagja a' népképviselőségtől, 4 pedig a' káptalantól 's egyetemtől választatik. 8 senator haláláig marad, 4 pedig évenként megújíttatik. — Minden (2000—2500 lélekből álló) község egy starost által igazgattatik. — Törvényszék 2 van, 1 első fokú és 1 felebbviteli birószék. Minden kerületben ('s a' kerületeknek legalább 6000 lakost kell számlálniok), egyegy békebiró van.

Jövedelem. Az 1833—1837 budgetek után közép számmal évi 1,775,766 lengyel for. és ugyan annyi kiadás is (443,941 pengő for.). — Katonaság: 100 csendőrkatona, 60 gensd'armes és 300 granátosból álló városi polgárkatonaság.

C. Történetei.

Az utolsó osztályig Krakó' vidéke Lengyelország' részét tevé; 's a' feldarabolás' alkalmával mint nyugoti Galliczia' része Ausztria alá került. Ugyanis nyugoti Gallicziával a' bécsi békekötés által 1809 a' varsói herczegséghez csatoltatott, honnét a' bécsi congressus által elválasztatván, szabad köztársasággá lőn. — Krakó városa, a' mogoloktól (1241) elpusztítva, később, mint székhelye a' lengyel királyoknak az ország első városává emelkedett, melly 70,000 lélek népességgel az ország' leggazdagabb városának tartatott. Valamennyi lengyel király, az utolsót (Poniatowsky Szaniszlót) kivéve, itt koronáztatott meg. Poniatowsky 1764 Varsóban koronáztatott. A' mostani Krakói köztársaság a' bécsi congressus' 1815 junius' 9. költ záractájában foglalt és 1815 majus' 3-dikárál szóló Ausztria, Orosz- és Poroszország közt kötött toldalékegyességnél fogva lépett életbe. A' lengyel zendülés után Krakó a' menekvőket befogadva, új zavargásoknak tűzpontja lőn, melly oknál fogva (1836 febr.) a' közönös város ausztriai hadi csapatokkal megrakatott, 's a' csend és biztosság azon előbb lengyel katonák' és haditiszteknek, kik a' védhatalmak' valamellyikéől nyert útlevelet elő nem mutathattak, hiúzésével ismét helyre állíttatott. Nem sokára a' védtatalmak' residenseitől olly hivatalos közléseket vett a' respublica, mellyeknél fogva az 1837 september 9. költ rendeletek által az alkotmány annyiban módosíttatott, hogy jövőben propaganda' tészke ne lehessen.

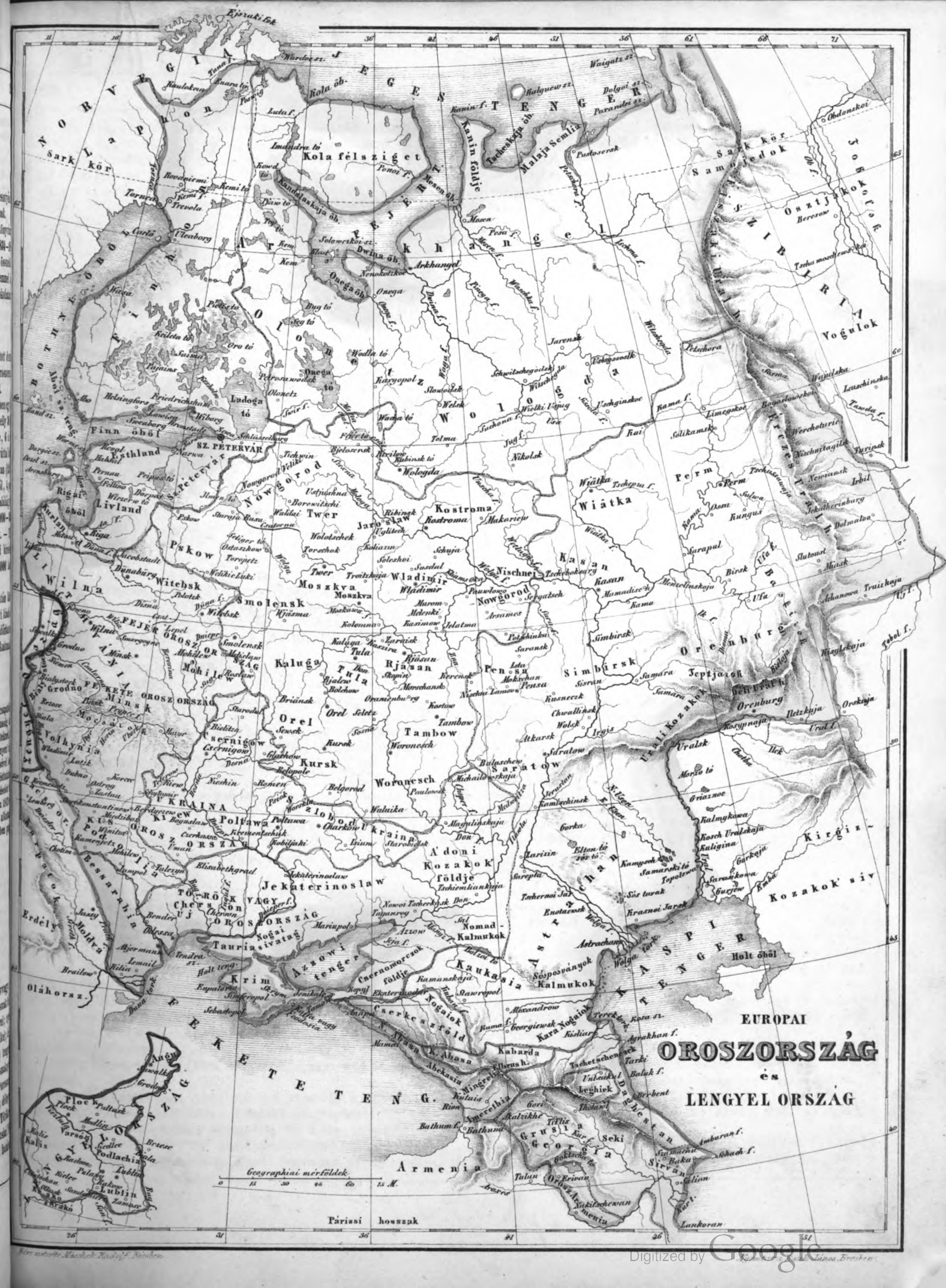
OROSZORSZÁG.

A. Földje.

(Az ország' Ázsiában fekvő részéről és ennek physicai minőségéről alább, Ázsia' leirásánál külön fogunk értekezni. — Az Oroszországgal ugyanazon királyi pálcza alatt levő lengyel királyság mint külön státus már leiratott.)

1. Fekvése. Európában (Nowaja-Semlja nélkül) 44° 30′ — 68° 70′ É. Széless., és 38° 30′ — 83° K. Hossz. (Ha pedig Ázsiábani kiterjedését 's azt, mit az orosz czár Éjszakamerikában bir, hozzáadjuk, a' keleti hosszaság 250°-ig terjed, 's az éjszaki szélesség már 38° 40′-nél kezdődik.) Keleten, de csak ázsiai részével a' nagy oczeánnal (avvagy az oroszoktól úgynevezett keleti oczeánnal) határos; éjszak felől a' jegestengerrel és (ennek öblével) a' fejér tengerrel; nyugoton a' keleti tengerrel 's a' bothni és fin tengeröblökkel; délszakról végtére a' fekete (és evvel összefüggő azovi) tengerrel és a' kaspitóval határos. Szárazon Oroszország éjszaknyugot felől Norvegiát és Svédországot; nyugot felől Poroszországot, Lengyelországot és a' Krakói köztársaságot; délnyugot felől pedig az ausztriai monarchiát és europai Törökországot érinti. (Oroszország' ázsiai része délről ázsiai Törökországgal, Perzsiával, Turkestánnal és Chinával határos. Lásd egyébiránt Ázsiát.)

Digitized by Google

EUROPAI
OROSZORSZÁG
és
LENGYEL ORSZÁG
Földirati hosszak
Párizsi hosszak
Geographiai mérföldek
0 15 30 45 60 75 M.
Digitized by Google

Digitized by Google

2. Alkotó részei. Europai Oroszország 41 nagyobb darabból áll, mellyek közül 37 helytartóságnak avvagy kormánymegyének (gouvernement), 2 kiváltságos országnak és szinte kettő tartománynak avvagy kisebb helytartóságnak neveztetik. A' helytartóságok a' következők: 1) Sz. Pétervár; 2) Eszthland; 3) Liefland; 4) Kurland; 5) Moszkva; 6) Smolensk; 7) Pskow; 8) Twer; 9) Nowgorod; 10) Olonecz; 11) Archangelsk (Nowaja-Semljával); 12) Wologda; 13) Jaroslaw; 14) Kostroma; 15) Wladimir; 16) Nishegorod; 17) Tambow; 18) Rjäsan; 19) Tula; 20) Kaluga; 21) Orel; 22) Kursk; 23) Woronesh; 24) Kiew; 25) Tschernigow; 26) Pultawa; 27) Slobodsk-Ukraine; 28) Jekaterinoslaw; 29) Cherson; 30) Tauria; 31) Wilna; 32) Grodno; 33) Witebsk; 34) Mohilew; 35) Minsk; 36) Volhynia; 37) Podolia. A' kiváltságos országok ezek: Finnland nagyherczegsége és a' doni kozakok' földje (katonai köztársaságnak egy neme); a' tartományok avvagy kisebb helytartóságok pedig ezek: Bessarabia és Bialystok. — Az 1—4 alatti helytartóságok Finnlanddal együtt közös névvel **keletiengeri tartományoknak**; az 5—23 alattiak **Nagyoroszországnak**, a' 24—27 alattiak **Kisoroszországnak**, a' 28—30 alattiak Bessarabiával és a' doni kozakok' földjével együtt **Déli Oroszországnak**, végtére a' 31—37 alattiak, Bialystok' tartományát is hozzátudva, **Nyugoti Oroszországnak** neveztetnek. Geographiai fekvésöknél fogva ezen alkotó részek így osztatnak fel:

A. **Határrészek:**

a) Éjszakiak:

A' **fejér tengeren**: 1) Archangelsk, az Uralon kezdve a' Dwinán túl; 2) Olonecz, az Onegató körül; a' **bothni és finn tengeröblökön**: 3) Finnland; — a' **finn öblön**: 4) Sz. Pétervár; 5) Reval (Esztland); — a' **keleti tengeren**: 6) Riga (Liefland); 7) Mitau (Kurland).

b) Nyugotiak:

A' **Niemenen**: 8) Wilna; 9) Grodno; — a' **Bugon**: 10) Bialystok; 11) Volhynia; — a' **Dniesztren**: 12) Podolia; — a' **Pruthon és Dunán**: 13) Bessarabia.

c) Déliek:

A' **fekete tengeren**: 14) Cherson; 15) Tauria; — **az azovi tengeren**: 16) Jekaterinoslaw. Összesen Új-Oroszország nevű főhelytartóság.

d) Keletiek:

A' **Donon**: 17) a' kozakok' földje; 18) Woronesh; — **az Okán**: 19) Tambow; — a' **Volgán**: 20) Nishegorod; 21) Kostroma; — a' első **Dwinán**: 22) Wologda.

B. **Belső részek, É.tól D.felé:**

a) **Az Ilmen és Beloserotavak közt**: 23) Nowgorod.

b) A' **Dünán**: 24) Pskow; 25) Witebsk.

c) A' **Volgán**: 26) Twer; 27) Jaroslaw; — mellék folyóvizeken, és pedig jobb felől a' Moszkván: 28) Moszkva; 29) Kaluga; — **az Okán**: 30) Tula; 31) Rjäsan; 32) Wladimir.

d) A' **felső Dniepren**: 33) Smolensk — mellékfolyóin, különösen bal felől a' **Soshán**: 34) Mohilew a' **Desnán**: 35) Orel; 36) Kursk; 37) Tschernigow; jobb felől a' **Pripetzen**: 38) Minsk.

e) **Az alsó Dniepren** jobb oldalról; 39) Kiew; — balról: 40) Pultawa.

f) A' **Donetzen** (Don' mellékfolyóján): 41) Slobodsk-Ukraina.

3. Terjedelme. Azt, mit az oroszok Éjszakamerikában elfoglaltak, beletudva: 370,000 negyszögmérföld: 1) Europában (Nowa-Semljával együtt, de Lengyelország' kirekesztésével) 69,500; 2) Ázsiában 276,000; 3) Amerikában 24,000 négyszögmérföld. Ennél fogva az orosz birodalom Europából $^2/_5$ részénél többet; Ázsiából $^1/_6$-nál többet, és az egész ismert világ' száraz fölületének **egy heted részét** foglalja el. — Bulgarin az összes orosz birodalom kiterjedését 401,536 négyszögmérföldekre teszi, mellyből europai Oroszországra (Lengyelországgal, Nowaja-Semljával 's a' következő, tőlünk Ázsiához csatalt 8 helytartósággal együtt, úgymint, Kasan, Orenburg, Perm, Wjätka, Simbirsk, Saratow, Astrachan és Pansával együtt) 98,587, a birodalom' ázsiai részére 284,449, amerikai Oroszországra 17,500 négyszögmérföldet számít. Europai Oroszország' helytartóságai és tartományai a' következő kiterjedésekkel birnak. A' zárjelek alatt levő eltérő számok Bulgarinból vétettek:

	Kiterjedés □mfdekben.			Kiterjedés □mfdekben.	
1. Sz. Petervár .	850	(880)	23. Woronesh ...	1434	(1384)
2. Eszthland....	324	(323)	24. Kiew	710	(936)
3. Liefland	938	(918)	25. Tschernigow.	1000	(1100)
4. Kurland	470	(497)	26. Pultawa	740	(1015)
5. Moszkva	474	(575)	27. Ukraina	700	(712)
6. Smolensk....	1010	(1063)	28. Jekaterinoslaw	1500	(1256)
7. Pskow	1045	(799)	29. Cherson	1200	(1664)
8. Twer.....	1135		30. Tauria (a' feke-		
9. Nowgorod ...	2580	(2282)	te tengereni ko-		
10. Olonecz	2460	(3585)	zakok' földjével)	1025	(1547)
11. Archangelsk .	14,600	(16,220)	31. Wilna	1284	(1170)
12. Wologda	8500	(7210)	32. Grodno.....	675	(755)
13. Jaroslaw.....	690	(596)	33. Witebsk.....	794	(765)
14. Kostroma	1800	(1441)	34. Mohilew.....	868	(740)
15. Wladimir ...	920	(835)	35. Minsk.....	1730	(1887)
16. Nishegorod ..	960	(870)	36. Volhynia	1353	
17. Tambow.....	1072	(1215)	37. Podolia.....	740	(738)
18. Rjäsan.....	620	(723)	Finnland.....	6400	(5300)
19. Tula	500	(553)	Bessarabia	788	(891)
20. Kaluga	400	(545)	A' doni kozakok'		
21. Orel	800	(926)	földje.....	3611	(2850)
22. Kursk.....	700	(701)	Bialystok	158	(136)

4. Földje. Az ország' tetőzete a' jeges, a' fejér, a' keleti, továbbá a' fekete tenger 's a' kaspi tó felé lejtős. Déli részében roppant, nagy részint erdőtlen sivatagok terjednek el. Általjában véve europai Oroszország nagy rónaságokból áll, legnagyobb része sík mélyföld és kiterjedéséhez képest felette kevés hegyei vannak.

Hegységek: 1) Fő és egyszersmind éjszak felől ázsiai határhegység a' minden szélességfokon átvonúló **Ural** (különböző nevezetek alatt, úgymint: éjszaki részében jugori Ural; közepen és pedig Ázsiában werchoturi és katharinenburgi Ural; délszak felől oremburgi vagy kirgízi Ural), erdőségekkel elborítva 's középső részében alacsonabb, mint éjszaki és déli szélein, hol a' hegység' egyes csúcsai 5500'—6000'-ig emelkednek; 2) a' **finn- és oroszlapp** hegyek, Finnlandból Lapplandon keresztül a' fejér tengerhez vonúlók, magosságuk csekély; 3) D.Nyugot felől a' **Karpat** hegység' bérczes előfokai, mellyek a' Dniestr' hosszában Podoliában egészen ellapúlnak; 4) a' fekete tenger felé: a' **tauriai** hegyláncz, az Ázsiából jövő Kaukasus' folytatása, és a' tauriai félszigeten Csadürdag' környékén 4700' magosságot elérvén. Oroszország' belsejében a' szélesség 56° alatt magos és messze kiterjedő (**alaunak** nevezett) hegyhát, mellynek egy részét a' 1000' magos wolchonski erdőség teszi. — A' legnagyobb sivatagok ezek: A' Pecsora sivatag; a' nagy és (felette termékeny földdel bíró) kis Jaroslawi sivatag; a' doni, végül az azovi sivatag.

Általában nagy része a' felszínnek részint a' föld' physicai mineműségénél fogva (homokos vidékek, mocsárok, hegységek), részint pedig az éjszaki ellenséges éghajlat miatt, a' szónak igazi értelmében terméketlen. — Herrmann K. T. az europai Oroszországban míveletlenül heverő földet az egész kiterjedésnek $^1/_3$ részére teszi.

Tavak: Valamennyi az ország' éjszaki részében. 1) Legéjszakiabb: **Enara**, a' Taswig által a' jegestengerrel; dél-

Digitized by Google

kelet felől: Imandra, a' fejér tenger' kandalskai öblével; 2) a' fejér tenger és finn öböl között: Onega, lakott szigetekkel, 30 mérföldnyi hosszú és 10 mérföldnyi széles, délnyugot felől a' Swir által a' Ladogával, melly a' legnagyobb (292 négyszög mérföldet elfoglaló) és leghalasabb tó Európában, de a' futó homok miatt hajózásra nézve veszélyes, 's a' Newa által a' finn öböllel; 3) déliebb fekvésű az Ilmen, 6 mérföldnyi hosszú, a' Wolchow által a' Ladogával; ettől 4) nyugot felől a' Peipus (Csudszkoi), 12 mérföldnyi hosszú, 8 mérföldnyi széles, a' Narwa által a' finn öbölből; 5) ezeken kívül még a' Beloscro (fejértó, minthogy vize a' márgaiszaptól fejér szint veszen fel), az Onegától, délkelet felől a' Sheksna által a' Volgával összeköttetésben. — Finnlandban (mellynek felszinéből a' vizek egy harmadrészt foglalnak el) a' legnevezetesebbek: a' Saimen, a' Woxa által a' Ladogával; és nyugot felől a' Paijäne, a' Kymene által a' finn öböllel összefüggő.

Folyóvizek. 1. A' jegyestengerbe szakadnak K.ről N.felé: Pecsora (az Uralról, jobb felől az Usával, bal felől az Ishmával). — Mezen, balfelől a' Washkával a' fejér tengerbe. — Dwina, Suchonából nyugot felől és Jugból délfelől képezve, csakhamar jobbról a' hajózható Witshegdával egyesülve, azután balról Wagát, jobbról Pinegát fölvéve a' fejér tenger Archangeli (Dwinskaja) öblébe, forrásfolyóival 160 mérföldnyi huzam után szakad.

2. A' keleti tengerbe: 1) Tornea, vég éjszakról dél felé a' bothni öböle, a' Muonio Svédországi határfolyóval. — 2) Kymene, a' finnlandi Paijänető kifolyása, számos akadozások után a' finntengeröbölbe. — 3) Newa, a' Ladogatóból, csak 8/4 mérföldnyi hosszú; egészen hajózható, Sz. Pétervára mellett a' finn öbölbe. — 4) Narowa, a' Peipus' kifolyása a' finn öbölbe. — 5) Pernau, a' rigai öbölbe. — 6) Düna (Dzwina, lett nyelven Drugova), az alauni hegységből, hamar hajózható, de számos sekélységgel és örvénynyel, 142 mérföldnyi hosszú a' rigai öbölbe. — 7) Niemen, csak hamar Lengyelországba átmenő 's határfolyam Poroszország felől (itt Memel). — 8) Bug, határfolyam Ausztria' (Galliczia') oldaláról, Lengyelországon keresztül a' Visztulába.

3. A' feketetengerbe Ny.ról K.felé: 1) Duna (a' Pruth-al), határa Oroszországnak az ozman birodalom felé. — 2) Dniestr, Ausztriából (Gallicziából), a' jampoli zuhatag' daczára hajózható. — 3) Dniepr, a' wolchonski erdőségből, jobb felől a' Pripetz-el és torkolata előtt a' Bog-al, balról a' Soschá-val és Desná-val 240 mérföldnyi hosszú vonal, mellyen a' hajózás számos örvénytől és zuhatagtól akadályozva.

4. Az azovi tengerbe: a' Don az Iván' tavából (Iwan Osero) Tulában, jobb felől a' Sosnával, Donetz-el; bal felől a' Woronesh-el, Khoper-el, Medweditzá-val, Sul-al, Manithsal; 280 mérföldnyi hosszú, felette számos sekélységgel.

5. (Ázsián keresztül) a' Kaspitengerbe: a' Volga, az orosz birodalomnak legnagyobb 's minthogy a' legtemékenyebb részeken átfoly 's azokat (mint egy második Nil) öntözgeti, legfontosabb és legjótékonyabb folyóvize; az alauni hegyekből a' szélességnek 57° alatt a' Twer helytartóságból; az europai részen jobb felől az Okával (és Moszkvával), bal felől a' Twerzával, Kostromával 's a' t. (Lásd Ázsiát), — többnyire keleti, csak később, midőn az ázsiai Kasan helytartóságba átlép, déli irányú, egészben 495 mérföldnyi hosszaságon túl, 's legnagyobb részint hajózható.

Csatornák. Egy háromszoros csatornarendszer köti egymással össze különféle utakon a' keleti és kaspi tengereket: 1) A' Wishnei-Wolotshoki csatornarendszer (a' Newa, Ladogacsatorna, Wolchow, Msta, Mstino-tó, Zna, Twerza által) a' Volgát (következéskép a' kaspi tengert) a' keleti tengerrel összekötő 's 1704 1784 építve. — 2) A' Tichwini csatornarendszer, a' Newa, Ladogacsatorna, Säss, Tichwinka, Somina, Gorjum, Tshagodosh és Mologa' (a' Volga' mellékfolyója) segitségével; 3) a' Mária-csatornarendszer, a' Newa, Ladogacsatorna, Swir, Onegacsatorna, Wytegra, Máriacsatorna, Kowsha, Belojető, Sheksna (a' Volga' mellékfolyója) által a' keleti és kaspi tengereket egymáshoz kötő. Könnyen átláthatni, hogy ezen három csatornarendszernél a' Ladogacsatorna az egész hajózásnak főpontja. Ezen csatorna 15 mérföldnyi hosszú 's a' végett épitetett, hogy rajta a' Ladogató' sekélységei kikerültessenek. Ezen legtöbbet használt csatornája Oroszországnak a' tó mellett húzódik el, 's évenként 25,000 hajó jár rajta. — A' többi csatornák' sorából a' legnevezetesebbek: 1) A' Kubanski avvagy Würtembergi Sándor herczeg' csatornája, csak az imént 1828 befejezve, melly a' Scheksna, Kubanskitó, Suchona és Dwina által a' fejér és kaspi tengereket egymással összeköti. — 2) A' Berezina avvagy Lepelsi csatorna Witebsk helytartóságában, a' Dunát a' Dniepr-el, következéskép a' keleti és fekete tengert összekapcsoló, 1797—1801 építve. — 3) Az Oginski csatorna, a' Niement (a' Shara, Jasolda, Pripetz által) a' Dniepr-el összekötő és 1803 befejezve. — Most a' Moszkva és Volgának az Istra, Sestra és Dubna általi összeköttetésén dolgoznak. — A' két javaslott csatorna a' Donnak Volgával, tehát a' fekete tengernek a' kaspitóvali összeköttetésére 1) az Ilawlja és Kamyshinka és 2) az inpifani csatorna által (a' Don, Shat, Upa és Oka' segítségével) még bevégezve nincsenek.

5. Éghajlat. A' szélesség' 50° alatti fekete tenger körüli déli tartományok' kivételével (hol a' tavasz 's az ősz a' legszebb évszakok 's hol a' kevessé havas tél inkább nedves 's a' nyár többnyire száraz), europai Oroszország' legnagyobb részének a' széless. 50—62° alatt hét hónapig tele és öt hónapig nyara van, uralkodó keleti és még többször nyugoti szelekkel. A' téli fagy esztendőnként 24° Réaumur, sőt december és január' közepén néha 30°-ot is elér; 's a' vizek november' közepétől fogva aprilis közepéig rend szerint jéggel borítatvák. Ugyan annyi fokkal nulla fölébe emelkedik többnyire a' nyári meleg is. Égi háború ritkán van 's a' két évszak csak kivételként mutat rögtöni mérsékváltozásokat; miért is Oroszország' égalja általjában igen egészségesnek tartatik. A' sz. zsinattól évenként közrebocsátatni szokott halálozási lajstromok szerint (mellyek azonban csak a' görög-orosz óhitű egyház' tagjait foglalják magokban) az évi szülöttek' száma a' holtakét 1/4 millióval meghaladja. 1819-ben a' megholtak közt 1094 egyén találtatott 100 évesnél korosabb; 324 több 105 éves; 179 több 110; 98 több 115; 56 több 120; 23 több 125; 13 több 130 évesnél; 's végül 2, melly a' 146—150 közötti kort elérte. A' legnagyobb halandóság (a' gyermekség' első 10 éveit kivevé) a' 60—65 évek közé esik. — Magos éjszakon a' széless. 62° túl, Oroszország a' scandinaviai félsziget' (Svédország és Norvegia) hasonló szélességi részeivel ugyanazon éghajlattal bir; 's a' nappalok 's éjjelek' hosszai is tökéletesen megegyeznek egymással. A' széless. 66° alatt junius' 21. nincs nap' nyugta 's december' 21. nincs nap' költe. A' 64°-tól fogva a' marhatenyésztésnek sok akadályokkal kell küzdeni 's a' földmívelés rend szerint gyökerek termesztésére szorítkozik.

A' széless. 67° túl szálas fa már nem tenyészik, hanem csak szegényes és elkorcsosúlt bokrok. — Mindazáltal europai Oroszországban a' mondott szélességi fokok alatt a' lég sokkal szelidebb, mint az ázsiai részben ugyanazon szélességek alatt. — Összes Oroszországot, Európában és Ázsiában, éghajlat' tekintetéből, 8 földhuzamra oszthatni: 1) jeges földhuzam állandó lakosok nélkül; 2) mohos pusztai földhuzam, hol örökké befagyott földön csak moh terem, itt ott vándorló népcsoportoktól lakva; 3) erdei és marhatenyésztési földhu-

Digitized by Google

zam, mellynek déli részében a' földmívelés és marhatenyésztés' kezdete mutatkozik; 4) a' kezdő földmívelés' földhúzama, mellynek déli határa a' szélesség' 63 foka; 5) az állandó földmívelés' avvagy a' rozs' és len' földhuzama, melly a' szélesség' 51°-ig terjed 's a' birodalom nagyobb részét magában foglalja; itt azonban a' nyugoti és keleti részek között felette nagy a' különbség; 6) a' buza és fagyümölcs' huzama (mind a' kettő itt bőven terem, ámbár már az 5-dik földhuzamban is fordúlnak elő); e' földhuzam a' szélesség 48°-ig megyen és számos kopár vidéket foglal magában; 7) a' tengeri és bor' földhuzama, Új-oroszországot, a' doni kozakok' földjét, Astrachan helytartóságát és Caucasia tartományt, és 8) az olajfa, selyembogár és czukornád' földhuzama, Tauria és Transcaucasia' déli részeit magában foglaló.

6. Terményck. 1) Ásványok. Ércz az europai bányákban kevés; mindazáltal vas nemcsak jeles minőségű hanem sok is europai Oroszország' számos tartományiban, 's ezen kívül kevés veres réz és ólom; de az ázsiai részek annál gazdagabbak. Összesen hivatalos közlemények szerint 1836: 406 pud (egyegy pud = 40 orosz font; egy orosz font = $^{73}/_{100}$ ausztriai font) = 28,420 marca, és 1837: 440 pud = 31,600 marca arany, mellynek tartalmát általjában 92¼ percent aranyra és 7¼ percent ezüstre tehetni. Egy ország sem bővelkedik annyi aranynyal mint az orosz birodalom, kivált az Ural' nyugoti része, hol e' nemes ércz' legnagyobb része az aranyban gazdag homok' kimosása által nyeretik; 1823—1838 az Ural maga 4382 pud vegyes aranyat adott, 's ha ehhez még az Altaiból és a' Nercsinsk körül nyert 622 pud hozzáadatik, úgy 5004 pud keletkezik, melly sommában 4494½ pud tiszta arany és 388 pud ezüst foglaltatik; a' huták' ezüstfénye után e' mennyiséghez még 255 járúlván, a' tiszta arany' összes mennyisége 4750 pudra rúg, mi a' pénzverés' költségeit lehúzván, vert pénzben közel 236 millió bancorubelt avvagy 22,467,000 aranyat (mintegy 100 millió pengő forintot) tett. — Platina (hasonlókép az Uralban) 1823—1838 összesen 1259 pud; 1836 több 117 pudnál. 1828 óta platinából pénz veretik (az 1823—1838 közötti 16 évben 2,458,000 platina-rubel); ezüst (1836) 1200 pud, főkép az Altaiban és Nercsinsk' vidékén; legújabb időkben ezüsterek az Uralban is felfedeztettek; veresréz (1836) 240,204 pud; ólom (1836) 40,900 pud; vas évenként 6½ millió mázsa öntött 's egyéb vas; (1830) 11,700,000 pud öntött és 8,800,000 pud egyéb vas. Az évenként nyert érczek' összes értékét 70 millió rubelre tehetni; ón valamint egy új érczncm, iridium, melly a' platinánál nehezebb, csak az imént találtattak. — A' timsó és gáliczfőző intézetek (Tambow, Jaroslaw, Rjäsan, Kaluga és Pensa helytartóságaiban) 1832: 14,661 pudot szolgáltattak. — Só részint főzőhutákban (Perm helytartóságában 6 millió pudnál több), részint bányákban (Orenburgi Ilecz nevű folyó mellett), részint sós tavakból (mikhez főkép a' tauriaiak, az Elton Saratow helytartóságában, az Inderskon a' kirgíz-sivatagban és a' bessarabiaiak tartoznak) összesen 10—11 millió mázsa; 1832: több mint 22, 1833: közel 30, és 1836: 18,600,000 pud. Egyébiránt tengeri sót is főznek. — Salétrom nagy bőségben a' nyugoti és déli tartományokban. — Kőszén Olonecz, Kalugában, a' doni kozakok' földjén, és Jekaterinoslaw helytartóságában; de csak ez utóbbiban, hol a' telepek roppant kiterjedésűek és közel 500 négyszög mérföldet elfoglalnak, és a' doni kozakok' földjén kiásva, 1833 csak 503,000 pud. — Barnaszén és gyeptőzeg szinte bőven, de használatlanúl. — Drága kövek; 1829 óta szép sükerrel az Ural' nyugoti részén gyémántok kerestetnek. Az első urali gyémántot báró Humboldt 1829-ben oroszországi tudományos utazása' alkalmával fedezte föl egy kristályban, mellyet Polier grófnő aranymosásába egy gyermek hozott volt; 1832 óta az Ural hegységben Katherinenburg' vidéken smaragdok találtattak, és Jekaterinenburgtól mintegy 14 mérföldnyire jeles topázok és aquamarinok találtatnak. (1828 egy 6 fontos darab aquamarin találtatott). Hegyikristály: Olonecz és Tauriában. Mária' üvege (1 négyszög lábnyi táblákban) a' Solowezko szigeten, a' jeges tenger' Onegaöblében. — Pecsétföld és tajtkő Tauriában. — Porczellánföld: Csernigow és Jekaterinoslawban, hol nem régiben egy gazdag telep fedeztetett föl. — Nagy granitdarabok Finnlandban (Nagy Péter' szobrának talpa Sz. Pétervárott 40,000 mázsányi. Még nagyobb azon granitdarab, mellyből a' nem régiben Sz. Pétervárott felállított Sándoroszlopot faragták, melly minthogy hosszasága 98, vastagsága pedig 22 lábnyi, körülbelől 9,576,000 fontra becsültetett.)

Ásványos víz, — néhány savanyú vízen (Tambow [Liperg], Olonecz és Twerben), és egy kurlandi kénfürdőn kívül — europai Oroszországban felette kevés vagy legalább ismeretlen és keresetlen, mivel az orosz csak gőzfürdőire szorítkozik. Ázsiában a' Caucasus' ásványos forrásai és az Orenburgi helytartóságban találtató Serjiewi ásványas vízek látogattatnak.

2) Növények. Bor Bessarabiában, Cherson helytartóságában, Tauriában és a' doni kozakok' földjén (jeles veres és fejér champagnei, kitűnő jelességű bor Garonne melléki vesszők után, azon kívül rajnai és görög eredetű szőlőkből; a' bortermesztéssel a' szőlő' hazájából beköltözött szőlősgazdák, legújabban Bessarabiában svajczi földmivelők is foglalkodnak; 1826 a' bessarabiai bortermesztés 45,000 akó jeles bort szolgáltatott; mindazáltal a' legjobb orosz bor Tauriában terem, főkép Sudagh, Koos és Lambat' vidékein). 1835 a' Chersoni helytartóságban 211,000 és Tauriában 356,000 akó veres és fejér bornál többet nyertek; a' doni kozakok' földjén a' bortermesztés a' lakosoknak egyik főfoglalatosságát teszi; az itt termő bor mindazáltal gyenge, vizes és könnyen megsavanyodik. Kisebb kiterjedésben a' bortermesztést Jekaterinoslaw helytartóságában 's Podoliában is űzik; hol azonban 1835-ben az összes termés csak 10,924 vederre (wedro) ment. — Gyümölcs: Cseresznye Wladimir körül; alma Moszkva körül; a' különböző almafajok közül a' kinewit, azután az átlátszó úgynevezett üveges almát legjobbnak tartják, mind kettő az Okán és több Volgamellékfolyókon terem; dió déli Oroszországban, főkép Tauriában, a' hol Lambertdió, mandola, olajbogyó, füge 's a' jóizű sinapa-alma is terem. A' gyümölcstermesztést főkép a' koronai gyümölcsös kertek, nevezet szerint a' Nikitini Tauriában, mozdítják elő. A' mogyorót nagyon szereti az orosz, 's ez a' legdéliebb tartományoknál kezdve a' sarki égöv' széleig mindenütt találtatik. Mindenféle megehető bogyókkal, mellyek közül sok csak az éjszaki vidékeken terem, úgymint: a' mamura, maroska avvagy jegesbogyó, a' klynoka avvagy mohosbogyó, Oroszország gazdagon el van látva. — Gabona: főkép a' keleti tengeren, Lieflandban, Kurlandban, a' hajdani lengyel tartományokban és a' nagyorosz helytartóságok' legnagyobb részében. Burgonya gyéren, leginkább még a' kelettengeri tartományokban. — A' földmivelésre körülbelől $^{3}/_{20}$ része fordíttatik a' kiterjedésnek; azaz 402 millió dessätina közül, mellyből az orosz birodalom Szibiria és Caucasia nélkül áll, mivelt föld vagyon körülbelől 61½ mill. dessätina. Az 1816—1820 közötti öt év' átmérője szerint Oroszországban évenként 280 millió csetvert (talán cseber; egy csetvert = $27^{79}/_{100}$ bécsi Achtel = $5^{8}/_{10}$ véka, azaz körülbelől 2 pesti = 3 pozs. mérő) gabonát arattak. 1804-ben azonban még csak 186 csetvertet arattak. 1832 őszi gabonára 19,269,000 és 1833 tavaszira 28,920,000 csetvert magot számítottak. 1837: 2 mill. 828,251 csetvert gabona 38,929,975 rubel' értékében kivittetett. Mindazonáltal a' földmivelés még nem érte el a' tökélletesség' magosabb fokát. Bulgarin a' mivelt földet az egész birodalomban 100 millió dessätinára teszi. — Lóhere ritkán

Digitized by Google

találtatik; a' rétek' javítására, mellyeknek összes kiterjedését europai Oroszországban 13 millió dessätinára becsülik, általjában kevés gond fordíttatik. — Kertinövények a' széless. 62°-ig, Sz. Pétervár és Moszkva körül jeles spárga (néha gyermekkar vastagságú). Főzelék főkép a' Volgahelytartóságokban; Jaroslaw helytartóságában a' Rostowi kerületet csupa konyhakertészek lakják, kik kereset végett évenként egész Oroszországot bevandorolják. Legnagyobb kiterjedésben termesztetik a' fejeskáposzta, ezen kedvelt nemzeti étele az orosznak, azután mindenféle répa, hagyma, ugorka, dinnye (ezek azonban csak a' déli vidékeken). — Kender és len felesleges és kitűnő jelességű (úgy hogy magvát külföldön nagyon keresik), a' középső vidékeken és innen a' széless. 60°-ig. 1837 len 2,317,695 pud 23,129,020 rubelért; kender 2,828,251 pud 34,304,386 rubelért; len- és kendermag 19,652,052 's végül len- és kenderolaj 2,632,474 rubelért vitetett ki. — Dohány a' Dunán, a' Dniepren, a' Pruthon 's általjában a' déli tartományokban. Az Ukrainában, hol a' dohánytermesztés Oroszországban legerősebb, esztendőnként 300,000 pudot nyernek. Most szép sükerrel americai dohányt is termesztenek Saratow, Orel, Charkow és Tauria helytartóságiban. — Olajnövények, mint: repcze, mustár, napvirág. — Komló az Ukrainában és a' Volgán, vadon is, de nem a' legjobb minőségű. — Fa, mindenütt, sőt egy pár erdőtlen pusztaságot a' Dniestren, Dniepren és Donon (hol ganéjjal tüzelnek) kivéve, többnyire bőven. Ujabb időkben azonban e' tekintetben némi változás történt. Az erdők a' gabnatermesztő vidékeken nem mivéltettek 's nagy részint elpusztíttattak. Még most is ugyan 180 millió dessätina erdőséget emlegetnek, mellynek $^2/_3$ a' koronáé, de ezen roppant számba olly vidékek is betudvák, mellyek ma már fahiányt éreznek. Így például a' híres muromi erdőség jelenleg cserj, 's a' felséges briánski erdők egészen eltüntek. Europai Oroszországot az erdőségekre nézve három részre oszthatni, tudniillik éjszakira, fában gazdagra, a' széless. 57°—67° alatt; középre fa dolgában kimerítettre, a' széless. 50°—57° alatt; és délire fában szükölködőre. Az éjszaki részben főkép az Archangel, Wologda és Olonecz helytartóságok tünnek ki, mint a' mellyek europai Oroszország' erdőségeinek felét foglalják magokban 's mellyeknek népessége az egésznek csak $^1/_{10}$ részét teszi; a' széless. 60° alatt az éjszak' tűleveles 's a' délnek lombos fái egymással találkoznak. A' tölgyek e' szélességi fokig ritka szépségűek. Ritkább fanemek: terpentinfa, balzsamnyárfa, epresfa Tauriában. A' Wolchonski erdő egyike a' legnagyobbaknak 's a' Bialoviczai (Grodnó helytartós.) őserdő 30 négyszög mérföldre terjed.

3) Állatok. Ló (körülb. 12 millió) több faj, a' kurlandi és lieflandi fajok' kivételével, többnyire kicsiny és nyomorúlt külsejű, de tartós, itt ott országos ménesek által (a' leghíresebb ménesek' egyike az Orlow-Csesmenski grófnéé Woronesh helytartóságában a' Chejenow nevű falu' szomszédságában, 1320 arab, angol 's a' t. fajú lovakkal) nemesítve 's egyike a' fő kiviteli czikkeknek. — Szarvasmarha (körülbelől 19 mill. darab) nagy számmal, kivált a' közép és déli részeken, istállózás nélkül legelőkön hizlalva 's kivíve. Az éjszaki részeken kicsiny és sovány; az Archangel helytartóságban azonban a' Dwinán, jeles borjúhizlalás 5 mázsányi súlyig. A' Bug és Dniepr között Bessarabiában bivalok; a' bialowiczai nagy erdőségben még bölényck is, mellyekre itt, minthogy a' világ' többi részeiből már kivesztek különös gond fordíttatik. Juhok (közel 36 millió) és pedig 3 faj- a' közönséges orosz juh, durva és kemény gyapjúval (főkép Wologdában); a' tauriai kisjuh finom és selymes 's a' tauriai nagy juh szőrös gyapjuval (mellynek korcsfaja a' szürke bodorbundás bárány); a' német juh a' lengyel és kelettengeri tartományokban 's elfajzása a' szarvas juh (néha négy szarvval is). A' nogayok Tauriában sok kövérfarkú juhot tenyésztnek, mellyeknek farka 10—30 fontnyi kövérségből áll. A' földmívelést 's marhatenyésztést a' birkászat jelenleg Oroszországban nagyon hátra veti. 1803 Oroszországnak még nem voltak merinói, de azóta a' selyem-birkatenyésztés nagyon elterjedt, kivált Liefland, Esthland és Kurland kelettengeri tartományokban 's a' déli helytartóságokban. Nagy merinonyájak vannak Cherson helytartóságában, Pultawában (Rasumovsky gróf birkászata 54,000 darab merinóból áll), Jekatherinoslawban, Charkowban és Tauriában, 20—30,000 darabból álló nyájak nem igen ritkák (Tauriában egy beköltözött franczia 60,000 igazi merinót bir). Ugyane' félszigetre nem kevesebb mint 7 millió darab birkát számítnak, mi majd hihetetlen. A' moldvai anyajuh merinokossal párosúlván a' legfinomabb báránygyapjút adja, melly az igazi spanyol gyapjuval hasonbecsűnek tartatik. — Kecske a' széless. 60°-ig háziállat, némelly falvakban 500 darab. Az angorakecskével több helyütt, mint péld. Podoliában sikeres probák tétettek. Pusztai kecske Podoliában és Tauriában. — Sertés (körülbelől 16 millió darab) a' széless. 57°-ig szinte háziállat, legjelesebb faja a' kozakok' földjén a' Don' mellékén. A' disznózsir és serte nevezetes kiviteli czikket tesz; az utóbbiból évenként mintegy 5 millió rubelért szoktak kivinni. — Az egypúpos teve a' fekete tengeren és a' kalmukoknál a' doni kozakok' földjén. A' kétpúpos ritkán találtatik. — Az iramszarvas a' lappok' és szamojédok' legközönségesb házi állata, mellyből egyesek 1000—2000 darabból álló nyájakat birnak. — Vadak sehol sem tenyésztve, mindazáltal felette bőven. Medvék és jávorok a' lengyel tartományokban hajdan nagy számmal, jelenleg ritkábbak, a' farkasok maiglan is számosak. — Szárnyasállatok: kivált tyúkok és ludak. Az arsamasi füstölt ludakkal (Nisegorodban) egész Oroszországban kereskedés üzetik. Éneklő madarak több vidékeken nagy számmal; a' tulai és kalugai fülemilék nagyon dicsértetnek. A' madarak közül vannak még: pusztai tyúkok, fürjek, mellyek besózva hordócskákban szétküldetnek, pelyhesmadarak 's a' t. — Méh mind vadon mind tenyésztve, kivált a' Volga, Oka, Dniepr és Don' mellékein, Nyugoti Oroszországban (hajdani lengyel helytartós.) és Kisoroszországban, hol a' méhtenyésztés a' gazdasági iparnak egy fontosabb ágát teszi. A' kisoroszországi méhtenyésztés fontosságát mutatja azon körülmény, mi szerint Pultawa helytartóságában 1832: 360,069 méhkas találtatott, melly után a' lakosok 52,000 pud mézet és 8000 pud viaszt, összesen pedig 771,000 rubelt nyertek. Újoroszországban, Bessarabiában és a' transcaucasiai tartományokban szép sikerrel foglalkoznak a' méhtenyésztéssel. Az oroszok leginkább a' fejér mézet szeretik, mellyet lipecznek (hársméz) neveznek. — A' selyembogárral még csak kisérletek tétetnek a' déli tartományokban, mindazonáltal az 1833—1835 három esztendőben 9 tartomány 929 pud és 15 font (tehát közép számmal évenként 309 pud és 32 font) selymet adott; mihez még a' transcaucasiai tartományok' selymét kellene adni, de mellynek mennyisége ismeretlen. — A' rovarok közül a' sáska a' déli tartományokban, hol milliónyi seregenként megjelenik, nagy pusztításokat tesz. — Halak és vízi állatok nagy számmal és különfélék; az éjszaki jeges és fejér tengerben czethalak és rozmarak, kabljauok (tőkehalak) és szentfélszegek (e' két utóbbiból 215,000 pud 540,000 rubel' értékében), heringek (évenként 270,000 pud); a' mondott tengerekhez tartozó folyóvizekben lazaczok, harcsák, vizák és pontyok; a' keleti tengerben nevezet szerint apró heringek (a' monda szerint egykor egy huzásra 30,000 darab); heringek a' fekete és azovi tengerekben, és kivált a' Kamis-Burun öbölben olly nagyok és kövérek, hogy néha 1$^1/_2$ fontot is nyomnak, 's itt az évi heringfogás 2 millió darabra tétetik, azon kívül a' Dniepr' torkolatainál évenként 2$^1/_2$ millió darab, 's a' fekete

Digitized by Google

tengerben általjában osszeter, bjeluga, szevruga, és makrél nagy számmal; az azovi tenger' éjszaki partján a halak néha rendkívüli mennyiségben sereglenek össze. A' birodalomnak leggazdagabb halászata mindazáltal a' kaspi tengerben és a' belé szakadó Volga, Ural, Kur, Terek 's a' t. folyóvizekben vagyon; hol nevezetesen számos vizák, tokok, szevrugák, sőregek 's a' t. fogatnak 's nagy mennyiségű mind halikra mind vizahólgag avvagy halenyv nyeretik; a' fokok és sőregek főkép a' Volgában, a' kaspi és az azovi tengerekben találtatnak. A' földközi tavak közül némellyek hal dolgában nagyon gazdagok; tengeri kutyákat az Onega és a' Ladoga táplálnak. Az orosz vizek' évi halászatát Herrmann (*description statistique des pécheries en Russie*) közel 9 millió rubelre becsüli; nevezet szerint a' kaspi tengerét 5,507,298 rubelre; a' fekete tengerét 1,309,470; a' fejér és jeges tengerét 146,470; a' keleti tengerét 399,775; a' nagy földközi tavakét 893,000; a' Volgáét 433,573; a' többi folyóvizekét végül 176,850 rubelre. Ezen régiebb időkből való adatok mindazáltal jelenleg már nem állanak; mert újabb időkben a' halászat' fontossága annyira emelkedett, hogy 1830 az egy kaspi tenger' 's a' beléje szakadó vizek' halászata halat, halikrát és ennyvet 9 mill. 400,000 rubel értéknyit adott. Sőt egy 1835-diki miniszteri jelentés szerint az Astrachan helytartóságából és az urali kozakok' földjéről kivitt halakat és halproductumokat évi 15 mill. rubelre becsülik.

B. Lakosok.

1. Származások. Azon 40 különböző nyelvet beszélő 80 — 100 nemzetek közül, mellyeket az orosz összes birodalom magában foglal, europai Oroszországra mintegy 17 esik 's ez a' következő főtörzsökök alá sorozható:

1) Szlávok, szláv nyelvvel. Ide tartoznak *a)* az oroszok külön szójárással és külön (görög minta után készült) alphabetummal; főtömege a' népességnek, Oroszország közepét elfoglaló. Az oroszok ismét 3 főágra oszolnak: nagyoroszok, kisoroszok és rusznyákok. A' kozakok részint a' nagy- 's részben a' kisoroszokhoz tartoznak. — *b)* Lengyelek, a' nyugoti, hajdan lengyel tartományokban. — *c)* Szerbek és bolgárok csak egyenként mint gyarmatosok, Jekatherinoslaw és Cherson tartományaiban.

2) Törzsökrokonai a' szlávoknak: *a)* Lithvániaiak Wilna helytartóságában, hol főtömegök létez, azután Grodno, Minsk és Witebskben; *b)* Lettek, Sz. Pétervár helytartóságában, Lieflandban és Kurlandban; *c)* Kurok Kurlandban.

3) Finnek. Ide számíthatók: *a)* a' tulajdonképeni finnek Finnlandban, saját nyelvökön Suomalainok (mocsárok' lakosi); — *b)* a' Lappok a' legéjszakiabb részekben (nomadok); — *c)* az Eszthek Esztlandban és Lieflandban; — *d)* a' Livek Lieflandban; — *e)* a' Cseremisszek a' Volga' bal partján Nisegorod helytartóságában; — *f)* a' Mordvinok (Mordvanok) a' Volga' jobb partján és az Okán szinte Nisegorodban; — *g)* a' Syrjänek és Permiek Wologdában; — *h)* a' Csuvasok Nisegorodban. A' négy utóbbi még igen vad 's a' nomadélettől el nem tud szokni.

4) Tatárok és Nogayok a' déli vidékeken, Jekatherinoslaw, Cherson és Tauriában. Maradványai a' Kipcsak' csordájának. (Lásd a' Történeteket).

5) Mogolok, a' kikhez a' doni kozakok' földjén tartózkodó kalmukok is tartoznak.

6) Szamojedok Archangelskban a' jegestengeren.

7) Germánok, mint svédek Finnlandban, mint németek a' kelettengeri tartományokban, mint gyarmatosok kivált Tauriában és Bessarabiában, Oroszország' belvárosaiban a' kereskedő és műiparos osztályokhoz tartozók avvagy tudományokat mívelők. Az egész birodalomra 210,000 németet számítnak. 1838 általjában volt: 371 német, bolgár, zsidó és görög gyarmat, összesen 296,382 lakossal.

8) Zsidók nagy számmal a' hajdani lengyel tartományokban. Nyilvános lapok szerint (1836) Oroszországban volt 1,033,141 zsidó, és ebből 143,402 Kisoroszországban, 49,659 Újoroszországban, 24,132 a' kelettengeri tartományokban, 9558 a' caucasusi vidékeken, a' többi mind Nyugotoroszországban avvagy a' hajdani lengyel tartományokban.

Ezen néptörzsökökön kívül főkép a' déli tartományokban 's a' két fővárosban: örmények, görögök, oláhok, moldvaiak, bolgárok, ozmánok, olaszok, angolok, francziák és czigányok.

2. Népesség. Az orosz birodalom' lakosinak száma a' pénzügyi miniszterium' hivatalos jelentése szerint (1836): 59,133,566 egyén (28,896,223 férfi és 30,237,343 nőszemély) volt. E' számból azonban kihagyattak a' rendes katonaságnál és hajóseregnél szolgáló alsóbb rangú katonák és a' hazabocsátottak, feleségeikkel és gyermekeikkel együtt, kiket hozzá tudva, az összes népességet 61 millió lélekre tehetni. E' roppant számhoz járúlnak még a' fekete és kaspi tengerek között lakó vad népek 1,445,000 fővel. A' kirgízeknek, valamint az orosz főuraság alatt de az orenburgi és szibiriai vonalokon túl lakóknak, úgy szinte a' déli Szibiriában tartózkodó kettős adót fizetőknek számát közelítőleg sem tudhatni. — E' roppant néptömegből europai Oroszországra (Lengyelország nélkül) 44 1/2 millió esik. Az egyes helytartóságok, tartományok' és földek' népességei ezek:

	Lélek.		Lélek.
1. Sz. Pétervár	980,000	22. Kursk	1,500,000
2. Eszthland	280,000	23. Worones	1,500,000
3. Liefland	740,000	24. Kiew	1,500,000
4. Kurland	503,000	25. Csernigow	1,500,000
5. Moszkva	1,338,000	26. Pultawa	1,800,000
6. Smolensk	1,326,000	27. Slobodsk-Ukraine	1,180,000
7. Pskow	690,000	28. Jekatherinoslaw ..	826,000
8. Twer	1,300,000	29. Cherson	610,000
9. Nowgorod	830,000	30. Tauria	543,000
10. Olonecz	240,000	31. Wilna	1,320,000
11. Archangelsk	263,000	32. Grodno	800,000
12. Wologda	800,000	33. Witebsk	935,000
13. Jaroslaw	1,038,000	34. Mohilew	1,000,000
14. Kostroma	1,456,000	35. Minsk	1,200,000
15. Wladimir	1,335,000	36. Volhynia	1,500,000
16. Nisegorod	1,380,000	37. Podolia	1,550,000
17. Tambow	1,580,000	Finnland	1,380,000
18. Rjäsan	1,309,000	Bessarabia	660,000
19. Tula	1,100,000	A' doni kozakok földje	527,000
20. Kaluga	1,175,000	Bialystok	261,000
21. Orel	1,350,000		

A' népességben tetemes évi növekedés tapasztaltatik, melly több évi átmérői számítás szerint körülbelől 1 1/2 percentet tesz. — Egészben az orosz birodalom' europai részében (Lengyelország nélkül) 640 lakos esik egyegy négyszög mérföldre.

Különböző sűrűsége a' népességnek: Archangelskben 18 lélek 1 □mfön.; Wologdában 94; Oloneczben 98; a' doni kozakok' földjén 146; Finnlandban 215; Nowgorodban 322; Chersonban 508; Tauriában 529; Jekatherinoslawban 550; Pskowban 660; Minskben 694; Lieflandban 787; Kostromában 809; Bessarabiában 837; Eszthlandban 861; Wilnában 1028; Woronesben 1046; Kurlandban 1070; Volhyniában 1109; Twerben 1145; Mohilewben 1152; Sz. Pétervárban 1153; Witebskben 1176; Grodnoban 1188; Smolenskben 1313; Nisegorodban 1437; Wladimirban 1451; Tambowban 1474; Csernigowban 1500; Jaroslawban 1504; Bialystokban 1652; Slobodsk-Ukrainban 1685; Orelben 1687; Podoliában 2094; Rjäsanban 2110; Kiewben 2112; Kurskban 2143; Tulában 2200; Pultavában 2432; Moszkvában 2823; Kalugában 2937.

Városa Oroszországnak europai részében 1150 vagyon; a' helytartósági 's tartományi városok, azokkal együtt, mellyek legalább 10,000 lakost számlálnak, a' következők:

Digitized by Google

	Lélek.
Sz. Pétervár (birodalmi szék- és főváros)	480,000
Moszkva (másod fővárosa az országnak), ismét fölépítése után	348,600
Odessa (Cherson)	73,000
Riga (Liefland)	58,600
Wilna	56,400
Kronstadt (Sz. Pétervár)	40,400
Kiew	40,000
Tula	38,800
Charkow (Slobodsk-Ukraine, helytart. főv.)	32,800
Kaluga	32,300
Orel	30,300
Sitomir (Volhynia, helytart. főváros)	26,400
Schlüsselburg (Sz. Pétervár)	25,500
Worones	24,500
Cherson	24,500
Jaroslaw	22,800
Kisenew (Bessarabia, tartományi főv.)	21,800
Nisnei-Nowgorod (Nisegorod, helyt. főv.)	21,700
Mohilew	21,100
Nikolajew (Cherson)	20,500
Tambow	20,100
Kursk	20,000
Twer	20,000
Berdyczew (Volhynia)	20,000
Mitau (Kurland, helytartósági főváros)	19,500
Rjäsan	18,900
Archangelsk	18,800
Jeletz (Orel)	16,500
Nesin (Tsernigow)	16,000
Achtyrka (Slobodsk-Ukraine)	15,800
Reval (Eszthland, helytart. főv.)	15,600
Kaminiek-Podolski (Podolia, helyt. főv.)	15,600
Koslow (Tambow)	15,600
Bolchow (Orel)	15,600
Witebsk	15,300
Torsok (Twer)	15,000
Pawlowo-Selo (Nisegorod)	15,000
Taganrog (Jekatherinoslaw)	14,000
Akkerman (Bessarabia)	13,700
Abo (Finnland)	13,300
Nowaicserkask (Kozakok' földje, főv.)	13,200
Minsk	13,200
Kolomna (Moszkva)	13,000
Wologda	12,600
Dorpat (Liefland)	12,200
Kostroma	12,100
Sumy (Slobodsk-Ukraine)	12,000
Jelisavetgrad (Cherson)	12,000
Jekatherinoslaw	11,600
Smolensk	11,200
Kobiljéki Pultawa	11,000
Biolopolje (Slobodsk-Ukraine)	11,000
Lubedjän (Slobodsk Ukraine)	11,000
Baktsisarei (Tauria)	11,000
Helsingfors (Finnland, helytartós. főv.)	10,600
Libau (Kurland)	10,100
Csugujew (Slobodsk-Ukraine)	10,000
Rshew-Wladimirow (Twer)	10,000
Mzansk (Orel)	10,000
Belgorod (Kursk)	10,000
Pultawa	9,300
Bialystok	9,200
Grodno	9,200
Pskow	9,000
Nowgorod	8,600
Petrosawodsk (Olonecz, helytartós. főv.)	8,600
Wladimir	7,300
Csernigow	6,700
Simferopol (Tauria, helytartós. főv.)	6,000

3. Rendek. *a)* Nemesség: két fő ága, születési és érdemnemesség. Az első a' régi nemes családokat foglalja magában és születés által minden utódra megyen által; az utóbbi státusszolgálat' és kitüntetés' jutalma, melly czélra a' polgári és katonai státustisztviselők 14 rangosztályba foglaltatnak, melly rangosztályok közül a' nyolcz első a' született nemesség' valamennyi jogaival 's kiváltságaival bír, 's nemességében utódait is részesíti; a' hat alsó rangosztály csak személyes nemességet ad, de melly három közvetlen nemzedéken át folytatva, szinte örökössé lesz *). Nemességi czímek: herczegek (knéz), felette számosan; grófok, bárók kevesen; nemesek, részben nagyon gazdagok, részben földmíveléssel 's marhatenyésztéssel foglalkodók. A' nemesség egyébiránt hivatalokra és rangra előjogokkal nem bír, hitrebizottságai nincsenek; egyedüli kiváltságai a' birhatásban, hadiszolgálat és személyes adómentességben állanak. — *b)* Polgárság, hat osztálylyal. A' kereskedők a' hadiszolgálatot pénzen megválthatják. 1832 új osztálya a' polgároknak, a' tiszteleti polgárok, mellybe a' városokban lakó 's nemességőket be nem bizonyítható slachticzák (lengyel köznemesek) tartoznak. — *c)* Parasztság, és pedig 1) szabad parasztok, kikhez tartoznak *a)* a' szabad orosz földmívelők, 1803 óta külön rendet képzők, mellybe a' földesuraságoktól szabadon bocsátott és földbirtokos jobbágyok és béresek tartoznak; *b)* a' külföldi gyarmatosok; *c)* az adófizető parasztok, azaz a' tatár és szibiriai nomad népek; 2) koronai parasztok, telkeiket a' koronától vagy közintézetektől birók 's közvetlenül a' koronától függők. A' legfontosabbak az odnodvorczok (egyudvaronczok) és a' vidéken lakó slachticzák, kik számosak 's a' többiektől sokakban különbözők; azután a' katonai gyarmatosok avvagy a' letelepített katonák' utódjai; olly koronai parasztok, kik telkeiket tulajdonban birják ugyan, de azokat el nem adhatják és bizonyos adót (obrok) fizetnek (a' jamcsikszek avvagy fuvarosok obrok helyett előfogattal tartoznak); a' gyárparasztok és a' szibiriai száműzöttek. 3) jobbágyok, kik az orosz parasztság' legnagyobb részét teszik. Kurland, Liefland, Eszthland és Finnland' parasztjai felszabadíttattak, minthogy azonban földet nem birnak, örökös bérnökökből csak szabad haszonbérlők lettek. Számos földbirtokos Oroszország' többi részeiben is bocsátotta szabadon jobbágyait, kik már most földesurok' hasznára annál szorgalmatosabban dolgoznak. 1823 — 1826 között Lieflandban előbb a' földmívelők azután a' szolgák (és pedig nem egyszerre, hanem részletenként) szabadíttattak fel. Miklós czár egy 1842-diki ukáz által a' jobbágyi viszonyokon tágítani akarván ellenzésre talált, tehát későbbi módosítások által a' már kibocsátott ukáz' malasztjait visszahúzta. Egyébiránt a' jobbágyok vagy apanage-parasztok, a' császári ház' magány birtokához tartozók, vagy földesúri parasztok, kik földes uraságoknak feltétlen engedelmességgel tartoznak. Az új katonai gyarmatok által (Lásd a' hadierő) a' koronai parasztok a' katonai renddel úgyszólván amalgamálódtak. 1836 az összes orosz birodalomban

*) Ezen első tekintetre humanusnak látszó státusintézkedés a' Romanow ház' politicájának egyik legeszélyesb eszköze, melly által minden értelmiség 's érdem a' trón' érdekeihez kapcsoltatván (a' mint hogy az angol is mondja hogy: knowlegde is power) a' régi aristocratia' vágyai féken tartatnak. A' rangosztályok ezek: 1) Fővezér, főadmiral, birodalmi kanczellár, főkamarás; 2) Tábornok, admiral, valós. titkos tanácsos és státusminiszter; 3) Altábornok, másodadmiral, titkos tanácsos; 4) Tábornok-őrnagy, ellenadmiral, kamarás, valós. státustanácsos; 5) Brigádos, capitaine-commodore, státustanácsos; 6) Ezredes, kormányszéki tanácsos (a' sz. pétervári tud. academia' rendes tagjai és az egyetemek' rectorai); 7) Másodezredes, udvari tanácsos, hajókapitány (a' sz. pétervári academia' rendkiv. tagjai és az egyetemek' professorai); 8) Őrnagy, kormányszéki ülnök (a' sz. pétervári academia' segédei, a' különböző karok' doctorai); 9) Kapitány, czímzetes tanácsos; 10) Alkapitány; 11) Tengeri ügy' titoknoka; 12) Hadnagy (candidatus, iskolát végzett deák); 13) Alhadnagy; 14) Zászlótartó (egyetemi tanuló). — A' kormányszékülnöki és statustanácsosi osztályba csak egyetemi vizsgálat' következtében léphet valaki. Ehhez commentárt nem irunk, hanem csak annyit mondunk: hogy azé a' hatalom, a' kié az intelligentia és érdem!

Digitized by Google

(Lengyelország és Finnland' kivételével) 538,160 régi nemes, 153,195 érdemnemes, 4,175,869 városi lakos a' közép és alsó rendekből ('s ezek között 251,961 kereskedő és 2,773,460 kézműves és czéhbeli) és végül 44,826,588 falusi lakos (21 mill. 463,993 koronai és apanage- és 23,362,595 földesúri paraszt) találtatott, a' nőszemélyeket mindenütt bele számítva.

4. Ipar. *a) Gyárak.* Mindenképen előmozdítva (nyilvános kiállítások, iparos oktatás, védvámok, a' gyárfelállítás' joga az alsóbb osztályú polgárokra sőt a' jobbágyokra is kiterjesztve) és a' pálinkafőzés' kivételével semmiféle egyedáruságok által nem korlátozva. Az orosz birodalomban találtató magángyárak 1822-ben csak 3724-re mentek; ellenben 1835 végén már 6045-re rúgtak 279,673 mesterlegénynyel és dolgozóval, 's e' számból nemcsak a' lőpormalmak és számos pálinkafőzések, hanem a' vashuták is (1800: 193, 181 olvasztókemenczével és 956 vashámorral) kihagyattak. Legtöbb gyár létez Moszkva, Wladimir és Nisegorod helytartóságiban. Moszkva' városában 1833: 346 gyár volt 15,795 dolgozóval. 1831 az orosz gyáripar' összes értéke 509,574,000 rubelre és a' dolgozók' száma (azoknak betudásával, kik gőz- 's egyéb mozgonyok által pótoltattak) 409,293-ra ment. Vas és aczélgyárak, 1804 csak 26, 1830 már 198, 19,889 dolgozóval és 1128 kemenczével. Főszékhelye Tula (hol a' császári roppant fegyvergyár találtatik, 6000 embert foglalkodtató 's évenként 70,000 darab fegyvert előállító); azután szinte császári fegyvergyár Sestrabeckben és császári vasöntő műhely Alexandrowban; számos magángyár kivált Nisnei-Nowgorod helytartóságában, hol Seremetew' Pawlowo nevű nagy faluját nagyobb részint vas- és aczéldolgozók lakják, kiknek művei az egész birodalomban kerestetnek. Worma faluban (Nisnei-Nowgorod helytart.) a' legnagyobb és leghíresebb késgyár, mellynek műveit nem régiben a' moszkvai iparműkiállításnál minden hozzáértő, 's ezek között számos külföldi is, bámulva dicsérték. — Ágyúöntő műhelyek: Sz. Pétervár, Petrosawodsk, Moszkva 's legujabban Odessa is. — Bronsz-, arany-, ezüst- és divatművekben Sz. Petervár és Moszkva tüntetik ki magokat. Moszkvában híres óragyárak vannak. — Az 1830 évben 1619 bőrgyár és cserzőintézet találtatott 10,047 dolgozóval, mellyek 1831 több mint 2,945,000 pud bőrt feldolgoztak 's melly gyárak közül, egyéb specificatiók után ítélve, europai Oroszországra legalább 1100 — 1200 esik. Főkészítmények: bagaria és szattyán (ez utóbbi főkép az ázsiai tartományokban). A' bőrgyártás a' legrégiebb időktől fogva Oroszországnak saját iparága, melly mindazáltal újabb időkben sem maradt minden javítás nélkül. — Vászon (1830) 190 gyár, 17,320 szövőszékkel és 26,345 dolgozóval. Azóta ez iparág tetemesen növekedett 's javíttatott, főkép a' szövés és fejérítés; jeles damasztokat az Alexandrowski, Jaroslawi, Moszkvai, Tambowi, Wladimiri, Kostromai és Kalugai gyárak készítnek. Középszerű vászon nagyon sok készül, szükségét a' földmivelő saját szöveteivel pótolja. A' vitorlavászon' és kötélgyártásban Oroszország régi időktől fogva nevezetes helyet foglal. — Posztó (1825) 323 gyár, melly finom posztót 1,519,261, köszépszerű és közönséges posztót 5,773,324 arsint (6 arsin = 5 bécsi rőf) készített. 1830 már 390 posztógyár találtatott 65,241 dolgozóval és közel 8 millió arsin évi készítménynyel. 1835 a' posztógyárak' száma már 417-re szaporodott; mind a' mellett a' gyártott posztómennyiség még nem képes a' belszükséget fedezni. Főközpontja a' posztógyártásnak a' Moszkvai helytartóság. Moszkva városában (1835) 51 gyár létezett 3022 székkel, továbbá 24 gyapjúfonó műhely és 13 shawlgyár; a' szőnyeg- és nemezkészítés nem megvetendő; Sz. Péterváratt császári hautelissegyár (melly azonban csak az udvar' számára dolgozik). — Pamut (1830) 538 gyár 56,071 szövőszékkel és 76,298 dolgozóval, honnét közel 84 millió arsin került ki. Egyik orosz műiparág sem emelkedett annyira, mint a' pamutgyártás, melly jelenleg fontosságra nézve az első helyet foglalja el. 1822 Oroszországba külföldről 58,800 pud nyers és 156,540 pud fonalozott pamut; 1831-ben már 104,550 pud nyers pamut és 600,000 pud fonál vitetett be. A' pamutgyáripar' főszékhelyei Moszkva, Wladimir és Kaluga helytartóságai. Suja városa és környéke, kivált Jurgew és Iwanowo helységek (Wladimir) orosz Manchesternek nevezhetők. Egyetlen kártongyára Suja városának 2720 széket és 240 nyomtató asztalt foglalkodtat 's benne (1829) 79,000 darab kárton készült. Figyelemre méltó még a' nagy pamut- és lengyár Alexandrowskban Pétervár mellett, gőzmozgonyokkal és 3000 dolgozóval. Moszkvában (1833) 174 pamutgyár volt 5905 szövőszékkel. — Selyem: 1815 óta nagyon emelkedett (főszéke Moszkva helytartós.). 1830: 213 gyár találtatott 13,432 dolgozóval és 7732 székkel és mozgonynyal. 1831: 15,864 pud selyem használtatott fel. Moszkva városában magában volt 1833: 59 selyemgyár 2032 szövőszékkel. — Üveg (1830) 172 gyárban 6616 dolgozóval (melly gyárak közül az oserskü koronaüveggyárban és tükörműhelyben Pétervár' szomszédságában a' legnagyobb tükrök és pedig 158 — 168 hüv. hosszak és 87 — 89 hüv. szélesek öntetnek, és a' legszebb kristály darabok készítetnek, mellyek a' cseh és angol műveket szépségben elérik). — Faggyú (1830) 105; szappan 211 műhelyben, gyertyák 254 öntő műhelyben; viasz 49 olvasztóban; melly műhelyek nagyobb részint Ázsiában léteznek és főkiviteli czikkeket nyújtanak. 1837: 4,225,933 pud faggyút vittek ki, 50,142,938 rubel értékében. — Ezeken kívül volt 1830, 104 papiros- (honnét 1831: 808,621 rizma papiros került ki), 57 czukorgyár (mikhez a' répaczukorgyárakat is kell adni, mellyek 1835: 70-en voltak, 's az Oroszországban fogyasztani szokott czukor-mennyiségnek mintegy 1/8 részét feldolgozták), 22 eczet-, 30 festék-, 98 salétrom-, 113 veresréz-, 40 porczellán- és fayence- (császári gyárak Sz. Péterváratt, Alexandrowsk és Gacsina, továbbá Moszkvában), 61 dohánygyár 's a' t. A' vegytani gyárak (1830: 55) is emelkedtek, 's azoknak főszéke Moszkva. Hamuzsírgyár 185 és 1831 a' kivitt hamuzsír' értéke 3,715,000 rubelre rugott. A' parasztok fából mindenféle szerszámot és eszközt csinálnak, a' miben nagy gyakorlottságok vagyon. Fontos városi iparág a' serfőzés; Moszkva helytartóságában 118 serfőző intézet találtatik. — A' pálinkafőzés évről évre nagyobb kiterjedésben gyakoroltatik, részint korona részint magángyárakban; 's évenként mintegy 35 millió veder (7 1/2 millió akó) pálinka főzetik, mellynek kimérése koronai monopolium levén, tőle hoszonbérbe adatik.

b) Kereskedés. 1) Külső igen fontos 's évről évre nagyobb jelentőségű. 1837 a' kivitel' értéke 264,485,160 rubelt (230,763,750-et külföldre, 5,882,356-ot Finnlandba és 7,839,054-et Lengyelországba, melly két utóbbi ország külön vám által Oroszország' többi részeitől elrekesztetik, 's többféle tekintetekben, kivált Lengyelország, Oroszországtól elzártaknak tekintendők); a' bevitel ellenben 251,757,177-et (247 mill. 376,733 külföldről, 1,244,029 Finnlandból és 3,136,415 Lengyelországból) tett 1828 a' kivitel' értéke 313,525,687 (300 mill. 016,256 külföldre 3,915,854 Finnlandba, 9,593,577 Lengyelországba); 's a' bevitelé 247,715,492 (külföldről 243,928,385, Finnlandból 1,216,965, Lengyelországból 2,570,142 *) rubelre ment. A' kivitel ennél fogva a' bevitelt 65,810,195 rubellel fölülhaladá, a' honnan a' nemes érczek' bevitele növekedett 's 36,151,354 rubelt tett, holott kivitelök csak 10,146,077 rubelre

*) Az utolsó lengyel forradalom óta a' lengyel gyártmányok tetemes vámmal terheltetvén számos gyár megbukott, 's ezen idő óta a' kereskedési mérleg folytonosan Lengyelország ellen áll.

Digitized by Google

ment. A' kereskedésnek ezen kiterjedésével szaporodtak a' vámbevételek is, mellyek 1830: csak 68,629,878 rubelt, de 1836 már 84,796,102 és 1837: 92,562,056 rubelt tettek. — Főtárgyai a' kivitelnek (az 1837 tarifa után): gabona (2 m. 685,807 csetvert és 38,929,975 rubel értékű), faggyú (4 m. 225,933 pud = 50,142,938 rubel), kender (2,828,251 pud = 24,304,386 rub.), len (2,317,695 pud = 23,129,020 rub.), vas (1,344,312 pud = 5,869,073 rub.), veresréz (142,575 pud = 4,840,638 rub.), len- és kendermag (863,591 pud = 19,652,052 rub.), len- és kenderolaj (329,931 pud = 2 mill. 632,474 rub.), fa (10,367,724 rubel), gyapjú 257,127 pud = 8,311,151 rub.), vitorlavászon 's a' t. 192,641 darab = 6 mill. 714,571 rub.), különbféle bőrok (5,530,732 rub.), bundák, viasz, hamuzsír, serte, szappan, kötél, marha, halzsír, halikra, halenyv, különböző gyártmányok 's a' t. — Bevitel: nyers pamut 262,732 pud = 6,696,125 rub.), pamutfonal (657,537 pud = 41,081,462 rub.), festékfák 's egyéb festékszerek (15,688,088 rub.), pamutkelmék (4,925,645 rub.), selyemáruk (10,985,231 rub.), gyapjúszövetek (8,612,052, mellyhez sommába a' lengyel szövetek betudva nincsenek); gyarmati áruk (kávé 129,146 pud = 3,649,546 rub., czukor 1,798,303 pud = 34,066,843 rub.), nyers fonalozott selyem, bor, thea, déli gyümölcs, finom gyolcs 's egyéb gyártmányok, divatkészítmények, porczellán, dohány 's a' t. A' kivitelnek csak $^1/_8$ megyen szárazon, a' többi $^7/_8$ rész tengeren. 1837 valamennyi orosz kikötőbe megérkezett 5260 hajó 939,558 tonnával; kiindúlt pedig 5275, 937,326 tonnával. Ugyan azon évben orosz lobogó alatt 1045 hajó vitorlázott ki, 173,512 tonna tartalommal. A' partihajók' száma a' keleti tengeren 1256, a' fekete tengeren pedig 5073 volt. 2) Belső kereskedés szinte fontos 's egyre növekedő. 1837 a' folyam- és csatornahajózás' áruértéke 1109,496,246 rubelre tétetett, és pedig a' folyókikötőkbe bevitt áruké 490,505,940, az azokból kivitteké 618 m. 990,306 rubelre; a' kikötőkből kiindúlt hajók' száma pedig 52,583 bárka és 18,174 tutaj, a' megérkezetteké ellenben 38,696 bárka és 20,829 tutaj volt.

Előmozdító eszközei a' kereskedésnek. Szabad közlekedés a' belsőben minden középvám nélkül; drága de czélirányos szerkezetű posta (jelenleg gyorokocsik is, azután jeles műutak, sőt vasutak is mint péld. Pétervártól Zarskoje-Selóig és Pawlowskig, Kownótól [a' Niemenen] Liebauig [a' keleti tengeren] 's a' t.), terjedelmes vízi közlekedés hajózható folyóvizeken és csatornákon (Lásd felebb), az évnek nagy részén át szánon-szállítás; az országnak fekvése öt nyilt tengeren és egy roppant kiterjedésű földközi tengeren (a' kaspitón) számos 's többnyire jó kikötőkkel és révpartokkal, millyenek: *a)* a' jegestengeren: Archangel (1837: 723,000 rub. bevitel és 7½ millió rub. kivitel); azután Kola, Onega, Mesen; *b)* a' kelettengeren: Pétervár (1837-diki bevitel 199,045,843, kivitel 136,510,941 rub.); Riga (1838: bevitel 12,907,875, kivitel 49,653,586 rub.); azután Narwa, Reval, Pernau, Libau, Wiborg, Helsingfors és Abo; — *c)* a' fekete tengeren: Odessa (1837: bevitel 17,894,561, kivitel 33,311,480 rub.); azután Cherson, Kercs, Kaffa, Koslow, Taganrog 's a' t. (Azov-nak, a' görög Tauris-nak a' fekete tengeren levő kikötője elhomokosodott). Főközpontjai a' szárazföldi külkereskedésnek, egyúttal fővám-hivatalok is, Poroszország' határain: Polangen a' keletitengeren (a' kivitelre nézve) és Juburg avvagy Georgenburg a' Niemenen (a' kivitelre nézve); Ausztria' határán: Radziwilow Volhynia helytartóságában. Kiváltképen fontos ugyanazon helytartóságban Berdyczew városa, mint központja a' déloroszországi kereskedésnek Brodyn keresztül Németország felé. — Főkereskedési városok az ország' belsejében: Moszkva, Orel, Kaluga, Rybinsk és Nisegorod, hová a' makarjewi országos vásár áttétetett (e' vásáron 1837: 146,638,181 rubelnyi áru kiállítatott és 125,567,881 rubelért eladatott); fővásárok még Irbitben Perm helytartós., hol 1836: 34,800,650; Korenajában Kursk helytartós., hol 1838: 18,429,235; Charkowban, hol 1836: 18,155,000; Romniban Pultawa helytartós., hol 1836: 19,822,523 rubelert különbféle portékák kiállíttattak. — Bankok (Sz. Pétervárott országos bank 30 millió rub. tőkével, Moszkvai, Rigai, Odessai bankok); consulatusok (1824-ben különböző kereskedési főhelyeken Oroszországnak 27 fő consulatusa, 82 consulatusa és 15 helyettes consulatusa volt); kereskedési szerződések; kereskedőtársaságok (a' kercs kereskedőtársaság, a' fejer tengeri heringfogás' társasága és a' sokkal fontosabb orosz-americai társaság, 1797 alapítva és 1821 ujolag kiváltságokkal felruházva), számos országos vásár, sok áruház avvagy bazar; kereskedési oskolák Sz. Pétervárott, Moszkvában és Odessában, kereskedési academia Moszkvában, kereskedési gymnasium Taganrogban, kalauzoskola Kronstadtban, hajóépítészeti tanítóintézetek Nikolajew és Odessában, hajózási oskolák Rigában, Odessában és Archangelben; gőzhajótársaságok (Pétervár-Lübecki, fekete tengeri, a' Peipus és Pleskow tavaké, a' Dnepré és mellékfolyóié, a' volgai 's a' t.), hitelbankok minden helytartóságban. — Az ujabb békeszerződések Törökországgal, a' fekete tengereni és a' Dardanellákon keresztül való biztosított szabad hajózásnál fogva, az orosz fekete tengeri kereskedés' kifejlődésére nagy hatással vannak.

Pénz. A' közönséges számoló 's ezüstben kivert pénz a' rubel = 1 for. 34 kr. pengő p.; az ezüst rubel 100 ezüst és 375 rézkopekre osztatik. Arany pénz: imperial = 10 ezüstrubel, és félimperial = 5 ez. rubel; 1828 óta platinapénzek 6 és 3 ez. rubel' értékében. Ezen kívül papirospénz (Assignaták) is forog, a' legkisebb darabok 5, a' legnagyobbak 100 rubelről szólók. 1824 a' kibocsátott papirospénz' összege 595 millió 776,310 rubelt tett és minden adásvevés papirosrubelekben történt; ugyanakkor az ezüstrubelek sokkal nagyobb értékűek valának 's a' közönséges pénzfolyam szerint 3 papirosrubelért csak 75 ezüstkopeket ($^1/_4$ ezüst rubelt) adtak. Egy 1839 julius' 15 költ császári parancs' következtében jelenleg az ezüst rubel egyedüli országos valuta, mellyben minden adó fizettetik 's mellyben a' kincstár' számadásai is vitetnek, a' bankjegyek csak a' forgalom' könnyebbségére maradnak fen 's azoknak folyama egyszer mindenkorra úgy meghatároztatott, hogy 350 kopek papirospénz = 100 ezüst kopek avvagy 1 ezüst rubel legyen (mi által tehát a' papirosrubel' törvényesen meghatározott értéke körülbelől 27 k. pengő pénzb.), 's a' fizetők, szabad választások szerint tartozásukat vagy ezüst rubelekben vagy a' meghatározott érték szerint papirospénzben is leróhatják.

5. Vallás. Uralkodó (mellyhez a' császári udvaron kívül a' népességnek $^3/_4$ tartozik) a' görög óhitű avvagy keleti vallás. Mindazonáltal a' többi vallások' hivei is birnak szabad hitgyakorlattal, sőt a' keresztyén felekezetek, vallásrai tekintet nélkül köz hivatalokra egyiránt alkalmaztathatók. A' keresztyén hitfelekezetek közül Oroszországban találtatnak: római katholikusok, ágostai és helvecziai vallásövetők, nemegyesült örmények és mennoniták. A' nem keresztyénck közül zsidók, mohamedanusok, lamaíták, és buddhisták 's a' legvégsőbb éjszaki vidékeken: samánok (pogányok).

a) A' görög egyház' feje a' császár, kinek nevében az egyházi ügyekre a' Sz. Pétervárott székelő szent igazgató zsinat (egy főpapi és világi személyekből álló országos collegium) felvigyáz. E' zsinat alatt áll 43 egyházmegye avvagy eparchia (I-ső osztályú 4, II-dik osztályú 16 és III-dik osztályú 23; Grusiának, Imiretiának és Mingreliának e' fölött külön egyegy eparchialis püspöke vagyon), mindenik saját consistoriummal egy Archijereinek, ki vagy metro-

Digitized by Google

polita azaz érsek vagy csak püspök rangkülönbség nélkül, elnöksége alatt. Az alpapság: esperest (Protojerei), áldozó pap avvagy pópa (Jerei) és diaconus 1815: 98,726 személyből állott és 27,081 (1827 már 28,112) egyháznál működött. 1839 óta a' görög-orthodox vagy (mert így is nevezik) görögkatholikus egyház az által szaporodott, hogy Nyugoti-Oroszországnak egyesült görögei, kik a' XVI. században a' görögkatholikus egyháztól elszakadván a' római-katholika hitet felvették, a' görög hitre ismét visszatértek. Számok körülbelől 1,600,000 lélek, 3 eparchiában (Luczk, Poloczk és Brzesc), 1400 plebaniával, és 75 barát- 's 10 apáczamonostorral. A' főpapság nőtlen, mert a' szerzetesek közül választatik, kiknek fogadásaik közé a' szerzetek' szabályai szerint a' szüzesség is tartozik; a' többi világi papok feleséget vehetnek, de csak egyet és nem özvegyet. A' kolostorok (1831: 350 barátkolostor 5330 baráttal és 98 nőkolostor 4162 apáczával) Archimandriták (apátok), Igumenek és Igumenják (prépostok és prépostnék) által kormányoztatnak. — Különös felekezetet képeznek a' görög egyházban az itt úgynevezett óhitűek (Roskolnik), kik a' régi egyházi gyakorlatot követik, és mint mondják, 72 egymástól eltérő sectákra szakadoznak. Ezeknek egy archimandritájok van Nikolajewben 's hozzájok több kozaktörzsök tartozik. — Az eddigi ószlavon bibliafordítást új orosz fordítással szándékoznak pótolni.

b) A' római-katholikus egyház, az egyesült örményekkel, egyházi collegium alatt, mellyben a' mohilewi érsek, mint a' római-katholikus egyház' metropolitája elnökösködik. Legszámosabbak a' katholikusok a' hajdani lengyel tartományokban 's 1836 találtatott (Lengyelország' kivételével): 2,797,659 lélek, 6 eparchiával 's ugyanannyi püspökkel, 150 barát- 's apácza klastrommal, 939 anya- és 329 fiókplebaniával, 1135 kápolnával, 2666 szerzetessel és 1929 világi pappal. Az egyesült örmények 34 plebaniát birnak és 18,693 lélekből állanak. Hogy az egyesült görögök a' katholika vallástól elpártoltak, már felebb említetett.

c) Lutheránusok, főkép a' kelettengeri tartományokban és némelly más helytartoságokban, összesen tán 1½ millió lélek, 1834 óta a' lieflandi, st. pétervári és moszkvai consistoriumok alatt. Az eddigi narvai és saratowi consistoriumok eltöröltettek. — Herrnhutiak; kik nyilván a' lutheránusok' hitét vallják.

d) Reformatusok, igen gyéren, Sz. Pétervároott 4, Moszkvában 2 gyülekezettel, egy evangelico-reformatus zsinat alatt. — Örmények az Armenia perzsa tartomány' elfoglalása óta 280,000 lélek; egy úttal az ecsmiazini örmény patriarchának széke is orosz birtokba jutott. — Mennoniták, kik főkép az azovi tenger körül 's a' tauriai Orjákhow kerületben terjedtek el 's ott 41 gyarmatot birnak. — Zsidók 1836 az egész birodalomban (Lengyelország nélkül) 1,033,141 egyén, a' hajdani lengyel részekben. — Muhamedanusok, ázsiai Oroszországban, 1836 (a' Caucasuson kívül) az egész birodalomban 1,386,781,4707 mecsettel. Europai Oroszországban ugyanakkor csak 288,720 volt, kivált Tauriában, melly maga 245,908 mohamedanustól lakatott. — Lamaiták vagy Buddhisták a' kalmukok között a' doni kozakok' földjén. — Samánok kevés számmal a' Samojédok között. — A' keresztyén hit terjesztését a' Sz. Pétervári bibliai társaság eszközli, melly 1814-ben alapítva, 1822-ig már 182 fióktársasággal gyarapadott (Tobolsk, Irkutsk és Charasban a' Caucasuson 's a' t.), 2,300,200 rubelt gyűjtött és 372,000 ó és új szövetségű bibliát kiosztatott volt.

6. Tudományok és művészetek. Csak az utolsó században nagy Péter' czélirányos institutiói által vertek gyökeret. Azóta az orosz kormány nagy erőködéssel és roppant költségekkel azon igyekszik, hogy (az elemi és polgári nevelés a' kölcsönös oktatás által újabb időkben nagy előmenetelt tön péld. Pétervároott, Aboban, Irkuczkban, Seleginsben 's a' t.) alattvalóit tudományos míveltségben is részesítse. Melly arányban fejlődik ki az orosz nemzeti literatura, azon körülmény mutatja, mi szerint 1787 csak 4000 orosz nyelven irt munka találtatott, holott az orosz irodalom 1819-ben már 8000 számra gyarapodott. A' nyomtatás' behozatalától fogva az 1823-dik évig az orosz és szláv nyelven irott munkák' összege 13,249-re tétetik, 's 1833-ban Schubert szerint, 758 munka bocsátatott közre, 's ezek között 516 orosz, 68 német, 25 lengyel, 35 franczia, 47 deák, 40 zsidó, 18 eszth és finn 's a' t. nyelvekben. A' 123 fordítás között volt 59 belletristicai, 9 történeti, 10 orvostudományi, 8 mathematicai és 11 neveléstani. A' 635 eredeti munkából pedig 184 belletristicai, 53 orvosi, 33 historiai, 16 földirati és statisticai, 26 jogtudományi és politicai, 29 természettudományi, 25 mathematicai és hadtudományi, 68 theologiai, 12 philosophiai, 45 közönséges nyelvtani 's a' t. 1838: 893 munka jelent meg, 's közte 777 éredeti. 1825: 350 élő iró, többnyire a' nemesi, ⅛ része az egyházi rendből. 1674 Oroszországnak csak két könyvnyomtató műhelye volt: Kiewben és Moszkvában; 1815 már 61 találtatott 32 könyvkereskedéssel (legtöbb Sz. Pétervároott és Moszkvában, most Moszkvában magában 30 könyvkereskedés). Nagy Péter az első orosz hirlapot adatá ki Moszkvában (1716); 1833: 55 időszaki irat, 1834-ben már 100 jelent meg. Schubert szerint 1834 az időszaki sajtó' állapotja ez vala: általjános szám 84 (56 hirlap és 28 folyóirat); nevezet szerint orosz nyelven 42 (hirl. 20, folyóirat 22), német nyelven 23 (hirl. 20, foly. 3), franczia nyelven 6 (hirl. 3, foly. 3), lett nyelven 4, angol 2, olasz 1, lengyel 2, eszth 1, orosz-, franczia és lengyel összesen 3. Ezen időszaki iratok közt vala: értesítő lap 19, politicai tartalmú 17, mulatságos 26; továbbá hivatalos 38 (hirlap 29, foly. 9), az academiától 's egyetemektől közre bocsátott 4, egyéb tudós és közhasznú társaságoktól kiadott 7, magánosok által szerkesztett 35. Közel fele ezen iratoknak, azaz 41 (hirlap 23, foly. 18) Pétervároott adatott ki.

Tanítóintézetek. Bámulatra méltó azon előmenetel, mellyet Oroszország a' közoktatásban tett és tenni most is ügyekszik. II. Katalin' uralkodásának vége felé csak 250 tanítóintézet találtatott a' birodalomban 500 tanítóval; 1836 az elsők' száma 1744-re az utólsóké 6000-re szaporodottnak tapasztaltatott. Ezek azonban csak olly tanítóintézetek, mellyek a' közoktatás' miniszteriuma alatt állanak 's mellyeken kívül számos más czélra szolgáló iskola létez még Oroszországban. Azután a' finnlandi és lengyel intézetek sem számíttattak hozzájok. — Europai Oroszországban hat egyetem (paedagogiai és orvosi intézetekkel): Pétervár 1837: 385; Moszkva 611; Dorpat 563; Charkow 315; Kiew 263; Helsingfors 1839: 471 növendékkel. Ázsiai Oroszországban az ország' hetedik egyeteme: Kasan (1837) 170 tanúlóval. Egy rangon az egyetemekkel állanak a' Demidowféle Jaroslawi és a' Zarskoje-Selói lyceumok. Ezeken kívül még a' hg. Besborodko' lyceuma és a' Richelieu nevű lyceum (Odessában). 1837: 69 gymnasium (minden helytartósági fővárosban kell egynek egynek lenni; többekkel nemesi nevelőházak állanak kapcsalatban). Kerületi oskolák, millynek minden kerületben kell egynek egynek lenni; 1837 azonban még csak 422 létezett, holott a' kerületek' száma 511. Magánnevelőintézetek és oskolák (1837: 430). Fárai oskolák 's illyennek legalább minden két két plebániában kell egynek lenni; de a' kormánynak minden igyekezete mellett is, 1837 csak 826. Ezeken kívül Finnlandban 3 gymnasium 's a' városokban többnyire polgári középiskolák és nevelő intézetek 's felette ritka plebania elemi oskola nélkül. Ide számíthatók még a' görög-orthodox egyház' tanító intézetei, mellyek a' szent zsinat' kormánya alatt állanak (1836: 4 papi academia, 43 seminarium, 165 kerületi és 193 fára

Digitized by Google

oskola), és a' többi vallásbeliek' tanítóintézetei (egy római-katholika papi academia Wilnában és 12 kath. seminarium).

Specialis tanítóintézetek: a' központi paedagogiai intézet Pétervárat; az 1828 óta alapított elemi-tanítóseminariumok; orvos-sebészeti academiák Pétervárat, Moszkvában és Wilnában; baromorvosintézetek Pétervárat, Moszkvában és Lubnyban (Podolia); polytechnicumok Pétervárat és Moszkvában; erdészintézetek Pétervárat és Kalugában; bányászoskola (bányászmérnöki intézet) és bányai technicai intézet mind kettő Pétervárat; őrmény oskola Moszkvában; gazdasági oskolák Pétervárat, Moszkvában, Kalugában, Gorygoreczkben (Mohilew) 's a' t.; az 1835 alapított jogintézet Pétervárat, gyógyszeres oskola ugyanott, építészintézet Moszkvában; a' már felebb említett kereskedési és hajózási intézetek; vakintézet Gacsinán Pétervár mellett; siketnéma intézet Pétervárat és Romanowán (Volhynia), több rendbeli katonai intézetek, többféle nőnevelő és tanítóintézetek, ugymint a' nagy nőintézet a' Smolnoi kolostorban, Sz. Katalin' intézete Pétervárat, Katalin' intézete Moszkvában 's a' t.; theologiai tanítóintézetek a' görög papság' számára, mint a' 4 papi academia (Kiew, Moszkva, Pétervár, Kasan), a' 43 eparchiabeli növendékház 's a' t.; a' wilnai papi academia római katholicusok' számára és 12 katholikus papi növendékház. A' wilnai katholikus papi academiával egy külön osztály kapcsoltatott összve az egyesült örmény lelkészek' számára. De ámbár ujabb időkben, a' közoktatás' mezején az orosz kormány' részéről igen sok történt; mindazonáltal nem tagadhatni, hogy még sok teendője marad is; mert azok' számát, kik az közoktatás' miniszteriuma alatt levő közintézetekben, továbbá a' papi, hadi és specialis intézetekben oktatást nyernek 1836-ra (Lengyelország és Finnland nélkül) csak 46,000 egyénre tehetni, mi szerint tehát 110 lakos között csak egy képeztetik közintézetben. Ha ezekhez hozzáadjuk azokat, kik a' német és zsidó iskolákban, Finnlandban és Lengyelországban továbbá a' mohamedanus intézetekben, végül szüleiknél vagy rokonaiknál házi oktatást nyernek, úgy a' tanúlók' számát tán egész millióra tehetni, mi szerint tehát 60 lélekre esnék egy tanúló. 1839-ben a' belügyek' miniszteriuma alatt levő intézetekben 245,000 tanúló számíttatott, mit egybevetvén a' többi intézetek' tanítványainak bihető számával, úgy a' hon oktatottak' számával, most tán 45 lélekre számíthatni egy tanítványt.

Tudós (a' kománytól bőkezűleg gyámolított) társaságok: Császári tudományos academia Pétervárat, 1724 alapítva 's legújabban egy ázsiai museummal 's a' pulkowai nagyszerű csillagásztoronynyal gazdagítva *). — Cs. művészetek' academiája Pétervárat, 1758 alapítva. — Császári orosz academia Pétervárat, 1783 alapítva, melly nagy orosz szótáron dolgozik. — Museum alexandrinum, avvagy irodalmi társaság, a' literatura és művészetek' számára, 1811 alapítva, Pétervárat. — Szabad moszkvai orosz társaság, a' történet- és régiségtudomány számára, 1771 óta (elnökkel és 13 rendes taggal). — Orvos-természetteni társaság Moszkvában (elnök és 10 rendes tag). — Gazdasági és iparegyesület Moszkvában. — Természetvizsgáló tarsulat szinte Moszkvában. — Szabad gazdasági egyesület Sz. Pétervárat, 1765óta. — A' tudományok', irodalom' és művészet' barátjainak társasága Sz. Pétervárat, 1801 óta. — Irodalmi-gyakorlati polgáregyesület Rigában. — Kelettengeri társaság a' történet- és régiségtudomány' számára, 1833 óta szinte Rigában. — Társaság az orosz nyelv' és irodalom' előmozditására Sitomirban (Volhynia), 1811 óta. — Háztartó-társulat Aboban, 1797 óta. — Császári természetvizsgáló társaság Moszkvában. — Ásványtani cs. társaság, Pétervárat, 1817 óta. — Gyógyszeres társaságok Moszkvában és Pétervárat (1818 óta), 's a' t.

Könyvtárak és műgyűjtemények: 1835-ben 15 nyilvános könyvtárban összesen 772,300 kötet találtatott. Azóta 31 nyilvános helytartósági könyvtár létesült összesen 100,000 kötettel. A' legnagyobb és legjelesebb e' könyvtárak közül a' császári Pétervárat, melly külön pompás épületben, a' Newsky Perspectivában felállítva 1837: 424,356 kötetet és 17,235 kéziratot birt. Következik a' nem régtől fogva a' közönségnek is nyitva álló Rumjäzowféle könyvtár, szinte Pétervárat; a' császári Eremitage-beli; a' tudományos academiáé (1839: 94,886 kötet, melly között 3000 chinai munka) mind a' kettő Pétervárat. Az egyetemi könyvtárak között a' moszkvai (1839: 64,669 kötet) és a' dorpati (1839: 63,614 kötet) a' legnagyobbak. — A' tudományos academia' roppant tudományos és művészeti kincseiről már a' jegyzetben vala szó. Azokon kívül figyelmet erdemel: a' pétervári bányászmérnöki intézet' nagyszerű ásványgyüjteménye', a' Rumjänzowféle museum ugyanott, melyhez a' felebb említett könyvtáron (1837: 30 934 kötet) kívül egy ásvány- (12,988 rög) és egy pénzgyüjtemény is tartoznak; a' tauriai palotában levő régiséggyüjtemény; a' császári felette gazdag pénzgyüjtemény, melly keleti pénzekben Európában a' legelső; a' pétervári császári képgyüjtemény (4000 festvény, 30,000 rézmetszet és 15,000 gemma). A' császárilag dotált csillagásztornyok nagyon figyelemre méltók. Oroszország Európában a' legéjszakiabb (Abo, 1819 óta) és a' legdélibb (Nikolajew a' fekete tengeren) csillagásztornyokat birja. Legújabban a' pulkowai épitetett Pétervár mellett. (Lásd a' jegyzetet.)

*) Legújabb szerkezese szerint (L. Recueil des Actes de l'acad. imp. des sciences. St. Pétersbourg 1837 és Wiener Jahrbücher der Literatur, LXXXI. 259 's köv. ll.), a' pétervári tudományos academia három osztályból áll: I Mathematical; II. Természettudományi; III. Historico-politicai osztály; rendes tagja 21 van, segéde 10. A' rendes tagok a' 6-dik, a' segédek a' 8-dik rangosztályba tartoznak. Évi jövedelme körülbelől 400,000 rubel (241,800 az ország' pénztárából és 150,000 rubelen fölül a' pétervári ujság 's a' kalendariomszabadíték után). Ezen academia' roppant gyüjteményei a' következők: 1) Könyvtár; 2) Ázsiai museum, 1825 óta (3000 chiniai könyv); 3) Egyiptomi museum; 4) Ethnographiai museum; 5) Pénzgyüjtemény; 6) Állattani museum; 7) Füvészgyüjtemény; 8) Ásványgyüjtemény; 9) Természettani cabinet és házi csillagásztorony; 10) Vegytani laboratorium; 11) Mágnesi torony; 12) Müvészettár; 13) A' pulkowai csillagásztorony Pétervár mellett (melly körülb. egy millió rubelbe került). Az academia közvetlenül a' közoktatás' miniszteriuma alatt áll 's kötelességei közé tartozik a' közokta ásban javitásokat sürgetni. Az academia' nyomtatványai minden előleges censura alól föl vannak mentve, könyveket, folyóirásokat minden censura nélkül szabadon hozat. Minden academicus' kötelessége az intézet mémoirjaiba évenként legalább 2 értekezést irni 's a' t.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Korlátlan monarchia. A' trón, az elsőszülöttségi jog szerint fi-, 's ennek kiholtával leányágban örökös. A' fiág' örökösödési joga az 1613 az ország' rendeitől aláirt és státustörvényül elismert oklevelen, a' leányágé egy más státustörvényen alapszik, melly II. Katalinnak 1762-diki trónfoglaló manifestumára és I. Pálnak 1797 kibocsátott trönörökösödési rendjére támaszkodik. Ezeken kivül az uralkodó, mennyiben korlátlan monarchiában lehetséges, más két alaptörvény, úgymint *a)* I. Iwané által 1476-ból a' birodalom' osztatlan állapotbani megtartására, és *b)* I. Katalin' 1727-diki végrendelete által a' görög vallás' követésére kötelezetik. Egy 1820 martius 20. költ császári manifestum' következtében a' nem uralkodó házból származott császárnénak gyermekei a' trónörökösödésből kizárvák.

A' státuskormányt a' császár' elnöksége alatt 1) (mint tanácsadó organum) a' birodalmi tanács viszi, mellynek tagjai a' császári nagykorú herczegek, az igazgató minisz-

Digitized by Google

terek és egyéb magosabb állású státusférjfiak, tábornokok és admiralok, kik a' császár' különös bizodalmában részesülnek; 2) a' legszentebb (!) igazgató zsinat, a' görög-katholikus egyház' legfőbb hatósága, melly az egyházi ügyekkel foglalkodik 's többnyire papokból áll; 3) az igazgató senatus, nyolcz departmentra oszló, mellyek közül öt Petervárat és három Moszkvában tartózkodik, mint legfőbb igazságszolgáltató szék; 4) a' státusminiszterium (a' kül-, katonai, tengeri, belügyek, a' közöktatás 's népfelvilágosítás', a' financzok', birodalmi jószágok' [1837 óta], birodalmi ellenőrség', posta-főigazgatás', közlekedés' és közmunkák', 's végül a' többi vallásbeliek' számára). A' tartományi kormányt helytartók (gouverneur) viszik, vagy polgári kormányzók. Oroszország 14 főhelytartóságra osztatik, melly főhelytartóságok olly katonai személyek által kormányoztatnak, kik legalább altábornoki ranggal birnak, a' főhelytartósági katonaság felett parancsnokoskodnak, 's kiknek valamennyi polgári tisztviselő alárendelve vagyon. A' kerületek, mellyekre a' helytartóságok szakadnak, hadi ügyekben a' katonai parancsnokság, polgári és politicai tekintetben a' köz gondoskodás' és közjövedelmek' kamrái alatt vannak, igazságot pedig a' kerületi törvényszékek, a' nemesi gyámhivatal és a' vidéki altörvényszékek szolgáltatnak.

2. Az uralkodó. I. Miklós, oldenburgi avvagy holsteini törzsök (Lásd Dániát és Svédországot), az ifjabb és gottorpi fővonal' öregebbik ága. Czíme: kétféle. A' kisebb: Császár és minden oroszok' önuralkodója, lengyel czár és finnlandi nagyherczeg. A' nagyobb czímben minden moszkvai, kiewi, wladimiri és nowgorodi oroszok' önuralkodójának, kasani, astrachani, lengyel, szibiriai, tauriai félszigetbeli czárnak, továbbá minden egyenként előszámlált helytartóságok' vagy tartományok' urának, nagyherczegének vagy herczegének végül Norvegia' örökösének és Schleswig', Holstein', Stormarn', Dithmarsen és Oldenburg' herczegének nevezi magát a' császár. Az orosz császári herczegek és herczegnék nagyherczegi vagy nagyherczegnéi czímmel és császári fenség' praedicatummal élnek; a' trónörökös e' fölött I. Pál' örökösödési rendje szerint Cesarevics avvagy Czárevicz névvel is él. — Császári lak: Sz. Pétervár, régenten a' Kreml Moszkvában; császári paloták és mulató kastélyok: *a)* Pétervárat és környékén, a' téli palota és Eremitage (hol a' császár közönségen mulat 's melly 1837 leégett, de azóta pompásan ismét felépült), a' tauriai, a' márvány- és Anicskowpalota; mulatókastélyok: Zarskoje-Selo, Peterhof, Oranienbaum, Csesme 's a' t, azután Gacsina és Pawlowsk 's végül Strelna; *b)* Moszkvában és környékén: a' Kreml és a' Petrowsk, Ismailowo, Kolomenskoje-Selo és Selo-Zarizyno nevű kastélyok; *c)* Varsóban két palota, a' királyi (Zameck) és szász palota. — Koronahivatalok Oroszországban nincsenek. A' császári udvari tisztség felette fényes, 7 istápból (főkomornoki istáp, körülbelől 30 valóságos és számos tiszteletbeli kamarással és kamarásúrfival, 12 kamraiapróddal és 48 egyéb apróddal; főpohárnoki, főudvarimarsalli, főistállómesteri, fővadászmesteri, főünnepélymesteri és főudvarmesteri istáp) és 1820 közel 3800 személyből állott.

Lovagrendek. 1) Sz. András' rendje (Endre apostol 's Oroszország' védszentje' tiszteletére I. Péter által 1698 alapítva) 1818: 41 herczegi és 72 egyéb tag. — 2) Sz. Katalin' rendje, hölgyek' számára I. Péter által 1714 Katalin feleségének, midőn tőle Törökországban megmentetett, emlékére alapítva; mindenkori nagymesternéje az uralkodó császárné. — 3) Sz. Sándor-Newsky-rend (szinte I. Pétertől kevéssel halála előtt alapítva 's feleségétől osztogatva), az 1818 évben: 296 lovag. — 4) Sz. György katonai érdemrendje (II. Katalintól alapítva 1769), négy osztálylyal (az első csak olly fővezéreknek áll nyitva, kik elhatározó győzedelmet nyertek; jelenleg öt lovag); e' rend' toldalékjának nézhetni az ezüst Sz. György keresztet, altisztek és közkatonák' számára. — 5) Sz. Wladimir rendje, polgári és katonai érdemek' jutalmául (1782 II. Katalin által alapítva). — 6) Sz. Annarend (Károly Fridrik holstein-gottorpi herczegtől és III. Péter császár' atyjától 1736 alapítva, I. Páltól orosz rendűl elfogadva). — Az öt világi vizétrendnek 1818 elején 28,000 tagja volt, mellyek közül az egy Annarendre 16,550 tag esett. — Ezeken kívül találtatik egy papi lovagrend, a' Jeruzsalemi Sz. János rendje, két (az orosz-katholikus és oroszgörög) perjelségre osztva; pártfogója mind a' kettőnek a' czár, nagymestere a' máltai rendnagymester; e' rend Oroszországban gazdagon vagyon dotálva. — Egyébiránt a' czár arany kardokat is osztagat e' felirattal: »Bátorságért«; jelenleg körülbelől 6000 illy jutalmazottak találtatnak, kik lovagoknak is tekintetnek, sőt az orosz rendlovagok' sorába be is iratnak. Mint érdemjelek még említendők: az érdempénz azon katonák' számára, kik az 1812-diki táborozásban részt vettek; egy másik azok' számára, kik Párizs' elfoglalásánál 1814 jelen voltak; egy feddhetlen magaviseletért (1828 alapítva); külön érdemjel (Mária' érdemjelének nevezik) hölgyek' számára, kik mint tanítónék vagy felvigyázónék különösen kitüntették magokat. — Hogy a' lengyel lovagrendek a' forradalom óta az orosz rendekkel egyesittetek, már felebb Lengyelországnál mondatott.

3. Státusjövedelmek. Kész pénzbeli bevétel (Lengyelország nélkül, mellynek bevétele 13 millió tallérra avvagy közel 20 millió pforintra tétetik) 354,270,000 rubel azaz 159⅓ millió pforint. — Forrásai a' jövedelemnek: a' nagy kiterjedésű koronai jószágok és királyi haszonvételek (bányák, pénzverés, posták, bélyeg, pálinka- és sómonopolium); a' fejadó; a' kereskedők' vagyon- 's ujonczadója, a' földi és tengeri vám 's végtére a' nomadok' jassakja (azaz természetbeni adója, többnyire bőrökben). Az alattvalók' személyes szolgálata és természetbeni adója, továbbá a' szabálytalan katonaság' ingyen szolgálata olly költségkiméléssel járnak, hogy béke' idején a' felebbi kézpénzbeli bevételek' a' szükséges kiadásokat tökélletesen fedezik. Újabb időkben a' katonaság' gyarmatosítása is apasztja a' kiadásokat. A' státusbevételek két nagyobb osztályra szakadnak: 1) adó, melly 177,218,000 rubelt = 79,750,000 pforintot tesz ('s e' között van 57 millió rubel fejadó és 85 millió rubel földközi és tengeri vám); 2) királyi hoszonvételek és koronajószágok, mik után 177,050,000 rubel = 79,670,000 pforint gyűl be (e' közt a' pálinka-egyedáruság maga 115 millió rubelt = 51,700,000 pforintot hoz be). Ezeken kívül a' császári magánpénztárbe mintegy 5 — 6 millió rubel azaz 2,250,000 — 2,700,000 pforint foly, az apanage-pénztárba pedig 4,500,000 rubel = 2 millió pfor. — A' kiadások (Lengyelország nélkül, hol mintegy 18 millió pforintra rúgnak) évenként körülbelől 160 millió pforintot tesznek, melly sommában foglaltatik: 7½ millió a' császári udvartartásra és civillistára; 45 millió szárazföldi hadierőre, 18 millió a' tengeri erőre és 30 millió a' financzigazgatásra, adóssági kamatra és törlesztésre. — Az orosz státusadósság' állapotja 1839-diki január' 1., a' financzminiszter' Comte renduje szerint ez vala:

I. Határidős adósságok, úgymint:

a) külföldiek	77,191,000	for.
b) belföldiek ezüstben	1,851,856	rub.
bankassignatiókban	140,692,712	»

II. Kamatos adósságok, úgymint:

6 percentesek aranyban.....	14,220	»
» » ezüstben.....	6,921,452	»
» » bankassignatiókban ..	230,267,871	»
5 » ezüstben	105,096,720	»

E' részint a' határidős részint kamatos adósságok' összege bankassignatiókban 935,146,592 rubelt 60 kopeket tett.

Digitized by Google

4. Hadi állapot. *a)* Szárazföldi katonaság (Schubert szerint):

Császári őrsereg (12 ezred gyalogság, 11 ezred lovasság, 2800 fő őrpattantyússág és sánczoló, 800 fő őrkozak)	41,200 fő
Sorgyalogság (138 ezred, mindenik 3 zászlóalból álló)	331,200 »
Várőrizet és különcsapatok	104,632 »
Lovasság (84 ezred; nevezet szerint: 20 ezred vasas és 64 ezred huszár és dragonyos)	84,000 »
Pattantyússág (4 telep lovas és 3 brigád őrségi pattantyúságon kívül még 25 brigád gyalog és 13 brigád lovas pattantyússág, összesen 1632 ágyúval)	40,800 »
Mérnökség (10 század)	10,500 »
Szabályos katonaság összesen	612,332 fő.
A' szabálytalan lovasság, melly háború idején a' szabályost fölülmulja, béke' idején	50,000 »
Összesen tehát békelábon	662,332 fő.

Felette hasznos és mindenképen figyelemre méltó az orosz hadisereg' gyarmatosítása, mellynél fogva a' katonaságnak koronajószágokoni letelepitése 's így a' katonai gyakorlatnak és földmívelésnek összekapcsoltatása által a' keleti tengertől fogva a' fekete tengerig egy tömött katonai zona képeztetni, 's idővel az állandó katonaságnak főtanyája 's hona lenni akart. Ezen gyarmatosítása a' katonaságnak már annyira haladott volt, hogy 1824-ben a' katonai gyarmatok' népessége 400,000 férfilakosra számláltatott. Mindazonáltal, minthogy a' kormány ezen önálló katonai testületeket a' státusra nézve veszélyeseknek találá, jelenleg uralkodó I. Miklós czár alatt a' gyarmatositással felhagytak, sőt (1831) a' Nowgorod' környékén levő gyarmatokban lázadás ütvén ki, a' gyarmatok tökélletesen átidomitattak, úgy annyira, hogy azokat jelenleg nem bizonyos ezredek' szállásainak tekinthetni, hanem katonát a' czár most kénye kedve szerint küld oda. A' katonai gyarmatok azóta földmivelő katonák' vidékeinek neveztetnek 's 1—14 folyó számokkal úgy a' tanyázó ezred' nevével is élnek. Igazgatások jelenleg két főosztályra szakad: a' nowgorodira 6 kerülettel és a' staro-oroszra 8 kerülettel. — Vára Oroszországnak, e' szót europai értelemben véve, kevés vagyon nagyobb jelentőségü. Ide tartoznak: Finnlandban Sweaborg, Helsingfors és Friedrichsham; továbbá Kronstadt, Sz. Pétervár' helytartóságában, Riga Lieflandban, Dünaburg Kurlandban, Bobruisk Minsk helytartóságában. Kiewet óriási terv szerint szándék megerősíteni, és Brzescet első rangú varrá kivánják emelni.

b) Tengeri erő: 1829 az összes hajósereg 32 sorhajóból, 25 fregattból, 20 korvett és briggből, 6 kutterből, 7 brigantinból, 54 shoonerből, 20 gályából, 25 úszó ágyútelepből és 121 pattantyúsnaszádból állott; összesen 310 hajó 464 vitorlával, körülbelől 4000 ágyúval és 33,000 hajóskatonával. 1832 a' hajóhad' állapotja ez volt: 54 sorhajó, 35 fregatt, 10 bombahajó, 22 kutter, 25 gyújtó, 60 gálya, 45 kisebb hajó és 500 ágyúsdereglye, összesen 9600 ágyúval. 1839-re apróbb hajók nélkül 50 sorhajót, 25 fregattot és gőzöst emlegetnek. A' hajóhad' katonasága 50,000 főből áll. — Két hajósereg: *a)* a' kellettengeri, főkikötője: Kronstadt (az admiralság, a' hajógyár 's a' raktárak Pétervárat); *b)* a' fekete tengeri, főkikötője: Achtiar vagy Sebastopol (az admiralság és a' raktárak Nicolajewben). E' fölött egy flotilla a' kaspi tengeren, mellynek állomása Astrachanban van 's kikötője a' Volgán, mintegy 4⅓ mföldnyivel torkolata előtt. A' nagyobb hajók a' tengerréven maradnak.

c) Képző intézetek. Ujabb adatok szerint az orosz birodalom jelenleg a' következő hadi képző intézetekkel bir:

Apródtestület 168, az első kadéttestület 670, a' második kadéttestület 670, Pál' kadéttestülete 510 növendékkel Sz. Pétervárat; Sándor kadéttestülete 400 növendékkel Zarskoje-Seloban; moszkvai kadéttestület 600 növendékkel, mellyhez még a' gyerkőczék' osztálya járúl 100 növendékkel; tambowi kadéttestület 100, tulai kadéttestület 100, nowgorodi kadéttestület 400, polotzkii kadettestület 400, a' nemesi ezred 1000, a' neplujeff-féle oskola Orenburgban 80, a' zarskoje-selói császári lyceum 105, a' finnlandi kadéttestület 90, az omski hadioskola (Szibiriában) 260, a' hadiacademia 60, az őrség' zászlótartó-oskolája 300, a' felsőbb pattantyús-oskola 160, a' felsőbb mérnök-oskola 160, összesen tehát 6355 növendékkel. Azóta még a' következő városokban alapitattak kadéttestületek: Pultawa, Kiew, Kasan, Jelisabethgrod, Woronesh és Orel. A' hajósigazgatás alatt a' következő intézetek állanak: a' hajóskadéttestület Pétervárat (680 növendék), első kormányos-félzászlóal Kronstadtban (350), tengeri tanuló-dolgozó zászlóal Pétervárat (224), hasonló Kronstadtban (450), hasonlók Sebastopolban és Nicolajewben (összesen 650), fekete-tengeri kalauzok' százada Nicolajewben (232), hajóépitészeti oskola Pétervárat, hajózási oskolák Archangelben és Odessában.

D. Történetek.

1. Mai Oroszország' terjedelmes vidékein a' hatodik századig gothok, alanok, avarok és hunok kalandoztak, az eredeti lakosokat, szláv törzsökököt (sarmatokat, szittyákat) nyugot és éjszak felé szorítván, hol ezek a' csúdokkal (finnokkal és esthekkel) összeütköztek.

2. A' Visztula és Dniepr' partjain barangoló szláv törzsöknél a' keresztyén vallásnak, polgarisodásnak és földmivelésnek első nyomait a' 6 században találjuk. Ugyanis a' 6. században épitetett Nowgorod (új kert, *novus hortus*) és Kiew. Kr. szül. ut. 860 körül a' warägiek, kik a' keleti tengertől jöttek (scandinaviaiak, mások szerint magyarok [?]) három testvér': Rurik, Sineus és Truwor' vezetése alatt Nowgorod vidékén három fejedelemséget alapitottak, mellyeket Rurik, testvéreinek kimúlta után, egyesitvén, a' mai orosz birodalom' alapját' megvetette.

(Az orosz név, mint mondják, a' finneknél vette eredetét, a' finnek Svédország' lakosit rusziknak és a' svéd tengerpartot honnan a' warägiek állitások szerint jöttek, Roslagennek nevezvén.)

3. A' Dniepr mellékén lakó déli szlávok, a' chazaroktól megtámadtatva, Rurikhoz folyamodtak házából herczegért. Rurik nekik mostohafiát Oskoldot küldé, ki a' chazarokat megvervén a' nowgorodi birodalomtól függő második szláv-orosz státust, Kiewet alapitá. Rurik' közvetlen utódja, Oleg, ki mint gyámnok unokaöccse Ighor' nevében kormányzott Kiewet, melly a' nowgorodi nagyherczegek' felségét elismerni vonakodott, a' nowgorodi birodalommal egyesitvén Kiewet lakhelyül és birodalmi fővárosúl választotta. Ezen 's a' következő kormányok alatt a' birodalom hatalma egyre növekedett. Konstantinápoly' kapui előtt orosz hadiseregek jelentek meg, 's több népek adó-fizetésre kényszeritettek. Az oroszok a' fekete tenger' partvidékeivel rendes kereskedést üztek, városokat épitettek, a' meglevőket szépitették és törvényeket koztak. Két herczegné: Olga Ighor' felesége (950 körül) és Anna görög herczegné 's Nagy Wladimir Rurik' nagyunokájának (981—1015) felesége által a' keresztyén hit és az irás' mestersége Konstantinápolyból Oroszországba ültetett által.

4. Wladimir' halálával (1015) a' nemzet haladásában a' státusnak Wladimir 12 fia közti eldarabolása által megakadt. A' birodalom ezen felosztás' következtében állott egy nagyfejedelemségből, mellyet Jaroslaw, Wladimirnak egyik fia, kinek osztalékúl Nowgorod jutott volt, ragadott magához († 1045) és több fejedelemségekből, mellyeknek urolkodói magokat czároknak (*caesares*) czimezték. Idő jártával azonban a' kiewiek (1114) távolabbi ágból II. Wladimirt választották nagyherczegnek. Ezt a' görög czaszár, Alexius Komnenus maga is elismerte czárúl. II. Wladimir első vala, ki magát megkoronáztatta. Később általa a' zsidók az országból kiüzettek. Fia Jurje (1147) Moszkvát épitette.

5. Folytonos családviszálkodásoknál fog-

Digitized by Google

va az orosz czárok az előnyomuló mogolok' hatalmának ellent nem állhattak.

(A' mogolok avvagy mongolok, két században át Oroszországnak és keleti Európának ostora, a' történetekben a' kipcsaki mogolok' nevezete alatt ismeretesek. Kipcsak alatt pedig a' kaspi tenger, Jaick, Wolga és Don azaz Tanais közötti vidék értetik. Chanjaik, úgymint a' perzsa és Dzsaggatai-chánok a' nagy-chan, Dzsingis-chan és útódainak főuraságát eleinte elismerték; később azonban, mintán Dzsingis-chan' utódainak hatalma Chinában (1368) megtöretett, függetlenek lettek. Mint nomádok, a' kipcsaki mogolok a' Volga' partjait elleptték, a' hol főszékök arany csordának neveztetett. És ezen arany csorda', avvagy a' kipcsaki chan' hatalma alatt voltak az oroszok 1240— 1462. Mindazonáltal nowgorodi nagyfejedelem Sándor (1241) az előnyomuló svédeket még idején a' Newától visszanyomta, miért is Alexander Newskynek czimeztetett, és Nowgorod a' német Hanza' ótalma alatt szabad város lett.)

6. Végül moszkvai czár I. Iwan Wasiljewitsch (1462—1505) nemcsak megszabadítá Oroszországot, mellyet szintolly ravaszúl mint szerencsésen egyesített, a' mogolok' jármától, hanem Nowgorodot is meghódítá, mi által azt azonban virágzó kereskedésétől is megfosztá. Fia, Wasilej Iwanowitsch (1505—1520) a' birodalom' éjszaki határát Archangelen túl terjesztè. Utódja, II. Iwan Wasiljewitsch népe' polgarosítását előmozditá. Német kézművesek, művészek és tudósak jöttek Oroszországba, könyvnyomtató intézetek állíttattak fel, törvények hozattak 's szerződés által angol Erzsébettel (1553), miután az angolok az Archangel felèi utat kitalálták, kereskedés alapitatott.

7. Ugyan e' czár alapítá a' strjelzi avvagy sztreliczek' (lövészek Schützen) álló seregét, azután (1552) Kasant és (1554) Astrachant foglalá el, hol szintúgy mint Szibiriában és a' Krimben az eloszlatott arany csorda' maradványai tartózkodtak. Astrachantól II. Iwan a' Kaukasusba nyomúlt elő és Kabariát hódirá meg. De a' Zapolyai békekötésben (1582) Liefland és Lengyelország feletti jogáról (?) Báthory István' javára le kell vala mondania. Szibiria' elfoglalása ugyan e' czár alatt kezdetett, melly elfoglalást utódai lassan ugyan de annál biztosabban folytattak.

8. Feodorral, II. Iwan Wasilji' fiával, ki 1595 Esthlandot Svédországnak átengedte, vége szakadt (1598) a' Rurik' fiágának. Feodornak (1591) megöletett testvére, Dömötör alkalmúl szolgált a' lengyel királyoknak, Oroszországot több rendbeli hamis Dömötör által zavarba ejteni 's végveszélylyel fenyegetni.

9. Végül azonban neki bátoradván az oroszok Feodorovics Romanowot, a' Rurik-ház' rokonát (1613—1645) emelték a' czárok' trónjára és korlátlan hatalommal ruházták fel. Ennek fia, Alexei Michaelovics (1645—1676) alatt az utolsó hamis Dömötör lefejeztetett (1653) és Oroszország' fegyveres ereje a' kozakok által szaporitatott.

(Némelly kisorosz parasztok Lengyelország' királyától erre felszólíttatván az Alsó-Dniepren és Donon letelepedtek hogy az erdőket és halászatot a' tatárok ellen védelmezzék. A' kalandorok, számos szökevény csapván hozzájok, néppé szaporodtak, mellynek fővárosa Cherson' átellenében feküdt. Zászló helyett sarlóval (kosa) éltek, a' honnan a' kozak név. Később a' lengyelektől nyomatván, ezektől elpártoltak. L. Lengyelországot, 10.)

Alexei selyem- és vászongyárakat, úgy az első postákat is állította fel; ő a' külföldi sör és pálinka' behozatalát megtiltotta, vas- és rézbányákat nyitott, a' hajó epitést javitotta és Ázsia' éjszaki partját behajóztatta.

10. III. Feodor, Alexei Michaelovics fia, ki a' nemesség' igényeit a' nemzetségi lajstromok elégetése által megszüntette, (1682) testvéröccsét Iwant és mostoha öccsét Pétért hagyta maga után. A' bárgyu Iwan helyett nénje Sophia ragadá meg a' kormányt, de nem sokára a' talentomdús Péter által eltávolíttatott. Az orosz birodalom' összes bevétele I. Péter' uralkodásának elején 5 millió rubelt (mintegy 8 millió pforintot) tett. A' hadi sereg pedig 15,000 sztreliczből állott.

11. Péter Lefort vezetése alatt új hadisereget teremtett, az orosz tengeri erő' alapját megvetette, (1703) Sz. Pétervárát épitette, vászon-, papiros- és fegyvergyárakat állított és egy tudományos academiát alapított. Svédországtól Liefland, Esthland, Ingermannland, Wiborgot és Kexholmot foglalta el (L. Svédországot). A' Pruthon azonban (1711) majd a' törökök' hatalmába került, ha Katalin felesége az ellenséges nagyvezér' megveszteglettetése által meg nem menti (a' Katalin-rend' alapitása, 1714). Pétert joggal Oroszország' teremtőjének nevezhetni († 1725).

12. Első, 1696-ban elküldött nejével Eudoxia Feodorownával nemzett fiát Alexeit Péter mint csendzavarót 's az atyai tekintély ellen vétőt (1718) kivégeztette. Péter után az orosz trón második feleségére I. Katalinra (1725—1727) 's ettől a' kivégeztetett Alexei' fiára II. Péterre szállott, ki még fiatal korában és nőtlen (1730) meghalálozott. A' trónt mármost I. Katalin' leányainak kell vala elfoglalniok, kik közül az öregebbik Anna, a' Holstein-Gottorpi Károly Fridrik herczeg' felesége 1728-ban meghalván egy fiút, a' későbbi III. Péter nevü császárt, hagyta maga után; az ifjabbik pedig, Erzsébet csak 1741 juthatott a' czári hatalom' birtokába. Ezen örökösök' mellőzésével közben Anna, kurlandi herczegné és bárgyu Iwan' (I. Péter mostha bátyjának) leánya iktattatott a' czári székbe (—1740). Anna a' lengyel belügyekbe túlnyomó befolyást gyakorlott, a' kurlandi herczegséget a' lengyel hübéri igényekből kibontván, kedvenczének Bironnak adta 's szász házból III. Augusztot Lecsinsky Szaniszló' igényei ellen a' lengyel királyi széken sükerrel támogatta. Hadvezére Münnich' talentomai által, ki a' katonaság körül nagy érdemeket szerzett magának, a' törököknek is félelmes lett. Mindazonáltal kevéssel halála előtt a' belgrádi békében foglalásairól le kellett mondania.

13. A' czárné' halálakor a' czári korona III. Iwanra, egy csecsemősre szállott. (Ez fia volt ugyancsak Annának, a' megholt czárné' nénje általi unokájának és egy braunschweigi herczegnek.) Kiskorúsága alatt Biron kurlandi herczeg ragadá meg a' gyámkormányt, de ettől a' czár' anyja által megfosztatván Szibiriába küldetett. De Anna maga is osztozott nem sokára (1741) e' sorsban Erzsébettől I. Péter és I. Katalin' ifjabb leányától elmozdítatván és Sziberiába számüzetvén. A' trónjától megfosztott III. Iwan fogva tartatott és 1764 a' fogságban meg is halálozott.

14. Erzsébet (— 1762), a' moszkvai egyetem' és a' művészetek' academiájának alapítónéja, kinek kormánya alatt a' gyáripar csakhamar rendkivüli virágzásnak indúlt, Maria Theresia császárné hü szövetségese volt 's ezt Angliával a' pragmatica sanctio' megtámadói ellen védelmezte, mi által némi tekintetben az aacheni békét kieszközlötte, 's szinte Ausztria mellett a' hét éves háborúban is vett részt. Svédország Francziaországtól Oroszország elleni háborúra késztve, az åboi békében (1743) Finnland' egy részét elvesztette.

15. Erzsébetnek (1742 óta nyilván elismert) utódja III. Péter, született Holstein-Gottorpi herczeg (L. felebb, 12), könyelműsége által, mi szerint cabinetjének hajlama ellen Poroszország' pártját fogá, fél évi uralkodás után trónt 's életet vesztett. A' czári koronát felesége, II. Katalin tevé fejére, ki trónralépével alattvalóit azzal békíté ki, hogy I. Péter' munkáját folytatván, nem csak ország' vagyonosságát nevelé, hanem több szerencsés háború által a' birodalomnak határait is kiterjeszté. Mondják, hogy Katalin 200 városnál többet épitetett, hogy az ország' terjedelmét 11,000 mérföldděl megtoldotta, az ország lakosit 7 millióval szaporította. A' Ruscsuk-Kainardsii békéken (1774) a' portától Azow városát 's vidékét és az orosz fekete tengereni hajózás' biztosítására a' Krim félszigeten fekvő Kinburn, Kercs és Jenikale várakat kapta. Kevés évvel utána (1783) portávali új szerződésnél fogva, 's miután a' Krim' akkori fejedelme igényeit Oroszországra ruházta volt, a' Krim orosz tartománnyá (Tauria) lett; melly szerződésnél fogva más részről az orosz határok Kubanig terjesztettek ki. A' porta az orosz túlhatalmat fegyveres készel csonkitani kivánván, sikertelen probáját a' jassyi békében (1792) ismét egy egész tartománynak, a' fekete tenger, Bug és Dniester között, átengedésével lakolta. Lengyelországból Katalin az első osztás' alkalmával (1772) Polecz és Mohilew vajdaságokat szerzé; (1793) Minsk, Kaminiec-Podolski, Brazlaw és Nowgorod-Wolinskit; (1795) végül az utolsó elosztásnál még Wilnát, Brzesc és Slonimot. Alatta a' caucasusi népek' meghódítása, Grusia' elfoglalása és éjszaknyugoti America megtelepítése kezdetett orosz kereskedési telepek által († 1796).

16. I. Pál, Katalin' egyetlen fia (szül. 1754), csak 1799 és 1800 vett részt a' Francziaország elleni háborúban. Rögtön azonban elállván Ausztriától és Angolországtól 's a' portával együtt Corfu szigetét elfoglalván orosz garantia alatt a' hét sziget' köztársaságát alapította, és nem sokára az éjszaki hatalmasságokkal a' fegyveres közönösség' elvét megújította, melly elvért Dánia (1801 april 2.) az angoloktól megtámadtatott, ugyanakkor, mikor Pál maga pár nappal előtte életét vesztette volt.

17. Fia és utódja, I. Sándor, az angolokkal kibékülvén Francziaország és a' szárazföldi hatalmasságok között a' lunevillei békét kieszközlé. Az Ausztria és Francziaország (1805) továbbá Porosz- és Francziaország között ujolag kitört háborúkban Oroszország a' francziák ellen fegyvert fogott, de velök a' tilsiti békében (1807) kibékülvén, Napoleon' Anglia elleni szárazföldi rendszeréhez állott nemesak, hanem Anglia' hivének, Svédországnak (1809) hadat üzent, mi a' Friedrichshami békében Oroszországnak Finnland és az Alandszigetek általi tetemes kiterjesztését vonta maga után. Kevés évek után azonban a' Napoleon és Sándor közötti barátságos viszony ellen-

Digitized by Google

kezőre fordúlt. Napoleon Oroszországot, mint megtámadó, (1812) roppant hadseregeivel elárasztotta és Moskváig nyomúlt elő; de itt egy hamvaiban eltemetett városnál győzedelmes pályájának fordúlópontjára talált. Az éghajlat' öldöklési alatt visszavonúló franczia császár nemcsak az oroszoktól, hanem az új erőre kapott Poroszországtól 's Ausztriától is üzőbe vétetett 's a' Párizs' falai alatt nyert győzedelmek után e' három nagyhatalom a' párizsi békét dictálta, a' bécsi congressuson Europa' ügyeit ujra rendbe szedte, 's a' Napoleon' visszatérte után (1815) kitört új háborút elfojtotta. A' bécsi congressuson Sándor császárnak a' feltámasztott lengyel királyság' koronája ítéltetett oda. Közben Oroszország a' portával létezett viszálkodásait a' bukaresti, Perzsiával fenforgott ellenségeskedéseit a' tiflisi békében kiegyengette, mellyek által Bessarabiát és Moldvaország' egy részét, továbbá a' kaspitenger' nyugoti vidékeit hatalma alá kerítette 's ugyancsak a' kaspitengeren a' hajózásjogot magának megszerzette. Sándor alatt a' keleti és fekete tengerrel között a' katonák' gyarmatosítása is megkezdetett.

18. I. Sándor' halála után (1825) az országban kivált a' fővárosokban élénk mozgalom mutatkozott, melly a' trönörökségről lemondott Konstantin' érdekeiben forradalommá alakúlandó vala, de hamar elfojtatott. — Az ozman birodalom némelly szerződéseket teljesíteni vonakodván, az Orosz- és Törökország közötti viszony napról napra kényesebb lett, 's ámbár a' porta az Akjermani congressuson (1826 a' veszélyt concessiók által magától elhárítani igyekezett, még is nem sokára (1828) háborúra került a' dolog.

19. Varna' elfoglalása (oct. 11., 1828), Kali' (januar' 2., 1829), Turno' (febr. 11.), Siseboli' (febr. 28.), Silistria (jun. 30.), Janboli (aug. 1.), Kirkilise' (22 órányira Konstantinápolytól, aug. 2.), Agathopolis elfoglalása (aug. 4.); Diebitsch ellentállás nélkül Edrenébe (Adrianopolis) száll; az oroszok Rodostót a' mamorai tengeren elfoglalják (aug. 13.), Giurgewo várába őrizetet bocsátnak (nov. 14.) és Edrenéből a' portára nézve felette megalázó béke után kitakarodnak (nov. 20.). Az orosz császár a' kialkudott 10 millió aranyra menő hadiadóból hármat a' szultánnak elenged (1830 majus 17). Moldva- és Oláhország az adó' letisztázásaig az oroszoktól elfoglalva tartatnak 's Kiseleff tábornoktól igazgattatnak, ki ez országokat három év után elhagyja (1834, april 11.). De az edrenei szerződést Anglia és Franciaország nem nézhették közönös szemmel. Anglia változtatást sürgetett, mi a' dardanellákbani szabad hajózást illeti (L. Europai Törökországot 18.), emez pedig a' szerződésnek titkos czélzata ellen hatalmasan tiltakozott, holott Oroszország a' szerződés' czéljául a' porta fentartását hirdeté (L. Eur. Törökországot, 20.).

20. A' franczia juliusi forradalom' hírére (1830, aug. 10.) Oroszország diplomatai közlekedését Franciaországgal félben akará szakasztani, de Nagybritannia, Ausztria és Poroszország' példájára haragas indúlatán erőt vett. Következett országos csapásúl a' cholera. A' czár ezen félelmes járványról irt legjobb értekezés' számára 25,000 rubel jutalomdijt tüzött ki és Moszkva városában a' mirígy' dühöngése alatt saját életét is veszélyeztette (octoberben). Az erre következett lengyel zendűlés (Lásd Lengyelországot, 17.) a' veszélyes járványban egész Europát részesítette (?).

21. A' Perzsiával viszonyok a' Turkmancsai békében (1828, februar' 22) kiegyengettettek, a' nélkül, hogy Gribojedow orosz követ' megöletése Teheranban (1829, febr. 12.) lényeges változtatást okozhatott volna. A' nagy kirgíz sivatag Oroszország' hatalmába került, a' lesghiek és grusiaiak megalázták (1830), 's egy szóval az orosz határok Ázsiában annyira kiterjeszteténck, hogy azok a' keletindiai angol gyarmatoktól jelenleg csak 280 órányi távolságra esnek. Csak a' cserkesszek' vitéz népe, mellynek jellemző függetlenségi nyilatkozványa 1836 januarban jelent meg, vet némi gátot a' Caucasusban terjeszkedő orosz hatalomnak. Az orosz cabinet nagy áldozatokkal folytatja a' cserkeszszek' meghódítását (Orosz császári szabályirat a' Caucasusban letelepítendő katonai gyarmatok iránt, 1837 nov. 22.). Törökországnak Egyiptommali viszálkodásaiban (Lásd Törökországot, 21.) Oroszország a' közvetítő hatalmasságokhoz csatlakozott.

22. Az orosz kormány azon van most főkép, hogy hatalmát a' meghódított országokban megerősítse és az orosz nemzetiség' tulnyomóságát mindenkép biztosítsa. Az orosz nyelv' terjesztése a' kelettengeri tartományokban, Bessarabiában és Lengyelországban. 1837 aug. 20. óta senki közhivatalt az 1836 januar 4-dikén kibocsátott ukáznál fogva az orosz nyelv' tudása nélkül nem nyerhet. Külföldi szlavisták megjutalmaztatnak: Hanka (Prágában), Schaffarik *) (magyar születésű, azelőtt karlowiczi tanító, 1833 óta Prágában), Kopitar (Bécsben), Kollár (Pesten). A' lengyel nemzeti díszruha (1838) megtiltatott. A' nemzeti és nyelvbeli centralisatióhoz járúl a' vallásbeli kiegyenlítés utáni törekvés is. 1839 a' nyugoti tartományok' egyesült görögei önként ismét az orosz egyházhoz visszacsatlakoztak. L. az 1839 jul. 5-dikén költ ukázt. A' kereskedés szerződések által előmozditva. Oroszország Törökországtól (az 1833-diki védszövetségnél fogva) megkivánhatja, hogy ez idegen hadihajóknak a' Dardanellák' utját elzárja 's a' t. Szerb ügyek.

*) Ez 1842 kibocsátott ethnographiai abroszán a' szlávok' lakhelyeit zöldre, a' magyarokéit veresre színeztette.

Az uralkodó ház' származása.

I. PÁL, szül. 1754, császár 1796, † 1801. Második felesége: *Maria Feodorowna* (azelőtt *Sophia Dorottya Auguszta* Würtembergi herczegné, szül. 1759, † 1828.

† 1825, dec. 1.
I. SÁNDOR (Pavlovics), szül. 1777 dec. 23., czár 1801, lengyel király 1815 óta; felesége 1793 óta *Örzsébet Alexiewna* (azelőtt *Luiz Mária Auguszta*), Badeni herczegné, † 1826.

† 1831.
Constantin Czezarevics, sz. 1779; első felesége *Anna Feodorowna* (azelőtt *Julianna Henriette Ulrika*), Szász-Saalfeld-Coburgi herczegné; elvált tőle 1820; második felesége *Johanna* Lowicz herczegné, szül. Grudzinska grófné, † 1831.

Maria Paulowna, szül. 1786, 1804 óta felesége *Károly Fridrik*, Szász-Weimari nagyherczegnek. (L. felebb.)

Anna Paulowna, szül. 1795; 1816 óta felesége *Vilmos Fridrik György*, Németalföldi királynak. (L. Németalföldet.)

I. MIKLÓS (Pavlovics), szül. 1796 jul. 6.; czár 1825 óta; felesége 1816 óta *Alexandra Feodorowna* (azelőtt *Sárolta*), Porosz herczegné.

Mihály Pavlovics, szül. 1798, felesége 1824 óta *Helena Pavlowna* (azelőtt *Friderika Sárolta Mária*), Würtembergi herczegné, szül. 1807.

Mária Michailowna, szül. 1825.
Örzsébet Michailowna, szül. 1826.
Katalin Michailowna, szül. 1827.

Sándor Nikolajevics Czezarevics, trönörökös, szül. 1818 apr. 29 felesége 1841 óta *Mária Alexandrowna* (azelőtt *Max. Vilma Aug. Sophia Maria*), Hesseni herczegné, szül. 1824.

Alexandra, nagyherczegné, szül. 1842.

Maria Nikolajewna, szül. 1819; felesége 1839 óta *Miksa*, Leuchtenbergi és Eichstädti herczegnek.

Miklós, herczeg, szül. 1843.

Olga Nikolajewna, szül. 1822.

Alexandra Nikolajewna, szül. 1825.

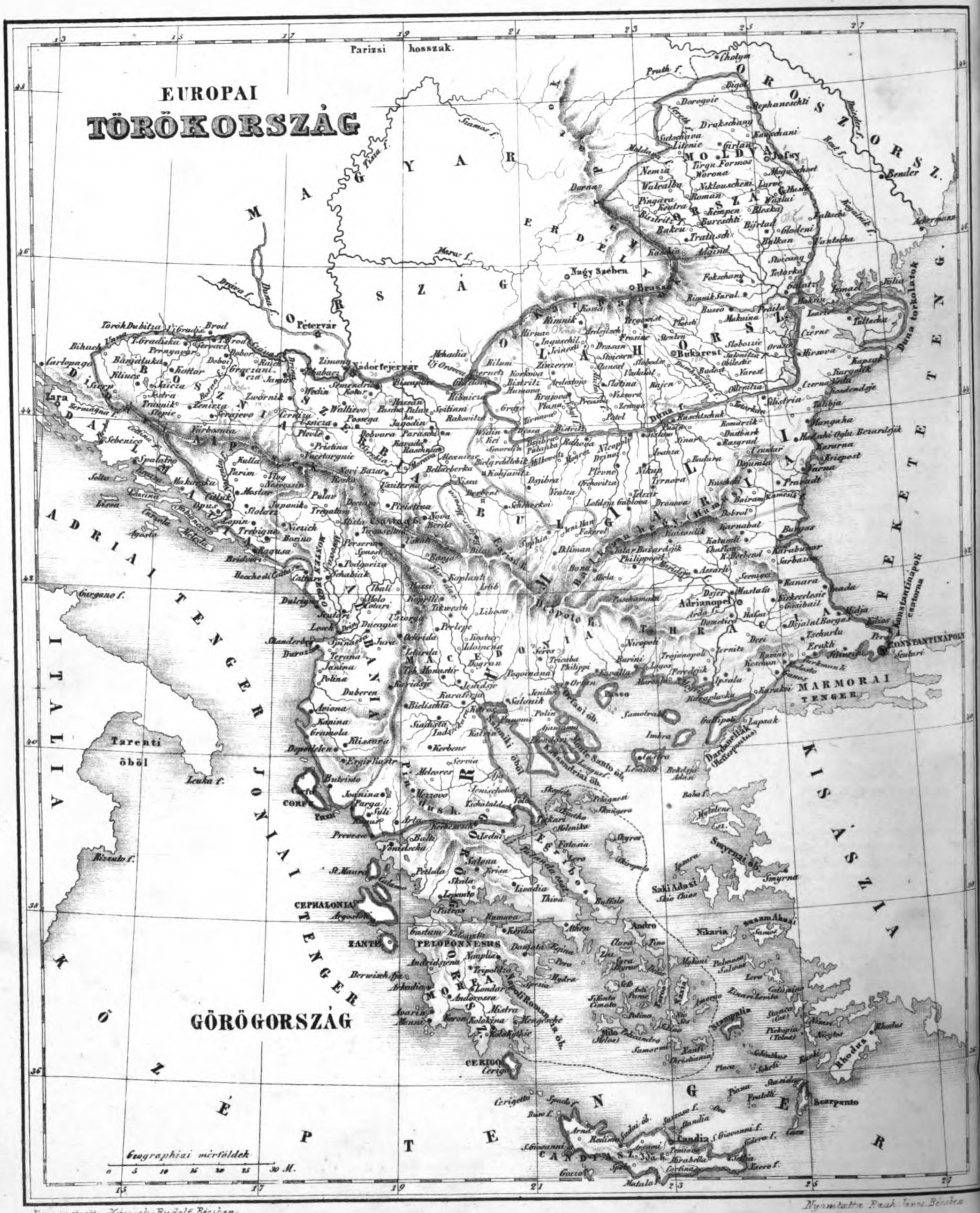
Constantin Nikolajevics, szül. 1827.

Miklós Nikolajevics, szül. 1831.

Mihály Nikolajevics, szül. 1832.

Digitized by Google

Digitized by Google

Kare metette Hasenek Rudolf Bécsben

Nyomtatta Rank János Bécsben

Digitized by Google

EUROPAI TÖRÖKORSZÁG,

avvagy

A' TÖRÖK BIRODALOM' EUROPAI RÉSZE.

A. Föld.

1. Fekvése. Hossz. 35° — 48° 18′; Szél. 33° 30′ — 47° 20′. A' szárazföld a' Szél. 39° és 48° 18′ között fekszik. Éjszak felől: Ausztriai monarchia (Magyarország [Tótország], Erdély, Galliczia [Bukovina]); K. felől: Oroszország (Bessarabia), a' fekete tenger (a' burgasi öböllel) és a' görög szigettenger (*mare aegeum*, a' törököknél fejér tenger) a' Saros, Enos, Contessa, Athosi, Cassandroi és Saloniki tengeröblökkel. D.f. Görögország, a' közép (DNy. f. ioniai) tenger az artai öböllel. Ny.f. az adriai tenger, és Ausztriai birodalom (Dalmátország). — A' fekete és görög szigettenger között 1) a' konstantinápolyi tengerszoros (*Bosporus*), 4′/, mf. hosszú és ′/4—3 mf. széles; 2) a' marmorai tenger (*Propontis*), 33′/8 mf. hosszú, 16′/, mf. széles; 3) a' Dardanellák' szorosa (*Hellespontus*), 8 mf. hosszú, ′/4 — 1 mf. széles.

2. Állatórészei. Az ozman porta europai birtokai részint közvetlenek részint közvetettek (hűbéres vagy adózó védországok). Az elsők 4 ejaletből (helytartóságból) állanak: Rum-Ili, Boszna, Dzseszair és Kirid (Kandia). Ezek ismét 31 szandsákra (zászlóra) osztatnak, mellyek közül Rum-Ilire (a' Romania, Bulgaria, Albania, Macedonia és Thessalia régi tartományokat magában foglalóra) 18, Bosznára 8, Dzseszairra 2, Kiridre pedig 3 esik. Kirid az egyiptomi pasa' igazgatása alól kivétetvén, 1841 visszacsatoltatott.

A' közvetett országok:

a) Oláhország avvagy Havasalföld,
b) Moldva avvagy Havasfelföld,
c) Szervia (Szerf).

Ezeken kívül a' portának még Ázsiában és Afrikában is vannak terjedelmes birtokai.

3. Nagysága. Mostani europai Törökország összesen 8720 □mérföldet foglal magában; és pedig a' közvetlenek 6020, a' közvetettek 2700 □mérföldet. Ebből esik:

1. Rum-Ilire	4800	□mf.
2. Bosznára	730	»
3. Dzseszair' europai részére	300	»
4. Kiridre	190	»
Továbbá Oláhországra	1100	»
Moldvára	800	»
Szerbiára	700	»

A' porta' ázsiai birtokai 26,100, az afrikaiak 26,960-nál több □mérföldre terjednek.

4. Földje. Az Alpesek és Karpatok' déli szarvai benyomúlván europai Törökországot hegyes vidékké teszik, mellynek azonban szép síkságai is vannak, nevezet szerint Moldvában, Oláhországban és Thessaliában. Boue' legújabb vizsgálata szerint ime Törökország' főhegysorai: 1) Csardag (*Scardus* vagy *Scordus* a' régieknél), a' török központi láncz' nyugoti része, iránya ÉK.ről DNy. felé 's némelly csúcsaival 7000′ magosságra emelkedik; 2) a' központi láncz' keleti része, Balkan neve alatt ismeretes (a' régieknél *Haemus*), melly nagy és kis Balkanra szakadván, Sophiától kezdve a' fekete tengerig szakadatlan lánczot képez, de keletre vonúlásával egyre alacsonúl. A' Balkan' keleti része (a' kis Balkan) legalacsonabb és körülbelől 2000′ magos, a' nyugoti rész (nagy Balkan) legmagosabb, de csak 3000′ magos. A' központi láncz' közepe, a' Csardag és Balkan között, magos felföld, mellyen ittott hegycsoportok is emelkednek, úgymint az Orbelus, mellynek a' földleirók 9000′ magosságot tulajdonítottak, de melly körülbelől csak 4000′ m.; 3) a' Despotodag (*Rhodope*), a' Balkantól dél felé, ÉNy.ról DK.felé húzódva 's szinte mindég alacsonúló. Nyugoti része a' legmagosabb 's a' Perindagban 7000′-ig emelkedik. A' Despotodag a' marmorai tengernél Ázsiába csap által, hol végül a' Taurust képezi; 4) egy majd egészen ismeretlen hegycsoport Novibazar, Ipek, Herczegovina és déli Bosznia között, mellynek általjános neve nincsen, de mellynek egyes részei Kurilo-Planiának, Rosalia-Planiának és Mokra-Planiának neveztetnek. E' hegysor ÉK.ről DNy. felé tart 's egyes csúcsai valószinűleg 6000′-nál is magosabbak; 5) a' szerb hegyek; úgymint Szervia' déli részén a' Kopanneg és Plocsahegyek, körülbelől 4—5000′; a' Rudnikok, Szervia' központi csomóját képzők; továbbá keleti Szerviában egy É.ról D.felé tartó láncz, a' Duna és Morava' termékeny völgyei között, melly Magyarországból, az úgy nevezett bánságból csap által és a' központi csomót magosságban fölülhaladja, mert 3000′-nál magosabbnak látszik lenni; 6) a' nyugoti Bosznia, Herczegovina, Montenegro és Albania hegyrendszere, melly szintúgy mint a' Dalmátországé ÉNy.ról DK.felé vonódik; 7) Pindus vagy Mezzovo-hegység, melly ÉNy.ról DK.felei irányban Mezzovótól az Ochrida tón túl terjed és déli végével egy valamivel alacsonabb középláncz által az Olympussal összefügg, egyébiránt pedig Thessaliának és Macedoniának egymástóli választékúl szolgál. A' Pindus' magossága legalább 5000′ és az Olympé 6000′-nál is többre tétetik. — Egyébiránt az itt előadott hegysorok sehol sem érik el a' hóvonalt 's valószinű, hogy egyik csúcsok sem 9000′, sőt talán 8000′ sem. — E' hegysorok által Törökország három felől tetőzetes: ÉK.felől a' fekete tenger' részéről, a' Karpatok és a' Balkan' lejtősége a' Duna' folyását meghatározván; azután D.felől a' marmorai és görög szigettengerig, Balkan, Rhodope és Kastagnacz által; 's végül Ny.felé a' Csardag's egyéb nyugoti hegylánczok által. Magánálló hegy az ismeretes Athos a' chalcidiai félsziget' keleti földnyelvén Macedoniában, mellynek magosságát némellyek 3400′, mások meg 5900′-ra becsülik. — Kirid szigetén (Kandia, a' régieknél Creta) K.ről Ny.felé hegysor vonúl keresztül, mellynek legmagosabb pontja a' Psiloriti (a' régieknél Ida) 7200′ m.

Folyóvizek. Főfolyam: Duna, Belgrádnál Magyarországból, Ny.ról K.felé éjszaki határ Orsováig, azután a' szél. 45 — 44° alatt dél felé, innen a' Hossz. 40° 30′ — 45° 30′ között kelet felé, honnan éjszak felé emelkedve a' szél. 45° 20′-ig; végtére mint határ Oroszország (Bessarabia) felé ismét keleti irányban és 5 főtorkolatban, számos parttóval, mellyek posványos deltát (Bogati) képeznek, a' fekete tengerbe; balról Cserna, Sill (Siul), Aluta avvagy Olt, Ards vagy Ardsis, Szereth és Pruth (Oroszország' határa); jobbról mint határfolyama Magyarországnak Száva (Unnával, Bosznával, Drinával), Morava, Iszker. — A' Duna után europai Törökország' legnagyobb folyama a' hajózható Maricza (a' Tundzsával), melly a' Balkanról jövén egyik torkolatával a' görög szigettengerbe, másikkal az Enosi öbölbe szakad.

Digitized by Google

Partfolyamok: A' Despotótól a' Contessa öbölbe: Struma avvagy Strymon; a' Csardagtól a' Saloniki öbölbe: Vardar (Axius); a' Pindusról a' Tempe völgyben a' Saloniki öbölbe: Salambria (Peneus); a' Pindusról Görögországba csapva: Asper vagy Aspropotamus (Achelous); a' Scardusról az ádriai tengerbe: Drino, a' fejér és fekete Drinból képezve.

Parttó: Raselm avvagy Rasszein a' Dobrudsában; Beltó Skutari mellett az ádriai tenger' szomszédságában, azután az Ochridai és Janinai tavak Albaniában.

5. Éghajlat. Az éjszaki vidékekek a' tavasz aprillel kezdődik; a' közép és déli tartományokban úgy a' tengerparton januárral és februárral. Itt a' hőség már majusban is felette magos fokon áll, Konstantinápolyban ellenben legnagyobb erejét (23° — 25° R.) csak junius' végén éri el. Az időjárás a' fővárosban 's annak környékén olly kedvező, hogy évenként derült nap nem kevesebb mint 250 számláltatik. A' déli részeken juniusban és juliusban a' mezők mintegy kiégetve találtatnak 's a' folyóvizek és patakok kiszáradnak. Annál elevenítőbbek szoktak lenni az octoberi esőzések. A' tél, decemberben és januárban, többnyire szelíd és hó csak a' Duna' éjszaki oldalán 's a' hegyeken esik.

6. Termékek. *a)* Ásványok. — A' nemes érczeknek számos nyomai, kivált Boszniában, de kevessé használva. — Veres réz, ólom és vas több vidékeken, főkép azonban Boszniában (hol felette sok vas találtatik) nyerve. Az ólomból ezüst választatik el. Ezüstös ólombányák több helyütt, mint péld. Karatovánál és Laragoriban Salonik mellett. Szerviában a' bányászat jelenleg előmozdítva, melly czélból szászországi Freibergből bányászok hivattak meg. — Foiniczánál, Suttiskánál és Kressevónál (Boszniában) használatlan higanybányák. — Salétrom, kő- és forrássó nagy mennyiségű Moldvában és Oláhországban (Rimnik mellett Oláhországban évenként 600,000, és Okna mellet Moldvában évenként 1½ millió mázsa kősó). Ásványos forrásoknak minden nemei, hidegek úgymint melegek, nagy mennyiségben találtatnak.

b) Növények. — Gabona ('s e' között tengeri avvagy török búza és köles nagy mennyiségben), legtöbb Moldvában és Oláhországban, továbbá Thessaliában és Macedoniában. — Rizs, főkép a' Maricza' mellékén. — Bor, Oláhországban, Moldvában ('s itt évenként 4 millió akó), Szerviában 's általjában Törökország' legtöbb tartományiban; nemes borok a' szigeteken, kivált Kirid szigetén. — Déli 's egyéb gyümölcs feles mennyiségben. Olajbogyóka' déli vidékeken, főkép Macedoniában és Thessaliában. — Kender és len csak az éjszaki tartományokban. — Dohány, a' legjobb Európában; a' legjelesebb faj Macedoniában Salonik mellett. — Pamut Macedoniában (a' legjobb Seresnél), azután Kandia szigetén; kivitelre is. — Pirosító buzér, sáfrány, gubacs, édes gyökér 's a' t. — Mastix (csak Chios szigetén, melly egyébiránt ázsiai Törökországhoz számítatik). — Gummi Ladanum: Kandia. — Fa: az éjszaki és nyugoti vidékeken nagy böségben; a' déli részekben majdnem csak gyümölcsös fák.

c) Állatok. — Lovak, egy része tatár eredetű és jeles, Oláhországban és Moldvában lengyel faj. — Tevék Konstantinápoly' környékén és az Al-Dunán. — Szarvasmarha minden tartományokban, 's az éjszaki vidékekről sokat kihajtanak. — Bivalok, vonómarhaúl használva. — Juhok rendkivűll mennyiségben, husok az ozmánnak kedves eledele; sok gyapjú kivitelre is, a' főpiacz Salonikban; a' juhok télen is kin tartatnak. — Sertések nagy számmal csak Boszniában, gesztenyével, tengerivel és szilvával hizlalva és kihajtva, azután Bolgárországban, Moldvában és Havasalföldön; a' törökök sertéshúst nem esznek. — Kecskék mindenütt 's gyakran téjgazdaság miatt tartva. — Összvérek és szamarak gyéren. — Vadak, különféle nemek, nyulbőrt sokat kivisznek. Moldvában és Oláhországban nyestbőrökkel kereskedést űznek. — Selyenbogár Macedoniában és Kandia szigetén. — Piócza nagy mennyiségben és ki is vive, kivált Boszniából és Albaniából. — Halak számosak a' Dunában és a' tengerpartokon, de a' halászat az ozmanoktól elhanyagoltatik 's a' görögök csak bőjt' idején űzik. Halikrát a' dunai halászat nyújt. A' halas tavak ismeretlenek.

B. Lakosok.

1. Eredetök. *A.* Őslakosok:

a) Görögök, alkalmasint ⅛ a' népességnek, újgörög (romaik) nyelvvel; főkép kereskedés végett a' fővárosban, a' szigeteken 's valamennyi tartományban lakók. Egészen vegyűletlenek a' Sulioták, azelőtt Albaniában, kiknek maradványai most Görögországban találhatók, a' Sphagioták (Kandia szigetén) és több szigetek' lakosi.

b) Szlávok, közel ⅓ része a' lakosságnak: bosznyákok, szerbek (ráczok), bolgárok, horvátok, morlakok (Boszniá' déli részén), montenegroiak (a' Karakak hegységen avvagy albaniai Montenegroban).

c) Arnauták avvagy albaniaiak (Sipetárok), körülbelől ⅙ a' népességnek, az adriai és ioniai tengerpartok' hosszában 's egyebütt is, külön nyelvvel, harczkedvelők és az ozmán katonaság' javát képzők.

d) Oláhok, Oláhországban (hol magokat Rumonyi, azaz rómaiaknak nevezik, kiknek utódai) és Moldvában (Moldoveni, őslakosok); nyelvök a' római nyelvnek elkorcsosúlt származéka; körülbelől ⅛ a' népességnek.

B. Ázsiai eredetűek:

a) Ozmanok (Ozmanli), uralkodó nemzet, némelyek szerint mogol, mások' véleménye után tatár eredetű; melly az Altai hegység' szomszédságából éjszaki Ázsiában a' mogolok által a' középtenger' partjaig űzetett; tán csak ⅒ része a' népességnek. A' köznép' nyelve a' török; udvari, tudós és szent nyelv az arab.

b) Tatárok, a' Duna' torkolatinál és a' Balkan' völgyeiben lakók, egyébiránt a' szultán' udvarának szolgálatában is.

c) Arabok (Abadioták), Kirid (Kandia) szigetén.

d) Örmények, a' kereskedési városokban elszórva, kereskedéssel és kézművekkel foglalkodók; körülbelől 110,000.

e) Zsidók, nagy számmal de elszórva, török ruhát viselők és kereskedésből élők; Spanyolországból és Portugalból származók; olasz, spanyol- és török zagyvalékot (az úgynevezett frank nyelvet) beszélők, körülbelől 250,000.

f) Czigányok, főkép Moldvában és Oláhországban, azután a' Balkán' egyik szárnyán is Philippopel mellett, melly szárny ezért Csengije-Balkánnak (Czigányhegynek) neveztetik. Számok némelly földleiróktól 200,000-re becsültetik.

Az előszámlált 10 főnemzeten kivűl Törökországban a' kereskedés miatt számos német, franczia, angol, olasz 's a' t. tartózkodik, kik a' közös frank név alatt egyűvé foglalva tán 500,000 személyt tesznek.

2. Számok.

Az europai Törökországhoz tartozó tartományoknak összes népessége	9,700,000	lélek.
Melly népességből a' közvetlen tartományokra 7,275,000, a' közvetettekre pedig 2,425,000 lélek esik.		
Nevezet szerint Rum-Illire esik.....	6,000,000	»
Bosznára »	850,000	»
Dzseszairre (Görögország' 's Ázsiához tartózó részének kivételével).....	300,000	»

Digitized by Google

Kirid, azelőtt 240,000
most csak..... 100,000 lélek.
Azután Oláhország..... 900,000 »
» Moldva..... 500,000 »
» Szervia..... 900,000 »

Átmérőileg nem több mint 1113 lakos jő egyegy négyszögmérföldre.

A' nevezetesebb városoknak népessége.

	lakos.		lakos.
Konstantinápoly (Istambol)	590,000	Viddin	25,000
(e' között 300,000 ozmán, 200,000 görög, 30,000 örmény, 30,000 zsidó, a' többi frank)		Varna	24,000
		Vodina	24,000
		Sistow	21,060
		Silistria (Dristra)	20,000
		Selimnia	20,000
		Argyro Kastro	20,000
		Karaferia	20,000
Drinápoly (Edreneh) az ország második fővárosa	100,000	Giurgewo	18,000
		Eskisagra	18,000
Bukarest (Oláhországnak föv.)	100,000	Kastorea (Kessrjeh)	18,000
		Kirkhilisse	16,000
Serajewo avvagy Bosna-Seraj	70,000	Skutari (Iskanderie)	16,000
Gallipoli (Dzseszair, föv.)	60,000 (40,000)	Banjaluka	15,000
		Demotika	15,000
Sophia (Triadizza)	50,000	Novibasar	15,000
Salonik	45,000	Candia	15,000
Monastir	40—50,000 (15,000)	Zvornik (Isvornik)	14,000
		Trikala	12,000
Rodosto	40,000	Barat (Arnaut-Belgrad)	11,500
Jassy (Jászvásár, Moldvaország' föv.)	40,000	Babatagh	10,600
		Nikopoli	10,000
Ruscsuk	30,000	Kasanlik	10,000
Philippopel (Filipeh)	30,000	Tatar Basar	10,000
Belgrad	30,000	Usiterna	10,000
Seres	30,000	Trebigno	10,000
Larissa	30,000	Uskup v. Skopia	10,000
Sumla	30,000 (60,000)	Piristina	10,000
		Semendria (azelőtt Szervia' föv.)	10,000
Braila	30,000		
Janina (azelőtt 30—40,000 most csak néhány	1,000)	Nissa	10,000

3. Rendek. Az ozmánok' státusalkotmányánál fogva születetett nemesség avvagy örökös kiváltságú 's előjogú rend Törökországban egyáltaljában nincs. Mindazonáltal Mohammed' utódai (az emirek) és chan Oglu és Achmed Köprili vezérek' utódai bizonyos elsőségekben részesülnek, mellyek örököltének. — A' görögök, szláv törzsökök és oláhok között örökös nemesség létez, sőt a' görög nemességnek eredetét a' bizantiumi császárság ideje alatt keresik. — A' lakosság csak nemzetiségre avvagy inkább vallásra nézve különbözik egymástól, melly tekintetben a' lakosok adómentes ozmánokra és egyéb izlamkövetőkre, vagy keresztyén és zsidó védenczekre osztatnak, 's ez utolsók, karadsot (fejadót) fizetnek, az életben (lakásban, ruházatban) sokféle korlátoztatásoknak alávetvék, muzulman ellen tanúságúl fel nem léphetnek és az alázó raja azaz csorda névvel neveztetnek. Illyen vala a' védenczek' sorsa több századokon át. A' jelenleg uralkodó szultán' atyja, II. Mahmud nem régiben olly rendeletet bocsátott ki, mellynél fogva az alattvalók, bármelly osztályhoz tartozzanak azok, törvény előtt egyenlőknek 's ugyanazon törvénykönyvnek alávetetteknel nyilvánítattak 's a' rajáké' felsőbbségeinek meghagyatott, hogy a' nem muzulmanokat csak a' primások' (azaz helybeli nem-muzulman előljárók) egyetértésével büntessék. Mi a' szigeteket és kirekesztőleg nem-muzulmanoktól lakott vidékeket illeti, ezekben a' kormányzók eljárásukban egészen a' primások' helybenhagyásához kőttettek; 's itt a' lakosok saját törvényeik szerint ítéltetnek és soha természetes birájoktól el nem vonatnak. Még nagyobb garantiája az emberjogoknak életre, becsületre és vagyonra nézve, nemzetiség és vallásrai tekintet nélkül, a' jelen szultántól 1839-ben közzé tett hattiserifben találtatik — melly azonban a' török szokásokkal és gondolkodásmóddal ellenkezvén nagyobb részint csak irott malasztnak tekinthető.

4. Ipar. *a) Gyárak.* A' gyáripar kevés tárgyakra szorítkozik, mert a' keleti eredetű ozmán csak az anyag' drágaságában, nem pedig a' művészetiségben vagy izlésben kereti a' fényűzést, a' divat' változásai pedig épen ismeretlenek; és mert a' gazdag görög, örmény vagy zsidó mindent kerül, mi gazdagságának mértékűl szolgálhatna. — Szattyán és kordoványbőr: Gallipoli, Larissa, Salonik és Janinában. — Török veresfestészet: Ambelakia (Tempe' völgyében), azután Larissa, Karaferia és több helyeken. — Pamutkelmék: Salonik, Konstantinápoly, Seres, Silistria 's a' t. (az aladjiták pamutból és selyemből, továbbá a' bourrok Turnavosból Thessaliában igen híresek). — Gyapjúposztó, csak középszerű finomságú, de szőnyeg nagy számmal. — Selyemáru: Konstantinápoly, Drinápoly, Salonik; de nagyon drága; gaze Salonikban. — Aczél, vas és veresréz Boszna-Serajban, Konstantinápolyban, Karatovában (Güstendil szandsakban) külön rézedény-vásárral, Skutariban, Samakovban, Sumnában (hol a' legügyesebb réz- és fejérpléhművesek laknak). — Fegyverek: Selimnia, Skutari, Boszna-Seraj, Belgrád 's a' t. — A' tajtékpipa-csinálás és a' rózsaolaj-csinálás nem megvetendő iparágai több városoknak.

b) Kereskedés, többnyire külföldiek vagy görögök, örmények és zsidók által űzve. Ausztriába 's ezen keresztül Németországba mennek: pamut, finom bőrök, veres fonál, szarvasmarha, sertés és gyapjú; és ugyanonnét jönnek: posztók, vászon, pamut-, vás- és aczéláruk, üveg (öblös üveg és tükör), porczellán, hintók (kivált a' fejedelemségekbe). A' dunai és fekete tengereni gőzhajózás által a' kereskedés tetemesen élénkült. — Anglia minden nemzetek közül Törökországgal a' legkiterjedtebb kereskedést folytatván, bevisz: pamutkelmét (1834: 28½ millió yard), pamutfonalat (1834 közel 2 millió font), posztót, vas- és sargarézműveket, zseb- és faliórákat, ólmot, ónt, tőkehalat, cochenillet, czukrot és kávét; ellenben pedig kivisz: nyers selymet, pamutot, nyúlbőrt, kecske- és teveszőrt, szőnyeget, bort, olajt, mézt, viaszt és aszú gyümölcsöt. — Oroszország, mellynek Törökországgali kereskedése az utóbbi években nagy kiterjedést nyert, kivált az Odessa és Konstantinápoly között részvényes társaság által létrehozott gőzhajózásnál fogva, bevisz: faggyút, kaviart, kátrányt, vásznat, bundát, gabonát és kivisz: faolajt, pamutot, selymet, bort és gyümölcsöt. — Franczia ország és Németalföld a' tengeri háborúk alatt félbenszakadt kereskedési viszonyaikat Törökországgal ismét helyre állították és Olaszországgal 's az éjszakamerikai egyesült státusokkal a' levantei kereskedésben élénk részt vesznek.

Főpiaczok kikötőkkel, a' fekete tengeren: Konstantinápoly, Varna; a' marmorai tengeren: Gallipoli, a' görög szigettengeren: Enos, Salonik. — Főpiaczok az ország' beljében: Drinápoly, Boszna-Seraj, Belgrad, Bukarest és Galacz a' Dunán.

Pénz. A' legkisebb ezüstpénz az aszper = ⅓ kr. váltóban; 3 aszper = 1 para (1 krajczár váltóban, azaz ⅓₀ krajczár pengőben); 40 para = 1 piaszter, közönséges számolópénz, azelőtt 1 for. 40 kr. pengő pénz' értékében kiverve, most azonban az ezüsttartalom' leszállítatása által csak 16 pengő krajczárt érő. Jelenleg a' piaszter 100 aszpert, nem pedig 120-at foglal magában. — Többféle aranypénz, 60—150 para értékeig, valamennyi szekin nevézete alatt. A' zsacskó 500 piazstert tesz.

5. Vallás. 1) A' mohammedanus, nevezet szerint a' szunni felekezet' hite, uralkodó vallás. Ezt követi vala-

Digitized by Google

mennyi török és tulajdonképeni tatár, azután a' bolgárok, bosznyákok és albaniaiak' egy része. A' vallástan, Izlam, honnét követői Mozlemim-nek neveztetnek, a' Koranban foglaltatik, melly egyúttal törvénykönyv is. Ez oknál fogva a' török papok (ulema) egyszersmind törvénytudók is. (Főtanitásai: egy isten, másíthatlan 's elkerülhetlen végzet, Mohammed' küldetése, jövő utolsó itélet és örök élet, felebaráti szeretet, megengedett többnejűség. Szabályai: Mekkábai zarándokolás, törvényszerinti mosdás, körülmetélés, szigorú böjt, ötszöri ima napjában, alamizsnaosztás.) A' papság, mennyiben csupán vallásos ügyekkel foglalkodik, a' következő személyekből áll: *a)* Mufti, személynöke a' padisah' papi hatalmának, főpap és a' vallásügy nem különben igazságszolgáltatás' minisztere; *b)* Seikek, hitszónokok 's a' koran' magyarázói, kik a' mecsetekben a' vallásos szertartásokat végzik; *c)* Imámok, kik az ötszöri imával, a' betegek' látogatásával és a' gyászkiséretekkel foglalkodnak; *d)* Khatibok vagy is pénteki nyilvános előimádkozók; *e)* Muezinek avvagy imakikiáltók; *f)* Kaimok azaz egyházfiak. — A' papi rendhez tartoznak még az emírek avvagy a' proféta' rokonai, a' mollák, kádik, naibok, egy szóval az egész birói személyzet; azután a' muderrik, azaz professorok; végül a' dervisek avvagy barátok, kik 30 különböző szerzetek' kolostoraiban seikek' kormánya alatt elzárkoznak.

2) A' görög (nem egyesült) vallás, mellyet a' görögök kivétel nélkül, azután a' szerbek, ráczok, oláhok, moldvaiak és a' bosznyákok' 's bolgárok egy része követ. Egyházi főnökök a' konstantinápolyi patriarcha, ki alatt a' metropoliták, érsekek és püspökök állanak. Az alpapság ugyanazon állással bir mint Oroszországban (L. Oroszországot). Számos klastrom, mind Sz. Vazul' szerzetét követő. (Az Athos hegyén, melly egyházi jószág, 22 templom létez, közel 400 remeteséggel és czellával és 4000 szerzetessel. Ugyanott papi növendékház is találtatik.)

3) Az örmény, a' görögtől származó ugyan, de még is külön egyházat képző, mellyhez az országban levő örmények tartoznak, egy külön patriarchával Konstantinápolyban, ki az ecsmiazini (Ázsiában) levő örmény patriarchától, minthogy a' török kormány külföldi vallásfönökőt el nem ismer, egészen független.

4) A' katholika vallásnak (2 érsekkel és 10 püspökkel) legtöbb híve vagyon Boszniában, az archipelagusnak hajdan velenczei kormány alatt levő szigetein és a' fejedelemségekben; összesen körülbelől 450,000 lélek.

5) A' protestans (lutheránа, reformált, angol) vallást többnyire csak idegenek (frankok) követik. Összesen talán 5000.

6) A' zsidók (tán 250,000 lélek) a' tűrt vallás-követőkkel egyenlő jogokban részesülnek, azaz vallásokat háborítlan gyakorolják és felekezetbelieknek jogot magok szolgáltatnak, honnét a' perek a' kadihoz felebb vitetnek. A' zsidók' egyházi ügyeik egyébiránt egy patriarchai hatalommal felruházott Cachan basától 's rabbiktól intéztetnek el.

6. Tudományok és művészetek. Mind kettő alacson fokon áll. A' törököknél kevés kivétellel (illy kivételeket tesznek a' híres Hadzsi Chalfa polyhistor és több rendű nemzeti történetiró és költő) csak az arab nyelv' tanulására szoritkozik a' tudós nevelés, mint olly nyelvre, a' melly a' koran és commentárjai' (mint a' vallástudomány', törvények' és politica' főforrásának) olvasására és magyarázására fő kellék. Két neme a' tudós oskoláknak a' Dar-ol-Kirajet (olvasó-oskola) és a' Dar-ol-Hadissz (hagyományoskola) egyébbel nem foglalkodnak, mint amaz a' korannak, emez pedig a' proféta' hagyományainak felolvasásával. A' medresszekben avvagy a' főbb mecsetekkel összekötött egyemeken 10 tudomány tanitatik: nyelvtan, szókotés, gondolkodástan, metaphysica, nyelvtudomány (philologia), topica, stylistica, szónoklat, mértan és csillagászat. Professorai ezen intézeteknek muderriknek, a' tanítványok pedig thalib vagy szochtáknak neveztetnek, kik tanúlmányaik' befejezése után danismendek lesznek. A' probatételeket dicséretesen végzett tanúlók mulaszim avvagy joggyakorlóknak neveztetnek. — A' török nyilvános könyvtárak (Hammer Konstantinápolyban 10-et számlál elő, Muradja d'Ohsson 35-öt, mások 13-mat) koránsen a' tudományosság' hathatós eszközeinek tekintendők, mert egyfelől a' kötetszám nem nagy (a' leggazdagabb csak 2000 kötetet 's többnyire kéziratot foglal magában) 's tartalmokról bizonyost nem állíthatni, de másfelől használatuk nem olly könnyű 's a' törököktől nem is igen kerestetik. A' legközelebb kimúlt szultán, az ozmánok' állapotát az europai polgarisodáshoz közelebb vinni szándékozván, többféle új intézetet alapított, mint péld. a' konstantinápolyi orvosi collegiumot, egy mathematicai academiát, hadi- és hajózási oskolákat 's a' t.; de ezen intézetek sokkal újabbak, mintsem hogy már is érezhető gyümölcsöket teremhettek volna. Jelenleg Konstantinápolyban, a' régi rabbinisticus és örmény könynyomtatásokon kívül, arab, perzsa és török könyvműhelyek is vannak, mellyekből mindennemű könyvek kerülnek napfényre. Csak a' koránt nem szabad nyomtattatni, minthogy leirásával sok ember foglalkodik, ki különben élelmétől megfosztatnék. Azonkivül jenleg hirlap is bocsátatik közre, Tekvimi Vekaji azaz Történettáblák' czime alatt (a' franczia fordításnak czime: Moniteur ottoman).

Az ozmánoknál a' görög főkép mint orvos nyer fontosságot, 's a' török birodalomban az orvosgyakorlat majd kivétel nélkül görögök' kezein van.

B. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Egészen keleti modorban korlátlan és Ozman' családjának férjfinemében örökös monarchia, eddigelé minden tulajdonképeni alaptörvény nélkül 's némellyekben csak a' közvélemény által szabályozva. Első alaptörvényül tekinthetni az 1839 november' 3 ünepélyesen kihirdetett hattiserifet, mellynél fogva muzulmannak és rajának, mint törvény előtt ezentúl egyenlőknek élete, becsülete és vagyona europai mintájú igazságszolgáltatás, rendes 's erőszakoskodás nélküli adóztatás és ujonczszedés által, egyiránt biztositatnak. De a' szultánnak esküvel erősített ezen octroyirozott alkotmánya olly annyira ellenkezik az eddigi kormányzás' módjával, a' nép' szokásaival és eszméivel, hogy a' czélba vett átalakúlás hibetőleg még sokáig csak papiroson maradand. — A' státus' főnöke a' padisah vagy szultán, legfőbb hatalmára nézve imámnak, polgári és papi, személyében egyesített hatalmára nézve chalifának, azaz a' proféta' utódának neveztetik. Helyettese a' szultánnak világi ügyekben a' fővezér, papi dolgokban pedig a' mufti. — A' feltétlen engedelmesség, mellyel a' nép a' szultán' parancsai iránt viseltetik, a' muhammedanismusban gyökerezik. A' muhammedanus tudniillik azt hiszi, hogy a' szultán közvetlen isteni befolyás alatt, mellyet senkinek vizsgálgatni nem szabad, tehát mintegy tudtán kívül is felsőbb végzet szerint kormányoz. Ezért is az engedetlenség a' legnagyobb elvetemültség' jelének tartatik úgy annyira, hogy minden ellenszegülő vagy engedetlen (még azon pasa is, kinek fejét a' nagyúr a' kapidzsi-basi által kéri), habár csak szökéssel menekszik is, legközelebbi rokonaitól is elhagyatik. A' közigazgatást a' Seik-ol-Izlam avvagy Nagy-mufti (mint főnöke a' papságnak és ulemáknak, azaz törvénytudóknak), a' Nagyvezér (mint főnöke a' polgári és hadikormányzásnak) és a' Divan avvagy igazgató tanács viszik. A' Diván az ország' főhivatalnokain, a' muftin és nagyvezéren kívül a' következő tagokból áll: a' natolii és rumilii Kádi-aszkerek (azaz főbirák), kik évről évre az ulemák

Digitized by Google

közül választatnak, az első osztálybeli miniszterek és a' Rajáknak (Ridzsa) nevezett tisztviselők (a' sorkatonaság' főnöke és hadminiszter, a' natolii sereg' szeraszkere, a' kapudan-pasa avvagy főadmirál, a' pattantyússág musirja avvagy főnöke, az őrség' forikja avvagy osztályfőnöke, a' Kiaja-Beg avvagy belügyek' minisztere, a' Reis-efendi avvagy külügyek' minisztere, a' Csaus-basi avvagy a' divan' ítéleteinek végrehajtója, a' Hakim-basi avvagy főorvos és a' Defterdar-efendi avvagy kincstárnok); a' másod rangú tisztviselők, úgymint: a' Nisandzsi avvagy státustitoknok, a' szultán' kincstárnoka 's a' t. — Az 1834-diki török státushirlap szerint az ország' hivatalai a' következők: 1) tudományos hivatalok (Mufti, Mollák és Kádik); 2) tollvivő hivatalok, úgymint a' portáé, a' nagyvezéré, a' Defterdáré, a' diváné és a' kamráé; 3) kardos hivatalok, mikhez a' szárazföldi és tengeri haditisztség számláltatik; 4) udvari, azaz a' szerail és a' hárem' hivatalai; 5) helytartói hivatalok. A' diván' hivatalai, ugyanazon státusújság szerint, a' következő osztályokat foglalják magokban: a' kiaja-begét, a' defterdárét (kamra elnökét) és a' reis-efendiét, mi szerint tehát azok a' 3 első státusminiszteriumból állanak. A' haditisztségekről alább a' Hadierő' rovatában szólandunk, itt csak annyit jegyezvén meg, hogy a' porta' seregeinek generalissimusa a' szeraszker-pasa. Figyelemre méltó a' nem régiben felállított státustanács is. A' legújabb rendeletek szerint a' státus' főbb ügyei különbféle miniszterek által kezeltetnek.

A' közvetlen tartományok pasák (basák) által kormányoztatnak. A' pasák három osztálybeliek, a' hatóságok alá tartozó vidékek' kiterjedéséhez képest, és ők tekintélyöknek mintegy jeléül dzsidákon függő lófarkokat kapnak, és pedig az első osztálybeliek hármat, a' második osztálybeliek kettőt, a' harmadik osztálybeliek pedig csak egyet. A' távolabb eső tartományok' pasái néha függetlenség után vágytak, mi újabb időkben legnagyobb mértékben Mehemed Ali egyiptomi pasának sikerült.

Igazságot a' mollák, kádik és naibok' segétségével minden muzulmanok közötti perekben a' mufti szolgáltat. A' keresztyének és zsidók' perei pedig csak felebb vitetnek a' muftihoz.

A' porta' közvetett tartományai némi tekintetben független kormánynyal bírnak. Moldva- és Oláhország hűbéres tartományai a' portának. Fejedelmeik (vajdáik, hoszpodárjaik), mint a' porta' hűbéresei adót fizetnek, de a' belkormányt magok viszik. E' fejedelmek saját hadseregekkel bírnak, de más országokkal diplomatai közlekedésben nem állanak. Egyébiránt a' fejedelmet a' porta nevezi ki, ki egy Oroszországgali szerződésnél fogva (1829 sept. 14.) már nem évenként, hanem minden 7 évben erősítetik meg méltóságában. — Szervia' fejedelme (hoszpodárja), ki mellé senátus rendeltetett, meghatározott adónak fizetése mellett, szinte török beavatkozás nélkül kormányozza tartományát. Szerviában fenálló szerződéseknél fogva töröknek letelepedni nem szabad. Haború' esetében a' fejedelem 12,000 katonát tartozik a' portának adni. Szerviában a' fejedelem a' törvényhozó hatalmat a' senatussal osztja, a' végrehajtás egészen a' fejedelemé, ki azt 4 főigazgató azaz miniszter által (a' belügyek, financziák, jogszolgáltatás és egyházi ügyek' számára) gyakorolja.

3. A' padisah. Padisah (szultán, nagyúr) jelenleg Abdul-Medzsid. A' padisáhnak régi szokás szerint mindég Ozmán' férjfiutódának kell lennie. A' trón rendszerint a' legidősb fiúra száll, de a' jancsárok' lázadásai által azelőtt gyakran más férjfiutódra szállítatott. — Czíme: a' legcsodálatosabb keleti sztilben szerkesztve. Lak: Konstantinápoly. Mulatókastélyok: Besiktas, Dulmah-Bakcse, Fondukli és Bebek. — A' hajdan felette pompás udvari tisztség, melly akkoron 10,000 személyből állott, jelenleg két osztályra szakad. A' külső osztály a' padisah körüli szolgálatokat, a' belső a' hárem' (azaz asszonyi lak') szolgálatit magában foglalván. A' külső osztály' feje a' Kapi-Aga, a' belsőé a' Kizlár-Aga. A' megholt szultán megváltoztatta és egyszerűsítette az udvari tisztséget. Már nem létez bosztandzsibasi (ezredese az 1500 főre menő kertőröknek avvagy bosztandzsiknak) se nem bosztandzsi, hanem az őrség' kapitánya (Beglerbeg-vezér) viszi a' szerailban a' hadiparancsnokságot. Már nincs szilihdár (azaz kardhordó), és az apródoknak 4 kamrája 2-re reducáltatott; a' kamarások' (kapidzsibasi) száma pedig most csak 30. Szakácsa azonban a' szultánnak még most is 500 vagyon. — A' padisahnak magánpénztára (Chaszna) van, mellybe e' hoszpodárok' adója, az elkobzott javak' jövedelmei, örökségek, az eladott hivatalok' jövedelmei 's a' t. folynak. Azon vélemény mindazáltal, mintha e' magánkincstár századok alatt összehalmozott tetemes kincseket foglalna magában, hitel már azért sem érdemel, mert a' státuskiadások gyakran e' magánkincstár' segedelmére szorúlnak (L. alább).

Lovagrendek: 1) A' félhold' rendje, ország körüli érdemek' jutalmául III. Szelim által 1799 alapítva. A' lovagok három osztályra szakadnak. Rendjel egy tojásdad alakú emlékpénz, mellyen a' félhold 's egy csillag szemlélhető; 2) A' dicsőség' rendje, 4 osztálylyal, 1831 auguszt' 19. először osztogatva. Az első osztály' rendjele arany medaillonból áll, mellyen a' szultán' neve a' következő fölirással: Nisani Iftihár (dicsőség' jele) áll. Ezeken kívül a' szultán még érdemkaftánokat, érdemkardokat és egyszerű érdempénzeket osztogat.

3. Státusjövedelmek. Bizonytalanok; az elfogadott vélemény szerint csak 20—30 millió forintra rugók. Eddigi forrásaik: a' telekadó (a' földtermékek' tizedéből álló), a' charads (azaz a' nem-muzulman lakosok' fejadója) és a' Miri. Ámbár a' tartományi igazgatás' és contingensek' költségeit a' kormányzó pasák viszik, mindazonáltal a' bevétel, kivált háború' idején nem elegendő, 's a' tetemes hézagokat a' padisah' magánkincstárának kell pótolnia. A' feljebb említett hatiserif által a' hivataloknak áruba bocsátása meg van szüntetve 's az adó dolga szilárd és változhatlan elvekre alapítva, úgy hogy jövőben minden alattvalója a' fényes portának jövedelmének arányában terheltessék. Ugyan azon alaptörvény által meghatároztatott egyúttal a' szárazföldi és tengeri hadierő' eltartására való költségek' összesége is. — A' török birodalom' összes adósságát Malchus (1826) 40, Hassel pedig 80—100 millió (rajnai) forintra teszi.

4. Hadi erő. A' szárazföldi katonaság' számát bizonyossággal tudni nem lehet. Annyi mindazáltal bizonyos, hogy az utolsó szerencsétlen táborozások óta, mint a' mellyek a' porta' hadierejének nagyobb részét felemésztették, a' török katonai erő nem nagy fontosságú. Egyébiránt a' török sorkatonaság' »Nisami Dsedid« neve meg van szüntetve, melly katonaság jelenleg az »Azakiri manszurei Mohammedije« azaz győzelmes mohammedanus seregek' czimével díszesítetik. Az őrsereg az »Azakiri chaszai sahane« avvagy »tulajdonképeni házi seregek« czíme által különböztetik meg a' sorkatonaságtól. Fővezér a' szeraskier-pasa, ki után következik az őrség' kapitánya avvagy beglerbeg-vezér. A' különböző fegyvernemek ezek: gyalogság, lovasság (szuvari), pattantyússág (topdzsi), árkászok, bombászok és sánczások. A' gyalog- és lovasság' osztályai ferikeknek, az ezredek alaiaknak neveztetnek. Mindenik ezred a' Miri Alai' (ezredes) parancsi alatt 4 zászlóalból (tábor) áll. A' zászlóalok' parancsnokságát a' Bimbasi (őrnagy) viszi. Újabb időkben egy nemzeti őrsereg' (Redifi Manszuré) alakitása czéloztatik, melly őrsereg csak háború' idején nyúl fegyverhez és kap zsoldot. Egy 1834-diki tudósítás szerint az europai módra létszerzett

Digitized by Google

és betanított török katonaság 50 ezer főből áll, melly következő categoriákra oszlik:

Gyalogság.

4 őrségi ezred	10,000	46,000 fő.
20 sorezred	24,000	
A' tartom. elszórt zászlóalok	12,000	

Lovasság.

3 őrségi ezred	1,500	2,500 fő.
2 sorezred	1,000	

Pattantyússág.

őrségi	300	1,500 fő.
sorbeli	1,200	

Ehhez járúlnak még a' rendetlen seregek, mellyek régenten 170,000 főre becsültettek, 's mellyek azon rendszer szerint ruházkodnak 's fölfegyverkeznek, melly az újabb reformok előtt Törökországban általjában divatozott 's többnyire lovasságból állanak.

A' rendes katonaság' nagyobb része, úgy az őrség is, részint Konstantinápolyban részint az ország egyéb városaiban és erősségeiben rendes szolgálatot tesz. A' rendetlen katonaság részint a' birodalom' határait, részint kevesbé fontos várakat őriz az ország' beljében.

Erősségek és várak nagy számmal találtatnak. Az első ranguak közé tartoznak: Nándor Fejérvár (Belgrad), Widdin, Szilisztria, Sumla, Várna, Zvornik, Bihacs 's a' t.

A' tengeri erő az 1839-diki szerencsétlen háború alatt az egyiptomi pasa' kezébe került, ki is azt csak 1842-ben adá vissza. A' török hajósereg, orosz hirlapok szerint, 1828-ban 24 sorhajóból, 21 fregattból és 40 kisebbszerű hajóból állott mintegy 2000 ágyúval és 5700 hajóslegénynyel. Bakon volt ugyanakkor 11 hajó. A' tengerierő a' Kapudan-pasa (nagyadmiral), 1 admiral, 1 aladmiral és 1 ellenadmiral' parancsi alatt áll. Nagyszerű tengeri raktár Konstantinápolyban, hajógyárakkal, ágyúöntő-műhelylyel, horgonygyárral, úgy szinte hadi- és hajózási oskolákkal. — Jó hadi kikötők az europai tengerpartokon: Konstantinápoly, Gallipoli, Várna.

D. Történetek.

1. A' Török birodalom' europai tartományai a' régi görög köztársaságok' megbukta után több mint 500 éven át a' roppant római birodalom' alkotó részei valának a' midőn Kr. ut. 379 a' római világbirodalom I. Theodosius által nyugoti és keleti egymástól független birodalmakra osztatott. Az ógörög státusok nagyobb részint a' keleti birodalomhoz csatoltattak, melly utóbbi Byzantiumból azaz Konstantinápolyból kormányoztatván e' miatt görög császárságnak is neveztetett.

2. A' nyugotrómai birodalomnak (476 történt) elenyészte a' keleti avvagy görögrómai birodalmat meg nem rázkodtatta; sőt ezen utóbbi épen a' mondott oknál fogva terjeszté ki hatalmát Olaszországnak több részeire (Lásd Olaszországot). A' keleti csaszárság ekkor Európában Olaszországon kívül a' hajdani Görögországot 's a' görög tenger' (archipelagus) szigeteit, továbbá az éjszakiabb tartományokat egészlen a' Dunáig 's az ádriai tenger keleti és éjszaki partjait foglalá magában a' velenczei köztársaságig. Sőt a' Dunán túl a' Gepidák, Hugiusok, Herulok 's a' Hunnok' maradványai is ösmerték el a' keleti császárt uroknak.

3. Trónviták, kivált a' Komnen-ház' tagjai között, 's az ezekkel járó eldaraholások, a' birodalmat lassan lassan külbefolyásoknak és hódító nemzetek' megtámadásainak tették ki. Így alapitatott (1204) a' keleti birodalom' europai részében a' keresztes háborúk' alkalmával a' frankok által a' latin császárság. Így alakúltak az ázsiai tartományokban is, többnyire külső befolyások' következtében a' nicaeai és trapezunti független kormányok.

4. Legsulyosabban érzé azonban a' görög császárság azon nyomást, mellyet rajta Ázsiából a' török nemzet gyakorlott. E' hódító nemzet' hős vezérei nemcsak Ázsiában hódítgattak tartományt tartomány után, hanem Europában is támadták meg az erőtlen birodalmat több pontjaiban. Ozman (azaz a' lábtörő), alapítója a' nagy török birodalomnak Ázsiában, Brussát foglalá el, Bithynia' fővárosát; Urchan, fia 's utódja Ozmannak és alapítója a' jancsároknak (Jeni-Cseri, azaz új seregek), foglalásait a' konstantinápolyi tengerszorosig terjeszté ki, és a' Szultan és Padisah czimét vevé föl. Szuleiman, Urchan' fia, földingástól segitetve Gallipoli városát foglalá el Europában. A' görögök csak gyengén állhatván ellent 's majd nem kirekesztőleg a' magyar és ausztriai uralkodók' segitségére támaszkodván, a' következő szultánoknak, I. Muradnak, I. Bajezidnek és I. Mohammednek könnyű vala a' görög birodalom' keleti részét birtokukba ejteni. A' törökök' előnyomúlásai azonban darabig megakasztatták a' mogolok' berontásai által és II. Murad' táborozásai Konstantinápoly ellen Hunyadi János' (L. Ausztriai monar.) és Castriota György' (Skanderbeg, epirusi és albaniai fejedelem) vitézsége által meghiúsúltak.

5. Végtére II. Mohammed Konstantinápolyt (1453 majus' 29.) ostrommak megvette és kizsákmányoltatta. Az utolsó görög császár, XI. Constantinus Palaeologus (Drageses) a' csata' elején megöletett és Konstantinápoly' lakosi fogságba vitettek. Nem sokára azonban a' hódító Konstantinápolyt széles birodalmának fővárosává emelni akarván, görögöket is hivott meg a' laktalan városba, vallásszabadságot 's azon jogot biztositván nekik, mi szerint új patriarchát választhassanak, sőt a' választott patriarchának méltóságát megtiszteltetéssel és kiváltságokkal még nevelte is. És hogy fővárosát tenger felőli megtámadások ellen biztosítsa, a' Hellespont' egyik végén a' hires Dardanellákat épitette.

6. Konstantinápoly' megbuktát követte nem sokára Szervia', Bosznyákország', Albania', Görögország 's az egész Peloponnesus' elfoglalása. És az ekként alakúló török birodalomhoz csatoltattak számos archipelbeli szigetek is, mellyek azelőtt a' velenczeiek vagy genuaiak' birtokában valának. II. Mohammed' szolgálatában 30,000 jancsár állott, 160 odába (kamrába avvagy ezredbe) elosztva és számos szipahi avvagy szultáni testőr. Uralkodása óta a' török tengeri erő is emelkedett magosabb polczra.

7. Kisazsiában az ozmánok már azelőtt hódították meg a' többi görög státusokat, az egy trapezunti státus' kivételével, hol még mindég a' Komnenoknak utódjai uralkodtak. Végre azonban ez is foglaltatott el. Az utolsó trapezunti császár, Komnen Dávid, bilincsben múlt ki 's vele együtt egész családja pusztíttatott ki (1461).

8. E' rendkivüli szerencséje a' török fegyvereknek a' többi keresztyén hatalmasságokat felháborgatta. A' II. Pius pápa által (1459) Mantuában tartatott gyülekezetben a' nyugoti hatalmasságoknak általános szövetsége terveztetett az előnyomúló törökök ellen. A' pápa' sürgetésére keresztes háború határoztatott a' pogány törökök ellen, 's a' pápa maga akará a' keresztes hadat vezetni. De Anconában, melly a' keresztes vitézek' gyűlhelyévé kijelöltetett, a halál a' pápát az élők' sorából kiragadta (1464). E' váratlan esemény, valamint a' török fegyverek' szünetlen szerencséje elrettentek a' keresztes fejedelmeket, úgy annyira, hogy szövetségöktől ismét elállanának.

Kevéssel II. Mohammed' halála előtt a' Krim' tatárjai, egyik ága a' kipcsaki arany csordának melly két századdal azelőtt Európának ostora vala (L. Oroszországot), török védurság alá kerültek. (Az erről szólló oklevélben a' Girai család, mellyhez a' Krim' chanjai tartoztak, esetileg török birodalmi trónutódoknak nyilvánittattak, ha t. i. az ozman dynastia örökös nélkül kihalna. E' Girai családbeli chánok, illy várományos jogokkal felruházva, egészlen 1783-ig uralkodtak Krimben, de a' mondott évben uralkodások megszünt, a' Krim' félszigete Oroszországgal egyesitetvén.)

9. II. Mohammed' utódjai alatt I. Szuleiman nagyunokájáig, a' török birodalom egyre növekedett, mind Europában mind Ázsiában, sőt későbbi időkben Afrikában is. II. Bajezid I. Szuleiman' fia (1481—1512) Bessarabiát foglalta el. I. Szelim († 1520), ki atyját I. Bajezidet a' tróntól megfosztotta, több perzsa tartományt foglalt el és megsemmisítette (1516—1517) az Egyiptomot, Syriát, Palaestinát és Arabiának egy részét magában foglaló mameluk birodalmat. Sőt a' mekkai seik és több arab törzsökök is vetették magokat alája a' portának.

10. Az 1520-dik évben I. Szelim' fia, I. (vagy közönségesen II-nak nevezett) Szuleiman lépett a' trónra, kinek negyvenhat évig tartó uralkodása alatt a' török státus hatalmának délpontját elérte. Ezen, a' történetiróktól nagynak nevezett szultán a' magyaroktól Belgrádot, a' Johanniták-lova-

Digitized by Google

goktól Rhodus szigetét, 's az 1526-diki mohácsi ütközet után (L. az Ausztriai monarchiát) nagy részét a' baldunai tartományoknak is ejtette birtokába; 1529 Bécset ostromolta, a' havas al- és felföldi hoszpodárokat adófizető vazalljaivá tette 's Ázsiában Bagdad és Irak-Arabi városait foglalta el. Szuleiman legnagyobb állhatatossággal azon volt, hogy a' török tengeri hadat, melly elődei alatt rendkivül elhanyagoltatott, ismét helyre állítsa. Ő a' híres Barbarossa nevű kalózt és algiri deyt kapudan-pasájának (hajósvezérének) kinevezvén, általa az afrikai éjszaki tengerpartot meghódította; sőt több mint 100 vitorlásból álló hajóserege által a' hajózó nemzeteknek olly félelmessé lett, hogy franciaországi I. Ferencz 1537 és 1542 vele frígyet kötne V. Károly ellen.

11. Szuleiman' halálával az ozman fegyvereknek legfényesebb ideje lejártnak tapasztaltatott. A' török nemzet eddiglen tíz szintolly harczos mint bátor és győzelmes szultánoktól vezettetett. A' következő szultánok' sorában csak két vitéz találtatik, de a' győzelem ezektől is elállott. Az ozmánok mind a' hadi mesterségben mind a' béke' miveltségében szomszédaik mögött messze hátramaradtak. Megfosztották ők ugyan a' velenczeieket 1596 Cyprus és 1669 Kandia szigetétől 's elönyomultak újra IV. Mohammed alatt Bécsig (1683); de e' táborozás' szerencsétlen kimenetele után mindinkább érezték, kivált Eugen herczeg alatt, az ausztriai fegyvereknek túlsulyát, és kénytelenek valának a' karloviczi és passzaroviczi békekötésekben (L. az Ausztriai monarchiát) duna-balparti birtokaikról lemondani.

12. A' porta' helyzetét még kényesbé tette a' napról napra növekedő Oroszországgali küzdés. Eleintén ugyan győzedelmesen állá meg a' török had a' viadalt. Nagy Péter (1711) a' Pruthon a' török hadiseregtől körül vétetett és VI. Károly császárnak oroszországi Annávali szövetkezése Törökországra nézve kevesbé veszedelmesnek találtatott, mint sokan hitték (L. az Ausztriai mon. és Oroszorsz.).

13. Mindazáltal egy új háború Oroszországgal, mellyben a' lengyel confoederáltak III. Mustafa' segítségére (1769 — 1774) voltak, olly gyászos következményű vala (a' török hajósereg' elégetése Cse-zménél 1770, a' török hadisereg az oroszoktól körülvéve 's bezárva a' Haemus' alján 1774), hogy Törökországnak roppant áldozatokkal kell vala a' Ruscsuk-Kainardsii békét vásárlania (L. Oroszorsz. 15.).

14. Ausztria ujolag Oroszországgal szövetkezvén (II. Jó sef császár és II. Katalin czárné), Abdul-Hamid alatt (1774—1789) új veszély fenyegeté a' portát; de a' melly még elég szerencsésen elhárítatott (Lásd az Ausztriai monarchiát és Oroszországot). A' porta ez alkalommal csak a' Dniesztr' bal partján fekvő birtokát vesztette el. III. Szelim szultán alatt Egyiptom Bonaparte' birtokába került (1798); de a' francziák az angolok' segítségé-el innét (1801) ismét kiüzettek. III. Szelim a' keresztényekkel kímélve bánt, sőt azokat néha ki is tüntette, azután pedig europai lábra szabályzott katonaságat állított fel (Szeumen), mi által a' kiváltságos jancsárok' gyülöletét annyira magára vonta, hogy őt trónjától fosztanák meg. Utódja IV. Mustafa áldozatúl esett (1808) azon merénynek, melly III. Szelimet visszahelyeztetni czélozá, de mind kettőnek, mind Mustafának mind Szelimnek életébe került.

15. II. Mahmud, IV. Mustafának öcsce, átvevén a' kormányt kénytelennek látta magát az Oroszország elleni háborút folytatni, melly háború 1806-ban kezdődvén, mivel III. Szelim Francziaországgal szövetségre lépni készült, Oláhországnak és Moldvának orosz seregek' általi elfoglaltatásával járt és 1812 a' bukaresti békével végződött, melly békében a' porta Bessarabiát és Moldvának egy részét Oroszországra szállítá.

16. Nem sokára (1821) a' török kormány görög alattvalóinak majdnem általjános fellázadása által nyugtalanítatott. E' lázadási háborúban, melly 1829-ig mind a' két részről a' legnagyobb elkeseredéssel folytattatott, 's mellyben a' görögök számos, Európának majdnem valamennyi keresztyén státusaiban alakult segédegyesületek által gyámolíttattak, ezek fenyegető állást vönek török elnyomóik ellen 's nem kevés fortélyt vittak ki magoknak. A' nagyobb hatalmasságok, úgymint: Oroszország, Anglia és Franczia ország is vettek részt egy felől diplomaticai utan, más felől kényszerítő szabályok által (szerződés 1827 jul. 6.; a' török hajósereg' megsemmisítése Navarinnál 1828 Codrington, Rigny, Heyden által; franczia hadisereg Moreában) Görögország' kibékitésében (L. Görögországot, 5 's kövv.).

17. E' belviszályoknak közepette II. Mahmud erős kézzel olly rendszabályokhoz nyúlt, mellyek, habár úgy látszott, hogy általok az europai polgárosítás előmozditatik 's Törökország' elgyengülésének 's hanyatlásának egyik főoka eltávolíttatik, más részről elégületlenséget és nyugtalanságokat okozának. (A' lázongó jancsároknak megsemmisítése 1826 jun. 16.; europai katonai fenyíték' behozatala 's a' török státushirlap' kibocsátása történetáblák' nevezete alatt, mellynek első száma 1831 nov. 5-dikéről szól; postautak' készíttetése Törökországnak europai részében; könyvnyomtató-műhelyek és lőpor-gyárak felállítása; az árva-ügyelőség újra rendszerezve; a' nagyvezéri méltóság 's az alatta álló főtiszek egy 1828 martius' 30. költ nagyúri hattiserif által megszüntetve.) Ezen ujításoknak egy része és hasonló rendszabások által a tényes porta egy úttal pénzbeli forrásait is törekvék szaporítani, melly forrásokra most annyival nagyobb szüksége volt, minthogy Oroszországgali békeszerződéseinek némelly pontjai iránt kétségek támadván e' hatalmasság ellen a' hadviselés napról napra mellőzhetlenebbé vált. 'S midőn a' török kormány a' görög lázadás' okait sértő kifejezésekkel Oroszország' kétszínü magaviseletében gyökerezőknek kimonda', a' háború (1828) valóban ki is ütött. Az orosz hadisereg első táborozásában a' Pruthon keresztül a' két fejedelemségbe nyomúlt elő, második táborozásában pedig a' Balkan hegységen át egészlen Adrianápolig. Az e' táborozásokra következett adrianápolyi béke (1829, $^{2}/_{14}$ septemb.) nemcsak előbbi kereskedési előségeit biztosítá Orczországnak, nemcsak a' duna-torkolati szigeteket adá neki és tetemes táborozási költségfizetésre kötelezé magát a' portá; hanem egyúttal tagita azon kötelékeken is, mellyek a' két fejedelemséget, Szerviát és Görögországot a' török státus' többi részeihez fűzték. A' két fejedelemségekre nézve végeztetett, hogy vallási és kereskedési szabadságaikban megtartassanak és hogy csak minden hetedik évben megerősítendő hoszpodárjaik alatt nemzeti kormány' jótéteményeivel éljenek. Szerviára nézve, hogy az a' tőle elszakasztott hat kerület' visszacsatoltatása után (L. alább) béke' idején előbbi viszonyaiba a' portához visszatérjen. Görögország' pacificatiója 's jövendő viszonya az ozman birodalomhoz a' szerződés' ratificatiójának kicserélése után török biztosok által, kikhez Oroszország Nagybritannia és Franczia ország' követei csatlakoztak, az 1827 julius' 6-diki és 1829 mart. 22-diki szerződések' nyomain elrendeztetett. (L. Görögországot.)

18. A' kül- és belbéke' helyreállítására nem eléglette a' porta az adrianopoli békét, hanem több nevezetes ferman' közrebocsátását is tartá szükségesnek (1830). Egyike ezen fermanoknak bűnbocsánatot foglalt magában a' török birodalmi rajják' számára; másika a' Krain, Timok, Parakin, Krusovacz, Sztarovlaska és Drina hat kerületnek Szerbiához visszacsatoltatását parancsolta (mint ez az adrianopeli béke' hatodik pontjában ki vala kötve); harmadika kereskedési szabadságot adott az orosz alattvalóknak Törökországban mind szárazföldön mind tengeren; negyedike pedig a' Dardanellák' szorosát megnyitotta nemcsak az oroszok' számára, hanem Nagybritannia' unszolására mindazon nemzetek számára is, mellyek a' portával baráti viszonyokban állanak. Szervia Milos' személyében fejedelmet kapott, azonkivül pedig szabad vallásgyakorlattal és előljáróinak a' nemzet' kebeléből leendő választásával megörvendeztetett; évi adója pedig egyszer mindenkorra meghatározlatott. A' hat kerület' visszacsatoltatása mindazonáltal a' porta' részéről napról napra elhalasztatott, mig Szervia, érzékenyen felingerelve, törvényes 's örökös fejedelme Milos alatt feltámadt 's a' kraini kerületnek utolsó várát Nigodint is ostrommal megvette (1833 majus' 14.).

19. Midőn az algiri kikötő 1830-ban a' franczíak által ostromoltatott, II. Mahmud azon igyekezett, hogy a' franczíák' hadi munkálatit diplomaticai uton meghiusítsa. A' franczia hajósereg azonban, szigorú körülfogás' ürügye alatt, be nem bocsátá Algirba a' szultán' követeit, mi megtörténvén Algir' vesztességeért a' török kormány a' Smyrnai úgynevezett algir-chanban összehalmozott kincsek' elkobzásával vigasztalá magát.

20. Egyiptom' helytartója, Mehemed Ali pasa, harczszerető és győzelmes fiával Ibrahimmal, ha nem is végképeni elszakadást Törökországtól, legalább helytartóságának kiterjesztését czélozván, a' portávali háborút Syriából Kisázsiába játszotta át 's a' Konia melletti győzelem után (1832 dec. 21.) a' fővárost és szultáni trónt végveszélylyel fenyegette. Mehemed Ali Francziaországnak 's illetőleg Roussinnak közvetítő rendszabásit megvetvén csak Oroszország' fegyveres közbenjárásának engedett, minél keményebb föltételeket szabván a' portának (ezek közé tartozik Kandia szigetének Egyiptom' helytartóságához való kapcsoltatása is). Egyezkedés és szerződés Kutahiában 1833.

21. Az albaniai nagy ügygyel bajjal lecsillapított felkelés (1831), Szervia' alkotmányának kifejlése, Oroszországnak befolyása Oláh- és Moldvaországokra 's a' török kereskedésre, Görögországnak elválása, Algir' vesztesége, Mehemed Ali pasa' egyiptomi helytartóságának kiterjesztése, 's végül a' legmunkásabb családoknak kiköltözése Bessarabiába — ezek mind annyi jelei a' török státus', három évszázaddal ezelőtt kezdődött 's napjainkban már orvosolhatlanná lett felbomlásának. A' háború Egyiptommal (1839) megujúlt. A' török hadisereg Syriában (jun. 24.) megsemmisítetett 's a' kapu-

Digitized by Google

dan-pasa (jul. 5.) a' Dardanellákból kiindúlván a' török hajósereget Mehemed Alinak átadta. Közben Mahmud szultán is meghalt 's utódja, a' 16 éves Abdul Medsid csak az által mentheté meg birodalmát, hogy ennek sorsát az öt nagy hatalmasság' kezeibe adta. Mehemed Ali az angolok 's ausztriaiak' előnyomúlásának ellent nem állhatván békeszerződésre lépett 's a' török hajósereget kiadta. Szerviában (1839 febr. 25.) új alkotmány hirdettetett, melly újítás a' rendes katonaság' fellázadását vonta maga után. A' mozgalmak' oka a' fejedelemnek tulajdonítatván, Milos fia Obrenovics Milan' javára a' kormányról lemondott. A' nemzeti párt azonban Milos' fiával sem békülhetvén ki Milant is lemondásra kényszeríté. A' fejedelem választás épen most tartatik egy orosz ügyviselő' intézkedése alatt 's az orosz befolyás napról napra évezhetőbbé és sulyosabbá lesz.

22. Az ozman birodalom' reformatorának, II. Mahmudnak halála óta hátralépések történnek a' régihez és megszüntetetthez, a' török kormány azon hiedelemben levén, hogy a' régi szokásokkal együtt a' hajdani erőt 's nemzeti érzést is felkültheti. Első jele a' hátrálásnak a' nagyvezéri méltóság helyreállításában mutatkozott. Legtöbbet várt a' török kormány a' nemzeti érzelmek' felélesztésétől, miért is — az ozman birodalom' történeteiben páratlan példa! — 1839 nov. 3. az ifjú szultán birodalmának az akkor hihirdetett hatiserif által alaptörvényeket 's úgyszólván alkotmányt adott. Az ezen hatiserifben foglalt intézvények főkép három pontra vonatkoznak: 1) biztosítékok, mellyek a' porta' alattvalóinak életét, becsületét és vagyonát illetik; 2) rendszabások, mellyek szerint az adó jövendőben kivettessék és beszedessék; 3) rendszabások a' katonaállítás' és katonai szolgálat' tárgyában. A' hatiserif, mellynek czélja: „a' vallás', kormány', nemzet' és birodalom' felvirágzását" eszközölni a' szultán, továbbá az ulemák és országnagyok által esküvel is erősítetett.

Az uralkodó ház' származása.

II. MAHMUD (*Abdulhamid'* fia), szül. 1785 jul. 20.; a' kormányt átveszi 1808 jul. 28. IV. MUSTAFA bátyjától, † 1839.

Salyha	ABDUL-MEDSID,	*Hadidse*	*Atié*	*Abdul-Azis*,	*Adilé*
Szultane, szül. 1811, 1834 óta felesége *Halil-Rifát-pasának.*	szül. 1823 apr. 20., trónra lép 1839 jul. 1 (*Ozman'* nemzetségéből a' 31 's Konstantinápoly' bevételétől számítva a' 28-dik szultán).	Szultane, szül. 1825.	Szultane, szül. 1826.	szül. 1830 febr. 8.	Szultane, szül. 1831.

GÖRÖGORSZÁG.

A. Föld.

1. Fekvés és Határok. A' szigetekkel együtt az Éj. Szél. 36° 10′ — 39° 34′, és a' Kel. Hossz. 38° 20′ — 44° 8′. A' szárazföld fekszik az Éj. Szél. 36° 20′ — 39° 10′, és a' Kel. Hossz. 38° 20′ — 41° 55′. A' szárazföld Kelet, Dél és Nyugot felől a' tengertől vétetik körül, és pedig K. és DK. felől a' görög tengertől avvagy archipeltől, a' Zeitun öböl Egribos' csatornája, továbbá az aeginai és napolii tengeröblökkel együtt; D. és DNy. felől a' közép tengertől a' kolokynthiai és koroni tengeröblökkel; Ny. felől végül az ioniai tengertől a' lepantoi (Ainabachti) és artai tengeröblökkel. Az éjszaki szárazföldi határ az 1832-diki legújabb határigazítás szerint az artai és voloi öblöket egymással összeköti, 's Görögországot Albaniától és Thessaliától elválasztja. A' Görögországhoz tartozó szigetek D. és Dk. felől vannak.

2. Alkotó részek. A' Görögország' pacificatiójára összeállott három hatalmasság' felhatalmazottjainak 1830 febr. 3. költ jegyzőkönyve szerint és az 1832-diki határkiterjesztés után a' görög státus a' következő részekből áll:

1) a' feljebb leirt éjszaki határvonaltól D. felé eső szárazföldből, melly Thessalia' egy részén kívül egész Livadiát, azaz Phthiotis, Aetolia, Phokis, Doris, Lokris, Boeotia, Attika és Akarnania régi országokat, azután pedig Moreát (Peloponnesus), azaz Korinthia, Sicyonia, Achaia, Elis, Arcadia, Argolis, Messenia és Lakonia ógörög státusokat foglalja magában.

2) Negroponte (Egribos, hajdon Euboea) szigetéből.

3) Az éjszaki sporodokból: Skiathos, Skopelos, Dromi, az úgynevezett ördögszigetek (Saraskino avvagy Peristeri, Pelagnisi, Jura-Nisi, Jura-Polo, Arsura-Nisi és Piperi) és Skyros.

4) A' nyugoti sporadok-ból: Koluri avvagy Salamis, Aegina, Porus, Hydra és Spezzia.

5) A' cycladokból, és pedig az éjszaki cycladokból: Andros, Tine, Mikoni, Delos, Syra, Thermia, Zea; a' déli cycladokból: Naxos, Amorgo, Stampalia, Naufi, Santorin, Nio, Sikino, Polikandro, Serpho, Siphanto, Kimoli, Milo és több apróbb szigetecske.

Egy 1833 apr. 15. költ kir. rendeletnél fogva az ország 10 tartományra (nomos) és ezek 47 kerületre (eparchia) osztattak. 1836-ben új felosztás által az ország 30 helytartóságra (gouvernement) és 18 másodhelytartóságra osztatott, és 1838 a' helytartóságok' száma 24-re a' másodhelytartóságoké pedig 7-re szállítatott le.

3. Kiterjedés. Egész Görögország 880 négyszögmérföldre terjed, mellyből esik a' szárazföldre, ugymint Thessaliának hozzá tartozó részére, Livadiára és Moreára, továbbá a' nyugoti sporadokra .. .. 750 □mf.
Negroponte szigetére ..... 70 »
A' Cycladokra ..... 60 »
Összesen 880 □mf.

4. Földje és égalja. A' szárazföld két félszigetet képez. Az éjszaki félsziget, Thessalia' görög részét és Livadiát magában foglalva, az éjszaki határvonaltól kezdve a' Kolonna előfokig terjed, 's ennek földje egyáltalában hegyes. A' hegységek majd meredek 's kopár, ittott rettentő mélységektől félbenszakasztott sziklákból állanak, mellyeknek nagy része néhany hónap alatt hóval borítatik, majd laposabb és színhelyalakú hegysorokat képeznek, mellyeknek egy része terméketlen és kopasz, része pedig kövér legelők 's erdőségektől foglaltatik el. Éjszak felől a' határokon találtatnak a' Mezzovo és Agrafa-hegységek (Pindus), továbbá a' Delacha- és Mauro-Vouni-hegyek (hajdan Pelion). Déliebb fekvésű a' felséges Oeta (Kumayta), az ismeretes Thermopylae szoros úttal, azután a' Linkura (Parnassus), a' Sagara (Helikon) és Kytheron. A' völgyek és rónaságok nagyon termékenyek 's itt a' hémérséknek szelidsége miatt a' vegetatio nagyon díszlik. — A' folyamok egyáltaljában rövidek, 's közöttök a' legnevezetesebbek: Hellada, Mauro, Nero avvagy Potamo (hajdan Kephissos), Asopus és Asper avvagy Aspropotamos (Arche-

Digitized by Google

lous). Számos folyam nyáron egészen kiszárad. — Tavak nagy számmal találtatnak. A' legnagyobb tó a' Kopais avvagy Tapoglias (kerülete 9 mf.). Kisebbek: Vrachoti, Angelo Kastron, Morikios (hajdan Hylika), Ozeros, Ambrakia. — A' déli félszigetet (Moreát) szinte hegységek szelik át Főcsomója ezen hegységeknek a' félszigetnek közepén fekszik, a' honnan a' hegylánczok kiindúlván rendszerint előfokokban végződnek (Skillo K.-felől, Malea Dk.-f., Matapan, az europai szárazföld' végső csúcsa, és Gallo D.-f., Tornese és Chiarenza Ny.-f., végül Papas E.Ny.-f.). A' moreai hegységeknek déli oldala rendszerint kopár, közepök és éjszaki oldalok pedig erdőkkel és legelőkkel bővelkedik. A' moreai hegységek argolisi, cyllenius (Zyria) és mainai (Taygetos) lánczokra osztatnak, legmagosabb pontjok pedig mintegy 7500 lábnyira emelkedik. Legnagyobb rónaságai Moreának: Nisi, Tripolizza, Misitra (Sparta), Angos és Kordos körül vannak. Éjszaki Görögország' rónaságai pedig Athenae, Marathon, Platea, Lepsina, Thebae, Salona, Missolunghi, Zeitun 's a' t. városait veszik körül. Ezen többnyire mélyen fekvő síkságokon a' vegetatio rendkívül buja. Folyóvizei között Moreának a' legnagyobbak: Rufia (Alpheus), a' melly hajózható is, továbbá Basili Potamo avvagy Eurotas, melly a' legrégiebb időkben Irisnek is neveztetett. — Görögország' égalja egészben egészséges és szelíd. A' tél esős és fagynélküli; a' tavasz, melly februárban kezdődik, derült és szép; a' nyár, melly majustól fogva octoberig tart, hő és száraz (a' hémérő dél' táján gyakran 37°-ra emelkedik); az utóősz szélvészes és esős. A' közép hémérsék Athen városában + 15° 30'. Negroponte szigetét hegysor futja keresztül, mellynek csúcsai (legmagosabbak 's legalább 5000'-ig felérők a' St. Elia és a' Delphi) éven át hat hónapig hóval borítvák. Tengerpartjai ezen szigetnek hegyesek 's itt a' legszebb fenyők találtatnak; közepe, melly mintegy $^1/_3$ részét elfoglalja, róna. — Az apróbb szigetek többnyire kopár sziklákból állanak. Némellyek azonban úgymint Andros, Naxos, Poros, Amorgo, Stampalia termékeny földdel 's ennél fogva a' hémérsék kedvezése mellett díszes vegetatióval birnak.

5. Termékek. A' szorgalomnak majdnem teljes hiánya mellett a' föld olly áldott, hogy a' róna vidékekben az europai növények' leggyengébbjei is kívánható tökélletességben tenyésznek. A' gabona, melly termesztetik, a' belfogyasztásnak mennyiségre nézve meg nem felel. Újabb időkben azonban a' földmívelés észrevehető előmenetelt tesz. Legtöbb gabona Moreában terem. Rozsot és zabot nem termesztenek a' görögök, de annál több tengerit, azután buzát és árpát, kisebb menyiségben rizset is. A' hüvelyes veteményeket gondosan szokás ápolni. — Főzelék nagy mennyiségben és jeles termesztetik. A' virágos káposzta, (görög) dinnyék, veres hagymák és több főzeléknemek nagyon dicsértetnek. — Kereskedési növények pamut nagy mennyiségben, dohány, a' török dohányt jóságban elérő, Argos és Kalamata' környékein pedig kitűnő jelességű, sáfrán (a' legjelesebb Serfo avvagy Serfanto szigetén). — Gyümölcs, közönséges ritka, de e' helyett nemes déli gyümölcs nemcsak nagy mennyiségben hanem minőségre is jeles: kitűnő jóságú fügék, mondolák, czitromok, narancsok, gesztenyék. — A' bortermesztést gonddal űzi a' görög. A' borok sokszor gyantával 's szurokkal vegyítetnek, mi által keserű ízűekké lesznek a' melly okért szurok- vagy keserboroknak is nevezteteknek. A' legjobb borok: a' malvasiai, a' Vino-Santo (Santorin szigetén), melly jóságban a' cyprusit is fölülmúlja, azután a' Naxos, Tine, Milo 's a' t. szigeteken termesztettek. — Olaj- és szederfák nagy számmal. Olaj sok nyeretik. — A prószőlő Moreában, honnét a' forradalom előtt évenként 80,000 mázsát kivittek. — Erdők, de ezeknek nagy része elpusztítatott. — Baromtenyésztés, főkép Moreában űzve. Alacson, de szép alkotású és erős lovak; számos 's kirekesztőleg teherhordásra használt szamarak; alacson szarvasmarha; több helyütt számos sertések; sok és szép kecskék; 's mindenek felett számos és finom bundájú juhok. Juhvaj és turó vagy mennyiségben készül. Szárnyas állat nagy számmal, ludat azonban keveset tartanak. — A' méhtenyésztés jeles mézet és viaszt szolgáltat (a' legjobb méz a' Hymettus hegy' alján nyeretik). — A' selyemtenyésztést mindenütt gyakorolják, de a' nyert selyem' minősége nem a' legjobb. — Halat kivált a' nyugoti partokon sokat fognak, nevezet szerint szardellát, makrélt, téntahalat. Teknős béka sok tartózkodik a' partokon, de ezt nem szokták fogni. — Szivacsot és klárist a' tenger' mélyéből sokat felhoznak. — Ásványok. Ámbár több jelekből érczek' jelenlétére következtethetni, mindazonáltal a' bányászat szerfelett el vagyon hanyagolva 's csak itt ott nyernek egy kis vasat, olmot, veres rezet 's a' t. Kiváltképen gazdag Görögország jeles márványnemekben, mellyeknek legszebbjei Poros szigetén és Pentelikos hegyén Attikában törnek. Ezeken kívül találtatnak malomkövek, mészkövek, kimoli föld (a' fejér bolusnak egy neme), tajték, mellyből pipák készítetnek, salétrom, timsó, tengeri só (a' belfogyosztásra elegendő), nagy mennyiségű kénkő, tajtkő; kő- és barnaszéntelepek és pedig igen gazdagok nem régiben Negroponte szigetén felfedeztettek; ásványos, kivált meleg kénes források.

B. Lakosok.

1. Szarmazás. 1) Görögök, a' hellenek' utódjai, az ógörög nyelvtől eredő újgörög nyelvet beszélők. Az irói nyelv a' népnyelv' idegen salakjait kitaszítván magából mindkább a' régi hellen nyelv' classicus mintájához simúl. Mai Görögország' lakosinak nagyobb száma a' görög néptörzsökhöz tartozik. A' mainoták, kik a' régi spartanusok' utódjainak tartatnak, hihetőleg több szabadságok' élvezhetése miatt a' hegységekbe visszavónúlt egymástól különböző néptörzsökökből állottak össze.

2) Albaniaiak (körülbelől 400,000 lélek), kivált Negroponte és Hydra szigetein, de a' szárazföldön is, hol a' Kakovúnioták, Lalioták 's a' t. nyilván albaniaiak.

3) Vlachok (oláhok) és bolgárok, kik Thessaliából, Makedoniából és Epirusból költöztek ide.

4) Zsidók, nem igen számosak, 's itt is, mint akárhol Europában, csak kereskedést űzők.

5) Németek, nevezet szerint bajorok, a' mostani dynastiával beköltözöttek; azután egyéb nemzetbeli europaiak, ámbár nem nagy számmal.

2. Népesség. Nem sokat hibázunk, ha Görögország' lakosinak összes számát 900,000-re tesszük, melly népességből:

Moreára számítható	400,000 lélek
Éjszaki Görögországra	300,000 »
Negropontéra 's a' többi szigetekre	200,000 »

E' szerint tehát esnék egyegy □mföldre 1,023 személy. Az 1837-ben Athenben kiadott országos névkönyv (almanach) a' népességet 922,000 főre teszi; az 1838-diki népszámítás azonban csak 742,471 lelket talált. Más adatok szerint Görögország 468 községben 846,000 lakost számlál; 's a' 4 első osztályú községben 50,000 lélek találtatik, a' 83 másod osztálybeliben 415,000, a' 381 harmad osztálybeliben végül 381,000 lélek.

Népessége a' főbb városoknak.

	Lélek.		Lélek.
Hérmopolis (Syros) régibb adatok szer.	30,000	Nauplia avvagy Napoli di Romania	10,000
ujabbak szerint	14,000	Aegina	10,000
Athen fő- és székváros	22,000	Patras	7,000
Hydra	15,000	Chalcis (Negroponte)	6,000

Digitized by Google

	Lélek.		Lélek.
Livadia	6,000	Zeitun	4,000
Andros	6,000	St. Nikolo (Tinos)	4,000
Syros	6,000	Missolunghi	4,000
Mykonos	5,000	Naxos	4,000
Milos	5,000	Thermia (Kythnos)	4,000

3. Ipar. A' csekély **gyáripar** csupán pamut- és selyemfonást és szövést továbbá hajóepítést 's némelly vasmunkákat tárgyaz. Mint legszorgalmatosabb dolgozók némelly Cycladok', főkép Tine szigetének, azután Mikoni és Naxos' lakosi dicsértetnek. A' legiparosabb városok a' következők: Napoli di Romania (pamutfonás és szövés, arany- és ezüstművek, fegyverek); Negroponte (pamut- és selyemszövés); Livadia (kárton és durva posztónemek); Athen (szattyán, selyem, selyem- és pamutszövés); Leponto (bőrök és lőpor). — **Kereskedést** a' görögök legörömestebb tengerit üznek, 's 1831-ben a' kereskedési hajóösszeg 2941 hajóból állott, mellyek között azonban 2324 darab 15 tonnánál kevesebbet vitt; a' be- és kivitel értéke pedig ugyanakkor együtt 34,522,700 francra emelkedett. Legmunkásabbak a' kereskedésben a' Hydra és Syros szigetek' lakosi, melly szigeteknek fővárosai, kivált pedig Hermopolis (Syros szigetén), a' külkereskedés' főpiaczinak tekinthetők. Hermopolis nem régiben a' levantei kereskedést egészen magához vonta, és 3 biztosító társasága évenként 200 millió francnyi tőkét forgatott 's ez által tetemesen nyert. Mindazáltal Syra' kereskedése jelenleg hanyatlásnak indúl. Főpiaczok a' nevezetteken kivül: Napoli di Romania (Nauplia), Patras, Koron, Modon 's a' t. A' kereskedés' élénkítésére 1840-ben bank alapítatott Athenben. Fő kiviteli czikkek: nemes déli gyümölcs, malozsa, olaj, aprószőlő, dohány, pamut, bor, sajt, selyem, viasz, méz, gyapjú, bőrök, szardellák, szivacsok. Fő beviteli czikkek ellenben: pamut- és gyapjuáruk, üveg, cserépedények, aczél- és vasművek, építő fa, kávé, czukor 's a' t. A' szabadsági háború alatt mind a' kereskedés mind a' nemzeti szorgalom' egyéb nemei nagy hátramaradást szenvedtek.

Pénz. Az 1833 febr. 20-diki decretum' következtében a' számolások már nem piaszterekben és párákban, hanem nemzeti pénznemekben úgymint drachmákban és leptákban vitetnek. A' drachma ezüstpénz, melly 25 pkrajczárt ér és 100 leptára osztatik. Az egyszerű drachmákon kivűl ezüstben 5 azután $^1/_2$ és $^1/_4$; aranyban pedig 20 és 40 drachmás darabok is veretnek.

4. Vallás. A' lakosoknak túlnyomó többsége a' (nem egyesült) **görög** vallást követi. A' görög egyháznak itt tiz érseke: Patras, Korinth, Napoli di Romania, Tripolitza, Elis, Lacedaemon, Athen, Thebae, Euboea (Negroponte), Tinos és Naxos részint városaiban részint szigetein, 's ezeken kivül 33 püspöke és 200 klastroma vagyon. A' **katholika** vallást, melly leginkább a' Cycladokon terjedett el, 's mellyhez a' király is tartozik (érseke ennek csak egy van Tinosban, püspöke pedig kettő: Syrában és Naxosban), továbbá a' **zsidó** és **mohamedana** vallást aránylag kevesen gyakorolják. Azon védhatalmak, mellyek az 1827 jul. 6-diki szerződést aláírták, meghatalmazottjaik által, az 1830 febr. 4-kéről sólló tanakodási jegyzőkönyv szerint, azon vallásbeli surlódások' kikerülése végett, mellyek netán Görögország' lakosinak vallásküllönbségéből származhatnának, a' vallásbeli tűrelem' tárgyában azt határozták; hogy Görögország' alattvalói, vallásküllönbség nélkül, törvény előtt 's hivatalok' viselésében 's méltóságok' elnyerésében tökélletesen egyenlők legyenek; nevezetesen pedig hogy a' katholika vallásbeliek Ő felsége' a' franczia király' különös szorgalmazására ne csak szabad hanem nyilvános vallásgyakorlattal is birjanak; hogy a' keresztyén katholika szentegyház' birtokai biztositassanak 's a' püspökök azon jogaikban, mellyekkel Franciaország' ótalma alatt eddiglen is éltek, meghagyassanak, nem különben pedig a' franczia missioknak és telepeknek jószágai ez országban továbbá is biztosítva maradjanak.

5. Tudományok és művészetek. A' tudományoknak és művészeteknek új Görögországban még most csak zsengéi mutatkoznak; mert a' török rabiga' nyomoruságai alatt nemcsak a' régi műveltség' maradványai, hanem a' tudományos' foglalatosságokhoz megkivántató jó kedv is kiveszett. Némelly görög törzsökök, kivált azok, mellyek függetlenség' kedveért a' hegyekbe visszavonúltak volt, elnyomóik ellen folytatott szüntelen harczok alatt egészen elvadultak, mint a' komoly, félénk 's csak rablást 's kegyetlenséget forraló kolokytha (kakovuniota), avvagy a' rettenthetetlen's egyúttal ravasz mainota. Csak az utolsó évtizedekben lépett a' görög nemzet miveltebbjei és vagyonosabbjai által a' miveltebb Európával némi kölcsönös viszonyba. Időről időre növendékek küldettek Német- és Olaszország' főbb oskoláira, kik a' tudományok' állapotjával megismerkedvén nemzetök' előbbvitelére jótékony befolyással voltak. Egyúttal az újgörög irodalom is kezdett működni, a' jelesebb könyveknek újgörög nyelvrei lefordittatása által. De a' véres háború, mellyel Görögországnak függetlenségét vásárolni kell vala, nagyon akadályoztatta a' nemzeti mivelődés és nevelődés' üdves munkáját. A' függetlenség' kivívása után Capo d'Istrias, az ifjú köztársaság' elnöke, azonnal közoktatási miniszteriumot alkotott, elemi és felsőbb hellen tanitóintézetekről gondoskodót. Aeginában központi oskola' nevezete alatt felsőbb collegium hozatott létre, Porosban egy theologiai tanító-intézet, Naupliában pedig hadi academia, 's az elemi oskolák' száma 60-ra szaporítatott. A' jelen királyi kormány elismerhetlen jótékony hatással volt a' köznevelésre. Athenben egyetem állíttatott fel 4 tudományos karral, mellyet most már 150 tanúló látogat, azonkivül az ország' különböző pontjain 5 gymnasium (a' legjelesebbik Athenben), továbbá hellen oskolák (azaz gymnasiumra előkészítő intézetek; 1837 számmal 23; a' hellen iskolák' tanúlói a' gymnasiumok' tanúlóival együtt 3000 re mennek), községi és népiskolák (1836-ban már 113 rendes folyamatban levő 10,770 tanítványnyal), 's végtére elemi oskolák (1836: 250, 7000 tanítványnyal). A' tanítóintézetek' száma azóta tetemesen növekedett. A' megnevezett oskolákon kivül létez jelenleg Görögországban egy polytechnicum, és egy példányoskola (normal-) tanítók' kiképzésére Athenben, mellyel egy lancasterféle tanítóintézet áll kapcsolatban. Két americai térítő igazgatása alatt Athenben ugyanannyi lancasterféle oskola és egy nagyszerűebb intézet 500 figyermek' és leány' számára áll fen. Az ország' különböző részeiben összesen 180 lancasterféle oskola működik, mellyeknek egy része a' kormánytól másika a' községektől tartatik fen. Syrában egy kereskedési intézet mellett nagyszerű 's az angol terítő társaságtól ellátott fiú- és leányoskola áll fen. Jelenleg Görögországban nagy irodalmi munkásság szemlélhető; Athenben több olvasott hirlap jelenik meg, ugyanott 4 könyvkereskedés 's egy betűöntés (az egyetlen az országban) létez. Papirost külföldről hozatnak, mert egész Görögországban egyetlenegy papirosmalom sincs. Athen városának jelenleg könyomtató intézete, azután a' királyin kivül 9 könyvnyomtató műhelye van. A' tartományokban összesen 6 nyomtató intézet találtatik. Megemlítést érdemel még Athen fővárosának három tudományos társulata, tudniillik egy orvosi, egy természetvizsgáló és egy a' köznevelést előmozdító egyesület. Több fiú és leány külföldön neveltetik, 's ezek részint a' számos görögegyesületektől, részint emberszerető kormányoktól kiképzésökben lényegesen gyámolitatnak.

C. Státusalkotmány és közigazgatás.

1. Státusforma. A' Görögország' feltámasztására szövetkezett nagy hatalmasságoknak meghatalmazottjai által 1830 febr. 3. aláírt jegyzőkönyv szerint Görögország független stá-

Digitized by Google

tussá, különösen pedig keresztény király alatt leendő örökös monarchiává átidomítatott. A' görög nemzet a' londoni 1832 május' 7. költ egyesség' következtében a' királyi méltósággal Fridrik Otto bajor herczeget, a' bajor király' másodszülött fiát kinálta meg, melly kinálat a' bajor király' részéről kiskorú fia' nevében el is fogadtatott. Görögországnak alaptörvényeit tehát a' mondott oklevelek képzik, mellyeknek elseje 1830 febr. 3., másika pedig 1832 majus' 7. költ, 's mellyek a' porta' részéről is helybenhagyattak. A' királyi méltóság fiú- és leányágban örökös. Azon esetben, ha a' mostani király Otto örökösök nélkül kimúlnék, a' korona öccsére Luitpoldra 's ennek egyenes utódaira száll. 1835 jun. 1. óta a' király nagykorú levén, a' kormányt, melly azelőtt egy bajor rengesség' kezeiben volt, maga viszi. Czime a' királynak egyszerűségében ez: »Isten' kegyelméből Görögország' királya.« Királyi székhely eleinte Nauplia avvagy Napoli di Romania vala Moreában. Jelenleg azonban Athen emeltetett az ország' fő- és székvárosává, hol a' király' számára pompás palota terveztetett. 1843 sept. 14-diki éjjelén összecsküdtek körül vették a' királyt 's tőle a' bajoroknak elbocsátását 's alkotmányos formák' igéretét kicsikarták, melly czélra a' nemzet' képviselői azonnal összse is hivattak. — Lovagrendek: 1) a' már 1822-ben alapított érdemrend, három osztályból álló, mellynek jele egy világoskék kereszt; 2) az 1833 jun. 1. a' mostani királytól alapított Megváltó' rendje, 5 osztálylyal, úgy katonai mint polgári érdemek jutalmazására. Nagymestere a' király maga. Az udvari tisztség igen kevés személyből áll.

3. Igazgató hivatalok. A' kormány' élén egy státusminiszterium áll, melly egy 1833 aprilis 15. költ királyi rendeletnél fogva ujolag rendszerezve, következő 7 osztályból áll: *a)* a' királyi ház- és külügyek'; *b)* igazságszolgáltatás'; *c)* a' belügyek'; *d)* egyházi ügyek' és közoktatás'; *e)* financzjak; *f)* hadi ügyek és *g)* a' tengeri hadi erő' számára. Mindenik osztálynál avvagy miniszteriumnál egy státustitoknok elnököskődik. Valamennyi státustitoknok együtt a' miniszteriumot képzi. A' legfontosabb státusügyeket a' státustanács kezeli, melly 1837-ben 3 másodelnökből, 17 rendes státustanácsosból, 14 rendkivüli szolgálatban levő státustanácsosból és 4 előadóból állott. A' státusminiszteriumnak alá vannak rendelve: a' számoló-hivatal, a' fő kincstár és a' fő posta-hivatal. Fő egyházi hatósága a' görög vallason levőknek a' sz. zsinat, melly évenként változó 1 elnökből és 5 ülnöki tagból áll. Az ország' beligazgatását jelenleg (a' nomarchok, kerületi igazgatók és eparchok' megszüntetése után) kormányzók viszik, néhol másodkormányzók is, kik egyenesen a' belügyek' miniszteriumának vannak alárendelve. Az igazságszolgáltatásra nézve 1 perszüntetőszék, 2 felebbviteli szék és 10 első bíróságú és 3 kereskedési törvényszék állanak fen. A' kisebb perek fölött békebirák itélnek, kik egyébiránt a' rendőrségnek is nyújtanak segédkezet.

3. Financziák. A' szabadsági háború után az ország' pénzügye szomorú állapotban volt. Miért is a' három védhatalmasság', Oroszország', Anglia' és Francziaország' részéről a' fiatal státusnak egy 60 millió francra menő kölcsön biztositatott, mellyből azonban Görögország csak $^3/_4$ részt vett föl 's belőle a' portának megigért 13 millió franc kárpótlást ki is fizette. Otto király' országlásának első éveiben a' deficit évről évre növekedett, de 1835 (a' király' nagykorúságának epochája) óta a' hézag rendesen csökkent, mint a' következő összeállításból látható: 1835-ben, a' midőn a' bevétel 11,355,000 's a' kiadás 13,449,000 drachmát tett, a' deficit 2,094,000 drachmára rúgott; 1838-ban a' bevétel 14 mill. 853,277 's a' kiadás 16,467,131 drachmára, tehát a' deficit csak 1,613,131 drachmára emelkedett. Az 1842-diki budget ekként áll:

17,690,000	drachma	rendes	bevétel.
1,185,979	»	rendkivüli	»
18,879,579	drachma	összes	bevétel.
17,547,000	drachma	rendes	kiadás.
1,630,626	»	rendkivüli	»
19,177,626	drachma	összes	kiadás.

A' 298,047 drachmát, mellyel a' kiadások a' bevételt meghaladják, a' kormány a' hátralevő tartozásokból reméllte pótolhatni — 's így a' deficit már egészen eltünt.

Az 1836-diki bevételek közt vala: tiszta bevétel telekadóból 6,300,000; vámokból 2,050,000; marhaadóból 1,600,000 drachma. Kiadás pedig ugyan akkor volt a' szárazföldi katonaság' eltartására 4 millió (a' phalanx, gensd'armok és honvéd 3,001,168 drachmába került); tengeri erőre 2 millió; civillista 1 millió drachma. A' védhatalmasságoktól biztosított 60 millió francon kívül Görögországnak egyéb adosságai is vannak, mellyek 1835 jun. 1. összesen körülbelől 179 drachmára rúgtak.

4. Hadi erő. A' görög trón' biztositása végett 1833 a' bajor király flával együtt egy 3500 főből álló kis hadisereget küldött Görögországba, melly három évig vala Görögországban maradandó. Ugyanazon évben egy Bajorországban szabad hadfogadás' utján alakúlt capat indúlt el Görögországba. Egy 1833-diki kir. rendelet' következtében az akkoron fenállott görög hadisereg és pedig mind a' rendes (taktikos) mind pedig a' rendetlen katonaság (palikárok) elbocsátatott, 's egy új görög szárazföldi hadisereg' alakitása parancsoltatott, mellybe a' taktikos nevű fegyveresek is valának felveendők 's mellynek 8 zászlóal sor-gyalogságból, 1 ezred dzsidásokból és 10 csapat pattantyússágból, szekerességből és munkásokból kell vala állania. Egyúttal 10 vadászcsapat' alakítása is parancsoltatott, mellybe a' palikárok valának besorozandók. Minthogy azonban a' rendes katonaság' alakítása lassan haladott, tehát Bajorországból egy 3500 önkénytesből álló csapat hozatott, melly a' görög nemzeti katonaság' közé soroztatott. A' nyilvános rend és bátorság' fentartására 10 csapat őrkatonaság (Gensd'armerie) állítatott fel. Jelenleg azonban a' görög katonaság között bajorok nincsenek, az egész szárazföldi hadisereg benszülöttekből állván és conscriptió' segítségével egészítetvén ki. 1838-ban a' hadisereg összesen 6000 főből, tudniillik 3 zászlóal sorgyalogságból, 2 zászlóal vadászokból, egy ezred (4 század) lovasságból és 600 fönyi pattantyússágból állott, mihez még az őrkatonaság is járúlt. 1842-ben a' görög szárazföldi katonaság összesen 6914 főből állott, mellynek részei ezek valának:

3 zászlóal sorgyalogság	1750	fő
1 » vadászok (mainoták)	430	»
1 » könnyű gyalogság (a' vadászokkal egyenruhás)	500	»
1 ezred dzidások	500	»
Pattantyússág	474	»
Szekeresek	150	»
Árkászok	140	»
Határőrség, rendetlen gyalogság (azelőtt palikárok)	1450	»
Phalanx	210	»
Őrgyalogság	1150	»
Őrlovasság	160	»
Összesen	6914	fő.

Görögországnak legerősébb vára Nauplia; többi várai: Korinth' fellegvára (acropolis), Napoli di Malvasia, Navarin, Modon és Koron; éjszaki Görögországban: Missolunghi, Vonitza, Zeitun, Lepanto és Euboea szigetén Chalkis és Karystos. — A' tengeri erő évről évre jobban kifejlik. Jelenleg áll az 33 vitorlásból (2 corvettből, 2 gőzösből, 3 briggből, 7 shonerből, 5 kutterből, 12 ágyúnaszádból és 2 bárkából) mintegy 200 ágyúval és 2400 fő legénységgel.

Digitized by Google

D. Történetek.

1. A' római világbirodalom' felosztásánál I. Theodosius alatt, Arkadius azon felével a' birodalomnak, melly keletrómai (avvagy Byzancz fővárosától bizanczi) császárságnak neveztetett, tartományúl Görögországot is kapta. A' görög tudósok és művészek Bizanczba avvagy Konstantinápolyba, mint az ország' fővárosába költöztek 's Görögország a' keletrómai birodalom' sorsában osztozék a' legujabb időkig (L. az Europai Törökország' történéteit, 1, 2.).

2. A' görög nemzetiségnek némiképen független létel biztositatott az által, hogy a' keletrómai birodalom később a' 15 század' közepeig görög császárságnak neveztetett. De a' lételnek ezen neme is megszünt, miután XI. Konstantin Palaeologus, az utolsó görög császár 1453 Konstantinápoly' falain elesett 's a' fővárossal az egész birodalom a' törökök' hatalmába került (Lásd: Europai Törökország' történ. 5.).

3. A' hódítók eleinte a' görögoknek életöket 's vagyonukat meghagyták sőt némi függetlenséget is engedtek nekik; a' mikért a' görögöknek bizonyos fejadót (Charads) kell vala fizetni. Lassan lassan azonban a' járom nyomasztóbb lett, a' midőn a' görög császárság' utolsó romjai is (Trapezunt és a' Rhodus, Cyprus és Kandia szigetek) kénytelenek valának a' törökök' főuraságát elismerni (Lásd: Europai Törökország' 7.). Szüntelen nyomások és nyomorgatások alatt a' tudományok és nép' erkölcsisége mind inkább hanyatlottak; ámbár a' görög nemzet ekkor is maradt, munkás és vállalkozó léte miatt, a' kereskedésnek, mesterségeknek, és némelly művészeteknek (p. o. az orvosi mesterségnek) birtokában.

4. Többször igyekeztek ugyan a' becstelenítő raja névvel illetett görögök a' török járom alól kiszabadúlni. De mind annyiszor, benső egység' és kül segítség' hia miatt, visszaveretvén a' sikertelen probákkal vagy felhagyni kénytelenültek, mint Skanderbeg' halála után, vagy elnyomóikat magok ellen még jobban felingerlették. Még a' legcsábítóbb reményekkel kecsegtető fellázadás is, az 1790-diki orosz-török háború alatt, mellyet orosz emissariusok tetemes pénzsommákkal tápláltanak, az 1792-diki jassyi békében eredménytelenül végződött.

5. A' nagyobb miveltség azonban, mellyre a' görögök nemeshjeiknek 's gazdagjaiknak külföldöni neveltetése által szert tettek, továbbá azon előkészületek, mellyeket 1809—1812 franczia emissáriusok Görögország' fellázasztására tettek 's némelly titkos társaságok az 1814 és 1815-diki években (kiválképen a' hetaeria avvagy barátok' társasága) megérlelték ama' forradalmat, melly 1821 egész erejével kitört. Legközelebbi alkalmúl ezen föltelésnek szolgált az oláhországi lázadás, mellyet Wladimirsko Tódor, Suzzo Sándor' hoszpodár' halála után, egészén más czélokból eszközlött. Ezen oláhországi mozgalmakat 's egyéb szorúltságait a' portának használva Ypsilanti Sándor herczeg, a' hetaeriának egyik vezére, Oláhországból a' görög nemzetet felkelésre szólítá. Oláhországból a' sok görög vérbe kerülő lázadás lassan lassan a' tulajdonképeni Görögországig terjede, hol legelőbb is (1821 mart.) Kalavrita városa Achajában, azután pedig az arcadiai hegyek' lakosi és a' harczszerető mainoták nyúltak fegyverhez. Nem sokára a' görög szigetek is (legelőbb Hydra, Spezzia, Ipsara) rázták le a' török jármat, melly körülmény által az insurgensek egy 180 briggből álló 's legjobb legényekkel ellátott hajósereg' urai lettek. Következtek erre kegyetlenségek a' törökök' részéről, szultánjok' 's pasák' parancsára különbség nélkül elkövetve (a' konstantinápolyi és adrianopoli patriarchák egymásután a' leggyalázatosab módon kivégeztettek); mi által nemcsak a' görögök új erőmegfeszítésre kényszeritettek, hanem a' külföldön lakó gazdag óhitűek is hitsorsosaik iránt meleg részvétre buzdíttattak. A' legjobb igyekezet is azonban egy régi átok' szikláin szenvedett hajótörést 's ezen átok nem vala egyéb mint egység' hiánya. A' kapitányok (Kapitani) többnyire személyes czélokért vívtak 's a' nemzeti kormány, melly előbb a' kalamatai és hydrai senatusokból, utóbb pedig a' nemzeti gyülésből alakúlt, végrehajtó hatalommal nem birván képtelen vala elegendő erőt kifejteni. Mihelyt azonban a' görögök valamelly helyen erősen megtámadtattak 's a' szabadság ügye veszélyben forogni látszott, azonnal összeállának azok 's győzelmesen küzdének többnyire (mint például 1822 őszszel) török elnyomóik ellen.

6. Ekkor még egyedűl álla a' görög nemzet az ozmán birodalom 's így egyenetlen harczot küzdött kegyetlen üldözője ellen. Kitűrése azonban és hős tettei (váraknak ritka vitézséggel folytatott ostromlása és védelme a' Pelopennesusban, megsemmisítése a' török hajóseregnek gyüjtók által 's a' t.) megnyerék részére Europa' tiszteletét és részvétét. Philhellenek sereglének össze minden oldalról 's az alakúlt görög-egyesületek pénzbeli segedelmet küldének a' szenvedő hős nemzetnek. E' körülmények, valamint az is, hogy a' legmíveltebb nemzetek' katonatisztei a' görög seregben hadi szolgálatot vőnek, képessé tették a' felkelteket, hogy az egyiptomi pasa' jól betanított hadiseregének ellentállhattak.

7. Mindeddig a' görög ügy az europai kormányoknál rokonszenvet nem gerjeszthete. Sőt a' veronai congressus, melly a' görög felkelést a' piemonti és nápolyi mozgalmakkal párvonalba tette, 's a' görög követet, Metaxa grófot, el nem ismerte, azt nyilatkoztatta, hogy a' görögök magokat az ozmán kormánynak mint törvényes elöjáróságoknak alávessék. De minthogy az europai követektől Konstantinápolyban szorgalmazott bűnbocsánat meg nem adatott, sőt a' portának parancsai és hadikészületei a' görög nemzetnek nemcsak alávetését hanem teljes kipusztitását is előre látták 's a' tengeri kereskedés görög rablók által, kiket az inség kényszeríte illy mesterségre, mind inkább veszélyeztetett; tehát végtére 1827 jul. 6. Oroszország, Nagybritannia és Franczia ország között szerződés köttetett, melly Görögország' pacificatióját tárgyazván, az aláíró hatalmasságokat azon esetben, ha a' porta közbenjárásokat el nem fogadná, fegyveres részvétre kötelezé. (Missolunghi megvétetik 1826 febr. 22; tengeri csata Navarinnál 1827 oct. 20.) A' közben kitört orosz-török háború a' görög ügyek' kifejlését darab ideig akadályoztatta. Az adrianopoli béke után (1829, sept. 14.) azonban újra fölvétettek a' három védhatalom és porta között az alkudozások, 's a' védhatalmak' 1830 febr. 3. és 20. költ határozati, mellyeket később a' porta is helybenhagyott, végtére Görögországnak mostani független állását adták.

8. Közben Görögország (1827 apr. 14. óta) gróf Kapodistrias, mint hét esztendőre választott elnök' kormánya alatt volt, ki is mindenkép azon volt, hogy oktatás, utak' építése, 's a' katonai erő' szabályozása által a' rend', vagyonosság' és miveltség' magvait elhintse. A' franczia csapatok, mellyek az új státus' könnyebbségére 's védelmére a' moreai várakat elfoglalták volt, a' félszigetet odahagyni kezdék 1829, nov. Leopold Szász-coburgi herczeg a' görög trónra meghiva ezt el nem fogadta (1830, majusban). Zendülés Hydrában és Mainában; 's minthogy a' kormány rendeletei zsarnokság utáni vágyra magyarázáttattak, az elnök meggyilkoltatott (1831, oct. 9.). Rendetlenségek mindenütt, mellyeket az elnöktől követett financziai rendszabályok tetemesen neveltek. Ekkor Otto bajor herczeg választatott királynak (1832, maj. 7.) 's oldala mellé egy nagykorúságaig kormányzandó három tagból álló kormánytanács csatoltatott. Görög küldöttség hódolatra Münchenbe küldetik (hódolás Münchenben 1832 oct. 15.). A' király a' néptől lelkesedéssel fogadtatik (1833, febr. 6.). Az éjszaki határvonal' meghatározására kiküldött biztos átveszi Athent, Karababát, Negropontét, Karyetost és Zeitunt, 's a' határvonal katonailag elfoglaltatik (apr.). A' regenség' rendeletei azon vannak, hogy az elharapódzott anarchia elfojtassék, a' pártok vagy a' kormányhoz atmenjenek vagy ártalmatlanná tétessenek, a' monarchai rendszer, a' görög nemzet' szükségeinek megfelőleg szilárdíttassék, a' nép pedig munkásságra buzdíttassék's illendő oktatást nyerjen. Pénzszabályozás, a' státusjószágok' elidegenítése megszüntetve, a' státussógyárak és erdők jobban használva; általános hűnbocsánat 's politicai perek' megszüntetése, a' rendetlen katonaság haza bocsátva, a' görög egyház függetlenné nyilatkozva (1833 julius 23.), mi szerint az egyházi főhatalom a' sz. zsinat' kormánya alatt a' királyt illeti 's a' t.; végtére a' kolostorok' nagyobb része eltörölve, 's jövedelmeik köz czélokra fordítva. Kapodistrias' felekezete, a' kormánytól mellőzve látván magát, Kolokotronis Tódor főnöksége alatt fegyverhez nyúl. A' zendűlés a' görög kormány' erőteljes fellépése által csakhamar elnyomatik.

9. Nagykorúságát elérvén a' király, ki lakát Naupliától elköltözvén már azelőtt (1834, dec. 1) Athenbe tette át, maga veszi át a' kormányt (1835 jun. 1.). Státustanács létegítve, a' közlekedés előmozdítva, a' földmívelés pártolva. A' nyugtalankodók, kik Missolunghit elfoglalni iparkodtak, szétverve. Kereskedési szerződések, összeiratási és sajtótörvények. A' király kormánya főkép a' népnevelést és szorgalom' ébresztését czélozza. Összeesküvés (1840, jan., felfedezve 's ennek főnökei: Kapodistrias György, Nikitas és Kolokotronis bebörtönözve, Glarakis, a' belügyek' minisztere elbocsátva. Új összeesküvés (1843, sept.). A' király éjjel azon igéretre kényszeritetik, hogy bajor tanácsadóit elbocsátja, a' költséges építkezéssel fölhágy, mindenek fölött pedig, hogy alkotmány' kidolgozására a' nép' képviselőit összehíja.

Digitized by Google

Digitized by Google

Nyomatta Rauch János Bécsben.

Digitized by Google

Az uralkodó ház' származási táblája.

I. OTTO (Fridrik Lajos),

bajor herczeg, szül. 1815 jun. 1., trónra lép 1833 jan. 25. huszadik évének betöltéséig regensség alatt, nagykorúvá lesz 's a' kormányt maga átveszi 1835 jun. 1.; felesége 1836 óta *Amália* oldenburgi herczegné, szül. 1818 dec. 21.

OLASZORSZÁG.

A. Föld.

(Olaszországhoz számítjuk Italia félszigetet, 's Sicilia és Sardinia félszigeteket, miután a' geographiailag ide tartozó Corsica és Malta szigetek amaz Franczia-ország', emez Nagybritannia' leírásában már előfordult.)

1. Fekvése. K. H. 23° 19′ — 36° 16′; É. Sz. 36° 30′ — 46° 40′. Éjszakra a' Svajcz és Németország; K.re az ádriai és joniai tenger; D.re és N.ra a' földközi tenger; ÉN.ra Franczia-ország.

2. Alkotórészei. Az olasz félsziget szigeteivel egyetemben jelenleg az ausztriai császárság' egy részén kívül még nyolcz más státust foglal magában, mellyek egyébiránt semmi közelebbi politicai viszonyban nem állanak egymáshoz. A' geographiai viszonyt az olasz félszigeténi közös fekvés hozza magával.

A' felebb említett ausztriai osztályrész a' lombard-velenczei királyság. A' többi olasz státusok így következnek:

1. Sardiniai királyság.
2. Parmai herczegség.
3. Modenai herczegség (Massával és Carrarával).
4. Toscánai nagyherczegség.
5. Luccai herczegség.
6. San Marino köztársaság.
7. Egyházi státus.
8. Siciliai királyság.

3. Nagysága. Egész Olaszország', t. i. az imént említett részek összvesen 5600 □mérföldet foglalnak magokban. E' mennyiségből esik:

1. A' lombard-velenczei királyságra	852	□mf.
2. Sardiniára	1337	»
3. Parmára	102	»
4. Modenára	97	»
5. Toscanára	396	»
6. Luccára	20	»
7. San Marinóra	1/4	»
8. Az egyházi birodalomra	816	»
9. Siciliára	1985	»

4. Földje. Éjszakról az alpesek szegik körül az egész félszigetet; legnyúgotiabb pontjokon (pennini alpesek) azok a' legnagyobb europai hegymagosságá tornyosúlnak, a' Montblanccá (14,760′), 's ugyan itt különválik egy déli ág, melly először is Savoyet választja el Piémonttól (szürke vagy graji alpesek), 's utóbb mint Franczia-ország' határszéle (cotti és tengeri alpesek) a' tenger felé terjedez, mellybe merülve Corsicában ismét előáll, Sardiniába átkél, és mellékágaival egészen elfedi e' szigetet. Franczia-ország' határszélalpeseitől (a' tengeri alpesektől) a' földközi tenger' hosszában (44 — 40° sz. között) kinyúlnak az apenninek, 's ezek négy hoszfokon keresztül éjszakkeleti irányt vesznek, délkeletről (29 H. alatt) az ádriai tenger felé fordúlnak, délről (43 — 41° Sz.) ismét a' földközi tengernek tartva leszállanak, a' campanellai foknál érintkezésbe jönek a' tengerrel, 's itt két ággá oszolnak, mellyek közül az erősebb Calabrián keresztül Siciliába átkél, a' kisebbik pedig délkeletre Otrantoig előnyomúl, és a' leucai foknál az adriai tenger alá temetkezik. Az apenninek' legnagyobb magossága Gran Sasso és Monte Corno 9580′ (42° S.). A' pennini alpesek közül a' lepontiaiak, rhaetiak, carniak és juliak keresztúlfutják Felső-olaszország' legéjszakiabb részét, Németország és Svajcz' szomszédságában.

Az alpesek és az apenninek' éjszaki része között terjed Felső-olaszországnak azon hosszú térsége, mellyet a' Po (E-től K.felé 80 mérföldnyi futással) számos mellékfolyóival (bal felől: Dora, Sesia, Ticino, Adda, Oglio, Mincio; jobb felől: Tanaro a' Sturával együtt, Trebbia, Parma, Secchia, Panaro és Reno), az Adige vagy Etsch és számos partfolyama az adriai tengernek öntöz. Olaszország éjszaknyugoti része a' Rhone-tól érintetik. A' szélesség' 44°-tól dél felé, hol a' keskenyülő országot a' két ágra szakadó Apenninek borítják, nevezetesebb folyó nincsen, de annál több mephiticus-gőzölgő vizgyűlhely (a' Maremna Sienánál, a' ponti posványság), 's e' rész csupán csak a' föld' vulkános voltának köszoni völgy térségbeni termékenységét. Munkás vulkánok: Vesuv (40° 50′ S., 3600′ magos) és Aetna (37° 44′ S. 10,250′ magos).

Tavai. A' legnevezetesebbek Helvetia' határain, 's Felső-olaszország' többi részein, kivált a' lombard-velenczei királyságban. — Csatorna, a' hajózásra alkalmas, szinte majdnem csak ausztriai Felső-olaszországban (L. az Ausztriai birodalom' leirását); lecsapoló és öntöző csatorna Szardiniában, Toscanában, és a' pápai birodalomban.

5. Égalja. Ez négyféle: *a)* a' szélességnek 46° 30′ és 43° 30′ között, az alpesekről leömlő éjszaki szelek miatt hüves, januárban és februárban fagy és hó. Főterményei: selyem és rizs; *b)* a' szélességnek 43° 30′ és 41° 30′ között. Itt a' hó még földön el nem olvad, de a' narancs- és olajfa már díszlik; *c)* a' szélesség' 41° 30′ és 39° között: hó ritkán 's mindjárt elolvadó; a' tél a' mi tavaszunkhoz hasonlítható; nyáron nagy hőség; az agrumák szabadon tenyésznek; *d)* a' szélesség' 39° és 36° között: a' hémérsék ritkán 0 alatt: pálmaszilva, aloë, czukornád; a' nyomasztó hőség mellett néha az africai scirocco.

6. Terményei. (Lásd az egyes státusokat.)

B. Lakosok.

1. Származásra, nyelvre nézve. A' mai olaszok egy bevándorlott népekből, főkép gallusokból, németekből és arabokból összeolvadott népvegyületet képeznek, melly az ősi lakosokat (etruscus, samniumi, latinus) egészen magába olvasztva vagy (mint Alsó-olaszországnak görög gyarmatit) kiszorítva, önálló 's egy közös nyelv által egyűvé fűzött nemzetté lett. Az olasz irásbeli nyelvnek tagadhatlanúl a' deák nyelv szolgál alapúl, de a' nép' szájában e' jellem észre nem vehető. A' nyelv, mint a' köznép beszéli, a' beköltözött nemzetek' nyelveinek zagyvaléka 's ezért, a' mint ez vagy amaz elem kapott túlnyomóságra, különbféle szójárásokra oszlik, melly utolsók közül a' toscanai és a' római leginkább simúlnak is irásbeli nyelvhez. Politicai határain túl az olasz nyelv déli Helvetiába és Németországba, sőt az adriai

Digitized by Google

tenger' keleti partjára is terjeszkedik (Corsicában is, melly politicailag Francziaországhoz tartozik, az olasz a' népnyelv); de más részről éjszaknyúgoton a' franczia nyelv nyúlik be birodalmába, mint a' mellyet Savoy' legnagyobb részén beszélnek.

2. Népesség. Az olasz státusok összvesen **21,500,000** lakost számlálnak. Ezen sommából esik:

1. A' lombard-velenczei királyságra	4,435,000	lak.
2. Szardiniára	4,450,000	»
3. Parmára	460,000	»
4. Modenára	380,000	»
5. Toscanára	1,400,000	»
6. Luccára	150,000	»
7. San-Marinóra	7,000	»
8. Az egyházi birodalomra	2,590,000	»
9. Nápolyra	7,620,000	»

Viszonyos népességre nézve azon **5600** □mf., mellyre Olaszország terjed, minden hasonló kiterjedésű vidékhez, az europai szárazföldön, hasonlítva, tagadhatlan elsőséggel bír. Nagybrittannia azonban, körülbelől hasonló területen (**5716** □mf.) majd **3** millió lakossal többet számlál. Mindazonáltal Olaszország, melly Europa' területének csak **27**-d részét foglalja el, ugyanazon világrész' összes népességéhez $^1/_{10}$ részszel járúl. Luccában, mint' Olaszország' legnépesebb státusában, **7500** ember esik egyegy □mfre; a' legnéptelenebb a' pápai birodalom **3180** lakossal egyegy □mfön; 's erre következnek növekedő arányban: Szardinia, Toscana, Modena, a' Szicziliai királyság, Parma, San-Marino és végül Lombard-Velencze.

3. Ipar. Minthogy Olaszországban a' különböző iparágak részint természeti részint politicai, egymástól nagyon elütő viszonyokon, részint buzdításokon és kedvezéseken alapúlnak, mellyek a' törvényes rendszabásokhoz képest az egyes státusokban különbözők, Olaszország' iparosságának összes rajzát nem adhatni; miért is az olvasót az egyes státusok' leírására utaljuk.

4. Vallás. Egész Olaszországban a' római katholicus az uralkodó vallás; a' lelkiismeret' szabadsága néhol törvények (Lombard-Velenczei királyság, Parma, Lucca), néhol szokás által biztosítatik. A' papság' száma $^1/_4$ millióra megyen.

5. Tudományok és művészetek. Az elemi tanítás Olaszországban nagyon el vala hanyagolva, mig Ausztria és Toscána példákkal nem mentek elő. Ujabb időkben a' főnemesség és a' papság főkép a' kölcsönös oktatás' terjesztését vették párfogások alá. Ez előtt egy pár évvel a' majlandi tartományban **20**, Piemontban **16**, Parmában **3**, a' pápai birodalomban **2**, Toscanában több mint **20**, Nápolyban **10**, Szicziliában **19** (leginkább jezuiták által sürgetett) kölcsönösen oktató intézet vala.

A' tudományok és művészetek' történeteiben (a' **14** és **15** század alatt) dicsőbb szerep jutott Olaszországnak, mint azoknak mai mivelésében. Az észtan és theologia' kivételével alig van komoly tudomány, melly azon korból híres neveket magáéinak nem vallhatna; és az akkori olasz szépliteratura, a' régi classicusok után képezve, még tán el nem ért példányokkal dicsekedhetik. Szintúgy volt akkor Olaszország a' művészetek' hazája is (ma a' rögtön-költözeté); 's habár a' szép művészeteket, tán csak a' zene' kivételével, szinte ki hagyta költözni szomszédjaihoz, még is olly gazdag kincseket bir a' képező művészetek' köréből, hogy a' versenyző nemzetek nála kénytelenek kiképzésöket keresni.

A' tudományos és műintézetek, mellyekkel most bir, alább az egyes státusok' leírásánál fognak előadatni.

D. Történetei.

1. Olaszország, a' nyúgoti római birodalom' bukása után, gyűlhelye vala különféle német törzsökőknek mellyek uralkodásért hadakoztak egymással Europának ezen akkor legmiveltebb részében. A' nyugoti császárságot a' Herulok' uralkodása váltá fel, Odoaker, törzsökük' vezérétől alapítva. Erre következett (493) Theodorich' ostgoth birodalma; melly mellett Olaszország' egy részéből (Romagna, Bologna, Urbino, anconai határvidék) byzantiumi tartomány alakúlt, exarchusok által kormányozott (keletrómai vagy görög exarchatus).

2. Ezek után a' német Longobardok, kiket (568) Alboin vezete Olaszországba, jutottak ennek mind éjszaki mind déli részében nevezetes hatalomra. A' longobardok több herczeg vagy vezér alatt állottak 's e' vezérek közül a' turini, friauli, spoletói és beneventi birtanak legnagyobb tekintélylyel. Ezek a' Paviában lakó király által meghódíttattak.

3. A' longobard királyok az exarchatust meghódítván 's Rómához mind inkább közeledvén, II. István pápa jónak találá, a' római egyházat birtokával együtt Rövid Pipin frank herczeg' ótalmába ajánlani 's ezért Pipint 's nemzetségét (ünnepélyes fölkenés által Párizsban) a' frank királyi méltóságban megerősíteni. Mire Pipin két győzelmes táborozásban (755—756) az exarchatust 's ötvárost (Pentapolis) elfoglalván, ezeket egy (még 754) aláirt szerződésnél fogva a' pápának átengedte, ez által a' pápai birodalom' és a' pápai világi hatalom' gyarapodásának alapjait megvetvén. Pipin' fia, Nagy Károly, Desiderius longobard királyt (774) meggyőzvén, ennek királyságát a' frank monarchiához kapcsolta. Ezen kívül déli Olaszország' nagy része felett hűbéri, és mint patricius Rómában és az egyházi birodalomban fejedelmi hatalmat gyakorlott, míg III. Leo pápa által (800, dec. 25.) császárrá koronáztatván, a' nyugoti birodalmat hamvaiból felélesztette és egy néhány tengeri partvároson kívül, Olaszországot korlátlan fejedelmi pálczája alá egyesítette.

4. Nagy Károly' örökösei (843) a' frank monarchiában osztozkodván, Olaszország, a' császári méltósággal együtt, a' legőregebbiknek, Lothárnak jutott osztályrészül. Nemzetsége Vastag Károlyban érő végét (888) Olaszországbani uralkodásának.

5. Ez alatt a' Saracenusok (arabok) is mutatkoztak Olaszországnak nemcsak szigetein, hanem szárazföldén is. A' saracenusok főkép Szicziliában és Calabriában terjesztek ki hatalmokat, Alsó-olaszországban a' görögökkel (kik még Nápolyt, Gaëtát és Amalfit birták) és a' német birodalomtól függő beneventi, salernói és capuai longobard herczegekkel az uralkodásban osztozván.

6. A' károlyfiak' (Carolinger) kimúltával Olaszországnak többi részeiben többnyire törzsrokon királyok támadának. Éjszaki Olaszországban friauli határgróf Berengár uralkodott, déli Olaszországban Spoletói Guido. E' királyok' utódjai közül egyik, Lothar, Adelheid nevű fiatal özvegyet hagyván maga után, ezt a' másik, II. Berengar fiával Adelberttel egybekelésre akará kényszeríteni. Az özvegy azonban I. Otto német királynak adá (861) kezét.

7. I. Otto Berengárt meggyőzvén magát a' pápa által megkoronáztatta (962). Miután azonban a' pápával ellenséges állást vőn, csak nagy erőfeszítéssel tarthatá az olaszokat féken. Fia II. Otto és unokája III. Otto illy erőködések alatt életöket áldozták fel. (III. Otto † 1002.)

8. Az I. Otto' véréből való német uralkodók alatt támadtak a' majlandi, velenczei, montferrati, modenai, reggioi és toscanai határ-avvagy markgrófságok.

9. Alsó-olaszországban a' tizenegyedik század' kezdetével (1015 és 1038) normann vitézek kötöttek ki. Ezek a' görögöket és saracenusokat birtokaikból kinyomták, és hűbérbe vevén császártól 's pápától az apuliai és calabriai herczegségeket, az elfoglalást Szicziliára is terjesztették ki. Innét veszi eredetét a' két Szicziliai' királysága, mellynek első királyaúl II. Roger koronáztatott 1130.

10. Rendkivüli tekintetet szerzett most magának Olaszországban a' pápa. Ki is annyira nehezíté a' frank és sváb házakbóli német császároknak az Olaszországbani uralkodást, hogy azok meghiúsítva látnák minden ebbeli erőködéseiket. A' pápai átok, melly egynél többször nehezült IV. Henrik frank házbóli császárra 's melly a' népeket iránti hódolatok alól fölmenté, több olasz városnak alkalmúl szolgált, hogy a' császári helytartóknak ellenök szegezvén magokat, kormányoztatások felől magok szabadon 's önállólag rendelkezzenek; így szabadúlt meg eleinte több révváros: Genua, Lucca, Pisa, mint gazdag és kedvező fekvésű. Ezeknek példáját követte Majland, Pavia, Asti, Cremona, Lodi, Como, Parma,

Digitized by Google

Piacenza, Verona, Padua 's a' t. E' városok consulokat választottak magoknak és népkormányokat, polgári őrseregeket alakítottak, sőt elég bátrak voltak önnevökben némellyekkel szerződésekre és szövetségekre is lépni, másokkal pedig háborút folytatni. Sváb házbóli I. Fridrik ugyan helyreállítá ismét (1154—1183) egyrészt a' császári tekintélyt, de nem sokára ellene támadt, a' pápa' és szicziliai király' részvéte által is támogatva, a' lombard (városi) szövetség. Akkor alakúltak a' welf és gibellin (pápai és császári) pártok, mellyek Olaszország' békéjét századokon keresztül háborgatták.

11. Azon tetemes befolyás, mellyet az olasz városok a' tizenharmadik században a' politicai ügyekbe gyakorlottak, leginkább gazdagságokon alapúlt. Kikötőik Európára nézve a' keleti áruk' piacziva lettek. Kalmáraik, kik közönségesen Longobardoknak neveztettek, elszélesztették ezen árukat Európának különböző státusaiban 's minthogy a' fejedelmektől szabadalmakat 's előjogokat nyertek, csakhamar minden vert nemesércznek urai lettek. A' váltókat és bankokat ők találták fel.

12. VII. Henrik és Bajor Lajos óta évről évre kevesbé érezhető lett a' német császároknak Olaszországoni uralkodásvágya. IV. Károly és IV. Fridrik igényeikért pénzváltságokat fogadtak el. Lombardia mindazonáltal ekkor is (Majland a' Viscontik és Sforzák, Mantua a' Gonzagák, Modena és Reggio az Este markgrófok alatt) hübéri viszonyban maradt a' császárral.

13. Hiában iparkodtak VIII. Károly, XII. Lajos és I. Ferencz franczia királyok Olaszország' némelly részeit állandóan elfoglalva tartani. Majland, Nápoly és Szicziliа az ausztriai ház' spanyol ágára mentek által. Melly ágnak kimúlta után (1713) Majland, Nápoly és Szardinia a' német ágra kerültek. Később 1735 Nápoly és Szicziliа' számára egy új spanyol dynastia alkottatott. (Lásd ezen státusoknak történeteit.)

14. Újabb időben (1796—1814) Bonaparte Napoleon uralkodott Olaszországban, részint közvetve, részint közvetlenül. Napoleon a' keleti részekből előbb egy tőle függő respublicát, később olasz királyságot alakíta, melly királyságba végül a' pápai biradmat is fölvette. A' nyugoti részeket Franczisországhoz csatolta. A' nápolyi királyságot előbb József öccsének, később pedig Murat sógorának adta által.

15. Olaszország e' hódító' megbuktatása után nagyobbára (a' velenczei, genuai és luccai szabadstátusokat kivéve) régi állapotjába tért vissza, 's jelenleg a' következő státusokra oszlik.

I. LOMBARD-VELENCZEI KIRÁLYSÁG.

(Lásd az ausztriai birodalmat).

II. SZARDINIAI KIRÁLYSÁG.

A. Földje.

E' királyság geographiailag két külön részekre oszlik: *a)* a' szárazföld Olaszország' félszigetén; *b)* Szardinia és Capraja szigetek.

1. Fekvése. K. hossza *a)* a' szárazföldnek 23° 19′ — 27° 47′; *b)* a' szigetnek 25° 44′ — 27° 29′. — E. szélessége *a)* a' szárazföldnek 43° 40′ és 46° 31′ között; *b)* a' szigetnek 38° 50′ és 41° 15′ között.

Határai *a)* a' szárazföldnek: É. a' Svajcz; K. ausztriai Olaszország, Parma, Modena és Toscanának egy külön darabja; D. a' közép tenger; Ny. Franczіaország. *b)* A' sziget a' közép tengertől körűlvéve; É. a' S. Bonifacio út által Corsicától elválasztva; K. Szicziliától 40 mfnyi, D. Africától 120 mfnyi távolságban.

2. Részei. 1) A' szárazföld. Ez 8 főügyelőségre: Turin, Cuneo, Alessandria, Novara, Aosta, Savoy, Nizza és Genua; ezek ismét 40 ügyelőségre vagy apró tartományra osztatnak fel.

2) A' szigetek: *a)* Szardinia (2 főügyelőség: Cagliari és Sassari, 10 ügyelőséggel), *b)* Capraja.

3. Nagysága. A' szardiniai státus egészben 1337 □mfre terjed, mellyek közül a' szárazföldre 913 esik és pedig különösen:

a' turini kerületre.....	149¹	az aostai kerületre	64
a' cuneoi »	123¹	a' savoyi »	176¹
az alassandriai »	110	a' nizzai »	68¹
a' novarai »	118	a' genuai »	104
Szardinia szigetére.....	422		
Capraja »	2		

4. Földje. A' szárazföldön É. és Ny. az alpesek, úgymint: É. a' lepontiak (Simplon ismeretes útjával); ÉNy. a' pennini alpesek' legmagosabb része (Montblanc 14,760′, Montrosa 11,000′, 's ez utóbbin egy 7500′ magos út); dél felé ezen alpesektől, Savoyt Piemonttól elválasztva a' grai vagy szürke (grau) alpesek (Mont Cenis, kis Bernát, mindkettőn alpesi út, 's a' 12,450′ magos Iseran); D.Ny a' cotti (Mont Genevre 11,058′ úttal) és a' tengeri alpesek, kevessé 5000′-n felül, Col de Tenda átjárással. D. az Apenninek Bocchetta átjárással. Az Alpesek és Apenninek között egy gazdagon öntözött síkság, melly K. Lombardia felé terjed. A' sziget, egy hegyágtól elborítva, melly a' tengeri alpesektől kiindúlva a' tenger alatt ide lehuzódik, 6000′ magosságot ugyan el nem ér (a' Gennargentu, a' sziget' legmagosabb hegye 5630′), de számos hegyfokot (É. Cap Testa és Libana, K. Cap Comino, D. Cap Spartiavento és Teulada, Ny. Cap Cacia) képez. — Folyók: a' szárazföldön a' határfolyókon kívül (É. Rhone, Arve és Isère; Ny. Var) csak a' Po érdemel említést, melly a' tengeri alpeseken fakad. Birtokához tartozik jobb felől: Tanaro, Trebbia 's a' t.; bal felől: Dora Baltea, Sesia, Agogna és a' határfolyam Ticino. A' szigeten Oristano és több partfolyó. Öblök: a' genuai; a' szigeten: Golfo Oristano és G. Cagliari. Tavak: csak a' Svajcz' szomszédságában (genfitó, Lago Maggiore).

5. Égalja. Savoyban és éjszaki Piemontban kemény, a' Po' vidékén enyhe, alkalmatlan hőség nélkül; bornak, rizsnek, tengerinek jó; az agruma szabad leg alatt még nem tenyészik. Az Apenninektől D.-felé a' tengerpart Középolaszország' égaljját birja; agruma és olajbogyó díszlik, de néha a' scirocco is érezteti magát. Szardinia' szigetén (melly már fekvésénél fogva is délhez tartozik) kedves, a' hőség éjszaki szelek által mérsékelve; a' levegő, hol álló vizek el nem rontják, általjában egészséges.

6. Termények. *a)* Ásványok. Ezüst: Savoy (1800 márka). — Vas: Savoy (30,000 mázsa), Piemont, sziget. — Ólom: Savoy (2650 mázsa), Cuneo, sziget (3000 mázsa). — Veresréz: Savoy (380 mázsa). — Kőszén: Savoy és Genua (120,000 mázsa). — Kénkő: Savoy. — Gáliczkő: Aosta. — Timsó, salétrom és dárdany: sziget. — A' legszebb márvány különbféle színekben és nemekben: Piemont (zöld márvány: Genua). — Pala: Genua. — Forrás-só: Savoy (Moutiers 20,000 mázsa), a' szigeten tengori só, évenként 750—900,000 mázsa. — Ásványos vizek: Savoy (Aix, St. Gervais, Evian), sziget (Sardara); kedvelt tengeri fürdők: Nizza és Genua.

b) Növények. Buza, tengeri és rozs: Piemont, sziget, szükségén fölül. — Rizs: a' Pó völgye' egész hosz-

Digitized by Google

szában. — Kender: Piemont. — Dohány: Piemont, sziget. — Bor: Savoy (több mint 300,000 akó), Piemont (a' szárazföldön évenként mintegy 3 mill. akó), sziget (Malvagia di Rosa és Quartu, muskatály). — Olajfa: partvidék, hol Genua és Nizza' kikötőiből évenként 6,500,000 pfor. ára olajt és bogyót kivisznek; sziget. — Szederfa: Piemont. — Gyümölcs, mindenütt. Nemesgyümölcs: partvidék és sziget. — Fa: a' szárazföld' térségein hiány, az alpeseken hozzáférhetlen; a' szigeten hajóépítésre alkalmas. — Szarvasgomba: Piemont, sziget.

c) Állatok. Lovak a' szigeten (három faj). — Szarvasmarha: erős Piemontban, hizlalni szokás. A' szigeten kicsi és sovány de nagy számmal. — Juh: nemesített Savoyban, kicsi 's még vad (Mufflon) a' szigeten. — Kecske: mindenhol a' hegyes vidékeken. — Sertés mindenhol, különös faj hasítlan körmökkel Szardiniában. — Szamár: erős és virgoncz Savoyban, kicsi a' szigeten, nemesített Piemontban. — Szárnyas állatok nagy mennyiségben, galambok kivált az Apennineken. — Kutya: a' szigeten rendkivüli szépségű. — Méh a' szigeten. — Selyembogár: Piemont (évenként 20,000 mázsa gubó, 12 millió pfor. értékű). — Hal: tinnhal kivált a' sziget' partjain (évenként mintegy 390,000 pfor. ára); a' szardella- és ansovizhalászat ugyanott nagy hasznot hajt; a' genfitóban galócza. — Korallfogás a' szigeten.

B. Lakosok.

1. Számok. A' szardiniai összes álladalom 4,450,000 lakost számlál. Ebből jő

a' szárazföldre körülbelől	3,958,000
Szardinia' szigetére	491,000
Caprajára	1,600

Legnépesebb a' tartományok között Genua, hol egy □mérföldre körülb. 6000 lakos esik; leggyérebben lakatik az aostai tartomány, Szardinia szigetével, a' hol egyegy □mfön csak 1100 ember lakik. Az egész státusban 4010 plebánia van, 95 város, 302 mezőváros és 3420 falu.

Népessége a' legnevezetesebb városoknak (fő- vagy olly városoknak, mellyek' népessége a' 10,000-ret meghaladja):

	lakos.		lakos.
Turin (Piemont, fő- és székváros)	122,000	Chieri (Piemont)	13,700
Genua (föv.)	94,000	Savona (Genua)	13,400
Alessandria (Piemont)..	36,000	Carmagnola (Piemont)..	13,000
Cagliari (a' sziget' föv.)	27,400	Saluzzo (Piemont)	12,800
Nizza (föv.)	27,000	Pignerolo (Piemont)....	12,500
Asti (Piemont)	23,000	Voghera (Piemont).....	12,000
Cuneo (Piemont)	20,000	Chambery (Savoy)	12,000
Savigliano (Piemont)...	20,000	Bra (Piemont)	11,300
Sassari (sziget)	19,400	St. Remo (Nizza)	11,250
Casale (Piemont)	18,000	Racconigi (Piemont)....	11,000
Mondovi (Piemont).....	17,500	Novi (Genua)	11,000
Novara (Piemont)	16,500	Chiavari (Genua).....	10,800
Vercelli (Piemont).....	16,200	Rapallo (Genua)	10,350
Vigevano (Piemont)....	15,400	Tortona (Piemont)	10,200
Fossano (Piemont)	14,800	Chierasco (Piemont)....	10,100

2. Származás. A' szárazföldön a' régi gallusok' ivadékai (Savoyban és Nizzában francziául, Piemontban és Genuában olaszul, de romlott tájnyelven beszélők) A' szigeti szárd vegyes eredetű, azon nemzetektől származó, mellyek a' szigetet hajdan elfoglalták (lásd a' történeteket), többségre nézve olasz; nyelve sok deák szót tartott meg változatlanul, sok szót a' spanyol nyelvből is kölcsönzött. A' zsidókat tűrik, de azoknak fekvő vagyont szerezni tilos. A' zsidóknak azon birtokot is, mit már birtanak, 1824-diki január 1-ig el kellet adniok. A' zsidók' száma 1834-ben 6774-re ment.

3. Rendek. 1) Papság, különös politikai jogokkal biró ugyan, de fekvő birtokkal sem a' szárazföldön sem a' szigeten gazdagon nem dotált, sőt a' többi olasz státusokhoz mérve nem is igen számos. — 2) Nemesség, számos, igen gazdag és szabadalmazott a' szigeten, kevesbé gazdag és adózó a' szárazföldön. — 3) Polgárság, (Genuát kivéve) alig vagyonos, 's a' szigeten a' törvényhozásba is befolyó. — 4) Paraszt, személyre nézve szabad, de csak bérlője a földnek, a' szigeten még a' hübéri rendszer' igája alatt.

4. Ipar. *a) Gyárak.* A' magosabb iparszorgalom különösen Piemontban és Genuában honos. — Selyemáruk: nehéz kelmék, kivált bársony (Genua), más könnyű selyemkelmék (Genua, Turin, Nizza), csipke, harisnya (Genua), organtin és tram (Piemont), selyemgaze (Chambery). — Pamutáruk: többnyire Genuában, de nem elegendők a' belfogyasztásra. — Gyapjuáruk: Genua, Pegli, Voltri, Savona, Mondovi, (1828-ban 100 gyapjúgyár létezett a' szárazföldön, mellyben 20,000 darab posztó készült és 30,000 tuczet sapka a' levantei piaczok' számára). — Kalap, papiros, hártya, szappan (Piemont és Genua). — Illatos szerek, essentiák, czukorban becsinált gyümölcs (Genua, Nizza). — Mesterséges virágok, igen szépek; szalmakalapok (Genua, Turin). — Korallkészítmények (Genua). — Viaszgyárak (Genua, Turin). — Vashámorok, Rézhuták, üveghuták (Piemont, Savoy). — Opticai és sebészi eszközök (Genua, Turin, Alessandria). A' szigeten az ipar még nagyon hátra van.

b) Kereskedés. A' savoyard gesztenyét 's némelly állattenyésztési productumokat visz Franczia-országba, halat (melly a' genfitónak csak savoyi oldalán tartózkodik) Svajczba; de azért még sem fedezi szükségeit, miért is egy részét a' lakosoknak kereset végett külföldre küldi. Nevezetesebb mennyiségekben a' többi tartomány csak selymet visz ki meg selyemárut, rizst és olajt; mikkel a' gyarmati termények', pamut- és divatáruk' meg a' só' bevitelét fedezni látszanak. 1830-ban volt a' státusnak 2917 (1832-ben pedig 3024) kisebb nagyobb kereskedőhajója 31,587 emberrel; mikből Genuára magára 1242 hajó esett. 1831-ben valamennyi kikötőből 13,345 hajó ('s közülök 11,456 nemzeti) indult ki a' tengerbe 652,127 tonna teherrel; 's ugyan akkor 13,678 hajó kikötött, 678,672 tonna teherrel. Az összes kivitel' értékét 1822-ben 20 mill. pforintra, az összes bevitelét pedig 21 millió pforintra becsülték.

Piaczok az ország' belsejében: Turin, Alessandria (két vásárral), Chambery, Susa, Novara. A' szárazföldnek főkikötője Genua, honnan 1831-ben 5820 hajó indult el 319,710 tonna teherrel és 37,941 emberrel, és hol 1829-ben a' bevitt áruk' értéke 44 mill. pforintra rugott, melly sommából több mint 16 mill. külföldről jött. Genua után a' nevezetesebb kikötők így következnek egymásra: Nizza, Savona, Villafranca, Spezzia, Porto Venere, Chiavari, Lerici, Oneglia 's a' t.

A' sziget 12 kikötőjéből (Cagliari, Porto Torres, mi Sassari' kikötője, Oristano, Alghero 's a' t.) főleg gabonát, halat, olajt, sajtot, bort meg bőrt kivisz. 1824-ben a' kivitel' értéke 4,287,000, a' bevitelé pedig 4,849,000 francot tett.

Pénz. Az eddigi piemonti lira (képzelt pénz) $^1/_5$-del értékesebb volt a' franczia francnál 's így körülbelől 28 pkrajczárt tett. Ujabb rendeleteknél fogva a' piemonti lira' értéke alább 's épen a' franc' értékére szállítatott le (következőleg egy új lira = $23^1/_{10}$ pkr). A' turini és genuai pénzműhelyekben jelenleg aranyban (a' király' képével bal felől) 20, 40 és 80 lirás, ezüstben pedig (a' király' képe jobb felé fordítva) 5, 2 és $1^1/_2$ lirás darabok veretnek.

5. Vallás. A' római katholika hit uralkodó, a' többi vallások türetnek, de külön imaházak nélkül. (Piemonti Pigne-

Digitized by Google

rol nevű kerületben még 13 waldensis község vagyon, mintegy 22,000 lélekre menő). A' szárazföldön 4 érsek (Chamberyben 2 segédpüspökkel, Turinban egy 10 püspökkel, Vercelliben egy 5 püspökkel és Genuában egy 7 püspökkel), 325 klastrom (243 férfi- 's 82 nőzárda). A' szigeten 3 érsek (Cagliari, Sassari, Oristano, 8 püspökkel), 106 klastrom (93 férfi- és 13 nőklastrom). Rendezett apátság 10 találtatik a' szárazföldön, a' szigeten 3; papi képzőintézet általjában 63, mellyek közül 54 a' szárazföldön. A' római pápával 1817 concordatum köttetett.

6. Tudományok és művészetek. A' természeti és mathematicai tudományokban, úgy a' történetirásban kitünő férfiakkal bir Szardinia; kevesbé van ez így a' szépművészetekben. A' négy egyetem közül (Turin, Genua, Cagliari, Sassari) az első (1835-ben 1250 tanúlóval) Olaszország' leghíresebb tanitóintézetei közé tartozik; egyébiránt a' genuai egyetemen is vannak híres tudósok. Azonkivül számos gymnasium és közép városi oskola avvagy collegium (a' szárazföldön 1835-ben 98). A' népiskolák nem a' legjobb karban vannak. Különös tanító intézetei Szardiniának ezek: a' turini hadi academia és baromorvosló intézet; a' genuai tengerészoskola; 4 orvosi és sebészeti intézet Chambery-, Mondovi-, Vercelli- és Nizzában; három hajózási oskola (Genua, Villafranca és Savona); egy bányászoskola Moutiersben (Savoy); siketnéma-intézet Turinban és Genuában (az utóbbi az olaszországiak közül a' leghíresebb). Továbbá Turinban egy kir. tudományos academia, melly az alessandrai tudományos és művészeti academiával az olasz leghíresebb tudós társaságok közé tartozik. A' szépművészetek' előbbmenetét eszközlik a' turini és genuai művészacademiák is. A' turini egyetemi könyvtár (112,000 kötet és 2000 kézirat) Olaszországban a' gazdagabbak' egyike, az egyiptomi Museum ugyanott, 8000 darabbal, Európában a' leggazdagabb. Figyelemre méltók ezenkivül: a' valentinói füvészkert (Turin mellett), a' turini kir. gazdasági egyesület' kisérleti kertje, valamint a' régiség-museum, gazdag pénzgyüjteménnyel ugyanott.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. A' szárazföld' tartományaiban (Genuát kivéve) korlátlan, Szardinia' szigetén ország-rendek által korlátolt, fiágban örökös monarchia. Főhatóságok: 1) a' státusminiszterium 5 miniszterrel: a' kül-, bel- (a' belügyek' miniszteriuma alatt állanak a' főtartományok' general-intendansai, a' tartományok' intendánsai és a' policzia), had és tengeri, pénz- és igazságügyi miniszterrekkel. Meg kell jegyezni azonban, hogy ezek közül csak az igazsag' miniszterének hatásköre terjed az egész státusra, mi alatt a' többi miniszterek' hatáskörei csupáncsak a' szárazföld' ugyeire vonatkoznak; a' szigetre nézve egy hatodik státusminiszterium állván fen. 2) Státustanács, melly három részre oszlik: *a)* a' belügyek'; *b)* jogszolgáltatás, kegyelmi és egyházi ügyek'; *c)* finanziák' számára. 'S ehhez az igazgató miniszterekeu kivül még a' departement nélküli miniszterek, 14 rendes státustanácsos 's meg nem határozott számú rendkivüli tagok is tartoznak. Az igazságszolgáltatást a' következő főitélőszékek eszközlik: a' Savoyi senatus avvagy királyi tanács Chamberyben; a' piemonti senatus Turinban; a' nizzai; a' genuai és a' casal-montferrati senatus (Piemont' keleti kerületei' számára); végre a' Magistrato della Reale Udienza Cagliariban, a' sziget' számára, honnét a' pereket a' turini fő kir. tanácshoz lehet fölebb vinni. Adózás' vagy koronajavak' tárgyában a' financz- vagy számolókamra teszi meg a' vizsgálatot (Turin). Itélőszék van 40 a' szárazföld' tartományainak fővárosaiban (Präfectur-Tribunal). Genuának az 1815-diki hódoló conventiónál fogva az adóztatásra némi befolyása van. Az országrendek, mellyek a' szigeten a' törvényhozó hatalomban a' királylyal osztoznak, a' papságból, nemességből (herczegek, grófok, viscontik és bárók) és a' városok' és mezővárosok' követeiből állanak. A' végrehajtó és birói hatalmat ugyanott egy alkirály avvagy főkapitány 's egy külön senátus *(reale Udienza)* gyakorolják.

Különös viszony az, mellyben a' szardiniai király a' nizzai tartományban fekvő Monacói herczegséghez áll. A' monacói herczeg tudniillik herczegsége' határain belől annak kormányzásában minden fejedelmi jogokkal bir. Külügyekben pedig a' szardiniai király képviseli a' herczegséget, 's a' királynak joga van Monaco városában őrsereget tartani.

2. Király. Királya: V. (Albert) Emmanuel Károly, savoyi ágból (lásd a' Történeteket), Savoy-carignan mellékágból. — Címe: Szardinia, Cyprus és Jeruzsalem' királya, Savoy', Genua' 's a' t. herczege, Piemont és Oneglia fejedelme, Maurienne', Genf' 's a' t. grófja 's a' t. A' koronaörökös címe: Savoyi herczeg. — Lak: Turin (Genuában királyi palota); kir. kastélyok: Stupinigi, la Venezia, Rivoli, Moncalieri, Aglie, la Vigna della Regina. — Az udvari tisztség négy istáppól, és ezek egy főkomornyik, főudvarmester, főbutornok és főistállómester' vezetése alatt állanak.

Vitézrendek: 1) Ordine Supremo dell'Annunciata, az üdvözlet' legfőbb rendje, 1360 körül mint nyakszalag' rendje alapítva, 's csak 1518 óta mostani nevezete alatt előforduló, 1720 a' legnevezetesebb szardiniai királyi rendek közé emelve; 2) Sz. Móricz és Lázár' szent papi rendje, 1434 alapítva, 1572 megujítva, 1816 új rendszabályokkal ellátva; 3) a' savoyi hadi rend, egy 1815-ben alapított érdemrend; 4) a' savoyi polgári érdemrend a' mostani király által 1833 alapítva. A' szárazföldi és tengeri katonaság' altisztjei 1833 óta arany és ezüst hadi emlékpénzekkel tiszteltetnek meg.

3. Státusjövedelem. Ezek 1825 a' szárazföldön 's szigeten összesen 63,680,000 lirára, azaz mintegy 29,720,000 pforintra rúgtak; később 1835 a' szárazföldi jövedelmek 69 mill. liráig, azaz mintegy 33 mill. pforintig, és a' szigetéi 2 mill. 800,000 lirára, azaz 1,300,000 pforintig emelkedtek. A' státusjövedelmek' legnagyobb része közvetett adóból foly. A' státusadósság most 87 mill. lira azaz 40 mill. pforint körül áll.

4. Hadierő. *a)* Szárazföldi: hadilábon körülbelől 80,000 fő; béke' idején csak 36,408, 's ezek között 27,816 gyalogság; 4920 lovasság; pattantyúság (a' garnisonbelinek kivételével) 3072; végül árkász 600. Ezeken kivül pedig 3100 carabiniere avvagy rendőr. A' szigeten még egy 16,000 főnyi honvéd is létez. Fővárak: 1) az Alpesek' vidékein: Exilles, Fenestrelle, Lesscillon, Bramante; 2) Genua és 3) az ország' beljében az alessandrai citadella; 4) a' szigeten Alghero.

b) Tengeri: csekély; 1834-ben a' tengeri erő 4 lefegyverzett sorhajóból, 4 fregatból, 2 korvettből, 2 briggből, 1 kutterből és 12 ágyúshajóból, összvesen 25 hajóból állott 538 ágyúval és 3630 emberrel. Genuában tengeri fő hadi-tanács és tengeri fegyvertár.

D. Történetek.

1. A' vandalok a' római birodalomba berontván, Szardinia szigete, mellyről e' királyság nevét vette, csakhamar hatalmokba került (430 körül). Midőn egy századdal később a' vandalok' országa feldúlatott, e' sziget a' görögök' kezébe került; a' nélkül hogy azok e' birtokokat az arab ismételt berontások ellen védhették volna. Miért is a' sziget' lakosi a' frankok' ótalmát keresték, kiktől az arabok egy ideig a' szigetről elűzettek. Később azonban ezen ótalom megszünt, mert a' tizenegyedik század' elején a' szige-

Digitized by Google

tet arabok birták, kik nem sokára Genua és Pisa' egyesített ereje által innen eltávolíttattak. Ezen elfoglalásra élénk harcz következett a' bódító két respublica között, mert mindegyik maga akará kirekesztőleg birni Szardiniát. I. Fridrik császár (Barbarossa) tehát, hogy Genua' kedvét megnyerje, Barisonét, arboreai birót (Podestà) 's Genua' hűbéresét nevezte ki Szardiniai királynak 's mint illyet Paviában meg is koronázta (1164), de később, még pedig ugyanazon évben, Pisának adta az egész szigetet hűbérbe. E' miatti viszálkodásaikat Genua és Pisa 1175-ben a' pápa' elejbe vitték, ki is a' szigetet e' két respublica között felosztotta. II. Fridrik, Henrik (Enzio) természetes fiát koronázta (1238) szardiniai királynak. Végre (1297) VIII. Bonifácz pápa Szardiniát az aragoniai királynak adta hűbérbe, bizonyos adó' kikötése mellett. Az aragoniai király csakhamar ura lett a' szigetnek, mellyből a' pisaiakat (1323 és 1326) tökéletesen kiüzte. Ezen idő óta Aragon mellett maradt az 's a' spanyol monarchiának része lett, míg a' spanyol örökösödési háború után a' baseli békekötés által Ausztria' birtokába jutott.

Hosszú visszálkodásai a' császárral alkalmúl szolgáltak V. Fülep spanyol királynak, hogy Szardiniát (1717) elfoglalja. Három évvel később azonban Amadé Victor savoyi herczeg vevé birtokába mint Szardinia' királya. (Neki az utrechti szerződés Sziczíliát adta volt, mellyet most Ausztriának általengedvén, cserébe Szardiniát kapta.)

2. A' savoyi ház' eredete a' tizenegyedik század' elején keresendő. Ekkor bizonyos Berold vagy Bertholdot találjuk Savoy' birtokában, 's Savoy maga az arlesi királyságnak egy része volt. Berold' unokái még Susát (markgrófság), Turint (herczegség) Piemontot 's Val d' Aostát is kapták feleségeikkel. Utódai (lombardiai császári helytartók) ezeken kívül még Astit, Nizzát és Genevoist (genfi grófságot) is szerezték és VIII. Amadé gróf (1416) Zsigmond császártól a' herczegi czímmel tiszteltetett meg.

A' Francziaország és Ausztria közötti háborúk a' tizenhatodik században, úgy a' Franczia- és Spanyolország közöttiek a' tizenhetedikben egymásután háborították III. Károly, II. Emmanuel Károly és II. Amadé Victor herczegeket országok' birásában. Ez utolsót Eugen szabadítá meg a' franczíáktól (1706). Az utrechti béke királyi czímmel ruházta fel a' savoyi házat (L. felebb).

II. Amadé Victor a' királyi méltóságról lemondván 1730, fia III. Emmanuel Károly († 1773) országát, mint Ausztria' frígyese (1739) a' Majlandhoz tartozott alessandriai tartománynyal nevelte.

III. Amadé Victor (1773 — 1796) csakhamar kénytelen volt a' franczia forradalom' eredményeit érezni, a franczia köztársaságnak (1792) Savoyt és Nizzát kénytelenülvén átengedni. Két évvel később (1794) a' franczíák, a' lakosoktól segítve az alpeseken Piemontba jöttek. A' király az angoloktól 1,800,000 pfor. segédpénzt kapott, hogy egy 50,000 főnyi sereget felállíthasson. De a' segedelen elégtelen volt. Miért is új adót kellett kivetni az alattvalókra 's némelly klastromok' jószágait elfoglalni. Végre még is (1795) egy szardiniai sereg csatlakozék az ausztriai haderőhöz. Az egyesült seregek' túlnyomósága azonban csak Bonaparte' fellépteig (1796) tartott. Bonaparte' győzelmei Montenotte, Dego és Millesimónál (april' 11. — 14.) azon eredményt szülték, hogy a' Szardiniai sereg 40,000 főről 12,000-re leolvadt, és hogy ezek az ausztriai hadseregtől egészen elválasztattak. Mindazonáltal III. Amadé Victorral béke köttetett (május' 15.), úgy hogyha Savoyt és a' nizzai grófságot a' győzőknek átadja.

Utódja (1796 october óta) IV. Emmanuel Károly nem sokára (1797 julius) kénytelen volt keleti Piemontban és az alessandriai kerületben a' cisalpinus forradalmi láz' kiütését látni. A' liguri köztársaság' képviselői (1798) annyira mozgalomba hozták a' piemonti democratákat, hogy a' király jónak találná a' turini fellegvárba franczíákat bocsátani. Mindazonáltal nem sokára (dec. 6.) azon ürügy alatt, hogy a' franczia köztársaság' ellenségivel egyetért, ugyanezen köztársaság' ellenségének nyilvánítatott. A' franczíák erre birodalmának szárazföldi reszét elfoglalták; mire ő a' kormányról (dec. 9.) lemondott és Szardinia' szigetére költözött által. Midőn (1799 tavaszán) Felsőolaszországban egy ausztriai-orosz hadsereg mutatkozott, a' nép a' franczíák ellen fellázadt 's a' hadsereggel együtt Szardiniát e' jövevények' járma alól felszabadította. De ezen állapot csak a' marengói győzelemig (1800 junius) tartott. 1802 sept. Piemont Franczíaországhoz csatoltatott és hat megyére osztatott.

Már egy pár hónappal azelőtt (juniusban) Emmanuel Károly († Rómában egy klastromban, 1820) a' szardiniai koronát testvérének Emmanuel Victornak (született 1759) adta által, magának a' királyi czímet 's évenkénti 50,000 piastert kötvén ki. Ennek, ki eleinte a' sziget' birtokára vala korlátozva, Bonaparte' meggyőzése az egyesült nagyhatalmak által (1814) visszaadá többi örökös tartományit is, sőt a' bécsi congressus birodalmát még a' hajdani genuai köztársasággal is nevelte. A' második párizsi békekötés' alkalmakor (1815) Monaco felett a' főuraságot nyerte, Genfnek néhány Savoyi kerületet engedvén át. 1820-ban birodalmában katonai lázadás útvén ki, királyi méltóságáról szinte lemondott 's a' koronát öccsének Felix Károlynak adta át, a' ki egy ausztriai hadsereg' segítségével a' lázadást elfojtván, uralkodását 1821 april' 19. kezdette († 1831 april' 27).

A' jelen király Amadé Albert Károly, a' savoycarignani herczeg' fia, kinek örökösödési joga a' bécsi congressuson elismertetett, mindjárt kormánya' elején egy összeesküvésre talált, mellynek elágazása és formája ismeretlen maradt 's mellyről csak annyit tudunk, hogy czéljainak elérésében tökéletesen meghiüsult. A' Carlo Alberto gőzös, mellyen a' Franczíaországból elűzött X. Károlynak sok párthíve volt, franczia hajók' hatalmába került 's a' rajta levők bebörtönöztettek (1832 május' 3.). A' többiben is Ausztria' politicáját követte Szardinia (L. a' Svajczot, 15.). Mellesleg meg kell említenünk a' lengyel és olasz szökevények' kalandját is, kik Piemontba berohanni igyekeztek. — Azonban az ujabb idő Szardiniában több lényeges javítást hozott életbe, kivált törvény' 's institutiók' tekintetéből. Egy kir. parancsnál fogva (1838, october' 1.) a' jogszolgáltatás' módja ujjá alakíttatott. 1836 óta a' kormány azon van, hogy az elavult hűbéri viszonyokat megszüntesse 's egy 1838' aug. 21. költ királyi edictum meghatározza azon kármentesítést, mellyet a' hűbéres urak, kik jogaikat a' kormánynak átengedik, igényelhetnek. — Kereskedési szerződés Szardinia és az éjszakamerikai egyesült státusok között, 1838 nov. 26.

3. Genua városa szintúgy mint Velencze, első felvirágzását a' levantei kereskedésnek köszöné és egyike volt az első városoknak, kik a' tizenkettedik század' elején a' császári hatalom' igáját lerázták (L. Olaszországot, 10.). Ingadozván ugyan keblében több kormányforma között, még is birtokát a' keresztes háborúk' segítsége által a' keleten kiterjesztette (Kaffa, Asow, Smyrna, Konstantinápoly' némelly külvárosai), sőt erősödve több europai fejedelemmel kötött szerződések által, a' szárazföldön Nizzát, Monacót és Marseille-t is birtokába ejtette 's végre (1290) régi versenytársát, Pisát is meggyőzte, mellyel két század' lefolyta alatt a' középtengereni uralkodásért vívott. — A' genuaiak 1339-ben választották első dogé-jokat.

Egy kereskedési féltékenységből keletkezett hosszú háború Velenczével (1376 — 1381), mellynek folyama alatt emez Pietro Doria alatt a' genuai fegyverek által majd egészen megsemmisítetett, még is Genua' kárára végződött, mert az a' tengereni elsőséget Velencze' részére határozván el, Genua hanyatlásnak indult.

Még inkább mozdították elő Genua' hanyatlását azon belső zavarok, mellyek alkotmánya' határozatlanságából folytak. A' lakosok szünet nélkül a' nobili és cittadini (nemesi és polgári) pártok által nyugtalanítattak 's magokat kormányozni nem birván külső hatalmaknak kezdettek hódolni, de uraikat gyakran megváltoztatták. Kétszer kereste (1396 és 1458) Genua a' franczia király' ótalmát; később azonban a' franczíák előzettek, 's Genua majd a' monferrati markgrófot, majd a' majlandi herczeget ismerte el urának; végre 1464-től fogva a' majlandi herczegséghez tartozó 's I. Ferencz franczia király és V. Károly császár közötti háborúk' ideje alatt majd a' franczíáktól majd a' császártól foglaltatott el, míg egy Doria András (1528) által kivitt forradalom' következtében ismét régi függetlensége' birtokába jutott, mellyet valamint respublicai alkotmányát is, az ausztriai örökösödési háború daczára, harmadfél század' lefolyta alatt fentartani tudott.

Bonaparte' győzelmei Olaszországban (1796 és 1797) Genua köztársaságát is ejtették a' franczíák hatalmába; kiknek befolyása alatt, új alkotmánynyal liguri respublicává alakúlt, melly a' cisalpinus köztársaság mellett nyolcz évig állván fen, végűl (1805) kénytelennek látta magát, a' franczia birodalombai felvételt kérni 's így sorsát ezen birodalomhoz kötni.

Pisa' bukása után Corsica szigete folyvást Genua' birtokában maradt; de belső lázadások' következtében, mellyeket elnyomni Genua elégtelen volt, e' szigetet már 1708-ban kelle a' franczíáknak átengednie.

Digitized by Google

Az uralkodó ház' származása.

III. AMADÉ VICTOR, király 1773, † 1796.

IV. EMMANUEL KÁROLY, szül. 1750, király 1796, lemondott 1802, † 1820.

I. EMMANUEL VICTOR, szül. 1759, király 1802, nőül veszi 1789 *Maria Theresia*, modenai herczegnét (1832), lemond 1821, † 1824.

FELIX KÁROLY, szül. 1765 april' 6., † 1831 april' 27. a' régiebb savoyi ágnak utolsó ivadéka, király báttyának lemondása' következtében 1821, feleségül veszi 1807 *Maria Krisztina*, szicziliai herczegnét.

† 1840 sept. 15. *Marie Beatrix Victoria Josepha*, szül. 1792, neje a' modenai herczeg *IV. Ferencznek*.

Ikrek

Maria Theresia, a' luccai herczeg' neje. (Lásd Spanyolországot.)

Maria Anna Carolina, szül. 1803 sept. 19., feleségül vette 1831 *I. Ferdinánd*, ausztriai császár.

† 1836 januar' 31. *Christine Marie*, szül. 1812, nőül vette 1832 *II. Ferdinánd*, szicziliai király.

A' trónra került savoy-carignáni ház.

FERDINAND EMMANUEL KÁROLY herczeg, † 1800; özvegye *Marie Christine*, szász herczegné, szül. 1779.

ALBERT KÁROLY (Amadé), szül. 1798 oct. 2., herczeg 1800 óta, nyilvánított szardiniai trónörökös 1815 óta, király 1831 april. 27. óta; nőül vette 1817 *Therezia*, főherczegnét, toscanai herczégnét. (L. Ausztriát.)

Örzsébet, szül. 1800, neje *Rainer*, főherczegnek. (Lásd Ausztriát.)

Victor Emm. Maria Albert, Eugen Ferd. Tamás, savoyi herczeg, szül. 1820 mart. 14., feleségül vette 1842 april' 12. *Mária Adelheidot*, ausztriai főherczeg Rainer' leányát.

Ferdinánd Mar. Alb. Am. Philib. Vincse, genuai herczeg, szül. 1822.

III. PÁRMAI HERCZEGSÉG (PIACENZA ÉS GUASTALLÁVAL).

A. Földje és lakosai.

1. Fekvés. K. Hossz. 27° — 28° 11′; É. Szél. 44° 29′ — 45° 8′. — É. Lombard-Velencze; K. Modena; D. Toscána és Szardinia; Ny. Szardinia.

2. Földje. Hegyek: Apenninek, a' legdélibb részen elvonúlók; az éjszaki részen sikság. Folyóvizek: Po, éjszaki határfolyó, mellybe ömlik a' Trebbia, Nura, Taro, Parma, Lenza és az elkülönözött kis Guastallai herczegségből a' Crostolo.

3. Felosztás, fekvés, kiterjedés és népesség. Éjszakon a' Po mellett: Piacenza; dél felé a' Taro és Parma között: Parma; a' Crostolo' torkolatján: Guastalla. Az álladalom összesen 5 kerületből avvagy tartományból áll, 102 négyszög mfön, és 466,000 lakossal. — Városok (5): Parma (31,600 lak.), Piacenza (28,000 lakossal).

4. Termények. Veresréz (500 mázsa), vas (25,000 mázsa), hegyolaj (különböző helyeken merve), márvány, alabastrom, jeles kő lithographiai munkákhoz; só (esztendőnként 64,000 mázsa), gabona (évenként mintegy 120,000 p. mérő kivitetik), rizs, dohány, kender (kivitetik), gyümölcs, gesztenye, bor (Vinosanto), olajbogyó, tölgyfa erdők, szarvasmarha (sajtkészítés), sertés (évenként mintegy 27,000 hizlalt sertés kimegyen az országból), selyem (évenként mintegy 100,000 font), méz és viasz (mennyi szükséges).

5. Ipar. Kevés gyár, 's többnyire csak a' két nagyobb város' szomszédságában, miért is legtöbb gyárkészítmény bevitetik. — Kereskedés, csekély. Kivitel: bor, sajt, gabona, szarvasmarha, sertés, selyem; a' kivitel azonban fedi a' gyártmányok' és gyarmati termények' bevitelét. — Pénz: 1819-diki julius óta a' franczia pénzrendszer tizedes felosztásával elfogadtatott.

6. Vallás. Római katholika, három püspök alatt.

7. Tudományos intézetek. A' parmai egyetem 1832 megszüntetve. Ez óta a' felsőbb tudományos oktatással két külön intézet megbízva, egy Parmában a' theologia, orvosi tudományok és sebészet' úgy philosophia' számára; a' másik Piacenzában a' jog- és orvosi tudományok' számára. Mind kettő évenként 600 tanúlótól látogattatik. Ezeken kívül van még 8 tudós iskola, 3 klastromi collegium és 1 katonai collegium (Parmában). A' fi-elemi oskolákba 1833-ban 5650 gyermek járt, a' leányoskolákba 4056 leány. Parmában egy könyvtár van 90,000 kötettel, egy szépművészetek' academiája, egy regiség-museum és képcsarnok; ugyanott Bodoni' híres könyvnyomtató műhelye, és nagy színház.

8. Alkotmány. Korlátlan monarchia. Mostani uralkodóné: Maria Luíz, ausztriai főherczegné, volt franczia császárné; a' váromány a' luccai házat illeti. (Örökösödési rend: lásd a' Történeteket). — Központi hatóságok: Titkos tanács és státustanács. Az utóbbi egy státusminiszterium' hatáskörével bir és 4 departementra oszlik: *a)* belügyek' és igazságszolgáltatás'; *b)* financziák'; *c)* hadsereg' és *d)* külügyek' számára. Több itélőszékek: a' főbirálószék (Revisions-Tribunal) Parmában és a' fölvitelszék Piacenzában. — Jövedelem: (1834) 6,895,840 lira = 2,760,000 pforint. A' kiadások között áll a' főherczegné' illetéke 2 millió lirával (azaz 800,000 pforinttal); a' közadósság' kamatja 's törlesztője 840,000 lira = 334,000 pftal (a' státusadósság 14 millió lira = 5,600,000 pforintra megy). — Katonaság: egy gyalog-ezred, a' honvéddel 3600 fő, nélküle csak 1320. A' piacenzai várban szerződésnél fogva ausztriai őrizet.

Vitézrendek. Konstantin' rendje (lásd Szicziliát). Lak: Parma. Kastély: Colorno, Parma' szomszédságában.

Történetek.

Parma és Piacenza hajdan a' Visconti (Majland) ház' birtokában volt. XII. Lajos franczia király azokat nem birván megtartani, I. Miksa császár (1512) a' pápának engedte át, III. Pál pápa pedig (1545) Farnese Alajos Péternek, mit később V. Károly császár is jóváhagyott. A' Farnese ház (1731) kihalván, VI. Károly császár mint birodalmi hűbéres álladalmat Károly spanyol infantnak adta át. A' bécsi béke (1738) az ausztriai ház' birtokába jutatta; az aacheni béke azonban (1748) ismét spanyol kezekbe. Spanyol Fülöp' fia, Ferdinand Hetruriáért Franczia-országnak cserébe adta (Lásd Toscanát, 5.). Az első párizsi békekötéskor

Digitized by Google

(1815) Parma, Piacenza és Guastalla Maria Luíz, ausztriai főherczegné's volt franczia császárnénak adatott át. A' második párizsi béke a' főherczegnét e' birtokban haláláig megerősítette, 's egy Spanyolországgali conventió' következtében (1817 julius' 10.) e' birtok' váromány yával a' luccai ház örvendeztetett meg, azon hozzáadással, hogy a' főherczegné' utódjai cseh családi urodalmak által kártalanítassanak (Lásd Luccát). 1831-ben nyugtalanságok történtek a' parmai kormánytisztség ellen (febr. 11.), mellyeknek következtében Maria Luíz Piacenzába költözött, Parma pedig egy ausztriai hadsereg által elfoglaltatott 's kibékítetett (mart. 13.). A' herczegné kegyessége, mi szerint a' nyugtalankodók elleni pereket (1832 mart. 11.) megszüntette, alattvalóinak szeretetét számára egészen megnyerte. — (Származásra nézve lásd az ausztriai birodalmat).

IV. MODENAI HERCZEGSÉG, MASSA-CARRARÁVAL.

A. Földje és lakosai.

1. Fekvése. K. hossz. 27° 41′ — 29° 2′; É. szél. 44° — 45°. — É. Lombard-Velencze; K. Egyházi birodalom; D. Toscana, Lucca és a' tenger; Ny. Genua, Toscana és Parma. Hegyek: az Apenninek az országnak déli részén; az éjszaki részen síkság. (Monte Cimone 6548′.) Határfolyam éjszakon a' Po, mellybe (mint főfolyói az országnak) Ny. felől D.felé a' Crostolo, Secchia és Panaro (a' két utóbbi kisebb hajókat is elbir) szakadnak. A' hajózható Tassoni csatorna 4¼ mérföldnyi hosszú, 's Crostolót a' Póval köti össze.

2. Alkotó részei. *a)* A' modenai és reggiói herczegségek 's a' garfagnanai urodalom; *b)* a' massai és carrarai herczegségek. Az egész jelenleg 5 tartományra oszlik.

3. Kiterjedés és népesség.

a) Modena	94	□mf.	373,000 lakos.
b) Massa-Carrara ...	4½	»	30,000 »
Összesen	98½	□mf.	403,000 lakos.

Városok (10): Modena (27,000 lakos); Reggio (19,000 l.); Massa (9800 l.); Mirandola (9300 l.); Caprara (8450 l.); 63 mezőváros és 463 falú 's majorság.

4. Termények. Kitűnő jelességű márvány (Carrarában évenként 300,000 pfnyi értékű, 1200 munkás által előállítva); vas kevés; hegyolaj (jobb mint Parmában); bor (kivitetik); faolaj, gabona és rizs (kivitetnek); sok hüvelyes vetemény; jeles szarvasmarha- és sertéstenyésztés, úgy hogy sok vágómarhát ki lehet vinni; selyem (évenként 80,000 font).

5. Ipar. Az ipar igen csekély. A' belkereskedésnek főpiacza Reggio, hol évenként egy népes nagy vásár tartatik. A' kivitel áll: gabonából (200,000 p. merő) rizs, selyem, bor, vágómarha, carrarai márvány — készítmények és — darabokból (200,000 pfor. és körülb. 100 mázsa). Bevitetik: mindenféle gyarmati termény és gyárkészítmény. A' kivitel azonban a' bevitelt kiegyenlíti.

6. Vallás. Római katholika 4 püspök alatt, 10 papi növendékházzal és (1833) 23 klastrommal (14 barát- 's 9 apáczaklastrom); 1500 zsidó.

7. Tudományos intézetek. Egyetem, lovagacademia, könyvtár (100,000 kötet és 3000 kézirat), szépművészeti academia művészoskolákkal, baromorvosló intézet, olasz tudós társaság, gazdag művészeti gyűjtemények Modenában, néhai Spallanzani' természettára Reggióban, ugyanott lyceum, 2 nagy jezuita-collegium Modenában és Reggióban, 3 philosophiai oskola Carpiban, Correggióban és Castel nuovoban, szobrászintézet Carrarában. Az elemi nevelés általjában nagyon el van hanyagolva.

8. Alkotmány. A' herczeg (ausztriai házból), jelenleg IV. Ferencz (József Károly Ambrus Szániszló) örökös és korlátlan hatalmú fejedelem. Lak: Modena, kastély: Sassuolo. Főhatóságok: 1) státustanács, 1838-ban 15 taggal, a' herczeg' elnöksége alatt; 2) a' státusminiszterium 4 miniszteri hivatallal: a' külügyek', a' közgazdaság 's nyilvános nevelés, a' financziák' 's végül a' rendőrség' számára; 3) főitélőszék Modenában. — (Massa és Carrara az 1829 kimúlt Maria Beatrix' birtokában voltak, de már akkor is modenai hatóságoktól kormányoztattak.) Jövedelem: 3 millió lira = 1,200,000 pforint. — Katonaság: 1860 fő az országos dragonyosokkal együtt, kik a' rendőrséget pótolják.

Történetek.

A' német welfi házzal rokon estei markgrófok már 1336-ban foglalák el Modenát és Reggiót. III. Fridrik császár őket (1452) herczegi rangra emelte. E' birtokokhoz járult 1720 a' pénzen vásárolt mirandolai herczegség is, mellyet a' Pico ház, mint a' francziák' frigyese a' császár ellen a' spanyol örökösödési háborúban elvesztett volt. III. Herkules Rinaldo herczeg, ki házasság által még a' massai és carrarai herczegségeket is kapta volt, összes birtokától (1796) a' francziák által megfosztatott. A' lünevilli béke (1801) őt Breisgauban Németországban kártalanítá. Ezt ő azonban ausztriai főherczeg Ferdinandnak, mint Maria Beatrix örökös leánya' férjének engedte át. (Lásd Németországot, 24.) Ezek' fiát, most uralkodó IV. Ferencz herczeget a' párizsi béke (1814) ismét Modena, Reggio, Mirandola, Massa és Carrara örökös birtokába helyheztette, de úgy hogy Massa és Carrara csak Maria Beatrix' anyjának halála után egyesítessenek többi státusaival; mi 1829-diki novemberben meg is történt. Az 1831-diki év Modenát is látogatván meg forradalmi mozgalmakkal (febr. 3.), a' herczeg családjával együtt Mantuába menekedett (februar' 6.). Az országot azonban nem sokára ausztriai katonaság foglalá el 's adá vissza fejedelmének (mart. 9.). Az elégületlenek kemény en megbüntettettek. Rendelet a' zsidók ellen (mart. 22.). — (Származás, l. az ausztriai birodalmat.)

V. TOSCANAI NAGYHERCZEGSÉG.

A. Föld.

1. Fekvése. K. hossz. 27° 17′ — 29° 50′; É. szél. 42° — 44° 30′. — É. Lucca és Modena; K. és D. egyházi birodalom; Ny. középtenger és Szardinia.

2. Földje és Égalja. Az Apenninek nagy részétől kialudt vulkánokkal (nevezetes barlang a' Monte Rotondóban) elfoglalva, éjszak felől nagyon hegyes (a' legmagosabb hegyek: Boscolengo 4178′, Cima di Vernina 3914′ és a' Cima de Sasso Cimone 3798′); a' tenger felé alacsonyabb; ittott (kivált Grossetto tartományában) 20 mfnyi hosszú és 1½ — 4 mfnyi széles posványságok a' Maremmában, melly Cecinától fogva a' tenger' hosszában az ország' határáig terjed. Kiszáritására a' kormánytól nagy sommák rendeltettek; 's a' munka 1835-ben bevégeztetett. A' hegyes vidékeken néha hó, egészben azonban szelid az égal. Florenczben a' közép hémérsék 15°, tehát a' romaihoz közelít (lásd feljebb Olaszországot).

Digitized by Google

Folyóvizek: Arno, hajózható 's az ország' öntözte-tése' tekintetéből számos csatornában elágazó; Ombrone nem hajózható és sok helyütt posványságokat képző; Tiber itt eredő, de csakhamar az országot elhagyó. E' három folyam a' középtengerbe szakad. Csatorna: a' hajózható Fossa di Navicelli, melly Livornót Pisával összeköti. A' Castiglione tó, ezelőtt 5'/, mf. kerülettel 's 2 □mfre terjedő; 1835-ben nagyobb része lecsapoltatott.

3. Felosztás és kiterjedés. Azelőtt a' toscánai státus közönségesen Florencz, Pisa (mihez Piombino és Elba szigete is tartozott) 's végül Siena birtokaira osztatott. Nem régiben azonban e' státus öt compartimenti avvagy tartományra osztatott, mellyeknek mindegyike 9 — 28 kerületre szakad:

1. Florencz . .	115	□mérföld.
2. Pisa . . .	65	» »
3. Siena . . .	70	» »
4. Arezzo . .	84	» »
5. Grosetto . .	62	» »
Összesen	396	□mérföld.

Ezekből a' szigetekre mintegy 4'/, □mf. esik. A' mívelhető föld egészben 1,842,000 holdat (Quadrati) foglal el, vizekre, utakra, töltésekre és házhelyekre 238,000 hold esik, a' szigetekre végül 74,500 h.

4. Termények. 1) Ásványok. Mindenféle ércz, mint ezüst, veresréz, ólom, higany (ez utolsónak két telepe találtatott nem régiben Selvena és Seravezza mellett), vas (nagy mennyiségben Elba szigetén, Rióban évenként 200,000 mázsa); kénkő (Paréta, Ajola, Orbitello mintegy 450,000 font); kitünő szépségű 's mindenféle színezettel 's rajzolattokkal (kivált a' marmo di Siena 's Seravezza mellett, melly a' híres carrárai márványt fejérségben 's tisztaságban megközelíti); alabastrom, bazaltos lava, trachyt, granit és serpentin; finom agyag, festékföld; timsó (Montioni mellett); borax (csak mintegy 20 év óta ismerik és használják a' gazdag borax-forrásokat, mellyekhez hasonlók Európában, tán az egész világon nincsenek, 's mellyek közül a' legnevezetesebbek Monte Cerbeli mellett vannak; 1835 általjában 1,841,000, 1836 mintegy 2'/, millió font borax készült); forrássó (Volterra mellett nagy mennyiségben, évenként 18 — 20 millió font), öböl- és tengeri só (Elba szigetén évenként 5 — 6 millió font); mindenféle ásványos vizek; Pisa' fürdői igen híresek. Nevezetesek még a' Chiancianoi ásványos források, Arezzo' szomszédságában.

2) Növények. Gabona, kivált buza (évenként 6 — 6'/, millió pozs. mérő, mindazonáltal évenként mintegy 1,150,000 pozs. mérőt be kell vinni); kereskedési növények: ánizs, sáfrán, mustár, buzér (mikből ki is vitetik), kender 's len, de nem elegendő; gesztenye hegyes vidékeken (több mint 800,000 p. mérő), olaj (melly ki is vitetik, a' pisai a' legfinomabb); déli gyümölcs (kivált száraz füge); bor (Montepulciano), veres bor (Vermont és Cilvatico Elba szigetén) jó izű 's keresett. Erdők: (1,662,000 hold, mikhez még 361,000 hold gesztenyeerdőség járúl; erdőfa, dugaszfa és boróka ki is vitetnek).

3) Állatok. Szarvasmarha és ló (nagy részint télen a' Maremna' legelőin; 300,000 darab szarvasmarha és 110,000 ló); bivaly- és tevetenyésztés Pisa mellett (innét azon tevék, mellyek éjszaki Európában mutattatnak); juhok (600,000 darab, mellyeknek egy harmad része merinók által nemesítetett), szamarak (Európában a' legszebbek); selyem (évenként 2 mill. font gubó vagy 200,000 font fonott selyem); méhtenyésztés a' belfogyasztásra elegendő; tinhal, ansovi és szardella; nevezetes és jövedelmes korallfogás.

B. Lakosok.

1. Származás. Vegyes származásúak (Lásd Olaszországot). Nyelvök az olasz tájnyelvek' legszebbjei közül való.

2. Szám. Az egész státus a' legujabb népszámítás szerint 1835-ben 1,436,785 lakost számlál 's ezek közül esik:

1. Florenczi	tartományra	671,857	lakos.
2. Pisai	»	329,482	»
3. Sienai	»	67,379	»
4. Arezzói	»	228,416	»
5. Grossettói	»	139,651	»

Általjában esik egyegy négyszögmérföldre 3628 lakos. Florencz tartományában legtöbb (5842), Sienában legkevesebb (962).

A' 36 város közül a' legnépesebbek: Florencz (97,600 lakos), Livorno (77,000 l.), Pisa (21,000 l.), Siena 19,000 l.), Pistoja (11,000 l.), Arezzo (9200 l.).

3. Ipar. Szalmafonás (évenként 6 mill. lira = 2 mill. 400,000 pforint) különösen szalmakalapok' számára; a' készítmények' fele külföldre megy (Arno' völgyében); vas- és aczélgyártmányok (Pistoja, Scarperia); fegyvergyárak Livorno és Pistojában; mozaik munkák (Florencz); művek alabastromból: Florencz és Volterrában; korallművek: Florencz és Livornóban; áruk veresrézből: Pistoja és Pratóban; porczellán, majolika és kőedény: Dercia Florencz mellett, Empoli, Livorno; üveg sok helyütt (Livorno 4, Pescia 2 üveggyár, Monticelliben Florencz mellett és Collében kristályüveg); mesterséges virág: Florencz és Pisa; papiros, Olaszországban a' legjobb (41 papirosgyár, évenként 680,000 pforint); bársony 's egyéb selyemkelme Florencz, Siena, Prato; pamutáru (nem elegendő, csak Livorno, Pisa, Siena, Pescia és Florenczben készül); gyapjukelme (többnyire durva vagy közép minőségű; Stiában a' legjelesebb posztógyár); bőr (Florencz, Livorno, Pescia, Prato); szappan és viasz: elegendő, többnyire Florenczben; Florenczi máz (Florenczben).

Kereskedés. Kivitel: selyemkelmék, szalmakalapok, papiros, agyag- és üvegáruk, alabastrom- és márványművek, korallművek (1 mill. pfor. értékben), borax, kénkő, só, vas, füge, faolaj (1,700,000 pfor.), építőfa (135,000 pfor.), dugaszhéj (200,000 pfor.), boróka (130,000 pfor.) 's a' t. Bevitel: Gabona, kender, len, gyapjú, pamut, sajt, nyersbőr, horgany, ón, besózott hal, gyarmati termények 's a' t. Főpiacz az ország' beljében: Florencz; kikötők: Livorno (szabad 's Olaszország' első rangú kikötője), mellynek bevitele 1835-ben 30 millió pforintra (ennek nagyobb része nem maradt Toscanában, hanem ismét külföldre ment), kivitele pedig 21 mill. pforintra rúgott; 1834-ben a' kikötött nagyobb tengeri hajók' szama 1053-mat tett, a' kisebb partihajóké 1932-t, összesen 210,000 tonnányi teherrel. A' toscánai kereskedési hajóerő 1835 793 hajókból állott, 42,000 tonnányi teherbordhatással. Livorno 's a' közelebb fekvő franczia és olasz kikötők között, Marseilletől Nápolyig gőzösök járnak. A' florenczi lira mintegy 19 pkrajczárt tesz.

4. Vallás. Római katholika; 3 érsek alatt (Florenczben egy 5 püspökkel, Pisában egy 3 püspökkel, Sienában egy 2 püspökkel). Klastrom jelenleg újra feles számmal (1836-ban 133 barát- és 69 apáczaklastrom, mellyekben 2540 barát és 3907 apácza). Türelem más vallást követők iránt; Florenczben és Livornóban 1150 evangelicus, Livornóban 300 görög és örmény, zsidó általjában 7000, mellyek közül Livornóban 5000, 's ezek itt külön városrészen (Ghetto) laknak.

5. Tudományok és művészetek. A' tudományok számos tanítóintézetekben ápoltatnak, főkép két egyetemen,

Digitized by Google

úgymint Pisában (ez híresebb a' másiknál, tanúlóinak száma 1836-ban 545) és Sienában (245 tanúlóval). Ezeken fölül Florenczben 2 jogi és orvosi tanítószék. Az egyetemrei előkészítést eszközli 21 papi seminariumokkal összekapcsolt deák oskola 's több illyféle önálló intézet. A' specialis oskolák közül említést érdemelnek: az orvosi és sebészeti oskolák Florencz, Pistoja és Arezzóban; a' hajózási oskola Livornóban; 's a' siketnéma intézetek Pisában és Sienában. Az elemi oktatás itt jobb karban áll, mint egyebütt Olaszországban. Florenczben három nyilvános könyvtár (s' ezek közt a' Laurenziana 150,000 a' Maglibecchiana 100,000 kötettel és 8000 kézirattal), Pisában egyetemi könyvtár (60,000 kötet), Sienában szinte egyetemi könyvtár (50,000 kötettel), a' nagyherczeg' magányos könyvtára 45,000 kötet- és 2000 (csupa olasz) kéziratból áll. A' művésznek Florencz gazdag művészeti kincsei miatt, mellyek Európában a' legnevezetesebbek közé tartoznak, igen kedvelt városa. A' művészetek' gyarapítására számos műegyesületek 's egy művészeti academia oskolákkal, állnak fen. Sienában Toscánának egyetlen tudományos academiája van, 's az itt levő lovagacademia egész Olaszországban elhíresült. Az olasz nyelv' mivelésére a' korpász-academia (*Accademia della Crusca*) ügyel Florenczben.

C. Státusalkotmány.

Korlátlan monarchiai hatalom. — A' nagyherczeg, jelenleg II. Leopold (János József Ferdinand Károly) ausztriai császári házból való; az örökösödés' rendjét az ausztriai házi törvények határozzák meg. — Czíme: Ausztriai főherczeg, toscánai nagyherczeg; császári fenség praedicatummal. A' trónörökös, örökös nagyherczegnek czímeztetik. A' főudvaritisztség a' főkomornyik, főudvarmester, főistállómester és fővadászmester' istapjai alatt áll. Lak: Florencz; Kastélyok: Poggio imperiale és Pratolino.

Vitézrendek: 1) Sz. István' rendje (1562 alapítva, 1817 megujítva); 2) Sz. József érdemrendje (1807 alapítva, 1817 ujolag szabályozva).

Státus-jövedelem: 1836-ban 25,104,898 lira = 8,370,000 pforint. Kiadások 1836-ban 23,078,029 lira = 7,790,000 pforint, 's ezek között a' nagyherczegi udvar' számára 679,000 lira = 226,000 pforint, a' hadsereg és tengeri erő' számára 965,000 lira = 322.000 pforint. — Toscána' státusadóssága 1829 óta le van tisztázva. — A' rendes katonaság 5000 főből áll. Legerősebb vár: Portoferrajo Elba szigetén. — Tengeri had 1834: 4 goelette és 2 ágyúsdereglye.

D. Történetek.

1. Hetruria avvagy Tuscia (Toscana) részét tevé a' longobard királyságnak, mellyet Nagy Károly hatalmának alávetett. Nagy Károly' utódja, Jámbor Lajos, kormányzását markgrófokra bízta, kiknek hatalma Modena, Reggio, Mantua és Piacenzára is kiterjedett. Gazdag II. Bonifácz markgrófnak leánya 's örököse Matild, Vastag Welf bajor herczegnek adá kezét. Mindazonáltal az egyház 's VII. Gergely pápa iránti készsége Matildnak annyira ment, hogy családi birtokait az egyházi birodalomnak hogyná örökül (Matid' öröksége). A' markgrófságot pedig V. Welf I. Fridrik császárnak eladta.

2. Tuscia markgrófságában nem sokára némelly városok, kivált Pisa és Florencz, virágzó iparuk' következtében, önállóságra vergődtek 's magoknak respublicai alkotmányt adtak. Pisát, melly hosszabb ideig Corsica, Szardinia 's a' spanyol szigetek felett uralkodott, a' tengeren Genua, a' szárazföldön pedig Florencz gyengitette. Florencznek hatalmába később az országnak többi városai is kerültek.

3. Úgy mint Olaszország' többi részeiben, úgy Florenczben is folytak századokon keresztül a' welf és gibellin pártok' viszálkodásai, míg a' Medici család megragadta a' kormányt. Medici János († 1426), gazdag szülék' ivadéka, olly mértékben birta polgártásainak bizodalmát, hogy a' köztársaság, legfontosabb hivatalait ő reá bízná. Cosmus fia eleinte, ellenségeinek ügyes fondorkodásai által számkivettetett; később azonban visszahivatva majd határtalan bizodalmával élt a' köztársaságnak († 1464). Cosmus gyöngélkedő fia, I. Péter nem sokára meghalálozott (1469). De annál hosszabb ideig vitte a' kormányt unokája Lorenzo, ki a' művészetek és tudományok iránt érdemeket szerzett magának 's ki (1487) a' Pazzi család' összeesküvése' hálóját szerencsésen kikerülte. II. Péter fiát azonban ismét a' számkivettetés' sorsa érte.

4. X. Leo és VII. Clemens Medici házbóli pápáknak nagy szerep jutott. Ez utolsó és V. Károly császár pártfogása által a' Mediciek Toscánában újra emelkedni kezdtek. Medici Sándor, Margita V. Károly császár' természetes leányának férje, Toscána' első herczege (1531 óta), kegyetlensége miatt (1537 megöletett. Utódja II. Medici Cosmus alatt Spanyolország, Siena volt köztársasága' birtokát engedte Toscánának által. Ugyanez vevé a' pápától (1569) a' nagyherczegi czímet is, mellyet II. Miksa császár később (1576) örököse I. Ferencz alatt, szinte jóváhagyott. Ezen nagyherczegek alatt a' művészetek és tudományok virágoztak, 's virágzott a' kereskedés is (Livorno 1609 óta).

5. Gasto János nagyherczegben vége szakadt (1737) a' Medici háznak. Toscána' várandósága még életében előbb spanyol Károly infantnak, később azonban a' lotharingiai herczegnek itéltetett oda, azon kikötéssel, hogy az utóbbi Lotharingiát, Szániszló trónvesztett lengyel király' javára, Franciaországnak engedje át. A' lotharingiai herczeg, Maria Therezia' férje 's később német császár (I. Ferencz' neve alatt) Toscánát Leopold Péter második fiának adta át, ki is ezen országot 1790-ig példás bölcsességgel kormányozta. Ettől vevé azt miután Leopold, II. József bátyja' halála után, az ausztriai tartományok 's a' német birodalom' kormányzásába lépett volna, József Ferdinand második fia, kit a' lünevillei béke (1801) országától megfosztott és Salzburg' birásával kivánt némileg vigasztalni. Toscánát pedig, a' hetruriai királyi czímmel, Lajos pármai örökös herczeg kapta. Lajos örökül hagyá azt (már 1803) Károly Lajos (1799 dec. született) fiának. Ennek gyámnoka 's anyja azonban, Maria Luíz, spanyol infantné 1807-ben Toscánát Napoleonnak kénytelenitetett átengedni, ki azt Olaszország' királyságához csatolta. Ez állapotban maradt Toskána a' párizsi békekötésig 1814, a' midőn főherczeg József Ferdinand, ki utóljára würzburgi nagyherczeg vala, adatott neki fejedelemül. Ezen, a' béke' mesterségeit bőkezűleg pártoló fejedelem alatt az ország a' vagyonosság és polgárisodás' osvényén gyorsan haladott 's jelenleg uralkodó fia II. Leopold (1824 óta) híven követi felvilágosodott atyja' példáját.

6. A' szomszéd státusokban mutatkozó szabadelmü mozgalmak Toscánában, bölcs kormányzója' örömére, utánzás nélkül maradtak, miben a' nagyherczeg jutalmát találta azon törekvésének, melly szerint alattvalóinak javát minden uton módon előmozditni törekedett (tudományos utazása Egyiptomban, a' maremnák lecsapoltatása). 'S csak a' romagnai (Lásd az Egyházi birodalmat) lázadás birta arra, hogy a' florenczi városi őrsereget ismét helyre állitsa. (Származás lásd az Ausztriai birodalmat.)

VI. LUCCAI HERCZEGSÉG.

A. Földje és lakosai.

A' luccai herczegség Felső-olaszországnak nyugoti partvidékén fekszik. K. hossz. 27° 48′ és 28° 29′ között. É. szél. 43° 46′ — 44° 14′; Modena és Toscana' szomszédságában, az Apenninektől elboritva, 's a' Serchiótól öntözve, 20 □mf., 156,000 lakossal, kik 11 községre osztva 1 városban, 20 mezővárosban és 270 falu 's majorságban laknak.

Szorgalmas lakosi nemcsak borban, gabonában, olajban, marhában és selyemben gazdagok (evénként mintegy 600,000 pforint ára olajt adnak el a' külföldnek), hanem igen sok selyem-, gyapjú- és pamutkelmét, valamint papiros- és érez-

Digitized by Google

árut is készítnek. — Főpiaczi a' kereskedésnek: Lucca és Viareggio. — Tudományos intézetek: a' luccai főoskola, melly közönségesen egyetemnek neveztetik, a' luccai előkészítő oskola; 16 deák középoskola; Luccában könyvtár 16,000 kötettel; Accademia di scienze, lettere ed arti (1584 óta magány intézet, Accademia degli Oscuri nevezete alatt, 1805 óta a' kormány' pártfogása alatt). Az elemi oktatásról kevessé gondoskodik a' kormány.

A' főváros Lucca, melly a' Serchión fekszik, 23,150 lakost számlál.

A' kormányforma korlátolt monarchiai. A' népképviselet, senatus nevezete alatt, 36 személyből áll, mellynek $^2/_3$ földbirtokos.

Herczeg: Károly (Lajos). — Lak: Lucca. — Vitézrend: Sz. György' kereszte, katonai érdemek' számára 1833 alapítva. — Főhivatalok: Státustanács, státusminiszterség és főitélőszék. — Státusjövedelmek 1834: 2 mill. 2800 lira (a' behajtás' költségeit kivonva) = 540,000 pforint. A' luccai lira körülbelől 16′/, pkrajczár. Státuskiadás ugyanazon évben: 2,004,900 lira 's így nem egészen 600 pforinttal több mint a' jövedelem. A' civillistára esik ezen sommából 540,000 lira = 144,000 pforint. Ezen kivül Ausztria és Toscána Parmaért, a' mostani parmai herczegné' haláláig, a' luccai herczegnek évpénzül 500,000 francot fizet. — Státusadósság csekély, mellyre 1834 csak 17,900 lira = 4770 pforint fordíttatott. — Katonaság: körülbelől 600 fő.

B. Történetei.

Lucca hajdan azon birtokok közé tartozott, mellyeket Matild markgrófné atyjától örököltt (L. Toskánát). Halála után (1115) Lucca szabad város akart lenni, de majd ennek majd amannak hatalmába került, 's egy ideig (1342—1369) Pisa hatalmában is volt. Ezután IV. Károly császártól (1370) szabadságát visszavásárolván 's önállásában Zsigmond császártól (1433) megerősíttetvén, a' tizennyolczadik század' végeig respublicai alkotmánynyal birt. 1799-dik februárban Serrurier franczia tábornoktól elfoglaltatván franczia miutájú köztársasággá alakíttatott. Történt ugyan és pedig ugyanazon évben (juliusban), hogy egy ausztriai-orosz hadi sereg által régi szabadságát viszszanyerné; de már a' marengói ütközet után (1800 juniusban) nemcsak 375,000 pfor. birságot kellvala fizetnie, hanem újra franczia alkotmányt fogadni el. 1805-diki juniusban a' Nápolytól Franczíaországnak átengedett Piombino herczegséghez csatoltatott, mellyel együtt Bacciochi Felix, Elíza', Napoleon' testvére' férjének birtokába ment által. A' bécsi congressus spanyol infantné és volt hetruriai királyné Maria Luíznak itélte oda, mellytől 1824 fia Lajos Károly örökle. Későbbi szerződések szerint Toscánára esik, ha majdan a' mostani herczeg vagy utódjai a' pármai herczegné' kimúlta után, ezen státus' birtokába jutnak. (Lásd Parmát.) — (Származás, lásd Spanyolországot.)

VII. SAN MARINÓI KÖZTÁRSASÁG.

Urbino és Pesaro pápai delegatiók' határai között, hossz. 30° 17′, szél. 44°, pápai ótalom alatt; 1′/, □mf., 7600 lakossal. — Aristo-democratai alkotmány. A' törvényhozó test egy nagyobb 60 tagból álló tanácsból és egy kisebb csak 12 tagot számláló tanácsból áll. Az utóbbinak két harmada évenként a' nagyobb tanácsból megujíttatik. A' kormányt két Capitano Reggente viszi. Mindegyik csak $^1/_2$ évig marad hivatalában. Ezek évenként választatnak, 's csak 3 év lefolyta után ismét választhatók. — Státusjövedelem 13,500 pforint. — Egy 24 főnyi kis őrség a' capitánik és törvényhozó testeknél szolgál.

E' kis respublica eredetét Kr. szül. után 300 körül keresi, a' midőn Marinus remete telepedett le, mint mondják, azon hegyen, melly körül a' mostani kis birtok fekszik.

VIII. EGYHÁZI BIRODALOM.

A. Földje.

1. Fekvése. H. 28° 30′ — 31° 30′. Sz. 41° 10′ — 45°. — É. Lombard-Velencze és Toscána; K. ádriai tenger; D. Nápoly; Ny. Modena, Toscána és középtenger.

2. Földje. Hegyes, kivált az Apenninek' két oldalán. Legmagosabb csúcsai: Monte della Sibilla 7038′, Somma 6800′, a' közép tenger' hosszában a' 10 mfnyi hosszú 's 2 mfnyi széles pontini posványok, mellyeknek sükertelen lecsapoltatási kisérletei VI. Pius pápának 2′/, millió forintba kerültek. Az éjszakkeleti tengerparton, a' Pó torkolati között a' Valli di Comacchio nevű terjedelmes posványságok. Mindazonáltal ezen éjszakkeleti része az egyházi birodalomnak, melly az Apenninek' oldalán a' Pó' 's ennek torkolati felé síksággá ellapúl, az egész országnak legtermékenyebb része.

Folyóvizek: *a)* A' középtengeren: a' Tiber (hosszasága 35 mfnyi, de csak 3 mfnyire hajózható) több fiókfolyóval (Topino, Chiana, Teverone 's a' t.), ezen kivül partfolyamok; *b)* az ádriai tengeren: a' Po, mint határfolyam éjszak felől, melly a' Panarót több mellékfolyóval és a' Renót magába felveszi, továbbá több partfolyam (Musone, Metauro 's a' t.). — Hajózható csatornák a' Po' torkolati felé. — Tavak: a' perugiai (*lacus Trasimenus*), Bolsena, Bracciano 's több kisebb Róma körül.

3. Égal. A' középtenger' hosszában Ostiától 's Róma' környékétől fogva le a' nápolyi határvonalig, úgy szinte a' Po' hosszában Ferrarától fogva annak torkolatiig 's némelly partvidékein az ádriai tengernek péld. Ravenna, Rimini' tájékán a' levegő, kivált a' nyári hónapokban, rothadt gőzökkel teli volta miatt egészségtelen; az ország' többi részeiben ellenben egészséges. Rómában a' közép hémérséklet 15′/, fok, Bolognában csak 13$^3/_4$ fok. Ha bár az Apennineken a' hó már october' közepén beáll, honnét csak april' elején szokott ismét távozni, azért a' síkságokon még is ritkaság az, 's itt a' télnek leghidegebb hónapiban is a' hémérő csak pár napra szokott 2—4 fokkal a' fagypontnál leebb szállani. — Octoberben rendszerint esős idő van, februárban a' fák virágoznak. — Az ország' déli részéiben aloe és pálmafa.

4. Felosztása és kiterjedése.

a)	A' római birtok az ország' déli reszén 's a' középtengeren.....	40′/, □mf.
b)	19 legatio és delegatio: 1) az ádriai tenger' hosszában éjszakról dél felé: Ferrara, Ravenna, Forli, Urbino és Pesaro, Ancona, Macerata, Fermo, Ascoli; 2) középen délről éjszak felé: Benevento, Frosinone, Rieti, Spoleto, Camerino, Perugia, Bologna; 3) a' közép tengeren éjszaktól dél felé: Orvieto, Viterbo, Civitavecchia, Velletri.....	775′/, »
	Összesen	816 □mf.

Digitized by Google

5. Termények. Vaskő (mellyett azonban nem használnak); híres timsó (Talfa mellett Civitavecchia' szomszédságában évenként 109,000 mázsa); kitünő jelességű nyers kénkő nagy mennyiségben (Róma' és Pesaro' vidékein; Riminiben kénkőfinomítás; évenként mintegy 5 mill. font kénkő kivitetik); gáliczkő (Viterbo); tengeri só (Cervia, Comacchio és Corneto, évenként 76 mill. font); márvány; hegykristály (Bologna), puzzuolanföld. — Gabona (a' nyugoti részeken elegendő, a' keletiekből ki is vitetik); kender (Bologna); len; dohány (Romagna); bor (Monteflascone); faolaj (ki is vitetik); déli gyümölcs; dugaszfa. Az egész földterületnek mintegy $^1/_3$ része míveltetik. — Bival, ló (külföldre kivitetik), szarvasmarha (belszükségre elegendő), kecske, hal (mind a' két tengerből, a' belfogyasztásra azonban nem elegendő, jövedelmes ángolnafogás Comacchio' posványiban); híres rigók és pacsirták (Róma körül); juh (két faj: *Negretti* 80,000 darab, *Porcelle* 600,000 darab Róma' sikságán). — Selyem (a' legfinomabb a' Fossembronei, Urbinótól nyugot felé, és a' Foligni); méhtartás (elegendő).

B. Lakosai.

1. Származások. Olaszok, Róma' környékén magokat a' régi rómaiaktól leszármaztatók. — Zsidó mintegy 15,000, Rómában magában 9500.

2. Számok. A' népszám 1833-ra 2,728,000-re becsültetik. — Egyegy négyszögmérföldre 3343 lakos jő (a' legtömöttebb népesség Róma' birtokában és a' bolognai delegatióban, amott 7000, itt 4560 fővel egy □mfre); a' dicső ország népesebb 's míveltebb lehetne.

A' legnagyobb városok' népessége.

	lakos.		lakos.
Róma	153,700	Faenza (a' ravennai legatióban)	14,000
Bologna	71,000	Benevento	13,800
Perugia	30,000	Pesaro	13,600
Ancona	29,600	Viterbo	13,600
Ferrara	24,000	Cesena (a' forlii legatióban)	12,000
Rimini (a' forlii delegatióban)	17,500	Rieti	12,000
Ravenna	16,000	Osimo (az anconai delegatióban)	12,000
Forli	15,500	Ascoli	12,000
Macerata	15,100	Urbino	11,500
Foligno (a' perugiai legatióban)	15,000	Velletri	10,000
Fano (az urbinói és pesaróI legatióban)	15,000		

Egészben 90 város, 206 mezőváros, 3729 falu.

3. Rendek. *a)* Egyházi rend, az országban első 's legnagyobb befolyással biró, 53,500 személy; *b)* nemesség számos és birtokos (herczegek, római senatorok és alnemesség); *c)* polgárság, a' műipar' elhanyaglása miatt többnyire szegény; *d)* parasztság robot nélkül ugyan, de nem birtokosa hanem csak haszonbérlője a' földnek.

4. Ipar. Kevés szorgalom, minek oka részint az égalban részint a' közember' rendkivüli mértékletességében keresendő. Csak Rómában, Anconában, Bolognában és Perugiában léteznek nagyobb gyárak. A' nevezetesebb műtermények a' következők: fejérólom (Ancona); fayence (Faenza, Pesaro); mesterséges virág; csokoláde (Roma, Bologna); viaszfejérítés (Ancona, Róma, Bologna); arany- 's ezüstművek (Róma, Bologna); selyemszövet (Róma, Bologna, Ancona, Pesaro, Perugia, Rimini, Forli); cserzés (Róma, Bologna, Ancona, Rieti); gyapjúáruk (Róma, Ancona, Perugia, Bologna, Foligno); papiros és hártya (Fabriano); húr (Róma); finom posztó és szép mozaik (Rómában). Vasáruk (több helyen). Kikőtők: Ancona (bevitele 1834-ben 2 mill. 100,000 scudi = 4,200,000 pforint; kivitele 1,600,000 scudi = 3,200,000 pforint), Civita vecchia. Legfontosabb szárazföldi piacz: Bologna. Híres vásárok Sinigagliában (egy kis kikőtővel). 1829-ben megérkezett valamennyi kikőtőbe 6772 hajó 303,796 tonnával, 's elindúlt 6789 hajó 306,555 tonnával. 1833-ban megérkezett 7347 's kiindúlt 7189 hajó. — Pénz: scudi (ezüstpénz) valamivel több 2 pforintnál. — Zechine (aranypénz) körülbelől 4 for. 24 kr. ez. pénz.

5. Vallás. Római katholika, de mások is tűretnek (15,000 zsidó). Élén áll a' pápa a' bibornok-collegiummal Rómában, ezeken kívül 8 érsek (Benevento, Bologna, Camerino, Spoleto, Ferrara, Ravenna, Fermo és Urbino), 79 püspök, 13 apátság, 2090 fára, 1824 (50 különböző szerzetbeli) barát- és 612 (21 szerzetbeli) apáczaklastrom. Rómában magában volt 1835-ben 39 püspök, 1420 áldozó pap, 1857 barát, 1359 apácza, 598 növendék; összesen 5273 papi személy.

6. Tudományos intézetek. Főegyetemek Rómában és Bolognában (mindegyik csillagász toronynyal és fűvészkerttel, összesen 1150 tanúlóval, mellyek közül a' rómaira 600, a' bolognaira 550 esik), 's 5 kisebb egyetem Perugia, Camerino, Fermo, Macerata és Ferrara városaiban, mellyek összesen 1100 tanúlótól látogattatnak. Rómában, hol a' Collegio romanót másik egyetemnek tekinthetni, több academia (mellyek közül az archaeologiai academia első helyet foglal) és tudós társaság. Propaganda jeles könyvnyomtató műhelylyel, vaticáni könyvtár 160,000, vagy mások' állítása szerint 700,000 kötettel és 23,000 kézirattal (Bolognában egyetemi könyvtár 200,000 kötettel); jeles művészeti gyűjtemények (a' Museum Pio-Clementinum, az 1837-ben nyitott Gregorianum, a' Capitolinum, az Albinié, a' Barberinié 's a' t.). Végül az építészetnek legjelesebb 's legroppantabb példányi (Pétertemploma 575 lábnyi hosszú, 284 l. széles, a' kúpfödél a' kereszttel együtt 410 l. magos). Bolognában tudományok' intézete. Egyetemrei előkészítő tanító-intézetűl 21 collegium, 's 4 ezek közűl Rómában. Az elemi oktatás azonban itt is el van hanyagolva 's 50 lakos közül csak egy megyen oskolába. Az elemi oktatás leginkább Rómában mozdítatik elő, hol (1833) 372 elemi oskola létezett 14,100 fl- és leánytanítványnyal. Különös oskolák által, a' *de propaganda fide* nevű collegiumon 's egy más térítő- oskolán kívül, főkép a' szépmüvészetekről gondoskodott a' kormány. Rómában és Bolognában festő-, szobrász- 's építész akademiák tartatnak. Meg kell említenünk a' lombard-velenczei, franczia és angol művészek' academiáit is, mellyek vagy az illető 's római kormányok' költségein tartatnak vagy magányosok' adakozásiból állnak fen. Az ének' kiképzésére ügyel az *Accademia filarmonica*. Ezeken kívül vannak siketnéma-intézetek, pattantyús- és mérnökoskolák 's egy baromorvos-intézet Rómában.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Az egyházi birodalom egy monarchiailag korlátlanúl kormányzott álladalom, mellynek fejedelme (pápa, jelenleg XVI. Gergely, Camaldoli-szerzetből) a' bibornokoktól és pedig ezeknek saját köréből a' conclavéban két harmadrész szavazattal választatik. A' főhatóság, melly a' pápával együtt az ország' igazgatásával foglalkodik, a' bibornok-collegium, mellynek tulajdonképen 70 bibornokból kellene állania, de melly e' számot rend szerint el nem éri 's most (1842) 60 tagból, úgymint 6 bibornokpüspökből, 43 bibornokpapból és 11 bibornokdiaconusból áll. Az I. és III. osztály állandóan Rómában székel, a' II. osztálybeliek' nagyobb része szinte Rómában lakik*). E' bibornokok gyűléseket (*con-*

*) E' második, bibornokpapi osztály jelenleg 35 olaszból, 3 franczióból, 3 ausztriaiból (tudniillik 2 lombard-velenczei úgymint Gaysruck majlandi érsek és Monico velenczei patriarcha, és 1 németből, Schwarzenberg herczeg, Salzburgi érsekből), 1 spanyolból és 1 belgából áll. Az egész bibornok-collegium' 60 tagja közül, ha a' lombard-velenczeieket az olaszokhoz számítjuk, olasz 54, nem-olasz' csak 6 találtatik.

Digitized by Google

sistorium) tartanak a' pápa' elnöksége alatt, melly gyűlésoken nemcsak a' római szentegyház' fontosabb ügyei, hanem az egyházi birodaloméi is tárgyaltatnak, 's mellyek a' tárgyakhoz képest vagy titkosok, vagy féltitkosok vagy végül nyilvánosok. A' közdolgok' élén egy státusminiszterium áll, melly 6 departement-ra oszlik: 1) a' külügyek' számára, mellyek jelenleg a' katonai 's rendőrségi ügyek is összekapcsolvák; 2) az egyházi és brevei ügyek számára; 3) a' belügyek' számára; 4) a' financziák' számára (melly osztály 1833 óta a' 3 szám alattival összekapcsoltatott); 5) kérelmek és kegyelemtárgyak' számára; 6) igazságszolgáltatás' számára. Ezen státusminiszterium mellett jelenleg még a' következő központi főhatóságok állanak fen: 1) a' *Segnatura di grazia*, melly Rómában 's a' tartományokban a' tisztviselők' eljárása elleni panaszokat vizsgálja 's elintézi; 2) a' *Penitenziaria*, melly a' fölmentés iránti kérelmeket vizsgálja; 3) a' *Dataria*, melly a' szokott fölmentések 's kegyelmek' kiosztása fölött sáfárkodik. A' pápai fölmentések és kegyelmek hajdan főforrásai voltak a' jövedelmeknek. Még a' múlt század' első felében 5,400,000 pforintra becsülték a' dataria' munkásságát; 4) a' *Cancellaria Apostolica*, melly a' bullák' szerkesztése felől gondoskodik. Továbbá vannak bibornok-küldöttségek, és pedig 15 közönséges egyházi dolgokat tárgyaló és 7 a' mondott központi főhatóságokat eljárásaikban, mint tanácsló hivatalok, gyámolító, részint különös tárgyakkal is foglalkodó. — A' tartományi kormányt 6 delegatióban (Velletri, Urbino, Ravenna, Forli, Bologna, Ferrara) szintannyi bibornok viszi legatus czímmel; a' többi delegatiókal nem-bibornok delegatusok kormányozzák. Róma városa egy senator 's a' conservatorok' collegiuma alatt áll. — Czíme a' pápának: Pápa, az egyház' feje, szentséges atya (szentség). Bullákban magát a' pápa a' katholika szentegyház' püspökének, 's az isten' szolgái' szolgájának (*Servus Servorum Dei*) nevezi. Lak: Róma a' quirinal és vatikán palotákban (ez utóbbi egy palotákból álló palota, kerülete 809,600 palma, tartalmához pedig nincs hozzáfogható az egész világon). Udvari tisztség: felette számos, egy főudvarmester (*Maggior duomo*) és egy főkomornyik' (*Maestro di Camera*) istápjai alatt.

Vitézrendek: 1) Az arany sarkantyú' rendje, III. Pál pápától alapítva; 2) Laterani Sz. János' rendje, IV. Pius által 1560-ban alapítva; 3) Sz. Gergely' rendje, XVI. Gergelytől alapítva 1831; 's végül 4) Krisztus' rendje 1319 óta.

3. Státusjövedelem. 1837-ben 9,300,000 scudi = 18,600,000 pforintra menő. E' sommában benfoglaltatik a' telekadó 3,280,000 scudi = 6,500,000 pforinttal. Státuskiadások ellenben 10,150,000 scudi = 20,300,000 pforint. Következőleg egy 859,000 scudi = 1,700,000 pforintnyi hiány, mit adóssággal kell vala pótolni. A' kiadások között a' katonaság és a' carabinieri 1,900,000 scudi = 4,000,000 pforinttal; kamatra 's törlesztőre 2,685,000 scudi = 5,370,000 pforint állott. A' pápai összes státusadósság (1837) 51,500,000 scudi = 103,000,000 pforintra rúgott.

3. Hadierő. 15,400 fő (10 zászló sorgyalogság, 1 z. vadász, 2 ezred svajczi, 1 ezred dragonyos, pattantyúság, tartományi őrsereg szolgált katonákból képezve; 's 2 ezred carabinieri = 2500 fő). Tengeren: 2 fregát 's 4 kisebb hadihajó. Várai az egyházi birodalomnak: Civitavecchia, Comacchio, 's az anconai és ferrarai fellegvárak. Comacchióban és Ferrarában Ausztria birja az őrizetjogot.

D. Történetei.

1. A' pápa', avvagy a' catholica szentegyház' főnökének világi birtoka azon időből való a' midőn II. István pápa Rövid Pipint a' római szentegyháznak a' longobardok elleni ótalmára hivá fel. A' frank király a' longobardokat visszanyomá 's a' tőlök elfoglalt ravennai tartományt Sz. Péter' örökségének 's ez által a' római szentszék' törzsök birtokának nyilatkoztatá.

2. Nagykároly e' birtokot (774 és 787) még ki is terjesztette. 'S ahhoz járult (1052) a' beneventi herczegség is, mellyet IV. Henrik császár a' papának vicariatus' czíme alatt átengedett. Tetemesen neveltetett a' pápai birtok Matild grófné' († 1115) híres adománya által, mellynél fogva az anconai határvidék' 's Spoleto herczegségének egy része, úgy szinte mai Toscanában, Parmában és Modenában több urodalmak csatoltattak a' pápai birtokhoz. Róma fővárosa azonban még mindég függésben maradt a' császártól, 's csak II. Fridrik alatt (1216) veté magát alá a' pápának.

3. VIII. Bonifácz pápa' cselekvésmódja okúl szolgált IV. Fülöp franczia királynak, hogy az általa pápai székbe emelt V. Clementstől (1305) a' pápai laknak Franczia-országbai (Avignonba) áttételét követelje. A' pápa ennek következtében 60 évig (1309 — 1367) Franczia-országban lakott. IV. Károly császár ugyan arra vitte a' dolgot, hogy a' pápa Rómába visszatért; de a' bibornok-collegiumban egyenetlenségek támadtak mellyeknek következtében azután két, sőt néha ugyanazon időben három pápa is létezett. E' szakadásnak csak a' kosztniczi concilium (1414 — 1418) vetett véget. Erre a' pápai birtok (1500 — 1600) keleti részében ismét tetemesen nevelkedett; Ancona és Ravenna' többirészei, úgy szinte a' ferrarai, urbinói és castrói herczegségek is csatoltatván hozzá.

4. A' franczia forradalom' következtében a' pápa eleinte csak franczia-országi birtokát, Avignont és Venaissint vesztette el; miután azonban Bonaparte (1796) Ausztriát és Szardiniát Olaszországban megverte volt, Bologna, Ferrara 's az Urbinói vár foglaltattak el általa. 'S a' pápának meghagyatott, hogy a' közönösség' boldogságát 21 millió livren, 's 2000 ritka kézirat' valamint 100 első jelességű festmény' árán vásárolja meg. A' pápa e' pontok' teljesítését mellőzni akarván, Bonaparte (1797 febr.) a' mantuai ütközet után a' pápai birodalmat megtámadta 's VI. Piust tolentinoi békekötés által (febr. 29.) nemcsak 30 millió livre' fizetésére, hanem Avignonon és Venaissinen kívül, Bologna, Ferrara 's Romagna' átengedésére is birta. Rómában azonban sok ellensége volt a' franczia forradalmi láznak. Ezek zajongást támasztottak, mellyben Dupont franczia tábornok megöletett (1797 dec. 27.) 's mellyre (1798 febr.) Berthier Sándor Rómát a' franczia' részére elfoglalta. VI. Pius előbb Sienába, később Franczia-országba vitetett, hol (nevezetesen Valence városában) meg is halálozott (1799 augustusban). Az alatt Róma egy franczia minőségű köztársasággá idomíttatott. Azonban e' köztársaság nem sokára leélte rövid napjait; mert Róma rövid idő múlva (septemberben) az oroszoktól támogatott nápolyi hadsereg' kezeibe került. 'S új pápa is választatott Velenczében Ausztria ótalma alatt (1800 mart.), ki Chiaramonti családi nevét VII. Pius nevével cserélte fel. Evvel Bonaparte főconsul 1802-diki juliusban concordatumra lépett, sőt két évvel később koronáztatásához (1804 dec.) Párizsba is meg hívta. Ugyanaz kényszerité a' pápát (1808 majusban) az Urbino, Camerino, Macerata és Fermo tartományok' átengedésére, mellyek az olasz királysághoz kapcsoltattak. A' pápai birodalom többi részei is koboztattak el (1809 majusban) 's csatoltattak az olasz királysághoz; VII. Pius pedig Rómából Franczia-országba vitetett, hol több éveken át Fontainebleauban fogságban tartatott. VII. Pius' szilárdsága, mellynél fogva magát a' franczia uralkodó' önző czéljainak 's merényeinek ellene szegezte, Europa' általános tiszteletét nyeré meg számára 's a' pápa a' franczia uralkodás' megszünte után (1814) birtokába ismét visszatért. VII. Pius 1823-diki augusztus' 24-dikén meghalván, ugyanazon évi september' 28-dikán XII. Leo (Annibale della Genga) választatott, ki hat évi uralkodás után szinte meghalálozván VIII. Pius (előbb Francesco Saverio Castiglione) foglalta el (1829, mart. 31.) a' pápai széket.

5. VIII. Piusnak nem sokára bekövetkezett kimúlta után (1830 nov. 30.) összeesküvés fedeztetett fel a' pápai kormány ellen, melly elnyomatván (dec. 21.) egy a' carbonarók' alattomos törekvéseit sujtó edictum bocsáttatott ki (1831 jan. 18.). VIII. Pius' utódjai, jelenleg uralkodó XVI. Gergely pápa, előbb Mauro Capellari (szül. 1765, sept. 18-dikán Bellunóban), a' kormányt a' legkellemetlenebb körülmények alatt vette át (1831 febr. 2.); mert Olaszország épen forrongásban levén több helyütt, úgymint Bolognában (febr. 4.), Ferrarában (febr. 7.) 's Anconában (febr. 8.) lázadás tört ki. A' határtartományok 's Umbria mozgalomban voltak 's Rómában is nyugtalanság' jelei mutatkoztak. Bolognában olasz congressus tartatott 's az olasz tartományok' küldöttjei a' pápa' világi hatalmát törvénytelennek nyilvánítván, Olaszországnak közös kormány alatti egye-

Digitized by Google

sülését mondták ki (febr. 26.). Zucchi a' bolognai insurgensektől fővezérnek neveztetvén ki (mart. 13.), szerepét csak rövid ideig játszhatá; mert szomszéd Ausztria, mellytől a' szentatya segítséget kért, csakhamar végett vetett a' mozgalmaknak. A' lázadók' vezérei megfutamodtak (mart. 6.); az ausztriai hadsereg Bolognát, mellyből az előtte való napon Zucchi kiköltözött, elfoglalta (mart. 21.); Ancona a' pápai lobogót felhúzta (mart. 25.)'s ausztriai hadat fogadott be (martius 29.), 's csak egy nappal később Zucchi több főnökökkel a' lorettói vizekben egy ausztriai hadihajó által el is fogatott. A' pápa erre amnestiát hirdettetett (april' 30.). De alig vala Bologna ausztriai őrizet alatt, máris egy francsia hajócsapat mutatkozott 's Anconát (febr. 22, 1832) elfoglalta. Hiában tiltakozott ez ellen XVI. Gergely Párizsban (mart. 5.); sőt nem sokára kénytelennek látta magát francziak' tartózkodását Anconában eltűrni, azon föltétek alatt, hogy az expeditio' költségeit Francziaország vigye, hogy a' franczia őrsereg Anconában ne szaporitassék 's Ancona városa' határain túl ne menjen. Egy úttal Gergely pápa a' lázadók főlött az egyházi átkot is mondá ki (jun. 21.). Lassan lassan azonban ismét helyreállott a' belbéke, 's akkor egyezkedés' következtében a' francziák Ancona' várát ellagyák (1838 dec. 3) 's ugyanazon időben a' pápai birodalomból az ausztraiak is kitakarodtak.

IX. NÁPOLYI KIRÁLYSÁG.

A. Földje.

E' királyság geographiailag (ugyan azon módon mint Szardinia) két külön részre oszlik, úgymint: *a)* tengeren inneni részre (szárazföld, avvagy olasz félsziget); *b)* tengeren túli részre (sziget). Amazt rövidség' okáért régi szokás szerint egyszerűen (szoros értelemben véve) Nápolynak, ez utóbbit pedig Szicziliának fogjuk nevezni.

1. Fekvése 's részei. *a)* Nápoly (Ischia, Procida és Capri szigetekkel); K. hossz. 30° 37′ — 36° 12′; É. szél. 37° 50′ — 42° 51′. ÉNy. felől az egyházi birodalomtól; többi részeiben a' középtengertől (melly K. adriai, a' Leuca és Spartivento fokok között joniai, 's Ny. tyrrhen tengernek neveztetik) körülvéve.

b) Szicziliа (a' lipari, aegadi valamint Pantalaria szigetekkel); K. hossz. 29° 42′ — 33° 23′; É. szél. 36° 40′ — 38° 27′. Nápolytól a' messinai tengerszoros által (*Faro di Messina*, ¾ mfnyi széles a' hajdan híres Charybdis örvénynyel) választatik el; Afrikától 15 mfnyi távolságra esik.

Nápolynak (*Dominj al di quà del Faro*) 15 tartománya van: Napoli, Terra di Lavoro, Principato citeriore, Principato ulteriore, Molise, Abbruzzo ult. I., Abbruzzo ult. II., Abbruzzo cit., Capitanata, Bari, Otranto, Basilicata, Calabria cit., Calabria ult. I., Calabria ult. II.; Szicziliának ellenben csak 7 tartománya van, úgymint: Palermo, Messina, Catania, Siragosa (Syracusae), Calatanisetta, Girgenti és Trapani.

Földrajzi fekvése a' nápolyi tizenöt tartománynak a' következő:

a) A' középtengeren, É.tól Dél felé:
1. Terra di Lavoro (Ponza szigetcsoporttal).
2. Napoli (Ischia, Capri és Procida szigetekkel).
3. Principato citeriore.

b) Az ádriai tengeren, É.tól D. felé:
4. Abruzzo ulteriore I.
5. » citeriore.
6. Capitanata.
7. Bari.
8. Otranto.

c) Az joniai tengeren:
9. Basilicata.

d) Az joniai és középtengerek között:
10. Calabria citeriore.
11. » ulteriore I.
12. » » II.

e) Beltartományok, É.tól D. felé:
13. Abruzzo ulteriore II.
14. Molise.
15. Principato ulteriore (a' pápai birodalomhoz tartozó Benevento' kirekesztésével).

A' szicziliai hét tartománynak földrajzi fekvése pedig ez:

a) Az éjszaki tengerparton:
1. Palermo.
2. Messina.

b) A' keleti tengerparton:
3. Catania.
4. Siragosa.

c) A' déli 's nyugoti tengerparton:
5. Calatanisetta.
6. Girgenti (Pantalaria, Linosa és Lampedusa szigetekkel).
7. Trapani (az aegadi szigetekkel).

2. Földje. Az Apenninek (mellyeknek legmagosabb csúcsai az Abruzzókban, úgymint Gran Sasso avvagy Monte Corno 9570′, Monte Amaro avvagy Majella 8500′ és a' Monte Velino 7870′ magosságig emelkednek) két ágban borítják el az egész félszigetet, mellyeknek jobbika Szicziliára is kiterjed. A' föld alatt tűz munkálkodik, melly gyakori földrengések 's mai napig munkás vulkánok által (Vesuv Nápolyban, Aetna avvagy Monte Gibello Szicziliában 's több a' lipari szigeteken) érezteti magát. Siság nagyon kevés van. 'S ezek között a' legnevezetesebbek a' száraz 's égő apuliai (az ádriai tenger' hosszában) 's egy termékeny Capua és Nápoly városa' vidékén (a' középtenger hosszában).

Fokok: *a)* Nápoly körül, ÉK.től D.felé: Otranto, di Leuca, dell' Alice, Nau, Rizzuto, Spartivento; D.től ÉNy. felé: Vaticano, Suvero, Palinuro, Licosa, Campanella, Miseno és Gaëta; *b)* Szicziliában, K.től Ny. felé: Peloro, Rasicolmo, Bianco, Calava, Rosigelbi, Cefola, della Rama, S. Vito; Ny.ról DK. felé: Fero, S. Marco, Bianco, Scalambri, Ciarciaro; D.ről ÉK. felé: Passaro, Muzo di Porco, Sta Croce.

Tengeröblök: *a)* Nápolyban, ÉNy.ról DNy. felé: G. di Gaëta, Nápolyi, Salerno, Policastro, Sta Eufemia; DK. felől ÉK. felé: Squillace, Taranto, Manfredonia; *b)* Szicziliában, K.ről Ny. felé: Patti, Palermo, Castel mare; D. felé: Terra nuova; D.ről É. felé: Avola, Agosta, Catania.

Folyóvizek: Mindenhol a' földnek hegyes volta miatt csak partfolyók: *a)* Nápolyban ÉNy.ról DNy. felé: Garigliano, Volturno, Selo; DK.ről ÉK. felé az joniai tengerbe ömlők: Crati, Acri, Basiento és Bradano; az ádriai tengerbe szakadók: Ofanto, Pescara és több apróbb; *b)* Szicziliában DNy.ról DK. felé: Belici, Patani, Salso (Szicziliа' legnagyobb folyama); DK.ről ÉK. felé: Noto, Giaretta, Canta (*Taurominis*, eredetét az Aetna hegyén veszi).

Tavak: csak Nápolyban: Celano (Fucino), Abruzzo ulter. (3 mfnyi hosszú, 2 mf. széles), a' lesinai és salpii Capitanatában. Ezeken kívül nevezetes az Averno (*Avernus* a' régieknél), Agnano (beomlott vulkán, mellynek szomszédságában az ebbarlang).

Csatorna: nincs.

Digitized by Google

3. Égal. Tél rövid, hó csak hegyeken (az Aetnán hosszabb ideig fekvő). Decemberben a' rétek újra zöldelnek, januárban a' fák virágoznak, martiusban hideg szelek járnak. A' nyári nyomasztó hőséget tengeri szellők mérséklik; a' scirocco kivált Sziczilia szigetén igen fulasztó. Az égal általjában egészséges; az egy Nápoly városában 1821-ben 17, 100 évesnél korosabb aggastyán halt meg. Az év' közép' mérséklete Nápolyban $16^4/_5$ fok, sőt Palermóban $17^3/_{10}$ fok.

4. Nagyság Nápolynak kiterjedése 1490 □mf., nevezet szerint:

Nápoly	$8^3/_4$	Capitanata	175
Terra di Lavoro	$110^1/_2$	Bari	$80^1/_2$
Principato cit.	$123^1/_2$	Otranto	$125^3/_4$
» ult.	$88^3/_4$	Basilicata	164
Molise	$57^1/_4$	Calabria citeriore	166
Abruzzo ult. I.	$53^1/_4$	» ult. I.	70
» » II.	$103^1/_2$	» » II.	$84^1/_4$
» cit.	$79^1/_2$		

Sziczilia' kiterjedése 495 □mf., nevezetesen:

Palermo	$81^1/_2$	Calataniseta	$72^1/_4$
Messina	$69^1/_2$	Girgenti	$76^1/_2$
Catania	84	Trapani	$49^1/_4$
Siragosa	$62^1/_4$		

5. Termények. 1) Ásványok. Hihető, hogy a' nemes és félnemes érczek' nagyobb részint megvannak, mindazonáltal csak vas ásatik Nápolyban; kősó (Castro Giovanni mellett Sziczíliában és Cotrone mellett Calabriában), őbölsó (Barletta mellett évenként 1,660,000 pozs. mérő, Sziczíliában Agosta, Trapani és Marsala mellett), timsó, kénkő (Sziczíliában nevezetes mennyiség, a' kivitel 1833-ban 500,000 Cantari = 863,000 pozs. mérőre 's értékben 3 mill. pforintra rúgott), gáliczkő (Nápolyban és Sziczíliában felesleg); márvány (Sziczíliában 400 neme); alabastrom, porphyr, lava, tajtkő, jaspis; borostyánkő (Sziczíliában Catania' szomszédságában); puzzuolanföld (vulkáneredetű hamvas és kemény állapotban) Puzzuoli mellett Nápolyban. Sok ásványvíz és meleg forrás a' száraz földön és szigeten.

b) Növények: Gabona' minden neme, kivált buza Nápolyban és Sziczíliában (ez utóbbi már a' régiek alatt, mint Olaszország' magtára híresedett el) nemcsak belszükségre hanem kivitelre is; azonban sokkal többet lehetne termeszteni, ha a' földmívelés el nem volna hanyagolva 's ha az országban terjedelmes vidékek parlagon nem feküdnének. Sziczíliának fele sincs mívelés alatt. Törökbuza, tatárka, sok hüvelyes vetemény, árpa, zab, rozs csak takarmányúl; rizs kevés (mert termesztése egészség' tekintetéből korlátozva van); pamut: Nápolyban (20,000 köteg évenként), Sziczíliában többnyire Catania' síkságán; olajfa (főtárgya a' mezei gazdaságnak; évenként mintegy 8 mill. pforint ára olaj kivitetik, kivált Nápolyból, hol Terra di Bariban és Calabriában az olajfatenyésztés leginkább diszlik 's a' legjobb olaj készül. Nápolyban az évenként termesztett olaj' mennyisége 140, Sziczíliában mintegy 38 mill. fontra megyen. Onnan évenként 51, innen csak $2^1/_2$ mill. font kivitetik); bor igen erős, a' legnemesebb fajok 's bőséges (Nocera körül a' Principato citeriorében egy szőlőtő után 300—400 légely bor; Marsalából évenként 10,000 hordó $1^1/_2$ mill. forint' árában kivitetik; de sem Nápolyban sem Sziczíliában nem gyakorolják a' szőlőmívelést olly szorgalommal, hogy sok bort ki lehessen vinni. Leghíresebbek a' Vesuv' tövén termesztett Lacrima Christi és Vino greco nevű borok; az apuliai és calabriai borok általjában a' legtüzesebbek 's legkeresettebbek); aprószőlő (kivált Calabriában és Sziczíliában); kender és len (nemcsak belfogyasztásra hanem kivitelre is); sáfrány (legtöbb és legjobb Sziczíliában); buzér (Terra di Lavoro); eczetszömörcze (Szicziliában, honnét évenként mintegy 86,000 cantaro ki is vitetik); édesgyökér (Nápoly' és Sziczilia' valamennyi tartományiban termesztve; a' nápolyi tartományokból évenként több 12,000 mázsánál ki is vitetik; a' legjobb higviricznedv Corigliano, Salazzi, és Casanónál Nápolyban, továbbá Val di Mazzaránál Sziczíliában) melly többnyire Genuába, Marseillebe 's az angol kikötőkbe (ezekbe mintegy 5000 mázsa évenként) kivitetik. A' higviricznedv' évi kivitelét Nápolyból és Sziczíliából körülbelől 1 mill. pforintra becsülik; széksó, czukornád (Calabriában és Sziczíliában) és dohány (legjobb Terra di Otranto); nemes déli gyümölcs (czitrom, narancs, füge, pisztaczia, pálmaszilva, sz. János' kenyere 's a' t.) Nápolyban és Sziczíliában (Messinából és Palermóból évenként több mint 300,000 láda czitrom és narancs megy külföldre, Messinából és Szirakuzából 12,000 hordó czitromnedv 's Nápolyból több mint 25 hajóteher száraz füge és malozsa; sőt a' sz. János' kenyeréből is, mi nemcsak a' köznépnek közönséges eledele, hanem mellyel a' lovakat is tápláljak, évenként több mint 150,000 pforint árát kivisznek); gubacs (kivitel: évenként 5000 mázsa az Abruzzókból és Capitanatából); fa nem egyenlően elosztva; a' nápolyi erdők, mint állítják, 3 mill. holdra terjednek, Calabriában és Sziczíliában a' virágos kőrisfa igen közönséges, nedvéből a' mannát, fontos kiviteli czikket csinálnak (évenként körülbelől 1 millió pforintért); Saracchiokáka cserényre; dugasztölgy; papirosnövény 's a' t.

c) Állatok. Lovak (a' nápolyiak szépségökről híresek, Sziczíliában arab faj; ujabb időkben e' fajok elsilányúltak); őszvérek és szamarak Nápolyban és Sziczíliában; szarvasmarha (alacson és sovány, Terra di Lavoróban bivalyok); juh (6 faj), Nápolyban *Transhumantes* is, mellyek nyáron az Apennineken, télen a' síkságokon legelnek (Nápolyban általjában $2^1/_2$ millió darab juh, Sziczíliában a' juhtenyésztés alacson fokon áll); sertés (híres az abruzzói sódor); kecske (téjgazdálkodás' tekintetéből kivált Sziczíliában); méh (Nápolyban kevés, de annál több Sziczíliában); selyembogár (legtöbb Nápolyban, hol a' selyemtermesztés évenként több mint 12,000 mázsára hág; Sziczíliából csak mintegy 90,000 font selyem vitetik ki); kőrisbogár kivitelre; tarantola, Európában a' legnagyobb pók, Tarentium mellett 's egész Apuliában 's Calabriában honos; jövedelmes tengeri halászat (tinnhal, Marza Monóban gyakran egy nap alatt 300—1000, évenként 14,000 uncia, szardella, ángolna, kardhal); osztriga és korallok Calabria' és Sziczilia' partjain.

B. Lakosok.

1. Származások. A' szárazföldön többnyire olaszok durva kiejtéssel; a' Terra di Baritól dél felé kivált Terra di Otrantóban 70,000 Arnauta avvagy Albániai, kik romlott újgörög nyelven beszélnek; 2000 zsidó, kit csak a' fővárosban tűrnek. A' sziget' lakossága azon népek' vegyületéből állott össze, kik azt vagy elfoglalták vagy gyarmatokkal népesítették (görögök, carthagóiak, rómaiak, vandalok, arabok, normannok 's a' t.). Nyelvök olasz fő-tájnyelv, melly a' nápolyitól is nagyon különbözik.

2. Szám. Az összes ország' népessége 1837-re 8 mill. főre tétetik. E' sommából esik Nápolyra 6,081,993 (1838-diki jan. 1 csak 6,081,284; a' népesség' csökkenése az epemirígy' rovására esik, mert 1837-ben 60,709 lakossal több halt meg, mintsem született), Sziczíliára pedig a' legutolsó 1837-diki népszámítás szerint 1,943,366. Az egyes tartományok' népessége az 1833-diki népszámítás szerint mellytől az 1842-diki *Almanacco reale del regno delle due Sicilie* csak kevessé tér el, lmígy következik:

Digitized by Google

A. Nápolyban.

	lakos.		lakos.
Nápoly	745,000	Capitanata	296,800
Terra di Lavoro	675,200	Bari	425,700
Principato citeriore	492,200	Otranto	357,200
» ulteriore	371,000	Basilicata	458,200
Molise	331,300	Calabria citer.	385,400
Abruzzo ult. I.	185,100	» ult. I.	250,800
» » II.	283,800	» » II.	330,000
» citer.	266,900		

B. Szicziliában.

	Az 1817-diki népszám. szer.	Az 1833-diki népszám. szer.
Palermo	405,000 lakos.	467,800 lakos.
Messina	255,000 »	290,400 »
Catania	289,400 »	335,600 »
Siragosa	192,700 »	234,000 »
Calataniseta	161,100 »	168,500 »
Girgenti	198,500 »	226,100 »
Trapani	146,000 »	171,400 »

Az összes országban van **684** város (Nápolyban **332**, Szicziliában **352**); **399** mezőváros (Nápolyban **345**, Szicziliában **54**); **2156** falu (Nápolyban **2046**, Szicziliában **110**).

Olly főbb városok' népessége, mellyekben a' lakosok' száma a' **15,000**-ret eléri:

	lakos.		lakos.
Nápoly (1837)	351,700	Ragusa (Sz. 4)	16,500
(1841)	337,865*)	Reggio (N. 14)	16,500
Palermo (Szicziliai 1)	175,800	Cannigati (Sz. 5)	16,500
Messina (Sz. 2)	58,500	Aversa (N. 2)	16,000
Catania (Sz. 3)	56,000	Altamura (N. 10)	16,000
Trapani (Sz. 7)	24,300	San Severo (N. 3)	16,000
Marsala (Sz. 7)	21,000	Torre del Greco (N. 1)	15,700
Lecce (Nápoly 8)	20,000	Calataniseta (Sz. 5)	15,600
Caltagirone (Sz. 3)	19,600	Monopoli (N. 10)	15,500
Cava (N. 3)	19,000	Girgenti (Sz. 6)	15,000
Bari (N. 10)	19,000	Aci Reale (Sz. 3)	15,000
Foggia (N. 9)	18,000	Monteleone (N. 15)	15,000
Taranto (N. 10)	18,000	Castellamare (N. 1)	15,000
Barletta (N. 10)	18,000	Gaëta (N. 2)	15,000
Caserta (N. 2)	18,000	Siragosa (Sz. 4)	15,000
Modica (Sz. 4)	17,000	Ottajano (N. 1)	15,000

3. Ipar. 1) *Gyárak.* Ezek Nápolyban **1824** óta igen elszaporodtak, mindazonáltal még most sem elegendők a' belfogyasztás' kielégítésére. A' kormány mindenképen azon van, hogy műtermékek' kiállításával, 's kiviteli vámok' leszállításával, a' gyárnokok' szorgalmát ébreszsze. A' pamut-, gyapjú- és selyemgyártás olly fokon állanak, hogy az ebbeli készítmények a' legjobb külföldiekkel immár mérkőzhetnek. Jelesebb műtermékek: Quincaillerie: Campo-Basso; porczellán: Nápoly; vászon (még nem elégséges, többnyire durvább minőségű, kivált Cavában); papiros (**52** papirosmalomban); csipke (Lecce); maccaroni: Nápoly, Torre dell' Annunciata; selyemkelme: Nápoly, S. Leucio, Caserta, Palermo, Catania; pamutáruk: Piedemonti, Scafati, Cava, Castellamare, Nocera, Palermo, Catania, Messina; bőr: Nápoly, Castellamare, Messina, Palermo; posztó: Nápoly, Sulmona, Arpino; szappan: Nápoly; korallművek: Nápoly, Castelvetrano, Catania; hegedűhúrok: Nápoly. Szicziliában csak ujabb időkben némi műipar.

2) *Kereskedés.* Nápolyban és Szicziliában a' bőséges termékek' kivitele (ámbár nem kevés külföldi műkészítményre van szüksége a' belföldi műipar' elégtelensége miatt) messze túlbaladja a' bevitelt 's mindkettő ez által tetemesen (Szicziliának évenként mintegy 3 millió pforintot) nyer. Kiviteli czikkek: gabona, büvelyes vetemény, nemes déli-gyümölcs, selyem, olaj, pamut, babérbogyó 's olaj, borok, apró szőllő, sáfrány, manna, édesgyökér 's ennek nedve, eczet szömörcze, buzér, gubacs, terpetinolaj, szurok, szardella, só, méz, gyapjú, terménk kénkő, kőrisbogár 's a' t. Szicziliai évi kivitelét **21**—**23** millió pforintra becsülik; Nápoly' évi bevitelét **26** millióra 's ennyire megy tán a' kivitel is. Az előtt a' nápolyi királyság csak kevés részt vett a' hajózásban 's **20** év előtt csak mintegy **18,000** tonnára ment a' nápolyi hajók' összesége. A' be- 's kivitel idegen hajókon történt. Ebben később változás történt 's **1833**-ban Nápolynak **4668** hajója volt **131,700** tonna teherrel, 's fele ennek Nápoly városa' tulajdona volt. Szicziliának most **2000** hajója van, 's a' nápolyi lobogó jelenleg a' középtenger' határain túl is mutatkozik.

Segédeszközök. Csatornák ugyan vagy jó utak nincsenek, de azért jeles kikötői vannak a' nápolyi királyságnak, úgymint: Nápoly, Gallipoli, Reggio, Bari, Salerno, Gaëta, Barletta, Tanaro, Messina, Siragosa, Agosta, Palermo, Catania, Aci Reale, Girgenti, Trapani 's a' t. Főpiaczok az ország beljében: Foggia, Altamura, Lecce, Avellino, Campo-Basso 's a' t. — Nápolyban a' két Szicziliai bankja és egy kereskedési kamra. Fővásárok Salernóban (Principato citeriore) és Foggiában. A' közlekedést Nápoly és Szicziliai között jól rendezett gőzhajózás mozditja elő. Rendes gőzhajózás által összeköttetnek egymással Olaszország' nyugoti kikötői 's ezekkel Marseille 's a' Levante. Ujabb időkben vasutat is kezdettek épiteni Nápoly és Nocera között, mellynek nagyobb részén már gőzkocsik járnak. — Pénz: ducato (ezüstpénz) = 1 pfor. 38 kr. Nápolyban; uncia (aranypénz) = 5 pfor. Szicziliában.

4. Vallás. Uralkodó 's a' státuspolgárjogok' élvezhetésére múlhatlanúl szükséges a' római katholika vallás. Nápolyban **1834**-ben **14** érsek, **77** püspök, **17** prépost, **26,806** áldozó pap, **11,733** barát 's **9521** apácza volt; Szicziliában **3** érsek (Palermo, Messina és Monreale), **7** püspökkel, **117** klastrommal, mellyekben körülb. **18,000** barát és **12,000** apácza tartózkodott. A' világi papok' száma **14,500** főre ment. Az arnauták, ámbár hit' dolgában a' görög dogmát követik, püspöki felügyelet' tekintetéből a' római katholikusokkal egyesültek 's egyházi főnökül a' pápát elismerik.

5. Tudományok és művészetek. Legélénkebbül a' zene 's a' régiségtudomány gyakoroltatik. Ezt főleg a' Vesuv' kitörései' következtében elboritott városok (Pompeji és Herculanum) körüli kiásások élénkitik, mellyek által Nápolynak gyüjteményei egy kimult miveltség' felette érdekes kinceivel gazdagodnak. — Intézetek: 4 egyetem (Nápoly, **1827**-ben **1365** tanulóval, Palermo, Catania, Messina; ez utóbbi **1838**-ban az Accademia Carolinából alakult); academiák Nápolyban (Società reale borbonica, három academiából álló, úgymint az accademia ercolanese di archeologiából, mellyek foruma elejbe a' kiásások tartoznak, az accademia delle scienze, és az accademia delle belle arti; Nápolyban ezeken kivül még az accademia pontaniana is) és Palermóban; a' rajzoló művészetek' királyi academiája egy rajzoskolával 's zeneoskola Nápolyban. Lyceumok (a' legjelesebb Nápolyban), ugyanott katonai collegium, műegyetem, tengeri academia, kir. orvos-sebészeti collegium, baromorvosi oskola, siketnémaintézet, új katonai tanitóintézet Capuában és orvos-sebészeti academia Messinában. A' lyceumokon kivül ('s illyenek Nápolyban, Salerno, Bari, Aquila és Catanzaróban vannak), mellyek az egyetem 's a' gymnasiumok között mintegy közepett állanak, Nápolyban **13**, Szicziliában **7** kir. collegium avvagy gymnasium. E' mellett még **708** középoskola, de mellyeknek nagy része, mint állitják, csak elemi tanitóintézet vagy épen csak papiroson áll. Az elemi oktatás tetemes javitást kiván. Nápoly városában csak **10,000** gyermek jár iskolába, egyebütt e' részben, kivált Szicziliában még kevesebb történik. Nápolyban jelenleg **2130** elemi oskola létez, **1819**-ben

*) E' között találtatott **1960** barát, **717** apácza és **4632** világi pap.

Digitized by Google

csak 2095 volt 74,713 tanítványnyal. A' Porticii Museum most a' nápolyi Museum Bourbonnal egyesítve van. Herculanumban 1756 régi kézirat avvagy papyrustekercs találtatott, mellyek közül azonban csak 371 sértetlen 's csak 61 majd teljes épségben maradott. Letekertetett 210, elajándékoztatott 27, kifejtlen maradt 1164; 355-tel sikertelen probát tettek. Museum Bourbon Nápolyban (gazdag festményekben a' nápolyi oskolából 's egy 150,000 kötetnyi könyvtárral) gazdag pénzgyűjteménynyel 's egy felette gazdag és szép edény-gyűjteménynyel, melly edények Herculanumban, Stabiaeben és Pompejiban a' többi római régiségekkel együtt kiásattak. Nápolyban az Officina di papiri, azaz olly intézet, melly a' Herculanumban talált papyruskéziratok' letekeréséről 's megfejtéséről gondoskodik. Pénzgyűjtemény, csillagásztorony és füvészkert Palermóban.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. A' tengeren inneni és tengeren túli birtokok két, ugyanazon fejedelem alatt együvé kapcsolt, úgy fi- mint leányágban örökös királyságot képeznek. Az uralkodás korlátlanúl monarchiai, minél fogva mind a' törvényhozó, mind a' végrehajtó hatalom az egy királyban egyesül. Az 1821 majus' 26-dikán költ királyi alkotmány — levélnél fogva — két senatusnak *(Consulta di stato)* kellene lenni, egy 30 tagból állónak Nápoly' számára 's egy 18 tagból állónak Palermóban, melly két senatusnak czélúl tűzetett: törvényjavaslatokról 's javításokról valamint a' státusádósság' törlesztéséről is gondoskodni; de azok csak 1824-ben léptek életbe, 's akkor is megváltoztatott számmal (Nápoly' számára 16, Sziczilia' számára csak 8) 's hatások felette csekély volt, úgy hogy azóta is a' monarchiai uralkodást egészen korlátlannak tekinthetni. Központi hatóságok: 1) Státustanács, a' királynak elnöksége alatt; 2) státusminiszterium avvagy minisztertanács, mellynek tagjai az elnökön kívül 8 miniszterstátustitoknok: a' külügyek', a' belügyek', a' közönséges rendőrség', az igazságszolgáltatás és kegyelemtárgyak', az egyházi ügyek', a' financziák', a' katonai és tengeri ügyek', és végül a' szicziliai ügyek' számára. A' királyi ház' és vitézrendek' miniszteriuma meg van szüntetve 's ügyeinek egy részével a' főudvarmester megbízva. Harmadik főhatóságúl 1837-ig a' szicziliai kormány avvagy státusminiszterium állott fen, mellyben a' főkormányzó és státustitoknok az illető miniszter-státustitoknokkal együtt Sziczilia szigete' beligazgatásának minden ágaiban a' király' és státusminiszterium' helyét pótolta, mi által a' sziget Nápolytól egészen függetlenül kormányoztatott. Azonban egy 1837-diki november' 10-dikén költ királyi decretumnál fogva a' szicziliai külön státusminiszterium meg van szüntetve 's Sziczilia' kormányzása, különböző ágazatiban a' nápolyi státusminiszteriumnak alárendelve; úgy hogy jelenleg Sziczilia az egész országhoz csak tartomány' viszonyaiban áll. A' szicziliai főkormányzó' hivatala meghagyatott ugyan, de egyúttal függésbe is tétetett a' nápolyi státusminiszteriumtól. A' főkormányzó' oldalához egy 4 tagból álló titkos tanács csatoltatott. Midőn a' főkormányzó nápolyi születésű, akkor a' titkos tanácsosoknak szicziliaiaknak kell lenni; és megfordítva mikor amaz szicziliai, a' tanácsosoknak nápolyi születésűeknek kell lenni. Az igazságszolgáltatás végett egy főtörvényszék áll fen Nápolyban és egy hasonló Palermóban. Polgári- vagy egyházi hivatalokat mindenik királyságban külön csak benszülöttek viselhetnek, az udvari hivataloknak $^1/_4$ része szicziliaiakkal és $^3/_4$ része nápolyi születésűekkel töltetik be.

Rendek' különbsége: 1. Nemesség, Nápolyban felette számos régi, 's a' franczia uralkodás alatt felvergődött új nemesség; Szicziliában fő- és számos köznemesség, hitrebizottságok által gazdagon dotálva, de hűbéri jogok nélkül. Nemességi czímek: Principe, Duca, Marchese, gróf, báro; 2. Egyházi rend, mellynek mentességei 's kiváltságai meg vannak szüntetve; 3. Polgárság, városokban lakó 's gyakran földbirtokban is gazdag; 4. Parasztság, mint Olaszország' többi részeiben többnyire haszonbérlő vagy majoros.

2. Király. Capeti törzsök, ujabb vagy is spanyol Bourbon ág; jelenleg II. Ferdinand. — Czíme: Két Sziczilia, Jeruzsalem' 's a' t. királya: spanyol infant; Parma, Piacenza, Castro 's a' t. herczege; Toscána' örökös nagyherczege. A' trónörökös: calabriai herczeg. Lak: Nápoly. Kastélyok: Portici és Caserta. Udvari tisztség: fényes és öt istápra oszló, a' főudvarmester', főkomornyik', főistállómester, fólovászmester 's végül a' királyi gyóntató 's alamizsnár elnöksége alatt.

Vitézrendek: *a)* Sz. Konstantin' rendje (hihetőleg a' Komnenoktól a' keleti birodalomban 1190 körül alapítva, 1699 Parmának átengedve, spanyol infant Károlytól, Nápolyba átvíve 's 1758-ban megnyítva), 3 osztálylyal; *b)* Sz. Január' rendje 1738 III. Károlytól alapítva, az országnak legbecsesebb rendje; *c)* Sz. Ferdinand' érdemrendje, 1799 alapítva 's 1800 legelőször kiosztva, 3 osztálylyal; *d)* Sz. György' visszakapcsoltatási rendje, a' franczia uralkodás alatt Bonaparte Józseftől 1808-ban alapított nápolyi, 's a' Ferdinandtól 1815-ben két Sziczilia' országának közös becsület intézeteül elismert rend' helyébe, katonai érdemek' számára, 1819-ben ugyan is Ferdinandtól alapítva; *e)* I. Ferencz' rendje (az e' nevű megholt királytól 1829-ben alapítva, az országnak egyetlen polgári érdemrendje).

3. Státusjövedelem. A' bevétel 1835-ben 26,100,147 ducati = 43,500,000 pforintot tett, és ugyan ennyit a' kiadás is. A' kiadások között a' financziák' miniszteriumára 14,353,764 ducati esik, a' hadminiszteriumra ellenben 7,200,000 ducati. A' bevétel' rovatába itt Sziczilia' részéről csak azon sommák számíttattak, mellyek a' helybeli kormány' szükségeinek fedezése után fenmaradnak. Ha pedig a' bevételbe a' sziget' kormányzásának költségei is betudatnak, úgy az összes bevétel mintegy 30 millió ducati = körülb. 50 millió pforintra rúg. Nápolyban a' szilárdított státusadósság 103,440,000 ducati, azaz mintegy 170 millió pengő forintra megy; mikhez még egy függő adosság is járúl. Szicziliában a' szilárdított adósság 6,128,000 ducati, azaz körülbelől 10 millió pforintot tesz.

4. Hadügy. A' szárazföldi katonaság az új szabályozás' következtében jelenleg békelábon 28,507 fő gyalogság (ezek között 4 svajczi ezred, összesen 6043 fő), 4463 fő lovasság, 3448 fő pattantyúság, 2092 fő szekeres és árkász, 1248 fő veteranus és 7859 fő gensd'armes, összesen tehát 47,617 főből, háború' idején pedig 92,732 főből áll. — Fővárak: Gaëta, Pescara, Civitella del Tronto, Capua, Siragosa, Messina és Trapani.

A' hosszabb idő óta hanyatló tengeri erő jelenleg (1835) 2 sorhajóból, 6 fregattból, 4 korvett és briggből 's végül 4 gőzösből áll, összesen 530 ágyúval. Hadi kikötő: Nápoly.

D. Történetek.

1. A' nyugoti római birodalom' enyészetán Alsóolaszországot a' keleti gothok' törzsöke lepte el, 's kormányozta fejedelmei által. A' hatodik század' közepe táján azonban sikerült a' görög császároknak Alsó-olaszországot Szicziliával együtt hatalmuk alá keríteni, 's azokat helytartójuk, a' ravennai exarchus által kormányoztatni. Az exarchusok 's az előnyomúló longobardok között tusa keletkezett, melly alatt a' kilenczedik században több független herczegség és köztársaság támadt, úgymint: Salerno, Capua, Tarent, Benevent, Nápoly, Amalfi, Gaëta. Ugyanazon időben az arabok is rohanták meg Alsó-olaszországot 's hadokoztak a' gö-

Digitized by Google

rögökkel, és I. Otto császár (967) Beneventet a' német birodalom' részére foglalta el.

2. Mármost németek, görögök és arabok harczoltak egymással e' szép tartományok' birásaért. Ez adott alkalmat normann kalandoroknak, Franczia országból a' zaklatott görög hadierőnek segítségére jöni. Sergius nápolyi herczeg Aversa vidékét adta nekik, hogy érette Capua ellen hadakozzanak. Majdan több zsákmányolni vágyó normann sereg jelent meg Alsó-olaszországban, (Ravasz) Guiscard Róbert és I. Roger', hautevillei gróf Tancred' fiainak vezetése alatt. Ezek csakhamar olly jeles katonákká képezték a' parasztokat, hogy ezeknek segítségével a' görögöket nem sokára Apuliából kiszoríthatták. Az első herczegi czímmel Apuliában és Calabriában uralkodott (1059 — 1085), I. Roger pedig, grófi czímmel, Sziczilia szigetén (1060—1101). Rogerben, Guiscard Róbert' fiában az apuliai és calabriai herczegek' vére kihalván, II. Roger (1101 óta), ki azalatt Sziczilliából az arabokat tökéletesen kipusztította (1127) családja' birtokait Szicziliával egyesítette. Hogy pedig foglalásait jog' tekintélyével felruházza, azokat a' pápától hűbérbe vevén (1130), ugyancsak a' pápától a' tengeren inneni 's tengeren túli két Sziczilia királyának neveztetett ki 's Palermóban magát meg is koronáztatta.

3. VI. Henrik császár, a' hohenstaufeni házból, II. Roger' leányát, Constantiát vette feleségül. A' normann fiág (1189) II. Vilmos, Roger' unokájában kihalván Henrik igénylé a' két ország' birtokát. A' nápolyiak azonban a' németek iránt gyűlölséggel viseltetvén, Tancredet, Roger' természetes fiát választották királyokúl 's miután az meghalt, annak kiskorú fiát III. Vilmost. A' császár ismételt táborozása következtében az országot végül elfoglalta 's a' kiskorú királyon 's párthivein iszonyú kegyetlenségeket követett el, mi által a' nemzet háza iránti gyűlölségeben csak mélyebben meggyökerezett. Nem is látott az a' hohenstaufeni ház' buktában 's Henrik' szerencsétlen nagyunokája' megöletésében (Lásd alább, 5.) mást, mint egy felsőbb hatalom által elintézett igazságos büntetést.

4. A' legközelebbi években a' nemzeti gyűlölség II. Fridrik császár', Henrik fiának dicső uralkodása által (1198—1250) némileg enyhülni kezdett; mert Fridrik lakát Nápolyban vevé 's itt egy főiskolát is alapított.

5. De a' hatalmas császári háznak szomszédsága 's kivált Fridriknek a' longobard szövetség ellen intézett törekvései a' pápai udvar' érdekeivel meg nem férvén, a' pápa Fridrik' kimúlta után, IV. Konrád fiát mellőzvén Nápolyt anjoui herczeg Károlynak adta hűbérbe. IV. Konrád szinte nem sokára (1254) meghalálozván, a' kiskorú Konradint hagyta maga után. Ennek érdekeiért Olaszországban gyámnoka 's nagybátyja Manfred harczolt, de ez (1266) a' beneventi ütközetben elesvén, Konradin maga kisérté meg öröksége' visszafoglaltatását. Ellenei által azonban elfogatván, fiatal barátjával Ausztriai Fridrikkel együtt (1268) Nápolyban lefejeztetett.

6. Anjoui Károlynak franczia uralkodása Sziczilia' lakosinak szinte visszatetszett, úgy annyira, hogy azok zendülés (szicziliai vecsernye) által szabadítnák meg magokat a' francziáktól. Szicziliába erre aragoniai III. Péter, egy hohenstaufen házbóli herczegné' (Constantia, Manfred' leányának) férje hivatott meg királyúl. Igy lett Sziczilia az aragoniai fejedelmek' egy külön ágának örökösége, 's a' spanyol örökségi háborúig a' spanyol birodalomnak része.

7. Az Anjoui ház csak a' nápolyi királyság' birtokában maradt. II. Károly (1285—1309) Máriát, V. István magyar király' leányát vevén feleségül, családja' magyarországbani uralkodásának veté meg alapját (Lásd alább Magyarországot). A' nápolyi trón az egész tizennegyedik század' lefolyta alatt az anjoui ház' birtokában maradt ugyan, de zendülések' következtében gyakori trónváltoztatásokkal 's végül Nápoly is kénytelenült (1443) egy aragoniai királyt elfogadni.

8. Ezen új fejedelemsor' elsejére, I. Alfonzra I. Ferdinand természetes fia következett. I. Ferdinand' unokája (II. Ferdinand) VIII. Károly franczia királytól, mint a' Anjou-ház' igényeinek védlőjétől, megtámadtatott, második fia (III. Fridrik) pedig XII. Lajos franczia és katholikus Ferdinand spanyol királyok által trónjától megfosztatott. E' két király az elfoglalt ország' egymásközti elosztása miatt összeveszvén, Ferdinand az egészet maga' számára tartotta meg.

9. Hiában iparkodott I. Ferencz franczia király V. Károlyt Nápoly és Sziczilia' birtokától megfosztani; sőt Károly' utódjai is, II. Fülöptől fogva II. Károlyig, maradtak e' két királyság' birtokában. A' spanyol örökösödési háború után Sziczilia rövid időre elválasztatott Nápolytól. Az utrechti békekötésnél fogva (1713) Nápoly Ausztria' birtokába jutott, Sziczilia pedig Amadé Victor Savoyi herczegnek adatott ki, mint ki II. Fülöp spanyol király' legidősb leányának férje volt. Később Amadé Victor Sziczíliát Ausztriának engedte át, helyette Szardinia szigete által kártalanítatván. Ausztria azonban mind Nápolyt mind Sziczíliát (1735) Károly spanyol herczegnek kénytelenült átadni. 'S midőn ez (1759) a' spanyol trónt elfoglalta, e' két országban IV. Ferdinand nevű harmadik fia vevé át a' kormányt.

10. IV. Ferdinandot (1792) egy franczia hájósereg kényszeríté ugyan a' franczia köztársaság elismerésére; de ő nem sokára azután (1793) Franczíaország ellenségeihez állott. Midőn Bonaparte (1796) Olaszország' többi részeit meghódította volt, Ferdinand békeért esedezett, mi (1797 oct.) meg is adatott neki. Egy évvel később (1798 nov.) Ferdinand Ausztria' 's Oroszország' megegyezésével és Mack' parancsai alatt egy hadisereget küldött Róma felé. De már decemberben Championnet franczia tábornok egy szaporított sereggel előnyomúlt 's Mack, katonáinak lázadó hangúlatától elijesztve, a' franczíáknál menedéket keresett.

11. A' franczíák erre Nápoly városát (1799-diki januarban) megvették, mire a' királyi család Szicziliába költözött. A' parthenopei (Parthenopétól, Nápoly' régi nevétől) köztársaság azonban, midőn Macdonaldnak a' franczia hadisereggel Felső-olaszországba vonúlni kellett, ismét megszünt. Nápoly (junius' 29.) Ruffo bibornoktól egy calabriaiakból 's egyéb királybarátokból képzett hadisereg által, az oroszok 's törököknek tengereni együttmunkálkodása alatt, ostrommal megvétetett. A' lunevillei béke után (1801) Nápoly is kibékült Francziaországgal, ennek Elba szigetét, a' stato degli presidj-t és Piombinót engedvén át. Midőn azonban Napoleon (1805) Ausztriával és Oroszországgal ismét háborúra kelt, IV. Ferdinand nem tarthatván meg a' kötött közönösségi szerződést, egy orosz-angol sereget fogada be birodalmába. Miért is őt azon sors érte, hogy tengeren inneni királyságától megfosztatván helyette Bonaparte József, ki (1806 febr.) Nápolyt majdnem minden ellentállás nélkül elfoglalta, neveztetnék ki bátyjától, a' franczia' császártól nápolyi királynak. Bonaparte József' helyéhe (1808) Napoleon' sógora, Murat lépett. Ez (1814) a' régi rend' helyreállítására szövetkezett hatalmakhoz csatlakozván', trónját mindenképen fentartani igyekezett. Midőn azonban (1815), Napoleonnal hihetőleg egyetéstésben, Olaszországot ismét elfoglalni akarná, az ausztriaiaktól Tolentinónál megveretett 's Nápolyt jogszerű fejedelmének átengedni kénytelenítetett. Megkisértvén trónját még ugyanazon évben helyreállítani, fogságba esett és kivégeztetett (1815 october' 13.).

12. IV. Ferdinánd (1816) ismét egyűvé kapcsolá, két szicziliai királyság' nevezete alatt, tengeren inneni és tengeren túli birtokait (melly kapcsolat után magát I. Ferdinandnak nevezé), 's azon munkálkodott; hogy alattvalóinak húsz évi viszontagságok ejtette sebeit meggyógyítsa, midőn a' carbonarók' vezetése alatt katonai zendülés ütött ki, mellyre álladalmait egy ausztriai segédcsapat foglalá el. Ennek ótalma alatt a' király tengeren inneni és tengeren túli birodalmába egy rég óhajtott egyforma alkotmányt hozott be, melly által a' két ország kormányzása egyszerűsítetett 's az álladalom' önállásának alapja megvettetett. Ferdinand' fia I. Ferencz (1825) az ebbeli intézkedéseket azzal szilárdította, hogy mind Nápoly' mind Sziczilia' számára bizonyos parlamentaris jogokkal felruházott státusconsultákat léptetett életbe.

13. A' Tripolissali viszálkodások, adómegtagadás 's hajók' elvétele által okozva (1828), hadi készületre adtak alkalmak, minek vége azonban egy új conventió lett (1829 sept. 13.). Most uralkodó II. Ferdinand alattvalói' boldogítására sokat tesz. Ő a' financziák' javára mindazon fizetéseket, 's nyugdijakat, mellyek hónapjában 25 ducatinál (= körülb. 40 pfor.) többre mennek, leebb szállította, ebben önszemélyét sem kiméivén meg; a' vadászjogokat megszüntette, a' gabona' kivitelét szabaddá tette, az őrlésadót csökkentette, a' szegényekről 's a' hadisereg állapotjának javításáról lehetőleg gondoskodott. Nagylelkűsége, mellynél fogva számos politicai bűnösnek megkegyelmezett 's az ebbeli vizsgálódásokat megszüntette, nem maradt utánzás nélkül (Lásd Parmát). Sziczilia syracusai gróf Leopold által kormányoztatott külön miniszteriummal. A' palermói és catinai lázadások (1831 aug. 31. éjjel) a' legközelebbi évben elnyomattak. Folyóirások, ipart serkentő egyesületek támadtak az országban, új utak építtettek; Reggio és Nápoly között gyorskocsik és posták könnyítik a' közlekedést 's a' kiásások szorgalmasan folytattatnak. Fontos változás a' státusban vala Sziczilia' kormányzásának függetlenítése Nápoly' igazgatásától, melly 1833-ban mondatott ki, egy 1837-diki királyi decretum által azonban visszavétetett. Szicziliae úttal nápolyi tartománynak nyilvánítatott (Lásd felebb alatt az alkotmányról czikket). Tunissal viszálkodások támadtak, mert a' dei adót kivánt 's a' nápolyi lobogót becstelenitette. Ferdinand hajósereget akart ellene küldeni, mire a' dei engedvén követet küldött Nápolyba (1833 juliusb.).

Digitized by Google

Származása az uralkodó háznak.

I. (előbb IV.) FERDINAND kormányzótanács alatt 1759, nagykorú 1767, † 1825 jan. 4.

† 1807. **Maria Terezia**, 1790 *I. Ferencz*, néhai ausztriai császárnak második neje.

† 1830 nov. 8. **I. Ferencz** (Jánuar József), szül. 1777, atyjára következik 1825. Első felesége *Maria Clementina*, ausztriai főherczegné († 1802); második felesége *Maria Isabella*, spanyol herczegné, szül. 1789. (L. Spanyolorsz.)

Maria Krisztina, szül. 1779, neje 1807 óta *Felix Károly*, szardiniai királynak, 1831 óta özvegy (L. Szardiniát.)

Maria Amalia, szül. 1782, neje 1801 óta *Lajos Fülöp*, franczia királynak. (L. Franczia-országot.)

Leopold, salernói herczeg, szül. 1790, feleségül vette 1816 *Maria Clementina*, ausztriai főherczegnét. (L. Ausztr.)

Karolina Maria Augusta, született 1822.

Első házasságból: *Karolina Ferd. Luis*, szül. 1789, a' Berryi herczeg' özvegye 1820 óta. (L. Franczia-országot.)

Második házasságból: *Luis Charlotte*, szül. 1804, *Paulai Ferencz*, spanyol herczeg' neje. (Lásd Spanyolorsz.)

Mar. Krisztina, szül. 1806, 1833 sept. 29. óta özvegy spanyol királyné. (L. Spanyolországot.)

II. FERDINAND, szül. 1810 jan. 12., atyjára 1830 novemb. 8. következett; *a)* első felesége *Mária Krisztina*, szardiniai herczegné, † 1836; *b)* második felesége *Mária Terézia Isab.*, Károly ausztriai főherczeg' leánya, szül. 1816.

Károly, capuai herczeg, szül. 1811.

Leopold, syracusai gróf, szül. 1813; felesége *Mária Vict. Luiz Philiberte*, savoy-carignani herczegné, szül. 1814.

Első házasságból: *Assisi Ferencz Maria Leopold*, trónörökös, calabriai herczeg, szül. 1836 jan. 16.

Második házasságból: *Károly Lajos*, trani gróf, szül. 1838 aug. 1.

Albert Mária, Castro-Giovanni grófja, szül. 1839 sept. 17.

Alfonso Mária József Albert, casertai gróf, szül. 1841 mart. 28.

Maria Antonia, szül. 1814, toscánai nagyherczegné.

Antal, leccei gróf, szül. 1816.

Mária Amália, szül. 1818, neje 1832 óta *Sebastian*, spanyol infantnak.

Mária Karolina, szül. 1820.

Terezia Krisztina Maria, szül. 1822.

Lajos Károly Maria József, aquilai gróf, szül. 1824.

Paulai Ferencz Lajos Emmanuel, trapanai gróf, szül. 1827.

AZ JONIAI SZIGETEK' KÖZTÁRSASÁGA.

A. Földje.

1. Fekvése és alkotó részei. Az egész álladalom hét szigetből áll, úgymint: Korfu, Paxo, Santa Maura, Ithaka, Cephalonia, Zante és Cerigóból. E' szigetek az ioniai és aegéi tengerekben feküsznek, europai Törökország' nyugoti partjának hosszában Morea' déli csúcsáig, a' keleti hosszaság' 37° 40′ — 40° 46′ között: csoportokra osztván azokat *a)* a' szél. 39° alatt Korfu és Paxo; *b)* a' 38 és 37° alatt Sta. Maura, Ithaka, Cephalonia és Zante; *c)* a' szélesség 36 foka alatt végül Cerigo.

2. Földje. Hegyes és meszes volta valamint folyóvizek' hiánya miatt száraz: Zantén vulkáni eredetnek kétségtelen nyomai, miért is erős földingások; egyébiránt felette termékeny. A' legmagosabb hegyek Cephalonia' szigetén, mellyek egy 4000' magos láncot képezven **fekete hegyek**nek neveztetnek. Cerigón csepkőbarlang. A' partok sziklahátaktól vétetnek körül és biztos horgonytelepül szolgálnak. A' vizek' folyása sokkal rövidebb mintsem hogy folyamok képződhetnének; Korfun azonban némelly nagyobb patak (a' Messongi péld; ki torkolata előtt hajózható).

3. Égal. Átaljan szelíd, Korfu és Cerigo szigetein éjszaki és keleti szelek miatt változékony; többnyire egészséges, Sta Maurát kivéve, hol posványok' és az artai tengerből' kigőzölgései a' levegőt egészségtelenné teszik.

4. Nagysága.

1. Korfu	10	□mfd.
2. Paxo, az Antipaxo nevű lakhatlan sziklásszigettel	1½	»
3. Santa Maura a' Megalonisi és Sessola sziklásszigetekkel	5	»
4. Ithaka, Kalamo, Atako és Megannis szigeteivel	3	□mfd.
5. Cephalonia	16	»
6. Zante a' két strophad szigettel (Strivali)	5½	»
7. Cerigo, Cerigetto és Portival	4½	»
Összesen	45½	□mfd.

5. Terményck. *a)* Ásványok. Építő- és malomkőveken (Korfu és Paxo szigetein) és agyagon kívül alig találtatik haszonvehető ásvány. Márvány 's kőszén nem hiányzanak, de nem is használtatnak. Zantén régtől fogva híres **szurokforrások** (évenként körülbelől 100 hordó, melly hajók' betapasztására használtatik); bőséges **ő b ö l s ó**mosások a' partokon (400 font tengervízből mintegy 320 font sót nyernek).

6. Növények. **G a b o n a**, de a' nagy szárazság miatt nem elegendő. — **B o r** és aprószőlő (Zantén évenként 10,000 tonna, Cephalonián 35,000 hordó bor terem). — **Malozsa** kivált Cephalonián és Zantén (évenként mintegy 110,000 mázsa). — **O l a j b o g y ó**, nevezetesen Zante, Korfu és Cephalonia szigetein (évenként körülbelől 400,000 mázsa kisajtoltatik); ezeken kívül pamut és nemes déli gyümölcs. — **Fa** (Korfun tölgy és némelly erdőfa), egészben fahiány.

c) Állatok. **L ó** és **s z a r v a s m a r h a** nem elegendő. **O s z v é r** teherhordásra alkalmas. — **J u h** és **k e c s k e** Cerigón meglehetős számmal. — **H a l**, számos a' partokon, de kevessé használva; Zantén tengerieb- fogás. — **S z a r n y a s v a d** (a' cerigói fűrj híres). — **S e l y e m b o g á r** és **m é h** csak Cephalonián és Cerigón.

B. Lakosai.

1. Származás. A' főtömeget véve **g ö r ö g ö k**, újgörögül beszélők. Olaszok csak a' fővárosokban és a' nemes csa-

Digitized by Google

ládok között, nyelv, szokások és ruházat által amazoktól különbözők, számmal mintegy 8000-en; zsidó körülbelől 5000, kik nagyobb részint Korfu és Zante városaiban laknak.

2. Népesség. Az egész szigetálladalom (1834) 205,567 lakost számlál, mellyből esik:

Korfura	69,930	lakos
Paxóra	5,284	»
Sta Maurára	18,045	»
Ithakára	9,674	»
Cephaloniára	57,174	»
Zantéra	36,840	»
Cerigóra	8,620	»

A' legnépesebb szigetek Korfu és Zante, amaz 6993 ez 6698 lakossal egyegy □mfre; utánok következnek Sta Maura, Cephalonia, Paxo és Ithaka, 3000 lakosnál, egyegy □mf. többet számlálók. Az összes szigetcsoport csak 7 várossal bír. Fővárosoknak, minthogy a' kormány' organumai bennök székelnek, tekinthetők: Zante (város) 19,000 lak., Korfu (város) 15,650 l., Amaxichi (város, Sta Maura nevű várral) 5500 l., Argostoli (Cephalonia) 4175 l., Vathi (Ithaka) 2000 l., Porto Gai (Paxo) 1640 l. Capsali (Cerigo) 1280 lakosokkal. E' hét városon kívül találtatik még 17 mezőváros és 357 falu.

3. Ipar és kereskedés. A' lakosok' műipara majdnem csak egy kis pamut- és selyemszövésre, szőnyegcsinálásra (kecskeszőrből), szappankészítésre és szeszégetésre terjed. Az olaj- és malozsatermesztés számos kezet foglalkodtat; a' bortermesztés és halászat kevesbé gyakoroltatnak, mint amannak a' földminőség és égal, emennek pedig a' haldús tengeri fekvés kedvezni látszanak. De azért igen jól használják az ioniaiak jeles révszéleiket 's kikötőiket kereskedésre. A' faolaj, aprószőlő, malozsa, só és szappan' kivitele nyereséges 's majd helyre üti szarvasmarha-, fa-, gabona-, gyarmati és gyárterményekbeli szükségöket. Ez utolsók a' bevitel' főbb rovatait teszik. A' kikötők és révpartok a' brit korona' tulajdonai. A' belkereskedést ujabb időkben a' britek jeles utak' építése által élénkítették. — Számoló pénz: dollar avvagy Spanyol piaszter = 2 pfor. 3⅓ kr.; Cerigo szigetén török piaszter (40 párából álló) = 17 kr. ez. pénz.

4. Vallás. Uralkodó a' görög vallás, mellynek hívei a' lakosságnak ⁶⁄₇ részét teszik. Az egyházi kormányt viszi egy érsek (Cephalonián) három püspökkel és több protopopával. Hasonjogokkal él vele a' görög egyesült egyház egy érsek alatt (Korfun), három püspökkel és 31 klastrommal.

5. Tudományos intézetek. A' tudományok még mindég nagyon el vannak hanyagolva. Ujabb időkben (1818) Korfu városában egyetem alapíttatott, melly 1826-ban 211 tanítványtól látagattatott. Azonban ezen tanítóintézet alig hasonlítható valamelly középszerű collegiumhoz, miért is az ioniai ifjú, ki magosabb tudományos kiképzés után vágyik külföldi egyetemekre kénytelen vándorolni, mellyek közül rend szerint vagy Pisa, vagy Bologna, vagy Padua választatik. Az ioniaiak legörömestebb az orvosi tudományokra adják magokat, miért is török városokban számos ioniai születésű orvosra talál az ember. A' korfui papnevelő-ház egyike azon kevés jelesebb intézeteknek, mellyek ujabb időkben létrehozattak. Zantéban és Korfuban lyceumok avvagy gymnasiumok vannak. A' népnevelésről még nem gondoskodott a' kormány, 's azon oktatás, mellyben tudatlan papok részesítik a' népet, épen semminek sem veendő.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Aristocratai és respublicai, brit ótalom alatt. A' törvényhozó testület 40 tagból áll, 's ezek öt öt év' lefolyta után nemes választóktól, mellyeknek kivétel nélkül Possidenti azaz földbirtokosoknak kell lenni, újra választatnak. A' törvényhozás fölött egy Korfu városában székelő brit lordfőbiztos őrködik, kinek jóváhagyása bélyegzi a' törvényhozó testülettől elfogadott indítványokat törvénynyé. A' végrehajtó hatalom egy szinte Korfu városában székelő senatustól gyakoroltatik, melly senatus öt senatorból, egy elnökből és egy státustitoknokból áll (a' senatorokat a' törvényhozó testület saját kebléből választja és pedig Korfu, Cephalonia, Zante, Santa Maura szigeteiből egyet egyet, és a' többi szigetekből összesen szinte egyet). Az elnök (ki fenség' czímével él) a' benszülött nemesség kebléből az angol királytól neveztetik ki. — Azonkívül minden szigetnek saját helybeli kormánya, polgári, fenyítő és kereskedési itelőszéke van, melly utolsóktól a' perek a' korfui főtörvényszék elejbe vitetnek. Külügyekben Nagybritannia képviseli a' köztársaságot. Az ioniai szigetek és Malta' számára 1818 a' brit kormánytól egy külön új vitézrend alapíttatott, a' Sz. György és Sz. Mihály' rendje.

2. Rendek' különbsége. 1) Nemesség, nagy kiváltságokkal felruházott 's majd kirekesztő tulajdonosa a' földnek, a' mesterségekkeli foglalkodást megvető, de egyedüli részese a' kormányhivataloknak és főbb papi méltóságoknak. — 2) Polgárság mesterségeket és művészeteket gyakorló, Zante és Korfu szigetein csekély befolyással a' kormányzásba. — 3) Parasztság személyre nézve szabad, de úgy mint Olaszország' több részeiben, többnyire csak bérnöke vagy majorosa azon földnek, mellyet mível.

3. Státusjövedelem. 1834-ben 200,846 font sterling folyt az országos kincstárba, mellyet egy a' lord-főbiztos által kinevezett főtárnok kezel. A' kiadások nem érvén fel a' jövedelem' összes sommájával, 1834-ben egy 34,275 font sterlingnyi fölösleg maradt.

4. Hadierő. Ezt Nagybritannia tartja, mint a' melly a' szigetstátus' védelmét magára vállalta. Nagybritanniának a' szigeteken egy körülbelől 4000 főnyi őrserege van, mihez még 1600 fő belföldi katonaság járúl. A' köztársaságnak egy pár fregattja is van. — Korfu egyébiránt a' brit tengeri erőnek főállomása a' középtengeren, bő fegyvertárral és jeles várerősítményekkel.

D. Történetei.

E' szigetek' [viszontagságai Görögország' legrégiebb történeteibe szövődnek. Nagyobb része azoknak, az egy Cephalonia' kivételével, már Homer' és kortársai' irataiban fordúl elő, ámbátor többnyire más nevezetek alatt. Korfu akkoron Corcyrának neveztetett ('s rajta a' Homertől dicsőített Alkinoos' kertjei valának), Paxo Ericusának, Santa Maura Leucadiának (hol a' Sappho' öngyilkossága által elhiresült leucadiai szikla), Zante Zakynthosnak, Theaki Ithakának (ez Ulysses' hazája, melly csak ujabb időkben nyeré vissza a' britek által régi classicus nevét), Cerigo Cythereanak (hol Venus Uraniának legrégibb temploma állott, a' mellytől vette Venus a' költők' kedvencz Cythera melléknevezetét). E' szigetek azon régi időkben ugyanannyi köztársaságokat képeztek, 's Görögország' sorsában részesűlvén majd Nagysándornak, majd a' rómaiaknak hódoltak, utóbb pedig a' byzantiumi császársághoz kapcsoltattak. A' keleti birodalom hanyatlásnak indúlván, a' 13 században Korfu szigetét a' nápolyi királyok foglalták el, kik azt később a' tizennegyedik században (1386) a' középtenger' urainak, a' velenczeieknek kénytelenültek, pénzbeli káratlanítás iránt kiadni. Korfu szigetét birván, a' velenczeieknek könnyű vala hatalmokat a' többi szigetekre is kiterjeszteni; Zantét és Cephaloniát e' sors 1433-ban érte, a' többi apró szigetek később foglaltattak el. A' köztársaság e' szigeteket Provveditorok által kormányoztatta, és nem volt hatalom, az ozmánokat kivéve, melly ellen azokat védnie kellett volna. A' velenczei köztársaságnak megszüntetése után 1796 e' szigetek különös jelentőséget nyertenek. Ugyanis a' velenczei szárazfölddel együtt először a' francziák' hatalmába kerültek. Később 1799 egy orosz-török egyesült hajósereg által el-

Digitized by Google

Digitized by Google

AUSZTRIAI MONARCHIA
Geographiai mérföldek
0 5 10 15 20
Párizsi hosszak
Mértek 1:2000
BÉCS
Mértek 1:4000
OLASZORSZÁG
ADRIAI TENGER
TRIESZTI RÉVPART
Digitized by Google

foglaltatván, Pál csaszártól „hét egyesült sziget' köztársasága“ czím alatt önálló státussá emeltettek, melly notabilisai általkormányoztatván a' magos porta' ótalma alatt állott. 1707-ben a' francziák kiadatásokat erőszakolván, e' szigetstátus Francziaországtól függő alkotmányt nyert. Francziaország e' fölött számos katonaőrséggel is kivánta e' szerzeményt biztositani. E' fordulat által a' szigetek a' britek' részéről hódítási tárgygyá lettek 's el is foglaltattak azok a' tengeri háború folyama alatt a' párizsi békekötésig, az egy Korfu maradván meg Francziaország birtokában. A' párizsi békekötéskor Francziaország e' szigetek' birtokáról lemondván azok köztársasági önállásokat ismét visszanyerték. Később (1815 nov.) egy Anglia, Oroszország és Ausztria közötti szerződésnél fogva angol ótalom alá jutottak. Következett az új alkotmány, brit befolyás alatt 1818 januarius 1. életbe léptetve. Egyébiránt a' brit igazgatásnak a' hellen szabadságszeretet és ioniai gőg ellenében gyakran nehézségekkel kell vala küzdenie. A' görög nemzet' fellázadása a' török elnyomás ellen (1821 octoberben) Zantén mozgalmakra ada alkalmat, melly mozgalmak csak fegyveres erővel csillapittattak. A' szigetek' lakosi meg nem szünvén Görögország' politicai érdekeihez hajolni, sőt a' parlament is az ioniai köztársaságnak Nagybritanniától függetlenitését tűzvén ki magának czélúl, 1834 april 28. a' brit titkos tanácstól parancs bocsáttatott ki, mellynél fogva az ioniai parlament eloszlattatott. — Pénzek' szabályoztatása 1833-diki majus' 7.; nemzeti bank' alapitása 1837.

AUSZTRIAI ÖSSZES MONARCHIA.

A. Földje.

1. Fekvése és határai. Az ausztriai összes monarchia, Dalmátországnak két darabocskáját kivéve, egy összefüggő egész test, melly a' keleti hossz. 26° 12′ — 44° 18′ és az éjszaki szélességnek 42° 10′ — 51° 5′ között fekszik. Legnagyobb kiterjedése hosszaságban 184, szélességben 145 geogr. mf. Határai éjszak felől: Szászország, Poroszország, Krakó' köztársasága és Lengyelország; kelet felől: Törökország, az ádriai tenger, az egyházi birodalom, Modena és Parma; nyugot felől: Szardinia a' Lago maggioré-val, Svajcz, Liechtenstein és Bajorország a' kosztniczi tóval (Bodensee). Az egész álladalom' határvonala avvagy kerülete 1153 (Springer szerint csak 1149′/,) geogr. mfre terjed, mellyből nyugot felől Bajorországra 128$^{9}/_{10}$, a' kosztniczi tóra 9′/$_{4}$, Liechtenstein és Svajczra 73$^{7}/_{10}$; délnyugot és dél felől az olasz státusokra a' Lago maggiore és Ticinon 93, a' Pón és száraz határokon 44′/$_{4}$, az ádriai tengerre a' Pó' torkolatától (a' Gorotorkolattól) fogva Budua alá, a' kisebb görbületeket nem is számitva, 254′/$_{5}$ (Springer szerint 265); dél és délkelet felől a' török birodalomra 334′/$_{3}$; éjszakkelet felől Oroszországra (Lengyelország nélkül) 81$^{9}/_{10}$; éjszak felől Lengyelországra 59$^{3}/_{5}$, Krakóra 11′/$_{2}$; Poroszországra 84 's végül Szászországra 52′/$_{2}$ geogr. mf. esik.

2. Alkotó részei. Historiailag és földiratilag az ausztriai összes monarchia jelenleg a' következő részekből áll: Magyarország, Horvátország, Erdély és Végőrvidék (melly öt rész együtt véve a' magyar tartományokat képzi, mert státusjogilag ezen részek részint társ-részint testvérországok), Ausztria főherczegsége (Felső- és Alsó-Austria), Salzburg' herczegsége, Stájerország (herczegség), Karinthia (herczegség), Karniolia (herczegség), Görz, Gradiska és Friaul (grófságok), Isztria Trieszt' vidékével, Tirolis (grófság) a' vorarlbergi urodalmakkal, Csehország, Morvaország (markgrofság), Szilézia' déli része a' Zator és Auschwitz nevű lengyel herczegségekkel (az imént nevezett 17 részek hajdan a' német birodalom', jelenleg pedig a' német szövetség' részei levén, közönségesen német tartományoknak neveztetnek), Gácsország, Lodomeria és Bukovina (lengyel tartományok' nevezete alatt egyűvé foglalva); Dalmátország, Cattaro és Ragusa vidékeivel, és a' lombard-velenczei királyság, a' hajdani ausztriai Lombardiából, Velencze' birtokából 's hajdani ausztriai Friaul' egy részéből összetéve (' s összesen mivelhogy nagyobb részök még az olasz félsziget' nyilásán fekszik, ámbár helytelenül olasz tartományoknak nevezve). — Kormányzás' tekintetéből e' részek, a' katonai végvidéket kivéve, következő guberniumokra avvagy kormánymegyékre osztatnak: 1) Magyarország Tót- és Horvátországgal együtt (mik égyébiránt mind kormányzás' mind törvényhozás' tekintetében nemcsak a' többi egyes tartományoktól, hanem azoknak összeségétől is tökélelesen függetlenek); 2) Erdélyország (melly szinte független törvényhozással és kormánynyal bir); 3) Alsó-Ausztria; 4) Felső-Ausztria Salzburggal együtt; 5) Stájerország; 6) a' laibachi kormánymegye (Karinthia és Karniolia); 7) a' trieszti kormánymegye avvagy német partvidék (Görz, Trieszt, Isztria); a' laibachi és trieszti kormánymegyék 1816 óta együtt Illyria' királyságát teszik: 8) Tirolis (Vorarlberggel együtt); 9) Csehország; 10) Morvaország, Felső-Sziléziával együtt; 11) Gácsország, Lodomeria és Bukovinával; 12) Dalmátország; 13) Lombardia; 14) Velencze. E' részek közül a' déli határvonalon fekszik: Erdélyország, Végőrvidék, Dalmátország, a' magyar partvidék, a' trieszti kormánymegye és a' lombard-velenczei királyság; a' nyugoti határvonalon: Lombardia, Tirolis, Felső-Ausztria, Salzburggal 's Csehországgal; az éjszaki határvonalon: Csehország, Moravia, Sziléziával és Gácsországgal; a' keleti határvonalon végül: Gácsország, Bukovina és Erdélyország. Magyarország, Tót- és Horvátországgal együtt, azután Alsó-Ausztria, a' laibachi kormánymegye (Karinthia és Karniolia) 's Stájerország az összes birodalom' közepén feküsznek. — Balbi Europának központját Varsótól valamivel nyugot felé helyezi, 's e' központon keresztül délvonalt húzván, Europát keletire és nyugotira osztja. Nevezetes körülmény az, hogy e' délvonal az ausztriai összes birodalmat szinte két részre osztja, nyugotira és keletire; de nemcsak ezt, hanem magát a' magyar részeket is, a' mondott délvonal épen Pest mellett húzódván el. E' tisztán geographiai szempontnál fogva egészen keletiek csak az orosz és török birodalmak, mellyek a' kelet' éjszakát és delét képviselik; csak részben keletiek hajdani Lengyel- és Magyarország. Valamint tehát Magyarország 's vele az összes ausztriai monarchia geographiailag mintegy közvetítője a' keletnek és nyugotnak, úgy más részről szinte közvetítője a' kelet' éjszaki és déli birodalmainak is. Springer az ausztriai összes birodalom' központját Pest' tájékán találja.

Az elősorolt részek ismét következőleg osztatnak fel:

1) Magyarország szélesebb értelemben véve, és pedig:

a) Magyarország szükebb értelemben véve (Hossz. 33° 45′ — 42° 41; Szél. 44° 43′ — 49° 34′), öt kerületben azelőtt 49 vármegyével 's 4 kisebb kerülettel, az 1836-diki országgyülés óta azonban, miután Erdély' némelly részeinek törvényes visszacsatoltatása kimondatott, 52 vármegyével és 5 kerülettel:

A. (Délnyugoti azaz) Dunán túli kerület: 11 vármegye,

Digitized by Google

úgymint: *a)* a' Dunán É. D. felé: Moson, Győr, Komárom, Fejér, Tolna, Baranya; *b)* a' nyugoti határon, szinte É. D. felé: Sopron, Vas, Zala, Somogy; *c)* a' kerület' közepén 's a' Balaton taván: Veszprém.

B. (Éjszaknyugoti azaz) Dunán inneni kerület; 13 vármegye, úgymint: *a)* a' Dunán É. D. felé: Pozsony, Esztergom, Pest (Pilis és Solth), Bács (Bodrog); *b)* a' Karpatokon Ny. K. felé: Nyitra, Trencsén, Turócz, Árva, Liptó; *c)* közepén É. D. felé: Zólyom, Bars, Hont, Nógrád.

C. (Éjszakkeleti azaz) Tiszán inneni kerület; 11 vármegye: *a)* É. K. felől a' Karpatokon: Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg; *b)* D. felé a' Tiszán: Ugocsa, Abaúj, Borsod, Heves; *c)* a' kerület' közepén: Gömör, Torna.

D. (Délkeleti azaz) Tiszán túli kerület (az erdélyi vármegyék' visszacsatoltatása után) 14 vármegye: *a)* K. felé a' felső Tiszán: Marmaros; *b)* a' Szamoson: közép Szolnok (1836 törv. visszacsat.), Szatmár; *c)* a' Tisza és Kőrös között: Kraszna (1836 törv. visszacsat.), Szabolcs, Bihar; *d)* a' Kőrösön: Zaránd (szinte 1836 törv. visszacsat.); *e)* a' Kőrös és Maros között, Békés, Csongrád, Csanád, Arad; *f)* a' Temesen: Krassó, Temes, Torontál (e' 3 megye együtt véve bánságnak, banatusnak is neveztetik).

E. (Déli azaz) Dráván túli kerület; 3 vármegyével; a' Dráván: Verőcze; a' Száván: Pozsega; a' Dráva és Száva között: Szerém.

b) Horvát- és Tótország (Hossz. 32° — 34° 33′; Szél. 45° 10′ — 46° 25′) 3 vármegyével és 1 kerülettel; a' Dráván: Varasd; a' Száván: Zágráb; közepén: Kőrös. Az ádriai tengeren: a' magyar partvidék.

c) Végőrvidék (Hossz. 32° 27′ — 44° 4′; Szél. 44° 7′ — 47° 36′). Ny. K. felé: horvát, szerémi, bánáti és erdélyországi végvidék.

2. Erdélyország (Hossz. 40° — 44° 4′; Szél. 45° 12′ — 47° 42′) miután tőle 1836 óta Középszolnok, Kraszna, Zaránd vármegyék és Kővár vidéke elszakasztattak, 8 vármegye, 5 székely szék, 9 szász szék, 3 kerület (1 magyar: Fogaras vidéke és 2 szász: Besztercze és Brassó vidéke).

a) Magyar vármegyék: 1. a' Szamosan É. D. felé: Belső-Szolnok, Doboka, Kolos; 2. a' Maroson É. D. felé: Thorda, Alsó-Fejér, Hunyad; 3. a' Maros és Nagy-Küküllő között: Küküllő; 4. az Alután (szász- és székely-székek közé is elszórva): Felső-Fejér.

b) Székelyek' székei: 1. a' Maroson K. Ny. felé: Csik, Maros, Aranyos; 2. a' Nagy-Küküllőn: Udvarhely; 3. az Alután: Háromszék.

c) Szászok' székei a' Nagy-Küküllő és Aluta között: Kőhalom, Segesvár, Nagy-Sink, Medgyes, Új-egyház, Szeben, Szerdahely, Szász-Sebes, Szászváros.

3. Alsó-Ausztria (Hossz. 32° 5′ — 34° 44′; Szél. 47° 25′ — 50° 1′) 4 kerületre avvagy negyedre (Viertel) osztva: *a)* a' Duna' jobb partján: a' bécsi erdőn fölül és a' bécsi erdőn alól; *b)* a' Duna' bal partján: Menyhérthegyén fölül és Menyhérthegyén alól.

4. Felső-Ausztria Salzburggal együtt (Hossz. 29° 44′ — 32° 39′; Széless. 46° 57′ — 48° 46′) 5 kerületre osztva: *a)* Malom kerület (a' Duna' bal partján, egy kis része a' Duna' jobb partján is ott, hol a' Traun a' Dunába szakad); *b)* Traun kerület (az Enns és Traun között); *c)* Hausruck kerület (a' Traun' balpartja és Duna között); *d)* Innkerület (az Inn jobb partja és Duna között); *e)* Salzachkerület (a' Salzachon).

5. Stájerország (Hossz. 31° 11′ — 34° 4′; Széless. 45° 54′ — 47° 50′) 5 kerülettel: *a)* a' Murán: Judenburgi, Brucki, Graeczi; *b)* a' Dráván: Marburgi; *c)* a' Száván: Czilleji.

6. Illyria (Hossz. 30° 19′ — 33° 29′; Széless. a' szigetekkel együtt 44° 25′ — 47° 7′) és pedig É. felől: *a)* a' laibachi kormány 5 kerülettel: Villachi, Klagenfurti, Laibachi, Adelsbergi; *b)* D. felől a' trieszti kormány, 's ebben Trieszt vidéke és 2 kerület: Görzi és Isztriai avvagy Mitterburgi.

7. Tirolis (Hossz. 27° 11′ — 30° 17′; Széless. 45° 37′ — 47° 44′) 7 kerület: *a)* É. felől: Vorarlbergi, Felső-Innvölgye, Alsó-Innvölgye; *b)* DK. felől: Pusztervölgyi az Etschen; *c)* DNy. felől: Trienti, Roveredói.

8. Csehország (Hossz. 30° — 34° 26′; Széless. 48° 33′ — 51° 5′) Prága városán kívül, melly külön kormánykerületet képez, 16 kerület: *a)* ÉNy. — DNy.: Leitmeritzi, Saatzi, Elbogeni, Pilseni, Klattaui, Prachini (Piseki), Budweisi; *b)* DK. — ÉK.: Tábori, Csaszlaui, Chrudimi, Königgraetzi, Bidschowi, Bunzlaui; *c)* az ország' közepén: Rakonitzi (az Eger és Moldau között); Beraui (a' Beraunka és Moldau között); Kaurzimi (a' Moldau és Elbe között).

9. Morvaország és ausztriai Szilézia (Hossz. 32° 48′ — 36° 43′; Széless. 48° 41′ — 50° 25′) 8 kerület: *a)* a' Moraván: Olmützi, Preraui (Weisskircheni), Hradischi; *b)* a' Thayán: Znaimi; *c)* az Iglaván: Iglaui; *d)* a' Schwarzán: Brünni; *e)* ÉK. a' Szudétokon (Szilézia): Troppaui, Tescheni.

10. Galliczia avvagy Gácsország (Hossz. 36° 34′ — 44° 18′; Széless. 47° 10′ — 50° 50′) 19 kerület: *a)* a' Karpatok' hosszában Ny. — DK. felé: Wadowiczi, Szandeczi, Jaszlói, Szánoki, Zambori, Sztryi, Sztaniszlavovi, Kolomeái, Csernoviczi (Bukovina); *b)* a' Visztulán: Bochniai, Tarnovi; *c)* a' Szánon: Przemyszlii, Rzeszovi; *d)* a' Búgon: Zlocsovi, Zolkievi; *e)* a' Dniestren bal felől: Brzezani, Csortkovi; *f)* a' Podhorzén: Tarnopoli; *g)* az ország' közepén (a' Dniestr és Búg között): Lembergi.

11. Dalmátország szigeteivel (Hossz. 32° 14′ — 36° 41′; Széless. 42° 10′ — 44° 53′) 4 kerület és pedig É. — D. felé az ádriai tenger' hosszában: Zarai, Spalatói, Ragusai, Cattarói.

12. Lombard-Velencze (Hossz. 26° 12′ — 31° 21′; Széless. 44° 47′ — 46° 40′) és pedig.

a) Nyugoton Lombardia 9 delegatio avvagy kerülettel, nevezet szerint: a' Ticino és Adda között: Comói, Majlandi, Paviai; az Adda és Oglio között: Sondrióí (úgynevezett Veltlin vagy Valtellin), Bergamói, Lodii, Cremonai; az Oglio és Mincio között: Bresciai, Mantuai.

b) Keleten Velencze 8 delegatio avvagy kerülettel, ugymint az Etschen: Veronai, Rovigói (Polesine); a' Bacchiglionén: Vicenzai, Páduai; az ádriai tengeren: Velenczei; a' Piavén: Bellunói, Trevisói; a' Tagliamentón: Udinei (Friaul).

3. Földje. Többnyire hegyes, termékeny, többnyire dél felé vonúló völgyekkel. A' legjobb gabnaföldel dicsekednek: a' Dráván túli kerületnek nagyobb része, a' dunai kerületek' déli részei 's a' bánság Magyarországban, a' majlandi vidék Lombardiában 's a' Padua körűli vidék Velencze kormányában, továbbá a' Morava' rónasága (Marchfeld) Alsó-Ausztriában, Morvaországnak délkeleti része (kivált az úgynevezett Hanna), Csehországnak közép és keleti részei, 's végül Gácsországnak több vidékei. Terjedelmesebb síkságok: nyugoton az alpesek és Po között (Lombard-Velencze); éjszak felől a' Karpatok és Visztula között (Gácsország), végül Magyarországnak délkeleti része (É. — D. felé 50, Ny. — K. felé 66 geogr. mf.). Posványságok és lápok kivált Magyar- (a' Hanság a' Fertőtaván, az ecsedi tó a' felső Tiszán Szatmár vármegyében, a' sárrét Fejér varmegyében, az alibunári posványság a' bánságban 's a t.) és Horvátországban (a' Dráva, Száva' mentében 's a' t.), Dalmátországban, a' német partvidéken (az Isonzón), a' lombard-velenczei királyságban (az Etsch mellett, de többnyire csak az Adda, Brenta, Min-

Digitized by Google

cio és Po' kiáradásai által okozva). A' magyar posványok és lápok' területét mintegy 80 □mfre teszik. Terméketlen homokos rónaságok kivált Magyarországban (Kecskemét és Debreczen vidékein, hol egyébiránt futó homok is) egyebütt, mint péld. Csehországban (Elbeteinitz, Bohdonecz) sokkal kisebb mértékben, kavicscsal elegyes az Adda' hajdani ágya Lombard-Velenczében és Colloredo di Prato vidéke, Udinétól nyugot felé. E' posványságok és homokos vidékek teszik a' magosabb hegyhátakkal, sziklás hegyekkel 's havas csúcsokkal együtt a' terméketlen földet, mellynek területe, hozzáadván azt is, mi mint folyóvíz, házhely vagy út mivelés alá nem eshetik, az összes birodalomnak $^1/_5$ részét alig teszi.

Hegyek. Nevezet szerint az ádriai tengertől éjszak felé:

A. Alpesek; úgymint

a) rhaeti alpesek, Lombardia' síkságát Svajcztól elválasztók és Tirolist elborítók (Ortlescsúcs 12,351′, a' királyi fal 11,645′, Brenner 6360′'s az ezeni út 4163′ magos); ezektől éjszak felé

b) nori alpesek, Karinthián, Salzburgon, Stájerországon és Ausztrián keresztül nyugoti Magyarországba húzódók (Grossglockner 11,991′, Peczek 10,362′, Watzmann 9050′, Dachstein 9490′, Schneeberg Bécs mellett 6569′, Oetscher 5970′, Semmering 4416′ és útjának legmagosabb pontja 3100′); déliebb irányt tartva

c) a' karni és juli alpesek Illyrián keresztül (Terglou 9037′, Steineralpe 8400, Loibl utjával 4000′) a'

d) dinari alpesekhez (legfelebb 6000′) Dalmátországba sietnek. Éjszakkelet felé az alpesektől

B. a' Szudétok (tágabb értelemben véve) Csehországot Ny. mint cseherdő (Böhmerwald); É.Ny. mint érczhegyek; É.K. mint Iserhegység körülvevők; K. úgynevezett óriáshegyekké (Szudétok szorosabb értelemben véve) emelkedők azután D. morvaországi hegyekké alacsonúlók, legmagosabb Oriás- vagy Havascsúcsok (Riesen- vagy Schneekoppe) által is csak 5110′-ig magasúlók, a' hóvonalt sehol el nem érők. Kelet felől ezektől

C. a' Karpatok, félhold módjára (a' félhold' szarvaival a' Dunát a' széless. 48° és 45° alatt érintve) Magyar- és Erdélyországot körülövedzők 's ÉNy. Morvaországtól, É. és K. Gácsországtól és Moldavától, D. Havasalföldtől elválasztók. A' Karpatokat három nagyobb tömegre, nyugotira, keletire és délire oszthatni, mellyek közül amaz a' Lotarczától nyugotra, imezek keletre 's Erdély' déli határára esnek. Mindenik e' három tömeg közül nevezetes magosságú csúcsokkal bir, az első Szepes vármegyében Tátra nevezete alatt, az utóbbiak Erdély' határain. Szepes vármegyében a' legmagosabb csúcsok: a' lomniczi (melly hibáson késmárkinak is neveztetik) 8360′; a' Kriván 8216′, mikhez közel járúl a' jégvölgyi csúcs is (Balbi szerint a' jegyvölgyi csúcs 8219′, a' lomniczi csak 8169′'s így amannál alacsonabb). Meredeksége és kopár sziklás volta e' főcsomót általjában nevezetesebbé teszi, mint a' keletit vagy délit, ámbár ezek is birnak tetőkkel, mellyek a' Tátra' magosságát legalább elérni látszanak: Pop Ivan, Farky, Cserna-Hora, Ruszky, Petroza 's a' t. Erdélyben Bucsecs 8160, Retyezat 7980, Surul 7319, Bulislaw 7029′. Berghaus szerint a' Büdös 9000′, sőt Balbi szerint mindezeknél is magosabbak: Gyaluripi 3391′, Bihar' és Erdély' közös határán és Ruszka Polyana 8699′ Magyarország', Erdely és a' kat. végvidék' hármas határán. A' közép hegylánczok közül, mellyek a' mondott főtömegtől rendszerint dél felé lenyúlnak, említést érdemel a' Mátra Hevesben és a' zempléni hegysor, mellynek alsó része Hegyaljának neveztetik.

A' hóvonal' magossága az ausztriai hegyeken úgy a' szélességi fokhoz, melly alatt a' hegycsúcsok fekszenek, mint a' hegység' kiterjedéséhez 's keletiebb vagy kevesbé keleti fekvéséhez képest, felette különböző. A' hóvanal fölibe emelkedő jéghegyek (Gletscher) majd kivétel nélkül az alpesek' rendszeréhez tartoznak, kivált Tirolisban, Salzburg' vidékén 's Lombardia' éjszaki részén.

Vizek.

A. Tenger. Az ádriai tenger, mellynek partjai Ny., É. és K. felé félívet képeznek, négy öböllel, mellyek között a' velenczei kelet felé, a' trieszti és fiumei dél felé 's végül a' cattarói nyugot felé szélesednek.

B. Folyóvizek.

a) Duna, Würtembergából és Bajorországból (a' Hossz. 31° és Széless. 48′/$_2$° alatt) a' monarchiába lépve, és ugyanezt 130 (a' görbületeket is ide számítva 181) geogr. mérfnyi hajózható vonalban, előbb Ny.ról K. felé, azután D. felé épen közepén átszelve; jobb felől Inn (Salzach jobbról), Traun, Enns, Rába, Dráva (Mura balról) és Száva, bal felől pedig a' Morava, Vág, Gavan, Tisza *) (Szamos, Kőrös, Maros), Bega és Temes vizeivel gazdagodva, több mint 20 nagyobb várost egyesítve 's többnyire hajózható mellékfolyóival az ausztriai összes monarchiában több mint 7000 □mfnyi folyamvidékre terjedvén, végül (a' Hossz. 40° 20′ és Széless. 44′/$_2$° alatt) Törökországba siet. Azon mellékfolyamok közül, mellyek az összes monarchia határain kívül szakadnak a' Dunába, ide tartoznak még az Iller, Lech, Isar, Aluta, Szereth és Pruth, mint a' mellyek még az összes monarchiának határain belől erednek.

b) Dniesztr, a' Karpatokban (Stry-tól jobb felé) eredve, 41 mfnyi hosszú, Gácsországot Ny. és DK. felől hajózhatólag átfolyó 's innen (bal felől a' Podhorze határfolyóval) Oroszországba vonúló.

c) Visztula (Weichsel), Sziléziából Gallicziába, ennek 34′/$_2$ mf. hosszában Krakó és Lengyelország felé határát képezve, és innét Lengyelországba szökő; jobb felől a' Dunajeczczel, Wislokával és Sannal egyesül, Lengyelországban a' Buggal is, melly éjszakkelet felől Oroszországot az összes monarchiától elválasztja.

d) Odera, Morvaországból, de 11 mfnyi folyás után, még mielőtt hajózható lenne Porosz-Sziléziába megyen.

e) Elbe (jobb felől Iser, bal felől Moldau és Eger), az óriáshegyeken eredve, 44′/$_2$ mfnyi hosszaság után (minekutána Melniknél már 1500 mázsával terhelt hajók' hordására alkalmasnak mutatkozott volna) a' Szászkirályságba szakad.

f) Etsch, Tirolisból (szabályoztatása óta Botzen és Trient között), bal felől Eisakkal, mire hajózható, a' lombard-velenczei királyságon keresztül az ádriai tengerbe. Hosszasága 51 mf.

g) Po, Piemontból, déli Lombard-Velenczének 45′/$_2$ mfnyire határfolyama Modena, Parma és az egyházi birodalom felé (bal felől: Ticino, Adda, Olone, Oglio, Mincio), hajóz-

*) A' Tisza hosszaságban, melly a' kisebb görbületeket nem is tekintve 133 geogr. mf., a' spanyol, olasz és franczia tengerbe szakadó folyamokat, úgymint a' Loire-t, Tajót, Rhone-t, Duerót, Pót 's a' t. söt az Oderát is meghaladja és pedig még akkor is, ha forrását a' közvélemény szerint Marmarosban keressük, melly véleményt mi ezennel hibásnak nyilatkoztatunk. A' Tisza' igazi eredetét véleményünk szerint Besztercze vidékén, Magyar-, Erdély és Moldvaországok' hármas határán kell keresni, mert Vásáros Naményon túl mi a' Szamos' völgyét tartjuk a' Tisza' igazi ágyának, mellynek hosszasága, így vevén a' dolgot, 155 geogr. mföldre rúg — 's az Elbével vetélkedve, az europai nem-orosz folyamok közül csak a' Dunától és Rajnától elöztetik meg. Veleményünk szerint a' mostani Tiszát Marmaros megyei eredetétől fogva Vásáros Naményig kis Tiszának, a' Nagy Szamost eredétől fogva ugyanis V. Naményig Nagy Tiszának, a' Hév Szamost pedig Hév Tiszának kellene nevezni. — Hasanló anomalia létez az éjszakamerikai egyesült státusokban a' Mississipire nézve, de mellyet hatalmasabb mellékfolyójától már Missourinak kezdenek nevezgetni.

Digitized by Google

ható de nagyon sebes; négy torkolatival az ádriai tengerbe szakad; a' Goro-torkolat a' monarchia' déli határa.

h) Rajna, csak illeti 5½ mf. hosszában ÉNy. felől a' széless. 47 és 48° között a' vorarlbergi határt.

Partfolyamai az ádriai tengernek Ny.ról K. felé: Brenta, Bacchiglione, Piave, Tagliamento, Isonzo, Zermagna, Kerka, Narenta.

C. Tavak számosak, a' legnagyobbak Magyarországban: Balaton-tava (Plattensee, területe 20 □mf., posványos részeivel 24 □mf.; déli Europának ez legnagyobb tava); Fertő-tava (Neusiedlersee, hosszasága 5, szélessége 1—2 mf., területe 5½ □mf.); Palicsi tó Bács vármegyében sós vízzel; Velenczei tó Fejér vármegyében (területe mintegy 4000 hold); Olaszországban: Lago maggiore (hosszas. 9, szélessége 1 mf., tengerszin feletti magossága 755'), Lugano-, Como-, Garda-tó (hossz. 7 mf., szél. 2 mf., kiterjedése 6½ □mf.); Felső-Ausztriában az Atter-, Mond-, Traun- és Hallstädtersee 's a' t. Illyriában a' nevezetes Zirkniczi tó. A' kosztniczi tónak (Bodensee) keleti része még a' monarchiához tartozik.

D. Csatornák. Magyarországban: Ferencz' csatornája (Bács vármegyében) a' Duna és Tisza között, 1793—1802 építve, 14½ geogr. mfnyi hosszú, esése 27 láb és zsilipeinek száma 5; 1802—1818 évi közép számmal 1,100,000 mázsát vitt, 's ugyanazon időközben 10,723 terhelt és 4937 üres hajó járt rajta. E' csatorna által a' Duna-tiszai közlekedés mintegy 47 mfnyivel, azaz mintegy 3 héti úttal meg rövidül. Fájdalom! rosszúl van építve és tetemes igazításokra vár, hogy egészen el ne pusztúljon. — A' 16 (Fényes szerint 27½) mfnyi hosszú Bega-csatorna, a' Bega és Temes között, azért felette fontos, mert Magyarország' egyik legtermékenyebb vidékének (a' temesvári bánságnak) számos posványságit a' földművelésnek visszaadá. Temesváron alól hajók is járnak rajta. 1745—1760 ásták. Ezeken kívül van Magyarországban még több lecsapoló csatorna, úgymint a' Kaposi, Berzava, Alibuna, Sárvízcsatornák 's a' t. — Alsó-Ausztriában a' neustadti csatorna, Bécstől Neustadtig, hosszasága 8 geogr. mérf. — Olaszországban több részint hajózási részint lecsapoló csatorna, mellyek között a' legnevezetesebbek: Naviglio grande avvagy Castellettói csatorna, melly a' Ticinót 's az által a' lago maggiorét Majlanddal összeköti. Hosszasága több mint 26,000 öl (Springer szerint 5¼ mérf.); a' Bereguardo-csatorna, melly Castelletto mellett a' Ticinótól Bereguardóra vezet, hosszasága 9500 öl; a' paviai csatorna Majland és Pavia között, hosszasága 18,000 öl; Paderno-csatorna, az Addától Sasso di S. Michele mellett ugyanis az Addáig Rocchetta mellett, hosszasága 1300 öl; Martesana-csatorna az Addát Trezzónál Majlanddal összeköti, hosszasága 20,400 öl. — Számosabbak még a' csatornák a' velenczei kormánymegyében, mellyek közül valók a' Castagnaro (később Canal bianco és Po di Levanténak nevezve), a' Loreo-csatorna, Naviglio Cavanella, Scortico, Adigetto, Sta Catterina, Battaglia-csatorna, Bavolenta, Piovego, Brentella, Mirano 's a' t.

A' hegyek és vizekhez képest az összes monarchia' részeinek fekvése a' következő:

a) Magyarország és Erdély.

1) A' Karpatok délszaki részén, a' Duna' és Tisza' mindkét oldalán a' Száváig: Magyarország.

2) A' Maroson: Erdélyország.

3) A' Dráva és Száva között: Horvátország.

4) A' Száva és ádriai tenger között: Magyar tengermellék.

5) Az ádriai tenger' hosszában, annak keleti partján: Dalmátia.

b) Német szövetséghez tartozó részek:

1) A' Felső-Elbén a' Szudétok között: Csehország.

2) A' Moraván, a' Szudétok és Karpatok között: Morvaország.

3) A' Felső-Oderán: Szilézia.

4) A' Dunán: Felső- és Alsó-Ausztria; Salzburg a' Salzachon.

5) Az Innen és Etschen: Tirol; a' Rajnán és kosztniczi tón: Vorarlberg.

6) A' Murán: Stájerország.

7) A' Dráván: Karinthia.
8) A' Szaván: Karniolia (Laibach). } Illyria.
9) Az ádriai tengeren, E.felől: Trieszt.

Gyorsabb áttekintés végett a' 4—9 allatti tartományok, ámbár helytelenül, néha közösen régi ausztriai örökös tartományoknak (hajdan német kerületi tartományoknak) neveztetnek 's e' szempontnál fogva Alsó-Ausztriára, Bel-Ausztriára (Styria, Karinthia, Karniolia) 's Felső-Ausztriára (Salzburggal együtt) osztatnak fel.

c) Gácsország. A' Karpatok' éjszaki és keleti részén. E. felől a' Visztula' folyamvidéke; DK. felől a' Dniesztr és Pruth.

d) Olasz tartományok: Po-vidék: Lombard-Velencze.

1) Az Alpesek és a' Po között: Lombardia.

2) Az Etschen, Pón és ádriai tengeren: Velenczei kormánymegye.

4. Éghajlat. Az ausztriai összes monarchiának égalja a' geographiai helyezethez képest általjában három vidékre osztatik, melly vidékek azonban topographiai okok által kitűnőleg módosítatnak.

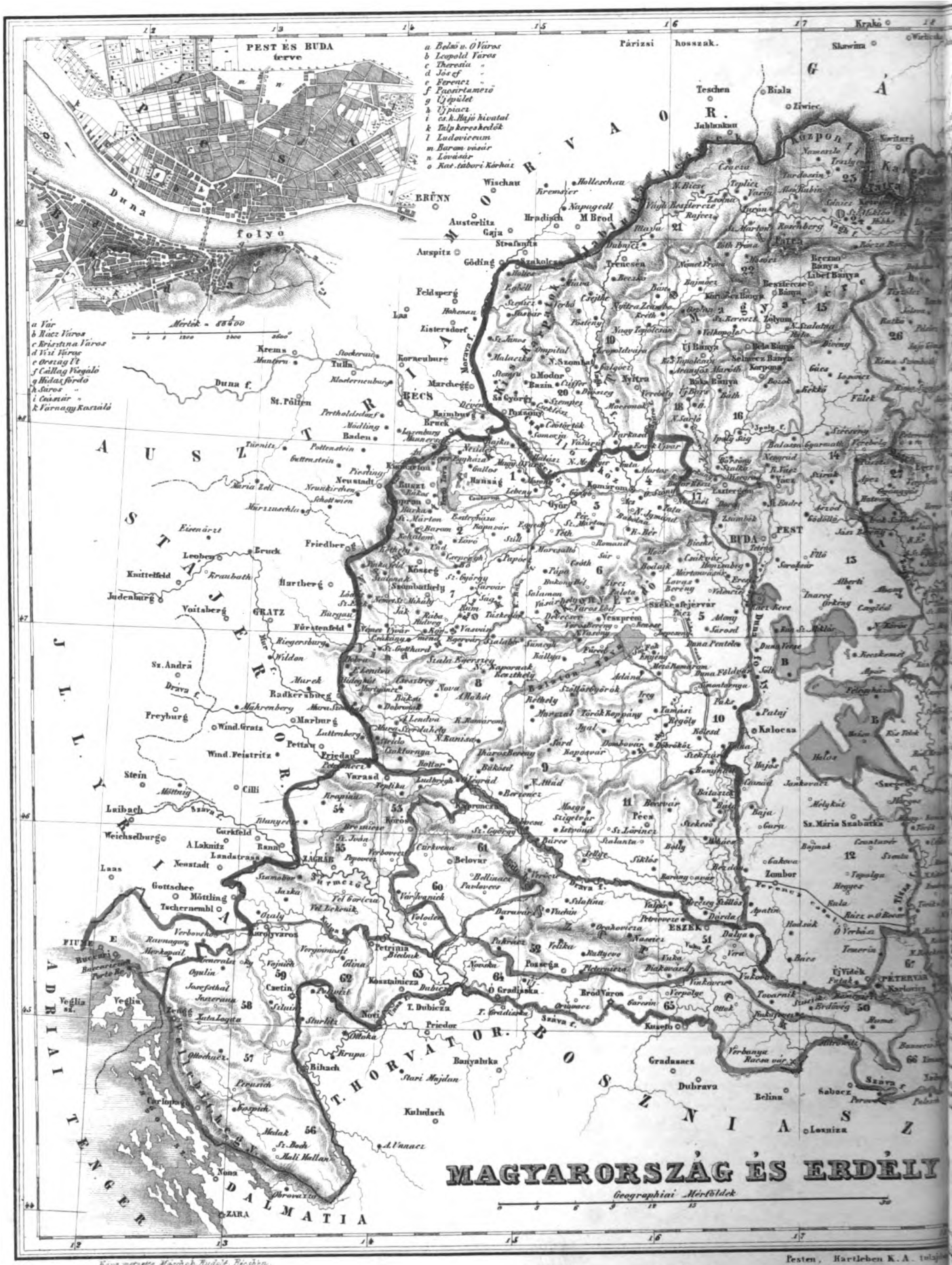
a) Déli vidék a' szélességnek 42° 10' és 46° között: Lombard-Velencze, déli Tirol és Horvátország, Dalmátia, Dráván túli kerület és katonai végvidék. A' tél rövid ugyan, de mindenütt havaz; a' tavasz és ősz kedves, a' nyár száraz. Közép hémérsék mintegy 9° R., némelly helyeken sőt egész huzamokban mindazáltal sokkal magosabb. Triesztben 12°, 5, Ragusában 11°, 8, Majlandban és Paduában 10°, 5, Fiumében 10°, 3, Trientben 10°, Temesváratt 9°, 2 R. E' vidék' nyugoti részén néha a' Scirocco is érezteti magát. A' keleti partrészek a' metsző Borától látogattatnak. E' vidéken tenyészik az olajfa, a' rizs és több déli gyümölcsnem.

b) Középvidék Széless. 46—49°. Magyar- és Erdélyország, Bukovina Gallicziának a' Karpatoktól kelet felé eső részével, Illyria, Tirolisnak legnagyobb része, Stájerország, Felső- és Alsó-Ausztria, Morvaország a' Thaya' déli részén és Csehországnak déli része. Közép mérséklete 7°, 6 R., mellyen szinte több pont és huzam fölülemelkedik. Budán például az évi közép-hémérsék 8°, 8 Mahlmann szerint csak 8°, 3, Bécsben 8°, 5 (Mahlm. sz. 8°, 4), Klagenfurtban és Kolosváratt 8°, 3, Graetzben 7°, 8, Innsbruckban 7°, 5. — Mialatt az Alpesektől elfoglalt nyugoti részén a' tél majd 6 hónapig tart, keleten (a' Karpatok' keleti tetőzetét kivéve) csak negyedévig tart az, 's az éjszaki és éjszaknyugoti szelek, mellyek a' nyári hőséget majd mindenütt nagy ugrásokkal leszállítják, a' Karpatok által Magyarország' keleti részétől annyira visszatartóztattatnak, hogy e' részét a' vidéknek természetes üvegházúl tekinthetni, mellyben késő őszszel Europa' legnemesebb borai érleltetnek. A' szőlőtő azonban nemcsak itt honos, hanem az egész vidéken.

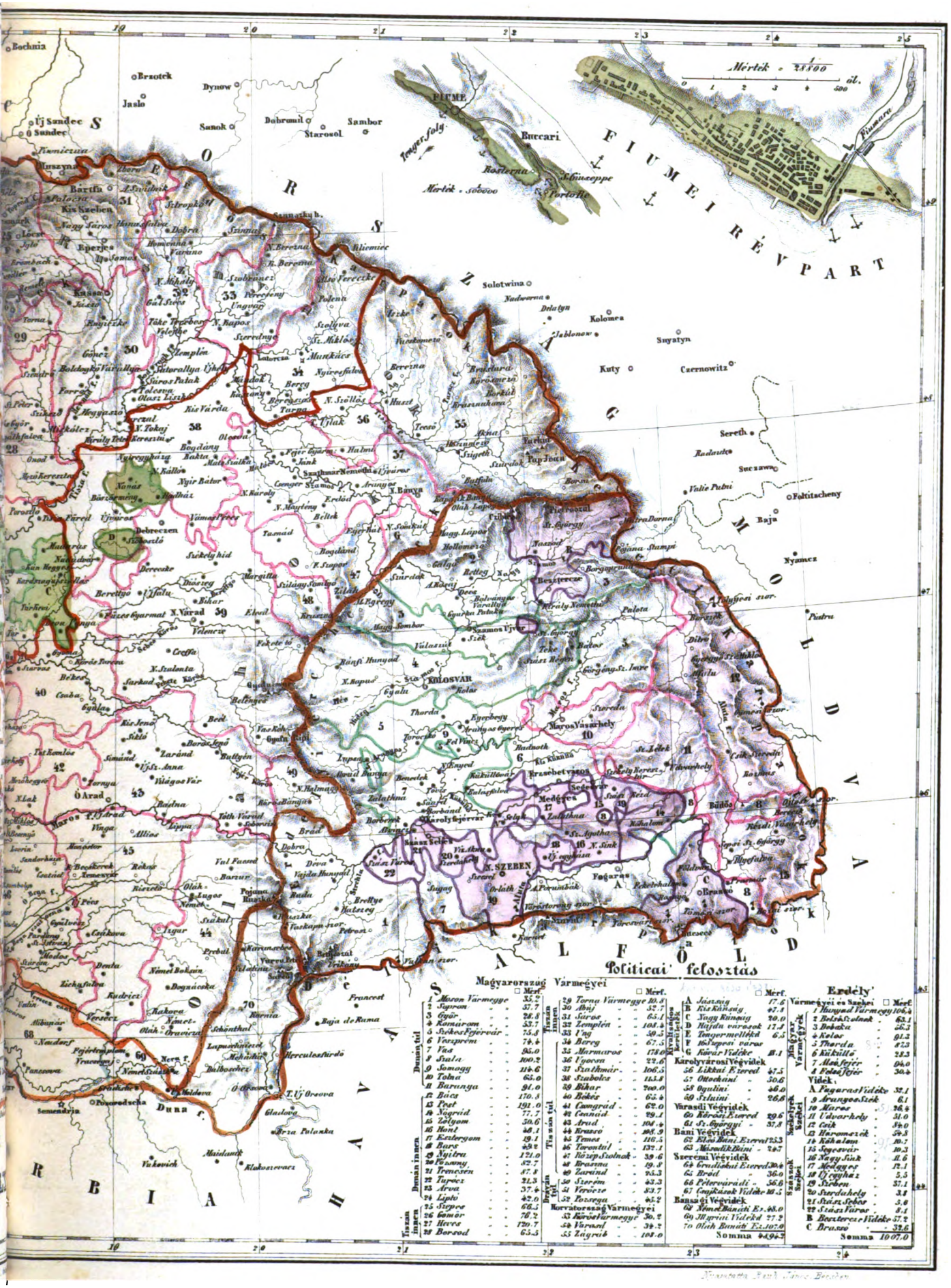
c) Éjszaki vidék a' széless. 49° — 51° 5' alatt, Magyarország' karpati részeit, éjszaki Gallicziát, Sziléziát, Morvaország' egy részét 's majdnem egész Csehországot magában foglaló. Ebben az évnek négy részei majd egyenlő időhosszaságot igénylenek; télen kemény hideg, nyáron mérsékelt meleg, mi a' szőlőt már nem érlelheti ugyan, de a' gabonára

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

és gyümölcstermesztésre igen kedvező befolyással bir. A' közép mérséklet 6° R., mellyen sok hely fölül is emelkedik, úgymint: Prága 7°, 9, Olmütz és Troppau 7°, 3, Lemberg 6°, 1 fokkal. Rumburgban azonban csak 5°, 6.

Számos árnyéklatok okoztatnak e' vidékek' általános jellemében részint egyes részeknek vagy helyeknek tengerszin feletti magossága, részint ugyanazoknak tengertőli távolsága részint pedig a' hegyláncznak iránya által. — Az időjárás egészben igen változékony, kevés olly tüneményekkel, mellyek az egészségnek vagy a' vegetatiónak nagyobb mértékben árthatnának, minők például a' velenczei záporok, mellyekre áradások, posványok és hideglelések következnek, vagy minő a' hó az alpeseken félelmes és mindent összezúzó görgetegeivel, avvagy ama' melegnedves levegő, melly Felső-Ausztria és éjszaki Styria szük völgyeiben az embereket cretinekké elfajítja; avvagy a' Tissza, Maros és Duna' egészségrontó kigőzölgései, a' mindent kiszárító scirocco, melly néha Lombardiában betér 's végül a' partvidéki Bora nevű fergeteg. — Egyébiránt az eső' mennyiségére 's a' szelek' irányára nézve általában azt mondhatni, hogy hegyes vidékeken több az eső mint síkságokon és hogy a' szelek' iránya a' közel fekvő hegyláncok' menetelétől függ. Legtöbb eső esik a' velenczei kormánymegyében, azután Tirolban, Salzburgban, éjszaki Cseh- és Morvaországokban (évenként 24 — 28 hüvelyk). A' leggyakoribb és legerősebb szelek Alsó-Ausztriában uralkodnak, azután a' Trieszti és Fiumei partvidékeken.

5. Terjedelme. A' legujabb és legpontosabb felmérések után az összes birodalom' kiterjedése 12,192 geographiai = 11,632 ausztriai □mfre tétetik. Egyenként, ha a' közönségesen elfogadott geogr. mföldek mellett maradunk, az egyes részek, következő terjedelemmel birnak.

A) Magyarország és Erdély

(6166⁶ geogr. □mf.)

	geogr. □mf.
I. Dunán inneni kerület	998⁹¹
1. Árva vmegye	37⁷³
2. Bács »	170⁶⁵
3. Bars »	49⁷⁶
4. Esztergom »	18⁸⁶
5. Hont »	46⁷²
6. Liptó »	41⁹²
7. Nógród »	77⁵⁶
8. Nyitra »	121⁵⁹
9. Pest »	191⁸⁶
10. Pozsony »	82⁸
11. Trenchin »	88⁰⁴
12. Turócz »	32⁰¹
13. Zólyom »	50³¹
II. Dunán túli kerület	795⁵⁴
1. Baranya vmegye	91¹⁹
2. Fejér »	76⁵¹
3. Győr »	29³⁵
4. Komárom »	53⁴⁵
5. Mosou »	35⁶⁴
6. Somogy »	115³
7. Sopron »	57⁶⁵
8. Tolna »	64⁹⁸
9. Vas »	96⁴³
10. Veszprém »	74⁴²
11. Zala »	100⁶²
III. Tiszán inneni kerület	694⁹³
1. Abaúj vmegye	52⁴¹
2. Bereg »	68⁴³
3. Borsod »	66⁰⁸
4. Gömör »	77⁵¹
5. Heves »	120⁵⁴
6. Sáros »	64⁹⁸
7. Szepes »	67⁰⁸
8. Torna »	10⁴⁸
9. Ung »	59⁷⁵
10. Zemplén »	109⁰¹
IV. Tiszán túli kerület	1333⁰⁶
1. Arad vmegye	109⁰¹
2. Békés »	66⁰³
3. Bihar »	200⁷
4. Csanád »	29⁸⁵
5. Csongrád »	61⁸⁴
6. Közép Szolnok »	39⁸³
7. Krassó »	109⁰¹
8. Kraszna »	19⁹¹
9. Marmaros »	178¹⁹
10. Szabolcs »	116³⁵
11. Szatmár »	106¹²
12. Temes »	116³⁵
13. Torontál »	132⁰⁷
14. Ugocsa »	23⁹⁶
15. Zaránd »	25¹⁵
V. Dráván túli kerület	171⁸⁹
1. Pozsega vmegye	45⁰⁷
2. Szerém »	42⁹⁷
3. Verőcze »	83⁸⁵
VI. Horvát- és Tótország	172¹⁴
1. Körös vmegye	30¹⁹
2. Varasd »	34⁵⁹
3. Zágráb »	107¹⁶
VII. Szabad kerületek	237⁹⁷
1. Hajdú-városok	17⁸³
2. Jászság	17⁸³
3. Kis-Kúnság	48²¹
4. Kővár vidéke	17⁸³
5. Nagy-Kúnság	19⁹¹
6. Tengerpart	6⁹⁹
VIII. Magyar végőrvidék	698⁸
1. Horvátországi	288¹
(*a.* Károlyvári 107⁷	
b. Varasdi 67⁴	
c. Báni 50⁰)	
2. Szerémi	139⁵
3. Bánsági	182⁸
IX. Erdélyország	1037¹
a) Magyar vmegyék (609⁴).	
1. Alsó-Fejér	94⁰
2. Belső-Szolnok	63⁰
3. Doboka	56⁹
4. Felső-Fejér	30⁴
5. Hunyad	106⁴
6. Kolos	91⁸
7. Kükülló	28³
8. Thorda	87⁸
Fogaras vidéke	32¹
b) Székelyek' székei (323³).	
1. Aranyos szék	6¹
2. Csík »	84⁰
3. Három »	54⁸
4. Maros »	26⁴
5. Udvarhely »	51⁰
c) Szászok' székei (195⁴).	
1. Kőhalom	10⁷
2. Medgyes	13¹
3. Nagy-Sink	11⁶
4. Segesvár	10⁸
5. Szász-Sebes	5⁶
6. Szász-Város	8¹
7. Szeben	37¹
8. Szerdahely	3⁸
9. Új-Egyház	5⁸
Besztercze vidéke	57²
Brassó vidéke	32⁶

(Jegyzet. Az erdélyi végőrvidék a' polgári résztől el nem választatván, kiterjedése Erdélyországában már benfoglaltatik. A' földleirók egyébiránt körülb. 150 geogr. □mfre számítják.)

***B)* Dalmátország**	234⁴
1. Cattarói kerület	11⁵
2. Ragusai »	26⁴
3. Spalatói »	93⁰
4. Zárai »	103⁵

Digitized by Google

C)	**A' német szövetséghez tartozó részek**	3595[4]
	I. Alsó-Ausztria	359[7]
	II. Felső-Ausztria	347[9]
	III. Stájerország	407[6]
	IV. Illyria	514[4]
	(Karinthia . . . 188[3]	
	Karniolia . . . 181[9])	
	V. Tirolis	516[5]
	VI. Csehország	952[1]
	VII. Morvaorsz. és Szil.	497[3]
D)	**Galliczia és Lodomeria**	1598[1]
E)	**Lombard-Velencze**	832[7]
	I. Majlandi kormánymegye	403[0]
	II. Velenczei »	429[7]

Összeállítván az összes birodalom' főbb részeit, találjuk:

Magyarország és Erdély	6166[6]
Német szövetséges részek	3595[4]
Galliczia és Lodomeria	1598[1]
Lombard-Velenczei királyság	832[7]
Összesen	12,192[8]

Magyarországban a' legnagyobb vármegyék, mellyek a' 100 □mfet meghaladják, a' következők:

	geogr. □mf.		geogr. □mf.
Bihar vmegye	200[3]	Szabolcs vmegye	116[1]
Pest »	191[2]	Somogy »	115[3]
Marmaros »	178[3]	Krassó »	109[0]
Bács »	170[8]	Zemplén »	109[0]
Torontál »	132[1]	Arad »	109[0]
Nyitra »	121[6]	Zágráb »	107[1]
Heves »	120[5]	Szatmár »	106[1]
Temes »	116[4]	Zala »	100[6]

A' legkisebbek ellenben, mellyek kiterjedése 30 □mfön alól van, ezek:

Csanád vmegye	29[8]	Turócz vmegye	22[0]
Győr »	29[4]	Kraszna »	19[9]
Zaránd »	25[1]	Esztergom »	18[9]
Ugocsa »	23[1]	Torna »	10[5]

Erdélyországban aránytalan nagyságú vármegyék vagy székek nincsenek. Ellenben vannak felette kicsinyek, mint a' következő tábla mutatja, melly a' 30 □mfön alóliakot foglalja magában:

Küküllő (magy. vmegye)	28[3]	Szász-Város (szász sz.)	8[1]
Maros (székely szék)	26[4]	Aranyos (Szék. szék)	6[1]
Medgyes (szász szék)	12[1]	Új-Egyház (szász sz.)	5[8]
Nagy-Sink » »	11[6]	Szász-Sebes » »	5[6]
Segesvár » »	10[8]	Szerdahely » »	3[8]
Kőhalom » »	10[1]		

melly összeállításból kivált a' szász székek' parányisága fog kiviláglani. Az itt felhozott 8 szász szék még nem tesz összesen 70 □mfet, avvagy annyit mennyit egy középszerű kiterjedésű magyarországi vármegye. 'S a' szászoknak csak 9 székök van.

6. Terméynek. 1) Ásványok. Az ausztriai monarchia ásványokban gazdagabb, mint akár mellyik országa Európának. Az ebbeli évenkénti nyereséget 44 millió pforintnál többre becsülik. Nagyobb része azonban e' nyereségnek Magyarországot és Erdélyt illeti. Arany, az 1830—1834 átmérő után évenként 5131 marca; Magyarország és Erdély maga 1834-ben mosóaranynyal együtt 5175 marca, miből Erdélyre 3032 marca esik. Ugyanezen évben Ausztriára (Salzburggal), Stájerországra, Tirolisra és Csehországra összesen csak 136 marca esik. Springer szerint 1833-tól fogva 1837-ig átmérőleg évenként Felső-Ausztriában 77 m., Styriában 7 m., Karinthiában és Karnióliában 2 m., Tirolisban 29 m., Csehországban 1 m., Magyarországban 2231 m., Erdélyben 3272 m., összesen 5619 m. (miből tehát a' magyar birodalomra 5503 m. esik, a' többire csak 116 m.). — Ezüst. Az 1830—1834-diki átmérőhöz képest esztendőnként 93,300 márca, tudniillik Magyarország 64,138, Erdély 4610, Galliczia 637, Csehország 22,064 's a' monarchia' többi részei, 1848 marca. 1833—1837 Springer szerint évenként: Magyarország 62,457, Erdély 6,053, Csehország 22,992, Tirolis 709, Galliczia 655, Stájerország 638, Végőrvidék 433, Felső-Ausztria 258, összesen 94,195 marca (miből a' magyar birodalomra 68,943 m. esik, a' többire 25,252). E' két nemes ércz a' magyar birodalom' köz vagyonosságát évenként közel 4 millió pforinttal növeli. — Veres réz évenként 44,846 mázsa (Magyarorsz. és Erd. 35,365 mázsa *), a' többi csak 9481 mázsa). — On: Csehországban hajdan 1800 mázsa (1828-ban a' bányatársaságok' jelentése szerint csak 679 $^{11}/_{100}$), most 922. Springer szerint hajdan 4890 mázsa, most 1833—1837 csak 1280 m. — Ólom: közel 100,000 mázsa (Illyria 61,000; Magyarország 17,300, Csehország 14,000, Erdély 2500, Tirolis 3260, katonai végvidék 2200, Ausztria, Stájerország, Velencze és Galliczia). Springer szerint áruba menő ólom csak 69,499 mázsa (Karinthia és Karniolia 58,256 m., magyar birodalom 4363 m.) — Vas, Springer szerint, 1833—1837 évenként 1,761,748 m. szenes (Stájerország 583,811, Karinthia és Karniolia 333,369, Magyarország 259,024, Csehország 225,515, Morvaország és Szilézia 119,293, Lombardia 71,019, Tirolis 49,255, Erdély 45,181, Galliczia 24,486, Felső-Ausztria 23,908, Alsó-Ausztria 16,014, Végőrvidék 10,973 mázsa), 238,487 mázsa pedig öntött vas (Csehország 79,058, Karinthia és Karniolia 45,326, Magyarország 32,109, Moravia 31,720, Stájerország 21,915, Lombardia 14,447, Galliczia 4475, Végőrvidék 4203). — Higany avvagy kéneső: Illyriában (Idria) azelőtt évenként 12—14,000 mázsa; 1833—1837 évenként csak 3526 mázsa. Azonkívül Karinthiában, Stájerországban, Erdélyben (Zalathna), összesen csak 20—40 mázsa. — Czinóber: Illyria. — Horganyércz: Illyria 3000, Tirol 2540, Csehország 1700, Velencze 930, Magyarország 500; összesen több mint 8000 mázsa. — Zink (avvagy horgany): főkép Dognácskán Krassó vármegyében, 1836 csak 118, de 1837 már 1717 mázsa; felette kevés Illyriában és Velenczében. — Gáliczkő: Csehország 30,000, Velencze 10,000, Illyria 3000 mázsa. — Timsó: csak Magyarországban 1833 és 1837 között évenként 11,534, összesen 23,452 mázsa. — Kobalt (avvagy büveny) kivált Gömör és Szepes vármegyékben. 1833—1837 között Magyarországban 798, Stájerországban 380, Csehországban 57 mázsa. — Dárdany szinte főkép Magyar- és Erdélyországban, kivált a' selmeczi és szomolnoki bányai kerületekben (a' rosnyói legjobb) évenként 5350 mázsa. Illyriában mintegy 1000 mázsa. — Bátrany (700 mázsa); barnakő (900 m.); egérkő: Felső-Ausztriában 400, Csehországban 1300 mázsa; székső: közép és déli Magyarország' rónaságain és lapályos vidékein, kivált Bihar vármegyében, Debreczen és Pocsaj között, Fényes szerint évenként 12,000 mázsa. Tisztítás és jó calcinatio után az alicanteihez hasonló. Evvel főzik a' híres debreczeni szappant. — Hegyizöld (1200 mázsa): Magyarorsz. — Kénkő: 1833—1837 évenként 20,600 mázsa, Galliczia 6000 m., Horvátország 6000, Velencze 200—400, Salzburg 500—1000 's a' t. — Konyhasó: megmérhetlen sótelepek Gallicziában (Bochnia és Wieliczka), Magyar- és Erdélyországban (Marmaros) és sós források (Sóvár, Salzkammergut és Hallein Salzburgban). 1833—1837 évenként Bochnia 265,415, Wieliczka 863,855 m. kősó, Galliczia' többi részeiben a' Karpatok' hosszában 338,142 forrás- és 3000 mázsa kősó. Rónaszék és Szlatina 713,850 m.

*) Fényes szerint Magyarországban 34,452 mázsa, mi 40 pforintjával számítatván 1,378,080 pforintot tesz évenként.

Digitized by Google

kő- és 112,900 mázsa forrássó (amaz Marmaros, ez Sáros vármegyében), Sovata és Paraid Erdélyben 775,690 m. kősó. Felső-Ausztriában (Salzkammergut, Hallein) 817,800 m. forrássó és 5000—6000 m. kősó. Styriában (Aussee) 226,660 m. és Tirolisban (Hall) 215,640 m. mind két helyütt főzött só. Összesen 2,600,000 m. kő- és 1,700,000 m. forrássó, melly öszveget kettőztetni is lehetne ha kellene. A' német tengermelléken és Dalmátországban tengeri sót is főznek, amott évenként 325,110, itt 107,360 mázsát. A' három nembeli összes sóproductio évi 5 mill. mázsára rúg. Szerződésnél fogva 's meghatározott áron Svajcz, Bajor-, Porosz-, Lengyelország, Krakó és Törökország kapnak sót. — Kőszén: Magyarország gazdag kőszéntelepekkel van megáldva, legnevezetesebb bányái Sopron és Baranya vármegyékben vannak, ezenkívül használtatnak az Esztergom, Nógrád és Szepes vármegyeiek is. Az összes évi mennyiség, minden természeti gazdagság mellett, csak 282,000 mázsára megy. A' magyar telepek' némelly ágai Alsó-Ausztriába csapván, Bécs-Ujváros mellett kinyittattak 's évenként nem kevesebb mint 389,898 mázsát adnak. A' telepek' kihasználtatása az ipar' kifejlődésétől függvén, természetesnek fogjuk találni, hogy Styriában 319,100, Morvaországban 646,970, Csehországban 2,562,866 m. ásatik évenként. Összesen az ausztriai monarchiában 1833—1837 évenként 4,400,000 részint barna részint fekete kőszén ásatott; mennyiség, melly a' telepek' gazdagságával (kivált Magyarországot tekintve) felette nagy aránytalanságban áll. — Gyeptőzeg (turfa) Csehországban az érczhegyek' déli lejtősségén, Styriában, Alsó- és Felső-Ausztriában, Tirolisban. Magyarország terjedelmes rétegekkel bir, de itt nem használják. — Drágakövek: a' magyar opal Czerneviczán, Kassa és Eperjes között Sáros vármegyében, a' cseh pyzor (granát) kivált a' leitmericzi kerületben; a' többit inkább ritkaságnak lehet tekinteni. Szép márványok Dalmátországban és Lombard-Velenczében (a' veronainak 45 különböző neme van). Jeles malomkövek: Ausztriában, Magyarországban (Geletnek Bars vm.), Styria, Tirolis. Köszörű- és fenkövek: Ausztria, Styria (Rohitsch), Csehország, Lombardia; kova a' Karpatokban. — Hegykristály különösen Marmaros és Bereg vármegyében, miért is marmarosi gyémántnak neveztetik. — Finom agyag és földnemek, kivált jeles porczellánföld: Cseh- és Magyarországban (elbogeni és saatzi kerületek, Hont, Abaúj, Veszprém, Szepes 's a' t. megyékben). — Ásványvizek: több és tartalmasb, mint Europa' akarmelly már országában. Magyarországban 355-nél többet ismerünk, Csehországban 160-nat. Savanyú-víz: Bártfa, Bazin és Füred (Magyarországban), Borszék és Polyán (Erdélyben), Bilin és Marienbad (Csehország, az első a' seltersihez hasonlít), Rohitsch és Gleichenberg (Stájerország). Keserű-víz: Saidschütz, Sedlitz és Pilna Csehországban. Aczélos víz: Eger; oszlató: Carlsbad és Marienbad (Csehországban). Meleg kénvíz: Pőstény, Trenchin (Teplicz), Buda Magyarországban, Teplicz Horvátorsz., Mehádia Végőrvidékben; Teplitz Csehország, Baden Alsó-Ausztria, Gastein Salzburg, Abano (Velencze korm.). Rezes vizek (Cementwasser): Magyarországban (Urak' völgye, Szomolnok). — Bányászat pártolva bányarend, bányai törvényszékek, (most hanyatló) bányászacademia (Selmeczbányán 1760 óta, tárgyai: mathesis, természettudomány, vegytan, építészet, érczlan, bányakamrai-tudomány, bányásztörvény, segédtudományokúl pedig erdészet és kettős könyvvitel) 's az egyetemeken 's egyéb főbb tanitóintézeteken fenálló ásvány- és vegytani valamint mechanicai tanítószékek' összemunkálkodása által.

2) Növények. Springer' nyomán a' gazdaságilag használt földnek területét ausztriai holdak' ezereiben így állíthatni össze:

	Szántóf.	Szőlő.	Rét, kert.	Legelő.	Erdő.	Összesen.
Magyarország.....	11520	1330	4800	4850	11511	34011
Erdély	2768	320	1140	1166	2768	8162
Kat. Végőrvid.	1490	48	851	788	2155	5333
Dalmatia	161	101	29	569	301	1160
Alsó-Ausztria	1400	80	448	251	1122	3301
Felső-Ausztria	835	—	531	518	1142	3025
Stájerország	709	55	457	596	1774	3591
Karinth. Karn.	477	17	557	764	1529	3344
N. Tengerpart.....	246	26	171	521	317	1281
Tirolis	377	55	433	649	1946	3461
Csehország	3890	4	948	612	2316	7770
Moravia és Sz.....	2214	52	390	463	1115	4234
Galliczia	5770	—	2068	1360	4251	13449
Lombardia..... ..	1120	540	514	405	708	3286
Velencze	389	1227	475	503	431	3025

Magyarországban 's Erdélyben, azaz az összes monarchiának felében, mint ezen összeállításból látjuk, a' nem magyar részekhez képest kevesebb a' szantóföld és több a' legelő, mi a' kevesebb szorgalmon 's értelmiségen kívül főkép a' magyar birtokviszonyokon 's törvényeken alapúl. Lombardiában, hol a' hűbérnek nyoma sincs, a' legelő úgy áll a' szántóföldhöz mint 1 a' 3hoz, Magyarországban 's Erdélyben ellenben mint 1 a' 2hez. A' miveletlen föld az egész kiterjedés' percentjeiben kifejezve, így áll:

	percent.		percent.
Dalmátország	48	Morvaorsz. és Szil.	11
Tirolis	39	Felső-Ausztria	9
Velencze	26	Stájerország	8
Katonai Végvidék	21	N. Tengerpart	7
Magyar-, Erdélyorsz., Lombard. Csehorsz.....	15	Karinthia és Karniolia	6
Galliczia	12	Alsó-Ausztria	4

E' percentek' tényezői *a)* Föld' mineműsége, miből Dalmátia', Tirolis', Lombardia' 's a' t. magos percentjei magyarázhatók; *b)* Szorgalom és értelmiség, mellyek Dalmátországban, Velenczében, Magyarországban 's a' t. hiányzani látszanak, 's mellyek neveléstől és czélszerű törvényektől függnek. Általában eszrevehető, hogy a' hűbéres országokban (Magyarország, Erdély, Gácsország) a' szorgalom 's értelmiség kisebb; ott ellenben, hol a' hűbéres viszonyok nagy részben vagy egészben megszüntettettek, erézhetőleg nagyobb.

Legnagyobb figyelmet érdemel a' szemes élet. A' szántóföldek' területe az egész kiterjedés' percentjeiben összeállítva így következik:

	percent.		percent.
Morvaorsz. és Szil.....	52	Magyarország.....	26
Csehország	50	Stájerország.....	20
Alsó-Ausztria.....	42	N. Tengerpart.....	19
Galliczia	42	Karinthia és Karn.....	14
Erdély.....	35	Velenczei korm.....	13
Lombardia	34	Dalmatország.....	13
Katonai vidék.....	28	Tirolis	11
Felső-Ausztria	27		

Springer szerint 1837: buza az összes monarchiában 28,474,500, rozs és kukoricza 91,680,000, árpa 39,830,300, zab 75,683,800, összesen szemes élet 235,668,600 alsó-ausztriai mérő termesztetett. 'S ezen összeségből esik: Erdélyre 2,300,000 m. buza, 10,000,000 m. rozs és kukoricza, 3 mill. 500,000 árpa, 6,500,000 zab, összesen 22,300,000 a. ausztr. mérő; Magyarországra 9,500,000 m. buza, 29,000,000 rozs és kukoricza, 14,000,000 m. árpa, 26,000,000 m. zab, összesen 78,500,000 a. ausztr. mérő; a' katonai végőrvidékre 704,700 m. buza, 6,290,000 m. rozs és kukoricza, 1,068,000 m. árpa, 1,735,000 m. zab, összesen 9,797,700 mérő; Dalmátországra 115,900 m. buza, 375,000 m. rozs és kukoricza; 507,000 m. árpa, 207,000 m. zab, összesen 1,204,900 mérő. (Minthogy a' pozsonyi mérő az alsó-ausztriainál kisebb, a' kitett számokat 1,172 által sokszorozván kapjuk az illető számokat pozsonyi mérőkben. Magyarországra esik e' szerint: 11,130,000 po-

Digitized by Google

zsonyi m. buza, 34,000,000 m. rozs és kukoricza, 16,400,000 m. árpa, 30,500,000 m. zab, összesen 92,000,000 pozsonyi mérő szemes élet. Fényes az összes gabnatermést kerek számmal 90 millió pozs. mérőre teszi). — A' gabnanemekhez tartozik némileg a' rizs is, melly kivált a' Lombard-velenczei királyságban termesztetik. Velenczei kormánymegye 250,000 aa. mérő; Lombardia 350,000—450,000 aa. mérő; Magyarországban Temes vármegyében a' Berzava' mellékén ezelőtt évenként mintegy 10,000—15,000 pozs. mérő, most sokkal kevesebb és csak a' topolyai pusztán. — Len a' monarchia' hegyes részein: Cseh- és Morvaországban, Felső-Ausztriában, Tirolisban, Karinthia és Karnioliában és Magyarország' éjszaki részein. Erdélyben a' székely földön és Brassó vidékén, Gallicziában 's végül Lodi és Cremona' vidékein. Az ausztriai, kivált a' magyar len az oroszszal is kiállja az összehasonlítást. — Kender kivált déli Magyarországban, Erdélyben, Gallicziában. Minősége nem a' legjobb. — Komló főleg Csehországban (Saatzi kerület); csekélyebb minőségű a' morvaországi, gallicziai, felső-ausztriai és magyar. — Dohány majdnem egyedül Magyarországban, mellynek földje a' dohánytermesztésnek kedvezni látszik. A' többi részekben csak kölönös engedelem mellett 's nem saját használatra, hanem az egész termés' császári abaldókbai szállításának kötelessége alatt (így Gallicziában, Tirolisban és a' velenczei kormánymegyében). Ezektől az abaldo 1831-ben 43,300 mázsát váltott be. Magyarországból ugyanazon hivatal évenként körülbelől 120—150,000 mázsát vásárol. Magyarország' összes termését Fényes 400,000 mázsára teszi. Magyarországnak hajdani virágzásnak indúló dohánykereskedését a' magos kiviteli vámok és egyéb nehézségek elfojtották. Legjobb fajoknak tartatnak: a' vitnyédi (Sopron), verpeléti és debrői (Heves), ribai (Nógrád), véki (Komárom), pereszlényi, kospallagi és füzes-gyarmati (Hont), csetneki, dulházi (Gömör), rátkai (Zemplén), rakomazi (Szabolcs), szendrői (Borsod). — Az olajnövények' termesztésére kevesebb gond fordíttatik, mint kellene. Repcze: kivált Magyarországban, Gallicziában, Morva- és Csehországban. Mák: ugyanott. Olajfa: Lombard-Velenczében és Dalmátországban. — Sáfrány: Alsó-Ausztria (Melk, Krems és St. Pölten' vidékein), kisebb mennyiségben Magyarországban is (Tolna, Bihar, Nyitra 's a' t.). Buzér: Magyarországban, kivált a' bánságban és Pozsony vármegyében. Édesgyökér, Dráván túli kerület. Ánizs: Morvaország és Lombard-Velencze. Mustár: Morvaország. Sumach: Tirolis. Takácsmácsonya: kivált Gallicziában. — A' rétek' és legelők' viszonlagos kiterjedése a' felebb közlött táblából nem egészen tisztán kivehető. Springer ezekre nézve a' következő adatokat állítja össze:

	percent.		percent.
Dalmátország	51⁴	Lombardia	27⁹
N. Tengermelléke	50⁴	Galliczia	25⁴
Felső-Ausztria	34⁶	Alsó-Ausztria	21¹
Velenczei kormány	32¹	Stájerország	20⁹
Tirolis	31¹	Morvaország	20¹
Karinthia és Karniolia	30⁹	Csehország	20⁰

Magyarországnak magyarok' lakta déli és keleti részein a' legelő' kiterjedése, Dalmátországét is felülhaladja. Springer az összes szénát és sarjút 186 millió mazsára teszi, miből Gallicziára 22, Lombardiára 12, Tirolisra 14, Felső-Ausztriára 11, a' Velenczei kormányra 9, Csehországra 8, Styriára 8, Morvaországra Sziléziával együtt 4—5 millió mázsát számít. — Gyümölcs: kivált Alsó- és Felső-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban; sokkal kisebb mértékben Magyarország' déli és keleti részein. Lombard-Velencze' déli részein czitrom, naranes; ugyanott és a' Tengermelléken 's Dalmatiában füge és mondola. Magyarország délszakán kivált Szerémben sok szilva és belőle az ismeretet szilvorium. — Szederfa: Lombard-Velenczében, déli Tirolisban, Tengermelléken, Dalmátiában és a' katonai Végvidéken. Kivált Majland, Bergamo és Verona' környékein, azután Friaulban, a' görzi kerületben és Felső-Isztriában. Gesztenye: Magyarország és olasz tartományok. — A' szőlők, Springer szerint a' termékeny területnek következő percentjeit foglalják el:

Velenczi korm.	40⁴	Stájerország	1⁵
Lombardia	16⁴	Tirolis	1⁵
Dalmátország	8°	Morvaorsz.	1³
Alsó-Ausztria	2³	Karinthia, Karn.	0⁵
Tengerpart	2°		

Ugyanis Springer szerint az összes bortermés 38 mill. 423,000 alsó-ausztriai akóra rúg, és szerinte Magyarországra ebből 22 mill. (Fényes és Heintl szerint 30 mill.), Erdélyre 6 mill., Dalmátországra 655,000, a' katonai Végvidékre 431,000 tehát a' magyar részekre összesen mintegy 29 mill., a' többi részekre nem egészen 9 mill. aa. akó esik. 'S ez utolsó mennyiség így osztatik el: Lombardia 2,340,000, Velencze 1,900,000, Alsó-Ausztria szinte 1,900,000, Tengermellék 952,000, Stájerország 830,000, Tirolis 723,000, Dalmátország 655,000, Moravia 287,000, Karinthia és Karniolia 238,000, Csehország 26,000 aa. akó. Magyarország, Styria, Tirolis, Lombardia, Dalmátország és Alsó-Ausztria nemcsak a' belfogyasztást fedezik, hanem felesleget termesztvén el is adnak. Kivált Magyarország olly helyzetben van, hogy szőleinek kiterjedését két három annyira is növeszthetné, ha a' kiviteli vám 's a' fogyasztási adó ez országot a' concurrentiától ki nem zárná. A' magyar borok 's részint a' stájerországiak és karnioliaiak is, szeszesek és erősek. A' lombard-velenczei és dalmátországi bor édes ugyan de nem tartós. A' legnemesebb a' tokaji vagy is inkább hegyaljai Zemplén vármegyében, melly egy 5 □mfnyi téren terem. Fényes szerint a' hajdani jobb időkben, midőn a' külföld még nem terhelé a' magyar bort annyira harminczaddal, egy antal (87 itcze) jó ó aszú borért 50—70 aranyat fiatalabb aszúért 20—40 aranyat, 's mászlásért 15—20 aranyat fizettek. Jelenleg a' külfölddel való kereskedés csaknem egészen fenakadván, hasonló borokért 20—30 aranynyal is kevesebbet adnak. Schams a' hegyaljai bortermést 900,000 akóra, ezenkívül jobb esztendőkben az aszúbort 12,000, a' mászlást 6000 akóra teszi *). A' tokaji borral vetélkedik a' ménesi (Ménes, Paulis, Gyorok, Kuvin, Kovaszincz, Világos és Kladova: Arad vármegyében), mellynek esztendei mennyiségét ugyanis Schams 470,000 akóra becsüli. Következik a' szeremi (karloviczi ürmös) 1 millió akóval, a' ruszti, budai, egri, villányi, neszmélyi, somlyai 's a' t. Az alsó-ausztriai borok között a' leghíresebbek a' nussdorfi, weidlingi, grinzingi, gumpoldskircheni és bisambergi; a' csehországiak között a' melnicki; Stájerországban a' luttenbergi, radkersburgi, gonowitzi, kerschbachi, marburgi és pettaui; Illyriában a' piccolit és Refosco, Görz és Gradiska mellett, a' piranói ribola és trieszti prosecco; Dalmátországban a' ragusai Malvasia, továbbá a' bresciai, friauli 's a' t. borok. — Erdőség legalább 33 mill. ausztriai hold, tehát az egész kiterjedésnek körülbelől egy negyed része. Ebből legtöbb Magyarországra 's Erdélyre esik (Magyarországra magára Fényes szerint 15,218,395 hold 1200 □ ölével). Ezeket kivéve a' termékeny földnek percentjeiben így állnak Springer szerint az erdőségek:

	percent.		percent.
Tirolis	56	Csehország	30
Stájerország	49	Morvaorsz. és Szilézia	26
Karinthia és Karniolia	46	Dalmátország	26
Felső-Ausztria	38	Tengerpart	25
Alsó-Ausztria	34	Lombardia	21
Galliczia	32	Velencze	14

*) Springer a' tokaji' összes mennyiséget 160,000 akóra tevén azt 30 pforintjával eladatja (!), mi természetesen azután nem kevesebb mint 8 millió forintot tesz.

Digitized by Google

A' fának évi fogyasztása 26 millió ölre számítatik, miből Magyarországot 8, Erdélyt 2, Gallicziát szinte 2, Csehországot ugyanannyi illeti. A' legtöbb erdőtömeg vagy szakadatlan nagyobb erdőség a' Karpatokon és nyugoti alpeseken találtatik. Magyarország' róna vidékein faszükség vagyon 's itt a' fa' hiányát kukoricza kóróval, szalmával sőt szárított marhaganéjjal is pótolják. Gubacs nagy mennyiségben Magyarországban és Isztriában, hamuzsír, terpetin, szurok 's a' t.

A' mezei gazdaság elősegítve kiviteli alkalom, gazdasági és erdészeti tanító-intézetek (magyar-óvári és keszthelyi Georgicon nevű, továbbá krumaui Csehországban, végül a' maria-brunni erdészoskola Bécs' környékén), példánygazdaságok és gazdasági egyesületek által (Bécsben, Graezben, Pesten, Brünnben 's a' t. Pesten borismertető egyesület).

3. Állatok. Springer összeállítja táblába a' juhok', szarvasmarhák' és lovak' számát. Mi e' táblából a' következőket kölcsönözzük:

	Juh.	Szarvas marha.	Ló.
Magyarország	8,000,000	4,500,000	650,000
Erdélyország	900.000	200,000	159,000
Katon. Végvidék	1,024,116	561,761	198,189
Dalmátország	713,553	91,185	13,881
Alsó-Ausztria	487,957	324,397	66,526
Felső-Ausztria	264,669	430,151	50,486
Stájerország	141,293	324,434	52,266
Karinth. és Karniol. . . .	223,910	274,057	38,154
Német Tengerpart	281,626	93,324	9,252
Csehország	1,392,343	957,558	141,926
Moravia és Szilézia . . .	796,340	378,306	136,332
Galliczia	1,241,667	1,495,516	521,385
Tirolis	432,535	358,508	24,571
Lombardia	167,000	467,895	60,562
Velencze	416,998	369,782	54,548

Lovak. Leginkább dicsértetik a' salzburgi és felső-ausztriai ló, azután a' felső-stájerországi, karinthiai és tirolisi. A' magyar és gallicziai ló kicsiny és sovány, de gyors és tartós, miért is a' könnyű lovasságnál nagyon keresik. Tüzes és rend szerint szép testalkotású az erdélyországi és bukovinai. A' magyar faj az utolsó században igen elkorcsosodott. Magyarországra Springer, a' közlött tábla szerint, csak 650,000 lovat tesz, Fényes majd két annyit, tudniillik 1,200,000-ret. Nagyobb ménesek: Mezőhegyes (Csanád 's részint Arad vármegyében, kiterjedése 39,911 hold 1100 □ ölével számítva), Bábolna (Komárom vármegyében, terjedelme mintegy 6500 hold; ez a' kettő kir. katonai ménes), Kopcsán (Nyitra vármegyében, a' kir. családi jószágokhoz tartozó), Radautz (Bukovinában). — Szarvasmarha. Két jelesebb faj: a' magyar magosságától, fejérségétől 's hosszú szarvától ismeretes, Magyarországon kívül némelly módosításokkal Gallicziában és Stájerországban valamint Lombardiában is; és a' tirolisi alacson rőt faj, melly kivált az alpesi részeken terjedt el 's Cseh- és Morvaországokban nagyon elkorcsosúlt. A' magyar fajt kivált izmossága és husának jó íze bélyegzi. Fényes a' szarvasmarha' számát Magyarországban 4,800,000 darabra teszi. A' téjgazdálkodást leginkább a' monarchiának nyugoti részein űzik: Tirolis, Felső- és Alsó-Ausztria, Stájer-, Csehország és Lombard-Velenczében; de Magyarország' karpati vidékein is. A' legjobb sajt Lombardiában készűl (pármai és stracchino' nevezete alatt), azután Tirolban (mellyet svajczinak nevezneck) és Stájerországban. A' Lodi, Cremona, Pavia és Majland kerületeiből kivitt és benfogyasztott sajtmennyiséget 7 millió pforint értékre becsűlik. — Juh. Legtöbb és legfinomabb selyembirka Magyarországban, hol körülbelől 2000 darab esik egyegy □mérföldre. Utána következik Morvaország 1600, Csehország 1400, Alsó-Ausztria 1300 darabbal egyegy □mfön. Legkevesebb Stájerországban és Lombardiában, hol csak 300—400 darab számítatik egyegy mfre. A' gyapjú' finomságában vetélkednek egymással: Magyar-, Morva-, Csehország és Alsó-Ausztria. A' juhok' számát Magyarországban Fényes két annyira teszi mint Springer felebb közlött táblájában. Fényes' számításai szerint tudniillik nem kevesebb mint 17,000,000 juh találtatik Magyarországban. Kitűnő juhászatok: a' holicsi Nyitra vármegyében, a' nádoré (32,000 d.), a' gróf Hunyadié (30,000 darab), gróf Károlyi Lajosé (55,000 d.), herczeg Eszterházyé (270,000 d.), Károly főherczegé (60,000) 's a' t. Somogy vármegyében juhtenyésztő részvényes társaság, melly Szászországból eredeti electoral juhokat hozott, és Gadegastnak csak egy kosért 1500 pforintot fizetett. A' holicsi uradalom egyes darabokat 2000 forintjával adott el. — Sertés: Magyar- és Horvátországban a' szükségen fölül; de Csehország, Galliczia, Styria, Karinthia és Lombardiában is; összesen mintegy 5,700,000 darab, mellyből a' magyar birodalomra 4 millió esik. — Állattenyésztés támogatva a' felebb említett gazdasági intézetek, lóverseny 's a' kiviteli vámok' leszállítatása által. — Baromfi nagy mennyiségben, egyes nemek egyes vidékeken, úgymint: lúd (Gács-, Magyarország, Moravia és Csehország), tyúk, pulyka (Magyarország' nyugoti része és Lombardia), kappan (Stájerország); szárnyas vad: fogoly és fáczán tenyésztve (Csehország), túzok (csak Magyarországban és vadon). — Egyéb vad: nagy vad, részint tenyésztő kertekben, részint vadon (kivált Cseh- és Magyarország' terjedelmes erdeiben); zerge az alpeseken, Stájerországban tenyésztve is; nyúl Magyar- és Gácsországokban felette nagy számmal. Vad állatok. Medve Gallicziában; farkas nagy számmal Gallicziában és Magyarországban. Ezeken kívűl róka, hiúz, borz. Marmota a' Karpatokon és alpeseken. — Sok vízi madár a' cseh és magyar tavakon, a' legszebb gémek a' Duna és Tisza' vidékein. — Halak. Az ádriai tenger' halain (tinhal, félszegúszó, skomber, szardella 's a' t.) kívűl a' középeuropai közönséges folyami és tavi halak. Ezeken fölül Magyarországban a' Dunában viza és harcsa, a' Balaton tavában a' híres fogas, a' Tiszában kecsege, a' Vágban és Drávában galócza, Felső-Ausztriában és Styriában a' legízesebb pisztráng, a' felső-ausztriai tavakban a' szemling, Csehországban a' Moldauban és Elbében, de a' Gácsországi Visztulában is, lazacz, a' lombard vizekben orsóhal. — Gyöngykagyló Csehországban a' Moldauban és több patakokban, továbbá a' felső-ausztriai Kesselbachban. — Nem csekély fontosságú a' méhtenyésztés, mellyet az összes monarchia' minden részeiben, de kivált Erdélyben gyakorolnak. Évenként 20.000 mázsa viasz és 130,000 m. méz. — Legnagyobb fontosságú pedig a' selyembogár. Ez régóta honos levén Lombardiában és a' velenczei kormánymegyében, most is leginkább itt tenyészik. A' lombard-velenczei királyság után leginkább déli Tirolis (Trient, Roveredo és Botzen) kedvelte meg a' selyemtenyésztést. Azelőtt Magyarországnak déli részei 's a' katonai Végőrvidék is concurráltak a' selyem előállításában, de némi idő óta ez ország bele fáradt az ebbeli erőködésekbe. Most Magyarország csak alárendelt szerepet visz. Springer így osztja el az évi selyemtermést, mellyet egyébiránt összesen 50,500 mázsára tesz, az összes monarchia' egyes részei között:

Lombardia	3,821,000 font.	Kat. Végvidék	18,800 font.
Velencze	866,700 „	N. Partvidék	14,600 „
Tirolis	320,000 „	Magyarország.....	11,700 „

A' majlandi selyem a' legjobb.

B. Lakosok.

1. Számokra nézve. Becher szerint 1840 az összes monarchia népessége 36,950,401 lélek volt, mellyet a' mondott iró így oszt fel:

Digitized by Google

Részek.	Férjfi	Asszony	Összesen	Katonaság	1 □mérföldre katonaság- -gal	1 □mérföldre katonaság- nélkül	Szaporodás 1840
Magyarország	5,917,202	6,179,000	12,096,202	56,802	3024	3010	
Erdély	1,023,300	1,055,700	2,079,000	9,400	2161	2151	
Kat. Végvidék	616,398	587,207	1,203,605	56,322	1762	1680	
Dalmátország	206,313	187,715	394,028	9,456	1759	1717	1,846
Alsó-Ausztria	705,861	703,765	1,416,626	34,226	4098	3998	3,704
Felső-Ausztria	420,504	437,064	857,568	12,652	2575	2537	
Stájerország	480,967	494,342	975,309	18,446	2501	2453	1,908
Karinthia és Karniolia	366,145	393,396	759,541	10,257	2146	2117	3,381
N. Tengerpart	242,468	238,703	481,189	6,409	3487	3440	
Tirolis	417,522	422,233	839,755	8,807	1700	1682	4,019
Csehország	1,983,834	2,190,334	4,174,168	62,083	4723	4652	47,603
Morvaország és Szilézia	1,044,305	1,122,333	2,166,638	39,359	4553	4469	24,595
Galliczia	2,381,581	2,415,662	4,797,243	78,253	3073	3023	57,459
Lombardia	1,292,032	1,255,944	2,547,976	31,556	6759	6675	19,634
Velencze	1,104,181	1,064,372	2,168,553	30,945	5276	5201	12,972
Összesen	18,202,631	18,747,770	36,950,401	464,972	3177	3137	

A' német szövetséghez ezek közül 11,725,540 lélek tartozik. Mi Magyarországot 's Erdélyt illeti, ím' összeállítjuk Becher, Fényes és Bárándy' adatait, az elsőkről azt jegyezvén meg, hogy a' népesség általában 1839-ről szól és hogy a' viszonyos népesség nem geographiai, hanem ausztriai □mfre értendő.

Részek.	Népesség Becher sz. általános	Becher sz. viszonos	Népesség Fényes sz. általános	Fényes sz. viszonos	Népesség Bárándy sz. általános	Bárándy sz. viszonos
I. Dunán innen.	**3,203,800**	**3262**	**2,641,848**	**2644**	**3,852,250**	**3808**
1. Árva m.	123,600	3433	91,049	2465	95,950	2580
2. Bács	360,700	2213	458,628	2682	472,500	2754
3. Bars	176,200	3749	122,748	2440	132,400	2640
4. Esztergom	71,200	3956	61,346	3328	61,900	3180
5. Hont	205,700	4675	103,326	2246	123,800	2640
6. Liptó	94,800	2370	79,753	1898	82,700	1970
7. Nógrád	247,000	3338	181,841	2455	201,000	2690
8. Nyitra	486,100	4191	335,346	2832	373,500	3070
9. Pest	517,500	2828	511,260	2680	560,000	2914
10. Pozsony	381,200	4825	269,153	3262	294,600	3590
11. Trenchin	364,600	4340	275,561	3131	312,000	3520
12. Turócz	62,800	2990	45,715	2115	47,500	2214
13. Zólyom	112,400	2342	95,928	1919	94,500	1888
II. Dunán túl.	**2,625,100**	**3459**	**2,010,597**	**3527**	**2,191,200**	**3800**
1. Baranya	302,800	3480	233,850	2616	257,000	3060
2. Fejér	181,100	2481	168,387	2248	186,500	2458
3. Győr	125,100	4468	94,224	3365	113,300	3588
4. Komárom	175,100	3433	134,098	2532	146,700	2740
5. Moson	88,600	2606	58,361	1680	64,500	1810
6. Somogy	274,300	2494	212,261	1953	220,400	2016
7. Sopron	266,800	4851	198,682	3350	207,800	3574
8. Tolna	217,700	3511	183,386	2834	194,200	2960
9. Vas	376,200	4090	274,232	2827	285,800	2970
10. Veszprém	237,600	3347	185,167	2500	214,200	3010
11. Zala	379,800	3956	273,949	2739	300,800	3000
III. Tiszán innen.	**1,982,700**	**3990**	**1,710,213**	**3478**	**1,861,000**	**3680**
1. Abaúj	208,200	4146	166,195	3170	177,200	3370
2. Bereg	113,500	1746	119,151	1780	120,600	1790
3. Borsod	224,200	3559	183,184	2828	216,500	3300
4. Gömör	187,300	2566	170,962	2249	202,000	2650
5. Heves	295,100	2566	272,530	2250	295,700	2434
6. Sáros	236,400	3813	197,285	3035	201,200	3080
7. Szepes	251,600	3931	185,946	2760	198,100	2944
8. Torna	24,100	2410	27,562	2630	31,900	2894
9. Ung	95,200	1670	110,003	1839	116,200	1930
10. Zemplén	347,100	3337	277,494	2550	302,200	2770

Digitized by Google

Részek.	Népesség Becher sz.		Népesség Fényes sz.		Népesség Bárándy sz.	
	általános	viszonos	általános	viszonos	általános	viszonos
IV. Tiszán túl.	**2,866,000**	**2251**	**2,679,135**	**2010**	**2,874,000**	**2200**
1. Arad	251,600	2419	226,408	2100	241,800	2234
2. Békés	116,700	1852	153,018	2354	157,000	2390
3. Bihar	581,900	3046	435,098	2175	459,200	2280
4. Csanád	52,600	1879	69,162	2315	75,000	2470
5. Csongrád	98,900	1676	130,051	2064	137,000	2170
6. K. Szolnok	125,800	3311	88,595	2214	118,950	2950
7. Krassó	318,900	3066	215,632	2000	239,600	2100
8. Krasznа	22,100	1163	40,383	2019	46,450	2340
9. Marmaros	163,900	964	166,503	930	170,000	948
10. Szabolcs	175,700	1583	208,281	1820	225,500	1948
11. Szatmár	257,900	2528	235,821	2200	244,800	2294
12. Temes	375,100	3379	304,187	2588	315,400	2700
13. Torontál	239,600	1902	322,246	2425	343,600	2600
14. Ugocsa	48,000	2182	48,170	2145	45,700	2028
15. Zaránd	37,900	1579	34,580	1360	53,800	2100
V. Dráván túl.	**445,500**	**2717**	**321,080**	**1862**	**354,200**	**2060**
1. Pozsega	112,300	2612	74,470	1675	92,700	2064
2. Szerém	137,800	3361	100,562	2320	106,000	2450
3. Verőcze	195,400	2443	146,048	1760	155,500	1850
VI. Horvát- és Tótország.	**735,800**	**4459**	**483,788**	**2812**	**591,400**	**3429**
1. Kőrös	118,400	4083	70,281	2330	89,600	2980
2. Varasd	157,600	4776	131,305	3860	171,200	5000
3. Zágráb	459,800	4464	283,202	2610	330,600	3050
VII. Szabad kerületek.	**282,200**	**2205**	**228,262**	**1782**	**237,600**	**2629**
1. Hajdu-városok	46,700	2747	61,032	3486	60,800	3400
2. Jászság	53,200	3130	179,123 *)	2150	188,000 *)	2000
3. Kis-Kúnság	55,500	1207				
4. Kővár vidéke	38,800	2282	45,345	2500	44,600	2394
5. Nagy-Kúnság	45,700	2405				
6. Tengerpart	42,300	7050	42,762	6378	44,200	6590
VIII. M. Végvidék.	**1,014,980**	**1662**	**1,008,585**	**1652**	**1,114,400**	**1827**
1. Horvát	499,941	1735	498,947	1732	577,400	2005
2. Szerémi	264,780	1991	259,153	1864	290,900	1010
3. Bánsági	250,259	1438	250,485	1376	246,100	854

*) A' Kis- és Nagy-Kunsággal együtt.

Részek.	Népesség Becher sz.		Részek.	Népesség Becher sz.	
	általános	viszonos		általános	viszonos
XI. Erdélyország.			3. Három	99,000	3000
			4. Maros	76,700	3068
			5. Udvarhely	82,900	1802
A. Polgári Erdélyország	**1,824,100**				
a) Magyar vármegyék	**1,017,400**	**1934**	*c)* Szászok' székei	**441,300**	**2811**
1. Alsó-Fejér	204,600	2899	1. Kőhalom	20,000	2000
2. Belső-Szolnok	88,500	1451	2. Medgyes	41,500	3458
3. Doboka	104,100	2041	3. Nagy-Sink	27,200	2473
4. Felső-Fejér	48,800	1683	4. Segesvár	21,900	2190
5. Hunyad	147,900	1525	5. Szász-Sebes	20,900	3483
6. Kolos	151,100	1737	6. Szász-Város	23,500	3357
7. Kükülő	84,800	3141	7. Szeben	117,000	3545
8. Thorda	126,300	1522	8. Szerdahely	16,400	4100
Fogaras vidéke	61,300	3065	9. Uj-Egyház	17,200	3440
b) Székelyek' székei	**365,400**	**2242**	Besztercze vidéke	35,100	1210
1. Aranyos szék	20,000	4000	Brassó »	100,600 *)	3353
2. Csík	86,800	1608	*B.* Katonai Erdélyország	**177,776**	**1777**

*) Az erdélyországi népességhez még 8267 katonát kell számítani.

Digitized by Google

Fényes Magyarország 's Erdély' lakosainak számát, fekvő katonasággal és tanúló ifjúsággal együtt 1839-ben (számítása legnagyobb részint az 1840 diki papi-névtárakon alapúlván) 12,990,058 lélekre teszi; Bárándy, nem tudjuk melly évre 's melly kútfők szerint, csak polgári és katonai Magyarországét 12,179,550-re, míg Becher ugyanis 1838-ben csupán polgári Magyarországra 12,096,202 lelket számít. Ha Dalmátországot ez úttal mellőzzük, mint a' melly még visszakapcsolva nincs, 's Bárándy' sommájához Erdélyt 2,210,143 lélekkel (Becher szerint polgári Erdélyországra 1,824,100, katonai részére 177,776 lélek esvén 's ezeknek sommájához 8267 fő rendes katonaság járúlván) hozzáadjuk, lesz Magyarország és Erdélynek összes népessége:

Becher szerint (1839) ..... 15,378,807 lélek.
Bárándy szerint (?) .... 14,306,345 »
Fényes szerint (1839) ..... 12,990,058 »

2. Népszaporodás és viszonyos népesség. II. József alatt Magyar- és Horvátország összeiratván találtatott:

1785: 7,008,574 lélek;
1786: 7,044,462 » 35,888 lélekkel több;
1787: 7,116,789 » 72,347 » »

az első évi számot a' másodévivel összehasonlítván találjuk, hogy a' népesség 1785-ben mintegy $^1/_2$ percenttel szaporodott. Szintúgy bánván a' másod- és harmadévi adatokkal, láthatni, hogy 1786-ban a' népesség több mint egész percenttel növekedett. Végűl az első adat a' harmadikkal hazonlítatván össze, a' népszaporodás $^8/_{10}$ percentet tesz, mi mindenesetre az igazsághoz közelebb áll, mint ama' csupán csak egy éven alapúló eredmények. Fényes szerint 1839-ben Magyarország 's Erdély' lakossága 12,990,058 lélek levén, ha ezen számból 1,189,479 lakost, mint a' melly a' magyar és erdélyi vegvidékekre esik, azután polgári Erdélyország' lakosait szerinte 1,513,315 lélekkel kivonjuk, marad 10,287,264 lélek, mi az 1785-diki 7,008,574 lakossal összehasonlítatván, mutatja hogy 54 év alatt a' népesség 3,278,690, azaz évenként 60,716 lélekkel vagyis körülbelől $^1/_{10}$ percenttel szaporodott. Bárándy polgári Magyarországra 11.062,150 lelket számítván, ha ez 1840-ről áll, úgy a' népszaporodás évenként 73,701 fő azaz valamivel több mint 1 percent; 's ennyit szoktak a' német irók közönségesen felvenni. Springer azonban hihetőnek találja, hogy a' magyarországi szaporodás csak $^9/_{10}$ percent, mi nekünk is valószinűnek látszik, legalább mostani időben, miután a' népnek sokféle bajain a' törvényhozás segítni kezdett, mert az egész percenttel, addig legalább, míg be nem bizonyíttatik, teljességgel meg nem barátkozhatunk. Hogy azonban országban, melly annyiféle ingredentiákból áll, mint Magyarhonunk, a' népszaporodást korántsem lehet egyenlőn elosztani, magában világos dolog. Míg tehát a' déli vármegyékben a' szaporodás a' $1^1/_2$ percentet is eléri, van egynél több sovány éjszaki megye, mellynek szaporodása a' $^1/_2$ percentet is aligha megüti. Legnagyobb figyelmet érdemel a' zsidók' szaporodása Magyarországban. 1785-ben 75,089 zsidó találtatott Magyarországban 's 1839, tehát 54 évvel később, már 241,638; miből évi szaporodásokat 4 percentnél többre tehetni. — Erdélynek szaporodása legfeljebb $^1/_{10}$ percentnek látszik lenni, miről azonban hiteles adatok' hiányában bizonyost állítani nem lehet. — A' monarchia' többi részeiben 1818-ban 18,334,646 's 19 évvel később 21,613,103 lélek iratván össze, látjuk hogy a' szaporaság 19 év alatt 3,278,457-re ment, mi évenként 172,550-et azaz a' népességnek $^9/_{10}$ percentjét teszi. A' szaporodásnak elosztását legczélszerűbben a' következő tábla mutatja:

	Népesség 1818	1837	Szaporodás percentekben.
Felső-Ausztria	772,111	839,901	$^4/_{10}$
Tirolis	735,114	814,898	$^5/_{10}$
Velencze	1,859,814	2,074,118	$^5/_{10}$
Lombardia	2,167,782	2,460,079	$^6/_{10}$
Karinthia és Karn.	631,430	737,471	$^9/_{10}$
Moravia és Szil.	1,737,929	2,074,246	$^9/_{10}$
Alsó-Ausztria	1,096,111	1,328,793	$^9/_{10}$
Galliczia	3,738,520	4,518,360	$^9/_{10}$
Kat. Végvidék	926,410	1,113,091	$^9/_{10}$
Stájerország	765,324	935,576	1 —
Csehország	3,849,954	4,001,925	1 —
Dalmatia	297,912	373,479	$1^1/_{10}$
N. Tengerpart	356,235	458,403	$1^3/_{10}$

Hegyes, terméketlen vidékeken, azután ott, hol a' népesség bizonyos fokát már elérte 's a' keresetnek új forrásai nem nyilnak, a' népesség a' megállapodás' stadiumához közelít, ellenben népetlen vagy az iparosságban előhaladó vidékeken a' népesség évről évre tetemesen szaporodik. Nem is kétkedünk azon, hogy Moravia, Csehország, Alsó-Ausztria és a' Tengermellék főkép iparuknak köszönik népességök' nagyobb szaporodását és hogy Gallicziában és Dalmátországban a' rendes igazgatás az, mi hasonló eredményekre vezet. Nem a' faj szaporít, hanem az élemmódok' szaporodása, a' jó törvény, jó kormány, értelmiség és szorgalom.

Becher' népességét elfogadván és azt 12,192 által osztván kapjuk az összes monarchiának viszonos népességét, azon lélekszámot tudniillik, melly átmérőileg egyegy □mfre esik és melly = 3031, azaz kerekszámmal 3000. A' monarchiának egyes részeiben azonban nagy a' különbség. Legtömöttebb ezen egyes részek közül Lombardia, mellyben egyegy □mfön középszámmal 6675 egyén találtatik *), utána következik Velencze 5201 lélekkel és Cseh- 's Morvaország, amaz 4651, ez 4469 lélekkel. Az összes monarchia' közép viszonos népességéhez legközelebb áll Galliczia és Magyarország. Legnéptelenebbek: Dalmátország, Tirolis és a' katonai Végvidék. A' fokozatot a' következő tábla mutatja:

	Viszonos népesség.
Lombardia	6676
Velencze	5201
Csehország	4652
Morvaország és Szilézia	4469
Alsó-Ausztria	3998
Német Tengervidék	3440
Galliczia	3024
Magyarország	3010
Felső-Ausztria	2537
Stájerország	2453
Erdély	2151
Karinthia és Karniolia	2117
Dalmátország	1717
Tirolis	1682
Katonai Végőrvidék	1680

Ha pedig az egyes kerületek', delegatiók vagy vármegyék' népességei hasonlíttatnak össze egymással, úgy még különbözőbb eredményekre találunk. Lombardiában például legtömöttebb a' majlandi delegatio, melly Becher szerint, a' fővárosi népességet bele tudva, egyegy □mfre 15,751 lakost számlál. Következnek reá sorban:

Lodi	9895	l. visz.	népess.
Pavia	8960	»	»
Cremona	7990	»	»
Como	7566	»	»
Mantua	6151	»	»
Brescia	5643	»	»
Bergamo	4762	»	»
Sondrio	1587	»	»

*) Becher' viszonos népességi következő adataira egyáltalában megjegyezzük hogy azok ausztriai mfekre vonathoznak, mellyek a' geographiaiaknál 4 percenttel kerülbelől nagyobbak.

Digitized by Google

A' velenczei kormánymegyében így áll a' viszonos népesség:

Padua	7927	l. visz. népess.
Rovigo	7474	» » »
Vicenza	6603	» » »
Treviso	6399	» » »
Velencze (várossal együtt)	5921	» » »
Verona	5763	» » »
Udine	3537	» » »
Belluno	2495	» » »

Legcsekélyebb népességgel birnak ellenben:

Oberinnthal (Tirolis)	926	l. visz. népess.
Marmaros vármegye	964	» » »
Judenburg (Styria)	991	» » »
Pusterthal (Tirolis)	1002	» » »
Bruck (Styria)	1122	» » »
Salzburg (Felső-Auztria)	1136	» » »
Oláh-Bánáti Végvid	1147	» » »

Csehországban a' kerületek így állanak egymáshoz:

Königgrätz	6887	l. visz. népess.
Bidschow	6330	» » »
Kaurzim	6098	» » »
Leitmeritz	6072	» » »
Bunzlau	6033	» » »
Chrudim	5738	» » »
Ellbogen	4343	» » »
Rakonitz	4306	» » »
Czaslau	4195	» » »
Klattau	4001	» » »
Beraun	3999	» » »
Tabor	3717	» » »
Saatz	3596	» » »
Pilsen	3563	» » »
Prachin	3124	» » »
Budweis	2830	» » »

Morvaországban pedig így:

Olmütz	5175	l. visz. népess.
Troppau	5031	» » »
Prerau	4892	» » »
Teschen	4686	» » »
Brünn	4552	» » »
Hradisch	3899	» » »
Iglau	3850	» » »
Znaim	3075	» » »

Alsó-Ausztriában:

Unter dem Wienerwalde	3473 *)	l. visz. népess.
Unter dem Manhartsberge	2230	» » »
Ob dem Manhartsberge	2689	» » »
Ob dem Wienerwalde	2441	» » »

Német Tengervidéken (Trieszt' városán kívül):

Görzi kerület	3574	l. visz. népess.
Istriai »	2513	» » »

Gallicziában a' legsűrűbb és leggyérebb kerületek ezek:

Wadovicz	5123	l. visz. népess.
Bochnia	4996	» » »
Zloszow	2360	» » »
Stry	1863	» » »

Felső-Ausztriában:

Hausruck-kerület	4297	l. visz. népess.
Salzburgi	1136	» » »

Stájerországban:

Marburg	3624	l. visz. népess.
Bruck	1122	» » »
Judenburg	991	» » »

Karinthia és Karnioliában:

Laibach	2804	l. visz. népess.
Villach	1304	» » »

Dalmátországban:

Cattaro	3132	l. visz. népess.
Ragusa	2062	» » »
Spalato	1804	» » »
Zara	1390	» » »

*) Bécs városa nem számítatott be.

Tirolisban:

Roveredo	3340	l. visz. népess.
Trient	3554	» » »
Pusterthal	1002	» » »
Oberinnthal	976	» » »

A' katonai végvidéken:

II. Báni ezred	2487	l. visz. népess.
Oláh-bánsági	1147	» » »

A' magyar vármegyek és szabad kerületek' viszonyos népessége Fényes és Bárándy szerint a' következő:

I. Dunán inneni kerület.

	Fényes sz.			Bárándy sz.		
Pozsony vármegye	3262	l. egy	□mf.	3590	l. egy	□mf.
Esztergom »	3228	»	»	3180	»	»
Trenchin »	3131	»	»	3520	»	»
Nyitra »	2832	»	»	3070	»	»
Bács »	2682	»	»	2754	»	*
Pest »	2680	»	»	2914	»	»
Árva »	2465	»	»	2580	»	»
Nógrád »	2455	»	»	2690	»	»
Bars »	2440	»	»	2640	»	»
Hont »	2246	»	»	2640	»	»
Turocz »	2115	»	»	2214	»	»
Zólyom »	1917	»	»	1888	»	»
Liptó »	1898	»	»	1970	»	»

II. Dunán túli kerület.

Győr vármegye	3365	l. egy	□mf.	3588	l. egy	□mf.
Sopron »	3350	»	»	3574	»	»
Tolna »	2834	»	»	2960	»	»
Vas »	2827	»	»	2970	»	»
Zala »	2739	»	»	3000	»	»
Baranya »	2616	»	»	3060	»	»
Komárom »	2532	»	»	2740	»	»
Veszprém »	2500	»	»	3010	»	»
Fejér »	2248	»	»	2458	»	»
Somogy »	1953	»	»	2016	»	»
Moson »	1680	»	»	1810	»	»

III. Tiszán inneni kerület.

Abaúj vármegye	3170	l. egy	□mf.	3370	l. egy	□mf.
Sáros »	3035	»	»	3080	»	»
Borsod »	2828	»	»	3300	»	»
Szepes »	2760	»	»	2944	»	»
Torna »	2630	»	»	2894	»	»
Zemplén »	2550	»	»	2770	»	»
Heves »	2250	»	»	2434	»	»
Gömör »	2249	»	»	2650	»	»
Ugocsa »	2145	»	»	2028	»	»
Ung »	1839	»	»	1930	»	»
Bereg »	1780	»	»	1790	»	»

IV. Tiszán túli kerület.

Temes vármegye	2588	l. egy	□mf.	2700	l. egy	□mf.
Torontál »	2425	»	»	2600	»	»
Békés »	2354	»	»	2390	»	»
Csanád »	2315	»	»	2470	»	»
Közép-Szolnok »	2214	»	»	2950	»	»
Szatmár »	2200	»	»	2294	»	»
Bihar »	2175	»	»	2280	»	»
Arad »	2100	»	»	2234	»	»
Csongrád »	2064	»	»	2170	»	»
Kraszna »	2019	»	»	2340	»	»
Krassó »	2000	»	»	2100	»	»
Szabolcs »	1820	»	»	1948	»	»
Zaránd »	1360	»	»	2100	»	»
Marmaros »	930	»	»	948	»	»

V. Dráván túli kerület.

Szerém vármegye	2320	l. egy	□mf.	2450	l. egy	□mf.
Verőcze »	1760	»	»	1850	»	»
Pozsega »	1675	»	»	2064	»	»

VI. Horvát- és Tótország.

Varasd vármegye	3860	l. egy	□mf.	5000	l. egy	□mf.
Zágráb »	2610	»	»	3050	»	»
Körös »	2320	»	»	2980	»	»

Digitized by Google

VII. Szabad kerületek.

Tengerpart	6578	l. egy	□mf.	6590	l. egy	□mf.
Hajdu-városok	3486	»	»	3400	»	»
Kővár vidéke	2500	»	»	2394	»	»
Jász-Kun kerület	2150	»	»	2000	»	»

VIII. Magyar Végőrvidék.

Szerémi	1864	l. egy	□mf.	1010	l. egy	□mf.
Horvát	1732	»	»	2005	»	»
Bánsági	1376	»	»	854	»	»

Erdélynek legnépesebb és legnéptelenebb vidékei Becher szerint és ausztriai □mfedre értve (melly adatoknak azonban nagy hitelességök nincs), a' következők:

Szerdahely (szász szék)	4100	l. egy	□mfön.
Aranyos (székely szék)	4000	»	»
Belső-Szolnok (m. vmegye)	1451	»	»
Beszterecze vidéke	1210	»	»

A' lakhelyeket tekintve, az ausztriai monarchia' népessége általjában 70,138 lakhelyeken vagyon elszórva, mellyek közül 851 város, 2411 mezőváros és 66,876 falu meg majorság vagyon.

Nevezet szerint esik:

	lakhely.	város.	mezővár.
Magyarországra (a' katonai Végvidék nélkül)	12,872	114 [1])	766
A' katonai Végvidékre	2,070	12	23
Erdélyre	2,380	29	46
Dalmatiára	874	15	14
Ausztriára	10,428	52	353
Stájerországra	3,709	20	96
Tirolisra	1,770	22	28
Csehországra	12,595	285	279
Moraviára és Sziléziára	3,972	116	184
Gácsországra	6,345	96	193
Illyriára	6,982	55	56
Lombard-Velenczére	6,141	35	373
Összesen	70,138	851	2411

Magyarországban 36'/, mfre esik egy város ('s mintegy 80 mfre egy szabad királyi város). A' katonai végvidéken ellenben 59, Erdélyben 34, Lombardiában 31, Tirolisban 23, Stájerországban és Felső-Ausztriában 20, Velenczében 19, Gallicziában 16, Karinthiában, Karnioliában és Dalmátországban 15, Alsó-Ausztriában 10, a' német Tengerparton 5, Moraviában és Sziléziában 4, Csehországban 3 mfre esik egyegy város. Morva- és Csehország mintegy felét birják az összes monarchia' városainak. — Mezőváros a' katonai Végvidéken 31, Erdélyben 22, Tirolisban 18, Dalmátországban 16, a' német Tengerparton 10, Karinthiában és Karnioliában 9, Gallicziában 8, Magyarországban 5'/,, Stájerországban 4, Felső-Ausztriában, Csehországban és Lombardiában 3, Morvaországban 2'/,0, Velenczében 1⁸/,0, Alsó-Ausztriában 1'/, □mfre esik egyegy.

Népessége azon városoknak 's egyéb lakhelyeknek, mellyek legalább 10,000 lakost számlálnak.

a) *Magyarország és Erdélyben.*

	lélek.
Pest (Magyarország, Pest vm. sz. kir. város) Bárándy sz.	86,800
Fényes sz.	61,374 [1])
Debreczen (Magyarorsz., Bihar vm. sz. kir. v.)	50,520
Pozsony (Magyarorsz., Pozsony vm. sz. kir. v.)	38,800
Kecskemét (Magyarorsz. Pest vm. kiváltsz. v.)	37,000
Brassó (Erdély, Brassó vid. sz. kir. v.)	36,000
Szabadka (Magyarorsz., Bács vm. sz. kir. v.)	35,000
Szeged (Magyarorsz., Csongrád vm. sz. kir. v.)	33,000
Hold-Mező-Vásárhely (M. orsz., Csongrád vm. mezőváros)	32,350
Buda (Magyarorsz., Pest vm. sz. kir. v.)	31,245 [1])
Miskolcz (Magyarorsz., Borsod vm. kiváltsz. v.)	26,654
Kolosvár (Erdély, Kolos vm., sz. kir. vár.)	24,500
Csaba (Magyarorsz., Békés vm. mezőváros)	23,973
Szentes (Magyarorsz., Csongrád vm. kiváltsz. v.)	22,000
Makó (Magyarorsz., Csanád vm. mezővár.)	22,000
Zombor (Magyarország, Bács vm. sz. k. vár.)	21,086
Fejérvár (Magyarorsz., Fejér vm. sz. k. vár.)	20,670
Ujvidék (Magyarorsz., Bács vm., sz. k. vár.)	19,000
Nagy-Szeben (Erdély, Szeben szász sz., sz k. vár.)	18,350
Nagy-Várad (Magyarorsz., Bihar vm, püsp. vár.)	18,276
Eger (Magyarorsz., Heves vm., érseki város)	18,076
Jász-Berény (Magyarorsz., Jász ker. szab. v.)	17,582
Komárom (Magyarorsz., Komárom vm., sz. kir. város)	17,922
Temesvár (Magyarorsz., Temes vm sz. kir. város)	17,506
Selmecz (Magyarorsz., Hont vm. sz. k. és bányavár.)	17,479
Nagy-Kőrös (Magyarorsz., Pest vm., kiváltsz. vár.)	17,207
Arad (Magyarország, Arad vm. sz. kir. vár.)	17,135
Szatmár (Magyarorsz., Szatmár vm., sz. kir. vár.	16,905
Czegléd (Magyarorsz., Pest vm. kiváltsz. vár.)	16,845
Félegyháza (Magyarorsz., Kis-Kúnság, sz. vár.)	16,389
Nyiregyháza (Magyarorsz., Szabolcs vm., kiváltsz. v.)	16,128
Szarvas (Magyarorsz., Békés vm., mezővár.)	16,064
Böszörmény (Magyarorsz., hajdu-város)	16,039
Mező-Tur (Magyarorsz., Heves vm. mezővár.)	15,996
Nagy-Kikinda (Magyárorsz., Torontál vm. kiváltsz. v.)	15,672
Versecz (Magyarorsz., Temes vm., kivált. v.)	15,658
Győr (Magyarorsz., Győr vm. sz. kir. vár.)	15,539
Békés (Magyarország, Békés vm., mezővár.)	15,535
Szoboszló (Magyarország, hajdu-város)	15,513
Gyula (Magyarorsz., Békés vm., kiváltsz. vár.)	15,302
Csongrád (Magyarorsz., Csongrád vm., mezővár.)	14,834
N. Becskerek (Magyarorsz., Torontál vm., kiváltsz. vár.)	14,700
Gyöngyös (Magyarorsz., Heves vm. kiváltsz. vár.)	14,649
Pécs (Magyarorsz., Baranya vm., sz. kir. vár.)	14,287
Zenta (Magyarorsz., Bács vm., mezőváros)	13,728
Sopron (Magyarorsz., Sopron vm., sz. k. vár.)	13,385
Halas (Magyarorsz., Kis-Kúnság, szab. vár.)	13,358
Pécska (Magyarorsz., Arad vm. mezőváros)	13,192
Kardszag (Magyarorsz., Nagy-Kúnság, szab. v.)	13,108
Baja (Magyarorsz., Bács vm., kiváltsz. v.)	13,008
Maros-Vasárhely (Erdély, Maros szék. sz. kir. v.)	13,000
Nánás (Magyarország, hajdu-város)	12,600
Vácz (Magyarország, Pest vm, püsp. város.)	12,363
Eszék (Magyarország, Verőcze vm., sz. kir. v.)	12,262
Zágráb (Tótország, Zágráb vm. sz kir. v.)	12,231
Esztergom (Magyarország, Esztergom vm., sz. kir. v.)	12,170
Károly-Fejérvár (Erdély, Alsó-Fejer vm., sz. kir. v.)	12,000
Pápa (Magyarország, Veszprém vm., kiváltsz. v.)	11,936
Kassa (Magyarország, Abaúj vm., sz. kir. vár.)	11,738
Pancsova (Végőrvidék, szab. katonai község)	11,710
Tata (Magyarország, Komárom vm., kiváltsz. v.)	11,666
Nagy-Lak (Magyarország, Csanád vm., mezővár.)	11,274
Veszprém (Magyarország, Veszprém vm., püspöki v.)	11,238
Ó-Becse (Magyarország, Bács vm., mezőváros)	10,769
D. Földvár (Magyarország, Tolna vm., mezőváros)	10,679
N. Sz. Miklós (Magyarország, Torontál vm., mezővár)	10,559
Fiume (M. Tengerpart, szabad kikötő)	10,341
Árok-Szállás (Magyarország, Jászág, szab. vár.)	10,023
Ó-Kanizsa (Magyarország, Bács vm., mezővár.)	10,000
Szegszárd (Magyarország, Tolna vm., mezővár.)	10,000
N. Károly (Magyarország, Szatmár vm., mezővár.)	10,000
Szolnok (Magyarország, Heves vm., mezővár.)	10,000

[1]) Szabad királyi város tulajdonképeni Magyarországban 47, Horvátországban 5; püspöki város 8; kiváltságos és szepesi város 54; összesen tehát 114 város.

[1]) Katonaság és idegenek nélkül 1839, tehát csak egy évvel az árvíz' pusztításai után. Ez most mindenesetre kevés.

A' kisebb sz. kir. városok Magyarországban, népességökkel:

Varasd	9026 lélek.	Bártfa	4658 lélek.
Eperjes	7609 »	Bazin	4601 »
Nagyszombat	6086 »	Késmárk	4223 »
Szakolcza	6049 »	Kapronca	4128 »
Modor	5735 »	Breznóbánya	3767 »
Kőszeg	5720 »	Sz. György	3313 »
Lőcse	5449 »	Korpona	3210 »
Nagybánya	5109 »	Károlyváros	3033 »
Körmöczbánya	5054 »	Kőrös	2978 »
Beszterczebánya	4961 »	K. Marton	2951 »

[1]) Bárándy sz. 40,000.

Digitized by Google

Zeng	2785 lélek.	Buccari	2011 lélek.
Ujbánya	2822 »	Zólyom	1794 »
Szeben	2599 »	Bélabánya	1740 »
Bakabánya	2597 »	Libetbánya	1683 »
Posega	2217 »	Rust	1091 »

b) *Nem-magyar részek.*

	lélek.
Bécs császári székváros (Alsó-Ausztria)	333,818
Majland (Lombardia, fő- és delegatió-város)	147,191
Prága (Csehország, főváros)	105,271
Velencze (Velenczei korm. fő- és delegatió-város) . . .	93,545
Triesst (Illyria, trieszti korm.)	77,049
Lemberg (Galliczia, fő- és kerületi város)	57,260
Verona (Velenczei korm. deleg. város)	51,600
Padua (Velenczei korm., del. vár.)	49,850
Grätz (Stájerorsz., fő- és kerületi város)	64,400
Brünn (Morvaország, fő- és kerületi város)	40,000
Vicenza (Velenczei korm., del. vár.)	33,100
Bergamo (Lombardia, del. város)	30,000
Brescia (Lombardia, del. város)	29,200
Mantua (Lomb., del. vár)	27,100
Cremona (Lomb., del. vár.)	26,600
Chioggia (Velenczei korm. Vel. del. szigetváros)	25,350
Linz (Felső-Ausztria, főv. és Mühlkreis ker. v.)	25,000
Pavia (Lomb., del. vár.)	23,700
Udine (Velencze, del. vár.)	22,200
Brody (Galliczia, Zloczowi kerület)	22,200
Treviso (Velenczei korm. del. vár.)	19,800
Como (Lomb., del. vár.)	16,200
Lodi (Lomb., del. vár.)	16,000
Monza (Lomb., Majlandi del.)	15,200
Iglau (Moravia, kerül. vár.)	15,000
Olmütz (Morvaorsz. kerül. vár.)	13,100
Klagenfurt (Illyria, laibachi korm., ker. vár)	12,400
Salzburg (Felső-Ausztria, salzb. kerül.)	12,300
Trient (Tirolis, kerül. vár.)	12,200
Laibach (Illyria, laib. korm. főv.)	12,100
Bassano (Vel. korm. vicenzai del.)	12,100
Reichenberg (Csehország, Bunzlaui kerül.)	12,000
Belluno (Vel. korm. del. vár.)	11,900
Troppau (Szilézia, kerül. vár.)	11,600
Innsbruck (Tirolis, fő- és kerül. város)	10,900
Tarnopol (Galliczia, kerül. vár.)	10,400
Prossnitz (Morvaorsz. olmützi kerül.)	10,300
Steyer (Felső-Ausztria, Traunker. kerül. v.)	10,100
Rovigo (Illyria, Tengerpart, Isztriai kerül.)	10,100
Pilsen (Csehország, kerül. város)	10,000

8. Származás. A' törzsökkülönbség aligha más ország' lakosinál nagyobb, mint az ausztriai monarchiában. Nem kevesebb mint kilencz egymástól különböző néptörzsök (mellyek vagy egész tartományokat laknak vagy legalább egyes vidékeken vagy községekben találhatók) egyesítetnek egymással az ausztriai monarchiában. E' néptörzsökök azonban nem egyenlő fontosságúak. A' legszámosabbak avvagy főnemzetek ezek: a' szlávok, a' németek, a' magyarok, az olaszok.

1) Első helyre tesszük a' németet, mert az egy szláv törzsökök' összeségét kivéve, akarmellyiknél is számosabb. Azután értelmisége és szorgalma által meg is érdemli, hogy a' többieknek mintegy például szolgáljon. A' német egész Ausztriát lakja, a' magyar és morvaországi határszéleket kivéve, a' hol horvátoknak nevezett szláv községek találtatnak, azután déli és közép Tirolist, Stájerország' és Karinthia' nagyobb részét, Csehországnak Bajor-, Szászországgal és Sziléziával határos vidékeit, Morvaországban és Sziléziában az ausztriai és poroszsziléziai határszéleket és a' troppaui kerületet, Magyarországban a' szepcsségi városokat, Moson, Sopron és Vas vármegyét, több sz. kir. és bányavárost, Erdélyben némelly városokat és külön nemzetűl a' száz földet. Kevesbé számosak a' németek a' többi tartományokban vagy vidékeken. Gallicziában, mellynek városait számos német lakja, 186 német gyarmat, Karnioliában a' gottcheei föld, Vicenza kerületében hét (*le sette communi*), Verona' kerületében tizenhárom német község. Minthogy az ausztriai összeiratások a' nyelvkülönbségre nem ügyelnek, felette bujos az egyes nemzetek' lélekszámát meghatározni. Springer az ausztriai összes monarchia' népességét 1839-re 35,695,000 lélekre számítván, a' német nemzetet 6,400,000 főre teszi, 's véleménye szerint ezekből esik:

Alsó-Ausztriára	1,300,000	lélek.
Csehországra	1,200,000	»
Felső-Ausztriára	830,000	»
Magyarországra	550,000	»
Stájerországra	548,000	»
Tirolisra	520,000	»
Moraviára és Sziléziára . . .	450,000	»
Erdélyre	420,000	»
Karinthia és Karnioliára . . .	254,000	»
Gallicziára	90,000	»
A' német Tengerpartra . . .	20,000	»

2) A' második rangot a' magyar igényli mind politicai érettsége, mind nemzeti compactsága, mind pedig száma miatt. Csupán magyarok laknak Csongrád vármegyében, a' Jász-Kún kerületekben és a' hajdu-városokban, majd kirekesztőleg magyarok Borsod, Heves, Győr és Szabolcs vármegyékben. Ezeken kivűl 22 vármegyében többségben vannak, a' többiekben kevesebbségben. Erdélyben a' magyarok a' nagyobb nyugoti és éjszaki részt foglalták el, keleten törzsökrokonaik, a' székelyek telepedtek le. Bukovinában csak egy pár falut birnak. Springer a' magyar nemzetet 5,305,000 főre teszi, 's szerinte e' számból esik:

Magyarországra	4,500,000	lő.
Erdélyre	620,000	»
A' katonai Végvidékre	180,000	»
Bukovinára	3,200	»

3) Következnek az olaszok, kik a' lombard-velenczei királyságot és Tirolis déli reszét, továbbá Illyria' délnyugoti vidékeit és Dalmátországot lakják. Springer az olasz nemzetet 4,584,000 lélekre teszi, 's ezekből számít.

Lombard-velenczére	4,200,000	lelket
Tirolisra	280,000	»
Illyriára	110,000	»
Dalmátországra	100,000	»
Magyarországra	3,000	»

4) A' szláv nemzet történetileg és nyelvileg több egymástól különböző törzsökökre szakad, mellyek sem álladalmilag sem közös nyelv és irodalom által egymással egyesítve nincsenek; 's azért nem is bir olly nagy fontossággal, mint a' többi elősorolt három főnemzetek. A' szláv nemzetcsalád' főágai az ausztriai összes monarchiában (Springer szerint) a' következők:

a) csehek, Csehország' középső és keleti, továbbá Morvaország' délnyugoti részein (morawey);

b) tótok Árva, Liptó, Trencsén és Zólyom vármegyékben tisztán, kilencz magyarországi vármegyében többséget képezve és morvaországi hradischi és preraui kerületekben;

c) lengyelek (lechek) Gácsországban;

d) oroszok (ruthen) közép és keleti Gallicziában, Bukovinában (itt azonban gyéren) és Magyarország éjszakkeleti részein, hol három vármegye' többségét teszik (Gallicziában Springer szerint mintegy 1,800,000, Magyarországban 482,000 lélek);

e) vindusok vagy szlovenok Alsó-Styriában, Karinthia' déli részén, Karnioliában, Friaulban és polgári Horvátország' éjszaki részein. Törzsökrokonaik Vas, Somogy és Zala vármegyékben találhatók. A' vindusok' száma körülbelől 1 millióra rúg. Karnioliában mintegy 350,000 lakik, Stájerországban 320,000, Karinthiában 100,000, Magyarországban 50,000;

f) horvátok Horvátország' nagyobb részén kivül nyugoti Dalmátiában, Zalában és Somogyban;

Digitized by Google

g) szloveno-szerbek avvagy illirek, részint rácz ok neve alatt is, Bácskában, a' Dráván túli kerületben Horvátországban és Dalmátiában (szerbek), Karnioliában uskokok 's a' t.

A' szláv nemzetet Springer 14,820,000 lélekre teszi, és ebből számít:

	lelket.	a' népességnek.
Magyarországra	4,500,500	43 percentje.
Galliciára	3,760,000	83 »
Csehországra	2,500,000	62 »
Moraviára és Szil.	1,500,000	71 »
Katonai Végvidékre	760,000	76 »
Karinthia és Karniollára	480,000	63 »
N. Tengerpartra	400,000	86 »
Stájerországra	355,000	38 »
Erdélyre	300,000	18 »
Dalmátországra	230,000	61 »

A' kisebb nemzetek közé számítatnak: az oláhok Magyarország' keleti és délkeleti vármegyéiben, Erdélyben 's az erdélyi végvidéken Springer szerint összesen 1,567,000 lélek, mellyből Magyarországra 600,000, Erdélyre szinte 600,000, Galliciára 242,000, a' katonai Végvidékre 125,000 esik; a' zsidók, összesen 623,000 lélek: Gallicziában 257,000, Magyarországban 246,000, Csehországban 69,500, Moraviában 32,600; a' görögök, örmények, czigányok (Springer szerint 120,000 lélek: Erdélyben 36,000, Magyarországban 30,000).

Fényes' adatait követve Magyar- és polgári Erdélyország' lakosait nyelvre nézve ekként sorozhatni el:

Magyar	4,812,739 lélek.
Oláh	2,202,542 »
Tót	1,687,256 »
Német	1,273,677 »
Illir	1,248,233 »
Horvát	886,079 »
Orosz	442,903 »
Zsidó	244,035 »
Vindus	40,864 »
Bolgár	12,000 »
Franczia	6,150 »
Görög és Czinczár . . .	5,680 »
Örmény	3,798 »
Montenegrinus	2,830 »
Clementinus	1,600 »

A' szláv törzsökökre nézve figyelmet érdemel, hogy azoknak nagy része Magyarországba bevándorlóktól veszi eredetét, mint az oroszok és illírek. Sőt a' tótok sem tisztán hódított nép, miután tudva van, hogy Giskrának hada Magyarországban megtelepedett és hogy számos cseh, morvaországi és szelezíta sőt lengyel is honából vallása miatt száműzve, a' magyar vendégszeretet' szárnyai alatt talált menedéket 's új hazát.

4. Rendek. 1) Nemesség; *a)* számos és részint gazdag főnemesség: herczegek *(Fürst)*, grófok, bárók; az olasz tartományokban: Duca, Principe, Marchese, Conte, Visconte, Barone. A' magyar birodalomban a' főnemesek mágnásoknak is neveztetnek. *b)* Alnemesség, a' német és gallicziai tartományokban: lovag *(Ritter)*, *Edler von*, *Herr von*. — A' magyar nemes ('s ide értetik a' magyar papság is, melly a' nemességnek minden jogaiban részesülvén, az országnak első rendjét képezi) egyenes státusterhet nem visel, 's a' rendkivüliekben is csak az országgyűlésnek jóváhagyása után osztozik, birói itélet előtt sem személyes szabadságától meg nem fosztatható, sem birtokában nem háborítatható; városok és némelly szabad kerületek és községek' határain kívül fekvő birtokot csak ő szerezhet és birhat; a' törvényhozásban (a' mágnás, főpap továbbá az ország' zászlósai és főispánok személyesen, az alnemesség pedig követei által) úgy szinte a' közigazgatásban, nevezet szerint a' biráskodásban is a' megyei szerkezetnél fogva tetemes részt vesz, és megyei valamint főbb országos hivatalokat csak ő viselhet — az egy úgynevezett nemesi felkelés' *(insurrectio)* terhe alatt. A' nem-magyar nemességnek kiváltságai és előjogai a' rangon és czímeken, kiváltságos törvényszéken, katonáskodástóli mentességen 's főbb hivatalok' viselhetésén 's némelly javadalmak élvezhetésén kívül (mindezek közül a' lombard-velenczei nemességnek csak a' rang, czím és hivatalviselhetés maradván) főkép a' rendi *(ständisch)* vagy *(landtäflich)* jószágok' szerezhetését és birhatását tárgyazzák (a' lombard-velenczei nemesség, minthogy az olasz tartományokban rendi földbirtok nem létez, természetesen ettől is elesvén). A' rendi jószág' birásával rend szerint az uraságí bíróság *(Patrimonial-Gerichtsbarkeit)* 's rendőri felügyelet, mindenesetre pedig a' vadászatjog, 'ser- és palinkafőzés' és kimérés' joga, valamint az urbéri adók' és szolgálatok' élvezése áll kapcsolatban.

2) Polgárság. A' városok Ausztriában fejedelmiekre és uraságiakra, Cseh- és Morvaországban királyiakra ('s ezek közül Csehországban négy, Moraviában pedig hét a' tartománygyülésen a' polgárságot képviseli) és uraságiakra avvagy municipalisokra 's ezek ismét véd- és jobbágyos városokra osztatnak. Ez utolsók a' jobbágyközségektől csak annyiban különböznek, hogy nekik czéheket és vásárokat tartani szabad. Némelly városok' kiváltságai a' rendi jószágok' szerezhetésére 's birhatására is terjeszkednek. Illy város Morvaországban és Sziléziában 12, Gallicziában ellenben csak egy (Lemberg) van. Csehországban ez minden királyi város' kiváltsága, sőt a' birtokszerezhetés a' már érintett négy képviselő város (Prága, Pilsen, Budweis, Kuttenberg), továbbá Kaaden, Komotau és Saatz városoknak minden egyes polgárára 's a' prágai egyetem' rectora és világi professoraira is kiterjed. Alsó-Ausztriában és Csehországban a' rendi jószágot biró nem-nemes kettős pótlékadót *(Gült)* fizet. A' lombard-velenczei királyi városok a' delegatio alatt állanak és képviselési joggal birnak. — A' magyar városok vagy királyi (28 tárnoki és 22 személynöki) vagy csak szabad városok 's egyáltaljában nemesi fekvő vagyont nem szerezhetnek. Amazok közül némellyek követeket is küldenek az országgyűlésre, de az összes polgári rend, csak egy szavazattal bir. Egyébiránt a' polgárok Magyarhonban saját ügyeik' tárgyalásába sem folynak be. Erdélyben királyi városok és szabad taksális helyek *(loca taxalia)*. A' katonai Végőrvidéken 12 szabad katonai község.

3) Parasztság. A' katonai Végvidéken a' paraszt egyszersmind katona is. A' lombard-velenczei királyságban, Tirolis', német partvidék' és Dalmatia' egy részében (a' hűbéri kapcsolat a' franczia kormány alatt megszüntettetvén) a' paraszt vagy birtokos vagy bérnök. Az összes monarchia' többi részeiben a' paraszt jobbágy. A' jobbágyok' közös joga telkök' haszonvételében áll, mellytől csak bizonyos és előre meghatározott esetekben fosztathatnak meg. Tartozásaik pedig a' következők: *a)* robot, Bukovinában évenként 6 — 12 nap, Felső-Ausztriában 14 nap, Magyarországban, Alsó-Ausztriában, Csehországban, Moraviában és Sziléziában egész telektől rend szerint 104 nap ('s többnyire kevesebb), Stájerország' és Galliczia' némelly vidékein 156 nap. Ide tartozik némelly helyütt az árvaszolgálat *(Waisendienst)*, mellynek azonban legfelsőbb rendeletek' következtében legfeljebb három évig szabad tartania; *b)* földbér részint készpénzben, részint termesztményekben (Magyarországban füstpénz és kilenczed); *c)* elsajátításdij 's ez ismét vagy *laudemium* vagy *mortuarium*, a' mint a' birtokváltozás vagy élők között vagy halál miatt történik (ezek a' magyar földesurak és parasztok előtt ismeretlenek); *d)* költözésdij *(Abfahrtsgeld)*. A' *c)* és *d)* alatti díjak a' vagyonnak rendszerint 5 — 10 percentjét teszik. (A' költözésdijt sem ismeri a' magyar.)

Digitized by Google

e) Különféle taksák, mellyeket a' földesúr mint felsőbbség húz. (Ezeket sem ismeri a' magyar.) *f)* A' tized eredetileg a' papságnak volt szánva, sok helyütt azonban a' földesuraság a' papságtól beváltotta azt. — Magyar- és Gácsországban még néhol szabad faizás. — Szabad községek, kivált a' nem-magyar részekben.

5. Ipar. Ausztria mintegy félszázad óta gyáros álladalom törekszik lenni, 's kétségbe sem hozhatni, hogy magát azóta a' külföldi műipartól függetlenné tette, és hogy sok czikket olly mennyiségben és minőségben készít, melly szerint azok külföldön is kerestetnek. Legvirágzóbb a' műipar az összes álladalom' nyugoti részein, kivált Alsó-Ausztriában, Csehországban, Moraviában és Sziléziában, Stájerországban, Tirolisban és a' lombard-velenczei királyságban. Magyar- és Gácsország gyártással nem foglalkodván, a' többi részek' iparúnak adózni kénytelenek. Balbi szerint az összes monarchiában 1840-ben 13,500 gyár létezett, mellyekből 9700 és közülök 5000 kisebbszerű selyemfonó intézet a' lombard-velenczei királyságra esik. A' legfontosabb műiparágak az első életszükségekre vonatkoznak és hacsak lehet belföldi terméynek' feldolgazásával foglalkodnak.

A. Gyárak. Pamutkelmék. A' pamutgyártást főleg Alsó-Ausztriában (Bécs' környékén) és Csehországban üzik és pedig angol mozgonyokkal. A' gépfonóintézetek száma 1840-ben már 187-re növekedett. A' pottendorfi nagyszerű fonóintézet hetenként 260 mázsa fonalat készít. Nevezetesebb fonógyárak Csehországban: Warnsdorf, Gabel, Zwickau, Hayde, Asch, Reichenberg. A' legelső fonóintézet Magyarországban Brucknál Moson vármegyében a' magyar részen. A' nyomtatásban az ausztriai gyárak szép haladást tettek. Becher szerint 1838 nyers pamut 23,957,600 és fonal 5,929,700 font vitetett be a' monarchiába. A' kivitel ugyanazon évben (részint nyers anyagban részint pamutkészítményekben) egészen 700,000 fontra nem emelkedvén, a' pamutkelmék' fogyasztását mintegy 25'/, millió fontra lehetni. Ha mármost fontját 3 pforintjába vesszük, lesz az évenként fogyasztott pamutkelmék' értéke mintegy 76 millió pforint, miből ezen iparág' fontossága eléggé kiviláglik. — Pamutkelméért az ausztriai iparnak Magyarország mintegy 30 millió pforintot fizet évenként.

Gyapjúszövetek. A' posztógyártás a' második helyet igényli. Finom posztók és jeles minőségű kazimirok kivált Morvaországban, Sziléziában, Karinthiában (Klagenfurt) és Csehországban (Oberleitensdorf, Reichenberg), hol már 1834-ben 40 gyapjúfonógyár létezett. Középszerű posztók: Csch- és Morvaország, Szilézia és Galliczia, mellyek Magyar- és Erdélyországot, továbbá Illyriát látják el vele. A' lombard-velenczei királyságban szinte vannak posztó-gyárak. Magyarországban a' gácsi gyáron kívül alig létez nagyobbszerű illynemű intézet. Egyéb gyapjúszövetek által tüntetik ki magokat: Bécs, Linz (a' linczi kincstári gyárnál, melly 1672 óta létez, régibb időkben 30,000 ember talált munkát, most csak 6000 ember 's 110 tisztviselő foglalkodik benne), Schönfeld, Grottau, Neugedein és Reichenberg Csehországban. A' bécsi shawlok szépségre 's jutányos árra vetélytárs nélkül vannak Németországban. Tengoborski szerint (*Des Finances et du Credit public de l'Autriche.* Paris, 1843. II. köt. 208 l.) az évenként előállított gyapjúkészítmények' összes ára 62,510,000 forintra rúg.

Vászon. A' legfinomabb gyolcs Csehországban készül (Rumburg, Warnsdorf, Starkenbach, Lomnitz 's a' t.), azután Morvaországban, Sziléziában és Felső-Ausztriában. A' Csehországban készült vásznat 1824 — 1827 közép számmal évi 1,012,300 darabra teszik 's ennek pénzbeli értékét mintegy 9 mill. pforintra. Az 1828-diki évben azonban a' vászonelőállítás '/, részszel, sőt 1829-ben nem kevesebb mint '/, részszel leebb szállott. Damasztot és asztalneműt igen jelest Csehország ad (nevezet szerint Warnsdorf, mi a' műszövésnek főszékhelye), valamint sok czérnát is, miben Schönlinde tünteti ki magát. Házi vászon, belfogyasztásra elegendő: Salzburgban, Galliczián 's Magyarországban készül. Ezekenkívül Csehország mintegy 20,000 csipkeverőt táplál. Csipkét egyébiránt Velencze, Karniolia és Tirolis is készítnek. — Springer az évi vászonproduuctio' értékét 70 — 90 millió pforintra teszi.

Selyemáruk. A' selyemfonás' hazája a' lombard-velenczei királyság, hol apróbb selyemgyárintézet 5000-nél több találtatik. A' szövés már akkor is állott a' tökélynek magos fokán, kivált Alsó-Ausztriában, midőn (1811) a' fonalozott selyemet még a' külföld szolgaltatá. A' lombard-velenczei gyárakban sok jeles szövet készül, de a' legjelesebbeket Bécs készíti, melly az utólsó években annyira haladt, hogy széles Európában csak az egy Lyon által előztetik meg.

Érczportékák. Vas, a' gyártásnak egyik legfontosabb és legkiterjedtebb ága. Központja a' vasgyártásnak Stájerország, melly maga mintegy 350 fristűznél dolgozik 's mellynek jeles aczélja mindennemű metsző és vágó műszerekre annyira alkalmatos, hogy abból még Angolországba is kivisznek. Következik azután Ausztria, Csehország (68 vasmű, 86 olvasztó kemenczével és 340 vashámorral), Karinthia, Lombardia, Karniolia és Magyarország. Öntött mű kivált Csehországban (Neujoachimsthal és Horzowitz) készül 's ezek között számos ékszér, hasonló jelességű mint a' porosz gyárakból jövők, mellyek ebben példányúl szolgáltak; azután Morvaországban (Blansko), Styriában (Mária-Czell), Ausztriában (Bécs) és Magyarországban (Hronecz, Zólyom vármegyében, melly gyár a' kir. kincstáré); kasza és sarló kitűnő jelességű: Stájerországban, Felső- és Alsó-Ausztriában, Karinthiában és Tirolisban; mindenféle készművesmunka: Steyer, Felső-Ausztriában, Bécs, Prága, Graetz 's a' t.; kardok: St. Aegid, Alsó-Ausztriában, Steyer; rajzos kardvasok: Majlandban (Crivelli' módja szerint); fegyverek: Bécsben, Steyerben, Ferlach (Karinthia), Brescia; vaspléh és sodrony: Felső- és Alsó-Ausztria, Stájerország, Karinthia, Szilézia, Csehország (Steinhübelben az összes monarchiának legnagyobb sodronygyára). — Sárga réz: Alsó-Ausztriában (Nadelburg, Oed), Stájerországban (Frauenthal), Tirolisban (Achenrain). — Veres réz: kivált Magyarországban, azután Velenczében, Csehországban és Alsó-Ausztriában. — Önművek: Carlsbad, Prága és Bécs. — Arany- és ezüstművek: Bécs, Prága és Velencze (itt azonban a' félszázad előtti állapothoz képest egy tized résznyire csökkenve). — Ezüstölt portékák: Bécsben. — Bronzművek: Majlandban igen szépek, Bécs. — Aczélkészítmények, az angolországiakkal vetélkedők: Alsó-Ausztriában és Csehországban.

Üveg. Czehország, melly Európában a' legkeresettebb 's aránylag legolcsóbb üvegárukat készíti; 75 üveghuta 4000 munkással 's évenkénti 6 millió pforint értéknyi üvegproductióval. Igen kitűnők kivált brilliantos és facettirozott öblös üvegekben 's ritka fejér szinben a' Gróf Bucquoi' gyárai Gratzenben, a' Gróf Harraché Neuwaldban és Mayeré Adolfban, Winterberg mellett. Ugyan e' gyárakban mások között agatos és purpurinüvegek, továbbá Lithyalith, Zeolith és Hyalith nevű üvegek nemcsak a' legszebb alakokra 's bámulatos menynyiségben köszörültetnek, hanem meg is aranyoztatnak. — Csehország után következik Velencze (de az üveggyártásban, valamint a' gyöngygyártásban is szembetőlő hátramaradást szenvedett). Nevezetesebb üveghutákkal birnak még Ausztria, Morvaország, Szilézia, Stájerország, Magyarország (54 üveggyár), Galliczia és Illyria. Tükrök; számos gyárban; a' legnagyobb azelőtt Neuhausban, most alsó-ausztriai Glocknitzban. Nevezetesebb tükörgyárak még: Neuhurkenthal és Bürgstein (Csehország), Vishofen (Ausztriában). — Egyéb részint belszükség' fedezésére részint külkereskedésre nézve fontosabb iparágak a' következők: papiros, 430 papirosma-

Digitized by Google

lomban (Magyarországban 75, mellyek között a' fiumei és a' nagy szlabosi Gömör vármegyében angol gépekkel a' legnevezetesebbek); a' legszebb papirost a' lombard-velenczei kerületek gyártják, azután az alsó-ausztriai és csehországi gyárak. Réznyomtató papirost azonban még mindég külföldről kell hozatni. — Papirosszőnyeg: Bécs és Csehország. — Dohány: kilencz nagy kincstári gyárban (Majland, Hainburg, Winiki 's a' t.) azután számos magányárban Magyarországban. — Bőr: Magyar- és Erdélyország, Ausztria, Csehország (a' bécsi és prágai czipők és kesztyűk különös szépségűek és olcsók), Stájerország, Moravia, Szilézia (Freudenthal), Galliczia (Kuty, többnyire szaffian), Tirolis. — Agyagművek: porczellán Bécsben (tartós anyaga és jeles festése miatt Europaszerte híres), Schlaggenwaldban 's a' t. Csehországban. Fayence és kőedény majd mindenütt; pipa veres ágyagból Debreczenben (több 11 milliónál évenként). — Sebészeti és természettani eszközök, zongorák, órák, quincaillerie- és díszáruk, szép asztalosmunkák Bécsben (a' bécsi ebenistamunkák, kivált mi a' fafestést, gyöngycsont' beillesztését 's a' bronszékítményeket illeti, a' párizsiakat elérték 's külföldön nagyon keresteinek.) — Kocsik: Bécs és Majland. — Hangműszer: jeles zongorák Bécsben, mellyek a' föld' minden részeibe vitetnek; hegedűk (a' legjelesebbek Cremonában); fuvóműszerek Bécsben és Csehországban. — Mindenféle mozgony: Bécs (a' déli vasut' óriási mozgonygyára), Noizmühl Wels mellett, és Gablonz Csehországban 's a' t. — Közönséges faáruk: Ausztria, Tirolis, Csehország, Galliczia és Magyarország. — Szappan: Velencze, Verona, Trieszt, Debreczen, Szeged. — Viaszfejérítő intézetek: Velencze, Bécs. — Vegytani gyárak: Alsó-Ausztria, Nussdorfban Bécs mellett Europának egyik legnagyobb gyára találtatik, Velencze és Csehország (Csehországban esztendőnként 36,000 mázsa kénsavanyut avvagy vitriololajt készítnek 's felét e' mennyiségnek Stark' gyárában Altsattel mellett, a' hol rendesen 1800 ember dolgozik; Brosche' gyárából Prágában évenként 10,000 font sublimatum kerül ki). — Czukorgyárak: körülbelől 20 nagyobbszerű czukorfinomító intézet Velenczében, Görzben, Laibachban, Grätzben, Pesten, Bécsben, Trientben (200,000 mázsa); számos répaczukorgyár, kivált Csehországban (Turn és Taxis herczegé Dobraritzban Jungbunzlau mellett, a' melly évenként 80,000 mázsa répát dolgozik fel 's 5000 mázsa czukrot készít), Magyarországban (1840-ben 25, mellyek közül az ikervári Vasvármegyében és a' szentmártoni). — Timsó: Cseh- és Morvaország, Alsó-Ausztria, Styria, Magyarország (Beregh vármegye). — Ser: Cseh- és Morvaországban, Alsó-Ausztriában (Bécs). — Likőr: Trieszt és Dalmátországban, Teschenben 's a' t.; gabonapálinka (többnyire Gács- és Magyarországban), gyümölcspálinka (szilvából, az úgynevezett szlivovicza, főleg a' katonai Végőrvidéken; lásd felebb: Termények). — Az összes monarchia' műipara 2,330,000 embert foglalkodtat 's összes productumainak értéke mintegy 1425 millió pforintra becsültetik.

B. Kereskedés. a) Szárazföldi: nagyon élénk, kivált a' nem iparos 's csak elemi termesztéssel foglalkodó magyar 's a' gyártó többi részek között. A' kereskedésre nézve az összes monarchia három kerületre osztatik: 1) az első kerület az olasz német és gallicziai tartományokat foglalja magában, mellyek szabad kereskedést folytatnak egymással; 2) a' második kerület Magyarországot, Erdélyt 's Dalmátországot foglalja magában 's ezek vámvonal által a' többi kerületektől el vannak rekesztve, úgy azonban, hogy ezen kerületbe a' gyártmányok' bevitele 's az elemi termények' egy részének kivitele lehetőleg elömozdíttassék; 3) a' harmadik kerület a' vámvonalokon kívül fekvő szabad kikötőket (Velencze, Trieszt, Fiume), Isztriát és a' szabad gallicziai kereskedési városokat (Brody, Podgorze) foglalja magában, hol a' be- és kivitt áruk úgy tekintetnek, mintha külföldről jönnének vagy külföldre szállítatnának. — Az ausztriai monarchia az átmeneti és szállító-kereskedés által tetemes sommákat nyer, mert Kis-Ázsiából és Olaszországból sok portéka vitetik a' monarchián keresztül.

b) Tengeri: nem olly nagyszerű, mint a' tengerpart' kiterjedésénél fogva várni lehetne. Többnyire csak az ádriai tenger' kikötői között. A' tengerpart magos hegyek által a' monarchia' nagyobb részétől el van választva 's a' Pón kivül a' monarchiának egy hajózható folyama sem szakad az ádriai tengerbe. Mindazonáltal több ausztriai hajó látogatja meg a' Levante' kikötőit 's némellyek a' gibraltari szoroson is túl vitorláznak. Trieszt szabad kikötőjében évenként mintegy 7500 tulajdon és idegen hajó szokott úrülni, többnyire gyarmati termékekkel. Becher szerint az ausztriai hajók' mozgása 1837-ben ez volt:

Kikötők.	Kikötött hajók.				Kivitorlázott hajók.			
	Megrakva.		Üresen.		Megrakva.		Üresen.	
	hajó.	tonna.	hajó.	tonna.	hajó.	tonna.	hajó.	tonna.
N. Partvidék.								
Trieszt	5,412	243,979	2.993	51,727	4,140	190,856	4,356	107,863
Rovigno	511	8,349	1,620	29,850	424	8,789	1,722	29,524
Velencze.								
Velencze	3,125	189,212	129	3,338	925	63,512	1,516	87,578
Chioggia	634	17,951	122	1,609	650	16,369	895	49,767
Goro	25	636	8	205	47	1,292	5	238
M. Tengerpart.								
Fiume, Buccari és Portoré	2,659	41,794	2,952	69,728	2,168	79,760	3,476	31,458
Kat. Végvidék.								
Zeng	688	12,368	1,068	16,867	788	25,080	985	4,812
Carlopago	179	1,762	150	1,587	130	2,574	222	1,570
Sz. György, Jablanacz	96	983	159	1,628	115	1,879	156	713
Dalmátia.								
Zara	1,296	23,849	479	4,978	830	16,445	908	11,918
Sebenico	504	9,636	265	5,231	512	10,686	254	4,494
Spalato	757	15,190	1,316	19,492	863	15,053	1,222	19,732
Ragusa	687	16,654	435	12,959	164	6,653	942	23,249
Portorose	346	10,174	191	18,280	170	4,396	363	23,888
Összesen	16,919	592,537	11,887	237,479	11,926	443,344	17,022	396,804
	28,806 hajó 830,016 tonna.				28,948 hajó 840,148 tonna.			

Digitized by Google

A' kikötött hajók közül volt **15,743** nagyobb parti kereskedő hajó (**10,788** megrakva, **4955** üres; amaz **413,283** ez **142,835** tonnateherrel), kisebb parthajó pedig **12,326** (megrakva **5616**, **58,943** tonnával; üres **6710** **45,327** tonnateherrel); a' tengerre szállottak közül pedig nagyobb parti **15,456** (megrakva **8031** **302,851** tonnateherrel, üres **7425**, **257,474** tonnateherrel, kisebb parti **12,741** **105,470** tonnateherrel (megrakva **3464** **38,800** tonnateherrel és üres **9277** **66,970** tonnateherrel). Az ausztriai kereskedőség **1818** végén **528** kereskedői hajót birt **6836** hajóslegénynyel, 's **48** épen akkor szabadítékért folyamadott volt. 1838-ban a' hajók' száma **513** volt ('s ezek közt **15** gőzös) **127,958** tonnateherrel.

Az összes monarchia' legnevezetesebb kiviteli czikkei (Becher szerint) ezek:

	1836 pfor.	1837 pfor.	1838 pfor.
Gyapjúszövet	22,682,314	28,819.856	29,460,282
Selyem	23,987,261	21,295,078	28,394,740
Nyers gyapjú	18,061,617	11,154,037	16;487,242
Pamutkelme	7,704,798	6,945,474	6,843,466
Fűszeráru , ...	5,972,690	5,655,799	6,585,328
Üveg- és agyagáru . . .	5,600,630	5,981,324	6,104,077
Kender- és lenszövetek .	6,169,268	5,884,489	5,977,158
Mezei termék	3,387,494	4,866,220	5,566,160
Fa és faportéka	3,827,199	4,292,060	4,163,367
Marha	3,072,320	3,772,206	3,753,500
	's a' t.	's a' t.	
Összesen	122,284,173	119,621,758	134,918,064

A' nevezetesebb beviteli czikkek pedig ezek:

	1836 pfor.	1837 pfor.	1838 pfor.
Fűszeráru	58,798,336	48.569,375	80,808,620
Nyers pamut	14,558,960	16,232,091	16,770,295
Marha	9,764,303	8,765,232	8,245,852
Mindennemű fonal . . .	8,071,654	7,277,891	8,165,119
Italok	5,352,437	6,669,608	7,571,845
Bőr (szűcsáru 's a' t.) . .	5,052,208	4,997,794	6,314,553
Mezei termék	4,886,090	6,146,159	5,308,179
	's a' t.	's a' t.	
Összesen	130,865,393	120,897,761	127,445,295

Mikből kitetszik, hogy az összes monarchiának kereskedési mérlege szevedőlegesen nem áll. De ha már ezen összeállításban is némelly czikkelyek a' magyar lakosoknak legnagyobb figyelmét igénylik, akkor nem kevesbé érdekes a' magyar részeknek a' monarchia' többi részeivel folytatott kereskedése, melly is Becher szerint a' következő. — Kivittetett tudniillik a' magyar birodalomból a' többi részekbe.

	1837	1838
Nyers gyapjú	21,090,886 pfor.	27,683,443 pfor.
Mezei termék	8,186,982 „	10,897,832 „
Marha	6,281,202 „	6,593,054 „
Fűszeráru	2,696,099 „	3,652,357 „
Dohány	1,049,374 „	3,264,870 „
	's a' t.	s' a' t.
Összesen	47,878,435 pfor.	61,684,121 pfor.

Bevittetett pedig a' többi részekből a' magyar birodalombe.

	1837	1838
Pamutkelme	55,071,492? pfor.	64,084,602? pfor.
Gyapjúszövet	15,240,485 „	17,912,807 „
Kender- és lenszövet . . .	4,405,195 „	5,002,720 „
Bányai termény	2,502,126 „	2,710,446 „
Selyemkelme	1,399,692 „	1,955,780 „
Marha	1,432,290 „	1,330,444 „
	's a' t.	's a' t.
Összesen	90,804,567 pfor.	101,396,479 pfor.

A' honnan kitetszik, hogy a' magyar részeknek kereskedési mérlege a' többi részekkeli kereskedésben szenvedőlegesen állott 1837-ben **42,926,132** (?) pforinttal, 1838-ban pedig **39,712,349** (?) pforinttal. A' világ' többi részeivel is szenvedőleges kereskedést űz a' magyar. Az évi ebbeli passivum a' **2** milliót meg szokta haladni. Az ausztriai Lloyd' **1843**, **36** sz. szerint, a' kivitel' főbb rovotai 1840-ben ezek voltak:

Gyapjú	19,019,200 pfor.
Gabona	8.702,963 „
Marha	6,864,825 „

a' beviteléi pedig ezek:

Pamutkelmék	14,900,000 (?) pfor.
Gyapjúszövet	6,707,000 (?) „
Kender- és lenszövet . .	3,235,400 „

az összes kivitel **50,061,902**, az összes bevitel ellenben csak **41,935,707** pforintot tett, mi szerint Magyarországra 's Erdélyre nézve a' kereskedési mérleg 8 millióval activ állana!

Előmozdító intézetek. Magyarországban a' műipar és kereskedés' elősegélésére eddig semmi sem történt. Magyarországon 's Erdély testvérhonunkon kívül, a' műipart elősegítik: műegyetemek (Bécsben, Prágában, a' Johanneum [Graetzben], Majlandban, Velenczében), egyéb ipariskolák (ugymint real-iskolák: Bécsben, Lembergben, Brodyban, Reichenbergben, Triesztben), műkiállítások (Bécsben, Prágában, Majlandban, Velenczében, Brünnben és Klagenfurtban; magyar műkiállítás **1842**-ben és **1843**-ban Pesten), fölfedezési szabadítékok (évenként mintegy **150**) és az ausztriai nemzeti bank, fiókpénztáraival, kivált mint kölcsönző és leszámitoló intézet, de mint jegybank is, mellynek biztosításául a' kormány' részéről az összes monarchia' bánya-jövedelmei vannak lekötve! (Leszámítolása ezen **1816**-ban alapított intézetnek 1839-ben **343,508,802** pforintra emelkedett, kölcsönzése, melly 1838-ban csak **13,682,921** pforintot tett, 1839-ben **45,555,650**-re, letétei **47,404,407**-re, papirosbeváltása 1839-diki végeig **436,282,650** forintra ment. Összes munkálkodása 1839-ben **2,193,488,692** és tiszta haszna **4,553,813** pforintra rúgott!) A' pesti forgató bank még eddig kevés élet' jeleit adta. A' kereskedésre nézve a' már említett szabad kikötőkön 's a' trieszt-velenczei és trieszt-levantei gőzhajózáson kívül, a' Duna (a' gőzhajózás által Regensburg, Bécs, Pest 's a' t. nemcsak Konstantinápolylyal hanem Smyrnával és Trapezunttal is köttetnek össze), a' Dráva, Mura, Száva és Tisza vizi utjaik nagy fontosságúak; a' Pó (mellyen immár gőzösök is járnak), a' Visztula, az Elbe (miután torkolata egészen szabad lett), több összekötő csatorna, és nagyobb részint már kiépített vasut, úgymint a' linz-budweisi, melly **17** mfnyi hosszú 's a' Dunát a' Moldauval összeköti; a' linz-gmundeni; az éjszaki, melly Brünnen keresztül Leipnikig már kész és Bochniáig fog folytattatni, 's végül a' bécs-glocknitzi, előbb bécs-győrinek neve alatt ismeretes (e' két utóbbi gőzerőre), a' majland-velenczei, majland-monzai, prága-pilseni és pozsony-nagyszombati (a' tervezett státuspályák, mellyeken példás szorgalommal dolgoznak a' nem magyar részekben a' közlekedést nagyon gyorsítandják), több jeles műut, a' hegylánczokon keresztülvezető (Bécs és Trieszt között a' Semmering, Loibl, Karst; Német- és Olaszország között a' Splügen **2131** mètre avvagy **6740** bécsi láb magos), kivált a' nem régen készült 's a' Veltlinen és stilfsi jármon (Stilfser Joch, *Monte Stelvio*) keresztül vonúló legmagosabb pontján **8660**' magos (és Európában legmagosabb) út, a' Károly- 's a' sokkal kényelmesebb Luíza- út Károlyvárostól Fiuméig, a' Józsefútja Károlyvárostól Zengig, a' Ferenczútja Erdély és Bukovina között, a' velenczei út Tirolisba, az új Dalmátországi út a' Vellebithegységen 's a' t. Ezeken kívül a' bécsi, trieszti, velenczei és majlandi kereskedői csarnokok, kereskedői és váltótörvényszékek, biztosítóintézetek, kereskedési szerződések, consulatusok 's a' t. — Főpiaczok a' monarchia' belső részeiben: Bécs, Prága, Pest, Graetz, Brünn, Lemberg, Brody, Botzen, Majland, Brescia, Bergamo, Brassó, Zimony, Debreczen; hires vásárok Brodyban, Bresciában, Veronában, Bergamóban (hol **1837**-ben **55** millió lirányi portéka halmoztatott össze 's **38** millió lira értéknyi eladatott) és Botzenben; nevezetesebb vásárok Bécsben, Pesten, Debreczen-

Digitized by Google

ben, Aradon, Jaroslawban, Podgorzében. A' könyvkereskedés' főszékhelyei: Bécs, Prága, Pest, Majland és Velencze. A' majlandi könyvkereskedés Olaszországban első polczra emelkedett.

Pénz. Conventiós avvagy pengő forint = 60 krajczár. Ezüst pénzek 3, 5, 10 és 20 krajczáros továbbá 1 és 2 forintos darabokban. A' császári arany = 4 for. 30 kr. **Papirospénz** 5, 10, 25, 50, 100, 500 és 1000 pforintos bankjegyekben, továbbá 1, 2, 5, 10, 20 és 100 váltóforintos jegyekben, de melly utolsók mármár eltünnek; aprópénz 1 pengő és 1, 2, 3 és 6 váltó krajczár' értékében. A' lombard-velenczei királyságban 1822 óta a' **Lira austriaca** (= 20 kr. pengőpénz); Tirolisban a' birodalmi forint a' 24 forintos láb szerint, melly = 50 pkr.

6. Vallás. A' legkiterjedtebb a' **keresztyén katholika** religió; hiveinek száma az egyesült-görög és örmény katholika egyházakkal együtt mintegy 28½ millió lélekre megyen. Egyházi kormány: 12 érsek 54 segéd (suffraganeus) püspökkel, úgymint: Bécs, Salzburg, Görz, Prága, Olmütz, Lemberg, Majland, Velencze (patriarcha), Zara, Esztergom (az esztergomi érsek egyúttal Magyarország' primása is), Kalocsa, Eger, 2 vicariatus, négy önálló püspökség, egy az albaniai antivarii érsekség allatt álló püspökség (Cattaróban). Görög-katholikus érsek és örmény szertartású érsek, mind a' kettő Lembergben; görög-katholikus püspökségek Przemyslben (Gácsország), Eperjesen, Munkácsott és Nagyváradon (Magyarország), Kőrösön (Horvátország), Fogarason és Balásfalván (Erdély). 1828-ban 69,515 világi és szerzetes pap (1840-ben több 300 jezuitánál a' nem-magyar részekben). Az összes monarchia 294 apátságot, 537 barát- és 110 apáczaklastromot számlál.

A' katholikusok után legerősebbek a' **nem-egyesült görögök** 3,300,000 lélekkel, mellyeknek két harmad része a' magyar birodalomban él. Érsek avvagy metropolita Karloviczon, püspökök Czernovitzon, Aradon, Budán, Temesváratt, Verseczen, Pakraczon, Nagy-Szebenben, Sebenicóban és Károlyváros on.

Protestánsok: *a)* **ágostai hitsorsosok** a' németgallicziai tartományokban 1,300,000 lélek a' bécsi mind a' két protestans hitfelekezet' ügyeire kiterjedő főconsistorium és öt superintendens alatt; Magyarországban és Erdélyben **Fényes** szerint 1,006,210 lélek világi felügyelők és öt superintendens' vezetése alatt; *b)* **reformatusok**, **Springer** szerint 2,080,470 lélek, Magyar- és Erdélyországban **Fényes** szerint 1,846,844 lélek. Ezek a' nem-magyar tartományokban a' bécsi főconsistorium és négy superintendens, a' magyar birodalomban pedig öt superintendens által kormányoztatnak.

Socinianus (Unitarius) Erdélyben 50,000 (**Fényes** szerint 47,280) lélek egy superintendens alatt; **Mennoniták** Gácsországban; **Zsidó** 600,000 léleknél több, Magyarországban 244,035. — A' monarchiának német-gallicziai tartományaiban a' keresztyén-katholika vallás, mellyhez az egyesült görögök is számítatnak, **törvények által uralkodónak** nyilvánítatott. A' protestans két hitfelekezet (acatholikusok) valamint a' zsidók is bizonyos törvényes normák (a' tűrelmi pátens) szerint **csak tűretnek**. Magyarországban és a' lombard-velenczei királyságban a' katholikusok és protestánsok, Erdélyben pedig a' katholikusok, protestansok és unitariusok egyenlő polgári és politicai jogokkal birnak.

7. Tudományok és művészetek. A' **német literatura**' némelly ágai a' monarchiának minden részeiben, kivált az úgynevezett német tartományokban, azután Csehés Morvaországban szorgalmatosan míveltetnek. A' lombard-velenczei tartományokban az **olasz irodalom** díszlik, melly tartományok számos tudós társaságaik és híres tudósaik által az olasz irodalomnak mintegy központjává lettek. Különös méltánylást érdemel a' **magyarok' literaturája**, melly többszörös ingadozás után a' törvényhozástól ápolva 's tudósainak önfeláldozó lelkesedésétől támogatva napról napra mélyebb gyökeret ver. A' szláv törzsökök a' **cseh**, **lengyel** és **szerb** avvagy illír irodalmakban ágaznak el. — Főtárgyai a' német és olasz literaturáknak: positiv törvénytudomány, orvosi tudományok, mathematicai és természettudományok, azután földleirás és történettan, végül keleti nyelvek. Magyarországban az időszaki sajtó vivott ki magának szélesebb kört, mi által a' törvényhozás és közigazgatásnak egyik közvetett tényezője lett. — Az iróli kicsapongásokat, előző könyvvizsgálat gátolja, melly könyvvizsgálat a' nem-magyar részekben, mint rendőrségi hatóság, a' kéziratot tartalmatlansága miatt is mozdíthatja el nyomtatástól. — A' művészetek közül leginkább a' **zene** miveltetik az ausztriai összes monarchiában; a' cseheknek mintegy nemzeti talentumok van a' zenére; Bécs, Prága, Grätz, Innsbruck, Linz, Laibach és Görz hatályos zene-egyesületekkel birnak, 's a' lombard-velenczei királyság sem hagyja magát e' tekintetben Olaszország' többi részeitől megelőztetni. A' leghiresebb zeneművészek: Mozart, Gluck, Haydn József és Mihály, Salieri és Beethoven az ausztriai monarchiának részint igazi részint fogadott gyermekei valának. 'S eléggé tudva van, melly nagy előlépteket köszönhet a' dráma azon jeles művészegyesületnek, melly a' bécsi nemzeti színház által egy pár évtized óta összecsődítetett. De a' képző művészetek szinte állanak, nemcsak az olasz hanem a' német tartományokban is a' tökélletességnek nem megvetendő fokán. A' császári székváros 's több fővárosai a' tartományoknak pompás épületektől ékesítetnek, mellyeket belföldi építészek emeltenek, és a' gazdag műtermekben a' gyűjtött remekek közül számos darab belföldi művész' kezéből került. Nevezet szerint a' cs. kir. egyesült képző művészetek' bécsi academiája 's a' prágai magánegyesület' oskolája azon intézetek, mellyekben sok jeles 's a' külföldön is elhíresült festész képződött. Említést érdemel azon körülmény is, hogy a' bécsi és prágai lithographiai intézetek a' tökélletességnek olly magos polczára emelkedtek, mi szerint az ember e' művészetág' ifjúságát nem is gyanítná.

Előmozdító intézetek. Kilencz egyetem (Bécs, 1838-ban 2650; Prága 1500; Pest 1700; Lemberg 1000; Pavia 1400; Padua 4—500; Innsbruck 400; Grätz 320; Olmütz 7—800 tanúlóval; ezen egyetemek közül öt: Bécs, Prága, Pest, Pavia és Padua teljes orvosi karral birnak, négy pedig, úgymint: Lemberg, Grätz, Olmütz és Innsbruck csak sebészeti studiummal; kettő, úgymint Pavia és Innsbruck theologiai kar' hiával van), 23 katholikus lyceum és academia (Magyarországban 5 academia: Pozsony, Kassa, Győr, Nagyvárad, Zágráb; 2 lyceum: Eger és Pécs), 1 illír lyceum, 4 evangelicus lyceum és collegium (Pozsony, Sopron, Késmárk, Eperjes), 7 reformatus collegium (Magyarországban: Debreczen, Sáros-Patak, Pápa, Kecskemét), 1 unitarium collegium, 20 kath. theologiai oskola, 1 protestans theolog. főoskola (Bécsben), 15 philosophiai oskola, 230 közép avvagy gymnasialis tanitóintézet (ezek között Magyarországban 6 főgymnasium). A' népnevelésről főképen a' német és olasz tartományokban van gondoskodva. A' népiskolák a' nem-magyar tartományokban vagy elemi (*Trivialschule*) vagy közép népiskolák (*Hauptschule*). Ezek' száma (1839) 270 volt, 's azok többnyire rajzolásban, földleirásban, természettanban, mértanban, mechanicában és építészetben adnak oktatást, mi által kisebbszerű iparoskolákúl szolgálnak. Azután vasárnapi oskolák és az iparosabb vidékeken gyáriskolák a' gyárakba járó gyermekek' számára. Számos specialis tanitóintézet, úgymint hadi és erdészoskolák (az utóbbiak Mariabrunnban, Selmeczbányán, az elsőket lásd alább a' **hadi erő**' rovata alatt), baromorvos-intézetek (Bécsben, Majlandban), siketnéma- és vakok' intézetei (Bécs, Prága, Linz, Pest, Vács 's a' t.),

Digitized by Google

tengeri és kereskedési oskolák; műegyetemek (l. felebb), orvos-sebészeti és keleti academiák Bécsben; bányászacademia Selmeczen; realoskolák és gazdasági tanitóintézetek (l. felebb); tengerészacademia Triesztben, felsőbb rabbioskola Paduában; zeneconservatoriumok Bécsben, Velenczében, Prágában 's a' t. — Tudós társaságok Majlandban, Velenczében, Paduában, Prágában, Pesten 's a' t. és több részint tudományos, részint gazdasági magánegyesület, kivált a' német és olasz tartományokban. — Tetemes irodalmi és műkincsek a' bécsi cs. könyvtárban (280,000 kötet 12,000 incunabulával és 16,000 ritka kézirattal); a' velenczei Sz. Márk könyvtárban (közel 70,000 kötet és 5000 kézirat); a' majlandi St. Ambrus könyvtárban (120,000 köt. és 15,000 kézirat); egyetemi könyvtárakban, úgymint Bécsben (102,000 köt.), Graetzben (100,000 köt.), Prágában (130,000 köt.), Pesten (60,000 köt.); a' bécsi Belvedere nevű képgyűjteményben; a' pesti museum mellett 's az ennek 's a' graetzi Johanneum' mintájára magánadományokból alapított troppaui, prágai, brünni és linzi nemzeti museumokban; végül az előkelők' és klastromok' könyvtáraikban és műgyűjteményeikben, valamint a' császárnak napról napra növekedő magángyűjteményeiben is. Több, egyetemekkel összekötött 's Reichenbachnak (jelenleg a' bécsi műegyetemmel egyesített) műhelyéből kikerült eszközökkel ellátott csillagásztornyok 's végül számos részint császári vagy intézeti, részint magánfüvészkert (az összes monarchiában 23, a' kismartoni 60,000 növénynyel).

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. A' kormányalkat vegyes vonalban örökös monarchiai, Magyar- és Erdélyországban lényegesen korlátolva, a' többi részekben tartományi rendek által módositva. Egyetemes alkotmány vagy alaptörvények a' pragmatica sanctión kivül, melly az örökösödés' rendjét határozza meg, nem léteznek. — Magyar alaptörvényekül általában mindazok ismertetnek el, mellyek az ország' szabadságát vagy a' nemesség' kiváltságait tárgyazzák. Illyennek tekintetik: 1) II. András' arany bullája (*bulla aurea*), melly 1222-ben adva a' nemesi kiváltságoknak legrégibb irott alapja, és a' Hármaskönyv' ugyanazon kiváltságokat bővebben körülíró I., 9 czikke; 2) a' bécsi és linczi békekötések (amaz 1606, imez 1645-ről); 3) minden alaptörvénynek összege a' koronázási oklevél-ben foglaltatik. — Erdélyi külön alaptörvényül I. Leopold' 1691 öklevele szolgál, az 1693, 1791 és 1795-diki toldaléktörvény czikkekkel együtt.

Több ausztriai tartományokra vonatkoznak: 1) I. Fridrik császár' 1156-diki nagy szabadságlevele, melly szerint az ausztriai herczeg, uralkodási és magszakadás' esetében szabad rendelkezési korlátlan jogában megerősitetik; 2) több házi szerződés gyámság, nagykorúság 's a' t. iránt; 3) több kézzel erősített oklevél (*Land-Handfeste*) a' rendek' kiváltságait tárgyazó, úgymint: hogy ezek a' herczegtől elfogadott adómennyiséget eloszthassák, hogy a' káptalanok előjáróikat magok választhassák, úgy mindazonáltal, hogy a' választás egy herczegi biztos' jelenlétében történjék 's a' választott csak a' herczegi megerősités után léphessen hivatalába 's a' t.; 4) az 1815-diki német szövetséges acta az 1820-diki bécsi záractával együtt, azon tartományok' számára, mellyek a' német szövetséghez tartoznak.

Egyes részek' alaptörvényei a' következők:

1) Csehországban II. Ferdinand' megujított országrendje (költ. 1627 május 10.), melly a' királynak törvényhozási és igazgatási korlátlan hatalmát kinyilatkoztatja.

2) Morvaországban ugyanis II. Ferdinand' országrendje (k. 1628), a' cseh országrenddel hason tartalmú.

3) Styriában, Karinthiában és Karnioliában kézzel erősített oklevelek.

4) Tirolisban egy régi Landhandfestén kivül az 1816-diki rendi alkotmány, melly 1819-ben egy községtörvénynyel bővitetett.

5) Gallicziában az 1773-diki szerződés, melly szerint ezen ország feltétlenül Ausztria' birtokába jutott; és az 1817-diki pátens, melly rendi alkotmányt hozott be.

6) A' lombard-velenczei királyságban az 1815-ben april' 7. és 24-kén költ pátensek, mellyek a' nemzetnek állandó collegiumok általi képviseltetését meg határozzák.

7) A' katonai Végvidéken, *a)* a' magyar végvidék' számára 1807 aug. 7. kibocsátott alaptörvény; *b)* az erdélyi végvidéken és 1764-diki és 1766-diki szabályok.

Magyarországban, a' magyar alkotmánynál fogva, a' király az ország' rendeivel együtt 's országgyülésen gyakorolja a' törvényhozó hatalmat. A' minden 3 évben összehivandó országgyülés törvényt alkot, 's a' fizetendő adó' mennyiségét és az állitandó ujonczok' számát meg határozza. Országos rendet négyet ismer az alkotmány; az elsőt képezi a' papság; a' másodikat a' főnemesség; a' harmadikat az alnemesség; a' negyediket a' polgárság. Ezen négy rend két külön teremben tanácskozik; 1) a' főrendek' táblájához (*tabula Magnatum*) tartoznak a' főpapok, ország' zászlósai és koronaőrök, főispánok, a' flumei kormányzó, Horvát-, Tót- és Dalmátországok' követe, 's a' nagykorú czímzetes herczegek, grófok és bárók; 2) a' karok és rendek' táblájának (*tabula Statuum et Ordinum*) tagjai: a' királyi tábla, 25 káptalan' követei több javadalmas apáttal és prépositt al és a' vármegyék, szab. királyi városok és szabad kerületek' (Turmező, *Districtus Turopolya*, Zágráb' vármegyében) valamint a' jelen nem levő mágnások' követei is. — A' főrendek' táblájának 's egyúttal az országgyülésnek elnöke is a' nádor (*Palatinus regni*); a' karok és rendek' táblájánál a' kir. személynök (*Personalis Praesentiae Regiae Locumtenens*) elnököl. Az országgyülést a' kir. előadások (*propositiones regiae*) nyitják meg, mellyek felett, úgy nem különben az ország' sérelmei és kivánatai (*gravamina et postulata*) felett előbb a' Karok és Rendek' táblájánál foly a' tanácskozás kerületi és országos ülésekben (*sessio circularis et regnicolaris*), fontosabb kérdésecknél előbb országos vagy kerületi választmányok' üléseiben is. Az igy elkészült törvényjavaslatok a' főrendekhez küldetnek át, kiktől azok, ha módositás kivántatik, jegyzetekkel visszaküldetnek. Midőn az ezen két tábla között váltott izenetek (*nuncia*) kivánt egyességre nem vezetnek, vegyes országos ülések tartatnak. A' főrendektől is elfogadott törvényjavaslat feliratban (*Repraesentatio*) a' király elejbe terjesztetik, a' király pedig válaszát leirat (*Resolutio*) által tudatja az országgyülléssel. A' kedvező királyi válaszok és illető törvényjavaslatokból az országgyülésnek vég felé egy külön választmány szerkeszti a' törvény szövegét, mellynek eredetie magyar. — A' Karok és Rendek' táblájának szavazattal biró tagjai küldőiktől utasitásokkal (*instructio*) vannak ellátva. A' vármegyék két két, a' papi és polgári rendek csak egy egy szavazattal birnak; a' jelen nem levők' követei 's a' t. egyáltalában nem szavaznak. — Az országgyülésnek hatáskörébe tartozik még: *a)* a' király' koronázása; *b)* Nádor' és koronaőrök' választása; *c)* honflusitás; *d)* kir. városok' beczikkelyezése; *e)* a' nemesi felkelésnek összehivása.

Az erdélyi országgyülés némellyekben a' magyarországitól lényegesen különbözik. Először is csak egy kamrában tanácskozik az, és másodszor tagjai 1) hivataloknál; 2) királyi meghivólevélről (*literae regales*); 3) hatósági választásnál fogva azok; királyi meghivó levelet pedig nem minden mágnás és nemcsak mágnás kap.

A' lombard-velenczei királyságban a' majlandi és velenczei központi gyülések (*Congregazione centrale*) birnak

Digitized by Google

némi befolyással a' közdolgokba. A' majlandi *(Territorio Milanese)* és velenczei kormánymegyéknek *(Territorio Veneto)* minden kerülete küld egy nemes és egy nemetlen és szintúgy minden királyi város egy (legalább 4000 scudi = 8000 pfor. érő fekvővagyont biró és 30 éves) három kijelöltje közül a' kormánytól választott tagot a' központi gyülésre. A' kormány fentartotta magának, a' bizodalmára érdemetlen tagokat vissza is küldhetni. E' követek, kik egyébiránt császári kormánytanácsosok' rangjával 's egyenruhájával élnek, nemcsak a' kiszabott adót osztják el 's némelly utakra és hidakra ugyszinte kegyes intézetek' vagyonára ügyelnek, hanem az ország' kivánatait és kérelmeit is terjeszthetik a' kormány' elejbe, mi a' gyülés' részéről kérelemlevelek' felküldése által eszközöltetik.

A' német tartományokban és Gallicziában a' tartományi rendek: 1) a' főpapságból (érsekek, püspökök, némelly apátok, esperestek és káptalanokból); 2) az úrirendekből (herczegek, grófok, bárókból); 3) a' lovagi rendből; 4) a' kiváltságos városok és mezővárosok' (és Tirolisban a' parasztság') követeiből állanak. E' tartományi rendek' gyülései *(Postulaten-Landtag)* csupán az adó' elosztását 's némelly más, közigazgatást könnyitő kérdéseket tárgyaznak. — Rendi alkotmány Illyriában és Dalmátországban nincsen.

2. A' fejedelem és tanácsa. Fejedelem jelenleg I. (a' Magyar birodalomban V.) Ferdinand, (alemanniai és alsatiai herczeg) Ethiko' törzsökéből, a' lotharingia-habsburgi ágból, melly ág Ferencz, utolsó lotharigiai herczegnek Maria Teréziával, a' habsburg-ausztriai ház' örökösével történt egybekelésétől veszi eredetét. — Czíme: háromféle: a' nagy, a' közép, a' kis czím; mellyek közül jelen korunkban többnyire csak az utolsó használtatik. A' kis czím így hangzik: Ausztriai császár, Magyar- és Csehország', Lombardia, Velencze, Galliczia és Lodomeria királya, Ausztria' főherczege. Most uralkodó Ferdinand császár »Magyar- és Csehország'« után hozzá teszi: »e' néven ötödik.« A' császár, mint magyar király, apostoli felség' czímével is él. Az ausztriai-lotharingiai és ausztriai-estei (l. Modenát) házból való herczegek és herczegnék általában ausztriai főherczegeknek (főherczegnéknek) czímeztetnek amazok császári, ezek királyi fenség mellékczímével. A' trónörökös' külön czíme ez: Az ausztriai császárságnak császári, Magyar- és Csehországnak királyi koronaherczege. — Lak: Bécsben; királyi paloták: Budán, Prágában, Velenczében és Majlandban; kéjkastélyok: Schönbrunn, Lachsenburg, Hetzendorf; ezeken kívül számos családi és patrimonialis jószágok butorzott kastélyokkal, péld. Schlosshof (a' Morava mellett), Persenbeug (Alsó-Ausztriában) 's a' t. — Udvari tisztség. A' rendes udvari tisztség a' főudvarmester, főkomornok, főudvari-marsall és fölovászmester' istápjaiból áll. Felette számos az és fényes. A' főudvarmesternek 9 udvari szolgálat és 4 testőrség (az arcieri-testőrség a' hozzá kapcsolt lengyel osztálylyal, a' magyar nemes, az olasz nemes és a' hajduőrsereg) van alárendelve. Rendkivüli udvari tisztség: *A.* Korona-hivatalok: *a)* Magyarországban 13, mellyek közül a' négy első; a' nádor, az ország' birája *(Judex curiae regiae)*, a' horvátországi bán és a' tárnok *(Tavernicus)*, mint az ország' főzászlósai egyúttal az igazgatásban is részt vesznek; *b)* Csehországban szinte 13 (itt fő országos hivatalok nak neveztetnek), mellyek közül a' fővárgróf *(Oberstburggraf)* az igazgatást viszi; *c)* Gallicziában és Lodomeriában 17 (szinte országos főhivatal); *d)* a' lombard-velenczei királyságban 6; 's itt a' koronakáplán' méltóságában a' majlandi érsek a' velenczei patriarchával osztozik. *B.* Örökös hivatalok: Alsó- és Felső-Ausztriában 17, Tirolisban 13, Styriában és Karinthiában 12, Csehországban 11, Karinthiában és Görzben 10, Salzburgban 4.

Lovagrendek. Ezek részint udvari, részint érdemrészint papi rendek. Az első categoriába a' két következő tartozik: 1) Az arany gyapjas rend, 1430 Jó Fülöp burgundiai herczegtől alapitva, melly Miksa császárnak Maria burgundiai herczegnével való egybekelése által a' habsburgi házra ment által és jelenleg Ausztriától 's Spanyolországtól osztogattatik. — 2) A' csillagkeresztes rend, egy 1668 Eleonora császárnétól, I. Leopold' feleségétől alapított nőrend; fő védasszonya a' mindenkori császárné és ennek nem létében az ausztriai ház' legidősebb herczegnéje. — Érdemrend öt alapítatott: 1) A' Mária Terézia rend, (1757 jun. 18.) a' kollini győzedelem után Mária Teréziától alapított katonai érdemrend; 1837-ben 5 nagykeresztes (4 külföldi), 18 commandeur (9 külföldi) és 200 lovag (48 külföldi). — 2) Sz. István' rendje, (1764) szinte Mária Teréziától alapított polgári érdemrend nemesek' számára; 1817-ben 173 nagykeresztes ('s ezek között 122 külföldi!), 33 commandeur és 67 lovag, 1837-ben 93 nagykeresztes, 38 commandeur és 49 kiskeresztes és ezek között 64 külföldön. — 3) A' császári Leopoldrend, érdemrend nemetlenek' számára is, 1808-ban Ferencz császártól alapítva; 1837-ben 95 nagykeresztes, 182 commandeur és 450 lovag, összesen 727 tag, mellyek között csak 255 belföldi. — 4) A' vas korona' rendje 1805-ben Napoleontól, olasz királylyá koronáztatása' alkalmával alapítva, 1816-ban Ferencz császártól felélesztve; polgári és katonai érdemrend; 1837-ben 58 nagykeresztes, 68 commandeur és 123 kiskeresztes, összesen 249 tag (175 külföldi és csak 74 belföldi). — 5) Erzsébet-Terézia' katonai alapítványa 1750 Erzsébet császárnétól alapítva, 1771 Mária Teréziától 22 agg tábornok és ezredes' számára megujítva. Ezeken kívül, de csak Csehországban, Sz. Venczel-lovagok különös rendjelek nélkül.

Egyházi lovagrendek: *a)* A' német rend, mellynek nagymestere a' pozsonyi (1805) és bécsi (1809) békekötéseknél fogva mindég egy ausztriai főherczeg, 's mellynek az ausztriai monarchiában és kívüle jószágai vannak; *b)* a' Johanníta vagy máltai rend főperjelséggel Csehországban, fő- és tisztségekkel (Ballei és Commende) Ausztriában, Styriában és Illyriában; *c)* a' veres csillagos keresztnek rendje, mellynek generalisa és nagymestere Prágában lakik 's mellynek perjelségei és tisztségei a' német és gallicziai tartományokban 's a' magyar birodalomban (Buda) vannak. — Kisebb polgári és katonai érdemek arany vagy ezüst érdempénzekkel jutalmaztatnak. Említendő még az ezüst polgári érdemkeresztet, mellyel mindazok ajándékoztattak meg, kik magoknak az 1814-diki és 1815-diki háborús időkben különös érdemeket szereztenek, és az elfoglalt ágyúk' érczéből készült hadi-keresztet *(Armeekreuz)*, mellyel az akkori táborozásban részt vett katonaság diszesitetett.

A' titkos státus-conferentia Ferencz császártól vette szerkezetét, mellynél fogva tagjai két státus- és conferentia-miniszterből 's a' tárgyalandó ügyekhez képest összehivandó udvari hivatalok' elnökeiből állanak. Ezen conferentiának, melly a' császár' elnöksége alatt a' státus' legfőbb ügyei felett tanácskozik, 1836 óta négy állandó tagja van, úgymint két főherczeg (Ferencz Károly és Lajos) és két státus- és conferentia-miniszter (hg. Metternich és gr. Kolowrat). A' titkos státustanács, melly négy osztályra szakad, az elejbe terjesztett ügyek' vizsgálatával foglalkodván a' legfőbb hivatalok felett ellenőrködik. A' császár' végzései és parancsai a' titkos cabinetből bocsátatnak ki.

3. Igazgatás. Az igazgatás' legfőbb organumai: 1) a' titkos házi, udvari és státus kanczellária, melly a' külügyek' és a' császári ház' miniszteriumainak helyét pótolván két osztályra szakad: a' külügyek' és a' császári

Digitized by Google

ház' ügyeinek számára. Elnöke a' titkos házi, udvari és státuskanczellár, ki a' diplomatai közlekedésekben négy nagykövettől 's az ezekkel egy rangon levő konstantinápolyi internunciustól, husz rendkivüli követ és felhatalmazott miniszstertől 's végül hat miniszter-residens és ügyvivőtől támogattatik. A' császári udvarnál külhatalmaktól négy nagykövet, a' pápai nuncius, tizenhét rendkivüli követ és 12 miniszter-residens és ügyvivő tartózkodik. Az ausztriai consulok és kereskedői ügyvisclők szinte a' státuskanczellár' hatásköre alá tartoznak. Legnagyobb figyelmét ezen státuskanczellariának a' német szövetséghezi viszonyok igénylik. Osztályaiban egy státus- és conferentiatanácsos mint igazgató alatt négy udvari és szintannyi kanczellárial tanácsos dolgozik. Hires státuskanczellárok: Kaunitz hg. 1753—1794 és jelenleg Metternich herczeg 1809 óta. 2) Az egyesült udvari kanczellaria, melly Magyar- és Erdélyországot kivéve a' belés egyházi ügyek' miniszteriumát képviseli. Elnöke a' főudvari kanczellár, ki alatt az udvari kanczellár (mint helyettese), a' kanczellár, másodkanczellár és tizenhat udvari tanácsos állanak. Hatásköréhez a' rendőrségi tárgyakon kivül főkép a' jobbágyviszonyok', kegyes alapitványok, közmunkák' és egyházi és oskolai ügyek' igazgatása, úgy nem különben a' telek-, mesterség- és örökösödési, azaz egyaltalában a' közvetlen adók' kezelése tartozik. Az oskolai ügyek a' fő udvari kanczellár' elnöksége alatt külön személyzetből álló fő-udvari tanúlmány-biztosságtól tárgyaltatnak (tagjai ezen biztosságnak: a' bécsi egyetem' négy karigazgatója és két referens a' közép és alsóbb oskolák' számára). 3) A' magyar udvari kanczellária hasonló hatáskörrel Magyar- és Horvátországra nézve, mint az egyesült udvari kanczellária, Erdélyt kivéve a' többi részekre nézve. Elnöke az udvari kanczellár, ki alatt egy (vagy két) alkanczellár és 10—12 udvari tanácsos ('s ezek között egy horvátországi) áll. Ezen magyar udvari kanczellária egyébiránt a' Magyarországbani igazságszolgaltatásra is felügyel 's egyáltalában azon organum, melly által a' császár, mint magyar király, fejedelmi jogait gyakorolja. 4) Az erdélyi udvari kanczellária, egy elnöklő kanczellár 's négy udvari tanácsossal. Hatásköre Erdélyre vanatkozólag ugyanaz, mi a' magyar udvari kanczelláriáé Magyarországra nézve. 5) A' közönséges udvari kamara az alább említendő bányai udvari kamarával együtt a' financzminiszterium' dolgait viszi. Főelnöke, elnöke, két másodelnöke 's huszonhét udvari tanácsosa a' státusjószágok, királyijogok', státus- és kincstári gyárak', közvetett adó', közhiteli intézetek 's mindennemű kereskedési ügyek' igazgatásával foglalkodnak. — Magyarországban külön magyar udvari kamra áll ugyan fen, de egyes tárgyakban, kivált a' királyi jogok' igazgatásában a' közönséges udvari kamrának alárendelve; az erdélyi kincstár (*Thesaurariatus*) egészen ezen közönséges udvari kamra' igazgatása alatt áll. 6) A' bányai udvari kamra, melly csak 1834-ben vált el a' közönséges udvari kamrától, udvari kamrai elnöke, öt udvari és három udvari biztossági tanácsosa által a' bányai tárgyakat, az ezekkel összekötött gyárakat, úgy a' bányai jószágok' gazdasági 's erdészeti hivatalait igazgatja. 7) Az igazságszolgáltató főhivatal (*oberste Justizstelle*) nemcsak mint igazságszolgáltatás' miniszteriuma, hanem egyúttal mint legfelsőbb törvényszék is munkálkodik, Magyar- és Erdélyországot kivéve. Áll ez elnökből, két másodelnökből és 30—35 udvari tanácsosból, kik három senatusban tanácskoznak. Az ausztriai és cseh-gácsországi senatusok Bécsben székeznek, a' lombard-velenczei pedig 1 másodelnök és 10 udvari tanácsossal Veronában. Ezen utolsó senatusnak hatáskörébe Dalmátország is tartozik, hova végzéseit az, úgymint Lombard-Velenczébe, olaszúl küldi. E' főhivatal nemcsak mint revisionalis törvényszék működik, hanem e' felett a' törvényszékek, ügyvédek és jegyzők felett ellenőrködik is. A' birák' kinevezésére lényeges befolyást gyakorol. A' büntető törvények' hozása külön udvari biztosságra (*Hofcommission in Justizgesetzsachen*) van bizva, mellynek nyolcz ülnökei közül négy a' szóban levő főhivatal' udvari tanácsosainak sorából vétetik, négy pedig a' kitünőbb tudósok' sorából neveztetik ki. — Magyarországnak legfelsőbb törvényszéke a' hétszemélyes tábla (*tabula septemviralis*) Pesten, melly a' nádor' elnöksége alatt mintegy husz részint papi részint világi ülnökből áll. Erdélyben a' Gubernium egyúttal főbirói szék is. A' törvényhozás Magyar- és Erdélyországban e' főhivatalok' hatáskörén kivül fekszik. 8) A' rendőrségi és könyvvizsgaló udvari főhivatal; egy elnök, egy másod elnök és négy udvari tanácsos. Hatásköre a' magosabb policzián kivül főkép a' könyvvizsgálatra terjed. Magyarországban a' könyvvizsgálat a' helytartó-tanács', Erdélyben a' kormány' hatáskörébe tartozik. 9) Az udvari hadi-tanács: egy elnök (ki vagy hadvezér vagy legalább valóságos tábornok), három másodelnök, két osztályvezér, két őrnagy és tizennégy udvari tanácsos. Üléseiben részt vesznek még, midőn tudniillik hivatalkörökbe tartozó dolgok tárgyáltatnak: a' génie-főigazgató, a' pattantyúság' főigazgatója és a' hadi felebbviteli törvényszék' elnöke. E' hadi tanács a' katonai erőt minden tekintetben igazgatja, miért is a' tárgyak' különféle ségéhez képest tiz departementra oszlik. Alatta állanak a' tartományi és tengeri főparancsnokságok és a' többi katonai hivatalok. 10) A' fő-számvevőhivatal (*General-Rechnungs-Directorium*), mint független és legfőbb ellenőrség, miért is valamennyi számvevőhivatal az egész monarchiában, Magyar- és Erdélyországot kivéve, alatta áll. Egy elnök, három udvari tanácsos és három udvari biztossági tanácsos. Ezen fő-számvevő hivatalnak egyik ágát 1829 óta a' statisticai hivatal teszi. — Magyar- és Erdélyország, mint ezen összeállításból kiviláglik, csak a' kül-, hadi 's részben kamrai ügyekben függtényleg az összes monarchia' igazgatásától.

Központi és helybeli, vagy a' nem-magyar részekben tartományi és kerületi hatóságok. Eddigelő egyenvonalba állítottuk egymással az igazgatásnak egymástól független legfőbb organumait. A' következőkben lényeges különbség forogván fen a' magyar és nem-magyar részek között, lásuk *a)* a' magyar- és erdélyországi központi és helybeli hatóságokat: 1) a' királyi helytartó-tanács Budán, a' nádor' mint királyi helytartó' elnöksége alatt 21—25 tanácsossal, kik között az országnak főzászlósai. E' helytartó-tanács egyenesen a' király alatt áll, de ennek végzéseit a' m. kir. udvari kanczellária' utján veszi. Hatáskörébe a' beligazgatás' valamennyi ága tartozik 's vele egyenes kapcsolatban áll: a' kir. tartományi biztosság, az épitészeti főigazgatóság, az országos számvevő hivatal, a' könyvizsgáló hivatal, a' m. alapitványok' 's végül a' kir. ügyek' igazgatósága. 2) Az erdélyi kormány (*Gubernium*) egy kormányzó' elnöksége alatt tizenhét kormánytanácsossal, mellynek hatásköre a' m. helytartótanácséval egészben megegyez ugyan, csakhogy azon kivül még egy erdélyi főtörvényszék' helyét is pótolja. — Felebbviteli nagyobb körű törvényszékek: 1) Magyarországban a' királyi tábla, a' kir. személynök' elnöksége alatt tizennyolcz ülnökkel; 2) Horvátországban a' báni tábla a' horvátországi bán' elnöksége alatt 7 ülnökkel; 3) Erdélyben a' királyi tábla Maros-Vásárhelyt, egy elnökkel és tizenkét ülnökkel. A' szászok külön felebbviteli törvényszékkel birnak. — Specialis törvényszékek 1) az öt kerületi tábla (4 Magyar- egy Horvátországban); 2) a' személynöki és tárnoki székek; 3) a' szentszékek (*Consistorium*); 4) a' négy bányai törvényszék; 5) a' váltótörvényszékek. — A' helybeli hatóságok vagy megyeiek (kerületiek a' szabad kerü-

Digitized by Google

letekben) vagy városiak. A' megyei hatóságok, mellyek egyébiránt törvénybe nem ütköző megyei határozatokat (*statutum*) is hozhatnak 's követeik által a' törvényhozásba tetemes befolyást gyakorolnak, mint igazgató hivatalok a' megyei nemesség' egyeteméből állanak. Tisztikarok: egy a' kormánytól kinevezett főispán (az esztergomi és egri érsekek hivatalaknál fogva azok 's ezeken kívül 3 örökös főipán), 2 alipsán, 1 főadószedő, főjegyző több aljegyzőkkel, megyei ügyvédek, orvosok, mérnök 's a' járásokban fő- és szolgabirák, aladószedők, esküdtek avvagy biztosok; kik (az aljegyzőket és orvosokat kivéve) egyáltalában az egybegyűlt nemességtől és pedig rendszerint 3 évre választatnak. A' szabad kerületek fő- és alkapitányok, a' m. tengerpart a' fiumei kormány és kikötői kapitányok által igazgattatnak. A' városokban a' polgármester, főbiró, városi kapitány, belső és külső tanács viszi az igazgatást a' polgárok' kirekesztésével. A' birói eljárás a' megyéknél külön törvényszéknek, a' városokban a' városi birónak és beltanácsnak attributuma. Az erdélyi magyar vármegyék' szerkezete a' magyarországiakéhoz hasonlít. A' székelyek' székei fő- és királybirók alatt állanak. A' szászok részint polgármesterek részint királybirák által igazgattatnak. A' parasztság falusi birót 's eskütteket választ, rendes foruma az úri-szék.

b) Tartományi hatóságok a' nem-magyar részekben a' kormányok avvagy guberniumok, mellyeknek száma tizenkettő és székök: 1) Bécs; 2) Linz; 3) Graetz; 4) Laibach; 5) Triest; 6) Insbruck; 7) Prága; 8) Brünn; 9) Lemberg; 10) Zara; 11) Velencze; 12) Majland. Minden kormány egy elnökből (ki többnyire kormányzónak czímeztetik) és több kormánytanácsosból áll. Dalmát- és Gácsországban a' polgári és katonai kormány ugyanazon egy kézben van, a' többi részekben a' kormány' hatásköre az egyesült udvari kanczelláriáéval megegyez. Kilencz kormánynyal örökösödési udvari biztosságok állanak kapcsolatban, a' majlandival pedig teleadóbiztosság, Dalmátországban az ottani kormánynyal császári dézma-igazgatóság. A' kormányok' segédhivatalai: a' kamraprocuratura avvagy központi ügyvédség, építészeti igazgatóság és tartományi számvevőhivatal. Minden kormány 4—19 kerületre osztatik, melly kerületek Alsó-Ausztriában negyedeknek (*Viertel*), a' lombard-velenczei királyságban ellenben delegatióknak neveztetnek. A' kerületi hivatalknál (*Kreisamt*) egy kerületi kapitány (*Kreishauptmann*, a' lombard-velenczei királyságban *Delegato*) és 3—8 alkapitány vagy kerületi biztos (*Kreiscommissär*), titoknok, orvos, seborvos 's a' t. szolgál. — Felebbviteli törvényszék (*Appellations- und Criminalobergericht*) kilencz van a' nem-magyar részekben, úgymint Bécsben, Klagenfurtban, Prágában, Brünnben, Lembergben, Innsbruckban, Majlandban, Velenczében, Zárában. Személyzetök egy elnök (néha másodelnök is) és tiz — huszonegy felebbviteli tanácsosból áll. — A' nem-magyar városok' szerkezete igen bonyolodott. A' városi hatóságot néha nemcsak az igazgatás hanem a' jogszolgáltatás is illeti, melly esetben a' jogszolgáltatás néha külön személyzet által kezeltetik. A' lombard-velenczei királyságban municipalis hatóságok tárgyalják a' község' dolgait, melly hatóságok egy a' kormánytól kinevezett *Podestá* és 4—6 a' községtől választott ülnökből állanak. Első birósági törvényszékek a' létszeres (*organisirt*) birói székek különböző nevezetek alatt (*Stadt- und Landrechte*, *Stadtobrigkeit*, *Collegialgericht*) és a' falusi lakosságra nézve a' létszertelen (*unorganisirt*) avvagy magánbiróságok (*Patrimonial-* vagy *Dominical-Ortsgericht*). — Specialis törvényszékek: 1) a' főudvari marsall' biróiszéke Bécsben, ki a' császári ház' és a' diplomatai kar' tagjainak polgári ügyekben igazságot szolgáltat; 2) némelly hübéri székek; 3) a' fejedelmi bányai törvényszékek; 4) a' kereskedési és váltó-törvényszékek; 5) vámbiróságok (*Gefälls-Bezirksgericht*).

4. Jövedelmek és kiadások. Maria Terézia' trónra léptekor az összes monarchia' jövedelme mintegy 45,000,000, harminczegy évvel később (1771) már 90,408,000 forintra rúgott. II. József halálakor a' jövedelem 105,000,000-ra emelkedett, jelenleg pedig 140—150 millió között ingadoz. Tengborsky szerint (*Des Finances et du Crédit public de l'Autriche. Paris* 1843) a' jövedelmek és kiadások következőkép állanak:

Jövedelmek.

Státusjószágok (az alapítványjavak' kivételével)	2,500,000 for.
Bányák után	760,000 »
Lőpor és salétromgyárakból	200,000 »
Posták	2,400,000 »
Sorsjáték	4,000,000 »
Telekadó	39,000,000 »
Házadó	3,800,000 »
Személyadó	1,300,000 »
Zsidóadó	1,130,000 »
Iparadó	2,300,000 »
Örökösödési adó	700,000 »
Fogyasztási adó	19,200,000 »
Vám	15,700,000 »
Híd-útvámok, csatornák	1,900,000 »
Dohány-egyedáruság	10,000,000 »
Bélyeg	3,450,000 »
Só-egyedáruság	22,000,000 »
Különféle taksák	2,300,000 »
Vegyes apró jövedelmek	4,500,000 »
Összesen	137,140,000 for.

Kiadások.

Adossági kamatokra	41,572,913 for.
» törlesztőre	2,515,643 »
Státuskanczellária	1,900,000 »
Főigazgatás, úgymint: státustanács és központi udvari hivatalok	3,200,000 »
Tartományi kormányzás	27,240,000 »
Nyugdijak, mellyek a' fentebbiekben nem foglaltatnak	2,000,000 »
Politicai tőkealapok	7,520,000 »
Kataster	522,000 »
Hadisereg' eltartására (a' magyar hadi adón 's egyéb ide tartozó forrásokon, összesen 8 mill. forinton kívül)	50,715,000 »
Külföldi kormányoknak	824,000 »
Hiányos pénznek újra veretése	78,000 »
Más rendes kiadások	120,000 »
Rendkivüli kiadások	1,026,000 »
Összesen	142,733,556 for.

Státusadosság. Ez részint kamatozó részint nem kamatozó teher, avvagy forgó papirospénz és státuspálya-részvény (melly utolsók azonban kamatoznak is, ámbár csekély száztólival). A' kamatozó adósságot, a' státus-pályarészvényeknek kirekesztésével, Schubert 942, Tegoborski 1841-re 970, Springer 996 millió pforintra teszik. A' bécsi nemzeti banknak a' státus körülbelöl 100 millióval adós, melly adosság a' bank' alaptőkéjének nevezetes részét tevén, Springer és Fränzel megjegyzik, mi szerint a' nemzeti bank' hitele a' monarchia' financzbeli erejével a' legszorosabb kapcsolatban áll. — Az ausztriai statusadósság a' spanyol örökösödési háború' kezdetekor 40,000,000 forintra növekedett volt, melly Mária Terézia' halálakor már 160 millióval nehezedett II. József' kormányára. Egy része ezen adósságnak papirospénz' alakjában forogván, kamatra nem

Digitized by Google

vala szükség. A' franczia háború kiütésekor a' kormány papirospénz' kibocsátásával segített magán, mert az 1794 — 97 között ismételve próbált kényszerítő kölcsönök magosabb körökben ellenzésre találtak. A' papirospénz nagyon megszaporodván, 1799 elején ingadozni kezdett és 1805' elején, a' midőn 400 millió forgott papirosban, 100 forint ezüstért már 133 forint papirost kellett adni. 1808' végén a' kibocsátott papirospénz' nominalis értéke 706,654,140 forintra rúgott, kelete azonban csak 45%-en állott. Közben a' rézpénzzel is történtek változások. 1795-ben 1 mázsa rézből (15 krajczáros darabokban) 600 forint, később ugyanis 1 mázsa rézből 30 krajczáros darabokban 1600 forint értékű aprópénz veretett. Ezen új rézpénzeknek nominalis értéke 80 millió forintra rúgott. — Az 1811-diki február' 20-kán költ patensnél fogva a' forgó papiros és új rézpénz (amaz 1,060,798,753 ez 80,000,000 for.), nominalis értékének egy ötöd reszére reducáltatott, mi által a' papirospénzben 848,639,000, a' verespénzben 64 millió, összesen 912,639,000 forint nominalis érték megsemmisitetett. Az ekkint értéktelenített bankczédulák' visszahuzhatására váltóczédulák (*Einlösungsschein*) 's minthogy ezek is értékökben csakhamar csökkenni kezdettek, 1813-ban előlegező czédulák (*Anticipationsschein*) bocsátattak ki. Közben ismét új rézpénz veretett 50 millió forintnyi értékig. A' pénzzavar csak a' második párizsi béke után állott helyre, a' midőn az 1816-diki jun. 1-jén költ patensnél fogva a' forgó váltó- és előlegezőczédulaknak (összesen 638,715,925 forint) maiglan is fenálló folyama, melly szerint 250 for. papirosban = 100 for. ezüstben, határoztatott meg, 's a' legujabb rézpénz' értéke felére reducáltatott; melly ujabb operatiók által a' papirospénzben ismét 383,215,000 a' rézpénzben 25 millió, összesen 408,215,000 for. nominalis érték megsemmisült. Ekkor a' bécsi nemzeti bank és a' pénzviszonyok' szilárdítására egy külön törlesztő-alap (*General-Tilgungsfond*) lépett életbe. A' régibb komatozó státusadósság 1815' végeig 630,000,000 forintra szaporodott, mellynek egy része azonban csak 2½ percenttel és pedig papirosban elégítetett ki *). E' régibb adósság' törlesztésére 1816-ben egy 120 millió pforintnyi új kölcsön (mellynek részvényei *Metalliques* nevezete alatt ismeretesek) vétetett föl. A' pénzügy meg nem állapodván 's részint az olasz forrongások miatt új erőködésekre levén szükség, nem sokára új kölcsönök következtek: 1818-ban 50 mill.; 1820-ban Rothschildnál loteriával egyetemben 20,800,000 (melly jelenleg már vissza van fizetve); 1821-ben szinte Rothschildnál és loteriával (melly szinte már törlesztetett); 1823-ban 30,000.000 és 25,000,000; 1824-ben 30,000,000; 1826-ban 15,000,000 pf., mind 5 százstólival kamatozó. 1827 elejeig a' törlesztő-intézet által 53,298,805 for. 2½ szaztólival és 121 mill. 913,732 pengőben kamatozó adósság váltatott be, a' nemzeti bank által pedig 133,029,088 for. váltó- és előlegezőczédula. Ekkor tehát az ausztriai státusadósság' állapotja ez vala: *a)* régibb vagy épen nem vagy csak 2½ száztólival kamatozó követelezvény 408,000,000 for.; *b)* ujabb 1816 — 1826 felvett és 5 percenttel kamatozó adósság 270,000,000 for.; *c)* bank iránti tartozás beváltott papirospénzért 56,000,000 for.; összesen 734 millió for., melly adósságnak kamatjaira évi 18 millió 800,000 forintra vala szükség. — Az előbbi kölcsönökhöz járult 1829-ben 25,000,000; 1830-ban 20,000,000 mind a' kettő Rothschildnál és 4 percentes (a' bejött sommák 5 percentes kötelezvények' bevásárlására fordíttattak); 1833-ban 40,000,000; 1834-ben 25,000,000 loteriával; 1835-ben 40,000,000 (ezáltal a' státusadosság csak 10 millióval szaporodott, mert 30 milliót 5 percentes státuskötelezvények váltattak be) és kívüle 10 mill. a' nemzeti banknál; 1839-ben 30,000,000 loteriával; 1841-ben 38,000,000 for. A' tartományi adósságok Schubert szerint 120,000,000 forintot tesznek. Az ausztriai adósságok' kamataira és törlesztésére évenként legalább 42,000,000 pfor. fordíttatik.

*) Ide tartoznak a' magyar udv. kamrai kötelezvények is.

5. Hadi-erő. Főtisztség 1837 végén: 9 hadvezér, 17 tárvezér (*Feldzeugmeister*) és lovas tábornok, 91 osztályvezér és 116 tábornoki őrnagy, összesen 233 activ szolgálatban levő tábornok. Szolgálaton kívül 13 tárvezér és lovas tábornok, 47 osztályvezér, 81 tábornoki őrnagy, összesen 141 tábornok szolgálaton kívül. Tábornoki ranggal ennél fogva 374 tiszt dicsekedett. Kartiszt ugyanis 1837 végén: 204 ezredes (45 szolgálaton kívül; tehát összesen 249), 178 alezredes, és 282 őrnagy; összesen 809 fő. Összes tisztség 11,814 fő; az altisztekkel és kadétokkal együtt 28,600 fő. A' hadi erőre nézve meg kell különböztetni egymástól a' hadi és békeállapotot, 's ez utólsóra nézve a' teljes békeállapotot 's az úgynevezett loco-állapotot, mellyből tudniillik az ideiglen hazabocsátottak kihagyatnak.

A. Gyalogság.

	Hadi állapot.	Teljes békeáll.	Loco-állapot.
1) 58 sorezred, mellyek között 13 magyar, 1 magyar-erdélyi, 1 erdélyi (a' m. ezredek ¼-del a' többieknél erősebbek)	223,184 fő	190,232 fő	121,328 fő
2) 20 granátos zászlóal	18,660 »	16,000 »	14,320 »
3) a' sorezredek' és granátosok' tisztjei	5,730 »	4,812 »	4,730 »
4) 17 végvidéki ezred, tisztjeivel együtt	40,702 »	38,488 »	30,187 »
5) sajkás-zászlóal, 30 tiszttel együtt	1,319 »	1,317 »	1,122 »
6) tirolisi vadászezred 110 tiszttel	3,419 »	3,369 »	2,805 »
7) 12 vadász-zászlóal, 325 tiszttel	7,831 »	7,614 »	7,272 »
8) 6 vár-zászlóal, 145 tiszttel	6,851 »	6,630 »	6,509 »
Összesen	307,696 fő	268,462 fő	189,272 fő
'S ezek között tiszt	7,415 »	6,117 »	7,415 »

B. Lovasság.

1) 8 vasas-német ezred, 339 tiszttel	10,403 fő	9,096 fő	8,119 fő
2) 6 dragonyos ezred, 256 tiszttel	7,054 »	6,672 »	6,016 »
3) 7 könnyű lovas ezred, 370 tiszttel	12,739 »	12,376 »	9,232 »
4) 12 huszár ezred, 624—651 tiszttel	22,843 »	21,216 »	16,831 »
5) 4 dzsidás ezred, 192—308 tiszttel	7,272 »	6,256 »	5,268 »
Összesen	60,311 fő	55,616 fő	45,466 fő
Mellyek között tiszt	1,788 »	1,710 »	1,788 »

C. Pattantyúság.

1) Bombáskar	1,081 fő	1,052 fő	1,007 fő
2) 5 mezei pattantyús ezred	22,123 »	22,123 »	14,689 »
3) tüzelőkar	1,035 »	1,035 »	835 »
4) 14 osztály várpattantyúság	4,499 »	4,499 »	3,050 »
Összesen	28,738 fő	28,709 fő	19,581 fő
Ezek között tiszt	907 »	888 »	888 »

D. Genietest: *a)* mérnöki; *b)* tűzaknász-; *c)* árkász-; *d)* sánczoló karok ..... 3383 fő
E. Főszállásmesteri kar ..... 59 »
F. Lombardiai Gensd'armes ..... 1711 »
G. Szekereskar ..... 3833 »
H. Tengeri had ..... 4500 »

Ezeknél fogva tehát a' loco-állapot mintegy 270,000, a' hadi állapot pedig 410,000 fő; mikhez még legalább 70,000 fő honvéd (*Landwehr*), 20,000 fő tirolisi polgárkatonaság, mintegy 40,000 fő végvidéki tartalékkatonaság és 36,000 fő magyar és erdélyi felkelt nemesség szamitandó, mi összesen 600,000 főt tesz.

Várak. Első rangúak: Josephstadt, Theresienstadt (mind a' kettő Csehországban), Olmütz, Mantua, Peschiera és Komárom. Azután: Pétervárad, Bród, Ó-Gradiska, Arad, Károlyváros, Eszék, Munkács, Temesvár, Ragusa, Cattaro, Zara, Legnano, Velencze, Kufstein, Salzburg, Prága, Königgrätz 's a' t. — Éjszak és éjszakkelet felé nagyon érezhető a' várak' hiánya.

Digitized by Google

Hajósereg. Ez áll jelenleg 3 közép nagyságú fregatt, 2 korvett, 3 brigg, 3 goelett és 46 kisebb hadi-hájóból, mi összesen 57 hajót tesz 510 ágyúval.

Képzőintézetek. Hadi-academia Bécs-Ujhelyt (1752 óta); mérnökacademia Bécsben (1717 óta); tengerész-collegium Velenczében, felsőbb pattantyúsoskola Bécsben, katonai földirati intézetek Majlandban és Bécsben; több kadéthéz, úgymint: Graetzben, Olmützben, Majlandban, számos katonai gyermeknevelőház (összesen 51). Bécsben a' Josephinum nevű katonai orvos-sebészeti intézet. Kórkatonaházak: Bécsben, Prágában (3 fiókházzal), Pettauban, Paduában (1 fiókházzal), Pesten (szinte fiókházzal).

D. Történetek.

a) Magyar-, Csehország és Ausztria külön fejedelmek alatt.

I. *Ausztria.*

1. Az ausztriai monarchia' alapja 791-ben vettetett meg, a' midőn Nagykároly az avarokat, kik az Ennsig terjedő Bajorországot megtámadni szándékozának, megvervén 's a' Rábaig visszanyomván, a' tőlök elfoglalt földet (körülbelől a' mostani Alsó-Ausztriát), mint kiterjedett birodalmának keleti végvidékét (Ost-Mark) külön mark- vagy határgróf által kormányoztatta. II. Otto császár alatt (984) ezen keleti határvidék (melly Osterich-nak nevezteteni kezdett, a' miből mostani Österreich neve lett) babenbergi házból való Leopold grófnak hűbérbe adatott, mi által az örökös markgrófsággá alakúlt. Leopold és utódjai Medelikben, azaz mai Melkben laktak, a' hol a' babenbergi grófoknak III. Leopoldig örökös sirboltjok is volt.

2. V. Leopold markgróf, miután Konrád király kevély Henriket száműzte volt, egy ideig (1138 — 1156) a' bajor herczegséget is birta. Leopold' fia, I. Henrik, Bajorországot I. Fridrik császár' kivánságára, Oroszlán Henriknek előbbi ura' (kevély Henrik') fiának kiadni kénytelenítetvén, legalább az Enns feletti részt tartá meg magának, melly az Enns alatti markgrófsághoz csatoltatván, I. Fridrik által herczegség' polczára emeltetett. Ugyanezen Henrik herczeg lakát az atyja által Bécs mellett a' Kahlenberg' végső csucsán, az úgynevezett Leopoldhegyen épített várba tette át, a' honnét unokája, VII. Leopold később a' városba költözött. Az ausztriai herczeg, egyebeken kívül azon előjogban is részesítetett, hogy rangban közvetlenül a' választó-fejedelmek után következett, sőt külön oklevél által főherczegi czímmel is ruháztatott fel, melly czímmel azonban utódai csak 1433 óta (miután III. Fridrik császár benne az ausztriai házat megerősítette) kezdének szakadatlanúl élni.

3. Henrik' fia VI. Leopold VI. Henrik császártól Stájerországot kapta (1192) hűbérbe, mellyhez VII. Leopold (a' dicső) a' freisingeni főkáptalantól pénzen vásárlott Karniolának egy részét is csatolta. E' két országnak lakosai vindusoktól származtanak, szláv neptörzsöktől, melly a' Mura, Száva és Dráva vidékeit 611 óta ellepte.

4. Illy kiterjedésben hagyá dicső Leopold birtokát harmadik 's utolsó fiának, harczos II. Fridriknek örökségül. II. Fridrik a' lombardiai szövetséghez állván (1237) II. Fridrik császár ellen, a' birodalmi kárhozat mondatott ki reá; birtokainak veszteségét azonban fegyveres kézzel bárítá el, az Olaszországban szorongatott császártól (1245) visszahelyheztetését csikarván ki. Harczos Fridrik a' reá következett évben (1245 julius 15.) IV. Béla magyar király ellen harczolván a' lajthai ütközetben elesett és vele a' babenbergi ház' fiágának vége szakadt.

5. Minthogy pedig egy (veresszakálú, Barbarossa) I. Fridrik császártól nyert szabadítéknál fogva az ausztriai herczegségbeni örökösödést nőrokonok is igényelhették, történt, hogy harczos Fridriknek eleste után testvére Margita (VI. Henrik császár' özvegye) és unokahúga Gertrúd (Badeni markgróf és ausztriai helytartó Herrmann' felesége) czivakodnának egymással a' hátrahagyott örökség felett. E' czivakodás alatt hatalmas pártok támadtak 's a' pártoknak egyike Przemysl Ottokárt, Venczel cseh király' fiát, ki akkoron mint atyjának hűbérese a' morva markgrófságot kormányozta, olly feltétel alatt kinálá meg Ausztriával 's a' vele egybekapcsolt tartományokkal, hogy özvegy Margitát, az örökös nélkül elhúnyt Ausztriai herczeg' nőtestvérét feleségül vegye. Így történt, hogy Ausztria és Stájerország, mellyet Ottokár (1260 julius 15.) a' közben előnyomúlt magyaroktól a' marchfeldi győzedelem által visszafoglalt, Csehországgal összekapcsoltatnék, 's hogy amazokat (1261) maga Richard római király adná Ottokárnak hűbérbe. Később Ottokár nagybátyja Ulrik' végrendeleténél fogva még a' Karinthiai herczegséget is, Karniolának hozzá kapcsolt részével, a' Histerreichot 's végül Friaulnak egy részét is öröklötte.

6. Habsburgi Rudolf a' római császárok' trónjára emeltetvén azon volt, hogy a' német birodalomban divatozni kezdő anarchiai mozgalmakat elfojtsa, kivált pedig hogy a' megürült 's császári rendelkezés alá eshető hűbéreket visszafoglalja. Habsburgi Rudolf a' császári tekintélyét elismerni vonakodott Ottokárt is tekinté bitorlónak, miért is hadisereggel 's a' magyarok által segítetve ellene indúlt, megveré sőt meg is ölé (1278) a' marchfeldi Bécs melletti ütközetben. Miután Rudolf császár maga Bécsben három évig lakott, Albrecht és Rudolf fiainak adá a' herczegséget által. Albrecht később császár és a' habsburg-ausztriai ház' törzsökapja lett. (Karinthiát azonban Rudolf elvonná Ausztriától, azt tirolisi gróf Meinhard sógorának adván. E' tartomány csak 1335-ben, Meinhard' utódjai kihalván, kapcsoltatott ismét vissza Ausztriához. Zacskós Margita, Meinhard unokája 's örököse, megtartá eleinte Tirolist, de később szerződésénél fogva (1363) ezt is engedé át Ausztriának.) Az ausztriai főherczeg mármost (1280 óta) Bécset választotta lakhelyül, birtoka több mint 2000 négyszög mérföldre terjedett, és nem volt hozzáfogható herczeg a' német birodalomban. II. Albert tel (1438 — 1439) szakadatlan sora kezdődik az ausztriai házbóli német császároknak. III. Fridrik (1439 — 1493) fia, I. Miksa császárnak Németalföld is jutott felesége által birtokába (L. Németalföldet). Miksa' fia, I. Fülöp (a' szép) a' spanyol monarchia' örökösét vette feleségül (L. Spanyolország.). E' házaspár' utódjai, V. Károly és I. Ferdinand, az ausztriai háznak terjedelmes birtokait egymás között felosztván, a' német birtokokat V. Károly Ferdinandnak engedte át, ki is nem sokára azután Cseh- és Magyarország' trónjaira lépett.

II. *Csehország.*

1. Csehországnak Bohemia és Boehmen neve Boiohemum (der Boier Heimat) a' celta Bojok' honától veszi eredetét. Csehország' ős lakosi, a' bojok, később (mintegy 500 körül) a' szláv eredetű cseh ektől (azaz elsőktől) meghódíttattak. A' berontott hódító csordák azonban csak 720 körül egyesültek egymással, herczeget választván magoknak.

2. A' keresztyén hit Morvából (l. alább) hatott be Csehországba; Borziwoy herczeg azonban, ki az új tant terjeszteni iparkodott és 894 körül maga is vette fel a' keresztséget, alattvalói által száműzetett. Utódjai a' pogány hitre tértek vissza, 's a' keresztyén tan csak a' tizedik század' második felében (966) vert ájtatosnak nevezett II. Bolesiav herczeg' († 999) uralkodása alatt mélyebb gyökeret.

3. Nagy Károly adó' fizetésre kényszerítette volt a' cseheket. A' követelést (500 márka ezüst) megujította I. Henrik német király 's hiában erőködött a' cseh herczeg (938) Otto alatt a' német császár' felsőségét lerázni. II. Wratislaw herczegnek megengedte IV. Henrik császár (1086), hogy királyi czímmel élhessen, de e' czímet csak utódai használták folytonosan, I. Przemysl Ottokartól fogva (1198 — 1230) miután használatában sváb házbóli Fülöp német király által megerősítettek. II. Ottokár birtokait Ausztria (l. felebb) Karniolia, a' vind határvidék és Portenau által egyfelől, Prusszia és Lengyelország' egy része által másfelől az ádriai tengertől a' német tengerig kiterjesztette volt, habsburgi Rudolf által megyőzetett és megöletet (l. felebb). Fia II. Venczel Lengyel-, unokája pedig III. Venczel magyar királynak választatott. Ezen utóbbinak (1306-b. történt) megöletésénél a' szláv eredetű cseh királyoknak vége szakadt.

4. A' cseh királyok II. Wladislaw' ideje (1156) óta Morvaországot is birták. A' morvák, hasonlólag szláv törzsök, a' tizedik században a' Duna, Morava és Elbe' partjain terjedtek el, de Swatopluk királyok' halála után, birodalmokat a' berohanó magyarok hatalmasan megrázkódtatták. A' morva szlávok a' többi szláv törzsököket a' keresztyén hit' elfogadásában megelőzték. Kivánságokra Mihály görög császár Konstantinápolyból (963 körül) Cyrillus és Methudius Thessalonicai görög tudósokat küldé nekik, kik szláv betűket találtak fel és a' szentirást szláv nyelvre fordították, melly fordítással az oroszok maiglan is élnek.

5. Hiában iparkodott I. Albert császár Csehországot házának megnyerni. De koront herczeg Henrik is, kinek I. Albert kénytelen volt Csehországot átengedni, elvesztő azt, mivel VII. Henrik császárt urának elismerni vonakodott. A' császár erre Csehországot Já-

Digitized by Google

nos fiának adta, ki az utolsó cseh király testvérét, Örzsébetet vette feleségül. Ezen Jánostal kezdődik a' luxemburgi házból cseh királyoknak sora. János kiterjesztette országának határait. 1322 a' glatzi grófságot vásárolta meg, 1330 a' brandenburgi markgróf' halála után Felső-Lausitzot foglalta el és végül Lengyelország' részéről a' Szilézia feletti főuraság engedtetett neki által.

6. Szilézia, hajdan Lengyelországnak egy része, 1138 óta saját herczegei által kormányoztatott. A' herczegi ház lassan lassan több ágakra szakadozott. A' herczegek számos németet hívtak meg országokba, kik városokban megtelepedtek. Ez által terjedett el Sziléziában a' német nyelv és német míveltség. Később egyik herczeg a' másik után János cseh király ótalmát keresvén, Lengyelország kénytelen volt (1335) főurasági jogáról lemondani. János fia', IV. Károly, Sziléziát (1355) Csehországgal egybekapcsolta, mellynek kiterjedését Eger városa és Alsó-Lausitz által is nevelte. János király, hogy Csehországot vallás' tekintetében a' mainzi anyaszentegyháztól függetlenné tegye, érsekségi rangra emelte a' prágai püspökséget; fia IV. Károly pedig nagyszerű egyetemet alapított Prágában (1348), Némethonban a' legelsőt.

7. Venczel, IV. Károly' fia alatt, ki papságával és nemességével szüntelen czivakodott, hussita-mozgalmak támadtak Csehországban. (Huss János, tanító a' prágai egyetemen és theologiai ujító 1415-ben a' kosztniczi egyházgyűlésen eretnekségei miatt elégettetett.) Venczel' utódja Zsigmond (1436), (1387 óta) egyszersmind magyar király is a' félelmes Ziska ellen hosszabb ideig háborút folytatott, de csak Ziska' halála után (1424), kivált a' hussiták' egymással egyenetlenségei miatt jutott (1436) Csehország' birtokába. Zsigmondnak fiörököse nem levén, Csehországot (1437) veje II. Albert (L. Magyarországot) öröklötte és ennek kora halála után Albert' fia IV. Wladislaw. Az örökösödés' rendjét egy választott király, Podiebrad György (1457—1471) szakítá félbe, kinek halála után léphetett csak V. Wladislaw, Albert' unokája, öseinek trónjára. Ennek fia és (1516 óta) örököse II. Lajos a' mohácsi ütközetben (L. Magyarországot) elesett.

III. *Magyarország.*

1. A' Duna és Karpatok közötti téren, a' hajdani Pannoniában és Daciában, 860 körül magyarok telepedtek le, kik a' Volga' mellékéről költöztek ide. Kiköltözéskor Árpádot választották magoknak fejedelmül. A' magyarok főkép állattenyésztők és vadászok levén bizonyos határok közé szaritatni nem akartak, hanem évenként szomszédjaikat zsákmány miatt meglátogatván a' németektől csak nagy erőködések között szorittattak az Enns' partjaitól a' Lajtha mögé. A' keresztyén hit és a' földmivelés elszoktatták végül a' magyarokat előbbi életmódjoktól.

2. A' legelső térítőket Magyarországba (973 körül) a' Nagy Ottó császár által buzdított 's Geyza herczeg által pártfogolt passaui érsek Pellegrin küldötte, és prágai püspök Adalbertnek jutott azon szerencse Geyza' fiát (Vaikot — Sz. István azonban aligha Vaiknak, azaz Adalbertnek neveztetett a' keresztség előtt) keresztelhetni. Geyza' fia ezen szertartásnál (994 körül) István nevét vette föl.

3. István atyától 997-ben a' kormányt átvevén, országát egészen új alakba öntő. Ugyanis először 1000-ben II. Szilveszter pápa' jóváhagyásával a' királyi czímet vette föl, sőt a' pápa neki koronát is küldött mellyel a' magyar királyok maiglan is koronáztatnak. István, egyszersmind apostola és törvényhozója Magyarországnak állhatatossággal és igazságszeretettel szigorúságot és jóságot párosíta. Ő több püspökséget alapíta, a' hamis istenek' szolgálatát elnyomá, az anarchiát elfojtá 's a' fejedelmi hatalmat olly polczra emelé, mellyen az előtte még sohasem állott. Neki tulajdonítatik Magyarországnak vármegyékrei elosztása. 1002 Erdélyt egyesité Magyarországgal, mert ennek fejedelme a' keresztyén hit' terjesztését akadályoztatta. Halála után István, Imre gyermektelen fiával együtt (1083), VII. Gergely pápa által a' szentek' sorába iktattatott.

4. Az országnak Németország' példájára véghezvitt elosztása után, a' magyar alkotmány Sz. István' utódai alatt lassan kifejlődött. A' törvények országgyűléseken hozattak és hirdettettek ki, melly országgyűlések a' királyból, a' korona' főhivatalnokiból, a' papság' képviselőiből és a' szabad emberekből, azaz nemesekből állottak. A' végrehajtó hatalom a' királyoké vala, kik is tetszésök szerint háborút indítottak és békét kötöttek, a' megyék' grófjai avvagy főispánjai különös és pedig örökös hatalmat nem igényelvén. Illy erőteljes kormány alatt természetes, hogy a' magyarok, országok' határait Slavonia (1070), Horvát- és Dalmátország (1091 — 1103), továbbá Bosnia, Szervia, Bolgár- és Gácsország' elfoglalásával kiterjeszthették, és hogy ezen országok' nevei maig is említethetnek a' magyar királyi czímben.

5. Az erdélyi míveletlen vidékekre a' magyar királyok (1141 óta) gyarmatosokat hívtak meg Luxemburgból, Namurból és Trierből 's nagy részint Thüringenből, kik a' határok' védelmét vállalták el, 's a' magyar trónnak némi tekintetben támaszai lettek. E' gyarmatosok számos falvakon kívül hét várat épitettek, a' honnan Erdélynek német Siebenbürgen neve származott.

6. A' királyi hatalom, melly az első királyok alatt mind inkább terjedett, II. András alatt tetemesen megszoríttatott. András ugyanis (1217) Palästinába zarándokolván, jelen nem léte alatt az országnagyok hatalmokkal annyira visszaéltek 's az ország' financziális állapotja zsidók és izmaeliták által olly zavarba hozatott, hogy András az összehívott országgyűlésen (1222) a' nemesség' régi jogait külön oklevél (az úgynevezett arany bulla) által elismerni kénytelenített. Ugyane' királytól vették két évvel később (1024) az erdélyi németek is, kik közösen szászoknak neveztetnek, kiváltságaikat.

7. Egy századdal később a' mongolok csaptakbe Magyarországba és puszitották el azt (1242 — 1243). Az ország' népessége ez által nagyon csökkenvén, IV. Bela király a' kúnokat, egy a' magyar nemzethez rokon néptörzsöket, fogadta be az országba. Általok népesítették a' Duna és Tisza' mellékén a' Kis- és Nagy-Kúnság.

8. Az árpádi magyar királyi ház III. Andrásban (1301) kihalván, több trónkövetelők között Robert Károly, az anjoui házból ismertetett el királynak. Ezen Róbert Károly (1308—1342) II. Károly nápolyi király' Mária V. István († 1270) magyar király' leányától való fia vala. Róbert' fiának Nagy Lajosnak a' magyar királyok között nevezetes szerep jutott. A' velenczeiektől ugyanis Dalmátországot visszafoglalta, Moldvaország', Havasalföld', Bosnia' és Bulgaria' fejedelmeit mágától függőkké tette és végül (1370) nagybátyja Nagy Kazimir' halála után Lengyelországot is egyesítette birodalmával, úgy hogy végtére az ádriai és fekete tengerektől fogva egészlen a' keleti tengerig uralkodnék († 1382). Vejei közül Zsigmondnak (mint leánya I. Mária' uralkodótársának) Magyarországot, Jagello lithvániai nagyherczegnek Lengyelországot hagyván örökségül.

10. Zsigmond király 1437 meghalálozván, az uralkodás leányára Erzsébetre 's ez által vejére 's később (1438) német császárra II. Albertre szállott († 1439). Albert' utószülöttjét Lászlót, I. Ulászló lengyel herczeg (Nagy Lajosnak Hedvig leánya által unokája) fosztotta meg a' tróntól. Minekutána azonban Ulászló, a' törökök ellen Bulgariában hadakozván a' várnai ütközetben (1444) elesett, a' mellőzött (II.) László vette át a' kormányt, 's alatta főkép Hunyady János, az ország' kormányzója tüntette ki magát törökök elleni táborozásai által. Hunyady János annyi érdemeket szerzett magának az ország körül, hogy II. Lászlónak gyermektelen halála után, fia Hollós (Corvinus) Mátyás, egy tizenhat éves ifjú választatnék a' nemzettől királynak.

11. Mátyás félelmes vala a' törököknek. Bosniát a' törököktől visszafoglalta és Erdélyt, Havasalföldet, Moldvaországot, Slavoniát és Szerviát koronájától függésben tartotta. Sőt foglalásait az Oderáig és nyugot felé Ausztriának nagyobb részére is kiterjesztette, úgy hogy 1485 lakát Bécsbértehette át, hol is 1490-ben dicső pályáját befejezte. E' nagy király a' háborúk' mesterségével a' tudományok szeretetét párosította, mit az általa alapított tudományos intézetek tanúsítnak.

12. Mátyás' halála után ismét az ausztriai-luxemburgi dynastia vette át a kormányt. II. Ulászló (II. László idősb testvérének és IV. Kazimir lengyel királynak fia) és az utána következett II. Lajos, kik egyszersmind Csehországot is bírták, gyenge fejedelmek valának, kik alatt Magyarország pártoktól marczangoltatott 's a' törökök által büntetlen pusztíttatott. II. Lajos e' felett (1516 óta) a' papsággal is küzdött, mi tekintélyének nagyon ártott. Mindezen okoknál fogva azon hadisereg, mellyel a' megtámadó törökök ellen indúlt, nagyon gyönge levén a' mohácsi ütközetben (1562 aug. 29.) elesett 's vele a' magyar főnemességnek nagyobb része; 's Magyarország a' barbár győző előtt nyitva állott.

b) Cseh- és Magyarország Ausztriával ugyanazon fejedelem alatt.

1. II. Lajos örökös nélkül húnyt el. Egy régibb szerződésnél fogva I. Miksa császár (1491) házának örökösödési jogot szerzett Magyar- és Csehországban. E' szerződésnél fogva mármost I. Ferdinand, Miksa' unokája, ki e' felett II. Lajos' testvérét Annát is vette volt feleségül, a' magyar király méltóságát igényelte. Nagy része azonban a' magyar nemzetnek Zápolya János szepesi gróf és érdélyi vajda mellé állott. Zápolyát ezen kívül I. Szoliman török szultán is, kinek győzelmes serege (1529) egészlen Bécsig nyomúlt elő, annyira támo-

Digitized by Google

gatta, hogy I. Ferdinand kénytelen volt neki és fiának Magyarország' egy részét a' királyi czímmel átengedni. Ferdinand, akkoron már birtokában az ausztriai tartományoknak (l. Ausztriát) 6400 négyszög mérföld felett uralkodott, mellyekből azonban nem több mint 5 vagy 6 millió forintnyi jövedelmet húzott. († 1564).

2. Ferdinand' utódjainak egyre kellett majd Magyar majd Csehországban elégületlenek ellen harczolni. Amott az erdélyi fejedelmek Bocskay István, Bethlen Gábor és Rákóczy Ferencz voltak II. Rudolf, II. és III. Ferdinand német czászárok alatt az elégületlenek' főnökei, míg az ellenséges mozgalmak a' protestans vallás' gyakorlatának megengedésével és némelly politicai sérelmek' orvoslatával megszűntek. Csehország főleg vallási békétlenségekben gyúlt lángra. A' hussiták' vallásának akkoron még igen számos követője vala Csehországban. II. Miksa' szelíd kormánya alatt (1564—1576) ezek Luther' tanjait elfogadván, a' protestantismus Csehországban lábra kapott. II. Rudolf († 1612) idejét inkább a' tudományoknak szentelvén mintsem országainak kormányzásával foglalkodván, az új tan' ellenségei a' protestansokat annyira üldözték, hogy a' csehek vallási szabadságokat a' (1600) Prágában költ felségi oklevél (Majestätsbrief) által magoknak biztosítatni iparkodtak. (Lásd Németországot, 13.)

3. Mátyás, öccse és utódja Rudolfnak († 1619) és szintúgy II. Ferdinand Mátyásnak unokaöccse, fogadott fia és utódja (ez utóbbi, miután a' cseh rendektől Mátyás' törvényes utódjának elismertetett) megerősítették a' felségi oklevélben foglalt szabadságokat. Azonban ezen szabadságoknak különféle magyarázatai egy pusztító belháborúra szolgáltattak alkalmat, melly harmincz évesnek nevezett háború, miután Dánia, Svédország és Franczia-ország a' protestantismus' ügyét pártolni kezdék, Németországot a' legnagyobb zavarba ejtette. Mátyásnak (1619-ben történt) halála után annyira idegenkedtek az egyesült országok Ferdinandnak a' katholicismus mellett annyiszor tanúsított buzgalmától, hogy előbbi választásokat visszavevén az engedelmességet tőle megtagadnák. Azonban V. Fridrik, pfalzi választó fejedelem, kit királyi székbe emeltenek, a' fejér-hegyi ütközet után (1620) lelépni kénytelenítetvén, a' fejedelmi oklevél megsemmisítetett 's a' cseh főnemesség keményen megbüntettetett. A' Lausitzot a' szász választó nyeré; Morvaország pedig és Szilézia továbbá is a' svédektől átalmok alá vétetett.

4. Svéd király Gusztav Ádolf vala — kevesbé szerencsés IV. Keresztély dán király után (ki 1626 a' lutteri ütközetben meggyőzetve, 1629 a' lübecki részletes békére kényszerítetett) az, ki Ausztriának és gyanított azon tervének, miszerint Németországot korlátlan monarchiává változtatni szándékozik, legtöbbet ellentállott. Az erőteljes fiatal király' eleste után olly szerencsésen folytatták a' francziáktól is támogatott vezérei a' háborút, hogy (1637 óta országló) III. Ferdinand császárnak a' westphaliai békekötés' alkalmával (1648) a' német birodalmi alkotmánynak többféle módosításaiban 's a' császári hatalomnak tetemes megszorításában kell vala megegyezni. (Lásd Németországot 13, 14.)

5. Másfelől azonban e' korszakban a' királyi tekintet Csehországban tökéletesen megerősödött 's I. Leopoldnak, Ferdinand' második fiának alkalmúl szolgált azon roppant hadisereg, mellyet a' Bécset (1683) másod izben ostromló törökök ellen összecsődített, hogy családjának a' Magyarországbani örökösödést biztosítsa. Hadi vezéreinek, kivált pedig savoyi Eugen herczegnek győzedelmei a' karloviczi békére kényszerítették (1699) a' törököket, melly békeszerződésnél fogva a' magos porta Erdélyországról és Magyarországnak Duna és Tisza közötti részéről, az egy temesvári bánság' kivételével, lemondott. Később újra háború keletkezvén a' törökökkel (1716—1718), a' magyar király' hadiserege olly szerencsés vala, hogy a' passaroviczi békekötésnél fogva a' törökök nemcsak a' bánságot, hanem Szervia' és Oláhországnak egy részét is visszaadták.

6. Az ausztriai ház azonban még tetemesebben gyarapodott a' spanyol királyi ház' kihaltával (Lásd Spanyolországot). Az utrechti béke (1713) Nápolyt, Szardiniát, Majlandot és Németalföldet juttatá az ausztriai ház' birtokába; 's ezeken kívül I. József császár (1705—1711) a' mantuai herczegséget is tette magáévé.

7. VI. Károly alatt (1711—1740) az ausztriai birodalom ismét szűkebb korlátok közé szoríttatott. Szardiniáért ugyan V. Károly Szicziliát kapta (1720), de mind ezt mind pedig Nápolyt a' bécsi békekötésben (1734) egy spanyol herczegnek kelle átengednie. Oroszországgal egyetemben a' porta ellen olly szerencsétlenül hadakozott, hogy (1739) Belgradot, Szerviával és Oláhországgal együtt a' törököknek ki kellett adnia. Egyik főoka az ausztriai hadi vállalatok' nem sikerülésének a' pénz' szűkében keresendő. II. Ferdinandnak évi jövedelmei 10, I. Leopoldéi nem egészen 20, IV. Károlyéi pedig körülbelől 40 millió forintra mentek.

8. Más oldalról Ausztria VI. Károly alatt Parma és Piacenzát kapta, VI. Károly veje Ferencz lotharingiai nagyherczeg pedig Toscanát, olly feltétellel hogy érette Lotharingiát Lescinsky Szaniszló volt lengyel királynak engedje át, ennek halála után Franczia-országhoz kapcsolandót. Toscana később ausztriai *secundogenitura* lett. (L. Toscanát 5.)

9. VI. Károlynak fiai nem levén, új örökösödési rend (a' *pragmatica sanctio*) állíttatott föl az országrendek és majd valamennyi europai külhatalom' megegyezével, mellynél fogva VI. Károly' halálával (1740) annak leánya Mária Terézia vette át a' kormányt. Mária Terézia ellen azonban csakhamar háború indíttatott Albert Károly' bajor választó fejedelem' részéről, kinek egy régi örökösödési jogon feneklő igényeit Franczia-ország is támogatta. Egyúttal II. Fridrik porosz király is, kit Mária Terézia néhány sziléziai herczegség' kiadásával kielégíteni vonakodott, nyomúlt elő Sziléziában. Két ellenség közé szorítva Mária Terézia kénytelen vala a' boroszlói békében (1742) majd egész Sziléziát, a' glatzi grófsággal együtt, II. Fridriknek átengedni. Ez megtörténvén az ausztriai sereg, a' magyarok' hozzácsatlakozása által tetemesen erősödve, kiűzé a' bajorokat és franczia-kat, kik azalatt Prágát elfoglalták volt, a' monarchiából, sőt az ellenség' országába is előnyomúlva, Bajorországot elfoglalá.

Jóllehet II. Fridrik (1744) hasztalan törekedett (azon ürügy alatt, hogy VII. Károlynak, azelőtt bajor választó fejedelemnek 's később császárnak segítségére jö) Csehországot birtokába ejteni; mindazáltal még is a' Drezdai béke' következtében (1745) Szilézia birásában újra megerősítetett. Az aacheni békében (1748) Parma és Piacenza spanyol herczegnek adattak ki.

10. Mária Terézia' férje 's toscanai nagyherczeg Ferencz VII. Károly' halála után (1745) császárnak választatott. De Szilézia' elvesztését annyira nem tudá felejteni a' császárné, hogy visszafoglalása' tekintetéből Orosz-, Franczia-, Svéd- és Szászországokkal Fridrik ellen szövetségre lépre. Az ebből származott hét éves háború azonban (1756 — 1765) nem hozta közelebb a' császárnét vágyai' teljesedéséhez 's a' következett béke mindent a' réginél hagyott. (Lásd Németországot.)

11. I. Ferencz halála után (1765) fia II. József iktattatott a' császári székbe, ki is az ausztriai örökös tartományokban anyjától uralkodótársúl fogadtatott. Ezen erőteljes és szellemdús fejedelem, monarchiáját lehetségig kiterjeszteni szándékozván, Lengyelország' első eldaraboltásánál (1772) Gácsországot szerzette és a' porta' hatalma alól Bukovinát ragadá ki, egy erdős és Erdélylyel éjszakkelet felől határos tartományt. Továbbá a' bajor választói fiág' kimúltával (1777) Bajorország' egy részére is terjeszté ki igényeit, látván azonban, hogy II. Fridrik ezen igények ellen fegyverrel harczolni készül, a' teschení békében (1779) Bajorországnak egy kisebb darabjával, a' felső-ausztriai később úgynevezett Inn- negyeddel elégedett meg. Csehországgal Eger és Asch vidéke kapcsoltatott össze.

12. II. József, anyjának halála után (1780) társ nélkül uralkodván, kiráradhatlan munkássággal azon tervének kivitelén dolgozott, hogy státusait belső egyformaság által, mennyire lehet, szilárdítsa és erősítse. Birodalma' nem katholikus lakosit vallások' szabad gyakorlatával vigasztalá, a' jobbágyságot, hol még fenálla, megszüntette, 's a' külföldi árak' szigorúan megtartott tilalma által gyárok' keletkezését 's virágzását eszközlé. De rendeletei ellenzésre találtak, kivált Németalföldön 's azon tervét, melly szerint Németalföldet Bajororországért ki akará cserélni, a' II. Fridrik által (1782) eszközlött fejedelmi szövetség akadályoztatta. Sőt a' Scheldeni szabad hajózást sem eszközölhette ki és ama' háború, mellyet (1788) Oroszországgal együtt a' török porta ellen viselni kezdett, a' várakozásnak meg nem felelt. II. József e' háború' fáradalmaiban 's bajaiban személyesen is részt vevén, ez által halálát csak siette († 1790 febr. 20.).

13. II. Leopold, József' utódja és öcse (Lásd Toscanát) egy poroszországgali háborút népeitől elhátítani akarván, a' Reichenbachban (1790 juliusban) kötött egyességvél fogva arra kötelezte magát, hogy mindent, mit az ausztriai sereg a' törököktől, az utolsó táborozások alatt elfoglalt, a' portának ki és visszaadjon. Igéretét a' sziszt-ovi békében váltotta be (1791), melly szerint Ausztriának előbbi foglalásaiból csak O-Orsova és török Horvátországnak egy kerülete maradott. A' pillniczi összebeszélés Poroszországgal (1791 aug.) a' későbbi franczia háborúk alapját vetette meg († 1792).

14. II. Ferencznek, II. Leopold' fiának (szül. 1768) nem sokára (1792 aprilis) fegyverhez kellett nyúlni Franczia-ország ellen. A' jemappei szerencsétlen ütközetet novemberben Németalföld' elvesztése követte, melly ismét visszafoglaltatott ugyan (1793), de állandóan meg nem tartathatott (1794).

Digitized by Google

Lengyelország' utolsó eldarabolásánál (1795) Ausztria a' krakói, sandomiri és lublini vajdaságokat (palatinatus) kapta, mellyek összesen, a' már előbb biri lengyel részekre nézve, nyugoti Galliziának nevezettek.

Jourdan és Moreau ugyan (1796) az ausztriai monarchia' belsejébe még nem nyomúlhattak elő; de Bonaparte (1797) Leobenig vitte fegyvereseit, (apr. 18.) 's fegyverszünetre kényszerítette Ausztriát, mire (october' 17.) a' Campo Formiói béke állott be. E' békében Ausztria a' velenczei tartománynak kedveért Lombardiát és Németalföldet áldozá fel. Az 1799 megujított háborúban visszafoglaltatott ugyan Lombardia, de a' marengói és hohenlindeni ütközetek (1800) Ausztriát a' lunevillei békére kényszerítették (1801 febr. 9.). Mármost Toscanáról is kell vala lemondania 's az ausztriai határok az Etschig szoríttatak vissza. (Lásd Németországot, 24.)

15. II. Ferenz, ki 1804-ben ausztriai örökös császár czímét vette föl, újra (1805) háborúba keveredett a' mindenfelől hatalmát kiterjesztő Franczia országgal. Ezen új háború a' pozsonyi békével végződött, mellyet Ausztriának új áldozatokkal kellett vásárlania. Ausztria a' csak imént visszafoglalt velenczei tartományon kívül, Dalmátországot, Görz' vidékét, Tirolist és sváb birtokait vesztette el, némi kártalanitásúl csak Salzburgot és Berchtesgadent kapván.

16. Ujra fegyverre kelvén (1809) Napoleon ellen a' császár, ki a' német császárságról történt lemondása után (Lásd Németországot) magát I. Ferenczne zimezé, újra békére (Bécsben 1809 oct. 14.) szoríttatott, mellyben az ausztriai birodalom' határai még szükebb terjedelemre szoríttatak. E' béke következtében tudniillik átengedtettek: Karniolia Görz' vidékével és Friaullal, Karinthiának és Horvátországnak egy része, a' felső-ausztriai Inn-kerület és a' Hausruck-kerületnek egy része, Salzburg és Berchtesgaden, továbbá nyugoti Galliczia és keleti Gallicziának nagy része összesen 2029 négyszög mérföld. A' párizsi béke után azonban (1814) az ausztriai császár, ki a' Franczia-ország elleni szövetséghez állván, az europai álladalmak' sorsának eldöntésében munkás részt vőn, régi 's 1799 óta elvesztett tartományainak, nyugoti Galliczia' kivételével, birtokába visszahelyeztetett, 's egy külön a' bajor királylyal (1816) kötött szerződésnél fogva az Inn- és Hausruck-kerületeket 's a' Salzburgi herczegséget is kapta vissza.

17. Az ausztriai birodalom' helyzete a' Franczia-országban (1830) kitört juliusi forradalom óta is ollyan, hogy az atyailag gondoskodó uralkodónak hű népeihez való viszonyát megzavarni semmi sem képes. Magyarországban az 1825-diki országgyűlés a' királyi biztosok elleni panaszokat szerencsésen kiegyenlítette. A' franczia, olasz, német és lengyel forradalmi mozgások között, mikhez (1831) a' cholera 's egyéb országos csapások, úgymint a' Dalmátországbani drágaság (1829) a' bécsi és pesti vizáradások (amaz 1830, ez 1838 mart. 13. — 17.) járúltak, a' hőlés kormány népei' bajain segíteni el nem mulasztá. Olaszország két izben békítetett ki ausztriai hadisereg által (Lásd az Egyházi birodalmat, Parmát, Modenát, Toscánát). Lengyelország ellen a' közönösség' elve követtetett 's Dwernicki' serege, melly (1831 apr.) az ausztriai határok mögé menekedett, lefegyvereztetett. A' franczia-országi új kormány' elismerése nem zárá ki azon rendszabályokat, mellyek által a' forradalmi propaganda' és a' Giovine Italia' kisérletei elnyomattak. A' vándorló ausztriai mesterlegényeknek a' Bernbeni tartózkodás megtiltatott (1834). Magyarországban közvetlen a' juliusi forradalom után I. Ferencz fia, Ferdinand ifjabb királylyá' koronáztatott (1830 sept. 28.), melly alkalommal az 1825-ben alapított 's törvénybe iktatott magyar tudós társaság lépett életbe, alaptőkéje a' koronázási dijból 10,000 pforinttal szaporíttatván. Csehország, Styria 's több tartományai az ausztriai birodalomnak közhasznú intézetek által gyarapúltak. Marokko többféle aláztatások után (Bandiera kapitány által 1829 aug. 10. két marokkói brigg elégettetett, a' Haban nevű marokkói város aug. 9. és a' Tetuani kastély Fez országában aug. 28. összelövöldöztetett) végre békére szoríttatott (1830 febr. 2.), melly által az 1805-diki szerződés megerősítetett. Kereskedési könnyebbségeket eszközlének az éjszakamerikai egyesült státusokkal (1829), Porosz- (1816) és Svédországgal (1834) kötött kereskedési szerződések is, de kivált az 1838 jul. 3. költ Nagybritanniávali szerződés.

18. I. Ferencz császár 1835 mart. 2. jobb életre szenderedett. Fia és utódja, mostan uralkodó I. Ferdinand, atyjának szelid modorában folytatván az uralkodást, első rendeleti által azon szerencsétlen olasz alattvalói' sorsát enyhíteni törekedett, kik politicai bünök miatt a' Spielhergi és munkácsi várakban kemény fogságban tartatván, Amerikába kiköltözésre engedelmet és szükség' esetében útiköltséget is kaptak. A' főbb igazgatás' könnyebbítése' tekintetéből a' császár elnöksége alatt conferentia alakíttatott négy állandó tagból álló, mellyek között két ausztriai főherszeg foglal helyet. A' Csehországban történt koronázás' alkalmával (1836 september 7.) az 50,000 aranyból álló egész koronázási dij közhasznú intézetek' gyámolítására fordíttatott. Lombardiában (1835) amnestia hirdettetett, melly 1838-ban a' velenczei kormányra is kiterjesztetett, a' midőn a' császár magát Majlandban (sept. 6.) a' lombard vas koronával lombardiai királynak koronáztatá. Az amnestiára, melly számos fogolynak szabadságát, sok kiköltözöttnek hazáját és családját visszaadá és a' folyamatban levő vagy indítható politicai pereket engesztelés' szellemével megszünteté, több közhasznú intézet' dotatiója következett, mellyek között főkép a' majlandi és velenczei tudós társaságok érdemlenek említést. A' közbocsánat végül 1840-ben a' magyar politicai vádlottakra is terjesztetett ki. — Közvagyonosság és értelmiség napról napra terjednek. Az 1843 majus' 17-kére összehivott magyar országgyűlés, ismeretes utasításainál 's a' királyi előterjesztéseknél fogva arra van hivatva hogy azon akadályokat, mellyek Magyarországban a' vagyonosság' és közértelmiség' terjedését eddigelő gátolták, elhárítsa; hogy a' birtokot biztosítsa, a' műipart és kereskedést előmozdítsa és a' köznépet hasznos polgárrá nevelje. Dunai gőzhajózás, éjszaki (Ferdinand-) vasút, bécs-gloggniczi vaspálya és státuspályák.

Azon országoknak történetei, mellyek a' lombard-velenczei királyságot képezik.

1. *Velencze.*

1. Az ezen város' környékén lakók már a' rómaiak alatt is venetusoknak hivattak. A' lagunák' (avagy mocsáros vizek') szigetein igen hosszú ideig csupán szegény halászok és hajósok laktak, míg az Ahadagair, Alarich és kivált az Attilától félelem (451 körül) a' szárazföld' lakosait e' biztos menedékhelyre figyelmessé tette. Velencze' népessége lassan lassan annyira növekedett, hogy a' lakosok a' szigeteken el nem férvén, hidakra és karókra épitették házaikat. Így képződött egy úgyszólván úszó város, mellynek közepe a' Rialto sziget vala, 's mellynek lakosai végül egy közös főnök, a' doge (*dux*, herczeg) alatt, egymással álladalmilag egyesültek.

2. A' városnak fekvésénél fogva az ádriai tengereni hajózásra utalva, 's a' görög császároktól és egyiptomi kalifáktól pártfogolva a' velenczeiek már a' tizedik század' végén tetemes kereskedést űztek, sőt II. Pietro Urseolo doge alatt a' dalmátországi partokon foglalásokat is tettek. Később a' keresztesek' tengeri szállításában vettek részt. Ez által a' keletindiai árukhoz simították magoknak az utat, melly arúk akkoron szárazon Konstantinápolyba, Kisázsiába, Syriába és Egyiptomba szállíttatak. Vagyonosságok rend kívül emelkedett, részint fűszerek és indiai kelmék, részint arab, egyiptomi és aethiopiai árukkali kereskedésök' következtében, részint pedig selyem- és gyapjúgyártmányaik valamint híres tükreik' eladásá által is.

3. A' velenczeiek a' lombard szövetséghez állván, a' már akkoron tetemes befolyással biró pápák' kegyelmét megnyerték. III. Sándor nékik (1177) az ádriai tengereni uralkodást adta (a' honnét a' doge' évenkénti egybekelése a' tengerrel). A' negyedik keresztes háborúban részt vevén, a' velenczeiek a' görög császárságnak eldarabolása' alkalmával (1204) tetemes birtokokat kaptak, mind szárazföldön mind a' görög szigeteken, nevezet szerint pedig Korfu, Cephalonia és Kandia szigeteit.

4. A' tizenharmadik század' végéig a' velenczeiek' kormánya democratai vala 's csak ekkor (1298) változott olly státusformává, mellyben elenyészett, tudniillik aristocratiává; 's ezen aristocratiának legfélelmesb támaszpontja a' Tiepolo' lazadása ellen (1310) felállított 's később állandónak nyilatkozott tizek' tanácsában volt.

5. Kereskedési féltékenység háborúba ejtette Velenczét Genuával (a' tizenegyedik században), melly háborúban (1382) Genua Velencze' tengeri elsőbbségét elismerni kényteleníttetett. A' velenczeiek e' háború által erősödvén, erejőket birtokuk' kiterjesztésére használák tengeren innen és tengeren túl. Amott Paduát, Veronát, Vicenzát, Friault és Histerreichnak azon részét, hol azelőtt az Aquilejai patriarcha uralkodott; itt Dalmátiát és a' görög szigettenger' némelly szigetein kívül, politicai ármányok' segítségével a' szigetek' legnevezetesebbikét, a' harmadfél század alatt önálló királyságúl kormányzott Cyprust is foglalták el. A' velenczeiek a' tizenötödik században 300 hadihajóval 's ezek között 145 gályával birtak; szárazföldi hadiseregők több mint 90 ezer

Digitized by Google

före ment. Kereskedési hajójok pedig 3000 vala 17,000 matrózzal.

6. A' keletindiai tengeri útnak, de kivált Amerikának fölfedezése óta a' kereskedés más, Velenczének ártó irányt vett. Velencze elvesztvén a' keleti áruk' piaczát 's ez által gazdagságának főforrását, elvesztette egyszersmind financziai 's tengeri hadi-erejének túlsúlyát is. Igaz ugyan, hogy a' velenczeiek azon veszélyt, mellyel őket a' leghatalmasabb fejedelmeknek Cambrayi szövetsége (1509) fenyegette, magoktól szintolly szerencsésen mint ravaszúl elhárították; de a' törökök egymásután hódítgattak középtengeri birtokaikból, mások között (1573) Cyprust és 24 évi bátor ellentállás után (1669) Kandia szigetét is elfoglalván. Moreától, mellyet (1695) a' karloviczi békében mint a' császár' szövetségesei kaptak volt, a' passaroviczi békében (1718) ismét megfosztattak; 's csak okos és előrelátó kormányoknak sikerült a' legszigorúbb közönösség rendszere által Velencze' tekintetét a' 18 században még némileg fentartani.

7. Bonaparte' Olaszországbani megjelenésével (1796) a' velenczei úgynevezett köztársaság enyésztéhez közeledett. A' velenczei kormany azt vélte ugyan, hogy fegyvertelen közönösség által fentarthatja magát. Midőn azonban Bonaparte (1797) Ausztriába elönyomúlt, Velencze hadikészületeket tett 's a' szárazföldi népet a' francziák ellen fellazította. Erre a' visszatérő franczióktól Verona, Padua és Vicenza elfoglaltatott 's Bonaparte' részéről (maj. 12.) a' velenczei aristocratai alkotmánynak megszüntetése hirdettetett. De az aristocratai alkotmány' helyébe lépett democratai sem tartott egy pár hónapnál tovább. Mert Velencze' vidéke a' Campoformiói békében (1797 oct. 18.) ausztriai tartomány lett, kárpótlásúl a' Francziaországnak átengedett Németalföldért; de melly a' pozsonyi békében (1805) Olaszországhoz csatoltatott 's csak ennek egy részével jutott ismét ausztriai kormány alá. (Velencze szabad kikötő, 1829 febr. 25. óta.)

2. *Majland.*

1. Majland hajdani Lombardországnak, mellyet Nagykároly Desiderius ipának meggyözetése után magának (774) aláveteti, fővárosa vala. Gyárai és kereskedése által idővel e' város olly gazdag és hatalmas lett, hogy függetlenség után vágyódnék. 'S függetlenségét kivált I. Fridrik császár ellen iparkodott (1150 körül) kiviní.

2. De majdan a' város falai között is támadtak küzdések kormányzása miatt. VII. Henrik császártól támogatva végül a' Visconliak lettek győztesek; kiknek kormánya alatt a' város és hozzá tartozó vidék annyira meggazdagodott, hogy évi jövedelme 1,200,000 aranyra rúgna. Galeazzo János (1395) Venczel császártól a' herczegi méltóságot vásárolta. A' Viscontiak' fiága kihalván (1447), Sforza Ferencz, az utolsó Visconti' törvénytelen leányának férje és zsoldosok' kapitánya *(capitano)* ragadá meg a' kormányt. E' körülmény XII. Lajos franczia királynak, ki egy Viscontinétól származott, ürügyül szolgált, hogy (barna) Moro Lajost országától megfosztaná, a' melly Moro (1510) franczia fogságban végzé életét. Moro' fia, Miksa, visszafoglalta ugyan a' svajczíak' segítségével az országot (Lásd a' Svajczot, 8.) de nem sokára (1515) I. Ferencz franczia királynak kellett azt kiadnia. I Ferencztől pedig elvette azt V. Károly császár, ki is annak birtokában maradt; V. Károly' lemondása után pedig II. Fülöp spanyol király vette át. A' spanyol örökösödési háborúban (1706) Ausztria nyerte 's a' franczia forradalom alatt Bonaparte először is az Alpeseken inneni köztársaság' azután pedig az ebből alakúlt olasz királyság' fővarosává tette (Lásd alább). Majland csak a' franczia csaszárság' megbukása után került ismét az ausztriai királyi pálcza alá (1814).

3. *Mantua.*

Eredetileg Lombardiának egy része és német hübér. Nagyainak számos pártjai között végül a' Gonzágák győztek, kik mint markgrófok és herczegek egyúttal birodalmi helyettesek is valának, 's házasság által (1530) a' Montferati herczegségnek is birtokába jutottak. Herczeg Károly, ki a' spanyol örökösödési háborúban Francziaországhoz csatlakozott, I. József császár által (1706) számüzetvén 's hübérétől megfosztatván, Mantua a' legujabb időkig Majland' változó sorsában részesült.

4. *Alpeseken inneni köztársaság. — Olasz királyság. — Lombard-velenczei királyság.*

1. Bonaparte Napoleon (1796 majus' 10.) a' lodii hidon átmenvén, Majland és egész Lombardia kezébe került. Wurmser, ki (juliusban) az ostromlott Mantuának segítségére jött, később (augustusban) kénytelen volt magát Tirolisba visszahúzni. Wurmser (septemberben) másod izben nyomúlván elő Mantuáig, menedéket csak a' várban talált, melly azonban, az ausztriaiak az ostromlott várnak nem segíthetvén, éhség miatt magát megadta (1797 febr.).

2. Erre Bonaparte Majlandból és Mantuából, nem különben Bologna, Ferrara és Romagna pápai tartományokból, úgy a' velenczei határnak egy részéből, nevezetesen Bergamo, Brescia és Cremonából, mikhez Modena, Massa és Carrara is járúltak, (1797 jun. 28.) az alpeseken inneni köztársaságot alkotta; mellyhez egy Graubündtennel kötött szerződésnél fogva Veltlin és a' Cleveni és Bormiói grófságok is csatoltattak.

3. Az olaszországbani háború megújíttatván (1799) Kray ausztriai hadivezér a' franczia Scherert az Addán túl visszaüzte. Nem sokára orosz vezér Suwarow is jelent meg, kinek maga Moreau sem állhatott ellent. Majland ennél fogva (april' 28.) a' szövetségesek' hatalmába került és az alpeseken inneni köztársaságnak vége lett. Mantua pedig (julius' 28.) az ausztriaiaktól elfoglaltatott.

4. De Bonaparte (1800 junius' 14.) a' marengói ütközet által egyetlen csapással mindent ismét vissza nyert. Az ujonnan felállított köztársaság Lyonban (1802 januarban) új alkotmányt kapott 's a' jelentékeny olasz köztársaság' nevét; 's elnöke főconsul Bonaparte lett. 1805 martius óta ezen álladalom Francziaországgal szövetséges királysággá alakúlt, melly a' franczia császár' egyszersmind olasz király' nevében egy alkirálytól, a' császár' mostoha fiától Eugentől kormányoztatott. A' pozsonyi béke' következtében (1805 dec. 26.) még a' velenczei herczegség is csatoltatott hozzá 's Napoleon főbb vezéreinek és státustisztviselőinek nagy földbirtokokat osztogatott belőle, mint Udinét, Bellunot, Feltrét; más részről meg (1808) a' pápai birodalom' keleti részeivel bővítette. Ezen olasz királyságnak azonban vége lett, mihelyt ausztriai sereg (1813) Eugen herczegnek óvatos ellentállása' daczára benyomúlt. 'S már az első párizsi béke (1814) visszaadá Ausztriának valamennyi olasz tartományit. A' nápolyi királyi széken maradott Murat' kisérletei (1815) Ausztriát olaszországi tartományaitól megfosztani, nem sikerültek sőt a' háladatlannak saját megbuktát eszközlék. (Lásd Két Szicziliá' történeteit.)

Mind ezen olasz tartományok azóta Lombard-velenczei királyság' czíme 's egy ausztriai főherczeg' mint alkirály' igazgatása alatt, az ausztriai monarchiának részét teszik.

Galliczia és Bukovina.

A' mai Galliczia avvagy Gácsország a' legrégiebb időkben Sarmatiának egy része vala 's már a' tizenkettedik században jutott orosz hatalom alá (?). Nagy Wladimir az orosz birodalmat tizenkét fia között elosztván, az ezen osztályból szarmazott viszálkodások a' lengyeleknek és magyaroknak alkalmúl szolgáltak, határaikat Oroszország' rovására (?) kiterjeszteni. A' magyar foglalások közé Oroszországnak azon része is tartozik, mellyet Halics és Wladimir (Galliczia és Lodomeria) herczegségek tönek. A' tizennegyedik század' közepe táján I. Lajos magyar király olly feltétel alatt engedé e' herczegségeket Lengyelországnak át, hogy azok az országló ház' fiágának kihalásakor ismét Magyarországra szálljanak. 'S el is következett ezen eset. De a' Jagello nemzetség lengyel királyi méltóságra emeltetvén 's a' mondott herczegségeket rokonság' tekintetéből megtartván, a' magyar királyok' igényei csak Lengyelországnak 1772 és 1795 történt eldarabolásakor elégítettek ki. Ekképen egyesült az ausztriai monarchiával Galliczia (azelőtt keleti és nyugoti Galliczia) és Lodomeria. A' franczia háborúk alatt és pedig a' bécsi béke' következtében (1809) nyugoti Galliczia, az után Keleti Galliczából a' Zamoszi és Tarnopoli kerület, továbbá a' Rzeszowi, Brzezani és Zalezi kerületeknek részei 's Krakó' vidéke az ausztriai monarchiától elváltak 's a' párizsi béke sem csatolta mind ezen részeket vissza, mert nyugoti Galliczia mostani Lengyelország' része lett.

Bukovina, hajdan Erdélyhez tartozván 1777-ben a' fényes portától az ausztriai uralkodónak, mint erdélyi nagyfejedelemnek, átengedtetett.

Digitized by Google

Az ausztriai uralkodó ház'
és a'
Toscánai, Parmai és Modena-estei főherczegi házak'
származási táblája.

MARIA TERÉZIA, *VI. Károly* császár' leánya és *I. Ferencz* császár' felesége, † 1780.

II. JÓZSEF császár, szül. 1767, † 1790.

II. LEOPOLD (Péter), 1765 óta Toscánai nagyhercz., 1790 óta császár, † 1792; felesége *Mária Louise*, spanyol hgné, † 1792.

FERDINAND († 1806), nőül vette 1771 *Mária Beatrix*ot, modenai örökös herczegnét és massa-carrarai uralkodó herczegnét, † 1829. Az *ausztriai-estei* ház' alapitója.

- *Maria Terézia*, szardiniai özvegy királyné, szül. 1773, † 1832.
- *Maria Leopoldina*, szül. 1776, 1799 óta *Theodor* bajor választó fejedelem özvegye.
- **IV. FERENCZ**, szül. 1779 oct. 6., modenai uralk. herczeg, feleségül vette 1812 *Mária Beatrix*, szardiniai herczegnét, szül. 1792.
- *Ferdinand*, szül. 1781, cs. kir. fővezér 's Galliciának polgári és katonai kormányzója.
- *Miksa*, szül. 1782, a' német rend' nagymestere, cs. kir. főtárvezér.
- † 1816 *Maria Ludovica*, *I. Ferencz* császár' harmadik felesége 1808 óta.

- *Maria Terézia Beatrix*, szül. 1817.
- *Ferencz Ferdinand*, sz. 1819 jun. 1., örökös herczeg.
- *Ferdinand Károly Victor*, szül. 1821.
- *Maria Beatrix Anna Francisca*, szül. 1824.

MARIA TERÉZIA, szül. 1767, 1787 óta *Antal* szász király' felesége, † 1827.

† 1835 mart. 2. **I. FERENCZ**, ausztriai császár, szül. 1768 febr. 12.; feleségei: 1) *Erzsébet*, wurtembergi herczegné, † 1790; 2) *Mária Terézia*, *Ferdinand* szicziliai király' leánya, † 1807; 3) *Mária Ludovica*, modenaestei herczegné, † 1816; 4) *Carolina Auguszta*, bajor herczegné, szül. 1792 febr 8.

FERDINAND, szül. 1769 maj. 6., 1790 óta Toscánai nagyherczeg; első fele. *Louise Amalia Terézia*, szicziliai herczegné, † 1802; második felessége *Maria Ferdinanda Amalia*, szasz herczegné, † 1824 jul. 18.

KÁROLY, szül. 1771 sept. 5., cs. kir. főhadvezér, felesége *Henriette*, Nassau-Weilburgi herczegné, † 1829 dec. 29.

- *Maria Terézia*, szül. 1816, 1837 óta *II. Ferdinand*, szicziliai király' felesége. (Lásd Szicziliat.)
- *Albert Fridrik*, szül. 1817.
- *Károly Ferdinand*, szül. 1818.
- *Fridrik Ferd. Leopold*, szül. 1821.
- *Maria Carolina*, szül. 1825.
- *Vilmos Ferencz Károly*, szül. 1827.

Első házasságból:

II. LEOPOLD (János József Ferencz Ferdinand Károly), szül. 1797 oct. 3., atyja után 1824 jun. 18. átveszi a' kormányt; feleségei: 1) *Maria Anna Carolina*, szász herczegné, † 1832; 2) *Maria Antonia*, *I. Ferencz* szicziliai király' leánya, szül. 1814.

- *Maria Ludovica*, szül. 1798.
- *Terézia*, szül. 1801, 1817 óta *Károly Albert*, szardiniai király' felesége.

Első házasságból:

- *Maria Carol. Auguszta*, szül. 1822.
- *Auguszta Ferd. Louise Joh. Jos.*, szül. 1825.

Második házasságból:

- *Maria Isabella*, szül. 1834.
- *Ferdinand Salvador Maria József*, örökös herczeg, szül. 1835 junius' 10.
- *Maria Christ. Annunciata*, szül. 1838.
- *Károly Salvador Maria József*, szül. 1839.
- *Rainer Salvador Mar. István* stb., szül. 1842.

JÓZSEF, szül. 1776, magyarországi nádor, feleségei: 1) *Alexandra Paulowna*, orosz nagyherczegné, † 1801; 2) *Hermine*, Anhalt-Bernburg-Schaumburgi herczegné, † 1817; 3) *Maria Dorothea*, *Lajos Fridrik Sándor*' würtembergi herczeg' leánya, szül. 1797.

ANTAL, szül. 1779, a' német rend' nagymestere, † 1835 april' 2.

JANOS, szül. 1782, cs. kir. főhadivezér, a' génietest' főigazgatója.

RAINER, szül. 1783, cs. kir. főtárvezér, olasz alkirály, felesége *Mar. Orzs. Fer.*, savoy-carignani herczegné, szül. 1800.

LAJOS, szül. 1784, cs. kir. főtárvezér és a' pattantyússág' főigazgatója.

RUDOLF, szül. 1788, bibornok és olmützi érsek, † 1831.

- *Maria Carolina Auguszta*, szül. 1821, † 1844.
- *Adelheid Ferencz Maria*, szül. 1822.
- *Leopold Lajos*, szül. 1823.
- *Erneszt Károly*, szül. 1824.
- *Zsigmond Leopold*, szül. 1826.
- *Rainer Ferdinand*, szül. 1827.
- *Henrik Antal*, szül. 1828.
- *Miksa Károly*, szül. 1830, † 1839.

Első házasságból:

Hermine, } ikrek,
István, } szül. 1817.
Hermine † 1841.

Második házasságból:

- *Francisca Mária Örzsébet*, szül. 1831.
- *József Károly Lajos*, szül. 1833.
- *Mária Henrica Anna*, szül. 1836.

MARIE LOUISE, szül. 1791 dec. 12, a' párizsi béke által 1814 maj. 30. Parmai, Piacenzai és Guastallai herczegnévé kinevezve, és 1821 maj. 5. óta *Napoleon* volt franczia császár' özvegye.

Ferencz József Károly, Reichstadti herczeg, szül. 1811, † 1832.

I. FERDINAND (Károly), uralkodó ausztriai császár, szül. 1793 april. 19., felesége 1831 febr. 27. óta *Maria Anna Carolina Pia*, szardiniai herczegné, szül. 1803 sept. 19; atyja' halála után átveszi 1835 mart. 2. a' kormányt, Magyarországban koronáztatik 1830 sept. 28., Csehországban 1836 sept. 7., Lombard-Velenczében 1838 sept. 6.

LEOPOLDINA, szül. 1797, 1817 óta *I. Don Pedro*, brasiliai császár' felesége, † 1826. (L. Portugalt.)

MARIA CLEMENTINA, szül. 1798, 1816 óta *Leopold*, szicziliai herczeg' felesége.

- *Maria Carolina Auguszta*, szül. 1822.

CAROLINA (Ferdinanda), szül. 1801, 1819 óta *Fridrik Auguszt*, mostani szász király' felesége, † 1832 maj. 22.

FERENCZ KÁROLY (József), szül. 1802, cs. kir. tábornok-őrnagy, felesége 1824 óta *Sophia*, bajor herczegné, szül. 1805.

MARIA ANNA (Francisca Terézia Jozsefa Medarda), szül. 1804.

- *Ferencz József Károly*, szül. 1830 aug. 18.
- *Ferdinand József Miksa*, szül. 1832.
- *Károly Lajos József Mária*, szül. 1833.
- *Maria Anna Carolina Pia*, szül. 1835, † 1840.
- *Lajos József Antal Victor*, szül. 1842.

Digitized by Google

Á Z S I A.

A. Föld.

1. Fekvése. Hossz. 44 — 208°; Szél. 9° D. — 78° Éj. Határai Éj. f. a' jegestenger; ÉjK. f. a' Behring' útja; K. f. a' nagy oczeán; D. f. az indiai oczeán és ennek melléktengerei; DNy. f. a' veres tenger és az Afrikába vezető Suez nevű földszoros; Ny. f. a' közép és görög szigettenger, a' Dardanellák' útja, a' marmorai tenger és a' Bosporus, végtére a' fekete tenger. Éj. Ny. felől Ázsia Europa' szárazföldével határos, mellytől a' verchoturi hegység választja el.

2. Alkotó részei. Az orosz és ozmán birodalmak' roppant tartományait 's az europai státusok' gyarmatait kivéve, alig vagyon a' földrészeknek e' legnagyobbikában 20 rendes polgári szerkezettel biró státus. A' többi részeket félvad népségek lakják, mellyek nép' vénei vagy főnökök által kormányoztatva, többnyire nomad életet élnek. A' rendes kormánynyal biró státusok közül a' szárazföldön a' legnevezetesebbek: a' chinai birodalom, Iran (Perzsia), Birma, Anam, Siam. — A' szigetországok közül Japan és a' szabad malaiok' státusai Szumatrában birnak legnagyobb jelentőséggel. — Ázsia' fölületét földirati tekintetben a' következő részekre lehet osztani: 1) ázsiai Oroszország; 2) ozmán Ázsia; 3) Arabisztan; 4) Iran; 5) Afghanisztan; 6) Beludsisztan; 7) Dsaggatai, avvagy szabad Tatárország, melly Turkesztan és Turannak is neveztetik; 8) Előindia ez europai gyarmatországokkal; 9) Hátsóindia a' britt gyarmatokkal; 10) China (védországaival); 11) a' szigetek.

3. Egyes részeinek fekvése.

a) Szélességi fokokra nézve (Ny.ról K.felé):

D. 11 — 0°: A' Szund' szigetei, Molukkok.
Éj. 0—10°: Lakedivák, Maledivák, Ceylon, Szumatra, Malakka, Borneo, Magindanao.
10—20°: Délarabország, Délindia, Philippinák.
20—30°: Éjszakarabország, Déli Perzsia, Beludsisztan, Éjszakindiai, Déli China.
30—40°: Syria, Kisázsia, Éjszaki Perzsia, Afghanisztan, Tibet, Éjszaki China, Korea, Japan.
40—50°: Örményország, kaukazusi földszoros, Tatár-, Mogol-, Mandsuország.
50—80°: Oroszország (Sziberia).

b) A' tengerekre nézve:

1) A' fekete és kaspitenger között, azután a' nagy oczeán és a' jeges tenger között: Orosz Ázsia.

2) A' fekete, közép és kaspi tengerek között: Török Ázsia.

3) Az arab és perzsa öblök között: Arabország.

4) A' perzsa öböl és a' kaspi tenger között: Perzsia, Bedudsisztan és Afghanisztan.

5) Az indiai oczeánon: India, a' Ganges által Elő- és Hátsóindiára osztva.

6) A' kaspi tenger' keleti részén a' Musztagig: Tatárország.

7) Az Altai, Musztag és Gobi sivatagja között Mogolország.

8) A' fekete és kaspi tengerek között: a' kaukazusi földszoros.

9) A' nagy oczeánon (Éj.ról D.felé): Mandsuország, Korea, China.

10) China és India között: Tibet (Butanra és tulajdonképeni Tibetre osztva).

11) A' chinai császárságtól kelet felé: Japan.

12) Indiától Délfelé (Ny.ról K.felé): Ceylon, a' szundbeli szigetek, a' Molukkok és Philippinák.

4. Földje. Ázsia' közepe a' szélességnek 30 és 43° között legmagosabb; innét lejtőségek mind a' 4 világtáj felé; éjszakon fagyos merevedtség, délszakon díszlő vegetatio; általában, az éjszaki részeket kivéve, mívelhető.

Hegyek: 1) A' keleti rendszer, a' keleti felföldet körülvevő, azután kelet, nyugot és dél felé vonúló, legmagosabb csucsait a' lánczok' szélein föltornyosító: ide tartoznak éjszak felől az Uluktag, Raszka, kis Altai a' Szaján hegység és a' Sztannowoi Jablonoi; elváló ágai: a' kamcsatkai, nercsinszkii, baikali és Ajagu-hegységek; nyugot felől a' Changai, nagy Altai, Musztag avvagy Thiansan (menny), hibásan Bogdo vagy Musszartnak nevezve, mint a' melly nevek a' Musztagnak csak egyes kisebb részeit jelentik, továbbá a' Belur avvagy Bolor-Tag, melly a' Thiansant a' déliebb fekvésű, Oun-utának is nevezett, Kuen-Lunnal avvagy Kulkunnal összeköti, és mellynek nyugoti része Czunglingnak (veres hagymának) is neveztetik; a' Czunglingtól délkelet felé a' Karakorum-Padisah; dél felé a' Hindu Kuh az elágzó Szolimannal és Brahusszal, azután a' Himalayaláncz (a' régieknél Imaus), Garrau és Mugg ágaival, és az előindiai hegycsoportok, a' Gates; kelet felé a' tibeti hegység és ennek ágai, a' hátsó-indiai, dél-, éjszakchinai és mandsu lánczok, azután a' manillai, magindanaoi, borneoi, javai és szumatrai hegyvonalok. 2) A' nyugoti rendszer és pedig a' Kaukazus az Elbrusszal és a' Taurus, mellytől a' Gebel Kurin, Libanon, Antilibanon, továbbá a' kurdisztani és arabisztani lánczok elszakadnak. 3) Az Ural; ágai ennek: az Obcseiszyrt és az Ulutau; ezen utóbbitól elágzik az Aelgydim Zano, Mangislak és a' kirgíz telephegyek. A' legmagosabb hegyek: a' kis Altai 6560', a' Dhavalagiri 26,862', a' Jamantri 25,500', a' Dhalbun 24,740', a' Hindu Kuh 20,500, Geta vulkán 8000', Ophir 12,160', Kazbek 14,400', Elbrus 16,850', a' Libanon 10,200' és az Ararat 16,200' magos.

Sivatagok. Ázsiának éjszaki és középső részeiben nagy kiterjedésű terméketlen sós sivatagok találtatnak, mellyeket több helyütt, kivált közép Ázsiában, a' legszebb 's az ott élő nomadoknak nagyon kedves füves vidékek váltanak fel. A' legnevezetesebbek:

A' kirgíz sivatag, a' Baraba, a' volga-kalmuk, izetti és isimi sivatagok, éjszaki rónaság a' jeges tengeren Sziberiában (mellyet Tundrának neveznek), azután Gobi pusztája, Sziberia, Da-uria, Tibet és China között; Pamer sivatagja a' Belut-Tagtól kelet felé; a' Kharezm a' Gihon és kaspi tenger között; továbbá egy sivatag Hindosztan' éjszaknyugoti részében, az Industól kelet felé egészlen a' Banig; Kerman Iranban a' Paropamisus' tövén; végtére az arab puszták.

Digitized by Google

Rőre metszette Masáchek Rudolf Bécsben.
Nyomatta Traub János Bécsben.

Digitized by Google

Digitized by Google

Tengerek. *a)* Az éjszaki tenger a' Jelania-Noszfokától kezdve a' sziberiai keleti fokig, a' Behring' útja által a' nagy oczeánnal összefüggő; a' kari tenger, az obi tenger az Ob' torkolatival, a' 72 szigetes öböl a' Jenisei' torkolatival, mellynek részei a' Taimurszkaja, Moigoloczkaja és Csaunszkaja úgynevezett öblök. *b)* A' nagy oczeán, a' Behring' utjától fogva Magindanaóig; részei: a' kamcsatkai tenger az Anadir, az Olytorszkaja és kamcsatkai öblökkel, az ochoczki, japani és sárga tengerek. *c)* Az indiai oczeán, Afrikától kezdve Ausztralföldig; mellynek részei: a' Szundatenger, a' keleti és a' chinai tenger, ez utóbbi a' Tunkini és Sziami öblökkel, továbbá a' Szuluh és Mindorotavakkal; azután a' bengaliai és arab tengerek és az utóbbihoz tartozó Kambaia kucsi és perzsa öblök 's a' vercs tenger. *d)* A' közép tenger a' görög szigettengerrel, a' Dardanellákkal és Bosporussal, 's a' Skanderuni, Sataliai, Makryi, Stanchioi, Scala-novai és Adramitii öblökkel. *e)* A' fekete tenger.

Tavak. A' kaspi tenger avvagy inkább tó (hoszszasága 1600 mf., szélessége 28—64 mf., kiterjedése 6000 □mf.), az Aral (1124 □mf.), a' Baikal (924 □mf.), a' Piaszinszkoe, a' Csáni, a' Balkas, a' Dzeiszang, a' Kosszogol, a' Chulun avvagy Daloi a' Kuku-Nar avvagy Czing-Hai (kék tenger), az Ala-kul (mellynek közepén egy hajdan nyugtalankodó vulkán találtatik), a' Temurtu vagy Tuzkul vagy Isszikul, a' Tengri-Nor (hibásan Terkirinek nevezve), Yamruk-Youndszo, Palte avvagy Jandro (közepén nagy sziget), a' Fu-Yang (mellyen a' Kan-Kiang keresztülfoly), a' Thung-Thing, a' Mitszu avvagy Bi-va-no-Umi (Japanban), a' Zerrah, a' Baktegan, a' holt tenger és az Urmia.

Folyóvizek. 1) A' jeges tengerbe szakadnak: Ob, Jenisei, Piasina, Katanga, Anabara, Olenka, Lena, Jana, Indigirka, Kolima; 2) a' nagy oczeánba: Anadir, Amur, Hoangho, Jantszekiang, Hong-Kiang, Kiu-Long-Kiang, Menam; 3) az indiai oczeánba: Thaluayn, Iravaddy, Ganges, Godavery, Kisztnah, Indus, Eufrat; 4) a' közép tengerbe: Aaszi, Meinder; 5) a' fekete tengerbe: Ajala, Kizil Irmak, Jekil Irmak, Rioni avvagy Pehas, Kuban; 6) a' kaspi tengerbe: Volga, Kuma, Terek, Kur, Kizil Ozen, Tedzen, Jemba, Ural; 7) az Aral-tóba: Szihon, Amu; 8) a' Baikal-tóba: Barguszin, Turka, Szelenga; 9) nagyobb pusztai folyók: Bahar el Arden, Hirmend, Szaraszu, Turgai, Kurkund Darja.

Csatornák: A' császári csatorna Chinában, öntöző csatornák Japanban és mind a' két Indiában.

5. Égal. Ázsia az éjszaki sark' azon szomszédságától, mellyet csak embernek elérni lehetett, le nem csak az egyenlítőig, hanem ezen túl is terjeszkedik 's ennél fogva a' mathematicai égalnak valamennyi különféleségivel bír.

1) Éjszaki égal, a' szél. 78 — 60° Sziberia' nagyobb részét elfoglaló. Két évszak: rövid nyár, juniustól fogva augustusig, és hosszú felette kemény tél, septembertől fogva juniusig. A' széless. 69° alatt a' nap (juniustól fogva julius' közepeig) majdnem mindég a' láthatár fölött van. A' hosszú nappalok rendkivüli hőséget okoznak. A' téli hideg 43° R.-ig megyen (Borszesz megfagy, kénesőt kalapálni lehet).

2) Középső égal, 60—40°, Sziberia' déli részében, a' kaukazusi földszorosban, éjszaki Tatár- és Mogolországban: négy évszak. Asztrachanban, a' Volga' torkolatinál a' tavasz gyakran még martius előtt is kezdődik, 's a' hőség R. 40°-át eléri. Sarepta' környékén (40° 30′ Szél.), puszta vidéken néha a' hémérő 48°-ig felmegy. Nyáron rend szerint eső nincs 's az éjjelek nem igen hűvösek. Örményországban keményebb telek vannak.

3) Déli égal az éjszaki szél. 40°-től kezdve a' déli Szél. 9°-ig; török Ázsia' nagyobb részét, Perzsiát, Afghanisztant, Tibetet, Chinát, Japant, Arabiát, Indiát és a' szigeteket magában foglaló. Két évszak. Az egyenlítő' éjszaki oldalán: esős idő juniustól kezdve septemberig, azután száraz idő májusig; az egyenlítő' déli oldalán esőzések, midőn az éjszakin száraz idő 's megfordítva. Ázsiai Törökország' déli részén, az Eufrat és Tigris' torkolatin esőzések a' tél' és tavasz' kezdetén; hőség pedig az ősznek majdnem közepeig. Palaestinában rövid tél kevés hóval, január' végével a' fák már virágoznak; májustól fogva septemberig száraz hőség. Arabia' nyugoti részében legtöbb eső novemberben esik, a' meleg évszak alatt az eső nagy ritkaság; déli Arabiában nyomasztó hőség. Perzsiában a' száraz évszak alatt az ég mindég tiszta, a' hőség szelek 's éjjeli hüvesség által mérsékeltetik. Keletindiának két öve van: egy mérsékelt 35°-tól fogva a' naptérítőig és egy forró a' naptérítőtől az egyenlítőig. Éjszaki részében a' hegységek' szomszédságában a' tél meglehetősen hideg. A' mousson-szelek miatt az indiai félsziget' két ellenkező partvonalai ellenkező időjárással birnak. A' szigeteken, kivált a' Molukkokon a' levegő nedves és egészségtelen. Török Ázsiában, Arabiában és Perzsiában a' számum dühöng. A' földingások nem ritkák, kivált hol vulkános a' föld.

6. Kiterjedése. Ezen világrész' kiterjedése még nem határoztatott meg pontosan. A' földleirók 768,000 és 910,000 négyszög mérföld között ingadoznak. Leghihetőbb terjedelme 816,000 négyszög mérföld, mellynek közel fele (mintegy 360,000 négyszög mérföld) orosz Ázsiára, török Ázsiára 's az europai gyarmatországokra esik. A' többit mind a' szárazföldön mind a' szigeteken, a' saját kormánynyal biró népek foglalják el.

Az egyes részek' kiterjedései ezek:

1) Ázsiai Oroszország	276,000	□mf.
2) Ázsiai Törökország	26,100	»
3) Arabisztan	46,800	»
4) Iran avvagy Perzsia	22,740	»
5) Afghanisztan	16,000	»
6) Beludsisztan és Szinde	9,500	»
7) Dsaggatai vagy Turkesztan	34,100	»
8) Előindia az europai gyarmattartományokkal	60,000	»
9) Hátsóindia	40,000	»
10) China	248,000	»
11) A' szigetek, úgymint Japan, Szumatra, Borneo, Celebes 's a' t.	44,800	»
Összesen	824,040	□mf.

7. Termékek. *a)* **Ásványok.** — Platina ázsiai Oroszországban és Hátsóindiában. — Arany ázsiai Oroszországban, kivált az Uralban, Chinában, Tibetben, Elő- és Hátsóindiában, Japanban, Szumatra, Borneo, Celebes szigetein, a' Philippinákon 's a' t. — Ezüst Sziberiában, Törökország' ázsiai részében, Chinában, Japanban, Hátsóindiában. — Veres réz, Sziberiában, ázsiai Törökországban, Chinában, Elő- és Hátsóindiában; fakóércz és veresércz Japanban, Sziberiában és Chinában, malachit Chinában, grispán Oroszországban. — Vas, ázsiai Oroszországban, Törökországban, Elő- és Hátsóindiában, Chinában, Japanban, Perzsiában, Afghanisztanban 's a' t., magneskő Sziberiában. — Kéneső és czinober Sziberiában, főkép pedig Chinában, Japanban, Indiában. — Ón, Chinában, Japanban, Ceylon, Malakka, Banka 's a' t. — Ólom, ázsiai Török- és Oroszországban, Chinában, Sziberiában, Siamban, Japanban, Perzsiában 's a' t. — Drágakövek Keletindiában, kivált gyémántok; azután ázsiai Oroszországban, Borneón, Chinában, Perzsiában, Japanban. — Márvány Orenburgban és az archipel' szigetein. — Porczellánföld Japanban, Chinában, Perzsiában; máriaüveg Sziberiában. — Naphtha Irak Arabiban főkép pedig Abseron félszigetén, Oroszország' kauka-

Digitized by Google

zusi tartományiban. — Só Sziberiában, Kasanban, Chinában, Indiában, és egyebütt a' nélkül, hogy kiásatnék.

b) Növények. — Gabona, a' legéjszakiabb és legdéliebb részek' kivételével mindenütt, 's közte a' durra is (köles' neme); rizs a' meleg tartományokban, legtöbb Chinában és Indiában, hol a' rizs a' legszokottabb eledel. — Gyümölcs mind közönséges (az europai gyümölcsnemek nagyobb részint Kisázsiából származnak) mind sok nemes déli gyümölcs. — Olajnövények, nevezet szerint olajbogyók török Ázsiában, zezam ugyanott, azonkivül pedig Turkesztanban, Perzsiában, Afghanisztánban, Indiában 's a' t. — Kereskedési növények, úgymint dohány, len, kender, pamut, pirosító buzér (Törökország, Perzsia, Kabul), sáfrány, mákony (Törökország, Turkesztan, Perzsia, India), mastix (Chios szigete, Perzsia), indigo 's a' t. — Bor, ázsiai Törökországban (nevezetesebb borok a' görög tenger' szigetein), a' kaukazusi tartományokban 's a' t. Több országokban a' szőlőt nem használják borkészítésre. — Erdőségek kivált Sziberiában, azután a' török birodalom' több tartományaiban; híresebb fanemek a' teak Hátsóindiában, melly hajóépítésre nagyon keresztetik, 's a' czedrus Libanon hegyén. — Orvosi növények, ugymint manna ázsiai Törökországban, Turkesztanban, Arabiában és Perzsiában; rabarbara Chinában, Tibetben és Turkesztanban; szenneszlevelek Arabisztanban és Indiában; gilisztafű és czitvor, assa foetida és szalep Perzsiában; cassia Indiában, kámfor Indiában, Borneón, Chinában és Japanban; galanga Chinában. — A' legtüzesebb fűszerek a' forró égöv alatt, úgymint: fahéj Ceylonban, szerecsendiók a' Banda szigeteken, Ambrinán és a' Molukkokon; bors Malabarban, Szumatrában, Java szigetén 's a' t.; szegfűbors Malabar' partján, Ceylon szigetén, Molukkokon; gyömbér Malabaron, Ceylonon, Chinában. — Paradicsmagok Indiában és a' Szundaszigeteken; betel és areka Indiában és Chinában; szagopalmák a' Szunda- és molukkszigeteken; ignámok, batátok, yamok, banánok avvagy pizangok, kokoszpalmák, kenyérfák Indiában és az indiai szigeteken; kavé Arabisztanban (a' legjobb), Java szigetén; théa Assamban, Chinában és Japanban; palmaszilvák Arabiában, hol azok a' főeledelt teszik, Perzsiában, Afghanisztánban 's a' t.; czukornád Arabiában, Perzsiában, Afghanisztanban, Indiában, Javában, a' Philippina szigeteken, Chinában 's a' t.; bambusznád Indiában, Chinában; máz-, szappan-, faggyú- és viaszfák Chinában és Japanban; papirosfák Chinában és Japanban. — Tömjén, áloe, benzoe; mézga, balzam Arabiában, Indiában és a' szigeteken; lakmézga Indiában; szantálfa Koromandelen és Timoron.

c) Állatok. — Iramszarvasok, bundás állatok, fejér medvék, földi medvék, czethalak, robok és rozmárok a' hideg föddövben. — Minden házi állatok, kivált pedig szép alkatú lovak ázsiai Törökországban, Arabiában és Perzsiában; juhok kövér farkakkal Török-, Oroszországban, Turkesztanban, Afghanisztanban; a' legfinomabb bundájú juhok Tibetben; angorai kecskék Kisázsiában; bezoarkecskék Indiában, a' hires kásmirkecske, melly az ismert sálgyapjút hordja, Tibetben; ugyanott a' yak avvagy lófarkú röfögő ökör, a' púpos ökör Indiában, bivalok Törökországban, Arabiában 's a' t.; szamarak Törökországban, Perzsiában; összvérek Törökországban és Perzsiában, hol vad lovak, vad szamarak és vad kecskék is találtatnak; hasonlókép zergék (ezek között a' zaiga vagy pusztai zerge déli Oroszország' sivatagjaiban); tevék Törökországban, Turkesztanban, Afghanisztanban, Indiában, Mogolországban és Perzsiában. — Elefántok, szarvorrúak és a' legvadabb ragadó állatok, tigrisek, hyaenák, oroszlánok, párduczok, sakálok a' melegebb tartományokbau; farkasok és hiúzok főkép közép és éjszaki Ázsiában. — Majmok Indiában és az indiai szigeteken; tatár pézsmák Indiában és Tibetben; roppant és felette mérges kigyók Indiában és a' nagyobb szigeteken; krokodilok a' meleg tartományokban; halak' többféle nemei (vizák, tokok és sőregek az orosz folyóvizekben); aranyhalak Chinában; papagályok Indiában 's egyéb melegebb részekben; fecskék megehető fészkekkel Hátsóindiában, arany- és ezüstfáczánok Chinában; ortolányok Cyprus szigetén; selyembogarak Perzsiában, Törökországban, Afghanisztanban, Indiában, Chinában; kaurik avvagy porczellánkagylók pénzül használva a' Maledivákon. (Mammutcsontok, Lächowféle elefántcsont orosz Ázsiában.)

B. Lakosok.

1. Származás. Négy főfaj: a' kaukazusi, mogol, malai és szerecsen faj.

Kaukazusi faj: tulajdonképeni kaukazusi a' fekete és kaspi tengerek között; grusiak a' Kaukazus mellett; örmények Örményországban 's elszórva nyúgoti Ázsiában egyebütt is; szemiták, úgymint zsidók, arabok és syriaiak; tatárok és pedig tulajdonképeni tatárok, törökök és truchmenok, nogaiok, kirgízek, araliak, karakalpakok, khivaiak, buchárok, uszbekok, taskendiek, mescserjékek, baskírok, tele-utok és jakutok; perzsák; afghánok; hinduk és dsátok.

Mogol faj: tulajdonképeni mogolok, részint Ázsia' felföldén és chinai Mogolországban, részint Sziberiában; mancsuk Chinában és Sziberiában; koreaiak; tibetiek; anamiak; birmánok; siamiak; japaniak; szamojedok az éjszaki oczeán' partjain; korjékok Sziberiában; juralok, asszánok; osztjékok kamcsatkaiak és a' finnek törzsrokoni (permiek, szyrjánek, vogulok, csuvaszok, cseremisszek, votjékok, mordvinok és teptjérek — kiknek nyelve a' magyarhoz hasonlít) orosz Ázsiában.

Malai faj: tulajdonképeni malaiok Malakkában; szumatraiak; javaiak, borneoiak, celebesiek és a' Mollukkok' lakói; alfurik Ceramban és a' Philippinák' lakosi.

Szerecsen faj: vedák Ceylonon, andanámok; negerek Szumatra, Borneo és Celebes szigetein, papuák a' Molukkokon; negerek a' keleti szigettengerben, és aeták a' Philippinákon.

2. Testalkat és szín. A' kaukazusi faj' színe fejér, piros arczczal, hosszú, puha, majd szőkére majd sötétbarnára átmenő diószín hajjal. A' mogol népek többnyire búzasárgák, kevés fekete egyenes hajjal, felhasított szempillákkal, lapos arczczal és kiálló járomcsontokkal. A' malaiok barna színűek, a' világos barna és sötét barna között, sürű fekete bodor hajakkal, széles orral és nagy szájjal. A' szerecsen fajt fekete bőrszín, fekete göndör haj, pisze orr 's kiálló álkapczák bélyegzik. A' mogolok kitépik a' testükön mutatkozó szőrt 's ennel fogva ritka szakállok vagyon 's ez is későn nő. Az arabok sovány 's többnyire kicsiny testalkatúak, de szemök fekete és szikrázó, arczvonásaik nem annyira kellemesek mint szellemdúsak. A' chinaiak' feje hosszúdad és hegyes, képök széles és gömbölyű, szemök félig hasítlan, orrok kicsi és tompa, fülök nagy; a' nőszemélyeknek születésöktől fogva lábaikat összeszorítják. Az indiaiak szabályos alkattal birnak. Az élénkség és tüzes kifejezés, közös tulajdonsága a' közép és délázsiai népségeknek 's alig talál az ember főt magához vonzó nemes arzvonalok nélkül.

3. Népesség. A' földleirók, a' mint China' népességét vagy 150 vagy 360 millióra teszik, 460 és 670 millió között ingadoznak. Egyes részekre a' népességből a' következő sommák esnek:

Oroszország	14,500,000 lélek.
Turkesztan	4,000,000 »
Török birodalom	11,000,000 »
China, Tibet, Butan 's a' t. védstátusaival	388,000,000 »
vagy mások szerint	178,000,000 »

Digitized by Google

Arabisztan	12,000,000 lélek.
Iran vagy Perzsia	11,000,000 »
Afghanisztan	8,000,000 »
Beludsisztan és Szinde	3,000,000 »
Előindia	132,000,000 »
Hátsóindia	35,000,000 »
A' szigetek, Japannal együtt	51,000,000 »

A' kaukazusi fajhoz ebből 180 millió tartozik; a' mogol fajhoz 290 vagy talán 450 millió (mint China' népessége többre kevesbre tétetik); a' malaj faj csak 25, a' szerecsen faj épen csak 2 milliót igényel.

4. Nyelvek. Egészben csak hét főnyelv, 180-nál több dialectusokkal. Egytagúak: a' chinai, a' tibeti, a' birman, a' pegui, az anami és a' sziami. Több szótagúak: Délázsiában: a' malai és az indiai; az utóbbihoz mint régi nyelvek tartoznak: a' sanskrit, pakrit és bali nyelvek; mint ujak ellenben: a' mogol hindusztani, a' tiszta hindusztani, a' malabari, a' pukhtonyelv Afghanisztanban és a' perzsa nyelv Iranban. Nyugotázsiában: a' szemiticus (aramaea, kanaani és arab), az őrmény, a' grusi-iberiai és a' kaukazusi nyelvek. Az ázsiai felföldön: a' török-tatár, mogol, mancsu és koreai nyelvek. Éjszakázsiában: a' finn és szamojéd nyelvek. Ezeken kívül éjszakkeleti Sziberiában: az osztjékok, korjékok és kamcsatkabeliek' nyelvei: a' nagy oczeán' szigetein: a' japani, az ainók' és a' Lieu-Kieu szigetek' lakosinak nyelvei és a' szidei nyelv Formosán.

5. Életmód. Ázsia' legnagyobb részének, úgymint Sziberia', Tunguzia', Tatár- és Mogolország, továbbá Arabország' lakosai állattenyésztéssel foglalkodnak. Ezek az éjszakiabb vidékeken rendszerint tova mozdítható kunyhókban, és iramszarvas bőrből készített sátorokban laknak. Szilárdabbúl épített lakásokat találhatni Arabisztan, Perzsia', Hindusztán', China' és Japan' lakosinál. Az építés' módját néha különös körülmények határozzák meg, mint péld. vizáradások (Malakkában), kártékony vagy kellemetlen állatok, földingások (Mollukkok). A' városok többnyire nagy tért foglalnak el 's a' házak lapos tetőkkel birnak.

Ruházatra és piperecziklekre nézve Ázsia' lakosi nagyon különböznek egymástól. Némellyek mezítlen járnak (Formosa, China mellett), mások csak középső részét takarják be testöknek (mint a' szigetek' nagyobb részein). Legtöbb lakosai az éjszakiabb részeknek irambőrbe ruházkodnak. A' perzsák magos sapkákat hordanak, bő nadrágot hosszú 's lelógó kabátokat és legörömestebb zöldeket. India' lakosinak ruhái a' legfinomabb pamut- vagy lenszövetekből készülnek. A' chinaiak és japaniak pamutból vagy selyemből készített hosszú ruhákat viselnek. A' déli népek többnyire fedett fővel járnak. Az asszonyi nem' viselete rend szerint a' ferfiakétól nagyon különbözik. A' hinduk testöket festik, a' hátsóindiaiak megolajozzák azt. Némelly mogol népek átlyukkasztják orraikat és füleiket, sőt pofáikat 's ajkaikat is (az aleuti szigeteken).

Az eledelekre nézve szinte feltünő a' különbség. Némelly népek, kivált az éjszakiak, csak húst esznek és pedig vagy egészen vagy félig meddig nyerset. Chinában a' nép a' kutyák', macskák' husától sem irtózik. Más népek a' ló-, összvér- vagy tevehúst, úgy szinte a' sáskát sem találják ízetlennek. Sziamban záp tojást 's patkányt esznek; Peguban rohadt hallal fűszerzik a' főzeléket. A' déli népek a' füstölt, az éjszakiak a' fris húst szeretik inkább. Több népek (mint az indiaiak) csak növényeket esznek. A' törököknek, perzsáknak, araboknak, indiaiaknak és chinaiaknak főeledelök a' rizs és a' tengeri; a' déli tartományoknak és a' szigetek' számára többféle pálmanemek teremnek; szágo, kenyérfa, fűszerek. Éjszaki Sziberia' népei mohhal, gyökerekkel és bogyókkal elegesznek meg. Minél melegebb az égal, annál jobban szeretik az emberek a' fűszereket.

Az italokra kivált a' részegítőkre nézve, szinte nagy a' különbség. A' nyugoti népek (a' mohammedanusok) szeszes ital helyett mákonynyal, a' déliek (indiaiak 's a' t.) betellel élnek. Sziberiában égettbort isznak; Perzsiában, a' Kaukazuson és Hindusztánban czukor — vagy rizspálinkával élnek. Egyéb italok még pálma- vagy mézbor (Siam, cserkesszek), lótéj (mogolok).

A' jenges tenger lakosi, kivált a' kamcsadálok és kalmukok legkevesbé keményen bánnak feleségeikkel. Királynék ezek Malakkán és Szumatrán. Legtöbbnyire azonban nagyon visszavonúlva élnek; Indiában megégetik magokat elhúnyt férjök' tiszteletére (L. a' történeteket).

6. Ipar. 1) *Gyárak.* Aczélművek Japan, China, Perzsia, ázsiai Törökország és Oroszországban. — Jeles kardok Perzsia, Syria (Damask) és Japanban. — Rézedények Örményországban. — Porczellán Chinában, Japánban. — Üveg Perzsia, Japan és ázsiai Oroszországban. — Festékek Chinában. — Pamutkelmék India, Japan, Buchara, ázsiai Törökország. — Sálok (díszkendők) Kasmírban. — Selyemszövetek Perzsia, China, Japan, Buchara, India, ázsiai Törökország. — Papiros China, Japan. — Szőnyegek Kisázsia, Perzsia. — Szattyán Syria és Perzsia. — Különbféle művek gyöngyházból, békateknőből, kristályból és drágakövekből Indiában. — Mázas áruk China, Japan és Hatsóindiában.

2) *Kereskedés.* A' belső (Elő és Középázsiában karaván ok által folytatott) kereskedésben oroszok, örmények, bucharok, malabarok, chinaiak és malaiok vesznek részt. Az örmények üzletöket Europáig folytatják. A' chinaiak ellenben adás-vevésöket Sziamra 's a' déli szigetekre szorítják. A' külkereskedés jelenleg kirekesztőleg europaiak', nevezet szerint angolok (keletindiai kereskedési társaság, mellynek szabadítéka azonban már lejárt), francziák, hollandusok portugalbeliek, danok, oroszok és éjszakamerikaiak' kezében van.

Kivitel: théa, pamut, kavé, czukor, fűszerek, kámfor, mézga, szágo, rizs, arrak, gyöngyök, veres réz, ón, salétrom, bundaneműek, lovak, kecskeszőrök, selyem, rabarbara, mosusz, gyömbér, indigo, lakmézga, drágakövek (kivált gyémántok, rubinok, zafirok és smaragdok), nemes érczek, platina, pirosító buzér, sáfrány, malozsa, datolyák 's egyéb déli gyümölcsök, balzam- és mézganemek, tömjén, manna, különféle gyógyszerek, gubacsok, borax, tajték, fürdőszivacsok, mákony, elefántcsont, pamutkelmék, sálok, selyemkelmék, mázas áruk, nanking, porczellán, tusfesték, essentiák, rózsaolaj 's a' t. — Bevitel: különféle nemei az europai gyártmányoknak, úgymint: órák, pápaszemek, tükrök, mathematicai eszközök, kelmék 's a' t.

Pénz. Chinában a' számoló pénz a' tail vagy lyang az-az uncia (3 for. 10 kr. ez. p.); Japanban a' tal avvagy tayel (2 for. 56 kr. ez. p.); Perzsiában a' toman (1 for. 42 kr. ez. p.); Sziamban a' tical (1 for. 9 kr. ez. p.) ázsiai Törökországban a' piaszter (16 kr. ez. p.); Indiában a' rupia (50 — 54 sőt 58 kr. ez. p.); — a' pagód (valamivel több 3 forintnál ez. p.), a' lak (= 100,000 rupia) és a' crore (= 100 lak).

7. Vallás. 1) A' mohammedana vallás török Ázsiában, Arabisztánban, Perzsiában, Afghanisztanban, Beludsisztanban, Indiában, Turkesztanban és ázsiai Oroszországban. Két felekezet: a' szunniták és a' siiták. Eltérnek tőle a' vehhabiták Arabiában, az izmaelíták részint Iranban, részint Samban; az anzariak Samban és a' drúzok a' Kezroan és Libanon hegységeken. E' vallás' hiveinek száma 70 millióra mehet.

2) Pogányok: *a)* Legfelsőbb lényt kép nélkül imádók, Kon-fu-cze' vallása Chinában és Japanban; a' gebereké Perzsiában, Afghanisztanban és nyugoti Hindusztánban; *b)* legfelsőbb lényt imádók, de alsteneckkel és képekkel: a' braminista hinduk; a' buddhisták kivált Tibetben, azután Cey-

Digitized by Google

lonban, egész Hátsóindiában, Chinában és Japanban; a' szinto- azaz státusvallás Japanban; a' tao-cze vallás Chinában; a' vad vagy félvad sámánimádók, főkép az éjszaki népek között. A' pogányoknak száma körülbelől 580 millió.

3) **Zsidók** egész Nyugotázsiában, Arabiában, Afghanisztában, sőt Előindiában is Malabarig, Koromandelig és Chináig. Számok körülbelől 680,000.

4) **Keresztyének**: *a)* tulajdonképeni keleti keresztyének: görög-patriarchalisok (oroszok, kozakok), georgiaiak, nestorianusok, Tamáskeresztyének, őrmények, maroniták; *b)* római-katholikusok: a' spanyolok, portugáliak, francziák; *c)* reformált vagy protestans keresztyének: az angolok és hollandusok. A' keresztyéneknek összes száma 17 millióra rúg.

8. Tudományok és művészetek. Ezekben a' többiek között leginkább a' chinaiak, japaniak, tibetiek, arabok, perzsák és indiaiak tüntetik ki magokat. Legtöbb ismeretekkel azonban a' chinaiak és japaniak bírnak. A' japaniaknak irott, festett és nyomtatott könyveik vannak. A' mogol tudományosságnak Tibet a' főszéke. Az arabok olvasni (a' koranban), irni és egy kis csillagászatot tanúlnak. Perzsiának, legalább hajdan költői, csillagászai és csillagjóslói valának. Az indiaiak a' szanszkriton, mint szent irásaik' nyelvén, kívül a' philosophiát és orvostudományt tanúlják. A' mohammedanusoknál, a' rajzolás' elhanyaglása miatt, a' művészetek nem haladhatnak. A' chinaiak és japániak festenek ugyan, de rajzolni nagyon rosszúl tudnak. Figyelemre méltó szép építményeket találhatni Chinában, Japanban és Indiában. A' mondott országokban a' játékszín sem hiányzik, 's az indiaiak a' bajadérek' tánczain gyönyörködnek.

9. Alkotmány; rendek' különbsége. A' létegített státusok zsarnoki kormánynyal bírnak; ott mindenki vagy úr vagy szolga. Szokás azonban és vallási szabályok mérséklik néha az uralkodó önkényét. Némelly tatár országokban, Perzsiában, Afghanisztanban, Beludsisztanban harczos nemzetségek találtatnak, mellyek örökös nemességként a' kormányzásra befolyással bírnak. Másokban a' papság az uralkodó és nép között közvetitő szerepet visz: és vannak, mint Tibet, Jemen, hol a' főpap egyszersmind uralkodó is. A' szeikek' státusát köztársaságnak tekinthetni. Ázsiának keleti státusaiban a' nép szigorú törvények által kasztokra van osztva.

Az egészen vad népeknél kormány és alárendelés nem találhatók. A' leggazdagabb egyúttal családjának főnöke is. A' félvad népek, többnyire nomadok, patriarchai alkotmány alatt élnek, főnökökkel, vezérekkel, fejedelmekkel sőt a' nemességnek egy nemével is.

A. ÉJSZAK-ÁZSIA.

I. ÁZSIAI OROSZORSZÁG.

A. Föld.

1. Fekvése. K. Hossz. 54° 48′ — 207° 56′; Szél. 38° 58′ — 78°, a' kaukazusi tartományokat és kirgíz sivatagot, mellyek némileg orosz befolyás alatt vannak, beletudva. Határai: Ny. europai Oroszország, fekete tenger és ázsiai Törökország; Éj. a' jeges tenger a' Behring' utjáig; K. a' kamcsatkai és ochoczki tengerek; D. a' chinai birodalom, Turkesztan, a' kaspi tenger és Iran avvagy Perzsia.

2. Alkotó részei. Ázsiai Oroszországhoz tartozik:

a) **Kazan** királysága, Kazan, Szimbirszk, Viaetka, Perm és Penza helytartóságokat magában foglaló.

b) **Asztrachan** országa (királyság), azaz Asztrachan, Szaratov és Orenburg helytartóságok.

c) **Sziberia**, Tobolszk és Tomszk helytartóságokkal, Omszk tartománynyal Nyugotsziberiában; Irkuczk helytartósággal Jeniszeiszkben, továbbá Jakuczk, Ochoczk és Kamcsatka tartományokkal Keletsziberiában.

d) Az orosz **szigetek**; 1) a' jeges tengerben: Újsziberia (négy nagyobh és számos apró szigetekből álló csoport); Medvei és Kresztovszkoi azaz medve- és keresztsziget; Kuluruk Kliuksin szigete; 2) a' nagy oczeánban: Gvoszdevi avvagy szegfű-szigetek a' Behring' tengerszorosában, Sz. Lőrincz' szígete, a' Sz. Máté' szigetei, a' pribilovi szigetek, az Aleutok (hosszú szigetlánczKamcsatka és Alaska között); az Andreanow avvagy rókaszigetek, a' Kurilok.

e) A' **Kaukazus** tartományok: Kaukázia, Gruzia, Imerethia, Mingrelia, Guria, Avchaza, Cserkeszország, Daghesztan, Sirván, Armenia (az 1828-ban Perzsiától átengedett Eriván és Nachdsivan khánságokat magában foglaló) és az 1829 Törökországtól elvett török Georgia, avvagy a' hajdani Csildír pasalik. Néme'lyek e' részek közül már rendes tartományi (*oblast*) ranggal és igazgatással bírnak.

f) A' **kirgíz** sivatag: a' közép és kis csorda' földei (szabad védtartomány).

g) A' **csukcsok**' földe éjszakkeleti Sziberiában.

3. Kiterjedése.

Kazan	11,740	□mf.
Asztrachan	14,500	»
Sziberia	193,000	»
Szigetek	2,300	»
Kaukazusi tartományok	6,030	»
Csukcsok földe	12,100	»
Kirgízek' sivatagja	34,430	»
Összesen	274,100	□mf.

4. Földje. A' déli határvonalt roppant hegységek veszik körül, 's hatalmas hegyláncok vonúlnak közepén keresztül, négy lejtőséget alakítók: éjszak felé, a' nagy oczeán felé, a' kaspi és az azovi tengerek felé. Keleti fele több rónaságokat mutat, mint nyugoti része. Az Ob és Jenizei között hegyek nincsenek, a' jeges tenger' partjain jeges síkságok, úgynevezett tundrák vannak. A' szél. 60°-ig jó föld, ezen túl köves mezőségek, mocsárok és tőzeges vidékek.

Hegységek. A' Kaukazus (150 mfnyi hosszú), az Ural (az éjszakverchoturi, jekaterinszburgi és baskír Ural), az Altai, egyike az ázsiai legmagosabb hegyhátaknak, mellynek azonban csak **kis Altai**nak nevezett része tartozik ide; a' szaján hegység (ágai: a' jeniszei, baikali és daurii); végre a' Sztanovoi Jablonoi, mellynek ága a' kamcsatkai hegység, mellyel úgy látszik, hogy az Aleutok (szigetek) összefüggésben állanak.

Sivatagok. 1) A' kirgíz sivatag az Irtis továbbá az oremburgi és isimi határszélek között; 2) a' volga-kalmuk sivatag az Ural és a' Volga között; 3) a' kumai pusztaság, a' kaspi tengertől kezdve a' Kuma, Volga és Don folyókig;

Digitized by Google

4) a' Terek' sivatagja a' Terek és Kuma között; 5) a' Kuban' sivatagja a' Kubantól kezdve a' Menicsig; 6) az izetti sivatag, a' jekaterinenburgi és baskír Ural tövén; 7) az isimi sivatag, a' Tobol és Irtis között; 8) a' Baraba, az Irtis és Ob között; 9) az éjszaki síkságok a' Karától fogva az Obig, az Obtól 's Jenizeitől a' Lenáig, és innét az Indigirkáig.

Vizek. *a)* A' jeges tenger; öblei: a' kari, obi, jenizeii, Taimurszkaja Guba, Khatanczkaja Guba, a' Lenaöböl, a' Maigolaczkaja öböl; *b)* a' nagy oczeán a' kamcsatkai öböllel és az Olitorszkája, Pecsinszkája, Isinczkája és Jamszkája Gubákkal (azaz öblökkel). — Tavak: a' kaspi tenger avvagy inkább tó, a' Baikal, Aral, Zaiszang, Balkas, Csani, és Piaszinszkoe.

Folyóvizek. Az azovi tengerbe szakadók: Don, Kuban. — A' kaspi tengerbe ömlők: Jemba, Ural, Volga, Terek. — A' jeges tengerbe: Obi, Jenizei, Chatanga, Olenek, Lena, Jana, Indigirka, Kolyma. — A' nagy oczeánba: Anadir és az Amur' forrásfolyói, Silka és Argun avvagy Kerlun.

5. Éghajlat. Az éjszaki tartományokban tíz hónapig tél, sőt nyáron is ejjeli fagy; a' tél felette kemény. Borszesz és higany megfagynak, a' madarak a' levegőből halva esnek le; néha az emberek szájokat kendővel betakarják, mert a' levegőben apró jégdarabocskák úsznak. A' rövid nyár meleg szokott lenni és gyors vegetatiót okozni. A' sarkkör alatti vagy azokon túli vidékeken a' nyári hőség nyomasztó 's a' hosszú éjjelek éjszaki fény által világítatnak, de e' tünemény nem annyira szép mint rettentő. Délszakon, kivált az Ural' nyugoti oldalán, az égyhajlat mérsékeltebb, a' kemény de rövid telet nagy hőség váltja fel; gesztenyék, figék, kaporna, szőllő és dinnye megérnek.

6. Termékek. *a)* Ásványok: arany, platina, ezüst, ólom, veres réz, mágneskő, horgany, kéneső, czinóber, salétrom, konyhasó, timsó, keserűsó, naphtha, hegyolaj, kénkő, mész, porczellánföld, márvány, jaszpis, aszbeszt, kristály, topáz, agát, gyémánt, smaragd. (A' bányászatra nézve L. feljebb europai Oroszországot.)

b) Növények. Fa (délszakon erdőségek, az éjszaki partokon hajtófa), gabona, kender, len, dohány, kevés bor és gyümölcs, sőt rizs, pamut 's nemes déli gyümölcsök is a' kaukazusi tartományokban; irammoh és többféle megehető bogyó az éjszaki vidékeken; kiterjedett legelők.

c) Állatok. Szarvasmarha, ló, juh (most már selyembirka is), sertés, iramszarvas; nyugot-urali délszakon: teve, szamár, kecske, kutya (keleten vonó marháúl használva), szarvas, vadkecske, mosusz, jávor szarvas, őz, zerge, argali, sakál, szárnyas vad 's a' t. Ittott méhek, selyembogarak; az éjszaki vidékeken a' legszebb bundásállatok: czoboly, menyét, kereszt-, szikla- és jégróka; felette sok hal, gazdag halászat a' kaspi tengeren (L. feljebb europai Oroszországot): czethalak, rozmárok és robok.

B. Lakosok.

1. Számok. A' népességet nem lehet pontosan meghatározni. Egészben tán 14½ millió lélek. Egyes részenként:

Wiaetka helytartósága	. . . . .	1,500,000	lélek.
Perm	»	1,490,000	»
Kazan	»	1,310,000	»
Penza	»	990,000	»
Szimbirszk	»	1,200,000	»
Orenburg	»	1,596,000	»
Asztrachan	»	103,000	»
Szaratov	»	1,543,000	»
Összesen tehát		9,732,000	lélek,

a' hajdani Kazan és Asztrachan királyságokban. Ezekhez járúlnak a' kaukazusi tartományok' most még szabad lakosi, körülbelől 2,300,000 lélek, Kaukazia tartománya 210,000, Sziberia 1,828,000, a' kirgíz sivatag 450,000 és a' csukcsok' földje 12,000 lélekkel.

A' nevezetesebb városok' népessége:

Kazan (helytartós. fővár.)	57,250	lélek.
Asztrachan (helytart. fővár.)	45,470	»
Szaratov (helytart. fővár.)	33,640	»
Orenburg (Orenburg)	21,000	»
Tiflis (Gruzia tart. fővár.	20,000	»
Perm (helytart. fővár.).	18,700	»
Tobolszk (Szib. helytart. fővár.)	17,500	»
Irkuczk (Szib. helytart. fővár.)	15,800	»
Penza (helytart. fővár.)	15,000	»
Szimbirszk (helytart. fővár.)	13,200	»
Omszk (Szib. tartom. fővár.)	11,400	»
Eriván (Armenia, tartom. fővár.)	11,300	»
Tomszk (Szib. helytart. fővár.)	10,600	»
Ufa (Orenburg, helytart. fővár.)	7,000	»
Wjaetka (helytart. fővár.)	7,000	»
Jenisszeiszk (Szib. helytart. fővár.) . . .	6,000	»
Stawropol (Kaukazia fővár.)	5,000	»

2. Származás. Belföldiek: Szlávok (oroszok, kozakok) mindenütt elszórva; finnek (mordvínok, csuvaszok, cseremisszek, votjékok, permjékek) Permben és Orenburgban; tatárok (kipcsakok, mescserjékek, buchárok, baskírok, kirgízek, karakalpakok) Szaratovban, Orenburgban, Permben, Kirgíz-Sivatagban 's a' t.; jukagírok a' Lena' torkolatinak lápos vidékein; szamojédok europai Oroszországtól fogva a' Lenáig; osztjákok az Ob és Jenizei között, tunguzok a' Jenizeitől kezdve a' nagy oczeánig; korjékok (tulajdonképen korjékok és csukcsok) keleti Sziberiában; kamcsatkaiak a' kamcsatkai félszigetnek déli felében; mogolok (kalmukok, barabinczok, burétok) déli Oroszországban; kurílok és aleutok a' szigeteken. Idegenek, egy részint mint gyarmatosok, részint ideiglen bevándorlottak: perzsák, osszétok, cserkesszek, afghánok, hinduk, örmények, görögök, arabok, europaiak. Czigányok Asztrachanban és Kaukaziában kóborognak.

3. Foglalatosság; ipar. Éjszakon halászattal, vadászattal és állattenyésztéssel foglalkodnak; nagy része a' lakosoknak nomadokból áll; éjszakon nomadok iramszarvasokkal, délszakon lovakkal, szarvasmarhákkal, tevékkel és juhokkal. A' mezei gazdaságot csak a' déli részekben folytatják, éjszakon barázdát sem látni. A' bányászatot az Uralban és Altaiban, továbbá a' nercsinszki és Da-uri hegységekben szerencsével űzik. Az arany és platina' mennyiségét, mellyet az Ural és ennek környéke szolgáltat, már feljebb adtuk elő europai Oroszország' leirásában.

Keresedést a' lakosok nem megvetendőt űznek Chinával, a' tatárokkal, a' perzsákkal sőt az amerikaiakkal és az europaiakkal is. Fő kereskedési piaczok: Tobolszk, Irkuczk, Ochoczk, Orenburg, Asztrachan, Kizljár, Tiflis, Kazan, Kiachta. Irbitben (Orenburg helytartóságában) nevezetes vásárok tartatnak; egy 1835-diki vásár' alkalmával 27,830,000 rubelnyi értekű áruk vitettek oda 's ezek között 24 milliónyi orosz készítmény vala. — Kivitel: bundák, bőr, lovak, szarvasmarhák, vasáruk, üvegklárisok, nemes és nemetlen érczek, vas- és rézművek, só, halzsír, halcsont 's a' t. és számos gyártmányok, mellyek előbb bevitetnek. — Bevitel: rabarbara, thea, selyem, pamut, kámfor, mosusz, pamutkelmék, teveszőr, juhok, drágakövek és mindennemű gyártmányok. A' kereskedési mérleg némikép Oroszország ellen áll. 1833-ban ázsiai Törökországba, Perzsiába, Turkesztánba és Chinába 's a' t. a' kivitel 17,949,185 és a' bevitel a' mondott országokból 33,113,700 rubelt lett. Irkuczkban az orosz-amerikai részvényes kereskedési társaságnak főhivatala vagyon, főlerakóhelye azonban Ochoczk.

Digitized by Google

4. Rendek' különbsége. 1) Nemesség ugyanazon jogokkal mint europai Oroszországban, de nem igen számos. A' kaukazusi tartományokban a' nemességnek különböző fokozati vannak; a' főnemcsek magokat herczegeknek, gnéseknek vagy begegnek nevezik. Sőt a' nomadoknál is találtatik az örökös nemességnek egy neme. 2) Polgárok a' városokban. Ez a' rend azonban a' városokkal együtt még csak most keletkezik. Öt osztálya a' polgároknak: föld-vagy házbirtokosok, bankírok, tőkepénzesek, mesteremberek, zsellérek. 3) Parasztok, szabadok vagy jobbágyok, 's ez utóbbiak ismét vagy koronajobbágyok vagy nemesi jobbágyok. Az egyháziak, ámbár némelly jogokkal itt is birnak, mind a' mellett külön rendet nem képeznek.

4. Vallás. 1) Keresztyén óhitű vallás az oroszoknál, kozakoknál, permjékeknél, voguloknál, cseremisszeknél, votjákoknál, osztjákoknál, grúziaknál és kamcsatkaiaknál. Római katholikusok, lutheranusok, örmények és hernhutiak a' gyarmatosok között. A' keresztyének' száma mintegy 10 millióra felmehet.

2) Mohamedanusok a' tatárok, turalinczok, barabinczok, nogaiok, kumükek, bazianok, truchmenok, kirgízek, bucharok, mescserjékek, baskírok, cserkesszek, avchazok, lezghiek — 's ezek mind szunniták; a' todsikok és kizilbosok alíták. A' mohammedanusok összesen 3 milliót tesznek.

3) Buddhisták a' mogolok, kalmukok és burétok. Összesen 207,000 lélek.

4) A' samánokhoz tartoznak Sziberia' legtöbb vad lakosi és némelly finn törzsökök. Összesen mintegy 700,000 lélek.

6. Tudományok és művészetek. Az Uralon inneni tartományokban korán fejlődött ki a' műipar; 's Nagy Péter emelni kezdte azt, midőn épen hanyatlani kezde. A' földmívelő a' város' lakosával osztozik len-, kender-, gyapju- és szőnyegszövésben, kelmenyomtatásban, gyapjufestésben, fonásban, kötésben, szappanfőzésben, agyagművek' készítésében, kosárfonásban, kovácsmunkában 's egyéb mesterségekben, 's külön űzi a' szurok' és kátrányégetést, szénégetést, faművek' készítését, vizahólyag- és halikrakészítést, halzsírfőzést, bundák készítését, lószőrfőzést, kőmetszést 's a' t. Minthogy a' falusi ember itt maga készít mindent, a' mire szüksége van, azért nem igen számos a' városokban a' mesterember. Gyár tudottképen ázsiai Oroszországban 662 létez; ezek közül 108 faggyút és viaszt dolgozik fel, 379 bőrkészítéssel foglalkodik, 117 hamuzsirt szolgáltat, 33 pamut-, 6 lenfeldolgoztatást czéloz, 8-ban üveg készül.

A' tudományok csak ujabb időkben kezdenek míveltetni. Kazanban egyetem alapíttatott, az ehhez tartozó gymnasiumok és kerületi oskolák most fejlődnek ki. Ázsiai Oroszországnak 52-nél több tanító intézete van, ezek között figyelemre méltók: a' görög theologiai academia Kazanban, a' tobolszki, irkuczki, permi, wiátkai, orenburgi, asztrachani, penzai és kazani seminariumok, a' kisljári paedagogiai intézet, a' jekaterinburgi bányászoskola; tiflisi oskola nemesek' számára, a' kazani és tobolszki katonai oskolák, a' kazani katonai árvaház, az irkuczki tengerészoskola, a' wolski propylaeumok és a' kraszojarszki tanítóintézet. Nyilvános könyvtárak Kazanban és Irkuczkban találtatnak, füvészkertek Asztrachan, Kazanban és Szaratovban; könyvnyomtató intézetek Kazanban, Jekaterinburgban és Tobolszkban. Az oroszok után a' tatárok birnak legtöbb míveltséggel és ezek után a' mogol népek. A' kaukazusi népek és a' mancsuk a' míveltségben hátrálni tapasztaltatnak.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Ázsiai Oroszország az europai részszel együtt egy nagy egészet tesz 's következésképen evvel ugyanazon törvények szerint kormányoztatik. A' kirgízek mindazáltal és a' kaukazusi népeknek nagy része csupán védettek' viszonyában állanak a' nagy birodalomhoz. A' cserkeszszek, avcházok és egyéb kaukazusi törzsökök egészen szabadok az orosz uralkodástól, miért is épen most iparkodnak az oroszok őket meghódítani.

2. Közigazgatás. Ázsiai Oroszország tizenkét helytartóságokra osztatik, a' mikhez, tartományok' nevezete alatt, még a' következő részek járúlnak: Kaukazia, Gruzia, Omszk, Jakuczk, Ochoczk és Kamcsatka. A' helytartóságokat polgári és hadikormányzók igazgatják. A' helytartósági kormányhoz tartoznak: a' helytartó tanács, a' fenyítő törvényszék, a' polgári törvényszék, a' lélekismeret' bírósága, a' kamrai udvar avvagy szék és a' köz gondoskodás' kamrái. A' helytartóságokkal egybekötött hadikormányok az ügyek' mineműségéhez képest szinte osztályokra szakadnak. A' bányászat felett a' jekaterinburgi bányacollegium ügyel. A' községi dolgokat a' deszjenikek (tizedesek, azaz tiz családra felügyelők) intézik el. Ezeken kivűl két békebíró (vytrannaja és golova) működik mindenik helységben. A' nomadok és vad népek szinte a' helytartóságok' hatásköre alá tartoznak, mennyiben ezek tudniillik a' jasszakot beszedik; belszerkezetökbe mindazáltal és polgári ügyeik' elintézésébe a' helytartók nem avatkoznak. A' kirgízek és a' kaukazusi népek csupán Oroszország' felvigyázása alatt állanak 's chánjaikat méltóságukban Oroszország erősiti meg. A' kozaktörzsökök, a' kalmukok és baskírok saját alkotmánynyal birnak, és egyenesen a' hadikormányzó' parancsitól függnek. Kötelességök Oroszországnak ázsiai határszélét őrzeni.

3. Státusjövedelmek. Nemcsak a' jasszak és a' természetbeni adó terheli a' népet. A' személy- és tőkeadó, a' pálinka-haszonbérrel együtt (1811-diki számítás szerint), Grúzia' kivételével, 38,900,000 rubelre rúgott. Grúziával együtt a' státusjövedelem legalább 40 millió rubelt tehet.

II. DSAGATAI avvagy NAGY BUCHARIA (SZABAD TATÁRORSZÁG, ujabb iróknál TURKESZTAN).

A. Föld.

1. Fekvés. Keleti Hossz. 67—90° tán 105°-ig is; Szél. 34½—51°. — Éj. felől Oroszország (a' kirgíz sivatag); K. f. a' chinai birodalom; D. f. a' Rondsit Szing' státusa (Kasmír' tartom.) és Afghanisztan; D.Ny. f. Iran; É.Ny. f. a' kaspi tenger.

2. Felosztás. A' földleirók közönségesen négy részre osztják, melly részek ezek: a' kirgíz nagy csorda' földje, Uzbekisztan, Turkesztan és Khareszm. Legujabb vizsgálódások szerint azonban részei a' következők: Bukhara, Khokand, Khiva, Balkh, Kirgízföld és Turkmánia.

3. Kiterjedés.

Bukhara	10,800 □mf.
Khokand	6,400 »
Khiva	300 »
Balkh	1,600 »
Kirgízek és Turkmánok	15,000 »
Összesen	34,100 □mf.

Digitized by Google

4. Földje. Roppant felföld csekély lejtőséggel a' kaspi tenger felé. D. és DK. felől nagy hegységek, mellyek Ny. felé húzódnak; nagyszerű 's termékeny völgyek, igazi alpesi völgyek. Az Aral és kaspi tenger felé végetlen, homokkal és csigákkal borított, hajdani tengerfenecket gyanittató mélyföld.

Hegyek: Belur-Tag, Aszferah, Ak-Tag, Alau-Tau avvagy Kara-Tau, Ming-Bulak, Karaumet, Balkan.

Tavak: a' kaspi tó (öblei: Kindelinszk, Karabugas, Balkan, Sándor' öble; szigetei: Dagada, Krasznovodszkoi, Nephtenoi, Deveris és Adak), az Aral; azután kisebb sós és pusztai tavak, a' Kaban-Kulak, Kara-kul, Tele-kul, Szikirlik 's a' t.

Folyóvizek: A' kaspi tóba csak apróbb folyók szakadnak; ellenben az Araltó két főfolyamot vesz fel: az Amu-Darját avvagy Gyihunt (hajdan Oxus) és a' Szir-Darját avvagy Szihunt (hajdan Jaxartes); kisebb tavakba folynak: Szaraszu, Csui, Koszik vagy Kurán (Zer-Afchan), Karsi (Kaska avvagy Sérbubsz): pusztai folyam, melly a' homokban elvész: Murgab és Tedzen (mellyet helytelenül a' régiek' Ochusának tartottak).

5. Égal. A' hegyes vidékeken alpesi égal, a' Belur-Tag örökös hóval borítatik, a' völgyekben olasz égal. Zordon és hosszú telek, szép tavaszok, tikkasztó meleg nyarak, kellemes őszek. A' nyári meleget a' hegyi levegő és a' szelek szokták mérsékelni, de ezek ismét szemgyuladást szoktak okozni. Eső csak tavaszkor és őszkor esik, miért is nyári időben mesterségesen öntözik a' szántóföldeket.

6. Termékek. Ásványok: Arany, ezüst, veres réz, vas, ólom, kéneső, ón, rubinok, türkiszek, jaszpisok, karneolok, achátok, chalcedonok, márvány, gáliczkő, timsó, kőszén, naphtha, kősó, öbölsó.

Növények: a' közönséges gabonanemek, buchariai buza, többféle kölcs, tengeri, rizs, főzelékek (jeles dinnyék, kivált Khivában), mindenféle gyümölcs, granátalmák, czitromok, baraczkok, pistacziák, len, kender, pamut, dohány, zezam, vadsáfrány és mindennemű festékes növények; végre bor és fa.

Állatok: Ritka szépségű lovak, összvérek, dromedárok, tevék, bivalok, púpos tehenek, juhok (egy része ezeknek kövér farkú), kecskék; azután vad disznók, szarvasok, őzek; tatár pézsmák, zergék, dsiggetaiok, kulánok, vad kecskék, muflonok, párduczok, sakálok, hyaenák, vad macskák, farkasok, rókák, medvék, nyestek, pézsmavidrák, süldisznók, nyulak, selyembogarak (kivált az Oxus' partján).

B. Lakosok.

1. Szám. Minthogy ezen ország belsejét csak kevessé ösmerjük, határozottan a' népességet előadni nem lehet. A' legbitelesebb adatok szerint szabad Tatárország' népessége körülbelől 4—5 millió lehet.

2. Származás. *a)* Uzbekok és törzsökrokonaik, a' taskendiek, araliak és khivaiak; *b)* törökök, turkesztaniakra, karakalpokra és truchmenokra avvagy turkmánokra osztva; *c)* buchárok; *d)* tadsikok; *e)* kirgízek, kik burutokra azaz keletiekre és kaszakokra azaz nyugotiakra osztatnak; az utóbbiak' nagyobb része orosz kormány alatt áll; *f)* Kafferisztan lakosi avvagy Sziach-Pusi.

3. Foglalkodás; ipar. Az uzbekok, kirgízek és turkmánok nomadok; az araliak és karakalpakok félnomadok, kik télen állandó kunyhókban laknak és egy kis földmivelést üznek. A' többi törzsökök falukban és városokban laknak és marhatenyésztéssel, halászattal, földmiveléssel és mesterségekkel foglalkodnak. Sőt ezeknek nagyobb kivált selyem- és pamut-gyáraik is vannak. Főgyártványaik: darócz posztó, nemez, kamelotte, jeles bőr kivált chagrin, mindenféle fa- és vasszerszám, végtére jeles kések és kardvasok. E' gyártmányokkal, valamint az ország nyers termékeivel a' buchárok Oroszországgal, Chinával, Perzsiával és Indiával élénk kereskedést folytatnak. A' belkereskedés nagyon csekély. Buchariában arany-, ezüst- és rézpénzek használtatnak. Az aranypénzek (asrafi) ¼ részszel a' hollandi aranyoknál többet nyomnak. A' közönséges ezüstpénzt tangának nevezik, mellynek 21 darabja megy egy aranyra. A' legkisebb rézpénzből, a' pulszcziából 50 darab tesz egy tangát.

4. Polgári alkotmány. A' turkománoknál tökéletes egyenlőség találtatik. A' kirgízeknél a' felkelés *(Heerbann)* divatos. Az uzbékoknál csak nép és uralkodók vannak. Rend szerint csak gazdagság ád tekintetet. Az egyes törzsököknek chánjaik vannak.

5. Vallás. Legelterjedtek a' mohammedana vallás. Csak Kafferisztan' lakosi pogányok, kik még most is természetvallásukat követik.

6. Tudományos míveltség. A' Dsingis-chanidák és Timurídák' ideje alatt a' tudományok gondosan ápoltattak*). A' régi dicsőségnek egy kis sugara még most is teszi híressé a' külföldiektől is látogatott Szamarkandi főiskolát. Bucharában is bír többféle tanító-intézetekkel. Legjobban mívelik a' theologiát és a' mohammedanus jogot, ellenben a' philosophiát és orvostudományt csak mellékes tárgyaknak nézik.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma; kormány. Dsaggatai nem egy státus, hanem több egymástól független státusoknak aggregatuma. Uzbekisztanban egy Bucharában székelő nagychan uralkodik, kinek vazalljai azelőtt a' kokandi, badaksani 's a' t. chanok voltak, 's kinek jelenleg a' balchi chanság hódol; ezen uzbek chan zsarnokilag uralkodik 's akaratát csak az ulemák tartják kissé féken. Trónját hét nagyhivatalnok veszi körül, kik közül a' kisszabegh a' leghatalmasabb. Országa kerületekre osztatik, kerületi tisztek által kormányzottakra; a' falu' előljárója akszeikal nak neveztetik. A' nagychan' címe: a' hívőknek uralkodója. — A' kaffereknél (hitetlen) avvagy Kafferisztan' lakosinál, kik függetlenségöket mindekkoráig mogóvták, az aristocratiának egy neme találtatik. A' közdolgok itt a' gazdagok' gyülésén intéztetnek el. — Kokandban chan uralkodik, ki 1805 a' taskendi és 1815 a' turkesztani chanságokat meghódította. — A' karakalpakok' chanjainak hatalma a' kosik és szeikek (Mohammed' utódai) által korlátoltatik. Khivában, egyik leghatalmasabb státusában Dsaggatainak, mellynek a' karakalpakok és a' turkmanoknak egy része is hódol, a' chan, ki takszir-channak neveztetik, egyszersmind feje az egyháznak. E' chan magosabb rangú státustisztjeit az uzbékok közül választja, az Attalaguk a' státustanácsosai, a' méterek pedig felsőbb katonatisztjei. — A' turkmanoknak egy része független, 's ezeknek törzsökei magoknak akszaikalt azaz vezért és birót választanak, kinek egyébirant a' nép feletti hatalma nagyon csekély. Nagyobb része a' turkmanoknak jelenieg Khiva' főuraságát isméri el.

2. Státusjövedelmek; hadierő. Az uzbekok' nagy chanja egészen a' koran szerint szedcti be az adót és fordítja ezt ájtatos czélokra. Hadi serege (Burnes szerint) 24,000 főből áll, az 50,000 főnyi és csupa lovasságból álló polgári katonaságat *(Milix)* kivéve. Státusjövedelmei 180,000 (?) font sterlinget tesznek, a' melly somma egyenesen a' templomok' pénztáraiba foly. — Khivában minden család, van pedig illyen 195,105, a' státusnak évenként 2 tománt fizet, mi körülbelől 7,800,000 francot tesz. A' mívelt földek 's a' nyájaktól tized, a' belföldi áruktól adó fizettetik, melly utolsó rend szerint az értéknek egy ötöd részét teszi. Khiva' hadi ereje csupa lovasságból áll és tesz kerülbelől 12—15,000 főt.

*) Híres csillagásztorony és tudós társaság Ulug-Beg alatt.

Digitized by Google

B. NYUGOT-ÁZSIA.

III. ÁZSIAI TÖRÖKORSZÁG.

A. Föld.

1. Fekvése. Kel. Hossz. 43° 50′ — 66°; Éj. Szél. 39° 55′ — 42° 10′. Határai: Éj. Ny. f. a' marmorai tenger a' tengerszorosokkal; Éj. f. a' fekete tenger; ÉK. f. az orosz kaukazusi tartományok; K. f. Iran; DK. f. a' perzsa öböl; D. f. Arabisztan; DNy. f. a' közép tenger; Ny. f. a' görög szigettenger.

2. Nagysága.

Anadoli avvagy Kisázsia Cyprussal és a' közelfekvő szigetekkel	13,000	□mf.
Török Georgia, mellynek nagy része az 1829 sept. 14. kötött orosz-török békességnél fogva Oroszországhoz csatoltatott	200	»
Örményország	3,100	»
Kurdisztan	1,500	»
Irak-Arabi	3,000	»
Al-Dseszira	3,200	»
Szorisztan	2,100	»
Összesen	26,100	□mf.

3. Földje. Ez általában nagyon hegyes, csak Al-Dseszira és Irak' délszakában a' perzsa tengeröbölig találtatnak rónaságok. Némelly pusztaságai az arab sivatagokkal határosak. A' hegységek' völgyei termékeny földdel megáldvák.

Hegységek. A' tauriai és az örmény hegyvonal; a' kurd hegyek; a' Libanon és az Antilibanon; azután Szindsár és Karadsatagh, az Antitaurussal együtt a' tauriai hegytömeghez tartozók.

Vizek: 1) Fekete tenger (öböl: Erekli; előfokok: Soros, Kara, Burun, Sasszun, Kizil Irmák, Indse, Kirpe), mellybe a' következő folyamok szakadnak: Csorok, Jesil Irmák, Kizil Irmák, Milan, Filias, Bartan, Zakaria. 2) Marmorai tenger (öblök: Iznik, Modania), ebbe csak kisebb folyók ömlenek, mint a' Nikabicza 's a' t. 3) Görög tenger (*mare aegeum*, öblei: Edremit, Szandarlik, Izmír, Skala Nova, Stanchio; fokok: Baba, Kalaberno, Krio), bele szakadnak: Kodos vagy Szarabat, Mendres (a' régiek Maeandere). 4) Közép tenger (öblei: Makri, Antalia, Skanderum; fokok: Khilidonia, Anamur), folyamai: Duden, Gökszu, Menavgat, Karaszu, Szihon, Dzihan, Ászi, Nahar el Guszszan, Nahar el Kebin, Kazemis. 5) Perzsa golf magába vevő a' Sat el Arab folyamot, mellynek forrásvizei ezek: Frat (Eufrat) és Tigr (Tigris), és a' Karunt, melly a' Sat el Arabbal csatorna által összeköttetésben áll. 6) Kaspi tenger, a' Kurt elnyelő. — Földközi tavak: Ardsis; a' holt tenger (mellybe az Arden, a' Szafia és a' Kidron patak folynak), Tabarieh, Antakia, Begsér.

Meleg fürdők: Bruszában (ezek a' leghíresebbek Kisázsiában), Elija, Kapliza, Izmér, Ajas, Svorba, Csaus, Ilgun, Ilidse, Haman Ali 's a' t.

4. Égal. A' hegyes vidékek nem minden tél nélküliek; Örményországban kemény telek; a' mélyebb vidékeken nagy hőség; a' partokon mérsékelt és kellemes időjárat. Délszakon a' mérges Szamum dühösködik.

5. Termékek. Ásványok. Arany, ezüst, veres réz, ólom, vas; só, timsó, salétrom, kénkő, naphtha, bolus, azbeszt, kallóföld, tajtföld.

Növények. Buza, rizs, árpa, bor, apró szőllő, mindenféle gyümölcs, kivált datolya, füge, szilva, baraczk; sáfrány, buzér, indigo; alajbogyók, zezam, mákony, balzam, gubacs, czukor, mézga, dohány, manna, mastix, pamut, többféle nemes fanemek.

Állatok. Szép lovak, juhok, szarvasmarhák, szamarak, összvérek, tevék, bivalok, angorai kecskék (évenként mintegy 500,000 oka, 's e' között 200,000 oka legfinomabb kecskeszőrt kivisznek), hyaenák, tigrisek, sakálok, struczmadarak, selyembogarak, méhek, megehető sáskák, és a' halaknak legkülönbözőbb nemei.

B. Lakosok.

1. Népesség.

Anadoli	6,000,000	lakos.
Georgia	200,000	»
Örményország	950,000	»
Kurdisztan	1,000,000	»
Irak-Arabi	950,000	»
Al-Dseszira	300,000	»
Szorisztan	1,500,000	»
Összesen	10,800,000	lakos.

2. Származás. 1) Ozmánok, mint uralkodó nemzet; kevély, fanaticus, a' henyeséget szerető, a' pipázás' és opium' éldelctéhez szokott, evésben mérsekelt, ivásban csak vizre, szorbetre és kávéra szorítkozó nemzet. Többnejűség, az asszonyok' elzaratása és rabság divatoznak. 2) Turkmánok, többnyire nomadok. 3) Lázok állandó lakhelyekkel birók ugyan de rablók. 4) Arabok. 5) Kurdok (Yezidek, Rusovánok 's a' t.) tudatlan, rest, makacs, hűtlen és tolvaj nép. 6) Örmények, jellemöknek sok szép oldala van, de nyereséget lesők, fösvények, lassúk és körültekintők is egy úttal. 7) Zsidók. 8) Nozairok, hihetőleg Syria' őslakosi. 9) Drúzok, kemény faj, hihetőleg europaiak' és őslakosok' vegyületéből származók. 10) Maroniták, hasonlag syriaiak. 11) Csingárok, hindu nép, hihetőleg a' czigányok' rokoni. 12) Yuruks, nomádok. Ezek sátorok alatt laknak. Egy részök, mint állítják, Europában a' Balkán vidékén tartózkodik. 13) Görögök. 14) Frankok, így neveztetnek az europaiak Törökországban, nemzetbeli tekintet nélkül.

3. Ipar; foglalatosság. Török Ázsia' lakosi apathiába merülve egy kis földmívelést, állattenyésztést, gyümölcs-, olajfa-, pamut- és selyemtenyésztést űznek, de ezt is kevés szorgalommal, minthogy égal, föld és csekély népesség miatt könnyű egy kis feleslegre szert tenni. A' vadászatot csak mulatságból üzik. A' bányászatot elhanyagolják. Egy kis ipar csak a' fővárosokban található, a' hol jó pamut- és selyemkelmék, sálok, szőnyegek, bőrök (szattyán, kordovány és chagrin), kardvasok és rézművek készítetnek. Említést érdemel kivált a' török fonál-festés.

A' kereskedés nagy kiterjedésben üzetik; kiváltképen fontos a' szárazföldi kereskedés karaván ok által, mellyek Perzsiából Smyrnáig, Baszrából Halebig, Halebből Egyiptomba, azután Konstantinápolyból Mekkába és innét vissza költözni szoktak. Tengeri (úgynevezett levantei) kereskedést mindenek előtt az angolok, Velencze és Trieszt ausztriai városok, azután Livorno Olaszországban és Marseille Franciaországban űznek. Fő kereskedési városok: Smyrna, Basszra, Haleb, Damask, Bursza (Brusza), Erzerum, Bagdád, Mosszul, Trebizonde (Trapezunt), Angora, Konieh. Kivitel: selyem, kecske- és teveszőr, mézga, mákony, rabarbara, gyógysze-

Digitized by Google

rek; gubacs, timsó, hugyanysó (Salmiak), apró szőllő, gyapju, pamut, kávé, olaj, dohány, figék, nemes déli gyümölcsök, sáfrány, pirosító buzér, tajték, fürdőszivacs, rózsaolaj, balzam, bor, gabona, gyöngyök, veres réz; bőrök, szőnyegek, selyemkelmék. — Bevitel: piaszterek és arszlántallérok (*Löwenthaler*), posztó, papiros, kéneső, grispán, illatos essentiák, cochenille, indigo, berczenfa, kávé, czukor, fűszerek, porczellán, bundák, ón, ólom, órák 's a' t.

Pénz. Számolás piaszterek, parák és aszperek szerint. A' piaszter 12 parára osztatik, egy para pedig 3 aszperre. Rőfmértékül a' pik szolgál, mellynek hossza körülbelől 25 hűvelyk. A' közönséges súlyegység az oka (körülbelől 2 ⅞ font).

4. Rendek. Az ozmánok születésbeli rendkülönbséget nem ismernek. A' zsidóknál, örményeknél és turkmánoknál tökélletes egyenlőség uralkodik. A' többi népeknél születési nemesség létez; a' papság mindenütt különös tekintetben áll.

5. Vallás. 1) Mohammedana mint uralkodó. 2) Keresztyén, kivált óhitű a' görögöknél, örményeknél, szyriaiaknál, 's egyéb felekezeteknél. 3) Zsidó. 4) Pogány a' drúzoknál, nozairoknál és yezideknél, mindazáltal ezek is kölcsönöztek több hitágazatokat a' törököktől.

6. Tudományok és művészetek. A' törököknek vak ragaszkodása a' koránhoz elfojtja a' tudományosság' czirájt. A' koran olvasása fő bölcsességnek tartatik. A' mathesisnek, csillagászatnak, vallás-, jogtudománynak, költészetnek és történeteteknek néhány kedvellői találtatnak ugyan, de ezek egyoldalúlag űzik a' mondott tudományokat. Az újgörögök majd egészen felhagytak a' tudományos foglalkodásokkal, jobb és közönségesebb az oktatás az örményeknél. A' nomad népek minden tudományos ismeretek nélkül szükölködnek. A' művészetek nem becsültetnek, az építészet ízléstelen.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Korlátlan monarchia. Főúr a' nagyszultán. A' tartományok pasalikokra és ejaletekre osztatnak és pasák által kormányoztatnak. A' pasák alatt szandsakok 's ezek alatt agalikok avvagy vajdák állanak. A' pasák- és szandsakoknak saját udvari tisztségök és tartományi divanjok vagyon, muftiból, muh asszil defterdarból, kadi-agából és szpahilaragából álló. A' porta' részéről a' pasa' oldalán két státustiszt működik, a' defter kiajasszi avvagy adószedő és a' sziamet defterdari, a' hűbéri ügyek' elintézésére. Igazságot mint főbíró hét mollah szolgáltat. A' közigazgatásbani ujításokra nézve lásd europai Törökországot. Nagy része a' nomadoknak csak évadót fizet.

2. Státusjövedelem. A' közjövedelmek' forrásai: a' telek-, az ipar- és vagyonadó; vámok, egyedáruságok; hányász- és pénzveretési jog, elkoboztatások, és költözéstized. Ezen jövedelmek részint készpénzben részint természetiekben állanak.

3. Hadierő. A' katonaság eddigelő csupa hűbéres lovasságból állott, a' timárok és sziametek (nagy és kis hűbérnökök) kisebb nagyobb csapatokkal táborozni kötelezteték; ujabb időkben mindazáltal rendes állandó katonaság és polgári had létegítettek.

IV. ARABIA.

A. Föld.

1. Fekvése. K. Hossz. 50° 15′ — 77°; Éj. Szél. 12° 40′ — 34°. Határai: Éj. f. az ozmán birodalom; K. f. a' perzsa öböl; DK. és D. f. az arab tenger; Ny. f. a' veres tenger; ÉNy. f. Egyiptom, hol a' Suez nevű földszoros két világrészt, Ázsiát és Afrikát egymással összeköti.

2. Felosztása. A' földleirók közönségesen sziklás, puszta és boldog Arabiára osztották. Czélszerűbb a' következő felosztás: 1) Nedsed, a' vehhabiták' országa a' Drehije, Dsauf, Kasim, Vucsin, Dsebel, Tzedeir és Kerdse kerületeket, nem különben a' belföldi pusztákat (Baria avvagy Barr-Abad) magában foglaló; 2) Hedsasz a' Szinai hegy körüli pusztával, melly ismét Beladel Haromra és a' sziklás félszigetre oszlik; 3) Jemen és ennek részei: a' tulajdonképeni Jemen (Szanával együtt), Hadramont és Mahrah; 4) Oman, Maskate országát és Szer' környékét magában foglaló; 5) Hadsár, Hesszének is nevezve, szárazföldből, szigetcsoportból és déliebb szigetekből álló.

3. Nagysága. Szokotora szigetét, melly némellyek szerint Afrikához tartozik, betudva összesen mintegy 53,900 □mf. Reichard' abrosza szerint az egész kiterjedés csak 46,778 □mf.

4. Földje. Arabia felföldet képez, mellynek éjszaki része, az Eufrattól és a' syriai határoktól fogva Nedsed tartományig terjedelmes, és szürke meleg homok által borított sivatag, számos homokbuczkával de ritka oázokkal. A' messze rónaságon semfolyó sem erdő. Éjszaknyugoti határán hegyláncok vonúlnak el az arab öböl keleti és nyugoti szárnya között a' sziklás félszigetet képzők. Itt a' 7000 lábnyi magos Dsebel Muza avvagy Szinai és a' 8000 lábnyi Horeb avvagy Sz. Katalinhegye találtatnak. Magosabb ezeknél az Om-Sommár, mellyet e' félsziget' legmagosabb hegyének tartanak. Arabia' többi része a' tengerpartok' hosszában hegylánczától vétetik körül, mellynek töve között és a' tenger között keskeny földhuzam nyúlik el (az arabok ezt Tehamahnak nevezik), mellynek egy része miveletik, másik része egészen terméketlen. Mekka' szomszédságában e' hegyektől láncz szakad el, melly Nedsed tartományában Vadi Aftanig terjed, 's mellyhez a' Charrah- és Tueik-hegyek és az El Ared hegység tartoznak. E' hegységektől dél felé az ország' belsejében, úgy mint éjszaki Arabiában, kiterjedett puszták vannak, csakhogy itt a' termékeny oázisok gyakoriabbak. Oman tartományában nem régiben a' parthoz közel fekvő Dsebel Akdar hegység fedeztetett fel, mellynek legmagosabb csúcsa 6000′ 's melly felette termékeny völgyeket vesz körül. Előfokai Arabiának: Bab el Mandeb, melly a' veres tengert zárja be, Raz Muzandon avvagy Mocandon, mellyel a' perzsa öböl végződik és Raz Reccan a' Bahrein szigetektől nem messze.

Vizek: Kevés országa vagyon a' földnek, melly folyóvizekben olly szegény volna mint Arabia. A' csak határait illető Eufraton vagy Fraton, a' Meidamon és Sabbon kívül folyóvizei Arabiának nincsenek. A' folyóvizekűl említetni szokottak, még az Aftan is, csak vadi-k azaz völgycsatornák, mellyek eső' idején megtelnek, az esős idő után pedig ismét kiszáradnak, a' tengert pedig rend szerint el nem érik. 1) Az arab tenger, Meidam és Sabb kicsin folyóvizeit magában fölvevő; 2) a' perzsa öböl, mibe a' Sat el Arab által a' Vadi Aftan és a' Frat vizeiket lebocsátják; 3) a' veres tenger, mellybe az Obur, San, Abasszi, Zebid és el Kbir ömlenek, midőn eső miatt vizök van; nyáron a' mondott folyók kiszáradnak.

5. Égal. Meleg és száraz; az ég mindég felhőtlen ugyan, de soha nem tiszta kékszínű. Délnyugoti részén juniustól fogva

Digitized by Google

septemberig, délkelet felől ellenben novembertől fogva februárig esős idő. Az esős időszakban a' pusztákban is mutatkozik vegetatio. Az esős időre forróság következik és nyaranta Szamum. Mindazonáltal a' puszták is frisítetnek fel hűs éjjelek és bő harmatok által. A' hegyes vidékeken az égal kedvezőbb, Szinai hegyén észrevehető tél uralkodik, nem ritkán hóval is.

c. Termékek. Ásványok: Vas, ólom, veres réz, achát, körmöncz (onyx), karneol, jaszpis, kristály, rubínok, kősó.

Növények: Buza, árpa, durra, hüvelyes vetemények, nemes gyümölcs 's ezek között granatalmák is, datolyák, aranygyümölcsök, dinnyék; mézga, szenneslevelek, balzam; pamut, dohány, indigo; kitünő jelességű kávé, czukor, bor, faolaj.

Állatok: Nemes lovak, mellyeknek fajai saját származtatási táblákkal birnak 's mellyeknek szaporítatása a' legnagyobb gonddal és körültekintéssel kezeltetik; tevék, szamarak, összvérek, púpos szarvasmarhák, bivalok, kövér farkú juhok, kecskék; szarvasok, nyulak, vad disznók, zergék; tigrisek, oroszlánok, hyaenák, sakálok, majmok, rókák, struczok, gyöngytyúkok; sokféle halak, teknősbékák, kagylók, kivált gyöngykagylók.

B. Lakosok.

1. Népesség. A' földleirók' közönséges véleménye szerint 12 millió, Cloupet szerint 10 millió.

2. Származás. 1) Belföldi ősnép az arabok; főjellemök: nyiltszívűek, szolgálatra készek, vendégszeretők, hirtelen haragra fellobbanók, de könnyen megengeszthetők, kis háborúra idegenek ellen és rablásra mindég készek, de csak nappal. 2) Idegenek: zsidók, bánjánok (hindu törzsök) négerek (mint rabok), habesiek, syrusok, ozmánok, brittek, francziák (ez utóbbiak felette kevés számmal).

3. Foglalkodás: ipar. Az arabok részint nomadok, részint állandó lakkal birók. Az elsők, a' beduinok, szüntelen a' nagy pusztában csavarognak, ló-, teve-, juh- és kecsketenyésztésből élnek és örökös rablásokat követnek el a' karavánok és nekik nem ajánlott utazók ellen, néha a' Frat' partjain kölest, rizst, árpát 's buzát is termesztenek. A' félnomadok, maedi, falukban és városokban laknak ugyan, de a' nyár' egy részén, marhájokkal mint fővagyonukkal, különbféle vidékeket bekalandoznak. Az állandó lakásúak, hadeszi, a' városokban és falvakban maradnak és marhatényesztést, továbbá földmivelést, kávé- és gyümölcstermesztést, selyemtenyésztést, halászatot, vadászatot és bányászatot üznek; sőt a' müipar sem hiányzik egészen nálok, ámbár ennek különbféle ágait csak tökélletlenül utánozzák.

Fontosabb nálok a' kereskedés: activ kereskedésök csak parthajózásra terjed ugyan, mert a' nagy tengeri hajózást az angolok ragadták magokhoz; de a' szárazföldi kereskedés élénken foly, kivált a' Mekkába érkező karavánok által. Kivitel: kávé (10 millió piaszter' értékeig), száraz datolyák, bőrök, lovak, szenneslevelek, indigo, mézga, balzam, gyöngyök. Bevitel Hindusztanból: pamutkelmék, selyemáruk, mindenféle fűszerek, sárga- és porczukor, sasfa; Bengaliából: czukor, mousselinek és mattemalok (pamutkelmék); Éjszakamerikából: len, vas, aczél, veres réz, ónművek, ólom; az angolok mindenféle europai sőt divatárukat is hoznak; a' karavánok által ozman birodalmi portékák hozatnak. Egy része a' bevitelnek nyereséggyel ismét tovább szállítatik, kivált Afrikába, mellyért mézgát, tömjént, benzoét, myrrhát 's a' t. cserélnek be. Nevezetesebb kereskedési kikötőik: Jembo, Dsidda, Mokka, Maskat, Aden 's a' t. A' britt kereskedésre nézve felette fontos az ujabb időkben létesült Keletindia és veres tenger közötti gőzhajózás. A' veres tengertől a' brittek utjokat a' Szuez nevű földszoroson keresztül szárazföldön a' közép tengerig és innét megint gőzösökön Angolországba folytatják.

Pénz az országban nagyon kevés veretik. Mekkában és Medinában a' veres tenger' kereskedési piaczinak pénzei; Maskatban indiai 's részint perzsa pénznemek körözik. Jemenben belföldi piaszterek teszik a' számoló pénzt, melly piaszterek a' spanyol piaszterektől 20% száztólival különböznek.

4. Rendkülönbség. Az araboknál több kasztok léteznek: 1) Nemesség, nevezet szerint serifek avvagy a' proféta' utódjai, és seikek, a' különböző nemzetségeknek főnökei; 2) Nép és pedig maedi, részint csavargó pásztorok; hadeszi, város' lakosi, kik mesterséget és kereskedést üznek; fellahk, tulajdonképeni parasztok avvagy földmivelők.

5. Vallás. Az arabok az izlam' tanításait követik: *a)* Szunniták, egész Jemenben, Hedsasban és Omanban, azután Hessze' egy részében és Nedsed' némelly törzsökei. Arabia volt a' mohammedanismus' bölcseje 's birja maiglan is a' Mekka és Medina szent városokat. *b)* Vehhabiták, azaz reformáltak, kik Mohammed Seik, Abdul Vehhab' egyik utóda által hirdetett és fegyveres kézzel kivitt reformatióját az izlamnak követik; ezek Nedsedet, mint külön országukat lakják. Kisebb felekezetei az izlamnak: 1) a' zeiditák Jemenben; 2) az abaditák Omanban; 3) a' messzekbiliták Hedsasban. Az idegenek vagy keresztyének, vagy zsidók vagy brahmaisták.

6. Tudományok és művészetek. Az arab irodalom hajdan nap hírre kapott, 's maiglan is az emberi müveltség' történeteiben fontos szerepet játszik. 'S ámbár ezen irodalom tulajdonképen Arabián kivül született és ápoltatott, mindazonáltal nem sokára a' félsziget nyugoti részein is vert mély gyökeret, mint ezt az Abasszidák és Ommiadák' századai mutatják. A' dicsőség' ideje azonban hamar lejárt. Az ozmánok' előnyomúlásai 's a' tudományoknak és müvészeteknek általános elhanyatlása keleten csak hamar elfojtatták az arabok között a' tudományszeretetet, úgy annyira, hogy ennek jelenleg itt-ott csak gyér nyomai mutatkoznak. Mindazonáltal miveltségben még jelen korunkban is az arab jóval feljebb áll az ozmánnál vagy a' tatárnál. A' vehhabiták rendes oskolák által gondoskodtak gyermekeik' oktatásáról, többi részeiben Arabiának a' vagyonosabb szülék házitanitókat tartanak gyermekeik' számára; a' szegényebbek' gyermekei a' mecsetek mellett levő medresszékbe járnak. Az oktatás azonban csak olvasást, irást, számvetést és vallástant tárgyaz. Jemenben felsőbb tanitóintézetek találtatnak, mellyekben egy kis csillagászat, astrologia, philosophia és orvostudomány vétetett fel a' tanitandó tárgyak' közé. A' költészetet nagyon kedveli az arab. A' beduinoknak útféle dalnokaik vannak 's pedig ollyanok is, kikben rendkivüli tehetségek mutatkoznak. Beszélyeik és regéik gyakran nagybecsüek, de azok le nem iratnak. Az arab nagy becsben tartja a' titkos tudományokat 's ezeknek Arabiában három főnemök vagyon: 1) Izm Allah avvagy a' szellemidézés' tudománya; 2) Szimia avvagy szemfényvesztés' tudománya, rend szerint a' dervisek (szerzetesek) által gyakorolva; 3) Szeir azaz bübájolás.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma és kormány. Arabia nem egy státus, hanem több apró státusoknak összege, mellyek különböző alkotmányokkal birnak 's egymással felette csekély összefüggésben állanak. Egy ideig a' vehhabiták hatalmaskodtak el Nedsedben; miután azonban Mehemed Ali, egyiptomi pasa, Nedsedet elfoglalta, mi 1818-ban történt, a' vehhabiták' hatalma meg van törve 's csak honukra szorítkozik. A' mekkai

Digitized by Google

nagyserifség jelenleg az egyiptomi pasától függ, ki Arabiának egész nyugoti partját birja, a' Szuez földszorostól kezdve a' Bab-el-Mandebi utig. A' belstátusok között most a' leghatalmasabbak: a' maskatei és szanai imam birtokai, hol a' brittek Aden városát, az egyiptomiak pedig Mokkát foglalták el. Keleti despotismus e' státusokban sehol sem találtatik, mert az arab meg szokta óvni személyes szabadságát. A' nomadoknál minden törzsöknek van saját nemzetségfönökei közül választott emírje vagy seikje. Általános törvényül a' koran szolgál. Az igazságszolgáltatás felette egyszerű, az ügyek szóval targyáltatnak 's azonnal elintéztetnek.

A' vehhabíták alkotmánya theocratia', monarchia', aristocratia' és democratia' vegyülete volt, két fejedelemmel, egy világival — emír; és egy papi főnökkel — kadi. Mind az emírség mind pedig a' kadiság az illetékes családokban örökös vala. A' világi fejedelem Drehijében korlátlanúl uralkodott; a' szövetséges beduintörzsökökre nézve azonban hatalma, ezeknek főnökei, főseikjei és seikjei által korlátoltatott. E' seikek az emírnek hadi illetékekkel és a' sziszta nevű adóval tartoztak, belügyeit pedig törzsöküknek, a' népvéneinek kihallgatása után saját belátások szerint kormányozták. Tisztviselők nem valának, csak az egyházi főnök' oldalán működött a' mollâhk avvagy törvénytudók' testülete.

A' mekkai serifnek méltósága szinte örökös vala, de világos és meghatározott örökösödési rend nélkül. Főhatalmának jeleül a' porta pasát küldött mindég Dsiddába, 's kadikat Mekkába, Dsiddába és Medinaba; de ezek a' közigazgatásból tökélletesen kirekesztve voltak. Vezéreket az adó' és vámjövedelmek' beszedésére a' serif szokott volt kinevezni. Jelenleg mindazáltal, mint már feljebb mondottuk, a' serifség az egyiptomi pasától függ.

Jemen' fejedelme személyében a' világi és egyházi hatalmat egyesíti és utódot fiai közül kénye szerint választhat. Igazságszolgáltatás' tekintetéből egy hét koddahból álló főtörvényszék munkálkodik oldala mellett, mellynek a' különböző kerületek' kadijai alárendelvék. Az Imamnak minisztere fokihnak neveztetik; azonkivül az Imamat egy titkos jegyző, több hadi, adóügyi, pénzveretési, jövedelmi és mecseti 's a' t. igazgató támogatja. A' kerületek helytartók által igazgattatnak, mellyeknek czíme dola, emír vagy (midőn a' helytartó magosabb születésü) váli. A' helytartók mellett egy csak az Imamtól függő ellenőr, a' Bas Katib, működik.

A' maskatei Imam (Omanban), ki szinte együtt birja a' világi és egyházi főhatalmat, a' törvényhozásban szintúgy, mint a' jemeni Imam, korlátozva van. Helytartói az egyes kerületekben Vali Kbireknek neveztetnek. Ezen Imam a' perzsa Kerman nevű tartományban Mogisztan' egy részét, úgy a' Kism és Ormuz szigeteket, és Afrikában Zanzebar szigetével az átellenben fekvő tengerpartot is birja.

2. Státusjövedelmek és hadierő. Nedsed' jövedelmeiről bizonyost nem mondhatni. A' vehhabíták' hadi ereje, a' segédcsapatokkal együtt, birodalmok' legvirágzóbb idején 200,000 emberre rúgott, 's ezek kanóczos puskákkal, dsidákkal, kardokkal és paizsokkal voltak ellátva, tevéken ültek és szigorú hadi fenyíték alatt állottak.

A' jemeni Imam' jövedelmei némellyek szerint 6 – 7 millió piasztert tesznek, Balbi szerint pedig 12 millió francot. Hadi ereje csak egy pár ezer emberből áll. Veszély' idején minden polgár köteles katonáskodni.

A' maskatei Imam' jövedelmei a' datolya-aratás' percentjeiből és portékákra rótt vámból állanak (Balbi szerint összesen 4 millió franc); ő szárazföldi katonaságon kívül hajósereget is tart (1835: 9 vitorla és 300 ágyú). Későbbi hirek szerint hajóhada, melly vérszínű lobogókkal ékesítetik, 75 vitorlából áll, egyegy hajója pedig 4—56 ágyút hord. A' jelen Imam szultan' czimével él.

V. PERZSIA vagy IRAN.

A. Föld.

1. Fekvése. K. Hossz. 62 — 80°; Éj. Szél. 26 — 39°. Határi: Éj. Ny. felől: ázsiai Oroszország, Éj. f. a' kaspi tenger; Éj.K. f. Turkesztan; K. f. Afghanisztan és Belundsisztan; DK. f. az indiai oczeán; D. f. a' perzsa golf; Ny. f. az ozmán birodalomnak ázsiai része.

2. Felosztása. Tizenegy tartomány, nevezet szerint:

1) Irak; beglerbegségei: Teheran, Izfahan, Burudsered, Hamadan, Kazvin, Szendsán.

2) Taberisztan; beglerbegségei: Demavend és Damaghan.

3) Mazenderan; beglerbegségei: Asztrabad és Mazenderan.

4) Ghilan; beglerbegségei: Best és Budbar.

5) Asszerbeidsan; kerületei: Tebris, Maragha, Germrud, Khalchal, Ardebil, Koradagh, Miskin Szerab, Khoi, Urmia.

6) Kurdisztan; kerületi: Kermansah, Konkovár, Dinever, Nehavend.

7) Khuzisztan; Ahvas és Beni Kiab, azután beglerbegségei: Suszter és Difful; Nagy- és Kislorisztan.

8) Farsz; kerületei: Ardesir, Isztachr, Kobad, Darabserd, Sapur, Lorisztan.

9) Kerman; kerületi: Kerman, Kuvasír, Tuberan, Bababeg, Velaszkherd, Nurmansír, Pureg; Kermáni sivatag; Moghisztan.

10) Kuhisztan; kerületei: Terbidsand és Tabbas.

11) Chorasszan; kerületei: Nisabur, Tersis, Dsurdsan, Tus, Meru Rud és Meru Sah Jehan.

3. Kiterjedése. Balbi szerint 21,125, Gräberg szerint pedig 21,960 negyszögmérföld. Hassel a' perzsa monarchiát annak lerovása után, mi nem régiben Oroszországhoz csatoltatott, 22,740 négyszög mérföldre teszi és szerinte az egyes tartományok' kiterjedései a' következők:

Irak	4414	□mf.
Taberisztan	327	»
Maszenderan	356	»
Ghilan	246	»
Asszerbeidsan	1431	»
Kurdisztan	610	»
Khuzisztan	1380	»
Farsz	5951	»
Kerman	3088	»
Kuhisztan	1110	»
Chorasszan	3827	»
Összesen	22,740	□mf.

4. Földje. Perzsia közepét felföld foglalja el, dombláncok, sivatagok, kavics-, agyag- és homokmezők által borított, melly felföld kelet felé folytattatik többi oldalairól pedig hegységektől környeztetik. A' földnek szomorú külseje van, hegységei terméketlen kopárok, mindenütt csak mivelés által elővarázsolt és mesterséges öntözéssel ápolt zöld térek, többnyire terjedelmes sivatagok és homoktengerek. Mindazál-

Digitized by Google

tal a' föld magában nem látszik terméketlennek lenni, csak a' viz' hiánya okozza a' növényzet' szomorú állapotját. Perzsiában csak pusztai folyóvizek és tavak találhatók. A' roppant hőség még inkább kiszárítja a' földet; a' rónaságokat hó' módjára só borítja, honnan is azok sóspusztáknak neveztetnek. A' fekete és kaspi tenger közötti tartományok hegyesek, 's ennél fogva nedves levegőjök 's így vidámabb vegetatiójok van, 's a' hegyhátakat erdőségek ékesítik.

Hegységek. Folytatása a' kurd hegyeknek Örményország' határán: Zagros, Lorisztani hegyek, Elvend baktiar hegység: Alburs a' Devavenddel, egy elszigetelt vulkanféle hegygyel, mellynek egy részét mindég hó fedi; azután a' Talisin-hegység a' 8000 lábnyi magos Abarral.

Vizek. Tengerek: a' perzsa öböl, az indiai oczeán (tulajdonképen omani tenger), a' kaspi tenger.

Tavak. Urumia avvagy Maraghia, Saheynek is nevezve, és Baktegan. A' Gökdse már nem ide, hanem orosz Örményországhoz tartozik.

Folyóvizek. *a)* A' Sat és Tigrhez folynak: Kerah, Karun. *b)* Partfolyamok: Tab, Kis, Szitarogan, Div Rud. — *c)* A' kaspi tengerbe szakadnak: Aras (a' Kur által), Masszala, Szefidrud (felső része Kizil-Ozen neve alatt ismertetik), Maszenderan, Kurkan, Tedzen (ezen utóbbi azonban némelly utazók szerint Turkesztanban a' homokban elvész). — *d)* Folyamok, mellyek tavakat étetnek vagy a' homokban elenyésznek: Band-Emir és Kuren a' Baktegan tóba sietnek; Zerderud, Surerud és Murghab a' homokban elenyésznek.

Rónaságok. Naubeddan sós pusztaság Kuhisztan és Irak között; Kermani sivatag; Khareszm sivatag; ezen utóbbinak azonban csak része az.

5. Égal. Különböző vidékeken különböző, a' fekvéshez és magossághoz képest. A' partokon melegség, sőt nyáron kiállhatlan hőség; 's e' partok az eső viz által okozott posványok 's a' tengeri gőz miatt egészségtelenek. A' partokon a' télnek csak egy kis nyoma mutatkozik. A' belső, magosabb fekvésű vidékeken már érezhetőbb a' tél, sőt itt néha havaz is, januarban pedig és februarban éjjel fagyok is járnak; a' nyár ellenben tikkasztó meleg, majus' végétől fogva november' végeig az ég rend szerint felhőtlen, a' miért sem harmat sem eső nem esik 's az éves növények junius' vége előtt kiszáradnak. Csak november és majus között esik eső és pedig gyakran. Némelly huzamokban az egész tél csak két hónapos esőzésből áll.

6. Termékek. Ásványok. Arany és ezüst, de kevés; vas, aczél, veres réz, ólom, só felesleges mennyiségben; hugyanysó, salétrom, naphtha, mumia (avvagy hegyi balzam Kermanban és Chorasszanban); márvány, porczellánföld, drága kövek kivált türkisszek.

Növények. Gabona, rizs; déli gyömölcsök, úgymint: granátalmák, czitromok, baraczkok, datolyák, pisztacziák, bor (Sirazban), dinnyék, főzelék; gyógyszeres növények, mint mákony, assa foetida, gilisztafű, czitvor, tömjén, manna, szalep, kámfor, mastix, traganth, terpetin; továbbá kender, len, pirosító buzér, sáfrány, pamut, dohány, gubacs, czukor.

Állatok. Lovak, öszvérek, szamarak, tevék, juhok (nagy része kevér farkkal), szarvas marhák, bivalok; szarvasok, dámvadak, őzek, nyulak, vad disznók, zergék; sakálok, oroszlánok, tigrisek, hyaenák, medvék (de ezek ritkák); a' legnevezetesebb állat a' vad szamár. Szarnyas állat 's vad és vízi madarak nagy bőségben. Méhek és selyembogarak (az utóbbiak az iparra nézve nagyon fontosak). A' halakbani bőséget a' lakosok nem használják; a' perzsa öbölben gyöngykagylók is találtatnak.

B. Lakosok.

1. Népesség. Ez felette bizonytalan, az adatok 7—11 millió között ingadozván. Hassel szerint az egyes tartományok' népessége a' következő:

	lélek.		lélek.
1. Irak	2,460,000	7. Khuzisztan	900,000
2. Taberisztan	130,000	8. Farsz	1,700,000
3. Maszenderan	850,000	9. Kerman	600,000
4. Ghilan	280,000	10. Kuhisztan	170,000
5. Aszerbeidsan	2,000,000	11. Chorasszan	1,700,000
6. Kurdisztan	450,000		

A' legnépesebb városok Izfahan 200,000 és Tebris 100,000 lakossal. Mondják, hogy Teheran' népessége is szaporodik télen 130,000 lélekre.

2. Származás. 1) Tadsikok, főtörzsök tulajdonképeni lakosi az országnak; 2) Parzok vagy Geberek, Irannak régi lakosi; 3) Ghilanok; 4) Örmények; 5) Zsidók; 6) Sabaeusok; 7) Ilatok (nomadok) török, lór, kurd és arab nyelvet beszélők.

3. Foglalkodás; ipar. Perzsia' lakosi a' földmivelést nagy szorgalommal és belátással űzik; ezen kívül pedig még a' gyümölcs- és bortermesztést, erdészetet, marhatenyésztés, selyemészetet és bányászatot űzik. A' perzsák rendkívül ügyesek mechanicai művességekben, különösen pedig szép sálokat és szőnyegeket készítenek kecskeszőrből és gyapjuból. Ezeken kívül még a' következő iparágakat űzik: a' festést, cserzést (finom bőrök), szövést (selyem- és pamutszövést; selyem-, arany- és ezüsttel, azután pamut- 's gyapjuval); papirosgyártást (selyempapiros); aczél-, veres réz-, arany- és ezüstművességet (szép fegyverek, kiválólag jó kardok); üvegkészítést; fazekas- és asztalos mesterséget; essentiakészítést (rózsavíz, balzamok, illatok).

Kereskedés. A' belkereskedés nem sokat nyom, 's ezt csak a' teve teszi lehetővé; az utak roszszak és nem biztosak. A' nevezetesebb kereskedési városok az ország' beljében ezek: Tebris, Kermansah, Mesed, Hamadan, Kasan, Izfahan, Siraz és Nisabur, Yezd. Élénkebb, ambár korán sem annyira, mint lehetne, a' külkereskedés, az uzbékokkal, az ozmán birodalom' azsiai részével, Arabiával és Hindusztánnal, végül europaiakkal, nevezetesen brittekkel és oroszokkal. A' hajókózást elhanyagolják a' perzsák, ámbár jeles kikötőik vannak. A' nevezetesebb tengeri kereskedési piaczok ezek: Abusaeri, Bender-Abaszi, és a' kaspi tengeren: Rest, Balfrus és Enzili. — Kivitel: selyem, gyöngyök, lovak, tevék, teve- és kecskeszőr, kecskefonál (Kämelgarn), báránybőrök, hugyanyső, naphtha, ambra, só, türkisszek, veres réz, kénkő, rizs, pirosító buzér, sáfrány, gubacsok, malozsák, mákony, datolyák, diók, mandolák, mézga, tragant, szalep, dohány, pamut, selyem- és gyapjuszövetek, rózsaolaj, réz- és aczélművek, pipaszárak. Bevitel: indigo, cochenille, kávé, czukor, rabarbara, fűszerek, bőrök, bundák, és külömbféle europai gyártmányok. A' kereskedési mérleg Perzsiának kedvez. Fraser szerint 1821-ben a' kivitel' értéke 1,225,000 font sterlingre hágott.

Pénz. Toman, aranypénz 9 pforint értékű. Ezüstpénz: Abasszi = 2 mamudi, mamudi (közel 12 kr.), chaye vagy zaije (közel 6 kr.). Különbféle apró rézpénz.

4. Rendek. Perzsiában kétféle nemesség létez, örökös (mirza) és személyes (chan). A' chanok' fiai agáknak neveztetnek. A' nemesség mindazáltal nem kiváltságokkal biró rend, 's csak a' chanoknak vagyon szabad beléptök a' sahhoz. A' nomadok között nemes családok találtatnak, mellyekből a' chanok vagy seikhek választatnak.

5. Vallás. *a)* A' mohammedana vallás és pedig a' siíták' felekezete (szeder a' főpap' neve); *b)* a' parsz vallás

Digitized by Google

(ezek tűzimádók); *c)* Örmény keresztyén; *d)* Szabaeus; *e)* Zsidó; *f)* katholika vallás (térítő-intézet Izfahanban).

6. Tudományos míveltség. A' tudományt nagyra becsülik; az ifjak vagy külön tanítóktól vagy ingyen a' mecsetekhez csatolt és szép alapítványokkal biró medresszékben nyernek oktatást. Az oktatás' tárgyai: olvasás, irás, nyelvtudomány (perzsa, török és arab nyelv), szónoklat, költészet és philosophia, melly utolsó mathesisre, orvostudományra, koránmagyarázatra (jog- és vallástan) 's végül erkölcstanra osztatik. A' történettudomány, kivált a' hazai történetek szorgosan míveltetnek; a' mathesis, kivált a' csillagászat (fajdalom, hogy az astrologia is) kedvencz tanúlmányai a' perzsáknak. Teheranban egy kőre metszett hirlap jelenik meg. Nincs nagyobb város, mellynek egy vagy több iskolája nem volna. A' leghiresebb medressze, úgyszólván Perzsia' egyeteme, Izfahanban létez, az ottani kir. mecset mellett 's benne 30 professor tanít.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Korlátlan monarchia. Az uralkodó' akaratját csak némelly szokások szabályozzák.

2. A' fejedelem. Jelenleg Mehemed, ki 1834 nagyatyjától Feth Alitól átvette a' kormányt. Címe: Sah (fő uralkodó). Alattvalói (a' tudósok, katonák, kereskedők és földmivelők) nagyon hyperbolicus czímet adnak neki. A' trón örökös, de fiai közül a' sah kénye szerint választ utódot. A' sah' fiai közönségesen helytartóságokkal bizatnak meg és ekkor nevök mellé a' mirza (királyfi vagy fejedelemfi) szót teszik. Lakhelye a' sahnak Teheran. Az udvari tisztséget teszik a' Nasszak Csibasi (udvari marsal), Isik Agasszi (főünnepélymester), Miraker (nagylovászmester), Csikkiaz basi (fővadászmester), Hakim basi (udvari orvos) és Momadsi basi (udvari astrolog).

Vitézrend. A' nap' rendje, a' megholt Feth Ali Sahtól alapítva, három fokozattal 's ehhez képest nagy, közép és kis érdempénzzel. Különös kitüntetésül kalaat azaz díszruha osztogattatik.

3. Közigazgatás. A' sah' oldalán a' divan viszi a' közigazgatást. A' divan a' következő főtisztviselőkből áll: Szadri Kazam (nagyvezér), Itimadod Devlet (külügyek' minisztere), Emiret Devlet (pénzügy' minisztere), Nizamod Devlet (belügyek' minisztere). A' külön osztályok' elnökei mesztufi-knak neveztetnek: az igazságszolgáltatás' elnöke a' Sah Szadr vagy Seikh ol Izlam (főpap), ki mellett a' vallás' pénzbeli ügyeit egy másik Szadr intézi el; alatta állanak a' Kazi-k avvagy első birák. A' tartományok korlátlan hatalmú beglerbegek által kormányoztatnak. Alárendelt közigazgatási hivatalokat képeznek a' Hakimok és Szabitok; mindenik helységben találtatik egy Kelanter (közbenjáró a' trón 's nép között), ki az adót kiveti.

4. Státusjövedelmek. Ezeknek forrásai: 1) telekadó, Malliat; 2) vagyonadó, önkéntes adomány' czíme alatt, Peiskes; 3) rendkivüli segedelem gabonában, lovakban 's a' t., Szaderat. A' koronajavak haszonbérbe vannak adva. A' nomadok csekély de meghatározott adót fizetnek. Jaubert az egyes források' jövedelmeit ekként adja elő:

Koronajavak után	5,404,500	forint.
Telekadó	3,841,000	»
Kereskedési adó	3,088,800	»
Izfahan' adója és pénzveretés . . .	5,404,500	»
Önkéntes adományok	4,633,300	»
Természetiek' értéke	7,000,000	»
Összesen körülb.	30,000,000	forint.

Fraser az összes jövedelmeket 11 — 12 millió tallérra teszi. Mindazonáltal a' mondott sommák nem annyira a' státus' jövedelmeit teszik, mint inkább a' sahéit, mert a' tartományi igazgatás' költségeit a' tartományok külön fedezik, 's csak a felesleg foly a' kir. kincstárba.

5. Hadi erő. Ez jelenleg egészben legfeljebb 100,000 emberből áll. E' között van egy ezred őrség (gholam), azután europailag betanúlt katona mintegy 20,000 ember ('s közötte lovas és teve-pattantyússág), nomad lovasság 80,000 ember. Haború' idején a' hadi erő két vagy három annyira emeltetik. Illyenkor a' katonaság nagy terhére esik azon tartományoknak, mellyeken az keresztül megyen.

VI. AFGHANISZTAN.

A. Föld.

1. Fekvés. K. Hossz. 78° — 91°; Éj. Szél. 28 — 36°. Határai: Éj. felől, Turkesztan; K. és DK. f. Hindusztan; D. f. Beludsisztan; DNy. f. és Ny. f. Iran.

2. Felosztása. Afghanisztánt a' három következő részekre oszthatni, melly részek ismét külön tartományokból állanak:

1) Tulajdonképeni Afghanisztan avvagy Kabul, mellynek tartományai jelenleg: Kabul, Leghman, Dsellalabad, Ghizni, Szivi, Kandahar, Furrah és Bamian.

2) Szisztan, védországa Afghanisztannak a' dsellalabadi avvagy dusaki szultansággal és az illun-dari beluds chánsággal.

3) Az eimakok' és hazarék' földje. Ezek többnyire nomadok és csekély összefüggésben vannak az afghánokkal.

4) Khorasszan, Herattal együtt.

3. Nagyság. A' szikhek' hódításai előtt (a' szikhek 1827 Kasmírt, Pesauert, Multan és több egyéb tartományokat ragadtak el az afghanoktól) és mielőtt az uzbekok Balkh tartományát elfoglalták, Afghanisztán 16,000 négyszög mérföldnél nagyobb volt; most azonban csak körülbelől 12,000 négyszögmérföldre terjed.

4. Földje. Nagy részint hegyes, DNy. felől nagy rónaságok. A' gazdagon öntözött völgyek nagyon termékenyek. Híres ÉjK. felől a' Kasmír völgy, melly azonban már nem tartozik Afghanisztanhoz.

Hegyek. 1) A' Hindukuh avvagy Hindukus, Afghanisztannak legmagosb hegysége, mellynek legmagosabb csúcsa a' 19,000 lábat meghaladja. 2) A' Paropamisus, egy roppant hegytömeg (hosszasága K.-töl Ny. felé 70, szélessége Éj.-tól D. felé 40 mf.). 3) A' Kuh Szoliman avvagy Salamonláncz, mellynek egy része őrökös hóval borítatik. 4) A' Gomullánez. 5) Khodseh Arman.

Sivatag. Szisztan.

Folyóvizek. Az indiai oczeánba szakad: a' Szind avvagy Indus, melly csak egy részét érinti az országnak 's határain kívül az afghanisztani Kabul (a' Logarral és Karáral) és Kurum folyókat Pesauer szikh tartományban magába fölveszi. A' Perzsia' határán levő Zareh vagy Lukh tóba folynak: a' Hilmend, ki az Urgendabot és Kasrudot fölveszi, és a' Furrahrud. Pusztai folyók: Lóra és Dehas. Tó: Lukh vagy Zarch.

5. Égal. Egészben nagy szárazság, kevés eső, ritkán felhő vagy köd. A' telek esőzésből állanak, tavaszszal új esőzés áll be. A' meleg a' magossághoz és szelek' irányához ké-

Digitized by Google

pest felette különböző. Nyár és tél, sőt nappal és éjjel között is nagy a' különbség; a' nappal' hőségét gyakran hüs de sőt hideg éjjelek váltják fel. A' rónaságokban nagy a' hőség, a' lépcsőzetes földön a' meleg mérsekelt, a' hegyek hüvesek. A' szamum csak némelly vidékeken fú 's mindég csak rövid ideig.

6. Termékek. Ásványok: Kevés arany és ezüst, ólom, dárdany, vas, kénkő, só, salétrom, timsó, márvány, alabastrom, bolus, kallóföld, festékföld, lapis lazuli és némelly drága kövek.

Növények: Különböző fanemek, vad olajfák, vad pisztacziák, vunnák megehető bogyókkal, mellyek sniknek neveztetnek; minden europai gyümölcsnemek, czitromok, granátalmák, dinnyék; bor, buza, árpa, tengeri, rizs, bacsra, dsavarri; czukornád, dohány, pamut, kender, pirosító buzér, alkenna, gyömbér, manna, mézga.

Állatok: Lovak, öszvérek, szamarak, tevék, szarvasmarhák, juhok, kecskék, vislák, macskák, elefántok, dámvadak, zergék, nyulak, vad disznók, pázok (talán bezoárok); oroszlánok, tigrisek, párduczok, medvék, számos farkasok, hyaenák, sakálok; rókák, süldisznók, tarajos sülek, macskamajmok, különböző nemei a' szárnyas állatoknak, madaraknak, kigyóknak; skorpiók, méhek és selyembogarak.

B. Lakosok.

1. Szám. Jelenleg, miután a' Szikhek avvagy Szeikhek annyi tartományt elszakasztottak, 's Balkh sem tartozik többé Afghanisztanhoz, a' népesség hihetőleg csak 6 millió lélekre emelkedik.

2. Származás. Afghanok, beludsok, hazarék, tadsikok, hinduk, turkmanok, arabok (ezek csak kevés számmal (vannak), örmények és zsidók.

Az afghanok közé számítatnak: a' durának, baraicsok, terinek, gildsek, vardaiak, kakok, nasszok, berduranok, turiak, dsadsok, damanok, sirick, szmarok, vezérek, dsudrok és damtaiak.

3. Ipar. Földmivelés és marhatenyésztés, részben bányászat is. Némelly gyárakban selyem-, pamut- és gyapjukelmék, késmivesmunkák és fegyverek készítetnek.

Kereskedést a' lakosok Irannal, Turkesztannal (honnét Bukharán keresztül számos orosz kelme és gyártmány vitetik Afghanisztanba), Kasgarral és Hindusztannal (honnét angol gyártmányok vitetnek be) üznek. Miután ujabb időben az Indusoni kereskedés megindúlt, India és Afghanisztan között élénk csere foly. Afghanisztan úgy látszik több belföldi portékát visz ki, mintsem külföldről veszen. Kivitel: lovak, különbféle kelmék, dohány, fris és aszu gyümölcs, berati szőnyegek. Bevitel: elefántcsont, bambus, indigo, szantálfa, czukor, ón, korallok, mindenféle gyógyszerek, fűszerek, bőrök, cochenille, thea, boreczet, sajt 's a' t. Főkereskedési városok: Kabul, Kandahar és Herat.

4. Rendek. Uralkodó az afghan nemzet, mellynél kasztakülönbség nélkül mindenki mind saját törzsökénél, mind az udvarnál és státusnál egyenlőn akár mellyik hivatalra képes. Egyedüli ajánlásúl szolgál az öregség, és pedig nem annyira a' személyes öregség mint a' törzsök' régisége! Mind a' mellett ez sem tulajdonképeni nemesség. De ezen egyenlőség mellett rabság is létez.

5. Vallás. Afghanisztanban az Izlam uralkodó; a' turiak siítak, a' többiek nagyobb részint szunniták. Külön felekezetet képeznek az ábrándos szófik vagy szúfik. Azonkivül találtatnak brahmánok, parszok, örmények és zsidók.

6. Tudományos müveltség. Erre nézve hasonló intézetek állnak fen mint Perzsiában, csakhogy kevesebb sikerrel. Főbb iskolák Heratban 's egyéb nagyobb városokban léteznek.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Korlátolt monarchia. A' trón örökös. A' fejedelem' czíme: Sah Devri Devran.

2. Közigazgatás. Főbb tisztviselők: Vezir Azem (nagy vezér), Munsi basa (titoknok), Hirkarra basa (kiadó), Nazakdsi basi (főmarsal) és Szabl basi (elkobzások' felügyelője). Az egyes tartományokat hakimok kormányozzák. A' korán általános törvényül szolgál, melly mellett a' szokás is bir törvényes erővel.

3. Státusjövedelmek. Ezeknek főforrásai: a' földadó, városok' adója, koronajószágok, birságok és elkobzások; 's ezek összesen 10 millió forintot szoktak volt adni.

4. Hadi erő. Ez azelőtt 200,000—250,000 emberből állott. A' fővezérek szirdárok' nevét viselték.

VII. BELUDSISZTAN.

A. Föld.

1. Fekvés. A' keleti hossz. 75 — 89° és az éjsz. szél. 23 — 31° között. Határai: Éj. Afghanisztan, Éjk. f. a' szeikhek' tartományai; K. és DK. f. Hindusztan, D. f. indiai oczeán, Ny. f. Iran.

2. Felosztás. Beludsisztan a' következő részekből áll:

1) A' beludsok' országából;
2) Szind országából.

A' beludsok' országa ismét 6 főtartományra oszlik: Szaravan, Mekran, Lusz, Kucs-Gundava, Ihalawan, Kuhisztan.

3. Nagyság. 9500 négyszög mérföld, mellyből a' beludsok' birodalmára körülbelől 6600 négyszög mérföld 's a' többi Szindre esik.

4. Földje. Számtalan K.ről Ny. felé vonúló hegység, mellyek azonban meglehetős partszélt hagynak. Bunpur sivatagát az ország' belében sziklák környezik. A' felföldön nagy szárazság, mint Iranban; 's itt a' föld csak olly helyeken mivelhető, mellyek öntözhetők. A' partszél hasonló tulajdonságú csakhogy melegebb. Kuhisztan' földje részint kopár részint agyagos; Kucs-Gundava és Szind földje kitünőleg termékeny. Beludsisztannak majdnem egészen önálló hegyrendszerét a' Brahuhegység képezi, 's ennek legmagosabb csúcsai hihetőleg Khelat' vidékén tornyosodnak. Az egyetlen tulajdonképeni folyóviz a' Szind, melly a' tengerbe szakad; partfolyamok: Hub, Puralli, Muklu, Bhuzul, Szuduk, Duszt, Nugor, Szirru, Bunt, Szudsi; pusztai folyók: Nari, Kanhi, Kaszkin; valamennyi csekély vizzel bir és nyárban kiszárad.

5. Égal. Némelly tartományokban (Szaravan, Ihalavan) négy rendes évszak 's kemény 4 hónapig tartó telek; másokban (Mekran, Lusz, Kuhisztan) két nedves 's esős, egy meleg és egy hideg évszak; Kucs-Gundavában nyomasztó hőség; Szindben indiai égal és szintúgy mint Mekranban felette egészségtelen; gyakori szembetegségek, 's nem ritkán pestisféle ragályos járványok.

6. Termékek. Arany, ezüst, ólom, vas, veres réz, ón, timsó, salétrom, húgyanysó, savak, kénkő, márvány; lazurkövek, gabonanemek, hüvelyes vetemények, nemes gyümölcs, buzér, indigo, czukor, pamut, édes gyökér, opopanax (a' mézganövények' egyik neme), kevés erdei fa, több

Digitized by Google

terpetinfák; tevék, lovak, ösvérek, szamarak, szarvasmarhák, juhok, kecskék, kutyák, macskák; tyúkok, galambok; számos négylábú vadállat és madár; méhek, selyembogarak.

B. Lakosok.

A' lakosok, kiknek összes száma mintegy 3 milliót tesz, beludsok (Nharrus, Rind, Mugsies); brahuk, devarok, azután hinduk és mekraniak. Beludsisztan' éjszaki vidékein nomadok kalandoznak, kik állattenyésztéssel foglalkodnak; Szind és Kucs-Gundava kirekesztőleg földmivelő tartományok. A' bányászat, mennyiben érczeket keres, nem nagy fontosságú; de annál több só ásatik ki. A' halászatot a' lakosok csak a' tenger' partján üzik. Az éjszaki vidékeken a' műipar ismeretlen 's mesteremberek csupán városokban találhatók; Szindben azonban hindu műszorgalom tapasztalható, 's itt selyem- és pamutgyárakon kívül festő-, cserző- és fazekasmühelyek 's a' t. nem ritkaságok. A' lakosok kivisznek: rizset, pamutot, selymet, olajat, indigót, kalit (hamuzsirt), datolyákot, gyapjút, salétromot, sót, bőröket, boraxot, húgyanysót, opopanaxot, lazurt, aranyat, kalikót 's egyéb pamutszöveteket, nemezt, buzért, bezoart. Behisznek ellenben lovakat, bőrt, sálokat, szőnyegeket, drága köveket, mézgát, vasat, ónt, aczélt, ólmot, veres rezet, elefántcsontot, czukrot, theát, fűszereket, posztót, üveget, porczellánt, rózsavizet, dohányt, kávét és kardokat. Főkikötő: Kuracse, a' fő kereskedési város az ország' beljében: Tattah. Kedvezőleg hat a' kereskedés' kifejlésére a' brittek által megkisértett Indusoni hajókózás. E' hajózás az Indus' torkolatitól fogva a' Szutleds' beleszakadásaig Mithunkot városánál és még ezen túl is a' Szutledsen föl felé, valameddig hajózható e' folyó, a' keletindiai társaság' kirekesztő igazgatása alatt áll; a' parti tartományoknak tilos ebbe avatkozni, a' miért is a' partvámoknak egy részét kapják, egy egy hajó partvám' fejében 570 rupiát fizetvén. — A' beludsok és brahuk törzsökökre 's ezek ismét khaibokra szakadnak. Mindenik törzsöknek saját választott fejedelme (Szirdar) van; a' khaibokat a' nép' vénei kormányozzák. A' szirdárok a' khelati chánt ismerik közös fejedelmöknek; kinek hatalmában áll: háborút indítani, általános erővel biró szerződéseket kötni, 's a' törzsökök határvillongásit, mint a' föld' ura, elintézni; 's őt főbirónak is szokták tekinteni. A' szirdárok törzsökeikkel hadi szolgálatra kötelezteknek. A' chan' méltósága örökös 's jövedelmei 350,000 rupiára mennek. A' hadi erő, midőn valamennyi vazall fegyverhez fog, 150,000 emberre tétetik. Szindnek hasonlatlan kormánya van. A' főhatalmat t. i. három umir gyakorolja, a' trón-részesek öregebbike elnökösködik és Hakim czimével él. Az umirok' méltósága illetékes családjaikban atyáról fiúra szál. Ezen umirok a' közjövedelmet, mintegy 8 millió pforintot, egymás között elosztják, sőt nekik közös miniszterek 's tanácsosaik is vannak. Ujabb időkben mindazáltal ebben annyiban változás történt, hogy csak egy umir viszi a' kormányt, miután a' másik meghalt 's a' harmadik gyöngesége miatt a' közügyek' kezelése alól fölmentetett; de e' harmadik mind a' mellet részesül a' közjövedelmekben. A' hadi erő 36,000 fő, többnyire szabályozatlan lovasságból áll.

C. KELET-ÁZSIA.

VIII. CHINA.

a) A' tulajdonképeni chinai birodalom.

A. Föld.

1. Fekvés. K. Hossz. 115—141° 50′; Éj. Szél. 20° 9′ — 41° 20′. Határai: Éj. f. Mogolország, mellytől az ismeretes chinai fal választja el; ÉjK. f. Mandsurság; K. f. a' nagy oczeán; D. f. a' chinai tenger; DNy. f. Hátsó-India; Ny. f. Tibet.

2. Kiterjedés. Hihetőleg 61,000 négyszög mérföld. Az összes védországok' kiterjedése 162,800 négyszög mérföld. Gutzlaff szerint tulajdonképeni China 81,125, a' védországok pedig 107,025 négyszög mérföldre terjednek, 's így az összes birodalom' kiterjedése 188,150 négyszög mérföld volna.

3. Földje. A' nagy oczeánnal emelkedni kezd a' föld közép Ázsia' magos hegységeiig. Tibet' hegytömegeinél, név szerint a' Kuen-Lunnál származnak azon magos hegyláncok, mellyek China' délnyugoti részét a' világ legmagosabb felföldjeinek egyikévé teszik. Ide tartozik kivált a' Yun-ling láncz, melly mintegy központja azon hegységeknek, mellyek Chinán keresztül vonúlnak, és mellyeknek havas csúcsai Tibet felől a' határt képzik. A' Yun-linggel egyesül a' Pe-ling láncz is, melly Sen-szi tartományt déli részében bekeriti. Egy harmadik hegyláncz, a' Nan-ling, a' Yun-lingnak legvégén kezdődik. A' chinaiak országokban 2000 hegyet számlálnak és 1472 tavat és folyóvizet. A' természet gazdagon látá el ez országot vizekkel, 's a' mesterség e' természet' adományát, művészeti öntözés által még becsesebbé tette.

Tengerek. A' két főtengeren kívül még a' sárga tenger, Hoang-Hay; a' formosai út és a' tunkini öböl.

Tavak. Thun-thing, Chinának legnagyobb tava, kerülete 40 mf., és a' Fu-Yang, mellynek kerülete 20 mf.

Főfolyók. Hoang-Ho (sárga folyam), Yan-cze-Kiang (kék folyam), Si-Kiang (Ou-Kiang), Ya-Tong-Kiang, Pe-Kiang, Kang-Kiang, Hon-Kiang, Yuen-Kiang, Pay-Ho, Hoei-Ho, Hia-Kiang, Lo-Kiang. Ezeken kivél még számos másod rangú folyam létez.

Csatornák. Nagy számmal; a' legnagyobb a' császárcsatorna, Yun-Liang, 250 mérföldnyi hosszú.

4. Felosztása. Tizennyolcz helytartóság.

a) Parti helytartóságok: Csi-li, San-tung, Kiang-szu, Cse-Kiang, Fu-Kian, Kuang-Tung.

b) Nyugoti helytartóságok: Kan-szu, Sen-szi, Szü-csuan, Yun-nan.

c) Belső helytartóságok: San-szi, Ho-nan, Nyan-Hoei, Hupe, Hu-nan, Kiang-szi, Kuei-cseu, Kuang-szi.

5. Égal. Az ország' éjszaki részein, ámbár azok Olaszországgal ugyanazon szélességi fokok alatt fekszenek, a' téli hideg 10° R. 0 alatt. Az éjszaki és éjszaknyugoti hegyekről hideg szelek gördülnek le. Sőt a' déli hegyeken is hűvös a' levegő; de itt a' nyári hőség is erős, melly a forró égal' növényit megérleli. Némelly nedves vidékek' kivételével a' levegő egészséges; a' nagyobb tavakon a' sok köd az ott tartózkodást kellemetlenné de sőt ártalmassá is teszi.

Digitized by Google

c. Termékek. Ásványok. Arany, ezüst (az ezüstbányák' mivelését a' kormány akadályoztatja), vas, ólom, ón, veres réz, fejér réz (Pe-tong), horgany, kéneső; többféle drága kövek, jaszpis, márvány, lazurkő, a' híres Yu avvagy vesekő, kristály, rubinok; só, timsó, gáliczkő, salétrom, kőszén, jeles porczellánföld; hegyolaj, sóskutak, ásványos vizek, meleg vízforrások éghető légnemek' kigőzölgésével.

Növények. Thea (chinai nyelven csa, mint élelemszer és kereskedési czikk egyiránt fontos), rizs, különbféle gabona nemek, hüvelyes vetemények, a' legkülönbfélébb gyümölcsök, mások közt figék, mandolák, licsi-diók, narancsok, banánok, szőlők, baraczkok, ananászok; olajbogyók, olajretkek (camelia, mellynek magvából olajt sajtolnok), mázfák, faggyúfák, szappanfák; ginzeng, rabarbara, chinagyökér, kámfor; héjfa, galgant; indigo; czukor, gubacs, pamut, bambusznád (mint építőszer 's ezer egyéb tárgynál használva).

Állatok. Sertések, szamarak, kutyák (husát eszik a' chinaiak), (kevés és rossz) lovak, tevék, szarvasmarhák, juhok, mosuszállatok, vad szamarak, argalik, vadkecskék, zergék, búgóökrök, törpeszarvasok; fáczának, réczék, (számos) vízi madarak; medvék, hiúzok, farkasok, tigrisek; délszakon majmok, elefántok, szarvorrúak; selyembogarak. A' sáskák gyakori de kelletlen vendégek.

B. Lakosok.

1. Szám. Gräberg szerint 150 mill.; a' császári földleirás' 1790-diki új kiadása szerint (a' védországok nélkül) 143 milliónál, egy 1815-diki népszámítás szerint 361 milliónál több. Balbi az összes chinai birodalomra 170 milliót, de kétségkívül keletén kevesebbet számít. Az összes védországok' népessége körülbelől 32 millió lélek (némellyek szerint csak 12 millió); melly adatok azonban nem biztosak. Jelenleg, mint állítják, a' chinai birodalom' népessége, védországgalval együtt, a' 400 millió roppant számát már elérte.

Nagyobb városok.

	lélek.		lélek.
Peking	1,500,000	Hoang-cseu	500,000
Han-cseu	1,100,000	Nan-csan	300,000
Nanking	800,000	Ton-kiang	200,000
Kang-cseu (Kanton)	800,000	Yang-cseu	200,000
Vu-csang	600,000	Kian-cseu	200,000
Szu-cseu	500,000		

A' legnagyobb városok Balbi szerint.

	lélek.		lélek.
Peking	1,300,000	Szingan	300,000
Hang-cseu	700,000	Khai-fung	300,000
Szu-cseu	600,000	Nan-csiang	300,000
Nanking	500,000	Huang-cseu	200,000
Kanton	500,000	Vö-cseu	200,000
Vu-csiang	400,000		

2. Származás. *a)* Chinaiak, valamennyi tartományban elterjedett főnemzet, hihetőleg a' mogol fő törzsökkel rokon ősnemzet, mellynek nyelve számos egytagú szókból áll, irása pedig 80,000 egymástól különböző jegyből áll (tárgyirás — csak részben hangirás). A' chinai gyáva, ravasz, csalárd, önző, de a' társalgásban udvarias, finom tapintatú 's a' túlzásig ünnepélyes; ő megvetője a' külföldinek 's büszke országára 's nemzetére.

b) Mandsuk, China' hóditói, melly nemzethez a' mostan uralkodó dynastia is tartozik.

c) Szifánok, hihetőleg a' mogoloktól eredő nomad nemzet, melly fekete és sárga szifánokra oszlik.

d) Lolok, pásztornemzet Yun-nan tartomány' hegységeiben, külön nyelvvel.

e) Miao-Sé vagy Sang-Miao-Sé, szinte pásztornemzet Kuei-cseu tartomány' déli hegységeiben.

f) Zsidók Ho-nanban.

3. Foglalkodás; ipar. *a)* Földmivelés' minden ágai, az uralkodó' példája által szentesítve. *b)* Bányászat, de csak nemtelen érczekre. *c)* Halászat és pedig nagy kiterjedésben űzve mind élelem miatt mind pedig kereskedés végett. *d)* Marhatenyésztés, de csekély sikerrel. *e)* Mindenféle mesterségek bámulatra méltó egyszerűségű szerszámokkal; de czéhkényszeritésnek alávetve.

A' gyártásban a' chinai a' földnek valamennyi lakóit megelőzte, 's ebben ő rendkivül ügyes. Legkitünőbb gyártmányai közé tartoznak: *a)* a' porczellán, melly különösen erős és könnyű; *b)* mindenféle selyem- és pamutkelmék; *c)* érczművek, mázas portékák, elefántcsontból és békateknőből készült holmik; *d)* roppant nagyságú papiros selyemből, pamutból és bambuszbélből; *e)* szaruból készített nagyon jeles művek; *f)* finom tusfesték; *g)* csinos folyamhajók.

A' belkereskedés felette élénk és nagy fontosságú 's ezt jeles utak egyik kerületből a' másikba, úgy a' hajózható folyóvizek és csatornák, kivált pedig a' császárcsatorna nagyon elősegitik. A' városokban, sőt a' nagyobb falukban is szüntelen vásárok tartatnak. A' portéka szállításra külön teherhordók (kulik) vannak, egyébiránt szállításra tevéket is használnak. A' többi ázsiai országokkal nem olly nagy kereskedést üznek, mert a' chinai a' hajózáshoz és hajóépitéshez nem igen ért. A' chinai kereskedő csak Japant, Javát 's a' többi nagyobb Sunda-szigeteket, továbbá Szingaport, Kochinchinát, Malakkát, Sziamot, a' Philippinákat és a' Molukkokat szokta meglátogatni. Ő Japanba visz: rabarbarát, ginsenget, chinagyökeret, terpetint, finom fanemeket, bőrt, posztót, czukrot és selymet, mellyekért becserél veres rezet, mázas árukat, kardvasakat, gyöngyöket és aranyat. Manillába és Bataviába visznek Chinából selyemszöveteket, porczellánt, theát és gyógyszereket és innen Chinába bevitetnek: piaszterek, madárfészkek, gyöngyök, festőfanemek, ezüst, kalin (ón' és ólom' vegyitéke), fűszerek, trepang és europai posztók; Kochinchina vásznat és selyemkelméket kap, arany, areka és fahéjért; 's Malakkából valamint Sziamból a' chinai pórtékáiért kámfort, elefántfogakat, szarvorrú csontokat, czápaszárnyakat, fecskefészkeket és kalint visz be. Újhollandba is utaznak a' chinaiak, hogy onnét trepangokat azaz holothuriákat, a' nyálas állatok' egy gazdagok' asztalain nagyra becsült nemét vigyék hazájokba. Évenként mintegy 355 dsonka, 100,000 tonnányi terhet vivő látogatja meg a' külföldi kikötőket. A' külkereskedés' összes értéke körülbelől 90 millió dollárra rúghat. A' Szingapurrali kereskedést magát becsülik évi 16 mill. piaszterre. A' parthajózás felette fontos. 1831-ben csak Kantonba és Makkaoba 846 dsonka érkezett. Sang-haiban, Kiangszu' leghiresebb kikötőjében és kereskedési piaczában, mint állítják, hetenként 700 dsonka szokott megérkezni. Az oroszokkal és mogolokkal karavankereskedés üzetik. Az orosz kereskedés Maimacsinon megy keresztül és 1835-ben 7 mill. rubelnél többre rúgott. Sőt maga a' thea' értéke, melly Chinából Oroszországba vitetik, majd 7 mill. rubelt tesz. A' többi europai nemzetek között a' brittek űznek legnagyobb kereskedést Chinával. A' brittek' be- és kivitelét 1833—1834 között 43,450,000 spanyol piaszterre becsülték 's e' sommának $^2/_3$ része az India és China, a' hátralevő $^1/_3$ rész pedig az Angolországból folytatott kereskedést illette. Fő beviteli czikkeik a' britteknek: mákony, pamut, mellyet Chinában nem elegendő mennyiségben termesztenek, salétrom és rizs. A' németalföldiek' kereskedése Chinával 1829—1830 be- 's kivitelben 8 millió dollárt tett. Fontos ezeken kivül az éjszakamerikaiak' kereskedése is Chinával, úgy annyira, hogy 1830—1831 az éjszakamerikai szövetséges státusokba kivitt árúk'

Digitized by Google

értékét némellyek 4 millió piaszterre becsülték. Főkikötő az idegenek számára: Kanton. — Kivitel: thea (évenként körülbelől 90 mill. font, mellyből 48 mill. Angliába és 18 mill. Éjszakamerikába vitetik), selyem, selyem- és pamutszövetek, kiváltkép sok nankin; pamut, porczellán, mázművek, tusfesték, mosusz, rabarbara, papirvirágok, timsó, borax, veres réz, horgany, kéneső, czukor, gyömbér, szantálfa, indigo, kámfor, rizs, mindenféle művek béknateknőből és elefántcsontból 's a' t. — Bevitel: europai gyártmányok, kivált posztók és gyapjuszövetek, bundák, ón, ólom, bors, fegyverek, órák, üvegárúk 's a' t. Mákonynyal az angolok azelőtt nagyszerű dugárkodást űztek (az évi bevitel Indiából 1833—1834 között 14 millió piaszterre becsültetett), mi az alig bevégzett angol-chinai háború egyik főoka volt.

Pénz. China csak rézből vert pénzeket, Caches vagy Liz. E' rézpénzek' közepén lyuk van, 's értékök olly csekély, hogy jelenleg egy uncia (két lat) ezüstért 1530 darabot adnak. Ezüsttel csak 1—50 unciányi rudakban élnek, 's e' rudak adásvevés' alkalmával mindég megmérlegeztetnek, a' 10 unciányi rudak a' legközönségesebbek. A' kereskedők taelek vagy lyangok szerint számolnak; három tael ezüst = 1 font sterling (= 10 pfor.). A' chinaiak ollókat hordanak magoknál az ezüst rudacskák' és darabok' elaprítására.

4. Rendek. Csak a' császári család 's Konfu-cze nemzetsége birnak örökös nemességgel. A' többi chinaiakat csak hivatal és érdem ruház fel személyes nemességgel. A' birodalomnak polgári- és katonai tisztviselői quoangok-nak 's az europaiaktól mandarinoknak neveztetnek. A' mandarinok 14 fokakra osztályoztatnak. — A' többi nép hat osztályra osztatik: katonákra, tudósokra, papokra, földmívelőkre, mesteremberekre és kereskedőkre. Chinában nagyon néznek az ember' rangjára 's méltóságára; minden magosabb álló szolgailag tiszteltetik az alacsonabb rangúaktól; 's e' tisztelkedéseket külön törvények szabályozzák.

5. Vallás. 1) Kon-fu-cze' vallása, mint státusvallás, mellyhez a' tudósok tartoznak. A' státustisztviselők hivatalos eljárásaikban pontosan követik 's patriarchai főnöke a' császár maga. 2) Lao' vallása, mellynek számos hívei Lao-czéknek neveztetnek. 3) Fo' hite (Buddhismus), mellyet a' nép' legnagyobb része 's saját személyére nézve (mint mandsu) a' császár mega is vall. Egyébiránt zsidók és mohammedanusok is találtatnak. A' keresztyén vallást térítők terjesztették. Jelenleg Chinában a' keresztyének' számát 300,000-re teszik.

6. Tudományos míveltség. A' tudományokban a' chinai valamennyi ázsiait megelőzte 's vele csak a' japánit hasonlíthatni össze, sőt ezen utóbbi talán még előbb való a' chinainál. A' chinaiak már a' legrégiebb időkben érték el a' tudományos képzettség' azon fokát, mellyen 2000 év óta vesztegelnek, ha veszteglés ez és nem inkább nevezetes hátrálás. Chinának nyomtató műhelyei vannak fatáblákkal; roppant könyvgyűjteményei, számos tudósai és irói, 's mindenek felett gazdag literatura, melly némelly ágaiban az emberi tudásnak nagyon figyelemre méltó. A' tanító-intézetek nép-, kerületi és helytartósági oskolákból állanak. Népiskolák minden városban találtatnak, 's ezekben a' gyermekek elemi oktatást nyernek. Mihelyt e' gyermekek, előleges vizsgálat után, tanúló rangjában részesülnek, azonnal a' kerületi oskolákba szoktak lépni, melly kerületi oskolák ismét vagy tartományi, vagy szoros értelemben vett kerületi vagy végtére vidéki tanító-intézetek. A' helytartósági oskolák a' helytartósági székvárosokban léteznek 's illyen oskola a' kormány' költségein mindenik helytartóságban találtatik, 's ezeken kívül magányosoktól alapítottak is vannak nem kevés számmal. E' tanító-intézetekhez járúlnak még a' paedagogiai intézet, melly iskolatanítókat képez és a' csillagászati intézet, melly főkép mathematicai tudományokkal foglalkodik és a' naptárakat szerkeszti, végűl a' chinai tudós társaság avvagy tudós collegium, melly az europai academiákhoz hasonlít (csakhogy főfoglalatossága real szótárakat készíteni — mellyekbe új eszmét fölvenni tilos!). A' chinaiaknak legnevezetesebb classicus munkái a' kingek, és pedig ragjok szerint: *a)* Yking, melly egészen magyarázhatlan; *b)* Suking vagy Sangsu, évkönyvek', azután erkölcsi és kormányzási tanítások' gyűjteménye; *c)* Csiking, költemények' gyűjteménye; *d)* Likih, erkölcsi kötelességeket, szokásokat és vallásos szertartásokat tárgyazó; *e)* Csungcsu, historiai könyv 's a' t. Évenként többrendű naptárakat szerkesztet a' kormány a' csillagászati collegium által. A' tudományoknak állapota az europai tudományossághoz képest nem igen örvendetes; az orvostudomány szilárd alap nélkül való; a' csillagászat jóslattá aljasúlt; a' számvetés és a' mathematicai tudományok még csak az elemeknél vannak; a' földleirás csak a' hont 's némileg az ezzel határos országokat tárgyalja. A' művészetek' gyakorlata, az egy kertészet' kivételével, izlés nélkül szükölködik. Az építészet mindazáltal nemes műveket állított elő.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma és közigazgatás. Minden hatalom egy korlátlan császár' kezében központosúl, ki magát világuralkodónak, mennyek' fiának, sőt — kivált manifestumokban — a' mennyei birodalom' fejdelmének czímezi. Őt a' nép atyjaúl tiszteli, sőt „magasztos atya“ névvel szólítja meg. A' trón (jelenleg a' Csing nevű mandsu családban) örökös, mindazonáltal a' császár választ fiai között utódot. A' közigazgatásnak legfőbb organuma a' miniszterium vagy cabinet, 4 rendes miniszterekből 's 2 ülnökből álló, kik a' császári parancsokat szerkesztik. Rendkivüli fontosságú tárgyaknál nagy miniszteriumtanács tartatik 's ehhez a' 6 nagy törvényszék' elnökei is szoktak meghivatni. Ujabb időkben a' császárok titkos tanácsot létegítettek, melly Kiung-kicsu nevezet alatt a' tartományok' fő tisztviselőiből, a' 6 collegium' szintannyi elnökiből, 8 dandárú tábornokokból és minden rangú és rendű császári kegyenczekből áll. Ez a' titkos tanács a' leghatalmasabb országló collegium Chinában. A' közigazgatásnak egyes ágai birodalmi törvényszékek avvagy miniszteriumok által tárgyaltatnak. Hopu a' financziak', Pingpu a' hadiügyek', Hingpu az igazságszolgáltatás', Kongpu a' rendőrség', Lipu az ünnepélyek' és külügyek' és Lejpu a' tisztviselőkrei felvigyázat és kegyelemtárgyak' számára. A' helytartóságok tartományokra, igazgatási biztosságokra és végűl igazgatási kerületekre osztatnak. Az igazgató biztosságok külön részeket képeznek, mellyek kamraiszékek alatt állván kerületekre fel nem osztatnak. Igazgatási biztosságoknak és kerületeknek azon neveztetnek, mellyek igazgatás' dolgában közvetlenül a' helytartósági chef alatt vannak. A' többi biztosságok és kerületek olly részeknek tekintetnek, mellyek tartományi chefektől függnek. A' helytartóságok fő- (ezeket az europaiak királyi czímmel ruházzák fel) és helytartók által kormányoztatnak és pedig kamrai székek' segítségével. A' kamraiszékek hatalmukat a' tartományi igazgatások 's ezek ismét a' kerületi, közvetve a' nép' fölött álló igazgatások által gyakorolják. A' katonai parancsnokok külön igazgatják a' reájok bizott városokat és várakat az ezekkel összekapcsolt vidékekkel és lakosokkal. A' miniszter szintúgy retteg a' bambuszpálczától mint a' legalsóbb a' nép közül.

2. Státusjövedelmek. Ezek közvetlen és közvetett adóból állanak. Közvetlen adó' fejében, Gutzlaff szerint, a' 7,875,149 king (16 hold) adó alá eső föld 53,730,218 uncia ezüstöt, természetiekben pedig 38,234,138 vékát (sik), 57,351,207 uncia ezüstöt érőt, 's igy összesen 110,081,425 unciát fizet. A' természetbeni adót mindazáltal nem lehet egé-

Digitized by Google

szen a' státusjövedelmek' rovatába sorozni, mivelhogy annak egy részét a' kormány éhség' esetére 's vetésre félre teszi. A' közvetett adó' nemei között a' legfontosabb a' sóbeli, körülbelől 7,486,000 uncia ezüst. Gutzlaff szerint az összes státusjövedelmeket nem lehet 100 millió uncia ezüstnél (300 mill. pfnál) többre tenni. Balbi 980 millió francra számítja.

3. Hadierő. Gyáva, ívekkel, kardokkal, lándzsákkal, paizsakkal 's nem a' legjobb lőfegyverekkel ellátott katonaság. A' pattantyússág nem ért mesterségéhez. Rienzi szerint, ki nagyobb részét Chinának beutazta, 's e' mennyei birodalomban húzamosabb ideig tartózkodott, a' katonai erő összesen 1,291,640 főből áll, melly sereg ekkép osztatik fel:

300,108 fő szabályos gyalogság,
400,000 » szabálytalan gyalogság,
227,000 » szabályos lovasság,
273,000 » szabálytalan lovasság,
17,000 » pattantyússág,
30,000 fő málhacsapat a' szab. katonaság mellett,
6,892 » szabályos katonaság' tisztjei,
5,201 » szabálytalan katonaság' tisztjei,
32,000 » tengeri katonaság.

A' legújabb, Hyakinth által a' csász. orosz tudományos academiával közlött adatok szerint a' chinai hadisereg 2 osztályra szakad: az első osztályhoz tartoznak a' mandsuk, mogolok és a' Mandsurságból Chinába jött chinaiak (zászlós sereg), kik a' birodalom legfontosabb piaczin és helyeiben tanyáznak, és kiknek száma 266,000 főre emelkedik; a' második osztályt képezik a' benszülött chinaiak' csapatai (a' zöld zászló' serege), mintegy 666,300 fő; összesen tehát 932,300 fő. Ide járúl még a' szabálytalan mogol lovasság, 274,000 főből álló; azután Tibet' és Kis-Bucharia' szabályos és szabálytalan seregei. A' chinai tengeri erő 1753 dsonkából áll (717 a' tengeren, a' többi folyóvizeken tartózkodik), legtöbbje ezeknek 6—8 ágyút visz, 20-nál azonban többet egyik sem hord. A' hajólegénység 60—80,000 főből áll.

b) Chinának alávetett országok.

1. Tibet és Butan.

A. Föld.

1. Fekvés és nagyság. K. Hossz. 91—119°; Szél. 26—38°. Fekszik Bucharia, China, Elő- és Hátsó-India között. Kiterjedése 27,000 négyszög mérföld.

2. Földje. Felföld 7—8000 lábnyiig magosúló, számos a' hóvonalt meghaladó hegycsúcsokkal. Éjszaki határán a' Kuen-Lun vagy Kul'kun, éjszaknyugoti szélén pedig a' Thsung-Ling (veres hagyma) hegységek terjednek el. Déli határát a' roppant Himalaya-hegység képezi a' 25,400 lábnyi magos Dhavalagiri és a' 24,000 l. m. Javahirral. Beljében a' Karakorum, Padisah, Caylas, Hor, Dzang, Kentaisse 's a' t. hegységek találtatnak. A' tibeti felföldnek két lejtősége vagyon, éjszaki részén egy, éjszaknyugot felé és déli részén egy, délkelet felé.

Folyóvizek. Indus, Brahmaputra, Iravaddi avvagy Dzangbo-Csu, Lu-Kiang, Mai-Kaung (Menam-Kom), Yancze-kiang, Cziczirkana.

Tavak. Yamrud-yumdzo (az abroszokon Palte vagy Jandrónak nevezve); Namczo avvagy Tengri-Noor (hibásan Terkirinek nevezve), a' tibeti tavak' legnagyobbika. Ezen kívül számos apróbb sóstó találtatik.

3. Felosztás. Két főrész:

a) Tulajdonképeni Tibet, mellynek részei:
- α) Ui, hol a' tibeti kormány székel; fekvése az ország' beljében.
- β) Czang, Uitól Ny. f.
- γ) K'ham, Uitól K. f.
- δ) Ngari, az ország' éjszaknyugoti részén, melly több a' Dalai-Lamának adózó apró státusokat (e' között van Ladak avvagy Kis-Tibet és a' csak az imént az első europaitól látogatott Baltisztan, Iszkardoh városával) foglal magában.

b) Butan vagy Bhotan; részei:
- α) A' Deb-Radja országa.
- β) Bizni fejedelemség.

4. Égalj. Éjszakon zordon, száraz; holnapokig felhőtlen ég; erős szelek. Délszakon valamivel kellemesebb.

5. Termékek. Állatok: bivalok lófarkokkal, röfögő ökrök (yak), mellyek a' Himalaya' havasain vadon élnek, 's megszelidítve a' tibetiek' leghasznosabb háziállatává válnak, kasmir- és tibeti kecskék a' legfinomabb gyapjúval, szarvasmarhák, sertések, juhok, mindenféle bundásvadak, mosuszállatok, házi és vad lovak. Némellyek szerint az egyszarú is találtatik Tibetben. — Növények: rizs, buza, árpa, gyümölcs, rabarbara, gilisztafű, europai fanemek. — Ásványok: vas, ólom, veres réz, arany, ezüst, kéneső, só, tinkal (veres borax), timsó, drága kövek, hegyi kristály.

B. Lakosok.

1. Származás és foglalatosság. A' tibetiek a' mogol főtörzsökhez tartoznak, ők erős alkatúak és szebb testalkattal birnak mint a' chinaiak. Főfoglalatosságaik: a' földmivelés és az állattenyésztés. Ezeken kívül gyümölcstenyésztést, halászatot és bányászatot űznek. A' mesteremberek 's gyárosok nem hiányzanak, sőt ezek mindenféle műveket készítenek érczből és érczvegyületekből, nevezet szerint pedig mindenféle fegyvereket. Nem hiányzanak továbbá a' posztógyárak, papirosgyárak 's könyvnyomtató műhelyek. A' lakosok lőport is csinálnak.

2. Népesség. 13,500,000 lakos, miből Tibetre 12 millió, Butanra pedig 1,500,000 esik.

3. Vallás. Buddha' vallása, de lamaismus' alakjában, mert a' Dalai-Lamát megtestesített Buddhának tartják, kinek lelke halála után más testbe száll 's ezzel újra születik, mi által örökké uralkodik. Tibetből a' Buddhavallás, melly Chinából költözött ide, számos más országokra is terjedt el, nevezet szerint Mogolországra, Japanra, Koreára 's a' t.

4. Tudományos míveltség. Tibetben 12 felsőbb tanítóintézet létez, mellyben theologia, erkölcstan, jogtudomány, orvostudomány és astrologia tanítatik; de csak papok nyernek azokban tanítást. A' költészetet és zenét nagyra becsülik 's ezeknek tanítására külön tanítók léteznek. A' tibetieknek, kiknek nyelve úgy mint a' chinai többnyire egytagú, gazdag irodalmok vagyon. A' legnevezetesebb könyv a' 100 roppant foliokötetből álló Kangihour, avvagy gyűjteménye a' buddhisták valamennyi szent könyveinek.

C. Státusalkotmány.

A' főpap egyszersmind uralkodó is, és pedig a' Dalai-Lama Tibet' egyik részében, és a' Bogdo- vagy Tisu-Lama másik részében az országnak. Majd egész Butan egy harmadik Lamának, a' Raja Daebnek hódol. E' Lámák a' chinai főuraságot elismerik; miért is Lassában chinai helytartó szé-

Digitized by Google

kel 's a' város chinai őrizet alatt van. A' papi kormánynál fogva a' tibetiek papokra és népre osztatnak. A' papok' osztályából a' hét előkelőbb kutuchtának neveztetik; az alpapság, gylong, felette számos. A' tartományoknak külön kormányzóik vannak. Az adó csekély, 's ezt a' lakosok aranyban, ezüstben vagy bundákban róják be.

2. *Kis-Bucharia avagy Thian-San-Nan-Lu.*

1. Föld.

Hossz. 90 — 111°; Szél. 35 — 45°, ázsiai Oroszországtól és Tibettől körülvéve. Kiterjedése 24,000 négyszög mérföld.

Az Éjszaknyugoti határt a' Thian-San vagy is a' mennyei (Mus-Taghnak is nevezett) hegység képezi; a' délnyugoti határt pedig a' Belur-Tagh 's a' déli határt Tibet felé a' Kuen-Lun vagy Kulkun. A' Gobi sivatag majd felét foglalja el az országnak. Csak kis része ennek termékeny és mívelt. Folyók: Yarkand-Daria, Tarim és Erghéu-Golnak is nevezve, ki a' Lop nevű ez országban legnagyobb tóba foly. Mellékfolyói a' Yarkandnak: Khotan, Kasgar, Akszu, Muszszur és Kaidu. Tó: Lop-Nor. Égalj: a' sivatagban hűvös; erős szelek, felülete alatt a' föld még nyáron is megfagyva találtatik. A' lakott részen nagy nyári hőség.

Termékek. Bőség gyümölcsben 's gabonában, azután bor, rabarbara, szarvasmarhák, tevék, juhok, lovak. A' pusztában golyvászergék, vad kecskék, argalik; azután összvérek, szamarak, lovak, vad ökrök és vad kosok; aranyos főveny és drága kövek.

2. Lakosok.

Számra mintegy 500,000 mohammedanus vallást követő bochar és lamatisztelő kalmuk. Az elsők állandó lakással birnak, földmivelést, állattenyésztést és többféle mesterségeket gyakorolnak; az utóbbiak nomadokként kalandoznak. Az ország a' chinai császárnak hódol.

3. *Mogolország.*

1. Föld.

Hossz. 89 — 143°; Szél. 35 — 53°; határai Éj. f. Oroszország; K. f. Mandsúrság, D. f. China és Tibet, DNy. f. Thian-San-Nan-Lu avvagy a' kis Bucharia, és Ny. f. Turkesztan. Nagysága közel 70,000 vagy némellyek szerint 90,000 négyszögmérföld. Két fölejtő, az éjszakkelet felé Mandsuországig nyuló Gobi pusztában, az egyik China, a' másik Oroszország felé. Hideg égalj; a' hegycsúcsok részint örökös hóval borítva. Hegyek: Thian-San avvagy mennyei hegység (Mus-Tagh), a' Bogdo-ola, Gardsan vagy Insan, Ala-san, Ala-Tau hegyekkel, a' nagy Altaival, Khargaival 's a' t. Folyók: Irtis' forrásai, Jenizei, Onon (később Silka), Argun vagy Kerlun és Hoang-Ho; ezeken kívül a' Talas, Csui, Ili, Santu, Szira Murin, Szelenga, Kalka, Onghen-Murin. — Tavak: Koko-Nor, Dalai-Nor, Kurehan Olen, Szikerlik Nor, Balkasi-Nor, Alaktugul, Tuszkul, Dzaiszang, Sziut Kul 's a' t. — Felosztása: Kalkas-Mogolország, Sarras-Mongolország, Tangut, Koko-Nor és Thian-San-Pe-Lu avvagy Dzungárság. — Termékek: Szarvasmarhák, lovak, tevék, kecskék, vad szamarak és lovak, czobolyok, hölgymenyétek, medvék, farkasok, iram-szarvasok; rabarbara, ginzeng, só, salétrom.

2. Lakosok.

Kalmukok, Sarra- és Kalkas-mogolok, Kirgízek. Számra körülbelől egy millió lélek. A' lakosok nomadok, kik csak állattenyésztést űznek; csak China határain űzetik egy kis földmívelés is. Mindazonáltal a' szövés, cserzés, nemezkészítés 's a' pálinkafőzés (lótéjből) sem ismeretlenek; ezeken kívül a' lakosok sátorokat, fegyvereket 's edényeket is készítenek. — Vallás, a' lamai, egy kutuchtu alatt. A' nép örökös fejedelmek által kormányoztatik, kik a' chinai császárnak vazallsjai. A' fejedelmek (nojon) altisztviselőknek (szaiszan) segítségével élnek, 's ezek a' papsággal státustanácsúl, itélőszékekűl (szarga) 's a' t. működnek. A' főfelvigyázat a' chinai helytartókat illeti. A' mogolok aimakokra, az aimakok zászlókra osztatnak, 's a' zászlók csazakok' parancsi alatt állanak. A' zászlók ismét ezredekre 's az ezredek escadronokra osztatnak. Aimaknak külön néptörzsök neveztetik. A' zászlók másként osztályoknak vagy fejedelemségeknek is neveztetnek. Azon mogolok, kik közvetlenül China' kormánya alatt vannak, csazakok nélkül valók 's ezek helyett chinai hadi főnökök által kormányoztatnak.

4. *Mandsúrság avvagy Mandsuföld.*

1. Föld.

K. Hossz. 136° 30′ — 161°; Szél. 40 — 56° 20′. Határok: Éj. f. Sziberia, K. f. nagy oczeán, D. f. japani tenger, Korea, sárga tenger, China; Ny. f. Mogolföld. — Nagyság: 35,000 négyszög mérföld. — Földje: hegyes, D. és Ny. felől magosabban fekvő vidékek, középett völgység; lejtő a' nagy oczeán felé; a' föld termékeny, sivatagok nélkül. Hegyek: Chiuggan, Chicata, Csang-Pe-San. Tengerek: az ochoczki, japani és sárga tenger. Főfolyam: Amur. Mellékfolyók: Dsinkiri, Silimpdi, Humar, Songari, Noni, Uzuri. Partfolyamok: Leao-Ho (Szira Muria) és Tumen. Tó: Hinka. Amur' torkolati' ellenében fekszik a' Szachalin Ula-Hata félsziget 's ezen a' Golovacseff előfok. — Égalj: éjszak felől kemény telek 's itt a' folyók befagynak; a' déli vidékeken a' pamut is tenyészik. — Felosztatik 3 katonai kormánynokságra: Sen-zsin, Girin és Che-lun-zsjan. — Termékek: rabarbara, ginzeng, köles, buza, fa; a' déli tájakon gyümölcs, rizs és pamut is; vadak, bundásállatok, kivált czobolyok, farkasok, nyusztok, hölgymenyétek, medvék, kutyák (ezek itt vonó marhaúl használtatnak), lovak, szarvasmarhák, juhok, halak, kivált tokok és lazaczok; gyöngykagylók.

2. Lakosok.

Szám: 1,900,000 lakos. — Származás: *a)* Tunguzok, kikhez a' mandsuk, Da-uriak, Humarok és Szolonok tartoznak; *b)* Yüpiek, nevezet szerint bicsiek, kencsinszkiek, orocsiek. — E' népek többnyire nomadok, marhatenyésztésből élők. Csak a' Da-uriak űznek földmivelést is, 's a' Szolonok vadászatot. A' Yüpiek patriarchai kormány alatt vannak és halászatból élnek. Mandsuföld a' chinai császárt ismeri urának, ki azt kormányzók által igazgattatja.

Digitized by Google

5. *Korea a' Likeio-Archipellel (Lieukieu- vagy Lucsu-szigettenger).*

1. Föld.

Korea maga fekszik a' Hossz. 141° 20′ — 148° 10′ és a' Szél. 34° 35′ — 43° 10′ között. Határai: Éj. f. Mandsúrság, többi részeiről a' nagy oczeán, a' japani és a' sárga tenger. — Kiterjedése: 7800 négyszög mérföld, miből a' Likeio-archipelre 430 négyszög mérföld esik. Földje magosan fekszik, felette hegyes, meredek sziklapartokkal. Éj. f. a' Csang-Pe-San, főhegység örökös hóval; D. f. termékenyebb és míveltebb föld. Folyóvizek: Tumen kelet felé és Yolo nyugot felé sietö. — Égal: mérsékelt; az éjszaki vidékeken sőt az ország' közepén is kemény telek; délszakon majdnem forró égal. — Termékek: arany, ezüst, ólom, vas; rizs, különbféle gabonanemek, kender, len, dohány, pamut, máz, mézga, ginzeng; szarvasmarhák, lovak, bundás állatok kivált czobolyok; szarvasok, vad disznók; szárnyas állatok, halak, gyöngykagylók, selyem és felette nagy kaimanok.

2. Lakosok.

Szám: közel 15 millió. — Származásra nézve chinaiak' és mandsuk' vegyülete. — Foglalatosság: földmívelés, marhatenyésztés, mindenféle kézmüvességek, bányászat, halászat. — Gyárak: mindenféle pamut-, kender- és lenszövetek' készítésére; papirosgyártás. Kereskedés: majd kirekesztőleg csak Chinával és Japannal. Kivitel: pamut, ginzeng, selyem, vászon, gyapjukelmék, papirkárpitok, bundák, nemes érczek. — Tudományos míveltség mint Chinában. — Vallás; általában a' Foé, némellyek a' Kon-fucze' tanát követik; számos pap és szerzetes, még apácza is. — Koreát saját fejedelem kormányozza, ki a' chinai 's a' japáni császárokat ismeri urainak. E' fejedelem általános földesúr korlátlan akarattal. Természetbeni adó.

IX. JAPAN.

A. Föld.

1. Fekvés. K. Hossz. 146 — 168°; Éj. Szél. 30—46°. Szigetstátus, mellynek határai K. f. a' nagy oczeán, Ny. f. a' koreai út; ezeken kívül a' japani tenger és a' mandsu tengerből.

2. Nagyság. Hassel szerint 12,500 négyszög mérföld.

3. Föld. Hajdani szárazfölddeli összeköttetésének nyomai; kimosott 's hajózóknak veszélyes partok (Faifaki örvény Amakuza mellett), számos tűzhegy és gyakori földrengések. A' 3 főszigetnek felületét többnyire magos és vulkáni hegyek foglalják el, kivált a' szigetek' legnagyobbikát, Niphont, melyen hosszában egy felette magos hegyláncz vonúl keresztül, mellynek számos csúcsai hóval borítvák. A' legmagosabb, azonban nem a' mondott hegyláncchoz tartozó hegy a' Fuzinoyama, egy maiglan is munkás tűzhegy, mellyen örökös hómezők találtatnak 's mellynek magossága 14,000 lábnyi. E' szigeteknek többnyire sziklás és természet szerint kevéssé termékeny felülete szorgalmatosan míveltetik. Előfokok Niphonban: Kap Szangar, orosz fok, Kap Noto, Kap Nambu.

Folyóvizek Niphonban: 1) Yodogava, a' legnagyobb japáni tó' kifolyadéka; 2) Kizogava; 3) Tenriogava; 4) Aragava; 5) Szinanogava; 6) Ikogava. Számos rohanó hegyi folyó. Legnagyobb tó: Miczu avvagy Biva-no-Umi.

4. Felosztás. *a)* Főtartományok. Niphon, Kiuszíu, Szikokf szigetei; környezve Ny. és ÉjNy. f. a' Gotto, Firando, Czusz, Iki, Oki, Szadó 's a' t. apró szigetektől, D. és DK. f. pedig az éjszaki Lieu-Kieu, Faczizio 's a' t. szigetektől.

b) Melléktartományok. Éj. f. a' nagy Jesso sziget, mellynek egy része független; a' déli Kurilek: Kunasir, Csikotan, Iturup (Hurusz vagy Atorku), Urup (Urus) és a' Tarakai avvagy Karafta sziget' déli része (melly sziget egyébiránt Csoka és Szachalinnak neveztetik).

5. Égal. Meleg, mindazonáltal kellemetlenül hideg telekkel, a' hémérsék mindenik hónapban nagyon változó. Égi háború és eső gyakoriak, szélveszek (typhon) felette hatalmasok, kivált juniusban és juliusban.

6. Termékek. Ásványok: arany (nagy mennyiségben), ezüst (kevés), veres réz (kitünő jelességű), ón és vas (nem sok), kéneső, ambra, salétrom, tengerső, kénkő, kőszén, borostyánkő, gyémántok, achát.

Növények: rizs, thea, pamut, kámfor, ginzeng, mindennemű gabona, köles, borsó, bab, dohány, kender; sokféle olajos növény, nemes gyümölcs, nevezet szerint czitrom, granátalma, fige, gesztenye, szőllő; dinnye, tök; gyömbér, bors, chinagyökér, papirszederfa, mázfa (mellynek nedve a' legjelesebb lakmáz), különböző fanemek.

Állatok: Halak és tengeri emlősállatok' felette sok nemei, nevezet szerint: heringek, czápák, czethalak (ezek eledelül is szolgálnak), teknősbékák, tengeri rákok, tengeri csigák, gyöngykagylók; egyébiránt szarvasmarhák, bivalok, lovak; kevés kecske és sertés; szarvasok, nyulak; kevés bundásállatok; majmok, kutyák, macskák; réczék, tyúkok, fáczánok, gémek (mint háziállatok).

B. Lakosok.

1. Szám. A' közönséges vélemény szerint 25—30 mill.

2. Származás. Japaniak és pedig tulajdonképeni japániak és ainok a' Kurileken és Karaftán, saját, többnyire egy szótagú nyelvvel. A' japáni komoly, értelmes, tudni vágyó, becsületes, bátor, felette szorgalmas és tisztaságszerető — de könnyen gyanakodó 's nemzetére büszke is.

3. Foglalkozás; ipar. Példás földmívelés, melly a' földet termésre kényszeríti. A' hegyek csúcsokig míveltetnek. A' marhatenyésztés csekélyebb fontosságú. A' halászat nagy szerepet visz. A' gyáripar kitünő; számos selyem-, arany- és ezüstkelmegyár; mázművek, arany-, ezüst-, aczél-, vasművek; kardvasak, porczellán, üveg; számos rézfinomító és könyvnyomtató műhely. Legtöbb gyár találtatik Jeddo, Mikao, Ozaka, Nangazaki, Yazida, Kazi-no-macz városaiban.

Az egyes tartományok között élénk kereskedés folyt; a' külföldeli activkereskedés a' belföldieknek halálos büntetés alatt tilalmaztatott. Passivkereskedést a' kormány csak a' chinaiakkal és hollandiakkal, 's hajdan a' portugáliakkal engedett meg, de csak Nangazakiban és terhes megszorítások alatt. Bevitel: posztó, kárton, czukor, elefántcsont, buzér, kéneső, ólom, vasrudak, ón, békateknő, kávé, tükrök, reszelők, üveg, órák, sáfrány, chinagyökér, pézsma. Kivitel: kámfor, veres réz, porczellán, rizs, halzsir, mázas áruk, papiros, legyezők, selyem, agyagedények, esernyők, szárított kagylók 's a' t. Japanban rendes posták találtatnak.

Digitized by Google

4. Vallás. 1) Szinto-vallás avvagy Szin-Sziu, az országnak legrégiebb 's úgy látszik, eredeti vallása. Főnöke ezen vallásnak a' Dairi, kinek családja ugyanazon vallás' isteneitől eredettuek tartatik; 2) a' Buddha-vallás, a' sziamiaktól és chinaiaktól kölcsönözve. Ez most a' legelterjedtebb hit, miért is státusvallásúl tekintetik; 3) a' Kon-fu-cze' vallása, de mellynek kevés követője vagyon.

5. Tudományos míveltség. A' míveltségben a' japáni magosabb fokon áll, mint maga a' chinai, 's így e' tekintetben Ázsia' lakosi között a' japanié az elsőség. Az ifjuság' oktatása' tekintetéből mindenütt léteznek oskolák, mellyekben a' gyermekek olvasni és irni tanúlnak. A' nőnemet majdnem hasonló szorgalommal nevelik mint a' férjfinemet. Japánnak számos tudósai vannak, kivált Mikaoban; könyvnyomtató műhelyei alaknyomtatással századok óta léteznek. A' japániaktól főkép az astrologia (kevesbé a' csillagászat), orvostudomány, honi történetek, erkölcstudomány, vallásphilosophia 's természettudományok (növénytan) míveltetnek. Földabroszok' készítésénél a' japániak a' fokokrai felosztást 's az europai rajzolásmodort elfogadták. A' költészetet becsben tartják 's ebben tetemes előlépéseket tettek; a' képirásban és zenében nagyon hátra vannak. A' japáni irodalom mindennemű könyvekből áll, főkép történeti és szépirodalmi munkákból.

C. Státusalkotmány.

A' kormány monarchiai. A' legfelsőbb hatalmat törvény szerint a' Dairinak avvagy császárnak kellene gyakorolni, de 1585-ben megfosztotta őt ettől a' fővezér (Kubo vagy Szeogun), ki is azóta, a' Dairinak czímét és méltóságát meghagyván, ennek minden befolyása nélkül kormányoz. Mind a' mellett a' Dairi' alattvalójának czímezi magát a' szeogun sőt tőle az ország' nagyaival együtt tiszteletbeli czímeket is elfogad 's neki évenként tetemes ajándékokat küld. A' Dairi (dairi tulajdonképen annyit tesz, mint a' palota' belseje, 's e' szóval jelölik magát a' császárt is, saját nevét kimondani tilos levén), a' Dairi Teu-szi, azaz mennyeknek fia czímével él, 's személye szentnek tartatik. Ő Mikaoban a' császári palotában bezárva él, 's a' palotát néhanéha csak azért hagyhatja el, hogy az ország' némelly főtemplomait meglátogassa. A' Szeogun Jeddóban székel. A' közigazgatást 8 collegium (miniszterium) kezeli, úgymint a' közönséges központi collegium (státusminiszterium), a' törvényhozás' miniszteriuma, a' belügyek', a' népügyek' avvagy köz rendőrség, a' hadi ügyek', az igazságszolgáltatás, a' kincstár 's a' császári épületek' miniszteriumai. A' sok örökös vagy hübéres fejedelem a' különböző tartományokban, kik azelőtt önállólag kormányozták e' tartományokat, most többnyire csak kormányzókúl tekintendők. Ezen örökös fejedelmek Damjóknak neveztetnek. A' törvények 's büntetések szigorúak, ez utóbbiak sokszor a' gonosztevő' családját is érik. Az örökös fejedelmeknek katonai illetéket kell tartaniok. Szokott fegyverek: ív, kard, gyilok, lándsa; lőfegyverekkel 's ágyúkkal ügyetlenül bánnak a' japániak. Az összes hadi sereg 468,000 gyalog és 48,000 lovasságból áll. A' kubo saját költségén 100,000 gyalog és 20,000 lovas katonát tart. Tengeri ereje Japannak nincsen. A' közjövedelmet Balbi 2 millió francra teszi. Az ország 8 nagyobb részre, Do avvagy útra, osztatik, mellyek közül a' Gokynay nevű do, öt tartományival, a' Dairi saját országát vagy inkább jószágát képzi. A' 8 do vagy nagy rész 68 kokfokra vagy tartományokra 's ezek ismét 622 koriakra avvagy kerületekre osztatnak.

D. DÉL-ÁZSIA.

X. ELŐ-INDIA.

a) Britt India.

A. Föld.

1. Fekvés. K. Hossz. 89° 37′ — 110° 12′; Éj. Szél. 7° 56′ — 34° 25′. — Éj.Ny. f. Beludsisztan és a' Szikhek' státusa avvagy Lahore; Éj. f. Himaleh és Nepal; Éj.K. f. Assam, a' garrowk' földje, Cassai és britt Hátsó-India; többi oldalai az indiai tengertől körülvéve és a' Palk-út által 20 mérföldnyi távolságban Ceylontól elválasztva.

2. Nagyság. Egész Keletindiának Arrowsmith' földabrosza szerint 71,850, Tempelmann szerint 69,750, Le Goux de Flaix szerint 72,720 négyszög mérföldje van. Legbihetőbb Hamilton' állítása, melly szerint az csak 59,535 negyszög mérföldet foglal magában. Britt Keletindia hihetőleg 52,000 négyszög mérföldre terjed.

3. Föld. Éjszak felől roppant hegysor, mellyben valamennyi főfolyam ered. Innen hegylánczok nyúlnak le az országba ennek legdélibb csúcsáig. Előindia' két nagyszerű hegyláncza a' következő: 1) a' Himaleh vagy Himálaya éjszakon, mellynek legmagosabb hegyei a' Dhavalagiri 26,340′ és a' Djava-Giri avvagy Javahir 24,156′; a' Himalayahegység mélyen bebocsátkozik a' fejér hó' regiójába; nem így a' többi indiai hegységek, mellyek Ghates vagy Ghauts nevezete alatt Dekant körülfogják, 's mellyek közül a' Vindhyahegység Dekannak éjszaki, a' keleti és nyugoti Ghates pedig ugyan annak keleti és nyugoti határszélét teszik. A' crimbatoori Nilgeri- avvagy kék hegyek közvetítik a' két Ghates nevű csoportot; még inkább dél felé találtatik a' travancorei hegység, melly a' félsziget' déli végeig levonúl. A' Keletindia' nyugoti részén találtató sivatagoknak keleti oldalát az Aravullihegyek környeczik. Az előfokok közé tartoznak: Ramas és Comorin Ny.f., Callimere, Sippeler és Palmyras K.f.

A' földfelület' többi része igen változatos; a' főfolyamok' torkolati körül a' posványos vidékekig mélyföld; az Indus és az Aravullihegység között terjedelmes homokos pusztaság; az Indus' keleti torkolatától fogva Guzerate' határáig a' Runn, avvagy kopár 's terméketlen rónaság, hajdan hihetőleg tó' feneke. Számos vidékeken mély 's felette termékeny termőföld, két vagy három aratást adó. Egészben termékeny föld, de nem mindenütt mívelve.

Vizek. Tengerek: az indiai oczeán, a' bengaliai öböl, Palk-út és manaari tengeröböl, arab tenger, Kambaja és Kucs öblei.

Folyók. Az arab tengerbe szakadnak: 1) a' Szind (Indus), Pendsabot csak rövid vonalban érintő, a' Punsnuddal, melly 5 folyamtól összeáll, úgymint: Selum (Behat, a' régieknél Hydaspes) a' Csenab (Acesines a' régieknél) által nevelve, a' Ravi (Hydraotes), a' Szetledjo, Szutledje, melly, miután a' Begát (Hypbasis) fölvette, Gharrának neveztetik;

Digitized by Google

2) a' Ban (pusztai folyó); 3) Bunnaus vagy Bunnas; 4) Surraswuttee; 5) Sauharmuttee; 6) Mhye; 7) Dhandur; 8) Nerbudda; 9) Tapty; 10) Kooaurce; 11) Owrunga; 12) Dummon Gunga; 13) Sooria; 14) Taunga; 15) Holaus; 16) Sawuttee; 17) Jugboree; 18) Jaughur; 19) Segipire; 20) Dewghur; 21) Atchera; 22) Mandowa; 23) Carawooty; 24) Shawlmully; 25) Sherrawuttee; 26) Comardairee; 27) Kokkat. — A' manaari tengerőbölbe: Tripalkandel, Tambrovany, Veyparoo, Cand-aroo, Vayg-aroo. — A' bengal tengerőbölbe: Kavery, Pan-aur, Pal-aur, Chur Nudi Sanga, Pennar, Gondegam, Portar, Kistnah, Godavery, Mauphur, Paddair, Gangam, Kuttak vagy Mahanaddy, Sabunreeka, Ganges, Brahmaputra, Chittigong, Sunkal. Mellékfolyói a' Gangesnek, melly a' Himalaya-hegységen a' Baghirati és Alaknanda egyesüléséből ered: Yar Wofadar, Ramgonga, Callee Nuddee, Jumna, Tonsa, Sone, Goomty, Gogra, Gunduk, Bagmuty, Kosa, Mahamada, Teestah. Mellékfolyói a' Brahmaputrának: Goddado, Jerdeker, Soormah, Brak, Goumti. — Hosszasága a' főbb folyamoknak Hamilton szerint: Szind 340, Brahmaputra 320, Ganges 300, Jumna 300, Setledje 280, Behat 250, Gunduk 196, Godavery 170, Kistnah 140, Nerbudda 140 mérföld. — Földközi tavak: a' Chilka, a' Paliakatei tó, a' Bukrai tó, a' Jeel, a' Dabhur és a' Kotilluhi tó. Számos de kevessé használt gyógyforrások. Sok öntöző csatorna, 's ezek között Bengáliában több hajózásra is használtatni szokott.

4. Felosztás. Britt India két főrészre oszlik:

I. Hindusztan. *A.* Közvetlen brittföld: 1) Bengaliai vagy kalkuttai elnökség (jelenleg 2 elnökségre Bengaliaira vagy Kalkuttaira és Allahabadira osztva): *a)* Bengalia, kerületei: Kalkutta, Nuddea, Hoogly, Jessore, Backergunge, Chittagong, Tipperah, Dakka, Jelalpoor, Mymunsyngh, Silhet, Rungpoor, Dinagepoor, Purneah, Rajshahi, Birboom, Moorsedabad, Burdwan, Midnapoor és a' Kooch Bahar fejedelemség; *b)* Bahar tartománya; kerületei: Bahar, Ramghur, Boglipoor, Tirhoot, Sarun, Shahabad; *c)* Allahabad tartománya; kerületei: Allahabad, Juanpoor, Benares, Mirzapoor, Bundelkund, Kaunpoor; *d)* Oude tartománya, kerület: Gorukpoor; *e)* Agra tartománya; kerületei: Agra, Etaweh, Furrukabad, Alighur és Kalpee vidéke; *f)* Delhi tartománya; kerületei: Delhi, Bareily, Moradabad, Észak-Saharunpoor, Merut, Hurriana; *g)* Gurwal tartománya; kerületei: Gurwal, Kumaon, Surmour; *h)* Adjmir tartománya (Ajmeer). — 2) Bombai elnökség: *a)* Guzerate tartomány; kerületei: Surate, Broach (Barotsch), Kaira és Ahmedabad. — *B.* Közvetett részek avvagy védországai a' britteknek: *a)* Allahabadban e' rajahságok: Rewah, Aurebah és Theree, Ditteah, Bejawer, Gurrakota, Myer, Nagone, Pannah és az Jhansi subahság; *b)* Oudban: Oude királysága, következő kerületekkel: Lucknow, Manikpoor, Oude, Baraitsh, Khyrabad; *c)* Agrában: a' Karouly, Bhurtpoor, Dholpoor, Macherry, Fyruzepoor rajahságok és Narnoul, Kantik és Kanoon vidékei; *d)* Delhiben: Sirhind avvagy a' Szikhek' földje a' Szetledje bal partján; *e)* Ajmeerban (Radsputana) a' Jeypoor, Kotah, Boondee, Odeypoor (Mewar), Judpoor (Marwar), Jesselmere (Dsessulmir), Bicanere (Bikanir) rajahságok, a' Shekawutty kerület és a' Bhahtiak' vidéke; *f)* Guzeratban: Baroda vagy a' Guikowar' vidéke; a' Banswara, Therad, Turrah, Dubhoi, Noanger, Gundal és Kambaja fejedelemségek; *g)* Cutchban (Kucs) a' Cutch (Kucs) fejedelemség; *h)* Mahwahban: Indora rajahság avvagy a' Holkar' státusa, Bopaul és Dhara fejedelemségek.

II. Dekan. 1) Közvetlen britt rész a' Kalkuttai elnökség alatt: *a)* Orista tartomány, a' Singboom, Kunjeur, Mohurbunge, Balasore, Kuttak és Khoordah kerületekkel; *b)* Gundwana tartomány. 2) A' Madrasi elnökség alatt: *a)* Karnatik tartomány; kerületei: Madras, Chingleput, Nellore, éjszaki Arkot, déli Arkot, Tanjore, Trichinapoly, Madura, Shewagunga és Tinewelly; *b)* Koimbatoor tartomány, kerületei: Koimbatour, Salem és Barramakal; *c)* Mysore tartomány, kerülete Seringapatam; *d)* Malakor tartomány; *e)* Kanara tartomány; *f)* Balaghaut tartomány, Bellary és Kuddapah kerületekkel; *g)* az éjszaki Circarok' tartománya, kerületei: Guntoor, Mazulipatam, Rajamundry, Vizagapatam és Ganjam. 3) A' Bombai elnökség alatt: *a)* Aurungabad tartomány, kerületei: Bombai, Jooneer, Callianee, Djowar, Baglana, Sanganmir, Ahmednagar, Perrainda, Solopur és Akalkotta; *b)* Bejapoor tartomány, kerületei: éjszaki Konkan, déli Konkan, Bejapoor, Annagundy és Darwar; *c)* Khandesh tartomány, kerületei: Gaulna, Kandesh és Meiwar; *d)* Indiai vazallstátusok: Hyderabad' nizamja, Mysore' nabobja, Travankore' rajahja, Kotshin' rajahja, Kolapoor' rajahja és a' sikkimi fejedelem Nepaulban britt vazallok.

5. Egal. Az ország éjszaki fele a' mérsekelt, déli fele a' forró égal alatt fekszik; honnét a' hémérsék különböző helyeken egymástól felette különböző. A' magos éjszaknak négy évrészei vannak kemény telekkel és hűvös nyarakkal. A' félsziget' középső részében a' levegő szelid és kellemes. Decannak csak két évszaka vagyon, egy száraz 's egy nedves, egyébnemű a' Ghauthegységek 's az uralkodó szelektől okozott sajátságokkal. Itt váltószelek (monsun, moussons) uralkodnak, aprilitól kezdve octoberig a' délnyugoti monsun 's octobertől fogva az éjszakkeleti monsun. Az első felhőket szokott hozni, mellyek a' Ghauts hegyektől visszaveretve záporokban kiűrűlnek. A' monsun kelet felé Koromandel partját és Hindusztánt támadja meg mindent elégetve, többnyire finom homokot hordva magával 's itt mint földközi szél majdnem naponként 9 és 1 óra között dühöng, mire elevenítő tengeri szél váltja fel. Az éjszakkeleti monsun kezdete erős szélvészszel (Sz. Ferencz' szélvesze) jár, 's e' szél a' keleti parton esőzést, Malabarban pedig szárazságot okoz. Egészben a' levegő egészséges 's a' meleg esősések a' növényzetet elő szokták mozdítani.

6. Termékek. Ásványok. Arany (folyamokban és patakokban), ezüst, vas, veres réz, ón, ólom, mágneskő, kéneső, horgany 's egyéb félérczek; drága gyémántok, rubinok, smaragdok, zafirok, hyacintok, chrysolithok (aranykövek), berylles, onyxok, aquamarinok, topázok, amethystek, kristályok, opálok, karneólok, achátok; márvány, alabastrom, serpentin, mész- és barnakő, só (forrás és kősó), salétrom, székső, kénkő, borax, köszén, hegyolaj 's a' t.

Növények. Gabona (árpa, zab, tengeri, durra, buza), rizs (a' hinduknak fő eledele); mindenféle hűvelyes vetemény; a' legkülönbfélébb déli gyümölcsök, mint kokoszdiók, pisang, datolya és fakenyér; minden aranygyümölcs-nemek, ananász, arekadiók, akasudiók; valamennyi europai fagyümölcsök (az éjszaki vidékeken jobban tenyészve); szantálfa, ébenfa, cziprusfa, fenyőfa, fűzfa, cserfa; rendkivül sok gyártáshoz megkivántató és kereskedési növény, mint mákony, jalappa, czitvor, assa foetida, betel, sáfrány, indigo, pamut, dohány, bors, kardamomok, gyömbér, czukor, kender, len, zezam (olajkészítésre), cassia, kámfor, lakmézga, benzoe, aloe, szago 's a' t.

Állatok. Vadak: elefánt, szarvorrú, hyaena, tigris, párducz, farkas, sakál, hiúz, oroszlán, medve, macska 's különféle majomfaj. Vadásztatni szokottak: zergék, szarvasok, őzek, pézsmaállatok, vadkecskék, nyulak, tengeri nyulak, bölények, bezoarkecskék, bivalok. Vízi állatok: számtalan halnem, azonkívül rozmár, czethal, manát-rozmár, vízi ló, teknős békák; mindenféle csigák, kivált gyöngykagylók, óriási csigák, osztrigák 's a' t. Számos kigyónemek, 's ezek között szemüveges kigyók, óriás-, bálványkigyók 's a' t. Számtalan madár, nevezet szerint papagály, páva, fogoly, czaszármadár, királykánya 's a' t.; házi ludak, réczék, tyúkok, ga-

Digitized by Google

lambok, pulykák, flamingók, darvak, gémek, szabómadarak. A' legkellemesebben éneklő madarak: fülemilék (bülbül), pagodarigók. A' szelíd házi állatok közé tartoznak az elefántok, a' tevék, a' púpos ökrök, a' zebuk (nagyon kis púpos ökör sörény nélkül), az óriási atno, közönséges szarvas marhák, bivalok, juhok (felette finom gyapjúval), kecskék, lovak (ezek ritkák 's nem igen szépek), szamarak, ösztvérek, sertések, kutyák.

B. Lakosok.

1. Népesség.

Britt közvetlen India.....	83,000,000 lélek
Britt közvetett India, mellyhez jelenleg a' Mahrattstátusok' legnagyobb része is tartozik.....	40,000,000 »
Összesen	123,000,000 lélek.

2. Származás. Belföldiek: hinduk, számos lakhelyök után elnevezett törzsökkel: dsatok (abyrok, pudsirok), mahrattok, rasbutok; szeikhek; brahuk 74 törzsök.

Idegenek: mogolok, afghanok, perzsák, arabok, törökök, örmények, hátsó-indiaiak, afrikaiak, europaiak, zsidók ('s illyek feketék is).

3. Foglalatosság; ipar. A' hindu' foglalatossága: 1) a' bányászat, melly érczekre nem igen fizeti ki magát; a' só és salétromkészítés felette fontos; 2) földmívelés, nem ugyan mindenütt elterjedve, de nagyon jövedelmező; 3) állattenyésztés; 4) halászat (a' tengerpartokon nyereséges gyöngyhalászat); 5) mindenféle mesterségek, a' legegyszerűbb szerszámokkal, de felette ügyesen gyakorolva.

A' gyáripar nagy kiterjedésben űzetik; a' legfontosabb ágak: pamut-, selyem- és gyapjuszövés, pamutkelmék' festése; musselin' készítése, a' legszebb gyékények, a' legfinomabb sálok, kivált a' most Lahorehoz azaz a' Szeikhek' státusához tartozó Kasmirban; mindenféle műkészítmény aranyból, ezüstből, drága kövekből, gyöngyházból, kristályból; czukorfőzés és indigokészítés, cserzés, olajgyártás 's a' t. Századok óta elhíresült India finom pamutkelméi (indienne és musselin), selyemszövetei, gyapjuból való sálai és szönyegei által; melly kelmékből a' legszebbek Indiából vitettek a' világ' minden részeibe; ujabb időkben azonban Europa, lábra kapó roppant gyáriparával a' mondott iparágak' Indiábani gyakorlatát nagyon megszorította, nevezet szerint pedig Anglia a' musselinek' gyártását gépmunkájának rendkivüli olcsósága által majd egészen megsemmisitette. Csak a' sál- és szőnyegkészítésben, éjszaknyugoti India (Kasmír' tartománya, de melly nem britt Keletindiához, hanem Lahore királyságához tartozik) még most is elsőséggel bír.

A' kereskedés Elő-Indiában nagy kiterjedésben űzetik, és pedig szárazföldön karaván ok által Perzsiával, Afghanisztannal és Buchariával, tengeren, még saját hajókon is, Perzsiával, Arabisztannal, Hátsó-Indiával és a' szomszéd szigetekkel. A' kereskedésnek nagyobb része a' brittek' kezeiben van. Ezekre következnek az éjszakamerikaiak, portugaliak, francziák, németalföldiek és dánok. A' földközi kereskedés meglehetősen élénk, de nem közönséges 's nem kellőleg egymásba lánczolva. A' legnevezetesebb kereskedési piaczok, az ország' beljében: Agra, Delhi, Dakka, Morshedabad, Allahabad, Benares, Patra, Odeipur, Nagpoor, Boorhampoor, Hyderabad, Beynagoor, Seringapatam, Mirzapoor, Farakhabad, Indore, Hardwar, Shikarpoor 's a' t. A' legnevezetesebb parti kereskedővárosok közé tartoznak: Kalkutta, Bombai, Madras, Surate, Kambodja, Mangalore, Broach, Goa, Kalikut 's a' t. Ámbátor a' külkereskedés nagy kiterjedésben űzetik, mindazonáltal a' kivitelt a' bevitel még is fölülmulja, mert öt évi középszám szereint az első 17,600,000 font sterlingre, az utóbbi pedig 22,900,000 font sterlingre rúg, a' Chinávali kereskedést nem is számítva. 1837 a' Nagybritannia és India közötti kereskedési forgalom 9 millió font sterlinget tett, miből Bombai 2 1/2, Madras 1 és Kalkutta 5 millió fontban részesült.

Kivitel: Selyem, selyemkelmék, finom pamut, pamutfonál, pamutkelmék, kártonok, musselinek, sálok, szőnyegek, kordoványbőr, tigrisbőr, halak, elefántcsont, bezoar, pézsma, szantálfa, ébenfa 's több fanemek, borax, lakmézga, dohány, indigo, cochenille, mákony, rizs, czukor, kávé, bors, szago, salétrom, gyömbér, tamarindok, cassia, kámfor, mindenféle más gyógyszerek; gyémántok, drága kövek, horgany.

Bevitel: arany, ezüst és más érczek, ambra, hugyanysó, tömjén, myrrha, datolyák, thea, rabarbara, mindenféle fűszerek, lovak, különbféle chinai portékák, bor, gyapjuposztók, durva gyapjukelmék és mindenféle europai gyártmányok.

Pénz. Kauri, kis csiga, melly azonban már divatból kimegy; 4 kauri Kalkuttában 1 gunda, 20 gunda annyi mint egy punn (poni), 4 punn 1 anna, 16 anna egy sicca-rupia és 16 sicca-rupia 1 aranymohur. 1 sicca-rupia = 58 1/4 kr., 1 aranymohur = 14—16 pfor. Madrasban 80 cash 1 fanam, 12 fanam 1 rupia és 42 fanam 1 pagoda-star = 3 1/2 pforint. Ugyanott rézpénzek is keringnek 20 cash értékében, mellyeknek neve pice, továbbá 10 és 5 cash értékében, mellyek dodiknak és féldodiknak neveztetnek. A' Bombai-rupiának negyede 100 reara osztatik; 2 rea 1 urdeet, 4 egy duganit vagy picet, 6 egy doreeat, 8 egy fuddeát vagy kettős picet, 50 pice vagy 16 anna 1 rupiát, 5 rupia egy panucheát és 15 rupia egy aranymohurt tesz. Az annák és reak képzelt pénzek; a' kettős és egyszerű pice, az urdeea és a' doreea rézpénzek. — Számolásaikban a' lakosok lakokkal és croreokkal élnek; 1 lak = 100.000 rupia, egy crore 100 lak. Mértek. Koss avvagy indiai mérföld, 2 1/3 koss = 1 geogr. mérföld. Színmértékek: chittuk (45 angol négyszög láb), 's ebből 16 = 1 cottah, 20 = 1 biggah, 3 1/2 biggah = 1 angol acre. Gabonamérték Kalkuttában: 4 khaouk = 1 raik (9 font), 4 = 1 paillie, 20 = 1 soaillie, 16 = 1 kahoon. Bombaiban: 2 tipprce = 1 seer, 4 = 1 paillie, 7 = 1 parah, 8 = 1 candy (156 font).

4. Rendek. A' hinduk szigorúan öt kasztokra (dsati vagy varna) osztatnak: 1) bramínok, papok, tudósok, tanítók, törvénytudók, státustisztek; három alosztály: vaidigok, siwebramnalok, striwaishwanalok; 2) csetrik (radsák), katonák és fejedelmek; ide tartoznak a' nairok és a' radsaputrák, radsputok; 3) Vaisik; kereskedők (banianok), földmívelők és gyárosok; 4) sudrok vagy szudrák; szatócsok, parasztok és mesteremberek; 5) pariák; tisztátalan, városokból, falukból és vallásbeli gyülekezetekből kizárt, megvetett és a' legalacsonabb munkákra használt kaszt.

5. Vallás. *a)* A' hinduk' vallása, a' bramín (főistenei: Bráma, Visnu és Siven). Papjai a' bramínok' kasztjából nagy számmal vannak részint mint pagodák melletti istenszolgái, részint mint szerzetesek és remeték. Szent könyveik: Vedam és Saszter. *b)* A' szeikhek' vallása (szerzője: Nanek); *c)* Izlam; *d)* Sabaeismus; *e)* Zsidó vallás; *f)* Keresztyén vallás; 9) Buddhahit.

6. Tudományos míveltség. A' hinduk szeretik a' míveltséget és tudományt, de előmenetelre való törekvés nélkül, miért is az emberi tudásnak minden ágaiban a' régi formákhoz 's határokhoz ragaszkodnak. Az előlépéseket mindenek felett a' kasztaszellem akadályoztatja. Olvasást, irást és számolást tanító intézetek majdnem mindenütt találtatnak. Hindu egyetem-városnak Benarest tekinthetni, mert a' hinduk mindenünnen ide gyülekeznek főkép vallástudományt tanúlni. Benaresben azonban europai szerkezetű egyetem nincsen, hanem

Digitized by Google

a' hinduk magánoktatást vesznek itt a' braminoknál. Hasonló intézetek léteznek Nuddeában és Tirhutban, csakhogy ezek jelenleg hanyatló félben vannak. A' tudományoknak azon ágai, mellyek leginkább kedveltetnek, a' következők: vallástan, philosophia, mathesis, csillagászat, vegytan, növénytan, gyógyszertan, történetek, jogtudomány. A' hinduk' földleirása legnagyobb részint idealis adatokból áll. A' költészetet nagyon kedvelik; a' vallástan, erkölcstudomány és történetek mythusokkal kevertetnek. Ezeken kívül a' festészetet, zenészetet, építést, szobrászatot, színészetet és táncz' mesterségét is gyakorolják, csakhogy ezekben visszás ízlésök van. A' hinduknak könyvtáraik is vannak, a' könyvek iróvesszővel pálmalevelekre iratvák. Jelenleg nádtollakkal és pamutpapirosra irnak. A' brittek a' tanító-intézetek' terjesztése körül nagy érdemeket szereztek magoknak 's számos intézetet alapítottak, péld. hindu-sanskrit-collegiumokat Benaresben és Kalkuttában, a' delhii és agrai collegiumokat hinduk' és mohammedanusok' számára, az angol-hindu collegiumot, mellyben a' hindu és mohammedanus collegium' végzett tanítványai az angol nyelv' segítségével europai és ázsiai nyelvekben, úgy szinte több tudományokban oktatást nyernek; a' kalkuttai püspöki collegiumot, a' punahi hindu-collegiumot. A' brittek' főbb kiképzésére több nagyobbszerű intézet áll fen: a' kalkuttai egyetem (az oxfordinak mintájáva), ugyanott kereskedési oskola, a' bombaii jeles mérnökintézet, a' benaresi, kalkuttai és bombaii csillagásztornyok, a' kalkuttai és a' madrasi füvészkertek, a' kalkuttai nagyon elhiresült és madrasi ázsiai társaságok, a' bombaii irodalmi és földirati társulatok, a' kalkuttai orvostársulat 's a' t. Kalkuttában, Madrasban, Bombaiban 's más városokban könyvnyomtató műhelyek vannak 's folyóiratok 's hirlapok jelennek meg. Jelenleg Kalkuttában 36 részint angol részint belföldi nyelvű időszaki iromány lát napvilágot. A' tartományi udvaroknál számos hindu ujságok adatnak ki.

C. Státusalkotmány.

1. Státusforma. Elő-indiát az angol-keletindiai társaság birja a' nagybrittaniai király' főurasága alatt részint mint souverain, részint mint az indiai fejedelmek' védura. Ellenőrség végett az angol miniszterium egy India' ügyeit tárgyaló külön hivatallal *(Board of Controul)* toldatott meg, mellyel a' három igazgatóból álló titkos választmány tanácskozik. A' kelet-indiai társaság' kormánya a' chartában bizonyos évekhez vagyon kötve. Az előbbeni charta' ideje 1834-ben lejárt, de az újra 20 évre megerősítetett azon módosítással, hogy akkor mindjárt a' kelet-indiai társaság kereskedési monopoliuma Indiával és Chinával megszüntettetett. A' társaságnak joga van pénzt veretni, igazságot szolgáltatni, háborút viselni, békét és szerződéseket kötni, követeket küldeni 's elfogadni; de mindezeknél a' britt nemzetnek felelettel tartozik. Az alávetett indiai fejedelmek vagy vazallok, kiket a' társaság azon föltétel alatt, hogy ők rendes pénzbeli adót fizetnek 's háború' esetében katonai illetekeikkel a' társaság' hadi crejéhez csatlakoznak, minden kül és belellenség ellen védelmez; vagy csupa védenczek, kiknek várairól a' társaság rendelkezik, a' nélkül hogy adót vagy katonai segédet követeljen.

2. Közigazgatás. A' kormányzás' legfőbb organumai Londonban vannak: 1) a' *Board of commissioners for the affairs of India* melly státushivatal 1 elnökből, 3 státustitoknokból, 9 főbb státustisztviselőből 's 1 titoknokból áll, és a' társaságnak kormányzására mint legfőbb hivatal felvigyáz; 2) a' *Court of directors*, melly a' társaság igazi kormányát képezi és a' társaság' kebléből 4 évre választott 24 olly igazgató tagból áll, kik Londonban letelepedett kereskedők 's a' társaság' részényeiben legalább 2000 font sterlinget birnak. E' gyülekezet alatt állanak a' különféle indiai hivatalok, mint a' levelező hivatal, a' törvényhozó választmány, a' katonai levelezés' hivatala, a' váltó és pénzveretési hivatal, a' hajózási választmány és a' különbféle kereskedési választmányok. Mindazonáltal az igazgatótanács' végzései csak akkor kapnak erőt, hogy ha az indiai ellenőrhivataltól előbb helybenhagyatnak. Az igazgatók magok az úgynevezett tulajdonosok' udvarától *(Court of Proprietors)* avvagy a' társaságnak meghatározott időközökben tartandó gyüléseiben választatnak. Keletindiában négy elnökség létez: Kalkuttában, Allahabadban, Madrasban és Bombaiban; mindenik elnökségben egyegy kormányzó viszi a' polgári és hadi ügyeket. A' kalkuttai kormányzó egyúttal királyi hatalommal biró főkormányzója a' társaságnak. A' többi kormányzók tőle függnek. Mindenik kormányzó oldalán egy kormánytanács és több kormánytitoknokok, úgy kereskedési és pénzügyi tanácsok is működnek. A' kormányzás' alakja az anyaország' példájához idomitatott. Az egyes tartományok' kormányzói fuzdároknak neveztetnek; ezek katonai hatalommal fel nem ruháztattak, sőt majdnem kirekesztőleg csak a' rendőrséget és a' községekrei felvigyázatot viszik. A' tartományok kerületekre 's ezek pergunnahkra osztatnak. Az utolsókban úgy nevezett zemindárok]szedik be az adót. Mindenik kerületben 's városban egy mutahsib a' mértékekre és sulymértékekre vigyáz. 1793 óta teljes hindu törvénykönyvvel bir India; a' legfőbb törvényszékek Kalkuttában, Madrasban és Bombaiban vannak; az Indiábani brittek' ügyei felett külön kalkuttai főtörvényszék ítél. A' földbirtok', haszonbérletek' és adó' targyaiból eredő pereket a' duanni törvényszékek intézik el, ebbeli főtörvényszék a' Sudder- Duanni- Adawlet. A' többi polgári és fenyítő ügyekre nézve a' különböző kerületekben Zillah-Adawlet 's a' városokban City-Adawlet nevű székek vannak, honnét a' perek az évenként körüljáró vizsgáló székekhez 's innét, mint legfelsőbb bírósághoz, a' Nizamut Adawlethoz vitetnek föl. A' törvényszékekben britt elnökök, tanácsosok 's lajstromzók ülnek, hindu pundit és mohamedanus mollah nevű ülnökökkel 's itt szinte britt eljárás divatoz. 1829-ben a' társaság' tisztviselőinek 's mindennemű szolgáinak összes száma 177,505-re 's ezeknek összes fizetései 3,440,000 font sterlingre rúgtak. A' főkormányzó' fizetése 24,418 font sterlingben volt megállapítva. 1834 óta a' társasági közigazgatásban tetemes javítások történtek. Első fokú birák (Sudde-Amim) és adótiszti ülnökök illő fizetéssel a' benszülöttek közül választattak, 's igazgatási nyelvül a' honi tűzetett ki.

3. Státusjövedelmek. A' keletindiai társaság' összes részvényalapja 5 mill. font sterlinget tesz; 1834-ben a' midőn a' társaságnak régi szabadítéka lejárt, a' társaság kész pénzben, eladatlan árukban 's egyéb vagyonban 14,649,390 font sterlinget birt. A' társaságnak adósságai 1833: 30,774,092 font sterlinget tettek. A' státusjövedelmek 15 évi (1814—1829) átmérő szerint évi körülbelől 21 millió fontra, a' legközelebbi 1833—1836 közötti átmérő szerint 14,450,514 fontra 's az Indiábani státuskiadások ugyan ekkor 12,120,919 fontra rúgtak. Mibe be nem számítattak az Angolországbani kiadások (kamatfizetés a' keletindiai papirosok' tulajdonosai számára, nyugdijak, a' társaságnak Angliábani hivatalai, a' királyi katonaság, melly Keletindiában szolgál 's a' t.). A' mondott jövedelmeken kívül a' társaság 1835 és 1836 kereskedési vállalatokban 10 millió 176,198 font sterlinget nyert. Az egyes elnökségekből folyó jövedelmek 1835-ben és 1836-ban ekkép soroztatnak el: Bengalia és Kalkutta 6,171,453, Agra vagy Allahabad 3 mill. 835,908, Madras 3,590,051, Bombai 1,805,945, összesen 15,453,357 f. 's a' t.; a' kiadások pedig következőkép: Kalkutta 6,391,077, Agra 694,002, Madras 2,830,549, Bombai 1,953,568, összesen 11,809,196 font sterling. A' népet az adó főkép az al-tisztviselők által nyomja, kivált miután a' földbirtok a' zemindárok' kezeibe átment.

Digitized by Google

4. Hadi erő. Ez állott 1830-ban (Montgomery Márton' adatai szerint) 253,918 emberből:

szabályos europai katonaság .... 35,590 fő,
szabályos indiai sereg (seapoy) .. 148,067 »
szabálytalan europai katona .... 832 fő,
szabálytalan benszülöttek ..... 69,429 »

A' társaságnak marinája 1 fregattból, 10 kisebb hadi hajóból, 2 fegyveres gőzösből 's néhány őrhajóból áll.

b) Független státusok.

1. A' szeikhek' (szikhek') státusa.

1. Föld.

A' szeikhek a' Szetledje' bal oldalán vazaljai a' britt keletindiai társaságnak; a' Szetledje' jobb oldalán levők külön független státusszövetséget képeznek, a' szeikhek' státusát. Ujabb időkben Lahore' fejedelme, szinte szeikh fejedelem, a' többi szeikh fejedelmeket magának alávetette sőt Afghanisztánnak egy részét is elfoglalta. Ez által birodalma roppant kiterjedést nyert. Hadi serege europai módon szabályoztatott. E' fejedelem' neve Randshit-Singh vagy Runshit-Singh, ki 1839-ben meghalálozván birodalmát Kurrik-Singh nevű fiára hagyta.

Fekvése: Hossz. 86—95°; Szél. 27—35°. Határai: Afghanisztan, Szind, britt Keletindia és Tibet. — Nagysága: 8000 négyszög mérföld. — Földje: az éjszaki vidékeken hegyes és erdős, kivált a' kasmíri magosvölgy' táján, éjszaki határán a' Himalaya és Hindukush hegységektől környezve, honnét oldallánczok nyúlnak le Lahore' (Kuhisztan) éjszaki részébe. Pesauerban a' Keiber és a' Sólánez' alacson hegységei találtatnak. Ez utóbbi kősóban nagyon gazdag. Pendsab és Multan rónák 's részint jól öntözött 's termékeny vidékek, egy részők száraz és homoklepte pusztaságokból áll. — Folyamok: Szind, Kabul, Selum, Rawy, Szetledje, Begah. — Felosztása: 1) Pendsab, vagy is az öt folyam' országa; kerületei: Lahore, Jinhut, Rechtna, Barri, Jalindra, Sindi Sagor, Guckerföld; 2) Kuhisztan avvagy hegyes föld; fejedelemségei: Rajour, Puonach, Jamboe, Kishtewar, Koagra, Gular, Seebah, Chumbah, Coloo, Mundi, Sukaid. — Ehhez csatoltattak az 1837 elfoglalt afghan részek; 3) Csocs, Hasareh és Pesauer három tartomány, melly azelőtt Kabulhoz tartozott; 4) Kasmir, több hegyi fejedelemséggel, és 5) Multan, tartományai: Multan, Leja, Dera-Izmail-Chan, Dera-Ghazi-Chan és Buhawalpur. — Termékek: ásványokból arany és vas, kősó, salétrom, borax; gabona, rizs, czukor, indigo, dohány, pamut, sáfrány, bor, nemes gyümölcsök; lovak, szarvasmarhák, juhok, kasmírkecskék, hosszú és finom szőrökről ismeretesek, tevék, selyembogarak; vadak.

2. Lakosok.

Származás: Hinduknak többféle törzsökei, szép testalkatúak, jószívűek, felette szorgalmasok, harczszeretők, bátrak; nevezet szerint: szeikhek, szingek, dsatok, raszbutok, jutok, afghánok, beludsok, mogolok és gukerek. — Szám: 8 millió. — Foglalatosság: a' földmivelést és állattenyésztést nem nagy szorgalommal ugyan, de jó sikerrel űzik a' lakosok; pamutkelméket, a' híres kasmírsálokat, gyapju- és selyemszöveteket, papirost, szőnyegeket, mázas árukat, fegyvereket nagy számmal készítnek; e' mellet nem megvetendő kereskedést űznek Lahoreban és Multanban. — Vallás: saját Gurruh Nanek hindutól (a' 14 vagy 16 században) alapított vallás; theismus, legfőbb lényt alistenek' kirekesztésével elismerő; két felekezet: Khaznalszahk és Kalzahk. Ezen kívül a' Brama' vallása és az Izlam. — Kormányalkat: azelőtt szirdarok azaz az egyes kerületek' a' nemzeti tanácstól (Guru Mata) választott theocratai főnökeinek szövetsége egy fejedelem alatt; most e' státusszövetségnek csak neve áll fen, miután Runsit-Szing, Lahore' fejedelme, fejedelemtársait meghódította. — Jövedelem 18—24 mill. for. — Hadi sereg: 78,000 fő, mellynek fele szabálytalan lovasságból, fele szabályos lovasságból, 's europai fenyiték alatti betanított gyalogságból áll. Hozzá számítandó még a' gyalog és tevés pattantyússág, amaz 200, ez 300 ágyúval.

2. Gwalior vagy hajdani Maha Raja Szindia' státusa.

1. Föld.

Fekvése: Hossz. 93—96° 43'; Éj. Szél. 22—26° 52'; Agra, Allahabad, Bopaul, Kandes és Ajmeer által környezve. — Nagysága: 1860 négyszög mérföld. — Földje: nagyobb részint hegyes, de a' mellett termékeny. — Folyóvizek: Chumbul, Kali, Szind, Betva, Nerbudda, Dsumna, Szaggermutti, Parbute, Kobarry, Pohoje, Binna. — Termékek: mindenféle gabonafaj, rizs, buza, köles, főzelék, hüvelyes vetemény, indigo, pamut, dohány, nemes gyümölcs, többféle fanemek; szarvasmarhák, juhok, jeles lovak, számos házi szárnyasállat. — Felosztás: *a)* Malvahbani birtokok; kerületek: Oojein (Udsein), Sarungpoor, Omudwara, Chanderree, Cutchwara; *b)* Agrábani birtokok; kerületek: Narwar, Gwalior, Gohud; *c)* Khandesi birtokok; kerületek: Hindia, Khandes, Meiwar, Paulnemaur, Bejaghur.

2. Lakosok.

Származás: hinduk, harczszerető törzsökök, kevés szükséget ismerők; részint mahrattok, részint grassiák, jautok, részint borah felekezetbeli muzulmanok. — Népesség: körülbelől 4 millió. — Foglalatosság: földmivelés, mellyet azonban nem igen szorgalmasan űznek; kedvesebb a' marhatenyésztés, kivált a' lótenyésztés. — Az ipar és a' miveltség egészen el vannak fojtva. — Braminok' vallása. — Alkotmány: korlátlan monarchia. Az uralkodó most Ali Djah Djankodji Rao Sindiabehadir, mahratt Maha Raja. Jövedelmei mintegy 10 millió forintra rúgnak, hadiserege 40,000 főből áll (ez nagyobb részint a' mahratt fejedelmek és a' pindarik' oloszlott hadiseregeiből állott össze).

3. Nepaul státusa.

1. Föld.

Fekvése: Hossz. 97° 40' — 106° 20'; Szél. 26° 25' — 30° 40'. Határai: Éj. f. Tibet, K. f. Butan, DK. f. Bengalia, D. f. Bahar és Oude, DNy. f. Delhi, Ny. f. Gurwal. — Nagysága: a' keletindiai társaság' ótalma alatt levő Sikkim fejedelemség' betudásával 2530 négyszög mérföld. — Földje: alpesi völgy, két felől tornyosúló magos hegysorok kö-

Digitized by Google

zött; legkeskenyebb része K. f., hol a' Lama Dangra hegység által összeszorítatik. Éjszak felől a' Himalayának nyolcz csúcsa mered ég felé. — Folyóvizek: Cosah, Rusi és Geerkov forrásfolyóival, Gunduk a' Modi, Tirsool Gunga, Marichangdi, Setigunga és Rapti mellékfolyókkal jobbról, a' Rakhagar, Magandi Kola, Barigar, Beri Kola és Arhunggal bal felől; végül Goggra a' Swetagunga és Bahareevel. A' Konki K. f. Nepault elválasztja a' Sikkim fejedelemségtől. — Égal: alpesi időjárás Svajcz' ellentéteivel, a' völgyekben szelíd és egészséges, a' növényzetet nagyon előmozdító levegő. — Termékek: arany (folyóvizekben), kevés ezüst, sok veres réz, ólom, jeles vas, bátrany, kénkő, márvány, jaszpis, hegykristály, mész, pala; szarvasmarha, yak, bival, juh, ló, kutya; elefánt, szarvorrú, tigris, párducz, sakál, róka, mosuszállat, majom, nyúl, vadkecske, zerge, sok szárnyasállat, hal, méh; rizs, tengeri, rozs, hüvelyes vetemény, pamut, sáfrány, czukornád, kender, kardamom, bors, gyömbér, gyümölcs, bor, és többféle fanem. — Felosztása: 9 kerület: Nepaul, a' 24 raja' kerülete, a' 22 raja' kerülete, Mukwanpoor, Khirauts, Khatang, Chayenpoor, Saptari és Morung.

2. Lakosok.

Szám: 2,500,000 lélek. — Származás: hinduk, newarok, dhenwarok, purbuttik. — Foglalatosság: földmívelést szorgalmasan űznek; a' földbirtok a' fejedelmek 's a' papság között el van osztva, 's ezektől haszonbérbe adatik; az öntözésben és trágyázásban a' nepauliak mesterek. Műipart csak a' newarok űznek 's ezek szövők, vasművesek, jó ácsok, fegyvergyártók 's rendkivüli ügyességű aranyozók. Papirost fahéjból, italt rizsből 's bizonyos likőrféle italt buzából és rizsből (ihaur) készítnek. Kereskedési viszonyokban csak Tibettel 's Bengaliával állanak. Nepaul kivisz elefántokkat, elefántcsontot, rizst, építőfát, bőrt, gyömbért, kuthot (*terra japonica*), viaszt, mézet, szurkot, narancsot, borsot, fűszeres fahéjt, veres rezet, olajt, pamutot; saját termékein kivül Nepaul tibeti termékeket is visz Bengáliába. Az árukat a' karaván lovak és juhok' segítségével szállítják a' hegyeken át. — Vallás: uralkodó a' brahmai, egyébként találtatnak buddhistak, lámaiták 's mohammedanusok is. — Tudományos míveltség: majd ugyanazon fokon, mint Hindusztanban; a' csillagászat, avvagy tulajdonképen csillagjóslat kedvencz tudománya a' nepauliaknak; a' tudományokat itt is a' bramínok űzik.

3. Státusalkotmány és közigazgatás.

Korlátlan monarchia, élén egy raja, 's ennek oldala mellett státustanács. Ez a' következő státustisztviselőkből áll: 4 chanteriya (főminiszter), 4 karigi (státustitoknok), 4 szirdar (helytartó), 2 khurdar (titoknok), egy kupperdar (élelemtárnok) és egy khazanchee (kincstármester). Az uralkodó és a' nép között 36 thurgur avvagy a' Ghorrka-családok' főnökei állanak 's ezeknek a' raja, fontosabb ügyekben, tanácsát szokta kérni. A' kerületek szubahoktól igazgattatnak. A' nyilvános ellenőrség négy bichari' 's ezeknek elnöke a' dithna' kezében van, kik is minden subah mellé alkanczellárt rendelnek, a' kormánytisztviselőinek hív eljárása fölött felvigyázót. A' köz adót a' subah foughdarok által szedeti vagy itznadároknak haszonbérbe adja. A' státusjövedelem 5 millió forintra becsültetik. A' szabályos katonaság 18,000 főből áll, kik 60 csapatra osztatnak; mindenik csapatnál egyegy subadar 's határozatlan számú jemandarok viszik a' parancsot. A' szabálytalan katonaság nagyon számosnak látszik lenni. A' szikkimi fejedelem Nepaultól elvált és 1816 óta britt ótalom alatt van.

4. *Különféle europai birtokok.*

a) A' portugali birtok: Goa' vidéke Dekan nyugoti partján. Fekvése: Hossz. 91° 24′ — 91° 59′; Széless. 14° 58′ — 15° 53′; az arab tengertől, azután, britt Bejapoor és Canarától környezve. Nagysága 51 (23) négyszög mérföld. Földje: a' Gatokig emelkedő dombos vidék, lépcsőzetesen mívelve; a' parton homokos föld. Folyóvizek: Mandave, Salsct. Goa' öble és Ramas nevű előfok. Termékek: pamut, kender, bors, kardamomok, rizs, szarvasmarha, hal, só. Lakosok: 90,000; de a' hindusztani Guzerate nevű tartományban fekvő Din és Daman kikötőknek, úgy szinte Timor' vidékének és Makao félszigetének, azaz az egész indiai alkirálysságnak nevezett portugal főhelytartóságnak lakosival együtt legalább 500,000 lélek 230 négyszög mérföldnyi téren. Származás: portugáliak és hinduk. Foglalatosság: földmivelés, állattenyésztés, pamut- és selyemszövés és arakfőzés. A' kereskedés, kivált Villa nuova de Goában meglehetősen élénk 's 25 saját hajóval űzetik. Vallás: majd kirekesztőleg keresztyén katholika vallás, mellyet most már a' hinduk' nagyobb része is követ. Azon kivüli Bráma' vallása. Státusjövedelmek: 1821-ben a' jövedelmek 622,000 a kiadások pedig 798,000 cruzadóra rúgtak.

b) A' francziák' birtoka. Pondichery és Karikal vidéke Karnatikban, Mahé Dekanban, végül Csandernagor és több kereskedési telep Bengaliában; összesen tán 29 négyszög mérföld 207,000 lakossal, kik rizskását, pamutot 's néhány déli gyümölcsöt termesztenek, sót főznek és pamutszövést gyakorolnak. Mahéban a' kereskedési forgalom igen élénk.

c) Dán birtok. Trankebár' vidéke Dekanban Trankebar városával, Dansborg várával Serampur városával 's néhány faluval Bengáliában; összesen 4 négyszög mérföld 35,000 lakossal, ki rizs-, pamut- és gyümölcstermesztéssel, halászattal, szövéssel, sófőzéssel és különféle mesterségekkel foglalkodnak, egyébiránt pedig élénk kereskedést folytatnak.

Mindezen gyarmatok illetékes anyaországaik' helytartói által kormányoztatnak.

XI. HÁTSÓ-INDIA.

A. Föld.

1. Fekvés. Kel. Hossz. 109—127°; Éj. Szél. 1° 7′—27°; Chinától, Tibettől, Előindiától és az indiai oczeántól körülfogva.

2. Nagyság.

Britt birtokok	4,400 □mf.
Birma (Birmaiak' országa)	9,560 »
Sziam	9,500 »
Malakka	2,000 »
Anam	13,000 »
Összesen	38,460 □mf.

Digitized by Google

3. Földje. Tibet' főcsomójától öt mellékág fut le éjszakról dél és délkelet felé, a' folyambirtokokat egymástól elválasztó. A' középső hegyhuzam a' Cap Romaniában végződik. A' lejtő éjszakról dél felé irányúl. A' nyugoti és keleti partok, úgy Malakka szigete is csak parti tetőzettel birnak. A' hegyláncok között tetemes rónaságok feküsznek, 's itt a' legtermékenyebb síkságokat 's erdőket meddő 's mocsáros vidékek váltják fel. Egészben mindazáltal Ázsiának e' részét még kevessé ismerjük.

Tengerek: Tunkin, Sziam' öble, Malakka' útja a' bengal és martabani öblök.

Folyóvizek: Szang-koi (Chinában Holi-Kiangnak nevezik); Menamkom (348 mföldnyi folyással); Menam, Szan-Luen (Chinában neve Lu-Kiang, tovább pedig Nu-Kiangnak híják); Iravaddi (Tibetben Dzangbo-Csu, Chinában Pin-Lang-Kiang); Bramaputra (melly Assamban Bor-Lohit névvel neveztetik).

4. Égal. Kis része Hátsó-Indiának a' mérsékelt égöv alatt fekszik, de itt is csak a' magosabb hegységek okozzák a' mérsékeltebb héfokokat. Nagyobb része a' forró égöv alá tartozik 's e' miatt nagy hőségnek vagyon kitéve, melly hőséget csak a' monsun nevű váltószelek, a' nedves évszak' esőzései és a' partok' tengeri szelei mérsékelnek.

5. Termékek. Ásványok: arany, ezüst, ólom, vas, ón, veres réz, piskolcz, só, salétrom, kuth (japáni föld), drága kövek, úgymint: rubinok, zafírok, topázok (Birmában). — Növények: nemes fanemek (szapan, kalambak, sasfa), teakfa (hájóépítésre), bambusz, gummi, indigo, pamut, olaj, betel, areka, szago, ananász, kokoszdió, czukor, thea (Assamban), bors, rizs, gabona. — Állatok: elefántok, tigrisek, bivalok, majmok, pézsmák, pávák, papagályok, megehető madárfészkek (a' szalangafecske' fészkei), halak, méhek, selyembogarak.

B. Lakosok.

1. Szám. Valószinű felvetés szerint 21,600,000 lélek; nevezet szerint:

Britt birtokok	1,500,000 lakos
Birma	4,000,000 »
Sziam	3,600,000 »
Malakka	500,000 »
Annam	12,000,000 »
Összesen	21,600,000 lakos.

2. Származás. Mogol faj, és pedig három főtörzsök:

1) Anamiták, kiknek ágai a' tunkiniak, cochinchinaiak, kambojiak, laosziak, és a' loe, moi és muang nevű hegyi lakosok.

2) Birmaiak avvagy birmánok, és pedig: tulajdonképeni birmánok, peguiak, karianok, zabainok, kyrnek, taungszuak, yauak, palaonok, pyonok 's a' t.

3) Sziamiak többféle ágakban.

Azon fölül malaiok, assamiak, garrowk, muggok, cassaiok 's a' t. Több helyütt chinaiak is találtatnak.

3. Foglalatosság. A' vegetatio' bujasága miatt elhanyagolt földmívelés; az ingadozó politicai viszonyok és a' szüntelen, zsarnokság és harczkedv szülte nyugtalanságok miatt kevés állattenyésztés; ámbár ittott jobb lábon áll e' két ága az elemi termesztésnek. A' béke' mesterségei a' mondott okoknál fogva kevessé pártoltatnak. Nem hiányzik egészen a' műipar, de a' lakosok a' mesterségeket csak a' belszükség' fedezése végett üzik. A' kereskedés élénkebb, mint illy körülmények alatt várni lehetne, kivált Chinával és britt Indiával. A' világkereskedésben Hátsó-India közvetlen részt nem vesz, mert a' fejedelmek tartanak a' fegyveres europai kereskedőktől. Britt Hátsó-Indiában a' főpiacz 's egyszersmind az indiai archipel aranykereskedésének középpontja Singapore. Nevezetes kereskedési várossá emelkedett kevés idő alatt a' brittektől épített Moulmein város is.

4. Vallás. Legkiterjedtebb és legközönségesebb a' buddhavallás. Mellette még mohammedanusok és Kon-fu-cze' követői találtatnak. A' keresztyének sem hiányoznak.

5. Tudományos míveltség. Hátsó-India' lakosi körülbelől egyazon fokán állanak a' tudományos képzettségnek, mint a' hinduk, a' hegylakosok' kivételével, kik nagyobb részint még nyers barbarok'.

a) *Britt Hátsó-India.*

1. Föld.

Fekvés (Malakka 's az e' mellett fekvő Pulo-Pinang és Szingapore szigetek nélkül); K. Hossz. 108° 24′—116°; Éj. Szél. 10°—27°. Két főrészből áll. Az éjszaki rész Tibet, Birma, a' bengaliai tengeröböl és Bengalia között; a' déli pedig Birma, Sziam és a' bengal tengeröböl között fekszik. — **Kiterjedés:** 4400 négyszög mérföld. — **Felosztás: közvetlen tartományok:** Alsó-Assam, Arakan, Martaban, Yee (Yi), Tavai, Tenasserim, a' Mergui, Pulo-Pinang és Singapore szigetek és Malakka országa; **közvetett tartományok:** Felső-Assam, Djintiah, Katshar, a' garrowok' földje, Kassai és némelly hegyi népek. — **Földje:** részint hegyes, részint keskeny partvidék, egészben termékeny. — **Hegységek:** Garrow, Mugy, Anapektomju (Anupektumsu). — **Folyóvizek:** Bramaputra a' Brak és Gumti mellékfolyókkal; Arakan, Pegu, San-Luen, Tavai és Tenasserim. — **Égal:** az éjszaki részben Bengalia' égaljához hasonló, a' déli részben fordúlói időjárás. — **Termékek:** arany, ezüst, veres réz, vas, ólom, salétrom, só, rizs, pamut, dohány, bors, gyömbér, czukor, thea (Assamban), mákony, mézga, aloefa, teakfa; indiai gyümölcsök, narancs, ananász, granátalma, areka, betel; lovak, szarvasmarhák, bivalok, juhok, kecskék, szárnyasállatok, halak, méhek, selyembogarak, elefántok 's egyéb vad állatok.

2. Lakosok.

A' lakosok vegyes származásúak. Az assamiak és a' kassaiok hindu szarmazásúak látszanak lenni. A' garrowk 's egyéb hegylakosok még felette míveletlenek 's nálok még emberáldozatok is divatoznak. Azon kívül találtatnak muggok avvagy arakaiak, malaiok és chinaiak. — **Népesség:** felette bizonytalan, talán csak 1½ millió (az assamiak 800,000 lélekből állanak). — **Foglalatosság:** rizstermesztés, marhatenyésztés, egy kis bányászat, aranymosás, selyemtenyésztés, selyem- és pamutszövés. A' lakosok szárazföldön kereskedést üznek Tibettel, Birmával és Bengaliával. Tengeri kereskedést üznek Moulmein, Pulo-Pinang és Singapore' lakosi. Singapore szabad kikötővel bir, mellyben számos hajó kiköt és az europaiaknak, chinaiaknak 's egyéb ázsiai népeknek nagykereskedő- házaik vannak. 1832 — 1833 Singaporeban a' kivitel 7,595,190 's a' bevitel 9,101,179 dollárra ment. — **Vallás.** Bramaismus és Buddhismus. Jelenleg a' keresztyén vallás is. — **Tudományos míveltség** felette csekély, legtöbb még Singaporeban, hol két collegium találtatik, egy malai és egy chinai.

3. Státusforma.

A' britt keletindiai társaság, mellyel mint Hindusztan' azaz Előindia' birtokosával feljebb megismerkedtünk, birja

Digitized by Google

Hátsó-Indiának e' részét, mellyet a' birmaiak neki 1826 átadtak. A' Pulo-Pinang és Singapore szigetek már előbb voltak a' britt társaság' birtokában, melly Malakka' vidékét Sumatrai birtokaiért 1824 a' németalföldiektől cserében kapta. Malakka, Pulo-Pinang és Singapore 1830 óta a' kalkuttai elnökséghez csatoltattak. A' mondottakon kívül Assam, Arakan, Martaban, Yee, Tavai és Tenasserim Mergulval tökéletesen a' keletindiai társaságtól függnek; ellenben Katshar, Kassai, a' Garrow-tartományok és a' hegyi lakosok' tartományai saját rajáik alatt vannak, kik vagy csak adót fizetnek vagy épen teljességgel függetlenek.

b) *Birma.*

1. Föld.

Fekvés: K. Hossz. 111—118°; Éj. Szél. 16—27°. Határai: Éj. f. Assam és a' hegyi lakosoknak azon kevessé ismert vidékei, mellyek britt Hátsó-Indiához számíttatnak; K. f. China, Sziam és britt Martaban; D. f. a' bengal tengerből; Ny. f. ugyanaz és britt Hátsó-India. — Nagysága: 1826 óta, a' midőn némelly részei a' keletindiai társaság' birtokába jutottak, 9600 vagy tán 12,000 négyszög mérföld. — Felosztás: 8 tartomány: Birma, Pegu, Mre-lap-san vagy Kosampri, Lovasan (e' két tartomány Laosnak egy részét teszi), Martaban (melly tartománynak egy részét a' brittek birják), és az adó alá vetett népek' vidékei. — Föld: dél felé lejtő. A' föld általában termékeny, kivált a' folyóvizeken. E' folyóvizek gyakran kiáradnak. — Főfolyóvizek: Iravaddi a' Kienduennel, Zittang és San-Luen. — Égal: fordúlói. A' délnyugoti monsun esőt hoz, az éjszakkeleti szárazságot okoz. — Termékek: arany, ezüst, platina (ezt most találták), piskolcz, sok vas, ón, ólom, veres réz, salétrom, só, kénkő, drága kövek, márvány, borostyánkő, hegyolaj, gabona, rizs, pamut, indigo, kardamomok, czukor, dohány, lakmézga, teakfa, különbféle nemes fanemek; szelíd állatok, halak, nagy számú elefántok, vadak és vad állatok. Birma az Ava és Pegu királyságokból, ugy Laos' egy részéből áll.

2. Lakosok.

Származás: tulajdonképeni birmaiak, peguiak, cariak, sánok, taungszuak, plauok, zabaiok, kyenek 's a' t. — Szám: némellyek szerint csak 4, mások' állítása szerint 7—8 millió. — Foglalatosság: gabona- és rizstermesztés, némi állattenyésztés, nagy fontosságú bányamívelés, selyemtenyésztés, pamutfeldolgozás, selyemgyárak, hajóépítés. — A' belkereskedés meglehetősen élénk, de többnyire csak élelemczikkekre 's külföldi árukra terjeszkedik, melly szárazon karaván által bevitetnek. Chinával a' lakosok nem megvetendő forgalmat űznek. Főkereskedési piaczok az ország' belyében: Ava, Prome, Channo; főkikötőhely: Ranghun. — Kivitel: pamut, elefántcsont, drága kövek, teakfa, viasz, só, szárított halak. — Bevitel: selyem, bársony, arany lapok, papiros, erczáruk, europai posztók, bengal mousselinek, porczellán, üveg, thea. Veretett pénzök nincsen a' lakosoknak, pénzül ezüstedényekkel, apró ezüst- és ólom darabokkal élnek; számolási pénz a' tikal, körülbelől = 1 for. 10 kr. — Vallás: Buddha' tisztelete. — Tudományos míveltség: ritka lakos, ki olvasni ne tudna, a' tudományok tiszteletben tartatnak; legkedvesebb mindazáltal a' költészet. A' philosophia és erkölcstudomány nem egészen szerencsetlenül míveltetnek; de a' csillagászatban, földleirásban és orvostudományban keleti vastag tudatlanságra talál az ember.

3. Státusforma.

A' főhatalom egy boa czímű császár' kezében vagyon, kit alattvalói, mint korlátlan akaratú urokat, isten gyanánt tisztelnek. Nevét kimondani halálos büntetés alatt tilos. A' trón örökös ugyan, de fiai közül a' császár maga választ utódot. A' választás többnyire legöregebbik fiára esik. Egy négy miniszterből (vungi) álló státustanács (lotu) adja a' tartományok kormányzóinak (mayvun) a' szükséges parancsokat. A' státustanácsban egyébiránt négy főbb hivatalnok (vúndok) is bir tanácskozási joggal. Négy belügyek' minisztere (attovun) szabad bemeneti joggal bír a' császárhoz, 's ezek még a' státustanács' határozatit is megsemmisíthetik. — A' császár fényes udvart tart számos udvari tisztséggel. — A' császári család' tagjai és a' státusminiszterek után rangban az adófizető fejedelmek jőnek. Egyébiránt a' nemesség több osztályokból áll, mellyek szorosan egymástól elválasztva állanak. Örökös méltóságok itt nem találtatnak. A' császár' jövedelmei állanak a' termesztékek' és áruk' tizedéből; az adó nem pénzben fizettetik; a' császári család' tagjai, a' főhivatalnokok és a' kormányzók bizonyos vidékek' jövedelmeiből élnek. Mindenik lakos hadi szolgálatra köteleztetik; a' hadi erő ennél fogva mind szárazon mind tengeren felette számos. Balbi a' császár' jövedelmeit 11 millió tallérra, hadi erejét pedig 35,000 főre becsüli.

c) *Sziam.*

1. Föld.

Fekvés (a' malaccai birtokok' betudásával): K. Hossz. 116—122°; Éj. Szél. 4—23°. Körülfogva Chinától, Anamtól, a' Malacca félsziget' független státusaitól, a' tengertől, britt Hátsó-Indiától és a' birmai országtól. — Nagyság: némellyek szerint 9500, mások szerint pedig 12,000 négyszög mérföld. — Felosztás: Felső- és Alsó-Sziam, fővarosa Bankok; sziami Kambodja, sziami Laos (részei Zimmae és Lancsang), és a' Ligor, Bondelon, Patani, Kalantan, Tringanu és Queda nevű Malaccastátusok. — Föld: keleti és nyugoti hegyektől körülfogott völgy; keresztülfoly az ország' közepén a' Menam, mellynek kiáradásai, úgy a' csatornák általi mesterséges öntözés felette termékenyvé teszik az országot. Ennek keleti részét a' Menam-Kom vagy Mai-Kaung, nyugoti részét pedig a' San-Luen öntözgeti. — Égal: mint Birmában. — Termékek: arany, ezüst, ón, ólom, vas, veres réz, mágneskő; salétrom, kénkő, só, rizs, tengeri, köles, hüvelyes vetemények, granátalmák, füge, ananász, pizang, kokoszdió, szago- és arekapalmák, narancsok, czitromok, indigo, bors, mézga, czukor, betel, pamut, fahéj, kávé, jeles fanemek; szarvorrúak, elefántok (a' lakosok különös tiszteletben tartják a' fejér elefántokat), tigrisek, zergék, vadak; szarvasmarha, bivalok, juhok, kecskék, lovak; krokodilok, halak, megehető fecskefészkek.

2. Lakosok.

A' magokat thóéknak nevezgető sziamiaknak eredete még kipuhatolva nincsen; annyi bizonyos, hogy e' nemzet mai időben kevert. Azon kívül számos malaiok és chinaiak élnek itt. Mondják, hogy a' lakosok' száma 8,600,000; mások szerint ellenben csak 2,800,000. Az ipar rizstermesztést, marhatenyésztést, szövést és némi bányászatot tárgyaz. — A'

Digitized by Google

kereskedés nagyon korlátoltatik az uralkodónak árulási joga 's azon rendszabály által, hogy némelly czikkeket csak drágán megváltandó felsőbb engedelem által adhatni el. Tengeri kereskedést űznek a' külföldiek közül a' chinaiak, a' keletindiai társaság és az éjszakamerikaiak. — A' sziamiak' vallása a' buddhaismus. — A' tudományok és művészetek nem ismeretlenek Sziamban, csakhogy tökéletlenül gyakoroltatnak. — Sziamban csak szabad emberek és rabok vannak. A' király nemcsak a' földnek, hanem alattvalói' életének 's vagyonának is ura. Minden alattvaló köteles a' státusnak mint katona vagy mint földmívelő életének minden harmadik esztendejét feláldozni. A' királynak, kinek nevét kimondani halálos büntetés alatt tilos, státus- és titkos tanácsa vagyon. Sziamban még a' tűzproba divatoz. Az ország' törvényei három könyvben foglaltatnak: Pra Tam Ra, Pra Tam Non és Pra Raya Cammanst. Balbi a' státusjövedelmet 10 milliúra és a' hadisereget 30,000 főre teszi.

d) *Független Malacca.*

1. Föld.

Fekvés: K. Hossz. 118 — 121° 56′; Éj. Szél. 1° 17 — 5°. Ázsiának legdélibb csúcsa, Cap Romania az Éj. Szél. 1° 17′ alatt. — Egy Sziamból átcsapó hegysor vonúl keresztűl az ország' közepén. A' partok rónák, mélyek és termékenyek; az ország' belje hegyes, míveletlen és erdős; az erdőkben vad állatok és mérges kigyók találtatnak. Az országnak csak néhány partfolyója vagyon. — Az égal a' közellévő tenger által mérsékeltetik. — Termékek: ón; rizs, hüvelyes veteményes; ramhutan- és mangustanfák, szantál- és aloéfa, kámfor; sertések, szarvasmarhák, juhok; szárnyas állatok. — Felosztás: Öt vidék: Salengore, Pera, Pahang, Rumbo és Johore.

2. Lakosok.

Malaiok; ravasz, árulkodó, öldöklő, mindég legalább tőrrel fölfegyverzett nép, mellyet a' rabszolgaság nyers barbárokká alacsonított; ezek mellett még szamangok és papoák. — Vallás: mohammedana. — Itt zsarnok fejedelmek uralkodnak, kiknek alattvalói közös kötelék által egymással nem egyesítvék. A' hegyeken nagyon vad néptörzsökök laknak, a' legismertebbek ezek közül a' szannangok, diakongok és benuák. Az egykoron németalföldi rész jelenleg Nagybrittannia' birtokában vagyon, mi végett lásd Britt Hátsó-Indiát.

e) *Anam.*

1. Föld.

Fekvés: K. Hossz. 121 — 126° 58′; Éj Szél. 80° 45′ — 23° 1′. Körülfogva a' Tunkini öböl' chinai határától, a' chinai tavaktól az oczeánig. Ny. f. pedig Sziamtól; melly határát azonban kevessé ösmerjük. Nagyság: Balbi szerint 13,125, Crawford szerint pedig 6000 négyszög mérföld. — Felosztás: Hat tartomány: Tunkin, Cochinchina, Binh-Tuam, Anami Kamboja, Anami Laos és Bao avvagy Boatan, hova tartoznak még a' China és Tunkin közötti hegyvölgyeken tartózkodó harczos vad népek is. — Föld: kellemetes partvidék, mellynek termékenysége rendkívüli, évi két sőt három aratással. Magos hegyláncz ketté hasítja. Két főfolyója a' következő: Menam-Kom vagy Mai-Kaung és Szang-Koi, melly a' Li-Szing-Kiangot magába fölveszi. Ezeken kívül említést érdemelnek: a' Cse-Lai-Go, a' Hue és a' Szong vagy Donai. — Égal: igen kellemetes, a' fordúlói hőséget a' parti szellők mérséklik. — Termékek: arany (ez a' legjobbnak tartatik), ezüst, veres réz, vas, ón; rizs, fahéj, bors, czukor, thea, pamut, faggyu- és mázfák, teakfák, számos nemes fanemek; elefántok, szarvorrúak, pézsmák, majmok, lovak, bivalok; selyembogarak, halak.

2. Lakosok.

Származás és testalkat chinaiak; a' nép mindazáltal vidám és barátságos. A' lakosok anamiakra, laositák, khomokra, loyokra, molokra és muongokra osztatnak. Itt chinaiak is találhatók. A' lakosok' számára nézve 5 — 12 milliók különböznek a' vélemények. Sőt Bissachere 23 milliót állít. — Foglalatosság: rizstermesztés, állattenyésztés, halászat, fazékgyártás és a' közönséges kézművek; selyemgyárak, fa' és vas' feldolgoztatása; hajóépítés, kereskedés. — Vallás: az előkelőbbeknél Kon-fu-cze' vallása, a' köznépnél Buddhatisztelet. Nem hiányoznak a' keresztyének sem, ámbár ezek jelenleg nagyon üldöztetnek. Hajdan a' keresztyének' száma 300,000-re rúgott. — A' tudományok és művészetek becsben tartatnak, nyilvános iskolákban tanítatnak, de chinai modorban ápoltatnak; legtöbbre becsülik az erkölcstudományt, mezei gazdaságot és politicát. — Az uralkodó császárt China vazalljának szokta tekinteni. A' császár' oldalán egy tanácsoscollegium, con-dou, áll, mint legfőbb tribunal. Na-Kong a' hadminiszter', Mow-Kong a' pénzügy' minisztere, How-Kong a' belügyek' minisztere és Twei-Kong a' tengeri ügyek' miniszterének neve. A' tartományokat alkirályok igazgatják. Minden hivatal és méltóság személyhez vagyon kötve; örökös nemesség teljességgel hiányzik. A' közjövedelmeket Balbi 22½ milliú tallérra teszi. Mindenik alattvaló hadi szolgálatra kötelezteik. A' hadisereg azelőtt 50,000 emberből állott, jelenleg áll az némellyek szerint 90,000, mások' állítása szerint csak 40,000 europai modorban betanított, fölfegyverzett és ruházott főből. A' figyelemre méltó tengeri erő néhány száz hadihajóból áll.

XII. INDIAI ARCHIPEL.

Ezen Archipelnek számos szigeteit némelly ujabb, kivált franczia földleirók nem Ázsiához hanem Oceaniához számítják, melly nevezet alatt ők Australiát értik szárazföldjével (Ujholland), kisebb nagyobb szigeteivel (Polynesia, szigetvilág) és a' véleményök szerint ezekhez tartozó indiai archipellel. Ezen felosztás szerint nyilvánvaló, hogy szerintök Japan, sőt a' chinai birodalomhoz tartozó Likeio-archipel is ennek Australiára. — A' szóban forgó archipel, Japan és a' Likeio-archipel' kirekesztésével, elő- és hátsó-indiai szigetekre osztatik.

Az elsők Ceylont (Selan, Selan-Div), a' Maledivákat és a' Lakedivákat; az utóbbiak pedig a' Nikobárokat, Anda-

Digitized by Google

manokat, Szundaszigeteket, Molukkokat, Suluhszigeteket, Philippinákat, Carolinákat vagy Újphilippinákat és végül a' Marianákat foglalják magokban. Mindezen szigetek a' D. Szél. 10° és az Éj. Szél 20°; továbbá pedig a' K. Hossz. 89—178° között feküsznek.

1) Ceylon. — Nagysága: a' legujabb adatok szerint 1160 négyszög mérföld. — Föld: Beljében hegyek; a' főhuzam Éj.tól D.felé; legmagosabb csúcsok: a' 8000 angol lábnyi magos Pedro-Galla, azután Ádám' hegye, melly Buddha' nyomdoki miatt a' buddhistáktól szent bucsuhelynek tartatik, és a' déli részen Cap-Dendra. A' hegyi források öntözgetik a' földet, D.Ny. f. a' föld a' legtermékenyebb. A' síkságot jól mívelik a' lakosok, D.Ny. f. a' partok kitünő szorgalommal míveltetnek. — A' nagyobb folyóvizek a' következők: Mahawalle Ganga és Muliwadhi. — Égal ollyan, mint Elő-Indiában, az időjárást a' monszun szelek változtatják; a' sziget' közepén nagy a' hőség, a' tengerpartokat a' tengeri szelek hüvessé teszik. — Termékek: arany, czüst, vas, sok ólomércz, kéneső, büdöskő, különféle drága kövek és pedig nagy mennyiségben, só, timsó, fahéj, bors, kardamomok, szerecsendió, kávé, czukor, kitünő jóságú rizs, mákony, indigo, pamut, lakmézga; nemes fák; leirhatlan sok nemes gyümölcs, kiváltképen sok kokoszdiófa, kenyérfa, szappanfa, betel, areka; elefántok, szarvasmarhák, bivalok; szarvasok, őzek, vaddisznók, nyúlak, zergék, majmok; párduczok, tigrisek, sakálok; kigyók; szárnyasállatok; halak és gyöngykagylók. — Lakosok. Belföldiek: szingaliak és veddák. Beköltözöttek: hinduk, malaiok, chinaiak, arabok, europai gyarmatosok. 1835-b. a' lakosok' száma 1,268,000-re felment, jelenleg a' népesség hihetőleg a' 1½ milliót már elérte, mert a' népesség szembetünőleg szaporodik. — Foglalatosság: mezei gazdaság, halászat, gyöngyfogás (több 250 hajón üzve, mellyek Keletindia' különböző részeiből itt összesereglenek; 1835 a' gyöngyhalászat a' kormánynak 40,346 font sterlinget jövedelmezett), vadászat (kivált elefántfogás), szövés, vas- és aranyművek', továbbá coirkötelek' (a' kokoszdió' szálaiból) és kokoszdió-olaj' készítése. A' külkereskedés az europaiak' kezében van. Fő kiviteli czikkek: fahéj (évenként 6000 köteg, egyegy köteg 8 fontnyi: 1831-ben 106,434 és 1834 csak 32,714 font sterl. értékében), kávé, bors, kardamomok, nemesfák, gyöngyök, elefántcsont, drágakövek és sok ólomércz. — Vallás: Buddhaismus; Buddha' fogát szorgosan őrzik 's országuknak palladiumaúl tekintik a' lakosok. Azután izlamíták és keresztyének. A' szingálok nincsenek tudományos míveltség' hiával; ők a' csillagjóslattal foglalkoznak és jó kalendariomokat készítenek. A' brittek, kik azelőtt csak Candy országát foglalták el, most az egész sziget' birtokában vannak, 's a' míveltség és keresztyén hit' terjesztésében sok érdemeket szereztek. A' szigetet egy kormányzó igazgatja, kormányzó tanács' segítségével. 1835 a' státusjövedelmek 371,995 és a' státuskiadások 323,277 font sterlingre rúgtak. Az éjszaki és délnyugoti vidékeken a' veddák még vad természetállapotban élnek.

2) Maledivák. A' D. Szél. 1°-tól az Éj. Szél. 7°-ig. Állanak pedig számos korallszigetekből, legtöbbje ezeknek nagyon kicsi, a' legnagyobb: Male csak 1½ mérföld kerületü. Többen e' szigetkék közül egészen lakatlanok. Az apróbbak zátonyoknak látszanak lenni, a' nagyobbak azonban termékeny felülettel birnak. — Az égal' hő volta külföldieknek rendkívül ártalmas; aprilától fogva octoberig esős idő. — Termékek: déli gyümölcsök (kivált kokoszdiók), czukor, rizs (de nem elegendő, miért is belőle bevisznek); szarvasmarha, juh, bival; szárnyas állatok; teknős békák; ambra, kláris, kaurik, a' sekély szundákban kaimánok. — Lakosok: maledivek, mohammedanus vallást követők, kézművességekhez értők, földmivelést és hajóépitést gyakorlók, egyébiránt irással élők 's nem egészen miveletlenek. — Kereskedést főkép halakkal (bonito), kokoszdiókkal, békateknőkkel és kaurikkal üznek. — A' Maledivák' ura egy korlátlan hatalmú szultán, kinek oldalán miniszterek vannak. A' szigetek 13, némellyek szerint 17 attalonokra (csoportokra) osztatnak. Mindenik attalonnak kormányzója egy pap, naib; a' naibok főügyelője a' pandiar, avvagy az ország' primása 's egyszersmind főbirája.

3) Lakedivák. Malabar' atellenében fekvő 's korallszirtektől körülvett 15 szigetcsoport. A' szigetek' legnagyobbika is csak ¼ □mérföldnyi. Összesen e' szigetcsoportok 50 szigetet foglalnak magokban 's ezek közül csak nyolcz lakatik mintegy 7000 lélek által. — Termékek: kokoszdiók, kaurik, halak, teknősbékák, kis mennyiségben rizs, pisang, narancs, czitrom, papaya. Egyedüli házi állat a' tehén. A' lakosok származásra nézve arabok és muhammedanusok, és különböző főnökök által kormányoztatnak. Főfoglalatosságuk a' coirkötélgyártás; e' kötelekkel és kaurikkal kereskedést üznek. A' három legnevezetesb sziget a' következő: Anderot, Cubarita és Akhalu.

4) A' Nikobárok. Hat nagyobb és néhány kisebb sziget az Éj. Szél. 6° 45′ és 9° 30′ között. A' föld néhol magasodik, néhol igen is mélly fekvésü, 's általában igen termékeny. A' két Nikobar e' szigetek közül a' legnagyobbik. — Termékek: kenyérfa, kokosz, pizang, arekadió, bananász, gyömbér, czukornád 's felette sok madárfészek. — A' lakosok míveltség és ipar nélküliek, ők a' malaiokhoz hasonlítanak 's a' természeti egyenlőség' állapotában élnek.

5) Az Andamánok. Több szigetke az Éj. Szél. 10° 32′ — 13° 13′ között. A' főszigetek: Nagy- és Kis-Andaman. A' szigetek fában bővelkednek. — A' lakosok (négerek) vadságban élnek. Az angoloktól 1791 Chatam kikötőjében alapított gyarmat, mellybe a' bengáliai bünösök számüzettek, később odahagyatott.

6) A' Szunda-szigetek. Harmincz egyenlitői fok' kiterjedésében számtalan apró szigeteken kívül a' 22,300 négyszög mérföldnyi Borneo, Celebes, Java és Szumatra főszigeteket is magában foglalók (Borneo kiterjedése 11,300, Szumatráé 6050, Celebesé 2570 és Javáé 2400 □mérföldnyi). Fölülete e' szigeteknek általában hegyes és vulkanféle. Szumatrán a' legmagosabb hegyek a' 15,000′ m. Kazumba avvagy Kozumbra és a' közel 14,000′ m. Gunony Tazaman, az europaiaktól Ophirnak nevezve. A' föld Borneón és Javán rendkivül termékeny, kevesbé termékeny az Szumatrán. Mindenik szigeten számos partfolyók találtatnak, Szumatrán tavak is. Az égal tropicus; évszak kettő van, egy nedves és egy száraz, melly évszakok a' váltószelek által határoztatnak meg. — Termékek: arany, gyémántok, vas, ón (Szumatrán kőszén), rizs, pamut, thea (Javából 1839-ben 1,200,000 font st. árát kivittek), kámfor, bors, dohány, selyem, viasz, madárfészkek, elefántok, bivalok, disznók; Szumatra szigetén medvék is. — Lakosok: makasszárok, buginézek, biadsuk, javaiak, batták (emberevők), resangok, kubuk, lamponyok, papuák, dayakok vagy diákok; idegenek: chinaiak, japaniak, hinduk, arabok, europaiak. — Foglalatosság: mezei gazdaság, halászat, kereskedés, hajóépités. A' kereskedés, kivált Javában (Batavia középpontja az indközéptengeri kereskedésnek), nagy fontossággal bir. 1833—1834 e' szigeten Madurával együtt 23,343,327 forint ára portéka ki- és 17 mill. 864,577 forint ára bevitetett; mi több, 1838 németalföldi Indiának összes kivitele 45 's bevitele 34½ millió forintra hágott, mik között 5 millió forint értékü hollandi vászon találtatott. — Vallás: a' mohammedana vallás; a' vadabb törzsökök hihetőleg mai nap is pogányok; az idegenek saját hazájok vallását követik. Celebes szigetén több mohammedanus szultán és kisebb fejedelem uralkodik, amazoknak főurasága

Digitized by Google

alatt. Borneoban találtatik Borneo országa és a' Szambas szultánság. Java a' Szurakartai úgynevezett császár avvagy Szuzunnan és a' Dsukdsukartai szultan' státusait foglalja magában. Szumatrában vannak: Achin, Sziak, Battaföld, Menangkabo, Palembang, Lampongföld 's a' t. A' németalföldiek birják egész Javát (a' belföldi fejedelmek tőlök függvén), Szumatrának nagy részét és Borneoból és Celebesből egyes darabokat. Főszékhelye a' németalföldi kormánynak: Batavia Javában, egyike a' leggazdagabb indiai kereskedővárosoknak, azelőtt 116,000, jelenleg csak 54,000 lakossal; mióta tudniillik a' lakosságnak közel fele a' közel fekvő 's ez által támadt Molenvliet, Rysswik, Nordwyk és Weltefreden nevű helységekbe költözött.

7) A' Molukkok. Az Éj. Szél. 2° és 8° között. Számos sziget, mellynek nagy része lakatlan. E' szigetek egyébiránt földingásoknak kitévék, 's rajtok vulkánok találtatnak. A' partok sziklásak 's ki vannak mosva, egyébiránt a' hegyvölgyek' változatossága kellemessé teszi a' különben felette termékeny földet. A' hőség és lég' nedvessége betegségeket szülnek. A' növényzet buja. — Termékek: szegfű, szerecsendió és virág; azonkívül fakenyér, szago, dohány, indigo, bambus, nemes gyümölcsök, nemes fanemek, de gabona és rizs felesleges nem terem; dámvadak, vaddisznók, mindenféle madarak és halak; az ásványország felette szegény. E' szigetek a' Gilolocsoportra osztatnak, mellyhez Gilolo, Morty, Ternate, Tidor, Motir, Macsian, Oby és Bacsian tartoznak és a' Ceramcsoportra Cerammal, Amboina- és Bandaszigetekkel. — Lakosok: haraforák (úgy látszik, hogy ezek az őslakosok), malaiok a' partvidékeken, azután németalföldiek, kik majd valamennyi szigetnek közvetett vagy közvetlen urai. A' Molukkoknak külön fejedelmei is vannak, millyenek Ternate, Bacsian és Tidor' királyai és a' Popoi rajah, de ezeket a' németalföldiek vazalljaiknak tekintik.

8) A' Szuluh-szigetek. Ezek 60 szigetből állanak és 3 csoportra osztatnak. Az égal dicső, 's gyöngyökben, viaszban, ambrában és madárfészkekben rendkívül gazdagok e' szigetek. A' lakosok a' malai fajhoz tartoznak, a' mohammedana vallást követik, földmívelést, halászatot, hajóépítést, kereskedést és tengeri rablást gyakorolnak. Rajtok egy szultán uralkodik, ki a' Paragoa vagy Palavan nevű nagy sziget' egy részét is birja. Fősziget: Szuluh.

9) A' Philippinák vagy Manillák. — Fekvés (a' Basi-szigetek' odaszámításával): Éj. Szél. 5—21°; K. Hossz. 137—143°. A' chinai tenger elválasztja őket Hátsó-Indiától és Chinától. A' Philippinák 1100 szigetből állanak; a' legnagyobbak azok között Manilla vagy Luzon Éj. és Magindanao D. felől. — Föld: A' belső rész ismeretlen; a' hegyek valószinűleg Éj.ról D. felé vonúlnak és vulkánosak: a' Mayon és több más hegy Luzon szigetén valóságos vulkánok. A' föld rendkívül termékeny. — Égal: két évszak, egy száraz és egy forró. — Termékek: arany, ezüst, veres réz, vas, ólom, kénkő, márvány, számos meleg forrás; rizs és gabona, nagy mennyiség déli gyümölcs, szago, kakao, olajbogyók, czukor, kávé, kámfor, indigo, pamut, gyömbér, fahéj, dohány, nemes fák, betel, areka; szarvasmarha, juh, ló, sertés, bival, vad, majom, mindenféle szárnyas állat; méz, viasz, ambra, fecskefészek. — Lakosok: vad emberek a' szerecsen fajból (papuák), malaiok a' míveltségnek magosabb fokán részint spanyol főuraság, részint függetlenül külön fejedelmek alatt, kik a' baguanok (a' nemességnek egy neme) közül választatnak; tagalok, illolók, bisszayok, magindanaóiak 's a' t., azután idegenek, névszerint chinaiak és europaiak (spanyolok). Kereskedést az idegenek, kivált az europaiak, Chinával, Spanyolországgal és Amerikával űznek. Kivitel: rizs, dohány, czukor (évenként 18 millió font), rum, kávé, indigo, pamut, szago, finom fanemek, mosóarany, békateknő, gyöngyház 's a' t. A' szigeteknek nagyobb része a' spanyolokat uralja; a' kormányt egy főkapitány czímű kormányzó viszi, kinek parancsai alatt a' tartományokat külön alcaldok igazgatják. 1836 a' spanyoloknak tiszta jövedelme e' szigetek után 2,100,000 spanyol piaszterre rúgott.

(A' Carolinákat és Marianákat itt hallgatással mellőzzük, mert azok Ausztraliához tartoznak, 's ekként ott vétetnek tárgyalás alá.)

D. Történetek.

1. Hasonlíthatlanúl fontosabb és gazdagabb Ázsiának múlja, kivált a' legrégiebb korban, mintsem annak jelene avvagy csak fél múlja is a' közép korban. Ázsia az, melly mind physicai mind erkölcsi tekintetben a' legrégiebb maradványokkal dicsekedhetik. A' történeteknek legrégiebb oklevelei ide helyhetik az emberi nem eredetét; itt állapodott meg Noe' bárkája, mellyből új emberi nem kelt ki; itt jutott az ember az igaz isten ösmeretéhez; 's itt tünék föl a' világboldogító új vallásian' fénysugara. Későbbi időkben Ázsiának azon része, melly az ó kor' történeteiben annyira fontos lett, elaggott és tespedésben sinlődött. Melly rész nem más mint Nyugotázsia, mellyet Ázsia' többi részeitől egy a' kaspi tenger legéjszakiabb pontjától a' Ganges' torkolatáig huzott egyenes vonal választ el. E' rész későbbi és újabb időkben szinte ösmeretesebb, mint a' határain kívül levő részek. Ázsiának sokkal nagyobb keleti fele, mellynek éjszaki része, mint az europai népek' eredeti hona, e' népek' történetein keresztülszövődik, csak később emelkedik ki az ismeretlen előidők' homályából.

2. Ujabb időszámolásunk' kezdete körül Nyugotázsiának nagyobb része a' rómaiaknak hódolt 's később részét tevé a' keletrómai avvagy byzanczi császárságnak, melly császárság' határai a' Tigrisig terjedének. A' parthusokkal, perzsákkal és bactraiakkal folytatott szüntelen hadakozások sikerrel ritkán koronáztatának; a' római legiókat leginkább a' mostani Perzsiának keleti részén lakó parthusok nyomták vissza. A' bactrai státus, a' kaspi tenger és az Araltó között, olly hatalomra vergődött, hogy hódításait kelet felől Sericaig (China' éjszaknyugoti részeig), dél felől pedig Indiaig kiterjeszté. China a' harmadik század' elején a' nyugoti és keleti Hang dynastiára, a' negyedik század végén pedig éjszaki és déli birodalomra osztatott. Lakosai hat századdal előbb a' Lao-Kiun és a' Kon-fu-cze' vallásait felvették 's már korán gondoskodtak tanítóintézetekről és irodalomról. Hasonló míveltségi fok jelemzé a' japaniakat is, kik több státusokra felosztva egy császárnak (Dairi) engedelmeskedének. Mind Japan mind China elzárkozék a' világtól; mind a' mellett a' chinai hatalom' növekedése okozá, hogy a' hunnok, egy mogol néptörzsök, nyugot felé költöznének.

3. Idegen jármot ritkán 's ekkor is csak rövid ideig viseltek sivatagjaik között 's klarisparttól körülfogva az arabok. Már a' legrégiebb időkben keletkeztek városok a' veres tenger' partján, hova az Indiába hajózók betértek. Yemenben egy a' szabadsághoz kiirthatlan hajlammal biró, vendégszerető, de egyszersmind rablást is üző nomádnemzet támadt, melly közös hont nem ismere, míg Mohammed (609—632) fanaticus lelkesedéssel őket nem egyesité. E' nép tíz év' leforgása alatt egész Arabországot veté magának alá. Mohammed' halála után (632) utódai, a' chalifák a' hadi szerencsétől ittas seregeket a' hon' határain kivezették 's a' szomszéd státusok', úgymint Byzancz és Perzsia' gyöngeségét arra használták, hogy világbirodalmat alkossanak. — A' Rachedi chalifák (egyenes utódok) majd romba döntötték az egyiket, 's meghódították a' másikat; 's az Ommajádok (Ommiadok, 660—750) az arabok' uralkodását Ázsiában a' kaspi tenger' keleti partjaig és Indiaig, Ázsián kívül pedig egész Éjszakafrikára, sőt Europában Spanyolországban egészen Lissabonig terjesztették ki. Az Abbaszidák alatt (750—1258), a' midőn a' jármát érezni kezdő ország virágzásnak indúlt, az uralkodók székvárosává Bagdad emeltetett. Közöttök Harun Al Rasid, Nagy Károly' kortársa, és Al Mamum (813) tüntették ki magokat bölcsességök, bátorságok és igazságszeretetök által. A' chalifák' világbirodalma hat századnál tovább tartott.

4. Al Mamummal a' státusnak ereje a' kéjélvezetet vadászó uralkodók' gyöngesége miatt mind inkább sülyedni kezdett. Az arabok, saraczenoknak (keletieknek) is nevezve, elvesztek harczosságukat, 's az uralkodók katonákat a' kaspi tenger' keleti part-

Digitized by Google

jairól zsoldért fogadának. A' török testőrség, foglyokból és vásárlott rabokból képezve, a' chalifáknak olly félelmes lett, mint hajdan a' praetorianusok a' római császároknak. A' vezérek *(Emir ol Umera)* a' világi hatalmat magoknak tulajdonították, 's a' chalifáknak csak a' főpapi tekintély maradt, és egyes tartományok a' chalifaságtól elszakadtak és független országokká alakúltak. A' legerősebb birodalmat alapították a' török szeldsukok (1050 körül), melly birodalom Syriát, Kisázsiát, Perzsiát és Buchariát magában foglalta. De nem sokára e' török birodalom is gyöngítetett osztások által (1105) és a' hatalom a' chovarezmiekre ment által (1195).

5. A' szeldsukok Palaestinát kerítették hatalmok alá, 's turkoman eredetü Ortok méltatlankodék mind a' henszülötteken mind a' Jeruzsalembe zarándokló keresztyéneken (1076). Az iconiumi szultánság' részéről háborgatott byzantiumi udvar' kérelmeire nyugoti Europában nőttön nőtt a' keresztyéneknek abbeli buzgalma, hogy a' szent sírt a' hitetlenek' kezeiből kiragadják. Így kezdődtek a' keresztes háborúk, mellyeknek következtében Bouillon Gottfried a' jeruzsalemi királyságot alapítá (1099). E' királyság azonban csak 88 évig állott fen, mert Szalaheddin (Saladin) egyiptomi szultán visszafoglalá (1187) Jeruzsalemet.

6. Ázsiát alapjaiban megrendítő mozgalom következett, midőn Temudsin, másképDsingiz-chan (közös úr) az elszórt mogol törzsököket egyesítvén, ezekkel mint hódító nyugoti Ázsiára rohant (1206). Temudsin husz év' leforgása alatt meghódítá Mogolországot, éjszaki Chinát, Kis- és Nagy-Buchariát és az arab és török státusokat Perzsiában és Indiában. Halála után (1227) birodalma öt rendbeli chánságokra oszlott: Perzsiára (az Industól kezdve az Eufratig), Dsaggataisa (Ganges és Indus' éjszaki részén és a' kaspi tenger' keleti partján), Kipcsakra (a' kaspi tenger' éjszaki partján), Turanra (Tobolszktól kezdve Szibirián keresztül) és Chinára. Temudsin' legöregebbik fia, Oktai mint nagychán a' Mogolságot és Chinát birta, sőt déli Chinát is elfoglalta. A' hódítók lassan a' hódítottak' szokásaihoz simúlván elvesztéék vadságukkal együtt harczra való bátorságukat 's végtére a' chinai Ming nevü dynastia által a' pusztákba visszaűzettek. Holaku (Hulagu 1258) pedig a' bagdadi chalifaságnak vetett véget.

7. Koblai' ideje óta (1300) a' midőn a' nagychán állandóan Chinában lakott, hatalma, minthogy székhelye a' mogol világbirodalom' központjától távol esett mind inkább csökkenni kezdett. Perzsia tehát lerázta a' jármat, Kipcsak és tulajdonképeni Mogolország több státusokra szakadoztak. A' nyugoti mogol chánság' romjaiból Ozman Bithyniában (1320) az ozman birodalmat (avvagy az ozmán törökök' birodalmát, mert török közönségesebb név, mellynek uralkodó ága az ozmán) alakítá, melly a' fekete tenger' partján nyugoti Ázsiában elterjedve, Gallipoli' bevétele óta (1358) a' romba dűlő byzantiumi birodalom' központján üté fel kormányszékét.

8. A' mogol nemzet' kebléhen még egy világhódító támadt, Timur avvagy Timurlenk (sánta Timur), kit Europa többnyire az elkorcsosított Tamerlan' nevezete alatt ismer. Ezen utódja Dsingiz-chánnak Szamarkandi beg vala 's innét iparkodott (1369 óta) a' mogol hatalmat ifjított erővel helyre állítani. Ő elárasztá hadiseregeivel Dsaggatait, Perziát és Indiát, elönyomúlt a' Volgáig, elpusztította Moszkvát, elfoglalta Azovot, Aleppót és Damaskot, sőt elfogta az Angora melletti ütközetben (1402) az ozmánok' szultánját, Bajezidet is, melly körülmény a' görög birodalmat darab időre még az enyészettől megóvta. Timur Chinát megtámadni készülvén meghalt 's halála után a' mogol chanságok egymásután elgyengültek 's más státusformákká alakúltak. A' mogolok csak Buchariát tartották meg, Indiában pedig a' patanok, a' mindenkoron uralkodó nemzet, az elszakasztott birtokot visszafoglalták.

9. Az ozmánok lassanként kiterjesztették hatalmukat részint foglalások által, részint az által, hogy több fejedelmet és nomád főnököt főuraságok' elismerésére kényszerítettek. II. Mohammed Konstantinápolt elfoglalta (1453) 's olly tengeri hadi erőt létesített, melly Velencze és Genua kereskedőstátusok' tengeri erejét sokkal fölülmúlta. I. Szelim (1512—1520) a' birodalom' határait a' Tigrisig terjesztette ki, az aleppoi győzedelem után (1517) Syriát és Damaskot csatolta országához, sőt a' mekkai serif önként hódolt neki, melly óknál fogva a' szultán czímei között a' Mekka és Medinah városok' védője kifejezés maiglan is előfordúl. I. Szuleiman (1520—1566) alatt érte a' török birodalom hatalmának legfőbb pontját, 's halálával nemcsak a' kiható erő ellankadt, nemcsak elvadúltak a' jancsárok, hanem felbomlásnak indúltak a' pasalikok által a' birodalom' belső kötelékei is.

10. A' törököknek terjeszkedő hatalma ellen eleinte nem egészen szerencsétlenül hadakoztak a' perzsák. Végül azonban e' státus, mellyet a' mogolok két izben hódítottak volt meg, még is martalékúl esett a' mesopotamiai és kappadociai turkomanoknak, kik Uzun Haszan alatt (1468) nemcsak Perzsiát, hanem a' Chorasan, Irak Arabi és Aserbeidsan szomszéd státusokat is szerencséen meghódították. Haszan' utódjai sokáig tartották magokat fen Perzsiában. Alitól, Mohammed' vejétől szarmazó Izmael Sophi újperzsa birodalmat alapita (1499—1508) Aserbeidsan, Diarbekr, Irak, Farsz- és Kermian országokat magában foglalót. Ennek utódai alatt, kik a' törökőktől és uzbekoktól szünet nélkül megtámadtattak, az új státus némi belforradalmak' daczára is elég erősnek mutatkozott a' testvéreinek holttestei fölött trónra lépő I. Abbasz alatt rendkívüli fényt 's hatalmat kifejthetni. Abbasz (1578—1629) szellemi erejéről szintolly híres mint kegyetlenségéről, a' birodalom' határait visszaállította azon kiterjedésben, mellyel azok Sophi alatt birtak, sőt Ormuz és Kandahar által még nevelte is azokat. De a' birodalom' virágzása nem volt tartós; gyönge uralkodók kiherélteikre bizták az országos dolgok' elintézését, 's illy körülmények alatt annyira ment az alattvalók' nyomorgatása, hogy Huszein' uralkodása alatt (1694) a' kandahari afghanok, egy nomád de harczszerető néptörzsök, fellázadna 's vezérök Mir Veisz alatt függetlenségét kivívná, sőt a' Sophik' dynast áját még Perzsiából is elűznék. Mindazáltal csak két afghan fejedelem ült a' perzsa trónon. Viszafoglalá ezt Tamasz, Sophi házbóli fejedelem (1730). Vitéz vezére Kuli-chan, ki vad csordavezetőből hadvezér 's nem sokára ország' kormányzója lett, megfosztá a' gyenge Tamaszt trónjától 's annak nyolcz hónapos fiát ülteté erre, hogy ennek kora halála után Nadir-Sah neve alatt magának tulajdoníthassa a' főhatalmat. Nadir-Sah' uralkodása alatt (1736—1747) a' perzsa birodalom új erőt nyert; Kandahar Perzsiához visszacsatoltatot 's a' hindusztani nagymogol az Indus' jobb partján fekvő valamennyi birtokától megfosztatott. Újabb időkben Perzsia Törökország és az orosz birodalom' részéről támadtatott meg. A' török háború vesteséget nem okozott, ellenben az oroszokkali összekocczanás az Aran és Nachdsivan tartományok' elvesztését vonta maga után.

11. A' nagymogol' hindusztáni császárságának alkotója Timur' utódja Baber vala. Baber Buchariából (1525) Hindusztanba, melly akkor a' Delhiben székelő fejedelem' főuraság alatt több kisebb fejedelmektől kormányoztatott, előnyomúlván Előindiának több részeit elfoglalta 's e' foglalásokból alakúlt országát Moguliszlánnak nevezte. Unokája Akbar (Ekber, 1555—1605) Hindusztannak legjelesb fejedelmei közé tartozik; ő az országnak rendszeres alakot adott, azt helytartóságokra (szubáhi), kerületekre (szerkar) és megyékre (purgunna) osztván 's egyes részeit a' legnagyobb szorgalommal és pontossággal leiratván. Virágzásának legfőbb pontját Moguliszlan Aurengzeb (Orengszib, 1658—1707) alatt érte el, ki Dekan' elfoglalását befejezvén a' mogol birodalmat egyéb országok' hódítása által is gyarapította. Utódai alatt örökös trónviták és belforradalmak támadtak, mellyek miatt a' birodalom hanyatlásnak indúlt. Mohammedsahnak még saját kormányzói ellen is kellett küzdenie. Az elégületlen kormányzók Perzsiából Nadir-sahot hívták az országba, ki is az országot kizsákmányolta 's több tartományaitól meg is fosztotta. Az indiai császárságnak erre bekövetkezett gyengeségét hasznokra fordítván a' mahrattok, szeikek és angolok, a' birodalom felbomlott.

12. A' mahrattok Mehrat törzsöktől származó hinduk. Ezek régtől fogva tünteték ki magokat rablásaik és bátorságuk által és sokáig csak egyes fejedelmeknek hódoltak. A' mahratt státus' alkotójának Sevagit lehet tekinteni, ki Aurengzeb' idejében eleinte ennek pártjához állott, de 1657 óta kisebb fejedelmekkel egyesülvén, 17 évi harczok után (1674) Rairi várában magát Maha Rajahnak, azaz nagyfejedelemnek hirdettette ki. Aurengzebnek vele és fiával Szambagival sulyos háborúi valának, míg ez utóbbit árulás által hatalmába kerítvén 's kivégeztetvén (1689) a' mahrattokat ujolag magának alávetette. Szahu, Szambagi' fia, a' mahrattokat megszabadítá, sőt a' mahratt státust Agrától fogva Karnatikig terjeszté ki. De már Szahn' fia alatt ismét elosztott a' státus két miniszter az országot egymás között felosztván. Az ország' nyugoti részét Peisva, keleti részét pedig Bunszla sajátitá el. A' többi fejedelmek a' miniszterek' példáját követvén, mindenik egyegy darabot magához ragadt, mi által a' monarchia szövetséges fejedelmek' státusává alakúlt.

13. A' Szeikhek' státusa Nanek' vallásbeli felekezetének köszöni lételét. Nanek' halála után (1540) a' szeikhek fejedelmeik alatt nyugodtan éltek, miglen Bandát választották főnöküknek. Banda háborgatni kezdé a' szomszéd tartományokat 's megtámadá a' Lahorei Szubáht. Ezen idő óta a' szeikhek több izben háborút viseltek a' mogol birodalom és az afghánok ellen 's olly szerencséses voltak, hogy nemcsak Lahorét, hanem több más fejedelemségeket is, nevezet szerint Multán, Szind és Delhi' nagyobb részét birtokukba ejtették.

14. Előindiának kincsei több europai nemzetre is birtanak vonzó erővel. Elsők va-

Digitized by Google

lának a' portugáliak, kik (1500) a' Malabar partot meglátogatták. Ők nemcsak Kalekut városát megvették hanem Kochin és Kananor' fejedelmeit is meghódították, Goát kereskedési főpiaczukká tették, Ormuz perzsa várost elfoglalták, Ceylonig, Malakkáig sőt a' molukk szigetekig is elönyomúltak 's Chinában és Japanban nagy tekintetet szerzettek magoknak. A' Philippinákat (1510) a' spanyolok fedezték fel.

15. A' spanyolokkal és portugáliakkal versélkedve nem sokára a' hollandiak léptek fel. Ezek (1701) Bantamban telepítvényt alkottak, keletindiai társaságot alapítottak, a' spanyolokat a' Molukkok' nagyobb részétől és Ternatétól megfosztották, birtokukat (1618 és 1619) Szumatrában és Javában kiterjesztették és Batavia híres városát építették, melly azóta a' hollandiak' Európán kivüli birtokainak fővárosává és központjává emelkedett. A' hollandiak (1639) a' Japannali kirekesztő kereskedést magokhoz ragadták, a' portugaliak' ceyloni birtokaikat magukévá tették, Bengaliában nevezet szerint Hugleyban letelepültek 's a' portugáliakat Negapatnamból és Makassarból kiüzték. Később (1680 — 1686) a' matarami és bantomi királyokat Javában magoktól függővé tevén, a' javai egyedáruságra tettek szert. Ujabb időkben (1785) Malakkában a' johari fejedelmet vetették magoknak alá, ki is nekik a' Patam és Riouw szigeteket átengedte. 1824 a' németalföldiek a' palembagi (Keletindia) király' birtokaival nevelték gyarmataikat, a' királynak átadott országáért évpénzt fizetvén, keletindiai szárazföldi és malakkai birtokaikat pedig britt Szumatraért és Benkoolenért cserélték ki.

16. A' hollandiak' ebbeli iparkodásait hamar utánozták a' francziák és az angolok. A' francziák Coromandel' partján Pondichery kerületét ugyan birtokukba ejtették, de a' brittek' kiterjeszkedését nem akadályozhatták. A' britt keletindiai kereskedő társaság (Erzsébet' ideje óta) feletteb nagy munkásságot fejtett ki; ez Szumatrában és Javában gyarmatokat létesített, a' hollandiakkal a' Molukkokban és Amboinában osztozkodott, a' portugáliakat Bombaitól megfosztotta, Bengaliában letelepedett 's birtokát főkép Clive főkormányzó alatt (1759—1765) mindinkább kiterjesztette. Sah Allun, a' győzedelmes Babur és Aurengzeb' utódja, a' brittektől saját vezérei ellen segitséget kérvén, azoknak Bengalia, Bahar és Orissza tartományokat átengedte. A' brittek ezekért neki évpénzt fizettek, de midőn ő a' mahrattok' segítségével azon volna, hogy átengedett birtokait erővel visszavegye, évpénzét elvesztette 's birtokainak maradványai az auhdi nabobnak a' brittektől eladattak.

17. A' brittek' indiai birodalmát (1778 — 1784) végveszély fenyegette, a' mahrattok, a' nizami subah és a' mysorei szultán ellenök támadván. A' mogol birodalom' romjaiból összeállott fejedelemségek közül a' leggyorsabban 's legerősebben a' mysorei szultánság fejlett ki. Hyder Ali és ennek fia Tippo Szaib több mint 4000 négyszög mérföldnyi ország felett uralkodtak. Ők a' britteket lelkőkből gyülölték 's az ezek ellen indított háborút még akkor is folytatták, mikor frigyeseik ezekkel kibékültek. Tippo Szaib a' győzelmes britteknek (1792) birodalma' felét átengedni kénytelenítetett, sőt a' háború' megújúlásakor 1799 maj. 4. még életét is veszítette. Mysore felosztatott. A' brittek magoknak megtartották a' Kanarai tengerpartot, Mangalore hadi kikötőjét, Coimbettore tartományát és Szeringapatnam fővárosát; a' többit a' Hyder Ali által tróntól megfosztott uralkodó család egyik tagjának, a' mahrattoknak és Nazam fejedelmének adták. Az auhdi nabobot is kényszerítették (1801) a' brittek arra, hogy nekik birodalmának egyik részét átengedje, a' többire nézve pedig főuraságokat elismerje. A' Ceyloni birtokokhoz járult (1815) Kandi országa is. Keletindiában a' britt birtokokon kivül jelenleg csak a' következő europai telepek találtatnak: Paliakate és Kochin városok (Németalföldé), Pondichery és Chandernagor (Franczia-országé), Goa és Diu (Portugálé) és Trankebar (Dániáé). — Keletindia' népei ujabb időkben sok viszontagságokon mentek keresztül, illyenek: vizáradások, cholera, a' leggazdagabb britt telepek' hinduk általi felgyújtása Szumatrában (1830), zavarok a' papirospénz-kereskedésben, sok papirosnemek meghamisítatván 's a' t. A' benszülöttek a' mivelségben lassan haladnak. Főakadályai a' polgárisodás' terjedésének: nemzeti gög, az europaiak' megtelepedésének' nehézsége, egy katonai néposztály' léte 's egy neme a' gyilkosoknak, fansigar, kiknek mestersége a' gyilkosság és rablás.

18. Perzsiában Sah Nadir' halála után belzavarok támadtak. E' nyugtalanságokat Ahmed Abdallah, a' perzsa seregbeni afghánok' vezére, egy külön és független afghan ország' alakítására használta, melly ország Perzsia' keleti tartományit foglalja magában 's mellynek fővárosa Kandahar. Perzsiában magában csak 1797 sikerült Mohammed-channak, ellenségei' megsemmisítése után a' csendet helyre állítani; ki után öccse Feth-Ali-Sah erővel és okossággal vitte a' kormányt. Az oroszokkali viszonyok (1828 febr. 22.) a' turkmancsai békében elrendeltettek ugyan, de' béke felázítá a' népet. Gribojedow orosz követ a' népről megöletett, melly tett miatt a' Sah' unokája Pétervárat az orosz czártól bocsánatot kért (1829. aug. 22.). Mióta Oroszország Armeniában lábra kapott, a' kereskedés mind inkább Oroszországtól függővé lett.

19. Az orosz státus már a' 16 században kezde éjszaki Ázsiában kiterjeszkedni. II. Ivan Vaziljevics a' Kipcsak, Kazan, Asztrachan és Orenburg tatár státusokat elfoglalta 's hogy a' kozakok' rablásainak véget vessen a' Volgához hadisereget küldött. Ez a' kozakok' vezérjét, Jermak Timosziejewet annyira megijesztette, hogy Kelet-Szibériába menekednék. Czár Feodor Szibéria' felfedezését Oroszország' hasznára fordította. Az oroszok nem sokára (1690) Kamcsatkáig és a' keleti oczeánig nyomúltak elö. Behring I. Péter' idejében az éjszakkeleti tengerpartot 's a' tőle elnevezett tengerszorost 's az ebben fekvő szigeteket fedezte fel. Asztrachanból az oroszok Nagy Péter' ideje óta Perzsiába és Georgiába csaptak; (1784) Kubant és Kabardiát foglalták el; (1783) Georgia magát orosz ótalom alá adta, melly ország (1801) végképen Oroszországhoz csatoltatott. Azóta Oroszország a' kaspi és fekete tengerek között tetemesen kiterjeszkedett, nevezet szerint az 1828-diki békekötés által (L. Oroszországot). Még többet nyert az orosz birodalom 1829, midőn az azelőtt China alatt levő kirgiz-kaizakok 's egyéb nomádnépek, nevezetesen a' kirgiz sivatag' lakosai (10,000 □mf.) orosz ótalom alá jutottak. Az orosz kormány rendkivüli buzgósággal népesíti Szibéria' legtávolabb vidékeit. Szibériában gyarmatok állíttatnak, utak építetnek, bányák mivéltetnek, bundakereskedés üzetik's a' chinaiakkal élénk áruforgalom gyakoroltatik. Iskolák állíttatnak, a' keresztyén hit lassan ugyan, de annál biztosabban terjesztetik a' pogány népek, nevezetesen a' burétok között, gazdasági egyesületek alapíttatnak 's a' t. Ámbár az égal' zordonsága 's a' kormányszéktöli távolság a' közhasznú intézetek' működéseit némileg megakasztja, mindazáltal tagadni nem lehet, hogy Szibéria a' mivéltségben általában halad és hogy az emberi tehetség e' sarki jégmezőségek' honában is némi jövendővel kecsegtet.

20. Japanban (1191) az előkelőbb családok' egyike az örökös fővezérséget 's evvel a' státus' igazgatását ragadta magához; jóllehet a' Kubo (fővezér, uralkodó) a' papi főnök' (Dairi) felségét maiglan is elismeri. A' Kubo' hatalmának megalapítását főkép a' térítések következtében kitört forradalmak okozták (1586). Ezen idő óta az europaiak kizáratnak Japanból. Oroszországnak terve Resanoff követe által Japannal kereskedési viszonyba lépni nem sikerült.

21. China számos népességének daczára mogol szomszédainak ellent nem állhatott. Hogy a' Nudsuktól megszabadúljon, China Dsingiz-chant hívta segítségül, ki a' birodalmat maga számára elfoglalta. Megszabadúlt ugyan China (a' 14 században) a' Dsingiz-chanidáktól is; de 1644 óta Chinában mancsu család uralkodik. Az ezen családbóli császárok később a' mogolok' nagychanját, úgy a' Tatárországban lakó Kosot és Kalmuk népeket meghódították, sőt Kasgárt, Jerkent és Szongárország' nagyobb részét is elfoglalták. A' Tibeti Dalai Lama China' felségét elismerni kénytelenítetett, 's darab ideig Kochinchina is, mellyet Laung-Sung (1791 óta) független státussá alakított, hódolt a' chinai császárnak. A' keresztyén térítők a' legujabb időkig rendkivüli tekintetben állottak Chinában, mellyből azonban végtére kiüzettek. Kienlong császár nemcsak hosszú ideig (1735—1796) hanem szerencsésen is uralkodott; de utódjának Kahingnak folytonos nyugtalanságokkal kellett volt küzdenie. A' legujabb időkben (1826 óta) a' mogolországi tatárok fel lázadtak. Turkesztánból mohammedanus népek rohanták meg a' mennyei birodalmat, egy földingás (1831 jun. 24.) tizenkét várost rongált meg 's egy millió embert temetett el. Mindezekhez járult még az Angolországgali háború, de melly 1843 szerencsésen kiegyenlítetett. Az europaiaknak több izben megkisértett polgárosítási kisérletei Chinában a' mennyei birodalomnak rendithetlen nemzeti intézményei 's a' chinaiaknak legyőzhetlen nemzeti gögjök miatt mind ekkorálig nem sikerültek.

22. Arabországban új hitfelekezet támadt, seikh Mohammedtől, Abdul Vehhab' fiától alapítva, melly miatt Ebu Szahud, Drebieh és Lazah' független uralkodója alatt vallásbeli háború ütött ki. Szahud utódja Abdul Aziz Mekkát és Medinát (az izlamnak szent városait) elfoglalta; Seikh Szude alatt pedig a' vakhuzgók pusztáikat elhagyván a' Tigris és Eufrat körüli tartományokat árasztották el, 1808-ben meggyőzetvén, 1827-ben a' vehhabiták ujolag Medina 's vidéke' elfoglalását kisérlették meg. Később Mehemmed Ali egyiptomi pasa terjesztő ki hatalmát Arabiában. (L. Europai Törökországot.)

Digitized by Google

Áttekintése

az ázsiai státusoknak és országoknak.

	Az országnak vagy státusnak neve.	Political felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonlagos.	Státusjövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
ÉJSZAKI ÁZSIA.	Ázsiai Oroszország.	a) Kazan királyság. b) Astrachan kir. c) Sziberia a' szigetekkel. d) A' kaukazustartományok. e) A' kirgiz sivatag. f) A' csukcsok' földje. Kazan 5, Asztrachan 3 helytartóságra, Sziberia 4 helytartóságra és 4 tartományra osztatik; kaukazustartomany tiz vagyon.	274,100, Sziberia: 193,000	14½ mill. Sziberia: 1,907,000	53 10	40,000,000 rubel (L. Európát).	(L. Európát.)	Keresztyének, nevezet szerint görögök; azután mohammedanusok, lamaiták és samánok.	Hasonló módon kormányoztatik, mint Európai Oroszország. Mindazonáltal itt több a' védország, mint europai részében a' birodalomnak.
	Dsaggatai (Turkesztan, Tatárország).	1. Uzbekisztan. 2. Turkesztan. 3. Kharezm. vagy: 1. Buchara. 2. Kokan. 3. Khiwa. 4. Balch. 5. Kirgízország.	132,600; Araltó: 1300	3,600,000	110	5,000,000 for. Azonkivül természetbeni tized.	—	Mohammedanusok.	Több chánok. Némellyek ezek közül a' bucharai nagychán alatt vannak. A' zsarnoki kormányt az ulemák enyhítik némileg.
NYUGOTI ÁZSIA.	Az Ozman Birodalom ázsiai része.	1. Anadoli avvagy Kisázsia Cyprussal 's a' körülte fekvő szigetekkel. 2. Török-Georgia. 3. Örményország. 4. Kurdisztan. 5. Irak Arabi. 6. Al-Dsezsira. 7. Szorisztan.	26,100	11,000,000	421	Részint pénzbeli részint természetbeni adó.	—	Többnyire mohammedánusok (7,200,000), ezeken kivül keresztyének, zsidók, pogányok.	A' konstantinápolyi szultán itt szintolly korlátlan hatalommal bir mint Europai Törökországban.
	Arabisztan (arabok' országa).	1. Nedsed (a' vehhabíták országa). 2. Hedsas (Sinai hegy' pusztájával). 3. Yemen. 4. Oman. 5. Hadsar (Heszsze).	46,800	12,000,000	256	Bizonytalan.	—	Többnyire muhammedanusok; azután, keresztyének, zsidók és Bramatisztelők.	Több apró, rendszerint theocrata-zsarnokilag kormányzott státus. Legerősebb volt a' legujabb eseményekig a' vehhabiták' státusa. Most az egyiptomi pasa birja a' veres tenger' parthuzamát A' tengerpart' déli vidéken Áden városát a' brittek ejtették birtokukba.
	Iran (Perzsia).	11 tartomány: Irak, Taberisztan, Mazenderan, Ghilan, Azerbeidsan, Kurdisztan, Farsz, Kerman, Kuhisztan, Khorasszan.	23,740	11,000,000	483	30,000,000 for.	100,000 fő.	Többnyire mohamedanusok; azután tűzimádók, örmény keresztyének, zsidók.	A' világi és papi hatalom egy örökös s a hban egyesül.

Digitized by Google

	Az országnak vagy státusnak neve.	Political felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonlagos.	Státus-jövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
NYUGOTI ÁZSIA.	**Afghanisztan** (Afghánok' országa).	1. Afghanisztan. 2. Szisztan. 3. Khorassszan. 4. Az Eimakok' v. Házarehk' földje.	12,000	6 mill.	500	10,000,000 for.	Azelőtt 200,000 fő, jelenleg kevesebb.	Mohammedanusok és Bramánok.	Kabul' országára és Herat státusára osztatik.
	Beludsisztan (Beludsok' országa), Szinddel együtt.	1. Tulajdonképeni Beludsisztan, tartományai: Szaravan, Makran, Lusz, Kucs-Gundava, Ihalavan, Kohisztan. 2. Szind.	9500	2,700,000	284	Bizonytalan.	36,000 fő.	Mohammedanusok és Bramaimádók.	A' 48 törzsök' szerdárjai a' beligazgatásban függetlenek, hadivezérök egy chán, ki Khelatban székel. Szind Amírok alatt all.
KELETI ÁZSIA.	**A' Chinai birodalom.**	1. Tulajdonképeni China, 18 tartomány: Csili, Santung, Kiangszu, Cse-Kiang, Fu-Kiang, Kuang-Tung, Kan-szu, Sen-szi, Szü-csuan, Yün-nan, San-szi, Ho-nan, Nyan-Honi, Hu-pe, Hu-nan, Kiang-szi, Kuei-cseu és Kuang-szi. 2. Védországok: *a)* Tibet és Butan. *b)* Kis Bucharia. *c)* Mogolság. *d)* Mandsuország. *e)* Korea a' Likeioszigetekkel.	223,800 tulajdonképeni China: 61,000	380 mill. tulajdonpéperi China: 361 millió.	1698 5918	300 mill. for. pénzben és természetiekben, a' pénz körülbel. felét teszi.	Körülb. 1,200,000 fő, de kevessé szabályozva 's rosszúl fölfegyverezve.	Kon-fu-cze' vallása, Buddhahit (ez legelterjedtebb). Lao-Kiun' vallása (ez csak tűretik).	Korlát nélküli egyuraság. A'monarcha magát c s á s z á r nak czímezi a' következő praedicatummal: egyedűli ura a' világnak és fia az égnek. A' trón a' C z i n mandsu dynastiában örökös.
	Japan.	1. Fórész: Nipon, Kiusin, Szikokf, Xikoko és több ezek körül fekvő apró sziget. 2. Melléktartományok: Jesszo szigete a' déli Kurílokkal; Karafta szigetének déli része, hol a' japaniaknak telepítvényeik vannak.	12,500	30,000,000	2400	93,000,000 for: (Balbi szerint).	468,000 fő.	Szinto, Konfu-cze és Buddha vallásaik.	Császár (Dairi), ki azonban csak név szerint uralkodik; mert a' főhatalom a' fővezér (Kubo vagy Szeogun) kezében van, ki azonban a' Dairi alattvalójának nevezi magát. A' számos fejedelem közül csak keveset lehet ma már függetlennek tekinteni. A' kormány egyébiránt tökélletesen korlátolatlan.

Digitized by Google

DÉL-ÁZSIA. — Elő-India.

Az országnak vagy státusnak neve.	Politicai felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonlagos.	Státus-jövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
Britt Keletindia.	1. Közvetlen birtok: *a)* és *b)* Kalkuttai és Allahabadi avvagy Agrai elnökség (10 tartománynyal); *c)* Madrasi elnökség (7 tartomány); *d)* Bombai elnökség (4 tartomány). 2. Védországok. *a)* Hindusztánban; 13 különböző rajahság. *b)* Dekanban 5 vazalság.	52,000	123 mill.	2365	180,000,000 for.	300,000 fő 's némelly hadihajó.	Brama vallása, Szeikhek' hite; Buddha' vallása, izlam, zsidó és kereszтyén vallás.	Nagybrittannia' királyának főuraság alatt uralkodik a' britt keletindiai társaság, részint mint souverain részint pedig mint védhatalom. Ellenőrség okáért a' britt minisztérium mellett egy felvigyázó hivatal (*Board of control*) áll fen.
A' Szikhek státusa.	1. Lahore. 2 Pendsab. 3. Kuhisztan. 4. Kasmir. 5. Multan. 6. Csocs, Hazareh és Pesauer.	8000	8,000,000	1000	18,000,000 for.	72,000 fő.	A' monotheismus' külön neme; Brama' vallása.	Az egyes theocratai kerülesi főnökök (Szirdas) most nagyobb részint a' Lahorei Szeikfejedelem' főurasága alatt vannak.
A' Maha Raja Szindia státusa.	1. Malvah (5 tartomány). 2. Agra (3 tartomány). 3. Kandes (5 tartomány).	1860	4,000,000	2170	10,000,000 for.	40,000 fő.	Brama' vallása.	Korlátlan hatalmú mahratt fejedelem, kinek neve 's címe: Maha Raja Ali Djah Djankodji Rao Szindiabehader.
Nepaul.	9 tartomány, melly között a' 24 és a' 22 raja' tartományai.	2530	2,500,000	1900	5,000,000 for.	Szabályzott katonaság 18,000 fő.	TöbbnyireBramaimádók, azután mohammedanusok, Buddha és Lamatisztelők.	Raja zsarnoki hatalommal, szokás által még is főtanácsától némiképp függő.
A' Portugáliak gyarmatai.	1. Goa kerülete Dekanban. 2. Diu szigete. 3. Damaun városa Guserateban.	33	90,000	2720	—	—	Majdnem kirekesztőleg katholikusok. Az őslakosok' része még Bramaimádó vagy mohammedanus.	Portugáli királyi kormányzó.
A' Franczia gyarmatai.	1. Koromandel partján: Pondichery, Karikal, Mahé. 2. Bengáliában: Chandernagor és több telep.	29	207,000	7130	—	—	Többnyire keresztyének. Ezek mellett Bramaimádók, mohammedanusok és zsidók.	Franczia királyi kormányzó.

Digitized by Google

	Az országnak vagy státusnak neve.	Politicai felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonlagos	Státus-jövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
DÉL-ÁZSIA. Előindia.	**Dániai gyarmatok.**	1. Trankebar kerülete Dekanban. 2. Dansborgi vára nébány faluval. 3. Kereskedési telepek Bengaliában és Malabarban.	4	35,000	8750	—	—	Nagyobb részint keresztyének; azután bramánok, mohammedanusok és zsidók.	Dán királyi kormányzó.
DÉL-ÁZSIA. — Hátsó-India.	**Britt Hátsó-India.**	1. Asszam. 2. Garrowlartományok. 3. Arakan. 4. Martaban. 5. Yi. 6. Tavai. 7. Tennasszerim. 8. Többféle vad népek. 9. Több szigetek 's a' Malakkai kerület.	4400	1,500,000	340	—	—	Bramaimádók, Buddhisták és keresztyének.	A' britt keletindiai kereskedő társaság' uralkodása alatt.
	Birma.	5 tartomány. Birma. Pegu. Lovasan. Martaban és Kosampri. Több adótfizető népek.	9600 mások szerint 12,000	4,000,000 — 8,000,000	—	16,000,000 for.	Mindenki hadi szolgálatra köteleztetik, rendesen: 35,000 fő.	Buddha vallása és izlam.	Boa avvagy császár, kit isten módjára tisztelnek 's kinek méltósága fiágában örökös.
	Sziam.	1. Felső-Sziam. 2. Alsó-Sziam. 3. Sziami Kambodsa. 4. Sziami Laos. 5. } Malakkai fejde- 6. } lemségek.	9500 vagy 12,000	3,600,000	—	15,000,000 for.	30,000 fő.	Buddha vallása.	Korlátlan Maha Raja.
	Malakka félsziget (mennyiben független).	5 kerület: Szalengore. Pera. Pshang. Johore. Rumbo.	2000	500,000	250	—	—	Nagyobb részint mohammedanusok; az ország' beljében még emberevők majdnem minden vallás nélkül.	Egyes szarnoki fejedelmek.
	Anam országa.	6 tartomány: Tunkin. Kochinchina. Binh-Tuam. Anami Kambodsa. Anami Laosz. Bao.	13,125	5—12 mill.	—	33,000,000 for.	40,000 — 90,000 fő.	Kon-fu-cze é Buddha vallása.	Korlátlan hatalmú szarnoki fejedelem.
	INDIAI ARCHIPEL. — (L. Ausztraliát.)								

Digitized by Google

AFRIKA.

A. Föld.

1. Fekvés. Hossz. 1—69°; Szélesség az éjsz. 37° — a' déli 35°. Afrika Szuez földszorosa által Ázsia' szárazföldével függ össze, egyébiránt tengerek környezik és pedig Éj. f. a' közép tenger, K. f. a' veres és indiai D. és Ny. f. a' szerecsen és atlanti tengerek. A' Bab-el-Mandeb nevű tengerszoros a' veres tengert az indiai tengerrel, a' gibraltari út a' közép tengert az atlanti tengerrel köti össze.

2. Alkotó részek. *A.* Éjszakafrika.

1. Egyiptom.
2. Nubia.
3. Habes (Habessinia, Aethiopia).
4. Berberség.
5. Szahara sivatagja az oázokkal.
6. Szudan avvagy tulajdonképeni Nigritia.
7. Szenegambia avvagy Nyugotnigritia.
8. Szigetek.

B. Délafrika.

1. Országok a' keleti tengerparton (Adel, Ajan, Zanguebar, Mozambik, Szena és Natal).
2. Országok a' nyugoti tengerparton (Felső- és Alsó-Guinea, puszta tengerpart).
3. Belső Délafrika (Sagga-, Galla- és Kafferföld).
4. Kapföld.
5. Szigetek.

3. Fekvése e' részeknek. *a)* Szélességi fokokhoz képest:

Éj. 0—10°: Felső-Guinea, Délnigritia, belső Délafrika, Ajan és Adel.
10—20°: A' zöld előfok' szigetei, Szenegambia, Éjszaknigritia, Habes.
20—30°: Kanariai szigetek, Berberség, Szahara, Nubia, Egyiptom.
30—37°: Azorok, Madeira, Berberség.
D. 0—10°: Alsó-Guinea, Belső Délafrika, Kafferföld, Zanguebar.
10—20°: Sz. Ilona, Kafferföld, Monomotapa, Mozambik, Éjszakmadagaskar, Isle de France.
20—30°: Hottentottföld, Kafferföld, Délmadagaskar.
30—35°: Jóremény' foka.

b) A' tengerekhez és folyóvizekhez képest:

1. A' közép tengeren fekűsznek (K.ről Ny. felé): Egyiptom, éjszaki Berberség, Tripoli, Tunis, Algir, Fez és Marokko.
2. Az atlanti tengeren (Éj.ról D. f.): déli Berberség, Szahara, Szenegambia, Felső-Guinea.
3. A' szerecsen tengeren (Éj.ról D. f.): Alsó-Guinea, a' parti sivatag, Kapföld.
4. Az indiai oczeánon (D.ről Éj. f.): Kafferföld, Monomotapa, 's a' Mozambik, Zanguebar, Ajan és Adel partok.
5. A' veres tengeren (D.ről Éj. felé): Habes, Nubia, Egyiptom.
6. A' Niger' két partján: Nigritia (Szudan).
7. Szigetek: *a)* a' nyugoti parton (Éj.ról D. felé): Azorok, Madeira, Kanariák, zöld foki és Sz. Ilona szigetek; *b)* a' keleti részen (D.ről Éj. f.): Madagaskar; ettől nyugot felé a' Komorák, kelet felé: Isle Bourbon és Isle de France; éjszak felé: Mahee avvagy Sechellek és Amirantok.

4. Földje. Jóllehet Afrikának nagyszerű egymással összefüggésben levő hegylánczai vannak, mindazonáltal földje még is inkább róna mint hegyes és síksága, részint mély-részint magosföldje, mindenesetre több vagyon mint akármellyik más világrésznek. Sivatagjai Afrikának nagyok vannak számos oázokkal (forrással biró termékeny vidék); a' nagy Szaharának (Golberry után) 32 oáza vagyon.

Hegyek: ezek kevessé ismertetnek ugyan, de úgy látszik, hogy azok az ázsiai és amerikai óriáshegyek' magosságát el nem érik. Afrikában két nagyobbszerű magosföld találtatik; a' kisebbik Éjszakafrikában terjed el 's éjszaki széle az Atlast képzi; e' magosföld kelet és dél felől több ágakban terjeszkedik 's a' nagy és kis Atlasra szakad. A' Szahara' mélyföldje és Nigritia' rónasága elválasztja a' mondott kisebb magosföldet Délafrikának nagy magosföldjétől, melly az éjszaki szélességnek 12 vagy 10° alatt kezdődvén lépcsőzetesen emelkedik 's Afrikának déli végcsúcsában végződik. Déli széle a' Kapföld' táblahegységét képzi, éjszaki széle pedig Szenegambia' hegységét, a' Joliba vagy Quorra (Niger) által ketté hasított Konghegyeket, úgy a' hold- és habessiniai hegyeket látszik képezni; melly utolsóktól fogva e' magosföld' keleti szélén a' még ismeretlen Lupata hegység látszik a' Kapföldig lesietni.

A' legnevezetesebb fokok: *a)* a' nyugoti részen Éj.ról D. felé: Bajador (26° Éj. Szél.), zöld fok (14° 15'), Sierra Leone (9°), Palmas (4°), Tres Puntes, Lopez (1° D. Szél.), Negro (16°), Jóremény foka (35°); *b)* a' keleti részen D.ról Éj. felé: Natal (30° D. Szél.), Corrientes (23½°), del Gado (10°), Guardafui (11½° Éj. Szél.).

Folyóvizek. Számos parti és pusztai folyókon kivül a' következő főfolyamok érdemelnek említést: a' közép tengerbe szakad: a' Nil; az atlanti tengerbe: a' Szenegal és Gambia; a' szerecsen tengerbe: a' Quorra vagy Joliba (Niger), a' Zaire vagy Kongo, Koanza és a' narancsfolyó; az indiai tengerbe: a' Zambeze (Kuama). Belső Nigritiát a' Yeon és Shary öntözik, mellyek a' Csad tóba ömlenek.

Tavak: Maravi, Délafrikának belsőjében, mellynek léte úgy mint a' Douvilletől állítólag felfedezett Kuffuae is még bizonytalan; Dembea Habesben; Birket-Karun Egyiptomban; Lowdeah Tunis' földjén; Fittre és Wangara (mind a' kettő felette bizonytalan), Csad (eddig Afrikának ismert tavai közül a' legnagyobbik) és a' Dibbie (Caillé szerint Debo vagy Diebon) Nigritiában; Kajor és Paniful vagy N'gher Szenegambiában; Aquilunda Alsó-Guinea belsőben (de ennek létét szinte nem tudjuk bizonyosan).

5. Kiterjedése. Egész Afrikának kiterjedését 530,000 négyszög mérföldre becsülik. Egyes részeinek kiterjedése a' következő:

Digitized by Google

AFRIKA
Hosszasugok Parizstol
Egyenlitö
Egyenlitö
Felföld és sivatag
Bak' fordulója
Bak' fordulója
Rák fordulója
Földgömb
Földgömb
Földgömb

Digitized by Google

A. Éjszakafrika..... 228,000 □mf.

különösen: 1. Egyiptom..... 8,800 □mf.
2. Nubia..... 14,000 »
3. Habes..... 10,000 »
4. Kordofan és Darfur..... 10,000 »
5. Berberség..... 35,000 »
6. Szahara..... 80,000 »
7. Szudan..... 50,000 »
8. Szenegambia..... 16,000 »

B. Délafrika..... 302,000 □mf.

és pedig: 1. Keletparti részek, 2. Belső Délafrika } ..... 235,000 »
3. Nyugotparti részek..... 50,000 »
4. Kapföld..... 6,000 »

C. A' részint Éjszak-részint Délafrikához tartozó szigetek..... 11,300 »

6. Égal. Legnagyobb része Afrikának (47 szélességi fok) a' két fordúló között azaz a' forró égöv alatt fekszik; egy kis része (25°) a' mérsékelt égövbe beszegül. Ama' része kétszer látja évenként a' napot függélyesen maga fölött. A' forró égöv alatt a' nappal majdnem mindég tizenkét óra hosszú. A' hőség a' homoktengerektől visszalökve szüli a' sciroccót és a' khamzint, melly a' szamum' öldöklő melegét elérve kivált Egyiptom' pusztáiban mutatkozik. A' keleti partok szüntelen keleti szél által hütetnek meg. A' forró égöv alatt feküsznek: Nubia, Habes, Szahara, Szenegambia, Nigritia, Felső- és Alsó-Guinea, Zanguebar, Mozambik. Szaharában augusztustól vagy septembertől fogva octoberig esőzések vannak. Habesben a' forróságot a' magos fekvés mérsékeli. Szenegambiában a' harmattan (forró és száraz keleti szél) szokott pusztitani. A' forró égövnek csak két évszaka van, egy száraz és egy nedves. Szenegambiában juniustól kezdve octoberig eső esik, 's ekkor a' levegő nedves; Alsó-Guineában az esőzések egy pár héttel tovább tartnak. A' közönséges hémérsék 18—22° R., ritkán 9°; az éj. szél. 13° alatt a' hőség 37°-ra hág. Szennaarban Nubiában (Bruce szerint) 18° R. idő hidegnek, 18—21° hüvösnek, 21—26° mérsékeltnek tartatik. November és april között a' legnagyobb forróság van. A' héméró rendesen 26°, sőt februarban 30° R. fölött is áll. Juliusban pedig és augusztusban 17—21° fokot mutat. A' hőség a' 26° fokon túl kezdődik. A' vegetatio a' forró égöv alatt rend szerint félbe sem szakasztatik. A' mérsékelt égalhoz tartoznak az éjszaki tengerpart, azután a' Kaffer és Hottentottföld. A' szigetek hasonlólag mérsékelt égalnak örülnek. A' Berberségben a' 36—40° foknyi meleg hegyi és tengeri szelek által mérsékeltetik, januartól fogva septemberig itt folytonosan tavasz van, septembertől fogva pedig aprilisig szakadatlan esőzés. Egyiptomnak kevés kivétellel derült ege van; csak novemberben és decemberben csik néha eső. A' meleg majusban 38° R. fokig emelkedik 's decemberben még árnyékban is a' 18° fokot rend szerint eléri. A' hottentottok' földén majustól augusztusig esőzések vannak, e' vidéknek szintén csak két évszaka vagyon, mellyekben a' moussonok uralkodnak. Afrika a' legmelegebb világrész 's az éjszaki és déli tengerpartok' kivételével partjai a' legegészségtelenebbek; beljében minden 24 órában a' hémérsék nagyon változik, mi kivált az europaiak' egészségének rend kivül árt.

7. Termékek. Ásványok: arany (nevezet szerint Nubiában, Habesben, Nigritiában és Szenegambiában, Felső-Guineában, Zanguebaron, a' Kafferföldön és Madagaskaron); ezüst (Alsó-Guineában, Sofalában, Madagaskaron); ólom (Berberség); veresréz (Nigritia, Keletafrika, hottentottok' földje, Berberség 's a' t.), vas, salétrom, kősó, hugyanysó, ambra, kallóföld, drága kövek (Madagaskar); jaspis (Egyiptom). Mármost tudjuk, hogy Afrikában gyémántok is találtatnak, nevezet szerint a' Vadel-Kebir vagy Kuma folyó' (algíri igazgatóság, constantinei tartomány) aranytartalmú homokában.

Növények: *a)* Táplálatra szolgálók: pálmaszilvák a' Berberségben, Biledulgeridben, Egyiptomban, Nigritiában, Felső-Guineában 's a' t.; czitromok, narancsok, fügék 's egyéb nemű déli gyümölcsfajok Berberségben, Egyiptomban, Nigritiában, Felső-Guineában 's a' t.; durra (a' kölesnek egy neme) Egyiptomban, Nubiában, Habesben; maniok és yam Szenegambiában, Felső-Guineában 's a' t.; czukornád Egyiptomban, Berberségben, Nubiában a' canariai szigeteken 's a' t.; kokoszdiók Felső-Guineában, a' Komorákon; tengeri kokoszfák a' Szechelleken; kávé Habesben; maskorenek, bors és gyömbér Felső-Guineában és Szenegambiában; bor az Azorokon, Kanariákon, Madeirán, Kapföldön. Mángfákból álló erdők Alsó-Guineában, majomkenyérfák, vajosfák több helyütt, kivált Nigritiában. *b)* Ruházatra és házi szerszámokra használtak: pirositó buzér Berberségben, indigo Egyiptomban, Nigritiában, Szenegambiában, Felső-Guineában; pamut Egyiptomban, Nigritiában, Felső-Guineában, a' kanariai és capverdi (zöldfoki) szigeteken; papiroscserj Egyiptomban; bambusz és ébenfa Nigritiában; szantálfa Nubiában, Szenegambiában; mézgafanemek kivált Szahara' nyugoti részében; sokféle orvosi növények, úgymint; szenneslevelek, tamarindok. Afrikának egyáltalában rendkivüli gazdagsága vagyon fákban, csemetékben, füvekben 's egyéb növényekben; a' takarmányfüvekek száma felette nagy.

Állatok: elefántok, tevék, szarvorrúak, nillovak, folyamlovak, tevepárduczok (giraffák), oroszlányok, párduczok, unczák, sakálok, hyaenák, farkasok, rókák, kutyák, macskák, mindenféle majmok, monguk, szárnyas egerek, patkányok, nyulak, tengeri nyulak, jerboák, süldisznók, vakandokok, zibétmacskák, ichneumonok, medvék, lovak, szamarak, zebrák, juhok (némellyek szőrösek és kövér farkkal birók, nevezet szerint Habesben), argalik, zergék, kecskék, vadkecskék, ökrök, bivalok, dámvadak, őzek, sertések, emgalók; mindennemű madarak, részint a' legpompásabb tollzattal, mint a' koronamadár, flamingo, whidah, thourako, jégmadár, papagály, pelikan, strucz (ez a' madarak' legnagyobbika); krokodilok, teknősbékák, felette mérges kigyók; termitek, hangyák, skolopenderek, pókok, sáskák, néha olly nagy seregekben, hogy a' napot is elsötétitik; a' legszebb bogarak és lepkék; a' tengerpartokon és a' folyóvizekben a' halaknak rendkivüli bősége.

B. Lakosok.

1. Szám. Körülbelől 100 millió. Ebből számitnak, de biztos alap nélkül,

Egyiptomra és Nubiára	3,000,000	lak.
Habessiniára	2,000,000	»
Kordofanra és Darfurra	400,000	»
Berberségre	15,000,000	»
Szaharára	500,000	»
Szudanra	20,000,000	»
Szenegambiára	9,000,000	»
A' keleti part' tartományira és Belafrikára	28,000,000	»
A' nyugoti part' tartományira	15,000,000	»
Kapföldre	150,000	»
A' szigetekre	5,000,000	»

Népessége némelly nevezetesebb városoknak: Kahirah 263,000—300,000 lakos, Tunis 130,000, Fez 90,000, Szakatu 80,000, Tannanariva (Madagaskar szigetén) 80,000, Funda 60,000, Mekinez 55,000, Kairvan 50,000, Engornu 50,000, Alexandria 40,000, Kano 30—40,000, Constantine 30,000, Marokko 30,000, Birnie 30,000, Kiama 30,000, Ra-

Digitized by Google

batt 28,000, Port Louis 25,000, Algír 25,000 (azelőtt 80—100,000), Tripoli 25,000, S. Salvador vagy Kongo 24,000, Sale 23,000, Tarudant 22,000, Funchal 20,000, Damiate 20,000, Kapváros 20,000, Szennaar 16,000 (az előbbi 100,000 helyett), Kartum 15,000, Tombuktu 13,000, Gondar ezelőtt 50—80,000 most csak 6000 lakos.

2. Származás; physical jellem. Afrika lakosi benszülöttekre és idegenekre osztatnak; a' benszülöttek ismét négerekre és nem-négerekre szakadnak.

1) **Négerek.** Hazájoknak éjszaki határát a' Szenegal képzi. Ők Afrika' lakosi között a' legszámosabbak. Testalkotásuknak különösségei közé tartozik: fekete bőr, vastag ajak, fekete rövid és gyapjuféle haj; szögletes és szélesre nyomott arcz, mélyen fekvő kis szem, széles pisze orr, erős tagok, görbe lábak. Többnyire csak testök' közepét takarják. Kunyhóik kákából vagy szalmából valók. Táplálékúl a' pálmaolajt és rothadt halat 's a' t. szeretik. Némelly tigrisnemű, hegyes fogú négerek emberevők. Alsó-Guineában a' bőr' fekete színe olivaszínre megyen át, az ajak kevesbé vastag, a' göndör haj vereses, a' szem zöldes, a' testalkat kisebb és véknyabb, a' jellem vidámabb és ravaszabb. Tulajdonképeni hazája a' négernek Belafrikának déli része. Keleten kivált a' belső részekben, a' néger házias, buta és vad. A' négerek és maurok' vegyületéből szarmaztak a' fullahk (fellatahk) Szenegal' partjain tulajdonképeni Nigritiában, szép emberfaj, melly nem olly fekete mint a' jalofok.

A' nem-néger őslakosok közé számíttatnak:

2) A' **kabylok**, berberek (breberek), hajdan az egész éjszaki tengerparton elterjedve, most Fez, Marokko, Algír, Tunis és Tripoli hegységeibe úgy Szahara megközelíthetlen vidékeibe visszaszorítva; hosszu, sovány és szép alkatú emberek; ezeken kivül Szaharában a' **tuarikok** és **tibbók**.

3) A' **nubiaiak** vagy **keruk** (**barabráknak** is nevezve) Nubiában és Felső-Egyiptomban.

4) A' **koptok**, utódjai a' régi egyiptomiaknak, a' Nil' völgyében, de nem számosak; feketesárgás bőrrel, felduzzadt arczczal, kifakadó szemmel, lapos benyomott orral, vastag ajakkal, egyébiránt zömök, erős, kitartó, ügyes faj; arczvonásaiban mély bú' nyomai.

5) A' **habessiniaiak** (abyssiniaiak) az arabok és négerek' rokoni látszanak lenni; közép és karcsu termetűek, hazájok' magos fekvése által a' negerszín ellen védve, barna és vereses bőrszínnel, hosszú hajjal.

6) A' **kafferek**, főkép a' keleti part' déli részén, mind két felén a' fordulónak a' D. Szélesség 16—35° között; középfaj a' négerek és a' feketebarnák között; rövid gyapjas haj; nagy erős és szép termet. Nevök az araboknál annyit jelent mint nem-mohammedanus.

7) A' **gallák**, sangallák, a' kafferekhez hasonlók; a' keleti tengerparton az indiai oczeán' szomszédságában, a' hegyeken feketék, a' völgyekben barnák.

8) **Hottentottok** lapos orral, kissé vastag ajakkal 's kevesbé gyapjas hajjal; szinök sárgafeketés, melly zsirral és korommal való megkenés által a' feketéhez nagyon közelít. Két főtörzsök: *a)* vándorló marhatenyésztők, gondatlan és piszkos emberek; *b)* erdei emberek (**Buschmänner**) az Orange folyam' partjain; rend kivül kicsinyek és soványok, szinök világosabb mint a' hottentottoké; bokrokban és barlangokban tartózkodnak 's nyomorú életet élnek.

9) **Szomaulik**, Adel' partjai hosszában.

Idegen földről beköltöztek:

1) **Arabok**, az éjszaki tengerpart' hosszában, a' keleti parton Mozambikig, a' belső részeken a' Szenegalig. Külön nagy mulattnép, melly a' varosokban mauroknak neveztetik.

2) **Törökök** az éjszaki és keleti tengerpartokon.

3) **Madegaszok**, Madagaskar szigetének nagyobb részét lakó 's kétség kivül a' nagy malai népcsalád' egyik ága.

4) **Zsidók**. Éjszakafrikában, Habesben, Szaharában (hol majdnem egészen az arabok' életmódját követik), Berberségben; nagyobb részök feketesárga 's viseletök maur szokás szerinti.

5) **Europaiak**, nevezet szerint portugáliak, spanyolok, angolok, francziák, hollandiak, dánok, többek között fekete portugáliak is avvagy portugáliak' és mandingoiak' ivadékai, végül anglo-amerikaiak.

3. Foglalatosság. A' legvadabb népek, úgymint a' gallák és sangallák majd kirekesztőleg vadászattal és kis állattenyésztéssel foglalkodnak. Igazi pásztornépek a' kafferek, hottentottok, berberek és éjszakafrikai beduinok. A' négernépek' nagyobb része az állattenyésztésen kivül kis földmivelést is űz, de felette hanyagúl és rosszúl. Az araboknál, mauroknál, egyiptomiaknál, habesbelieknél 's némelly apróbb népeknél kézművességekre 's kereskedésre is találni. Berberségben vásznat, gyapjúposztót, pamutkelmét, szattyánt, selyemárut és szőnyeget készítnek; Egyiptomban az ipar napról napra magosabb polczra emelkedik. A' mandingók pamutkelméket festenek (indigóval), cserzéshez értenek, vaskövet olvasztanak 's nekik izletesen készült arany ékességeik vannak. A' négernépek között is vannak, kik az arany' 's általában az ércz' feldolgozásához értenek; Középafrikában sokféle szövetek készülnek.

Kereskedést az afrikaiak karaván által űznek, kik az éjszakparti városok és Belafrika között a' közlekedést fentartják. Egyike ezen karavánoknak Tripoli és Fezzan között kereskedik 's általa jutnak Europa' terményei és műkészítményei Afrika' beljébe, mellyek itt aranyért, mézgaért, tömjénért, indigoért és pamutért becseréltetnek. Egy másik karaván Barka sivatagján keresztül szinte Fezzanba (Murszukig) 's innét Kahirahba és Mekkába megy. A' kereskedésnek főszékhelyét Tunis városa képzi, hol a' legkülönfélébb áruknak raktárai vannak. Karavánok Afrika' beljéből, Gademesből Biledulgeridben, Tombuktuból Nigritiában, Marokkóból aranyport, mézgát, ambrát, strucztollakat és rabszolgákat hoznak. A' franczíák azelőtt Tunisba vittek: spanyol gyapjut, kávét, papirost, aczél-, vas- 's egyébnemű portékát 's ezekért becseréltek gabonát, olajat, viaszt, bőröket, selymet, lovakat, strucztollakat 's a' t. Tombuktuba nemcsak Tunisból, hanem Oranból, Marokkóból és Egyiptomból is mennek karavánok, kik sóért főkép aranyat hoznak. Marokkóból évenként egy karaván sót, dohányt, nyers gyapjut, gyapju- és selyemkelmét, továbbá vásznat visz Négerföld' határhelységeibe 's hoz ezek helyett rabszolgákat, aranyszemet, strucztollat és elefántcsontot. Szudanból és Habesből mennek karavánok Szennaaron (Fungi) keresztül Kahirához 's Dsiddából (Arabia) keletindiai portékát visznek Szennaarba. Nagy része az afrikai kereskedésnek europaiak' kezein van, 's ezen europaiakkali kereskedésnek főtárgyát — a' legujabb időkig — rabszolgák tették!

Tulajdonképeni vert pénz csak Berberségben találtatik; a' többi, europaiak által még el nem foglalt részekben ritkán használják a' pénzt csereeszközül; némelly vidékeken a' kaurik, másutt aranypor vagy sótáblák pótolják az általános csereeszközt.

4. Vallás. 1) Keresztyének a' koptok, habessiniaiak és az europai idegenek, többféle szertartást követve; 2) a' mohammedana vallást a' keleti partokon, Szenegambiában, Nigritia' egy részében 's Biledulgeridben követik; 3) fetisimádók a' négerek' nagyobb része, a' madegasszok, kafferek és hottentottok. Az utolsó népek, kivált a' hottentottok közül sokan a' keresztyén vallásra áttértek.

Digitized by Google

5. Tudományos míveltség. Tulajdonképeni tudományos képzettség Afrikában nem találtatik sehol; a' régi egyiptomi míveltség a' középkor' viharai között kiveszett. Legtöbb míveltséggel birnak az éjszaki státusok' lakosi. A' mohammedanusok a' városokban és a' marabutok ott, hol megtelepedtek iskolákat tartanak. A' négerek között a' mandingók, Nigritia' benszülöttjei (Mandin vagy Mandinguetől nevezve, Éjszakafrika' keleti részében) még a' legmíveltebbek, ők az arabóktól olvasni, irni és számolni tanúlnak.

A' nyelvek sokfélék. Főnyelvekül tekintik az arabot, mellyet az éjszaki részen a' Jolibaig beszélnek (a' berber, silluh vagy selluh nyelvek különbőznek tőle); a' mandingonyelvet a' Szenegal és Joliba között; a' tigre- és amharanyelveket Habesben. A' négerek' nyelvei nagyon különböznek egymástól; Szaharában, mint állítják 43 idiomát beszélnek. Balbi az afrikai nyelveket következőkép osztályozza:

1) Níl-vidék' nyelvei,
2) Atlas-vidék' nyelvei,
3) Nigritia vagy Négerföld' nyelvei (ide számítatnak Szenegambia és Guinea),
4) Délafrika' nyelvei,
5) Keletafrika' nyelvei.

A. ÉJSZAK-AFRIKA.

I. EGYIPTOM.

A. Föld.

1. Fekvés és nagyság. Éj. Szél. 23 — 31° 40′; K. Hossz. 44—53°. Határai: középtenger, Arabia, arab tengeröből, Nubia, Szahara és Barka. Kiterjedése 8800 négyszög mérföld.

2. Felosztás. Régi felosztás: Alsó-Egyiptom (Bári); Közép-Egyiptom (Vosztani), Felső-Egyiptom (Szaid és a' sivatagok). Alsó-Egyiptom' tartományai: Bahireh, Garbije (a' régi Delta) és Sarkieh. — Jelenleg csak a' Felső- és Alsó-Egyiptomra való osztás vagyon szokásban. Igazgatás' tekintetéből Egyiptom most 5 főtartományra, 's ezek ismét tartományokra, megyékre és járásokra osztatnak. A' 24 nazirság, mellyre Egyiptom azelőtt fel vala osztva, már nem létez.

3. Földje. Dél felől azaz Nubia' határaitól fogva a' közép tenger felé eleinte erős, de éjszakiabb vidékeken mind inkább elsimúló lejtőség. Az ország három részre oszlik: a' hegyes vidékre, a' Níl' völgyére és a' nyugoti pusztákra. A' Níl' keleti részén ennek keleti partja 's az arab tengeröből között a' Dsebel Mokattam vagy arab hegység nevü nem igen magos, kopár sziklákból álló 's számos keresztvölgy által kettészelt hegyláncz vonúl el. A' Níl' bal partján a' Dsebel Tailamum vagy libyai hegyek emelkednek. Földmivelésre csak a' Níl' völgye alkalmatos.

Tengerek: a' közép és az arab tenger.

Tavak: Birket-el-Karun (Moeris), Birket-el-Mariut (Mareotis, jelenleg elhomokosítva), Madieh (7 órányi kerületű), Burloz vagy Bruloz, Menzaleh (felette halas, 11 mérföldnyi hosszú, 4 mfnyi széles), a' sivatag' széksótavai, számmal hat, mellyek mind egy 3/4 mérföldnyi téren fekűsznek és 1800 — 2400′ szélességgel birnak. A' legnagyobbak' nevei: Nedebe és Nehile vagy Szekte.

Főfolyam: a' Níl; áradásai egyedül termékenyítik a' földet, miért is vize számos csatorna által mindenféle irányokba vezettetik. Azon hajózható csatorna, melly a' Nílt Alexandriával összeköti 10 mfnyi hosszú 's Mahmudijének neveztetik. Most azonban annyira ellepte az iszap, hogy csak vízáradáskor felel meg czéljának.

4. Égal. Rendkívül meleg 's csak Felső-Egyiptomban kevessé mérsékelt. A' nagy hőség igen buja növényzetet okoz, kétszeri, többnyire bő aratással; de egy úttal a' kárhozó szamumot, a' száraz és öldöklő khamzint, a' pestist és a' gyakori vakulást is szüli. Évszak kettő vagyon: tavasz és nyár; az utóbbi aprilistól fogva novemberig tart, az elsőt hüves éjjelek jellemzik.

5. Termékek. Ásványok: márvány, porphyr, gránit, zmaragd (a' régi világban híres, napjainkban Caillaud által ismét felfedezve), jaszpis, kigyókő, alabastrom, kőszén, kénkő, székső, só, salétrom, hugyanyső.

Növények: gabona, kivált rizs, köles, durra, tengeri, hüvelyes vetemények; dinnye, czukornád, calamus, papyrus, len, kender, szenneslevelek, foghagyma, mákony, buzér, indigo, aloe, jalappa, kolokintok, kardamomok, pamut (évenként 100,000 — 150,000 köteget kivisznek), gyümölcs, déligyümölcs, pálmaerdők, sykomórok, tamarindok, cassia- és akáczfák.

Állatok: szarvasmarha, bivalok, lovak, tevék, szamarak, juhok kevér farkokkal, kutyák, macskák, oroszlyánok, tigrisek, hyaenák, sakálok, farkasok, rókák, zergék, giraffák; gólyák, ibisek, tyúkok; ichneumonok, krokodilok, nílovak, méhek, selyembogarak.

B. Lakosok.

1. Szám. Egyiptom' népessége 1820-ban 2,500,000 lélekből állott. Az országban hat város (a' legnevezetesebbek: Kahirah 263,700, Bulak 15,200, Damiate 13,600 lakossal) és 4475 falu találtatik. Jelenleg Egyiptom' népességét 3 millió lakosra becsülik.

2. Származás. 1) Arabok (beduinok, fellahk, maurok, mograbinok); 2) koptok; 3) törökök; 4) görögök; 5) örmények; 6) szyrusok; 7) zsidók; 8) frankok. Rabszolgák Afrika' különböző népességeiből.

3. Foglalatosság. Mezei gazdaság, selyemtenyésztés, mákony-, indigo-, olaj-, pamut- és czukorkészítés, méh- és tyúktenyésztés, hugyanyső' készítése, bőrgyártás, len', kender', selyem és pamut' feldolgoztatása; szőnyeg-, üveg-, cserépedénygyártás, drágakőművek' és érczáruk' előállítása. A' mostani posa alatt a' földmívelés 's a' gyáripar nagy előlépéseket tettek. Jelenleg Egyiptomban gyapjú-, pamut-, len- és selyemgyárak léteznek nagyszerű mozgonyfonással, azután czukorfinomítások, fegyvergyárak, lőpormalmok, ágyúöntések, hajóműhelyek 's a' t.

A' belkereskedés meglehetősen élénk. Főpiacza Kahirah. Előmozdítja azt a' Níl, jó utak, csatornák, és a' helyre állított közbátorság. A' külkereskedés többnyire karavánok által üzetik. Külföldre mennek: rizs, buza, pamut, len, kender, buzér, mézga, indigo, szenneslevelek, czukor, viasz, bőrök, hugyanyső, salétrom, székső; bevitetnek ellenben: aranypor, elefántcsont, kávé, tűzifa, dohány, tömjén, mindenféle fű-

Digitized by Google

szerek, posztó, vászon, veres réz, ón, vassodrony, pléh, ólom, bigany, czinóber, tűk, vasáruk. A' kereskedésnek főpiaczi Kairo (Kahirah), Alexandria, Damiette és Szuez. A' kivitel 1833-ban 6,976,400 piaszterre rúgott. Napjainkban a' kereskedési mérleg 7 — 8 millió forinttal Egyiptomra nézve kedvezőleg áll. 1831 a' tengereni kivitel 41,251,433, a' bevitel pedig 39,499,000 francot tett.

4. Vallás. 1) A' muhammedana a' legelterjedtebb; 2) keresztyén vallás és pedig a' katholika, örmény és görög egyházak; legszámosabb a' kopt-keresztyén egyház a' kahirahi patriarcha' kormánya alatt.

5. Tudományos míveltség. Ez igen alacson fokon állott; a' népet mélyen gyökerező babonás hit fogta volt el. A' jelen uralkodó pasa' kormánya alatt mindazonáltal e' viszonyok megváltoztak. Egyiptom a' haladás' pályáján rövid idő alatt nevezetes előlépéseket tett. Fiatal egyiptomiak külföldre mennek magok' kiképeztetése végett. A' tartományokban elemi oskolák létesítettek, hol az ifjúság olvasni, irni, számolni tanúl. Ezeken kívül léteznek: katonai és pattantyúsoskolák, orvosi, mathematikai tanítóintézetek, műegyetem (!) és baromorvosintézet. Kahiráhban könyomdák találtatnak's egy mecsettel főoskola köttetett össze, melly az afrikai muzulman tudományosság' főközpontjának tartatik.

C. Státusalkotmány.

1. Kormány. Egyiptom tulajdonképen tartománya a' török birodalomnak's helytartó-pasa által kormányoztatik, ki alkirályi czímet visel. Mindazáltal a' mostani pasa avvagy alkirály, Mehemed Ali egészen függetlenül uralkodik. Ő az igazgatást rendbe hozta, tisztviselői feleletre vonatnak és törvények után köteleztetnek igazságot szolgáltatni. Az egyes helytartóságok mudirok által kormányoztatnak. Ezek vagy az alkirálytól vagy a' státustanácstól veszik parancsaikat 's a' mamurok avvagy a' tartományok' főnökeire felvigyáznak. A' mamurnak tulajdonképen ugyanazon hatásköre van mint a' mudirnak, csakhogy a' mamur a' megyei előjáróval vagy nazirral közelebbi érintkezésbe jő mint amaz. A' nazir után következik a' járás' főnöke, Hakem-el khot avvagy kasef. A' falukban divatozott kaimakani hivatal 1834 óta meg van szüntetve. A' kaimakánok' kötelességei a' seikh-ol beledre vannak átruházva, ki egyébiránt békebiróképen is eljár. Minden faluban egyébiránt szarak azaz adószedő is találtatik. Midőn a' seikhel beledneak' perlekedők' ügyét kiegyengetni nem sikerül, ezek a' sahedhez folyamodnak, ki úgyszólván felhatalmazottja a' kádinak. Az alkirályt egy státustanács környezi, mellynek tagjai a' miniszterek. Miniszterium jelenleg hat létez: a' belügyek', a' kereskedés', a' financzok', a' hadügyek', a' tengeri erő, a' közoktatás és közmunkák' számára. Mehemed Ali Nubiát, Kordefánt 's Arabia' egy részét is birja. Ő hódításait dél felé folytatván az aranynyal bővelkedő Fazuglo tartományt is elfoglalta 's itt Mehemedopolis városát építette.

2. Jövedelem. A' jövedelem áll telekadóból a' datolyafák' adójából és fejadóból; vámokból és egyéb járandóságokból. A' földmívelés, gyáripar és kereskedés monopoliumai a' pasának; ő a' földmivelőnek földet, magot és marhát ád, miért is a' termesztményeknek egy része őtet illeti. A' kereskedési növényeket (pamut, indigo, kender 's a' t.) a' földmivelő meghatározott áron a' pasa' raktáraiba köteles szállitani. 1834—1835 a' jövedelmek 311,410,000 piaszterre (egy piaszter = $^{5}/_{10}$ franc), a' kiadások pedig 305,600,000 piaszterre rúgtak.

3. Hadierő. A' pasa europailag betanított hadisereget tart; ez állott 1838-ban 29 ezred gyalogságból, 15 ezred lovasságból, összesen 127,286 főből (97,820 gyalogság, 12,750 lovasság, 7614 pattantyússág 's a' t.). Ehhez kell adni még a' 10 — 12,000 főből álló szabálytalan katonaságot is. A' sivatag' törzsökei 30,000 beduinnal növesztik Egyiptom' hadi erejét. A' katonaság' kiképzésére fenállanak: egy pattantyús- és egy tengerészoskola, egy oskolája a' tábori kar számára, egy gyalogság' 's egy lovasság' iskolája. Kahirah' fellegvárában ágyúöntés és nevezetes fegyvergyár találtatik. A' tengeri erő áll (1838) 9 sorhajóból, 6 fregattból, 4 korvettből, 7 briggből, 3 gőzösből és 1 kutterből, összesen 16,000 emberrel. Alexandria roppant fegyvertárral bir.

II. NUBIA.

A. Föld.

Fekvés: Az Éj. Szél. 13 — 24° 30′ között. Határai: Egyiptom, az arab tengeröböl, Habes, Szudan és Szahara.

Nagyság: Összesen 12 — 15,000 négyszög mérföld.

Részei: 1) Tulajdonképeni Nubia; 2) Dongola; 3) a' kubbaba-arabok' földje; 4) a' seigia-arabok' földje; 5) Berber; 6) Damer; 7) Sendy; 8) Bedsa; 9) Szuakim; 10) a' Bisarik' földje; 11) Szennaar 's egyéb apró kerületek.

Földje: Níl' völgye, két felől hegyektől környezve, azután terjedelmes puszták a' tengerpartig, hol szinte hegységek emelkednek az arab tengeröböllel párhuzamosan elnyúlók; nagyobb része szomorú sómezőség csekély vegetatióval. — **Folyóvizek:** Níl, Bár-el-Abiad, Takacze avvagy Atbara. — **Égal:** kiállhatatlan hőség; a' pusztákban égő homok, honnan a' mérges szamum; többire nézve csak két évszak, egy száraz és egy esős. — **Termékek:** arany (a' folyóvizekben és a' hegyekben), kevés czüst, drágakövek, só, rizs, buza, árpa, durra, datolya- és dumpálmák, mellyeknek leveleiből a' lakosok kosarakat, gyékényt és vitorlákat csinálnak, tamarindok, kevés bor, görög dinnye, czukornád, dohány, bambusz, szantálfa, ébenfa, szennes levelek; tevék, szarvasmarhák, juhok, lovak, szamarak, kecskék, sertések; oroszlyánok, párduczok, hyaenák, elefántok, giraffák, krokodílok, níllovak, majmok, zergék, czibét-petymegek; mindenféle szárnyas állatok, struczok, papagályok, darvak, halak.

B. Lakosok.

Szám: Egészben talán egy millió.

Származás: Nubiaiak, tulajdon nyelvök szerint barabrák (berberek), négerek, arabok, törökök és zsidók. — **Foglalatosság:** részint földmivelés, de még inkább állattenyésztés és kereskedés. Ez utolsó vagy karaván- vagy tengeri kereskedés. Az első Szennaar és Kahirah közt részint Szudantól Szennaaron keresztül Arabiába gyakoroltatik. **Kivitel:** rabszolgák, tevék, elefántcsont, strucztollak, mézga, tamarindok, papagályok, czibét-macskák; **bevitel:** lenszövetek, kések, ollók, tükrök, kávé, keletindiai műkészítmények 's a' t. — A' legelterjedtebb vallás az izlam. Nubia' lakosi általában a' míveltségnek felette alacson fokán állanak. — **Kormány:** 1822 óta Nubiát az egyiptomi pasa birja, a' még létező fejedelmek és főnökök vazalljai a' mondott pasának. Magok a' pusztákban lakó arabok is a' pasa' felségét kénytelenítettek elismerni. A' pasa' uralkodása alatt Szennaarban a' kék és fejér Níl' összefolyásánál Kartum városa építtetett, melly 15 ezernél több lakost számlál és fontos kereskedési piaczczá vált.

Digitized by Google

III. HABES (Habessinia, Aethiopia).

A. Föld.

Fekvés: K. Hossz. 53—61°; Éj. Szél. 8—16°. Határai: Éj. f. Nubia; Éjk. f. az arab tengerből; DK. f. a' szomaulik' földje; D. és DNy. f. galla- és négerországok. — Nagyság: 10,000—11,000 négyszög mérföld. Felosztás: tulajdonképeni Habes és a' keleti tengerpartvidékek. A' tulajdonképeni Habes osztatik három tartományra: Amhara; Tigre és Soa; mikhez tartozik még: Efat (Edfu), Narea és Kaffa. A' partvidékhez számítatnak: Dankali, a' sohók és hazorták' földjei és Massonah városa, az arab tengerbölnek egyik szigetén. — Földje: magos fekvésű hegyes ország; a' délnyugoti hegyhuzam hihetőleg összeköti egymással Narea és Kaffa' magosföldjeit a' holdhegyekkel, ezen hegység egyébiránt zordon de a' hóvonalt el nem éri; legmagosabb csucsai az Amba Gesen, az Amba Hai és a' Lamalmon, mellyek valószinűleg 15,000' magosak. Katte szerint egyike sem 10,000' magos az ismert hegyeknek; a' miért is kevés hegy találtatik, mellyet télen hó borít. A' partvidék, hol Dankali tartományában nevezetes sóróság találtatik, többnyire róna; e' partvidéket hegyláncz szakasztja el Habessynia' többi részeitől, melly hegyláncz Szamen vagy Szimien' földjén vulkánokkal 's magosságaiban kövér legelőkkel bír. Tavak: több apró tavakon kívül a' Dembea avvagy Czána, 49 (ang.) mérföldnyi hosszú és 10—35 mfnyi széles, 11 szigettel. Folyóvizek: a' Nílnek keleti forrásfolyama, a' Bár-el-Azrek azaz kék folyam Gés hegyén három forrásból fakadó 's Dembea tavát keresztülfolyó; a' Takacze vagy Atbara, Maleg, Hanaczo. Pusztai folyók: Mareb és Havas; azonban úgy látszik, hogy a' Mareb a' Takaczéba szakad. Égal: az alacsonabb vidékek rendkívül melegek, a' magosabb fekvésűek mérsekeltebbek; nedves időszak apriltól fogva septemberig, többi része az évnek száraz; csak a' legmagosabb hegyeken esik néha hó. Az időjárás folyvást tavaszi. A' közönséges hémérsék 19—20 foknyi, melly csak ritkán sülyed le 14 fokig. Termékek: arany, kevés ezüst, vas, márvány, kösó, buza, durra, teff, rizs, hüvelyes vetemények, nemes gyümölcs, kávé (Kaffa tartományában, mellytől nevét is vevé mint hihető hazájától; azt is mondják, hogy a' kaffai kávé jóságban a' mokkait is fölülhaladja), czukornád, szennéslevelek, pamut, len, dohány, aloe, myrrhák, cassia, tamarindok, különbféle fanemek; jeles szarvasmarhák, lovak, összvérek, szamarak, tevék, bivalok, juhok, kecskék, sertések különbféle vadak, zergék nagy számmal, a' vad állatoknak majdnem minden nemei; számos halak és madarak; méhek, selyembogarak; nagy hangyák és rendkívül kártékony sáskák.

B. Lakosok.

Származás: Habessiniaiak, négerek, gallák, sangallák; azután arabok és zsidók, a' keleti tengerparton törökök is. Szám: 4,300,000. — Foglalatosság: a' habessiniaiaknál vadászat és halászat, állattenyésztés, földmívelés (a' Níl' kiöntései által nagyon elősegítve), szőlőmívelés. A' műipar alacson fokon áll, a' legszükségesebb kézművességek tökélletlenül gyakoroltatnak; mindazonáltal készítetnek pamutszövetek, a' cserzés és hártyakészítés szerencsével üzetik. A' galla-nomadok felette vadok 's csak háborút 's rablást forralnak; az itt letelepedett négerek földmívelést és marhatenyésztést üznek. — A' kereskedés nem igen fontos, üzik azt karaványok, mellyek Massouahból, Szennaarból, Kaffából, Nareából, Gingiróból, Soából, Edfuból és Hurourból mind Gondarba az ország főpiaczába összesereglenek. A' kivitel áll rabszolgákból, aranyból, elefántcsontból, bőrökből, kávéból, czibét mosuszból, mézből 's a' t.; több kiviteli czikkek Afrika belrészeiből hozatnak ide. Bevitel: selyem- és pamutgyártmányok, üvegáruk, kordovány, lőpor, ólom, vas, arab burnót (szipor), mellyet itt mohón szinak, perzsa és indiai szőnyegek, piskolcz, veres réz, fűszerek, vas- és aczélportékák, fegyverek. A' kereskedés cseréből áll; a pénzt sótáblák, üvegkáris, bors, kések 's a' t. pótolják. A' forgalom csak Mária Terézia' tallérjait ismeri. Egyetlen kikötője az országnak Massouah, mellyen át üzetik a' külföldi kereskedés. Az évi vám csak 25,000 talari (tallér). — Vallás: 1) keresztyén, a' habessiniaiknál; monophysita felekezet, zsidó szertartást el nem fogadó; 2) mohammedana az araboknál és törököknél; 3) Mózes' vallása; 4) Fetistisztelet. — A' miveltségi fok igen alacson; a' habessiniaiak az irás' mesterségével birnak 's nekik könyvek nem hiányoznak: tudományos fáradozásaik azonban csak a' theologiát illetik; a' számtanban rendkívül tudatlanok, az időszámlálásról pedig fogalmuk sincs. — A' kormányt (azelőtt korlátlan) monarcha viszi. Címe: császár és Negusza Nagoszt azaz királyok' királya. Székhelye Gondar, melly azelőtt népes város volt jelenleg azonban, Rüppell szerint romban fekszik 's alig számlál 6000 lakost. E' fejedelemnek hatalma jelenleg nagyon kicsiny, mert Habessiniában anarchia uralkodik; a' különböző főnökök szakadatlan háborúskodásban élnek egymással 's a' gyengét mindenütt nyomja az erősebb. A' negusz után a' legfőbb czím a' ras, mi főt jelent. Tigre, Amhara és Soa' fejedelmei most a' leghatalmasabbak. Soa' fejedelme dadaszmadsnak czímezi magát, melly czímmel mindazáltal alárendeltebb főnökök is élnek. Habessinia' déli részeiben találtatnak a' gallák, vad nomád nép, külön nyelvet és pedig többféle idiómára (a' boren-galla tájnyelv az uralkodó) szakadozót beszélő. E' gallák benyomúltak Habessiniába 's most már egész tartományokat birnak. Általok a' Soa tartományához tartozó Kaffa és Narea vidékek egészen elszakasztattak tőle.

IV. BERBERSÉG.

A. Föld.

1. Fekvés és határok. K. Hossz. 6—45°; Éj. Szél. 25° 10′—37°: középtenger, Szahara és az atlanti tenger.

2. Felosztás. 1) Barka, egy a' tripolii bey által kinevezett kormányzó alatt.

2) Tripolis több tartományokkal.

3) Tunis több helytartóságokkal és a' Gerbe (Dserbe) avvagy Zerbi szigettel.

4) Algír' vidéke Maskara, Tittery és Constantine tartományokkal.

5) Marokko avvagy Mogh' rib-ul Aksza; Fez, Marokko és Szedselmessza avvagy Tafilet országokkal (tartományai ennek: Dará, Guczula és Szusz-ul-Aksza).

6) Biled-ul-Gerid, melly nevezet alatt a' régiebb földleirók azon földhuzamot értik, melly az Atlas' déli tetőzetétől Szaharaig, és Egyiptom' határától keleten az atlanti tengerig terjed, következőleg Darát és Tafiletet is 's a' t. bele-

Digitized by Google

foglalják; mi azonban csak azon vidéket értjük Tunistól D. felé, melly a' tunisi bey' felségét némileg elismeri.

3. Nagyság. Egészben 35,000 négyszög mérföld, mellyből esik Tripolira és Barkára 8000, Tunisra 4000, Algírra 9000, Marokkóra pedig 14,000 mf.

4. Földje. Az Atlasz húzódik e' részén Éjszakafrikának keresztül az atlanti tengeren, Marokko délkeleti részén fekvő Nun és Ger előfokoktól kezdve Cap Carthagineig a' tunisi öbölben. Tripoliban más hegylánc terjed el, mellynek neve Gharian hegyei. E' hegyláncztól több kisebb lánczok válnak el, mint a' fejér Haruds, a' fekete Haruds 's a' t. Az Atlasz nagy és kis Atlaszra osztatik. Amaz Marokkóban fekszik, legmagosabb csucsait egész esztendőn át hó fedi, melly csucsok néhol 15,000 magosságig emelkednek. A' kis Atlasz Algír' déli részén talán 3 — 4000' magos, ő Constantinetől dél felé a' híres Bibar avvagy vaskapu szorúlatot képzi. A' hegyek közötti rónaságok a' legtermékenyebb földdel bírnak 's szorgalmatosan míveltetnek. Az Atlasz' déli lejtőjén szép legelők találtatnak, mellyek lassan lassan sivatagokká válnak. — Előfokok: Razat Barkában, Meszurata Tripoliban, Bon és Szera Tunisbán, Matifu Algírban, Spartel és Non Marokkóban.

Tengerek: középtenger, a' Szidra és Kabes öblökkel és a' gibraltari tengerszorossal.

Tavak: Tittery, el Lowdeah.

Folyóvizek: a' középtengerhez: Medserda, Vad-al-Kibir, Masszafran, Sellif, Mulvia; az atlanti tengerhez: Lukkos, Szebu, Buregreg, Morbea avvagy Omm-ur-rebeh, Tenszift és Szusz. Az ország' beljében folynak Vad Csiddi az Abiaddal.

5. Égal. Négy évszak, de a' forró egőv' szomszédsága miatt nem tisztán egymástól elváló. Csak a' legmagosabb hegységekben érezhetni a' telet, a' völgyekben a' hó és jég teljességgel ismeretlenek. Januar kellemetes tavaszi hónap, martiusban árpát, juniusban buzát aratnak. A' nyár apriltól fogva octoberig rendkívűl száraz; hőségét keleti és éjszaknyugoti szelek ncha mérséklik, déli szelek pedig még kiállhatlanabbá teszik. A' szamum nagyon üldözi a' puszt ai vidékeket. Septemberben vagy octoberben rővid esőzés áll be.

6. Termékek. Ásványok: arany, ezüst (de ennek csak némelly ki nem használt nyomai), veres réz, vas, ólom, ón, gyémántok Rumel folyóvizében Constantine mellett, kristály, mész, gipsz, fazekasagyag, márvány, kallóföld, kénkő, salétrom, nagy mennyiségű só (tengeri, tavi, forrás- és kősó), ásványos vizek.

Növények: buza, árpa, rizs, durra, zab (ez vadon terem), hüvelyes vetemények, gyümölcs; datolya nagy mennyiségban, dió, olajbogyó, gesztenyeízű makk, paratölgy, granátalma, nemes déli gyümölcs, kivált mandola, Sz. János' kenyere, mézgafa, pamut, sáfrány, zezam, czukornád, lótusz, len, dohány, henna (pirosítóra).

Állatok (szelídek): szép lovak, felette hasznos egy- és kétpúpos tevék (a' sivatagok' hajója), juhok (kövér farkkal és a' nélkül), kecskék, szarvasmarhák, bivalok, szamarak, összvérek; (vad): nyulak, tengeri nyulak, szarvasok és zergék nyájanként; (vad állatok): majmok, süldisznók, farkasok és sakálok, hyaenák, oroszlyánok, párduczok, unczák, hiúzok; a' tengerpartokon: klárisok és mindenféle halak; madarakból: királyi sas, galamb, tyúk, fogoly, túzok, lúd, récze, gólya, gém, flamingo, strucz (a' pusztákban). Azon kívűl teknősbéka, chamaeleon, méh, sáska — sokszor rendkívűli kárt okozó.

B. Lakosok.

1. Származás. *a)* Berberek avvagy amarzighek, kikhez számítatnak a' silhák avvagy suluhk, kabilok, tuarikok és mozabik, kik törzökökbe elosztva részint falvakban részint üregekben, barlangokban élnek 's saját sechjeik által kormányoztatnak; *b)* arabok, beduinok és maurok; *c)* négerek többnyire rabszolgák; *d)* törökök, ámbár idegenek, még is három státusban úgyszólván a' nemességet tevők; ezeknek maur asszonyokkal vagy négernékkel nemzett gyermekeik kul-ogli vagy koloriknak neveztetnek; *e)* zsidók; *f)* europaiak.

2. Szám. Összesen körülbelől 15½ millió; mellyből esik Tripolira és Barkára 1 500,000, Tunisra 2 millió, Algírra 3,500,000, Marokkóra pedig 8,500,000.

3. Foglalatosság. A' földmivelés és marhatenyésztés egész Berberségben el van terjesztve, Tunisban sokan kertmivelést űznek, Marokkóban a' vadászat valamint Tunisban a' klárisfogás nem megvetendő iparágat képeznek. Kézművességekkel az europaiak (kivált Algírban) és a' zsidók foglalkodnak (nevezet szerint Marokkóban, hol a' zsidóknak földet mívelni tilos). A' gyáripar sem hiányzik; cserzőintézetek és szövőgyárak több helyütt találtatnak. Algírban, Tunisban és Marokkóban a' gyáripar a' selyem', arany' és ezüst' feldolgoztatását, azután a' fazekasságot és szappankészítést tárgyazza; Tunisban és Fezben turbánok és sapkák, Algírban és Marokkóban puskák és mindenféle fegyverek, haikok (egyszerű köpenyek) és burnusok (csuklyás köpenyek) készítetnek. Marokkóban posztó-, szőnyeg-, kosár-, gyékény- és papirosgyárak léteznek.

A' kereskedés meglehetősen élénk; nem kis részt vesznek benne a' zsidók. A' kereskedés tengeri és szárazföldi karaván ok' segítségével. 1831 Marokko kikötőibe 64 hajó érkezett meg 3870 teherrel és 98 hajó elindúlt 5819 teherrel. A' bevitt árúk' értéke 3,960,000 francot tett, a' kivitteké ellenben 3,034,000 francot. A' Tunisi helytartóságban 1833: 431 idegen hajó érkezett meg 47,286 tonnával és 430 indúlt el 47,182 tonnával, a' bevitel itt 16,766,300 és a' kivitel 8,558,300 francra becsültetett. Algír' bevitele 1836: 22,402,769, kivitele 3,438,822 francot tett; Tripoliba ugyanazon évben 145 hajó 11,346 tonnával érkezett 's elindúlt onnét 144 hajó 11,520 tonnával; a' bevitel 1,390,326, a' kivitel pedig 130,567 francra ment; Bengasi kikötőjében 56 hajó megjött 's kivitorlázott belőle 54; a' bevitel értéke 266,296, a' kivitelé 292,278 franc volt. A' tunisiak Levantéba activ kereskedést űznek 's oda szállítanak aranyport, ólmot és mindenféle gyapjuszövetet; hoznak pedig onnan kávét, rizset, pamutot. A' legnevezetesebb karaván ok mennek: *a)* Tripolból Murzukon keresztül messze Afrika' beljébe; *b)* Fezből és Tezából úgy Marokkóból is egész Berberségen át Mekkába; e' karaván nak egyes osztályai Algírt, Tunist, Tripolist és Kahiraht szokták meglátogatni; *c)* Marokkóból, Tetuanból, Fezből és Tafiletből Tombuktuba és Guineába. — Kiviteli czikkek: általában viasz, strucztollak, arany és aranypor, veres réz, bőr, gabona; különösen pedig Tripolból: szennesleveles, violagyökér, hamuzsír, ökrök, juhok, bőrök, gyapju, sáfrány; Tunisból: olaj, szappan, selyem, lovak; Algírból: olaj, gyapju, viasz, bőrök, strucztollak, datolyák, mandolák, mézga, só, dohány, selyemkelmék. — Bevitel: mindennemű gyárkészítmények, érczművek, kávé, czukor, fűszerek, lőpor, ólom, üvegáruk, pálinka 's a' t. A' tengeri rablás, mellyet Berberség' státusai egykoron űztek ('s melly többnyire magány vállalat volt), Algírnak a' franczia' részéről megtörtént elfoglaltatása óta legnagyobb részint meg van szüntetve. Tunisnak nagybecsű kláristelepei vannak, mellyeket a' franczia k Bona tengerpartján szorgalmatosan hasznukra fordítnak.

4. Vallás. Izlam; a' maurok felette buzgók és babonáshitűek; az arabok és kabylok rendkívül vakbuzgók. Renegatok (keresztyénekből vagy zsidókból lett mohammedanusok) csekély számmal találtatnak 's azokat a' született mohamme-

Digitized by Google

dánusok meg szokták vetni. Az algíri franczia gyarmat keresztyén népességgel is bír.

5. Tudományos míveltség. A' tudományok 's művészégek mélyen sülyedtek. A' városokban nyilvános oktatást kap az ifjuság olvasásban, irásban, számolásban és vallásban. Vannak könyvgyüjtemények és tudósok. De főtárgy a' koran. A' csillagászat, időtan és orvostudomány körüli ismeretek nagyon szükek. — Fez városa főiskoláján külön professoroktól tanítatik: nyelvtudomány, theologia, észtan, szónoklat, költészet, szám- és mértan, csillagászat, orvostudomány, 's itt osztogatják a' thalib (deák vagy licentiatus), fkih (tanár) és a'lem (bölcs, többes számban o' l'ama, azaz ulema) tudós gradusokat.

6. Kormány. Tripoli és Tunis dey-k (bey-k) által kormányzott aristocratai köztársaságok, mellyek némileg a' török császár felségét elismerik. A' deyk mellett divan áll fen, a' közigazgatást több miniszter (Hogiasz Basi) viszi. A' tartományokat beyk kormányozzák. Tripoli most igazi pasalikja a' török birodalomnak. Algír, hajdan szinte aristocratai köztársaság, úgy Konstantine és Oran tartományok is most nagyobb részint a' francziák' birtokában vannak; de a' francziáknak szünet nélkül kell harczolniok a' benszülöttek ellen, nevezet szerint Abd-el-Kader emír ellen. Marokkóban korlátlan hatalmú szultán uralkodik. Itt nincsenek sem ulemák, sem diván, sem igazgató collegiumok vagy miniszteriumok. Minden az uralkodo' parancsaitól függ, kinek néha több minisztere van, néha egy sincs. Tanácsát (Emdseltesz) a' szultán kénye szerint választja, módosítja 's elereszti. A' tanácsnak egyik tagját a' szultán bizonyos időre vezérnek (első miniszternek) vagy parancsi' irójának (kateb-el-auvamir) nevezi ki 's ez közlekedik rend szerint a' külföldi consulokkal. A' vezéri méltóságot követik a' pecsétőr és a' pohárnok avvagy theaügyelő. A' 28 praefectura, mellyre Fez és Marokko országai osztatnak, különbféle polgári és katonai hivatalnokok által kormányoztatik. Első rangúak ezek között a' kaidok, kik némelly tartományokban basáknak is neveztetnek. Tafilet' helytartójának czíme: Mula-l-Biled azaz ura az országnak. Az udvar' fényét emeli egy számos személyekből álló udvari tisztség, mellyhez számítatik az ernyőhordó és a' császári légykergető is.

7. Státusjövedelmek. Ezek állanak termesztménybeli adóból, az arabok' és zsidók' díjából, vámokból; Marokkóban e' fölött még különbféle egyedárúságok' gyümölcsözéséből, benszülöttek' és idegenek' ajándékaiból, birságokból. A' jövedelmek becsültetnek: Tripoliban 2 millió francra (Balbi szerint); Tunisban 7 millió francra (szinte Balbi szerint); Algírban hajdan a' közjövedelmek 1 millió piaszterre; 's Marokkóban 1822: 2,600,000 piaszterre rúgtak.

8. Hadisereg. Tripoli mintegy 4000 fönyi szabályos katonasággal bír, háború' idején a' fegyveres erő 15,000 főre emelhető. A' tengeri had áll egy fregattból, 12 kisebb hajóból és 16 ágyúnaszádból; a' tunisi szárazföldi hadisereg állott 1833: 9600 főből, melly között vala 3000 török, háború' idején az arab törzsökök 40,000 emberrel nevelik e' számot; a' tengeri erő pedig állott 1 fregattból, 1 korvettből, 3 briggből, 3 shoonerből és 30 ágyúsnaszádból; Algírban azelőtt 16,000 's háborúkor 100,000 emberből állott a' hadisereg 's a' tengeri erő (1825) az ágyúsnaszádok' kivételével 14 hadihajóból. A' francziák most Algírban 50,000 fő katonaságot tartanak. Marokkóban a' hadisereg 16,000 főből áll (e' között van 8000 néger) 's háború idején 100.000-re fölmegy. A' hadihajók állanak 3 briggből és 13 ágyúsnaszádból.

V. SZAHARA SIVATAGJA AZ OÁZOKKAL.

1. Föld.

Fekvés: K. Hossz. 1—48°; Éj. Szél. körülbelől 15—31°. Határai: Berberség, Egyiptom, Nubia, Nigritia vagy Szudan, Szenegambia, atlanti oczeán. — **Földje:** terjedelmes viz' dolgában szegény homokos rónaság; az atlanti oczeán mellett szürke homoksziklák a' Cap Bojador és Cap Blanc fokokkal; Atlasz' szomszédságában hegyes vidékek; többire nézve hamar tornyosúló 's szintolly hamar a' szél által szétszóratni szokott homokdombok, homokos és kavicsos vidékek, mellyekben elszórva találtatnak szigetekhez hasonlítható egyes oázok azaz termékeny vidékek. — **Vizek:** a' tengerpartokon kevés és csekély parti folyók, millyenek a' Sz. Cyprian, Sz. János és a' Rio do Ouro (aranyfolyó); beljében a' vidéknek pusztai folyók, a' homoktengerben elenyészők. — **Égal:** kiállhatatlan száraz hőség és eső hiánya. Az esős idő septemberbe és octoberbe esik; de sokszor az eső kimarad, néha rendkívül sokat esik, 's ekkor egyes vidékekben rendkívüli a' termékenység. — **Termékek:** nagy mennyiségben kösö (Tegacza és Tudeyni mellett), aranypor, mézga, takarmányfü, tövises és bogácsos növények, többféle pálmanemek nevezet szerint datolyapálmák, kevés rizs és gabona; tevék, juhok, kecskék, struczmadarak, kutyák, vad állatok, majmok, szergék, sáskák.

2. Lakosok.

Származás: Tiszta és vegyes származású (példi. trarcza, brakna 's a' t) maurok, arabok, tuarikok és tibbuk. A' maurok' a' sivatag' nyugoti, a' tuarikok annak közép, a' tibbuk annak keleti részét lakják. Találtatnak egyébiránt berberek és négerrabok is. — **Foglalatosság:** Nomád pásztorélet; a' nyájak' legeltetését rabszolgákra bizzák, a' ház' szükségeiről az asszonyok gondoskodnak, a' férjfiak vadászattal és rablással foglalkodnak. Kézművességet itt senki nem űz; a' nomád a' szükségeseket magának vándorló mesteremberekkel csináltatja. — A' **kereskedés** némi buzgósággal folytattatik; az arab a' legkülönbfélébb irányokban keresi a' szomszéd országok' határait, hol sóért, mézgaért, strucztollakért, aranyporért, tevékért, bőrökért és rabszolgákért kézműveket, kivált kelméket, lőfegyvereket, lőport, ólmot cserél. A' nomadok törzsökökre osztatnak 's ezek ismét csordákra, mellyek 120—150 háztartást magokban foglaló családokból állanak. A' családot egy nép' véne, **sech**, a' törzsöket egy főnök, **rei**, kormányozza. — **Vallások** a' babona és különös szokások által elrutított izlam. Míveltségnek itt ritka nyoma találtatik. A' **marabutok** (papok) oktatják ugyan az ifjuságot olvasásban és irásban, de kevés gyermek tanúlja azt meg. A' nyugoti oázok közül valók: Gademes, Ghraat, Tuat, Agades, Ahír; a' keleti oázok' nevezetesbjei: Fezzan, Sivah, Augila, a' nagy thebai oáz 's a' t. Némellyek e' keleti oázok közül az egyiptomi pasát uralják.

Digitized by Google

VI. SZUDAN vagy TULAJDONKÉPENI NIGRITIA.

1. Föld.

Fekvés: Éj. Szél. 8—18°; K. Hossz. 14—44°. Körülvéve Darfur, Szahara, Szenegambia, Felső-Guinea és Afrika' ismeretlen közepe, dél felől talán a' Kong- és holdhegyek által. — **Nagyság**: 60,000 négyszög mérföld. — **Föld**: déli fele nagyon hegyes, az ország' közepén termékeny föld, éjszaki részén homok puszták, mint folytatásai a' sivatagnak. A' délkeleti rész' hegyei a' Konghegységhez tartoznak, a' délkeleti részéi péld. a' Mandara hegyek talán a' holdhegyek nyújtványai. **Vizek**: Joliba (hamisan Nigernek tartva), folytatása Quorránnak neveztetik, utjában fölveszi Kudoniát és Csaddát 's több torkolatokkal a' guineai tengerőbölbe szakad; a' Yeou és Sary a' Csad nevű tóba sietnek; a' Dibbie vagy Dhiebu tón a' Joliba megy keresztül. — **Égal**: két évszak, szélvész (tornado), melly a' nedves időt hozza és eltávolítja; a' rendkivüli nedves időt szintolly rendkivüli szárazság váltja fel. A' száraz idővel beáll az égő harmattan nevű szél; ekkor száraz gőz (?) tölti el a' légkört, mellyen keresztül a' nap tüzszinben látszik. — **Felosztás**: Szudan több királyságból áll, mellyek közül csak egyet kettőt ismerünk kevessé. A' leghatalmasabb ország jelenleg a' fellatáhké. A' fellatáhk lassan lassan Szudannak legtöbb státusait elfoglalták. Szultanjok koran' sechjének nevezi magát és Szakatu városában lakik. A' fellatahk' országához tartozik: Haussza avvagy Szudan, Zeg-Zeg, Zamfra, Kabi, Yauri, Nyffe' egy része 's a' t. A' fellatahktól független országok: Baghermi, Bornu, Kanem, Tombuktu, Diriman, Banan, Nasina, Bambarra, Borgu 's a' t. — **Termékek**: arany, vas, tengeri, rizs, köles, lotusz, pamut, datolya, nemes déli gyümölcs, kalebasszok, vajfa, pálmák, manna, mastix, indigo, ébenfa, cassia, szenneslevelek, tevék, szarvasmarha, lovak, juhok, kecskék, szamarak, elefántok, oroszlyánok, czibétpetymegek, a' czibét miatt több helyütt háznál is tartva, vad állatok; kigyók, krokodílok, vízlovak, struczok, kolibrik és mindennemű madarak; méz, viasz. A' muskitók és izomférgek sok bajt okoznak a' lakosoknak. A' sóhiány igen érezhető.

2. Lakosok.

Származás: négerek, maurok, tuarikok és zsidók. — **Szám**: közel 20 millió. — **Foglalatosság**: állattenyésztés, vadászat, halászat (font kosarakkal és pamutból való hálókkal), földmívelés, pamutfonás, szövés; festés, cserzés, kosár- és gyékényfonás, vasfeldolgoztatás. **Kereskedés**: ez activ az europaiakkal, Szenegambiával és Egyiptommal; szenvedőleges Berberség' karavánjaival. Nevezetesebb kereskedési czikkek: arany, elefántcsont és rabszolgák; mikért különféle gyárkészítményeket és sót cserélnek be a' lakosok. — **Pénzül** a' Mozambik tengerpartig a' kauri kagylók használtatnak. — **Vallás**: izlam és fétisszolgálat. — **Miveltség**: ez igen csekély, néhol az emberevők' vadságára talál az ember; tudományos ismeretek itt teljességgel hiányzanak; dalok, zene és táncz kedvencz foglalatosságai a' lakosoknak. A' legmiveltebbek még a' miveletlenek között a' burnuiak. — A' **kormányt** harczszerető (mert rabszolgákat hajhászó) királyok viszik. Az alattvalók szabadokra és rabszolgákra osztatnak.

VII. SZENEGAMBIA vagy NYUGOT-NIGRITIA.

1. Föld.

Fekvés: Hossz. 0° 6'—15°; Szél. 10—18°; körülvéve Szaharától, Guineától és az atlanti oczeántól. — **Kiterjedés**: 16,000 négyszög mérföld. — **Föld**: a' déli határon a' Kong-hegység, mellyen a' vizek erednek; a' tengerparton homokos síkság; az ország' belyében hegyvölgyes változatosság buján termő és kopár vidékekkel. Nevezetes a' nagy Jallonka sivatag, egy erdős felföld, mellyben Mungo Park 5 napi vándorlás után egyetlenegy emberre sem talált. — **Előfokok**: a' zöld és a' veres fok (Cap Roxo). — **Folyóvizek**: Szenegal, Fouta d'Jallon státusában három medenczéből fakadó, a' mandingóktól Bafingnak, a' pouloknál Baleónak nevezve, a' Kokorót és Falémét magába felvevő, 's torkolatánál zátony által az atlanti oczeántól elzárva; a' Szenegalba küldik vizeiket a' Kajo és Paniful vagy N'her tavak, a' Gambia négy mérföldnyi torkolattal, Casamanza, St. Domingo vagy Cachao, Geba, Rio grande, felső részében Kambának nevezve, Nunez. A' Joliba itt fakad Tembie nevezete alatt 's átmegy Nigritiába, miután a' Tankisszót fölvette. — **Égal**: Fekvésénél fogva a' forró égöv' éjszaki felében a' hőség mértéktelen, mellyet a' keletről jövő passatszél még növeszteni szokott. Két évszak, juniustól septemberig esőzések, mellyek által a' folyamok medreikben 15 lábnyival emelkednek. — **Felosztás**: 30-nál több négerország, mellyek közül a' Szenegalon fekszenek: Howal vagy Ualo, Foutatoro, Kajaaga vagy Galam, Kasszon, Kaarta, Ludamar, Bondu, Bambuk; a' Szenegal és Gambia között: Cayor, Ualof, Baol, Szin, Szaium, Barah, Badibu, Yani, Wally, Wulli; a' Gambia' déli partján: Kombo, Foini, Kaen, Jagra, Yamina, Eropina, Jemarrow, Tomany, Kantore; a' déli határon: a' felupok' földje, a' papelek' földje, Bisszao, Kabo; a' belrészekben: Fouta d'Jallon, Kuranko, Kisszi, Szulimana, Balaya, Amana, Bouré, Kankan, Szangaran, Vaszszulo 's a' t. A' nevezett országok között fekszenek a' **britek**', **francziák**' és **portugáliak**' gyarmatbirtokai. A' britteké: James és St. Marie szigetek Bathurst városával; a' franczia: St. Louis és Gorée szigetek és több telepek Szenegambia' beljében péld. St. Charles, Bokel; a' portugaliaké Bisszao, Cachao városával. — **Termékek**: mint kereskedési főczikkek: aranypor, elefántcsont, ébenfa, mézga, indigo, pamut, rabszolgák. Egyéb terményei az ásványország' köréből: só a' parti sótavakból; a' növények' sorából: kalebasszok, selyem-, pamut- és sihfák, kokosz-, legyező-, datolya- és szilvapálmák, narancsok, czitromok, tamarindok, granátalmák, maniok, pizang, czukornád, cassia, batátok, yamgyökerek, kaffergabona, rizs, dohány, festőfák; az állatország' köréből: jeles lovak, szamarak, tevék, szarvasmarhák, juhok, kecskék, kutyák; vadok: elefántok, giraffák, disznók, oroszlyánok, párduczok, hyaenák, hiúzok, nyulak, szarvasok, zergék; vízilovak, krokodílok, kigyók; czethalak, tengeri kutyák, kaselók, teknősbékák, struczmadarak, pávák, pulykák, foglyok, gyöngytyúkok, papagályok, sáskák, izomférgek, hangyaseregek, muskitók.

2. Lakosok.

Származás. Négerek, kik kafírokra (fétis- imádókra) és busrinokra (mohammedanusokra) osztatnak. A' nevezetesebb néger nemzetek ezek: mandingók, jalofok, poulok vagy fuliak (fellatáhk), felupok; kevesbé számosak a' szerevullik,

Digitized by Google

szerrerek és papelek. Idegenek a' maurok és europaiak. Nem sok ideje, hogy még a' következő népekkel megismerkedtünk: timmannik, koronkák, szulimák. — Szám: körülbelől: 10 millió. — Foglalatosság: földmívelés, marhatenyésztés, elefántvadászat, pamutfonás, szövés, festés, vas' olvasztása és feldolgoztatása, aranymosás; ipar' dolgában főkép a' mandingók és jalofok tüntetik ki magokat. — Kereskedést a' mandingo négerek és maurok nagy szorgalommal űznek; a' kereskedés' piaczit meglátogatják a' szlatik (rabkereskedők) 's a' külföld' számára eladnak mézgát, viaszt, bőröket, strucztollokat, borsot, pamutot, elefántcsontot, aranyt és rabszolgákat, mikért kapnak vasrudakat, üvegárúkat, löcsöveket, ólmot, késeket, ollókat, kardokat, tükröket, napernyőket, mindenféle kelmét és butort, pálinkát 's a' t. Az europaiak közül leginkább a' brittek, francziák, dánok és angloamerikaiak vesznek részt e' kereskedésben. — Míveltségi állapot: általában még alacson fokán állanak a' négerek a' míveltségnek; a' mandingoknak mind az által és a' jalofoknak iskoláik vannak, olvasás és irás' tanitása végett. Énekléshez és költészethez hajlam mutatkozik; némelly nyelvek nagyon jelentékenyek; a' mandingonyelv nagyon elterjedett Afrikában. — Több király uralkodik, almany, brak, bruk, damel, lamp, bur, tin 's a' t. czímekkel. Némelly helységeknek saját főnökük vagyon (alkaide) és saját birói székük. A' nép itt is szabad emberekre és rabszolgákra osztatik.

B. DÉL-AFRIKA.

I. A' KELETI TENGERPART' ORSZÁGAI.

1. Adel királysága (portugal nyelven Zeila) avvagy a' szomaulik' földje, a' Bab el Mandeb tengerszorostól fogva a' Guardafui fokig. — Föld: többnyire kopár sivatag. — Folyóvizek: Hanazo és Havas. — Égal: nagy hőség. — Termékek: arany, gabona, mindenfele gyümölcsök; szarvasmarhák, juhok, kövér farkúak 's e' nélküliek, kecskék, tyúkok, elefántcsont. — Lakosok: arabok és maurok, részint állandó lakással birók, részint nomadképen vándorló, felette vad állapotban élők. — Vallás: mohammedana. A' lakosok több főnököt uralnak 's kereskedéssel úgy hajózással foglalkodnak. A' szomauliktól lakott Barbar vagy Berbera vidéken, melly Adelben, Aden arab város' átellenében fekszik, évenként mintegy 100 hajó gyűl össze Keletindiának minden vidékéről; 's ekkor a' szomaulik is sereglenek össze tevéháton 's itt rendes vásárt tartanak.

Kávéért, mezgaért, ghiért (híg vajért), és piaszterekért, mellyek Hurrurból kerűlnek ide, főkép mindenféle kelmét cserélnek be.

2. Ajan part vagy is a' szovaulik' tengerpartja, Adeltől fogva a' Magadaso folyó' déli részeig vagy inkább Quilimanciig. A' parton homokos, terméketlen föld, a' belső részek még ismeretlenek. — Termékek mint Adelben. — A' lakosokat (szovauli) nem benszülött néptörzsöknek, hanem a' parti arabok' és gallák' vegyületének szokták tekinteni. Ők nagyon el vannak terjedve az egyenlítőtől fogva Zanguebar partjáig, sőt Mozambikig is.

3. Zanguebar partja. Az Éj. Szél. 3° és a' Déli Szél. 10° között. Magadaso vagy inkább Quilimanci és Cap Delgado között, nyugoti határát tán a' Lupata hegység teszi. — Föld: e' part majdnem ismeretlenebb mint az előbbiek; beljében hegyesnek látszik lenni; a' part sziklás és homokos, részint posványos róna és termékeny. — Folyóvizek: Quilimanci, Queliffe, Mombaza, Whotundo, Mut-er-Fine, Luffei (Loffih), Coavo, Quasimajuzo, Lindy, Mongallo. — Égal: nagyon meleg és nedves. — Termékek: arany, elefántcsont, ebenfa, ambra; ezeken kivűl a' növényekből: rizs, gabona, köles, déli gyümölcs; állatok' országából: tevék, lovak, juhok, oroszlyánok, tigrisek, szarvasok, zergék, struczmadarak, többféle más madarak, kigyók, halak. — Lakosok: a' parton és a' szigeteken arab eredetűek, a' belső részekben négerek. A' 150,000 lakost számláló Zanguebar vagy Zanzibar szigeten számos szovauli találtatik, többnyire mint rabszolga. Beljét, újabb utazók szerint, két nagy nép lakja, a' vanikák és a' merremengók, kiknek falvaik vannak és kik cassavát termesztnek. — Foglalatosság: földmívelés, állattenyésztés, halászat. A' kikötő hajók egyes pontokon nevezetes kereskedést űznek, főpiacz Zanzibar városa a' hasonnevű szigeten, hol számos hajó érkezik, kivált Éjszakamerikából. Az éjszakamerikaiak itt kopalmézgát, elefántcsontot és bőröket vásárolnak és pamutkelméket eladnak, sokat kész pénzen is vesznek. — Vallás: izlam és fétis-szolgálat. — Míveltség: alacson fokon álló. — Kormány: különbféle apró státusok, mellyeknek főnökei a' maskatei iman alatt állanak.

4. Mozambik partja. Cap Delgadotól fogva Zambeséig. — Föld: alacson posványokkal; a' belső részek magosabbak és termékenyebbek. Folyóvizek: Zambesé (4 torkolattal: Luaboel, Luabo, Kuama és Quilimane; mellyek a' Luabo, Chingoma és Linde szigeteket képzik), Lorongo, Likurgo, Monia, Angoxa, Mokambo, Fernando, Veloso, Pinda, Pemba, Ganga, Querimba 's a' t. — Égal: két évszak; a' száraz évszak rendkivűli hősséggel septembertől fogva aprilig tart. — Felosztás: több apró státus, köztök Mongallo királysága, a' makuák' országa és Angoxa. — Termékek: mint Zanguebaron. — Lakosok: arab utódok; négerek, kivált pedig makuák, europaiak és mulattok; találtatnak baniánok is, főkép kereskedéssel foglalkodók. Az arabok parti kereskedést űznek 's aranyért és elefántcsontért pamut- és selyemkelméket cserélnek be. A' többi, kivált elefántcsonttal és rabszolgákkal űzetni szokott kereskedésre nézve a' Portugal' birtokában levő Mozambik városa a' főpiacz. A' közel fekvő Isle de France és Bourbon nevű franczia szigetekről sok gyárkészítményt, posztót, üveget, czukrot és fűszert visznek be. A' lakosok részint mohammedanusok, részint pogányok; a' portugáliak itt a' keresztyénség' magvait hintették el. A' portugáli főkormányzó a' Mozambik szigeten fekvő hasonnevű Mozambik városban székel. A' part' beljére nem terjeszkedik a' portugáliak' hatalma, sőt a' parton lakó afrikai néptörzsökök és arabok közül is vannak teljes függetlenek.

5. A' partvidék Mozambik partjától fogva a' Lagoabaiig, egyébiránt Szená-nak vagy Szofalának is nevezve. — Föld: az oczeantól fogva a' Lupatahegyekig emelkedő, gazdagon öntözött és termékeny. Öblek: Aszuka és Lugoa vagy Sz. Lélek vagy Marquez öböl. Főfolyam: Zambesé. Mellékfolyamok: a' jobb oldalon Manzora, a' bal oldalon Aroanga, Reizigo, Mangaza (Chirének is nevezve), mellyel a' Szuabo egyesül. Partfolyamok: Tendan-

Digitized by Google

culo, Szofala, Szabia, Inhambane és Manissza vagy Marquez. A' Lőrincz, Marquez vagy Lagoa öbölbe három folyam szakad: éjszak felől Espirito Santo, Lourenz-Marquez középen és Maputa dél felől. — Égal: esőzések novembertől fogva martiusig; azután tartós szárazság, meleg napok, hideg éjjelek. — Felosztás: Monomotapa, hajdan roppant császárság, most eldarabolva, romjaiban a' moravik, kazembák, meropuák és boronok osztozkodtak; azután következik a' part' hosszában: Szofala, Manissza, Szabia és Inhambane. — Termékek: arany, veres réz, tengeri só, ambra, rizs, tengeri, pamut, czukornád, déli gyümölcs; számos szelid és vad állat, krokodilok, halak. — Lakosok: kaffereknek több törzsökei; félnomádok. — Foglalatosság: marhatenyésztés, kevés földmivelés. érczművek és sajátnemű zeneműszerek' készítése. — Vallás: fétisimádás. — Kormány: Monomotapa hajdan császár által kormányoztatott, a' többi részek királyok alatt vannak, melly királyok a' Quiteve, Sedanda és Csikanga czímekkel élnek. Afrikának e' részében is vannak a' portugáliaknak birtokai és telepítvényei, mellyek a' Szena helytartóságot képzik 's ehhez tartoznak Szena és Fete városok a' Zambese' vizén.

6. Kafferpart. D. Szél. 25° 30′ — 33°. A' Marquez öbültől kezdve Keiszkamaig. Része: Natal partja avvagy Karácsonföld. — Föld: a' part róna, befelé az ország hegyes és erdős az Ingale avvagy havas lánczig, melly nyújtványa a' kapföldi hegységnek; ez tetejével fa nélküli de legelőben gazdag felföldet képez. A' föld egyáltalában jól öntöztetik, ittott azonban száraz felföldek is találtatnak minők a' Karrók Kapföldön. — Folyóvizek: Mafumo, Pongola, St. Lucia vagy Omvaluczie, Omlongala és halászfolyam, Omzimrubu (St. John's River), Ombasi, Kei, Konkay vagy Keiszkamma vagy Keiszszi. — Égal: két évszak, nappal hőség, éjjel hideg. — Termékek: veres réz, vas, ón, rizs, batátok, tengeri, dohány, czukornád, citromok, pizang, szarvasmarhák, juhok, vad méhek, elefántok, szarvorrúak, oroszlyánok, tigrisek, zebrák 's a' t. Lakosok: kafferek, több törzsökök saját főnökökkel vagy királyokkal, kik között keresztyén térítők az evangyeliomot terjesztik. Ujabb időkben 5—6000 hollandiai paraszt költözött ide Kapföldről, kik Port-Natalon virágzó gyarmatot létesítettek (Port-Holland), a' Kapföld' britt kormányától függetlent.

II. A' NYUGOTI PART' ORSZÁGAI.

1. Felső-Guinea: D. Szél. 1° — Éj. Szél. 10′: Hossz. 4 — 27°; körülvéve Szenegambiától, Belnégerföldtől, Alsó-Guineától és a' nyugoti oczeántól a' guineai öbölig. — Föld: a' part róna, felette termékeny, hellyel közzel homokos. A' belrészek felé emelkedik a' föld; a' Sierra-Leona (Oroszlyán hegység) a' Konghegytörzsöknek egyik ága, melly az ország' éjszaki részét elfoglalja. Számos partfolyó 's ezek között: Searcies, Sierra-Leona folyam avvagy Rokelle, Camaranca, Sherbro, Mesurado, Sestos, Sueiro da Costa (Isszini), Volta és Lagos. Az ezekre következő folyamokat: Benin vagy Formosa, dos Escardos, dos Forcados vagy Varri, Ramos, Dodo, Nun (mellyen a' Jolibán vagy Quorrán hajókázó Lander a' tengert elérte), Santa Barbara, San Bartolomeo, Sombrero, New-Calabar, Bonny, Andoney és Old Calabar, Landernek fölfedezése' következtében mind meg annyi torkolatinak kell tartanunk a' Joliba vagy Quorránnak, ki itt nagyszerű deltát képez. — Felosztás: 1) Sierra-Leonapart a' fullák, mandingók, szuszúk, bogók, timmaniak és bullomiak' országaival; 2) Borspart, országai: Mitombo, Quoja, Manu, Folja, Sanguin; 3) Fog- vagy elefántcsontpart; 4) Aranypart, országai: Asanti, Axim, Hanta, Jabba, Kommany, Fetu, Sabu, Fantie, Akron, Agvonna, Akra, Ningo; 5) Rabpart, országai: Dahomeh, Ardra, Yarriba, Lagos, Benin, Overe és a' kalbongók' székei. — Égal: kiállhatatlan hőség a' mindent elégető harmattannal, erős szélveszek a' száraz évszak' nedvessé fordultánál. — Termékek: arany, ezüst, vas, só, ambra, rizs, bors, gyömbér, mézga, sokféle pálmafaj, déli gyümölcsök, cassava, papaya, pamut, dohány, szarvasmarha, bivalok, kecskék, sertések, lovak, szamarak, szőrös juhok, számos vad állat, sokféle majmok, kétlakúak, mindenféle madarak, méhek, sáskák, termitek, izomfergek. — Lakosok: négernépek különböző nevezetek alatt, éjszakamerikaiak a' borsparton levő Liberia gyarmatban. Europaiak (hollandusok, dánok 's jelenleg főkép brittek) kik kereskedés végett több gyarmatot alakítottak; mallyk, maur kereskedők Berberségből. A' brittek' telepvítvényei közül kiválólag emlékezetre méltó Freetown, a' szabad-néger gyarmatnak fővárosa a' Sierra-Leonaparton és Cape-Coast az aranyparton; a' dánok' székei közül említendő Christiansburg az aranyparton. — Foglalatosság: földmivelés, állattenyésztés, halászat, aranymosás, sógyűjtés, vadászat, szövés, festés, szappanfőzés, vas és arany' feldolgoztatása, kötélverés, gyékényfonás és hajóépítés. A' kereskedés nem megvetendő; hajdan sok rabszolgát adtak el, most kivitel' czikkjei: aranypor, bors, elefántcsont, festékfa, mézga, bundák, majmok. — Vallás: fétisszolgálat. A' különböző törzsökök többnyire királyok által kormányoztatnak; vannak mindazáltal szabad köztársaságok is. Az europai státusok', úgy az éjszakamerikai szabad státusok' telepítvényei is külön, többnyire katonai igazgatás alatt vannak.

2) Alsó-Guinea vagy Kongo. D. Szél. 1 — 17°; Hossz. 26 — 37°. Határai: Ny. f. az atlanti oczeán (itt szerecsen tengernek nevezve), K. f. belső Délafrika' ismeretlen négerországai, Éj. f. Felső-Guinea, D. f. a' partsivatag. E' parthuzam Cap Lopeztől és Sz. Katalin fokától Cap Negroig terjed 's magában foglalja: Loango, Kakongo, N'Gojo (Kabenda), Kongo, Angola, Matamba és Benguela királyságait. A' part alacson 's egy része homokos, befelé a' föld termékenyebb, melly itt Éj.ról D.felé huzódó hegységgé emelkedik. Keleti részén e' hegységnek hegységben végződő felföld terjed el. Déll részében magos és meredek a' part. Tavak: Aquilunda, messze a' parttól, de mellynek léte felette bizonytalan. Folyóvizek: Kongo vagy Zaire (főfolyam), Ambriz vagy Loge, Dande, Zenza vagy Bengo, Koanza (főfolyam), Kuvo, Katumbela, Gubororo vagy S. Francisco, Kobal. Égal: esőzés novembertől fogva martiusig; a' felhős ég és a' szünetlen éjnapegyen mérséklik a' hőséget, a' levegő melegnedves 's e' miatt egészségtelen; aprilissal a' száraz idő áll be kevesbé nagy hőséggel. Termékek: arany, ezüst, veres réz, vas, salétrom, kénkő, hegyolaj, só, kongo-, matoba-, kokosz-, datolya-, törpe-, olaj- és matomepálmák, baobab, tamarindok, cassia, mangle-, isanda-, mulemba- és papajfák, pizang, szantálfa, czukornád, maniok, dohány, kávé, guajavafák, ananász, yamok, batátok, borsófák, luno (gabonanem) fluro (kölesfaj), tengeri, rizs; lovak, szamarak, összvérek, juhok, kecskék, sertések, szarvasmarhák, elefántok, szarvorrúak, párduczok, tigrismacskák, majmok, vízilovak, vaddisznók és bivalok, zergék; kigyók, krokodilok, gyíkok; termitek, sáskák, méhek, flamingók, pávák, struczok, fáczánok, gyöngytyúkok, szelíd tyúkok, galambok, ludak, réczék,

Digitized by Google

halak. — Lakosok: négerek, ezek közül legismeretesebbek a' kongo-négerek és a' kalbongók; europaiak, nevezet szerint portugáliak. — Foglalatosság: földmívelés, halászat, vadászat, fazékcsinálás, kosarak', gyékény', hálók', kötelek' és pamutkelmék' csinálása, vas' feldolgoztatása. Kereskedést űznek a' négerek karaván által Belafrikán keresztül a' keleti tengerpartig, azután az europaiak, kik itt rabszolgákat, elefántcsontot, festékfát, pálmaolajat, papagályokat, mézet, és viaszt vesznek 's azokért pálinkát, czukrot, vásznat, mindenféle kelmét, puskát és puskaport, üveggyöngyöket és kaurikat eladnak. — Vallás: fétesimádás, nem ritkán emberáldozatokkal. Egy része a' lakosoknak keresztyén. — A' kormányt korlátlan hatalmú királyok viszik; a' nép szabadokra és (született és nemszületett) rabszolgákra osztatik. A' négerstátusok részint függetlenek részint pedig portugál befolyás alatt állók. A' portugáliaknak itt két helytartóságok vagyon (Angola és Benguela).

3. A' délkeletipart, kevessé lakva és ösmerve a' D.-szél. 17—28°. Öblei: Angra fria, Angra S. Antonio, Angra pequena, czethalöböl. Déli része e' partnak partsivatagnak is neveztetik. Lakosok: zimbebák (négerek), félnomádok állattenyésztéssel és vadászattal foglalkodók.

III. BELSŐ DÉL-AFRIKA.

Fekvés: Az Éj. Szél. 15° a' D. Szél. 28°-ig. Részei: Többféle négerstátuson kivül a' saggák, gallák, kafferek' és szabad hottentottok' földjei. Hegyek: K. f. a' holdhegység, Éj.-ról D.felé a' havasokhoz vonúlva a' Lupatahegység. A' belső részekben Douville szerint a' Zambi, mellynek magossága a' mondott utazó állitása szerint 14,000'. Föld: termékeny felföld, melly lépcsőzetesen emelkedik. Tavak: Maravi és Douville szerint Quiffua avvagy Kuffua, 50 mérföldnyi kerületű 's vulkános hegyektől környezve, 's egyáltalában a' holt tengerhez hasonló. Folyóvizek: Zaire, Koanza, Zambese, Narancsfolyam, mellyek mind a' felföldön fakadnak. Égal: az egyenlítő alatti fekvés miatt két évszak, a' hőség mindazáltal a' vidék' magos fekvésénél fogva mérsékeltebb. Termékek: arany 's egyéb érczek, elefántcsont, finomabb fanemek; hihetőleg a' szomszéd partok' termékei is. — Lakosok: kaffertörzsökök, nevezet szerint tulajdonképeni kafferek, szabad hottentottok, saggák, gallák és többféle néger népek. — Vallás: muhammedana és fétisimádás. Foglalatosságáról a' lakosoknak keveset tudunk, gyanítni lehet, hogy földmívelést de kivált állattenyésztést űznek. A' kafferek és hottentottok között a' keresztyén vallás terjesztetik, britt és franczia térítők által. A' kormány néhány főnök vagy király' kezein van. Douville, kinek utazása' valóságát a' brittek kétségbe vonják, a' következőket nevezi: Bomba, hihetőleg ugyanaz Mani-Emugival, az országoknak leghatalmasbika; Szala (a' régiebb utazóktól említett Anzigóval ugyanaz) hasonlólag hatalmas ország; a' moluák' országa, szinte főhatalom, 2 fővárossal: Yanvo (állitólag 40,000 lakossal), hol a' király, és Tandi-a-Vua hol a' királyné lakik; Hume, Kassange, Kankobella, Ho, Hollo-Ho, Kisua, Kunhinga, Tamba, Bihé 's a' t.

IV. KAPFÖLD.

A. Föld.

1. Fekvés és kiterjedés. D. Szél. 29° 55' — 34° 17'; Hossz. 34 — 46°; körülvéve DNy. felől az atlanti és DK. felől az indiai oczeántól; Éj. felől találtatnak a' szabad hottentottok' és busmanok vidékei, ÉjK. f. a' kafferországok, mellyek felé 1819 óta a' Keiszkama képzi a' határt. 1835 óta a' Kapgyarmat a' Kai folyóvizig terjesztetett ki 's ez által 400 négyszög mérfölddel növeltetett. Kiterjedése 6000 vagy az új határ szerint 6400 négyszög mérföld.

2. Földje. Átmérőileg sovány, sőt néhol homokos 's kavicsos is; beljében számos puszták találtatnak (karruk a' hottentottok' nyelvén), sovány legelők és kopár hegyek, helylyel közzel azonban termékeny vidékek is. A' vegetatiót mindazáltal elősegíti a' meleg és az öntözés. Legdélebb csucsától fogva lépcsőzetesen emelkedik az ország az éjszaki óriáshegyekig. A' partvidékről a' Zwarte- (schwarze) hegységen átjut az ember a' nagy karruhoz, egy kopár fölrónasághoz 's innét az óriáshegységhez, mellyheztartozik ÉjNy. f. a' Khamieshegy, K. f. a' Roggevelds-, Niewvelds- és havas avvagy Sneeuwhegyek (a' legmagosabb csúcs a' Kompasshegy vagy Spitzkopf 6500' magos), mellyek néha hóval fedetnek, azután a' legszélsőbb keleti részen a' tél-, bambusz- és szélvészhegyek. A' partvidéken ridegen emelkednek: a' táblahegy, az ördög- és az oroszlyánhegy. Előfokok: Jóremény' foka; Cabofalso (hamis fok), Nadelkap (tűfok). Öblök: Sz. Ilona-, Saldanha-, tábla öböl, hamis öböl (*Bay fals*), bival öböl, Simon-, struez- (Struysbai), Sebestyén-, kagyló-, sikhegyes öböl, Camtuhs- és Algoa öböl.

Folyóvizek, Ny. felé tartók: Narancsfolyam (1052 lábnyi széles), melly nem ide tartozik tulajdonképen, hanem a' gyarmat' birtokán kivül a' szabad hottentottok' országát öntözi, de melly mindenesetre Afrika' e' legdélebb részének legerősebb folyama; a' Koussie vagy homokos folyam, elefántfolyam, hegyfolyam. DK. felé folynak: Brede- (breit) folyam, Gauricz, Camtuh-vasárnapi, nagy halas (Kamtik) folyam és a' Keiszkamma.

3. Felosztás. 1) Nyugoti tartomány 4 kerülettel: Kapkerület, Stellenbosch, Worcester (a' Clan-William tisztartósággal és a' Tulbach alföldökséggel) és Zwellendam.

2) Keleti tartomány, 5 kerület: George, Grőf-Reynett (ehhez tartozik a' Beaufort tisztartóság és Cradok egy része), Somerset, Albany (hajdan Zurefeld) és Uitenhage, mellyekhez járúl most az Adelaide tartomány is a' Keiszkamma és a' Kai között.

4. Égal. A' déli mérsékelt égöv alatti fekvés daczára a' négy évszak még sem válik el egymástól tökélletesen; hanem csak nedves és száraz időt lehet egymástól megkülönböztetni. Az első délkeleti monszunnal septembertől fogva majusig tart, a' másik 29° R. meleggel jár. A' délkeleti szelek hűvösek, erősek, homokot felcsavarók, mi a' kapi égal' leggonoszabb oldalát teszi. Az aratás novemberbe vagy decemberbe esik, a' szüret martiusba.

5. Termékek. Ásványok: veres réz, vas, ólom, só, quarz, fejér és szürke agyag, veres írón, gipszpat, tufkő, fövenykő, palakő, mészkő, földszurok (dassenpiss), ásványos vizek, meleg fördők.

Növények: gabona, kivált buza, hűvelyes vetemé-

Digitized by Google

nyek, főzelék, bor (Európából és Perzsiából ide átültetve, a' Konstantia legjelesebb), mindenféle gyümölcs (cseresznye és szilva nincsen), nemes déli gyümölcsök, borostyán, datolyapálma, kenyér-, viasz-, kámfor-, mézga-, akácz- és olajfák, ébenfa és a' proteák' számos nemei.

Állatok: elefántok, oroszlyánok, hyaenák, párduczok, sakálok, giraffák, szarvorrúak, majmok, bivalok (vadon); számos zergefajok, jávorszarvasok, sziklaugrók, gnuk, kék antilopák 's a' t.; vad disznók, tigrismacskák, petymegek, vad szamarak, vízilovak, tengeri kutyák, czethalak, teknősbékák; sokféle halak és csigák; sasok, kányák, struczmadarak, flamingok, pelikánok, pingvinek, foglyok, fűrjek, túzkok, gyöngytyúkok, papagályok, mézkutatók 's a' t. A' szelíd állatok közül a' szarvasmarhák, lovak, juhok a' legfontosabbak.

B. Lakosok.

1. Származás. 1) Hottentottok, magokat Quaiquaeknek nevezők, kik között a' keresztyén hit és a' polgárisodás a' térítők' fáradozásainak következtében mind inkább elterjed. Ők mindnyájan úgyszólván szolgálatban állanak a' gyarmatosoknál. A' Kapföld' határain kívül élő szabad hottentottok közé tartoznak: a' koranák, namaquák, gonaalák, damarák — 's ezek között is terjed a' keresztyén hit. 2) Busmanok, Bosjemans (szábok), vad és üldözött hottentott- törzsök, melly a' Kapföld' éjszaki határát érintő erdőségekben kóborog. 3) Idegenek: europaiak, chinaiak, malaiok. 4) Benszülöttek' és idegenek' vegyületéből származók, az úgynevezett mesztícz-hottentottok. 5) Négerek mint rabszolgák, a' keleti tengerpartról és Ázsiából. Egészben 120,000 lakos (1830-ban), tudniillik 84,527 szabad és 35,509 rabszolga. Jelenleg hihetőleg már 130 vagy 140 ezer lakos.

2. Foglalatosság. A' hottentott állattenyésztéssel 's nem régtől fogva földmiveléssel is foglalkozik. A' hegyeken és erdőségeken kalandozó busmánok vadászatból 's rablásból élnek. A' gyarmatosoknál virágzik a' föld-, kert-, gyümölcs- és szőlőmívelés és az állattenyésztés. Gyár kevés létez 's mesteremberek többnyire csak Kapvárosban találtatnak. Gyártészítményeket a' kereskedés nyújt.

A' belkereskedés abból áll, hogy a' gyarmatosok gabonát, hüvelyes veteményt, vajat, szappant, faggyút, marhát, húst, bőrt, elefántcsontot 's a' t. visznek Kapvárosba. A' kikötő hajók itt ellátják magokat hússal, főzelékkel, liszttel, kétszersülttel, gyümölcscsel, borral, gabonával 's ezekért kicserélnek gyártmányokat, fűszereket, kávét, rizskását 's a' t. — 1831 a' tengereni bevitel 332,527, 's a' kivitel 176,618 font sterlingre rúgott. A' kivitel' czikkei között volt 6108 csap bor. 1833 összesen 298 hajó 96,577 tonnával kötött ki Kapföld révein.

3. Vallás. A' hottentottok azelőtt mind pogányok voltak, most nagy részök a' keresztyén vallást követi. A' gyarmatosok a' keresztyén reformált egyház' tagjai. Találtatnak azonban lutheránusok 's katholikusok is. A' malaiok mohammedánusok.

4. Míveltség. A' busmánok természeti vadságban élnek; a' gyarmati hottentottok, kik a' keresztyén vallást elfogadták, polgárisodott állapotba kezdenek átmenni, ő nekik házaik, templomaik 's oskoláik vannak, ők illendően ruházkodnak 's mindenféle háztartáshoz és földmiveléshez való szerszámokat magok készítnek. Sokan a' gyarmatosoknál szolgálatban vannak, de restségök nem hagyja őket némi vagyonosságra szert tenni. A' gyarmatosoknál az europai míveltségnek fokozatai találtatnak, mindazáltal nevezetesebb tudósokat vagy művészeket Kapföld még nem termett. Most nagyobb gond fordíttatik a' nevelésre, 1829 óta Kapvárosában tudós főoskola létez, délafrikai collegium' nevezete alatt.

5. Igazgatás. A' hottentottok respublicai egyenlőségben élnek, nálok csak a' gazdag bír némi hatalommal. A' szabad hottentottoknál a' népgyűlés intézi el a' státus' ügyeit és szolgáltat igazságot; minden törzsöknek azonban nép' véne parancsol. Azon hottentottok, kik mint gyarmatosok a' Kapkormányától függnek, europaiak által választott falubiró alatt vannak. A' holland-keletindiai kereskedési társaság, melly létre hozta a' kapgyarmatot, fő- és alkormányzóra bízta a' közigazgatást; miután azonban a' státusigazgatás állott be, nyolcz igazgató collegium állíttatott, úgymint: a' nagy tanács, a' nagy és kis igazságszolgáltató collegium, a' házassági bíróság, az árvakamra, az egyházi collegium, a' polgári törvényszék, a' hadi tanács. A' brittek 1814-ben átvevén a' gyarmatot, az igazgatást egy kormányzóra bízták, ki majdnem korlátlan hatalommal bír. A' végrehajtó hatalom majd kivétel nélkül a' gyarmattitoknok' kanczellariájának attributuma. A' státusjövedelmek' forrásai: bérbeadása a' csapszékeknek, természetbeni adó, telkek' eladása, telekadó, telekhaszonbér, borgonypénz, vám-, posta- és bélyegdij; 's ezek tőnek 1828: 116,968, a' kiadások ellenben 125,214 font sterlinget. — A' hadierő egy zászló pattantyússágból és három ezred gyalogságból áll.

V. AFRIKAI SZIGETEK.

a) *Nyugoti szigetek.*

1) Azorok. Hossz. 346—252°; Éj. Szél. 37—40°. Kilencz sziget: Terceira, San Miguel, Pico, Santa Maria, San Jorge, Graciosa, Fayal, Flores és Corvo. — Kiterjedésök összesen 53 négyszög mérföld. Földjök vulkános, termékeny; némelly vidékeken hegyek és meredek sziklák találtatnak. Az égal mérsékelt és egészséges. Termékek: gabona, len, kender, czukor, mézga, narancsok, czitromok, jeles bor, viasz, méz. Majdnem valamennyi portugáli és spanyol Keletindiába menő hajó itt élelmet vesz fel. Kikötő pedig évenként mintegy 700 hajó. A' lakosok, 250,000 lélek, kivétel nélkül keresztyének. A' portugáli kormányzó Terceira szigetén Angra városában lakik.

2) Madeira és Porto Santo némelly lakatlan szigetekkel. Szél. 32° 30'; Hossz. 1°; kiterjedés körülb. 20 négyszög mérföld. — Föld: sziklás partok, belébb hegyvölgyek, több kopár hegy; mindenütt nyomai kiégett vulkánoknak, a' völgyek és síkságok termékenyek 's ezek jól míveltetnek. — Égal: tiszta, egészséges levegő; szüntelen tavasz és nyár. A' meleg soha 64° F. alól és 75° F. felől nincsen. Termékek: bor (fő kereskedési czikk, évi termesztés 20—30,000 csap; 1836: 35,569 és 1837: 23,070 csap), orseille, déli gyümölcsök, rózsafa, gabona, kávé (melly nem régóta míveltetik), méz, viasz, szelíd állatok, szárnyas állatok, sertések (vadon). — Lakosok: portugáliak és négerek, 1836: 115,446. Foglalatosság: földmívelés, bor- és gyümölcstermesztés, orseille' gyűjtése, durva gyapju- és lenkelmék', szalmakalapok', szalmakosarak' és szalmaczipők' készítése; az utolsók Nyugot- 's Keletindiába vitetnek. A' kereskedés

Digitized by Google

a' brittek' kezeiben van, kik e' szigeteket gyártmányokkal ellátják. — **Vallás**; római katholika egy püspök alatt. Az igazgatást a' portugáli kormányzó viszi, kinek széke Funchalban van. A' jövedelmek, mint állítják, 20,000 font sterlingnyi fölösleget adnak. Ide tartoznak a' következő szigetek: Madeira (fővárosa Funchal), Porto Santo, las Desertas.

3) **Kanariai szigetek.** Éj. Szél. 27° 30′ — 29° 26′; K. Hossz. 359° — 4° 30′. **Részei**: 12 sziget, mellyek közül a' legnevezetesebbek Kanaria és Teneriffa. A' többiek nevei ezek: Ferro, Palma, Gomero, Forteventura, Lancerota, Lobos, Roquette, Allegranza, Montanaclara és Graciosa. Az 5 utolsó lakatlan, a' 7 első 152 négyszög mérföldre terjed és 230,000 lakost számlál. **Földjök**: vulkános; az ismeretes teneriffai pic mindég füstöl, magossága 11,400′. Mindezen szigetek felette hegyesek és regényesen szépek, de nem míveltetnek mindenütt. — **Égal**: kedvező hémérsék, a' partokon legmagosabb a' hőség, a' magosabb vidékeken mérsékelt a' levegő. Tél csak a' magos hegyeken érezhető, hol néha havaz is. E' szigetek' aranyoldalát teszik: a' gyakori szélveszek, a' szárazság és a' sáska. — **Termékek**: bőséges és jeles bor (kanariai sekt), jeles orseille, sárkányvér, czukor, méz, viasz, bőrök, czukorban becsinált és aszu gyümölcs, szurok. Ezeken kivül szép gabona, kölcs, hüvelyes vetemények, burgonya, kerti növények, nemes gyümölcs, len, pamut, faolaj, mastix, bananász, datolya, székső (évenként közel 150,000 — sőt ujabb adatok szerint 330,000 mázsa) — azután lovak, szarvas marhák, szamarak, tevék, juhok, kecskék, szarvasok, őzek, túzkok, fáczánok, galambok, kanári madarak. — **Lakosok**: spanyolok' utódjai, guanchok és maurok. A' guanchok, e' szigeteknek őslakosi, egészen kihaltak, kecskebőrbe takart mumiáik barlangokban találtatnak, kivált Teneriffa szigetén. — **Foglalatosság**: földmívelés, bortermesztés, állattenyésztés, halászat, kézmüvességek; gyapju-, selyem- és lenkelmék' gyártása. A' **kereskedés** azért fontos, mert a' dél vagy nyugot felé indúló hajók itt szoktak kikötni; a' kereskedés főplacza Teneriffa. **Kivitel**: bor, égett bor, czukor, szurok, nemes gyümölcs, méz, viasz, kecskebőr, székső, gabona, gyapju, főzelék és húsneműek. **Bevitel**: gyarmati áruk, gyárkészitmények, len, olaj, só, lőpor; leginkább részt vesznek a' kereskedésben a' brittek. — **Vallás**: római katholika, egy Palmasban, Canariában székelő püspök alatt. — **Tudományos míveltség**: ezt nem igen mozdítják elő a' tanítással megbizott barátok. — **Kormány**: a' szigetek Spanyolországhoz tartoznak 's egy Santa Cruzban (Teneriffa) lakó kormányzó által igazgattatnak. A' bevételt 540,000 forintra becsülik, de a' kiadások meghaladják a' bevételt.

4) **Kapverdi (zöldfoki) szigetek.** Éj. Szél. 14° 30′ — 17° 45′; Ny. Hossz. 4° 30′ — 7° 30′; összesen 80 négyszög mérföld. **Részek**: tíz sziget: San Jago, Ilha do Fuego, Brava, Mayo, Bonavista, do Sale, San Nicolo, San Lucia, S. Antonio, S. Vincente. — **Föld**: hegyes (vulkános, Fuego szigetén munkás vulkán találtatik), sziklás, vizben szegény, terméketlen. — **Égal**: váltva nedves és szaraz idő; rendkivül nyomasztó hőség, egészségtelen levegő. — **Termékek**: só, czukor, pamut, indigo, orseille, teknősbékák, kecskebőrök, azonkivül még: szarvasmarhák, lovak, szamarak, disznók, sok szárnyas állat, bor, tengeri, bananák, aranygyümölcsök, kokoszdiók, tamarindok. — **Lakosok**: portugáliak' és a' közelfekvő szárazföld' négereinek utódjai. — **Foglalatosság**: halászat, marhatenyésztés, földmívelés, gyapjufonás, szövés, cserzés, kereskedés a' kikötő hajókkal. — **Vallás**: római katholika. — **Kormány**: portugáli kormányzó Porto Prayában. Most mint hírlik, a' kormányzószék S. Vincente szigetére tétetett át. — 1831 a' népesség 88,460 lélekből állott, három évig azonban eső nem esvén, 1833-ig 30,000 ember éhen meghalt.

5) **Guinea szigetek.** D. Szél. 1° 20′ — Éj. Szél. 4°; K. Hossz. 23° 30′ — 25° 40′. Négy sziget: Fernando del Po, Herczegsziget, Sz. Tamás és Anno-Bon. Az oczeánból kinyúló, jól öntözött és rendkivül termékeny hegy- és sziklatömegek. A' termékek közül találtatik: mindenféle gyümölcs, tengeri, maniok, rizs, yam, banana, köles, czukor, kávé, pamut, szelíd állatok, szárnyas állatok. — **Lakosok**: fejérek, négerek és mulattok. Az áruforgalom élénk a' Guineába hajózókkal, kik itt friss vizet bevesznek 's egyéb szükségeiket fedezik. — **Vallás**: katholika. E' szigetek Portugálhoz tartoznak. A' portugáliak azok közül hármat 1778 Spanyolországnak átengedtek 's csak a' negyediket, Sz. Tamást tartották meg. Minthogy azonban a' spanyolok a' nekig átengedett szigeteket soha birtokba nem vették, sőt az egyiket (Fernando del Po) 1827 a' britteknek átadták, azok még most is portugáli birtokúl tekintetnek. A' brittek telepítvényökkel (Clarencetown), a' levegő' egészségtelensége miatt, mint mondják, ismét felhagytak.

6) **Sz. Máté és Ascension**, amaz K. Hossz. 15° és D. Szél. 1 alatt, lakatlan, sőt kétséges létü 's emez K. Hossz. 3° 19′ és D. Szél. 8° alatt, felette száraz egy kiégett vulkánnal. Ez utóbbi szigeten a' brittek letelepedtek 's az egy nevezetes láncszemet képez a' brittek' föld körüli hajóállomásai közül.

7) **Sz. Ilona.** D. Szél. 16°, Hossz. 11° 3′. Az egész egy bazaltszikla, mellynek legfelsőbb pontja 2700′ magos, több apró völgyekkel. Földje nem igen termékeny; területe 3′/₄ négyszög mérföld. — **Égal**: egészséges levegő, egyforma hémérsékkel. — **Termékek**: főzelék, czitrom, alma, ananász, dinnye, hüvelyes vetemények, burgonya, yam, házi állatok, szárnyas állatok', sok hal és teknősbéka. Bor és gabona hiányzik 's ezeket szintúgy be kell vinni, mint a' gyárkészitményeket. — **Lakosok**: (1837) 4977, kik között 2113 britt. A' sziget britt birtok. Itt halt meg 1821 maj. 5. Bonaparte Napoleon volt franczia császár.

8) **Tristan d'Acunha** szigetek. D. Szél. 37° 6′, Hossz. 5°. Három sziklás sziget: **Isle of refreshment, Isle Pintades** és **Isle Lowell**. Csak az elsőt lakja 30 ember, ambár majdnem egészen kopár sziklából áll, mellynek legmagosabb csucsa 8500′. A' szigetek szinte britt birtokok.

b) *Keleti szigetek.*

1) **Socotora**, Éj. Szél. 12° 10′; Kel. Hossz. 71° 40′ — 72° 41′, keleti irányban mintegy 30 mérföldnyi távolságban a' Guardafui előfoktól; kiterjedése 50 — 60 négyszög mf. Alakja hegyes háromszög, belsejében hegyek vannak. Több hegy a' 5000′ magosságot eléri. Termékei: aloe, bodros uszány 's egyéb mézgafák, narancsok, tamarindok, datolyák 's a' t. A' négylábú állatok közül találtatnak tevék, juhok, ökrök, szamarak, kecskék és czibétpetymegek. A' lakosok' száma 4 — 5000. A' hegyek' és felföld' lakosi benszülöttek vagy portugáliak, arabok és afrikai rabszolgák vegyületéből eredők; a' partok lakosi (²/₃ a' népességnek) állattenyésztéssel foglalkodnak, földmívelést keveset űznek de kölest és dohányt sokat termesztenek; azonkívül pedig aloét és uszányt gyüjtenek. 1835-ben a' brittek e' szigetet a' maskatei imamtól megvették, mióta az gőzhajózási nevezetes állomás Keletindia és Szuez között.

2) **Sechellek.** D. Szél. 4 — 5°; Hossz. 72 — 74°. Az egész csoport 30 szigetből áll, mellyek között csak mintegy

Digitized by Google

15 bír nagysága és termékei miatt némi fontossággal. Lakosa csak e' haromnak van: Mahé vagy Sechelles, Praslin és La Digue, 's ezen népesség 1819-ben összesen 6547 lélekre ment. Két szigeten tengeri kokoszdiófa terem. Most ezek is a' brittekéi.

3) Admiráltok. D. Szél. 4 — 6°; Hossz. 69 — 73°; pálmákban, halban, vad galambokban, úgy jó vízben gazdagok. Most mint mondják, lakosaik is vannak, kik tengerit, kasszavát és rizst termesztenek és marhatenyésztéssel foglalkodnak. Szinte a' brittekéi.

4) Madagaskar. D. Szél. 12 — 26°; Hossz. 60 — 70°. Elválasztva Afrikától a' mozambiki csatorna által. Kiterjedése 10,500 négyszög mérföld. Föld: a' szigeten egy hosszú 11—12,000 lábnyiig magasúló hegylancz huzódik keresztül; legmagosabb háta ennek Éj. f. a' Vigagora, D. f. a' Bostimeni: Termékeny völgyek erdős hegyekkel váltakoznak. Előfokok: Cap Natal és Sz. Sebestyén Éj. f., Cap Andreas és S. Vincent Ny. f., S Maria D. f. és a' keleti fok K. f. Öblök: Anton Gil-bai, Sz. Ágoston, Mansiatre, Bombetoo és Passandavah. Folyóvizek: Manonguri, Mananzari, Mandreri, Mansiatre. — Égal: mérsékelt, általában egészséges, de a' partokon egészségtelen levegő. — Termékek: arany, ezüst, ón, vas, aczél, veres réz, drága kövek, kristály, salétrom, kősó, ambra, ásványos vizek és meleg fürdők; bor, narancs, czitrom, dinnye, kokoszdió, ananász, areka, betel, indigo, bananák, gyömbér, sáfrány, czukornád, kávé, fejér bors, többféle mézganemek, dohány, pamut, len, olaj, rizs és sokféle gabonak nemek; nemes fák és némelly különös növények, mint a' ravendsara, froraha, harama, sandraha, indiai virágnád, mellyből mindennek használ veszi az ember, vaquoisfa, raffiasbokor 's a' t.; szarvasmarhák, bivalok, kecskék, számos juhok, sertések, borzok, czibétpetymegek, majmok; mindenféle madarak, ludak, réczék, tyúkok, gyöngytyúkok, fáczánok, galambok, czápák, czethalak 's a' legkülönneműebb halak; tengeri rákok, földi- és tengeri teknősbékák; méhek, selyembogarak. — Lakosok: madegasszok avvagy malgasok, részint mohammedanusok, részint még pogányok. Feketék és nem feketék. Az elsők, hehetőleg négerektől származnak 's négy osztályra szakadnak: voadziri (nemesség), lohavahit (nemesek' utódjai), onczoa (alattvalók, jobbágyok), ondeve (rabszolgák). A' nem feketék részint arab részint malai eredetűek. Az arabok három törzsökre osztatnak: Zaffe Ramini (az uralkodó törzsök), Zaffe Ibrahim, és Zaffe Kassinambu. Az uralkodó törzsöknek ismét három foka vagyon: rhoandrian (főnemesség), anakandrian (alnemesség) és onczaczi (nemetlenek). A' lakosok' száma Ellis szerint 4½ millió, 's azok összesen 25—26 néptörzsökre osztatnak. Ugyanaz a' lakosokat a' következő politicai fővorátokra osztja: 1) Hovas (750,000), 2) Sakalavan (a' bezanozenókkal és ancziánakákkal 1,200,000); 3) Beczileo (1,500,000), 4) Bentanimena és Beczimiszaraka (1 mill.). A' madegassz nyelv a' malai nyelvekhez hasonlít. — Foglalatosság: földmívelés, állattenyésztés, halászat, vadászat, szövés, festés, arany és vas' feldolgoztatása; szaru- és faművek', fazekak, kötelek, hálók, kosarak' készítése. Kereskedést űznek a' lakosok Keletafrikával, a' maskarenokkal és az europaiakkal, kivált a' brittekkel és francziákkal. Kivitel: ambra, békateknő, rizs, benzoe, marha, rabszolgák; Bevitel: kelmék, lőfegyverek, lőpor, borszesz. — Kormány: a' sziget beljében lakó Ovas vagy Hovas nevű nép jelenleg a' leghatalmasabb, királyok (Radama Manaaga) a' szigetnek nagyobb részét elfoglalta 's mindenkép segítette elő az europai polgárisodás' terjesztését. Neki 30,000 főnyi jól begyakorlott 's europai fenyíték alatt álló hadiserege volt 's székvárosa, Tananarira, 80,000 népességgel birt. Halála után (1827) özvegye a' térítőket munkálkodásukban megakasztá, melly idő óta a' polgarisodás lassúbb lépésekkel halad. A' britteknek és francziáknak itt telepítvényeik vannak.

5) Komorák. D. Szél. 11—14°; K. Hossz. 60—63°. Négy sziget: Anjuan (Johanna), Nagy Komora, Majotto és Mohilla. — Föld: csupa domb és hegy, melly közül soknak csucsa a' felhőket eléri; általában termékeny. — Égal: rendkívül kellemetes. — Termékek: nemes gyümölcsök, rizs, czukornád, kokoszdiók, arekapalmák, pizang, marhák, kecskék, szárnyas állatok, halak. — Lakosok: arab eredetűek és mohammedanusok; föld- és kertmívelést, halászatot, marhatényéztést űzők, egyébiránt pedig apróbb hajókat építők. — Kereskedést a' lakosok a' kikötő hajókkal űznek 's gyümölcsöt, eleséget és kaurikat adnak puskákért, lőporért, posztóért, kelmékért 's a' t. Az egyes szigeteknek királyaik vannak; Anjuan' királya a' leghatalmasabb 's ő Masadu városákan tartózkodik.

6) A' maskaren szigetek, tudniillik: Bourbon és franczia sziget (Isle de France, Sz. Móricz). D. Szél. 20 — 22°; K. Hossz. 73 — 75° 30'; összesen 132 négyszög mérföld. — Föld: vulkános eredetű. Franczia szigetet klárisszirtek környezik, honnan a' föld hegyektől körülvett magosföldé emelkedik. Földje szorgosan míveltetik, a' czukornádtermesztés felette fontos, 1832-ben a' czukor kivitele 79 millió fontra rúgott. A' legmagosabb hegy, Pieterbotb, 2500' m. és obeliszkben végződik. Bourbon szinte csak hegy, melly a' partnál kezdve befelé emelkedik; a' legmagosabb csúcs, a' gros Moene, 9000 — 10,000' m.; a' trois Salasses kialudt vulkán és magossága 9600'. A' part szorgosan míveltetik, a' belső rész ellenben míveletlen. — Égal: Bourbonban felséges, Isle de Franceban nagy a' hőség, mellyet csak a' DK. szelek mérsékelnek némileg. — Termékek: vas, ambra; rizs, gabona, szegfű, szerecsendió, indigo, pamut, kávé, bors, czukor, fahéj, szago, mindenféle gyümölcsök, fa, mézga; szarvasmarhák, kecskék, sertések, vadak, szárnyas állatok, halak és kagylók. — Lakosok: összesen 205,000; fejér gyarmatosok, négerek, kreólok. — Főfoglalatosság czukortermesztés 's termékkeli kereskedés. Bevitetnek bor, olaj, szappan, gyárkészítmények. Bourbon szigete (a' forradalom alatt *Isle de Réunion*nak nevezve) a' francziáké, Isle de France pedig a' britteké. Bourbonban 1831-ben a' bevitel' értéke 7,345,755 's a' kivitelé 9,910,980 francra rúgott. A' bevitel Nagybrittaniából Móricz szigetére 280,949, a' kivitel pedig ugyanoda 724,285 font sterlingre becsültetett.

Történetek.

1. Afrika' középkori történetei még kevesebb érdekkel birnak, mint Ázsiáéi. Nagyobb részének nincs is története, mert részei hozzáférhetlenek, népei míveltség nélküliek és vadak. Sőt azon része is, melly legismertebb, már rég túlélte társadalmi és politicai kiképzésének időszakát. Ama' régi időkben főkép Egyiptom vala a' jobb míveltségnek széke. Moeris tavának zsilipei, az obeliskek és piramisok a' trójai háborúnál réglehbek (1200 Kr. szül. el.) vagy annál nem igen ujabbak. A' pharaók alatt az egyiptomiak körülhajózták Afrikát. Rövid időre (525 332 Kr. szül. el.) Egyiptom a' perzsák' hatalmába kerűlt. Nagysándor elfoglalá az országot 's birodalmának elosztása után, a' Ptolemaeusok alatt, tudományok', művészetek' úgy a' kereskedés központjává lett az. Kleopatrának, Ptolemaeus Auletes' leányának szerencsétlen politicája okozta, hogy a' hatalom a' rómaiakra ment által, azon rómaiakra, kik azelőtt Karthagát, Afrika' legvirágzóbb kereskedési státusát elpusztították.

2. Az afrikai római tartomány (429—442 Kr. szül. ut.) nem sokára vandal státussá változott, melly Genserich alatt roppant

Digitized by Google

és hatalmas birodalommá szilárdult. De rövid ideig tartott a' vandal hatalom; Belizar elfoglalván Afrika' éjszaki partját (534) a' vandal birodalomnak véget vete.

3. A' római birodalom' felosztása alatt, Egyiptom a' keletrómai császársághoz csatoltatott. A' gyenge uralkodók alatt az ország barbárságba süllyedett, 's szüntelen, vallásbeli vakbuzgóság szülte belháborgások könnyüvé tették a' fanaticus araboknak Amru, Omar kalifának vezére alatt, Egyiptomot (640) hatalmok alá keríteni.

4. Hihetlen sebességgel nyomúltak elő az arabok Éjszakafrika' partjain az Atlaszig. Az elfoglalt országot (Mogrebnek [azaz nyugoti birodalom] nevezték (800 körül), melly szótól a' Marokko név vette eredetét. Az Abasszidák' ezen birodalma azonban csakhamar eldaraboltatott, különböző dynastiák osztozván bennök, míg a' Fatimidák a' részeket darab időre (797-ig) ismét egybeforrasztották. A' Zeiridák a' Berberséget foglalták el, de ennek csak keleti részét tarthatták meg, a' többit az Almoravidáknak kénytetvén átengedni. Ezek Marokkót építették 's 1146-ig uralkodának; ekkor tudniillik az Almohadák foglalták el Marokkót 's növeszték ez országot (1153 — 1159) a' Zeiridák' tőrbi birtokai által, miután szicziliai Roger Tripolit már hatalma alá vetette volt. A' veres tengerről arabok nyomultak elő (932 óta) a' Zanguebar és Mozambik partokon Quiloáig 's alkották a' Mozambik, Melinde, Brava, Quiloa és Szofala státusokat (1002 — 1036). Ők Nigritiát is fedezték föl. De birodalmok nem sokára számos apró státusokra föl oszlott.

5. Tunis országát (1206) Abuhof törzsökéből való négerfejedelmek alkották; Fez és Marokko országokat a' Merimidek egyesítették 1550-ig, a' midőn a' serifek, Hasszan' törzsökéből, az országot elfoglalták. Ez eldaraboltatván később a' vérszomjúzó Mulei Izmael által (1676 — 1678) ujra egyesítetett. Algír darab ideig Marokko' tartománya volt 's úgyszólván az uralkodó ház' ifjabb tagjainak kielégítésére használtatott.

6. Egyiptomtól csakhamar az arabokat az ozman törökök fosztották meg. Szaladin ragadá azt ki (1171) az arab Fatimidák' kezéből. De nyolczvan évvel később, épen midőn franczia-országi IX. Lajos Egyiptomnak egy részét sajátává tette volt, a' mammelukkok, tatár eredetü török zsoldban álló fegyveresek, keritették Egyiptomot hatalmukba. Szultánjok (1517) II. Szelim ozmán császártól megveretvén, Egyiptom török tartománynyá alakúlt. Ezen idő óta a' porta Egyiptomot leggazdagabb helytartóságának tekintette. Adója Szuleiman Kanuni (a' törvényhozó) alatt 1,200,000 aranyra rúgott. A' szerencsétlen ország azonban, a' mamelukok' zendülései miatt csak ritkán élvezé a' béke áldásait. A' 18 század' végén a' francziák foglalták el azt. Buonaparte Napoleon Alexandria előtt (1798 jul. 1.). Megsemmisitése a' franczia hajóseregnek Nelson által (aug. 1.). A' francziák odahagyják ismét Egyiptomot (1801 aug. 17.). Mehemed Ali pasa (1806 óta) egyiptomi helytartó a' földmivelést, gyáripart, kereskedést, hajózást szembeszökő sikerrel emelni törekszik. A' navarini ütközöt után (1827) a' szultán Mehemed Alit helytartóságától meg akarja fosztani; miért is a' pasa ura ellen fordúl, Szyriát elfoglalja 's konstantinápolyt fenyegeti. A' kutahiai béke (1833) és a' neshli ütközet a' pasa' hatalmát megerősítik; (1842) azonban a' pasa az europai nagy hatalmak' fegyveres közbenjárására engedelmességre kényszerítetik.

7. 1500 óta a' portugáliak az afrikai tengerparton hódításokat tettek. Afrika körülhajózása előtt is már több helyet elfoglaltak a' Berberség' partjain. 1418 — 1429 között Porto Santát és Madeirát fedezték fel. Következett Henrik, I. János' fiának vezetése alatt (1440) a' Cap Blanc', (1444) Arguin szigete, (1446) Cap Verde', (1448) az Azorok' és (1463) Sierra Leone' felfedeztetése. 1471 — 1484 Sz. Tamás, Anna-Bon és Kongo járúltak még az előbbi felfedezésekhez. Az aranynyali kereskedést egy guineai' kereskedési társaság ragadta magához. Diaz Bertalan (1486) Afrika' deli csúcsát éri el, mellyet ő minden szélvészek' fokának (*cabo dos todos los tormentos*), II. János királya ellenben, indúlatát fejezve ki, Jóremény' fokának nevez. A' spanyolok azalatt (1491) Kanaria szigetét foglalják el.

8. A' jó remény' nevezetét igazolta nem sokára a' keletindiai felfedezett út, midőn tudniillik a' Jóremény' foka körülhajóztatott. Vasco de Gama, ki (1497) Sz. Ilonát felfedezte, igen közel járúlt a' keletindiai félszigethez, midőn (1498) Mozambikot, Monbazát és Melindét elfoglalta. A' portugáli birtokok ez időtájban az afrikai tengerparton Ceutától és Tangertől Afrika körül az arab tengerig terjedtek. A' portugáliak' uralkodásával kezdődik a' rabszolgakereskedés is. A' gyarmatosok 's királyi tisztviselők a' portugal nép' sepreje közé tartozván, természetes, hogy némelly négerstátusok a' portugáli jármat vagy befolyást megsemmisíteni törekedtek. Sebestyén király ennél fogva nagy hajósereget küldött Kongóba, melly ennek uralkodóit Angola tartomány' átengedésére kényszerítette; 's a' belafrikai saggák adó alá vetettek.

9. A' portugáliak e' fényes helyzetben maradtak Afrikában egészlen a' spanyol uralkodásig. Oran, Algír, Tunis és Tripoli külön státusokká váltanak 's fölvevén keblökbe a' Spanyolországból kiüzött maurokat és zsidókat tengeri rablásho: fogtak. A' castiliai király ez okból egész Éjszakafrikát kérte (1494) a' pápától ajándékba. Ximenes, I. Ferdinand' minisztere, nagy hadi erővel elfoglalta (1506) Orant, (1509) Tripolit; Tunist pedig, Tremessent és Algirt adófizetésre kénytette; az utolsó városban egy szigeten várkastélyt építtetett. De Ferdinand halála után az algíriak Horuk Barbarossát (veres szakállú), egy híres török kalózt hivtak segitségül, ki Selim Eutemi emirt megfojtatván magát királyúl kiáltatta ki. Algír mármost a' törökök' zsarnoksága alatt nyögött 's kénytelen volt épen Spanyolországtól kérni segedelmet; de egy orkán elszélészté a' spanyol hajósereget, Horuk pedig megverte az arabokat, sőt birodalmát ez alkalommal Tunis és Tremessen' hevételével, még nevelte is. Végtére még is Orannál meggyözetett sőt itt életét is vesztette. Horuknak testvére és utódja Chaireddin, átlátván, hogy a' keresztyéneknek és a' nyugtalankodó algíriaknak ellent nem állhat, királyságával (1519) Szuleiman szultánt megkínálta, ki is az ajánlatot elfogadván Chaireddint pasai méltóságra emelte 's neki segítséget küldött. Most a' spanyolok a' szigetből kiüzettek, melly sziget töltés által a' szárazfölddel összekapcsoltatott, mi által Algír jeles kikötőt nyert. Chaireddin azután Tunist csel által megvevén, ezt V. Károlynak kényszerítetett kiadni, ki az elűzött előbbi királyt állítá vissza. Kevesbé szerencsés vala V. Károly' második táborozása Hasszan ellen (1541).

10. Algír több ízben felzendült a' pasák ellen 's (1710) azt adá a' portának tudtúl, hogy jövőben pasát el nem fogad. Ez idő óta Algír köztársasági formákkal bírt. A' szultán eléglé a' mindenkori deyt, kik a' köztársaság választott, pasává nevezni 's néhanéha egy csaust küldeni Algírba, kit az algíriak rendszerint a' legnagyobb ünepélyłyel fogadák, megvendégelének de minél előbb mindég vissza is küldének. Algír az europai hatalmosságoknak is daczolt 's ámbár 1816 a' brittektől 's németalföldiektől megleczkéztetett, még sem hagyott fel kihivó tetteivel. Ez okozá, hogy 1830 a' francziák Algírt elfoglalták és Husszein dey' uralkodásának véget vetettek. Husszein előbb Olaszországba, később Egyiptomba költözött, hol (1834) meg is halt. — Franczia-ország' erőködéseinek daczára maiglan is az algíri gyarmat' léte felette bizonytalan; mert a' benszülöttek a' polgarisodást ellenzik 's Anglia még nem jelentéki világosan helybenhagyását. Számos évek óta Abd-el-Kader, a' beduintörzsökök' főnöke ellen küzdenek a' francziák. (L. Franczia-orsz. 27.).

11. Tunis 1574 kénytetett ismét a' törökőknek adót fizetni. A' beyk (1600) magokhoz ragadták a' főhatalmat, I. Murad 's fiai alatt az ország' határai kiterjesztettek 's a' bey személyéhez a' pasai méltóság kapcsoltatott. 1705 óta Tunis hübéri viszonyban állott Algírhoz, mindazáltal nem akadályoztatták a' tunisiak a' francziák' hódítását.

12. Tripolist, mellyet Ximenes Spanyolország' számára elfoglalt volt, V. Károly (1535) a' máltai rendnek ajándékozá, Dragut kalóz pedig török főuraság alá vetette (1551). A' pasa helyébe nem sokára (1672) dey lépett. Ennek oldalához ugyan később ismét pasa csatoltatott, de mellynek hatalma mindég nagyon korlátozva volt.

13. Az afrikai rabló státusok, azután Fez és Marokko császársága majd nem egészen kiirtották a' spanyolokat Afrikából. Ugyan e' sors éré a' portugáliakat is, kivált azon időtől fogva, midőn Portugal Spanyolországgal egyesítetett. A' hollandiak, hogy a' négerkereskedést magokhoz ragadhassák, kiüzték őket (1630) Guineából, Angolából, Arguinból és Goreából. Végtére is csak Angolát adták (1661) a' portugáliaknak vissza. Arguin és Gorea szigeteitől megfosztattak ugyan a' hollandiak (1677 és 1678) a' francziák által, de a' guineai tengerparton még mindég számos telepítvény és kereskedési piacz' birtokában maradtak ők. Ők (1652) a' Jóremény' fokát is foglalták el, melly foknál félszázad óta Keletindiába menő hajóik kikötni szoktak volt. Ők itt a' Kapgyarmatot hozták életre.

14. A' hollandiakkal versenyeztek nemcsak a' francziák, hanem az angolok is. Már a' portugáliak előtt telepedének meg franczia kereskedők a' Normandiából Afrika' nyugoti partján. Később azonban csak Szenegali birtokait tarthatá meg Franczia-ország.

15. Az angolok 1550-ben jelentek meg Afrika' nyugoti partján, hogy a' hollandiakkal együtt üzzék az aranyporrali, mézgával és elefántcsonttali kereskedést. Örzsébet alatt Senegal-társaság keletkezett. Az angolok' letelepedésével a' nyugotindiai szigeteken a' rabszolga-kereskedés veszi eredetét (1642). II. Károly (1672) egy társaságot Szalétól (Marokkóban) a' Reményfokig kizáró kereskedési üzletszabadalommal ruház fel. A' portugáliaktól (1673) a' brittek Sz. Ilona szigetét veszik át. A' francziákkali viszálkodások miatt III. Vilmos felszabadítá a' négerkereskedést (1697), melly idő óta az angol kereskedés Guinea' partján rendkívüli felvirágzásnak indúlt. A' fontainbleaui béke után (1762) a' brittek uralkodnak Szenegambiában és az

Digitized by Google

aranyparton. 1814 óta a' brittek a' Jóremény' fokát is birják. Később még San Fernando, Sechellek, Amirantok és Sz. Móricz szigetekre tettek szert. Ujabb időkben a' brittek-nek a' kafferek és busmanok ellen kell vala küzdeniök.

16. A' dánok is vettek részt (1657 óta) a' guineai gazdag termékkereskedésben. Külön kereskedési társaság alakúlt telepitvényekkel az arany- és rabparton Felsőguineában, Christiansborg és egyéb három erősség' védelme alatt. Később a' kereskedés felszabadíttatott; a' dán rabszolgakereskedés 1803-ban szünt meg.

17. Emberszerető éjszakamerikaiak egy szabad négerek' gyarmatát, Liberiát, alapitották (1821) a' borsparton a' Mezurado' partján. Eleinte veszélyben forgott a' keletkező gyarmat, a' benszülöttek azt enyészettel fenyegetvén; később barátságos viszonyok kötteték a' benszülöttekkel 's most Liberia virágzó alapotban van 's napról napra kiterjeszti áldásteli hatását a' vad benszülöttekre. Csak a' legfőbb tisztviselők és a' papok fejérek; ezeken kivül nem is szabad fejérnek Liberiában letelepedni.

Átnézete
az afrikai státusoknak és országoknak.

	Neve a' státusnak vagy országnak.	Political felosztás.	Kiterjedése négyszög mérföldekben.	Népesség általában.	Népesség egy négyszög mérföldön.	Státusjövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormány.
ÉJSZAK-AFRIKA.	Ugynevezett Afrikai Törökország avvagy az egyiptomi pasa' országai.	I. Egyiptom: 1. Felső-Egyiptom. 2. Alsó-Egyiptom. A' kettő 5 főtártományra osztva. II. Nubia. 17 kerület: Tulajdonképeni Nubia, Szukkot, Mahas, Dongola, Cubbab-arabföld, Seygyaföld, Mograt vagy Raba-Tab, Berber, Damer, Rasz el Vadi, Sendy, Halfai, Szennaar (Szudan), Bedjo és Taka, Szuakim, Ababdu, Bisary.	21 — 24,000 Egyiptom: 9000 Nubia: 12 — 15,000	3,000,000 2,000,000 1,000,000	125 — 146 222 66 — 93	88,000,000 franc.	127,000 ember 32 vitorlás.	Mohammedana; katholikus, örmény és kopt keresztyének.	Egyiptomban uralkodik a' török szultán' főurasága alatt egy pasa' czimével élő alkirály, ki jelenleg Nubiát is birja. Hatalma korlátlan 's a' szultántóli függése csak név szerinti.
	Habes (Habessinia, Aethiopia).	1. Tulajdonképeni Habes. 3 tartomány: Amhara. Tigre. Efat (Soa). 2. A' keleti tengerpart.	10 — 11,000	4,300,000	391	Státusjószágok és természetbeni adó.	Ismeretlen.	Keresztyén hit (monophysiták), islam, fétisszolgálat.	Korlátlan monarcha. Czime császár vagy királyok' királya. Hajdan hatalmas. Jelenleg a' legnagyobb anarchia uralkodik itt.
	Kis Berberség.	1. Tripoli és Barka.	Tripoli: 8000	1,500,000	187	500,000 tallér.	Háború' idején tán 15,000 azonkivül 4000 ember és 27 kis hajó.	Majd kivétel nélkül mohammedanusok.	Tripoli pasalikja az ozman birodalomnak; Tunis bey alatt áll, ki korlátlan hatalommal bir, egyébiránt pedig a' szultánt ismeri urának. Algirnak egy része 1830 óta franczia gyarmat, másik része még független Abd-el-Kader emir főnöksége alatt.
		2. Tunis és Biledulgerid.	Tunis: 4000	2,000,000	500	1,800,000 tallér.	9600 fő, háború' idején 50,000 fő és 38 kis hajó.		
		3. Algir, francia gyarmat és független rész	Algir: 9000	3,300,000	399		Algirban a' franczia-knak van 25,000.		

Digitized by Google

	Neve a' státusnak vagy országnak.	Politicai felosztás.	Kiterjedése négyszög mérföldekben.	Népesség általában.	Népesség egy négyszög mérföldön.	Státusjövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormány.
ÉJSZAK-AFRIKA.	Marokkoi császárság (Fez és Marokko).	3 főrész, Marokko, Fez és Szedselmessza vagy Tafilet a' Darsa, Guzzula és Szusz-ul-Aksza tartományokkal.	14,000	8,300,000	607	2,600,000 kemény piaszter monopoliumok, adó és ajándékok után.	16,000 fő; háború idején 100,000 fő; 16 vitorlás.	Csupa mohammedanus.	Zsarnokilag uralkodó szultán, Mohammed dynastiájából.
	Szahara sivatagja és az Oázok.	E' terméketlen homokpusztákban csak némelly öntözött vidékek, oázok (számok 32) lakhatók.	80,000	Kalandozó nomádtörzsökök.	—	—	—	—	A' nomádtörzsököknek különböző főnökeik vagynak.
	Szudan vagy Tulajdonképeni Nigritia.	Több státus és uralkodó. A' legnevezetesebbek: Darfur, Bornu, Tombuktu és a' Fellatáhk országa. A' kisebb urodalmak' ismertebbjei: Haussa, Borgo, Kasna, Szego, Kano, Begarmie, Nyffé, Bambarra 's a' t.	60,000	20,000,000	333	Forrási földmivelés, állattenyésztés, kereskedés, rablás.	Minden szabad ember egyszersmind katona is.	Izlam és fetistisztelet. Kevés zsidó.	A' kormányt több uralkodók viszik, kik mindég hajlandók szomszédaikat megtámadni 's azok alattvalóit rabszolgaságba ejteni. A' leghatalmasabb a' fellatahk' szultánja.
	Szenegambia avvagy Nyugot-Nigritia.	1. Körülbelől 30 független négerország, mellyek között a' legismeretesebbek: a' fuhliak, jaloffok', szuszuk', felupok' vidékei; Bambuk, Futa, d'Jallon, Ludamar 's a' t.	16,000	10 mill.?	625?	Mint feljebb.	Minden benszülött szabad ember katona	Majd kirekesztőleg a' legirtózatosabb fétistisztelet; kevés mohammedanus	Királyok illy czímekkel: almámy, burb, damel, brak, lamp, bur; és törzsök főnökök, kiknek uralkodása néha csak egyes helységekre terjed.
		2. Europaiak' gyarmatai:						Az europaiak kivétel nélkül keresztyének.	
		a) Brittekéi: Sierra-Leona-kerület a' hozzátartozó szigetekkel.	80	33,000	410				
		b) Francziákéi: Szenegalvidék, Goré és St. Louis.	28	11,000	400				
		c) Portugáliakéi: Bissao szigete és Cachao városa.	15	8,000	350				
DÉL-AFRIKA.	A' Keleti Part országai.	1. Adel. 2. Ajan partjának országai. 3. Zanguebar partjának országai. 4. Mozambik partjának országai. 5. Monomotapa. 6. Kafferpart' országai (Szena és Natal).	Belafrika' tartományival: 235,000	28,000,000	115	A' benszülöttek még a' pénzt sem ismerik. Ők többnyire csak termékkereskedést űznek.	—	Vastag babonás fetistisztelet. Ittott keresztyén hit is, a' térítők által terjesztve.	Királyok vagy törzsökfőnökök korlátlan hatalommal.

Digitized by Google

	Neve a' státusnak vagy országnak.	Politicai felosztás.	Kiterjedése négyszög mérföldekben.	Népesség általában.	Népesség egy négyszög mérföldön.	Státusjövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormány.
DÉL-AFRIKA.	A' Nyugoti Part országai.	1. Felső-Guinea: a) Benszülöttek' országai a' Sierra-Leone, Malaqueta vagy bors-, elefántcsont-, arany- és rabpartokon. b) Gyarmatai a' brit-teknek, németalföldieknek, franczi-áknak, dánoknak, portugáliaknak és éjszakamerikaiaknak az arany- és borspartokon. 2. Alsó-Guinea: a) Kongo, Loango, Kakongo, Benguela, Angola, Matamba és országok a' puszta parton. b) Gyarmatai a' portugáliaknak.	50,000	15,000,000	300	—	—	Többnyire vastag, fétistisztelettel összekötött bahonás hit. Itt ott a' térítők által terjesztett keresztyén vallás is.	Többnyire kisszerű zsarnokok. Az arany parton némelly köztársaságok is találtatnak. Az europai birtokok az illetékes anyaországok' kormányzói által igazgattatnak.
	Belső Afrika.	1. A' saggák' földje. 2. A' gallák' földje. 3. A' kafferek' földje. 4. A' szabad hottentottok' földje.	A' keletparti vidékekkel: 235,000	28,000,000	115	—	—		Többnyire csak megtámadás vagy rablás végett egyesülő csordák. Csak a' galláknál találtatnak királyi kormány alatt levő társaságok.
	Kapföld.	1. Nyugoti tartomány 4 kerülettel. 2. Keleti tartomány 5 kerülettel. Mind a' kettő a' brittek' birtokában.	6400	140,000	22	—	Britt őrizet és honvéd.	Az europaiak és számos hottentottok a' keresztyén vallást követik.	A' gyarmat britt kormányzó által igazgattatik.
	A' Nyugoti Szigetek.	1. Azorok. 2. Madeira és Porto Santo. 3. Kanari szigetek. 4. Kapverdi szigetek. 5. Guinea-szigetek. 6. Sz. Máté és Ascension. 7. Sz. Ilona. 8. Tristan d'Acunha-szigetek.	A' keleti szigetekkel: körülbelöl 11,300	általában 5,400,000	470	—	Őrizetek az europai anyaországok' részéről.	A' benszülöttek többnyire pogányok, egy részök muhammedanus. Az europaiak keresztyének.	1. Portugáli. 2. Portugáli. 3. Spanyol. 4. Portngáli. 5. Britt és portugáli. 6. Portugáli és britt. 7. Britt. 8. Britt birtokok.

Digitized by Google

	Neve a' státusnak vagy országnak.	Politicai felosztás.	Kiterjedése négyszög mérföldekben.	Népesség általában.	Népesség egy négyszög mérföldön.	Státusjövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormány.
DÉL-AFRIKA.	A' Keleti Szigetek.	1. Socotora. 2. Sechellek. 3. Admirantok. 4. Madagaskar. 5. Komorák. 6. Bourbon. 7. Móricz *(Isle de France)*.	A' nyugoti és keleti szigetekkel: együtt 11,300	együtt 5,400,000	általában 470	—	Őrizetek az anyaországok' részéről.	A' benszülöttek' többnyire pogányok, egy részök muhammedanus. Az europaiak keresztyének.	Madagaskar szigetén és a' Komorákon a' benszülötteknek saját országaik vannak. A' többi szigetek europai birtokok és pedig: 1. Britt. 2. Britt. 3. Britt. 4. Független. A' franczia'knak és angoloknak mindazáltal, mint mondják, itt kereskedési telepitvényeik vannak. 5. Független. 6. Franczia. 7. Britt birtok.

AMERIKA.

A. Föld.

1. Fekvése és föreszei. (Tűzfölddel) D. Szél. 56° — 80° Éj. Szél. (Spitzbergával), sőt ezen túl is; K. Hossz. 210—360°. A' délsarki szigetekkel együtt Amerika a' D. Szél. 70°-át is eléri. A' szárazföldet Éj. f. a' jeges tenger, K. f. a' jeges és amerikai (atlanti és szerecsen) tengerek, Ny. f. a' nagy oczeán és D. f. a' Magellan' szorosa határozzák. A' délsarki szigetek a' déli jeges tengerben feküsznek. Nyugoti csucsa Amerikának a' csak 12 mérföldnyi széles Behring' útja által választatik el Ázsiától. Éjszaki része Éjszakamerikának, déli, a' panamai földszoros által amavval összefüggő része pedig Délamerikának neveztetik. A' mexicói öbölben Éjszak- és Délamerika között fekvő szigetek Nyugotindia névvel illettetnek. A' Spitzberga nevű, 30 foknyival Amerika' szárazföldétől kelet felé eső szigetek szinte Amerikához számítatnak. Déli csucsán pedig e' világrésznek Tűzföld szigete találtatik. Azonkívül még több a' déli sark felé eső sziget számítatik Amerikához.

2. Kiterjedése. A' még ki nem kutatott határoknál fogva csak hozzávetőleg a' kiterjedés a' következő.

Éjszakamerika (Grönlanddal és a' Spitzbergákkal)	372,500	□mf.
Délamerika (Tűzfölddel, Falkland-, Shetland- 's a' többi a' déli oczeánban fekvő apróbb szigetekkel)	324,000	»
Nyugotindia	4,700	»
Összesen	700,000	□mf.

3. Földje. Vulkános; D.ről Éj. felé a' földön a' leghosszabb hegység vonúl Amerikán keresztül; melly a' szárazföld' nyugoti részén a' Froward foknál a' Magellán szorosán vagy is inkább Tűzföldön a' Horn foktól fogva a' Panama nevű földszorosig terjed; itt, olly helyen, melly a' földszorosnak legkeskenyebb része pár mérföldnyire a' hegység félbenszakasztatik, ezen túl pedig emelkedik ismét 's Mexikóban az óriási Anahuac nevű hegyhátat képzi, tovább pedig, különféle nevezetek, végtére sziklahegység' nevezete alatt, az éjszaki jegestengerhez siet. Azon része e' hegységnek, melly Amerika' legdélibb csucsától Panamáig terjed, Cordilleras de los Andes neve alatt ismeretes 's ez az egész hegységnek legmagosabb része. Legmagosabb pontjai: Sorata (23,640'), Illimani (22,700'), Chimborasso (20,148'), Cayambe-Urku (18,330'), Antisana (18,130'), Cotopaxi (17,712'), Tuncuragua (15,180'), Pichinga (14,988'). Éjszaki részében e' hegységnek, a' panamai szorostól kezdve az éjszaki jegestengerig, a' legmagosabb pontok: Sz. Ilyés (17,300'), Popocatepetl (16,780'), Citlaltepetl vagy Orizaba (16,330'). Nagyobb része e' hegyeknek vulkánokból áll, 's ezek majd tajtkőt, bazaltot és salakos porphyrt, majd iszapot adnak ki magokból halakkal 's édes vízzel. A' keleti részen sem hiányoznak a' hegyek, 's ezek közül, az Andeshegyek keleti karjain kivül, Délamerikában főleg a' braziliai hegység és a' Guyana' hegylánczai, Éjszakamerikában pedig az Alleghany vagy Apalache hegyek említendők. De ezen utóbbiak nem vulkánosok, nem is olly magosak, mint amaz elsők, mellyekkel ezek semmiféle összeköttetésben nem állanak. Délamerika' belsőjében, úgy Éjszakamerikában is hozzáférhetlen erdőségek 's nagy síkságok terjednek, fűvel bővelkedők, 's ezek Éjszakamerikában szavannoknak, Délamerikában llanóknak vagy pampáknak neveztetnek. A' hegyek' szomszédságában itt átalán roppant, óriási folyóktól átszelt rónaságok találhatók. E' miatt Amerika nagyon termékeny 's tulajdonképeni sivatag sehol sem található benne.

Tengerek: 1) Az atlanti oczeán, a' Baffin' és Hudsonöblökkel, mellyek azonban inkább tengerek lévén, most már Baffin és Hudson-tengereknek hivatnak, és a' mexicói öbölhez. A' Baffinöbölhez tartoznak a' Davis- és Baffin' útjai. A' Hudsonöböl' szorosai ezek: Cumberland', Forbisher' és Hudson' útja. A' mexicói nagy tengeröbölben találtatnak: a' Campéche-

Digitized by Google

bai, a' Hondurasbai és a' karaib tenger. 2) Magelhaens' útja, Amerika' déli csúcsa 's Tűzföld között. 3) Nagy oczeán a' panamai öböllel 's a' bibortengerrel vagy californiai öböllel. 4) Behring-Cook' útja, Prince Wales és az ázsiai keleti fok között. 5) Éjszaki jeges tenger, a' Kotzebue és Mackenzie öblökkel, a' Franklinbaival és IV. György király' öblével.

Előfokok K. f. Cap Farewell, Cap Charles, Cap St. Roch. D. f. Cap Froward, Cap Horn. Ny. f. Cap Blanco, St. Lucas, Corrientes, Prince Wales. Éj. f. Jégfok, Barrow, Amerikának legéjsziabb pontja, Bathurst és Turnagain (fordúlófok), honnét Franklin sarkexpeditiójától visszatért; Cap Pelly (a' legkeletiebb pont, mellyet Simpson 1838 Amerika' éjszaki partján elért).

Tavak: Éjszakamerikában, Éj. Ny. f. D. K. f.: nagy medvető (65 — 67°), területe 250 □mf., rabok' tava (61 — 63°) területe 250 □mf., Athapescow (59°), Winipeg (51 — 54°), területe 450 □mf. Azután az öt nagy tó: Felsőtó (1400 □mf.), Michigantó (780 □mf.), Hurontó (980 □mf.), Eriető (300 □mf.), Ontariotó (280 □mf.); Timpinagos (41°), Nicaragua (12°) 190 □mfnyi területtel. Délamerikában: Maracaibo (10°) 380 □mfnyi területtel, és a' Titicaca (16° D. Szél.) 340 □mfnyi területtel; a' Xarayes és Parime, mellyek hajdan tavaknak tartattak, nem azok.

Folyóvizek. A' nagy világoczeánba szakadnak: Columbia, Colorado.

Az éjszaki jegestengerbe: Mackenzie, azelőtt Ungigahnak (Unijah) nevezve, a' rézbányafolyó és a' Thluicso vagy Bals halasfolyó.

Az atlanti tengerbe Délamerikában: Orenoko, Essequebo, Maranhon- avvagy Amazonfolyam, Tocantin alsó részében Parának nevezve, Parnaiba, St. Francisco, Rio de la Plata, Negro, Santa Cruz.

Az atlanti tengerbe Éjszakamerikában: San Lorenzo, Connecticut, Missisippi a' Missurival (vagy inkább megforditva: a' Missuri a' Missisippivel), Rio del Norte, Magdolna folyam.

A' Hudsonöblbe: Churchill avvagy Missinipi, Nelson (azelőtt Saszkacsavan), Severn, Albany.

4. Fekvése az országoknak.

a) Szélességi fokok szerint:

80—70° Éj. Szél. Grönland; éjszaki földek.
70—50° » » Újfoundland, Labrador, Új-Dél-Wales, a' szabad indiánusok' földje, Éjszaknyugotipart.
50—40° » » Britt Amerika, szabad indianusok' földje, Éjszakamerikai Szabadstátusok.
40—30° » » Mexico, Éjszakamerikai Szabadstátusok, Californiа.
30—20° » » California, Mexico, Florida, Antillák.
20— 7° » » Mexico, Középamerikai Szabadstátusok, Antillák, Columbia.
7— 0° » » Columbia, Guyana.
0—10° D. Szél. Columbia, Guyana, Peru, Brazilia.
10—20° » » Peru, Bolivia, Brazilia.
20—30° » » Bolivia, Chile, La Plata-Státusok, Paraguay, Brazilia.
30—40° » » Chile, Araucania, La Plata-Státusok, Uruguay vagy Montevideo.
40—50° » » Patagonia.
50—60° » » Patagonia, Tűzföld, Falklandszigetek, Dél-Georgia és Sandwichföld.
60—70° » » Délsarki földek.

b) A' tengerek és folyamokhoz képest:

1) A' jegestenger, Baffin öble és az atlanti tenger között; Grönland, Ny. f. a' Davisút.

2) A' Hudsontengeren: K. f. Labrador, Ny. f. Új-Dél-Wales.

3) A' nagy tavak és Lőrincz folyama között: Britt Amerika (Canada).

4) A' Lőrincz-torkolatok' jobbján: Britt Amerika (Új-Skóczia).

5) Éj. f. Új-Skócziától két sziget: Cap Breton, Terreneuve (Új-Foundland).

6) Déli oldalán Lőrinczfolyamának és a' nagy tavaknak: az Éjszakamerikai Szabadstátusok.

7) A' mexicói öblön: Éjszakamerikai Szabadstátusok, Mexico.

8) A' csendes tenger, a' nagy tavak, a' Hudsonbai és a' Jegestenger között: szabad indiánusok' hona, orosz-britt éjszaknyugoti tengerpart.

9) Az Antillák' tengerén: a' Középamerikai Szabadstátusok vagy Guatemala, California, Antillák.

10) Délamerika nyugoti partján: Columbia, Peru, Bolivia, Chile és Araucania.

11) A' Magellanútján: Patagonia és Tűzföld, az utóbbi az elsőbbiktől tengerszoros által elválasztva.

12) A' déli Jegestengeren: Dél-Georgia, Sandwichföld Új-Dél-Skóczia 's egyéb sarkföldek.

13) A' Platafolyamon: La Plata-státusok.

14) A' Maranhon és a' szerecsen tenger között: Brazilia.

15) Bal oldalán a' Maranhonnak: Brazilia és Guyana.

16) Az Orenoko' mindkét partján: Columbia.

17) A' mexicói öböl mellett az Éj. Szél. 10—25° között: a' nagy és kis Antillák.

18) Éj. f. az Antilláktól az Éj. Szél. 25—30° között: a' Bahama- vagy Lukay-szigetek.

19) Az atlanti tengeren az Éj. Szél. 32° alatt: a' Bermudák (szigetek).

5. Égal. Amerikának általában alacsonabb hémérséke van, mint ugyanazon szélességi fokok alatt a' világ' többi részeinek, kivált Európának és Afrikának, melly különös tünemény a' csekély hosszkiterjedés, a' roppant hegységek és erdőségek, a' sok álló vizek és mocsárok, a' mélyen beereszkedő öblök és számos folyamokból magyaráztatik. Minthogy ezen világrész minden égövet foglal magában, a' hémérseknek és évszakoknak minden fokozatai találtatnak benne. A' sarkkörökön belöl 's az azokkal határos vidékeken hosszú telek vannak 's rövid nyarak, juniusban még hó és jég találtatik, a' tengerpartokon roppant jégtömegek tornyosúlnak, 's gyakori az éjszaki fény. Déliebb vidékeken négy évszak észrevehető. Éjszakamerikában a' nyugoti partok melegebbek. A' fordúlók közötti részeken fordúlói égal, nedves és száraz évszakok; sehol azonban nincs afrikai hőség, azon vidékek, hol a' hőségnek legnagyobbnak kellene lenni, a' Cordillerák havas csúcsai által mérsékelvék. Délamerika' mérsékelt égöve alatt négy évszak, de ellenkező időkor. Patagoniában rendkivüli hidegség. Tűzföldön a' nyár is hideg 's nyáron is havaz.

6. Termékek. *a)* Ásványok. Arany: Columbiában, Braziliában, Mexicóban, Chilében, Peruban, Boliviában, Guatemalában, sőt most az Éjszakamerikai Szabadstátusokban is (a' 19 század' elején Amerika, az Éjszakamerikai Szabadstátusok nélkül, évenként nyujtott 57,650 marca aranyat és 3,250,000 marca ezüstöt). 1811 óta, a' midőn a' polgári háborúk akadályoztatólag hatottak a' bányászatra, a' nyereség megcsökkent 's az 1824 — 1830 hét évi cyclus alatt a' bányák évenként csak 33,870 marca aranyat és 838,857 marca ezüstöt adtak 's ebbe bele van tudva azon 4411 marca arany, melly az Éjszakamerikai Szabadstátusokban nyeretett). Amerika' felfedeztetése óta 1803-ig, tehát 311 év leforgása alatt, az amerikai spanyol és portugáli birtokok Humboldt Sándor szerint 3,625,000 marca aranyat és 512,700,000 marca

Digitized by Google

ezüstöt szolgáltattak. **Ezüst**: Mexico, Columbia, Peru, La Plata, Guatemala, Chile, jelenleg az éjszakamerikai Szövetséges státusok is. — **Veres réz, vas, ólom**: Chile, Peru, Mexico, Columbia, Guatemala, Szövetséges státusok, Britt Amerika, La Plata, Brazilia, Cuba. — **Kéneső**: Mexico, Peru, Brazilia. — **Drágakövek**: Mexico (smaragdok, türkisszek), Brazília (gyémántok). — **Márvány**: Mexico, Britt Amerika. — **Porczellánföld és Labradorkövek**: a' szabad indiánusok' honában, Britt Amerikában. — **Kőszén**: Éjszakamerikai szövetséges státusok, Britt Amerika, Chile. — **Só**: Éjszakamerikai szövetséges státusok, La Plata-státusok, Brazilia, Guatemala, Colombia, Mexico, Bolivia, Nyugotindia.

b) **Növények**: Sajátszerűek: kakao, vanília, dohány, burgonya, chinafa, ipecacuanha, quassia, sassafras, sassaparilla, guajak, ruku, fernambuk, kopalmézga, perui balzam, nemes fák, annanász, juhar, paraguaythea, cactus 's a' t. — A' többi világrészekkel közösek: palmák, akáczok, fenyők, tölgyek, nyirek, bikkfák, batátok, tengeri, aloe, indigo, gyanta, len, kender, aranygyümölcs. — **Bevitt növények**: szőllővesszők, maniok, czukornád, borsó- és kávéfák, europai gabnanemek 's a' t.

c) **Állatok**. Sajátszerűek: lámák, pakák, guanakok, bizonok, pézsmabivalok, vicunnák, pumák, wolverenek, kaguárok, ozelotok, chatik, armadillák, hangyaevők; fejér homlokú medve, tapir, tajassu, jaguar, csavaros farkú majmok különös neme a' lajhárnak, néma kutya, csörgőskigyó, pipa, condor, piranha, cochenille. — A' többi világrészekkel közösek: róka, farkas, szarvas, dámvad, jávor-, iramszarvas, medve és fejér medve, hód, nyúl, teknősbéka, czethal, rob, gyöngykagyló, mindennemű hal, fáczán, fogoly, lud, récze, pulyka, flamingo, papagály. — **Bevittek**: juhok, kecskék, disznók, szamarak; lovak, szarvasmarhák.

Főáruk. Első rangúak: czukor, kávé, pamut, indigo, piment, campechefa, fernambuk, chinahéj, cacao, vanília, ruku, dohány, arany, ezüst, gyémántok, szűcsáruk, tőkehal, cochenille. — Kevesbé fontosak: rizs, sassafras, ipecacuanha, jalappa, gyömbér, kacsuk, kapalmézga, perui balzam, nemes fanemek, vigognegyapju, bőrök, veresréz, platina.

B. Lakosok.

1. Szám.

Éjszakamerikában körülb.	28,500,000	lélek.
Délamerikában »	14,500,000	»
Nyugotindiában »	3,300,000	»
Összesen	46,300,000	lélek.

2. Származás. *a)* Amerika' őslakosi, az europai felfedezőktől indiánusoknak nevezve, számos törzsökökre és népségekre oszolnak, mellyekről később bővebben szólandunk. *b)* **Europaiak**, nevezet szerint spanyolok, portugáliak, francziák, hollandusok, brittek, dánok, svédek, németek. *c)* **Négerek**, részint rabszolgák, részint szabadok. *d)* **Kreolok**, europaiak' és négerek' ivadékai, Amerikában születve. *e)* Benszülöttek és idegenek' ivadékai, és pedig: **mulattok**, europaiak' gyermekei négernéktől; **meszticzek**, europaiak és indiánusnék' gyermekei; **terczeronok**, europaiak' és mulattnék' gyermekei; **quarteronok**, europaiak' és terczeronnék vagy meszticznék' gyermekei; **octuvonok**, europaiak' és quarteronnék' gyermekei. — A' mulattok, meszticzek, terczeronok és quarteronok közös névvel színes embereknek neveztetnek.

Nyelv' tekintetében Amerika' lakosit Humboldt Sándor szerint (ki egyébiránt az összes népességet csak 34,284,000 lélekre teszi) így oszthatni fel:

Britt nyelvet beszél	11,300,000	lakos.
Spanyol » »	10,200,000	»
Indiánus » »	8,000,000	»
Portugáli » »	3,800,000	»
Franczia » »	1,060,000	»
Hollandus. dán, svéd, orosz és német nyelvet beszél	220,000	»

Származásra nézve Humboldt 13,162,000 fejéret, 8 mill. 610,000 indiánust, 6,223,000 négert és 6,289,000 vegyes származásút számít.

3. Testalkat és életmód. Az éjszakamerikai őslakosok többnyire rézszínűek és középtermetűek; az eszkimók között, a' sarkkör' vidékén, törpék is találtatnak. A' tehuelchek avvagy patagonok nem óriások ugyan, mint némelly útleirók állították, de szép és erős testalkatú emberek. A' peserack soványak és idomtalanok, ők nyomorúlt életet élnek főkep Tűzföldön. Az éjszaki indiánusoknak különös sima bőrük van. Az arkanszák kisebbek és világosabb színűek. A' nadovesszieknek bőre piszkosfejérres. A' serokiak nagyok és erősek, bőrök' színe az olajbogyó' színéhez hasonlít. A' tatovirozott csicsimekóiak különösen szép termetűek. A' columbiai indiánusok narancssárgák, ők állatokat festenek bőrükre 's hajok fénylik a' sok olajtól. A' karaibok közép nagyságúak, fahéjszínűek és jó alkotásúak, hajok hosszú, fekete és sürű, de szakáluk nincsen. Guyana' lakosit lapos homlok 's főhátulja jellemzi, fejök gyönge korukban két deszka közé szoritatván. A' laposfejűek összenyomják az ujdon szülött gyermek' fejét. A' payaguák Paraguayban és a' butucodók Brazíliában átlyuggatott ajkaikban és füleikben fadarabokat vagy köveket, füleikben néha kányaszányakat is hordanak; ezen kivül a' payaguák hajukat még veresre is festik. Az ottomakok földet esznek.

Az indiánus népek' letöbbje kitépi szakálát 's mindenféle alakokat karczol bőrébe (tatovirozás). Némellyek, mint a' knisztók, czinóberrel vagy földi festékekkel ékesitik magokat. Az eszkimók nyáron lenkötősben, télen bundában járnak. A' nadovesszlek álarczok által rutítják el magokat. A' californiak vadállat vagy nagy madár' bőrét viselik vállaikon, fejékességök tollakból, gyümölcsökből és kagylókból áll. Némelly délamerikaiak papagálytollat szurnak pofájokba; mások egyik fültől a' másikig fekete vonalokat húznak 's magokat rukuval festik: Paraguayban az indiánusok nyak, kar és lábszár körül zsinorokat tekernek, mellyeken nagy üveggömbök függnek. A' braziliaiak tollas palástban járnak vagy tollakat aggatnak magokra. A' csicsmekóiak télen vidrabundát vesznek magokra, a' patagonok a' bőrköpenyt szeretik.

A' mohawk-huronok vagy irokézek, 's ezekhez tartoznak számos indiánus törzsökök (a' tulajdonképeni huronok kivesztek), fakéreggel fedett faházakban laknak. A' serokiak (tulajdonképen cserukiak), creekek és csakták fából hosszukás házakat épitenek, nekik sövénynyel körülfogott kertjeik, városaik és falvaik vannak. A' délamerikaiaknak kunyhói karókon állanak, falaik ezeknek pálezákból és faágakból valók 's földdel vagy agyaggal bevonvák, födelök falevelekből rakatik összse. Néha a' karók olly hosszúk, hogy az ember a' ház alatt elmehet. Az abigonok' hajléka két rudon megerősített gyékényből áll. A' kaliforniaiak nyáron fákon, télen barlangokban tartózkodnak. A' Paraguayban élő chiquitek' kunyhói kemenczéhez, a' patagonok' házai méhkashoz hasonlítanak.

4. Foglalkodás. Nagy része az őslakosoknak halászatból és vadászatból él; ezek között az eszkimók és a' tűzföldiek a' miveltség' legalsóbb fokon állanak. Más törzsökök már a' földmiveléssel kötik össze a' vadászatot. A' creekek, csirokiak és csakták a' földmivelést ekével, szekérrel és marhával üzik, ők a' marhatenyésztést, sőt némelly mesterségeket és művességeket is üznek. A' miveltség olly nagy, hogy itt már

Digitized by Google

rendes oskolákat, sőt nyomtatóműhelyeket és újságokat (a' csirokiaknál) is találhatni. Az europaiaknak főfoglalatosságai: földmivelés, bányászat, halászat, állattenyésztés, kiváltképen pedig gyarmati termékek' előállítása és kereskedés. A' gyárak a' gyarmatokban azelőtt el voltak nyomva; jelenleg szépen halad a' gyáripar az Éjszakamerikai szövetséges státusokban.

5. Vallás. Az őslakosok' kisebbségénél még pogány vallás, különféle alakokban. Az europaiak a' spanyol, britt 's a' t. birtokokban, továbbá a' Szabadstátusokban, Braziliában és Haytiban, úgy az őslakosoknak (indiánusoknak) nagyobb része és a' négerek a' keresztyén vallást követik, melly vallás napról napra inkább terjed. Humboldt a' keresztyének' számát 33,464,000-re teszi (22,177,000 katholikus, 11,287,000 protestans), a' pogányokét csak 820,000-re. Zsidók feletteképen találtatnak.

6. Polgári alkotmány. Az őslakosoknak nagyobb része függetlenül él törzsökvezérei alatt, kik nagy gonddal vizsgáltatnak meg, midőn választatnak. Amerika' több száz népességei ősi lakhelyeikből a' jövevények által kiszorítva, egymással és europaiak elleni harczok, de kivált a' himlő és pálinkaivás' következtében annyira összeolvadtak, hogy több törzsökök ma már csak százakból, legfeljebb ezrekből állanak. — Az europaiaktól lakott országok' polgári alkotmánya az egyes részek' leirásánál fog előadatni. Az indiánusok' nagyobb része ezen europaiaktól alapitott országokban él.

A. ÉJSZAK-AMERIKA.

I. LEGÉJSZAKIABB VIDÉK.

a) *Grönland.*

Fekvés: Éj. Szél. 60—80°. Határai: D. f. az atlanti oczeán; K. f. a' jegestenger; Ny. f. a' Baffintenger; Éj. f. a' Szél. 80°-n túl kiterjedése és határa ismeretlen. Nagysága körülbelől 20,000 négyszög mérföld; ezen állítás azonban nem igen pontos. — Föld: sziklák' és hegyek' halmaza, a' hegyeket örökös jég borítja, sőt a' jég még a' tengerbe is benyúlik. Egyike a' legnevezetesebb türneményeknek a' jégfény (Eisblink) avvagy a' nagy jégmezőknek fénye, melly az egész környéken számos mérföldekig látható. Grönland' ismeretes részén hegylánczvonúl keresztül, melly nyugoti részét a' keletitől elválasztja. A' Roscoe-hegységen Scoresby egy 3700' magos csucsot talált. A' tengerpart meredek, az öblök mélyen ereszkednek be 's mellette számos szigetek és sziklák találtatnak. A' nyugoti part szelidebb égalnak örül, mint a' keleti. Itt kis növényzet is mutatkozik. A' keleti rész (hihetőleg szigetek' csoportja) a' 15 század óta a' nagy jégtömegek miatt hozzáférhetlenne lett. 1829 (dán születésü) Graahnak sikerült Nenortaliktól a' keleti parton 65° 18'-ig előnyomúlni: itt azonban a' jég további haladását lehetlenné tette. — Fokok: Desolation, Brill, Camford, a' négy szigetek' foka, Black Huk, Ördöghüvelyk, Melville, Farewell, Statenhuk és Herjosse Noss. — Vizek: Davyssund, Scoresbysund, Eriksfjord, Omenaksfjord. — Felosztás: 1. Dán Grönland a' délnyugoti tengerparton fekvő dán birtokokkal, az éjszaki és déli ügyelőségre osztva. 2. Független Grönland. — Égal: rövid nyár, a' szigeteken nyáron is gyakori ködök. Jégfüst, ritkán eső, kevés hó, erős hideg. A' sarki éjjelek az éjszaki fény által mérsékelve. — Termékek: kristály, kénkő, asbest, kigyókő, csepkő, réz, kőszén, folsavas agyag, meleg források, moh, torma; D. f. némelly hüvelyes növények és burgonya; kevés fa 's ez is alacson; nyulak, tengeri medvék, robok, czethalak, narválok, iramszarvasok, ebek, rókák, sasok, varjúk, keselyűk, verebek, dunnamadarak, vadludak; csak a' legdélibb vidékeken szarvasmarhák és juhok, mellyek Európából vitettek be. — Lakosok: őslakosok: eszkimók külön nyelvvel; szelid, jószivű de gondatlan emberek. Bekőltözőttek: dánok és németek, de csak egyes családok. Szám: 5800 a' dán gyarmatokban 's ezek között 1100 a' morva atyafiak' telepítvényeiben él. A' független eszkimók' száma ismeretlen. — Foglalkodás: vadászat, halászat és kereskedés a' gyarmatosokkal és a' kikötő hajókkal. Főczikkek: halzsir, szárított halak, dunnapelyhek, czetcsontok, nyúl-, rob-, medve-, irambőrök. Évenkénti érték 300,000 for. Ezekért becseréltetnek: liszt, épitő- és tűzifa, gyapju, kelmék, posztó, dohány, pálinka, fűszerek, lőfegyverek, lőpor, körülbelől 112,000 for. értékben. — Vallás: pogány; a' dán gyarmatokban az eszkimók a' keresztyén vallásra térték. — Kormány: Dán gyarmat. A' szabad eszkimók kormány nélkül élnek. Grönland' keleti részén Jan Mayen szigete fekszik, Amerikának legéjszakiabb vulkánjaival.

b) *Spitzbergák.*

Fekvés: K. Hossz. 26° 34'—39° 35'; Éj. Szél. 76° 30—80° 40'. Három nagyobb (Spitzberga vagy Új-Friesland, Éjszakkeleti föld, Délkeleti sziget vagy Edgessziget) és számos apró sziget, úgy mint a' hét nővérek, a' világnak legéjszakiabb földje. Spitzbergától nem messze fekszik a' Remény' szigete, Cherry és Moffenszigete. — Nagyság: a' földabroszok szerint 1400 □mf. — Föld: hegyek, jégtömegek és dombok' halmaza, részint lánczokban, részint egyes csoportokban. A' legnevezetesebb helyek: a' szaruhegy és a' hét jéghegy. — Vizek: Szardam, folyóvíz sós torkolattal; más folyó Éj. f.; kis tavak: Jan Wychen öble, Lovebai, faöböl, kagylóöböl 's a' t. — Fokok: Cap Barkam, Gall' csúcsa; Déli fok az Éjszakkeleti szigeten, és Cap Disko a' Délkeleti szigeten. — Égal: hét hónapig tartó erős tél; borszesz és kéneső jegednek, a' vas meglágyúl; három hónapig tartó éjjel, és nyár gyanánt három hónapos nap. — Termékek: törpe fűzek, magos nád, moh, tengeri; lovak, oroszlánok, medvék, robok, czethalak, finhalak, narválok, delfinek, többnemű szárnyas állatok és robarok; granit, zagyla, bányavirág, pala, nagybecsü granátok, kő- és barnaszén, márvány. A' partokon uszófa. — Lakosok: A' szigetek állandó lakhelyül alkalmatosak nem levén, csak időnként látogattatnak

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

meg kivált orosz czetfogók és vadászok által. A' nyári czetfogás juniustól fogva septemberig, a' téli a' jövő juniusig tart. Az orosz vadászállomás Spitzbergán a' legéjszakiabb lakhely. Mondják, hogy 1825 egy britt kereskedő kis vadászgyarmatot alapított e' szigeteken. Innét indúlt ki 1827 Parry szándereglyéken az éjszaki sark felé; de a' Szél. 82° 45'-ét elérve vissza kellett térnie.

c) *Éjszaknyugoti part.*

Fekvés: Éj. Szél. 48—71° 23'. Éj. f. a' jegestenger; K. f. az indiánusok' hona; D. f. az Éjszakamerikai szabadstátusok; Ny. f. a' nagy oczeán. — **Föld**: A' part nagyon szaggatott állapotban vagyon 's számos szirtektől környeztetik. A' partok' dicső növényzete örvendetes látványt nyújt; a' part hosszában több hegyláncz siet éjszak felé. Legmagosabb hegyek: Illyéshegy 17,300', Fairweather 14,275', Pic San Jacinto. Csucsaik ezeknek hóval borítvák. A' vulkánok számosak; Bucorelli kikötőjét hét veszi körül. — **Fokok**: Newenham, Stephens, Rodney Cap, Prince Wales, Lisburn, Jégfok, Barrowcsúcs (71° 23' Éj. Szél.), ez a' legéjszakiabb pont, mellyet Amerika' szárazföldén 1825 elértek. — **Vizek**: A' nagy oczeán legéjszakiabb medenczéje, a' kamcsatkai tenger, melly a' Behring' útja által a' jegestengerrel összefügg. — **Öblök**: Kotzebue, Norton, Bristol öblei, Cook' bemenete, Williambai, Admiralitásbai, Behring' öble, Port François, Cross-Sund, Mackenzie-indúlás, Charlotte királyné öble, Notka-Sund, Fucas-bemenet, Georgiai öböl. **Folyóvizek**: Kauveren, Igtiagik, Nusegak, rézfolyó, Frazer vagy Takucsatessze, Caledonia. **Tavak**: Selokoff, Stuarttó. — **Égal**: Magosabb hémérsék, mint Amerika' keleti részén vagy Ázsia' keleti részén (melegebb mint a' déliebb Kamcsatka); miért is a' növényzet is elég buja. A' Szél. 60° alatt burgonya és többféle gabona mindenütt terem. — **Termékek**: Veres réz, vas; piniák, egerfák, tölgyek, fenyők, cypresszek, rózsabokrok, áfonyák, málnák; a' déliebb vidékeken főzelék és gabona; czethalak, rozmárok, robok; farkasok, rókák, medvék, hiúzok, hölgymennyétek, nyestek, hódok (ritkán), dámvadak, argalik, kutyák, manatik, tengeri majmok, manátrozmárok (egész nyájakban), többféle héjas állatok és rákok 's a' legkülönbfélébb halak; kigyók, gyikok; fejérfejű sasok, harkályok, kolibrik, fenyvesmadarak, pacsirták, szarkák. — A' partvidék orosz és britt birtokra osztatik, 's az első ismét éjszaki és déli telepekre, az utóbbi Új-Norfolkra, Új-Cornwallisra a' Pittsarchipellel és Nutka szigetével, végtére Új-Georgiára. A' part és sziklahegyek közötti tért Nyugot-Caledoniának nevezték. — **Nagyság**: az orosz birtok 24,000, a' britt birtok 8000 □mfnyi. — **Lakosok**: az oroszok és brittek itt tulajdonképen idegenek. Az őslakosoknak számos törzsökei vagynak, és pedig orosz birtokon: a' kitégek (kik az eszkimókhoz tartoznak), a' kenaiczok, konégek, kalusok vagy kolusok, ugatasmiutok vagy ugalakmutok, atniakmiutok, csugacsok, aglemutok 's a' t.; több törzsök ezek közül a' csukcsokhoz tartozik; britt birtokon: vakasok, szludkusszok, nanskudok, negailék, atuáhk, a' belső részeken a' tacullik avvagy vízen költözők, így nevezve, mert számos folyóvizeik miatt sokszor csolnakokon járnak. — **Foglalatosság**: halászat, vadászat, csolnakok' építése, fegyverek' készítése; némelly indiánusoknál cserzés is; sőt a' festésnek és szobrászatnak is mutatkoznak némelly nyomai. — **Kereskedés**: ez főkép bőrneműeket és szűcsárúkat tárgyaz.

d) *Nyugoti sarkföldek.*

Fekvés: Éj. Szél. 65—78°; K. Hossz. 255—315°. A' Baffintenger K. f., a' Hudsontenger 's az indiánusok' hona D. f., 's a' jegestenger Ny. és Éj. f. veszi körül. — **Nagyság**: ez ismeretlen. — **Részek**: 1. Éjszaki Györgyszigetek, mellyek között legnevezetesebb a' Melville sziget, hol Parry 1819—1820 telelt. 2. Bankföld. 3. Éjszaki Devon. 4. Éjszaki Sommerset, Rosstól félszigetnek megismerve és Boothia Felix-nek nevezve. Későbbi utazók szigetnek állítják. 5. Baffinföld. Ez hihetőleg szigetekből áll. — **Föld**: valamivel lakhatóbb, mint Grönland vagy Spitzbergák. **Vizek**: Clyde folyam. **Öblök**: Prince Regent, Admirality-Inlet, Navy-Board-Inlet, Katalinöböl. — **Fokok**: Cap Clarence, Cap Kater, Cap York, Crawfurd, Franklin, Castlereagh, Cap Hay, Liverpool, Fanshawe, Byam, Bathurst, Graham, Moore, Couts, Antrobus 's a' t. — **Égal**: sarki, a' déliebb és alacsonabb vidékeken észrevehetőleg szelídebb. — **Termékek**: mint Grönlandban és az Éjszaknyugoti tengerparton. — **Lakosok**: eszkimók, hihetőleg csak a' partvidékeken. Még a' Szél. 77° alatt is találtattak eszkimók.

e) *A' szabad indiánusok' hona.*

Fekvés: Éjszakamerika' beljében. Határai: Éj. f. a' jeges tenger; K. f. a' Hudsontenger, Új-Wales és Canada; D. f. a' Szövetséges státusok; Ny. f. a' britt és orosz Éjszaknyugoti part. — **Nagyság**: mintegy 50,000 négyszög mérföld. — **Föld**: éjszakon a' partokon róna és terméketlen, a' déli vidékeken termékenyebb. **Hegyek**: sziklás hegyek (Rocky-Mountains). — **Tavak**: nagy számmal, ezek között: medvető, rabtó (750 □mf. területtel), Athapescowtó, Winipegtó (450 □mf. területtel), hegytó. — **Folyóvizek**: Mackenzie, rézbányafolyam, Hoodfolyam, Thluicso vagy Baks halasfolyam, Szaszkacsavan, Békefolyam, veres folyam. — **Termékek**: sokféle fák, juharczukor, gyümölcs, indigo, pamut, dohány, rizs, tengeri, szarvasmarha, ló, iram és jávorszarvas, medve, bundás állatok, fáczánok, tyúkok, ludak, mindenféle madarak; vas, veres réz, ólom, só. A' gazdagság szűcsárukban áll 's ezekkel élénk kereskedés folytattatik a' britt és éjszakamerikai társaságokkal. — **Lakosok**: bolygó indiánus-törzsökök, ittott kaczikok azaz törzsökfőnökök alatt, 's részint térítők által a' keresztyén hitnek megnyerve; egyébiránt pogányok. Számokat nem lehet meghatározni. Az éjszaki vidékeket eszkimók foglalták el, a' déli vidékeken laknak: csipinaeek, nadovessziek vagy sziúk (dacotáknak is nevezve), knisztenók, misszuriak, réz-, hód-, nyúl-, nathana-, eboldalcsont-indiánusok 's a' t. Találtatnak egyébiránt europaiak is, kivált angolok, kik bőrökkel kereskednek 's itt helyelyel közzel várakat építettek, telepeket alapítottak 's az alcanadai kormány alatt vannak. Az éjszaki parton Simpson 1838 hosszú, hóval elborított földet fedezett fel — **Victoria' földje.**

Digitized by Google

II. BRITT GYARMATOK.

a) *Canada.*

1. Föld.

Fekvés: Éj. Szél. 42 — 52°; K. Hossz. 289 — 312°. Határai: Új-Braunschweig, Labrador, Új-Wales, az indiánusok' hona és az Éjszakamerikai szövetséges státusok. — **Nagyság**: 12,000 négyszög mérföld. — **Föld**: Hegylánczok és völgyek, nagy területű erdőségek és terjedelmes síkságok, nagy folyamok és tavak kellemes változatosságot hoznak elő, mi által Canada regényes színt öltött. Az ország általában termékeny. Felcanadában csak dombok találtatnak, ellenben Alcanadát nagyszerű hegyláncok borítják el, mellyek közül a' Landsheigt a' legkiterjedtebb 's ez választja el Canadát Új-Walestől és Labradortól. — **Tavak**: Felsőtó, Hurontó, Erietó, Ontario, Nipissing, Simcoe, St. Clair és több apró tavacska. — **Folyóvizek**: Sz. Lőrincz folyama, mellybe az Ontario hempelygeti vizeit; a' Niagara, az Erienek kifolyása, nagyszerű vizzuhataggal, mellynek magossága 142 láb, szélessége 600 láb; az Utawas (Attitibbe tavának kifolyása) és a' Sorelle, melly utóbbi a' Champlain tó' kifolyása, szinte nevezetes zuhatagokkal; a' Sagnenay, a' St. John' kifolyása; a' Bustard, melly a' Landsheigton ered 's több tó által növesztetik. — **Csatornák**: Rideau csatorna, Wellandcsatorna, Chinacsatorna és a' Granville-csatorna. — **Felosztás**: Fel- és Alcanada. Felcanada, melly egyébiránt York tartományának is neveztetik, 12 kerületre és 25 grófságra (county) osztatik. A' mivelet alatt levő föld jelenleg már 1,308,307 acret tesz, a' míveletlen pedig 4,392,169 acret (az acre kevéssel kisebb az 1200 öles magyar holdnál). A' 12 kerületnek nevei: nyugoti kerület, London, Gore, Niagara, Home, Newcastle, Midland, Bathurst, Prince Edwards, Johnstown, Utawas és éjszaki kerület. Alcanada avvagy Quebeck tartománya (Új-Wales nélkül, melly szintén ezen tartomány' kormányától igazgattatik) 4 kerületre osztatik: Quebeck, Trois Rivières, Montreal és Gaspe. Grófságainak száma 40. — **Égal**: A' hideg és a' meleg Alcanadában rendkivül nagy. A' tél nagy hóval kezdődik, mire hideg szél következik. A' tavasz és a' nyár egymásba olvadnak; a' meleg gyorsan emelkedik, a' növényzet sebesen fejlik 's kevés nap alatt a' mezők és fák a' legszebb zöld színnel borítvák. Felcanadának szelídeb égal jutott, 's itt a' tél 2 hónappal rövidebb mint Alcanadában. — **Termékek**. **Ásványok**: Vas, kevés ólom és sárga réz, kénkő, köszén. **Növények**: buza, tengeri 's egyéb gabonanemek, főzelék, hüvelyes vetemények, len, kender, dohány, gyümölcs, igen sok fa, kivált tölgyek, fenyők, czedrusok, juharfák, kőrisfák, tiszafák, vadszőllő; mint különös növények, vizirizs, canadai fenyő, fejér czedrus, canadai vasfa. — **Állatok**: szarvasok, jávorok, dámvadak, medvék, mosómedvék, volverenek, hiúz, mezei nyest, vadmacska, mennyét, szürke mókus, nyúl, tengeri nyúl, pézsmaökör, kecske, őz, farkas, czethal, rozmár, potthal, rob, tengeri medve. Kivitetnek: lovak, szarvasmarhák, disznók, juhok. A' halak' minden nemei bőven vannak, de a' kaiman és a' csörgekigyó sem hiányzanak. A' madarak közül nevezetes a' kolibri, az indus tyúk, canadai lúd és a' vándorgalamb.

2. Lakosok.

Szám. Felcanadában a' lakosok' száma (1835-ben) 336,461-re rúgott, most a' népesség hihetőleg a' 600,000-ret eléri. Alcanadának népessége évről évre szaporodik, az Angliából bevándorlások által. Az összes népességet 1,600,000 léleknél kevesebbre nem tehetni. — **Származás**: gyarmatosok, francziák (kivált Felcanadában), azután brittek és canadaiak (mindkettőknek utódai). Őslakosok: több indiánus törzsök, mellyek annyira összeolvadtak, hogy Alcanadában 3500, Felcanadában pedig 13,700-nál több alig tartózkodik; különösen: mohawkok, irokézek, algonkinak, csippevék, mikmakok, nipissingek; a' huronok már egészen kihaltak. **Foglalatosság**: az indiánusoknál, kik többnyire vad állapotban élnek, vadászat és halászat; mindazonáltal némelly törzsökök falukban állandó lakhelyekkel is birnak. A' gyarmatosok földmívelést (Alcanadában a' mívelés alatt levő föld 3 millió acrere becsültetik), állattenyésztést, halászatot és kereskedést űznek. A' lovak' száma 96,000, a' szarvasmarháké 540,000, a' juhoké 620,000, a' sertéseké 550,000. Sok gyarmatosok lenszöveteket, flanellt, szalmakalapokat, harisnyákat, bőröket, gyertyát, szappant, czukrot, ekét és kanót (csolnakot) magok készítnek. Alcanadában 13,000 szövőszék találtatik. A' legnagyobb városok: Quebeck 30,000 és Montreal 40,000 lakossal. A' kereskedés újabb időkben gyarapodik; 1831-ben a' bevitel 1,705,633 's a' kivitel 1,195,512 font sterlingre tétetett. Az Erietón már 1833-ban 30 gőzös és 150 egyéb hajó járt, mellyeknek száma azóta még szaporodott. Kiviteli czikkek a' honi termékek 's az indiánusoktól becserélt szűcsárúk, azután némelly a' szövetséges státusokból ide kerülő czikkek; bevitetnek ellenben csak britt gyártmányok. Tulajdonképen úgynevezett manufacturái Canadának igen csekélyek. — **Vallás**: a' gyarmatosoknál a' római katholika, azután az angol presbyteriana, methodistica és baptistica egyházak. Az indiánusok' egy része a' keresztyén vallásra áttért; nagyobb részök azonban még pogányságban él. — **Míveltség**. A' közoktatás jó karban áll; papnevelő házakon kivül mind elemi mind felsőbb tanítóintézetek nagy számmal vannak. Alcanadának majdnem mindenik faluja bir elemi oskolával. Évenként mintegy 50 időszaki irat és hirlap jelenik meg, 's ezek közüi 20 Al- és 30 Felcanadában. **Kormány**: Mindenik tartományban a' kormányzó' vezetése alatt egy törvényhozó tanács (felsőház) és egy képviselőkamra (alsóház) áll fen, mellyek a' kormányzóval egyetemben tartományi törvényhozó hatalommal birnak. A' kamrák törvényjavaslati joggal birnak, de az általok elfogadott törvényjavaslatokat a' király elvetheti. Végrehajtási hatalma' teljesitésében a' kormányzót egy külön tanács támogatja. **Pénzügy és hadierő**. A' státusjövedelmek összesen 300,000, a' státuskiadások pedig 280.000 font sterlingre rúgnak. A' kiadásoknál az állandó katonaság nem vétetett számba. A' hadierő rendszerint 3 ezred gyalogságból és 4 század pattantyúságból 's mérnökségből áll. Az ország' védelmet leginkább a' számos 's példás szerkezettel biró honvéd eszközli.

b) *Új-Wales vagy Westmain.*

Fekvés: K. Hossz. 272 — 303°; Éj. Szél. 47° 30′ — 64°. Határai még nincsenek megállapítva. Körülötte vagyon egyébiránt Canada, a' szabad indiánusok' földjei, a' Chesterfieldbemenet, a' Hudsonbai és Labrador. — **Nagyság**: mint-

Digitized by Google

egy 28,000 négyszög mérföld. — Földje: többnyire míveletlen sikságok, nyugoti részében posványok és tavak, délkeleti részében erdőségek és alacson hegyek. — Tengerek: Hudsonbai vagy is inkább Hudsontenger, a' Jamesöböllel és a' Chesterfieldbemenetel. — Tavak: Szarvastó, Granville, Etawney, Sandy, Swan, Kat 's a' t. A tavak egymással 's a' szabad indiánusok' földén találtató tavakkal folyóvizek által összeköttetésben állanak; miért is sajkákon egészlen a' sziklás hegyekig nyomúlhatni elő. Vannak helyek, hol a' vízi út folyamszorúlatok vagy zátonyok és posványok által használhatlanná lesz. E' helyeket a' lakosok az által kerülik ki, hogy a' sajkákat 's árukat földön szállítják tovább, míg a' vízi út ismét használható lesz. Folyóvizek: a' legfontosabbak a' Nelson, Churchill avvagy Missinippi, Severn, Albany és Abbitibbe. — Felosztás: a' Churchill Új-Walest éjszakira és délire osztja. — Égal: zordon és hideg, kivált éjszaki részében; a' déli rész melegebb és termékenyebb. — Termékek: ólom, vas, veresréz, kőszén, márvány, hegyi kristály, asbest, kénkova; erdőfák, megehető bogyók, moh, kalánfű; ittott kerti növények is, az europaiak által termesztve; jeles bundás állatok, mint hód, canadai menyétek, vidrák, menyétek 's a' t. pézsmaökör, bison, szarvas, jávorszarvas, farkas, hiúz, volverén, madarak, foglyok, halak 's a' t. — Lakosok, alig 20,000. Származás: kevés europai, több indiánus, a' knisztinóiak' törzsökéhez tartozó, nevezet szerint a' Nenawehk és Abbitibbe ágak. Eszkimók is találtatnak itt. — Foglalatosság: vadászat, halászat, és szűcsarukkali kereskedés. — Kormány. Az őslakosok függetlenek, a' brittek' telepítvényei és várai az alcanadai kormányzó' hatósága alá tartoznak.

c) *Új-Skóczia.*

1. Föld.

Fekvés: Hossz. 311° 40′ — 316° 45′. Éj. Szél. 43° 23′ — 46°. A' felszigetet, mellyből Új-Skóczia áll, körülveszi az atlanti oczeán, földnyelvével pedig Új-Braunschweiggal függ az össze. — Nagyság: 675 négyszög mérföld. — Föld: mélyen kivágott sziklás vagy homokos tengerpart számos öblökkel és jeles kikötőkkel. A' föld schol nem emelkedik nevezetesebb magosságra; mind a' mellett sok a' folyóvíz és tó. A' hegyeken nagy erdőségek, a' völgyekben kövér legelők találtatnak. Előfokok: DNy. f. Cap S. Mary és Sable; Éjk. f. Cap Canso. Öblök: Fundybai, Sz. Lőrinczöből, Antigoniche-, Chedabucto-, Prospect-, St. Mary- és Chignectobai. — Folyóvizek: Shubenaccadie, Annapolis, Pigaquid, Liverpool, St. Mary. — Felosztás: 5 kerület (keleti, középső, nyugoti, Halifax- és Cap Breton-kerület), melly ismét countykra osztatik. — Égal: mind a' téli hideg mind pedig a' nyári meleg mérsékeltebb mint Quebeckben; az ősz nagyon kellemes, december előtt ritkán áll be a' keményebb tél. A' déli partokon sokszori ködök, de mellyek nem terjednek messze a' szárazföldön; az égal egyáltalában egészséges 's évről évre nyer a' terjedő míveltség által. — Termékek: tengeri, bogyók, főzelék, gyűmölcs (még baraczk is), gabona, len, kender, tölgyek, fenyők, czedrusfák, juhar, kátrány, szurok, terpetin; kivált pedig bundás állatok; czethalak, tőkehalak, lazaczok, heringek; veresréz, vas, mész, gipsz, köszén, köszörűkő.

2. Lakosok.

Szám: (Cap-Breton nélkül) 150,000 lélek, melly bevándorlások által évről évre szaporodik. — Származás: többnyire gyarmatosok, kivált brittek 's kevés számmal francziák és németek. Az őslakosok, mikmakok, alig tesznek 1000 főt. — Főfoglalatosság: földmívelés, állattenyésztés, halászat, kőszénásás, hajóépítés és kereskedés. — Kivitel: hal (nevezet szerint tőkehal); halzsir, fa, kőszén, liszt, köszörűkő, gipsz Bevitel: britt gyártmányok és gyarmati árúk. 1833 a' bevitel 1,035,660, a' kivitel pedig 887,367 f. sterlingre rúgott. — Vallás: keresztyén vallás, mellyet az őslakosok' nagyobb része is fölvett. — Kormány: kir. kormányzó 's két kamra. Halifaxban admiralitási szék britt Éjszakamerika' számára. Halifax' kikötője egyike a' legjelesebb hadikikötőknek. Új-Skócziához tartozik 1824 óta az alább emlitendő Cap-Breton sziget is.

d) *Újfoundland (Terre Neuve).*

1. Föld.

Fekvés: Éj. Szél. 47—51° 20′. Hossz. 318° 13′ — 325°. Sziget, mellyet a' Belle Isle csatorna választ el Labradortól. — Nagyság: 1667 négyszög mérföld. — Földje: sziklás partok, hegyes, erdős, posványos és terméketlen föld, melly csak a' folyamok' szomszédságában miveltetik. — Előfokok: Cap Race, Cap Bonavista és Cap Ray. A' zátonyok között említést érdemel a' nagy zátony, mellynek hosszasága 135 geogr. mérföld. — Öblök: Fortune, Placentia, Maria, Trinity, Conception, Bonavista, Bold. Assz. és fejér öböl. — Felosztás: 3, mások szerint 4 kerület. — Égal: általában hideg és nedves, hosszú telek, hóval és jéggel, sokszor sűrű ködök, rövid nyarak. Nyáron muszkitók' milliói zaklatják a' lakosokat. Termékek: számtalan tőkehal, czethal, rob, lazacz, osztriga és héjes állat; vidrák, hódok, medvék, farkasok, selyemszőrű kutyák, vadak és háziállatok; gabona, tengeri, burgonya, kerti növények és hüvelyes vetemények, sok fa, kivált hajóépítésre alkalmas.

2. Lakosok.

Szám: 80,000. — Származás: őslakosok: mikmakok, de már csak kevés számmal; gyarmatosok: brittek és francziák. — Foglalatosság: földmívelés, állattenyésztés, robfogás, halászat. Kereskedés bundákkal és halakkal. A' tőkehalfogás híressé teszi e' szigetet. Egyesség' következtében a' brittek, francziák és éjszakamerikaiak űzik itt a' tőkehalfogást. 1833 a' brittek ismét 633,787 mázsa tőkehalat és 10,539 tonna halzsírt vittek ki. Franczia ország mintegy 400,000 mázsa tőkehalat visz ki, az éjszakamerikaiak pedig mintegy 1½ millió tőkehalat és 50,000 tonna halzsírt. A' tőkehalfogás' értékét körülb. 20 millió forintra teszik. 1834 a' brittek mintegy 400,000 robot (tengeri kutyát) fogtak. — Kormány: britt kormányzó. Hatósága alá tartozik még a' 124 □mfnyi Anticosti sziget, a' kis Magdolnaszigetek a' Sz. Lőrincz' öblében, Belleisle szigete és Labrador.

Digitized by Google

e) *Labrador és Ostmain.*

1. Föld.

Fekvés: K. Hossz. 298—322°; Éj. Szél. 51—63°. Határai: D. f. Canada és Lőrinczöböl, K. f. nagy oczeán, Ny. f. Hudson' útja, Ny. f. Új-Wales és Hudsonbai. — Nagyság: 24,000 négyszög mérföld. — Földje: hegyes, magos és hideg. Beljében havasok, tavak, folyamok. Ez utolsók közül nevezetesebbek a' Kangartluksoak, a' Koksoak, a' kis és nagy czetfolyam, Eastmain. Az éjszaki partot kevessé ösmerjük. — Öblök, nagy számmal. — Égal: éjszaki részében a' grönlandihoz hasonlít. — Termékek: a' völgyekben fenyők és nyirfák, moh, bogyó; iramszarvas, fejér és fekete medvék, farkasok, sasok, tengeri kutyák; Mária' üvege, asbest, vas, veresréz, kénkova, hegyi kristály, labradorkövek.

2. Lakosok.

Többnyire eszkimók (körülbelöl 6000), ittott brittek 's németek is (herrnhutiak, kiknek térítői munkálkodnak itt). Britt része Labradornak az újfoundlandi kormányzó által igazgattatik.

f) *Új-Braunschweig.*

1. Föld.

Fekvés: K. Hossz. 310—313°; Éj. Szél. 44° 52′—48° 50′. Határok: Alcanada, Chaleurbai, Lőrinczöböl, veresto, Új-Skóczia, Fundybai és az éjszakamerikai egyesült státusok. — Nagyság: körülbelöl 1350 négyszög mérföld. — Földje: hegyek, a' partok kivágva. — Előfokok: Lievre, Misko Point, Cap Martin, Ekumenak, Herring, Torment, Cap Rage, Mispek és Pointle. Tó: Freneu (6 mf. hosszú). — Folyóvizek: St. John, Shudiak vagy Passamaquoddy, St. Croix, Peticodjak, Memcankook, Tintamare, Misquash. Felosztás: 10 grófság. — Égal: Felét az évnek a' tél veszi el; a' nyár meleg; a' növényzet gyorsan halad; a' tavasz ismeretlen, az ősz hosszú és kellemes. A' keleti parton gyakori köd. — Termékek: gabona, hüvelyes vetemények, kerti növények, gyümölcs; fa (az erdőségekből a' legszebb árboczok kerülnek ki); lovak, szarvasmarha, juhok, disznók, szárnyas állatok, halak, kivált tőkehalak, heringek, makrelek és robok; jávorok, medvék, hiúzok, hegyi macskák, canadai szarvasok. Vaskő, veresréz, ólom, barnakő, kőszén, gipsz, köszörükő, sóforrások.

2. Lakosok.

Szám (1825): 72,923 lélek, jelenleg legalább 120,000 lélek. — Származás: anglo-amerikaiak, brittek, írek, kevés német és franczia; azután őslakosok a' Lenapes törzsökéből (1826 csak 700 fő). — Foglalattosság: főkép állattenyésztés, azután földmívelés, halászat, czet-, robfogás, erdőhasználat és kereskedés. Kivitel: halak, fa, faáruk és bőrök. A' bevitel 1831: 603,870, a' kivitel pedig 427,318 f. sterlingre becsültetett. — Vallás: keresztyén. — Tudományos míveltség: Frederikstownban jól dotált főoskola; elemi oskolák; Sussex völgyében tanítóintézet 40 fiatal indiánus' számára. — Kormány: kir. kormányzó, két kamra.

g) *Hg Eduard' szigete (St. John szigete).*

1. Föld.

Fekvés: K. Hossz. 313° 8′ — 315° 30′; Éj. Szél. 45° 46′ — 47° 10′. Sz. Lőrincz' öblében. — Nagyság: 100 négyszög mérföld. — Föld: termékeny. — Előfokok: Keleti fok, Medvefok, Cap Egmont, Nyugoti fok, Éjszaki fok. Öblök: Colville, Rollo, Howe, Boughton, Cardigan, Harbour, Hillsborough, Bedeque, Egmont, Hallandhaven, Richmond, Grenville, Harris, Bedford és St. Peters. — Folyóvizek: Hillsborough, a' Johnstonenal, York, Ellot, Orwel, Pownel, Ellis, Boughton, Cardigan, Montagne, Murray, Dunk, Percival. — Égal: majd ollyan mint Új-Skócziában; a' tél valamivel hosszabb és hidegebb, a' nyár melegebb. Egyáltalában egészséges. — Termékek: gabona, hüvelyes vetemények, főzelék, burgonya, len, kender, fa, lovak, szarvasmarhák, juhok, sertések, nyulak, foglyok, vadludak és réczék 's egyéb vízimadarak; halak nagy mennyiségben, tőkehalak, heringek, rákok, osztrigák. Ásványokban szegény e' sziget.

2. Lakosok.

Szám (1825): 28,757, most 35,000. Származás: kivétel nélkül beköltözött europaiak, és pedig francziák és brittek. — Foglalatosság: virágzó földmívelés, állattenyésztés, erdészet, halászat, hajóépítés és kereskedés. — Kivitel: buza, liszt, bőrök, besózott hus, fa, halak. — Bevitel: gyártmányok és gyarmati czikkek, dohány, só, vasművek; 1833 a' bevitel' értékét 70,066, a' kivitelét pedig 31,738 font sterlingre becsülték. — Vallás: katholika és angol felekezetek. — Kormány: törvényhozó testület és kormányzó. A' sziget három grófságra oszlik: Queens, Prince és Kings.

A' közel fekvő St. Pierre; Miquelon és Langley szigeteken (6½ □mf. és 1000 lakos) a' francziáknak telepitvényeik vannak, mellyek kivált a' halbesózás miatt fontosak.

h) *Cap Breton.*

1. Föld.

Fekvés: K. H. 315° 20′ — 317° 54′ Éj. Szél. 45° 37′ — 47° 3′. Sziget a' Sz. Lőrincz öblén, Újfoundlandtől DNy. felé. — Nagyság 112 négyszög mérföld. — Földje kavicsos és posványos, egészben azonban termékeny. — Fokok: Éjszaki fok, Lőrinczfok, Cap Breton. — Öblök: Bras d'or, Miray, Dauphin, Murgain, Spanyol öböl, Gabarus és Madamebai. — Folyóviz: Habitans és Mastigaona. — Felosztás: a' sziget a' Bras d'or öböl által keleti és nyugoti részre osztatik. — Égal: zordon, mindazáltal meleg nyarak, gyakori köd, melly csak a' tengerpartokon húzódik el. Egészben egészséges levegő. — Termékek: főkép tőkehal, dorsgadócz, heringek, makrélok, tengeri borjúk, fölvad, nyulak, jávorszarvasok, rókák, vadmacskák, foglyok, szarvas marha, lovak; gabona, fa, kőszén nagyszerű telepekben, veres réz' és vas' rendkivüli mennyiségben, ólom, gipsz, sóforrások.

Digitized by Google

2. Lakosok.

Szám: mintegy 36,000 lélek. — **Származás**: francziák, írek és skótok, körülbelől 300 mikmak, kik a' keresztyén vallásra áttértek. — **Foglalatosság**: földmívelés, marhatenyésztés, halászat, vadászat és kőszénásás. A' kivitel' főczikkei: tőkehalak és kőszén, ezeken kívül pedig fa, marha, vaj, túró, zab, burgonya, gipsz. A' be- és kivitel évenként mintegy 80,000 font sterlingre rúg. — **Kormány**: a' sziget Új-Skóczihoz tartozik, mint 10d county.

III. ÉJSZAKAMERIKAI SZÖVETSÉGES STÁTUSOK.

A. Föld.

1. Fekvés. Hossz. 253 — 311°; Éj. Szél. 24° 54′ — 52° 20′. Határai: K. f. Új-Braunschweig, az atlanti tenger és a' Bahama csatorna; D. f. a' mexicói öböl; DNy. f. Mexico; Ny. f. a' csendes tenger; Éj. f. a' britt éjszaknyugoti part, a' szabad indiánusok' hona és britt Éjszakamerika.

2. Felosztás. *a)* Régi tartományok (státusok).

1) **Massachusets**; 14 kerület (County), fővárosa Boston; Cap Cod' átellenében Nantucket és Martha szőleje szigetek.

2) **New-Hampshire**; 8 kerület; fővarosa Concord.

3) **Rhode-Island**; 5 kerület; fővárosai Providence és Newport.

4) **Connecticut**; 8 kerület; fővárosai Hartford és Newhaven.

5) **New-York**; 56 kerület; fővárosa Albany, legnagyobb városa New-York; szigetek: Long-Island és státusok' szigete.

6) **New-Jersey**; 14 kerület; fővárosa Trenton.

7) **Pennsylvania**; 53 kerület; főváros Harrisburgh; de a' legnagyobb város, mellynél az egész szövetségben csak New-York nagyobb, Philadelphia, hajdan a' congressus' székhelye.

8) **Delaware**; 3 kerület, 26 hundred; főváros Dover.

9) **Maryland**; 20 kerület; főváros Annapolis, de mellynéi mind kiterjedésre mind népességre nézve Baltimore nagyobb.

10) **Virginia**; 110 kerület; fővárosa Richmond.

11) **Éjszak-Carolina**; 64 kerület; mostani fővárosa Raleigh, hajdani fővárosa Edenton.

12) **Dél-Carolina**; 29 kerület; főváros Columbia; legnagyobb városa Charlestown.

13) **Georgia** (1830); 136 kerület; fővárosa Milledgeville.

b) Új tartományok (státusok).

14) **Maine**; 10 kerület, 894 helység; fővárosa 1831 óta Augusta, azelőtt Portland.

15) **Vermont**; 13 kerület; fővarosa Montpellier.

16) **Kentucky**; 84 kerület; fővárosa Francfort; legnagyobb városa Louisville.

17) **Tenessee**; 62 kerület; fővárosa Nashville.

18) **Ohio**; 74 kerület; fővárosa Columbus; legnagyobb városa Cincinnati.

19) **Louisiana**, 34 fára és kerület; fővárosa New-Orleans.

20) **Missisippi**; 26 kerület; fővárosa Jackson.

21) **Indiana**; 64 kerület; fővárosa Indianopolis.

22) **Illinois**; 52 kerület; fővárosa Vandalia.

23) **Alabama**; 37 kerület; fővárosa Tuskaloosa.

24) **Missouri**; 33 kerület; fővárosa Jefferson; legnagyobb városa St. Louis.

25) **Arkansas**; (1830) 23 kerület; fővárosa Little Rock vagy Arcopolis.

26) **Michigan**; (1833) 33 kerület; fővárosa Detroit.

27) **Florida**; (1839) fővárosa Tallahassee.

c) **Columbia** vidéke, Maryland és Virginia által körülvéve, a' congressusnak közvetlen törvényei alatt, 2 kerület. Benne a' szövetségnek fővárosa: Washington, azután Georgetown és Alexandria.

d) Külön vidékek (mellyek a' népesség' szaporodásának bizonyos fokozata után a' szövetségbe státusúl fölveendők):

1) **Wisconsin** vagy **Quisconsin** (azelőtt Huronvidék), 13 kerület; fővárosa Greenbai.

2) **Jowa** (nem régiben Wisconsintól elválasztva); 13 kerület; fővárosa Burlington.

3) A' **nyugoti vidékek**. Roppant kiterjedésű vidékek, mellyek a' bennök barangoló indiánusok' birtokában vannak, de még is a' Szövetséges státusok' birtokához számítatnak. Az indiánus törzsökökhöz képest: Mandan-, Sioux-, Ozark-, Osage- és Oregonvidék. 'S ezek a' bennök lévő katonai parancsnokságok' hatósága alatt vannak.

Az éjszakamerikai státusszövetség Afrika' nyugoti partján **gyarmatot** alapított **Liberia** neve alatt, mellynek fekete népessége évről évre gyarapodik (mostani népessége mintegy 25 ezer lélek).

3. Kiterjedés. A' szövetségnek legnagyobb hoszszasága Ny.ról K.felé 600 mfnél nagyobb, legnagyobb szélessége D.ről Éj. f. 380 geogr. mf. Az egész felület (**Tanner**' jeles átlásza szerint) 108,000, mások csak 97,000 négyszögmérföldre (2,037,165 angol négyszög mérföldre) becsülik.

Az egyes státusok' és vidékek' kiterjedése a' legujabb 's leghitelesebb fölmérések szerint ezek:

	□mf.		□mf.
Maine	1505	Alabama	2396
New-Hampshire	437	Missisippi	2137
Massachusets	368	Louisiana	2260
Rhode-Island	64	Tennessee	2107
Connecticut	225	Kentucky	1837
Vermont	481	Ohio	1830
New-York	2176	Indiana	1639
New-Jersey	325	Illinois	2785
Pennsylvania	2070	Missouri	2844
Delaware	97	Arkansas	5840
Maryland	510	Michigan	3661
Virginia	3014	Florida	2720
North-Carolina	2063	Wisconsin (vid.) Jowa »	(5761?)
South-Carolina	1417		
Georgia	2741	Columbia »	5

A' nyugoti vidékek' kiterjedése körülbelől 44,398 □mérf., nevezet szerint:

	□mf.		□mf.
Mandanvidék	14,057	Osagevidék	4380
Sioux »	7733	Oregon »	14,259
Ozark »	3969		

4. Föld. Négy földhuzamot különböztethetni meg egymástól, a' keletit az oczeán és az Alleghanyhegység között, az Alleghanyhuzamat, az éjszaknyugotit az Alleghanyhegység és a' Missisippi között és egy nyugotit. A' három elsőt legjobban ismerjük. Az első többnyire rónaságokból áll; a' második (a' hegyes földhuzam) többféle közép magosságú hegyláncokból és völgyekből áll; a' harmadik az Alleghanyhegység és a' Missisippi között nagy fűvel fedett ronaságokkal, a'

Digitized by Google

sivatagok' egy nemével (savannes) bir. A' negyedik huzam kevessé ismeretes.

A' hegységek közül az Apalachok vagy Alleghanyhegyek a' legkeletiebbek. Keleti lejtőjök az atlanti oczeánt nézi, nyugoti tetőzetők Ohio és Missisippi felé van. E' hegység két fő-lánczra szakad: a' keleti a' kék hegyek (Blue-Mountains) neve alatt ismeretes; 's ehhez tartoznak a' zöld hegyek (Green Mountains) és a' fejér hegyek (White-Mountains), mellyeknek legmagosabb csucsa, a' Washingtonhegy, 6000'ra emelkedik. A' nyugoti láncz kevesbé magos. Déli része Cumberland-, éjszaki része Alleghany-hegységnek neveztetik. Magosabb és vadabb ezeknél a' szövetségnek második nagyszerű hegytömege, a' szikláshegység (Rocky-Mountains), mellyet a' Cordillerák' folytatásának nézhetni, 's mellynek keleti részén a' Missouri, ezen legnagyobb folyama a' szövetségnek, 's nyugoti lejtőjén az Oregon fakad. Legmagosabb pontjai ezen még kevessé ismert hegységnek: a' Long Pic, a' James Pic és a' Bighorn, mellyeknek magossága 11—12,000'-ra becsültetik. Ujabb utazók szerint 23 000' magos csucsai is vannak a' szikláshegységnek. Nagy részét a' szövetséges státusoknak erdőségek borítják, mellyek a' művelt vidékeket minden oldalról körülveszik. Virginiában, a' két Carolinában és Georgiában tűlevelű fák találtatnak; a' lombfáknak vidéke azonban sokkal kiterjedtebb ennél 's a' legkülönbözőbb fákkal dicsekhetik. A' régibb státusokban a' földmívelés nagy előmenetelt tett, az erdőségek mind inkább pusztúlnak 's a' földmívelés olly fokát éri el a' tökélletességnek, melly az europai országok' gazdaságával vetélkedik.

Öblök (az atlanti tengerhez tartozók): 1) Passamaquoddy; 2) Penobscot; 3) Cod; 4) Buzzard; 5) Long-Island-Sund; 6) Delaware; 7) Chesapeak; 8) Pamliko-Sund; 9) Mexicói öböl az Apalache-, Pensacola- és Mobilebaiakkal.

Fokok: Cod (Massachusets), Mai (New-Jersey), Charles és Henry (Chesapeakbai), Hatteras és Fear (Éjszak-Carolina), Tancha (Florida). A' nagy oczeán' előfokai: Oxford, Lookout és Flattery.

Tavak, kivált a' keleti részeken, hol összesen 51 millió acret (holdat) borit a' víz. Felsőtó (14,000 négysz. mf.), Huron (980 négysz. mf.), Erie (300 négysz. mf.), Ontario (280 négysz. mf.). E' négynek azonban csak egy része tartozik ide, úgy az eső-és erdőtavaknak is. Azután Michigan (780 négysz. mf.), Moosehead, Champlain, György tava, Oneida, Seneca. A' nyugoti részekben (Oregonvidék) találtatik az Ocsenaancane, Earbob, Flatbow és a' Timpanago' éjszaki része. Mocsárok: Dismal-Swamp (keleti Virginiában és Éjszak-Carolinában), Great-Alligator, Okefenoke, Czipresszposvány 's a' t.

Folyóvizek: *a)* az atlanti tengerbe szakadnak Éj.tól D. felé, a' Sz. Lőrinczen kivül, ki a' határt érinti: 1) St. John; 2) Penobscot; 3) Kennebek; 4) Sagadahok; 5) Sako; 6) Merrimak; 7) Connecticut; 8) Hudson jobb felől a' Mohawkkal; 9) Delaware; 10) Susquehanna, egyik kara a' Chenangót, másika a' Juniatát veszi fel; 11) Potomak, a' Wappacomóval és Shenandoahnal; 12) York; 13) James; 14) Roanoke; 15) Tar; 16) Newse; 17) Cape Fear; 18) Pedee; 19) Santee; 20) Savannah; 21) Ogahee; 22) Alatamaha; 23) St. John. — *b)* A' mexicói öbölbe szakadnak és pedig Ny.ról K. felé: 1) Saleine; 2) Missisippi (Itatska tavában fakad a' szél. 48° alatt), hosszasága 650 geogr. mf., zuhatagjai között a' legfestőibb az Antalzuhatag; 3) Pearl; 4) Mobile; 5) Apalachicola. — *c)* A' Felsőtóba: Tenangon, Iron, Carp, Presqu'ile, Black, Montreal, Mauvais, Raspberry, Sandy, Sezcawmawbecaw, Cranberry, Bullrush, Little Iron, Brulé, Goddard, St. Louis. — *d)* Az Eriebe: Chenaille, Thamas, aux Canards, Grand, Huron de St. Clair, Rouge, Huron du Détroit, aux Ecorces, Raisin, Maumée, Portage, Sandusky, Huron of the Lake, Vermillion, Rocky, Cayahoga, Chagrine, Grang, Ashtabula, Conneougth, Cattaragus és Buffalo. — *e)* Az Ontariótóba: Niagara, melly az Ontariót az Erievel összeköti; azután Trent, Chippeway, Genessee, Oswego, Chenango és Black. — *f)* A' Michiganba: Carp, Assiette, Betsies, Monistik, Marquet, St. Nicholas, Beauvais, Rock, Mastigon, Grand, Raisin, Barbue, Maramec, Black, St. Joseph, Calumet, Ménomonie, Fox. — *g)* A' Lőrinczbe: Sorel. — *h)* A' Missisippibe: Sz. Péter, St. Croix, Chippeway, Quisconsin, Rock vagy Stony, de Moins vagy Moingona, Illinois, Missouri, Cascaskia, Ohio, St. Francis, White, Arcansas, Yazoo, Big Black, Red River. — *i)* Az Ohióba (mellynek forrásfolyói: Monongahela és Alleghany), Muskingum, Hockhocking, Scioto, Nagy és Kis (Great és Little) Miami, Wabash, Tenessee, Cumberland, Kentucky, Licking, Sandy, Kenhawa. — *k)* A' Missouriba (ennek három forrásfolyója: Jefferson, Madison és Gallatin): Dearborn, Smith, Medecine, Maria, Stom Wall, Turtle, Windsor, North Mountain, Taapat, Wiser, Bratton, Gibson, Pine, Warner, Milk, Argalia, Porcupine, Martha, Iber, Yellow Stone (a' Bighorn, Fourche, Clark és Tongue mellékfolyókkal), White Earth, Warreconne, Jaques, Sioux, Quicourre, White Chayenne, Teton, Sarwarcarna, Knife, Little Missouri, La Plate (a' Saline-nel és Elkhornnal), Torkio, Nodawa, Independence, Wolf, Nagy és Kis Nemehaw, Weeping Water, Kansas (Earth, Saline, Full mellékfolyóival), Grand, Charlton, Good Woman, Cedar, Osage (Bulls Horn és Yangarral), Gasconade, Charette, Vidra. — *l)* A' csendes oczeánba: Columbia (mellékfolyói: 1) Clark, 2) Lewis, 3) Multnomah), Caledonia.

Csatornák. A' keleti részen elömlő atlanti oczeán 's ennek nagy öble (a' mexicói öböl) a' déli részen, továbbá a' szövetségen keresztül folyó 's a' mexicói öbölbe szakadó hatalmas Missisippi, úgy az éjszaknak számos tavai alapúl 's indítóokúl szolgáltak egy csatornarendszernek mellynek ágai már 1835-ben 654 mfet foglaltak magokban. Az oczeán a' 78 mf. hosszú Eriecsatorna által az Erietóval köttetik össze, 's ezen a' hajózás olly élénk, hogy 1838 a' csatorna bevétele 1,415,000 dollarra rúgna. A' pennsylvaniai csatornarendszer, mellynek legnagyobb része készen áll 676 mfnyi vonalon a' Susquehannát az Alleghany által az Ohióval kötendi össze. A' Chesapeak-Ohiocsatorna Potomaktól Pittsburghig és az Ohión, 340 mf. hosszú. A' nagy Ohiocsatorna (h. 307 mf.) a' Cayahoga' torkolatán kezdődik (az Erietón) 's innen a' Scioto és Ohio' összefolyásaig terjed, 's így a' canadai tavak és a' Missisippi' vizútjainak középláncszemét képzi. Egyéb nevezetesebb csatornák a' következők: a' Middlessexcsatorna Boston és Merrimak között; a' Champlaincsatorna New-York (a' Sorelen által) és Quebeck között; a' Hudson-Delawarecsatorna, melly a' Hudsont a' Delaware-ral összeköti; az Oswegocsatorna, az Erietó és Ontario között; a' Senecacsatorna, a' Seneca és Cayuga tavak 's a' nagy Eriecsatorna között 's a' t. — Vasutak. Az ország nagyobb részét roppant vasutháló borítja. Már ezelőtt 10 évvel 345 mérf. vala nyitva 's azóta mindég nagyobb 's nagyobb kiterjedést nyert a' vasutépítés. A' világ' legnagyobb vaspályája kétségkívül az, melly Boston és Georgiában fekvő Greensborough között létez. E' vonalon az utazó 184 mfet vasuton, 76 mfet gőzösön halad. Az egész vonal 290 mf. hosszú. Nem sokára kész lesz a' Maine és New-Orleans közötti óriási vonal 445 mf. hosszában, melly között 256 mf. vasut.

5. Égal. Rendkívül változó hémérsék, néha ugyanaz nap 10° R. különbség. Gyakori változások a' lég' nedvességében is. A' jégvidékekről jövő éjszaknyugoti szél száraz hideget okoz; a' parti délkeleti szél, úgy a' délnyugoti szél is az Apalachok' keleti rónaságain nagy forrósággal jár. A' tél úgy

Digitized by Google

a' meleg évszak is később de erősebben köszönnek be mint Europában ugyanazon szélességi fokok alatt. A' hideg szelek, mellyek az éjszakiabb fekvésű részekben september közepe táján éreztetik magokat, octoberben gyakrabban fúnak 's Carolináig 's Georgiáig éjjeli fagyot okoznak. Erre szelídebb napok állnak be, de november végén a' falevelek hullnak 's december' közepén Új-Angliában, Vermontban és New-Yorkban a' hó marad, melly februarban legerősebben esik. E' hónap egyszersmind a' leghidegebb is az egész szövetségben. Aprilban ritkán ébred ismét a' növényélet, de majusban a' vegetatio erősen megindúl 's tavasz helyett azonnal nyári meleg köszönt be. A' legmelegebb hónapok az augustus és a' september. A' hegységek' közelében a' levegő még a' déliebb vidékeken is egészséges, rendkívűl tiszta az Virginiában, Új-Angliában 's Pennsylvania' beljében. New-York' partjain Floridáig lázkórok dühöngnek 's itt többnyire sápadt arczokra talal az utazó. Legdühöngőbb a' sárgaláz, melly kivált a' déli vidékeken 's a' keleti partvidék' közepén szokott öldökölni. A' szövetségben majdnem kivétel nélkül mindenütt az eső rögtön 's erősen esik; a' harmat nagyobb, a' villámlás felette élénk 's a' zengés erős. Az Alleghany' nyugoti részén fekvő vidékeknek általában szelídebb éghajlatok vagyon, mint a' keletieknek.

6. Termékek. 1) Ásványok: arany, 1824 óta Virginiában, Éjszak- 's Dél-Carolinában, Georgiában Alabamában és Tenesseeben; legtöbb azonban Éjszak-Carolinában. Az 1824-ben nyert 5000 dollar 1834-ben 's így 10 évvel később 1½ millióra emelkedett. — Ezüst, kisebb mennyiségekben New-York, Ohio és Dél-Carolina. Vas, veres réz, ólom; Mainetől fogva Georgiáig, sőt Floridában is. Veres réz: New-York, Louisiana és Indiana ebben leggazdagabbak. Vas: Pennsylvania, azután, Dél-Carolina, New-York, Massachusetts, Connecticut, Missouri, New-Jersey, Maine, New-Hampshire, Maryland és Louisiana; 1839-ben 600 olvasztó kemencze, hámor 's a' t. találtatott a' szövetségben. Ólom: ugyanazon státusokban és Kentuckyban kiváltkép pedig Missouriban és Illinoisban, hol a' Gallena bányakerületben 1838 az ólomnyeremény 14 millió fontra emelkedett. Vasólom (nagy mennyiségben Éjszak-Carolinában), kobalt, horgany, egérkő, barnakő (Vermontban nem régiben gazdag telepet fedeztek fel). Só: nagy mennyiség, mind kő- mind forrásmind posványsó, évenként 2 millió mázsánál több (legnagyobb része New-Yorkban és Virginiában). Salétrom: igen gazdag a' Cumberlandhegység. Kőszén: majd valamennyi státusban; kimeríthetlen telepekkel bírnak Virginia és Pennsylvania (ez utóbbi státusban tulajdonképen anthracit és szénfénytelepekkel, évi mennyiség 1833 körül 488,000 tonna). Márvány: Vermont, Rhode-Island, New-York, Pennsylvania, Louisiana. Drágakövek: Virginia és Louisiana. Asbest: Massachusetts. Kova: Dél-Carolina. Keserűföld (magnesia): New-Jersey. Porczellánföld: Maryland; pipatalk (amerikai tajtkő); naphtha; New-York; ásványos források: Massachusetts, New-Hampshire, Connecticut, New-York 's a' t.

2) Növények. Ebben áll a' szövetségnek legnagyobb gazdagsága. Gabona; valamennyi státusban, kivált az éjszakkeletiekben, hol a' gabnatermesztés nagy tökéletességben gyakoroltatik: Tengeri: Számos státusokban, kivált a' déliekben. Rizs: Dél-Carolina, Georgia, Louisiana, Mississipi (évenként mintegy 100,000 tonnát kivisznek). Hüvelyes vetemények és főzelék. Takarmánynövények nagy bőségben. Szederfák: Georgiában, Floridában. Ginzeng: New-Hampshire, Maine és Vermont. Thea: Louisiana. Pamut: ez főtermék (1837–1838: 1,801,477 köteg, mellyből 1,165,155 Angliába kivitetet; legtöbbet termesztenek: Mississipi, Alabama, Georgia, Dél-Carolina, Louisiana és Tennessee; legkevesebbet: Florida, Virginia, Éjszak-Carolina és Arkansas). Dohány: hasonlólag főtermék, mellyből évenkent körülbelől 90,000 hordót kivisznek; Pennsylvania, Virginia, Maryland, Georgia, mind a' két Carolina, Louisiana, Kentucky, Mississippi, New-Hampshire. Festékfák, Mahagony- és vasfák: Louisiana; másféle jeles fanemek hajó- és házépítéshez, mint: szilfák, nyirfák, tölgyek, diófák, veres czedrusok 's más tűlevelű fák sűrű erdőkben: New-Hampshire, Rhode-Island, Connecticut, Vermont, New-York, Éjszak-Carolina, Maryland 's a' t. Len és kender: New-York, Éjszak-Carolina, Maryland, New-Jersey, Louisiana, Connecticut, Maine, Vermont, Pennsylvania, New-Hampshire, Massachusetts. Bor: Kentucky és a' déli státusoknak nagyobb része. Indigo, sassaparilla, sassafras: Louisiana, Missisippi, Éjszak- és Dél-Carolina, Georgia. Juharczukor az éjszaki státusokban: czukornád a' déli státusokban, kivált Louisianában. Vad gyümölcsfák, mint cseresznyék, perzimonszilvák, papayák. Az europai gyümölcsfák és a' déli nemes gyümölcsök' fajai szintén tenyésznek.

3) Állatok. Ezekben is gazdagok a' szövetséges státusok. Házi állatok' minden nemei: körülbelől 2 millió ló, 6 mill. darab szarvasmarha, 13 mill. darab juh, melly közt számos selyembirka, sok sertés, szárnyas állat 's a' t.; vadökör vagy bizon nagy nyájakban, hegyi juhok (zergének neme), jávorszarvasok, mindenféle vadak, medvék, farkasok, hiúzok, rókák, számos bundás állatok — úgy annyira, hogy 1825–1830 a' Missisippin 's mellékfolyóvizein kivált a' sziklashegyek' szomszédságában 390,000 bizonbőr, 60,000 vidra-, 180,000 mosómedve-, 2,350,000 őz-, 562,000 pézmapatkány-, fiahordó-, bűzge-, cuguár- 's a' t. bőrök szállíttattak. Mindenféle szárnyasállat, úgymint: vad pulykák, vándorgalambok, foglyok, fáczánok 's a' t. Alligatorok: Louisianában. Halak, úgymint orsóhal, lazacz, tőkehal 's a' t.; New-Hampshire 's egyáltalában a' parti státusokban. Ugyanott találtatnak osztrigák, teknősbékák, kigyók, mások között csőtgőskigyók is; czethalak, robok, delfinek 's a' t. Halfogással 1839-ben Új-foundland és Labrador' zátonyain 2332 hajó 15,000 legénynyel foglalkodott, kik 1,300,000 mázsa tőkehalat készítettek; czethalfogással 400 hajó 's 10,000 legény foglalatoskodott, 's ezek 40 hónap alatt 228,000 tonna halzsirt készítettek. Selyembogár, méhek.

B. Lakosok.

1. Származás. Az éjszakamerikai szövetséges státusoknak lakosai állanak: *a)* az őslakosoknak (indiánusok) maradványaiból; *b)* beköltözöttekből; *c)* beköltözöttek' maradékaiból; *d)* színes emberekből. — Az őslakosok a' mívelés alá vett részekből nagyobb részint kiszorítattak, a' többiek pedig elvadultak; sőt ezek is kénytelenítettek a' Missisippin túl fekvő részekbe kivándorolni. Azon 100,790 indiánus közül, melly azelőtt a' Missisippi keleti részein lakott, 1833-ig már 81,282 a' nyugoti részekre kiköltözött volt, 's tőlök a' szövetség (Union) 419,429,446 acret vásárlott 81,672,824 dollaron. És így 1838-ban csak 19,500 indiánus maradt a' nevezett folyam' keleti részén, mellyek között a' szeminolok Floridában halálig harczolnak az éjszakamerikaiakkal. De kevés év mulva e' maradványok is lesznek a' nyugoti vidékeken.

Az indiánusokhoz, kiknek összes számát Tanner (az Oregonvidéken élő indiánusfajokkal együtt) 471,000 főre becsüli, de kik 1838 a' mondottaknak kivételével csak 332,000-re becsültettek, tartoznak: a' creekek (24,600), a' cserokék (21,000), a' miamik, wyandók, csippevék, pottawatomík, ottawák, winnipagók, csikazák (5600), chocták (15,000), kevés maradványai a' szövetséges hat nemzetnek t. i. az irokézeknek (kikhez a' mohawkok is tartoznak), a' szenkák, savanék,

Digitized by Google

panik (10,000), osagok, siouxk vagy dakoták (27,500), assinibolok (8000), mandanok (15,000), kanzák, omahák, guapawk, minatarok vagy potrohósok, ottagamik vagy rókaindiánusok, és az Oregonvidéken tartózkodó számos indiánusfajok (közöttök a' feketelábúak [Blackfeets] körülbelöl 30,000 lélek, a' crowk, creek 's a' t.).

A' beköltözöttek' közé számítandók az ország' első mivelöi: angolok, svédek, hollandiaiak, francziák. Ezekhez csatlakoztak későbbi időkben a' németek és a' svajcziak. Maradékai a' hollandiaiaknak és svédeknek találtatnak: New-Yorkban, New-Jerseyben, Pennsylvaniában és Delawareban; németek vannak több státusokban. A' többi lakosok angoloktól, skótoktól 's irektől származnak. — A' mulattok' és meszticzek nagy számmal vannak; a' négerrabszolgák szinte nagy számmal találtatnak. Az 1830-diki népszámítás' alkalmával találtatott 10,535,232 fejér vagy europaiak' ivadéka, 319,576 színes és 2,009,043 rabszolga. Az utolsó 1840-diki népszámítás szerint volt: 14,189,218 fejér, 386,235 színes és 2,486,113 rabszolga (azon 6100 emberen kívül, melly a' szövetséges státusok' hadihajóin tartózkodott). A' bevándorlás évről évre nagyobb kiterjedést nyer. A' rabszolgák' bevitele 1819 óta tilos, mindazonáltal még ugyanazon évben 14,000 néger vitetett be a' szövetségbe.

2. Szám. A' szövetséges státusok' népessége a' hivatalos összeirások szerint, indánusok nélkül volt:

1749-ben	1,045,000	lélek.
1783 »	2,500,000	»
1790 »	3,929,827	»
1800 »	5,303,925	»
1810 »	7,329,903	»
1820 »	9,654,415	»
1830 »	12,866,920	»
1840 »	17,062,566	»

Hihető népessége a' szövetséges státusoknak 1845-re: 19 millió. Daczára ezen szakadatlan népszaporodásnak az éjszakamerikai szövetség a' legnéptelenebb státusok közé tartozik. Az évi szaporodás 3 percentre tétetik. A' házasságok úgy állanak a' népességhez mint 1 a' 10-hez, a' szülések mint 1 a' 20-hoz, a' halálozások mint 1 a' 40-hez. A' népszaporodást főkép az élelem' könnyűsége mozdítja elő:

Az egyes státusok' népessége.

a) Státusok.	1830-ban	1840-ben
New-Hampshire	269,328 lakos	284,574 lakos
Massachusetts	610,408 »	737,699 »
Rhode-Island	97,199 »	108,830 »
Connecticut	297,665 »	309,978 »
New-York	1,918.608 »	2,428,921 »
New-Jersey	320,823 »	373,306 »
Pennsylvania	1,348,233 »	1,724,033 »
Delaware	76,748 »	78,085 »
Maryland	447,040 »	469,232 »
Virginia	1,211,405 »	1,239,797 »
Éjszak-Carolina	737,987 »	753,419 »
Dél-Carolina	581,185 »	594,398 »
Georgia	516,823 »	691,392 »
Vermont	280,652 »	291,948 »
Maine	399,955 »	501,793 »
Kentucky	687,917 »	779,828 »
Tenessee	681,904 »	829,210 »
Ohio	937,903 »	1,519,467 »
Louisiana	215,739 »	352,411 »
Missisippi	136,621 »	375,651 »
Indiana	343,031 »	685,866 »
Illinois	157,455 »	476,183 »
Alabama	309,527 »	590,756 »
Missouri	140,445 »	383,703 »
Arkansas	30,388 »	97,574 »
Michigan	31,639 »	212,267 »
Florida	34,730 »	54,477 »

b) Vidékek.	1830-ban	1840-ben
Columbia	39,834 lakos	43,712 lakos
Wisconsin (1838)	28.140 »	30,945 »
Jowa (1838)	22,859 »	43,113 »
Nyugotiak, indiánusok nélkül	10,000 »	— »

A' rabszolgák következőleg voltak elosztva 1840-b.

Státusok és vidékek.	Rabszolgák.	Státusok és vidékek.	Rabszolgák.
Maine	—	Alabama	153,532
New-Hampshire	1	Missisippi	195,211
Massachusetts	—	Louisiana	168,452
Rhode-Island	5	Tenessee	183,059
Connecticut	17	Kentucky	182,258
Vermont	—	Ohio	3
New-York	4	Indiana	3
New-Jersey	674	Illinois	131
Pennsylvania	64	Missouri	58,240
Delaware	2605	Arkansas	19,935
Maryland	89,495	Michigan	—
Virginia	448,987	Florida	25,717
North-Carolina	245,817	Wisconsin	11
South-Carolina	327,038	Jowa	16
Georgia	280,944	Columbia	4694

Népessége a' főbb városoknak.

	Lakos.		Lakos.
New-York	350,000	Providence	20,000
Philadelphia	210,000	Washington	20,000
Baltimore	95,000	Troy	20,000
Boston	90,000	Lowell	18,000
New-Orleans	60,000	Brooklyn	15,500
(télen)	100,000	Norfolk	14,000
Pittsburgh	60,000	Portland	14,000
Cincinnati	35,000	Salem	14,000
Charleston	35,000	Columbia	13,000
Albany	30,000	St. Louis	13,000
Louisville	25,000	Newport	12,000
Richmond	21,000	Savannah	11,000
Buffalo	20,000	Newhaven	11,000
Rochester	20,000	Alexandria	11,000

3. Ipar. Gyárak. Az éjszakamerikaiak a' földmivelést és állattenyésztés nagy szorgalommal gyakorolják. E' mellet az anyaországtóli elszakadás óta nem kevesbé haladott előre a' gyáripar. Mesteremberekben hiány nincsen; minden tartományban avvagy státusban emelkednek nagyszerű gyárak 's a' gépezetek' tökélletessége 's az ez által czélba vett emberkéz' kimélése a' gőzgépnek általánosb behozatala által nagy haladást tön. Jelenleg a' szövetségben 3000-nél több gőzgép működik. Már 1820 a' gyárak 349,247 embert foglalkodtattak. A' legiparosabb státusok a' következők: New-Hampshire, Massachusetts, Rhode-Island, Connecticut, New-York, New-Jersey, Pennsylvania, Delaware és Ohio. Nagy számmal találtatnak: vashámorok, szöggyárak, lőpor-, kallo-, fürész-, papiros-, dohány-, olaj- és lisztmalmak, mellyekből a' legszebb liszt kerül; üveghuták és fazékascsürök, sörfőzések és szeszgyárak (a' szövetségnek legnagyobb whisky-főzése Louisvilleben találtatik, Kentucky státusában), czukor- és sófőző intézetek, cserzések, halzsírfőzések, gyapju- és pamutfonodák, szövőintézetek 's a' t. Az egyes áruk a' következő státusokban készülnek leginkább; vasáruk: Connecticut, New-York, New-Jersey, Pennsylvania, Virginia, Ohio. A' legnagyobb vashámorok Pittsburghban (Pennsylvania) és Cincinnatiban vannak. Pittsburghból évenként mintegy 16 millió font vas kerül, Cincinnati pedig a' szövetségnek legelső gyárvárosa, melly már 1828-ban 2 millió dollar' értéknyi portékát állított elő. Üveg: New-York, Pennsylvania (Birmingham), Maryland. Pipa az ujdon felfedezett talkból. Órák, azután mathematicai és fénytani eszközök: Philadelphia, Boston, New-York, Baltimore. Agyagművek: Bethlehem és Pennsylvania (Philadelphiában van a' legnagyobb porczellángyár). Ágyúk: Pennsylvania. Lőfegyverek, fő-

Digitized by Google

kép Springfield Massachusettsben és Harpersferry Virginiában. A' legjobb golyóbislőcsöveket Lancaster városa készíti. Hintók és kocsik: Germantown és Philadelphia. Hajók: Pennsylvania, New-Hampshire 's a' t.; a' hajóépítés' mesterségében elérték az amerikaiak a' britteket, sőt tán ezeket már meg is előzték. Czukor: Boston, Rhode-Island, Pennsylvania. Kötelek, vitorlák: New-Hampshire, Connecticut, New-York, Pennsylvania. Csipkék: Boston, Rhode-Island. Papiros: Boston, Connecticut, Pennsylvania. Vászon: Rhode-Island, Connecticut 's a' t. Dohány: Connecticut, Pennsylvania, Virginia. Gyapjuposztó: Northampton és Lowell Massachusettsben, Cincinnati Pennsylvaniaban. Harisnyák és kalapok: Pennsylvania. Bőrművek (Lynn városában a' legnagyobb czipőgyárak találtatnak, honnan évenként 1½ millió asszonyczipő kerül; hasonló czipőgyárak vannak Newarkban is); vegyművek főkép New-York és Pittsburgh városaiban készülnek. Pamutkelmék. Ezek a' legfontosabbak. Jelenleg a' szövetségben létez 795 pamutfonó intézet 40,716,000 dollar alaptőkével 's 58,000 dolgozóval, kik évenként 78 millió font avvagy 214,000 köteg nyers anyagot feldolgoznak. A' pamutgyártmányok' értéke 26 millió dollárra becsültetik, mellyből munkabérül 10,300,000 dollar tekintetik. A' pamutgyártásban leginkább tűnnek ki: New-Hampshire, Massachusetts. (Lowell városa Manchester' testvéreként 27 millió rőf pamutszövetet 's e' közt 12 millió rőf kártont készít; 19 nagyszerű pamutfonó intézete 5000 munkással 30,000 köteg pamutot dolgozik fel), Rhode-Island, Connecticut, New-York, New-Jersey (kivált Patterson városa). 1837—1838 a' szövetség' pamutgyárai 246,063 köteg nyers anyagot fogyasztottak. Philadelphia' gyarai 1830-ban 3,220,000 dollárnyi kelmét szolgáltattak 's 10,000 embert foglalkodtattak. — Az összes gyártmányok' értéke már 1810-ben 198,613,470 dollárra rugott 's ebből számítatott Pennsylvaniára 32,089,130, Massachusettsre 17,516,423, New-Yorkra 14,569,136, Virginiára 11,447,605 dollár. E' gyártmányok közt valának: pamut-, gyapju-, len-, és selyemkelmék 47,693,642; famüvek 5,554,708; bőrök 17,935,477; vasportékák 14,364,520; pálinkák 16,528,207 dollárnyi értékkel. — A' Washingtonban tartatni szokott műkiállítások világosan mutatják, mi szerint a' szövetség némelly iparágakban, mint pamut-, gyapju- és selyemkelmékben, vasművekben és butorokban a' legszebb illynemű europai gyártmányokkal szerecsésen vetélkedik.

2) Kereskedés. Ez virágzó 's a' földnek majdnem minden részeire kibat. A' belkereskedést elősegítik a' mű- és vasutak, hajózható folyók és csatornák, a' gőzösök, a' nemzeti bank 's számos részint octroyirozott részint helyben nem hagyott magánbank, és a' jeles szerkezetű posta. A' közlekedés' élénkítésére napról napra támadnak a' közhosznú vállalatok. 1838-ban 29,200 mf. postautja és 12,553 postahivatala volt a' szövetségnek. A' posta jövedelmek ugyanakkor 4,423,693 dollárra emelkedtek. Melly fontos legyen a' gőzhajózás, mutatja a' gőzösök' nagy száma. 1837 a' szövetség 700 gőzössel birt 143,473 tonnányi teherrel. 1839-diki april' végeig csupán az Ohio, Mississippi 's a' t. viziutjai' számára 378 gőzös vala építve. — Nagy vasutháló borítja e' világrészt. Pennsylvania maga bir 130 órányi vasatvonalakkal. — 1836-ban a' szövetségben 558 bank találtatott 146 fiók intézetekkel; a' részvényekben fekvő pénz 300 millió dollárra becsültetett. Ezek között volt a' szövetséges státusok' bankja Philadelphiában 35 millióval, mellynek forgó jegyei 33 millióra rúgtak. A' szövetségnek pénzverő műhelyei ugyanazon évben 7,764,900 dollárt állítottak elő. 1837-ben a' bankok' száma 788 és 1838-ban 829-czé szaporodott. A' bankokban letett pénzösszeg 1837: 290 's 1838: 317 millió dollárnál többet tett. A' forgó jegyek' összege 1837-ben a' 149, 1838-ban pedig a' 116 milliót meghaladta. De a' készpénz e' bankokban 1837: csak 37, 1838 pedig csak 35 milliót tett! A' bekövetkezett 1839-diki nagy kereskedési crisis' következtében nemcsak a' szövetséges státusok' bankja Philadelphiában, harom számos magánbank is megszüntette pénzbeli fizetéseit. Csak a' New-York, New-Orleans és Új-Anglia bankjai állhattak ellent a' nagy crisisnek.

Kivitel: gabona, kivált búza és tengeri; rizs, liszt, pamut (1836-b. 71,248,925 dollár), dohány (1836: 10,058,640 dollár), lenmag, kátrány, terpetin, vaj, turó, sajt, sódor 's egyéb besózott hus, szalonna, faggyúgyertya, kárton, bőrgyártmányok, bőrök, vasművek, bundák, hamuzsír, árboczok 's egyéb hajórészek 's a' t., pálinka, tőke- 's egyéb halak. — Bevitel: posztó és kazimir (1836: 8,926,382 dollár), egyéb gyapju- és pamutkelmék, harisnyák, selyemkelmék (1836: 20,331,896 dollár), vászon (1836: 8,271,813 dollár), thea (1836: 9,653,053 dollár), nyers czukor, szivarok, nyomtatott könyvek, vasrudak, selyem, agyagművek, indigo, szörp, üveg, tükrök, arany- és ezüst rudak, fém- és díszművek, hangszerek, bor, kávé, kakao, csokoládé, fűszerek, finom aczél- és vasportékák 's a' t.

Mi a' tengeri kereskedést illeti, a' szövetséges státusok kétségtelenül a' második tengeri hatalmat képezik; mert tengeri hadierejőket csak az angol előzi meg. A' tengeri hajózás 50,000, a' parti hajózás 30,000, a' gőzhajózás pedig 4000 legényt foglalkodtat.

Hivatalos jelentések szerint a' szövetséges státusoknak kivitele 1834—1835: 104,336,973 ('s e' között 81,024,162 d. belföldi 's 23,312,811 d. külföldi áru volt) a' bevitel pedig 126,521,332 dollárba vétetett. 1835—1836 a' bevitel 173 mill. 540,000 (mások szerint 189,980,035 d.); 's a' kivitel 121 mill. 789,000 's e' között 101,155,000 belföldi 's 20,684,000 d. külföldi árura (mások szerint összesen 128,663,043 dollárra) emelkedett — melly aránytalanság idézte elő a' nagy kereskedési crisist. A' legélénkebb kereskedés folytattatik Angliával, Franczia országgal és Cubával. Az angolországbóli bevitel 1836: 75,761,713, a' franczia országbóli: 36,615,419, a' cubábóli pedig 12,734,875 dollárt tett; az angolországbai kivitel pedig 53,302,483, 's a' franczia országbai kivitel 20,939,100 d. rúgott.

A' világkereskedésben kivált a' kivitelben élénkül részt vesznek: New-York, Massachusetts, Pennsylvania, Maryland és Louisiana.

A' legnevezetesebb kikötők és tengeri kerületek teherrel együtt (az 1810-diki összeirás szerint) a' következők:

New-York	268,548	tonna.
Boston	149,121	»
Philadelphia	125,444	»
Baltimore	103,444	»
Charleston	52,888	»
Norfolk	47,643	»
Salem	41,462	»
Newbury-Port	39,100	»
Portland	32,599	»
Portsmouth	28,820	»
New-Bedford	26,378	»
Perth-Amboy	24,867	»

E' nevezetesebb kikötőkhöz számítandó New-Orleans is. 1834-ben a' New-Yorki állomás' hajóinak teherhordása 359,232 tonnát tett, azaz valamivel többet az összes egyesült státusok' hajói' ⅕-nél. New-York' bevitele 1832: 52.855,929, kivitele pedig 10,941,488 dollárra rúgott. 1835-ben a' bevitel 19,843,043 font sterlingre a' kivitel pedig 6,827,684 font sterlingre becsültetett. 1836 más révekből 2295 hajó kötött ki. A' parthajók' számát 4—5000-re teszik. A' szövetség' beljében a' nevezetesebb piaczok: Albany, Troy, Utica, Rochester,

Digitized by Google

Buffalo, Cleveland az Erietón (hol 1838: 3028 hajó érkezett meg), Patterson, Pittsburgh, Lancaster, Richmond, Cincinnati, Louisville, St. Louis 's a' t. — Az indiánusokkal a' lakosok nem megvetendő forgalmat űznek.

Az 1835-ben valamennyi révparton és kikötőben megérkezett amerikai hajók' terhe 1,352,653, a' kiindúltaké pedig 1,400,000 tonnát tett. Az idegen hajók csak 640,000 tonnát foglaltak magokban. Kikötött pedig amerikai hajó 7023, idegen pedig 4269. Az egyesült státusok 1839: 164 consult és kereskedési ügynököt tartottak. 1821 óta a' szövetség' külkereskedése a' következő tábla szerint növekedett.

	Kivitel:	Bevitel:
1821:	64,974,382 doll.....	62,585,124 doll.
1822:	72,160,281 »	83,238,834 »
1823:	74,699,030 »	77,579,267 »
1824:	75,986,657 »	80,549,007 »
1825:	99,535,388 »	96,340,075 »
1826:	75,536,388 »	84,794,477 »
1827:	82,324,829 »	79,481,068 »
1830:	73,849,508 »	70,876,920 »
1835:	104,336,973 »	126,521,332 »
1836:	128,663,043 »	189,980,035 »
1837:	117,419,376 »	140,989,217 »
1838:	103,136,000 »	112,000,000 »

Pénz. Az egyesült státusok dollárokkal számolnak; egyegy dollár mintegy 2 for. 4 kr. pengőpénz, tíz dismes és 100 centre osztatik. Aranypénzek: egész (10 dollár értéknyi), fél és negyed eagle (sas); ezüstpénzek: egész, fél és negyed dollár, egész és fél disme; rézpénzek: egész és fél centek. Az aranypénzek' belső értéke a' britt és portugáli, az ezüstpénzeké pedig a' spanyol dollárokkal megegyez. A' szövetséges státusoktól 1793—1832 pénzzé vert összeg 44 millió dollárnál többre megy; 1831: 3,913,473 és 1832: 3,401,055 dollár veretett, név szerint 798,435 aranyban, 2,579,000 ezüstben és 23,620 rézben. Az érczpénzen kívül bankjegyek is forognak, mellyeknek összege az érczpénz' összegét meszsze fölülmúlja.

Mértékek; **hosszmérték**: yard = 3 láb, pole = 5½ yard, fourlong = 40 poles, mérföld = 8 fourlong (2800 lépés). **Lapmérték**: perch = 3¼ yard, rood = 40 perches; acre = 4 rood (valamivel kevesebb 1200 □ bécsi ölnél). **Posztómérték**: yard = 4 nail (egy nail 9 hüvelyk). **Hígmérték**: quart = 2 pint, gallon = 4 quart, hogshead = 63 gallon, pipe = 2 hogshead, tonna = 2 pipe. **Szárazmérték**: peck = 8 quart, bushel = 4 peck. **Kereskedési mérték**: tonna = 20 mázsa, mázsa = 112 font, font = 16 uncia, uncia = 16 drachma.

4. Vallás. Minden egyházi egyesület bír szabad vallásgyakorlattal. Uralkodó vallás itt nem létez. Mindazáltal 6 vallásfelekezet túlnyomó, tudniillik: a' baptisták (calvinisták), a' püspöki methodisták, a' presbyterianusok, a' congregationalisták (ezek a' szövetség' népességének ⅞ részét teszik), az anglicanusok és a' római katholikusok. 1835-ben a' baptisták (mind calvinisták mind egyéb baptisták) 7130, a' congregationalisták 1300, a' presbyterianusok 3744, a' püspökiek 850 és a' methodisták 2467 papot tartottak.

A' nevezetesebb vallásfelekezetek a' legujabb 's leghitelesebb felvetések szerint ekkép következnek: baptisták 4,300,000, methodisták 3,000,000, presbyterianusok 2,175,000, congregationalisták 1,400,000, római katholikusok 1,000,000, püspökiek 1,000,000, universalisták 600,000, lutheranusok 500,000, reformatusok 400,000, christianisták 300,000, reszketők (quacker) 220,000, unitariusok 180,000, dunkerek 30,000 's a' t. Az előszámlált felekezeteken kívül találtatnak még: socinianusok, rázó-reszketők (shaking-quacker), herrnhutiak, mennoniták, schwedenborgianusok, Krisztus-tanítványok (Campbellíták), a' jeruzsalemi egyház' hivei és zsidók (15,000). A' római katholikus hitfelekezet 16 egyházmegyére osztatik 's ebben működik 1 érsek, 13 püspök; van ezeknek 418 templomok, 16 papi seminariumok és 16 collegiumok. A' püspökieknek 17 püspökök vagyon. A' független indianusok többnyire pogányok; ők nagy szellembe (Manittu) hisznek 's a' természetet alsóbb rendű részint jó, részint rossz szellemeknek birodalmaúl tekintik. Egy része az indianusoknak a' keresztyén hitre tért. A' szövetséges státusokban egyáltalában 28 egymástól különböző keresztyén hitfelekezet találtatik. A' vallási vagy erkölcsi czélokra összeállott társaságoknak száma nagy, és a' társaságok közt legelterjedtebb az, melly a' részegség ellen állott össze.

5. Tudományok és művészetek. A' tudományok és művészetek csak lassan haladhatnak, minek oka az, hogy a' tanítók' eltartása nagyon költséges, hogy a' lakosok ide 's tova költözködnek 's hogy nagyobb könyvtáraik nincsenek. Mindazáltal az oktatás nagyon pártoltatik, az elemi vagy népoktatás pedig párját keresi Európában. 1833-ban 33,000 elemi oskola találtatott, mellyben 2,590,000 gyermek vett oktatást. Minden státusnak külön népnevelési alapja van. Virginiában 1818 ezen népoktatásra fordítandó tőkealap 1,149,159 dollárra rúgott. A' felsőbb intézetek' menetele hasonlít a' lyceumok' (mellyek itt academiáknak neveztetnek) rendszerével. Főtárgyaik ezeknek: a' régi nyelvek' elemei, angol nyelvtan, földleirás és a' mathematicai tanúlmányok' elemei. A' nevelést berekesztik az egyetemek (university), mellyek itt főkép a' gyakorlati 's alkalmazható tudományokat tárgyalják. Vannak egyébiránt külön jog- és orvostudományi intézetek is. A' lelkészek külön papnövendékházakban vagy seminariumokban képeztetnek. Az *American Repository of useful Knowleyde* illy adatokat közöl a' köz nevelésről: 1) **Maine**, 2 collegium (Waterville és Brunswik) és 2 seminarium; 2) **New-Hampshire** 25 academia és 2 collegium, mellyek között a' Dartmouthcollegium Hannover mellett; 3) **Vermont**, 1 collegium 's 1 egyetem (Burlingtonban); 4) **Massachusetts**, 1 egyetem (Cambridgeben, úgy nevezet Harvardegyetem), az egyetemek közül a' legrégibb 's leghiresebb 30 tanítóval, 40,000 kötetnyi könyvtárral, csillagásztoronynyal, 1 museummal, 1 természetiek' tárával; 2 collegium és 2 seminarium, mellyek között az andoveri intézet az unio' leghiresebei közé tartozik; 5) **Rhode-Island**, 1 egyetem Providence-ben és 12 academia; 6) **Connecticut**, 26 academia, 1 egyetem, 2 collegium 's ezek közt a' hires Yale-collegium 26 tanítóval 's 8500 kötetnyi könyvgyüjteménynyel, 1 jogtani oskola; 7) **New-York**, 1 egyetem New-York városában, 5 collegium, 3 seminarium 's 2 orvosi 's sebészeti oskola; e' státusban működik a' szövetséges státusoknak hadiacademiája is, Westpointban, 40 tanítóval és 250 kadéttal; 8) **New-Jersey** 2 collegium (Princeton és New-Brunswik), 1 seminarium, 1 orvosi intézet, 1 jogtudományi intézet; 9) **Pennsylvania**, 55 academia, 2 egyetem (Philadelphia és Pittsburgh), 9 collegium 's 4 seminarium; 10) **Delaware** collegiumok nélkül; 11) **Maryland**, 1 egyetem Baltimore városában, 3 collegium 's ezek között a' St. Maryscollegium Baltimoreban 24 tanítóval, 10,500 kötet könyvvel és orvosi oskolával; 12) **Virginia**, 1 egyetem Charlotteville mellett, 4 collegium és 5 seminarium; 13) **Éjszak-Carolina**, 1 egyetem Chapel-Rill mellett, 1 seminarium; 14) **Dél-Carolina**, 40 academia, 2 collegium, 1 orvosi intézet és 3 seminarium; 15) **Georgia**, 1 egyetem, 1 orvosi intézet és számos academia; 16) **Alabama**, 25 academia, 1 egyetem és 2 collegium; 17) **Mississippi**, több academián kívül 1 hadioskola; 18) **Louisiana**, 2 collegium; 19) **Tenessee**, 1 egyetem, 2 collegium, 1 seminarium; 20) **Kentucky**,

Digitized by Google

1 egyetem és 5 collegium; 21) Ohio, 15—20 academia, mellyek között híresebbek is, 2 egyetem (Athen és Oxford), 3 collegium, 2 seminarium, 2 orvosi intézet 's 1 jogtani oskola; 22) Indiana, 2 collegium; 23) Illinois, 1 collegium, 1 seminarium; 24) Missouri, 1 egyetem, 1 collegium, 1 seminarium, 's több academia; 25) Columbia vagy szövetséges vidék, 2 collegium 's 2 seminarium. Arkansas, Michigan és Floridáról hiányzanak az adatok. Jelenleg összesen 92 főoskola (collegium) találtatik, melly között van 17 egyetem; 1839-ben az ezeken tanúló ifjuság 8318-re ment. Ezeken kivül találtatik: 27 orvosi, 37 theologiai és 8 jogtani külön intézet, mellyeken 1839 tanúlt: 2639 növendék orvos, 1115 növendék pap és 304 jogtanúló. — A' legjelesebb könyvtárak a' következők: városi könyvtár Philadelphiában 44,000 köt., egyetemi könyvtár Cambridgeben 42,000 köt., athenaeumi könyvtár Bostonban 29,100 köt., városi könyvtár New-Yorkban 25,000 köt., a' congressus' könyvtára Washingtonban 24,000 kötettel 's a' t.

Nem hiányzanak a' tudós társaságok sem. Tudományok' és művészetek' academiái Bostonban, Philadelphiában és New-Yorkban; philosophiai (természetvizsgáló) társaság Philadelphiában; tudományos társaság Connecticutban; orvosi társaságok Pennsylvaniában, Connecticutban, Massachusettsben és New-Yorkban; tudományok és művészetek' pártolását eszközlő társaság Washingtonban; gazdasági egyesületek Albanyban, Philadelphiában, New-Yorkban, Lianéi társaságok Bostonban, New-Yorkban, Philadelphiában.

A' könyvirás még nem vetélkedhetik az europai miveltebb országok' irodalmával. 1823-ban összesen csak 590 új könyv jelent meg. De számosok a' külföldi, kivált angol munkák' utánnyomatai. '8 évről évre szaporodik az eredeti irók száma is. 1833-ban 496, 's 1839-ben már 776 amerikai iró találtatott. 1834 — 1835 összesen 1012 új munka látott napfényt. — Az újságolvasás sehol nincs annyira kiterjesztve, mint az éjszakamerikai egyesült státusokban.

Az összes szövetséges státusokban 1824-ben megjelent 508 hirlap, mellyből Pennsylvaniára 137, New-Yorkra 116, Ohióra 48, Connecticutra 23 esett. 1830 az ujságok' száma 827-re 's 1833 már 1200, 1839-ben már 1400-ra rúgott. — 1700-b. csak 4 nyomtatóműhely számláltatott, 1830 már 1200 működött, 's ez óta számuk még tetemesen öregbedett. A' könyvkereskedés rendkivül gyarapodik 's a' hirlapok olly progressióban szaporodtak, hogy hasonlót Europa' bármelly státusában hiában keresünk. A' szövetséges státusokban kiadott ujságivek száma 1801-ben 12—13 millióra rúgott, 1810-ban 22 milliónál többre 's jelenleg legalább 100 millióra becsülhetni azokat.

A' legközönségesben elterjedett 's úgyszólván státusnyelv az angol. Ezen kivül divatoznak: a' franczia (kivált New-Orleansban) 's a' német (de idegen kifejezések által elkorcsosítva).

C. Státusalkotmány.

1. Kormány. Az éjszakamerikai köztársaságok státusszövetséggé egyesültek. Az egyes köztársaságok vagy státusok függetlenek egymástól 's házi dolgaikat külön parliament által (mellynek elnöke a' kormányzó) intézik el, de közös érdekeiket a' congressus dönti el. A' congressus törvényhozó hatalommal bir az egész szövetség fölött, Washingtonban gyülekezik és két kamrából áll, a' senatusból és a' képviselők' kamrájából. A' senatust képzi 54 senator (mindenik státusból kettő kettő); a' képviselő kamrát az egyes státusoknak népességök arányában választott követei képzik; 1836 ez utóbbi 242 tagból állott, 47,700 szabad lakosra esvén egyegy képviselő. Képességül megkivántatik a' senatortól, hogy 50 éves és 9 év óta polgár, a' követtől pedig, hogy 25 éves és 7 év óta polgár legyen. A' congressus nem intézi el az egyes szövetségtagok' egymás elleni pereit. A' végrehajtó hatalmat gyakorolja az elnök (jelenleg John Tyler, 1841-re másodelnökké választva, de az elnök Harrison tábornoknak 1841 apr. 4 történt halála után az elnöki széket elfoglalva), ki 4 évre választatik, 's kinek 55 évesnek 's 14 év óta polgárnak kell lennie. Ő hivja össze a' congressust, ő köt a' senatorok' $^2/_3$-nak jóváhagytával szerződéseket, küld követeket, őrködik a' törvények' végrehajtása felett, él kegyelmezési joggal; ő fővezére a' hadi erőnek 's a' t. Hivataloskodása' idejének elteltével újra választható.

Az elnök' oldalán a' közigazgatással foglalkodnak: a' másodelnök 's a' 6 tagból álló miniszterium (a' külügyek' státustitoknoka, a' kincstár' státustitoknoka, a' hadi ügyek' státustitoknoka, a' tengeri ügyek' státustitoknoka, a' főpostamester, és a' státusügyvéd).

A' státusok közös legfőbb törvényszékkel birnak, melly egy fő- és 6 közbiróból áll (ezeket az elnök 's a' senatus választják). Minden birói kerületben külön birák találtatnak. Teljes törvénykönyvvel nem birnak a' státusok. A' honi törvények elégtelensége miatt gyakran angol törvényekre történik hivatkozás.

A' fentebb előszámlált 26 státuson kivül, mellyeknek mindegyike külön alkotmánynyal és kormánynyal bir, vannak még vidékek is, mellyek külön alkormánynyal nem élnek, hanem mint közös birtoka a' státusoknak az elnöktől 's congressustól külön rendszabások nyomán igazgattatnak. A' nagyobb vidékek, mellyek népességöknél fogva a' státusokat majd elérik, különös jogokban részesittetek, ők követeket is küldenek a' congressushoz de ezeknek szavazatuk nincs. Mihelyt valamelly vidék a' 60,000 léleknyi népességet eléri, az státusnak elismertetik 's a' szövetségbe fevétetik 's ekkor joga van neki magának alkotmányt is adni. Az unio' külön részének, melly egyik státushoz vagy vidékhez sem tartozik, tekintik Columbia kerületét, mellyben fekszik az unio' fővárosa Washington, hol a' congressus tartja üléseit 's az elnök székel.

A' szövetséges czímer áll kék mezőn fénylő annyi csillagból, a' hány státusból alakúl az unio. A' lobogó 13 fekmentes veres és fejér szalagból áll.

2. Státusjövedelmek. A' jövedelmek 1790 óta rendkivül szaporodtak, mint a' következő összeállítás mutatja, mellyen egyúttal az is látható, mikép a' jövedelmek 1815 óta (az adó' leszállítatása miatt) részben meg is csökkentek.

A' bevétel volt:

1791	4,771,312	dollár
1801	12,945,455	»
1811	14,422,634	»
1815	49,555,642	»
1816	36,657,904	»
1817	24,365,227	»
1818	25,095,200	»
1819	25,827,824	»
1820	22,326,244	»
1821	21,012,137	»

A' kiadások ellenben voltak:

1791	3,797,436	dollár
1801	12,273,376	»
1811	13,592,604	»
1821	19,235,288	»

A' kincstár' státustitoknoka a' jövedelmet 1841-re következőleg veté föl: 19,000,000 d. fiscus után (vám, posta); 3,500,000 d. földek' eladásából; 800,000 d. különbféle czímek után; 1,590,855 d. reménylett pénztármaradvány; 220,000 d. bankok' tartozásai; 342,648 kincstári jegyek' kibocsátása. A' kiadások ugyanazon fölvetés szerint igy adattak elő: rendes-

Digitized by Google

kiadások 19,250,000 d. A' felesleg 5,473,473 dollárba vétetvén, ebből 149,200 d. adósságok' letisztására 's 4,500,000 kincstári jegyek' beváltására számítatott. Ugyanazon évben az adósságok' ügye ekként állott:

Kibocsátott kincstári jegyek	8,100,000 dollár.
Az egyes státusok adósságokat csinálhatván, ezen adósságoknak valószínű sommája	216,000,000 »
Több városoknak adósságai	25,000,000 »
Összesen	241,000,000 dollár.

A' státusföldek' eladása 640 acreból álló osztályokban történik; mindenik fölmért vidéken van erre nézve külön hivatal. A' vevő a' vételsommának első negyedét 40 nap alatt tartozik letenni, e' többit 4 év alatt.

3. Hadierő. A' szárazföldi had 2 osztályra osztatik, nyugotira és keletire; mindegyik megint 7 departementra avvagy kerületre osztatik föl. 1838-diki novemberben a' hadisereg 12,539 főből állott, mellyek a' táborikaron (57 fő) kívül 2 ezred dragonyosra, 4 ezred pattantyússágra és 8 ezred gyalogságra osztattak. Ugyanennyiből állott a' sereg 1841 is. A' fegyverhordható lakosság a' honvédben tartozik 26—40 éveig szolgálni. Ez maga gondoskodik fegyverről 's az elnök' parancsára teljesen fölfegyverkezve megjelenni köteles. Minden státusban a' kormányzó vezére a' honvédnek, melly egyébiránt jó szerkezettel bír, pattantyússága és lövészei jelesek. Az összes honvéd 1839 a' hadi státustitoknak előadása szerint 1,350,805, 1841 ellenben már 1,503,592 személyből állott.

A' hajóhad' állapotja 1841-ben: 11 sorhajó (74—120 ágyúval egyegy), 1 lefegyverzett sorhajó (50 ágyúval), 11 első rangú fregatt (44 ágyúval ee.), 2 másod rangú fregatt (36 ágyúval ee.), 21 salupp (16—20 ágyúval ee.), 4 brigantin (10 ágyúval ee.), 8 goelett (4—10 ágyúval ee.), 4 gőzös 's közte két gőzösfregatt, 3 tárhajó. A' legények' száma felmegy 6000 főre, a' nem régiben organisált tengeri katonáké pedig 1300 főre.

IV. MEXICO.

A. Föld.

Fekvés: K. Hossz. 253—290°; Éj. Szél. 16—42°. Határai Éj. f. Éjszakamerikai egyesült státusok, nevezet szerint a' szabad indiánusok lakta nyugoti vidékek és Arkansas; K. f. ugyanazon egyesült státusok, főkép Louisiana — és a' mexicói öböl; D. f. Quatemala; Ny. f. a' csendes tenger.

Alkotó részei. Mexico 1835-ig státusszövetség volt, következő 19 státusból álló: Mexico, Queretaro, Guanaxuato, Mechoacan, Xalisco, Zacatecas, Sonora-Cinaloa, Chihuahua, Durango, Cohahuila-Texas, Új-Leon, Tamaulipas, St. Louis Potosi, Vera-Cruz, Tabasco, Puebla, Oaxaca, Chiapa, Yucatan; mellyekhez járúltak még Felső- és Alsó-California, Új-Mexico, Tlascala (Pueblától körülfogva), Colima (Xilisco határában) vidékei és az indiánusföld.

Nagyság: 74,700 négyszög mérföld. Ebből esik:

	□mf.		□mf.
Mexico	1426	Új-Leon	943
Queretaro	712	Tamaulipas	1869
Guanaxuato	328	St. Louis-Potosi	848
Mechoacan	1240	Vera-Cruz	1005
Xalisco	3460	Tabasco	488
Zacatecas	848	Puebla	961
Sonora és Cinaloa	6892	Oaxaca	1601
Chihuahua	3373	Chiapa	1511
Durango	2638	Yucatan	2256
Cohahuila-Texas	6354		

A' vidékek' kiterjedése ez: Felső- és Alsó-California 3391; Új-Mexico 2055; indiánusföld 28,500 négyszög mérföld.

Texas elvált Mexicótól 's a' fentebb eléadott státusokból némellyek hozzácsatlakozván (legalább részben) a' Texas' köztársaságának kiterjedése a' következő:

Tulajdonképeni Texas (Bexar, Goliad, Austin, Nacogdoches, Gonzales)		7771 □mf.
Tamaulipas	egy része	612 »
Cohahuila	egy része	330 »
Chihuahua	egy része	424 »
Új-Mexico	egy része	5039 »
Összesen		14,176 □mf.

Minthogy azonban Texas' kormánya még nem szilárdúlt meg egészen, legczélszerűbbnek tartjuk Texast még a' mexicói státusok közé számítani.

Föld: Mexico fel- és alföldből áll; a' keleti part alacson, vízáradásoknak van kitéve 's egészségtelen; a' nyugotparti vidékek ellenben magosabbak és egészségesebbek. Az ország' belje kellemes 's termékeny. **Hegyek:** a' Cordilleras de los Andes hegység, melly Délamerikán keresztül vonúl ide is terjed 's az országnak nagy részét elfoglalja, ámbár nem Andes nevezete alatt; e' hegység nagy kiterjedésű felföldet képez, magos hegycsúcsokkal (közép számítás szerint 6000—8400' magosokkal) de kevés völgyekkel. A' Szél. 19° a' legmagosabb pontok találtatnak: Popocatepetl 16,744', Izaccihuatl 14,766, Citlaltepetl (Orizabai pik) 16,332', Nauhcampatepetl vagy Coffre de Perote 12,588', Tolucca 14,274' m. E' negyek vulkánok, 's hozzájok tartoznak még a' Jorullo és a' Kolimai vulkán, mellyek szakadatlanúl égnek. A' tartós hófektetek itt 14,000 magosságban kezdődnek. A' mexicói Cordillerák éjszak felé Sierra de Madre nevet vesznek fel 's itt három lánczra szakadoznak; a' középső avvagy főlancz Sierra de Mimbras, Sierra de las Grullas és Sierra Verde nevezetek alatt az éjszakamerikai szövetséges státusokba csap, a' hol sziklahegységnek neveztetik. Csekély része a' földnek van mívelés alatt. A' keleti parton a' tengerfolyam üllepedékivel zátonyokat képez. — **Előfokok:** K. f. Catocha; Ny. f. Corrientes és Sz. Lukács. — **Öblök:** Campechebai, Hondurasbai, Sz. Bernát öble a' mexicói tengeren, Tehuantepec öble, Californiai öből (messze a' szárazföldbe bevágva), Magdolnaöből, és Montereyöből a' csendes tengeren. — **Tavak:** Chapala (57 négyszög mérföld), Tezcuco (sós-tó), Xochimilco, Pazucaro, Mexitlan, Parras. Két nagyszerű tó az indiánusok' földén a' Timpanagó és Tejugó, még ismeretlen. — **Folyóvizek:** a' mexicói öblökbe szakadnak: Rio del Norte (mellékfolyói: Conchos, Sabinas és Puerco), Sabine (határfolyam az éjszakamerikai szövetséges státusok felé), Rio de los Brazos, Colorado de Texas, Tampico vagy Panuco és Guazacualco. Mexicói földön fakadnak: a' Missisippi, Arkansas és a' veres folyam. — A' nagy oczeánba folynak: Sacramento (roppant folyam, mellyről azt tartják, hogy a' Timpanago tóból veszi eredetét); Colorado (forrásfolyói: Sz. Raphael és St. Xavier, kikhez a' Rio de Nabojoa csatlakozik; kevéssel torkolata előtt a' californiai öblöben felveszi a' szinte nagy Gila' vizét), Jaqui, Fuerte, San Jago. Azon terv' kivitele forog most szőnyegen, mi szerint csatornák által némellyek az atlanti és csendes tengereket a' Tehuantepec földszoroson egymással összekapcsolni szándékoznak. — **Égal:** Két harmadrésze az országnak a' fordúlón túl a' mérsékelt földövben fekszik, egy harmada azonban a' forró égalhoz tartozik. De ez utolsóban sem olly nagy a' hőség, melly körülmény a' ma-

Digitized by Google

gos fekvésben találja megfejtését. Az alacson fordúlói vidékeken a' sárgaláz és az indiánusbetegség (matlazuatl) honolnak. Az éjszaki részeken négy évszak találtatik; a' telek kemények, még májusban is jég, a' hegyeken még juniusban is hó mutatkozik. A' szél. 28°-tól fogva D. f. csak két évszakot különböztethetni meg egymástól; juniustól fogva septemberig esőzések, octobertől fogva majus' végeig száraz idők szoktak járni. A' szárazság nyomasztó, 's kivált a' növényzetnek nagyon árt. A' partokon viharok uralkodnak. Égi háborúk és földrengések gyakrabbak mint másutt. — Termékek. Ásványok: arany és ezüst, a' mexicói forradalomig évenként 24 millió piaszter értékig, úgymint 7000 márca arany és 2,340,000 márca ezüst. Az 1690-d. évtől fogva 1800-ig a' mexicói ezüstbányák 149,350,721 márca ezüstöt szolgáltattak 's 1803-ig az arany- és ezüstbányák összesen 1400 millió piasztert nyújtottak. A' forradalom alatt megakadt a' bányamívelés 's evvel a' jövedelem is megcsökkent, melly jövedelem alig rúgott évi 11 millió piaszterre. De azóta ismét lábra kapott a' bányászat, kivált az idegen, nevezet szerint britt és német bányaegyesületek' összemunkálkodása által, miért is 1834 óta az évi arany és csüst-kivitelt mintegy 24 mill. piaszterre teszik, 's úgy látszik, mintha az évenként nyert nemes érczmennyiségek előbbi magosságukat ismét elérték volna. 1836-ban Zacatecastól 18 napi távolságban a' Sierra Madréban eddig csak kevessé lakott vidéken gazdag arany- és ezüstmenetek fedeztettek föl, mellyek most szorgalmasan miveltetnek. Egyébiránt a' mexicói arany- és ezüstbányák nem a' hegyek' tetejin vannak, mint Peruban, hanem alantabb 's mintegy csak 5000′ magosságban. Vas, veresréz, kéneső, márvány, smaragdok, türkisszek, só, köszén; ásványosforrás Peñon de los Bennos; meleg légforrás Californiában. Növények: pamut, czukor, piment vagy indiánus bors, olajbogyók, pizang vagy bananasz, sassaparilla, jalappa, perui balzam, kakao, bor, platanok, grenadillák, kopalmézga, len, kender, europai gabonanemek, tengeri, maniok, yam, gyümölcs, maguai-aloe (mellynek nedvéből készül a' részegítő pulque nevű ital), orleans- és campechefa, mahagoni, czedrus, fenyő mellynek egy faja Californiában óriási nagyságot ér el. Törzsöke ezen fenyőfajnak 150 — 200 lábnyi, kerülete pedig 20 — 60 láb között ingadoz. Állatok: szarvasmarha, lovak, sertések, összvérek; tyúkok és pulykák, tőrök réczék; selyembogarak, méhek, cochenille; czethalak, tengeri és folyóhalak, gyöngykagylók.

B. Lakosok.

Származás: 1) Fejérek; részint született europaiak, részint kreolok. 2) Indiánusok, számos törzsökökre elágazva, melly törzsökök között a' legnevezetesebbek: a' mexicóiak vagy Azteques, Othom vagy Othomíták, Taraskok (polgarisodott őslakosok): Intek, Conchatták, Pacanák, Tawakanók, Mayok, Carancouák, Canik, Camanchok, Apachok, Mecók, Pimák, Moquik, californiaiak, Rumsok, Escelenek, Matalonok, Solsok, Quixotok, Tetanok, Vaquik 's a' t. 3) Négerek. 4) Vegyes származású lakosok: meszticzek, mulattok, zambók (négerek' gyermekei indiánusnőktől), zambos prietos (négerek' gyermekei zambonőktől), quarteronok, quinteronok. Mi a' népességet illeti, erre nézve két egymástól különböző kútforrásink vannak, egy miniszteri előadás, melly szerint 1832-ben a' népesség 6,382,264 lélekből állot; 's a' Galvan Almanachja 1833-ra, melly szerint ugyan is 1832-ben a' népesség 7,741,314 egyénre rugott. Az utóbbi adat pontosabbnak látszik lenni. A' népesség között találtatik körülbelől 1,200,000 fejér, 4,200,000 tiszta fajú indiánus, és 2,400,000 meszticz, mulatt, zambó 's egyéb vegyes származású ember 's végtére mintegy 11,000 néger. A' legujabb népszámítás csak 7,017,140 lakost hozott ki. Következő összeállítás a' miniszter előadásából és Galvan almanachjából vétetett.

Státusok és vidékek.	Lélekszám. A' miniszter szerint: 1832.	Galvan almanachja szerint: 1833.
Szövetséges kerület (azelőtt Mexico tart. egy része)	250,000	350,000
Chiapa	118,775	96,000
Chihuahua	112,694	166,000
Cahahuila és Texas	77,795	127,000
Durango	149,121	250,000
Guanaxuato	500,000	643,000
Xalisco	656,830	680,000
Mexico	1,000,000	1,200,000
Mechoacan	422,472	285,000
Új-Leon	83,093	113,419
Oaxaca	457,304	693,000
Puebla	584,358	954,000
Queretaro	114,437	280,000
St. Louis-Potosi	298,230	192,000
Sonora-Cinaloa	200,000	254,705
Tabasco	60,000	82,000
Tamaulipas	80,000	166,824
Vera-Cruz	242,658	194,000
Yucatan	500,000	630,000
Zacatecas	276,053	296,066
Vidékek.		
Felső-California	27,000	30,000
Alsó-California	15,000	6000
Új-Mexico	50,000	52,300
Kolima	40,000	—
Tlascala	66,244	—

A' legnagyobb városok népessége:

	lakos.		lakos.
Mexico	180,000	Morelia (azelőtt Valladolid de Mechoacan)	22,000
Puebla	50,000 — 70,000	San Louis-Potosi	21,000
Guapaxuato	50,000	Merida	20,000
Guadalaxara	46,000	Choluta	16,000
Oaxaca	40,000	Irapuato	16,000
Zacatecas	25,000 — 40,000	Kolima	15,000
Chihuahua	30,000	Salamanca	15,000
Queretaro	30,000	Orizaba	15,000
Durango	26,000	Monterey	15,000
Toluca	22,000		

Foglalatosság, ipar. Még az indiánusok közül is sokan állandó lakással birnak, földmívelést gyakorolnak, sőt némelly iparágakat, mint szövést és cserzést is űznek; vannak köztök, kik a' mesterségeket egészen europai módon folytatják. A' többi lakosságnak főfoglalatossága a' föld- és bányamívelés. Ez utolsót előmozdítják: a' fővárosban székelő főbányászcollegium, a' bányászoskola és külön bányatörvénykönyv. Az állattenyésztés főkép lovak' és összvérek' tenyésztését tárgyazza. A' birkának nem látszik kedvezni az égal. A' gyáripart kifejlésében eddig nagyon akadályoztatta az anyaországtóli függés; jelenleg a' gyárak selyem-, pamut-, gyapjukelméket, arany-, ezüstműveket és bőrkészítményeket szolgáltatnak. A' dohánygyártást magának tartotta fen a' kormány. A' mexicói pénzverő műhely az első a' világon. Ebben 1733 — 1824: 446,337 márca arany (= 60,761,350 piaszter) 's 154,164,705 márca czüst (= 1,314,007,224 piaszter) veretett. Kereskedés. A' spanyol uralkodás alatt egészen a' spanyolok' kezeiben volt a' kereskedés. Ez most másként van. A' kereskedés rendkívül gyarapodott 's benne részt vesznek: a' brittek, az éjszakamerikaiak, a' francziák, de sőt a' németek is. A' csempészkedés nagyban üzetik. A' belkereskedést azonban, mellynek főpiacza Mexico városa, nagyon akadályoztatja a' műutak' hiánya. A' kivitel' főbb rovatai: czukor, cochenille, jalappa, indigo, kakao, piment, asztalosfa (többnyire mahagoni), sassaparilla, pamut, vanillia, festékfa, gyümölcs, bőr, faggyú, azután arany, ezüst, részint rudakban részint verőpénz alakjában. A' legnevezetesebb kikötők: Aca-

Digitized by Google

pulco és San Blas a' csendes tengeren; és Vera Cruz, Alvarado és Tampico de los Tamaulipas (most Santana de Tamaulipas) a' mexicói tengeröblön. 1825 Nagybritanniával, 1827 Németalfölddel és 1829 Poroszországgal köttettek kereskedési szerzödések. 1826 összesen 1262 hajó érkezett meg a' különböző kikötökben, mellyek között 1620 belföldi, 399 éjszakamerikai és 55 britt hajó volt. Rendek: a' polgárosított indiánusoknál még kasztok állnak fen; a' nép és a' hajdani elökelök' kasztja. Az elsök adót fizetnek; az utolsók, kazikok (Cacicasgo), az indiánus falukat kormányozzák. A' fejérek tetemes elöjogokkal birnak. — Vallás: a' katholika vallás a' legelterjedtek 's ezt vették fel az indiánusok' legtöbb törzsökei is. Az egyházi kormányt 1 érsek és 8 püspök viszi (Puebla, Valladolid, Durango, Guadalaxara, Monterey, Yucatan, Oaxaca és Sonora). — Tudományos míveltség: Mexico azelött magát minden amerikai státusok felett kitüntette tudományok iránti izlése által; fötárgyai a' tudományos vizsgálatoknak valának: természetleirás, physica, vegytan, mathesis és csillagászat. Most találtatik itt egy új szerkezetü egyetem, egy szobrász- és egy festészacademia, bányászoskola, füvészkert 's a' t. A' népnevelés tetemes haladást tett. Mexico státusában jelenleg 1059 elemi oskola találtatik, mellyben 59,736 gyermek olvasni 's irni tanúl.

C. Státusalkotmány és kormány.

1835-ig. Mexico státusszövetség volt, hasonló alkotmánynyal mint az éjszakamerikai egyesült státusok. A' 19, avvagy a' szövetséges kerületet is ide számítva, 20 státusok magok rendezték el házi dolgaikat; közérdekeik congressus által rendeztetének, melly congressus 4 évre választott elnökböl, képviselökböl és senatorokból állott. Hanem 1835-ben sikerült elnök Santannának 's pártjának Mexico szövetséges álladalmát képviselö alkotmányú 's központi kormányú köztársasággá változtatni át. A' törvényhozó hatalom congressus által gyakoroltatik, melly congressus két kamrából áll 's ezek a' néptöl választatnak. A' végrehajtó hatalom az elnök (jelenleg ismét Santana) kezeiben van; elnököt pedig, kinek született mexicóinak kelletik lennie, a' nép választ. Az ország departementokra oszlik, mindenik megyének külön kormányzója 's departementjuntája van. — Texas, némelly szomszéd tartományokkal elvált Mexicótól. A' mexicóiaknak azon igyekezete, mellynél fogva 1838 Texast az anyaországnak ismét alávetni iparkodtak, teljesen meghiúsúlt; nem is várhatni Mexico' gyengeségénél fogva, hogy Texas valaha visszacsatoltassék. Az elvált tartományoknak területét feljebb adtuk, a' népességet mintegy 85 ezer före szokták tenni. Kormányszék Houston. Elnöke a' fiatal köztársaságnak: Houston tábornok. — A' mexicói köztársaság' czimere sas, melly bal lábával cochenillefán áll (a' fa egy viz között levö sziklából nö), jobb lábával kigyót ragad meg, hogy azt széttépje. — A' mexicói lobogó három függélyes szalagból áll, a' szalagok' színe: zöld, fejér és veres 's középett sas látható. — Státusjövedelmek: 1835—1836: 11,513,969 dollár; kiadások ellenben (adósság nélkül) 14,297,943 dollár. 1836-ra a' jövedelmek és kiadások 13 millióra vannak téve, 's az utolsók' rovatai közt a' katonaság' eltartása fordúl elö 9 millióval. — A' státusadósság 1834 (5 millió dollárnyi forgó adósság nélkül) 5,280,000 font sterlingre rúgott. Azóta az adósságok tetemesen szaporodtak. Hadi erö; szárazhad: álló katonaság (1831) 23,400 fö, honvéd: 37,600 fö. — Tengeri had: 1 sorhajó, 2 fregatt, 16 kisebb hajó; más hir szerint: 1 sorhajó, 1 fregatt és 20 kisebb hajó.

V. KÖZÉPAMERIKAI EGYESÜLT STÁTUSOK.

A. Föld.

Fekvés: Éj. Szél. 8° 46′ — 17° 51′; Kel. Hossz. 283° 40′ — 295° 46′. Határok: Mexico, Antillák' tengere, Délamerika és déli tenger. Alkotó részei: öt tartomány avvagy státus: Guatemala, San Salvador, Honduras, Nicaragua és Costa Rica, mellyekhez járúl a' szövetséges kerület is. — Nagyság: 9600 négyszög mérföld, különösen:

Guatelmala	3542	négyszög mérf.
San Salvador	300	» »
Honduras	3128	» »
Nicaragua	1857	» »
Costa Rica	766	» »
Szövetséges vidék	5	» »

Röding szerint Középamerika 13,000 négyszög mérföldnyi területtel bir. — Földje: az Andeshegység' folytatása vonúl keresztül e' természettöl szép és termékeny részén az új világnak; de e' hegység nem szakadatlan láncz, hanem két helyütt keresztvölgyek által ketté van szakasztva. Egyikében e' völgyeknek a' Nicaragua tó terjed és a' S. Juan foly, másikában pedig a' Comayagua rónaság találtatik. A' hegység nem tart a' tengerparttal párhuzamos irányt, hanem majd az egyik majd a' másik parthoz közelít. Benne sok ásványos kincsek találtatnak, 's lábát igen termékeny üllepföld veszi körül. A' csendes tenger' partján számos (eddig 20-at ismernek a' földleirók) maiglan is égö vulkan találtatik. Az atlanti részen a' vulkánok hiányzanak. Némellyek e' vulkánok körül magosabbak mint a' hegyláncz, 's egyikök, Agua vizi vulkan, mellyböl soha tüz nem fakadt, hanem melly mindég csak köveket és vizet hányt ki, 12,600 l. magos. A' központi láncz' legmagosb hegyeinek egyike, a' Cerro di Gioreta, Guatemala és Chiapa határain, 10,500 l. magos. — Fokok: Gracias a Dios, Honduras és Blanco. — Öblök: Fonseca vagy Amapalabai, Papagayo öböl, Salinasbai, Hondurasbai. — Tavak: Nicaragua (184 négyszög mérföldnyi területtel), mellynek kifolyásával a' Manaque vagy Leon kisebb tó kapcsolatban áll; Golfo Dolce. Folyóvizek: San Juan, a' Nicaraguatóból ered 's az Antillák' tengerébe ömlik. Innét kitetszik, mikép egy a' Nicaraguatóból a' csendes tengerbe vezetö csatorna által az atlanti és csendes tengerek egymással összeköthetök; Sumasinta, Riogrande, Motagua, Ullua, Yare másként Herbiasnak nevezve, 's az ujabb Segovia; valamennyi az Antillák' tengerébe szakadó. A' csendes tengerbe ömlö vizek kicsinyek; köztök említést érdemel a' Tosta. — Égal: csak egy száraz és egy nedves évszak; nyomasztó hőség, felette egészségtelen parti vidékek; erös szélvészek ÉjK. f. ('s ezeket papagayosnak nevezik). — Termékek. Ásványok: arany, ezüst, ólom, vas, kénkö, timsó, só. Növények: indigo, pamut, kakao, czukor, dohány, gabona, sassaparilla, chinagyökér, festékfa, mézga, balzam. Állatok: szelídállatok, fökép összvérek és lovak, szárnyas állatok, halak, méhek, cochenille (a' legtisztább 's legjobb Új-Guatemala rónaságában, jó években 220,000—250,000 font), teknösbékák, kagylók, biborcsigák, klárisok.

B. Lakosok.

Származás: Europaiak, indiánusok; azután kreolok, meszticzek, mulattok. — Szám: 1,900,000; név szerint: Guatemala 700,000; Honduras 300,000; San Salvador 350,000; Nicaragua 350,000; Costa Rica 150,000; szövetséges vidék

Digitized by Google

50,000 lakos. A' legnevezetesebb városok (Thompson szerint): Guatemala (azaz Új-Guatemala) 50,000, San-Salvador 39,000, Leon 38,000, Chiquimula 37,000, Cartago 26,000, Comayagua 20,000, Villa nueva de San Jose 16,000, Coban 12,000 és Quezaltenango 11,000 lakossal. — Foglalatosság. A' független indiánusok, kik között legismertebbek a' moskitok, payaik, taucák és zambok vadságban élnek 's nekik külön főnökeik vannak. A' keresztyén hitre tért 's némileg már polgárosított indiánusok marhatenyésztést és földmívelést folytatnak. Sőt ezek lassan lassan a' gyapju-, pamut és selyemszövetek, úgy az agyagművek' készítését is megkisérlik. Az indiánusok egyáltalán a' fávali kirakásban ügyesek. A' kereskedés főkép Guatemalában és San Salvadorban igen élénk; 1825 a' kivitel' értéke (Thompson szerint) 8,260,000 piaszterre becsültetett, 's e' között volt indigo 2 millió, cochenille 2½ mill., arany és ezüst 1 mill., pamut ½ mill., kakao 1½ mill., dohány 20,000 és balzam 195,000 piaszter' értékében. A' brittek, kik a' Honduras-öbölben, Guatemala 's mexicói tartomány Yucatan' határán Balize nevü gyarmatvárost birnak, leginkább mahagony és compechefát visznek ki. 1830-ban e' gyarmatnak kivitele 316,181, bevitele pedig 234,379 font sterlingre becsültetett. E' gyarmat egyúttal csempészkedési főfészkül is szolgál Mexico és Guatemala számára. Guatemalában a' gyarmat europai árukért indigót, cochenillet, vaniliát és aranyat vesz. Azelőtt a' brittek a' Muskitoparton is birtak gyarmatot, a' Tinto' torkolatán, de melyet már elhagytak. — Vallás: keresztyén a' polgarisodott lakosoknál; a' független indiánusok, kik bravos vagy barbaros név alatt értetnek, még pogányok. — Míveltség. A' tudományosság' állapotja Mexicóéhoz hasonlít. Guatemalában egyetem találtatik. Az oskolák gondoson ápoltatnak és terjesztetnek. A' bevándorlást külön társaság könnyíti, 's e' társaság rendelkezésére a' kormánytól nagy kiterjedésü földeket kapott.

C. Státusalkotmány és igazgatás.

Középamerika köztársaság. A' törvényhozó hatalom senatus (10 tag) és congressus-követek (mindenik tartomány küld egyet 30,000 lakos után) által kezeltetik. A' végrehajtást egy elnök, masodelnökkel eszközli. Az elnök három minisztert nevez: a' tengeri ügy', a' belügyek' és a' financziák' számára. — A' czímer és lobogó három szalagon (kék, fejér, kék) 5 vulkánból álló hegylánczot ábrázol, melly felett szivárvány díszlik, beljében a' szabadsági sapka látható. A' czímerpaizs melly háromszög alakú, illy felirattal bir: *Estados Federados de Centro-America* (Középamerika' szövetséges' státusai). — Státusjövedelmek; 1835: 806,888; státuskiadások: 878,586 dollár. A' közönséges kiadások, bele nem tudva a' nemzeti adósság' kamatait, alig emelkednek 800,000 piaszterre. A' belső kamatozó nemzeti adósság (1836) 2,500,000 piaszterre rúgott. Az 1825-ben Angliában felvett 1,428,571 font sterlingnyi kölcsönből soha 167,000 font sterlingnél több be nem fizettetett; 's ezen utóbbi sommától 1836-ig kamat nem fizettetvén, a' tartozások 80,000 font sterlingre becsültettek. A' státusjövedelmek' főforrásai a' vámok (évenként mintegy 350,000 piaszter) és a' dohány-egyedáruság. — Hadi állapot: állandó katonaság 1800 fő, szabályozott honvéd 10,730 fő, polgárkatonaság 10,000 fő.

(A' Moskitopart, melly a' szélesebb értelemben vett Központi Amerikához számíttatik, Honduras státusa' keleti részén fekszik; 's ezt kivétel nélkül vad indiánusok lakják. — Egyébiránt a' Középamerikai szövetséges státusok 1841 óta szinte többféle phasisokon mentek keresztül.)

B. NYUGOT-INDIA.

A. Föld.

Fekvés: Éj. Szél. 10 - 27° 30'; K. Hossz. 292—318°. E' szigetvilág Keletfloridától fogva D. f. az Orenoco' torkolatáig terjed az atlanti oczeánban. — Nagyság: az összes (számra 360-nál többre menő) szigeteknek területe mintegy 4700 négyszög mérföldet foglal magában. — Földje, hegyes, a' hegyek kopár sziklás voltuk által tűnnek ki; nagy részük azonban erdőségek által is borítatik. A' partokon a' tengerfolyamok vagy homokot raknak le, vagy azokat kiszaggatják. Több szigeteken vulkánok találtatnak. Némellyeken kevés termő föld találtatik; egyáltalán termékenyek azok, de a' termékenység évről évre csökkenni látszik. Vizek: az atlanti oczeán, a' mexicói öböl, a' karaib tenger, Trinidad csatornája, Bahamaút. Figyelmet érdemel a' mexicói öbölből jövő nagy tengerfolyam. — Égal: nagy hőség, melly csak néha mérsékeltetik tengeri szelek által. Két évszak: esőzések majustól fogva novemberig. Gyakori vizáradások az esőzések' következtében, honnét az alacsonabb részeken egészségtelen levegő. Gyakori égiháborúk, nagy szélvész, 's nem ritkán földrengések is. — Termékek. Ásványok: Arany' nyomai, ezüst, veres réz 's egyéb metallumok (mellyek azonban csak kivételként ásatnak ki), mindenféle kövek és földnemek, só, kénkő, kőolaj, ásványos források. Növények: czukor, kávé, indigo, pamut, dohány, kakao, ruku (e' hét czikk a' nyugotindiai termesztésnek fő tárgyait képezi), piment, gyömbér, aloe, mahagonyfa; sassafras, sassaparilla, cassia, copaivabalzam; datolya-, kokosz-, és bükőpálmák, tamarindok, mansinellfák, guajakfák, czedrusfák, pizang, mindenféle gyümölcsök; azután rizs, tengeri, guineagabona, cassava vagy maniok, batátok, yamok 's a' t. Állatok: europai háziállatok (ezek behozattak, de nekik az égal nem kedvez), mosuzsertések (tajasszuk), mosómedvék, agutik, pakák, többféle medvefajok, pézsma- vagy mosuzpatkányok, leguanok (megehető gyíkok), földirákok, teknősbékák (ezek között az óriási teknősbéka), kigyók, skorpiók, termitek, muskitók; papagályok, kolibrik, flamingók, tropicmadarak, albatrosszok, tengeri varjúk 's egyéb madárnemek; halak 's ezek között a' czápa.

B. Lakosok.

Származás. Őslakosok és beköltözöttek; ezeken kívül színes emberek is. Az őslakosok közé tartoznak a' caribok (egyébként de hibásan a' földleiróktól caraiboknak is nevezve), számuk nagyon összeolvadt vagy inkább már egészen ki is pusztúltakők. A' beköltözöttek: *a)* europaiak, főkép dánok, svédek, némethonfiak, brittek, francziák és spanyolok; *b)* négerek, mint rabszolgák ide hozva, de most Haytiban és a' britt gyarmatokban szabadok. A' négerek' és caribok' utódai a' fekete caribok. Szökött négerek, kik népetlen vidékeken némi társadalomban élnek (maronnégerek). — Szám: europaiak vagy fejérek 600,000, szabad színes emberek 600,000, négerek 2,100,000 ('s ezek között mintegy 1,400,000 szabadságot élvező és 700,000 mint rabszolga az ültetvényekben a' házi és mezei munkát véghez vivő); összesen 3,300,000 lakos. — Foglalatosság: főfoglalatosság az ültetvénybeni gazdál-

Digitized by Google

kodás; ezzel összefügg a' czukor-, szörp- és szörppálinka' készítetése. A' mindennapi szükségeket mesteremberek elégítik ki; gyartmányokat Europa szolgáltat. A' **kereskedés** nagy fontossággal bír; mindazonáltal nem tagadhatni, hogy az áruforgalom hajdan nagyobb volt, mintsem most. Mi például a' brittek' kereskedését e' szigetekkel illeti, az 1810-ben nagyon fontos volt. Ez évben tudniillik a' kivitel Nyugot-Indiából Nagybritanniába tett 15,158,672, a' bevitel pedig Nagybritanniából Nyugot-Indiába 10,379,413 font sterlinget. Ellenben most hivatalos összeállítások szerint az évi kivitel csak 6½, a' bevitel pedig csak 3½ millióra rúg. Czukorban Nyugot-Indiának britt szigetei évenként 2,957,000 mázsát, kávéban 16,904,500 fontot, szörpszeszben pedig 5,168,000 gallont szolgáltatnak. Ellenben 1812 a' britt gyarmatok' terméke czukorban 3,300,000 mázsa, kávéban 33,400,000 font, és szörppálinkában 13,000,000 gallonnál többre ment. Valószínű, hogy egész Nyugot-Indiának évi terméke ez: czukor 9 mill. mázsa (fele ennek spanyol Nyugot-Indiából kerül), kávé 124 mill. font (spanyol Nyugot-India 60 millió fontnál többet 's Hayti mintegy 32 mill. fontot szolgáltat). A' britteken kivül kereskedési összeköttetésben állanak Nyugot-Indiával: a' spanyolok, francziák, hollandusok, danok, svédek, németek, éjszakamerikaiak, mexicóiak 's a' t. — **Vallás**: a' fejérek általában keresztyének, a' négerek fétisimádók; egyébiránt ujabb időkben a' négerek' vallásbéli oktatásában javítások történvén, a' négerek is térnek a' keresztyén hitre. — **Tudományos míveltség.** A' lakosoknak gondjai az ültetvényekből húzható minél nagyobb nyereség körül forogván, a' tudományok elhanyagoltatnak. A' négerek' kiképzését a' morva atyafiak vállalták magokra; de ezek is nagy haladást, eszközeik' szük volta miatt, nem idézhetnek elő.

Azon szigetek, mellyek Nyugot-Indiát teszik, állanak a' **nagy és kis Antillákból**, a' **Bahama-** és a' **Lukay** szigetekből. A' **Bermudák avvagy nyáriszigetek**, ámbár több földleiróktól Nyugot-Indiához számítatnak, ide tulajdonképen nem tartoznak. A' **kis Antillák** továbbá **széleni, szél feletti 's szél alatti szigetekre** osztatnak.

A' nyugot-indiai szigetek' sorából a' brittekéi: Jamaica, Virgin Gorda, Tortola, Anegada, Anguilla, Barbuda, St. Christoph, Newis, Montserrat, Antigua, Dominica, St. Lucia, St. Vincent, Barbados, Grenada a' Grenadillákkal, Tabago, Trinidad, a' Bahamák (és a' Bermudák). — A' németalföldiekéi: St. Eustach, St. Martin, Curassao, Saba, Buen-Ayr, Aruba és az Avesszigetek; a' spanyolokéi: Cuba tartományaival, Porto-Rico, Kigyósziget, Passagesziget és Bieque vagy Rákszigetek; a' francziáké: Guadeloupe, Martinique, a' szent szigetek (*les Saintes*), Marie Galante, Desiderade és (Balbi szerint) St. Martin' éjszaki része; a' dánoké: St. Thomas, St. Croix, St. Jean; a' svédeké: St. Barthelemy. — Hayti független.

a) *Nagy Antillák.*

1) **Hayti** (St. Domingo). A' K. H. 302° 55' és 308° 45' és az Éj. Szél. 27° 45' és 20° között. Cubától tizenhárom mérföldnyi távolságra esik. **Nagyság**: 1385 négyszög mérföld. — **Földje**: kedves változatosság; hegyek, dombok, völgyek, rónaságok, folyóvízek és erdők. A' Cibao hegység, melly a' szigetʼ központján emelkedik, három főágra oszlik, melly ágaknak legnagyobbika K. f. tart. A' föld rendkivül termékeny. A' partokon szakadások találtatnak. **Fokok**: Cap St. Nicholas; Tiburon; Beata; del Enganno. — **Folyóvizek**: Neiva, Artibonito, St. Jacques, Yuna. — **Égal**: nedves és meleg, de a' tengeri szelek által mérsékelve 's általában véve nem egészségtelen. **Termékek**: czukor, kávé, pamut, indigo, dohány, gyömbér, kakao, jalappa, nemes fa; szelid állatok, halak; arany, ezüst, veres réz, vas. **Lélekszám**: 935,000, többnyire feketék és színes emberek. **Foglalatosság**: ültetvény-gazdálkodás, melly azelőtt roppant nyereséggel járt; mert a' francziák mintegy 1,630,000 mázsa czukrot, 680,000 mázsa kávét, 60,000 mázsa pamutot, 1300 mázsa szörpöt, 9300 mázsa indigót vittek ki e' szigetből. Most megváltoztak a' körülmények. Jelenleg csak czukrot és kávét termesztenek a' lakosok 's ezt sem nagy kiterjedésben. — Az 1826-diki kivitel' czikkei ezek valának: kávé 32,189,784 (1830-ban 42,479,802), pamut 620,972, kakao 457,592, czukor 32,864, dohány 340,588, festékfa 5,307,745, Mahagonyfa 2,136,984 font. E' sziget, mellynek egy része hajdan a' francziáké, másik része pedig a' spanyoloké volt, forrongások után függetlenségét kivívta. A' törvényhozó hatalmat két kamra (a' senatus és a' képviselők' kamrája) gyakorolja. A' senatus' tagjait a' képviselő kamra választja és pedig kilencz esztendőre. A' végrehajtás egy elnök' jogai közé tartozik, ki egyszersmind utódját is kijelöli. Jelenleg Hayti független státusnak el van ismerve, melly miatt lekötelezte magát Francziaországnak 60 millió francot 30 év alatt lefizetni. A' státusjövedelmek 1834: 4,118,472 (e' között a' vámok: 3,370,977) 's a' státuskiadások 3,101,527 (hadi erő: 2 mill. 632,139) gourdes vagy piaszterre rúgtak. Az állandó hadi erő 45,520 emberből áll; 's ehhez járúlnak még 113,345 fő honvéd. A' tengeri erő áll: 1 fregattból, 1 briggből és 3 shoonerből. A' sziget 6 departementra (megyére) osztatik 's fővárosa: Port au Prince.

2) **Cuba**. Szél. 20—23° 15'. Hossz. 293—303° 31'. — **Nagysága**: 2310 négyszögmérföld. — **Földje**. A' sziget' belsőben hegylancz vonúl el, Ny. f. Cap Antoniában, K. f. a' Mayziföldcsúcsban végződő. A' partok ki vannak szaggatva. A' legmagosabb hegytömeg Sierra de Cobra név allatt ismeretes, 's legmagosabb pontja ennek 9600' magosnak látszik lenni; hozzá tartozik a' Sierra de Tarquino. A' tetőzet a' tengert nézi; 's ezen legördül több folyam, melly közt a' legnagyobb a' Rio Cauto. A' föld termékeny; de a' sziget belső részei még nem míveltetnek. — **Égal**: nagy hőség, a' nedves évszak vizáradásokat okoz kivált a' parti rónaságokon. Egészben egészséges levegő. — **Termékek**: arany, veres réz, ezüst, vas, magneskő, márvány, jeles minőségű chalcedon, czukor, kávé, dohány, indigo, cacao, pamut, gyömbér, cassia, maniok, czedrusfa, mahagonyfa; szelid háziállatok, halak, teknősbékák, alligatorok, méz, viasz. Az ültetvényeknek főczikkei: czukor, kávé és dohány. 1833 kivitetett Cubából: 7,624,553 arroba (egyegy arroba 25 font) czukor, 2,566,359 arroba kávé, 41,536 arroba viasz, 92,475 mázsa dohány, 617,735 font szivar (cigarre) 's a' t. Értékben a' bevitel 18,311,132 's a' kivitel 13,996,100 dollárt tett. Ezóta a' kereskedés még nagyobb terjedelemben üzetik. — **Lakosok**: 1830 évben: 730,567 (315,632 fejér, 38,487 szabad mulatt, 37,392 szabad néger, 242,516 rabszolga). Most, állítják, hogy a' népesség 1,020,000 lélek, mellynek fele szabad emberekből (300,000 fejér, 125,470 mulatt és 74,530 néger), fele rabszolgákból áll. A' főváros Havannah egyszersmind legnagyobb városa Nyugot Indiának. Népessége 150,000. Havannah Cuba' szigetének főpiacza 's egyúttal központja a' spanyol-amerikai kereskedésnek is. Királyi parancs' következtében 1824 óta Cubával az europai státusok egyenlő kereskedést gyakorolhatnak. Melly fontos birtoka e' sziget a' spanyol koronának, az onnét kitetszik, mert a' státusjövedelmek már 1833-ban körülbelől 9 millióra (e' positiónak a' vámok felét teszik) rúgtak, most pedig már 11 mill. dollárra vagy piaszterre emelkednek.

Digitized by Google

3) Jamaica. K. Hossz. 299 — 301°; Éj. Szél. 17° 45′ — 18° 40′. Jamaica Cubától 18 geogr. mérföldnyi távolságra esik. — Nagyság: 269 négyszög mérföld. — Földje: a' partokon emelkednek a' sziget' belseje felé dombok, mellyek ott magos hegytömeggé magosúlnak. A' kék hegyek 8000′ magosak. A' partok körül kláristelepek vannak elszórva. Folyóvizek nincsenek. A' sziget vulkános minőségű. — Égal: meleg napok, nedves 's hüvös éjjelek; csak a' hegyi vidékek örülnek egészséges levegőnek. — Termékek: czukor, kávé, gyömbér, pamut, indigo, kakao, dohány, piment, fahéj, sassaparilla, mahagony-, mansinell-, campéche- és brasiletfa, számos szelíd állatok és halak. Népesség: 415,000 lakos; 37,000 fejér, 55,000 színes és 323,000 néger, azelőtt rabszolgák, most szabadok ezek. Montgomery Márton szerint: 35,000 fejér és 450,000 színes, tehát összesen 485,000 lakos. — Foglalatosság: majdnem kirekesztőleg ültetvény-gazdálkodás; czukorültetvény maga mintegy 1000 találtatik 's ezek közül azelőtt némellyik 250,000 font sterlingre becsültetett. Montgomery szerint évenként 1,200,000 mázsa czukrot, 3,500,000 gallon szörppálinkát, és 20 millió font kávét kivisznek. A' bevitelt 3 's a' kivitel' értékét 4 millió font sterlingre becsülik. A' kereskedés Jamaicával valamint a' többi britt-amerikai gyarmatokkal is (kevés czikket kivéve) egy 1822 jun. 24 költ törvény következtében az europai kereskedő nemzetek' számára szabadon bocsátatott. A' kormány a' britt igazgatáshoz hasonlít. Élén a' végrehajtó hatalomnak britt kormányzó áll; a' törvényhozásba 's kivált az adó' elvállalására lényeges befolyást gyakorol a' 43 követből álló assembly. Ezeken kivül fenáll a' 13 tagból álló nagy tanács, mellyet a' király nevez. A' szigetet három grófságra osztatik. A' főváros' neve Spanishtown, de legnagyobb kereskedési városa a' szigetnek Kingston 33,000 lakossal.

4) Porto Rico. K. Hossz. 310 — 312° 15′; Éj. Szél. 17° 50′ — 18° 40′. — Nagysága: 182 négyszög mérföld. Földje: termékeny 's jelenleg jobb művelet alatt mint azelőtt. A' sziget beljét K. f. Ny. f. ketté hasítja egy 3 — 4000′ magos 's erdős hegylánczy, mellynek Éj. 's D. f. tartó tetőzetei nevezetes égali különbségeket mutatnak. — Az éjszaki oldal nedves 's itt nemcsak Nyugot-India' rendes esőzései szoktak beállani, hanem néha szélveszek is dühödni. A' habozó területet kövér legelők borítják. A' művelt növények itt legjobban tenyésznek 's a' számos folyóvizek' ágyai soha ki nem száradnak. Ellenben a' sziget déli részén ritkák az esők. Az ismert 50 folyóvíz közül csak 4-et lehet használni piroguehajózásra. Némelly folyók aranyt visznek. — Égal: többnyire ollyan, mint Nyugot-India' többi szigetein. Egyébiránt egészséges levegő 's a' halandóság nem nagyobb mint az europai státusokban. — Termékek: czukor, kávé, rizs, dohány; azután a' mankanillefa (mellynek nedve erős méreg, de mellynek fája a' legszebb aztalos művekhez használtatik). A' lakosok állattenyésztéssel is foglalkodnak. 1826-ban kivitel: czukor 1,126,377 mázsa, kávé 82,367 mázsa, dohány 37,651 mázsa; a' bevitel' értéke 1828-ban 40,798,565 a' kivitel pedig 51,814,538 realra emelkedett. Népesség, 1830: 323,858 lélek; 's ezek közt 127,287 szabad színes, 34,240 rabszolga, a' többi fejér. Most a' lakosság 400,000-be vétetik, a' rabszolgák' száma pedig 45,000-be. A' főváros San Juan de Porto Rico, 8000 lakossal. Az évi közjövedelmek tesznek 800,000 piasztert. E' sziget a' közel fekvő spanyol szűzekkel együtt a' Porto Rico kapitányságot képzi.

b) *Kis-Antillák.*

1) A' szűzek; úgymint: Sz. Tamás, Sz. Kereszt (St. Croix), St. Jean; Virgin Gorda, Tortola, Anegada, Culebra, a' Passageszigetek és a' Rákszigetek. A' dán rész 9 négyszög mérföldnyi 46,300 lakossal. A' köz és magány birtok' értékét 21 millió speciesre teszik az utazók. A' kivitel' értékét 1812-ben St. Thomas szigetén 106,776, St Croix szigetén 415,703 font sterlingre becsülték. Ezen utóbbi sziget 1838 kivitt: 28,104,850 font czukrot és 1,300,000 gallon szörppálinkát. St. Croix, St. Thomas és St. Jean szigetein a' herrnhutiaknak térítő telepeik vagynak, mellyek 1827-ig 9946 négert nyertek meg a' keresztyén vallásnak. A' brittek a' birtokukban levő szűzszigetekből 1812: 39,508 mázsa czukrot, 135,740 gallon szörpszeszt, 53,260 font pamutot és 2000 font kávét húztak. A' britt szűzek 9 mérföldnyi területen 8500 lélek népességgel birnak. — Megemlítjuk e' helyütt a' szinte britt birtokban levő ámbár nem a' szűzekhez tartozó, Anguilla és Barbuda szigeteket is, mellyeknek kiterjedése 9 négyszög mérföld, népessége pedig 3000 lélek.

2) A' németalföldi St. Eustach, Saba és St. Martin szigetek, összesen 6 négyszög mérföldnyi kiterjedéssel, magos hegyek által borítatnak, a' két elsőn kialudt vulkánok találtatnak. St. Martinban nagyszerű ültetvények vannak, 's onnét kivitetnek: czukor, pamut, kávé, dohány, tengeri só. A' népesség legfeljebb 7000 lélekre rúg.

3) Barthelemy. Nagysága: 3 négyszög mérföld; népessége: 18,000 lélek. Földje: magos fekvésű, hegyes 's természettől nem igen termékeny, de művelés által termékenyített. — Égal: felette kedves, a' hőség a' keleti passatszelek által mérsékelve, a' levegő az acclimatizált lakosoknak egészséges; a' szélvészek azonban gyakoriak 's forrásvizben néha szükség mutatkozik. Főtermékek: pamut, czukor, indigo, dohány, kakao, só; gyümölcsök: szelíd állatok, halak. Országos csapásúl tekintik a' földibalhát. 1828-ban 1643 hajó érkezett 's 1651 kivitorlázott. A' svéd vas, kivált szeg, keresett áruczikk. A' főváros' neve Gustavia. Szabad kikötőjét sűrűn látogatják a' kereskedők.

4) Barbados. Ez a' Nyugot-indiai archipelnek legkeletiebb szigete. Fekszik az Éj. Szél. 13 10′ alatt, nagysága 10 négyszög mérföld, égalja a' legegészségesebb az Antillák között, népessége 15,000 fejér, 5000 színes és 82,000 néger. Művelet alatt levő földje 101,470 acrera, míveletlen földje ellenben 5000 acrera megy. Termékek: czukor (évenként 322,000 mázsa), indigo, fűszerek, gabona, gyümölcs (kivált jeles narancs és czitrom), házi állatok. Angliába kivitt 1830: 776,694 's onnét bevitt 369,120 font sterlingnyi árúkat. Fővárosa Bridgetown.

5) St. Christoph vagy St. Kitts. Az Éj. Szél. 17° 20′ alatt. Nagysága 3 négyszög mérföld, népessége 23,800 lélek (1600 fejér, 22,200 színes és fekete). Földje: beljében nagyon hegyes; a' legmagosabb pont Mount Misery 3711 l. m. A' kénhegy, melly szakadatlanúl füstöl, 's a' meleg források a' sziget vulkános természetét bizonyítják. A' művelhető föld kiterjedése 43,726 angol acre, mellyből 30,126 acre tettleg művelés alatt van Termékek: czukor, pamut, tengeri, bors, batátok, bananák, káposztás pálmák, mansinellfák; szelíd állatok, halak, majmok; 17,000 czukortermesztésre fordított acre évenként 102,000 mázsa czukrot szolgáltat. A' kivitel' értéke 1831: 149,559, a' bevitelé: 59,518 font sterling. Fővárosa: Basseterre.

6. Antigua. Éj. Szél. 17°. Nagysága: 5 négyszög mérföld; népessége 35,000 lélek (2000 fejér 's 33,000 színes és néger). Földjének egy része hegyes. Legmagosabb pont a' Monkshill. Déli részén a' szigetnek fekszenek a' Shcckerleyhegyek, czukorültetvények által egészen elborítva. Mí-

Digitized by Google

velet alatt van: 34,000 acre. A' sziklás partokon számos öböl találtatik. Fökiviteli czikk a' czukor, mellyből évenként 169,000 mázsát termesztnek a' lakosok. A' kivitel' értékét 300,000, a' bevitelét pedig 150,000 font sterlingre teszik. Fővárosa: St. Johnstown, 17,000 lélek népességgel. A' törvényhozó hatalmat gyakorolják egy 12 tagból álló senatus 's egy 25 tagból álló assembly. E' sziget' kormányzójának hatósága alá tartoznak még: Montserrat, Barbuda, St. Christoph, Newis, Anguilla, a' Szüzek és Dominica.

7) Newis, St. Kitts' délkeleti csúcsának átellenében 1—1/4 négyszög mérföldnyi területtel. Vulkános eredetü, jól öntözött sziget, termékeny földdel; 15,000 acre mivelés alatt, 6000 míveletlen. Lakosok: 700 fejér és 10,000 színes és néger. Termékek: czukor (évenként 50,000 mázsa), kávé, pamut, dohány, gyümölcs, szelíd állatok, szárnyas állatok, halak. Értéke a' kivitelnek 80,000 font sterl., a' bevitelnek 29,000 font sterl. Főváros Charlestown.

8) Montserrat, Antiguától DNy. felé. Nagysága: 2 négyszög mérföld. Földje: hegyes 's kellemes völgyek által változatos. Termékek: czukor (26,000 mázsa évenként), pamut, szörppálinka. Értéke az évi kivitelnek 30,000, a' bevitelnek 18,000 font sterling. Főváros: Plymouth.

9) Guadeloupe. Szél. 16° alatt. Nagysága: 31 négyszög mérföld; népessége a' hozzá tartozó szigetekkel 1827-ben volt: 126,331 lélek, úgymint: 14,985 fejér, 14,978 szabad színes és 96,368 rabszolga; ujabb hír szerint 1831: 119,663 lélek (22,324 szabad és 97,339 rabszolga). Földje: a' sófolyam, egy igen keskeny ága a' tengernek két részre osztja a' szigetet: Grande-Terre és Basse-Terre; mind a' kettő magosan fekszik, hegyek találtatnak rájta 's vulkános eredetü. A' kénhegy szüntelen gőzfellegeket ád ki magából. A' föld termékeny. Termékek: Nyugot-India' minden gyarmati czikkei. A' czukorültetvények' száma 509, a' kávéültetvényeké 1244; a' pamutültetvényeké 711, a' kakaoültetvényeké 23. Az évi termés: 660,000 mázsa czukor, 1,200,000 gallon szörp és szörppálinka, 30,000 mázsa kávé, 600 mázsa pamut és 1000 mázsa kakao. A' kivitel' értéke (1831) tett: 16,544,171 's a' bevitelé 11,053.998 francot. Fővárosok: Basse-Terre és Pointe à Pitre. Guadeloupe kormányához tartoznak még: Desiderade, Marie Galante 's a' szent szigetek.

10) Dominique, DK. f. Guadeloupet'l; a' szél. 15° alatt. Nagysága: 14 négyszög mérföld; népessége 850 fejér, 20,000 színes és néger. Földje: beljeben hegyek, sziklák. A' sziget vulkános eredetü; a' rónaságok termékenyek 's jól öntözvék. A' 186,436 acreból 1812-ben csak 86,436 volt mivelet alatt. Termékek: czukor (56,000 mázsa), kávé (613,000 font), pamut, indigo, dohány, kakao. A' kivitel' értéke 120,000 a' bevitelé 82,000 font sterling. Kormány: britt kormányzó, mellette senatus 12 és assembly 19 tagból álló. Fővárosa: Roseau.

11) Martinique. Szél. 14° 31′—15°. Nagysága: 24 négyszög mérföld (1831) 109,716 lélekkel (23,417 szabad és 86,299 rabszolga). Ujabb hírek szerint népessége 114,260 lélek, melly között 97,767 rabszolga. Föld: hegyes vidék, kivált a' sziget' beljében, szép völgyek 's rónaságokkal. Öblök: Bai de Trinité, Cul de Sac Robert, Martin és Royal. Égal: tiszta, egészséges levegő. — Termékek: kávé, czukor, kakao, pamut, indigo, chinahéj, festékfa, ruku, dohány; szelíd állatok, szárnyas állatok, héjas állatok. 1820 a' termés: 580,590 mázsa czukorból, 2,699,588 gallon szörp és szörppálinkából, 13,700 mázsa kávéból, 4495 mázsa kakaóból és 627 mázsa pamutból állott. 1831 a' bevitel' értéke 13,554,477, a' kivitel' pedig 12,421,365 francig emelkedett. Főváros: Saint Pierre, 30,000 lak.; a' kormányzó azonban Fort royalban lakik, melly város' fele 1839 földrengés által semmivé tétetett (népessége azelőtt 12,000 lélek).

12) St. Lucia. Szél. 13° 14′—14°. Nagysága: 10′/, négyszög mérföld; népessége 18,280 lélek (980 fejér, 17,300 színes és néger). Földje: posványos partok, beljében vad hegyividékek, mellyek között a' föld kiválólag termékeny Termékek: czukor, kávé (jeles minőségü), pamut, kakao, szörppálinka, építőfa, kénkő. Az ültetvények' száma 470. Szörppalinkagyár találtatik 18, czukormalom pedig 45. 1831-ben kivitetett: 62,148 mázsa czukor és 3352 mázsa kávé. 1831 a' kivitel' értéke volt 83,000, a' bevitelé pedig 65,000 font sterling. Főváros: Port Castries.

13) St. Vincent. Éjszaki csúcsa az Éj. Szél. 13° 22′ alatt. Nagyság: 6′/, vagy 7′/, négyszög mérföld. Lakosainak száma: 26,300 (1300 fejér, 25,000 színes és néger). A' caribok és úgynevezett fekete caribok (négerek' 's rőt caribok' ivadékai), úgy látszik, már egészen elpusztúltak. Földje: nagyan hegyes, egy füstölő vulkánnal. A' völgyek termékenyek. Mivelés alatt 50,100 acre, míveletlen 54,000 acre. Termékek: czukor (222,000 mázsa), kávé, pamut, indigo, dohány. A' kivitel' értéke (1831): 287,211; a' bevitelé 252,875 font sterling. A' britt kormányzó' hatósága alá tartoznak még a' Windward szigetek is. Főváros: Kingston.

14) Grenada és Grenadillák. Éj. Szél. 12° 25′. Nagyságok: 11 négyszög mérföld, úgymint: Grenadáé: 8′/, a' Grenadilláké: 2′/,; népességök: 27,600 lélek (800 fejér, 2800 színes és 24,000 néger). Föld: meglehetősen hegyes; Grenada közepén kiholt vulkán emelkedik, mellynek csucsán tó találtatik 's e' tóból fakadnak a' folyóvizek. Körülbelől 50,000 acre mivelés alatt. Főtermékek mint a' többi Antillákon. A' czukorhangya nagy pusztításokat tesz az ültetvényekben. Az évi termés (1830): 22,100,935 font czukor, 25,122 font kávé, 337,903 font kakao és 890,434 gallon szörppálinka volt. A' kivitel' értéke tesz 220,000 's a' bevitelé 80,000 font sterlinget. Fővárosa: George-Town.

15) Tabago. Éj. Szél. 10° 16′. Nagyság: 6′/, négyszög mérföld 14,450 lélek népességgel (450 fejér, 14,000 színes és néger). Földje: éjszak felől kúpalakú dombok és hegyhátak, dél felől síkságok és mélyföld egyes dombokkal; jól öntözött termékeny föld, de még nem egészen mivelve. Termékek: czukor (121,000 mázsa és 500,000 szörpszesz), kávé, pamut, indigo, sassafras, vad fahéj. A' kivitel emelkedik 160,000, a' bevitel pedig 117,000 font sterlingre. Főváros: Scarborough.

16) Trinidad Éj. Szél. 10° 8′ — 10° 51′. Nagyság: 80 (110) négyszög mérföld. Népesség (1831): 41,675 lélek (3319 fejér, 16,285 színes, 762 indiánus és 21,302 néger). Föld. Az éjszaki parton hegyhuzam, a' legmagosabb Pont de las Cuevas 2582′ m. Dél felől homokbuczkák; középen sürü hegyek, mellyek között a' Tamana a' legmagosabb. A' keleti és nyugoti partok alacsonak. Nevezetes az asphalttó; a' Point de Cac fokon, melly a' sziget délnyugoti csúcsát képzi mocsáros vulkánok vannak. A' sok folyóvizek közül, mellyek a' szigetet öntözik, némellyek hajózhatók. A' sziget britt kormányzó alatt áll. Termékek: minden nyugot-indiai czikk. 1831 a' termés állott: 39,240,960 font czukorból, 1,479,560 font kakaóból, 999,373 f. kávéból, 6800 f. pamutból, 390,536 gallon szörpszeszből és 974,031 gallon szörpből. A' kivitel' értéke ugyanazon évben: 400,567, a' bevitelé: 244,392 font sterl. Főváros: Spanishtown vagy Puerto de España.

17) Curaçao Éj. Szél. 12—12° 27′. Nagyság: 28′/, (28) négyszög mérföld. Népesség: 12,840 lélek (részint fejérek és pedig hollandiai eredetüek, részint színesek és négerek, részint zsidók is). Föld: terméketlen szikla, szorgalom által termékenynyé téve. Termékek: pamut, dohány, czukor, gyümölcs, maniok, tengeri. Főváros: Willemstadt.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

c) *Bahama-szigetek.*

Bahama, Lukayo, Providence, St. Salvador és számtalan apró szigetecske, a' Bahama-csatorna által a' szárazföldtől elválasztva, a' Szél. 21—27° 30′ 's a' Hossz. 298 — 307° között. — Nagyság: 257 négyszög mérföld; népesség: 16,500 (4200 fejér, 3000 színes, 6300 néger). — Föld: legtöbbje e' szigeteknek csak kláristelepek 's sekélységek által körülvett szikla. Földjök puha mészkő, kagylókkal keverve. E' szigeteken sós tavak találtatnak, mellyek a' tengerrel közlekedni látszanak. — Égal: csak a' déli Lukayák fekszenek a' forró égöv alatt, mindazáltal valamennyin csak két évszakot vehetni észre, 's még déli részeikben is ritkábban dühöng a' szélvész, mint az Antillákon. A' fák kétszer virágoznak, de az őszi virágzás' gyümölcsei csak a' jövő tavaszon érnek meg. — Termékek: pamut (1831 csak 31,036 font), mahagony-, campeche-, és sárgafa, jeles minőségű építőfa, többféle déli gyümölcs, ananász, tengeri, yam, kaskarilla, tamarind, fejér fahéj; szelíd házi állatok; mosómedvék, leguanok, nagy mennyiségű halak és teknősbékák, papagályok, sok tengeri só 's jeles építőkövek. — Foglalatosság: földmívelés (tengeri, hűvelyes vetemények, burgonya, pamuttermesztés), állattenyésztés, tengeriső' készítése, halászat, teknősbéka-fogás; hajógyártás. Kereskedés: részint az éjszakamerikai egyesült státusokkal, részint Nyugot-Indiával és Nagybritanniával. Kivitel: fa, gyümölcs, békateknő, tengeri só és pamut. Értéke a' kivitelnek (1831): 74,658, a' bevitelnek 91,561 font sterl. — Kormány. Élen kormányzó, mellynek oldalán 20 — 30 tagból álló assembly. Főváros: Nassau.

d) *Bermudák.*

Sz. György a' fő- és Bermuda a' legnagyobb sziget. Fekvés: Éj. Szél. 32°; K. Hossz. 313°. — Nagyság: 6 négyszög mérföld, 10,000 lakossal (annyi fejér mint színes). — Földje: A' szigetek egyetlen sziklahuzamból állanak, mellyet számtalan kisebb szikla 's zátony körülvesz. A' sziklát csak kevés föld borítja 's ez évről évre silányúl. A' 14,000 holdból csak 4 — 500 van mívelés alatt. A' lakosok esővizet kénytelenek inni. — Égal: nagyon egészséges, igen gyakoriak azonban az esők, égi háborúk és orkánok. — Termékek: nemes gyümölcs, czedrusok, mellyek hajóépítéshez nagyon kerestetnek, kevés gabona, kerti növények, kiváltkép sok veres hagyma, szelíd házi állatok; madarak, kivált vízimadarak nagyszámmal; sok halak 's ezek között csápák is; kevés méz és viasz. Dohány, kávé és pamut, de ezek nem igen termesztetnek. — Foglalatosság: földmívelés, hajóépítés, hajózás; halászat és sókészítés; az asszonyok szőnek. 1831 a' bevitel értéke 79,953 's a' kivitelé csak 27,428 font sterlingre rúgott. Az angolok azért becsülik e' szigeteket olly nagyra, nehogy mások birtokában az angol hajózásnak veszélyesekké lehessenek. Főváros és széke a' kormányzónak: St. George.

C. DÉL-AMERIKA.

I. COLUMBIAI KÖZTÁRSASÁGOK.

1. Föld.

Fekvés és alkotó részek: a' D. Szél. 6° — az Éj. Szél. 12° 15′-ig, a' Hossz. 296 — 321°. Határai: Éj. f. az Antillák' tengere és az atlanti tenger; K. f. az atlanti oczeán, Guyana és Brazilia; D. f. Brazilia és Peru; Ny. f. a' nagy oczeán 's Középamerika' egyesült státusai. — Columbia áll a' hajdani Venezuela és Caracas főkapitányságokból, 's Újgranada és Quito királyságaiból. Jelenleg 3 egymástól független köztársaságra oszlik: Venezuela (magában foglaló hajdani Venezuela, Cumana [Maturin], Orenoco, és Zulia tartományokat), Újgranada (Cundinamarca, Boyacca, Magdalena, Isthmo és Cauca tartományok) és Ecuador (Ecuador, Assuay és Guayaquil tartományok). — Kiterjedés: 58,000 négyszög mérföld, mellyből esik Venezuela köztársaságára 24,000, Újgranadára 18,500, Ecuadorra pedig 15,500. — Földje: részint hegyes, részint róna, úgynevezett llanossal, azaz fátalan térségekkel, mellyek esőzés' idején a' legszebb zöld színnel borítvák. A' főhegytömeg a' Cordilleras de los Andes, mellyek mint osztatlan láncz Peruból ide becsapnak, itt két lánczra szakadnak (Quito' felföldét képezve, melly 8 — 9000 lábnyi magossága mellett még magosabb hegyek által körülvétetik), majdan központi csomókban egyesül, míg az Éj. szél. 2° 30′ alatt 3 egymástól eltérő 's sehol többé össze nem futó ágakra oszlik; melly ágak közül az egyik kelet felé tartva Maracaibo tava déli része felé siet, innét Sierra Nevada de Merida nevezete alatt utját folytatva az éjszaki part' hosszában elnyúlik 's végtére Paria öblén elenyészik; a' nyugoti, a' nagy és csendes oczeán' partján elhúzódó ág Panama földszorosába behat, itt egyes hegyekre szakadoz, melly hegyek mind inkább gyérülnek 's végtére egyes domboktól átvágott rónaságokat képeznek, úgy hogy ott, hol a' földszoros legkeskenyebb, a' hegyláncz maga több mérföldnyi távolságra egészen félbeszakad. E' hézagon túl ismét emelkedik a' láncz 's csap által Középamerika' egyesült státusaiba, hol ismét 10,000′-ig magosodik. A' legmagosabb pontok: a' Chimborasso (20,158), Cotopaxi (17,712′, vulkán), Tungaragua (15,180′, hasonlag vulkán), Pichinga, Cayombe, Antisana, Carasson. A' lejtők három felé mennek: a' nagy oczeánhoz, az atlanti és az antilla- tengerhez. Quito, egyike a' világ' legmagosabb fekvesű városainak, 8,800′-val fekszik a' tenger színe fölött.

Öblök: Panamai öböl, St. Miguel, Choco vagy Bonaventura-bai, Guayaquil öble, Dariai öböl, Morosquillobai, Venezuela vagy Maracaibo öble, Korói és Parini öblök. — Tavak: Maracaibo (30 mérföldnyi hosszú, 20 mf. széles), Zapatosa, Valenciai tó. — Folyóvizek: Orenoco (hosszasága 370 geographiai mérföld, torkolati száma 40, rohanó folyás 's több erős zuhatag; figyelmet erdemel csavargó menete, melly által a' Parinehegységet elkerüli): Marañon vagy Amazonfolyam (hosszasága 730 geographiai mérföld, széles-

Digitized by Google

sége, mielőtt a' tengerbe szakadna, 15 mérföld; több nevezetes zuhatag, a' legnevezetesebb a' Pongo de Manseriche); Atrato, Magdolnafolyam. Mellékfolyói az Orenocónak: Atabapo, Guaviara az Iriritával, Meta és Apure bal felől: Ventuari, Caura, Caroni jobb felől. Egyik ága az Orenocónak, a' Cassiaquari, a' Rio Negróval, az Amazonfolyam' egyik ágával egyesül, mi által az Orenoco a' Marañonnal összeköttetik. Mellékfolyói a' Marañonnak: Huallaga, Ucayale jobb felől: Morona, Pastaza, Piguena, Napo, Putumayo vagy Iza, Caqueta vagy Yupura és Negro bal felől. Mellékfolyója a' Magdolnának: Cauca: Az Atrato és San Juan folyóvizek' 's egy már 1788-ban ásatni kezdett csatorna' segitségével a' dariai öböl 's a' csendes tenger között a' közlekedés helyre van állítva. Tervben van a' két tengert a' Panamai szoroson összekötni vagy csatorna vagy vasut által. — Égal: a' legmagosabb, örökös hóval takart hegyeken sarki tél minden növényzet nélkül; mindazáltal a' hóvonal' magossága itt 14 — 15,000' m. — Mélyebb regiókban időszaki hidegek; még alantabb kellemes hémérsék; Quito' völgyében, úgy az atlanti és csendes tengerek' partjain folytonos tavasz. A' belföldi rónaságokon és a' tengerpartokon nedves a' levegő, azonkivül meleg 's egészségtelen az. Általában két évszakot lehet észrevenni: szárazot és nedvest, mellyeknek mindegyike kétszer áll be évenként. Nem ritkán szélvészek, égi háborúk 's földrengések dulongnak. — Termékek: Ásványok: arany 's e' közt sok mosóarany (legtöbb Choco tartományában), platina, ezüst, kéneső; ezeken kivül veres réz, ólom, ón, vas, kénkő, só; márvány, terpetin, smaragd, amethyst, ásványos vizek. — Növények: gabona, rizs, tengeri, cassava, yam; batata, pisang, ananas, dinnye, pamut, dohány, czukornád, kávé, kakao, vanilia, indigo, chinahéj, fahéj, cassia, sassaparilla, tamarindok; festékfa, nemes fák, épitőfa, többféle gyümölcstermő fa, mézga- és balzamfák, seringetfák (mellyek ruganyos gyantát szolgáltatnak), bambusznád, mellynek többféleképp veszik hasznát a' lakosok. Állatok: szelid állatok, szárnyas állatok, majmok, jaguarok, armadillák, szarvasok, tengeri nyulak, alligatorok, teknősbékák, mellyeknek nagy mennyiségben gyüjtött tojásaiból állati olajt készitnek, halak, több kigyónemek, cochenille, méhek, gyöngy- és biborkagylók.

2. Lakosok.

a) Europaiak, főkép spanyolok és kreolok; *b)* benszülött indiánusok, számtalan nevezetek alatt: otomakok, jarurok, guairák, guahirók, mosilonok, arabák, zitarák, oromisák, kunakunák, sutagnok (Újgranadában), azután a' kosonák, omagnák, mozkák 's a' t. Quitóban; *c)* négerek; *d)* színes emberek. Az indiánusok körülbelől felét teszik a' népességnek, a' spanyolok és kreolok mintegy $^1/_4$ részét, $^1/_4$ része a' népességnek mulattokból, meszticzekből és négerekből áll. — Népesség: mintegy 3½ millió lélek. Ebből esik Venezuela köztársaságára mintegy 1 millió (az 1839-diki népszámitás szerint 945,348) lélek, Újgranadára mintegy 1,900,000 's Ecuadorra mintegy 700,000. Venezuela köztársaságához tartoznak a' következő tartományok:

	1837-ben	
1. Venezuela (fővár. Caracas)	326,840	lélek.
2. Orenoco (fővár. Varinas)	109,512	»
3. Maturin (fővár. Cumana)	102,321	»
4. Zulia (fővár. Maracaibo)	120,960	»

Újgranada tartományai ezek: 1827-ben

1. Isthmo (fővár. Panama)	99,556	lakos.
2. Magdalena (fővár. Cartagena)	176,983	»
3. Cundinamarca (fővár. Bogota)	391,444	»
4. Cauca (fővár. Popayan)	149,778	»
5. Boyaca (fővár. Tunja)	409,919	»

Ecuador köztársasága a' következő tartományokból áll:

1. Ecuador (fővár. Quito)	307,614	lélek.
2. Assuay (fővár. Cuença)	128,344	»
3. Guayaquil (fővár. Guayaquil)	56,038	»

Az első köztársaság' fővárosa Caracas, a' másodiké Bogota, a' harmadiké Quito.

Foglalatosság: földmivelés, majdnem általában az indiánusoknál is; állattenyésztés, bányamivelés, gyöngyhalászat. Nem hiányzanak a' gyárak, mellyekben posztó, pamutszövetek, kalapok 's a' t. készülnek, de a' gyártmányok nem fedezik a' szükséget, miért is sok gyárkészitményt Európából kell hozatni. — A' lakosok nem megvetendő kereskedést üznek. A' kivitel' tárgyai: arany, ezüst, platina, drágakövek, gyöngyök, összvérek, kakao, chinahéj, indigo, vanilia, mézga; a' bevitel' tárgyai: bor, borszesz, olaj, vas- és aczéláruk, azután mindenféle europai gyárkészitmények. Egy új, 1835-ben költ vámtörvénynél fogva meghatároztattak azon kikötők az atlanti és déli tengereken, mellyeken be's kivinni szabad. — Vallás: az indiánusok' kivételével általában a' katholika vallás; 2 érsek, 10 püspökkel. — Miveltség: jelenleg már az indiánusok is osztatnak polgarositottakra 's vadakra. Különféle térítőintézetek jótékonyan hatnak a' miveltség' terjesztésére. A' többi lakosokról gondoskodnak a' köz nevelő intézetek; Santa Fe de Bogotában, Caracasban és Quitóban egyetemek állnak fen.

A' Columbia nevü köztársaságból 3 köztársaság, úgymint Venezuela, Újgranada és Ecuador lett 1831-ben. Columbiában a' törvényhozó hatalmat 44 tagból álló senatus és 95 tagból álló képviselőkamra gyakorlotta; a' végrehajtás a' 4 évre választott elnököt illette, kinek oldalán státustanács működött. Mi a' Columbiából lett új köztársaságokat illeti, ezeknek felosztását, pénzügyeiket és hadierejöket még nem ösmerjük egészen. Mindenikben azonban elnök kezeli a' végrehajtó hatalmat 's osztozik a' törvényhozásban senatussal és képviselő kamrával. Újgranada' köztársaságának jövedelmei 1835: 2,337,436 's kiadásai 2,211,554 dollarra rúgtak, hadiereje pedig 3230 főből állott. Venezuela' budgete: 1838: 1,763,644 dollárra tétetett. Egyébiránt e' három köztársaság' mindegyike terheltetik nevezetes adosság által. Egy 1834-ben kötött szerződésnél fogva igy osztatott el köztök Columbia' adóssága: Újgranada 50% (száztóli), Venezuela 28½ %, Ecuador 21½ %. Az összes adósságok pedig akkor 6,813,000 font sterlingre és 13,299,342 dollárra rúgtak, mellyekhez járúlnak még: a' függő adósság és az időről időre kifizetés tekintetéből kibocsátott 's beváltandó kincstári jegyek.

II. ALSÓ-PERU vagy TULAJDONKÉPENI PERU.

A. Föld.

1. Fekvés. D. Szél. 3° 30' — 21° 30'; Kel. Hossz. 296° 30' — 313°; Határai: Éj. f. Ecuador, K. f. Brazilia, D. f. Bolivia, Ny. f. az oczeán.

2. Felosztás. Hét tartomány: Lima, Cuzco, Arequipa, Ayacucho (másként Guamanga), Truxillo vagy Libertad, Junin és Puno.

3. Nagyság. 24,500 (mások szerint 28,000) négyszög mérföld.

4. Földje. D. felől Éj. felé keresztül vonúlnak az Andeshegyek, eleinte két lánczban, mellyek a' Titicacató mellett

Digitized by Google

egy 12,000 magos felfölddé terülnek szét. A' keleti láncz, melly a' legmagosabb pontokat foglalja magában Boliviához tartozik; de a' nyugoti ág is bír nevezetes tetőkkel, millyenek: a' Tajora vagy Chidicani 17,760′, Pichu-Pichu 17,480′, az Arequipai vulkán 17,260′, a' Cerro de Chuquibamba 20,600′ ('s így magosabb a' Chimborassónál is). A' Titicacató' éjszaki részén az Andeshegyek' két ága a' cuzcói központi hatalmas csomóvá egyesül. Peru hegyi vidéke vulkános. K. f. süllyed a' föld's termékeny de kevessé mívelt rónaságok terülnek el (pampas), hol vad indiánusok tanyáznak. Ezen pampák közül a' legnevezetesebb a' Pampa del Sacramento.

Vizek. Tavak: Titicaca, Rogaguado, Lauricocha (cocha annyit tesz mint tó). A' Titicaca a' Desaguaderóba foly ki. Folyovizek: a' partfolyamok, úgymint a' Tumbez, Chira, Leche, Santa, Loa kivitel nélkül kicsinyek. Az ország' belsejében hengereg a' hatalmas Marañon (forrásfolyója a' Tunguragua) és ennek mellékfolyói: Huallaga, Ukayale, Cassiquini, Yavari. Az Ukayale' forrásvizeiül eddig az Apurimai és Beni vagy Paro tartattak. Ujabb vizsgálódások azonban kimutatták, hogy az Ukayale a' Chinchai tóban veszi eredetét a' D. Szél. 11° 20′ alatt, és hogy a' Beni a' Mamoréval és Itenezzel vagy Guaporéval a' Madeirát, egyik legnagyobb mellékfolyóját a' Maroñonnak, képzik.

3. Égal. Általában Columbia' égaljához hasonló. A' magos hegyeken hó, a' felföldön kellemes időjárás termékeny esővel; a' keleti lejtőn nedves-meleg levegő 's gyakori vizáradások; a' nyugoti partokon néha éveken át semmi nyoma az esőnek, hanem csak harmat.

4. Termékek. Ásványok: arany és ezüst, kéneső, ón, ólom, veres réz, vas, drága kövek, kénkő, kősó, timsó, salétrom, kőszén. — Növények: tengeri, rizs, europai gabonanemek. Yuka (cassava' egy neme), yam, burgonya (itt honos), batátok, bananák, dohány, kender, len, gyömbér, paprika, kakao, vanília, indigo, pamut, kávé, czukornád, koka (-levelek), többféle gyümölcsösfák, mellyek közül a' chirimoyák nagyon kedves gyümölcsöt szolgáltatnak, chinagyökér, mézga és orvosi gyanták, festőfák (építő- és tüzelőfa hiányzik. — Állatok: lovak, szamarak, ösvérek, szarvasmarhák, sertések, juhok; lamák, vicuñák (vigogne), alpacák (a' két utolsó gyapja miatt nevezetes), huanacók, annák (a' büzös patkányok' faja), pagik vagy pumák (perúi oroszlánok), kutyák, macskamajmok, jaguárok, unczák, tapírok, tajasszúk; mindenféle madarak, köztök condorok, flamingók, gémek, papagályok, kolibrik; teknősbékák, halak; cochenille, méhek.

B. Lakosok.

1. Származás. Europaiak és kreolok, indiánusok, négerek, színes emberek. Az indiánus törzsökök közül figyelmet érdemelnek: a' kokamák, cheberók, guallagók, korribók, omayák, sipibók, panók, katapachók, majorunók, paguanók, chipeók, quatosik, chirivák, kayubabák, chumanók.

2. Szám. Körülbelől 1,739,000 lélek, úgymint 241,000 fejér, 1 millió indiánus, 384,000 meszticz, 70,000 szabad mulatt és 44,000 négerrabszolga, kik egyébiránt nagyobb részint már felszabadúltak.

3. Foglalkozás. Földmívelés, állattenyésztés, chinagyökér' gyűjtése, bányászat. A' gyáripar olly lábon áll, mint a' többi hajdani spanyol-amerikai gyarmatokban. A' gyártás főkép arany- és ezüstművek' előállításával, bőrkészítéssel, gyapju- és pamutkelmék' készítésével, czukorfőzéssel, fayance és becsinált gyümölcsökkel foglalkodik. A' kereskedés, kivált a' tengeri, nem csekély 's ez részint europaiakkal részint más amerikai országokkal üzetik. Középszám szerint Anglia jelenleg mintegy 9 millió forint árát visz be (jelesül pamut-, gyapju- len- és kenderszöveteket; késeket 's a' t.); az egyesült státusok mintegy 2 millió, Francziaország pedig mintegy 1,700,000 for. értéknyit (ez utóbbi főleg selyemkelméket, gyapju- és pamutárukat 's a' t.). A' belkereskedés az utak' rosszasága miatt akadályozva van. Mindazáltal szárazföldi kereskedést is üznek a' lakosok Boliviával, Chilével és a' Laplatastátusokkal. A' kivitel' főbb czikkei ezek: arany, ezüst, ón, chinagyökér, gyanta, balzam, kakao, vanília, czukor, indigo, cochenille, pamut, vicuñagyapju, salétrom. Ujabb felszámítás szerint a' bevitel' értéke összesen 4,300,000 dollárra emelkedik (Anglia 2,000,000; Francziaország 300,000; Németország 500,000 dollár 's a' t.) 's a' bevitel' értéke a' kivitelét megüti.

4. Vallás. Római katholika a' Limai érsek' kormánya alatt.

5. Tudományos míveltség. Peru' lakosi tudományszeretetet izléssel párosítnak. A' tudományok itt az ujabb időkben míveltetni kezdenek. Limában és Cuscóban egyetemek működnek. A' limai intézetek az egész országban terjesztik a' tudományosságot. Az europaiak' felfedezései tanúlmányúl vétettek 's haszonra fordíttatnak.

C. Státusalkotmány és igazgatás.

1836-ban elvált a' 4 déli tartomány a' 3 éjszakitól 's belőlök külön köztársaságok alakúltak, Déli és Éjszaki Peru, mellyek Felső-Perúval avvagy Boliviával szövetségre lépvén közös pártfogó's közös, az éjszakamerikai egyesült státusokéihoz hasonló alkotmány alatt egyesültek. Mindenik e' 3 szövetséges köztársaság közül külön elnökkel 's külön congressussal birt 's határozva lőn, hogy minden 2 évben senator- és képviselő kamrákból álló közös congressus tartassék. De 1839-ben e' szövetség ismét felbomlott, melly idő óta Peru egészen független köztársaságot képez. Élén egy elnök áll, másodelnöktől támogatva. A' törvényhozó hatalmat a' fő- 's a' tartományi congressusok gyakorolják. — Jövedelmek: 1831: 3,309,000; kiadások pedig: 4.973,000 piaszter. Ugyanazon évben tőn a' státusadósság 11,553,750 piasztert, a' hátralevő kamatokat nem is számítva. — Hadierő: a' szárazföldi katonaság mintegy 7500 szabályzott főből áll, mellyhez polgárkatonaság is járúl. A' tengerihad 1 sorhajóból, 2 korvettből 's 2 goelettből áll. A' köztársaság' fővárosa: Lima.

III. FELSŐ-PERU avvagy BOLIVIA.

A. Föld.

1. Fekvés. D. Szél. 11—25°; K. Hossz. 307—320°. Az ország DK. f. esik Alsó-Perutól, egyébiránt pedig Brazilia, Paraguay, La Plata és Chile közt fekszik. Csak kis része érinti Ny. felől az oczeánt.

2. Felosztás. Hat megye: La Paz, Oruro, Potosi, Cochabamba, Chuquisaca és Santa Cruz de la Sierra. Ide számítatik még a' Potosihoz tartozott Atacama kerület, melly 1829 óta Lamar neve alatt külön tengerparti gouvernement-vá emeltetett és Tarija tartománya, melly 1832-ig egyik megyéhez sem csatoltatott.

3. Kiterjedés. 15,500—18,000 négyszög mérföld. Egyes részeinek kiterjedése a' következő:

Digitized by Google

	□mf.		□mf.
La Paz	1900	Cochabamba	2600
Oruro	400	Chuquisaca	1600
Potosi	2000	Santa-Cruz	7000—10,000

4. Földje. Egy része felföld, az Andes hegység által képezve 's Amerikában, de tán az egész lakott földön is a' legmagosabb. Része rónaságokból áll, mellyek az Andes' keleti oldalán Brazilia' határáig terjednek 's termékenységök úgy egyéb természetadományaik által elhíresedtek. — Hegyek: Az Andes hegység itt legnagyobb magosságát és szélességét eléri. E' hegység itt schol 9000'-nál nem alacsonabb, sőt a' hegyhát néha 16,000'-ig emelkedik 's vannak csucsai, mellyek a' 23—24,000' magosságot is elérik. Magos fekvésű völgyek, colossalis hegytetők, mélly hasadékok 's kellemes regényes vidékek, hideg 's hódús hegycsúcsok 's erdős hegyoldalok, vad sziklaszorosok, szép tavak 's mívelés által díszlő rónaságok rendkívül kedves változatosságot idéznek elő. Az Andes hegysor osztatlanúl lép be Chiléből az Atama nevű parti pusztába 's a' D. Szél. 20° alatt két lánczczá szakad, mellyeket egy 12,000' magos völgy választ el egymástól. E' völgyben fekszik a' Titicaca tó. A' nyugoti láncz egészen vulkános, ez nagyobb részint Peruhoz tartozik 's magossága nem olly nagy; ellenben a' keleti láncz Amerika' legmagosabb csucsait foglalja magában 's az ázsiai Himalaya roppant hegytömeggel vetélkedik. Legmagosabb pontjai: a' Nevado de Sorata 23,640' ('s ennél fogva 3,500'-val magosabb a' Chimborassónál), és a' Nevado de Illimani 22,700'. — Vizek; Tavak: Titicaca, mellynek tükre 12,000'-val fekszik a' tenger' színe fölött. Folyóvizek: Beni, Mamoré és Guapore vagy Itenez; melly három folyó egyesülve képzi a' hatalmas Madeirát (a' Marañon' mellékfolyóját); Pilcomayo és Vermejo, melly két folyóvíz Bolivia' határán kívül a' Paraguayba ömlik.

5. Égal. A' levegő a' felföldön kellemes, mérsékelt és egészséges, az Andeshegyek' csucsain, mellyek örökös hóval borítvák, szerfelett hideg. A' keleti rész' rónaságain a' meleg nyomasztó 's a' levegő nedves.

6. Termékek. Egészben mint Alsó-Perúban. Kiválólag sok arany és ezüst; majdnem valamennyi folyóvíz aranyhomokot visz. A' növények között figyelemre méltó a' koka, mellynek szárított leveleit az indiánusok rágni szokták.

B. Lakosok.

1. Származás. Fejérek és kreolok, színes emberek; kevés néger de annál több indianus, kiknek egy része még vad függetlenségben él, úgymint: a' chiquitók, zarukok, chirignanők, quaykuruk 's a' t.

2. Népesség. 1,000.000—1,200,000 lélek. Egyenként:

	lélek.		lélek.
La Paz	300,000	Cochabamba	250,000
Oruro	80,000	Chuquisaca és Santa-	
Potosi	250,000	Cruz	200,000

3. Foglalatosság és tudományos míveltség. Mint Alsó-Peruban. Chuquisacában egyetem találtatik; ugyanott és La Pazban gymnasiumok vannak. Ipar' dolgában kivált Oropesa városa tűnik ki Cochabamba megyében, hol főkép pamutkelmék készűlnek. — A' tengeri kereskedés Lamar (azelőtt Cobija) kikötőjén megyen keresztűl, melly jelenleg szabad kikötővé emeltetett. Bevitele e' kikötőnek 1832-ben 852,037 piaszter volt, kivitetett pedig belőle ugyanazon évben 636,122 piaszter részint vert pénzben, részint finomított és feldolgozott érczben.

4. Vallás. Kivétel nélkül katholika egy érsek és három püspök alatt. Az indiánusok' nagyobb része keresztyén.

C. Státusalkotmány és igazgatás.

Köztársaság elnökkel. Az előbbi alkotmány, melly szerint három kamra: a' tribunoké, a' senatoroké és a' censoroké gyakorlotta a' törvényhozó hatalmat, meg van szüntetve. A' jelen körülmények még nem fejlődtek ki egészen. Annyi bizonyos, hogy törvényhozó testület, főkormány, státustanács és főbiróiszék most is léteznek. A' státus' fővárosa: Chuquisaca (azelőtt Charcas vagy la Plata). Úgy látszik, hogy Bolivia leginkább gyarapodik a' délamerikai státusok közül, mi hihetőleg onnan ered, hogy külföldi adó által nem terheltetik. Iskolák alapíttattak, a' kereskedés virágzásnak indúl 's nem hiányoznak olly intézetek, mellyek a' régi státusoknak díszökre szolgálnak. — Státusjövedelmek 1832: 1,710,719 piaszter. Státuskiadások 1,586,026 piaszter. Státusadósság és pedig csupán belföldi, mintegy 700,000 piaszter. — Hadierő: mint állítják, béke' idején, csak 3000 fő.

IV. CHILE, az ARAUCÓIAK' FÖLDJÉVEL.

A. Föld.

1. Fekvés. D. Szél. 24° 15' — 44°; K. Hossz. 303 — 309°. Határai: Éj. f. Bolivia; K. f. La Plata és Patagonia; D. és Ny. f. a' nagy oczeán.

2. Kiterjedés és felosztás. 6000 négyszög mérföld; miből tulajdonképeni Chile' nyolcz tartományára (Coquimbo, Aconcagua, Santjago, Colchagua, Maule, Concepcion, Valdivia, Chiloe) 5400, Délchilére pedig avvagy a' független araucóiak' földjére mintegy 1200 □mf. esik.

3. Földje. Nagyon különbözik egymástól termékenység' tekintetében az éjszaki és déli tengerpart. Amott, az Andeshegység' meredek oldalán nagy a' szárazság 's ennél fogva csekély a' termékenység; ellenben a' déli tengerparton a' Maule folyótól kezdve a' legdéliebb határig, hol az Andeshegyek mindinkább visszavonúlnak a' tengertől, jól öntözött rónaságok terjednek el a' hegyek és a' tengerpart között és rendkívül termékeny a' föld. Chile' keleti részén az Andesek nyúlnak el hegyszorosokkal, havascsucsokkal és gyakori vulkánokkal. Ez utolsók közé tartoznak a' Maypo, Peteroa, Chillan és az Antuco, melly a' teneriffai pik és a' Cotopaxi után hihetőleg a' legkarcsúbb vulkán. Több szorúlat által Bolivia összefügg a' szomszéd La Plata-státusokkal, 's e' szorosok között a' legkeresettebb a' 12,000' magos Uspallata-szorúlat.

Tavak: Aculeo, Taguatagua (számos úszó szigetekkel) 's a' t.

Folyóvizek: Copiapo, Limari, Maypo, Maule, Ilata, Biobio, Valdivia.

4. Égal. Szabály szerinti évszakok és mérsékelt meleg növelik az erőt 's egészséget. A' tavasz septembertől decemberig tart, erre a' déli félgömb' nyara következik majus' közepeig, mire esőzés szokott beállani. Éjszaki szelek esőt hoznak, a' délieck ellenben szárazságot.

5. Termékek. Ásványok; arany (1834: 3852 márca), ezüst (ennek ásatása ujabb időkben emelkedett ismét; mert új erek találtattak; 1834: 164,935 márca ásatott), veres réz (1834: 77,263 mázsa, azonkívül még 36,850 mázsa rézérez, melly kivitetett; aranyban, ezüstben 's veres rézben általában több 3 millió piasztternél), vas, mágneskő, kéneső, ón, ólom, salétrom, timsó, gálicz, hugyanyső, kénkő, só, kőszén, földikátrány; drágakövek, márvány, palakő, porczellánagyag; ásványos források. — Növények: europai gab-

Digitized by Google

nanemek, tengeri, hüvelyes vetemények, nemes gyümölcsök, különös nagyságú eprek; len, kender, bor, piment; oka, altströmeria (lisztes gyökér), pehuen-tömjénfa, veres czedrus; panka és kulla (festékfanemek); orvosi növények; gyanta, építőfa (a' Chiloe szigeteken). — Állatok: szarvasmarhák (felette nagy számmal); sertések, juhok (vigognegyapju), nyulak, rókák; szárnyasállatok, gődények, amerikai strucz-madarak, hattyúk, kolibrik; hódok, vízipatkányok, gyapjas patkányok; tőkehalak, czethalak, vidrák.

B. Lakosok.

1. Származás. *a)* Fejérek és kreolok, főtömege az egész népességnek. *b)* Mesticzek, kik itt cholóknak neveztetnek (a' cholók és fejérek' utódainak neve chino) 's leginkább a' déli tartományokban találtatnak. *c)* Indiánusok Valdivia tartományában, hol számukat 40,000-re teszik 's ezek között mintegy 13,400 különbféle missiókban él. Itt nem értetnek azonban Délchile avvagy Araucania' indiánusai, kik a' Biobio folyam' déli oldalán a' D. Szél. 37° 15′ és 39° 30 a' tengerpart és Andeshegység között fekvő egész vidéket elfoglalják. E' részt a' földleirók Araucaniának avvagy Araucónak nevezik, régibb de hibás kútfők után azt állítván, hogy az Araucóiak' földje 4 Uthal-Mapura avvagy fejedelemségre osztatik, mellyeknek mindegyike 9 tartományból 's mindenik tartomány 9 megyéből áll. De ezen felosztás valamint a' felhozatni szokott státusalkotmány is, melly szerint Araucania katonai aristocratia lenne, mint egy ujabb utazó (Pöppig) mondja, egyáltalában nem léteznek. Mind az, mi az araucóiak' polgarisodásáról mondatni szokott, szinte a' mesék közé tartozik. Csak annyiban találtatik némi magosabb polcza a' civilisatiónak ez indiánusoknál, mennyiben földmivelést űznek, állandó lakkal birnak 's legalább kisérleteket tettek rendes igazgatás körül. Egészben mindazáltal vad nemzet az, melly csak rablás miatt szokott egyesülni. Más felől harczszeretők az araucóiak, 's állandóúl ellenszegültek a' spanyolok' hodításainak. Az araucóiak két ágra osztatnak: Indios Costinos (parti indiánusok) és Moluches (a' Andeshegység mellett terjedő rónaságok' lakosi). Még inkább dél felé, a' Callacalla folyón túl, a' cuncók laknak 's ezeknek hazája erdőségekből áll, és a' huillichek, kik némi gazdaságot űznek.

2. Szám. Miller szerint: 1,200,000 lélek; mások szerint csak 900,000 lelek.

3. Foglalkozás. Földmivelés, bortermesztés; állattenyésztés; bányászat. A' leggazdagabb aranybányák Copiapo, Coquimbo és Guasco körül vannak. Majdnem valamennyi folyóban aranymosás. Az ezüstbányák ujabb időkben szorgalmatosan mivelletnek. St. Jagoban nevezetes pénzverő műhely létez. A' műipar kevés fontossággal bír ugyan, de még is emelkedni kezd. A' föld' népe darócz posztót, ponchót (szűr' neme), agyagműveket készit. A' tengeri kereskedésnek kedvez az országnak fekvése 's a' számos jó kikötő. Kereskedést a' lakosok leginkább Nagybritanniával 's az Éjszakamerikai egyesült státusokkal folytatnak; ezeken kivül pedig Franczia-országgal, Németországgal és a' délamerikai státusokkal. A' parti hajózás és kereskedés évről évre nagyobb kiterjedést nyer. A' legfontosabb kiviteli czikkek ezek: arany, ezüst, veres réz (50—55,000 mázsa), rézércz, buza, liszt, gyümölcs, lovak, összvérek, bőrök, chargui (szárított hús), kender, kötelek 's a' t. Chile kereskedésének központja 's főkikötője Valparaiso, egy évről évre szemlátomást gyarapodó város, jelenleg mintegy 30,000 lakossal. Kikötőjébe 1834: 394 kereskedési hajó érkezett 77,700 tonna teherrel 's a' vám mintegy 1,241,000 piaszterre rúgott. Pöppig az árúforgalom' értékét 1832-re 10,480,500 piaszterre teszi.

4. Vallás. Katholika, két püspök' felvigyázása alatt (St. Jago, Concepcion). Egy része az indiánusoknak még pogány; nálok özönvízről traditióra találhatni.

5. Tudományos míveltség. Chile lakosainál nem hiányzik a' fogékonyság tudomány és művészet iránt, ámbár mind kettőben hátramaradtak. St. Jagóban egyetem találtatik 2 gymnasiummal. Ezeken kivül van 1 kadétintézet és 1 nemzeti könyvtár. De csak 1811-ben létesült az első nyomda Valparaisóban; azóta a' könyvnyomtatók megszaporodtak, kivált St. Jagóban. A' napi események többféle hirlapok által közöltetnek.

C. Státusalkotmány és igazgatás.

Szövetséges státus, St. Jagóban tartatni szokott közös congressussal, melly senatusból és követek' kamrájából áll. A' végrehajtó hatalmat elnök gyakorolja, melly elnök 4 évre választatik. — Státusjövedelmek. 1833: 1,685,000 piaszter. Státuskiadások 1,600,000 piaszter. Státusjövedelmek 1839: 2,289,000 piaszter; kiadások: 1,700,000 piaszter. A' külországi státusadósság 1825 egy millió font sterlingre rúgott. (E' kölcsönből Chile 1½ mill. piasztert Perunak kölcsönzött.) Ezen adósság' letisztázásán fáradatlanúl munkálkodik a' kormány; 1839 a' feleslegből 300,000 piaszter küldetett Angliába. E' státusban, úgy mint Boliviában, a' délamerikai státusok közül a' legnagyobb rend uralkodik. — A' hadierő, az előtt 8400 fő állandó katonaság, előbb 3000 's később 1600 főre szállitatott; a' tengeri erő 1 fregattból 's több apró hadihajóból áll. Fővárosa Chilének St. Jago, 65,000 lakossal.

Chiléhez tartoznak: a' két Juan Fernandez nevű sziget (kedves nyugvóhelye a' hajósoknak, azelőtt Selkirk Sándor vagy Robinson Crusoétól elhiresedve, most megtelepítve) és Chiloe nagy szigete mintegy 50,000 lakossal, végtére a' gyöngyökben gazdag los Chanques és Chonos-szigetek.

V. RIO DE LA PLATA SZÖVETSÉGES STÁTUSA, avvagy ARGENTINA KÖZTÁRSASÁG.

A. F' öld.

1. Fekvés. D. Szél. 20—41°; K. Hossz. 307—324°; Határai: Éj. f. Bolivia; K. f. Paraguay és Uruguay, DK. f. az atlanti oczeán, D. f. Patagonia; Ny. f. Chile és Bolivia.

2. Kiterjedés és felosztás. Kiterjedés (Balbi szerint) 42,700, mások szerint 31,500 négyszögmérföld. Az egész státus 14 tartományra osztatik: Buenos-Ayres, Cordova, Mendoza, St. Luiz, Rioja, Catamarca, Santjago de Estero, Tucuman, Salta, Jujuy, Santa Fé, Entre Rios és Corrientes.

3. Földje. Az ország' nyugoti részén keresztül vonúl az Andes hegysor, mellynek magosabb csucsai hóval borítvák, 's mellynek ágai az ország' belyében elterjednek. A' keleti rész számos rónaságokból (pampas nevezete alatt), pusztákból, homokos, sós és salétromos vidékekből áll. A' föld' termékenysége ennél fogva nagyon különböző; egészben mindazáltal termekenynek lehet mondani a' földet.

Tavak: a' Bebedero vagy Desaguadero és a' Porongos lagunák sóstavak; ezeken kivül találtatik: Lago di Palcipa, Ybera (a' Parana keleti részén) és számos laguna.

Folyóvizek: *a)* Paraguay (a' Parana' felvétele után, Paranának 's az Uruguay' felvétele után Rio de la Platának nevezve; hosszasága 460 mérföld, szélessége torkolatinál 20 mérföld); mellékfolyói: Pilcomayo, Vermejo, Salado, Uruguay az Ybicuival és Negróval; *b)* Rio Dolce 's egyéb

Digitized by Google

pusztai folyók; *c)* Desaguadero vagy Colorado, egyébiránt Mendozának is nevezve; *d)* Rio Negro vagy Cusu-Leuvu.

4. Égal. Része az országnak a' hő, része a' mérsékelt égöv alatt feküvén, az időjárat nevezetes különbségeket mutat. A' magos hegyeken örökös tél, a' forró égöv' völgyeiben nagy hőség, a' rónaságokon mérsékelt 's kellemes levegő uralkodik. Az Andes hegységtől 's a' pampák felett elömlő nyugoti szelek (pampero), mellyek néha orkánilag dühöngnek, rendszerint hűtik a' levegőt 's ez által kivánatos befolyással vannak az egészségre. Buenos-Ayresben észrevehető a' tél, de alig tart pár napig azon jégkéreg melly a' vizeken képződik. Köd ritkán látható, ámbár a' levegő, kivált a' déli vidékeken, nagyon nedves.

5. Termékek. Ásványok: kevés arany, ezüst, veres réz, ólom. Só igen sok találtatik a' tavakban 's forrásokban. 'S vannak huzamok, mellyek sóval 's salétrommal mintegy elborítvák. — Növények: gabona, tengeri, bab, rizs, főzelék, bor, dohány, czukornád, pamut, maniok, batátok, len, kender, gyümölcs (de ennek csak némelly nemei, nem is mindenik tartományban), narancsfák az éjszaki vidéken, egész erdőségeket képzők, olajfa, figefa, Sz. János' kenyere, aguaraybayfa (leveleiből balzamot készítnek), mindenféle cactusok, azután nád fajok. — Állatok: szarvasmarhák és lovak (szabadon 's elláthatlan nyájakban a' pampák' legelőin), juhok és kecskék, hasonlag nagy nyájakban 's kutyáktól (Orescros) legelőre kihajtva; szamarak, összvérek és sertések nagy számmal; lamák, guanacók, vicuñák, jaguárok, kuguárok, biscachók, több nemű bűzös állatok; armadillák, hangyaevők, görények, nyestek, majmok, szarvasok, tapírok, tajassuk, kaimánok; békák, viperák, kigyók; muszkitók, darázsok, hangyák, cochenille, niguák, méhek, ragadozó madarak nagy számmal, délamerikai struczmadarak, nagy mennyiségben hattyúk és foglyok; halak, czethalak.

B. Lakosok.

1. Származás. *a)* Indiánusok; mintegy 30 főnemzet, különböző nyelvekkel. Némelly törzsökök azonban nagyon összeolvadtak 's enyészetükhöz közel vannak. Chiquiták, villelák, lulok, aguitequedichagák, ninaquiguilák, guatók, guasarapók, guanák, machicuyk, guentusék, cnimagák, lengnák, pitilagák, agilotok, guaicuruk, abiponok, nalicungák, mbayák, guaranyk, guayanák, tupik, charruák, minuanok, chanák, moluchok, puelchek 's a' t. (közel fele a' népességnek); *b)* Spanyolok és kreolok; *c)* Mesticzek, mulattok és négerek. Spanyolok és indiánusnők vegyületéből származtak a' gauchok, vad pásztorok a' pampákban, kik majdnem mindég lóháton vannak 's a' tőrvetés által (lazo vagy lasso) elhiresültek.

2. Szám. A' földleirók majd 430,000, majd 700,000, de sőt 2 millióra is (mi mindenesetre sok) teszik a' népességet. Leghihetőbb a' 700,000 szám.

A' legnevezetesebb városok' népessége:

	lélek.		lélek.
Buenos-Ayres	81,000—100,000	Salta	9000
Mendoza	20,000	San Juan de la Frontera	8000
Cordova	14,000	Corrientes	5000
Tucuman	10,000—12,000	Catamarca	5000

3. Foglalkozás. Legnagyobb kiterjedésben űzik az állattenyésztést, mert egy személy néha több ezer darab szarvasmarhát is legeltet. A' földmivelés el van hanyagolva 's csak a' nagy városok és faluk' szomszédságában űzetik némi szorgalommal. Néhol szépen díszlik a' bortermesztés; másutt bányászattal foglalkodnak. Gyárak nincsenek 's csak a' legszükségesek mesteremberek nem hiányzanak. Leginkább még gyapjuszövetek' előállításával foglalkodnak a' lakosok. A' kereskedés részint bel-, részint külföldi. Fő kereskedési piacz: Buenos-Ayres, mellynek kivitele 1824: 6,699,000, bevitele pedig ugyanakkor 11,267,622 piaszterre rúgott. Ezek között 5,730,052 p. ára Angolországból, 1,418,363 Braziliából, 1,368,768 Éjszakamerikából 's 552,187 Németországból vitetett be. Az összes kivitelt 10 mill. piaszterre becsülik; főtárgyai a' kivitelnek: gabonaliszt, bor, pálinka, szarvasmarhák, lovak, szamarak, összvérek, sertések, ökör- és lóbőrök, juhbundák, hús, faggyú, halzsír, gyapjú, lószőr, szaru, halcsont. A' beviteli czikkek, és pedig Nagybritanniából, ezek: aczél, vas, gyapju, pamut, vas-, aczél- és nyergesművek, kalapok, ser, sajt; Franciaországból: gyárkészítmények; Braziliából: czukor, kávé, pamut, szörppálinka; Éjszakamerikából: házi butorok, hintók, csizmák, czipők, lőszerek, hajószerek és hajók, tőkehalak, makrélek, heringek, vas.

4. Vallás. Katholika, mellyet az indiánusok egy része is követ; a' nem civilizált indiánusok pogányok.

5. Míveltség. Ebben a' lakosok évről évre nevezetesen haladnak. A' míveltségnek központja Buenos-Ayres városa, mellynek egyeteme a' délamerikai hasonló intézetek' sorában nevezetes helyet foglal el 's melly gazdag könyvtárral 's csillagásztoronynyal bír. Egyébiránt találtatnak tudós társaságok 's academiák is Buenos-Ayresban. A' cordovai, egykor híres egyetem, most hanyatlik. Buenos-Ayres városában 1826-ban 17 hirlap jelent meg; könyvkereskedése 6, nyomdája 6 's kőmetsző-műhelye 2 áll fen.

C. Státusalkotmány és igazgatás.

Szövetséges státus, mellynek egybefűző köteléke még meg nem szilárdult. A' törvényhozó congressus Buenos-Ayresbe szokott gyülekezni. Az elnök, kiben a' végrehajtó hatalom központosúl, az egyes státusoktól vagy tartományoktól 5 évre választatik. Egyébiránt pedig a' 14 szövetséges státusoknak mindegyike maga magát kormányozza idegen befolyás nélkül. Financziák: Ezek siralmas állapotban sínlenek, mert a' kiadások nevezetes sommákkal fölülmúlják a' bevételt. Az adósság tetemes, jelenleg mintegy 40 mill. dollárra rúg. 1841: a' bevétel 42,854,538, a' kiadás pedig 56,385,321 dollárra rúgott. — Szárazföldi hadicrő; polgárkatonaság és honvéd nélkül (1826): 12,143 fő. Tengerihad: 15 apróbb hadihajó.

VI. BRAZILIA.

A. Föld.

1. Fekvés. K. Hossz. 308° — 343°; D. Szél. 4° — D. Szél. 33°. Határai: Éj. f. Venezuela columbiai köztársaság, Guyana és atlanti oczeán; K. és DK. f. hasonlag atlanti oczeán; DNy. és Ny. f. Uruguay, Paraguay, Bolivia, Peru és Ecuador columbiai köztársaság.

2. Felosztás. Brazilia 18 tartományból áll: Para, Maranhão, Piauhy, Ceara, Rio grande do Norte, Parahyba, Pernambuco, Alagoas, Sergipe, Bahia, Espiritu Santo, Rio Janeiro, San Paulo, Santa Catarina, Rio grande do Sul (a' braziliaiaktól Sao Pedrónak nevezve), Minas-geraes, Goyaz, Matto-grosso.

3. Kiterjedés. Közönségesen 130—140,000 négyszög mérföldre szokták tenni a' kiterjedést; legvalószinűbb adatok szerint mintegy 132,000 négyszög mérföldet tesz az. Az egyes tartományok' nagysága ez:

Digitized by Google

	□mf.		□mf.
Para	52,000	Bahia	2,600
Maranhão	3,200	Espiritu Santo	1,800
Piauhy	4,000	Rio-Janeiro	800
Ceara	1,400	San Paulo	8,300
Rio-grande	1,600	Santa Catarina	720
Parahyba	1,000	Rio grande do Sul	2,800
Pernambuco	6,000	Minas-geraes	12,000
Alagoas	900	Goyaz	15,000
Sergipe	900	Matto-grosso	22,000

4. Földje. Éjszaki része e' dicső országnak rónaságokból áll, mellyek mindég zöldelő erdőségektől bevonva számtalan nyájaknak kövér legelőül szolgálnak 's az időszaki kiöntések' idején nagyszerű tót képeznek. E' vízaradások nagyon termékenynyé teszik a' földet. De csak kis része e' vidéknek 's ez is csak a' tengerpart' hosszában vétetett mívelés alá. A' második vidék Brazilia' keleti partját foglalja magában, rendkivül buja növényzettel 's hegyvölgyek 's őserdők előhozta 's nagyobb kisebb folyók öntözte kellemes változatossággal; a' harmadik vidék a' beltartományok' kopár felföldéből áll, gazdag ásványtelepekkel 's magos mezőkkel (campos). **Hegyek.** A' braziliai hegyek az Andeshegyekkel nem függnek össze, 's ezeknél alacsonabbak is, mert a' hóvonalt sehol el nem érik. Meg lehet különböztetni 3 Éj.ról D. felé tartó fölánczot. Főtömegül tekintik a' Serra de Espinhaçót, mellytől K. f. esik a' Serra do Mar (tengeri avvagy parti hegyláncz), Ny. f. pedig mindkettőnél alacsonabb a' Serra de Vertentes (azaz a' vízválasztó hegysor, így nevezve, mert elválasztja a' Marañon' mellékfolyóit a' San Francisco', Parana és Paraguay folyótársaitól). A' központi vagy Espinhaço-lánczhoz tartozó Serra de Mantiqueira a' legmagosabb tömeg, melly Itacolumi hegye által 5700' magosságig emelkedik. Némelly ujabb utazók e' Serrán magosabb csucsokat is emlegetnek, mellyek az Itacolumi-nál 1800'-val magosabbak.

Fokok: Orange, Capo do Norte, St. Roque, Frio.

Öblök: Pinçonbai, Mindszentek' öble, Espiritusantobai, Rio-Janeiro öble.

Tavak: ezek nem nagyok. A' 35 mfnyi hosszú és 9 mf. széles de los Patos nem tó hanem laguna.

Folyóvizek: Marañon, Gran Para (azelőtt Tokantin), Rio Francisco, Paraguay, Parana, Uruguay. Mellékfolyói a' Marañonnak: Yupura, Rio Negro a' Riobranco- vagy Parimével, Yavari, Yurua, Yutai, Tefe, Purus (Chibara), Madeira, Topayoso, Xingu. Forrásfolyói a' Madeirának: Beni, Mamoré és Guaporé vagy Itenez. Gran Para a' Tokantinból és Araguayából áll össze. Partfolyamok: Oyapok, Maranhão (azelőtt Miarimnak nevezve), Itapicuru, Paranahiba, Jaguaribe, Rio grande do Norte, Rio Parahiba do Norte, Paraguaçu, Contas, Pardo, Belmonte, Doce, Parahiba do Sul 's a' t.

5. Égal. Az ország' nagyobb részének a' forró égöv alatti fekvése mellett, a' hőség még is mérsékelt, mit részint a' keleti passatszélnek, részint a' sok hegyeknek, erdőségeknek 's folyóknak tulajdoníthatni. A' parti huzam a' tengeri szellők miatt nagyon kellemes hémérséknek örül 's itt a' levegő rendkivül egészséges. Az év csak két évszakra oszlik, szárazra és nedvesre.

6. Termékek. **Ásványok:** arany (folyókból 's bányákból 1600—1820 összesen 63,417 arroba = 1,083,453,892 for. értéknyi), ezüst (kevés), platina, veres réz, vas, ólom, ón, kéncső, piskolcz, kénkő, kő- és tengeri só, salétrom, timsó; nagy bőség gyémántokban (folyókból 's bányákból 1740—1822 összesen 3 millió karat; a' dugárusok által kivitt mennyiséggel hihetőleg 6½ millió karat; jelenleg évenként mintegy 12,000 karat), és sok egyéb drága kövek. — **Növények:** rizs, gabona, tengeri, kender, len, yam, batátok, kakao, czukor, kávé, gyömbér, bors, indigo, bor, gyümölcs, fordúlói gyümölcsnemek, paraguaythea (matté, Braziliában cangunhának is nevezik), cassia, jalappa, sassaparilla, ipecacuanha, pisang, chinagyökér, pamut, vanília, fernambukfa, mézga, balzam; jelenleg chinai theát termesztnek a' lakosok jó sikerrel. — **Állatok:** szarvasmarhák nagy nyájakban, sok és jó lovak, összvérek, juhok, sertések, pakák, majmok, tapírok, lajhárok, armadillák, tengeri malaczok, süldisznók, kaimanok, teknősbékák, halak (ezek között a' mindent felfaló piranhák), czethalak és phokák; számos szép tollal biró madarak, kolibrik, anhingák, tukanok, papagályok, struczok; óriáskigyók, csörgekigyók, cochenille, méhek, muszkitók, hangyák és soknemű alkalmatlan rovarok.

B. Lakosok.

1. Származás. *a)* **Indiánusok.** Főtörzsökök: botokudok, purik, monkojok vagy kamakanok, koroadok, patachok, koropok, kayapok, chavantok, kamekranok, xerentek, guaykuruk. Egy része az indiánusoknak alávetette magát a' braziliai kormánynak 's hozzá szokott a' földmíveléshez; más része, 's ezeket közösen tapuyáknak vagy gentióknak nevezik, függetlenségét megtartotta. *b)* **Europaiak,** főkép portugáliak és kreolok. Svajcziak itt Új-Freyberg nevű gyarmatban megtelepedtek, de e' gyarmat nem gyarapodik 's hihetőleg már el is hagyatott; németek és francziák a' Leopoldina nevű gyarmatot létesítették. *c)* **Négerek** (körülbelől 2,100,000 rabszolga). *d)* **Színes emberek.** *e)* **Bekötözött chinaiak.**

2. Népesség. Egy új népességi tabella szerint a' lélekszám mintegy 5,735,500-ra felmegy. Egyes tartományokban a' népesség a' következő:

	lélek.		lélek.
Para	315,783	Bahia	700,400
Maranhão	236,000	Espiritu Santo	162,000
Piauhy	76,000	Rio-Janeiro	816,000
Ceara	324,718	San Paulo	375,024
Rio grande do Norte	100,000	Santa Catarina	96,024
Parahyba	311,830	Rio grande do Sul	197,000
Pernambuco	760,000	Minas-geraes	720,000
Alagoas	295,747	Goyaz	200,000
Sergipe	146,000	Matto-grosso	113,000

Népessége a' főbb városoknak.

	lélek.		lélek.
Rio-Janeiro	180,000—210,000	Para	31,000
Bahia	120,000—180,000	San Luis	27,000
Pernambuco	62,000	Aracati	9,000—26,000
Sergipe	20,000—36,000	Villabella	11,000—25,000
San Paulo	18,000—30,000		

3. Foglalatosság. Az állattenyésztést majd szintolly nagy kiterjedésben űzik a' lakosok, mint La Plata' lakosi; de kevesebb hasznát veszik, mert az állatot majdnem kivétel nélkül csak bőréért ölik meg. A' földmívelés nagyobb részint ültetvények körül forog. A' bányászat virágzik, kivált Minasban, Mattogrossóban, Goyazban, Bahiában és St. Paulban. A' bányászat' jövedelmének egy ötöde a' kormányt illeti. A' gyáripar, melly azelőtt nyomorúlt állapotban csak tengett, most hatalmasan emelkedik. A' braziliai iparintézetek közül figyelmet érdemelnek a' czukor-, pamut- és vitorlavászongyárak, továbbá egy nagyszerű fegyvergyár, olvasztó kemenczék 's a' t.

A' **kereskedés** azelőtt nagy akadályokkal küzdött; most azonban napról napra jobban kifejlik a' számos és biztos kikötők által előmozdított tengeri kereskedés, kivált Angolországgal, Éjszakamerikával, Portugallal, Franczia-országgal, Németországgal, Hollanddal 's a' t. 1822-ben kiindúlt Rio-Janeiróból, a' parti hajókat betudva, 696 braziliai és 445 idegen hajó, 's e' város maga küldött 70 millió francnyi terméket ('s e' közt 509,632 zsák kávét) Europába. Rio-Janeiro, Bahia és Pernambuco' kikötői összesen mintegy 150 millió franc árát

Digitized by Google

vittek ki a' mondott évben. 1836-ban Rio-Janeiróban 569 hajó kötött ki 126,243 tonnával, kivitorlázott pedig 528 hajó 113,423 tonnával. A' bevitelt 89,288,000 francra (32 milliónál többre Angliából, 15½ millióra Éjszakamerikából a' kivitelt pedig 62,415,340 francra becsülték 's e' között volt 33,925,000 franc ára kávé). A' vámjövedelmek 17,667,000 francra rúgtak. Kiviteli czikkek: arany, gyémántok, drága kövek (rubinok, zafírok, beryllek, chrysoberyllek, amethystek, turmalínok, topázok), czukor, dohány, szörpszesz, kávé, pamut, vanília, kakao, festékfa, különböző drága fanemek, gyógynövények, rizs, mézga, balzam, halzsír, halcsont, bőrök, bivalszarvak, békateknő, viasz. Bevitetnek europai gyárkészítmények, érczportékák, bor, olaj, besózott halak 's a' t. A' rabszolgakereskedés törvény által meg van szüntetve, titkon azonban még most is folytattatik. 1836 mintegy 150 hajó érkezett meg Rio-Janeiróban 40,000 rabszolgával az afrikai partokról. Fő kereskedési helyek: Rio-Janeiro, Bahia, Pernambuco, Belem.

4. Vallás. Katholika, egy érsek és nyolcz püspök' igazgatása alatt. Az indiánusok nagy része pogány.

5. Tudományos míveltség. Ezt a' jelen kormány nagy gonddal előmozdítja, mi által Brazilia más alakot ölt. Mindazonáltal még sok teendője lesz a' braziliai kormánynak. Minden tartományi fővárosban találtatnak elemi oskolák és gymnasiumok; Rio-Janeiróban és St. Paulóban egyetemek, Bahiában és Janeiróban chinai oskolák, 's ugyanis Janeiróban szépművészeti oskola, hadi- és jogtanító úgy természettani 's hajózási intézetek léteznek; melly intézetekhez járúlnak még a' csillagásztorony, a' füvészkert, a' könyvtár, több könyvnyomtató műhely és könyvkereskedés. 1832 a' Rio-Janeiróban kiadott újságok' száma 15-re hágott; Bahiában 5 's Pernambucóban szinte 5 lap adatott ki.

C. Státusalkotmány és igazgatás.

Státusalkotmányos örökös császárság. A' törvényhozó testület senátusból (eletidejökre választott tagokkal) és követkamrából áll. 1834-ben a' császárság' alkotmánya reformon ment keresztül, mellynél fogva fővonásaiban az éjszakamerikai szövetséges státusokéhoz indomitatott. Minden tartományban külön tartományi törvényhozó gyülések tartatnak.

A' császár: II. Pedro, a' portugáli Braganzaházból. Címe: Brazilia' státusalkotmányos császárja 's állandó ótalmazója. Fővárosa az országnak 's császári székváros egyszersmind: Rio-Janeiro. Császári multatókastélyok: S. Christovao és Boavista. Lovagrendek: St. Péter rendje, alapitatott 1826; a' Rózsarend, alapitatott 1829. — Státusjövedelmek (1841 juliustól fogva 1842 juliusig): 15 millió milreis; státuskiadások ugyanazon időben 21 millió milreis; honnan mintegy 6 millió milreis deficit származott. Adóssági kamatok' fejében fizettetett: 3120 conto kül- és 3120 conto belföldieknek. (A' milreis mintegy 2 pfor., 1 conto = 1000 milreis.) — Szárazföldi hadierő: szabályos katonaság és mobilizált nemzeti őrség: 21,974 fő. — Tengeri erő: 98 hadihajó, melly között 1 sorhajó; 2 fregatt, 4 korvett; a' többi apró hajó. Összesen 3836 hajóslegény és tengerikatona 's 476 ágyú.

VII. PARAGUAY.

1. Föld.

Fekvés. D. Szél. 20—27°; K. Hossz. 314°—324°; Brazilia, a' La Plata státusok és Bolivia között. — Felosztás: nyolcz megye: Assumcion, Villarica, Sanjago, Concepcion, Curuguatay, Candelaria, S. Fernando, S. Hermengildo. — Kiterjedés: 7000 négyszög mérföld. — Földje: jól öntözött és termékeny; keresztül vágja azt az Amambayhegység. — Folyóvizek: Paraguay és Parana. — Égal: kellemetes és egészséges. — Termékek: szép fanemek, czukor, kávé, dohány, Paraguaythea vagy yerba (főtermék), pamut, indigo, rizs, tengeri, gabona, nemes déli gyümölcsök, pizang, kokoszdiók, bor, kakao, erős szarvasmarhák, juhok, lovak, a' legkülönfélébb madarak 's halak; azonkivül arany, ezüst, veres réz, platina és kéneső.

2. Lakosok.

a) Indiánusok; *b)* meszticzek; *c)* a' többiek kreolok. Mind a' katholika vallást követik. A' népességet 5—600,000 lélekre teszik, 's e' népesség pamut- 's selyemfonással is foglalkodik. A' külföldöli forgalom akadályozva van, mert a' külföldieknek az ország' határán túllepni, rabság' büntetése alatt tilos. Jelenleg e' tilalmat nem tartják meg egész szigorúsággal, de a' közlekedés csak Braziliával engedtetett meg és pedig csak 2 ponton (D. f. Ytapuában, Éj. f. Nueva-Coimbrában). Kiviteli czikkek: pamut, dohány, bőrök, paraguaythea, déli gyümölcsök, gyógyszerek, fa. — A' főváros Assumcion, 12—16,000 lakossal.

3. Státusalkotmány.

Korlátlan monarchia. Az uralkodó (1837-ig [Theol.] Doctor Francia, azelőtt ügyvéd), Paraguay dictatorának czímezi magát. — Státusjövedelmek: ezek ismeretlenek; annyi azonban tudatik, hogy a' kiadásokat fölül haladják; miért is e' státusnak adóssága nincs. — Hadierő: 15,000 fő, polgárkatonaság nélkül. Ezzel együtt a' sereg 50,000 főre szaporitható. A' flotilla 20 apró hajóból áll, 88 ágyúval és 850 fővel.

VIII. URUGUAY KELETI KÖZTÁRSASÁGA (MONTEVIDEO).

1. Föld.

Fekvés. D. Szél. 27—35° (Isabelle szerint: D. Szél. 30—35°); K. Hossz. 319—325°. Határai: La Plata státusok, Brazilia, az úgynevezett közönös vidék (a' Mirim laguna 's a' tenger között), és az oczeán. — Felosztás: 9 megye: Montevideo, Maldonado, Canelones, San José, Colonia, Soriano, Paisandu, Durango, Cerro-Largo. — Nagyság: 10,565 négyszög mérföld (Isabelle szerint csak 6750 négyszög mérföld). — Földje: a' partokon róna; az ország' belyében felföld hegylánczokkal. — Vizek: tavak: Mirim laguna, Lagoa Manquera. Folyóvizek: la Plata, Uruguay, Rio Negro, Ybikuy. — Égal: Buenos-Ayreséhez hasonló. — Termékek: arany' nyomai, ólom, vas; rizs, dohány,

Digitized by Google

kakao, pamut, festékfák, europai házi állatok, jaguárok, kuguárok, vad ebek, zorillók, papagályok, foglyok, délamerikai struczmadarak 's a' t.

2. Lakosok.

Indiánusok (a' vad charrúak már majd egészen kivesztek), kreolok és fejérek; a' nagyobb szám a' katholika vallást követi; a' népesség 175,000, mások szerint csak 8000; Isabelle állítása szerint 70,000 lélek 26 helységben; földmíveléssel, de kivált állattenyésztével foglalkodó. Az ipar csekély; nagyobb figyelmet érdemel a' kereskedés, mellyre nézve a' fekvés kedvező. A' főváros Montevideo (15,000 lakossal) tengeri kereskedést űz több europai nemzetekkel, az éjszakamerikaiakkal 's braziliaiakkal. 1830 itt 586 hajó kötött ki; a' kivitel 2,586,647, a' bevitel ellenben 2,626,514 piaszterre becsültetett. Fő kiviteli czikkek: faggyú, bőrök, szárított hus, szarvak 's a' t. Bevitel: gyárkészítmények, czukor, kávé 's a' t. Paisandu városa is folytat nevezetes kereskedést (népessége 5000 lélek). Minden helységben létez elemi oskola a' kölcsönös oktatás' rendszere szerint.

3. Státusalkotmány.

Önálló köztársaság, egy 1828-ban Brazilia és a' La Plata státusok közt kötött szerződésnél fogva. Két törvényhozó kamra (a' senatoroké 9 senatorral 's a' követeké 29 taggal). Elnök. — Státusjövedelmek: 1830: 800,333 dollár. — Kiadások: 1,013,484 dollár. Státusadósság, 1836: 1,144,231 dollár. — Hadierő: 400 fő allandó katonaság, ezen kívül pedig polgárkatonaság.

IX. GUYANA, A' COLUMBIAI ÉS BRAZILIAI GUYANA NÉLKÜL csak az EUROPAI GYARMATORSZÁGOT értve.

1. Föld.

Fekvés. K. Hossz. 318 — 327°; Éj. Szél. 1° 20′ — 7° 36′. Határai: atlanti oczeán, braziliai és columbiai Guyana. Nagyság: Belső ismeretlen vadonjaival mintegy 7000 négyszög mérföld, mellyből esik 2700 mf. a' britt, 2800 mf. a' hollandi és 1500 mf. a' franczia Guyanára. — Földje: alacson partok, néha több mérföldnyire a' tengerártól ellepve; a' belrészek, kivált nyugot felé mindinkább emelkednek. A' belvidékeken, mellyek azonban nagy részint még ismeretlenek, sűrű erdőségek és magos hegységek (Parime- vagy Guyana hegyek) terjednek el. E' hegységek nem látszanak összefüggő lánczokat képezni, hanem csak egyes csoporttömegekből vagy épen csak hegyekből állani. Legmagosabbnak látszik lenni a' Maraguacahegység, mellynek magosságát Schaumburgk, ki legtovább hatott be e' belvidékekbe, mintegy 11,000′-ra becsüli. A' mívelés alatt levő részek festői vidékekkel bírnak 's termékenységök általában ismeretes. — Folyóvizek: Essequebo (a' Rupununiwinival, Mazaronyval és Kuyunyval), Demerary, Berbice, Korentin, Surinam, Maroni, Oyapok. — Tavak: Amucu, a' Parimehegység' legmagosabb hátán. — Felosztás: *a)* Britt Guyana, Essequebo, Berbice és Demerary kormánymegyékből álló; *b)* Alföldi Guyana (Surinam); *c)* Franczia Guyana avvagy Cayenne. — Égal: nagy hőség 's e' miatt, valamint a' gyakori vizáradások okozta nedvesség miatt egészségtelen levegő. Két évszak, de mindenik kétszer áll be évenként; nagy esőzés martius és augustus közt; hosszú szárazság augustustól kezdve decemberig; rövid esős idő januárban; rövid száraz idő februárban. Termékek: czukor, kávé, kakao, pamut, vanília, indigo, ruku, rizs, dohány, szegfű, maniok, yam, cassia, ipecacuanha, mézga- és balzamfák, különbféle fanemek, mellyek között az óriási morafa, oszlopalakú törzsökeivel; figyelmet érdemel a' Schaumburgk által felfedezett 's Victoria Reginának nevezett csodanövény, mellynek óriási levelei 5 — 6 lábnyi átmerőjűek és mellynek virágai csodaszépségűek; europai háziállatok, sok majom, számos vad állat: jaguárok, tapírok, tigris macskák, manatik, armadillák, hangyaevők, őzek, vízisertések (pakák), mósuszdisznók, koatik, grisonok, fiahordók, óriáskigyók (aboma), csörgekigyók, labarrikigyók (mellyeknek mérgéből készítik az ösmeretes vuralimérget), pipák, teknősbékák, kaimanok, sok széptollú madár 's ezek közt a' nevezetes campanero avvagy harangozó, muszkitók, sáskák, termitek, vad méhek, 's mindenféle halak.

2. Lakosok.

Származás. *a)* Europaiak: brittek, németalföldiek, francziák; sőt még zsidók is; *b)* benszülöttek: caribok, accavaiak, varavok, macusik, paravunik, attarayók, attamakák, arrauakok, galibik, palicurok, piriuk, caricuchuk, noraguok, maravánok, oyampik 's a' t. Az indiánustörzsökök' nagyobb része nem igen számos egyénből áll; az oyampitörzsök, melly legerősebb, csak valami 3 — 4000 főből áll; *c)* Négerek (részint rabszolgák, részint szabad emberek, mint a' maron-négerek, kik a' gyarmatosoknak nagyon veszélyesek); *d)* színes emberek. — Szám: a' britt birtokban 3550 fejér, 7150 színes, 96,000 néger (most már mind szabad), összesen 106,700 lakos; a' németalföldi birtokban: 2000 fejér, 3000 mulatt és szabad néger, 63,000 rabszolga, összesen 68,000 lélek; a' franczia birtokban: 3786 fejér és 19,261 rabszolga. — Foglalkozás: az indiánusoknál halászat, vadászat, részben földmívelés is, mellyet az asszonyok űznek. A' gyarmatosoknál ültetvénygazdálkodás. Britt Guyanában a' termés 1829 — 1831: 262,709,559 font czukorból, 7,059,431 font kávéból és 2,552,557 font pamutból állott; a' németalföldi rész' termése 1827-ben ez volt: 15,699,796 font czukor, 6,211,117 font kávé, 1,376,140 font pamut és 80,967 font kakao; a' franczia rész' termése 1819-ben pedig a' következő volt: 59,904 font kávé, 197,978 font czukor, 383,246 font pamut és 58,388 font kakao. A' rendkívüli termékenység következtében nagy figyelmet érdemel a' kereskedés is. 1832 britt Guayanából Nagybritanniába vitetett: 924,221 mázsa czukor, 3,576,754 font kávé, 2,540,000 gallon szörpszesz, 2,200,000 gallon szörp és 1,538,783 font pamut. Demeraryból és Essequebóból 1830 a' kivitel értéke 1,835,704, Berbiceből 1831: 323,837 font sterling volt; 's így britt Guyanának évi kivitelét 2,159,541 font sterlingre tehetni, míg a' bevitel csak 895,705 font sterlingre rúg. Nem kevesbé fontos ennél a' németalföldi Guyana' kereskedése. A' franczia rész' kivitele (1836): 3,552,423, bevitele pedig 3,202,519 francra emelkedett. — Franczia Guyanát kormányzó igazgatja, ki Cayenneben székel. A' franczia rész cantonokra osztatik. A' 8 vidékre osztott németalföldi részt szinte kormányzó vezeti, kinek laka Paramaribóban létez. A' Demerary és Essequebo britt gyarmatok gouvernement-t képeznek, mellynek kormányzója Georgetown (a' hollandiaktól azelőtt Stabroeknek nevezett) városában lakik. Berbice, Új-Amsterdamban székelő alkormányzó alatt áll.

Digitized by Google

X. PATAGONIA.

1. Föld.

Fekvés. D. Szél. 35—54°; K. Hossz. 302—318°. E' legdéliebb része Délamerikának fekszik La Plata, az atlanti oczeán, a' Magellan-útja, a' nagy-oczeán, az araucóiak' földje 's tulajdonképeni Chile között. — Nagyság: 22,000 négyszög mérföld. — Földje: az Andeshegysora nyugoti partján a' legdéliebb csúcsig húzódik, keleti széles, de nyugoti keskeny tetőzettel. E' hegysor egyre alacsonúl a' déliebb vidékeken; közép magossága alig 3000'; ámbár vannak egyes pontjai, mellyek az 5—6000' magosságot is elérik. A' nyugoti parton épen a' tengerből emelkedik az Andeshegység, 's itt a' tenger számos csatornát, öblöt és szigetet képez. A' keleti part aránylag alacson, nagy öblökké alakúl 's nagyobb folyamok által szeletik keresztül. Az ország' belje még ösmeretlen. Annyit azonban tudunk, hogy nagy része füves rónaságokból, úgynevezett pampákból áll. Az Andeshegyeknek egy része vulkános (mint péld. a' San Clemente és a' de los Gigantes); e' hegyek egyáltalán $^2/_3$ részig sűrű erdőségekkel borítvák. Előfokok: Corrientes, Blanco, de las Virgines, Froward (a' szárazföld' legdéliebb pontja), Victoria. Öblök: Port de St. Antonio, Sz. József öble, Bahia nueva, Sz. György' öble, Port Désiré, St. Julian' kikötője, Sta Cruz, de la Trinidad, Pennas. Folyovizek: Cusu Leuvu vagy Rio Negro, Rio Camarones, Port Désiré, Santa Cruz, Gallegos. — Égal: a' két tenger közti fekvés lenyomja a' hémérséket 's ez itt ennél fogva alacsonabb, mint hasonló déli szélességfokok alatt; a' telek kemények, a' nyarak nem igen melegek. Mindazáltal nagy különbség létez, hémérsék' tekintetében a' keleti és nyugoti partok között. Nyugoton a' levegő mérsékelt 's majd egyforma egész éven át; csakhogy itt gyakori a' szél és eső, 's egész éven át alig vagyon 10 száraz nap. A' keleti parton száraz szelek uralkodnak. E' rész nagy hőségváltozásoknak van kitéve; a' téli hideg 's a' nyári hőség egyaránt kiállhatlanok, 's az évszakok az éjszaki félteke' évszakaival ellentétben állnak. Nem ritkán mutatkozik a' déli fény is. — Termékek: lovak, szarvasmarhák, guanakók, tapírok, jaguárok, armadillák, zorillók (ezek a' bűzös állatok közé tartoznak), nyulak, szarvasok, rókák, sasok, kányák, fáczánok, kondorok, foglyok, papagályok, kolibrik, amerikai struczmadarak, pingvinek, tengeri oroszlánok, czethalak, tengeri elefántok, viasz, méz; mindég zöld bikkfák, de mellyek a' miéinktől különböznek, bikkfákhoz hasonlo' nyírek (a' mi nyireinkhez semmi hasonlattal nem birók), winterfák (*Wintera aromatica*), mellyeknek levelei 's gyökerei dörzsölve fűszeres szagot eresztenek; araucariák vagy pehuk, mellyeknek gyümölcsei gesztenye ízű diókat foglalnak magokban 's mellyek itt a' pálmákat pótolják; só, márvány. Az ásványország még egészen ismeretlen; érczbeni gazdaságot legalább gyanítani lehet.

2. Lakosok.

Származás. Indiánusok többféle törzsökei: puelchek, taluhetek, dihuihetek, tehuelhetek vagy tehuelchek (tulajdonképeni patagoniaiak), chechechetek, huillichek (ezeknek nevezetesebb ágai a' kunchik, chonók, poy-yuk és key-yuk), moluchok vagy aucák — ugyanazon törzsök az araucóiakkal — pehuechek, kik szinte az araucói főtörzsökhöz tartoznak. — Szám: ezt kihozni azon kevés adatokból, mellyeket Patagoniáról birunk, nem lehet. — Foglalatosság: vadászat (főfegyver a' golyósparittya). A' lakosok sóért 's bőrből készített apróságokért Buenos-Ayresben, csere által szokták szükségeiket fedezgetni. — Életmód: a' patagoniaiak a' beduin arabok' módjára nomád életet élnek; mind a' két nem szüntelen lóháton csavarog; indiánus falura csak kevésre talál az ember. A' patagoniaiak magos emberek ugyan, de még sem óriások, mint némelly utazók állították. A' törzsökök főnöket, kazikot, választanak magoknak, de a' főnök nem parancsolhat, hanem inkább okossága 's tanácsa által tesz szolgálatot törzsökének. — A' nyugoti parton feküsznek: a' Tres Montes félsziget, a' Guayaneko szigetek, Campana szigete, melly King vizsgálata következtében csatorna által egy általa Wellingtonnak nevezett szigettől elválasztva van, a' Madre Dios archipel, Hannover szigete, Adelaide királyné szigetcsoportja, Roca Partida szigete, a' nyugoti szigetek 's a' t.

XI. DÉLI SZIGETEK.

1. Maluinák vagy Falkland-szigetek. Fekvés: D. Szél. 51°—51° 45'; Kel. Hossz. 317° 30'—321°. — Felosztás: 2 nagyobb sziget: Keleti és Nyugoti Falkland-sziget, és 90 apró szigetecske és szikla. — Nagyság: összesen mintegy 160 négyszög mérföld, más adatok szerint 300 négyszög mérföld. — Földje: hegyes, művelhető föld, váltva ingoványos és tőzeges vidékekkel. A' patakokban tiszta viz találtatik. — Égal: az évszakok itt csak kevessé válnak el egymástól, a' hémérsék csekély, buza nem terem, de a' patakok nem fagynak be, 's a' hó a' hegyeken alig marad két hónapig. — Vizek: a' nyugoti szigeten, melly a' keletitől a' Falkland' utja vagy Carlisle-Sund által el van választva: Port Egmont, Byron-Sund, István' kikötője, Albemarle- és Howard' kikötője. A' keleti szigeten: Puerto de la Soledad (Berkley-Sund), Choiseulöböl, Grantham-sund. — Termékek: gyegtőzeg (melly itt a' fahiányt pótolja), vad zeller és sóska, gommier (mézga-növény), némelly kerti növények, elvadúlt szarvasmarha, vad lovak, sertések, tengeri nyulak, szarvasok; ludak; réczék, szalonkák, rigók, kövérkék (pingvinek), hattyúk, sasok, rókák, czethalak, robok, tengeri elefántok, halak és molluscák. — E' szigeteken, mellyeken őslakosok nincsenek, egymásután a' francziák, brittek, spanyolok, és Buenos-Ayresiek alapítottak gyarmatokat; 1833-ban a' brittek foglalták el azokat a' Buenos-Ayresiektől, hogy belőlök egyikét képezzék azon földkörüli állomásoknak, mellyekkel a' világtengert körülhálózták. A' két Falkland-sziget körül a' következő nevezetesebb szigetek feküsznek: Peble, Saunders és Keppelsziget; Carcasszigetek. Ezek mind lakatnak.

2. Tűzföld (Tierra del Fuego). Fekvés. D. Szél. 52° 41'—55° 11'; K. Hossz. 303°—313°. Déli Amerikának déli csúcsának átellenében a' Magellan szorosa által ettől elválasztva. Áll az: három nagyobb és számtalan kisebb szigetekből. A' három nagyobb sziget, Kingnek ujabb vizsgálódásai 's leirása következtében a' következők: Károly király' déli földje (ez a' szigetek közül a' legnagyobbik 's a' tulajdonképen úgynevezett Tűzföld, vulkánokkal 's a' 6000'-nál magosabb 's egész éven át hótól borított Sarmiento hegygyel), Clarence az előbbitől Ny. f., és South-Desolation, Clarencetől Éj. Ny. f. A' le Maire szorosa Károly király' déli földjét a'

Digitized by Google

státusszigettől elválasztja; déliebb fekvésűek a' Hoste és Navarin szigetek, amaz nyugot ez kelet felé; Navarintól dél felé a' Hermitsziget-csoport a' Cap Horn-nal, melly e' szigetcsoport' legdéliebb pontját képezi. Hostetól dél felé vannak a' (3) Diego-Ramirez-szigetek. — Nagyság: 1522 négyszög mérföld. — Föld: sziklás 's hegyes, számos öblökkel 's földnyelvekkel. Szaggatott alakja, 's szigeteinek, mellyekből áll, száma D.- és Ny. felé legnagyobb. A' Magellan-szoros keleti partja terméketlen és szomorú alakot mutat. E' vidéken túl a' tengerszoros D. felé hajlik 's nyugoti partjai e' helyen a' legbujább növényzettel díszlenek. Még tovább a' tengerszoros éjszaknyugoti irányban folytattatik, 's itt e' szoros egy sziklákba vésett csatornához hasonlít, mert az Andeshegység' folytatása veszi körül. A' tengerszorostól dél felé a' Magdolna- és Beagle-csatornák között a' hegyek 7000' magosságig emelkednek 's örökös hóval borítvák. Mindenütt lát az utazó havas csúcsokat, kékellő jéghegyeket és zuhatagokat az áthatlan őserdőségek' sűrű tömegein keresztül. A' Magellanszorostól D. felé a' hóvonal 3500—4000' magosságú. Az erdőségek, egyforma sűrűséggel, 1500' magosságig emelkednek. — Előfokok: Jezus' neve, Diego, Sz. János, Cap Horn (a' Hermitek' legdéliebb csúcsa), Oszlopfok (Cap Pilares). — Vizek: Magellanszorosa több csatornákkal, mellyek a' Tűzföld' beljén keresztül húzódnak; le Maire' útja. Öblök: Valenciasbai, Bai Good Success, Nassauöböl, Karácsonöböl. — Égal: hideg, de korántsem annyira mint az első utazók állították; sőt ujabb utazók szerint a' nyári idő hasonlít az angol nyárhoz 's a' növényzet szépen díszlik; csak a' déli szelek, mellyek a' jeges Új-Déli-Skóciából jönek, szállítják le tetemesen a' hémérséket. Egyébiránt nagy esőzések és hatalmas szélvészek dühöngnek itt. — Termékek: mindenféle vad növények, megehető bogyók, mindég zöld nyíralakú bikkfák, winterfák; réczék, ölyvek, kányák, kutyák, robok, czethalak és héjasállatok; találtatnak egyébiránt papagályok 's kolibrik is. — Lakosok: peserék, a' míveltség' legalsóbb fokán, pisze orr, nagy fej, széles arcz, erős derék, vékony láb és kicsinség által jellemezve; ruhájok robbőrből áll, lakjukat rudakból készítik, mellyekre az csős oldal felől faleveleket vagy robbőröket aggatnak; eledelök halakból 's kagylókból áll.

3. Lakatlan szigetek keleten: Déli-Georgia, eleinte Saint-Pierre, azután pedig Cook által Déli-Georgiának nevezve; DNy. f. ettől a' Déli Orkadok vagy Orkneyszigetek, mellyek közül a' legnagyobbik' neve Pomona vagy Mainland; még inkább D. f. esik Új-Déli-Skóczia, egy 1819 Smith angol kapitánytól felfedezett vagy is inkább újra talált szigetcsoport, a' D. Szél. 61—63° között, melly csoport' legnagyobb szigetei a' Smith- és Livingston-szigetek; Háromság' földje, hihetőleg szinte szigetcsoport: a' Bellingshausen orosz kapitány által talált I. Sándor és I. Péter szigetei, a' D. Szél. közel 70° alatt, és az eddig ismeretes déli földek. E' szigeteken örökös fagy és tél uralkodik. Fontosak azok a' nagy mennyiségben rajtok találtató tengeri elefántok, bundásrobok és czethalak miatt. — A' legujabb fontos felfedezés Biscoe kapitánytól tétetett 1831 és 1832. Ez tudniillik a' D. Szél. 67° 15 és a' Greenwichtől számított Ny. Hossz. 69° 29' alatt földet talált, melly 300 angol mérföldnyire terjedni látszott, egyébiránt pedig havas hegységek által el vala lepve minden növény- és állati élet nélkül. E' földet sokan azon nagy szárazföld' részének tartják, melly a' K. Hossz. 47° 30'-től a' Ny. Hossz. 69° 29'-ig, avvagy körülbelől Madagascar délvonalától Cap Horn délvonalaig terjedni állíttatik. Biscoe a' legelsőbben felfedezett részt Enderbyslandnak nevezte, valamint egy e' szárazföld' szomszédságában általa felfedezett sziget, mellyen több' alacsonabb hegyek között egy magos csúcs tűnt ki, tőle Adelaide-szigetnek neveztetett. Mármost ezen nagy szárazföldről, melly Grahamföldnek neveztetett, több adatot várunk. Egy éjszakamerikai Déli Grönlandot fedezte fel, melly Graham-föld' keleti partja látszik lenni, sőt valószínű, hogy a' feljebb említett Sándor és I. Péter szigetek is némi viszonyban állanak a' nagy szárazfölddel. A' legujabb felfedezések a' déli jeges tengerben a' következők: a' Sabrinaföld és a' Balleny-sziget, egy angol hajó által felfedezve, a' szélességnek 65—68° között; Louis Philippe' földje, egy franczia expeditió által felfedezve a' szélességnek 63° alatt, melly jégtől környezve magos hegyeket hord; Terre Joinville, keletiebb fekvéssel 's ugyan azon expeditió által felfedezve. Meglehet, hogy mindezen földek Graham' földjével együtt nagyszerű déli 's általunk csak éjszaki részében felfedezett szárazföldet képeznek.

Történetek.

1. Amerikának, az egy Grönlandot kivéve, melly már a' 9-dik században ismeretes volt, csak a' legközelebb lefolyt 3 században vagyon története. Midőn az europaiak a' 15. század' vége felé e' világrész, felfedezték, vad, egymással semmiféle polgári társaságban nem álló nomádlörzsökök lakták azt. Politicai jelentőségre e' világrész, felfedezése után csak mintegy harmadfél századdal kezdett vergődni.

2. Amerika' 1492-ben történt feldezésének oka az volt, hogy az akkori hajózó nemzetek a' termékdús keletre, nevezet szerint Indiába utat kerestek. Mialatt a' portugáliak Afrika' legdéliebb partját, a' Jóremény' fokát körülhajózták, Colom Kristóf nyugot felé óhajtotta vehetni irányát. Colom' hazája, Genua, figyelemre sem méltatta tervét. Colom végtére Spanyolországban, nevezet szerint Izabella királyné, katholikus Ferdinand' neje' részéről nyert nyolcz évi szorgalmazás' következtében pártoltatást. Ő három kis hajóval (1492 aug. 3.) kiindult az andalusiai Palos nevű kikötőből 's népének kétszeri fellázadása után 1492 oct. 11. végtére megpillantá Guanahani szigetét, mellyet San Salvadornak nevezett, 's felfedezé még Cubát és Haytit is. Colom visszatérvén Europában Indiai admirallá neveztetett ki. Három további utazásában Orenoco' torkolatáig 's Panama földszorosáig nyomúlt elő.

3. Colom' naplójával 's tengeri abroszaival ellátva egykori útitársa Alfonso de Ojeda (1497 majusban) a' tengeren tapasztalt florenczi Vespucci Amerigóval ujra kereste a' nyugoti földet. Ezek Délamerikának éjszakkeleti partjára találtak 's megvizsgálták Paria öblét 's a' közel fekvő tengerpartot több száz mérföldnyi hosszaságban. Amerigo ezen első utazása után még többször látogatta meg az új világrészt, miért is nevétől először is ennek egy része azután pedig az egész neveztetett el. Mintegy tíz évvel később sikerült az éleszű Balboának a' Panamai félszigetről vagy is inkább földszorosról a' legpontosabb felvilágositást adhatni 's ezáltal elosztatni azon balhiedelmet, mintha az új világ Indiával összeköttetésben állana; mire a' Nyugotindia név csupán csak Amerika' közép részére avvagy a' mexicói öbül' szigeteire ruháztatott. Portugáli Magelhaens volt az első, ki (1520) Amerika' déli csucsát körülhajózta.

4. Amerika' éjszaki részének kikutatásában főkép az angolok szereztenek magoknak érdemeket. Velenczei származású de VIII. Henrik király' szolgálatában álló Cabot Újfoundlandot fedezte fel 's utját Virginiaig folytatta. Az angolok éjszaknyugoti utat keresvén Ázsiában (1509) Cap Bretont és (1550) Új-Skóciát foglalták el. Forbisher Márton (1577) a' neve után elnevezett csatornát találta az Éj. Szél. 60° alatt, mellyen utána senki sem hajózott többé, azután pedig Grönlandnak déli részét; Drake, a' második világ-körülhajózó (1576) Új-Albiont (Éjszakamerika délnyugoti partját) találta, Davis pedig (1585—1587) megvizsgálta azon utat, melly Grönland' nyugoti oldalán nagy tengeröblbe vezet, a' melly tengeröből később Baffin nevű kormányosától Baffin' öblének neveztetett. Már azelőtt fedezte volt föl Hudson, miután (1607) Grönland keleti oldalát ismét feltalálta, a' nevétől elneveztett csatornát és öblöt. A' keleti parton fekvő tartományok pedig még korábban fedeztettek fel. Így Labradort már 1500 's Canadát már 1534 foglalták el a' portugáliak.

5. A' spanyolok Amerikában mindinkább kite jeszkedének. Floridát (1512) Ponce de Leon, Rio-Janeirót pedig és La Platát (1515)

Digitized by Google

Diaz de Solis, mindkettő spanyol, fedezték föl. A' gazdag Mexico a' szintolly bátor mint ravasz Fernando Corteznek esett martalékul. Cortez, mint helytartó, Új-Spanyolországban a' polgári és katonai hatalmat személyében egyesítvén, később új felfedezésekre küldetett 's hatalma a' hadiügyekre szorítatott. Ő rendkivüli veszélyek közt (1536) Californiát találta, de abbeli tervét, melly szerint Keletindiába utat kevesni óhajta (mi Magelhaensnek 1519—1522 sikerült), ki nem vihette.

6. Már Balboa iparkodott (1513) Perut találni. Hosszú és veszedelmes kalandozások után magos és erdőkkel borított hegyeken túl a' nagy világoczeánt pillantotta meg. Mellig a' vizbe menvén, e' tengert a' spanyol király' számára elfoglalta. De Peru és Chile elfoglaltatása Pizarro Ferencz, Diego de Almagro és Fernando de Luque kalandoroknak tartatott fen. Miután a' Spanyol uraság Amerika' szárazföldén megszilárdúlt, V. Károly király két alkirályt nevezett ki, az egyiket Mexico', a' másikat Peru' számára, 's ez alkirályoknak rendeltettek alá az egyes tartományok' kormányzói és kapitányai. Chile' meghódítása, Diego Almagrótól megkezdve végtére Pedro de Valdivia által befejeztetett, ki is a' tengerparton a' S. Jago és (1550) a' Concepcion városokat épitette. (Figyelemre méltó az első hódításoknak szent tárgyakról elnevezése: San Salvador, Santa Cruz, San Jago, Concepcion, Ascension 's a' t.)

7. Cortereal Gáspár, Emmanuel portugáli királytól (1500) a' végett kiküldve, hogy Cabot nyomait kövesse, az amerikai vizekben hajótörést szenvedett 's visszajövetele után az éjszaknyugoti átkelés' reményét igen valószínütlennek festette. Pedro Alvarez Cabral szélvésztől a' D. Szél. 15° alatt Amerika' partjához szorítva egy kikötőbe menekedett, melly általa Porto Segurónak neveztetett. Ő a' partot 's a' körülfekvő vidéket ('s ezt ő Santa Cruznak nevezte) elfoglalta, a' nélkül hogy telepítvényt hagyna elvitorlázása után. A' mondott vidéken bizonyos festőfa találtatott, melly a' parázs (portugáli nyelven brasa) színéhez hasonlitván brazilfának, valamint az egész felfedezett vidék Braziliának czimeztetett. E' fölfedezés' fontosságát akkor senki nem látván, az újvidék számüzöttekkel népesítetett, kik a' czukorülletéssel foglalkodtattak, a' czukor nád Madeirából áthozatván. Később (1525) a' Portugáli nemességnek megengedtetett foglalásokat tenni, 's ezeket saját birtokúl baszonbérbe adni, mi által a' St. Salvador, St. Vincent 's a' t. városok támadtak. A' 17 század' elején, a' midőn Portugal Spanyol tartomány vala, a' hollandiak vagy is inkább a' hollandkeletindiai társaság Willekens Jakabot (1624) küldé ki Brazilia' elfoglalására. De csak később, tudniillik Lonk Henrik admiral (1630—1635) 's Nassaui herczeg János Moricz által jutottak a' hollandiak Brazilia' mivelt részének birtokába: A' hollandi uraság azonban nem sokáig tartott, mert a' Braganza-ház a' portugáli trónra jutván João Fernandez de Vierra több évi küzdés után (1645—1654) a' hollandiakat kiűzte; melly idő óta a' portugáli braganzai ház állandó birtokában maradt Braziliának.

8. A' Paraguay folyamon fekvő föld, melly már Diaz de Solis által volt (1516) felfedezve, ismét feledékenységbe ment. Valamivel később (1526) Cabot a' La Plata' torkolatán erősséget épittetett, de mellyet a' vad indiánusok elrontottak. Buenos-Ayres városa, már 1535 épitetni kezdve, csak 1580 óta birt állandó lakossággal. A' 17 század' elején nagy térítőintézetet állítának a' jezuiták a' guaránók között, melly státussá alakúlt 's mind addig ismeretlen maradt, mig Spanyolország és Portugal (1750) magok között határszéli szerződésre léptek. E' szerződés által Spanyolország San Sagramento és Montevideo gyarmatait, Portugal pedig némelly Brazilia' határán fekvő vidékeket kapott. — Guyana országát a' spanyolok (1663) találták. Már azelőtt (1643) iparkodtak a' francziák Guyanában letelepedni, de csak 1676 sikerült nekik az allandó gyarmatosítás Guyanában; a' hollandiak is létesítettek telepítvényeket, mellyeknek virágzása azonban csak az 1683 Surinamban összeállott társasággal kezdődik.

9. Amerika' egyéb részeiben is találjuk a' francziákat, vetélkedve Europa' többi nemzeteivel. Ők (1534) Canadában, (1562) Floridában és (1598) Új-Skocziában felfedezéseket tettek 's ez utolsót Acadiának nevezték. Canada, a' Hudson' öble, Terre neuve és Acadia közösen Új-Franciaországnak neveztetett. Némelly canadai indiánusok kalauzúl szolgáltak a' francziáknak a' Hudson' öbleig; a' honnan a' francziák az angolokat elűzték. De ezen birtokaikat ismét elvesztették a' francziák; első volt Canada, melly kezökből kiragadtatott, Hudson' öblét 1713-ig, Labrador' félszigetét pedig csak 1763-ig birták.

10. Főtárgyát az europai hatalmasságok közötti viszálkodásoknak a' nyugotindiai szigetek képezték. A' Bermudák 1527 Spanyol Bermudez által felfedezve 1609 Sommers nevű angoltól elfoglaltattak. Az Antillákban, mellyeket a' spanyolok régóta birtak, 1655 a' francziák és angolok (kik Jamaicát a' spanyoloktól elragadták) jöttek osztozkodni. Az utat simította nekik a' flibustiak' kalózrespublicája (a' spanyol Flibote vagy a' hollandi Vliebottól), melly flibustiak a' caribok és spanyolok ellen harczolván egyik szigetet a' másik után elfoglalták; minél fogva Franciaország és Anglia a' szigeteket (1660) egymás között felosztotta. A' szerződésnél Guadeloupe, St. Martin, Granada 's a' t. Franciaországnak; Barbados, Nevis, Montserrat, Antigoa Angliának estek osztályrészül; St. Christoph pedig közös birtokban maradt. A' caribok Dominicában, St. Luciában és Vincentben összeszoritattak; ámbár e' szigeteket is osztották fel egymásközt a' francziák és angolok. A' hollandiak, kik legelőbb is a' Delawareon telepedtek le, később de rövid ideig Braziliát birták 's Guyanában Essequebonál és Berbicenél gyarmatokat alapitottak, (1634 óta) Curassaoba, St. Eustachba és St. Martinba gyarmatokat hoztak 's itt a' czukorülletést terjesztették. A' dánok (1671) Sz. Tamás és (1719) St. Jean szigetét elfoglalták 's (1733) St. Croix szigetét pénzen vásárolták Franciaországtól. A' svédek a' 17 században a' Delaware folyón előbb letelepedvén, később (1784) St. Barthelemy szigetét vették a' francziáktól.

11. Éjszakamerika' mivelletése azon gyarmat' letelepedésével kezdődik, mellyet (1585) Raleigh Walther mostani Virginiába hozott, a' földet Erzsébet királynéja' dicsőségére Virginiának nevezvén. De a' gyarmatosok a' földnek mivelés alá vételét 's a' megszokott élvek' nélkülözését olly súlyosnak találták, hogy nem sokára visszaköltöznének hazájokba. Csak I. Jakab alatt nyert az éjszakamerikai keleti tengerparton az angol gyarmat némi consistentiát. Jakab alattvalóinak (1607) megengedte, hogy a' Szél. 34—45° fekvő más nemzetek által még el nem foglalt földhuzamban letelepedhessenek. Hogy pedig a' letelepedők' számát szaporitsa, halálra ítélt vagy halált érdemlő gonosztevőket küldött Éjszakamerikába. Sőt Jakab (1618) a' gyarmatosoknak leányokkal (90 leánynyal) megrakott hajót is küldött. A' legtöbb gyarmatosok egyébiránt vallásbeli vagy political elnyomás miatt költöztek ez új hazába. Vallásbeli vakbuzgók, kivált puritanusok, szállották meg (1621—1638) a' New-Hampshire, Maine, Massachusetts, Connecticut és Rhode-Island éjszaki gyarmatokat, melly gyarmatok (1643) Új-Anglia név alatt egyesültek.

12. Rhode-Islandban, ugy New-Yorkban is előbb hollandiak telepedtek le. Ezek New-Yorkot Új-Németalföldnek nevezték 's benne várost, Új-Amsterdámot épitették. — De II. Károly megfosztá (1664) a' németalföldi köztársaságot e' gyarmatoktól; Új-Németalföld a' Yorki herczeg' nevétől Új-Yorknak 's Új-Amsterdam Jamestownnak neveztetett. Az angolok ugyanakkor New-Jerseyt is szállották meg, mellyet svédek 's hollandiak gyarmatosítottak volt. Marylandot, Virginia' déli részét I. Károly (már 1628) menedékhelyűl engedte volt Lord Baltimorenak katholikus hitfelei' számára; miért is ez a' vidéket a' királyné' nevétől nevezte el. Canada, mellyet az aranyat szomjuhozó spanyolok (a' névre canada, azaz itt nincs semmi, adott alkalmat) elhagyták, 's mellyet franciaországi IX. Károly Coligny' kérelmére a' hugenottoknak átengedett, szinte az angoloktól vétetett (1628 óta) birtokba, lakosi pedig II. Károly alatt vallásbeli felekezetek által nagyon megszaporodtak. Ugyanezen király alatt Penn Vilmos bizonyos sommáért, mellyel a' státus neki tartozott, (1681) egy 45 mérföldnyi hosszú vidéket kért a' kormánytól; és itt gyüjté össze hite' sorosit, a' quackereket; Philadelphia pedig nem sokára e' tartomány virágzó fővárosává gyarapodott. Éjszak-Carolina, hol (1710 óta) leginkább kivándorlott pfalziak telepedtek le, később (1728) Dél-Carolinától elválasztatott. Georgiába (1732) a' legszegényebb emberek költöztek, de kiknek számát nem sokára szorgalmas salzburgiak és skótok nevelték.

13. Britt Amerika' első gyarmatosi majdnem kivétel nélkül csak bizomanyosi valának a' londoni és plymouthi kereskedési társaságoknak. A' hajózási törvény e' gyarmatokra nézve az által enyhitetett némileg, hogy az éjszakamerikai termékekre, midőn más országokból vitettek be, nevezetes vám vetetett. III. Vilmos e' gyarmatoknak a' ryswiki béke után (1667) alkotmányokat adott, mi által azok rendkivüli virágzásnak indúltak; a' kézzel fogható siker az angol kormányt arra birta, hogy az Amerikába költözést megkönnyitse, mire a' skótok, irlandiak és németek seregenként telepedtek le az angol gyarmatokban. A' gyarmati termékek megszaporodtak 's egy úttal növekedett a' francziák és spanyolok' vetélkedése is, az utolsók kivált a' csempészkedés ellen panaszolkodtak, mellyet a' britt gyarmatok spanyol Amerikával üztek. A' vetélkedésből háború keletkezett, melly 1739—1755 tartott 's melly az angol nemzeti adósságot számos millióval nevelte. Angliaa' bekövetkezett párizsi békében (1763) egyedüli ura maradi Éjszakamerikának; mert Franciaország minden birtokairól lemondott, csak az újfoundlandi tengerparton halászatot kötvén ki magának. Angolország, igy állván a' dolgok, méltányosnak találta a' gyarmatokat a' státusterhekben is részesiteni. A' gyarmatosok el ismerték a' követelés' méltányos voltát, csak arra hivék magokat jogositva, hogy a' kivánt sommákat magok osszák fel egymás között. De a'

Digitized by Google

britt miniszterek, alattvalóknak nem pedig britt státuspolgároknak tekintvén a' gyarmatosokat, az egymás közti felosztás' jogát megtagadták tőlök. E' sérelem után, szintolly hathatósan mint állhatatosan ellenszegültek a' gyarmatok a' bélyegadónak 's a' theavámnak is. A' theavám (1774) Bostonban egy jól kiszámított néplázadásra adott alkalmat; három theával rakott hajó megállíttatván 's terhe a' tengerbe üríttetvén. Erre Anglia Boston kikötőjét elzárván, New-Hampshire, Massachusetts, Rhode-Island, Connecticut, New-York, New-Jersey, Pennsylvania, Delaware, Maryland, Éjszak- és Dél-Carolina az angolok ellen szövetkezve közös congressusban egyesültek 's megtiltották az angol árúk' behozatalát 's az éjszakamerikai termékeknek Angliába szállíttatását. A' gyarmatosok kérelmeikkel esedezve járúltak a' királyhoz és a' parliamenthez. De midőn egy parliamentacta köve keztében a' szövetkezett gyarmatok az anyaország' partolásától elüttettek, (1775) miután Georgia is járúlt a' szövetséghez, háborút indítottak az anyaország ellen 's 13 egyesült státus' czíme alatt (1776 jul. 4.) függetleneknek nyilatkoztatták magokat. A' szövetség, mellyhez (1778) Vermont is csatlakozott, nyolcz évi harczában Washington' vezérlete alatt a' legnagyobb állhatatosságot mutatta. A' versailli békében (1783) végül Anglia is ösmerte el az éjszakamerikai egyesült státusok' függetlenségét. E' státusok első példáját adták Amerikában a' független státusoknak.

14. Az egyesült státusoknak congressusa mindeddig csak a' külügyek' központjául szolgált. Az önállóvá lett gyarmatok, mint külön státusok, megtartották alkotmányaikat. De (1787) egyesülési szerződésre léptek, mellynél fogva közös ügyeik' elintézésével egy főcongressust biztak meg. Élére ennek elnök állíttatott, ki a' néptől választatván a' végrehajtó hatalmat gyakorolta. Az új státus' hatalma e' változások után óriási léptekkel növekedett. Az első három elnök, úgymint Washington, Adams és Jefferson alatt a' pénzügy rendeztetett; az adósságok vagy lerovattak vagy legalább biztosíttattak; a' vad indiánusok vagy békére kényszerítettek vagy polgarosíttattak, a' földmívelés rendkívül pártfogoltatott, a' kereskedés emeltetett, 's a' népesség mondhatlanúl neveltetett. Az egyesült státusokhoz szegődtek egymásután: Kentucky (1792), Tenessee (1796), Ohio (1803), Louisiana vagy Új-Orleans (1811). Louisiana tulajdonképen (1804) Francziaországtól vásároltatott. Washingtont, a' köztársaság' alkotóját és fentartóját, kitűnő tiszteletekkel halmozta a' lakosság, kinek halála után († 1799) polgártársai, az egyesült státusoknak majdnem közepette, szövetséges várost építvén, e' várost jóltevőjök' tiszteletére Washingtonnak nevezték.

15. A' 18. században az éjszaknyugoti tengerpartot is szállították meg az europaiak. A' spanyolok Californiából mind inkább éjszak felé nyomúltak. A' Nutka-sundban (1786 és 1787) angol hajók mutatkoztak 's tetemes áruforgalmat indítottak meg Chinával. Ennek Spanyolország ellenszegült, mert hajósai előbb fedezték fel e' partokot; melly körülménynél fogva (1790) háború fenyegette e' két nemzetet. A' bekövetkezett békeszerződésben ez úgy olly módon egyenlítetett ki, hogy Éjszakamerika' nyugoti partjai Angolország' birtokában maradtak. Kamcsatka' felfedezése után az oroszok a' keleti oczeán' szigeteit iparkodtak megismerni 's ez alkalommal az Alaska nevű félsziget' csúcsához jutottak. Behring (1738) Kadiak szigetét, a' Sumagin 's többi szomszéd szigeteket vizsgálta. Nagyobb felfedezéseket tett Krenytzyn kapitány Amerika' nyugoti partján (1768) és Spanyolország már 1785-ben lemondott Oroszország' javára minden a' hg Vilmos öblén túl terjedő igényeiről. Berenoff kereskedő (1793) orosz telepítvényt létesített a' Norfolk-Sundban; 1803 az oroszok telepítvényeiket az amerikai nyugoti tengerparton szaporították 's 1813-ban a' part hosszában néhány száz merföldnyire kiterjeszkedtek.

16. Keleti és Nyugoti Floridát 1763 Spanyol- és Francziaország Nagybritanniának engedték át; de e' gyarmatok csak mintegy húsz évig ismerték el a' britt felsőbbséget 's 1783 Spanyolországnak visszaadattak. Birtoka e' tartományoknak tulajdonképen teher volt, mert az igazgatás' költségei fölülhaladták a' jövedelmeket. Nyugoti Florida 1810 függetlennek nyilatkoztatá magát 's ennél fogva saját kérelme' következtében a' Perdido folyamig az Éjszakamerikai státusszövetségbe felvétetett. Kelet-Floridát is igényelték az Egyesült státusok egy régi spanyol adósság lerovása fejében, de csak a' legujabb időkben (1819) sikerült a' kivánt bekeblezés (L. alább 22 alatt).

17. A' pyrenaei félsziget' háborúja alatt a' spanyol gyarmatosok Amerikában felbuzdúltak a' franczia járom' lerázására. Előpostája e' kísérleteknek vala Miranda tábornok 1806 czélba vett függetlenítése a' délamerikai státusoknak. 1810-ben Caracas, Cumana, Varinas, Truxillo, Barcellona, Merida 's Margita szigete politicai testté egyesültek, Venezuela szövetséges státusai czíme alatt. E' példát követte nem sokára (1811) Carthagena is. La Platában, kivált ennek központjában Buenos-Ayresben, azután Perubau és Chilében hasonló mozgalmak mutatkozának (1810), mellyek Mexicót is ragadták a' mozgalmak' sodrába (L. alább 23, 26). Véres harczok követték ez óta a' mondott igyekezetet 's a' legkülönbfélébb események, külső veszélyek és belforradalmak közőtt végül nagy része e' gyarmatoknak független politicai társaságokká alakúlt, mint a' mexicói szabad státusok Éjszakamerikában; (Guatemala Középamerikában) a' Középamerikai egyesült státusok; Columbia, Peru, Bolivia, Chile, La Plata szabad státusai, azután, Paraguay Délamerikában 's végtére (1824 és 1829 Araucania és Montevideo avvagy Banda oriental.

18. Ez új alakúlása a' dolgoknak nevezetes befolyással volt világrészünknek Amerikához való viszonyaira, kivált pedig az áruforgalomra, melly azelőtt csak az anyaországokkal üzetett. Németországban is alakúltak társaságok 's egyesületek közvetlen kereskedési viszonyok' helyreállítására, mint a' rajnai, nyugotindiai, elb-amerikai kereskedői társaságok 's a' német-amerikai bányász-egyesület.

19. S. Domingót a' spanyolok 's franczíák felosztották volt egymás közőtt. A' franczia forradalom alatt a' franczia részben négerstátus alakúlt, melly Toussaintől 1801 alkotmányt nyert. Iparkodott ugyan Francziaország 1802 a' kiszabadúlt részt ismét birtoka alá keríteni, de siker nélkül, mert már a' következő évben (1803) Dessalines a' négerek' függetlenségét kivívta, a' szigetnek régi Hayti nevét visszaadta 's magát a' státusigazgatás' élére állította. Dessalines' meggyilkoltatása után (1806) két pártra szakadt a' lakosság, a' mulattok' pártjára Pethion alatt és a' négerpártra Christoph alatt. Mindenik párt külön részén a' szigetnek kapott lábra, melly által a' sziget két státusra szakadt. Christoph a' néger résznek monarchiai alkotmányt adott 's maga mint I. Henrik, haytii király, elfoglalta a' tróntot. Christoph' halála után a' néger rész a' mulatt státushoz csatlakozott, 's mind a' kettő azóta köztársasággá alakúlt, elnöki kormánynyal 's fölvette szövetségébe a' spanyol részt is. Következett 1825 Francziaország' részéről a' lemondás, azon kikötéssel, hogy a' franczia ültetvényesek káratlanítassanak. A' szerződés 1838 febr. 12. megkötetett 's ebben a' kereskedési és hajózási tárgyaknak elintézése után, a' kárpótlási somma 60 millió franchan határoztatott meg. Voltak a' szigeten elégületlenek, kik e' szerződést űrügyül használni akarták, a' kormány' megdöntésére, mi nekik azonban nem sikerült. — Hayti egyetlen négerstátus Amerikában.

20. Brazilia nagyobb fontosságot nyert midőn a' királyi család 1807 Lissabont elhagyva Rio-Janeiróban megtelepedett. Az udvar' jelenléte kedvező befolyással volt az országra. Az ipar és míveltség emelkedett 's a' kereskedés virágzásnak indúlt. Egy 1815-diki decretumnál fogva Brazilia Portugallal 's Algarvéval egy királysággá egyesítetett; de az erre következett események csakhamar új átalakítását közvetítették a' dolgoknak. 1823 óta Braziliai örökös császárság, külön fejedelemmel. Brazilia egyetlen monarchia Amerikában (L. alább 27.).

21. Az éjszakamerikai egyesült státusoknak jóllétbeni 's hatalombani páratlan gyarapodása Anglia' részéről; irígykedést szült, kivált miután az angolok az egyesült státusokban félelmes vetélytársukat látták a' világkereskedésben. A' brittek tehát Amerika' jóllétét megsemmisíteni kivánván azt követelték a' congressustól, hogy ez tengereni elsőbbségüket elismerje. Mi meg nem történvén (1814) háborúra került a' dolog, mellyet Anglia páratlan hosszúvágygyal folytatott. Az angolok Washingtont romhalommá lövöldözték — de végtére még is visszaverettek 's 1815 békekötésre kénytelenítettek. Ez óta az egyesült státusok még inkább gyarapodnak 's számos új státust vettek fel szövetségükbe: Indiana (1816), Illinois (1818), Alabama (1818), Maine (1820), Missouri, Mississippi, Florida, Michigan, Arcansas, Ohio.

22. Nincs nemzet a' világon, melly státusadósságai tárgyában hasonló kedvező eredményt mutathatna, mint az Éjszakamerikai egyesült státusok. Az adósságok, mellyek 1812 csak 45,035,123 dollárra rúgtak, a' háború' következtében nem sokára, (1816) 123 millióra emelkedtek, de már a' legközelebbi évben is nagyon megapadtak 's 1818 még csak 91,015,566 dollárt tettek. Florida' megvásárlása (1821) ismét felszöktette a' sommát, melly azonban 1823 óta ismét rendesen leszállott 's Jacksonnak elnökké' választatásakor (1829 febr. 11.) csak 58,362,135 dollárra rúgott. Jackson' igazgatásának első két évében a' státusadósság 24 millióra szállott le 's 1834-ben egészen le volt tisztázva. Ujabb bonyolodások, kivált pedig kereskedési succussiók (1837 aug.) 's egyéb financzialis nehézségek (1838 maj.) leginkább a' szenvedőleges kereskedési mérleg által előidézve, darab ideig megakasztták az uniót kifejlődésében.

23. A' belviszálkodásoknak magvai legközelebb az éghajlatban, 's tán származásban is keresendők. A' déli státusok oppositiót képeznek az éjszaki státusok ellen. Ez oppositio több alkalmaknál mutatkozott: mint péld. a' vámkérdésnél az adósságok' letisz-

Digitized by Google

tázása után. A' déli státusok a' vámok' megszüntetését szorgalmazták, míg az éjszakiak a' védvámokban a' belföldi ipar' leghathatósabb rugótollát látták. Az elnökválasztáskor (1828) a' déliek Andrew Jacksont, az éjszakiak pedig John Quincy Adamst kivánták; az új vámtariffa' alkalmánál (1832, jul. 14.) a' déli státusok meg nem elégedtek a' vámleszállítással, az éjszaki státusok ellenben igen nagy leszállításról panaszkodtak. — A' bank az elnöktől jogtalan avatkozásokról vádolva a' nála letett státuspénzek' kiadására szorítatott, mi harczot keletkeztetett, melly az elnök tekintetét többször compromittálva végtére még is ennek kivánsága szerint végződött.

24. A' külügyekre nézve Amerika közönösségi elveihez híven ragaszkodott. De megjegyzést érdemel azon körülmény, mi szerint az 1830-diki jelentékeny esztendőben az Egyesült státusokban, úgy a' többi amerikai köztársaságokban is kivétel nélkül tábornokok elnökösködtek. Az elnök ez idő óta szilárd kézzel akadályoztatá a' canadai ügyekbe avatkozást 's jelentése által kiigazitatá azon törvényeket, mellyek a' szomszéd nemzetek' éjszakamerikai polgárok általi megsértését tárgyazzák (1838, jan. 5.).

25. Azon indiánusok, kik az éjszakamerikai egyesült státusok' intézkedéseihez simúlni nem akartak, szerződéseket kötöttek ezekkel (mint a' chacták, chikasawk) 's e' szerződések következtében a' Mississippi' nyugoti partjára kiköltöztek. Az indiánusok kárpótlást kaptak ősi birtokukért, részint pénzben részint élelemben. A' kiköltözés nem ment véghez véres surlódások nélkül.

26. Angliának az Éjszakamerikai egyesült státusok már hosszabb ideig a' keletindiai és chinai kereskedésben félelmes vetélytársaik (L. Ázsia' történeteit); Francziaországgal az ellenségeskedés, melly abból származott, hogy a' franczia követkamra az Éjszakamerikával (1831, julius 4.) kötött és (1832 febr. 2.) kicserélt kárpótlási egyezkedést, melly az éjszakamerikaiaknak elkobzott hajóikért 25 millió francot igért, (1834 apr. 1.) félrevetette, annyira ment, hogy majd háború lett belőle, 's csak az angoloknak sikerült (1836) a' felingerlett kedélyeket lecsillapitani.

27. Mexico nem régiben számos évig tartó pártos harczoknak végét éré, midőn Pedrazza 1833-diki april 1 jeig elnökké elismertetett. Az új alkotmány kihirdettetett 's minden a' katholika vallástól eltérő hitnek gyakorlata megtiltatott (1835, october 23.). Texas' felkelése Mexico ellen 's ettőli elválása (1835—1836); sikertelen kisérletek Mexico' részéről Texast ismét visszafoglalni (1838). Egyenetlenségek Mexico és Franczia-ország között. A' francziák St. Juan d'Ulloa erősségét megszállják (1828, novemb. 27.), Vera Cruzot pedig lefegyverzik (dec. 5); mire a' két ellenséges státus egymással kibékül (1839, mart. 9. L. Francziaországot, 27.). — Columbia 1831 három kisebb köztársaságra oszlott: Új-Granada, Venezuela és Ecuadorra, de melly három köztársaság (1832 majusban) egymással szövetségre lépett. Paez békerendszert követve főfigyelmét a' nemzeti ipar' 's miveltség' előmozditására fordítá. — Bolivia komoly viszálkodásokba keveredett Peruval és Chilével. Földrengés Chilében, melly 30 városnál 's helységnél többet eltemet (1835, febr. 20.). — Buenos-Ayres (Rio de la Plata avvagy Argentina köztársaság) Montevideo (avvagy Uruguay) miatt Braziliával összekoczódik, melly viszalkodás Montevideo alkotmányával 's függetlenségével végződik. A' Falklandszigeteket Anglia elfoglalja (1833, januarban). Uruguay és Corrientes szövetségbe lépnek Rosas elnök ellen (1838). Paraguay dictatora, Dr. Francia meghalálozik (1837, nov. 5.). Hayti maga ellen dühöng, a' feketék és fejérek viszálkodásai által.

28. Brazilia háborút viselvén Buenos-Ayres ellen nem akadályoztathatá Uruguay (Banda oriental) megszilárdulását; sőt Angliát is megsérti, mivel a' braziliai admiral angol hajókat is elkobzott. I. Pedro császár lemond (1831 apr. 7.) egy kitört lázadás' következtében fia II. Pedro számára, Braziliát odahagyja (apr. 13.) 's 3 év múlva Lissabonban meghal, miután Portugal' trónját leányának Donna Maria da Gloriának visszaszerzette (L. Portugal' történeteit). A' braziliai új kormány nem látá a' fiatal császár' kiskorúsága alatt a' békét visszatérni; a' színes emberek Rio-Janeiróban (1831, majusban) fellázadnak; a' kereskedés ellankad, a' státusjövedelmek' forrásai kiszáradnak; egy része a' katonaságnak haza bocsátatik, több helyütt lázadás tör ki. De a' kormány végül győzedelmeskedik, az elégületlenek számüzetnek vagy egyébként megbüntettetnek. A' kormány végül megszilárdul, mert cselekvényei a' nemzetiség' érdekeit 's az ország' jóllétét tárgyazzák. A' külföldiek a' státusszolgálatból a' katonai tisztségeket kivéve, elbocsátatnak s' a' tartományokban is csak olly egyének bizatnak meg az igazgatással, kik legalább naturalizált braziliaiak. A' Dom Pedrót visszahívni törekvő párt csak ennek halála által némül el! A' congressusválasztások az új törvényhozásra (1834—1837) komoly rendetlenségekre szolgáltatnak alkalmat. A' tartományokban törvényhozó gyülések behozva (1834).

29. Hasonló elemei az elégületlenségnek mutatkoznak Jamaicában 's Haytiban. 'S úgy látszik, hogy a' rabszolgák' visszonyai a' szabad emberekhez, a' benszülöttek' agyarkodása az europaiak ellen mind meg annyi jelei az Europa' 's europaiak' gyámsága alóli emancipatio utáni kiolthatlan vágynak. A' rabszágaság' megszüntetése a' britt gyarmatokban, ámbár elősegítve az angol *Anti-Slavery-Society* által, a' haszonleső 's adósságokkal terhelt ültetvényesek részéről elejbe gördített nehézségekkel küzdött. Grey miniszteriuma alatt királyi parancs költ (1831, nov. 2.), melly az ültetvényeseknek a' rabszolgákkal emberséges bánásmódot ajánlott, hogy ezek a' majdan bekövetkező emantipatióra elkészitessenek. De a' Jamaicában kitört rabszolga-lázadás miatt a' parancs nem foganosíttatott. A' négerek' rabszolgasága Lord Stanley' indítványa' következtében (1833, majusban) végtére még is megszüntetve 's az ültetvényesek kártalanítva. Ujabb szerződései Francziaországnak és Angliának (1831, nov. 30 és 1833, mart. 22.) azon akadályok' elhárítására, mellyek mindeddig a' rabszolgakereskedés' megszüntetését gátolták.

30. A' canadai lázadások mélyen gyökereznek a' tartományok' történeteiben 's anyaországukhoz levő viszonyaikban. Hajdan franczia birtok volt Canada 's csak 1763 adatott által Angliának. A' franczia lakosság sohasem tudott megbarátkozni az angol igazgatással. Az egyesült státusok' fellázadása 's az angol-amerikai háború alatt békén maradtak a' canadaiak, a' kormány különös gondot fordítván e' gyarmatra. Azóta mindazáltal napról napra érezhetőbb lett a' canadaiaknak az angol járom; a' gyarmatosok a' kormányzókkal összeütköztek 's a' gyarmat' financziái zavarodásba jövének. Az 1837-ben keletkezett resolutiókra végre zendülés támadt, melly az éjszakamerikai egyesült státusokban is viszhangra talált. 'S csak az anyaország' 's a' kormányzók okosságának köszönhetni, hogy Canadában a' csend ismét helyre állitatott.

Digitized by Google

Áttekintése

az amerikai státusoknak és országoknak.

Neve a' státusnak vagy országnak.	Politicai felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonos.	Státus-jövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
ÉJSZAK-AMERIKA.								
Britt gyarmatok.	1. A' keleti parton: Hat gouvernement: Quebek (Alkanada), és telepek Új-walesben, York (Felkanada), Új-Skóczia, Cap Bretonnal, Újfoundland Labradorral, Új-Braunschweiggal és hg Eduárddal. 2. A' nyugoti parton: Új-Norfolk. Új-Cornwales, Új-Hannover, Új-Georgia. 3. Sarkföldek: Északi Györgyszigetek, Bankföld, Észak-Devon, Észak-Somerset, azután Boothia-Felix, Victoriaföld, Baffinföld.	78,000	1,700,000 — 2 millióig	21—2¼	Fontossága e' gyarmatoknak indiánus termékekben, úgymint fában, kenderben, lenben, bőrökben, fagyúban, halzsirban, tőkehalakban, bundákban 's a' t. áll.	12,000 fő honvéd nélkül.	A' keresztyén vallást még fel nem vett indiánusok pogányok; az europaiak kivétel nélkül keresztyének.	Brltt királyi kormányzók. Az eszkimók a' sarki vidékeken a' míveltségnek legalsóbb fokán állanak. Ők nem annyira élnek mint tengődnek, hasonlók a' sarkvidék mohaihoz. Főjellemök a' szenvedélytelenség 's lelki restség, melly minden gondolatot elfojt.
Orosz gyarmatok.	1. Közvetlen birtoka a' koronának (sarkföldek). 2. A' nyugoti parton számos telepítvényei az orosz-amerikai kereskedelmi társaságnak.	24,000	60,000	3		300 fő szabályzott katonaság.	Többnyire görög szertartású keresztyének; az őslakosok pogányok.	Részint orosz császári kormányzó; részint az orosz-amerikai kereskedelmi társaság' igazgatósága, 's cs. kormány' felvigyázása alatt.
Dán gyarmatok.	Grönland a' körülfekvő szigetekkel.	20,000	6000	3 □mfre esik egyegy lélek.	A' czethal- és robfogás, továbbá a' medvevadászat fontossá teszik.	—	Lutheranussok, herrnhutiak, kiknek itt térítőik vannak. A' benszülöttek (eszkimók) fetisimádók.	A' dán kormány csak az évnek melegebb részein küld ide expeditiókat. A' kevés számú népesség sarkvidéki eszkimókból áll.
Franczia gyarmatok.	1. Saint-Pierre sziget. 2. Miquelon szigete.	6¼	1000	15¼	A' tőkehal-fogás teszi fontossá e' szigeteket.	—	Katholikusok, protestánsok.	St. Pierre szigetén franczia parancsnok székel.

Digitized by Google

ÉJSZAK-AMERIKA.

Neve a' státusnak vagy országnak.	Political felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonos.	Státus-jövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
A' **Szabad Indianusok' földje.**	Számos egyes nemzetekre, vagy törzsökre osztatik.	50,000	Ismeretlen.		—	—	Ittott a' téritők a' keresztyén vallást behozták, többnyire azonban pogányok a' lakosok.	Az indiánusok külön törzsökfönökök alatt vannak. A' britteknek ittott telepitvényeik vannak a' bőrreli kereskedés végett.
Éjszakamerikai egyesült státusok.	27 státus, egy kerület 's két vidék, ezeken kívül még számos vidékek, hol az őslakosok függetlenségben élnek 's hol az éjszakamerikaiaknak telepitvényeik 's erősségeik vannak. A' státusok ezek: Massachusetts, New-Hampshire, Rhode-Island, Connecticut, New-York, New-Jersey, Pennsylvania, Delaware, Maryland, Virginia, Éjszak-Carolina, Dél-Carolina, Georgia, Maine, Vermont, Kentucky, Tennessee, Ohio, Louisiana, Missisippi, Indiana, Illinois, Alabama, Missouri, Michigan, Arcansas és Florida. A' kerület' neve: Columbia. A' vidékek ezek: Wisconsin és Jowa. Ezeken kívül a' Nyugoti vidék, azaz a' Mandan-, Sioux-, Ozark-, Osage- és Oregonvidékek, mellyek összesen Nyugoti vidéknek is neveztetnek.	100,000	17,000,000	170	30,000,000 dollár.	Békelábon: 12,539 fő. Honvéd: 1,350,000 fő. Tengerihad: 62 hajó.	Mintegy 30 különböző vallásbeli felekezet, mind keresztyének, a' pogány indiánusokat 's a' kevés számmal levő zsidókat kivéve.	Szövetséges congressus Washingtonban, melly áll senátusból és képviselők' kamrájából; élén a' közsártaságnak áll egy négy évre választott elnök. Bel dolgaikat a' státusok magok intézik el, külön törvényhozó testületek' 's kormányzók' segitségével. A' vidékek 's a' kerület közvetlenül a' szövetséges kormány' igazgatása alatt vannak
A' **Mexicói szabad státusok** (Mexico).	19 kerület vagy státus 's 5 külön vidék. Kerületek avvagy státusok: Mexico, Queretaro, Guanaxuato, Mechoacan, Xalisko, Zacatecas, Sonora-Cinaloa, Chihuahua, Durango, Cohahuila-Texas, Új-Leon, Tamaulipas (Santander), San-Luis, Vera-Cruz, Tabasco, Puebla, Oaxaca, Ciapa és Yucatan. A' vidékek ezek: Felső- és Alsó-California, Új-Mexico, Colima és Tlascala. Azonkívül az indiánusok' földje.	74,700	7,700,000	104	13,000,000 dollár.	Állandó sereg: 23,400 fő. Honvéd: 37,600 fő. Hajóhad: 19 hajó.	Majd kirekesztőleg katholikusok.	Az 1835-ki évig szövetséges alkotmány, a' szövetséges kerületen kivül, az Éjszakamerikai szövetség' példájára 19 státusból álló. Azóta a' szövetség egy köztársasággá alakult képviseleti alkotmánynyal 's központi kormánynyal. Melly köztársaságtól Texas elvált, 's külön köztársaságot képez.

Digitized by Google

	Neve a' státusnak vagy országnak.	Political felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonos.	Státus-jövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
KÖZÉP-AMERIKA.	**Középamerikai egyesült státusok (Guatemala).**	5 tartomány: Guatemala, San-Salvador, Honduras, Nicaragua, Costarica. Ezeken kivül még a' Mosquitos-part, mellynek egy részét Új-Granada igényli.	9600	1,900,000	198	800,000 dollar.	Állandó sereg: 1800 fő. Honvéd: 18,000 fő.	Nagyobb részint keresztyénvallás. A' vad indiánusok pogányok.	Senátus's tartományi követek gyakorolják a' törvényhozó hatalmat. Azonkivül van elnök alelnökkel. A' Honduras öbölben, Guatemala és Yucatan' határain a' britteknek telepítvényök van, Hondurasgyarmat' nevezete alatt; de a' Mosquitos öbölben volt gyarmatot a' brittek odahagyták.
DÉL-AMERIKA.	**Columbia.**	3 köztársaság: Venezuela (előbbi Venezuela, Maturin, Orenoco és Zulia megyék), Új-Granada (hajdani Condinamarca, Boyaca, Magdolna, Isthmo és Cauca kerületek) és Ecuador (hajdan Ecuador kerület, Guayaquil és Assuay).	58,000	3,400,000	58	Új-Granada: 2,400,000 dollár. Venezuela: 1,700,000 dollár. Ecuador ismeretlen.	Új-Granadában: 3230 fő állandó katonaság. A' többi 2 köztársaság' seregeit valamint hajóhadát nem ösmerjük.	A' vad indiánusok' kivételével, uralkodó a' katholika vallás.	Választott elnökök, azután senátus és képviselő kamrák gyakorolják a' törvényhozó hatalmat.
	Peru.	7 kerület: Lima, Cuzco, Arequipa, Ayacucho (azelőtt Guamanga), Truxillo vagy Libertad, Junin és Puno.	24,500 — 28,000	1,739,000	70	3,400,000 piaszter.	Szabályos katonaság: 7500 fő. Hajóhad: 5 vitorlás.	Katholika.	Köztársaság congressussal, tartományi congressusokkal és elnökkel.
	Bolivia.	6 kerület: La Paz, Oruro, Potosi, Cochabamba, Chuquisaca és Santa Cruz de la Sierra.	15,000 — 18,000	1,200,000	75	1,710,000 piaszter.	Szabályos katonaság: 3000 fő.	Katholika.	Élén egy választott elnök. Törvényhozó testület gyakorolja a' törvényhozó hatalmat.
	Chile.	8 tartomány: Coquimbo, Aconcagua, Santjago, Colchagua, Maule, Concepcion, Valdivia, Chiloe.	5400	900,000	116	2,000,000 dollár.	Szabályos katonaság 3000 fő. Hajóhad: 3 vitorla.	Katholika. Az indiánusok pogányok 's ezeknél' a' vízözön hagyományára találunk.	Szövetség közös congressussal Santjagóban. Az Unió egyes státusai külön törvényhozásokkal birnak. Élén az egésznek elnök áll.

Digitized by Google

Neve a' státusnak vagy országnak.	Politicai felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonos.	Státus-jövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
Rio de la Plata (La Platastátusok).	14 tartomány: Buenos-Ayres, Cordova, Mendoza, St. Juan, St. Luis, Rioja, Catamarca, Santjago de Estera, Tucuman, Salta, Jujuy, Santa-Fe, Entre Rios és Corrientes.	42,700	700,000	17	5,870,000 dollár.	12,000 fő és 15 vitorlásh.	Katholika, a' polgárosítlan indiánusok még pogányok.	Köztársaság, mellynek törvényhozó teste Buenos-Ayresben székel. A' végrehajtó hatalom egy elnökben központosúl. A' 13 tartomány egyébiránt maga magát kormányozza.
Brazilia.	18 tartomány: Para, Maranhão, Piauhy, Ceara, Rio grande del Norte, Parahyba, Pernambuco, Alagoas, Sergipe, Bahia, Espiritu-Santo, Rio-Janeiro, San Paulo, Santa Catarina, Rio grande do Sul, Minasgeraes, Goyaz, Matto grosso.	132,000	5,735,000	43	13,800,000 millereis (1 miller. = 2⅓ for.)	15,000 fő, 47 vitorla.	Katholika. Számos indiánus még pogány.	Alkotmányos örökös császárság, senátussal, követkamrával és tartományi törvényhozó gyülekezetekkel. A' jelen császár II. Pedro, a' braganzai házból.
Guyana. **Britt gyarmatok.**	Demerary, Essequebo és Berbice.	A' belső sivatagokkal 2800	107,000 kik között 96,000 fekete.	38	Az europaiakra ütve fontosak e' gyarmatok ültetvényeik 's délamerikai termékekkeli kereskedésök miatt.	—	Az europaiak, kevés zsidót kivéve, keresztyenek. A' rabszolgák többnyire pogányok avvagy is inkább vallástalanok. Britt Guyanában a' rabszolgák szabadon bocsáttatnak.	Az igazgatással az europai anyaországok' részéről külön kormányzók megbizvák.
Németalföldi gyarmatok.	Surinam környéke.	A' belföldi sivatagokkal 2800	68,000 kik között 63,000 rabszolga.	24		—		
Franczia gyarmatok.	Cayenne vidéke.	A' belföldi pusztákkal 1400	21,000 kik között 19,000 rabszolga.	14		—		

DÉL-AMERIKA.

Digitized by Google

DÉL-AMERIKA.

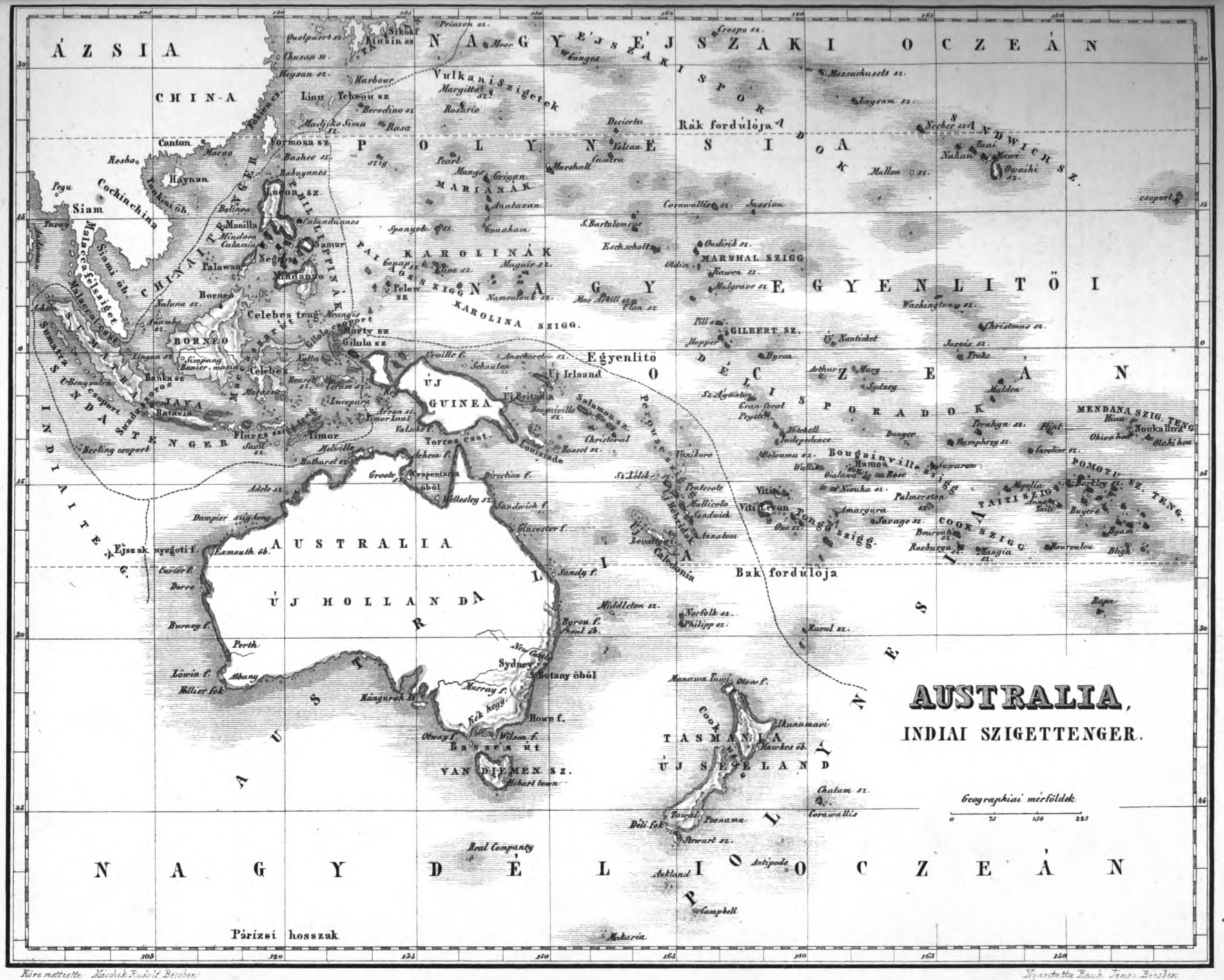
Neve a' státusnak vagy országnak.	Politicai felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonos.	Státus-jövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
Paraguay.	8 kerület: Assumcion, Villa Real, Santjago, Concepcion, Curuguatay, Candelaria, San Fernando, S. Hermenegildo.	7000	600,000	86	Ismeretlen.	Szabályos katonaság: 15,000 fő; honvéd: 35,000 fő; 20 apró hajó.	A' katholika vallás mindenhol el van terjedve.	Dictator uralkodik itt zsarnoki hatalommal.
Uruguay (Montevideo).	9 kerület: Montevideo, Maldonado, Canelones, Colonia, San José, Soriano, Paisandu, Durango, Cerro-Largo.	10,565 vagy 6750	175,000 vagy 80,000	17 vagy 12	800,000 dollár.	Szabályos katonaság: 400 fő. Ezen kivül polgárkatonaság.	Majd kivétel nélkül katholika.	Köztársaság, szilárdítva az 1829 Braziliával kötött egyesség által; 2 kamra és elnök.
Arauco.	A' földleirók által közönségesen előadatni szokott négy Uthal-Mapu avvagy fejedelemség, melly állatások szerint ismét tartományokra osztatik, nem létez.	1200	80,000 vagy 40,000	66 vagy 33	Ismeretlen.	Ismeretlen.	Pogány hit.	A' földleirók szerint katonai aristocratia, ösz szetéve 4 toquiból, az Apo-Ulmenek- és Ulmenekből; de mi újabb vizsgálódások' következtében mesének mutatkozott.
Patagonia.	Több indiánus törzsökök: úgymint puelchek, taluhetek, dihuisetek, tehuelhetek, huillichek, moluchok vagy aucanok, pehuenchek.	22,000	Ismeretlen.	—	A' lakosok vadászatot és állattenyésztést űznek.	—	Pogány.	A' lakosok patriarchai csordavezérek (kazikok) alatt állanak.
A' Déli szigetek.	1. A' Maluinák vagy Falklandszigetek: 2 nagyobb (Keleti és Nyugoti Falkland), és sok apró (péld. Pebles-, Saunder-, Keppel-, Carcasseziget) szigetek; 2. Tűzföld, Károly király Déliföldjéből, Clarence és South Desolationból álló a' státusszigettel és több kisebb szigettel; 3. Déli sarkföldek és Uj-Dél-Georgia, Sandwichföld-Uj-Dél-Shetland, Sz. Háromság, I. Péter, I. Sándor szigetek, a' nem régiben felfedezett Enderbysland, melly némellyek' állítása szerint a' nagy déli continensnek, Graham' földjének része; azután Adelaide szigete, Déli Grönland, Sabrinaföld, Ballenysziget, Louis-Philippe földe, Joinville' földje.	A' Falklandszigetek 160 — 300 Tűzföld 1500	A' Falklandszigetek és Tűzföld' kivételével lakatlanok.		Tűzföld' lakosi halászat és robfogás után élnek.	—	Pogány.	Tűzföld lakosi, a' peserék, meglehetősen ugyanazon fokán állanak a' miveltségnek az eszkimókkal. A' Falkland-szigeteket legujabban a' brittek foglalták el, a' végett, hogy ott telepítvényeket létesítsenek.

Digitized by Google

Neve a' státusnak vagy országnak.	Politicai felosztás.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonos.	Státus-jövedelmek.	Hadierő.	Vallás.	Kormányalkat.
NYUGOT-INDIA.								
Nagy Antillák.	1. Hayti (St. Domingo) 2. Cuba . . . . . 3. Jamaica . . . . 4. Porto-Rico . . .	1385 2310 269 182	935,000 1,020,000 450,000 400,000	675 441 1661 2192	A' szigetek az anyaországoknak központjául szolgálnak a' nyugotindiai kereskedésnek.	—	A' négerek kivételével, kik fétistisztelők, a' többi lakosok mind keresztyének. Egy része a' négereknek is vallja a' keresztyén hitet.	Hayti néger-köztársaság. A' többi szigetek gyarmatok, nevezet szerint Cuba és Porto-Rico Spanyol-Jamaica pedig Angolország gyarmata.
Kis Antillák.	1. A' szűzek, 2. St. Eustach (Sabával és Sz. Mártonnal). 3. Barthelemy, 4. Barbados, 5. Sz. Kristóf, 6. Antigoa, 7. Newis, 8. Montserrat, 9. Guadeloupe, 10. Dominique, 11. Martinique, 12. St. Lucie, 13. St. Vincent, 14. Grenadillák, 15. Tabago, 16. Trinidad, 17. Curassao.	Körülb. 244	Körülb. 642,000	2631	A' kereskedés miatt nagy fontosságúak az europai anyaországoknak.	—		Europai gyarmatok és pedig: 1. dán, spanyol és britt, 2. németalföldi, 3. svéd, 4.–8. britt, 9. franczia, 10. britt, 11. franczia, 12.–16. britt, 17. németalföldi gyarmat.
Bahama szigetek.	A' nagyobb szigetek ezek: Bahama, Lukayo, Providence, S. Salvador.	257	16,900	66	Ámbár nem igen termékenyek, még is jelentőséggel birók mint kereskedési állomások.	—	A' négerek pogányok, a' többi lakosok keresztyének.	Britt birtok.
Bermuda szigetek.	St. György, St. Davis, Sommerset, Ireland, Long-Island, Coopers-Island, és több apró szigetecske.	6	10,000	1666		—		Britt birtok.

Digitized by Google

Digitized by Google

ÁZSIA
CHINA
NAGY CSENDES-TENGER
Vulkánszigetek
Rák fordulója
POLYNESIA
Egyenlitö
MARIANÁK
KAROLINÁK
PALAOS SZIGG.
KAROLINA SZIGG.
MARSHAL SZIGG
GILBERT SZ.
Egyenlitö
DÉLI TENGER
Bougainville szigg.
Bak fordulója
Canton
Macao
Formosa sz.
Manilla
Siam
Cochinchina
Malacca félsziget
Borneo
Celebes teng.
Celebes
BORNEO
JAVA
Batavia
Banka sz.
Flores sz.
Timor
Sunda tenger
Sunda szoros
INDIAI TENGER
Timor Laut
Torres Str.
ÚJ GUINEA
Louisiade
Salomon sz.
Bougainville
Ujabrita
Uj Irland
Schouten
Anachoret sz.
Uroille f.
Arrou sz.
Aru sz.
Ceram sz.
Lucepara
Banda sz.
Banda tenger
Timor Laut
Melville
Bathurst sz.
Arhem f.
Groote f.
Carpentaria öböl
Wellesley sz.
Adele sz.
Dampier szig-csop.
Exmouth öb.
Ejszaki nyugoti f.
Curier f.
Dorre
Burney f.
Perth
Lowin f.
Albany
Hillier fok
AUSTRALIA
ÚJ HOLLANDIA
Sandy f.
Middleton sz.
Byron f.
Norfolk sz.
Philipp sz.
Raoul sz.
Sydney
S. Botany öböl
Murray f.
Känguruk B.
Fok hegy
Rowe f.
Otway f.
Wilson f.
Bassets út
YAN DIEMEN SZ.
Hobart town
TASMANIA
ÚJ SEELAND
Manawa Tawi
Otow f.
Ikanamavi
Hawkes öb.
Chatam sz.
Cornwallis
Tawai
Poenamu
Dili fok
Stewart sz.
Auckland
Antipode
Campbell
Makaria
Real Company
Pelew sz.
Yap
Mindoro
Calamin
Negros
Mindanao
Samar
Calanduanes
Spanyol sz.
Couaham
Esch.scholtz
Oldirik sz.
Kiewen sz.
Mulgrave sz.
Mae Askill sz.
Namoulouk sz.
Magnir sz.
Lane sz.
Pelew sz.
Oldiz
Fill sz.
Hopper
Byron
Arthur
Marz
Sydney
Malden
Sz.Ágoston
Gran-Coral
Peyster
Mitchell
Independence
Danger
Humphreys sz.
Pernhyn sz.
Flint
Caroline sz.
MENDANA SZIG. TENG.
Nouka hiva
Ohiva hoa
Waitahu
Hiau
Tahuata
Motane
Mohotani
Fatu hiva
Ua Pu
Nuka hiva
Ua huka
Hood sz.
Clerke sz.
Washington sz.
Christmas sz.
Jarvis sz.
Froke
U. Nanticket
Ualan
Ascension
Cornwallis sz.
Marshall
Gamba
Pearl
Mango
Arrigan
Rosario
Margitta sz.
Deciertu
Volcan
Massachusets sz.
Ingram sz.
Necker sz.
Nuhaw
Taai
Mauu
Owashi sz.
Mallon sz.
NEDWICK SZ.
csoport
Pomotu
Barkley sz.
SZ. TENG.
Taiti szig.
Taiti
Bayers
Byam
Bligh
Rowroulou
Mangia sz.
Rezburgo sz.
Bourabo sz.
Cook szig.
Palmerston
Amargura
Savage sz.
Omo sz.
Niouka sz.
Vitia
Vitilevon
Tonga szigg.
Malticolo
Sandwich
Pentecote
Annatom
Vanikoro
Walliss
Hamoa
Futuna
Aniwa
Tanna
Erromango
Sandwich
Aurora
Bank sz.
Torres sz.
Louisiade
Rossel sz.
Christoval
Bougainville
Salomon sz.
Ujabrita
Uj Irland
Uj Britania
Egyenlitö
Pic Ours
Uj Hebridak
Uj Caledonia
Levaton sz.

AUSZTRALIA.

A. Föld.

1. Fekvés. K. Hossz. 130—268°; Éj. Szél. 30°. — D. Szél. 54°. Fekszik a' nagy oczeánban Ázsia, Afrika és Amerika között, és pedig:

Éj. Szél. 30—10°; a' Sandwichszigetek, Lord Anson' szigetei, a' Magellan-archipel, a' Marianák.

» » 10— 0°; a' Pelewszigetek, a' Karolinák, a' Mulgrave szigetek.

D. Szél. 0—12°; Marquesák, az alacson szigetek' éjszaki része, a' Charlotte-szigetek avvagy Santa Cruz archipel, a' Salamon-szigetek, Louisiade, Új-Irland, Új-Hannover, Új-Britannia, Admiralitás' szigetei, Új-Guinea.

» » 12—30°; Husvétsziget, az alacson szigetek' déli része, társasági szigetek, Cook- vagy Mandsia-szigetek, Hajósszigetek, barátságos szigetek, Fidsiszigetek, Új-Hebridák, Új-Caledonia és Új-Holland' nagyobb része.

» » 30—54°; Új-Seeland, Új-Holland' kisebb része, Van-Diemen' földje, Lord Auckland' szigetei és Macquarriecsoport.

Ausztraliához számítják némellyek azon szigeteket is, mellyek a' keleti vagy indiai archipelt képezik (L. felebb Ázsia' leirását).

2. Kiterjedés és felosztás. A' kiterjedés mintegy 158,000 négyszög mérföld. Legczélszerűbben Ausztralia szárazföldre 's ausztraliai szigetekre osztatik. Ez utóbbiak ismét éjszakiakra és déliekre osztatnak.

3. Földje. E' szigetvilág hihetőleg általános vizözön vagy vulkános megrázkodtatásoktól vette mostani alakját. A' szigeteknek legtöbbje hegyes, meredek szikláktól körülvéve; a' hegyek többnyire nagyon magosra tornyosodnak, a' Sandwichszigetek' csucsai 15,000', az Egmont-hegy Új Seelandon 14,000' magos. Számos szigetcsoportok és egyes szigetek kláristelepekkel vannak környezve. Ausztralia' szárazföldje, Új-Holland, homokos parthuzamokkal bir, mellyek hegyek által ismeretlen részétől elzáratnak. Új-Holland' hegységei közül ismeretesek a' kék hegyek, mellyek alig 6—7000' magosak, a' Waragony-hegyek vagy ausztralalpesek (ezek az eddig ismert legmagosabb hegyek), a' Grampian-hegyek és a' Darlinglánczok.

4. Égal. Ámbár fekvése Ausztraliának nagy részint a' forró égövbe esik, mindazáltal a' hőség rendkívül mérsékeltetik a' tengeri szellők által, afrikai hőség itt sehol nincsen; a' déliebb fekvésű részekben hidegebb a' hémérsék, mint hason szélességű országokban az éjszaki féltekén. Évszakot kettőt lehet megkülönböztetni. Eső' hiányát érzékenyen tapasztalják némelly szigetek. A' levegő egészséges.

5. Termékek. Ásványok: arany', ezüst', ólóm', ón', vas' és veres réz' nyomai, azután köszén, palakő, márvány, köszörűkő, szép kallóföld, jeles pipa és faszekasagyag, kősó. — Növények: kenyérfa, yam, banana, jambúz, czitrom, batáta, czukornád, kokosz, szagofa, káposztafa, katapadiófa, figefa, gyömbér, fahéj, szerecsendió, pamut, indigo, len, bodros uszány, szantálfa, rekeszpálma, bambusnád. — Állatok: odavitt europai háziállatok és lamák; honiak: kengurú, vombák (neme a' zacskós állatoknak), farkasállatok, kengurúpatkányok, dingo, madárorrú, vadmacska, denevér, kaiman, teknősbéka, tengeri medve, tengeri elefánt, tengeri oroszlyán, rob, héjasállatok, klárisok, lágyállatok, tyúkok, papagályok, gémek, fekete hattyúk, menurák, emuk, jégmadarak, kolibrik 's egyéb ritka madarak. Halak, tripangok vagy holothuriák, gyöngykagylók.

B. Lakosok.

1. Származás. *a)* Négerféle lakosok (papuák), Új-Hollandban, az Admiralitás szigeteken, Új-Guineában, Új-Hannoverben, Sz. Lélek' földén 's Új-Caledoniában. *b)* Nemfeketék (hihetőleg a' malai emberfajhoz tartozók), a' barátságos szigeteken, a' Marquesákon, a' Washington- és Sandwich-szigeteken és Új-Seeland' szigetén. *c)* Europaiak (többnyire brittek) a' Marianákon, Új-Holland' parti vidékein, Van-Diemen' földjének keleti partján 's a' t.

2. Szám. Ezt meg nem lehet határozni. A' közönséges vélemény szerint 2—2½ millió lélek.

3. Testi sajátságok és életmód. A' négerféle lakosok nagyon hasonlítnak a' négerekhez; csak kevés törzsöket találhatni, mellynél a' fej' alakja 's az arcz a' négeralaktól némileg elüt. A' világosabb színűek többnyire szép testalkotással, szabályos arczvonásokkal, nagy orral 's hosszú egyenes hajjal birnak. Ezeknél majd általános a' bőrkarczolás (tatovirozás), melly mesterségben leginkább a' Washingtonszigetek' lakosi tüntetik ki magokat. Kunyhóik a' legkülönfélébbek 's néha nagyon mesterségesen épitvék. A' lakosok vadászatból, halakból 's némi növénytermékekből élnek; de sőt emberevők sem hiányzanak.

4. Foglalatosság. Az őslakosok vadászattal és halászattal foglalkodnak. Azok, kik a' vadság' állapotjából már némileg kiemelkedtek, földmivelést is üznek, azonkivül pedig a' papirosszederfa és bizonyos figefanem' hártyájából kelmét készítnek 's ezt meg is festik, egyébiránt pedig gyékény- és kosárfonással, sajkaépítéssel, fegyver' 's mindenféle házi szerszám' készítésével is foglalkodnak. Némelly szigetek', nevezetesen a' Sandwichek' lakosi a' polgárisodásban nagy előmenetelt tettek, ők a' kézművességeket, kereskedést és hajózást igen távol fekvő földpontokkal is üzik. Az europai gyarmatosak Új-Hollandban földmivelést, állattenyésztést, halászatot (czethalfogást) gyakorolnak, sőt némelly czikkek' gyártásával is foglalkodnak.

5. Vallás. A' benszülöttek többnyire fetisimádók; sőt a' vadabb népek épen vallástalanoknak látszanak lenni. A' társasági, barátságos és Sandwichszigetek', Új-Seeland', a' Marianák' 's a' t. lakosságának egy része a' keresztyén vallásra tért. Az europai gyarmatosok általában keresztyének. Egy kis része a' népességnek zsidókból áll.

Digitized by Google

6. Míveltségi fok. Ausztralia' legtöbb lakosi még mindég a' míveltség' legalacsonabb fokán vannak, sőt egy részök a' legnagyobb vadságban él. Több törzsököknél táncz', ének' 's zene' nyomai és költészetrei hajlam találtatik. A' barátságos, Sandwich- és társasági szigeteken legtöbbet haladtak a' lakosok a' míveltségben, kivált miután a' keresztyén hitet elfogadták. A' mondott szigeteknek oskoláik sőt könyvnyomtató műhelyeik is vannak, az olvasás és irástudás pedig nagyon terjed a' lakosok között. Itt rendes alkotmányok is léteznek. Taiti' alkotmánya angol mintára idomítatott; a' törvényhozó hatalomban a' nép' követei részesítetvén 's a' végrehajtás a' királynak tartatván fen.

I. SZÁRAZFÖLD, ÚJ-HOLLAND, a' benszülötteknél ULIMÁROA.

1. Föld.

Fekvés és nagyság. K. Hossz. 130—171°; D. Szél. 10—39°. Nyugot felől az indiai tengertől, többi részeiről a' nagy oczeántól körülvéve; kiterjedése Van-Diemen földjével együtt körülbelől 140,000 négyszög mérföld. — **Földje.** A' tengerpartok veszedelmes szirtektől 's szikláktól környeztetnek, belseje nagy reszint kopár 's terméketlen. A' sziget' belyén magos hegyek tornyosúlnak, mellyeket az angolok 1815 többször megvizsgálni mentek, 's ekkor a' kék hegyeken túl szép termékeny vidékekre találtak. **Hegységek:** legösmertebbek a' kék hegyek, mellyekhez tartozik a' 6—7000' magos Sea-View-Mount Új-Holland' keleti részében; azután következnek a' Warragony-hegyek (déli alpeseknek is nevezve), a' legmagosabbak az eddigelő ösmert hegyek közül, de sehol 8000'-nál nem magosabbak; a' Grampianhegyek déli Új-Hollandban; a' Darlinglánez Új-Holland' nyugoti részében (de ez csak 1500—3000' magos). — **Előfokok:** a' keleti parton: Cap York, Wymouth, Flattery, Tribulation, Grafton, Cleveland, Gloucester, Sandicap, Moreton, Lookout, Smoky, Dromedary, Howe; a' déli parton: Cap Wilson, Northumberland, Buffon, Spencer, Drummond, Radstock, Nuyts; a' nyugoti parton: Entrecasteaux, Leuwin, Hamelin, Cuvier, Berthollet; az éjszaki parton: Duséjour, Fourcroy, Arnheim, Pellew, Van-Diemen. — **Tengeri útak:** Endeavour, Új-Holland és Új-Guinea között; Bassecsatorna vagy út Új-Holland és Van-Diemen' földje között; Bank' útja Van-Diemen' földje és Fourneaux szigete között. — **Öblök:** Wymouth, Trinity, Rockingham, Edgecombe, Repulse, Keppel, Bustard, Moreton, Port Jackson, Broken, Botany, Jervis, Batemann, St. Vincent, Spencer, György király, földleirók' öble, Shark, Carpentaria öblök. — **Folyóvizek;** a' keleti tengerparton: Brisbane, Boyne, Tweed, Hastings, Mannings, Hunter, Hawkesbury, György folyama, Shoal-kikötő folyama; a' sziget' belyében: Macquarie, Lachlan, Castlereagh, Peel folyama vagy Nammoy, Gwydir, Darling vagy Karaula, Bogan, Morumbidsi, Lindesay, Murray (ez valamennyi folyamok közül a' legnagyobb), Wimmera 's a' t.; a' nyugoti parton a' hattyúk' folyama; az éjszaki parton a' nem régiben felfedezett Glenelg, a' Liverpool és a' három Alligator folyam. — **Tavak:** a' csak az imént felfedezett Alexandria-Lake, a' szinte csak az imént talált Victoria-tó, György tava, Campbell Lake, Taylors-Lake; a' benszülöttek' állítása szerint a' sziget belyében egy Walambingie nevű nagy tó találtatik. — **Égal:** a' hémérsék a' szelektől függ, a' szárazföldről jövő szél hőséget okoz, a' tengeri szellők hűvösek. Két évszak váltakozik; a' nyári meleg néha kiállhatlan; téli hó egyáltalában ismeretlen. Nyáron gyakran égi háború támad, szélvészszel és záporral. — **Termékek.** Ásványok: europai föld- és kőnemek, kősó, kőszén, vas nyomai, veres réz', ón', ezüst', ólom' és vízi ólom' nyomai. Növények: yam, vad len, mézga-, szago- és káposztafák, borsosmenta-, mahagony- és bunkósfák, eucalyptus, pamut, kevés gyümölcsfa; 's az europai gyarmatvidékeken: gabona, főzelék, déli gyümölcsök, olajbogyók, bor, dohány, komló 's a' t. — **Állatok:** kengurú (Új-Hollandnak legnagyobb négylábú állata), wombat, farkállat, dingo vagy is új-hollandi kutya, vad macska, repülő mókus, kengurúpatkány, madárorrú, hangyászmedve, fiahordó, mindenféle madarak 's ezek között kazuar (emu), vad pulyka; fekete hattyú, menura; lágyállatok, tripangok vagy holothuriák (nagy mennyiségben Chinába kivitetve, hol azok ingerlőül használtatnak), héjas állatok, czethal, czápa, tőkehal, teknősbéka, kigyók; europai, ide bevitt állatok, kivált a' juhok jól tenyésznek, e' juhoknak igen szép gyapjuk van. Új-Hollandból már 1837 közel 5 mill. font gyapju vitetett be Angliába. — **Felosztás:** szokás szerint Ausztralia' szárazföldje következőképen osztatik fel:

1. **Keleti part** vagy is Új-Dél-Wales, hol a' hasonnevű britt gyarmat, melly most 1640 négyszög mérföldet elfoglal 's 20 kerületre vagy countyra osztatik; a' countyk nevei ezek: Cumberland, Camden, St. Vincent, Northumberland, Gloucester, Macquarie, Durham, Hunter, Cook, Westmoreland, Argyle, Murray, King, Georgiana, Bathurst, Roxburgh, Wellington, Philipp, Brisbane és Bligh.

2. **Éjszaki part,** 's itt Carpentariaföld a' nagy Carpentaria öböltől körülvéve 's az öbölben Wellesley szigete, a' nagy sziget 's a' t; Arnheim' földje a' Coburg félszigettel 's Victoria nevű új britt telepítvénynyel az Essington öblöcskén; Van-Diemen' földje Bathurst és Melville szigeteivel; Witt' földje a' Buonaparte nevű nagy archipellel és Dampier szigetcsoportjával.

3. **Nyugoti part,** hol Eendrachtsland a' Peron félszigetek és a' Dirk Hartog nagy szigettel; Edelsland és Leuwin' földje, hol a' brittek a' hattyú-folyam' partján virágzó új telepítvénynyel birnak 's a' Freemantle és Perth városokat alapították. E' gyarmattal viszonyban áll a' György király-szundban létre hozott gyarmat, mellynek városa Albany.

4. **Déli part,** hol Nuytsland a' Recherche nevű archipellel; Flindersland a' nagy Kenguruszigettel 's a' Dél-Ausztralia nevű új britt gyarmattal, melly 875 négyszög mérföldet elfoglal 's a' Spencer' öblében Port Lincoln jeles kikötővel bir, 's mellynek fővárosa Adelaide a' St. Vincent-öblön; Grant' földje a' nagy King szigettel 's az Ausztria Felix britt gyarmattal, mellynek városa Melbourne, kikötői pedig Port Philipp és Westernport.

5. **Az ismeretlen belvidékek.**

Ide tartozik még a' déli part' átellenében fekvő 's 1250 négyszög mérföldre terjedő **Ván-Diemen'** földje, mellyet felfedezője után újabb időben **Tasmaniának** neveznek. Van-Diemen' földjén szinte a' britteknek van gyarmata, melly 9 kerületre osztatik, 's mellynek fővárosa Hobarttown.

2. Lakosok.

Származás: *a)* Négerféle 's felette vad őslakosok. *b)* Europaiak, részint polgári 's katonai tisztviselők, részint gyarmatosok, részint britt rabok. — **Szám:** 1836-ben Új-Dél-Wales britt gyarmatban a' népesség 77,090 lélekre rúgott (ezek között volt 49,259 szabad ember 's 27,831 büntetés alatt levő rab, egyébiránt pedig vallásra nézve 54,621 pro-

Digitized by Google

testans és 21,898 katholikus). A' többi gyarmatok, és pedig Nyugotausztralia, Délausztralia és az Austria Felix együtt körülbelől 16,000 lélek népességgel birnak, Van-Diemen' földje pedig maga 41,500 lakost számlál (kik között találtatik 23,200 szabad és 18,300 rab.). Jelenleg Új-Dél-Wales' lakossága hihetőleg 100,000 lélekre emelkedik. A' vad emberek' száma nem tudatik; a' földleirók legfeljebb 100,000-et vesznek fel; minél fogva tehát Új-Holland és Van-Diemen földjének összes népessége mintegy 250,000 lélek. — Foglalkodás: a' vad emberek halászatot és vadászatot gyakorolnak; a' gyarmatosok föld-, kert-, szőlőmíveléssel, állattenyésztéssel (1828 volt összesen: 12,479 ló, 163,868 darab szarvasmarha, 536,331 juh kitűnő jelességű gyapjuval), czethalfogással (évenként mintegy 40—50 hajón), kereskedéssel és némelly czikkek' gyártásával foglalkodnak. 1829-ban 71,523 acre buza, tengeri, árpa, zab, hüvelyes vetemények és burgonya' termesztésére fordítatott. Mint saját birtok már 1833-ban 4 millió acrenél több el volt osztva. A' gyárak vásznat, posztót, bőrt, agyagmíveket, kalapokat, dohányt, gyertyát, szappant és hintókat állítnak elő. Azonkívül léteznek pálinkagyárak, serfőző intézetek és hajógyárak. A' kereskedés rendkívüli virágzásnak indúl. Kivitetnek: gyapju (1837: Új-Dél-Walesből 4,606,913 's Van-Diemen' földjéből 2,453,610, összesen tehát 7,060,525 font), bőrök, besózott marhahús, czetzsir, halzsir, robbőrök, halcsont és gabona (az angol kormány a' juhtenyésztés után leginkább a' földmívelést pártolja 's mozdítja elő. 1843-ban több 100,000 font új-hollandi gabona adatott el Angolországban, melly olly olcsónak 's jónak találtatott, hogy nem sokára a' többi nemzetek az angol gabnapiaczoktól egészen ki fognak szorítatni!); bevitetnek ellenben europai és indiai gyártmányok. Új-Dél-Walesben 1833-ban a' kivitel' értéke 395,000 's a' bevitelé 714,000; Van-Diemen' földjén 1836 a' kivitel 418,913 's a' bevitel 559,459 font sterlingre rúgott. Vannak itt kereskedelmi bankok, tengeri kármentő egyesület 's kereskedelmi kamra. Sidney városának 94 saját hajója van 's 1833 Sidney kikötőjébe 270 hajó érkezett és 250 kiindúlt. Van-Diemen' földjén 1829: 1,121,548 acre föld volt eladva 's kiosztva, mellyből 90,941 már 1836-ban gabonával volt bevetve. Lovat számítottak itt 8243, szarvasmarhát 74,500, juhot pedig 906,813 darabot. — Igazgatás. Az új-dél-walesi gyarmatok kormányzó által igazgattatnak 's ezeknek polgári alkotmányok is van törvényhozó és végrehajtó tanácsokkal. Van-Diemen' földje külön kormányzó alatt van. Új-Dél-Walesben 3 ezred gyalogság fekszik, 's a' gyarmatnak fővárosa 's egyszersmind kormányszék 1838-ban 19,723 lakost számlált. Új-Dél-Wales' jövedelmei 1839: 246,120 's kiadásai 321,911 font sterlingre rúgtak. Van-Diemen' földjének financziái 1829-ben ekként állottak: jövedelmek 60,427, kiadások 44,146 font sterling. Hobarttown, Van-Diemen' földjének fővárosa, már 1837-ben 14,500 lakossal birt.

II. DÉLAUSZTRALIAI SZIGETEK.

1. Új-Guinea. A' szárazföld 's az egyenlítő között, 8500—13,000 négyszög mérföldnyi nagyságú. Beljében hegyláncok tornyosúlnak, mellyeknek egy része vulkános. Fokok: Jóremény, Dory, King William, Délkeleti fok, Rodney és Walsh. — Vizek: Endeavour', Pitt' és Dampier' csatornái avvagy útjai, a' nagy Geelwink öböl, végre Dourga folyam. — Égal: a' hegyi vidékeken valószínűleg mérsékelt. — Termékek: arany, pizang, fakenyér, betel, szerecsendió, kokoszdió, missoihéj; sertések, kutyák, halak, héjasállatok, teknősbékák, gyöngykagylók, lágyállatok, paradicsommadarak. — Lakosok: négerfélék, papuák, haraforák és arfakik vagy endamenek (alfuruknak is nevezve), kik a' hegységeket elfoglalták. 1828 a' hollandiak a' sziget' délnyugoti partját elfoglalták 's itt Dubus nevű erősséget emeltek.

Új-Guinea a' déli négerarchipel' legnevezetesebb szigete, de még kevessé ösmeretes. A' többi még ide tartozó szigetcsoportok a' következők:

a) Louisiade, a' következő szigetekkel: Rossel, Délkeleti sziget, Piron, Joannet, Renard, St. Aignan, Deboynes, Bonvouloir; és az Entrecasteaux és Trobiandcsoportokkal.

b) Admiralitás' szigetei: Vandola, Negros, Jezus Mária, és 30 több egyéb sziget a' következő melléksziget ekkel: Anachoretek, Hermitek és Alacson szigetek.

c) Az új-britanniai archipel; szigetek: Új-Hannover, Új-Irland és Új-Britannia; mellékszigetek; Sz. Mátyás, Szélvészsziget, Garret Denis, Cave, St. Jean.

d) Új-Georgia csoportja (Arsacidák, Salamon' szigetei): Ysabel, Guadalcanar, San Christoval, Bouca, Délivrence, Kincsszigetek. Szomszéd szigetek: Lord Howe, Hunter' és Mortlock' csoportja, Stewart.

e) Charlotte királyné szigetei (Santa Cruz archipel): Santa Cruz, Trevanion, Volcano, Swallow, Edgecombe, Ourry, La Recherche vagy Wanikolo (hol La Peyrouse 2 fregattjával hajótörést szenvedvén a' vizbe fult 's hol most emlékköve látható). — Szomszédok: Kennedysziget, Duff csoportja.

f) Új-Hebridák vagy Sz. Lélek szigetcsoportja: Erromango, Tanna, Ambrym, Iles des Lepreux, Pic de l'Etoile, Sz. Lélek földje, St. Barthelemy, Mallicolo, Paum, Apih, Juhászszigetek, Bank' szigetei 's a' t.

g) Új-Caledonia, egy 325 négyszög mérföldnyi nagyságú sziget. Szomszédjai: Balabea, Sandy, Moulin, Huon, Beaupré, Loyalty-szigetek, Cziprusfaszigetek. — Caledonia 's Új-Seeland közt fekűsznek a' Norfolk szigetek, hol a' britteknek olly rabok számára, kik ismét valami csint elkövettek, rabgyarmatai vannak; Nepean és Fülöp.

2. Új-Seeland. Van-Diemen' földjétől kelet felé. Áll az 3 szigetből; a' két nagyobbik a' Cook' útja által választatik el egymástól; a' harmadikat 's kisebbiket a' Foveauxcsatorna választja el az előbbi kettőtől. Az éjszakiabb fekvésű nagyobb sziget a' benszülöttektől Ika-na-Mawi, vagy Cook szerint Eaheinomauwee-nak, a' déliebb fekvésű Tawai Punammunak neveztetik. A' harmadik neve Stewart vagy Stuart szigete. — Kiterjedés: 2900 négyszög mérföld (az éjszaki sz. kiterjedése 1200, a' két délié pedig 1700 négyszög mf.) — Földje: magos hegységek vulkános termékekkel. Némelly pontjai elérik a' 14,000 magosságot. Csúcsai hóval borítvák. Nagy részök erdős. A' föld igen szép 's jól van öntözve. — Fokok: Maria Van-Diemen, Éjszaki, Keleti fok, Brett, Colville, Table, Palliser, Campbel, Saunders, Foulweather, Farewell, Stephens, Déli fok, Nyugoti fok. — Vizek: Cook' útja, Sandy, szigetbai, Merkur öble, Plentybai, Povertybai, Hawkesbai, Molineux' kikötője, Délkeleti öböl, Dusky, Mittakbai, Hamis öböl, Gyilkos öböl, Admiraltybai, Charlottesund. Folyóvizek: Kokianka és Temze. Tavak: Morberih, Koto-dua, Zöldkő tava (vesekövei miatt híres, mellyek partján találtatnak). — Égal: rendkívül kellemetes; tetemesebb hémérsék-változások azután hőség és szárazság nélkül; a' hőség 's a' hideg mérsékeltebb, mint Európában hasonló szélességi fok alatt. — Termékek: márvány, fövenykő, quarz, keleti vesekő, jade, gránit, chalcedon, achat, bazalt, veres érczmész; vas', ezüst'

Digitized by Google

és ón' nyomai; theamyrtha, új-seelandi len, melly jeles fonalat ád, 's mellyből évenként mintegy 14,000 font sterlingnyit Új-Dél-Walesbe kivisznek; káposztapálma, egyéb fordúlói gyümölcsös fák, jeles hajóépítő fa, melly közt a' kaurifenyő a' fenyők' királynéja, papirszederfa, kumera vagy belföldi édes burgonya, taro vagy arum, egy lisztes gyökeres növény (az utóbbi kettőt a' benszülöttek termeszteni szokták); kutyák, pathányok, szárnyas egerek, gyíkok, kigyók, tengeri oroszlányok, czethalak, robok, sokféle halak és madarak, 's most europai házi állatok is. — **Lakosok**: a' malai faj' főtörzsökei; erős, szép alkatú, harczos 's a' legnagyobb erőkifejtésre alkalmas emberek, valamennyi déltengeri szigetlakosok közül értelmiség, tetterő és polgárisodás iránti fogékonyság által kitünők. Merész tengerészek, miért és a' Sidneyből czethalfogásra kiinduló hajók közülök vesznek fel legényeket. Hajdani emberevésöktől elszoktatták a' térítők 's a' brittek' telepítvényei. A' britteknek itt külön residensök van. **Foglalkodás**: földmívelés, halászat, kelmék' szövése, dereglyék' építése, halászszerszámok' és fegyverek' készítése. Behozatott az europai mód szerinti föld- 's kertmivelés is, 's várni lehet, hogy az őslakosok nem sokára földmívelő nemzetté válandnak. Az őslakosok' számát 130,000-re teszik. Az europaiak' beköltözése olly erős, hogy ezek' száma már régen meghaladja a' benszülöttekét.

Mellékszigetek: Három király, Moturoa, Barrier, Mayor, fejér sziget, Solander, The Snaves, Gannet, Chatham, The Sisters, Bounty-Island, Penantipode, Auckland-csoport, Macquarie-csoport.

A' déli Malai-archipel' többi szigetei ezek:

3. A' **Fidsiszigetek**, mellyeknek lakosi emberevők, a' körülfekvő Rotumak, Ross, Middleton, Akatembo, Tongue, Lakaba (itt a' tahitii térítők jó foganattal terjesztették az evangyeliomot), Turtle és a' nem régiben felfedezett Ono szigetekkel.

4. A' **barátságos szigetek** vagy **Tonga-archipel**: Amargura, Navao, Tongatabu, Eua, Pylstart, Anamoka, Kotu, Tofua, Latte, Wawao és a' Hapi-csoport. Lakosi ezen szigeteknek, kivált Tongatabuéi, már azelőtt is nevezetes előhaladást tettek volt a' polgárisodásban; legujabban a' térítők által a' keresztyén vallástant felvették 's házaikban, ruházatukban 's földmivelés által éldelek a' polgárisodott élet' gyümölcseit.

5. A' **hajószigetek**: Opoun, Leone, Fanfoue, Maouna, Ojalava, Calinasse, Pola. Szomszéd szigetek: Árúlósziget, Kokos, Goeda-Hoop, Hoorn, Enfant perdu, Wallis, Solitary, veszélyes szigetek.

6. A' **Kermandek-archipel**, a' barátságos szigetek és Új-Seeland között; legnevezetesebb 3 szigete: Raul, Makulay és Kurtis.

7. A' **Cook- vagy Mandsia- (Mangea-) archipel**: Mangea vagy Mandsia, Watiu, Hervey szigetei, Mauti, Mitioro, Waitiate, Raratonga. E' szigetek' lakosi szinte áttértek a' keresztyén vallásra.

8. A' **társasági szigetek**: Maurua, Borabora, Tubai, Uliete vagy Rajatea, O-Taha, Huaheine, Tapuamanu, Eimeo, Titeroa, Otahiti, Maitea. A' társasági szigeteken nagyon elterjedett már a' keresztyén hit. Itt rendes kormány létez irott törvényekkel, oskolákkal, kézművesekkel, pamutgyárakkal, déltengeri academiával és könyvnyomdákkal.

9. **Az alacson vagy Pomotu-szigetek**, a' déltenger' legkiterjedtebb archipele. Mindnyája az ide tartozó szigeteknek alacson, róna 's tartozik a' madreporeképlethöz. Ide tartoznak: Roggeween labyrinthusa (igen veszedelmes szigetcsoport: Tienhoven, Gröningen, Penrhyn, Baumann-szigetek 's a' t.); Charlotte királyné, Egmont, Lanciers, Harpe, Two-Groups, Disappointment, Vliegen, György király, Aurora, Vecsernye, Lazareff, Palisi csoport, Wittgenstein, Fülöp- és Lánczszigetek, Rurik' láncza, Krusenstern-, Romanzow- és Spiridowszigetek, Hood 's a' t. — Szomszédok: Palmerston, Crescent, Sz. Mihály, Pitcairn (nevezetes az Adams angol matróz által tahitii asszonyokkal alapított gyarmattól, melly mintegy 80 személyből áll 's polgarisodott módon él; 1830 Tahitiba költözött volt e' kis gyarmat, de nem sokára ismét Pitcairnbe visszatért), S. Juan Baptista, Oparo 's a' t.

10. **Marquesas-szigetek** vagy **Mendana-archipel**, melly tulajdonképeni Marquesas- és Washingtonszigetekre oszlik; tulajdonképeni Marquesák, Fatuiva (Santa Magdalena), Tahuara (Sta Christina), Hiwaoa (Sta Dominica), Motane (St. Pedro) és Fetugu (Hoodszigetek). Washingtonszigetek: Nukahiwa, Uahuga, Uapoa, Lincoln, Mottuayti, Hiau, Fatuuhu. E' szigetek lakosi, kivált Nukahiwaéi, melly a' legnagyobb sziget, szinte keresztyének, kik a' polgárisodásban becsületes előmentelt tesznek.

11. **Husvét-sziget** vagy **Waihu**, Ausztralia' legkeletiebb fekvésű szigete a' Cook kikötővel. — Még valamivel keletiebb fekvésű a' Sala-y-Gomez sziget, de melly lakatlan.

III. ÉJSZAKAUSZTRALIAI SZIGETEK.

Az egyenlitőn túl Éj. felé feküsznek:

1. A' **Sandwich-szigetek**. 13 szigetből álló csoport az Éj. Szél. 19—22°. A' legnevezetesebbek: Owaihi, Mauwi, Ranai, Morotai, Owahu vagy Oahu, Atowai és Onihau. — Egyes távolabb fekvésű szigetek: La Nublada, Rocca Partida, Sz. Tamás, Uloa, Paxaros, Los Najos, Karáeson szig., Barbados, Villa Lobos; de legtöbbjének ezek közül létele is bizonytalan. — A' Sandwich-szigetek' archipele Ausztráliában a' legnevezetesebb. Kiterjedése 290 négyszög mérföldet foglal magában. — **Föld**: vulkános, jól öntözött és termékeny. Számos hegyek találtatnak itt, és pedig Ausztraliában a' legmagosabbak, mert a' Mouna Roa és a' Mouna Kea 15,000'-ig emelkednek. E' nagy hegyek, valamint a' még most is munkálódó Kirauea vagy Pele vulkán Owaihi szigeten találtatnak. A' levegő egészséges, a' nagy hőség a' tengeri szél által mérsékeltetik. — **Termékek**: arumgyökér, kenyérfa, pisang, jambúz, kokosz, édesgyökér, papírszederfa, batáta, szantálfa, czukornád, hajóépítőfa, tigyökér, yam, ananász; europai háziállatok, kiváltkép sok szarvasmarha, sok madarak, jóizű halak, teknősbékák, héjas állatok. A' **lakosok** (1832: 129,814; de 1836 csak 108,393) a' malai fajhoz tartoznak; ők keresztyének 's örvendetes haladást tettek a' polgárisodásban; ők becsületes házakban, falukban 's városokban laknak 's több angol 's éjszakamerikai telepedett le köztök. 1837 a' benszülöttek közül 30,000 olvasni tudott; azóta tudós oskola alapitatott, 's egy politicai 's egy vallásos lap adatik ki. A' föld-, kertmivelés, állattenyésztés, hajózás és kereskedés mind inkább virágzásnak indúlnak; kivált a' hajózásra nézve itt olly rendeletek bocsátattak ki, millyenek csak europai kikötőkben találhatók. A' kikötők közül a' legjobb a' Honoruru nevű Woahu szigetén, mellyben mindég találtatnak europai 's amerikai hajók; gyakran 60—70 hajót szemlélhetni együtt e' kikötőben, különböző nemzetek' sajátait. 1836 jul. 1-től fogva december' közepeig 4 hadihajón kívül összesen 154 hajó érkezett meg, melly hajók közül 80 a' szigetbelieké, 56 az éjszakamerikaiaké 's 17 az angoloké volt. A' kikötőt erős-

Digitized by Google

ség védi 50 ágyúval 's mellette város épült 7000 lélek lakossággal. E' város mindinkább europai városokhoz hasonlít, itt a' szép palotában lakó király jól betanúlt 's fölfegyverzett hadisereget tart; 's itt vannak az éjszakamerikaiak' 's brittek' raktárai 's boltjai, mellyekben a' legkülönbözőbb europai gyártmányok arúltatnak. A' várost keresztyén templom ékesíti sőt műkedvelőktől gyakran színi előadások is tartatnak. A' lakosok kereskedést folytatnak az éjszakamerikaiakkal, brittekkel és chinaiakkal. Üdvös befolyást gyakorolnak a' polgárosításban a' térítő-intézetek, az oskolák és könyvnyomdák. A' király mellett státustanács működik, mellyet a' szigetek' kormányzói képzik.

2. **Mulgraveszigetek.** Felette számos, apró, alacson, többnyire kláristelepektől körülvett és népes sziget; mellyeken narancs, kokoszpálma, pandanusfa (ennek gyümölcsét enni szokták a' lakosok), kenyérfa, arum és banana s a' t. tenyészik. A' lakosok szabályos testalkatúak, nékik állandó lakásaik 's hajóik vannak, 's ők a' déltenger legkedvesebb lakosi közé tartoznak. A' szigetek több csoportokra osztatnak: 1) Radak-archipel, a' Radak és Ralik lánczokból álló; mellyeket 1817 Kotzebue fedezett fel. A' Ralik láncban találtatnak: a' Bigini csoport (hihetőleg ugyanaz a' Pescadorokkal avvagy halászszigetekkel), Radogala, Udiai-Milai, Kwadelen, Namu, Lileb, Tebot, Odia, Telut, Kili, Ebon, Namurik, Nantuket. A' Radak láncban, melly egyébiránt Marsal-archipelnek is neveztetik, vannak: Udirik, Tagai, Ailu, Ligiep, Otdia, Eregup, Kawen és Aur. 2) A' Gilbert-archipel, D. f. a' mondottaktól, 3 csoporttal, *a)* Scarborough csoportja Mathews, Charlotte, Knox, Gilbert és Hall szigetekkel; *b)* Simpson csoportja, Hopper (Simpson), Woodte, Henderville és Harbottle (Dundas) szigetekkel; *c)* Püspök-csoport, Sydenham (Blancy), Drummond 's a' t. szigetekkel. — D. f. a' Gilbert-szigetek és a' Santa-Cruz archipel között fekűsznek: Nagy-Koral, Sz. Ágoston, Alföld, Peyster, Ellice, Independence.

3. **Lord Anson' szigetei**, éjszak felé a' Mulgrave-archipeltől. Ezek nagy számmal vannak, de nem lakhatók.

4. **A' Karolinák.** Ezek is számosan vannak 's nagy tért foglalnak el. Hozzájok tartoznak: Eap vagy Yap (a' legnagyobbak' egyike), Ngoli, a' Mogemug' (Egoi), Farruelap és Feis csoportjai, azután Guliai (Ulea), Lamurzek, Elat, Ifeluk, Ulimirek, Satahual, Tomatam, Fanatik szigetek, a' Hogolcsoport (Lugulus), a' Monteverde-szigetek, a' Seniavin-archipel (1828 az oroszoktól felfedezve), mellynek főszigete Puinipet, Duperrey csoportja, Walan vagy Strong szigete, mellynek lakosi polgárisodásuk 's szeretetre méltóságuk által különösen kitűnnek. Litke szerint, ki a' Karolinákat különösen vizsgálta, e' szigetek az általa nem vizsgált Eap-szigetekkel együtt 47 csoportból 's az általa meglátogatott 46 csoport 400-nál több egyes szigetből állanak. Szerinte két részre oszthatók, magos szigetekre: Yap, Puinipet, Rug és Walan, mellyeket szintannyi egyes hegyeknek tekinthetni, és alacsonokra, mellyek a' klárisképletek közé sorozhatók. Lakosi e' szigeteknek kereskedésrei hajlamok és hosszú hajózásaik által híresültek el. Figyelemre méltó, hogy a' nem régiben felfedezett Ascension szigeten egy órányi kerületű nagy város romjai szemlélhetők. Az építésénél használt kövek' hosszasága 20 láb, szélességök 3 – 5 láb. 1½ mérföldtől tovább, a' sziget' belyében, még nagyobb omladékok, 's egy hegy sziklás falán különböző figurák találtatnak.

5. **Ladronák vagy Marianák.** 20 egyes szigetből álló csoport, csupa vulkános hegycsúcs. A' hőség, tekintve a' szigetek Éj. Szél. 13 — 20° fekvését, nagyon mérsékelt. Hol a' vulkánok nem dühöngnek, ott a' föld kitűnő termékenységű. Termékek: aranygyümölcsök, ananasz, banana, papaja, gujava, mangu, kenyérfa, kokoszpálma; szarvasmarha, ló, szamár, ősszvér (ez a' négy Europából vitetett be); ezenkívül kutyák, vad disznók, halak és gyöngykagylók. A' spanyoloktól létesített ültetvények rizskását, tengerit, indigót, pamutot, kakaót, czukrot szolgáltatnak. Legnépesebb e' szigetek közül Guam, S. Ignazio del Agana fővárossal, hol a' spanyol kormányzó székel. A' lakosok keresztyének. Ugyanc csoport többi nevezetesebb szigetei a' következők: Rota, Tinan (nevezetes templom-omladékokkal), Saypan, Anatajan, Alamagan (Concepcion), Pagon, Agrigan, Assumcion, Uraccas.

6. **A' Pelewszigetek (Palaos).** Ezen archipel, mellynek fekvése nyugotiabb mint a' Karolináké, közép magosságú 's klárisszirtektől körülvett, erdős szigetekből áll, mellyeken yam, batapdió, pizang, jambúz, aranygyümölcs, betel, arcka, bambusz, czukornád, kokoszpálma terem; találtatnak rajtok: tyúkok, galambok, rákok, halak, teknősbékák, héjas állatok, 's ez utolsók közt az óriáskagyló és tripang. Bevitettek europai házi állatok. — **A' lakosok**, több királytól kormányozva 's nemesek 's nemetlenekre osztva, ritka ügyességet tanúsítnak 's látható előlépéseket tesznek a' polgárisodásban. Ezen archipel nevezetesebb szigetei ezek: Erikli-thu, széke a' leghatalmasabb királynak vagy főnöknek, St. Keth, Emmungs, Orulong, Korror, Babel-thu-up (ez a' legnagyobb sziget); Pilliljuh, Thulle-e-Noyer. Szomszéd szigetek: Soronsol, Anna, Marieres 's a' t.

7. **A' Magellan-archipel**, Éj. felé a' Marianáktól, csupa vulkános 's többnyire lakatlan sziget. Ide tartozik a' Bonin-Sima nevű 89 sziget, melly közül 10 Japanból népesítetett, a' nélkül, hogy azok Japantól a' maga módja szerint elfoglaltattak volna. Jelenleg, mint állítják, a' brittek foglalták el azokat, mert fekvésök a' chinai dugárkodásnak 's a' czethalfogásnak kedvez. Főtermékeik: gabona, rizs, hüvelyes veteményck és drága fanemek. A' halászat jutalmazó. E' szigetekhez számítatnak: a' kénkövcs szigetek, Sz. Sándor, Sz. Ágoston, a' Peel csoport (melly az Arzobispo szigeteivel ugyanaz látszik lenni), Guadeloupe, Malagrida, Grampus vagy Lobos K. f., és Kendrik, Dolores és Borodino Ny. f.

Történetek.

1. Ausztralia (Polynesia vagy Délindia) Amerika után fedeztetett föl. **Magelhaens** (Magellan), az első körülhajózó, megigérte volt Spanyolország' királyának, hogy nyugot felé indúlva is eljut a' Molukkokhoz; melly útjában ő (1521) a' Ladronákat vagy Marianákat találta 's ez által kinyitotta úgyszólván a' déli oczeánt mint Ausztrália' felfedezője. A' Philippinákon Magelhaens megöletett. Utána Ausztráliát 1527 a' keveshé ismert franczia **Villegagnon** látogatta meg. A' spanyolok után, úgy látszik a' portugáliak, kik az Ázsiától dél felé eső szigeteket (1512 — 1542) elfoglalták volt, tettek fölfedezéseket a' déli oczeánban 's hihetőleg ők találták először Új-Hollandot is.

2. Magelhaens után folytatták a' spanyolok felfedezéseiket. **Gaetan** (1500) Sandwich szigetét találta. Nagy figyelmet gerjesztettek spanyol **Alvaro de Mendana** utazásai, ki (1567 — 1593) a' Salomon, alacson és Marquesas szigeteket találván a' társasági és barátságos szigettengereken keresztül hajózott, a' nelkül azonban, hogy egyikét is e' szigeteknek látta volna. Harmadik utazásbani kormányosa, **Fernando de Quiros**, déliebb irányt vett, mi által a' déli tenger' legtöbb szigetekkel bíró részére bukkant. Ő ez által nemcsak a' társasági szigeteket hanem a' Sz. Lélek' földjét is felfedezte. Bővítettek az Ausztraliáról ismeretek (1615 — 1616) a' **Le Maine Jakab** és **Schouten Vilmos** hollandi körülhajózók által, mert ezek fölfedezték a' Hoorn, Jóremény, Kokosz, Áruló és Dogszigeteket. Nem sokára azután (t. i. 1616 — 1642) a' hollandiak **Hartogh**, **Zeachen**, **Jan de Edels**, **Nuyts**, **de Witt**, **Tasman** 's a' t. ismételve vizsgálgatták Új-Holland' partjait, honnét a' portugá-

Digitized by Google

liak elűzettek. 'S a' hollandiaktól vette e' nagy sziget nevét is. Az elsorolt felfedezők' nevei Új-Holland' különböző partjaira ruháztattak. Tasman (1642—1643) Új-Seelandot, a' barátságos szigeteket 's Vilmos hg szigeteit is találta.

3. Ausztráliát leginkább az angolok kutatták ki. Angol Dampiernek köszönjük Új-Guinea' és Új-Britannia' ismeretét. Canteret (1766—1768) Otahitit és a' Charlotteszigeteket találta; majdnem ugyanazon időben fedezte fel Byron a' Byron- és a' György király-szigeteket. Végtére jött Cook, ki (1770—1779) Ausztralia' vizsgálatát némileg befejezte. Cook bővíté ismeretinket számos szigetet jobban leirván, részint többeket ismét feltalálván, részint újakat fűzvén a' már ismertekhez (Új-Caledonia és Sandwichszigetek), 's keresztülhajózván az Új-Holland és Új-Guinea közötti tengerszorost. E' nagy férjfiú, ki háromszor hajózta körül a' földet, harmadik utazásában Owaihiban (a' Sandwichek' egyikén) a' benszülöttek által megöletett.

4. A' későbbi utazások közül, czéljánál fogva leginkább a' William Bligh-é tűnteti ki magát. Bligh a' déltengeri szigetek' leghasznosabb növényit Nyugotindiába ültette át 's ez által azokat a' polgárisodott világhoz ezernél több mérföldnyivel közelebb hozta. Neki köszönjük azon sziget' felfedezését is, melly nevét viseli. — Új-Holland' partjait Nagy-Britannia rabjaival népesítette. Cook e' végett Botanybait ajánlá a' kormánynak, de a' föld nem kedvezvén a' gyarmatosításnak a' gyarmat valamivel éjszakiabb fekvésü Port Jacksonban létesítetett.

5. A' franczíáknak szinte vannak érdemeik Ausztralia körül. Losier Bouvet (1739) a' Cap de la Circoncision, Bougainville (1768) a' Choiseulbait fedezték fel és a' fáradhatlan d'Entrecasteux szorgalmasan vizsgálta Új-Georgiát és a' nagy oczeán' azon veszélyes részét, melly Új-Irland, Új-Britannia és Új-Guinea közt fekszik. Említést érdemel Marchand és Baudin kiküldetése is, mint a' mellyek által földirati, természettudományi 's népleirási ismereteink jóval szaporittattak.

6. Nem hallgathatjuk el az oroszok' törekvéseit sem. Az Anna és II. Katalin czárné alatti hajózások Ázsia' környékét tárgyazták ugyan; de már I. Sándor czár alatt hajózták az oroszok körül a' földet Krusenstern (1803—1806) és Kotzebue (1815—1817) alatt; 's e' körülhajózások időszakot alkotnak Ausztralia' körüli pontosabb ismereteinkben.

7. Crooker 1804 a' Strong-szigeteket, spanyol Monteverde pedig 1805-ben egy 29 szigetből álló új csoportot fedezett fel. A' fellázadt Christian és John Adams (kik Bligh hadnagyot 1789 dereglyén kitették) alapította gyarmatot Folger találta fel 's bővebben azt Breton irta le. Mintegy 25 évvel az új-dél-walesi rabgyarmat' alapítása után sikerült (1813) Wenthworth és Blackland ültetvényeseknek és Lawson hadnagynak a' kék hegyek' lánczán átmenni. A' két legnagyobb folyó', a' Lachlan' és a' Macquarie' felfedezése a' belföld' 's tengerpart' közlekedésére nagy reményeket gerjesztett. E' miatt küldetett ki 1817 Oxley, ki is előbb a' Lachlant vizsgálván azon eláthatlan rónaságot fedezte fel, melly nyugot felől a' hegytömeghez támaszkodik. E' rónaságban mindaddig követte Oxley a' Lachlant, míg ez egy nagyszerü nádasban elenyészett. A' Macquarie körüli 1818-diki vizsgálódások hasonló eredményre vezettek. A' Macquarie is veszi nádasban eredetét. Ez idő óta kivált a' hegyi vidékek, nevezet szerint a' hegység' éjszaki 's déli folytatásai vizsgáltattak szorgalommal. A' Nepeanon Throsky dél felé vette irányát 's itt Urgylet 's felföldi tavait találta. Pásztorok a' Vurumbidsit fedezték fel, mellyek felsőbb forrása Currie által vizsgáltatott (1826), mi alatt Hume és Howel a' Vurumbidsitól dél felé indúlva a' délpartig előnyomúltak. A' földleirás körül annyi érdemeket szerzett Allan Cunningham nevü természetvizsgáló először a' Bathurst 's az Oxley által felfedezett nagy Liverpoolrónaságok közötti tért, azután a' hegyi vidékeket a' Moretonbai' szélességeig vizsgálta', melly utjában több nagyobb folyóra talált. Darling kormányzó 1828-ban Sturt kapitány' vezérlése alatt expeditiót küldött a' sziget' beljébe, melly az ausztraliai folyamképződés iránt nevezetes eredményekkel tért vissza. A' talált új nagy folyam Darlingnak neveztetett. Vizsgálataikról még elhiresedtek: Svéd Granner (1820), Hunter (1823), Dibbs (1823), Beechey (1825—1828), Stirling (1829). Hendersonwill a' sziget' beljében romokra talált, mellyeket ő hindu templom' omladékinak tart. Ha ez áll, akkor Új-Holland népessége régiebb, mint közönségesen hiszik.

8. Van-Diemen földjén napról napra nagyobb előmenetelt tesz a' polgárisodott élet; az élelemmódok szaporodnak 's ezekkel a' jobblét nagyobb kiterjedést nyer. A' gyarmatosoknak ezelőtt egy pár évvel még a' bushrangerekkel azaz megszökött rabokkal 's a' feketékkel kellett kuzdeniök. Most a' bátorság helyre van állítva. A' feketék, kiknek megtámadásai 's rablásai a' gyarmat' lételét veszélyeztették volt, a' Hinders-Island nevü szigetre száműzettek. De sehol sem nyer a' gyarmatositás olly nagyszerü alakot mint Új-Seelandban, hol legelőször is 1814 telepedtek le europai térítők. Átköltözési társaság alakúlt, melly a' gyarmatosítást jól átgondolt terv szerint kezeli. A' Boninszigetek szinte gyarmatositattak az angolok által. A' térítők, kik mindenütt a' könyvnyomtatást és a' kézművességeket magokkal viszik, nagy befolyással vannak a' polgárositásra. A' kereskedés Ausztraliában nagyszerü virágzásnak indúl. A' Sandwich-szigeteken óriási léptekkel halad a' miveltség.

Átnézete

az ausztraliai földeknek és szigeteknek.

Neve a' vidéknek vagy szigetnek.	Alkotó részei.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség		Származás.	Vallás.	Termékek.	Kormány.
			általános.	viszonos.				
A' **Szárazföld** (Új-Holland).	1. A' keleti part vagy Új-Dél-Wales, 20 kerülettel. 2. Éjszaki part négy vidékkel 's a' szomszéd Melville szigettel. 3. Nyugoti part három vidékkel és a' Nyugotausztralia britt gyarmattal. 4. Déli part 4 vidékkel és a' Délausztralia és Austria Felix britt gyarmatokkal. 5. A' sziget' belje. 6. Van-Diemen' földje britt gyarmattal.	140,000	260,000	2	Négerféle őslakosok, kiknél nagy a' vadság. (Papuák, harafórák). Az europai gyarmatosok brittek, részint rabok, részint szabad emberek.	Az őslakosok fétisimádók; az europaiak keresztyének.	Yam-, Sago-, mézga- és mahagonyfák, pamutcsemete; mindenféle madarak, kazuar és fekete hattyú. A' bevitt europai állatok rendkivül jól tenyésznek Nyomai vasnak, ólomnak, veresréznek, kőszénnek, kősónak.	A' partokon europai gyarmatok. Az őslakosok a' sziget' beljében nomadéletet élnek társasági kötelékek nélkül.

Digitized by Google

Neve a' vidéknek vagy szigetnek.	Alkotó részei.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonos.	Származás.	Vallás.	Termékek.	Kormány.
Délausztraliai szigetek.	1. Új-Guinea; tulajdonképeni Új-Guinea, azután Louisiade, Admiralitás' szigetei, Új-Britannia, Új-Georgia, Új-Caledonia, az új Hebridák és a' Charlotte-szigetek. 2. Új-Seeland, mellékszigeteivel. 3. Tidsi-szigetek. 4. A' barátságos szigetek. 5. A' hajós-szigetek. 6. Kermandok-archipel 7. Cook-archipel. 8. Az alacson szigetek. 9. Társasági szigetek. 10. Marquesák. 11. Husvétsziget.	16,000	1,800,000?	110	Részint négerféle, részint malai vagy oczeaniai fajú lakosok.	Mint Új-Hollandban. Több szigeteken a' keresztyén vallás már nagyon elterjedt.	Kenyérfa, szerecsen- és kokoszdió; teknősbékák, héjás állatok és halak; paradicsommadár 's egyéb madarak; arany (termény-).	Új-Guinea' délnyugoti partjának egy részét most a' hollandiak birják, hol is erősséget épitettek. Többnyire a' lakosok saját főnökeik alatt függetlenül élnek.
Éjszakausztraliai szigetek.	1. Sandwichszigetek. 2. Mulgrave szigetek. 3. Karolinák. 4. Marianák vagy Ladronák. 5. Lord Anson' szigetei. 6. Pelew-szigetek. 7. Magellan-archipel.	2000	300,000?	150	A' lakosok malai származásúak; színök piszkosfejér.	A' letelepedett europaiak keresztyének; a' benszülöttek pogányok. A' Sandwichszigetek és a' Mariánák lakosi között elterjedt a' keresztyén vallás.	Szantálfa, kenyérfa, édesgyökér, kokoszfa, batátok, ananász, czukornád; hajóépítőfa; sokféle madarak, kutyák, disznók, lovak, szamarak, összvérek, héjasállatok, halak.	A' lakosoknak külön főnökeik vannak. A' Marianák spanyol kormányzó által igazgattatnak.
NYUGOTI VAGY INDIAI ARCHIPEL. **Keletindiai szigetek.**	1. Ceylon. 2. Lakedivák. 3. Maledivák. 4. Andomák. 5. Nikobarok.	Körülb. 1380 Ceylon: 1160	Körülb. 1,700,000 Ceylon: 1,500,000	1231 1291	Lakosi ezen szigeteknek, kivált az Andamákéi a' hindutörzsök' legvadabb népei közé tartoznak. Ceylon szigetén a' singalézek kasztokra vannak osztva.	Többnyire Buddhisták. Azonkívül pedig mohammedanusok. A' bevándorlott europaiak keresztyének	Kenyérfa, kokoszdiók, rizs, czukor, kávé, thea, pamut, fa; szarvasmarha, juh, gyöngykagyló, papagályok 's egyéb madarak; arany, ezüst, vas, drágakövek.	Az őslakosoknak szultánjaik vannak. Ceylonnak a' brittéhez hasonló kormánya van. A' Nikobárokon a' dán kormány bir hatósággal, ámbár e' szigeteket el nem foglalta.
A' nagyobb Szunda-szigetek.	1. Szumatra: *a)* németalföldi rész, és pedig: 1) közvetlenül függő (Padang megye), vagy 2) közvetve függő az Achim, Siab 's a' t. státusokkal és vad népek' vidékeivel. 2. Borneo; egy része németalföldi, a' nagyobb rész független 's malai státusoknak hódoló. 3. Celebes: *a)* kis része németalföldi; *b)* a' nagyobb rész malai státusok alatt. 4. Java: *a)* egészen németalföldi 's 20 kormány vidékre osztott; mert a' malai statusok is függnek Németalföld' kormányától; *b)* Madura szigete, hasonlag németalföldi.	6046 9893 (11,300) 2558 2400	7,000,000 3,000,000 3,000,000 4,615,000	1150 300 1130 1946	A' lakosok többnyire malai eredetűek. Az europaiak németalföldiek.	Lamaiták és mohammedanusok.	Kávé, czukor, indigo, szegfűszer, rizs, pamut, kokoszdiók, bivalok, lovak, majmok, teknősbékák, elefántok; arany, gyémántok.	Az őslakosok malai rajáik által kormányoztatnak, melly rajáik' nagyobb része a' németalföldieknek adót fizet; egy részök törzsökfőnököknek hódol. A' németalföldi gyarmatok kormányzók alatt vannak.

Digitized by Google

NYUGOTI VAGY INDIAI ARCHIPEL.

Neve a' vidéknek vagy szigetnek.	Alkotó részei.	Kiterjedés geographiai mérföldekben.	Népesség általános.	Népesség viszonos.	Származás.	Vallás.	Termékek.	Kormány.
A' kisebb **Szunda-szigetek.**	Bali, Lombok, Szumbava, Flores, Caindana, Szabrao, Szolor, Lomblem, Ombay, Timor, Szavu, Szinsao, Kambing, Rottie, Dao, Beuro, Decks, Szahul.	1900	ismeretlen.	—	Malaiok és bugízok. A' beköltözött europaiak németalföldiek és portugáliak.	Többnyire Buddha' tiszteli. Az europaiak keresztyének.	Szantálfa, fahéj, dohány, indigo; majmok, lovak, papagályok, madárfészkek, gyöngyök, arany, veres réz.	A' benszülöttek rajták alatt állanak. Timor részint németalföldi, részint portugáli befolyás alatt áll.
A' **Molukkok** (Szegfű-szigetek).	1. Közvetlen németalföldi birtok: Amboina, Banda, Ternate szigeteken. 2. A' benszülöttek' adó alá vetett birtokai.	—	—	—	Malaiok Az europaiak többnyire németalföldiek.	Islam és bálványhit. Az europaiak keresztyének.	Szegfűbors, szerecsendió, kávé, szago.	A' benszülöttek' főnökei a' németalföldiektől függnek.
A' **Szuluh-archipel.**	1. Tulajdonképeni Szuluh-szigetek, 3 csoportban. 2. Kagayanszigetek. 3. Palawang szigete.	—	—	—	Malaiok.	Islam.	Spanyol nád, szago, madárfészkek, bezoar, ambra, gyöngyök.	A' benszülöttek' főnökei nagyobb részint a' szului szultánnak hódolnak.
A' **Philippinák.**	1. Manila szigete. 2. Bisaya-szigetek. 3. Magindanao. 4. Babuyák. 5. Basi szigetek.	4320	6,000,000	1280	Malaiok 's beköltözött spanyolok.	Körülb. 1,700,000 katholikus. A' többi mohammedanus és buddhista.	Gabona, rizs, kávé, dohány, indigo, pamut, kakao, ananasz, datolyák, kokoszdiók; juhok, lovak, madárfészkek, békateknő, gyöngyház, aranypor, drágakövek.	A' spanyol gyarmat kormányzó által igazgattatik.
A' kisebb **Afrika** és **Ausztralia** közt fekvő **szigetek.**	1. Christmas vagy Karácson szigete. 2. Kokosz. 3. Apalurae. 4. Polvereira. 5. Diego-Rayez. 6. Diego-Rodriguez. 7. Diego-Garcia. 8. Adu és Candu. 9. Romeiros. 10. Kerguelenföld. 11. Amsterdam sz. 12. Sz. Pál sz.	—	—	—	Malaiok.	Mohammedanusok és bálványimádók.	Kokoszdiók, teknősbékák, robok, czethalak, tengeri rákok.	Az egyes szigetek' lakosi törzsökfőnökök által kormányoztatnak. Nagyobb része e' szigeteknek csak kevessé ismeretes.

Jegyzet.

A' földabroszokon Párizson keresztül húztuk az első délvonalt, a' szövegben a' Ferrő' első délvonalát változatlanúl meghagytuk. Nem tartottuk érdemesnek az utóbbi adatokat Párizs' délvonalára reducálni: 1) mert e' reductio felette könnyű, Ferro épen 20°-kal nyugotiabb fekvésű levén Párizsnál (L. feljebb 3 szel. — A' párizsi keleti hosszak 20°-kal megtoldatván keletkeznek a' ferróiak, 's ezekből 20° kivonatván, kapjuk a' párizsiakat; a' nyugoti, azonban ritkábban használtatni szokott hosszaknál épen megfordítva állanak a' míveletek 's itt kivonni kell, midőn amott összeadni 's viszont) és 2) mert óhajtjuk, hogy az olvasók illy reductiókban gyakoralják magokat, mind a' két első délvonal igen gyakran használtatván.

Digitized by Google

TARTALOM [1]).

	Hasáb
Előszó.	
A' FÖLD	1*
EUROPA	17*
Az europai státusok' rajza	33
Nagybritannia és Irland	43*
Spanyolország	63
Portugal	79
Franciaország	89*
Belgium	113
Holland (Németalföld)	123
Németország vagy a' német státusszövetség	133*
A' német státusok' mutató táblája	147
A' Svajcz. (Helvetiai köztársaság.)	177
A' svajczi státusok' mutató táblája	183
Poroszország	191
Dánia	213
Svédország és Norvegia	225
Lengyelország	241
Krakó' köztársasága	251
Oroszország	—*
Europai Törökország, avvagy a' török birodalom' europai része	281*
Görögország	295*
Olaszország	305*
I. Lombard-Velenczei királyság (Lásd: Ausztriai monarchiát).	
II. Szardiniai királyság	309
III. Pármai herczegség (Piacenza és Guastallával)	317
IV. Modenai herczegség, Massa-Carrarával	319
V. Toscanai nagyherczegség	—
VI. Luccai herczegség	323
VII. San Marinói köztársaság	325
VIII. Egyházi birodalom	—
IX. Nápolyi királyság	331
Az ioniai szigetek' köztársasága	341
Ausztriai összes monarchia [2])	345*
ÁZSIA	407*
A. Éjszak-Ázsia	415
I. Ázsiai Oroszország	—
II Dsagatai avvagy Nagy-Bucharia (szabad Tatárország, ujabb iróknál Turkesztan)	419
B. Nyugot-Ázsia	423
III. Ázsiai Törökország	—
IV. Arabia	425
V. Perzsia vagy Iran	429
VI. Afghanisztan	433
VII. Beludsisztan	435
C. Kelet-Ázsia	437
VIII. China	—
a) A' tulajdonképeni chinai birodalom	—
b) Chinának alávetett országok	443
1. Tibet és Butan	—
2. Kis Bucharia avvagy Thian-San-Nan-Lu	445
3. Mogolország	—
4. Mandsúrság avvagy Mandsuföld	—
5. Korea a' Likeio-Archipellel (Lieu-kieu- vagy Lucsuszigettenger	447
IX. Japan	—
D. Dél-Ázsia	449
X. Elő-India	—
a) Britt India	—
b) Független státusok	457
1. A' szeikhek' (szikhek') státusa	—
2. Gwalior vagy hajdani Maha Raja Szindia' státusa	—
3. Nepaul státusa	—
4. Különféle europai birtokok	459
XI. Hátsó-India	—
a) Britt Hátsó-India	461
b) Birma	463
c) Sziam	—
d) Független Malacca	465
e) Anam	—
XII. Indiai archipel	—
Áttekintése az ázsiai státusoknak és országoknak	475
AFRIKA	483*
A. Éjszak-Afrika	489
I. Egyiptom	—
II. Nubia	491
III. Habes (Habessinia, Aethiopia)	393
IV. Berberség	—
V. Szahara sivatagja az oázokkal	497
VI. Szudan avvagy tulajdonképeni Nigritia	499
VII. Szenegambia avvagy Nyugot-Nigritia	—
B. Dél-Afrika	501
I. A' keleti part' országai	—
II. A' nyugoti part' országai	503
III. Belső Dél-Afrika	505
IV. Kapföld	—
V. Afrikai szigetek	507
a) Nyugoti szigetek	—
b) Keleti szigetek	509
Áttekintése az afrikai státusoknak és országoknak	515
AMERIKA	521
A. Éjszak-Amerika	527*
I. Legéjszakiabb vidék	—
a) Grönland	—
b) Spitzbergák	—
c) Éjszaknyugoti part	529
d) Nyugoti sarkföldek	—
e) A' szabad indiánusok' hona	—
II. Britt gyarmatok	531
a) Canada	—
b) Új-Wales vagy Westmain	—
c) Új-Skóczia	533
d) Új-Foundland (Terre Neuve)	—
e) Labrador és Ostmain	535
f) Új-Braunschweig	—
g) Eduárd Hg szigete (azelőtt St. John)	—
h) Cap Breton	—
III. Éjszakamerikai egyesült státusok	537
IV. Mexico	551
V. Középamerikai szövetséges státusok	555
B. Nyugot-India	557
a) Nagy Antillák	559
b) Kis Antillák	561
c) Bahama-szigetek	565
d) Bermudák	—
C. Dél-Amerika	—*
I. Columbiai köztársaságok	—
II. Alsó-Peru avvagy tulajdonképeni Peru	567
III. Felső-Peru vagy Bolivia	569
IV. Chile, az Araucóiak' földjével	571
V. Rio de la Plata szövetséges státusa, avvagy Argentina köztársaság	573
VI. Brazilia	575
VII. Paraguay	579
VIII. Uruguay keleti köztársasága (Montevideo)	—
IX. Guyana, a' columbiai és braziliai részek nélkül, csak az europai gyarmatokat értve	581
X. Patagonia	583
XI. Legdélibb szigetek	—
Áttekintése az amerikai státusoknak és országoknak	593
AUSZTRÁLIA	605*
I. Szárazföld, Új-Holland, a' benszülötteknél Ulimaroa	607
II. Délausztraliai szigetek	609
III. Éjszakausztraliai szigetek	611
Átnézete az ausztraliai földeknek és szigeteknek	615

[1]) Jegyzet a' könyvkötő' számára. Az illető abroszok a' csillaggal jelölt hasábok elejbe kötendők.

[2]) Ide kötendő Magyarország' abrosza is.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
0315316459

G
115
.G16

03054640

G 115
.G16

Digitized by Google

Digitized by Google